

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

2

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αιτιάν

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ 2^{ΟΥ} ΑΕΘΣΕ

Πρόεδρος

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αιτιάν, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Παν/μίου Θεσσαλίας

Αντιπρόεδρος

Βάσω Αδρύμη-Σισμάνη, Δ/ντρια Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών

Γραμματέας

Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Δ/ντρια ΙΓ' ΕΠΚΑ

Ταμίας

Ασπασία Ντίνα, Δ/ντρια 7ης ΕΒΑ

Μέλη

Μαρία Βασιλάκη, Αν. Καθηγήτρια Βυζαντινής Τέχνης Παν/μίου Θεσσαλίας

Αικατερίνη Καλαντζή-Σμπυράκη, τ. Δ/ντρια 24ης ΕΒΑ

Αντίκλεια Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Αν. Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας Παν/μίου Θεσσαλίας

Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου, Δ/ντρια ΙΔ' ΕΠΚΑ

Αθανάσιος Τζιαφάλιας, τ. Δ/ντης ΙΕ' ΕΠΚΑ

Λεωνίδα Χατζηαγγελάκης, Δ/ντης ΛΔ' ΕΠΚΑ

Εκτύπωση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ - Φίλιππος Σπ. Λένης

© Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Υπουργείο Πολιτισμού

Ο τόμος τυπώθηκε με δαπάνες του Υπουργείου Πολιτισμού και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Οι περισσότερες ανακοινώσεις ανασκαφών ή αντικειμένων έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα και για οποιαδήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του συγγραφέα

ISBN 978-960-89078-3-6

ISSN 1790-7039

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

2

2006

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 16.3 – 19.3.2006

Τόμος I: Θεσσαλία

ΒΟΛΟΣ

2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Πρόλογος.....	13-14
Προσφώνηση.....	15-16
Καρίμαλη, Λία , Κατανομή λίθινων πρώτων υλών στη Νεολιθική Θεσσαλία: Μια συγκριτική εξέταση.....	17-29
Νανόγλου, Στράτος , Η αναπαράσταση του ανθρώπου στη Θεσσαλία και τα κεντρικά Βαλκάνια κατά τη Νεολιθική: μορφολογικές διαφορές και τοπικές ταυτότητες.....	31-39
Ροντήρη, Βάσω , Η νεολιθική κεραμική της Θεσσαλίας. Τεχνολογία και διαχρονικότητα.....	41-51
Κατσαρού-Τζεβελέκη, Στέλλα , Σπήλαιο Κύκλωπα Γιούρων: Η συμβολή της κεραμικής στη συζήτηση για τους συμβολισμούς της Μέσης Νεολιθικής.....	53-59
Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος , Νεολιθικές θέσεις στη Μαγνησία: ανασκόπηση-ανασύνθεση δεδομένων.....	61-74
Ντούζουλη, Αγγελίκα – Alram-Stern, Eva , Ο Υστερονεολιθικός οικισμός της Μαγούλας-Βισβίκη στη νότια Θεσσαλία.....	75-84
Τουφεξής, Γεώργιος , Τρία πήλινα ζωόμορφα αντικείμενα από τον οικισμό της τελικής Νεολιθικής εποχής στη θέση Παλιόσκαλα, Ν. Λάρισας.....	85-99
Τουφεξής, Γ.Ν. – Μανώλης, Σ.Κ. – Φουντουλάκης, Γ.Ε. – Πετρουσά, Ε.Ι. , Ταφές της Νεότερης Νεολιθικής εποχής από το Νεολιθικό οικισμό στη θέση Προφήτης Ηλίας Μάνδρας, Ν. Λάρισας.....	101-112
Eder, Birgitta , The northern frontier of the Mycenaean world.....	113-131
Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική – Αλεξάνδρου, Σταματία , Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη θέση Καζανάκι.....	133-149
Παπαθανασίου, Αναστασία , Το ανθρωπολογικό οστεολογικό υλικό από τον Μυκηναϊκό θολωτό τάφο στη θέση Καζανάκι Βόλου.....	151-161
Γούναρης, Αλέξανδρος Π. , Οικιστική της Θεσσαλίας κατά την Πρωτογεωμετρική-Γεωμετρική περίοδο: ένας απολογισμός.....	163-194
Georganas, Ioannis , Dying in Early Iron Age Thessaly.....	195-205
Rehren, Thilo – Asderaki-Tzoumerkioti, Eleni – Malakasioti, Zoi , The Geometric tomb at the site of Voulokaliva: a first archaeometric approach.....	207-216

Τziafalias, Athanasios – Haagsma, Margriet J. – Karapanou, Sofia – Gouglas, Sean , Preliminary results of the urban survey project at Kastro Kallithea, Achaia Phthiotis	217-229
Παλαιοθόδωρος, Δημήτριος , Οι εισαγωγές γραπτής κεραμικής από την ανατολική Ελλάδα στην Θεσσαλία και την Στερεά κατά την Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο	231-244
Κραβαρίτου, Σοφία , Η οργάνωση των «ημερολογίων» στην αρχαία Ελλάδα. Θεσσαλικά δεδομένα ..	245-255
Μπάτζιου-Ευσταθίου, Ανθή – Τριανταφυλλοπούλου, Πελαγία , Επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στο «Σωρό»	257-267
Μαζαράκης Αιμιάν, Αλέξανδρος , Ανασκαφή Ιερού των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων στη θέση «Σωρός» (2004-2005) [Παράρτημα: Ψωμά, Σελήνη , Ο μικρός «θησαυρός»]	269-294
Λεβέντη, Ιφιγένεια , Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός και η συμβολή τους στην ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας.....	295-308
Βήτος, Γιώργος – Πανάγου, Μαρία , Η κεραμική από το Ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό: προκαταρκτική μελέτη.....	309-328
Αλεξάνδρου, Σταματία – Αλματζή, Καλλιόπη , Ανασκαφές στο Νοτιοανατολικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών.....	329-338
Helly, Bruno , La Thessalie au 3e siècle av. J.-C.	339-368
Reinders, Reinder H. , The Hellenistic city of New Halos: a creation of Demetrios Poliorketes?.....	369-379
Καλογιάννη, Αιμιλία – Οικονόμου, Ιωάννα – Ροντήρη, Βάσω , Τα εργαστήρια κεραμικής στην αρχαία Μητρόπολη Ν. Καρδίτσας.....	381-393
Bouchon, Richard , La taxe des affranchis et le financement de la vie publique dans les cités thessaliennes : nouvelle lecture de documents du IIe s. apr. J.-C.	395-407
Πίκουλας, Γ. Α. , Το πρόγραμμα του ΠΘ – ΙΑΚΑ «Οι διαβάσεις της Πίνδου: οδικό δίκτυο και άμυνα». Θεσσαλικά πεπραγμένα (2005).....	409-422
Ντίνα, Ασπασία , Παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες στην παραλία των Φθιωτίδων Θηβών-Νέας Αγχιάλου.....	423-439
Σδρόλια, Σταυρούλα , Ανασκαφική έρευνα στην πλατεία Νέας Αγοράς στη Λάρισα	441-455
Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Βασιλική , Λείψανα γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου από τη Βασιλική «του Αγίου Αχιλλίου» Λάρισας. Συμβολή στη μελέτη της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου ..	457-473
Δεριζιώτης, Λάζαρος – Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος , Νεώτερες έρευνες στην χριστιανικήν Περραιβίαν: ανασκαφικές εργασίες στο «Καστρί» Δολίχης-Λιβαδίου.....	475-487
Βλαχάκη, Μαρία , Θησαυρός νομισμάτων από το Πύθιο Ελασσόνας.....	489-504
Βαραλής, Ιωάννης Δ. , Δύο ανάγλυφες εικόνες από τη Θεσσαλία στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών.	505-523
Αναστασιάδου, Αρχοντούλα – Κοντογιαννοπούλου, Μαρία , Το επιτύμβιο επίγραμμα ενός Παλαιολόγου στη Μακρινίτσα του Πηλίου και η σχέση του με τα ταφικά μνημεία των Μαλιασηνών της Μαγνησίας	525-537
Πανταζής, Γεώργιος – Λάμπρου, Ευαγγελία – †Σοφιανός, Δημήτριος , Χρονολόγηση του ναού της Υπαπαντής στα Μετέωρα.....	539-550
Βλαχοστέργιος, Ιωάννης Ε. , Εργασίες αποκατάστασης τμημάτων Κάστρου Φαναριού Καρδίτσας 2002-2005	551-565

Τριβυζά, Ελένη-Στυλιανή , Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βυτουμά Καλαμπάκας (1600)	567-583
Μαμαλούκος, Σταύρος – Σδρόλια, Σταυρούλα , Αρχαιολογικά κατάλοιπα στο «Όρος των Κελλιών» . .	585-601
Μαντζανά, Κρυσταλλία , Ο Άγιος Γεώργιος στη Βασιλική Τρικάλων	603-617
Τσιμπίδα, Ελένη , Μνημεία της Ανατολής Αγιάς	619-640
Φλώρου, Καλλιόπη , Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης: 17ος αιώνας	641-656
Λιάκος, Δημήτριος Α. , Περί της μεταβυζαντινής γλυπτικής του θεσσαλικού χώρου	657-670
Στουρνάρας, Γρηγόριος Ι. , Η Θεσσαλία κατά την Οθωμανική περίοδο. Η οργάνωση του χώρου μέσα από επιγραφικά δεδομένα	671-679
Guerra, Maria Filomena – Röhrs, Stephan – Salomon, Joseph – Walter, Philippe – Adrimi-Sismani, Vassiliki , L'origine de l'or de la tombe Mycénienne de Kasanaki	681-694
Adrimi-Sismani, Vassiliki – Rehren, Thilo – Asderaki-Tzoumerkioti, Eleni , Two Mycenaean lead vessels: composition and manufacture	695-705
Νικολάου, Έλσα – Παπαθανασίου, Αναστασία – Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ελένη – Καρύδας, Ανδρέας-Γερμανός, – Τσατσούλη, Κωνσταντίνα , Μπρούτζινη υδρία από την αρχαία Δημητριάδα	707-720
Καρύδας, Ανδρέας-Γερμανός – Ζαρκάδας, Χαράλαμπος , Ένα φορητό φασματόμετρο ακτίνων x (xrf) στην υπηρεσία της αρχαιομετρικής έρευνας και συντήρησης για την περιοχή της Θεσσαλίας.	721-730
Τσουρτσούλης, Θεόδωρος , Εφαρμογή πολυεστερικών ρητινών στον τρόπο έκθεσης αρχαίων αντικειμένων: το παράδειγμα μιας μαρμάρινης κεφαλής άλογου	731-735
Μαργαριτώφ-Κονταράτου, Μαρία-Αικατερίνη , Προβληματισμοί και προτάσεις συντήρησης σε τμήματα τοιχογραφιών και διακοσμητικών πλαστικής διακόσμησης από το ανάκτορο της αρχαίας Δημητριάδας κατά την ανασκαφική περίοδο 2002-2004.	737-747
Ντίνα, Αναστασία , Συντήρηση κοσμημάτων στο εργαστήριο μετάλλων της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων	749-754
Δουλιγέρη – Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών. Ίδρυση, Πρόγραμμα και Προοπτικές ενός νέου Επιστημονικού Φορέα του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία.	755-761
Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική – Καλογιάννη, Αιμιλία – Σταμέλου, Ευαγγελία , Εκπαιδευτικά προγράμματα ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α.	763-770
Χατζηαγγελάκης Π., Λεωνίδας , Το ερευνητικό έργο της ΛΔ' εφορείας προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων.	771-793
Βραχυγραφίες	795-796
Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	797-799

ΤΟΜΟΣ ΙΙ
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

Δημάκη, Σοφία – Σουβατζή, Στέλλα , Προϊστορική έρευνα στη λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού. Το Νεολιθικό υλικό των ανασκαφών Γ. Σωτηριάδη και S. Weinberg	813-827
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Βαργεμέζης, Γεώργιος – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα , Γεωφυσική διασκόπηση στη θέση Κουτρούλου μαγούλα πλησίον του Νέου Μοναστηρίου (Ν. Φθιώτιδας)	829-837
Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα , Μαγούλα Ίμβρου. Πηγάδι στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας (ακόμη μία εγκατάσταση της Μέσης Νεολιθικής στα βόρεια διοικητικά όρια του Νομού Φθιώτιδας) ..	839-851
Κουντούρη, Έλενα – Λιάρος, Νίκος , Αποθέτης ΠΕ Ι χρόνων στο Πυρί Θήβας: μια πρώτη προσέγγιση ..	853-862
Τσώτα, Εύη , Ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής και ΠΕ Ι περιόδου από την ανασκαφή της ανισόπεδης διάβασης ΟΣΕ, στη Θήβα	863-880
Τουρναβίτου, Ιφιγένεια , Ζώα, άνθρωποι και θάνατος. Ο ρόλος των ζώων στις ταφικές λάρνακες της Τανάγρας: η περίπτωση της σφίγγας	881-895
Papadopoulos, Thanasis – Kontorli-Papadopoulou, Litsa , Mycenaean military presence in Central Greece and Thessaly	897-912
Fachard, Sylvian , A cyclopean wall at Loupaka, near Dystos?	913-929
Πεντεδέκα, Αρετή – Κυριατζή, Ευαγγελία – Ζάχου, Ελένη , Τεχνολογική και προελευσιακή μελέτη κεραμικής Πρώιμης Εποχής Χαλκού από τον Προσκυνά Λοκρίδας	931-940
Tankosić, Žarko – Mathioudaki, Iro , Agios Nikolaos Mylon: some speculations on the Bronze Age of Southern Euboea	941-949
Livieratou, Antonia , The transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in East Phokis and Lokris	951-973
Δακορώνια, Φανουρία , Η Πρωτογεωμετρική Λαμία	975-988
Κουνούκλας, Πέτρος , Ο Κύνος στην Πρωτογεωμετρική Εποχή	989-997
Δακορώνια, Φανουρία – Κουνούκλας, Πέτρος – Μπελέτσης, Δημήτρης , Ο «Αίας»... στον Κύνο. Σύστημα διαχείρισης ανασκαφικών δεδομένων	999-1009
Φρούσσου, Ελένη , Γκρίζα τροχήλατη κεραμική εποχής σιδήρου και αρχαϊκών χρόνων από το Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: Πτυχή μιας μακραιώνης Αιγαιακής παράδοσης	1011-1027
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Σιπή, Μαρία , Το γεωμετρικό νεκροταφείο στη θέση Άγιος Δημήτριος Καινούργιου Νομού Φθιώτιδος	1029-1042
Léderrey, Claude , Excavation in Eretria 2005	1043-1050
Kotsonas, Antonis , Central Greece and Crete in the Early Iron Age	1051-1065
Χατζηδημητρίου, Αθηνά , Νέα ανασκαφικά δεδομένα από τα νεκροταφεία της αρχαίας Καρύστου ..	1067-1084
Χιδίρογλου, Μαρία Α. , «Γεραίστιοί τε καταφυγαί...». Ευριπίδης, Κύκλωψ, 295. Γεραίστος Καρυστίας. Τα πρώτα πορίσματα των ανασκαφών	1085-1105
Βλαχογιάννη, Έλενα , Η ανθεμωτή επιτύμβια στήλη στη Χαϊρώνεια της Βοιωτίας	1107-1122

Κίτσου, Γαριφαλλιά , Επιτύμβιοι βωμοί και τράπεζες προσφορών αρχαϊκών και κλασικών χρόνων από την αρχαία Τανάγρα	1123-1132
Pisani, Marcella , Hellenistic terracotta figurines from Thebes	1133-1150
Bonanno Aravantinos, Margherita , Stele funerarie di età romana da Tanagra con raffigurazione di personaggi legati alla sfera religiosa	1151-1165
Χαμηλάκη, Κατερίνα , Νεκροταφείο στο λόφο Αγρίλεζα στο Δήλεσι Βοιωτίας	1167-1186
Cantarelli, Floriana , Le ultime attività del Gruppo Italiano: anticipazioni sul sistema difensivo della polis Meliteia	1187-1194
Domínguez, Adolfo J. , Cities and territories in Epiknemidian Lokris	1195-1205
Pascual, José , Η εφαρμογή των γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών στην ιστορική ανάλυση της Επικνημίδας Λοκρίδας	1207-1221
Farinetti, Emeri , Inhabiting the marshes: a case study from Boeotia applying new technologies for the analysis and management of the cultural and natural landscape	1223-1233
Καλαντζή-Σμπυράκη, Αικατερίνη , Το ερευνητικό έργο της 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά τον ένα χρόνο λειτουργίας της	1235-1246
Γιαλούρη, Άννα , Αγροικία - βιοτεχνική εγκατάσταση στη θέση «Αγ. Δημήτριος» Καινούργιου Ν. Φθιώτιδας	1247-1264
Τσαρούχα, Ανθούλα , Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Ι' ΕΠΚΑ	1265-1272
Βραχυγραφίες	1273-1274
Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	1275-1276

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πριν από επτά χρόνια, κατά τον απολογισμό των εργασιών της «1ης Επιστημονικής Συνάντησης για το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας» η Οργανωτική Επιτροπή διαβεβαίωσε τους συνέδρους ότι προϋπόθεση για τη συνέχιση των συναντήσεων αυτών ήταν η έγκαιρη έκδοση των Πρακτικών, ανά τριετία. Και τούτη τη φορά, παρά τις δυσκολίες που προέκυψαν στην πορεία της επιμέλειας της παρούσας έκδοσης, οι δεσμεύσεις μας τηρήθηκαν και τα Πρακτικά της 2ης επιστημονικής συνάντησης για το Αρχαιολογικό Έργο της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας, που πραγματοποιήθηκε από 16-19.3.2006, είναι μια πραγματικότητα.

Όπως και με τα Πρακτικά του 1ου ΑΕΘΣΕ καταβλήθηκε προσπάθεια να υπάρξει κάποια ομοιομορφία στη μορφή των κειμένων, αλλά σε γενικές γραμμές ακολουθήθηκαν οι κανόνες που διέπουν το 1ο ΑΕΘΣΕ. Σε ορισμένα κείμενα η ποιότητα της εικονογράφησης καθορίστηκε από το υλικό που απέστειλαν οι συγγραφείς, το οποίο, δυστυχώς, δεν ήταν το ενδεδειγμένο για μια έντυπη έκδοση. Ευχαριστώ θερμά όλους τους συγγραφείς για τη διάθεση συνεργασίας και την υπομονή που επέδειξαν στις συνεχείς οχλήσεις μας.

Για την προετοιμασία των Πρακτικών συνεργάστηκαν πολλά πρόσωπα, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση δεν θα είχε πραγματοποιηθεί. Τη συλλογή των κειμένων ανέλαβαν οι αρχαιολόγοι Δρ Χριστίνα Μητσοπούλου και Εύα Χαραλαμπίδου, υπεύθυνες του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας του Τμήματος ΙΑΚΑ-ΠΘ. Η αρχική και ιδιαίτερα επίπονη επιμέλεια των κειμένων ανατέθηκε στους αρχαιολόγους Γιώργο Βήτο και Εύα Χαραλαμπίδου. Η Εύα Χαραλαμπίδου είχε και το γενικό συντονισμό της επικοινωνίας με τους συγγραφείς και ανέλαβε τη δεύτερη μορφοποίηση των κειμένων και τη σελιδοποίηση των εικόνων. Περαιτέρω ελέγχους πραγματοποίησε η αρχαιολόγος Δώρα Στρινοπούλου. Το τελικό στάδιο της επιμέλειας των κειμένων, καθώς και τον βιβλιογραφικό έλεγχο στη βιβλιοθήκη, πραγματοποίησε η αρχαιολόγος Δρ Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου. Συμπληρωματικούς ελέγχους ορισμένων δοκιμών πραγματοποίησε ο Λέκτορας Βυζαντινής Αρχαιολογίας του ΙΑΚΑ, Γιάννης Βαραλής. Τον τελικό έλεγχο των κειμένων, καθώς και τον όλο συντονισμό και την επιμέλεια της έκδοσης των Πρακτικών ανέλαβε ο υποφαινόμενος. Η τυπογραφική επεξεργασία του τόμου πραγματοποιήθηκε από τον κ. Φίλιππο Λένη. Η αφίσα της Επιστημονικής Συνάντησης, που χρησιμοποιήθηκε στο εξώφυλλο των Πρακτικών, σχεδιάστηκε από την κα Κερασία Πρίντζου.

Τα έξοδα της επιστημονικής συνάντησης τα ανέλαβαν από κοινού το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και το Υπουργείο Πολιτισμού. Το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων της έκδοσης των Πρακτικών το επωμίστηκε το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων (ΤΑΠ) του Υπουργείου Πολιτισμού, χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον της Προϊσταμένης της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς Δρ Βιβής Βασιλοπούλου και της Διευθύντριας Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του ΥΠΠΟ κας Μαίρης Πάντου. Το Πανεπιστήμιο

Θεσσαλίας συνέβαλε σε μικρότερο βαθμό στα έξοδα της έκδοσης και επωμίστηκε το δύσκολο εγχείρημα της επιμέλειας των πολυάριθμων κειμένων. Τους ευχαριστώ όλους θερμά.

Το «Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας» (ΑΕΘΣΕ) διοργανώνεται ανά τριετία, μέσα στο μήνα Μάρτιο, και τα Πρακτικά έχουν λάβει πλέον τη μορφή περιοδικού εντύπου. Ως εκ τούτου, ο παρών τόμος θα ήταν σωστό να παραπέμπεται στη βιβλιογραφία ως ΑΕΘΣΕ 2, 2006 [2009].

Οι δύο τόμοι των Πρακτικών του «2ου Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας» αποτελούν επιβεβαίωση ότι το Πανεπιστήμιο και το Υπουργείο Πολιτισμού, όταν συνεργάζονται κατακτούν υψηλούς στόχους: τα Πρακτικά των τακτών αυτών επιστημονικών συναντήσεων αποτελούν μια ουσιαστική προσφορά στην επιστήμη. Είμαι σίγουρος ότι στο μέλλον η συνεργασία των δύο φορέων θα ενδυναμωθεί και ότι ο επιστημονικός θεσμός, που από κοινού εγκαινιάσαμε, θα είναι βιώσιμος, ιδιαίτερα μέσα στους δύσκολους για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες καιρούς που διανύουμε.

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν
Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του 2ου ΑΕΘΣΕ

Με τιμή και μεγάλη χαρά δέχτηκα την πρόσκληση να χαιρετίσω την έκδοση των Πρακτικών του 2^{ου} Αρχαιολογικού Έργου στη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα, στην πραγματοποίηση του οποίου, συνέβαλε από την πλευρά της και η Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Η διοργάνωση του 2^{ου} ΑΕΘΣΕ αποτελεί *per se* επιτυχία, καθώς δείχνει ότι ένα πολύ αξιόλογο Συνέδριο τείνει να γίνει θεσμός. Και αυτό είναι πολύ σημαντικό από πολλές απόψεις:

Κυρίως, γιατί στο ΑΕΘΣΕ παρουσιάζονται κάθε τρία χρόνια τα νέα ευρήματα, τα αποτελέσματα μακροχρόνιων ερευνών, οι νέες απόψεις και κατευθύνσεις της έρευνας, προάγοντας έτσι την αρχαιολογική και την ιστορική επιστήμη στον πολύ σημαντικό χώρο της Κεντρικής Ελλάδας.

Παράλληλα, γιατί δίνεται η ευκαιρία να δημοσιοποιηθεί το έργο παλαιών και νέων συναδέλφων και να συνδεθεί έτσι το παρελθόν με το παρόν.

Τέλος, γιατί αποδεικνύεται στην πράξη πόσο γόνιμη είναι η συνεργασία των Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού με το τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, κάτι που θα μπορούσε να βρει πρόσφορο έδαφος και σε άλλες περιπτώσεις.

Το Υπουργείο Πολιτισμού στήριξε και στηρίζει τέτοιες πρωτοβουλίες, και δεν μένει παρά να ευχηθούμε οι συναντήσεις αυτές –που ήδη έχουν φτάσει τις τρεις- να συνεχιστούν απρόσκοπτα και στο μέλλον.

Δρ. Βιβή Βασιλοπούλου
Επίτιμη Γενική Διευθύντρια
Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΛΙΘΙΝΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΥΛΩΝ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ: ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΗ

Λία Καρίμαλη

Το θέμα της παρούσας ανακοίνωσης είναι η ανασύσταση του τρόπου διακίνησης του Μηλιακού οψιανού και του σοκολατί ραδιολαρίτη στην περιοχή της Θεσσαλίας κατά τη Νεολιθική περίοδο. Αν και η διερεύνηση της διακίνησης πρώτων υλών είναι ιδιαίτερα προσφιλής στο χώρο της λιθοτεχνίας, εντούτοις έχει περιοριστεί αποκλειστικά στη μελέτη του οψιανού, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η σχέση του εξωγενούς αυτού υλικού με τις υπόλοιπες πρώτες ύλες που χρησιμοποιούνται παράλληλα στην ίδια περιοχή και εποχή.

Βασική θέση της παρούσας ανακοίνωσης όμως είναι ότι, προκειμένου να κατανοήσουμε τα συστήματα διαχείρισης και κατανομής των πρώτων υλών σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική ενότητα, χρειάζεται να αναπτύξουμε ένα σφαιρικό τρόπο προσέγγισης των δεδομένων της λιθοτεχνίας, που θα επιτρέψει να δούμε τα διάφορα συστήματα παραγωγής σε πλήρη συσχέτισμό, και όχι αυτόνομα, συγκρίνοντας την ποσότητα, τον τρόπο εισαγωγής τους αλλά και τον τρόπο διαχείρισης των πρώτων υλών (π.χ. επιθυμητά προϊόντα, χρήση) σε θέσεις διαφορετικής τοπογραφίας¹. Η αναγνώριση διαφορών στη διαχείριση των πρώτων υλών σε διαφορετικά τοπογραφικά σύνολα θα επιτρέψει να ανασυνθέσουμε μια πιο συνολική εικόνα για το σύστημα κατανομής τους.

Προτού όμως στραφούμε στη Θεσσαλία και στα ερωτήματα που θέτει η συγκεκριμένη περιοχή, θεωρούμε απαραίτητο να διαγράψουμε σύντομα την προβληματική που έχει αναπτυχθεί στον τομέα της λιθοτεχνίας σχετικά με τη διακίνηση του οψιανού στην περιοχή του Αιγαίου. Ο στόχος εδώ δεν είναι μόνο να περιοριστούμε στην ανάδειξη των κυρίαρχων ερωτημάτων και απόψεων που διατυπώθηκαν για το χώρο αυτό- ερωτήματα λίγο πολύ γνωστά- όσο να διαπιστώσουμε κατά πόσο ήταν εφικτές οι αρχικές προσδοκίες ανασύστασης των συστημάτων διακίνησης για την προϊστορία και να διαγράψουμε εναλλακτικούς τρόπους διερεύνησης του θέματος.

Η ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΟΨΙΑΝΟΥ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ

Η διερεύνηση της διακίνησης του οψιανού στο Αιγαίο δεν είναι πρόσφατη: ήδη από τη δεκαετία του 1960, η ανάπτυξη χημικών μεθόδων όπως η ενεργοποίηση νετρονίου, οδήγησε

---

1. Καρίμαλη 2000a, 2001.

στην αναγνώριση του τόπου προέλευσης του Αιγαιακού οψιανού (Μήλος)², αλλά και σε προσπάθειες ανασύστασης του μηχανισμού διακίνησής του. Οι προσπάθειες αυτές εντάχθηκαν από πολύ νωρίς στην ευρύτερη προβληματική που αφορούσε την οργάνωση των συστημάτων ανταλλαγής στην προϊστορία και οδήγησαν σταδιακά στη σύνταξη συγκεκριμένων μοντέλων που πρότειναν διαφορετικούς μηχανισμούς ανταλλαγής του οψιανού (βλ. παρακάτω).

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο όρος που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον στα μοντέλα αυτά είναι ‘ανταλλαγή’, ή ‘μηχανισμοί ανταλλαγής’ και λιγότερο οι όροι ‘διακίνηση’ ή ‘διασπορά’ ή ‘κατανομή’. Η χρήση του όρου ‘ανταλλαγή’ δεν είναι τυχαία. Αντανακλά την μεγάλη προσδοκία που καλλιεργήθηκε τη δεκαετία του 1960 και μετά ότι η μελέτη της διασποράς του υλικού στο χώρο (η καταγραφή δηλαδή της ποσότητας του υλικού σε συνάρτηση με τη χιλιομετρική απόσταση ενός οικισμού από την πηγή) θα οδηγούσε αυτόματα και στην αναγνώριση του μηχανισμού ανταλλαγής του, το μηχανισμό δηλαδή μέσω του οποίου έφτασε στον οικισμό. Η αναγνώριση προτάθηκε κυρίως από τον Renfrew και την ομάδα του³ και βασιζόταν αποκλειστικά στη παραγωγή κάποιων γραφημάτων που απεικόνιζαν τις καμπύλες μείωσης της ποσότητας του υλικού (άξονας Ψ) σε σχέση με τη γεωγραφική απόσταση του οικισμού από την πηγή οψιανού (άξονας X, βλ. fall-off). Επιπλέον, ο Renfrew πρότεινε τη διάκριση των περιοχών στις οποίες απλώνεται το δίκτυο σε ‘ζώνες επαφής’ (<300χλμ) και σε ‘ζώνες προμήθειας’ (>300χλμ). Ας σημειωθεί ότι η διάκριση αυτή μεταξύ ‘contact zone’ και ‘supply zone’ παραπέμπει σε διαφορές μεταξύ γεωγραφικών ζωνών ως προς την ποσοτική αντιπροσώπηση του υλικού και κατ’ επέκταση ως προς τους μηχανισμούς ανταλλαγής του. Έτσι, η ‘ζώνη επαφής’ υπονοεί εγγύτητα στην πηγή και παραπέμπει σε μηχανισμούς άμεσης πρόσβασης, ενώ η ‘ζώνη προμήθειας’ υπονοεί απόσταση και ερμηνεύεται στη βάση έμμεσων, πιο σύνθετων μηχανισμών πρόσβασης (πλανόδιοι, down-the line-trade etc.). Στις δεκαετίες που ακολούθησαν η προσδοκία πως οι μηχανισμοί ανταλλαγής είναι τελικά αναγνωρίσιμοι ήταν μεγάλη. Ας σημειωθεί δε ότι από τότε που ο Renfrew⁴ πρότεινε μια σειρά από μηχανισμούς ανταλλαγής ως πιθανούς να ίσχυαν και στην προϊστορία, πολύ μελάνι χύθηκε –ειδικά για το χώρο του Αιγαίου—προκειμένου να αποδειχθεί ότι ίσχυε ο ένας ή ο άλλος μηχανισμός, σε όλους τους χώρους μετακίνησης υλικών, αλλά και ιδιαίτερα στο χώρο της λιθοτεχνίας. Τα μοντέλα ανταλλαγής που προτάθηκαν είναι:

- Των Renfrew, Cann and Dixon, που βασιζόμενοι σε γραφήματα που αφορούσαν την κατανομή οψιανού που προέρχεται από τις πηγές της Τουρκίας υποστήριξαν γενικά την άποψη ότι σε περιβάλλοντα όπου μεσολαβούν μεγάλες αποστάσεις είναι αναμενόμενο ότι το υλικό θα έφτανε στις θέσεις μέσω μιας σύνθετης ανταλλακτικής αλυσίδας, διαμέσου δηλαδή πολλών οικισμών (down the line exchange),
- Της Torrence⁵, που βασιζόμενη σε δεδομένα από θέσεις του νότιου Αιγαίου υποστήριξε ότι η πρόσβαση γινόταν μέσω άμεσων επισκέψεων των χρηστών στην πηγή (άμεση πρόσβαση--direct access)
- και της Perlès⁶, που βασιζόμενη σε συγκριτικά δεδομένα από θέσεις της Νεολιθικής υποστήριξε ότι η άμεση πρόσβαση θα ήταν πρακτικά αδύνατη για τους κατοίκους απομακρυσμένων περιοχών, ενώ θα ήταν πιο λογικό η διακίνηση να γινόταν μέσω πλανόδιων τε-

2. Renfrew – Cann – Dixon 1965.

3. Renfrew – Cann – Dixon 1968.

4. Renfrew 1977.

5. Torrence 1986.

6. Perlès 1990.

χνιτών (itinerants middlemen). Ειδικότερα δε όσον αφορά τη μείωση του οψιανού στο Αιγαίο (fall-off), η Perlès απέρριψε την άποψη ότι ο οψιανός μειώνεται ως προς το βόρειο άξονα, υποστηρίζοντας ότι το υλικό συναντάται επίσης και στη Θεσσαλία σε ποσοστά ανάλογα υψηλά με τη νότια Ελλάδα.

Συνοπτικά, ο κάθε ερευνητής πρότεινε από την πλευρά του ένα πιθανό μηχανισμό ανταλλαγής του οψιανού, είτε στη βάση κάποιων συναρτήσεων, είτε στη βάση παραγωγικών-θεωρητικών συλλογισμών που βασιζόνταν σε εθνογραφικά παράλληλα.

Η σύντομη αυτή ιστορική αναδρομή είναι απαραίτητη προκειμένου να καταδειχθεί ότι η έρευνα καταπιάστηκε με ένα ερώτημα το οποίο κατά τη γνώμη μας ήταν και θα παραμείνει αναπάντητο. Όπως μια σειρά αρχαιολογικών⁷ και εθνογραφικών⁸ μελετών έχει ήδη καταδείξει, δεν υπάρχει καμία ακριβή αντιστοιχία μεταξύ των εμπειρικών δεδομένων που εξετάζουμε κάθε φορά (π.χ. ποσότητα υλικού, τρόπος εισαγωγής του κ.α.) και των μηχανισμών ανταλλαγής. Δύο διαφορετικοί μηχανισμοί μπορούν να αποδώσουν παρόμοια καμπύλη fall-off, ενώ, για λόγους που έχουμε ήδη αναλύσει αλλού⁹, οι άλλες δυο παράμετροι της συνάρτησης, ποσότητα και απόσταση, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν με ακρίβεια.

Ειδικότερα, όσον αφορά την κατανόησή μας για την οργάνωση των δικτύων καταλήγουμε στις παρακάτω διαπιστώσεις:

Πρώτον, τα δίκτυα είναι ζωντανές ανθρώπινες διαδικασίες που δεν παρουσιάζουν σταθερό χαρακτήρα και μεταβάλλονται στον άξονα του χρόνου. Περισσότερα από ένα δίκτυα ή μηχανισμοί ανταλλαγής συνυπάρχουν, ή επικαλύπτονται σε μία ευρύτερη περιοχή, ενώ ένας οικισμός μπορεί να συμπεριλαμβάνεται σε ένα ή περισσότερα από ένα δίκτυα ταυτόχρονα¹⁰. Οι επιπτώσεις αυτής της διαπίστωσης είναι ιδιαίτερα σημαντικές, αν λάβει κανείς υπόψη την έκταση των χρονικών περιόδων στις οποίες αναφερόμαστε στην προϊστορία.

Δεύτερον, η συσσώρευση όλο και περισσότερου ανασκαφικού υλικού οδηγεί στην αλλαγή του βαθμού εστίασης κατά την συνεξέταση των δεδομένων. Έτσι, από την οπτική γωνία της μιας και μοναδικής θέσης είναι ανάγκη να περάσουμε στην οπτική γωνία της ευρύτερης γεωγραφικής ζώνης, ως δηλωτικής του βαθμού πρόσβασης μιας περιοχής στα δίκτυα που διοχετεύουν το υλικό. Αναφαίνεται δηλαδή η ανάγκη ευρύτερων, πιο σφαιρικών συγκρίσεων μεταξύ γεωγραφικών ζωνών που δεν θα συμπίπτουν αναγκαστικά με σημερινά γεωγραφικά διαμερίσματα, αλλά θα αναφέρονται σε περιοχές με κοινά ή διαφορετικά γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά και τοπικές ιδιαιτερότητες (π.χ. σύγκριση μεταξύ περιοχών με υψομετρικές διαφορές, σύγκριση μεταξύ παράκτιων, και περιοχών της ενδοχώρας)¹¹. Σκοπός των συγκρίσεων δεν ορίζεται πια η αναγνώριση των μηχανισμών ανταλλαγής - ζητούμενο ανέφικτο για τους λόγους που εκθέσαμε παραπάνω - αλλά η αναγνώριση διαφορών και ομοιοτήτων ως προς

7. Torrence 1986, 16.

8. Karimali 2005b.

9. Η καταμέτρηση της σχετικής συχνότητας ενός υλικού δεν συνιστά έγκυρο τεκμήριο και αξιόπιστο μέτρο σύγκρισης, αφού σε δύο διαφορετικές θέσεις το ίδιο ποσοστό δεν αντιστοιχεί πάντα σε ανάλογη αριθμητική ποσότητα. Επιπλέον, η απόσταση δεν είναι ένα απόλυτα μετρήσιμο μέγεθος, αλλά διαφοροποιείται ανάλογα με τον τρόπο πρόσληψης και οργάνωσής της από διαφορετικές κοινωνικές/πολιτισμικές ομάδες. Έτσι, όπου δεν υπάρχει άμεση πρόσβαση στην πηγή, η απόσταση αφορά κυρίως την απόσταση μιας θέσης από τους οικισμούς εκείνους ή τα κομβικά σημεία επικοινωνίας (π.χ., θαλάσσιοι δρόμοι) που διαμεσολαβούν μεταξύ οικισμού και πηγής ως μεσάζοντες για τη μετακίνηση και διοχέτευση του υλικού προς το βορρά ή προς την ενδοχώρα (Καρίμαλη 2001, 755 και 757-758).

10. Karimali 1994, 2005b.

11. Καρίμαλη 2001.

το βαθμό πρόσβασης μια θέσης στο υλικό και του τρόπου διαχείρισής του. Πιστεύουμε ότι η απάντηση στο ζητούμενο αυτό δεν έχει σχέση με παραγωγικούς συλλογισμούς και αναγωγές, αλλά αφορά εμπειρικές παρατηρήσεις και μετρήσεις του υλικού.

Το ερώτημα που εύλογα γεννιέται είναι «τι μετράμε;» Ποιες είναι οι μεταβλητές που πρέπει να συγκριθούν προκειμένου να φτάσουμε σε μία αξιόπιστη εκτίμηση; Πιστεύουμε ότι οι μεταβλητές δεν μπορεί να είναι άλλες από την καταμέτρηση κάποιων ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών της λιθοτεχνίας μιας θέσης. Παρά την ανεπάρκειά τους (βλ. παραπάνω), οι ποσοτικές μεταβλητές (π.χ. αριθμητική ποσότητα ή ποσοστιαία αναλογία) συνιστούν εμπειρικά δεδομένα που δεν μπορούμε να τα αγνοήσουμε. Από την άλλη, οι ποιοτικές παράμετροι αφορούν στο βαθμό αντιπροσώπευσης της αλυσίδας κατασκευής¹², έτσι ώστε να διαπιστωθεί σε ποιο στάδιο εισήχθη το υλικό, ποια στάδια αντιπροσωπεύονται και ποια όχι. Επιπλέον, αφορούν στον τρόπο διαχείρισης διαφορετικών υλικών (πυριτόλιθος, οψιανός) στην ίδια θέση, δηλ. για ποιους τύπους υποβάθρου (λεπίδες, μικρολεπίδες, φαρδιές λεπίδες, φολίδες) προοριζόταν το κάθε υλικό και κατ' επέκταση για ποια χρήση. Έτσι, επιτυγχάνεται η σφαιρική προσέγγιση του συνόλου των πρώτων υλών μιας θέσης σε ένα ενιαίο σύνολο.

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, επιχειρήσαμε να καταγράψουμε τα κύρια χαρακτηριστικά του συστήματος κατανομής των κυρίαρχων πρώτων υλών στη Νεολιθική Θεσσαλία. Η Θεσσαλία ενδείκνυται για μια τέτοια σύγκριση, αφού 1. πρόκειται για μια κλειστή γεωμορφολογικά ζώνη, 2. οι λιθοτεχνίες της βασίζονταν στην εκμετάλλευση δύο υλικών των οποίων γνωρίζουμε τις πηγές (βλ. οψιανού από τη Μήλο και σοκολατί πυριτόλιθου που προέρχεται από αποθέσεις ποταμών στην οροσειρά της Πίνδου) και 3. οι λιθοτεχνίες των θέσεων της έχουν μελετηθεί σε μεγάλο βαθμό από αρκετούς μελετητές¹³. Οι μέχρι τώρα εκτιμήσεις των μελετητών για τις λιθοτεχνίες της Θεσσαλίας είναι ότι ο οψιανός εισαγόταν στη μορφή προετοιμασμένων πυρήνων¹⁴, ενώ ο σοκολατίς πυριτόλιθος Πίνδου χρησιμοποιούνταν κυρίως σε θέσεις της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας¹⁵ χωρίς όμως να έχει αναζητηθεί σε ποιο βαθμό. Το ζητούμενο λοιπόν της παρούσας έρευνας ήταν αφενός μεν να προσδιοριστεί ποσοτικά και ποιοτικά η σχέση των δύο υλικών στο χώρο σε συσχετισμό, και να διευκρινιστεί κατά πόσο αυτή η σχέση ερμηνεύεται στη βάση τοπογραφικών διαφορών και αφετέρου να εξακριβωθεί αν διαπιστώνεται μια μείωση (fall-off) του οψιανού σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο ή και εσωτερικά στη Θεσσαλία και προς ποια κατεύθυνση.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Κατά το πρώτο στάδιο επεξεργασίας συλλέχθηκαν δεδομένα λιθοτεχνιών που προέρχονται από δημοσιευμένες μελέτες μελετητών της Θεσσαλίας (βλ. παραπάνω). Οι λιθοτεχνί-

12. Τα στάδια της αλυσίδας κατασκευής (reduction sequence) περιλαμβάνουν την αποφλοίωση, την προετοιμασία του πυρήνα, τη απόσπαση λεπίδων και τη χρήση.

13. Moundrea-Agrafioti 1975, 1981. Μουνδρέα-Αγραφιώτη 1992. Elster 1989, 1994. Perlès 1990, 1992. Karimali 1994, 2000b. Σκουρτοπούλου 2000. Karabatsoli – Karimali (υπό έκδοση).

14. Perlès 1992.

15. Μουνδρέα-Αγραφιώτη 1975, 1981.

ες αυτές χρονολογούνται σε διαφορετικές φάσεις της Νεολιθικής, από την ΠΝ έως και την ΤΝ, και προέρχονται από θέσεις που ανήκουν σε διαφορετικές τοπογραφικές ζώνες: την παράκτια ζώνη Βόλου και Αλμυρού, τη δυτική ζώνη (περιοχή Καρδίτσας καθώς και το σπήλαιο της Θεόπετρας στο νομό Τρικάλων), και την ανατολική ζώνη (περιοχή Λάρισας). Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν αφορούν στην απόλυτη και σχετική αντιπροσώπευση των δύο κυρίαρχων υλικών, οψιανού και σοκολατί πυριτόλιθου, το στάδιο κατά το οποίο συμπεραίνεται ότι εισήχθησαν στη θέση, καθώς και το υπόβαθρο για το οποίο χρησιμοποιήθηκε η κάθε πρώτη ύλη. Η συλλογή και η καταγραφή των δεδομένων αυτών σε μία ενιαία βάση αποδείχθηκε ένα δύσκολο και χρονοβόρο εγχείρημα, δεδομένης της ανομοιογένειας του υλικού, τόσο ως προς τον τρόπο ανασκαφής του όσο και ως προς τον τρόπο καταγραφής του από διαφορετικούς μελετητές. Εντούτοις, έγινε δυνατό να συλλεχθούν και να καταχωρηθούν οι παραπάνω παράμετροι. Κατά το δεύτερο στάδιο επεξεργασίας προχωρήσαμε στην παραγωγή θεματικών χαρτών, στους οποίους οι θέσεις αποτυπώθηκαν με το πρόγραμμα ARC-GIS και στους οποίους φαίνεται η κατανομή των επιμέρους χαρακτηριστικών.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Α. ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΑΝΑΛΟΓΙΑ

Σύμφωνα με τον πίνακα και τον χάρτη της κατανομής της ποσοστιαίας αναλογίας των δύο υλικών (**εικ. 1-2**), διαπιστώνουμε ότι κατά τις δύο πιο ύστερες φάσεις (ΥΝ, ΤΝ) ο οψιανός παρουσιάζει υψηλή σχετική συχνότητα στην παράκτια ζώνη (Διμήνι, Πευκάκια, Πύργος, αλλά και στη νησίδα του Άγιου Πέτρου), ενώ φθίνει όσο προχωρούμε προς την ενδοχώρα και κυρίως προς τα δυτικά. Αντίστροφα, ο σοκολατίς ραδιολαρίτης παρουσιάζει υψηλή συχνότητα στη δυτική Θεσσαλική πεδιάδα (Οργόζινος, Πλατειά Μαγούλα Ζάρκου), ενώ φθίνει όσο προχωρούμε προς την ακτή. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι σε κάποιες ενδιάμεσες θέσεις που βρίσκονται τόσο στην ανατολική όσο και στα όρια της δυτικής Θεσσαλικής πεδιάδας (π.χ., Συκιές), τα αποτελέσματα δείχνουν ότι τα δύο δίκτυα επικαλύπτονται. Παρατηρούμε λοιπόν τη συνύπαρξη και επικάλυψη των δύο κυρίαρχων δικτύων, ενός τοπικού (σοκολατίς) και ενός υπερτοπικού (οψιανός), οριοθετημένων στα δύο άκρα της Θεσσαλίας.

Η οριοθέτηση δεν είναι το ίδιο σαφής και στις πρώιμες περιόδους (ΑΝ και ΜΝ) (**εικ. 1, 3**): αν και ο σοκολατίς επικρατεί στη δυτική πεδιάδα από πολύ νωρίς (Πρόδρομος, Μαγουλίτσα, Παλιούρι), εντούτοις στις υπόλοιπες θέσεις τα δύο δίκτυα είτε επικαλύπτονται (Άργισσα, Καραμουρλάρι), είτε δεν επιδεικνύουν μεγάλες διαφορές (Σέσκλο).

Β. ΣΤΑΔΙΟ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

Η ίδια εντύπωση ότι η παρουσία του οψιανού φθίνει προς τα δυτικά δίνεται όταν εξετάζουμε και τις δύο άλλες ποιοτικές παραμέτρους, το στάδιο εισαγωγής του (**εικ. 4**) και το είδος των υποβάθρων που παράγονται από αυτό. Με εξαίρεση τα Πευκάκια και τον Άγιο Πέτρο που φαίνεται να έχουν εν μέρει πρόσβαση στα αρχικά στάδια παραγωγής του οψιανού (π.χ. στην προετοιμασία, η πλειοψηφία των θέσεων που εκτείνονται από την ακτή μέχρι την ανατολική πεδιάδα εισήγαγαν προετοιμασμένους πυρήνες που είχαν ήδη προετοιμαστεί αλλού.

Απουσιάζει επίσης η ένδειξη ότι οι παραθαλάσσιοι αυτοί οικισμοί έπαιξαν το ρόλο των εργαστηρίων παραγωγής και προμήθειας προς την ενδοχώρα¹⁶. Πιο δυτικά¹⁷, ο οψιανός υπεισέρχονταν με τη μορφή λεπίδων-ένα πολύ υστερότερο στάδιο παραγωγής που παραπέμπει όχι μόνο σε μη-επιτόπια παραγωγή, αλλά και σε εισαγωγή έτοιμων προϊόντων. Τέλος, η εντύπωση που δίνεται εξετάζοντας τις λιθοτεχνίες από τις επιφανειακές έρευνες στην περιοχή του Αλμυρού (π.χ., θέση 35)¹⁸ είναι ότι η περιοχή δεχόταν επίσης προετοιμασμένους πυρήνες οψιανού, όπως και οι θέσεις της ανατολικής πεδιάδας.

Αλλά και η παρουσία του σοκολατί πυριτόλιθου δείχνει αντίστοιχη φθίνουσα πορεία προς τα ανατολικά: ενώ στις θέσεις της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας (π.χ. Οργόζινος, Παλιούρι) η παραγωγή είναι επιτόπια, όπως δείχνει η παρουσία κονδύλων σοκολατί πυριτόλιθου, στις υπόλοιπες θέσεις της θεσσαλικής πεδιάδας ανευρίσκονται κυρίως λεπίδες έμμεσης κρούσης που έχουν υποστεί επεξεργασία και έχουν χρησιμοποιηθεί ως εργαλεία¹⁹.

Γ. ΧΡΗΣΗ

Η ίδια φθίνουσα κατανομή των υλικών φαίνεται και στο διαφορετικό τρόπο διαχείρισης τους. Στην ακτή του Παγασητικού, η ανάγκη για μικρολεπίδες πίεσης και φολίδες άμεσης κρούσης ικανοποιούνταν αποκλειστικά από τον οψιανό και μόνο οι μεγαλύτερες φαρδιές λεπίδες έμμεσης κρούσης ήταν από σοκολατί πυριτόλιθο ή άλλα υλικά. Αντίθετα, στη δυτική Θεσσαλία ο σοκολατίς είχε αντικαταστήσει τον οψιανό στην παραγωγή μικρολεπίδων πίεσης, μεγαλύτερων λεπίδων έμμεσης κρούσης και φολίδων²⁰.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι ενώ τα δύο υλικά είχαν συμπληρωματικές λειτουργίες στην ακτή, στα δυτικά ο οψιανός είχε αντικατασταθεί σχεδόν πλήρως από τον πυριτόλιθο. Ας σημειωθεί δε ότι η ίδια υψηλή τεχνογνωσία που συναντάται στην παραγωγή μικρολεπίδων πίεσης από οψιανό συναντάται και στην παραγωγή μικρολεπίδων από σοκολατί πυριτόλιθο που ανευρίσκονται δυτικά, γεγονός που δείχνει ότι η τεχνογνωσία δεν ήταν περιορισμένη μόνο στον οψιανό, αλλά ήταν εξαπλωμένη σε όλη τη θεσσαλική πεδιάδα και χρησιμοποιούνταν σε καλής ποιότητας υλικά.

Δ. ΑΠΟΛΥΤΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ

Συγκρίνοντας τέλος την κατανομή του οψιανού σε απόλυτη συχνότητα σε διάφορες νεολιθικές θέσεις της ηπειρωτικής και νησιωτικής χώρας (εικ. 1) διαπιστώνεται μία σαφής διαφοροποίηση ως προς την ποσότητα του υλικού, η οποία οριοθετείται στη βάση του άξονα βορράς-νότος. Ειδικότερα, αν και το υπερτοπικό δίκτυο του οψιανού επεκτείνεται και στο εσωτερικό της Θεσσαλίας και δεν περιορίζεται μόνο στην ακτή, εντούτοις στη Θεσσαλία αντιπροσωπεύεται από σαφώς λιγότερα κομμάτια αριθμητικά σε σχέση με τη νότια Ελλάδα: το σύνολο των ευρημάτων οψιανού δεν ξεπερνά τα 500 στο Διμήνη για παράδειγμα, ενώ ο μέσος όρος

16. Karimali 1994.

17. Πλατειά Μαγούλα Ζάρκου, Οργόζινος, Karimali 1994. Nikolaou – Rontiri – Karimali (υπό έκδοση).

18. Reinders 2004.

19. Moundrea-Agrafioti 1981. Karimali 1994.

20. Moundrea-Agrafioti 1981. Karimali 1994.

τέχνηργων οψιανού που προέρχεται από νεολιθικές θέσεις της Θεσσαλίας κυμαίνεται μεταξύ 180-250 -γεγονός που δικαιολογείται εν μέρει αν λάβει κανείς υπόψη του την παλαιότητα των ανασκαφών. Σε αντίθεση, τα νούμερα είναι πολύ υψηλότερα στη νότια Ελλάδα, π.χ. περίπου 1500 στη Λέρνα²¹ πάνω από 2000 στις Αλές²², 25.000 στο Σάλιαγκο²³. Έτσι, γίνεται σαφές ότι, αντίθετα με την άποψη που δεν συμεριζείται την φθίνουσα αντιπροσώπευση του οψιανού στη Θεσσαλία²⁴ διαπιστώνεται τελικά ένα fall off του οψιανού κατά μήκος του άξονα βορράς-νότος.

ΣΥΝΟΨΗ

Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάσαμε συνοπτικά τα αποτελέσματα μιας προκαταρκτικής σύγκρισης δεδομένων από λιθοτεχνίες της νεολιθικής Θεσσαλίας. Η συγκριτική μελέτη των λιθοτεχνιών σε μια ευρύτερη αλλά σχετικά κλειστή γεωγραφική ζώνη όπως η Θεσσαλία αναδεικνύει σημαντικές ομοιότητες και διαφορές όσον αφορά τις ποιοτικές και τις ποσοτικές παραμέτρους των υλικών αυτών.

Καταρχήν διαπιστώνεται ότι δύο είναι τα κυρίαρχα δίκτυα κατανομής πρώτων υλών, το υπερτοπικό δηλαδή δίκτυο του οψιανού που ξεπερνά τα τοπικά όρια των Κυκλάδων και συμπεριλαμβάνει τις ακτές της Θεσσαλίας, την ανατολική πεδιάδα καθώς και την πεδιάδα του Αλμυρού, και το τοπικό δίκτυο του σοκολατί πυριτόλιθου, που περιορίζεται κυρίως δυτικά και διαχειρίζεται μια εγχώρια πρώτη ύλη εφάμιλλη σε ποιότητα με τον οψιανό. Υπάρχουν βέβαια στη Θεσσαλία και δίκτυα διακίνησης άλλων υλών (μελί πυριτόλιθος) τα οποία δεν μνημονεύσαμε γιατί διακινούν το υλικό σε πολύ μικρές ποσότητες, σε πιο ύστερα στάδια παραγωγής (έτοιμες λεπίδες) και δεν παρουσιάζουν καμία ένδειξη επιτόπιας παραγωγής.

Τα δύο δίκτυα δρουν συμπληρωματικά στην ακτή και στην ανατολική πεδιάδα, ενώ προς τα δυτικά φαίνεται πως ο οψιανός αντικαθίσταται πλήρως από το τοπικό δίκτυο. Επιπλέον, τα δύο δίκτυα έχουν αντιστρόφως ανάλογες πτωτικές, φθίνουσες τάσεις, ενώ σε κάποιες ενδιάμεσες θέσεις της ανατολικής κυρίως πεδιάδας επικαλύπτονται. Είναι προφανές ότι χρειάζεται περαιτέρω μελέτη περισσότερου υλικού από ανασκαφές αυτής της ενδιάμεσης ζώνης για να προσδιορίσουμε τα όρια των δύο δικτύων, που και σε ποιες χρονικές φάσεις συμβαίνει αυτή η επικάλυψη.

Ειδικότερα όσον αφορά στην κατανομή του οψιανού, υπάρχει σαφώς μια μείωση του υλικού τόσο κατά τον ανατολικό-δυτικό όσο και κατά τον βόρειο-νότιο άξονα.

Όσον αφορά στον άξονα βορράς-νότος, συγκρινόμενη με το υπόλοιπο Αιγαίο, η Θεσσαλία παραμένει μια περιοχή προμήθειας οψιανού (supply zone) η οποία δεν είχε άμεση πρόσβαση σε μεγάλες ποσότητες, και η οποία προμηθευόταν το υλικό σε υστερότερο στάδιο παραγωγής (προετοιμασμένους πυρήνες), πιθανότατα έμμεσα – (με εξαίρεση τα Πευκάκια, στα οποία δεν αποκλείεται να λάμβανε χώρα ένα μέρος της προετοιμασίας του πυρήνα).

Το υλικό όμως δεν φθίνει μόνο βάση της γεωγραφικής απόστασης των θέσεων από τη Μήλο (άξονας βορράς-νότος), αλλά και βάση της απόστασης των θέσεων από τις ακτές του

21. Kozłowski – Kaczanowska – Pawlikowski 1996.

22. Προσωπική παρατήρηση.

23. Evans – Renfrew 1968.

24. Perlès 1990.

Παγασητικού (άξονας ανατολή-δύση), εκεί από όπου περνούσαν οι κύριοι θαλάσσιοι δρόμοι ανταλλαγής και όπου βρίσκονταν τα θαλάσσια περάσματα επικοινωνίας. Σίγουρα, η παρουσία των πηγών του σοκολατί πυριτόλιθου στην Πίνδο -ενός εφάμιλλου ως προς την ποιότητα με τον οψιανό υλικού- έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην άνιση αυτή κατανομή. Αξίζει να μελετηθεί μελλοντικά κατά πόσο το ίδιο μοτίβο, να φθίνει δηλαδή σε ποσότητα και όσον αφορά τα στάδια παραγωγής ο οψιανός όσο μπαίνουμε προς την ενδοχώρα, συναντάται επίσης και σε άλλες περιοχές της ηπειρωτικής χώρας (π.χ., Εύβοια, Πελοπόννησο) (εικ. 5, 6). Πάντως κατά την ΠΕΧ το σύστημα της άνισης κατανομής παγιώνεται²⁵, με τις παράκτιες και μεγαλύτερες θέσεις (Μάνικα, Λέρνα) να εξελίσσονται σε ειδικευμένα κέντρα παραγωγής και να διαμεσολαβούν στην κατανομή προετοιμασμένων πυρήνων σε μικρότερες και πιο ηπειρωτικές θέσεις. Πιστεύουμε ότι η παγιωμένη αυτή ιεραρχία κατά την ΠΕΧ έχει τις ρίζες της στο Νεολιθικό σύστημα διακίνησης οψιανού, που από μια πρώτη ματιά φαίνεται να βασίζεται τουλάχιστον για τη Θεσσαλία σε έμμεσους και όχι άμεσους τρόπους διοχέτευσης του υλικού (π.χ., διαμεσολάβηση, μεσάζοντες κλπ).

Τέλος, αξ σημειωθεί ότι η παραπάνω μελέτη είναι προκαταρκτική. Η εισαγωγή τοπογραφικών, στρωματογραφικών δεδομένων καθώς και δεδομένων που αφορούν στις λιθοτεχνίες της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλίας σε μία κοινή βάση δεδομένων από τη μια, καθώς και η αξιοποίηση συστημάτων GIS στο άμεσο μέλλον από την άλλη, φαίνεται να είναι μία γόνιμη και πολλά υποσχόμενη κατεύθυνση που αναμένεται να οδηγήσει σε συγκριτικά αποτελέσματα μικρότερων γεωγραφικών ζωνών και στη συγκρότηση μοντέλων κατανομής πρώτων υλών στη μικροκλίμακα του χώρου και του χρόνου.

---

25. Karabatsoli 1997.

SUMMARY

DISTRIBUTION OF LITHIC RAW MATERIALS IN NEOLITHIC THESSALY: A COMPARATIVE APPROACH

Lia Karimali

In this paper we present the organizational features of the two principal networks circulating raw materials, obsidian and chocolate flint respectively, for making chipped stone tools in Neolithic Thessaly.

In the first part of the paper we discuss the theoretical frame into which the study of exchange should be examined. Elsewhere we have already pointed out that networks are active human associations that overlap in space and time and are subject to rapid changes. Thus, to our view, looking for identifying the right exchange mechanism is a fruitless effort. Instead, we propose to examine comparatively the circulation of raw materials focusing on intersite similarities and differences concerning several quantitative and qualitative parameters (i.e., absolute and relative frequency, representation of the reduction sequence, management of raw materials etc.).

In the second part of the paper, we examine the two distribution networks of Thessaly, comparing the organization of these aforementioned parameters in several assemblages of sites of Thessaly that belonged to different topographic environments. Analysis through ARC-GIS showed that the two networks overlapped in space having inverse fall-offs as moving towards the coast and the opposite. The obsidian network dominated in the coast and in several sites of the eastern part, whereas in the west it was totally replaced by the chocolate flint, originated from the Pindus mountains. In terms of quantitative representation, obsidian falls off not only on the basis of the north-southern axis, but as well as on the basis of the eastern-western axis, as its circulation depended on the major trade routes that run across the Pagasetic Gulf. We finally propose that the system of unequal distribution of obsidian observed during the Early Bronze Age had its roots to the Neolithic system of exchange.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Elster E., 1989. The chipped stone industry, στο Gimbutas M. – Winn S. – Shimabuku D. (επιμ.), *Achilleion. A Neolithic settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC.*, Los Angeles, 273-300.
- Elster E., 1994. Prehistoric tools in Thessaly: Achilleion, Makrochori 2 and Platia Magoula Zarkou, στο *Θεσσαλία Α*, 169-173.
- Evans J.D. – Renfrew C., 1968. *Excavations at Saliagos near Antiparos*, BSA Suppl.5, London.
- Καρίμαλη Ε., 2001. Επαναπροσδιορισμός της συχνότητας υλικού και της απόστασης στα μόντελα ανταλλαγής οψιανού στο Αιγαίο: η περίπτωση της Νεολιθικής Θεσσαλίας, στο

- Μπασιάκος Γ. – Αλούπη Ε. – Φακορέλλης, Γ. (επιμ.), *Αρχαιομετρικές Μελέτες για την ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα*, Αθήνα, 753-761.
- Karimali E., 1994. *The Neolithic mode of production and exchange reconsidered: lithic production and exchange patterns in Thessaly, Greece, during the transitional Late Neolithic-Bronze Age Period*, Ann Arbor, (διδ.διατριβή).
- Karimali E., 2000a. Decoding inferences in models of obsidian exchange: contexts of value transformation in the Neolithic Aegean, στο Gillis C.– Risberg C. – Sjoberg B. (επιμ.), *Trade and production in pre-monetary Greece: acquisition and distribution of raw materials and finished products. Proceedings of the 6th International Workshop, Athens 1996*, Jonsered, 9-27.
- Karimali E., 2000b. The Neolithic industry of the Neolithic site Magoula Paliouri, στο *Έργο Εφορειών*, 407-411.
- Karimali E., 2005b. Inferences and limitations in chipped-stone modeling: learning from an ethnoarchaeological case (Threshing-Sledge Production in Thessaly, Greece), στο Terradas X. (επιμ.), *Lithic toolkits in ethnoarchaeological contexts, Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liège, Belgium, 2-8 September 2001*, 47-56.
- Karabatsoli A., 1997. *La production de l'industrie lithique taillée en Grèce centrale pendant le bronze ancien*, Paris, (αδ. διδ. διατριβή).
- Karabatsoli A. – Karimali L., (υπό έκδοση). A comparative analysis of LN and EBA lithic industries from Aegean: the case of Pefkakia, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age*, Urla-Izmir.
- Kozłowski J. – Kaczanowska M. – Pawlikowski M., 1996. Chipped stone industries from Neolithic levels at Lerna, *Hesperia* 65, 295-372.
- Moundrea A., 1975. *Le site Néolithique ancien de Prodromos: outillage lithique et osseux. Mémoire de maîtrise spécialisée en ethnologie préhistorique*, Nanterre.
- Moundrea-Agrafioti A., 1981. *La Thessalie du Sud-Est au Néolithique: outillage lithique et osseux*. Paris, (αδ. διδ. διατριβή).
- Μουνδρέα-Αγραφιώτη Α., 1992. Άγιος Πέτρος Κυρα-Παναγιάς. Στοιχεία της λιθοτεχνίας του λαξεμένου λίθου, στο *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1987, Πρακτικά*, Αθήνα, 191-201.
- Nikolaou E. – Rontiri V. – Karimali L., (υπό έκδοση). Excavation report and finds from the Neolithic site of Orgozinos, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and Early Bronze Age*, Urla-Izmir.
- Perlès C., 1990. L'outillage de pierre taillée néolithique en Grèce. Approvisionnement et exploitation des matières premières, *BCH* 114, 1-42.
- Perlès C., 1992. Technologie des industries lithiques Thessaliens: Problèmes méthodologiques et perspectives socio-économiques, στο *Θεσσαλία Α*, 71-78.
- Reinders H.R., 2004 (επιμ.). *Prehistoric sites in the Almiros-Sourpi Plain (Thessaly, Greece)*, Gieben.
- Renfrew C. – Cann J.R. – Dixon J.E., 1965. Obsidian in the Aegean, *BSA* 60, 225-247.
- Renfrew C. – Cann J.R. – Dixon J.E., 1968. Further analysis of Near Eastern obsidians, *PPS* 34, 319-331.
- Renfrew C., 1977. Alternative models for exchange and spatial distribution, στο Earle T.K. – Ericson J.E. (επιμ.), *Exchange Systems in Prehistory*, New York, 71-90.
- Σκουρτοπούλου Κ., 2000. Η επεξεργασία απολεπισμένου λίθου στο σπήλαιο της Θεόπετρας

κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής Εποχής, στο Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα Χρόνια Ανασκαφών και Έρευνας 1987-1998, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998, Αθήνα, 269-291.

Torrence R., 1986. *Production and exchange of stone tools. Prehistoric obsidian in the Aegean*, Cambridge.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΛΙΘΙΝΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΥΛΩΝ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Θέση	Οψιανός	Σοκολατίς* ραδιολαρίτης
Άγιος Πέτρος (MN & YN)	68,5% (N=155)	3%
Αργισσα	47% (N=184)	52%
Οτζάκι	69,01% (N=98)	19,7%
Τσαγγλί	63,31% (N=107)	21,9%
Αγία Σοφία	86,5% (N=314)	8,2%
Καραμουρλάρ	46,9% (N=225)	42,1%
Πύργος	86,8% (N=119)	10,9%
Πευκάκια	87,5% (N=387)	8,8%
Διμήνη	98,12% (N=484)	4,6%
Σέσκλο	64,6% (N= 355)	25,1%
Οργόζινος	3% (N=9)	78%
Παλιούρι	20% (N=36)	70%
Συκιές	30% (N=241)	14%
Αχίλλειο	14,4,% (N=290)	40,6%
Πρόδρομος	8%	70%
Μαγουλίτσα	10%	80%
Πλατειά Μαγούλα Ζάκρου	8,4% (N=6)	71,8%
Σπήλαιο Θεόπετρας	4.5% (N=21)	74.8%

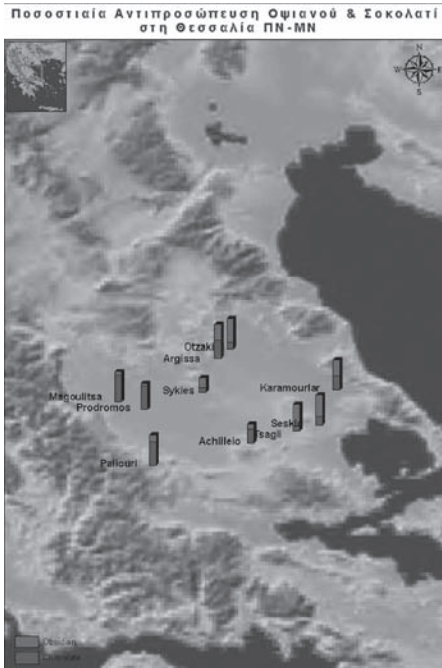
ΣΗΜ. Η διάκριση μεταξύ σοκολατί και άλλων εγχώριων ραδιολαριτών ερυθρού χρώματος δεν είναι πάντα ευδιάκριτη στις βιβλιογραφικές αναφορές

Εικ. 1. Απόλυτη και ποσοστιαία αντιπροσώπευση οψιανού και σοκολατί ραδιολαρίτη σε θέσεις της νεολιθικής Θεσσαλίας.

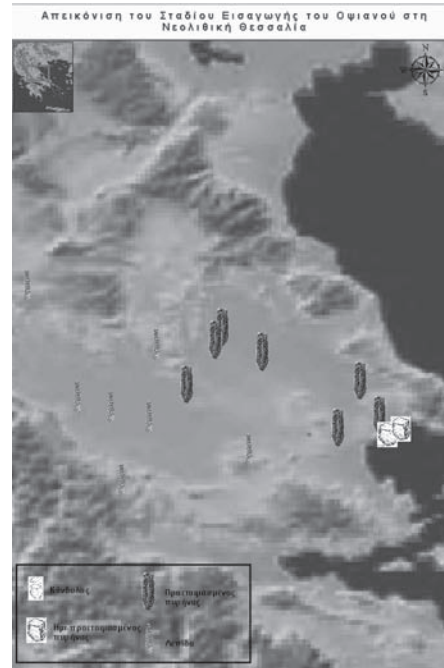

Εικ. 2. Ποσοστιαία αντιπροσώπευση οψιανού και σοκολατί ραδιολαρίτη στη Θεσσαλία. YN-TN.

Εικ. 3. Ποσοστιαία αντιπροσώπηση οψιανού και σοκολατί ραδιολαρίτη στη Θεσσαλία. ΠΝ-ΜΝ.

Εικ. 4. Απεικόνιση του σταδίου εισαγωγής του οψιανού στη νεολιθική Θεσσαλία.

Εικ. 5. Απεικόνιση του σταδίου εισαγωγής του οψιανού στο νεολιθικό Αιγαίο.

Εικ. 6. Ποσοστιαία αντιπροσώπηση οψιανού και σοκολατί ραδιολαρίτη στο νεολιθικό Αιγαίο.

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ: ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Στράτος Νανόγλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ερευνητικό πεδίο της ειδωλοπλαστικής κυριαρχείται από την προώθηση εσωτερικών ερμηνειών, ερμηνειών δηλαδή που στηρίζονται στα ίδια τα αντικείμενα αποκομμένα από οποιοδήποτε αρχαιολογικό πλαίσιο αναφοράς. Ακόμη και η πρόταση, που έχει γίνει ευρύτατα αποδεκτή τα τελευταία χρόνια, ότι τα ειδώλια ήταν πολυλειτουργικά, δεν διαφοροποιεί την προσέγγιση. Οι ερμηνείες που προτείνονται παραμένουν γενικευτικές (απεικονίσεις της θεότητας, παιχνίδια, μέσα επικοινωνίας κτλ.) και επιβάλλονται στα αντικείμενα από μια σκοπιά που δεν εξετάζει τις συνθήκες στις οποίες κατασκευάστηκαν, χρησιμοποιήθηκαν και απορρίφθηκαν.

Η επίκληση της πολυλειτουργικότητας είναι μόνο μια υπεκφυγή στα προβλήματα που αντιμετωπίζει αυτή η προσέγγιση, εφόσον τα ειδώλια παραμένουν ενοποιημένα σε μια κατηγορία που θεωρείται δεδομένη, φυσική, παρά το γεγονός ότι συγκροτήθηκε σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Δεν είναι τυχαίο ότι, παρά τη γενίκευση της πολυλειτουργικότητας ως ερμηνευτικού άξονα, η αναγωγή των ειδωλίων στη σφαίρα της «θρησκείας», της «ιδεολογίας», του «συμβολικού» ή του «μη πρακτικού» παραμένει ισχυρή¹, μια αναγωγή που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην επιρροή της κλασικής αρχαιολογίας και των σημασιοδοτήσεων που σώζονται στις γραπτές πηγές κατά την περίοδο που συγκροτήθηκε η κατηγορία των ειδωλίων ως ερευνητικό αντικείμενο. Ο χωρισμός των ειδωλίων σε «φυσιοκρατικά» και «σχηματικά», μια κατηγοριοποίηση που ακολουθούν σχεδόν όλοι οι μελετητές της νεολιθικής ειδωλοπλαστικής, τόσο σε γενικό² όσο και σε ειδικό επίπεδο³, είναι χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της προσέγγισης, καθώς δεν εξετάζει τι θα μπορούσε να θεωρείται φυσικό και τι όχι κατά το παρελθόν, αλλά προχωρεί έχοντας προκαθορισμένα τα κριτήρια κατάταξης.

Η προσέγγιση αυτή έχει ομολογουμένως άμεση σχέση με τον τρόπο που υποστασιοποιούμε και τη Νεολιθική ως περίοδο, καθώς συνήθως η «Νεολιθική εποχή» ή ο «Νεολιθικός πολιτισμός» ταυτίζεται με μια κατεξοχήν ουσία⁴. Αυτή η ουσία ενδέχεται να διαφέρει από

---

1. Βλ. π.χ. Kokkinidou – Nikolaidou 1997.

2. Χουρμουζιάδης 1973. Marangou 1992. Kokkinidou – Nikolaidou 1997.

3. Σκαφιδά 1992.

4. Kotsakis 2002.

ερευνητή σε ερευνητή, αλλά συνήθως περιλαμβάνει τη γεωργοκτηνοτροφία ως στάδιο της εξέλιξης του ανθρώπου. Η βασική προσέγγιση των πρακτικών αυτών παραμένει δέσμια σε ένα πλαίσιο ερωτημάτων που αναδεικνύει εμμέσως πλην σαφώς τη μετάβαση από το στάδιο της τροφοσυλλογής στο στάδιο της τροφοπαραγωγής. Οι πρακτικές αυτές αντιμετωπίζονται ακόμη ως τεχνολογίες, δηλαδή ως ένα σύστημα γνώσεων, και όχι ως τεχνικές που σχετίζονται με τις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων, των φυτών και των ζώων⁵. Οι τεχνολογίες αυτές μάλιστα είναι ιεραρχικά ταξινομημένες, καθώς η τροφοπαραγωγή θεωρείται σαφώς ανώτερη από την τροφοσυλλογή. Το ζήτημα που τίθεται είναι αν οι κάτοικοι μιας περιοχής γνωρίζουν ή όχι την ανώτερη τεχνολογία, καθώς είναι βέβαιο ότι στην περίπτωση αυτή θα την προτιμήσουν. Η προσέγγιση αυτή έχει ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται η δραστηριότητα των ανθρώπων σε μια μεγάλη περιοχή ως ουσιαστικά ίδια, εφόσον τους χαρακτηρίζει η κεντρική πρακτική της τροφοπαραγωγής. Κάθε έκφανση της ζωής τους αντιμετωπίζεται επίσης ως ίδια και η παραγωγή και χρήση των ειδωλίων δεν αποτελεί εξαίρεση. Τα ειδώλια θεωρούνται απότοκο της ουσίας του πολιτισμού που τους ενώνει και επομένως είμαστε δικαιολογημένοι να αναζητούμε αυτή την ουσία, ψάχνοντας για συμπτώματα οπουδήποτε κυριαρχεί ο «Νεολιθικός πολιτισμός»⁶.

Σε αντιδιαστολή προς την παραπάνω προσέγγιση, είναι σημαντικό να δούμε τις ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις ως αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν σε ένα εύρος καθημερινών δραστηριοτήτων και αποτελούσαν τμήμα της ζωής των κατοίκων κάθε οικισμού. Το ζήτημα είναι επομένως πώς αποφασίζουμε να προσεγγίσουμε τον υλικό πολιτισμό. Αν δούμε τον υλικό πολιτισμό όχι ως ένα σύνολο από κατάλοιπα του παρελθόντος στα οποία αντανακλώνται οι ιδέες και οι προθέσεις των ανθρώπων αλλά ως στοιχεία που εμπλέκονται στις διάφορες δραστηριότητες των ανθρώπων, τις καθοδηγούν και σημασιοδοτούνται από αυτές, τότε το βάρος πέφτει σ' αυτές τις δραστηριότητες. Μ' αυτόν τον τρόπο αναγνωρίζουμε ότι οι άνθρωποι πάντοτε ερμήνευαν τον κόσμο και προσπαθούσαν να βρουν τη θέση τους σ' αυτόν και το ζητούμενο δεν είναι να βρούμε τη σωστή ερμηνεία αλλά να ανασυνθέσουμε το πλαίσιο στο οποίο κάποιες ερμηνείες θα ήταν πιο πιθανές από άλλες⁷. Είναι σημαντικό δηλαδή να ξεκινήσουμε από τις πρακτικές που συμπεριλάμβαναν τα αντικείμενα αυτά, ώστε να μπορέσουμε να ανασυνθέσουμε τις δυνατότητες που θα είχε κάποιος να τα κατανοήσει και να τα χρησιμοποιήσει.

Οι ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις διαμόρφωναν ένα πλαίσιο αναφοράς για τους χρήστες τους, καθώς αποτελούσαν συγκεκριμένες υλοποιήσεις βάσει των οποίων οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τον κόσμο και τοποθετούσαν τον εαυτό τους στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Με τον όρο υλοποιήσεις δεν εννοώ ότι τα ειδώλια ή τα αγγεία πραγμάτωναν μια ιδέα που βρισκόταν στο μυαλό των κατασκευαστών τους, αλλά ότι η μορφή τους, η υλική τους παρουσία ήταν αποτέλεσμα μιας συνεχούς διαπραγμάτευσης της σημασίας τους. Δεν πρόκειται λοιπόν για αντικείμενα που κατασκευάστηκαν μια και καλή και έκτοτε συνέχισαν πλήρη και απόφια τη ζωή τους, αλλά για αντικείμενα που υλοποιούνταν συνεχώς ανάλογα με τις χρήσεις τους. Η συνεχής επανάληψη συγκεκριμένων χρήσεων και συγκεκριμένων μορφών απέδιδε μια σταθερότητα στην υλικότητά τους, η οποία όμως δεν έπαυε να είναι διαπραγμα-

5. Βλ. Ingold 2000 για την αντιδιαστολή μεταξύ τεχνολογίας και τεχνικής.

6. Βλ. π.χ. Marangou – Grammenos 2005.

7. Βλ. μεταξύ άλλων Barrett 1997.

τεύσιμη⁸. Αυτή ακριβώς η υλικότητα είχε επιπτώσεις στον τρόπο που υλοποιόταν το ίδιο το ανθρώπινο σώμα. Παρόλο που οι αναφορές στα ειδώλια ή τα άλλα αντικείμενα δεν θα ήταν μονοδιάστατες και με κανένα τρόπο δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι αναπαραστάσεις απλώς αντανακλούσαν τις σημασιοδοτήσεις του ανθρώπινου σώματος, πρέπει να δεχτούμε ότι η υλοποίηση των αναπαραστάσεων θα αποτελούσε ένα σημείο αναφοράς για την υλοποίηση των ανθρώπινων σωμάτων.

Το ζήτημα που με ενδιαφέρει στο συγκεκριμένο κείμενο είναι ακριβώς το πλαίσιο που διαμόρφωναν και διαπραγματεύονταν οι ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Πιο συγκεκριμένα θα προσπαθήσω να αναδείξω περιπτώσεις, όπου το πλαίσιο αυτό διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή και έχει έναν τοπικό χαρακτήρα, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για «νεολιθικές κοινωνίες». Καθώς στόχος μου δεν είναι να ιχνηλατήσω κάθε ανάλογη περίπτωση, αλλά να προσφέρω τη δυνατότητα μιας διαφορετικής ανασύνθεσης των πρακτικών αναπαραστάσεων θα περιοριστώ σε ένα παράδειγμα που αναδεικνύει τη θέση μου. Το παράδειγμα αφορά τις αναπαραστάσεις του ανθρώπου κατά τις διμηνιακές φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία, το πρώτο μισό δηλαδή της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ., και τις αντίστοιχες αναπαραστάσεις από τις βορειότερες βαλκανικές περιοχές. Πριν προχωρήσω στην εξέταση των αναπαραστάσεων αυτών είναι σημαντικό να δούμε σε κάποιο βαθμό το παρελθόν τους.

ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ: ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ (ΤΕΛΗ 7^{ΗΣ} ΕΩΣ ΜΕΣΑ 6^{ΗΣ} ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ Π.Χ.)⁹

Σε όλα τα Βαλκάνια τα αντικείμενα με αναπαραστάσεις ανθρώπων ποικίλλουν, μπορούμε όμως να τα κατατάξουμε σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: α) τις αυτόνομες μορφές,¹⁰ δηλαδή τα ειδώλια, β) τα ανθρωπόμορφα αγγεία, γ) τις πλαστικές μορφές που είναι προσαρτημένες πάνω σε αγγεία ή άλλα αντικείμενα και δ) τις γραπτές ή εγχάρακτες παραστάσεις. Καθώς οι πληροφορίες για τις κατηγορίες β έως δ είναι ελάχιστες¹¹, θα περιοριστώ στην εξέταση των αυτόνομων μορφών. Τονίζω πάντως ότι οι κατηγορίες αυτές αποτελούν αναλυτικά εργαλεία και δεν αποτελούν απαραίτητα κατηγορίες που είχαν νόημα για τους χρήστες τους¹².

Σε γενικές γραμμές οι ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις της πρώιμης νεολιθικής Θεσσαλίας αποδίδουν το σύνολο του σώματος¹³. Το αποδιδόμενο σώμα όμως χαρακτηρίζεται από μια ποικιλία, κυρίως όσον αφορά τον τρόπο που οι μορφές τοποθετούν ή χρησιμοποιούν τα άκρα τους. Υπάρχει δηλαδή μια ποικιλία στις στάσεις και τις χειρονομίες των μορφών,

8. Βλ. Butler 1993 για τη σχέση επανάληψης και σταθερότητας.

9. Με τον όρο «πρώιμη Νεολιθική» αναφέρομαι συλλογικά στην Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική της Ελλάδας, καθώς τα στρωματογραφημένα αντικείμενα είναι ελάχιστα και η διάκριση των περιόδων τυπολογικά είναι ανέφικτη, τουλάχιστον όσον αφορά τα ειδώλια. Με τον ίδιο όρο θα αναφέρομαι και στην Αρχαιότερη Νεολιθική των Βαλκανίων. Η επίσημανση απόλυτων χρονολογήσεων είναι ενδεικτική και ακολουθεί σε γενικές γραμμές τους Andreou – Fotiadis – Kotsakis 1996.

10. Αυτόνομες μορφές βέβαια σύμφωνα με τη σύγχρονη προοπτική. Είναι πιθανό να αποτελούσαν οι μορφές τμήμα ευρύτερων συνόλων, κάτι τέτοιο όμως σχετίζεται με το ανασκαφικό πλαίσιο, το οποίο είναι σχεδόν άγνωστο στις περισσότερες περιπτώσεις.

11. Βλ. Πηλείδου 2006, για τα προβλήματα σχετικά με τα ανθρωπόμορφα αγγεία.

12. Νανόγλου 2004. Νανόγλου – Παππά (υπό έκδοση).

13. Nanoglou 2005, 144.

ποικιλία που, αν αντιμετωπιστεί ως σύνολο, παραπέμπει σε μορφές που δρουν¹⁴. Η ιδιαιτερότητα κάθε μορφής δίνει έμφαση στην εκάστοτε απεικονιζόμενη στάση ή χειρονομία, δίνει έμφαση δηλαδή στις πράξεις κάθε μορφής και αποκλείει την άμεση αναγωγή σε ένα γενικό και «ουσιώδη» τύπο. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει στις ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις των κεντρικών Βαλκανίων. Οι μορφές από τις περιοχές βόρεια της Θεσσαλίας¹⁵ φαίνεται ότι αποδίδουν ένα γενικευτικό τύπο σώματος, όπου το σημαντικό δεν είναι οι συγκεκριμένες πράξεις αλλά η γενική εντύπωση της ανθρώπινης μορφής. Παράλληλα, μπορούμε να παρατηρήσουμε μια σαφώς πιο εκτεταμένη αναπαράσταση των ζώων στα κεντρικά Βαλκάνια, πρακτική που είναι περιορισμένη στη Θεσσαλία¹⁶. Μπορούμε να δούμε τις διαφορές αυτές ως διαφορετικά πλαίσια αναφοράς για τις νέες σχέσεις που διαμορφώνονται και στις οποίες συνήθως αναφερόμαστε με τον όρο «νεολιθικοποίηση». Αν θέλουμε δηλαδή να προσεγγίσουμε τη Νεολιθική όχι ως αφηρημένη οικονομική έννοια, αλλά ως μια εποχή κατά την οποία οι άνθρωποι διαμόρφωναν μια διαφορετική σχέση με το περιβάλλον, είτε αυτό είναι τα φυτά είτε τα ζώα είτε οι συνάνθρωποί τους, τότε είναι απαραίτητο να εντάξουμε στη συζήτησή μας τις τεχνικές του σώματος που αλλάζουν¹⁷. Τον τρόπο δηλαδή που οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν το σώμα τους και διεκπεραίωναν τις ασχολίες τους ως πρόσωπα με φυσική υπόσταση. Αν δούμε τη Νεολιθική λοιπόν ως μια εποχή κατά την οποία η φυσική υπόσταση αλλάζει, γιατί φυσικά είναι άλλο να συλλέγεις καρπούς και να κυνηγάς και άλλο να οργώνεις και να εκτρέφεις ζώα, τότε η διαμεσολάβηση της εικόνας για το σώμα από τα ειδώλια λαμβάνει νέες διαστάσεις. Η έμφαση στην κίνηση του σώματος, στην πράξη της μορφής, χτίζει μια διαφορετική ταυτότητα από την έμφαση στη γενική εικόνα των ανθρώπων και των ζώων. Μπορούμε ίσως να αντιπαραβάλουμε τις δύο περιπτώσεις ως μια έμφαση στη συμπεριφορά μεταξύ των ανθρώπων σε αντιδιαστολή με μια έμφαση στη σχέση ανθρώπων και ζώων. Η έμφαση αυτή στην αναπαράσταση διαφορετικών στοιχείων συνέβαλλε προφανώς στη διαμόρφωση διαφορετικών τεχνικών του σώματος και ενδεχομένως διαφορετικών τρόπων διάρθρωσης των αλλαγών που εμφανίζονται κατά τις χιλιετίες αυτές, όπως η γεωργία ή η κτηνοτροφία.¹⁸

ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ (ΜΕΣΑ 6^{ΗΣ} ΕΩΣ ΤΕΛΗ 5^{ΗΣ} ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ Π.Χ)

Η διαφορετική πορεία των δύο περιοχών συνεχίζεται και στη Νεότερη Νεολιθική, υπό διαφορετική όμως μορφή. Καθώς δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα δημοσιευμένα σύνολα από την αρχή της περιόδου στη Θεσσαλία (τις λεγόμενες προ-διμηνιακές φάσεις, το δεύτερο μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ.), θα περιοριστώ στην εξέταση του δεύτερου μισού της (διμηνιακές φάσεις, πρώτο μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.).

14. Nanόγλου 2004, 2005.

15. Στην περιοχή που κυριαρχεί η απόδοση στάσεων και χειρονομιών πρέπει μάλλον να προστεθεί και η δυτική Μακεδονία. Προς το παρόν όμως τα δημοσιευμένα πρώιμα νεολιθικά σύνολα από την περιοχή είναι ελάχιστα. Πολύ περισσότερο, οι γνώσεις μας για την κεντρική και ανατολική Μακεδονία κατά την πρώιμη Νεολιθική είναι ακόμη ελάχιστες έως ανύπαρκτες.

16. Βλ. Τουφεξή 1993, για τη Θεσσαλία. Αν και η αναλογία ποικίλλει από οικισμό σε οικισμό, στις περισσότερες περιπτώσεις τα ζωόμορφα είναι εξαιρετικά λιγότερα από τα ανθρωπόμορφα.

17. Βλ. Mauss 2004 για την έννοια των τεχνικών του σώματος.

18. Το θέμα της πρώιμης Νεολιθικής αναπτύσσεται αναλυτικότερα στο Nanόγλου 2008α. Εδώ παραμένω μόνο στο επίπεδο των επιπτώσεων που έχουν οι διαφορές στη ζωή των κατοίκων και δεν υπεισέρχομαι στους τρόπους που συγκροτούνται και διατηρούνται οι τοπικές διαφορές. Για το θέμα αυτό βλ. Nanόγλου 2006.

Η αναπαράσταση του ανθρώπου κατά τη Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία παρουσιάζει αξιοσημείωτες αλλαγές σε σχέση με την παράδοση που είχε διαμορφωθεί κατά τους προηγούμενους αιώνες. Τα άκρα παύουν να αναπαρίστανται με λεπτομέρεια και αντίθετα προβάλλεται ένας γενικευτικός τύπος, τις περισσότερες φορές χωρίς δήλωση των ποδιών και με τα χέρια ως αποφύσεις (**εικ. 1α**). Με φόντο το ίδιο το παρελθόν των κοινοτήτων αυτών μπορούμε να μιλήσουμε για μια άρνηση της προγενέστερης έμφασης στη δράση της μορφής και αντίθετα τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος σε μια στατική και γενική εικόνα του σώματος με μια παράλληλη έμφαση στο κεφάλι¹⁹. Παράλληλα πολλαπλασιάζεται η χρήση του λίθου ως υλικού για την κατασκευή ειδωλίων (**εικ. 1β**), ενώ κατασκευάζονται και αρκετά σύνθετα ειδώλια από πηλό και λίθο (τα λεγόμενα «ακρόλιθα», **εικ. 1γ**).

Στα υπόλοιπα Βαλκάνια οι αλλαγές που εμφανίζονται μετά τα μέσα της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. αφορούν κυρίως την εγχάραξη των μορφών. Σε όλο το χώρο από την δυτική και κεντρική Μακεδονία μέχρι την Ουγγαρία και τη Ρουμανία, κυρίως δε στην περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας (τον λεγόμενο «πολιτισμό Vinča»), οι μορφές «επενδύονται» με εκτεταμένες και ποικίλες εγχάραξεις (**εικ. 2**). Υπάρχουν βέβαια διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή, αλλά η εγχάραξη παραμένει κυρίαρχη πρακτική στο σύνολο των οικισμών που γνωρίζουμε. Στην πρώτη φάση της περιόδου αποδίδονται τα πόδια και τα χέρια, αλλά η έλλειψη ποικιλίας στην απόδοση των ποδιών (η συντριπτική πλειονότητα είναι όρθιες μορφές) και των χεριών (σχεδόν πάντα ως αποφύσεις) δείχνει ότι στόχος δεν είναι η απόδοση μιας κίνησης, όπως στην περίπτωση της πρώιμης νεολιθικής Θεσσαλίας, αλλά η απόδοση ενός αρτιμελούς σώματος. Στη δεύτερη φάση πολλαπλασιάζονται οι μορφές που δεν αποδίδουν τα πόδια πλαστικά, αλλά φέρουν ενιαίο διάκοσμο στο κάτω τμήμα του σώματος.

Μπορούμε λοιπόν να παρατηρήσουμε κάποιες ομοιότητες και κάποιες διαφορές στην απόδοση του σώματος κατά τη Νεότερη Νεολιθική μεταξύ της Θεσσαλίας και των Βαλκανίων. Είναι κατ' αρχάς σημαντικό ότι και στις δύο περιοχές προβάλλεται μια στατική εικόνα του σώματος. Στα Βαλκάνια όμως η εικόνα αυτή επενδύεται με ένα σύστημα σήμανσης που αναδεικνύει την επιφάνεια του σώματος. Η εκτεταμένη εγχάραξη των ειδωλίων φέρνει στο προσκήνιο την επιφάνεια του σώματος ως καμβά, ως ενός σώματος που φέρει τη σημασία του, σε πλήρη αντίθεση με την έμφαση σε ένα σώμα που *τελεί* τη σημασία του, όπως αυτό που είδαμε στην πρώιμη νεολιθική Θεσσαλία. Παρακινδυνεύοντας κάπως μια περαιτέρω ερμηνευτική πρόταση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εγχάραξη αναδεικνύει τις μορφές ως αντικείμενα που δέχονται σήμανση από κάποιον άλλο και επομένως αναδεικνύει τη διαδικασία σημασιοδότησης ενός σώματος μέσω μιας επέμβασης σ' αυτό απέξω.

Στη Θεσσαλία κατά τη Νεότερη Νεολιθική, και κυρίως το διάστημα για το οποίο έχουμε στοιχεία, δεν χρησιμοποιείται η εγχάραξη ως τρόπος σημασιοδότησης των μορφών. Αντίθετα η επιφάνεια του σώματος παραμένει ανέπαφη, ιδίως αν σκεφτούμε και το μεγάλο αριθμό λίθινων ειδωλίων που κατασκευάζονται αυτή την εποχή. Η κατασκευή ειδωλίων από δύο διαφορετικά υλικά, με τόσο διαφορετική υφή, ίσως παραπέμπει και πάλι σε μια σημασιοδότηση που σχετίζεται με την επιφάνεια του σώματος, ίσως όμως είναι ακόμη ένας τρόπος να τονιστεί η κεντρικότητα του κεφαλιού, ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει έντονα την εποχή²⁰. Φαίνεται όμως ότι η χρήση των δύο υλικών παραπέμπει σε ακόμη πιο σημαντικές διαφοροποιήσεις εντός του συνόλου των ανθρωπόμορφων αναπαραστάσεων της Θεσσαλίας. Η συγκεκριμένη

19. Nanoglou 2005, 151.

20. Nanoglou 2005, 151.

χρήση των υλικών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των ακρόλιθων, υποδεικνύει ότι δεν πρόκειται για μια τυχαία επιλογή υλικού, και επομένως δίνει έμφαση στην ίδια τη διαδικασία της κατασκευής των αντικειμένων. Τα αντικείμενα επιτρέπουν ή και επιβάλλουν την ερώτηση «από τι είναι φτιαγμένα», στοιχείο που μετατοπίζει το βάρος από την *τέλεση* μιας ταυτότητας στην *κατοχή* ενός χαρακτηριστικού²¹.

Είναι σημαντικό να επανέλθουμε στο σημείο αυτό στο θέμα της υλοποίησης του σώματος και του πλαισίου αναφοράς στο οποίο λάμβανε χώρα αυτή η υλοποίηση. Είναι εμφανές ότι οι διαφορές που επεσήμανα στον τρόπο που αναπαρίστανται οι άνθρωποι στις δύο υπό εξέταση περιοχές διαμόρφωναν διαφορετικά πλαίσια αναφοράς για τους χρήστες των αντικειμένων, όποια και αν ήταν η συγκεκριμένη χρήση τους. Είναι βέβαιο ότι οι συγκεκριμένες συγκυρίες στις οποίες τα αντικείμενα αυτά κατασκευάζονταν, χρησιμοποιούνταν και απορρίπτονταν είχαν άμεση σχέση με τη σημασία που θα τους αποδιδόταν. Καθώς όμως γνωρίζουμε ελάχιστες λεπτομέρειες για τις συγκυρίες αυτές, είμαστε υποχρεωμένοι να μείνουμε σε ένα γενικό επίπεδο. Στο γενικό αυτό επίπεδο, η ευρεία επανάληψη των ίδιων μορφολογικών τύπων υλοποιούσε ένα συγκεκριμένο σωματότυπο βάσει του οποίου έπρεπε να πορευτούν οι κάτοικοι των περιοχών. Στη Θεσσαλία η επίκληση ενός σώματος με αναφορά στο υλικό από το οποίο ήταν φτιαγμένο και με έμφαση στο κεφάλι διάρθρωσε πιθανότατα ένα λόγο για το σώμα των κατοίκων με βασικές αναφορές στα χαρακτηριστικά αυτά. Κατά κάποιο τρόπο η αξιολόγηση της θέσης κάποιου στον κοινωνικό ιστό θα γινόταν με κριτήριο το υλικό από το οποίο ήταν φτιαγμένος, κάτι που θα μπορούσε να παραπέμπει για παράδειγμα σε ζητήματα καταγωγής και συγγένειας. Αντίθετα, οι αναπαραστάσεις των υπόλοιπων Βαλκανίων δίνουν έμφαση στην επένδυση της μορφής με σημασία, κάτι που πιθανότατα ωθούσε τους χρήστες τους να προσέχουν τον τρόπο που επενδύονταν οι ίδιοι με σημασία, με στοιχεία που επικάθονταν πάνω τους, ίσως και αθροιστικά, και διαμόρφωναν την ταυτότητά τους και τη θέση τους στον κοινωνικό ιστό. Ενδεχομένως η υλοποίηση του σώματος στα κεντρικά Βαλκάνια απαιτούσε την εγγάραξη ή την επένδυσή του (με ρούχα, με τίτλους ή ό,τι άλλο), ώστε να μπορεί να θεωρηθεί το σώμα κοινωνικά βιώσιμο ή και ευκαταίο.

Συμπερασματικά, οι διαφορές μεταξύ των δύο περιοχών αναδεικνύουν τις διαφορετικές δυνατότητες που θα είχε κανείς στην προσπάθειά του να τοποθετήσει τον εαυτό του σε έναν κοινωνικό ιστό, ο οποίος ήταν ήδη μερικώς διαμορφωμένος. Αν δούμε τις αναπαραστάσεις όχι ως μαρτυρίες ενός παρελθόντος που μας αποκαλύπτουν την αλήθεια γι' αυτό, αλλά ως υλικά εφόδια τα οποία οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν για να κατανοήσουν και να διαχειριστούν τη ζωή τους, τότε μπορούμε να ανασυνθέσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι των περιοχών αυτών είχαν τη δυνατότητα να επέμβουν στον κοινωνικό ιστό, χρησιμοποιώντας στοιχεία που ήταν ήδη φορτισμένα με σημασία.

---

21. Βλ. Nanoglou 2005, 152. Nanoglou 2008β.

SUMMARY

**HUMAN REPRESENTATIONS IN THESSALY AND THE CENTRAL
BALKANS DURING THE NEOLITHIC:
MORPHOLOGICAL DIFFERENCES AND LOCAL IDENTITIES**

Stratos Nanoglou

The usual approach to Neolithic imagery is essentialist in character. Figurines and other representations of humans are considered products of an inner 'ideological' or 'non-practical' behaviour that goes side by side with an 'economic' behaviour. As far as this 'economic' behaviour, i.e. the Neolithic agricultural regime, is common across regions, figurines too perform the same functions. Contrary to this view, a plea is made to approach material culture in a different way, abandoning the implicit idea that artefacts are reflections of past intentionalities and instead view material culture as a resource upon which agents draw in order to situate themselves in the world. In this way regional traits are deemed particularly important for the constitution of specific subjectivities in contrast to a generic 'Neolithic individual'. I try to provide an example of such regional traits that would have constituted different contexts for agency during the Neolithic, and take up the case of Thessaly and the central Balkans during the late Neolithic.

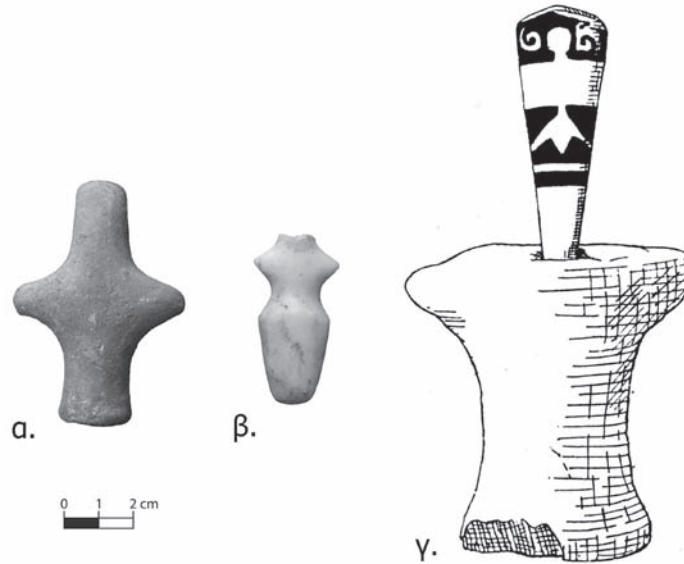
The human body is represented differently in the two regions, although we can discern a common trend towards a static image. In the central Balkans figurines are covered with incisions, whereas in Thessaly incisions are rare and bodies are without any particular details. A significant trait, peculiar to Thessaly, is the proliferation of stone figurines towards the end of the Neolithic. Two different discourses can thus be inferred, one investing on the surface of the body (central Balkans) and perhaps its external signification and one investing on the different materials used (Thessaly) and perhaps an internal signification. An attempt is made to account for the possibilities one would have to situate oneself within such contexts.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreou S. – Fotiadis M. – Kotsakis K., 1996. Review of Aegean prehistory V: the Neolithic and Bronze Age of northern Greece, *AJA* 100, 537-597.
- Barrett J.C., 1997. Stone age ideologies, στο van Gijn A.– Zvelebil M. (επιμ.), *Ideology and social structure of Stone Age communities in Europe, Analecta Praehistorica Leidensia* 29, Leiden, 121-129.
- Butler J., 1993. *Bodies that matter: on the discursive limits of 'sex'*, New York.
- Ingold T., 2000. *The perception of the environment: essays in livelihood, dwelling and skill*, London.
- Kokkinidou D. – Nikolaidou M., 1997. Body imagery in the Aegean Neolithic: ideological

- implications of anthropomorphic figurines, στο Moore J.– Scott E. (επιμ.), *Invisible People and Processes*, London, 88-112.
- Kotsakis K., 2002. Review of Perlès C., *The early Neolithic in Greece: the first farming communities in Europe*, *EJA* 5, 373-377.
- Marangou C., 1992. *Ειδώλια. Figurines et miniatures du néolithique récent et du bronze ancien en Grèce*, Oxford.
- Marangou C. – Grammenos D., 2005. ‘Monumentality’, functionality, animality: on an unusual prehistoric clay head from central Macedonia, Greece, and its implications, *BSA* 100, 1-40.
- Mauss M., 2004. Οι τεχνικές του σώματος, στο *Κοινωνιολογία και ανθρωπολογία*, (μτφρ. Παραδέλλης Θ.), Αθήνα, 185-223.
- Νανόγλου Σ., 2004. Υποκείμενα και υλικός πολιτισμός στη Νεολιθική της βόρειας Ελλάδας: το παράδειγμα της ανθρωπόμορφης ειδωλοπλαστικής της κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).
- Nanoglou S., 2005. Subjectivity and material culture in Thessaly, Greece: the case of Neolithic anthropomorphic imagery, *CAJ* 15.2, 141-156.
- Nanoglou S., 2006. *Regional perspectives on the Neolithic anthropomorphic imagery of northern Greece*, *JMA* 19, 155-176.
- Nanoglou S., 2008α. *Representation of humans and animals in Greece and the Balkans during the earlier Neolithic*, *CAJ* 18, 1-13.
- Nanoglou S., 2008β. Qualities of humanness: material aspects of Greek Neolithic anthropomorphic imagery, *JMC* 13, 311-334.
- Νανόγλου Σ. – Παππά Μ., (υπό έκδοση). Η αναπαράσταση της ανθρώπινης μορφής στο νεολιθικό οικισμό του Μακρύγαλου Πιερίας. *ΑΕΜΘ. Επετειακός τόμος για τα 20 έτη του Έργου*.
- Πηλείδου Κ., 2006. *Η νεολιθική ανθρωπόμορφη αγγειοπλαστική των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη, (αδ. διδ. διατριβή).
- Σκαφιδά Λ., 1992. Νεολιθικά ανθρωπόμορφα ειδώλια του Διμηνίου, στο *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1987*, Πρακτικά, Αθήνα, 166-179.
- Τουφεξής Γ., 1993. Πλαστικές παραστάσεις ζώων της Νεολιθικής Μακεδονίας και Θεσσαλίας: μια συγκριτική παραβολή, στο *Αρχαία Μακεδονία V. Πέμπτο διεθνές συνέδριο. Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989*, Θεσσαλονίκη, 1501-1511.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1973. *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της νεολιθικής Θεσσαλίας: προβλήματα κατασκευής, τυπολογίας και ερμηνείας*, Βόλος.

Εικ. 1. Χαρακτηριστικοί τύποι ειδωλίων της Νεότερης Νεολιθικής από τη Θεσσαλία: α. Δαμάσι 4 (Μαγούλα Τουρκογέφυρα), β. Μακρυχώρι 2, γ. Ραχμάνι. (1γ: Αναδημοσίευση από το Wace, A.J.B. – Thompson, M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge, fig. 25b).

		Trench						
1977-78		14	15	16	17/20/22/23	18/21	19	24/25
IX								
VIII								
VII								
V-VI								
IV								
III								
I								

Εικ. 2. Τυπολογική εξέλιξη των ειδωλίων από τη θέση Selevac. Αναδημοσίευση από το Tringham, R. – Krstić, D.D. (eds.), *Selevac: a Neolithic village in Yugoslavia (Monumenta Archaeologica 15)*, (Los Angeles, CA. The Cotsen Institute of Archaeology, UCLA, 1990), fig. 11b.

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟΤΗΤΑ*

Βάσω Ροντήρη

Στο φίλο μου Δημήτρη Ζαχαρίου†

Συμπληρώνεται φέτος ένας αιώνας από την έκδοση του βιβλίου «Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου»¹. Δεν θα ήταν υπερβολή η πεποίθηση ότι σε όλη τη διάρκεια αυτών των εκατό χρόνων το μοναδικό πράγμα που δεν αμφισβητήθηκε ποτέ είναι η προσφορά του πρωτοπόρου συγγραφέα του Χρήστου Τσουντα στην προϊστορική έρευνα της Θεσσαλίας.

Η παρουσίαση και αξιολόγηση του έργου του Χρήστου Τσουντα δεν θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο ενός μεμονωμένου άρθρου, ή μιας απλής ημερίδας εις μνήμην. Από πολλούς ερευνητές σύγχρονους και παλιότερους υπάρχει η αίσθηση ότι πρόκειται για την πιο σημαντική προσωπικότητα του 20^{ου} αιώνα στην αρχαιολογική έρευνα στην Ελλάδα². Και όλοι δέχονται από κοινού τη διαχρονική του συμβολή με θεωρητικές απόψεις που αποτέλεσαν τομή στην Προϊστορία. Αυτό σημαίνει με άλλα λόγια ότι ο ιστορικός ή ο αρχαιολόγος που θα ασχοληθεί διεξοδικά και εις βάθος με το έργο του, δεν θα αρκεστεί τόσο στην απήχηση που αυτό είχε στην εποχή του, αλλά στην αναλλοίωτη αξία του.

Το συγκεκριμένο άρθρο πραγματεύεται κάποια στοιχεία του έργου του Χρήστου Τσουντα στον τομέα της προϊστορικής έρευνας στη Θεσσαλία κάνοντας, παράλληλα, μια σύντομη αναδρομή στα ιστορικά στοιχεία της «μετά Τσουντα» εποχής. Παράλληλα, βασισμένο στη δική του συμβολή και προκειμένου κατά κάποιον τρόπο να τεκμηριώσει τα παραπάνω στοιχεία, πραγματεύεται ένα ειδικό θέμα πάνω στη μελέτη της νεολιθικής κεραμικής.

Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ

Εάν ήθελε κάποιος να συνοψίσει την προσφορά του Τσουντα στον τομέα της προϊστορικής έρευνας στη Θεσσαλία, θα τη διέκρινε σε τρεις βασικούς τομείς:

Ο πρώτος τομέας αφορά στους προϊστορικούς οικισμούς και περιλαμβάνει δύο σκέλη:

---

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους αγαπημένους συναδέλφους και ηλεκτρονικούς συνεργάτες μου Κώστα Βουζαξάκη και Αιμιλία Καλογιάννη. Επίσης ευχαριστώ τη Βαγγελιώ Κυριατζή και την Αρετή Πεντεδέκα για τον ετεροφωτισμό τους σε τεχνικά θέματα της κεραμικής.

1. Τσουντας 1908.

2. Κωτσάκης 1983, 254. Ντούμας 2002, 11-25.

Την ανασκαφική έρευνα και τεκμηρίωση και την επίσκεψη επιτόπου και καταγραφή σε κατάλογο με τα απαραίτητα τοπογραφικά στοιχεία. Εδώ η προσφορά του έγκειται στην ακρίβεια της περιγραφής, στα γεωγραφικά σημεία αναφοράς της περιοχής και στα ιστορικά στοιχεία τοπωνυμίων ή παρατηρήσεων πάνω στο θεσσαλικό τοπίο.

Ο δεύτερος τομέας είναι η χρονολογική διαίρεση σε περιόδους. Ο Τσουντας χώρισε τον Λιθικό Αιώνα, όπως τον ονόμαζε, σε δύο περιόδους, την Α και τη Β. Σήμερα είναι γνωστό ότι η περίοδος Α αντιστοιχεί στην Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική, ενώ η Β στην Νεότερη Νεολιθική³.

Ο τρίτος τομέας σε συσχέτισμό με το δεύτερο είναι η μελέτη της κεραμικής της Νεολιθικής Εποχής και της Εποχής του Χαλκού. Το σημαντικότερο στοιχείο στην ενασχόλησή του Τσουντα με την κεραμική και αυτό που καθιστά το έργο του διαχρονικό είναι η τυπολογική ταξινόμηση σε κατηγορίες βασισμένες στη χρονολογική διαίρεση της Νεολιθικής Εποχής στις περιόδους Α και Β. Όχι όμως τόσο η ίδια η ταξινόμηση, αλλά ο τρόπος με τον οποίο εκείνος τεκμηριώνει κάθε φορά τις κατηγορίες. Οι παρατηρήσεις του πάνω στην τεχνολογία της κεραμικής με βάση τις οποίες ταξινομεί, αν και «στο πνεύμα της εποχής», είναι ουσιαστικές, γιατί αναφέρονται σε τεχνικά χαρακτηριστικά που παρατηρεί πολύ προσεκτικά και στηρίζεται σ' αυτά για τη διαμόρφωση των επιμέρους κατηγοριών. Κάνει, επομένως, σημαντικά βήματα στην προσπάθεια να ερμηνεύσει πολιτισμικά την διαφοροποίηση της κεραμικής τραβώντας μια γραμμή εκεί που άλλοι μελετητές τοποθέτησαν αργότερα την τομή ανάμεσα στη Μέση και τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο.

Οι διαπιστώσεις του στη μελέτη της κεραμικής θα μπορούσαν να διακριθούν σε τρεις ομάδες:

Η πρώτη αφορά γενικές παρατηρήσεις πάνω σε τεχνικά θέματα που μπορούν και αυτές, ίσως, να διακριθούν σε τρεις επιμέρους ομάδες:

Α. Η κατάταξη των αγγείων⁴.

Β. Η σχέση δύο κατηγοριών μεταξύ τους⁵ ή μεταξύ οικισμών⁶.

---

3. Το σημαντικότερο στοιχείο στη χρονολογική ταξινόμηση του Τσουντα είναι ότι σε ένα τόσο πρώιμο στάδιο μελέτης των ευρημάτων της νεολιθικής Θεσσαλίας μπόρεσε ο ίδιος να τεκμηριώσει θέματα στρωματογραφίας και βασισμένος στην κεραμική να διαπιστώσει την αδιάσπαστη συνέχεια των δύο πρώτων νεολιθικών περιόδων.

4. Τσουντας 1908, 157: «... διότι σήμερα οι παρατηρήσεις ημών είναι ως προς πολλά σημεία ανεπαρκείς. Ούχ ήττον πιστεύω, ότι η κατάταξις αυτή, κατά τα κύρια αυτής μέρη, είναι ακριβής και ότι η ιστορία της θεσσαλικής κεραμικής, όπως εκτίθεται ενταύθα είναι κατά το πλείστον ασφαλής ὅπου δε υπάρχουν αμφιβολία, δεν θα παραλείψω να δηλώσω τούτο.»

5. Τσουντας 1908, 163-164: «... ανεκαλύφθησαν και άλλα τινά σπάνια τεμάχια, άτινα κατά την λεπτότητα των τοιχωμάτων, την κανονικότητα αυτών, την καλήν όπτησιν και την καθαρότητα του πηλού υπερβαίνουν πάνα τα λοιπά.»

Τσουντας 1908, 173-174: «Υπολείπεται να προσθέσωμεν ολίγας λέξεις περί της σχέσεως των εγχάρακτων αγγείων Α2 προς τα μονόχρωμα Α1. Εάν παραβλέψωμεν το λευκόν επίχρισμα, ευρίσκομεν μεγάλην ομοιότητα μεταξύ των δύο κατηγοριών ὁτιότι όχι μόνον το σχήμα του αγγείου ... είδομεν ότι είναι κοινότατον μεταξύ των μονοχρώμων ὁχι μόνο η ερυθρά βαφή, ... απαντά και εις τους δύο ρυθμούς ὁλλά και κατά τα άλλα η τεχνοτροπία φαίνεται η αυτή. Εκ τούτου συνάγομεν ... ότι τα εγχάρακτα Α2 προήλθον εκ των μονοχρώμων Α1».

6. Τσουντας 1908, 174: «Οφείλω όμως να σημειώσω, ότι, ως ακολουθεί εκ των παρατηρήσεων, των γενομένων εις τον συνοικισμόν της Αργίσισης, τα εγχάρακτα ήσαν εν χρήσει συγχρόνως μετά των χαρακτηριστικών μονοχρώμων.»

Γ. Γενικές διαπιστώσεις ή κρίσεις για την τεχνική των αγγείων⁷, όπως είναι η διακόσμηση⁸ ή άλλα τεχνικά ή χρονολογικά θέματα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί το ζήτημα της στρωματογραφικής ακολουθίας που τον απασχολεί συνεχώς, είτε πρόκειται για ανασκαφική περιγραφή είτε για θέματα κεραμικής. Στο πλαίσιο αυτό δεν παύει να εκφράζει κάθε φορά τις τυχόν αμφιβολίες του.

Η δεύτερη ομάδα αφορά στην ορολογία. Η ομάδα αυτή θα μπορούσε να διακριθεί σε δύο επιμέρους ομάδες:

- A. Στην ονοματολογία των αγγείων για το σχήμα των αγγείων A1⁹ ή τις τεχνικές διακόσμησης ή για τα εγχάρακτα A2¹⁰.
- B. Στις διάφορες τεχνικές επεξεργασίας της επιφάνειας, όπως είναι το επίχρισμα ή η στίλβωση (καλή ή κακή, είδη εργαλείων, ίχνη), όροι που καθιερώθηκαν και χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα¹¹.

Στην τρίτη ομάδα ανήκουν οι περισσότερο εξειδικευμένες τεχνικές παρατηρήσεις. Αυτές μπορεί να αφορούν:

- A. Στον πηλό και τις προσμίξεις του¹².
- B. Στην όπτηση¹³.
- Γ. Στο χρώμα¹⁴.

7. Τσουντας 1908, 160: «Καθόλου δε είναι άξιον σημειώσεως, ότι εν Σέσκλω ήδη εις το βαθύτατον στρώμα της επιχώσεως ... η κεραμική εμφανίζεται παρά δόξαν προηγμένη ως προς το τεχνικόν μέρος.» Ό.π., 164: «Τοσαύτη τελειότης της κεραμικής κατά τους προϊστορικούς χρόνους μόνον επί των Καμαραϊκών αγγείων της Κρήτης νομίζω ότι απαντά πάλιν.»

8. Τσουντας 1908, 183. Για τα αγγεία A3β: «Ο διάκοσμος των αγγείων του ρυθμού τούτου είπομεν ότι είναι σχετικώς πλουσιότερος. Αλλ' όπως εις τον ρυθμόν A3α αι τεθλασμένα γραμμαί είναι το κυριώτατον ή σχεδόν το μόνον κόσμημα..., και όπως εις τα εγχάρακτα A2 πάλιν αι τεθλασμένα γραμμαί είναι το μόνον τεχνικότερον πως σύστημα διακοσμήσεως... Ωστε αποδεικνύεται ότι η τεθλασμένη γραμμή είναι η βάσις πάσης σχεδόν της κοσμηματικής των αγγείων κατά την αρχαιότεραν περίοδον του λιθικού αιώνος.»

9. Τσουντας 1908, 163-164: «Το σχήμα ή τα σχήματα των αγγείων είναι δύσκολον ν' αναπαραστήσωμεν μετά βεβαιότητος. Δύο είχον πιθανώς το εν εκ. 76 σχήμα, το οποίον συνεπληρώσαμεν εξ ολίγων τεμαχίων ήσαν δηλαδή φιάλα ή κύλικες αβαθείς μετά βάσεως και δύο οριζοντίων σωληνοειδών λαβών.»

10. Τσουντας 1908, 170: «Η κεραμόχρους επιφάνεια των αγγείων συνήθως είναι αστίλβωτος, η δ' ερυθροβαφής ή επικεχρισμένη συνήθως εστιλβωμένη.»

11. Τσουντας 1908, 160-161: «...και η επιφάνεια λεία και ως επί το πολύ καλώς εστιλβωμένη» & «...επί της επιφανείας δε, ήτις είναι λεία, διακρίνονται τα ίχνη του εργαλείου, δια του οποίου ελείαναν αυτήν, φαίνεται όμως, ότι επίτηδες δεν εξήλειψαν αυτά διότι καθόλου τα αγγεία ταύτα είναι ειργασμένα μετά μεγάλης επιμελείας και θαυμαστής δεξιοτήτος.»

12. Τσουντας 1908, 160: «Ο πηλός δε των αγγείων είναι αναμειγμένος μετ' άμμου ή τριμμάτων χαλαζίου – ενίοτε εις πολύ μικράν ποσότητα...» & 161: «...ο πηλός είναι σχετικώς καθαρός...»

13. Τσουντας 1908, 160-161, 164: «Η όπτησις είναι πάντοτε καλή και επί των πλείστων – εξαιρουμένων των πλησίον του στερεού ευρεθέντων – λίαν ομοίομορφος, όπερ μαρτυρούν, ότι ωπτήθησαν εντός κλειστού χώρου», «...τα τοιχώματα λεπτά και η όπτησις τελεία...» & «...φέρουσιν επί της έξω επιφανείας τεφράς τοξοειδείς ταινίας..., αίτινες οφείλονται...ουχί εις χρώμα τι, αλλ' εις σκόπιμον μερικήν επενέργειαν του πυρός κατά την όπτησιν του αγγείου.»

14. Τσουντας 1908, 159-160: «Τα παλαιότατα εξ αυτών δεικνύουσι μεγάλην ποικιλίαν ως προς το χρώμα της επιφανείας: άλλα είναι μελανά ή μελανότεφρα, άλλα ερυθρά ή καστανά και άλλα κιτρινωπά ή λευκοκίτρινα...το δε χρώμα είναι μάλλον τυχαίον αποτέλεσμα ατέχνου οπτήσεως...Το κίτρινον χρώμα είναι αυτό το στρώμα του πηλού, αλλά το ερυθρόν είναι συχνά ίδια βαφή...Η βαφή προσδίδει εις αυτά όσιν ζωηροτέραν και θερμοτέραν.»

ΟΙ WACE ΚΑΙ THOMPSON

Η συμβολή των Wace και Thompson στον τομέα της προϊστορικής Θεσσαλίας δεν είναι λιγότερο σημαντική. Ένας απ' τους λόγους είναι, ίσως, ότι διατήρησαν και ανέδειξαν με το δικό τους τρόπο το έργο του Τσουντα. Στο βιβλίο τους «Prehistoric Thessaly», το οποίο κυκλοφόρησε τέσσερα χρόνια αργότερα¹⁵, μπορεί κανείς να διακρίνει αρκετά κοινά σημεία. Καταρχήν αναδημοσιεύουν με περισσότερες λεπτομέρειες τον κατάλογο των προϊστορικών θέσεων του Τσουντα προσθέτοντας επιπλέον θέσεις που οι ίδιοι επισκέφτηκαν. Αναδημοσιευμένες είναι και όλες οι πληροφορίες που αφορούν στις ανασκαφές του Τσουντα στο Διμήνι και στο Σέσκλο. Τονίζουν, μάλιστα, στο κεφάλαιο για το Σέσκλο ότι δεν θα περιγράψουν με λεπτομέρεια την κεραμική που προέρχεται από την ανασκαφή του Τσουντα, αφού η δική του περιγραφή είναι πλήρης¹⁶. Η εργασία τους συμπληρώνεται με την αναλυτική περιγραφή των νεότερων ευρημάτων από τις δικές τους ανασκαφικές έρευνες. Εδώ βρίσκεται το άλλο κοινό σημείο με τον Τσουντα, αφού η κεραμική έχει πάλι τον πρώτο λόγο. Ασπαζόμενοι τις αντιλήψεις του, αλλά περισσότερο περιεκτικοί, παραμένουν, όπως και εκείνος, «οπαδοί» της γραπτής, χωρίς όμως να αγνοούν τη μονόχρωμη.

Συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο, όπου αναλύουν τις κατηγορίες, διευκρινίζουν ευθύς εξαρχής το λόγο για τον οποίο δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στην κεραμική. Ότι δηλαδή «όταν κανείς ασχολείται με έναν προϊστορικό πολιτισμό, η κεραμική και ειδικότερα η γραπτή κεραμική είναι πρώτιστης σημασίας στον καθορισμό της σχέσης του με άλλους παρόμοιους πολιτισμούς και στο πνεύμα αυτό αποτελεί οδηγό μεγαλύτερης ασφάλειας από αυτόν των αρχιτεκτονικών λειψάνων». Και συνεχίζουν: «Είναι γεγονός ότι η ιστορία οιασδήποτε προϊστορικής θέσης, η οποία έχει μια βαθιά αδιατάρακτη επίχωση μπορεί να ερμηνευθεί μέσα από την κεραμική. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δίνουμε περισσότερη έμφαση στην κεραμική απ' ό,τι σε άλλα είδη ευρημάτων»¹⁷.

Στον κατάλογο των κατηγοριών της κεραμικής οι Wace και Thompson τονίζουν ότι αυτές βασίζονται στην τυπολογία του Τσουντα, υιοθετώντας τις δικές του κατηγορίες, αλλά διευρύνονται αυτή τη φορά, κυρίως ως προς τη διακοσμημένη κεραμική και περιγράφονται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια¹⁸.

ΟΙ ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ

Ο Χρήστος Τσουντας και οι Wace και Thompson ανήκουν στην πρώτη σημαντική γενιά αρχαιολόγων που ασχολήθηκε με την προϊστορία της Θεσσαλίας. Η δεύτερη γενιά αφορά στον Vladimir Milošić και τους μαθητές του, αλλά και τον ίδιο το Δημήτρη Θεοχάρη, οι οποίοι από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα συνέχισαν την έρευνα στις νεολιθικές θέσεις με συστηματικές ανασκαφές.

Ο Vladimir Milošić εργάστηκε στην περιοχή της Θεσσαλίας από τις αρχές της δεκαε-

---

15. Wace – Thompson 1912.

16. Wace – Thompson 1912, 58.

17. Wace – Thompson 1912, 13.

18. Κωτσάκης 1983, 254-255.

τίας του '50 μέχρι το θάνατό του στο τέλος της δεκαετίας του '70. Οι εργασίες του περιλάμβαναν επίσκεψη σε πολλούς προϊστορικούς οικισμούς για τον εντοπισμό νέων ή την επιβεβαίωση της ύπαρξης παλαιότερων θέσεων. Ο κυριότερος κορμός, όμως, των δραστηριοτήτων του στη Θεσσαλία υπήρξαν οι ανασκαφικές έρευνες σε προϊστορικές θέσεις στην πεδιάδα της Λάρισας και στο μυχό του Παγασητικού στο Βόλο. Σκοπός του ίδιου και των συνεργατών του ήταν η διάκριση των χρονολογικών φάσεων της νεολιθικής Θεσσαλίας βασισμένη στις μεγάλες στρωματογραφικές τομές που πραγματοποίησε στις παραπάνω θέσεις. Για την επίτευξή του κατατάσσει την κεραμική σε κατηγορίες, θεωρώντας την μόνο ως χρονολογικό εργαλείο. Ακολουθώντας πιστά τους προγόνους του, η ταξινόμηση βασίζεται κατά κύριο λόγο στη διακοσμημένη κεραμική προχωρώντας μόνο ένα βήμα μπροστά σε θέματα περιγραφής βασικών χαρακτηριστικών, όπως η καθαρότητα του πηλού, το χρώμα, το τέλειωμα της επιφάνειάς και το σχήμα¹⁹.

Στο ίδιο περίπου μήκος κύματος βρίσκεται και ο Δημήτρης Ρ. Θεοχάρης. Ο Θεοχάρης συγκεντρώνει υλικό από στρωματογραφικές τομές σε διάφορες θέσεις, αλλά και από επιφανειακές έρευνες σε πολλές θέσεις της Θεσσαλίας. Η κοινή τους πορεία με τον Vladimir Miložić βασίζεται στην αιώνια ανησυχία των διαδοχικών χρονολογικών φάσεων. Πέρα όμως από τη διαίρεση σε φάσεις των Νεολιθικών περιόδων, αλλά και την πεποίθηση του Θεοχάρη για την ιθαγένεια του Νεολιθικού πολιτισμού και τις σχέσεις της Θεσσαλίας με άλλες περιοχές, το μεγαλύτερο βήμα γίνεται στην περιγραφή των επιμέρους χαρακτηριστικών της κεραμικής με περισσότερη λεπτομέρεια για το σχήμα, το χρώμα και τη διάκριση ανάμεσα σε λεπτά, μεσαία ή χοντρά όστρακα²⁰. Τα χαρακτηριστικά καταγράφονται αυθαίρετα, χωρίς να βασίζονται σε συγκεκριμένους συγκριτικούς πίνακες και χωρίς να αλλάζει ο αρχικός στόχος που ο ίδιος ο Τσουντας έθεσε ως κριτήριο για τη δική του μελέτη, δηλαδή η χρονολογική κάλυψη των κενών.

ΟΙ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ '70-'80

Μετά τον Miložić και το Θεοχάρη οι αρχαιολόγοι που ασχολήθηκαν με τη Θεσσαλία είναι αυτοί που άλλαξαν με το έργο τους τη ροή της ιστορίας στην κεραμική. Και παρόλο που για τη Θεσσαλία είναι μετρημένοι στα δάχτυλα του ενός χεριού, η αλλαγή κατεύθυνσης στην έρευνα είναι αισθητή. Για πρώτη φορά μέσα από την κεραμική ως μέρος του υλικού πολιτισμού αναλύονται θέματα οργάνωσης της παραγωγής, είτε μέσα από το χώρο, είτε μέσα από την ίδια την κεραμική τεχνολογία δίνοντας έμφαση στον κοινωνικό της ρόλο. Τη νέα αυτή «σχολή» της αρχαιολογίας στην Ελλάδα «άνοιξαν» οι μελέτες του Γιώργου Χουρμουζιάδη για την κεραμική του Προδρόμου και του Διμηνίου και του Κώστα Κωτσάκη για την κεραμική του Σέσκλου²¹.

19. Κωτσάκης 1983, 256-261. Οι γερμανικές δημοσιεύσεις, αν και μοναδική πηγή τις περισσότερες φορές για την νεολιθική κεραμική, η οποία προέρχεται από σημαντικές ανασκαμμένες θέσεις της Θεσσαλίας, αποτελούν σημαντική τροχοπέδη για πολλούς ερευνητές. Οι λόγοι είναι πολλοί και έχουν αναλυθεί και αλλού. Εδώ τονίζονται μόνο δύο από αυτούς: Το πρόβλημα της γερμανικής γλώσσας και οι τρόποι ταξινόμησης σε περισσότερους από έναν καταλόγους με διαφορετικό κάθε φορά κριτήριο, οι οποίοι καθιστούν τα βιβλία δύσχρηστα στον αναγνώστη.

20. Θεοχάρης 1967.

21. Η αναλυτική παρουσίαση της σημαντικής αυτής περιόδου για την πορεία της προϊστορικής έρευνας στην

Με το άρθρο του για τη διακοσμημένη κεραμική του Προδρόμου²² ο Γιώργος Χουρμουζιάδης αποπειράται μια νέα προσέγγιση στον τομέα της έρευνας για τη νεολιθική κεραμική της Θεσσαλίας πολύ πριν ασχοληθεί με τον νεολιθικό τρόπο παραγωγής²³. Τα ζητήματα που τον απασχολούν, αν και ήδη ειπωμένα σε «αρχαϊκή» μορφή από τον Χρήστο Τσουντα, αποτελούν σημαντικό βήμα σε θέματα τεχνολογίας και παραγωγής της κεραμικής. Η μελέτη του επικεντρώνεται σε παρατηρήσεις πάνω στις διαφορετικές τεχνικές της διακόσμησης των αγγείων της Αρχαιότερης Νεολιθικής όπου τονίζονται λεπτομέρειες εφαρμογών πάνω στην επιφάνεια, εργαλείων των κεραμέων, όπτησης και μοτίβων. Αρχικά κάνει κάποιες διαπιστώσεις πάνω σε θέματα που αγγίζουν την αισθητική και την ιστορία της τέχνης, (κακότεχνα σύνολα γραμμών, ελευθέρα απόδοσις, η «νατουραλιστική» έμπνευσις). Στη συνέχεια προχωρεί σε ερμηνείες που αφορούν στους τρόπους αντιμετώπισης της κεραμικής από τους ίδιους τους κεραμείς και τις δυνατότητες που τους προσφέρονται ως προς την πρώτη ύλη και την κατασκευή των αγγείων. Χρησιμοποιεί όρους που για πρώτη φορά εμφανίζονται στη νεολιθική βιβλιογραφία, όπως η εμπειρία, η τυποποίηση, η μίμηση, ο πειραματισμός, η τελειοποίηση, η οργάνωση, η δεξιοτεχνία ή η «μόδα».

Σημαντικό επίσης βήμα στη μελέτη της κεραμικής του Προδρόμου είναι η ένταξη της συγκεκριμένης παραγωγής στο χώρο και στο χρόνο. Στο σημείο αυτό ασχολείται με θέματα καταγωγής της κεραμικής, κατά πόσον δηλαδή είναι προϊόν μιας «αποκρυσταλλωμένης», όπως λέει, «πολιτιστικής συμπεριφοράς» που προέρχεται από την ομοιογένεια της συγκεκριμένης νεολιθικής περιόδου, η οποία συνεχίζεται και στην επόμενη για να απλωθεί από τη Δυτική στην Ανατολική Θεσσαλία. Τα θέματα αυτά τεκμηριώνονται με τη συσχέτιση άλλων θέσεων της Νεολιθικής Θεσσαλίας, αλλά και απόψεων προηγούμενων μελετητών.

Επτά χρόνια μετά δημοσιεύει το άρθρο του για το ειδικευμένο εργαστήριο κεραμικής στο Διμήνι²⁴, συνεχίζοντας κατά κάποιον τρόπο την πορεία του στις θεωρητικές τοποθετήσεις για τον κοινωνικό ρόλο της κεραμικής. Τη φορά αυτή βασίζεται στην ιδιαίτερη θέση που κατέχει η εγχάρκτη κεραμική στον οικισμό και θίγει θέματα παραγωγής και χρήσης της κεραμικής. Η άποψη που εκφράζει συνδυάζει στοιχεία από τις γενικότερες θεωρίες της δεκαετίας του '70 για τη δομή της νεολιθικής κοινότητας, τις οποίες υιοθετεί και ο ίδιος μέσα από τα άρθρα του στο περιοδικό «Ανθρωπολογικά»²⁵ και οι οποίες καθορίζουν ως ένα βαθμό το νέο ρεύμα της αρχαιολογίας. Στο ίδιο ακριβώς πνεύμα κινείται και το άρθρο για την κεραμική στο Διμήνι, όπου θίγονται θέματα, όπως η λειτουργία και η οργάνωση ενός κεραμικού εργαστηρίου και η παραγωγή μιας εξειδικευμένης κεραμικής, η οποία διαφέρει από την υπόλοιπη του οικισμού και αφορά στην «προώθηση λύσεων καθημερινών προβλημάτων – διατροφή, αποθήκευση, τροφοπαρασκευαστική δραστηριότητα»²⁶. Παράλληλα γίνονται προσπάθειες ερμηνείας της συγκεκριμένης κεραμικής μέσα από στοιχεία του σχήματος και της διακόσμησης και του ρόλου που εκείνη κατείχε στην παραγωγική διαδικασία του οικισμού μέσα από την τυποποίηση της κατασκευής, τη μαζική παραγωγή και την «υψηλή ποιότητα».

Στη δεκαετία του '80 τομή στην έρευνα της νεολιθικής κεραμικής αποτελεί η μελέτη του

Ελλάδα αποτελεί ιδιαίτερο κεφάλαιο, το οποίο δεν εμπίπτει στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου. Εδώ γίνεται μόνο μια σύντομη ανασκόπησή της.

22. Χουρμουζιάδης 1971, 165-187.

23. Χουρμουζιάδης 1980, 118-129. Χουρμουζιάδης 1981, 39-54.

24. Χουρμουζιάδης 1978, 207-226.

25. Χουρμουζιάδης 1980, 118-129. Χουρμουζιάδης 1981, 39-54.

26. Χουρμουζιάδης 1978, 207-226.

Κωτσάκη για τη γραπτή κεραμική του Σέσκλου²⁷. Αυτή τη φορά η γραπτή κεραμική αντιμετωπίζεται εντελώς διαφορετικά. Στα βήματα του Χουρμουζιάδη ο Κωτσάκης αναλύει θέματα που αφορούν στις παραγωγικές σχέσεις των νεολιθικών κοινοτήτων μέσα από την εξέταση των τεχνικών χαρακτηριστικών της κεραμικής. Με τον τρόπο αυτό εισάγει για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο τον όρο «κεραμική τεχνολογία» αναλύοντας τους τρόπους με τους οποίους μπορούμε μέσα από αυτήν να διεισδύσουμε στον κοινωνικό ρόλο της κεραμικής στα νεολιθικά χρόνια και ιδιαίτερα στο χώρο της Θεσσαλίας.

Τα ζητήματα που θίγει βασίζονται στην αλλαγή ως πολιτιστικό φαινόμενο τονίζοντας ότι ο χώρος και ο χρόνος δεν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη παρά μόνο ως σημεία αναφοράς στην προσπάθεια ερμηνείας της αλλαγής, και στη συγκεκριμένη περίπτωση της κεραμικής διαφοροποίησης.

Η γραπτή κεραμική του Σέσκλου προσδιορίζεται και αναλύεται με βάση το σχήμα, την τεχνική της κατασκευής και τη διακόσμηση. Τα στοιχεία αυτά συγκρίνονται μεταξύ τους και κατηγοριοποιούνται σε ομάδες. Νέα ορολογία εισάγεται και εδώ, όπως, για παράδειγμα, η «κεραμική ύλη».

Στο θεωρητικό πλαίσιο η κεραμική εξετάζεται σε τρία επίπεδα, τα οποία χαρακτηρίζουν τη μορφή που παίρνει η μελέτη του υλικού πολιτισμού μέσα από τα δεδομένα της Νέας Αρχαιολογίας²⁸. Στο πλαίσιο αυτό η κεραμική διαφοροποίηση αντιμετωπίζονται μέσα από την κοινωνική αξία της κεραμικής ως μέρος των παραγωγικών σχέσεων με βάση την ανισότητα της κατανομής της κεραμικής μέσα στην κοινότητα. Θέτοντας το θεωρητικό πλαίσιο ο Κωτσάκης προχωρεί πέρα από τη χρήση της κεραμικής μέσα στον οικισμό. Έτσι, η κεραμική εξετάζεται ως προς δύο «δείκτες», την κατανομή της κεραμικής και την αυξημένη τυποποίηση και επομένως την εξειδίκευση σε αντιδιαστολή με την οικιακή παραγωγή.

Η καινοτομία όμως στην μελέτη του Κωτσάκη δεν βρίσκεται μόνο στη θεωρητική προσέγγιση για τον κοινωνικό ρόλο της κεραμικής στη νεολιθική κοινότητα. Το κεφάλαιο για την τυπολογία ακολουθεί το «ρεύμα της εποχής» και καλύπτει με κριτικό πνεύμα όλη την τότε βιβλιογραφία στο θέμα αναζητώντας συγχρόνως τα κοινά στοιχεία της νεότερης έρευνας με εκείνα των πρωτοπόρων. Για την επεξεργασία και την επαλήθευση των δεδομένων χρησιμοποιείται η στατιστική ως αντικειμενικό κριτήριο σε κάθε βήμα της ανάλυσης της γραπτής κεραμικής από το Σέσκλο. Τα στοιχεία ελέγχονται κατά περίπτωση για την αντικειμενικότερη παρουσίαση των αποτελεσμάτων.

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΟΥ ΒΟΛΟΥ

Με τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν έγινε ξεκάθαρο ότι η ώθηση προς μια άλλη κατεύθυνση στην προϊστορική έρευνα υπήρξε σημαντική. Παρόλο, όμως, που οι μελέτες για τη νεολιθική κεραμική στο θεσσαλικό χώρο άνοιξαν νέους δρόμους και σε άλλες περιοχές²⁹, οι δυνατότητες για μια δραστική ενασχόληση με το αντικείμενο αυτό υπήρξαν ελάχιστες. Έχει τονιστεί και αλλού³⁰ ότι η προϊστορική έρευνα στη Θεσσαλία έχει ατονήσει τα τελευταία χρό-

27. Κωτσάκης 1983.

28. Κωτσάκης 1983, 265.

29. Κυριατζή 2000.

30. Andreou – Fotiadis – Kotsakis 1996. Ποντήρη – Νικολάου 2002.

νια και μόνο εξαιτίας της κατασκευής μεγάλων δημόσιων έργων μπόρεσαν και αποκαλύφθηκαν νέες θέσεις, άλλες ήδη γνωστές από τη βιβλιογραφία και άλλες άγνωστες. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι υπάρχουν δυνατότητες οικονομικές ή άλλες για τη μελέτη της κεραμικής τους, η οποία θα έλυne πολλά προβλήματα στα θέματα οργάνωσης και λειτουργίας του νεολιθικού «νοικοκυριού».

Παρόλες τις αντιξοότητες, στο γύρισμα του αιώνα η μελέτη της τεχνολογίας της κεραμικής από νεολιθικές θέσεις της Θεσσαλίας απέκτησε αρκετούς οπαδούς, παλιούς και νέους³¹ με σημαντικές προοπτικές στη λύση των προβλημάτων που τέθηκαν δημιουργώντας μια γέφυρα με το παρελθόν.

Είναι γνωστό ότι η τεχνολογία αποτελεί τα τελευταία χρόνια αντικείμενο διαφορετικών και πολλές φορές αντικρουόμενων απόψεων στην μελέτη του υλικού πολιτισμού. Έχει τονιστεί αλλού ότι ειδικότερα στην κεραμική τα όρια ανάμεσα στη χρήση της και στο συμβολισμό της είναι δύσκολο να τοποθετηθούν. Ένα είναι σίγουρο, ότι η τεχνολογία δεν μπορεί να θεωρηθεί έξω από αυτά, αφού και τα δύο στοιχεία υπάρχουν μέσα σ' αυτήν. Έτσι, λοιπόν, εξετάζοντας τα τεχνικά χαρακτηριστικά ενός οστράκου προσβλέπει κανείς όχι μόνο στους τρόπους κατασκευής του αγγείου από το οποίο προήλθε, αλλά και στην κοινωνική διάσταση που απορρέει από αυτήν. Το ζητούμενο δεν είναι μόνο η αρχαιομετρική ανάλυση του πηλού ή μια οικολογική προσέγγιση βασισμένη σε φυσικούς νόμους, αλλά η εξέταση των τεχνολογικών επιλογών. Δηλαδή, ποιοι είναι οι λόγοι που οδηγούν τον κεραμέα κάθε φορά να επιλέξει τον συγκεκριμένο τρόπο κατασκευής ενός αγγείου; Άραγε η επιλογή αυτή είναι συνειδητή; Και πώς θα μπορούσε να ερμηνευθεί κοινωνικά;

Ο τρόπος ανίχνευσης των τεχνολογικών επιλογών του κεραμέα βασίζεται στην ακολουθία εγχειρημάτων, δηλαδή στην αλυσίδα της κεραμικής παραγωγής, πιο αναλυτικά στα στάδια από τα οποία περνάει η κατασκευή ενός αγγείου. Τα τεχνικά μέσα ανίχνευσης των συγκεκριμένων επιλογών είναι γνωστά από εμπειρικές μελέτες για την παραγωγή ενός αγγείου.

Η μελέτη της νεολιθικής κεραμικής από το Μουσείο του Βόλου περιλαμβάνει υλικό από ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη και του Πύργου Χουρμουζιάδη στις δεκαετίες '60 - '70. Ο στόχος της είναι διττός.

Ο πρώτος είναι να συγκρίνει την τυπολογία των Τσουντα και Wace-Thompson σε μια προσπάθεια αναπλήρωσης των κενών ανάμεσα στους πρωτοπόρους και τους νεότερους ερευνητές. Ο δεύτερος είναι να τοποθετήσει στο χάρτη τα αποτελέσματα του πρώτου δημιουργώντας χάρτες κατανομής των συγκριτικών στοιχείων που προκύπτουν από την εξέταση της κεραμικής τεχνολογίας.

Το ζητούμενο στη νεολιθική κεραμική που βρίσκεται στο Μουσείο του Βόλου και προέρχεται από συστηματικές, δοκιμαστικές ή επιφανειακές έρευνες των νεολιθικών οικισμών της Θεσσαλίας, είναι αυτό που μόλις αναλύθηκε. Δηλαδή η παραγωγή της κεραμικής μέσα από την τεχνολογία της.

Η μελέτη βασίζεται στη μακροσκοπική εξέταση των οστράκων με απλό μεγεθυντικό φακό. Στη συνέχεια δημιουργείται μία βάση δεδομένων, όπου κάθε όστρακο εντάσσεται σε μια από τις κατηγορίες του Τσουντα και εξετάζεται ως προς τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ψημένου πηλού. Η εξέταση αυτή γίνεται σύμφωνα με γνωστούς πίνακες περιγραφής των χα-

31.Κυριατζή – Πεντεδέκα (υπό προετοιμασία). Πεντεδέκα 2002. Πεντεδέκα – Δημουλά – Κυπαρίσση (υπό δημοσίευση). Pentedeka – Kotsakis (υπό δημοσίευση). Wijnen – Rondiri 2004a και 2004b.

ρακτηριστικών της κεραμικής ύλης και καταγράφει στη βάση όσο δυνατόν περισσότερα στοιχεία επιτρέπει η μακροσκοπική μέθοδος.

Το επόμενο στάδιο είναι η δημιουργία ομάδων κεραμικής ύλης με βάση τα ομοιόμορφα χαρακτηριστικά της κάθε κατηγορίας και η σύγκριση των ομάδων αυτών μεταξύ των οικισμών, όπου αυτές εμφανίζονται. Σημειώνεται εδώ ότι προκειμένου να τηρηθεί η ταξινόμηση του Τσουντα και δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος του υλικού προέρχεται από περισυλλογές, το χρονολογικό πλαίσιο τηρείται καταρχήν σε περιόδους και όχι σε φάσεις. Εφόσον όλες οι μελέτες της γνωστής βιβλιογραφίας για τη νεολιθική κεραμική της Θεσσαλίας χρησιμοποιούν ως βασικό κριτήριο τις παραπάνω κατηγορίες, δε μένει παρά να παραπέμπει κανείς σ' αυτές. Επίσης, σημαντικό κριτήριο για την εξέταση της κεραμικής αποτελεί η ταυτόσημη συμπεριφορά απέναντι στη μονόχρωμη και στη διακοσμημένη. Άλλωστε, εάν η μελέτη στηριζόταν μόνο στη διακοσμημένη κεραμική, η χρονική της διάρκεια θα μειώνονταν στο 1/10, ακριβώς όσο είναι το ποσοστό της γραπτής κεραμικής σε σχέση με τη μονόχρωμη. Επιπλέον, θέματα όπως αυτό που αποτελούν και μέρος της κεραμικής παραγωγής και κατανάλωσης μένουν να ερευνηθούν. Αφού ολοκληρωθεί η παραπάνω διαδικασία, το επόμενο στάδιο που είναι και το τελευταίο, είναι η κατανομή των ομάδων στους νεολιθικούς οικισμούς όπου εμφανίζονται, προκειμένου να προσδιοριστούν οι τρόποι διακίνησής τους.

SUMMARY

NEOLITHIC POTTERY FROM THESSALY TECHNOLOGY AND TIME DURABILITY

Vaso Rondiri

It has been argued many times in the past that there were a few pioneers in prehistoric research in Thessaly, whose studies on Neolithic pottery set the foundations on issues concerning its typology and/or the interpretation of its technology.

Today, a century after their work and although the ways for approaching pottery technology have changed, their offer in the research of thessalian Neolithic pottery remains uncontradictable.

The present article analyses some elements in Tsoundas' work and at the same time gives a brief account on the history of research that followed his steps on prehistoric research in Thessaly. Finally, based on his work and in order to argue the importance of the historical elements mentioned in the article, it examines a case study based on Tsoundas' ceramic categories and their technological characteristics of pottery from Neolithic sites in Thessaly.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreou S. – Fotiadis M. – Kotsakis K., 1996. Review of Aegean Prehistory V: the Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, *AJA* 100, 537-597.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1967. *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας*, Βόλος.
- Κωτσάκης Κ., 1983. *Κεραμεική τεχνολογία και κεραμεική διαφοροποίηση: Προβλήματα της γραπτής κεραμεικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου*, Θεσσαλονίκη, (αδ. διδ. διατριβή).
- Κυριατζή Ε., 2000. *Κεραμική τεχνολογία και παραγωγή. Η Κεραμική της Ύστερης Εποχής Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, (αδ. διδ. διατριβή).
- Κυριατζή Ε. - Πεντεδέκα Α., (υπό προετοιμασία). *Πετρογραφική ανάλυση κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής από το Σέσκλο, στο Κωτσάκης Κ. (επιμ.), Σέσκλο II. Η κεραμεική της Μέσης Νεολιθικής, Τεχνολογική και στατιστική ανάλυση από τις ανασκαφές του Δ.Ρ. Θεοχάρη (1957-1977) και τις ανασκαφές του 1978.*
- Ντούμας Χρ., 1998. Ο Χρήστος Τσουντας και η προϊστορική αρχαιολογία, στο Μαρθάρη Μ. (επιμ.), *1898-1998: Εκατό χρόνια από τις έρευνες του Χρήστου Τσουντα στη Σύρο. Διαλέξεις στο Πνευματικό Κέντρο Ερμούπολης, 31 Οκτωβρίου 1998*, Αθήνα.
- Πεντεδέκα Α., 2002. *Τεχνολογία και κοινωνική ταυτότητα: Η ερυθρή κεραμική στο νεολιθικό Σέσκλο*, Θεσσαλονίκη, (μεταπτυχιακή εργασία).
- Πεντεδέκα Α. – Δημουλά Α. – Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν. (υπό δημοσίευση). *Η κεραμική τεχνολογία κατά τη Νεολιθική περίοδο· η περίπτωση του σπηλαίου Θεόπετρας,*

- στο *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, 9-12 Νοεμβρίου 2006, Λάρισα.
- Pentedeke A. - Kotsakis K., (υπό δημοσίευση). Thin sectioning Neolithic identities: The red monochrome ware (A1) from Middle Neolithic Sesklo, Thessaly, στο *Proceedings of the 4th Symposium on Archaeometry of the Hellenic Society of Archaeometry*, Athens 28-31 May 2003, Oxford.
- Ροντήρη Β. – Νικολάου Ε., 2002. Ο νεολιθικός τρόπος παραγωγής. Η μη παραγωγική του πλευρά, στο *Η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της. Θεωρητικοί και Μεθοδολογικοί Προβληματισμοί. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη*, Θεσσαλονίκη-Καστοριά 26-28 Νοεμβρίου 1998, Θεσσαλονίκη, 323-332.
- Τσουντας Χρ., 1908. *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Wijnen M.H. – Rondiri V., 2004a. Ceramics from Magoula Zerelia, στο Reinders R. (επιμ.), *Prehistoric sites at the Almiros and Sourpi plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 23-24.
- Wijnen M.H. – Rondiri V., 2004b. Ceramics from Magoula Ambelia-Almirou, στο Reinders R. (επιμ.), *Prehistoric sites at the Almiros and Sourpi plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 25-38.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1971. Η διακεκοσμημένη κεραμική της Αρχαιοτέρας Νεολιθικής περιόδου εις την Θεσσαλίαν, *ΑΕ*, 165-187.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1978. Ένα ειδικευμένο εργαστήριο κεραμικής στο νεολιθικό Διμήνι, *ΑΑΑ* 10, 2, 207-226.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1980. Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής 1, *Ανθρωπολογικά* 1, 118-129.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1981. Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής 2, *Ανθρωπολογικά* 2, 39-54.

ΣΠΗΛΑΙΟ ΚΥΚΛΩΠΑ ΓΙΟΥΡΩΝ: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ*

Στέλλα Κατσαρού-Τζεβελέκη

Το σπήλαιο του Κύκλωπα έγινε γνωστό στην αρχαιολογική έρευνα από τις ανασκαφές του Α. Σάμπσον¹ μεταξύ 1992 και 1995, με τις οποίες ήρθαν στο φως δύο πολύ σημαντικά σύνολα ευρημάτων που το κατέστησαν σημείο αναφοράς για την προϊστορία του Αιγαίου². Το πρώτο σύνολο περιλαμβάνει τα στρώματα της Μεσολιθικής, χρονολογημένα από τη 10^η έως την 7^η χιλιετία π.Χ., η μελέτη των οποίων έχει ανατρέψει τα παλαιότερα δεδομένα σχετικά με την απαρχή της κατοίκησης και του παραγωγικού σταδίου στο Αιγαίο. Το δεύτερο σύνολο είναι μια σειρά γραπτών αγγείων της πρώιμης Μέσης Νεολιθικής (περίπου 5800 π.Χ.) στον τυπικό για την εποχή χρωματικό συνδυασμό του «ερυθρού σε ανοιχτό», που φέρουν διακόσμηση από γραμμικά θέματα συνδυασμένα με πλέγματα³.

Παρότι ο διακοσμητικός αυτός συνδυασμός είναι ήδη γνωστός εδώ και 30 χρόνια περίπου από τον μεσο-νεολιθικό οικισμό του Αγίου Πέτρου στο γειτονικό νησί της Κυρά Παναγιάς, καταρχήν από τις σύντομες αναφορές του ανασκαφέα Θεοχάρη⁴ και στη συνέχεια από τη δημοσίευση του Ευστρατίου⁵, το εύρημα των Γιούρων προσφέρει μια νέα διάσταση στον τρόπο με τον οποίο πρέπει να αντιληφθούμε αυτήν την κατηγορία αγγείων. Πρώτον γιατί το σπήλαιο Κύκλωπα προσφέρει μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων και κοσμημάτων σε σχέση με τον Άγιο Πέτρο, η οποία διευρύνει την γνωστή τυπολογία της κεραμικής αυτής κατηγορίας. Δεύτερον γιατί η προέλευσή της από το σπήλαιο πλαταίνει το εύρος χρήσης και διακίνησης των συγκεκριμένων αγγείων που αντιλαμβανόμασταν έως τώρα μόνο σε σχέση με τον οικιστικό χώρο. Τέλος, γιατί οι αρχαιολογικές συνθήκες της τελευταίας δεκαετίας στην Ελλάδα, στο επίπεδο της ερμηνείας της Νεολιθικής, έχουν στραφεί από την καθιερωμένη παραλληλο-συγκριτική και χρονολογική προσέγγιση ή την μονομερή μελέτη της οικονομικής ζωής, στην αναζήτηση της αναπαράστασης του παρελθόντος που βασίζεται στην συνθετική εκτίμηση όλων των πλευρών του, όχι δηλαδή μόνο της οικονομίας, αλλά και της κοινωνίας και των νοημάτων και των συμβολισμών του ανθρώπου. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο επομένως η κερα-

---

* Ευχαριστώ θερμά τον Καθ. Αδαμάντιο Σάμπσον για την παραχώρηση της μελέτης του υλικού, καθώς και το Institute for the Aegean Prehistory, για την οικονομική ενίσχυση της έρευνας.

1. Υπό την αιγίδα της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας.
2. Σάμπσον 2001. Sampson 1998 και 2008.
3. Βλ. Katsarou-Tzeveleki 2008.
4. ΑΔ 25, 1970, *Χρονικά*, 271. Θεοχάρης 1973, 324.
5. Efstratiou 1985.

μική του σπηλαίου του Κύκλωπα λειτουργεί ως πολύ σημαντική αφορμή στη σύγχρονη συζήτηση για τα νοήματα των πρώιμων νεολιθικών ανθρώπων του Αιγαίου.

Ποια είναι όμως η κύρια μορφολογική ταυτότητα των γραπτών αγγείων της Μέσης Νεολιθικής από το σπήλαιο Κύκλωπα; Πρόκειται για τη σύλληψη της κεραμικής επιφάνειας από την πλευρά του αγγειογράφου ως συνδυασμού ζωνών διακόσμησης αντί για έναν ενιαίο χώρο. Όσον αφορά στα ευρύστομα βαθιά αγγεία με ταινιωτό λαιμό, κυριαρχούν τα πλέγματα με τα κοσμήματά τους στον ώμο (εικ. 1) και οι ομόκεντροι κύκλοι με πλέγμα ή γραμμές στο σώμα. Όσον αφορά στις τεθλασμένες φιάλες, η κυρίαρχη ζώνη είναι το πλέγμα από την κάμψη και πάνω. Το πλέγμα δηλαδή αποτελεί βασική επιλογή των κεραμέων που διακοσμεί τα συγκεκριμένα αγγεία και μάλιστα έχει σημασία ρυθμιστική για τη διακόσμηση. Η εξέταση της σχέσης του πλέγματος και των γραμμικών σχεδίων που γράφονται σ' αυτό (μαϊάνδρος, τεθλασμένες γραμμές, επάλληλες γωνίες, ρόμβοι, ζατρίκια) καταδεικνύει ότι το πλέγμα δεν είναι το ίδιο κόσμημα, αλλά χρησιμεύει ως μετρική βάση για να εξασφαλίσει, με τα ισομεγέθη διάκενα που σχηματίζουν οι διασταυρούμενες παράλληλες γραμμές του, τη συμμετρία των σχεδίων που γράφονται πάνω του: ίδια απόσταση, ίδιο πάχος, ίδια κλίση. Επομένως ο ρόλος του πλέγματος δεν είναι διακοσμητικός αλλά χρηστικός και πρακτικός: να διευκολύνει τη συμμετρική απόδοση των γραμμικών θεμάτων πάνω στην καμπύλη επιφάνεια του αγγείου.

Μια τέτοια λειτουργική εξήγηση ωστόσο δεν δια φωτίζει πλήρως την επιλογή του πλέγματος ως θέμα-σύμβολο, καθώς συνεχίζει να διαφεύγει το νόημα που υπαγόρευσε τη χρήση του γ' αυτό το λόγο: γιατί ο καμβάς αυτός εφαρμόζεται μόνο σε κάποιες ζώνες και όχι σε όλο το αγγείο, αφού ήταν τόσο χρήσιμος; Για ποιο λόγο δεν σκέφτηκαν και άλλοι κεραμείς, σε άλλους οικισμούς, την ιδέα του μετρικού καμβά στα γραπτά αγγεία τους;

Παλαιότερα υποστηρίξαμε ότι η ιδέα του καμβά μπορεί να έλκει την έμπνευσή της από την υφαντική/κεντητική⁶, και ότι είναι πιθανόν να συμβολίζει μια ομάδα εξειδικευμένων τεχνιτών και να λειτουργεί ως κώδικας αναγνώρισής τους μέσα στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο του βορείου Αιγαίου⁷. Όμως αν το πλέγμα είναι τέτοιας προέλευσης, γιατί δεν το χρησιμοποίησαν οι τεχνίτες και σε άλλες περιοχές όπου η υφαντική/κεντητική ήταν προηγμένη τέχνη, όπως λ.χ. στη Θεσσαλία, η οποία μάλιστα βρίθει από υφαντογενή σχέδια στην κεραμική;

Κάθε άλλο. Κάθε περιοχή φαίνεται ότι έχει το δικό της ύφος ή «πολιτισμό» όπως θα έλεγε ο Θεοχάρης. Λαμβάνοντας υπόψη την κοντινή απόσταση των δύο θέσεων, θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για «πολιτισμό Αγίου Πέτρου-Γιούρων», ακόμα και να τολμήσει να υποθέσει ότι είναι οι ίδιοι άνθρωποι που κατασκευάζουν και χρησιμοποιούν την κεραμική αυτή στον Άγιο Πέτρο, τη μεταφέρουν στα Γιούρα και την αποθέτουν στο σπήλαιο. Το θέμα του πλέγματος ως βάση της διακόσμησης επιχωριάζει στον πολιτισμό των Βορείων Σποράδων και μάλιστα έχει φτάσει και σε υψηλό επίπεδο τυποποίησης, ένδειξη μακρόχρονης και επαναλαμβανόμενης χρήσης του. Πρέπει να το αντιληφθούμε ως το υλικό προϊόν, την μορφή, μιας ιδιαίτερης ταυτότητας που έχει διαμορφωθεί μέσα από την παράδοση στο πεδίο των νοημάτων του ντόπιου πληθυσμού, ένα πεδίο που συνίσταται από άυλα στοιχεία -ιδέες, προτιμήσεις, κώδικες, συμβολισμούς.

Από αυτό το ιδεατό πεδίο που καθορίζει γιατί οι κεραμείς επέλεξαν αυτό το συγκεκριμένο σύμβολο και όχι κάποιο άλλο, είναι περισσότερο εφικτό να προσεγγίσει κανείς τη λειτουργία των συμβόλων και των συγκεκριμένων αγγείων, η οποία να μην είναι αλληλένδετη

6. Τσουρινάκη 2001.

7. Κατσαρού 2001, 24-25.

με το νόημα αλλά αφήνει περισσότερες υλικές ενδείξεις. Υπογραμμίσαμε ήδη τη λειτουργική αξία του πλέγματος στη σύνταξη της διακόσμησης. Ποια είναι όμως η λειτουργία των αγγείων στο σπήλαιο;

Ας σημειώσουμε ότι πρόκειται συνολικά για 17 έως 20 αγγεία τα οποία αποτελούν μια αυτοτελή ενότητα μέσα στο σύνολο της κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής του σπηλαίου Κύκλωπα. Εκτός της ομάδας αυτής έχουν βρεθεί επίσης άβαφα και στιλβωτά αγγεία, ερυθρά μονόχρωμα, καθώς και άλλα «ερυθρά σε ανοιχτό» γραπτά με σχέδια συνηθισμένα στο θεματολόγιο της ηπειρωτικής Ελλάδας, κυρίως της νότιας. Μέσα στο σύνολο όμως των ευρημάτων της Μέσης Νεολιθικής που είναι διεσπαρμένα σε διάφορα σημεία του σπηλαίου, παρατηρούμε ότι τα γραπτά με το πλέγμα έχουν σε συντριπτική πλειοψηφία πολύ συγκεκριμένο σημείο ανεύρεσης: προέρχονται από χώρο μόλις 5-6 τετρ. μ. της εσωτερικής αίθουσας του σπηλαίου, κλεισμένο από σταλαγμίτες. Επιπλέον, τα θραύσματα προέρχονται σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα από το άνω τμήμα των αγγείων.

Ποιος, πώς και γιατί έφερε τα αγγεία σε αυτό το χώρο; Μετά από πολλά χρόνια ζύμωσης των ερωτημάτων αυτών στο μυαλό μας, μπορούμε σήμερα να διατυπώσουμε το δικό μας υποκειμενικό σενάριο. Πιστεύουμε ότι οι χρήστες του σπηλαίου αποτελούσαν μέρος ενός πληθυσμού με έδρα κατά πάσα πιθανότητα τον οικισμό του Αγίου Πέτρου, λίγα μίλια ΝΔ, στη νότια πλευρά του νησιού Κυρά Παναγιά που είναι ορατό από το σπήλαιο. Δεν είμαστε ακόμα σε θέση να προσδιορίσουμε εάν μόνιμα ή περιστασιακά ο πληθυσμός αυτός διέμενε και στα Γιούρα. Ο πληθυσμός αυτός πρέπει να ήταν απολύτως εξοικειωμένος με τη θάλασσα, τη ναυσιπλοΐα και με τα απρόοπτα καιρικά φαινόμενα για να μπορέσει να ζήσει στην περιοχή και να φτάσει έως το σπήλαιο, αλλά και για να επικοινωνεί με τις ηπειρωτικές ακτές όπου συναντούσε τα δίκτυα ανταλλαγών και διακίνησης πρώτων υλών και ανανεώνει τις κοινωνικές του σχέσεις με άλλους ανθρώπους. Η υπόθεσή μας λοιπόν λέει ότι τα αγγεία αυτά δεν φτιάχνονταν για να είναι άδεια, όπως πιστεύουμε ότι κανένα διακοσμημένο αγγείο της Νεολιθικής δεν φτιάχτηκε μόνο ως αντικείμενο τέχνης. Αντίθετα πρέπει να είχαν και κάποια χρηστική αξία: περιείχαν εξίσου συμβολικό περιεχόμενο όσο και τα κοσμήματα που έφεραν στην επιφάνειά τους, ενδεχομένως κάποιον καρπό ή τροφικό παρασκεύασμα. Άλλωστε η διατροφή, το μαγείρεμα και το φαγητό είναι εκτός από πράξεις επιβίωσης και δραστηριότητες με υψηλό συμβολισμό, με βαθιές ρίζες στην παράδοση και την ταυτότητα, και συνδέονται άμεσα με ιερές στιγμές και τελετές του ατόμου και της κοινωνίας. Πιστεύουμε λοιπόν ότι η κατασκευή των αγγείων των Γιούρων έχει να κάνει με τέτοιες «ιερές» στιγμές στο σπήλαιο (συμβολική αποθήκευση; συμβολική κατανάλωση τροφών;), και μάλιστα ίσως οργανωμένες με τυποποιημένες πρακτικές –«τελετές»;⁸. Η διατήρηση του άνω μόνο τμήματος των αγγείων ίσως είναι μια ένδειξη προς αυτήν την κατεύθυνση (επιλεκτική απόθεση-τελετουργικό σπάσιμο;). Πίσω από τις πρακτικές αυτές, στο μυαλό των ανθρώπων, πρέπει να βρίσκεται η συμβολική αξία του σπηλαίου ως τόπου δέους, υπερφυσικού ή χθόνιου, πολύτιμου για την ύπαρξή τους λόγω της υποστήριξης που τους προσφέρει ως καταφύγιο και αποθηκευτικό χώρο⁹.

Ως τελικό συμπέρασμα, τα αγγεία με την «πλεκτογενή»¹⁰ διακόσμηση πρέπει να έχουν κάποια ιδιαίτερη χρήση ως δοχεία μεταφοράς συμβολικού περιεχομένου και να συμμετέχουν

8. Χωρίς να θέλουμε να παρασυρθούμε σε υπερβολικά συμπεράσματα τύπου Gimbutas 1989.

9. Η συμβολική σημασία των σπηλαίων στη Νεολιθική είχε τελείως παραγνωριστεί από την έρευνα και μόνο πρόσφατα άρχισε να συζητείται ταυτόχρονα, βλ. Sampson – Katsarou (υπό έκδοση). Stratouli (υπό έκδοση). Katsarou-Tzeveleki (υπό έκδοση).

10. Όρος του Θεοχάρη (1973, 67).

σε σχετικές πρακτικές στο σπήλαιο. Τα πλέγματα και τα λοιπά κοσμήματα που γράφονται στην επιφάνειά τους είναι φορείς των ίδιων συμβολισμών διαμορφωμένων μέσα στα πλαίσια ενός κόσμου νοημάτων που βρίσκεται στο μυαλό των ανθρώπων που ζούσαν στην περιοχή, γνώριζαν το σπήλαιο, κατασκεύασαν και χρησιμοποίησαν αυτά τα αγγεία. Η υπόθεση που είχε διατυπωθεί παλαιότερα¹¹, ότι τα σύμβολα των αγγείων δηλώνουν την εξειδίκευση του πληθυσμού ή μιας ομάδας στην υφαντική/κεντητική και λειτουργούν ως αναγνωριστικά σύμβολα αυτής της ομάδας, δεν είναι επαρκής για να εξηγήσει «γιατί επιλέχτηκαν αυτά τα συγκεκριμένα σχέδια και όχι κάποια άλλα» για να δηλώσουν την ταυτότητα αυτών των υποτιθέμενων κεραμέων-υφαντών. Κατά τον ίδιο τρόπο και το νόημα κάθε άλλου αντικειμένου που συνδέεται με τα αγγεία αυτά είναι τοπικό, βρίσκεται στο μυαλό των ανθρώπων εκείνης της εποχής, έχει διαστάσεις ιστορικότητας και προβολές στο παρελθόν τους, ώστε τελικά μένει ανεξήγητο. Γιατί επέλεξαν το συγκεκριμένο σπήλαιο και όχι κάποιο άλλο, γιατί το συγκεκριμένο νησί, το συγκεκριμένο σχήμα αγγείου, το συγκεκριμένο περιεχόμενο «προσφοράς» κλπ. εξαρτάται από προτιμήσεις, νοήματα, συμβολισμούς, διαθέσεις ή και προκαταλήψεις με ιστορικότητα, που δεν είναι στατικά και σταθερά, αλλά συνεχώς επαναπροσδιορίζονται από τις πράξεις τους, γι' αυτό και παραμένουν αόρατα¹² πίσω από τις μορφές που υπαγόρευαν.

---

11. Κατσαρού 2001.

12. Βλ. Κωτσάκης 1998.

SYMMARY

CAVE OF CYCLOPS: CONTRIBUTION OF THE PAINTED POTTERY
TO THE DISCUSSION ON MIDDLE NEOLITHIC SYMBOLISMS

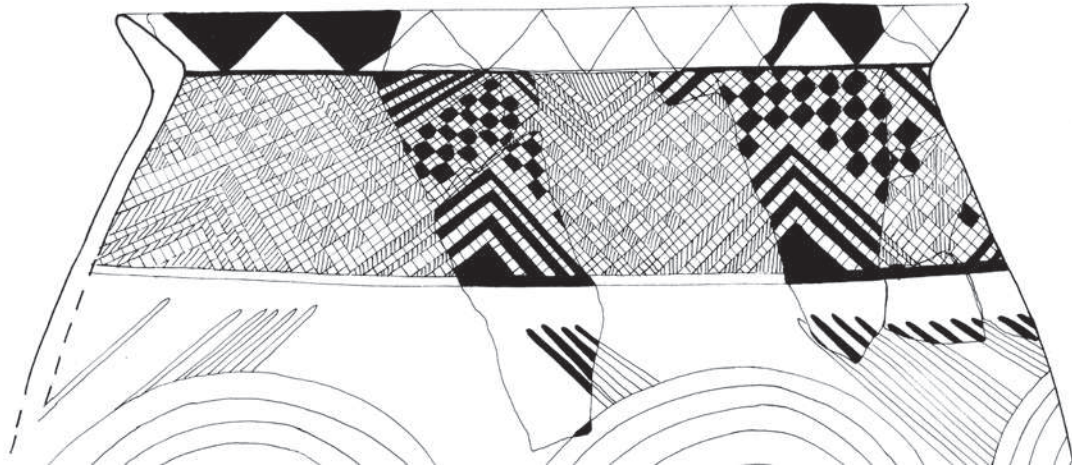
Stella Katsarou-Tzeveleki

Research in the Cave of Cyclops, Northern Sporades yielded a number of about 20 red-on-white painted pots of the early Middle Neolithic (early 6th mil. B.C.), decorated with a very idiosyncratic combination of motifs with a canvas background. These pots have been deposited inside one of the most inaccessible and dark areas of the cave. The paper points out the functional role of canvas for the painting of the pot's surface and supposes the high value of symbolism carried by this certain motif, each pot, but also by the cave where pots have been deposited. A 'sacred' role, possibly even extending to rituals is reconstructed. The real meaning though of those symbolic objects and practices is a product of so much local and ever changing ideas, preferences and even dispositions of those people that remains utopic for modern archaeology.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Efstratiou N., 1985. *Agios Petros. A Neolithic site in the Northern Sporades. Aegean relationships during the Neolithic of the 5th millenium*, Oxford.
- Gimbutas M., 1989. Figurines and cult equipment. Their role in the reconstruction of Neolithic religion, στο Gimbutas M. – Winn S. – Shimabuku D. (επιμ.), *Achilleion. A Neolithic settlement in Thessaly, Greece (6400-5600 B.C.)*, Los Angeles, 171-227.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1973. *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα.
- Κατσαρού Σ., 2001. Η κεραμεική με ερυθρά κοσμήματα από τα στρώματα της Μέσης Νεολιθικής του σπηλαιίου του Κύκλωπα, στο Σάμψων Α. (επιμ.), *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, Αλόνησος, 11-31.
- Katsarou-Tzeveleki S., 2008. Early Neolithic weavers paint. Youra red painted patterns as markers of local group's identity, στο Sampson A. (υπό έκδοση). *The Cave of Cyclops on the island of Youra, Greece. Mesolithic and Neolithic networks in the Northern Aegean basin*. Τόμος I: *Intra-site analysis, local industries and regional site distribution*, Philadelphia.
- Katsarou-Tzeveleki, S. (υπό έκδοση). The use of caves in the Neolithic period: interpretation and (self-) critique, στο *New research in Greek caves (Colloquium Athens, May 24, 2008)*, Irish Institute of Hellenic Studies at Athens - Ephoreia of Palaeoanthropology and Spelaeology for Southern Greece.
- Κωτσάκης Κ., 1998. Ορατοί άνθρωποι, άορατες ιδέες: Οικήματα και πρακτικές στο νεολιθικό Σέσκλο, στο *Η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα και οι προοπτικές της: Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προβληματισμοί. Πρακτικά διεθνούς συμποσίου στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη*, Θεσσαλονίκη-Καστοριά 16-28 Νοεμβρίου 1998, Θεσσαλονίκη, 155-161.

- Sampson A., 1998. The Neolithic and Mesolithic occupation of the Cave of Cyclope, Youra, Alonnessos, Greece, *BSA* 93, 1-22.
- Σάμψων Α., 2001. Το σπήλαιο του Κύκλωπα Γιούρων: Τα νεολιθικά και μεσολιθικά στρώματα, στο Σάμψων Α. (επιμ.), *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, Αλόνησος, 41-69.
- Sampson A., 2008, (υπό έκδοση). *The Cave of Cyclops on the Island of Youra, Greece. Mesolithic and Neolithic networks in the Northern Aegean basin*. Τόμος I: *Intra-site analysis, local industries and rRegional site distribution*, Philadelphia.
- Sampson A. – Katsarou S., (υπό έκδοση). Caves as places of symbolic practices in the Neolithic, στο Mavridis F. – Jensen J. (εκδ.), *Stable places and changing perceptions. Cave archaeology in Greece and adjacent areas*. Athens.
- Stratouli G., (υπό έκδοση). Beyond the house: The social role of caves in the Aegean Neolithic, στο Mavridis F. – Jensen J. (εκδ.), *Stable places and changing perceptions. Cave archaeology in Greece and adjacent areas*. Athens.
- Τσουρινάκη Σ., 2001. Η γραπτή κεραμική των Γιούρων και η σχέση της με την υφαντική τέχνη, στο Σάμψων Α. (επιμ.), *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, Αλόνησος, 33-36.

Εικ. 1. Πλέγμα με ρόμβους στον ώμο ευρύστομου αγγείου με ταινιωτό λαιμό.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΑΓΝΗΣΙΑ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ – ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Κωνσταντίνος Βουζαξάκης

Η έρευνα της Νεολιθικής Εποχής στη Θεσσαλία συμπλήρωσε ήδη έναν αιώνα. Το ιστορικό της έρευνας μέχρι και τη δεκαετία του '70 έχει ήδη παρουσιαστεί αναλυτικά¹. Τις δεκαετίες που ακολούθησαν μέχρι σήμερα έχουν υπάρξει σημαντικές διαφοροποιήσεις στη γνώση μας για τη νεολιθική περίοδο. Οι διαφοροποιήσεις αυτές αφορούν αφενός ποσοτικά στοιχεία και δεδομένα² και αφετέρου νέες ερμηνευτικές προτάσεις και αλλαγές οπτικής με βάση το παλιότερο και το νεότερο ανασκαφικό υλικό³.

Όσον αφορά τη Μαγνησία, ο εντοπισμός θέσεων ακολούθησε αυξητική πορεία. Οι 16 θέσεις του Τσουντα (1908), πολύ σύντομα έγιναν 23 από τους Wace και Thompson (1912), για να προστεθούν και άλλες από τον Αρβανιτόπουλο (1907-1926) και τελικά να φθάσουν τις 39 στην εργασία του Halstead (1984). Σήμερα οι θέσεις ανέρχονται σε 59 ως αποτέλεσμα κυρίως εκτεταμένων επιφανειακών ερευνών και αρχαιολογικών σωστικών ανασκαφών στο πλαίσιο της πραγματοποίησης μεγάλων δημοσίων έργων στην περιοχή. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αποκλειστική ταύτιση των νεολιθικών οικισμών με τη μορφή της μαγούλας, ευνόησε τον εντοπισμό θέσεων με βάση το ύψος τους. Ελάχιστη προσπάθεια καταβλήθηκε για τον έλεγχο της πιθανότητας να υπάρχουν οικισμοί ή θέσεις με διαφορετική μορφή, με αποτέλεσμα αφενός να κυριαρχεί ως πρότυπο ο τύπος της μαγούλας και αφετέρου τα διαφορετικά στοιχεία να προέρχονται αποκλειστικά από τυχαία ευρήματα των σωστικών κυρίως ανασκαφών. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι ενώ τις προηγούμενες δεκαετίες πραγματοποιήθηκαν στη νότια και βόρεια Ελλάδα σειρά εντατικών επιφανειακών ερευνών⁴, στη Θεσσαλία και τη Μαγνησία ειδικότερα όσες επιφανειακές έρευνες πραγματοποιήθηκαν είχαν χαρακτήρα εκτεταμένο και επιλεκτικό με συγκεκριμένους στόχους σχετικούς με τον εντοπισμό αρχαιολογικών καταλοίπων σε σχέση με ιστορικές περιόδους και σημαντικές πόλεις των ιστορικών χρόνων.

Σήμερα πλέον είναι γνωστό ότι και στη Μαγνησία οι μαγούλες δεν αποτελούν τη μοναδική μορφή οικισμού, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού και γενικότερα του βαλκανικού χώρου. Γενικότερα, οι θέσεις με νεολιθική κατοίκηση θα μπορούσαν να χωριστούν σε ανοικτές και σε κλειστές θέσεις (σπήλαια). Όσον αφορά την δεύτερη κατηγορία στη Μαγνησία έχει διαπιστωθεί νεολιθική παρουσία – κατοίκηση μόνο στα Γιούρα της

---

1. Gallis 1979.

2. Γαλλής 1992 και βιβλιογραφία θέσεων στον συνημμένο κατάλογο.

3. Halstead 1984, 1999. Κωτσάκης 1983, 1994. Bailey *et al.* 2005.

4. Alcock – Cherry 2004.

Αλοννήσου⁵. Οι θέσεις ανοικτού τύπου μπορούν να καταταχθούν σε α) αυτές που παρουσιάζουν μόνο μία φάση κατοίκησης, κατά την οποία δημιουργήθηκαν επιχώσεις με μικρό σχετικά πάχος (αρ. 3.3, 3.4, 15, 39, 40, 45)⁶, β) αυτές που έχουν περισσότερες της μίας φάσης αλλά καθώς απλώνονται στο χώρο σε μια μορφή εκτεταμένης κατοίκησης δεν αποκτούν ύψος (αρ. 3.2, 42), γ) σε αυτές που σώζουν πολλές φάσεις και παράλληλα παρουσιάζουν το φαινόμενο της εντατικής κατοίκησης στο ίδιο μέρος με αποτέλεσμα την δημιουργία μαγούλας (η πλειοψηφία των θέσεων), δ) αυτές που συνδυάζουν χαρακτηριστικά εντατικής (μαγούλα) και εκτεταμένης κατοίκησης σε κοντινό μεταξύ τους χώρο (αρ. 2, 3), ε) αυτές που εγκαθίστανται πάνω σε φυσικά υψώματα και αποκτούν το χαρακτηριστικό ύψος μιας μαγούλας ασχέτως των φάσεων κατοίκησης που περιέχουν (αρ. 2, 4, 20, 26, 34, 54). Και μόνο η ποικιλία αυτή των οικιστικών μορφών αρκεί για να θέσει πιο σύνθετα ερωτήματα, απομακρύνοντας τις μέχρι πρόσφατα ισχύουσες παραδοχές της έρευνας σχετικά με τις οικιστικές επιλογές και συνήθειες των νεολιθικών κοινωνιών της περιοχής.

Οι πιο καλά μελετημένοι νεολιθικοί οικισμοί στη Μαγνησία παραμένουν ακόμα σήμερα οι οικισμοί του Σέσκλου και του Διμηνίου. Αρχίζοντας από το Σέσκλο, έχει καταστεί σαφές πλέον ότι πρόκειται για έναν οικισμό που συνδυάζει περιοχές με εντατική και μη κατοίκηση⁷. Σε μια λοφώδη περιοχή με έντονη την παρουσία ρεμάτων, οι πρώτοι κάτοικοι κατά την αρχαιότερη νεολιθική κατασκευάζουν τις κατοικίες τους σε τρεις (τουλάχιστον) διαφορετικές φυσικές ταράτσες δίπλα στα ρέματα. Οι περιοχές αυτές κατοικούνται και εγκαταλείπονται σε διαφορετικές εποχές χωρίς να αποκτούν ιδιαίτερο ύψος, σε αντίθεση με το Σέσκλο Α(3.1) που κατοικείται σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής και την εποχή του Χαλκού. Στο Διμήνι (2) αντίθετα η κατοίκηση αρχίζει στη Νεότερη Νεολιθική, πάνω σε ένα φυσικό βραχώδες έξαρμα, το οποίο διαμορφώνεται κατάλληλα με άνδηρα και αναλήμματα πάνω και δίπλα στα οποία κατασκευάζονται τα σπίτια. Οι χαρακτηριστικοί περίβολοι του Διμηνίου διαμορφώνουν και ορίζουν το χώρο ώστε παράλληλα με την οριοθέτηση της εσωτερικής οικιστικής οργάνωσης⁸ να εξασφαλίζουν και εξωτερικά στον οικισμό την εικόνα μιας μαγούλας. Η ερμηνεία αυτή υποθέτει ότι από τα μέσα και προς το τέλος της Νεολιθικής το ύψος ενός οικισμού έχει αποκτήσει συμβολική σημασία, υποδηλώνοντας ισχυρή ιστορική συνέχεια και παράδοση του οικισμού στο χώρο⁹. Έτσι, η μαγούλα πλέον δεν αποτελεί απλά δημιούργημα μακρόχρονης διαδικασίας λόγω συγκεκριμένων οικιστικών πρακτικών, αλλά καθίσταται ζητούμενο και στόχος ως συγκεκριμένη τελική μορφή. Η τάση αυτή για κατοίκηση πάνω σε φυσικούς λόφους κυρίως κατά την Νεότερη Νεολιθική περίοδο μπορεί να ανιχνευτεί και σε άλλους γειτονικούς οικισμούς, όπως στη θέση Παλιόκαστρο (5), στο Σπαρτιά (26), στον Άγιο Νικόλαο Παλιουρίου (54) και την Πετρομαγούλα (34).

Το ερώτημα της μόνιμης ή μη κατοίκησης στις νεολιθικές θέσεις επανήλθε στο προσκήνιο πρόσφατα¹⁰. Παραδοσιακά θεωρείται δεδομένος ο μόνιμος χαρακτήρας των οικισμών ως δομικό στοιχείο του νεολιθικού τρόπου ζωής. Σύμφωνα με μελέτες που έχουν ως αφετηρία την κατανάλωση συγκεκριμένων ζώων μέσα στους οικισμούς, έχει προταθεί η μονιμότητα

5. Η βιβλιογραφία για τις θέσεις που αναφέρονται βρίσκεται συγκεντρωμένη στον κατάλογο θέσεων που ακολουθεί.

6. Οι αριθμοί αναφέρονται στον κατάλογο θέσεων που συνοδεύει το κείμενο.

7. Kotsakis 1994.

8. Χουρμουζιάδης 1979.

9. Halstead 1984. Chapman 1994. Kotsakis 1999. Nanoglou 2001.

10. Bailey *et al.* 2005.

της κατοίκησης αποκλείοντας εποχικές μετακινήσεις¹¹. Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις από παραποτάμιους οικισμούς στην περιοχή της Λάρισας ότι η κατοίκηση μπορεί να μην ήταν συνεχής¹². Πέρα όμως από την εποχικότητα, θα μπορούσαν να ανιχνευτούν και μετακινήσεις μεταξύ ευρύτερων χρονικών περιόδων, οι οποίες σε οικισμούς με τη μορφή της μαγούλας πιθανόν να αφήνουν δυσδιάκριτα ίχνη λόγω εργασιών διαμόρφωσης του χώρου πριν από κάθε εγκατάσταση. Μια μορφή μικρών μετακινήσεων στο χώρο μπορούμε να δούμε στο Σέσκλο (3.2 – 3.4), αλλά και να υποθέσουμε σε εκτεταμένους οικισμούς της περιοχής, όπως ο προϊστορικός οικισμός της Τελικής Νεολιθικής στον κόμβο Μικροθηβών (42), κυρίως σε σχέση με τον προγενέστερο οικισμό Μπελίτσι (41) σε απόσταση λιγότερη από χίλια μέτρα νοτιότερα. Προς αυτή την κατεύθυνση της έρευνας σημαντικοί είναι οι οικισμοί που αντιπροσωπεύονται με μία ή δύο φάσεις, καθώς μπορούν να δώσουν σημαντικά στοιχεία. Οι δημοσιεύσεις των ανασκαφών των νεολιθικών θέσεων που πραγματοποιήθηκαν με αφορμή τα μεγάλα δημόσια έργα στη Μαγνησία (39, 40, 41, 42, 44, 45, 48, 49) αναμένεται να δώσουν νέα στοιχεία και να επανατροφοδοτήσουν τη συζήτηση σχετικά με τη νεολιθική κατοίκηση στην περιοχή. Ανάλογες προσδοκίες υπάρχουν και για τη συστηματική ανασκαφή στη Μαγούλα Ζερέλια (14) που πραγματοποιείται σε συνεργασία του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας με τη ΙΓ' ΕΠΚΑ.

Ολοκληρώνοντας την επισκόπηση αυτή, κρίθηκε σκόπιμο και χρήσιμο να παρατεθεί ένας - συνοπτικός έστω λόγω έλλειψης χώρου - κατάλογος με όλες τις γνωστές μέχρι σήμερα θέσεις στο Νομό Μαγνησίας με ίχνη νεολιθικής παρουσίας. Σε όλες έγινε προσπάθεια να συμπεριληφθεί το σύνολο της βιβλιογραφίας που τις συνοδεύει ή τουλάχιστον οι σημαντικότερες αναφορές. Η αρίθμηση και τα ονόματα που επιλέχτηκαν στον κατάλογο εξυπηρετούν εσωτερικά και μόνο τις ανάγκες του συγκεκριμένου κειμένου και δεν έχουν πρόθεση να προσθέσουν νέο επίπεδο πολυπλοκότητας, στην ήδη υπάρχουσα. Αντίθετα, θεωρήθηκε σημαντικότερο να δοθεί η θέση τους με κάποιο συστηματικό και μοναδικό τρόπο μέσα από την παράθεση του γεωγραφικού τους στίγματος στο Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς 1987 (ΕΓΣΑ87), είτε με επιτόπιες επισκέψεις και χρήση GPS είτε μέσα από χάρτες και με βάση τις βιβλιογραφικές αναφορές (σε αυτή την περίπτωση τις συντεταγμένες σημαδεύει ένας αστερίσκος).

Κάποιες πρωταρχικές παρατηρήσεις με βάση τη γεωγραφική θέση και τη χρονολόγηση είναι οι εξής: α) Υπάρχει μια μικρή αύξηση του αριθμού των θέσεων από την ΑΝ (25) στη ΜΝ (34) και μια σταθεροποίηση στη ΝΝ (34). Ο αριθμός θέσεων που εμφανίζουν κατοίκηση σε δύο διαδοχικές περιόδους είναι σχετικά σταθερός (20-22) σε όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής. β) Όσον αφορά τη γεωγραφική θέση τους παρατηρείται μία σημαντική συσχέτιση με ρέματα, αλλά και με ακτογραμμές θαλάσσιες ή παραλίμνιες¹³. Στη Νεότερη Νεολιθική ωστόσο οι θέσεις εντοπίζονται και σε μεγαλύτερα υψόμετρα και μακρύτερα από ρέματα και γ) παρατηρείται μια ισχυρή συσχέτιση της γεωγραφικής θέσης των οικισμών με τις θέσεις των σύγχρονων οδικών δικτύων, των αστικών κέντρων και των οικισμών, γεγονός που μάλλον πρέπει να αποδοθεί σε παράγοντες που αφορούν την έρευνα. Τα στοιχεία αυτά (αρχαιολογικά, γεωλογικά, γεωγραφικά, τοπογραφικά και τοπιογραφικά) ψηφιοποιούνται σε βάσεις δεδομένων και προγράμματα γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών ως τμήμα μελέτης υπό εξέλιξη, σχετικά με το χώρο κατά την Νεολιθική εποχή.

11. Halstead 2005.

12. van Andel *et al.* 1995. Bailey 1997.

13. Grundmann 1937.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ (εικ. 1)

- 1. Πευκάκια**, Δ. Βόλου. A: 408466, B: 4355604. *NN, TN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ, ΙΧ*. Τσουντας 1908, 3, (αρ. 1). Arvanitoroulos 1910, 157. Αρβανιτόπουλος 1909, 153 κ.ε. Αρβανιτόπουλος 1915. Wace – Thompson 1912, 8, (αρ. 1). Θεοχάρης 1958. Halstead 1984, 232, (no 1). Weisshaar 1989. Andreou *et al.* 1996, 546-548. ΦΕΚ 68/A/26-4-1921, ΦΕΚ105/B/3-4-1961, ΦΕΚ63/Δ/18-2-1986.
- 2. Διμήνι**, Δ. Αισωνίας. A: 404493 B: 4357222. *NN, TN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ*. Στάης 1892, 46-47. Στάης 1901, 13, 37. Lolling 1884, 97-116. Τσουντας 1908, 4 (αρ. 2) & 27 κ. ε. Wace – Thompson 1912, 8, (αρ. 2). Αδρύμη-Σισμάνη 1977, 131-134. Χουρμουζιάδης 1979. Μαλακασιώτη 1982. Halstead 1984, 232, (no 2). Tsuneki 1989. Halstead 1992. Σκαφιδά 1992. Andreou *et al.* 1996, 542-546. Αδρύμη-Σισμάνη 2002, 64 -85. ΦΕΚ172/B/24-4-1963.
- 3. Σέσκλο**, Δ. Αισωνίας: **3.1. Σέσκλο Α (Καστάκι)**, A: 400101 B: 4356615. *AN, MN, NN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ*. **3.2 Σέσκλο Β**, A: 399941 B: 4356515. *AN, MN*. **3.3 Σέσκλο Γ**, A: 400000 B: 4356626. *AN*. **3.4 Σέσκλο Δ**, A: 400355 B: 4356814,50. *MN*. Lolling 1884, 97-116. Τσουντας 1908, 4 (αρ. 3) & 69 κ. ε. Wace – Thompson 1912, 8, (αρ. 3). Θεοχάρης 1962, 1963α, 1963β, 1965α, 1965β, 1966, 1967, 1969α, 1969β, 1971, 1972, 1973α, 1973β, 1977. Christopoulou 1979. Κωτσάκης 1981. Wijnen 1982. Κωτσάκης 1983. Halstead 1984, 232, (no 3). Παπαευθυμίου – Παπανθίμου 1992. Πιλάλη – Παπαστερίου 1992. Wijnen 1992. Χριστόπουλου 1992. Andreou *et al.* 1996, 540-542. Κωτσάκης 1994. Αδρύμη-Σισμάνη 2002, 64 -85. ΦΕΚ172/B/24-4-1963.
- 4. Σέσκλο Πύργος**, Δ. Αισωνίας. A:400430 B:4357413. *MN, NN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ*. Τσουντας 1908, 4 (αρ. 4) & 118 – 121. Wace – Thompson 1912, 8, (αρ. 4) & 85. Μπάτζιου 1981, 108-120. Halstead 1984, 232, (no 4). ΦΕΚ172/B/24-4-1963.
- 5. Σέσκλο Παλαιόκαστρο**, Δήμος Φερών, A:397807 B:4359327. *NN*. Τσουντας 1908, 4 (αρ. 5). Wace – Thompson 1912, 8, (no. 5). Grundmann 1937. Halstead 1984, 232 (no 5).
- 6. Βελεστίνο 1, Αγροκήπιο**, Δ. Φερών. A:392874 B:4360729. *AN, MN, NN*. Τσουντας 1908, 4 (αρ. 6). Wace – Thompson 1912, 8, (no. 6). Grundmann 1937. Halstead 1984, 232 (no 6). Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1986, 179-180. Γαλλής 1992, 103 (ΑΤΑΕ 280, Βελεστίνο 2). ΦΕΚ369/B/5-5-1995.
- 7. Βελεστίνο 2**, Δ. Φερών. A: 392744 B: 4361749. *MN, NN, ΠΕΧ, ΙΧ*. Τσουντας 1908, 4 (αρ. 7). Αρβανιτόπουλος 1909, 231. Wace – Thompson 1912, 8, (no. 7). Grundmann 1937, πιν. 37. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1986, 180. Halstead 1984, 232 (no 7). Γαλλής 1992, 94 (ΑΤΑΕ 331, Άγιος Γεώργιος Φερών 4). Ιντζεσίλογλου 2000, 374.
- 8. Βελεστίνο 3, Μάτι**, Δ. Φερών. A: 392258 B: 4361170. *AN, MN, NN, ΠΕΧ*. Αρβανιτόπουλος 1907, 160. Τσουντας 1908, 4 (αρ. 8). Wace – Thompson 1912, 8, (no. 8). Stahlin 1924, 106 κ.ε. Grundmann 1937, πιν. 37, αρ. 8. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1986, 180 – 181. Halstead 1984, 232 (no 8). Γαλλής 1992, 103 - 104 (ΑΤΑΕ 271). ΦΕΚ369/B/5-5-1995.
- 9. Βελεστίνο 4, Βισβίκη**, Δ. Φερών. A: 393908 B: 4361331. *MN, NN, ΠΕΧ, ΙΧ*. Τσουντας 1908, 4 (αρ. 9). Αρβανιτόπουλος 1909, 232. Wace – Thompson 1912, 8, (no. 8). Grundmann 1937, πιν. 37, αρ. 9. Benescke 1942. Θεοχάρης 1973, 101, 275 & 349. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1986, 178-179. Halstead 1984, 232 (no 9). Γαλλής 1992, 94 (ΑΤΑΕ 274, Άγιος Γεώργιος Φερών 3).
- 10. Μικρό Περιβολάκι**, Δ. Φερών. A: 384856 B: 4363773. *NN, ΠΕΧ, ΜΕΧ*. Τσουντας 1908, 4 - 5 (αρ. 11). Wace – Thompson 1912, 8, (no. 11). Grundmann 1937, πιν. 37, αρ. 11.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, 1986, 188. Halstead 1984, 232 (no 11). Γαλλής 1992, 153 (ΑΤΑΕ 285, Μικρό Περιβολάκι 1, θέση Άγιος Αθανάσιος).

11. Αερινό, Περσουφλί Μαγούλα. Δ. Φερών. 393085 B: 4352528. *MN, MEX, YEX*. Τσουντας 1908, 7 - 8 (αρ. 37). Wace - Thompson 1912, 9, (no. 37). Θεοχάρης 1963, 142-143. Halstead 1984, 233 (no 37). di Salvatore 1994, 93-124. Αραχωβίτη 2000, 364. Αραχωβίτη 2002, 49-51. ΦΕΚ172/B/24-4-1963.

12. Πύρασος, Δ. Ν. Αγκιάλου. A:398139 B:4348119. *AN, MN, NN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ*. Αρβανιτόπουλος 1907, 169-171. Τσουντας 1908, 11 - 12 (αρ. 59). Wace - Thompson 1912, 10, (no. 59). Θεοχάρης 1959, 29-68. Halstead 1984, 234 (no 59). ΦΕΚ139/B/23-7-1955.

13. Αϊδινιώτικη Μαγούλα, Δ. Ν. Αγκιάλου. A: 395119 B: 4344198. *AN, MN, NN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ*. Τσουντας 1908, 11 - 12 (αρ. 60). Wace - Thompson 1912, 10, (no. 60) & 169. Halstead 1984, 234 (no 60). ΦΕΚ172/B/24-4-1963.

14. Ζερέλια, Δ. Αλμυρού. A: 388501 B: 4335582. *AN, MN, NN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ, ΙΧ*. Volgraff 1907 - 1908, Τσουντας 1908, 11 - 12 (αρ. 61). Wace - Thompson 1912, 10, (no. 61) & 150-166. Halstead 1984, 234 (no 61). Haagssma *et al.* 1993, 33-35. Reinders 2004b, 22. Wijnen - Rondiri 2004a, 22 - 24, <http://www.ha.uth.gr/gr/research.zerelia.asp>. ΦΕΚ172/B/24-4-1963.

15. Καρατσάνταγλι, Δ. Αλμυρού. A: 387438 B: 4334919. *MN*. Τσουντας 1908, 12 - 13 (αρ. 62). Wace - Thompson 1912, 10, no. 62 & 169. Halstead 1984, 234 (no 62). Haagssma *et al.* 1993, 33-35. Reinders 1997. Reinders 2004a, 20. ΦΕΚ501/B/30-6-1994.

16. Παλαιοχώρι ή Γιουζλάρ ή Χατζίδη ή Νταουτζά, Δ. Αλμυρού. A: 380699 B: 4343450. *AN, MN, MEX*. Τσουντας 1908, 13 (αρ. 63). Wace - Thompson 1912, 10, (no. 63) & 169-170. Halstead 1984, 234 (no 63). ΦΕΚ172/B/24-4-1963.

17. Αλμυριώτικη Μαγούλα, Δ. Αλμυρού. A:394643 B:4338214. *AN, MN, NN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ*. Wace - Thompson 1912, 10, (no. 64). Halstead 1984, 234 (no 64). Μαλακασιώτη 1997, 36.

18. Αλμυρός 2 (Μαγούλα Αμπέλια Αλμυρού). Δ. Αλμυρού. A: 390514 B: 4335580. *AN, MN*. Wace - Thompson 1912, 10, (no. 65). Halstead 1984, 234 (no 65). Reinders 2004c, 24-25. Wijnen - Rondiri 2004b, 25 - 38.

19. Βαΐτση Μύλος, Δ. Αλμυρού. A: 390146 B: 4343158*. *AN, MN, NN, ΠΕΧ, ΜΕΧ*. Wace - Thompson 1912, 10, (no. 66). Γιαννόπουλος 1915. Halstead 1984, 234 (no 66).

20. Φθιώτιδες Θήβες, Δ. Ν. Αγκιάλου. A: 393064 B: 4347542. *MN, NN, TN, ΥΕΧ*. Αρβανιτόπουλος 1907, 66 κ.ε. Αρβανιτόπουλος 1908, 163 κ.ε. Wace - Thompson 1912, 10, (no. 68). Γιαννόπουλος 1915. Halstead 1984, 234 (no 68). Μαλακασιώτη 1997, 46. Βουζαξάκης 1997, 225 - 246. ΦΕΚ172/B/24-4-1963.

21. Κιτίκ (Φυλάκη), Δ. Αλμυρού. A: 379105 B: 4344187. *NN*. Wace - Thompson 1912, 10, (no. 69). Halstead 1984, 234 (no 69). Μαλακασιώτη 1997, 45-46. ΦΕΚ172/B/24-4-1963.

22. Βελεστίνο 5 - 6 (Υπέρεια - Μάτι - Μπακάλη), Δ. Φερών. A: 390945,51 B: 4359677,37. *TN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ, ΙΧ*. Wace - Thompson 1912, 10, (no. 72). Halstead 1984, 234 (no 72 / 152). Κακαβογιάννης 1977, 186. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1986, 181-183. Γαλλής 1992, 102-103 (ΑΤΑΕ 270 - Βελεστίνο 1 - Μαγούλα Μπακάλη, θέση Πλάτωμα, Μαγούλα Καστράκι - όπου και αναλυτική βιβλιογραφία). Αραχωβίτη 2000, 355-357. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2002, 40-47. ΦΕΚ172/B/24-4-1963.

23. Χατζημισιώτικη Μαγούλα, Δ. Κάρλας. A: 396407 B: 4370728. *AN, MN, NN, ΠΕΧ, ΙΧ*. Αρβανιτόπουλος 1910, 233. Grundmann 1937, πιν. 37, αρ. 125, σελ. 56 κ.ε. Renfrew 1972, 392. Θεοχάρης 1973, 65, 349. Hanschmann - Milošić 1981, 108, 150. Αποστολοπούλου-

- Κακαβογιάννη 1979, 185. Halstead 1984, 236 (no 125). Γαλλής 1992, 181 (ΑΤΑΕ 277, Στεφανοβίκειο 5). ΦΕΚ1123/Β/18-12-1997.
- 24. Παγασαί (λόφος Ηρώου)**, Δ. Βόλου. Α: 406613 Β: 4355003*. *NN, ΠΕΧ*. Αρβανιτόπουλος 1909, 152. Αρβανιτόπουλος 1910, 241. Αρβανιτόπουλος 1911, 165. Θεοχάρης 1958, 12-14. Halstead 1984, 237 (no 148). ΦΕΚ68/Α/26-4-1921, ΦΕΚ105/Β/3-4-1961, ΦΕΚ63/Δ/18-2-1986.
- 25. Κουφόβουνο, Ν. Ιωνία**, Δ. Βόλου. Α: 407492 Β: 4358191. *AN, MN, NN*. Αρβανιτόπουλος 1909, 158-159. Θεοχάρης 1958, 5-10. Halstead 1984, 237 (no 149).
- 26. Σέσκλο Λατομείο (Σπαρτιάς)**, Δ. Αιτωνίας. Α: 400588 Β: 4359404. *AN, MN, NN*. Αρβανιτόπουλος 1912, 300 – 301. Grundmann 1937, πιν. 37, 3^α. Halstead 1984, 237 (no 150).
- 27. Βελεστίνο 7, Άγιος Γεώργιος (μαγούλα Ταμπούρι ή Στήθωμα ή Μαιμουτζή)**, Δ. Φερών. Α: 395310,24 Β: 4360388,38. *AN, MN, NN, ΠΕΧ, ΙΧ*. Αρβανιτόπουλος 1910, 232. Θεοχάρης 1965, 320. Θεοχάρης 1973α, χάρτης 4, αρ. 112. Halstead 1984, 237 (no 151). Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1986, 178. Γαλλής 1992, 93 (ΑΤΑΕ 273 Άγιος Γεώργιος Φερών 1).
- 28. Βελεστίνο 8, Ζευς Θαύλιος**, Δ. Φερών. Α: 391530 Β: 4360470. *NN, ΥΕΧ, ΙΧ*. Αρβανιτόπουλος 1925, 40. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1986, 182-183. Halstead 1984, 237 (no 153). ΦΕΚ172/Β/24-4-1963.
- 29. Ριζόμυλος 1 (μαγούλα Υδραγωγείου)**, Δ. Κάρλας. Α: 392094 Β: 4364868. *NN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ, ΙΧ*. Αρβανιτόπουλος 1910, 231. Grundmann 1937, 37, taf. 37Α. Θεοχάρης 1973α, χάρτης 4, αρ. 98. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1979, 183. Halstead 1984, 237 (no 156). Γαλλής 1992, 176 (ΑΤΑΕ 281).
- 30. Ριζόμυλος 2 (Πλατομαγούλα Κιμπόμπασι)**, Δ. Κάρλας. Α: 389929,14 Β: 4365643. *AN, MN, NN, ΠΕΧ*. Αρβανιτόπουλος 1910, 231. Grundmann 1937, 37, taf. 37Α. Θεοχάρης 1973α, χάρτης 4, αρ. 94. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1979, 183-184. Halstead 1984, 237 (no 157). Γαλλής 1992, 176 (ΑΤΑΕ 282).
- 31. Κανάλια (Άγιος Νικόλαος)**, Δ. Κάρλας. Α: 403857 Β: 4370515. *NN, ΙΧ*. Θεοχάρης 1973α, χάρτης 4, αρ. 84. Halstead 1984, 241 (no 603). Γαλλής 1992, 128 (ΑΤΑΕ 384 Κανάλια 1 Μαγούλα Αγ. Νικολάου).
- 32. Γρίτσα Πτελεού**, Δ. Πτελεού. Α: 408725 Β: 4319627. *NN, ΜΕΧ, ΥΕΧ*. Halstead 1984, 241 (no 609). ΦΕΚ172/Β/24-4-1963.
- 33. Μεγάλη Βελανιδιά**, Δ. Ν. Αγχιάλου. Α: 402877 Β: 4349472. *AN, MN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ, ΙΧ*. Θεοχάρης 1958, 14-15. Halstead 1984, 242 (no 627). Αδρύμη 1998, 236-237. Βουζαξάκης 2006. ΦΕΚ172/Β/24-4-1963.
- 34. Πετρομαγούλα Βόλου**, Δ. Βόλου. Α: 406586 Β: 4356463. *TN, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΥΕΧ*. Halstead 1984, 242 (no 628). Χατζηαγγελάκης 1984, 75-85. ΦΕΚ766/Β/5-12-1990.
- 35. Μαγούλα Καραμουρλάρ**, Δ. Κάρλας. Α: 394032 Β: 4368453. *AN, MN, NN, ΠΕΧ, ΙΧ*. Θεοχάρης 1973, 349. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1979, 185-186. Wijnen 1982, 58 (fig. 18, no 13). Halstead 1984, 242 (no 632). Γαλλής 1992, 180 (ΑΤΑΕ 278 (Στεφανοβίκειο 2 θέση Αλμύρες). ΦΕΚ1123/Β/18-12-1997.
- 36. Γκιούλμπερη**, Δ. Φερών. Α: 396793 Β: 4360368. *MN*. Θεοχάρης 1965, 319-320. Θεοχάρης 1973, 349. Wijnen 1982, 58, (fig. 18, no 14). Halstead 1984, 242 (no 633). Γαλλής 1992, 93 (ΑΤΑΕ 272 Άγιος Γεώργιος Φερών 2).
- 37. Άγιος Αθανάσιος Βοίβης**, Δ. Κάρλας. Α: 399569 Β: 4367825. *Νεολιθική, ΠΕΧ, ΜΕΧ, ΙΧ*. Stählin 1924, 61. Θεοχάρης 1967, 297-298. Θεοχάρης 1968, 269. Renfrew 1972, 64. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1979, 184. Freund 1983, 94-105. Runnels 1988, 285.

- Halstead 1984, 242 (no 637). Γαλλής 1992, 179-180 (ΑΤΑΕ 279 - Στεφανοβίκειο 1). ΦΕΚ527/Β/24-8-1967.
- 38. Στεφανοβίκειο 4 (Μαγούλα Κοπρία, θέση Καραπατιάς), Δ. Κάρλας.** Α:393516 Β:4365654. *NN, ΠΕΧ, ΙΧ.* Γαλλής 1992, 181 (ΑΤΑΕ 383). ΦΕΚ648/Β/30-7-1996.
- 39. Καμάρα, Δ.** Αλμυρού. Α: 402666 Β: 4325676. *MN.* Καλογιάννη *et al.* 2002. Ροντήρη 2004, 427-429. Ροντήρη 2005, 403-404. ΦΕΚ519/Β/11-4-2000.
- 40. Πουρναρόλακκα Δ.** Αλμυρού. Α: 400814 Β: 4329608*. *AN.* Καλογιάννη *et al.* 2002.
- 41. Μπελίτσι, Δ. Ν.** Αγκιάλου. Α: 390296 Β: 4345937. *MN, NN.* Vouzaxakis 2001, 15-16. Βουζαξάκης 2002. Βουζαξάκης 2005. ΦΕΚ1922/Β/25-10-1999.
- 42. Προϊστορικός οικισμός στον κόμβο Μικροθηβών, Δ. Ν.** Αγκιάλου. Α: 390908 Β: 4346901. *TN, ΠΕΧ.* Αδρύμη-Σισμάνη 2004, 425. Αδρύμη-Σισμάνη 2005α, 36-38. Αδρύμη-Σισμάνη 2005β, 387-388. ΦΕΚ145/Β/11-12-43. **43. Άγιος Δημήτριος, Δ.** Φερών. Α: 390824 Β: 4352349. *AN, MN.*
- 44. Χλόη, Δ.** Φερών. Α: 390904 Β: 4362276,73*. *NN, ΠΕΧ, ΜΕΧ.* Αραχωβίτη 2000, 362-363. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2001, 342.
- 45. Καζανάκι, Δ** Βόλου, Α: 409346 Β: 4359169. *NN, ΥΕΧ.* Αδρύμη-Σισμάνη (προσωπική πληροφορία).
- 46. Βουλοκαλύβα, site 1990/35, Δ.** Αλμυρού. Α: 397805 Β: 4334053. *TN, ΠΕΧ.* Christmann 2004, 41.
- 47. Μαγούλα Καρατσαγκλιού, Δ.** Αλμυρού. Α: 391899 Β: 4342648. *NN, ΙΧ.* Μαλακασιώτη (προσωπική πληροφορία). ΦΕΚ 501/Β/30-6-1994.
- 48. Κανάλια 2 (θέση θερμοκήπια), Δ.** Κάρλας. Α:404069 Β: 4369156. *MN, NN.* Αδρύμη-Σισμάνη υπό δημοσίευση.
- 49. Θέση «Λατομεία» ΒΑ της Βισβίκης, Δ.** Φερών. Α: 394929 Β: 4361984. *MN.* Αραχωβίτη (προσωπική πληροφορία).
- 50. Κάστρο Κοκκίνας, Δ.** Φερών. Α: 387737 Β: 4353385*. *Νεολιθική περίοδος.* Ιντζεσίλογλου 1995, 228.
- 51. Καστράκι 2, Περιβλεπτο, Δ.** Φερών. Α: 388359 Β: 4350114*. *Νεολιθική περίοδος.* Ιντζεσίλογλου 1995, 228-229.
- 52. Ελευθεροχώρι (Κοκκινόβραχος), Δ.** Φερών. Α: 382722 Β: 4348749*. *Νεολιθική περίοδος.* Ιντζεσίλογλου 1995, 229.
- 53. Λόφος με υδατοδεξαμενή βόρεια κόμβου Μικροθηβών, Δ. Ν.** Αγκιάλου. Α: 390582 Β: 4348773. *Νεολιθική περίοδος.*
- 54. Παλιούρι Διμηνίου, ύψωμα Αγ. Νικόλαος, Δ.** Αισωνίας. Α: 401978 Β: 4355975. *Νεολιθική περίοδος.* Ιντζεσίλογλου 1998, 242.
- 55. θέση Σαμάρι, λίμνη Κάρλα. Δ.** Κάρλας. Α:399509 Β: 4368548*. *Μεσολιθική – AN.* Θεοχάρης 1967, 40 – 43. ΦΕΚ1123/Β/18-12-1997.
- 56. Λόφος στη θέση Σουβάλα, νότια Σέσκλου.** Α:399042 Β:4354793. *Νεολιθική περίοδος.* Ιντζεσίλογλου 1995β, 210.
- 57. Άγιος Πέτρος – Κυρά Παναγιά, Δ.** Αλοννήσου. Α: 504826 Β: 4352138*. *AN, MN.* Efstratiou 1985. Κωτσάκης 1996, 57. Ευστρατίου 2001, 231-250. ΦΕΚ653/6-10-1969, ΦΕΚ662/Β/4-8-1997.
- 58. Σπήλαιο Κύκλωπα–Γιούρα Αλοννήσου, Δ.** Αλοννήσου. Α:512596 Β:4358183*. *AN, MN, NN.* Sampson 1996, 507-519. Σάμψων 1996, 58-59. Sampson 1998, 1-22. Σάμψων 2001, 41-69. ΦΕΚ653/6-10-1969.
- 59. Πέρδικα 2, Δ.** Αλμυρού. Α:380425 Β:4344598. *AN, MN.*

SUMMARY

NEOLITHIC SITES IN MAGNESIA – THESSALY, GREECE

Konstantinos Vouzaxakis

A century has passed since the first Neolithic excavation on Dimini and Sesklo by Chr. Tsountas at 1901. Since then, a lot of new discoveries have been added and our knowledge has changed. Today, we know about 59 Neolithic sites inside the borders of Magnesia prefecture. Most of them have the form of low or high tells (magoules) but recently, extended - flat sites have also been found. Therefore, a close examination of the existing data is now necessary in order to reconsider our knowledge on Neolithic period and the habitational practices. Apart from presenting old and new theories, a list of the (up to now) known Neolithic sites is also presented, including a number of information for each site (position, chronology, references), as the initial step towards a further discussion.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη Β., 1998. Μεγάλη Βελανιδιά. Οικόπεδο Συρβανίδα, *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, Β1, 236-237.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1977. *ΑΔ* 32, *Χρονικά*, 131-134.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2002. Ανάδειξη προϊστορικών οικισμών Διμηνίου – Σέσκλου, στο *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής»*, Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος, 64-85.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2004. Έργα Εθνικής Οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Αλμυρός – Αερινό. Χ.Θ. 296.550, Οικισμός τελικής νεολιθικής - πρώιμης εποχής χαλκού, *ΑΔ* 53, 1998, *Χρονικά*, 425.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., (υπό έκδοση), *ΑΔ*, 2004, *Χρονικά*.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2005α. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου. Νέα έκθεση Αρχαιοτήτων. Προϊστορικός οικισμός στον κόμβο Μικροθηβών. Τελική Νεολιθική (α' μισό 4^{ης} χιλιετίας), *Εν Βόλω* 16, 36-38.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2005β. Έργα Εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Ταμήμα Αλμυρός – Αερινό. Χ.Θ. 296.550, *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, 387-388.
- Alcock E.S. – Cherry F.J. (επιμ.), 2004. *Side-by-side survey. Comparative regional studies in the Mediterranean World*, Oxford.
- Andel van T.H. – Gallis K. – Toufexis G., 1995. Early Neolithic farming in a Thessalian river landscape, στο Lewin L. – Macklin M.G. – Woodward J.C. (επιμ.), *Mediterranean Quaternary river environments*, Rotterdam, 131-144.
- Andreou S. – Fotiadis M. – Kotsakis K., 1996. Review of Aegean Prehistory V: the Neolithic and Bronze Age of northern Greece, *AJA* 100, 537-597.

- Αποστολοπούλου - Κακαβογιάννη Ο., 1986. Τοπογραφία της περιοχής των Φερών Θεσσαλίας κατά την προϊστορική περίοδο, *ΑΔ* 34, 1979, 174-206.
- Αραχωβίτη Π., 2002. Στοιχεία Αρχαιολογικής Δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Έργο Εφορειών*, 355-371.
- Αραχωβίτη Π., 2002. Τα μνημεία του άξονα της Εθνικής Οδού, στα όρια του Δήμου Φερών - Αερινό, στο *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής»*, Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος, 48-55.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1907. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 147 -182.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1908. Ανασκαφαί και Έρευναι εν Σικυώνι και Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 168-264.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1909. Αι εν Χαιρωνεία και κατά την Φωκίδα Ανασκαφαί, *ΠΑΕ*, 123-171.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1911. Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911, *ΠΑΕ*, 154-246.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1915. Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 131-200.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1925-1926. Ανασκαφαί Ιερού Θαυλίου εν Φεραίς Θεσσαλίας, *ΠΑΕ*, 37-42.
- Bailey D.W., 1997. Impermanence and flux in the landscape of early agricultural South Eastern Europe, στο Chapman J. – Dolukanov P. (επιμ.), *Landscapes in Flux. Central and Eastern Europe in Antiquity*, Oxford, 41-58.
- Bailey D.W. – Whittle A. – Cummings V. (επιμ.), 2005. (Un)settling the Neolithic, Oxford.
- Benecke J., 1942. Steinzeitdörfer in den Ebenen am Olymp, *Völkischer Beobachter*, 18-2-1942, 6.
- Βουζαξάκης Κ., 1997. Ο Νεολιθικός οικισμός στην ακρόπολη των Φθιωτίδων Θηβών, *Αχαιοφθιωτικά. Πρακτικά του Β' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας*, 3-4 Ιουνίου 1995, τομ. α', Αλμυρός, 225-246.
- Βουζαξάκης Κ. (υπό έκδοση). Νεολιθικός Οικισμός «Μπελίτσι» στον κόμβο Μικροθηβών, στο *Αχαιοφθιωτικά Γ. Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριωτικών Σπουδών*, 13-15 Οκτωβρίου 2000: ιστορία, αρχαιολογία, λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας, Αλμυρός 2007.
- Βουζαξάκης Κ., 2005. *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, 389-391.
- Βουζαξάκης Κ., 2006. Προσδιορίζοντας το τοπίο στην περιοχή της Μεγάλης Βελανιδιάς (Μαγνησίας), στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 297-313.
- Γαλλής Κ., 1992. *Ατλας Προϊστορικών Οικισμών της Ανατολικής Θεσσαλικής Πεδιάδας*, Λάρισα.
- Γιαννόπουλος Ν., 1915. Δεύτεραι ανακαλύψεις μνημείων θεσσαλικής προελληνικής γραφής και έτερα προϊστορικά αντικείμενα, *ΑΕ*, 97-114.
- Chapman J., 1994. The living, the dead and the ancestors: time, life cycles and the mortuary domain in later European prehistory, στο Davies J. (επιμ.), *Ritual and Remembrance: responses to Death in Human Societies*, Sheffield, 40-85.
- Christmann E., 2004. Voulokaliva, site 1990/35. Late Neolithic /Rachmani Culture, στο Reinders H.R. (επιμ.), 2004. *Prehistoric sites at the Almyròs and Soùrpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 41.
- Christopoulou A., 1979. *Microwear analysis of the chipped and ground stone tools from Sesklo A*, London, (PhD Thesis).
- Di Salvatore M., 1994. Ricerche sul territorio di Pherai. Insediamenti, Difese, Vie e Confini, στο *Θεσσαλία* Α, 93-124.
- Δουλγέρη – Ιντζεσίλογλου Α., 2001. Περιοχή Χλόης. Οικισμός νεολιθικής εποχής, *ΑΔ* 51, 1996, 342.

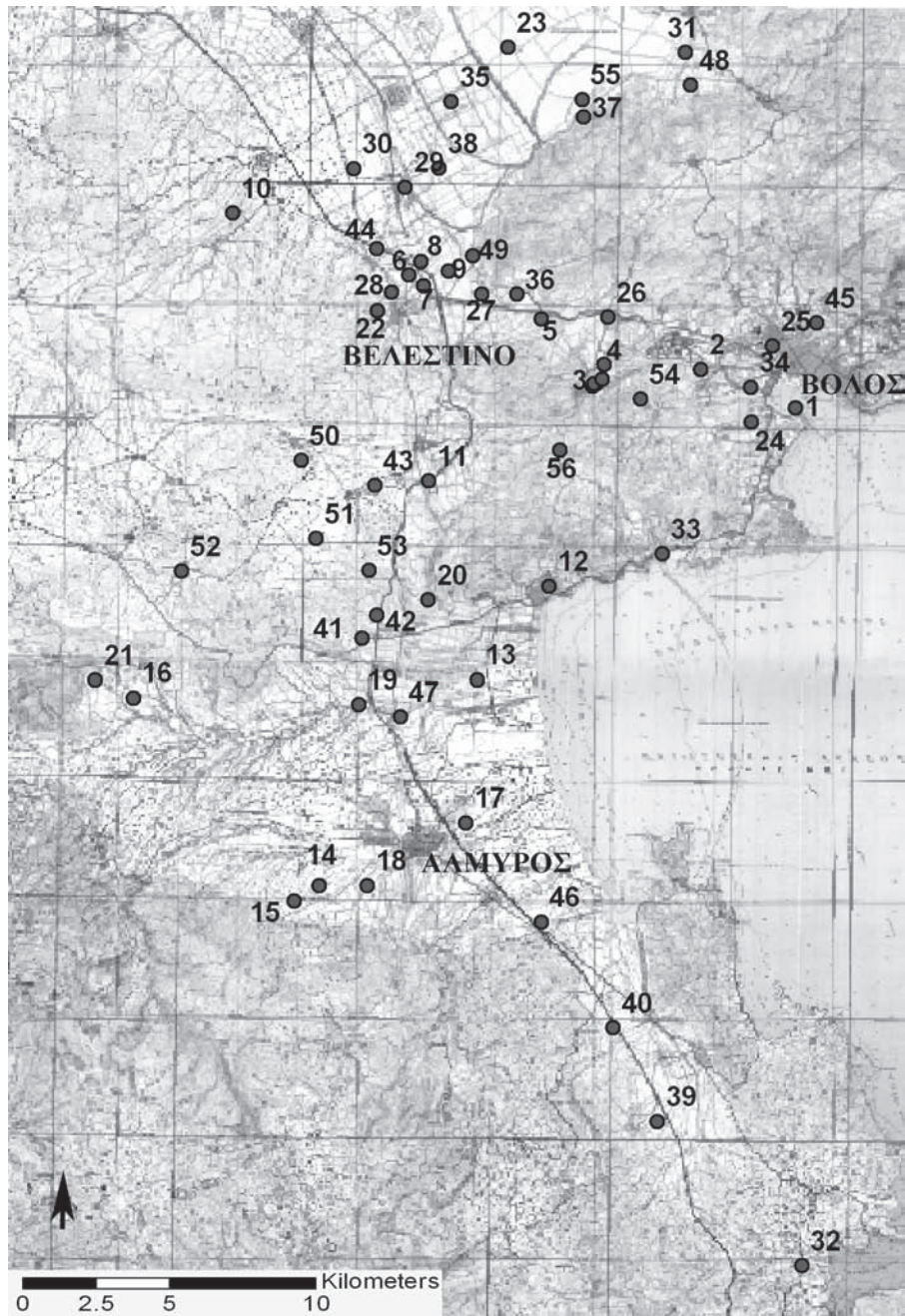
- Δουλιγέρη – Ιντζεσίλογλου Α., 2002. Το Αρχαιολογικό – Ιστορικό Πάρκο Φερών Βελεστίνου, δέκα χρόνια μετά, στο *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής»*, Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος, 40-47.
- Efstratiou N., 1985. *A Neolithic site in the northern Sporades. Aegean relationships during the Neolithic of the 5th millennium BC*, BAR-IS 241, Oxford.
- Ευστρατίου Ν., 2001. Ο Νεολιθικός οικισμός του Αγίου Πέτρου στην Κυρά-Παναγιά Αλοννήσου και οι νησιωτικές εγκαταστάσεις του Αιγαίου – μία επανεκτίμηση, στο Σάμψων Α. (επιμ.), *Αρχαιολογική Έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, Αλόννησος, 231-250.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1958. Νεολιθικά εκ της περιοχής της Ιωλκού, *ΘΧρ* 1, 3-15.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1959. Πύρασος, *ΘΧρ* 2, 29-68.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1962. Ανασκαφαί εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 24-35.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1963α. Αρχαιότητες και Μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ* 18, *Χρονικά*, 132-143.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1963β. Ανασκαφαί εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 40-44.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1965α. Αρχαιότητες και Μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ* 20, *Χρονικά*, 247-255.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1965β. Ανασκαφαί: Σέσκλον, *ΠΑΕ*, 5-9.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1966. Ανασκαφαί εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 5-7.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1967. Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας, *Βόλος*.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1969α. Ανακαλύψεις εν Σέσκλω, *ΑΑΑ*, 32-35.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1969β. Ανασκαφαί εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 24-30.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1971. Ανασκαφαί εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 15-19.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1972. Ανασκαφαί εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 8-11.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1973α. *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1973β. Ανασκαφή εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 22-25.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1976. Ανασκαφή Σέσκλου, *ΠΑΕ*, 153-162.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1977α. *Έργον*, 88-99.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1977β. Ανασκαφαί εν Σέσκλω, *ΠΑΕ*, 159-161.
- Freund G., 1983. Zur Silexindustrie der Samari – Magula (Boibe – See), Thessalien, *PZ* 58, 94-105.
- Gallis K., 1979. A short chronicle of Greek archaeological investigations in Thessaly from 1881 until the present day, στο *La Thessalie, Actes de la Table Ronde 21-24 Juillet 1975 Lyon, Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen No 6. Série archéologique* 5, Paris, 1-29.
- Grundmann K., 1937. Magula Hadzimisiotiki, *AM* 62, 56-69.
- Haagssma J.B. – Malakasioti Z. – Rondiri V. – Reinders R., 1993. Between Karatsadagli and Baklali, *Pharos* 1, 147-164.
- Halstead P., 1984. Strategies of survival: an ecological approach to social and economic change in the early farming communities of Thessaly, N. Greece, Cambridge, (PhD Thesis).
- Halstead P., 1992. Dimini and the DMP: faunal remains and animal exploitation in Late Neolithic Thessaly, *BSA* 87, 29-59.
- Halstead P., 1999. Neighbours from hell? The household in Neolithic Greece, στο Halstead P. (επιμ.), *Neolithic society in Greece*, Sheffield, 77-95.
- Halstead P., 2005. Resettling the Neolithic: faunal evidence for seasons of consumption and residence at Neolithic sites in Greece, στο Bailey D. – Whittle A. – Cummings V. (επιμ.), *(Un)settling the Neolithic*, Oxford, 38-50.

- Hanschmann E. – Miložčić V., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen aus der Argissa-Magula in Thessalien, III: Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit I*, Bonn.
- Ιντζεσίλογλου Α., 1995α. Επιφανειακές έρευνες, Νομός Μαγνησίας, *ΑΔ 44*, 1989, *Χρονικά*, 228-229.
- Ιντζεσίλογλου Α., 1995β. Ελληνοϊταλικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών, *ΑΔ 45*, 1990, *Χρονικά*, 228-229.
- Ιντζεσίλογλου Α., 1998. Ελληνοϊταλικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών, *ΑΔ 48*, 1993, *Χρονικά*, 240-243.
- Ιντζεσίλογλου Α., 2000. Ελληνοϊταλικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών, *ΑΔ 50*, 1995, 373-374.
- Κακαβογιάννης Ε., 1977. *ΑΑΑ 10*, 186.
- Καλογιάννη Αιμ.- Καλατζής Δ. – Νικολάου Ε. – Παππά Ελ. – Ροντήρη Β. – Στουρνάρας Γρ., (υπό έκδοση). Νεότερες νεολιθικές έρευνες στην περιοχή Αλμυρού, στο *Αχαιοφθιωτικά Γ. Πρακτικά του Γ' Συνεδρίου Αλμυριωτικών Σπουδών, 13-15 Οκτωβρίου 2000: ιστορία, αρχαιολογία, λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας*, Αλμυρός 2007.
- Kotsakis K., 1994. The use of habitational space in Neolithic Sesklo, στο *Θεσσαλία Α*, 125-130.
- Kotsakis K., 1999. What tells can tell: social space and settlement in the Greek Neolithic, στο Halstead P. (επιμ.), *Neolithic society in Greece*, Sheffield, 66-76.
- Κωτσάκης Κ., 1981. Τρία οικήματα του οικισμού του Σέσκλου. Ανασκαφική έρευνα, *Ανθρωπολογικά 2*, 87-108.
- Κωτσάκης Κ., 1983. *Κεραμεική τεχνολογία και κεραμεική διαφοροποίηση*, Θεσσαλονίκη, (αδ. διδ. διατριβή).
- Κωτσάκης Κ., 1996. Παραλιακή περιοχή Θεσσαλίας, στο Παπαθανασόπουλος Α.Γ. (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ίδρυμα Ν.π. Γουλανδρή*, Αθήνα, 49-57.
- Lolling H.G., 1884. Mittheilungen aus Thessalien I. Ormenion und Aisoneia, *ΑΜ*, 97-116.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1982. Μικρά ευρήματα με εγχάρκτη διακόσμηση, *ΑΑΑ 15*, 173-181.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1997. Αρχαιολογικές και τοπογραφικές έρευνες στην τετράδα της Αχαΐας Φθιώτιδας: περιοχή Αλμυρού, *ΔΑΦΕΟ*, περίοδος Β', τ. 1, 29-53.
- Μπάτζιου Α., 1981. Πύργος. Ένας δορυφορικός προϊστορικός οικισμός, *Ανθρωπολογικά 2*, 108-120.
- Nanoglou S., 2001. Social and monumental space in Neolithic Thesaly, Greece, *EJA 4(3)*, 303-322.
- Παπαευθυμίου - Παπανθίμου Α., 1992. Εργαλεία υφαντικής από το Σέσκλο, στο *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1987, Πρακτικά*, Αθήνα, 78-82.
- Πιλάλη - Παπαστερίου Α., 1992. Οι σφραγίδες από το Σέσκλο και τα προβλήματα της Θεσσαλικής νεολιθικής σφραγιδογλυφίας, στο *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1987, Πρακτικά*, Αθήνα, 83-90.
- Reinders H.R. (επιμ.), 2004. *Prehistoric sites at the Almyròs and Soùrpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen.
- Reinders H.R., 2004a. Karatsádagli, site 1992/6, στο Reinders H.R. (επιμ.), *Prehistoric sites at the Almyròs and Soùrpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 20.

- Reinders H.R., 2004b. Magoula Zerelia, site 1992/8, στο Reinders H.R. (επιμ.), *Prehistoric sites at the Almyròs and Soúрпи Plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 22.
- Reinders H.R., 2004c. Magoula Ambelia – Almirou, site 1994/16, στο Reinders H.R. (επιμ.), *Prehistoric sites at the Almyròs and Soúрпи Plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 24-25.
- Reinders H.R.– Floras S. – Karimali E. – Malakasioti Z. – Prummel W. – Rondiri V. – Sgouras I. – Wijnen M., 1997. Karatsádagli, a Neolithic site in Almiros plain (Thessaly, Greece), *Pharos* 5, 85-143.
- Renfrew C., 1972. *The Emergence of civilisation: the Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C.*, London.
- Ροντήρη Β., 2004. Έργα Εθνικής Οδού ΠΑΘΕ. Τμήμα Άγιοι Θεόδωροι – Αλμυρός. Χ.Θ. 271.300, ΑΔ 53, 1998, *Χρονικά*, 403-404.
- Ροντήρη Β., 2005. Σούρπη, Έργο ΟΤΕ. Χ.Θ. 271.300, Θέση Καμάρα, ΑΔ 54, 1999, *Χρονικά*, 427-429.
- Runnels C., 1988. A Prehistoric survey of Thessaly: new light on the Greek Middle Paleolithic, *JFA* 15, 277-290.
- Σάμψων Α., 1996. Το Σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα Αλοννήσου, στο Παπαθανασόπουλος Α.Γ. (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή*, Αθήνα, 58-59.
- Sampson A., 1996. Excavation at the Cave of Cyclope on Youra, Alonnessos, στο Alram-Stern E. (επιμ.), *Die Ägäische Frühzeit 2, Serie (1975 – 1993)*, 507-519.
- Sampson A., 1998. Neolithic and Mesolithic occupation at the Cave of Cyclope, Youra, Alonnessos, *BSA* 93, 1-22.
- Σάμψων Α., 2001. Το Σπήλαιο του Κύκλωπα Γιούρων. Τα νεολιθικά και μεσολιθικά στρώματα, στο Σάμψων Α. (επιμ.), *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*, Αλόννησος, 41-69.
- Σκαφιδά Ε., 1994. Νεολιθικά ανθρωπόμορφα ειδώλια του Διμηνίου, στο *Θεσσαλία Α*, 166 – 179.
- Στάης Β., 1892. *ΠΑΕ*, 46-47.
- Στάης Β., 1901. *ΠΑΕ*, 13-37.
- Stählin F., 1924. *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart.
- Τσουντας Χρ., 1908. *Αι Νεολιθικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Tsuneki A., 1989. The manufacture of Spondylus shell objects at Neolithic Dimini, Greece, *Orient* 25, 1-21.
- Volgraff W., 1907-1908. Notes on Topography of Phthiotis, *BSA* 16, 224.
- Vouzaxakis K., 2001. A new Neolithic site in Thessaly (Greece): the Belitsi magoula, *Antiquity* 75, no 287, 15-16.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Weisshaar V.H.J., 1989. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien I, Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn.
- Wijnen M., 1982. *The Early Neolithic I Settlement at Sesklo: An Early Farming Community in Thessaly, Greece*, Leiden.
- Wijnen M., 1992. Building remains of the Early Neolithic Period at Sesklo, στο *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1987, *Πρακτικά*, Αθήνα, 55-63.
- Wijnen M. – Rondiri V., 2004a. Ceramics from Magoula Zerelia, στο Reinders H.R. (επιμ.), *Prehistoric sites at the Almyròs and Soúрпи Plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 23-24.

- Wijnen M. – Rondiri V., 2004b. Ceramics from Magoula Ambelia – Almirou, στο Reinders H.R. (επιμ.), *Prehistoric sites at the Almyròs and Soúrpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 25-38.
- Χατζηαγγελάκης Λ., 1984. Ο Προϊστορικός Οικισμός της Πετρομαγούλας, *Ανθρωπολογικά* 5, 75-85.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1979. Το νεολιθικό Διμήνι: προσπάθεια για μια νέα προσέγγιση του νεολιθικού υλικού, Βόλος.
- Χριστόπουλου Α., 1992. Ίχνη χρήσης στα λειασμένα λίθινα εργαλεία του Σέσκλου Α, στο *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1987, *Πρακτικά*, Αθήνα, 64-69.

Εικ. 1. Χάρτης της Μαγνησίας με θέσεις νεολιθικής εποχής. Δεν εικονίζονται οι δύο θέσεις των Β. Σποράδων.

Ο ΥΣΤΕΡΟΝΕΟΛΙΘΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΑΓΟΥΛΑΣ – ΒΙΣΒΙΚΗ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑ *

Αγγέλικα Ντούζουγλη, Eva Alram-Stern

Ο οικισμός γνωστός ως μαγούλα Βισβίκη, που βρίσκεται κοντά στο Βελεστίνο, στο νότιο άκρο της θεσσαλικής πεδιάδας, πρωτοανακαλύφθηκε από τον Τσουντα. Στον Άτλαντα των προϊστορικών οικισμών του Κώστα Γαλλή αναφέρεται με το όνομα Άγιος Γεώργιος Φερών 3 (Αριθ. 274)¹. Σύμφωνα με τα επιφανειακά ευρήματα, η πρωιμότερη περίοδος του οικισμού τοποθετείται στη Μέση Νεολιθική (Σέσκλο II–III), ενώ η ακμή του τοποθετείται στην Ύστερη Νεολιθική, σύμφωνα με εξαιρετικά δείγματα κεραμικής των φάσεων Τσαγκλίου-Λάρισας, Αράπη, καθώς και της λεγόμενης φάσης Αγίας Σοφίας και Κλασικής Διμηνίου. Στον οικισμό εντοπίστηκαν και ευρήματα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Η μαγούλα έγινε γνωστή από τις ανασκαφές που πραγματοποίησε ο Hans Reinert με εντολή του γερμανικού φασιστικού κράτους το 1941. Ως συνεργάτες του ήταν οι Rudolf Stampfuß και Wilhelm Stössel. Εκ μέρους του ελληνικού υπουργείου τοποθετήθηκε ως υπεύθυνος ο Γεώργιος Μπακαλάκης. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τον Οκτώβριο μέχρι το Δεκέμβριο του 1941, ενώ ο προγραμματισμός για τη συνέχιση το 1942 δεν υλοποιήθηκε².

Το 1942 δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά η κάτοψη ενός μεγάλου δρομικού οικοδομήματος, μήκους 30 μέτρων στην προπαγανδιστική εφημερίδα «Λαϊκός Παρατηρητής» (εικ. 1)³. Η αναπαράσταση του οικήματος με δίρριχτη στέγη που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα, ερμηνεύτηκε ως απόδειξη της βόρειας επίδρασης στον ελλαδικό χώρο, ήδη από τη νεολιθική εποχή. Χρονολογήθηκε δε στην εποχή του Διμηνίου.

Στη νεολιθική έρευνα η κάτοψη αυτή απέκτησε μεγάλη σημασία, κυρίως δε όταν ο Δημήτρης Θεοχάρης στο έργο του για τη Νεολιθική Ελλάδα το 1973, το θεώρησε ως το αρχαιότερο οικοδόμημα αυτού του τύπου στην Ελλάδα⁴. Στις συμπληρωματικές-διερευνητικές ανασκαφές που πραγματοποίησε ο ίδιος στη Μαγούλα το 1972 και με βάση την πλούσια κεραμική ενός δαπέδου που βρήκε, θεώρησε πως το οικοδόμημα είναι αρχαιότερο από τα μέγαρα του Σέσκλου και του Διμηνίου και το χρονολόγησε στην προγενέστερη φάση Αράπη.

Επίσης, ο Κώστας Γαλλής στον κατάλογο της έκθεσης «Νεολιθική Ελλάδα» του Μουσείου Γουλανδρή το 1996, το χρονολόγησε στις προδιμηνιακές φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής⁵.

* Ευχαριστούμε τη Δρ. Christa Schauer για τη διόρθωση της ελληνικής μετάφρασης.

1. Γαλλής 1992, 93–94.

2. Hiller von Gaertringen 1995, 482–483.

3. Benecke 1942.

4. Θεοχάρης 1973, 101, 275, εικ. 191. Θεοχάρης 1981, 141, υποσ. 85, εικ. 91.

5. Γαλλής 1996, 65.

Μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, και τις δίκες που ακολούθησαν για την επιστροφή πολιτιστικών αγαθών που διαρπάχτηκαν, το υλικό από τις ανασκαφές, το οποίο είχε μεταφερθεί στο Βερολίνο, επιστράφηκε και αποθηκεύτηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας. Κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών στη Heidelberg, ο δάσκαλός μου, ο αείμνηστος καθηγητής Vladimir Milojević, μου πρωτοανάφερε για αυτό το υλικό και μου το πρότεινε ως θέμα διδακτορικής διατριβής. Για περισσότερο από ένα χρόνο κατέγραψα, μελέτησα και σχεδίασα τα διάφορα ευρήματα στο Εθνικό Μουσείο. Εκτός των άλλων συμπεριλαμβάνεται και ένα σύνολο 800 όστράκων της Ύστερης Νεολιθικής, τα οποία σε μικρό ποσοστό ανήκουν στη φάση Τσαγκλί, τα περισσότερα όμως ανήκουν στις φάσεις Αράπη – Αγία Σοφία και Διμήνη. Πολλά από τα αγγεία συμπληρώθηκαν από τους γερμανούς και δίνουν την εντύπωση ολοκληρωμένων σωζόμενων αγγείων, ενώ πρόκειται για μικρότερα ή μεγαλύτερα όστρακα. Σήμερα, οι συμπληρώσεις από γύψο έχουν αφαιρεθεί. Επίσης, βρέθηκαν πολυάριθμα εργαλεία. Πρόκειται για περίπου 200 λίθινα εργαλεία από λαξευμένο οψιανό και πυριτόλιθο, καθώς και εργαλεία από λειασμένο λίθο και τριβεία. Στο υλικό συμπεριλαμβάνονται οστέινα εργαλεία, βλήματα σφενδόνας, αποστρογγυλωμένα όστρακα, σφονδύλια και κρατευτές. Καθώς επίσης πήλινα ειδώλια, ένα αγκυρόσχημο αντικείμενο και κοσμήματα από όστρεα.

Η προσωπική μου διαδρομή στην Αρχαιολογική Υπηρεσία με οδήγησε σε άλλα μονοπάτια της έρευνας, με αποτέλεσμα η εργασία αυτή να μείνει ημιτελής. Οι φάκελοι όμως με τα σχέδια, τις φωτογραφίες και τις σημειώσεις μου με ακολουθούσαν από την Πελοπόννησο, στην Ήπειρο, υπενθυμίζοντας το χρέος, προς το μεγάλο μου δάσκαλο.

Μετά την επανένωση της Γερμανίας κατά το 1990, εντοπίστηκαν στην Ανατολική Γερμανία επιπρόσθετα δεδομένα της ανασκαφής που ήταν αρχειοθετημένα στην Ακαδημία του Ανατολικού Βερολίνου και μεταφέρθηκαν στο Ινστιτούτο Προϊστορίας και Πρωτοϊστορίας του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου. Ο τότε διευθυντής του Ινστιτούτου Bernhard Hänsel δημοσίευσε το 2001, στον τιμητικό τόμο του καθηγητή Harald Hauptmann, ένα μέρος του νέου υλικού και επέστησε την προσοχή της ύπαρξης του αρχείου⁶. Στο υλικό αυτό από το Ανατολικό Βερολίνο συμπεριλαμβάνονται και 11 σχέδια χαρτογραφήσεων νεολιθικών οικισμών από τη Μακεδονία και Θεσσαλία. Το 2006 μεταφέρθηκαν τα έγγραφα στο Pfahlbaumuseum Unteruhldingen όπου βρίσκεται σήμερα το αρχείο του Hans Reinert.

Με την ανάληψη των καθηκόντων μου ως Προϊσταμένης του νεοσύστατου Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Ηπειρωτικών Σπουδών, θεώρησα πως ήρθε ο κατάλληλος χρόνος και οι συνθήκες της ολοκλήρωσης αυτού του χρέους. Μετά και τον εντοπισμό των νέων δεδομένων, κάλεσα την Dr. Eva Alram-Stern, συνεργάτιδα της Μυκηναϊκής Επιτροπής της Ακαδημίας Επιστημών της Βιέννης, ώστε μαζί να δημοσιεύσουμε τα ευρήματα και τα δεδομένα των ανασκαφών της Μαγούλας Βισβίκη. Η συνεργασία με την κ. Alram-Stern, εκτός των άλλων, κρίθηκε απαραίτητη, εφόσον οι σημειώσεις στα σχέδια και σε διάφορα έγγραφα είναι χειρόγραφες στη γερμανική γλώσσα και αρκετές φορές δυσδιάκριτες, αν και ένα μέρος που εντόπισα στα κιβώτια της Αθήνας, το είχα ήδη αποκρυπτογραφήσει από καιρό.

Εξάλλου, ο καθηγητής Hänsel επέτρεψε να δούμε και να ψηφιοποιήσουμε το αρχειακό υλικό που βρίσκεται στο Βερολίνο. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, θα θέλαμε, στο βαθμό που είναι εφικτό και με βάση τα νέα δεδομένα, να παρουσιάσουμε σύντομα όσα μέχρι σή-

6. Hänsel 2001, 173-179.

μερα είναι γνωστά στη βιβλιογραφία για το Βισβίκη και να συσχετίσουμε τα ευρήματα με τα αρχεία που έχουμε στα χέρια μας.

Τα δεδομένα περιλαμβάνουν κατόψεις, σχέδια και τομές σε μορφή σκαριφημάτων πεδίου, ωστόσο λείπει το ημερολόγιο ανασκαφής δυστυχώς, το οποίο ασφαλώς θα ήταν πολύ δι-αφωτιστικό. Από την άλλη μεριά, σώζεται ένας κατάλογος των ευρημάτων, ο οποίος πιθανώς να μπορούσε να δώσει στοιχεία για τις συνθήκες εύρεσης των ευρημάτων.

Η εργασία επαναξιολόγησης του υλικού στο Εθνικό Μουσείο, άρχισε μόλις στα μέσα του περασμένου Φεβρουαρίου, λόγω των εργασιών ανακαίνισης του Μουσείου. Ευχαριστούμε από αυτή τη θέση τη συνάδελφο Δρ. Λένα Παπάζογλου-Μανιουδάκη για την πρόθυμη εξ-πηρέτηση καθώς και τη συνάδελφο Δρ. Αλεξάνδρα Χριστοπούλου για τις διευκολύνσεις που μας παρέχουν.

Εδώ φαίνεται η διαδικασία που ακολούθησαν οι ανασκαφείς: ο Hans Reinerth, μέχρι το 1945 καθηγητής Προϊστορίας και Πρωτοϊστορίας στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, ανασκα-φέας των λιμναίων οικισμών της Νότιας Γερμανίας και ένας από τους πλέον αμφιλεγόμενους προϊστορικούς του Ναζιστικού καθεστώτος⁷, και ο Rudolf Stampfuß.

Έγιναν δύο τομές στην περιφέρεια της Μαγούλας (τομές Α & Β), μέχρι βάθους -7 μέτρα (εικ. 2).

Η Τομή Α, στο βόρειο τμήμα της μαγούλας, σε απόσταση 40 μέτρων από την κορυφή της, απέφερε μια ακολουθία πολιτιστικών φάσεων, που συμπεριλάμβανε μπάζα, τοίχους από πηλό, καμένο πηλό και στρώσεις με κάρβουνα. Οι ανασκαφείς διέκριναν επτά στρώματα που ανή-κουν στον πολιτισμό του Σέσκλου και τον πολιτισμό του Διμηνίου. Σχετικά βαθιά, βρέθηκε και μία παιδική ταφή. Αυτή η τομή μαρτυρεί μια μακριά διάρκεια κατοίκησης (εικ. 3).

Η τομή Β βρίσκεται πιο μακριά από το κέντρο της Μαγούλας. Μια ισχυρή επικλινή στρώση από πηλό, η οποία βρίσκεται πάνω από μια στρώση πηλού ανάμικτου με χονδρά χα-λίκια, ώθησε τους ανασκαφείς να υποθέσουν ότι στη ζώνη αυτή βρισκόταν η όχθη της προϊ-στορικής λίμνης Κάρλας⁸.

Στο υψηλότερο σημείο της Μαγούλας, διενεργήθηκε ανασκαφή 600 τετραγωνικών μέ-τρων, χωρισμένη σε τετράγωνα 10 επί 10 μέτρων. Επειδή δε σώζεται το ημερολόγιο, είμαστε αναγκασμένοι να βασιστούμε στα σχέδια των κατόψεων και των τομών, καθώς και στις φω-τογραφίες, για να ανασυστήσουμε την διαδικασία ανασκαφής.

Σύμφωνα με το δημοσιευμένο σχέδιο, στη θέση αυτή ανασκάφηκε ένα μακρόστενο κτή-ριο, το λεγόμενο «μέγαρο», το οποίο αποτελούνταν από ένα πρόδομο με στηρίγματα εν πα-ραστάσει και τρία δωμάτια, το μεσαίο εκ των οποίων χωριζόταν σε δύο ισομεγέθεις χώρους. Τα δωμάτια επικοινωνούσαν μεταξύ τους με διόδους, ενώ υπήρχαν τρεις εισοδοί. Στα δωμά-τια 1, 3 και 4 υπήρχαν εστίες.

Εάν όμως συγκρίνουμε το λεπτομερές σχέδιο που βρέθηκε στο Βερολίνο, γεννώνται διά-φορα ερωτήματα σχετικά με την κάτοψη. Από το σχέδιο προκύπτει ότι στο μπροστινό και στο πίσω τμήμα του κτίσματος, η ανασκαφή δεν συνεχίστηκε πέρα από τα όρια των τοίχων που ορίστηκαν ως εξωτερικοί. Έτσι, δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες για την πιθανή οικοδομική χρήση της περιοχής εκτός των ορίων του οικοδομήματος. Αντίθετα, στο ενδιάμεσο τμήμα η ανασκαφή επεκτάθηκε προς τα βόρεια και τα νότια του κτιρίου.

Όπως φαίνεται από την κάτοψη του σχεδίου, και σύμφωνα με τους ανασκαφείς, οι τοί-

7. Schöbel 2002, 321-396.

8. Grundmann 1937, 56-62. Περίληψη των νεότερων αποτελεσμάτων: Perlès 2001, 128-130.

χοι αποτελούνταν κυρίως από πήλινες πλίνθους. Αν αυτοί οι τοίχοι πράγματι εντοπίστηκαν σε αυτή τη κατάσταση, δεν μπορούμε σήμερα να το ξέρουμε με σιγουριά.

Από την άλλη, παρατηρείται χρήση διαφορετικών τεχνικών τοιχοποιίας στο ίδιο κτήριο, γεγονός που είναι αξιοπερίεργο.

Το λεπτομερές σχέδιο παρουσιάζει σημαντικές διαφορές σε σύγκριση με τη δημοσιευμένη κάτοψη: αφενός στον πρόδομο λείπουν τα δύο ξύλινα στηρίγματα, που σημειώνονται στο δημοσιευμένο σχέδιο. Επιπλέον, στη δημοσίευση προστέθηκαν δίοδοι προς το δωμάτιο 4, χωρίς να τεκμηριώνονται από ασφαλή αρχαιολογικά δεδομένα (εικ. 4).

Περισσότερες λεπτομέρειες αποδίδονται στις αποτυπώσεις των τομών που έγιναν στη περιοχή του κτηρίου. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι είναι εξαιρετικά δύσκολη η αναπαράσταση της πραγματικής θέσης των τομών. Σημεία αναφοράς αποτελούν κυρίως οι λάκκοι που σημειώνονται στο λεπτομερές σχέδιο της κάτοψης. Μία τομή που έγινε διαμέσου του λάκκου με την τέφρα (λάκκος 2) δείχνει ότι αυτός ο λάκκος σε σχέση με ένα υστερότερο όρυγμα, που το επικαλύπτει μερικώς, αποδόθηκε σωστά. Επίσης, αποτυπώνεται στο σχέδιο μια οπή πασσάλου. Στη τομή φαίνονται και ο βόρειος και ο νότιος τοίχος της οικίας. Επιπλέον απεικονίζονται διάφορα δάπεδα, τα οποία ο ανασκαφέας αποδίδει σ' ένα διπλανό κτίριο (εικ. 5).

Σε ένα άλλο σχέδιο τομής, σημειώνονται ενδείξεις για ένα παράπλευρο κτήριο. Προφανώς, οι ανασκαφείς παρατήρησαν ότι το οικοδόμημα που ανέσκαψαν δεν έστεκε μόνο του. Για αυτό, φαίνεται προβληματική η αποκατάσταση ενός μεμονωμένου οικοδομήματος όπως το απέδωσε ο Reinerth. Αντίθετα, φαίνεται πως οι ανασκαφείς στην αναπαράσταση του σπιτιού επηρεάστηκαν από την εμμονή τους να εξομοιώσουν την κάτοψη των οικοδομικών λειψάνων της Μαγούλας με τα μακρόστενα κτήρια της Γερμανίας και έτσι να υποστηρίξουν την καταγωγή του Πολιτισμού του Διμηνίου από το Βορρά.

Από την κάτοψη και τη στρωματογραφία φαίνεται ότι οι γεμισμένοι με στάχτες λάκκοι πρέπει να είναι νεότεροι από την οικία. Πιθανώς ανήκουν σε μετανεολιθική εποχή.

Θα θέλαμε να επιστήσουμε την προσοχή σας σε μία επιπλέον κάτοψη που μάλλον αποτυπώνει μια νεότερη κατάσταση της οικίας, για την οποία έγινε προσπάθεια αναπαράστασης από τους ανασκαφείς.

Παριστάνει ένα δίχωρο οικοδόμημα με τους δύο ανοιγμένους στο πάτωμα λάκκους, καθώς και το άνω μέρος της μεγάλης εστίας του Δωματίου 4. Με βάση αυτό θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι ανασκαφείς παρατήρησαν στην επιφάνεια της ανασκαφής μια άλλη οικοδομική φάση. Δυστυχώς, αυτή η κάτοψη δεν σχολιάζεται περαιτέρω από τους ανασκαφείς.

Στα διάφορα δωμάτια πραγματοποιήθηκαν μικρές τομές, οι οποίες τεκμηριώθηκαν με πρόχειρα σχέδια. Απ' αυτά μαθαίνουμε ότι κάτω από την επιφανειακή στρώση, ακολουθούσε μία καμένη στρώση και πιο κάτω ένα πήλινο δάπεδο πάχους περίπου 20 εκατοστών. Θεωρούμε εξαιρετικά πιθανό ότι αυτή η επιφάνεια αποτελεί το αρχικό δάπεδο του κτιρίου. Το θεωρούμε εξαιρετικά πιθανό ότι ακριβώς σ' αυτό το σημείο πρόκειται για τη στάθμη του αρχικού δαπέδου, για το κτίσμα του οποίου σώζεται η κάτοψη. Κατά πάσα πιθανότητα αυτός ο ορίζοντας πρέπει να συσχετιστεί με τη φάση του νεότερου κεραμικού συνόλου που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και περιλαμβάνει κεραμική της φάσης Διμηνίου. Παρακάτω βρέθηκε μία ενιαία στρώση πηλού χωρίς διαφοροποιήσεις, για την οποία δεν είναι σίγουρο ότι πρόκειται για δάπεδο. Επιπλέον πολιτιστικά κατάλοιπα αποτελούν δύο λεπτές στρώσεις καύσης. Οποιαδήποτε άλλα πολιτιστικά κατάλοιπα κάτω από αυτές τις στρώσεις προφανώς ανήκουν σε πρωιμότερες οικοδομικές περιόδους.

Πρωιμότερη από το λεγόμενο «μέγαρο» στην κάτοψη πρέπει να είναι μια πλάκα, πιθανώς

εστίας, η οποία βρίσκεται κάτω από τη βορειοανατολική γωνία της οικίας. Η πλάκα αυτή, από δευτερογενώς ψημένο πηλό, είχε ένα χαμηλό έσω νεύον χείλος. Αφού αυτή η εστία δεν εντάσσεται σε καμιά διαμόρφωση δωματίου που να αντιστοιχεί στο υπερκείμενο οικοδόμημα, πρέπει να υποθέσουμε ότι το παλαιότερο οικοδόμημα στο οποίο ανήκει είχε μία διαφορετική κάτοψη. Στην παρυφή της εστίας βρέθηκε μια παιδική ταφή σε εμβρυακή στάση. Χρονολογικά εντάσσεται μετά από την εστία και πριν από το «μέγαρο» (εικ. 6).

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να αναφερθούμε σύντομα σε ένα εύρημα στο δωμάτιο 3: Εδώ βρέθηκε μία μικρή τετράγωνη εστία με υποδομή από μικρές πέτρες και καλυμμένη από πηλό. Στα νότια και δυτικά της εστίας είχαν τοποθετηθεί πλάκες ώστε να διαχωρίζεται ο υπόλοιπος χώρος από την εστία. Στα ανατολικά βρίσκονταν δύο οπές πασσάλων. Ο χώρος γύρω από την εστία αναγνωρίζεται ξεκάθαρα ως τροφοπαρασκευαστικός, διότι βορειότερα από την εστία βρέθηκαν δύο σωροί αποθηκευμένων τροφίμων. Καθώς και ένα τριβείο για την άλεσή τους που βρέθηκε λίγο βορειότερα της εστίας (εικ. 7).

Στα αρχεία της ανασκαφής διασώθηκαν και αναλύσεις των καρπών που τις είχε αναλάβει ο Franz Bertsch. Στον ένα σωρό βρέθηκαν βελανίδια, ενώ ο δεύτερος σωρός περιελάμβανε σιτηρά. Κατά την ανάλυση των δειγμάτων, προέκυψε ότι πρόκειται για μονόκοκκο και δίκοκκο σιτάρι, ενώ εντοπίστηκε μόνο ένας σπόρος κριθαριού. Φαίνεται έτσι ότι κατά την ανασκαφή βρέθηκαν αδιατάρακτα στρώματα ευρημάτων.

Είναι λυπηρό ότι οι ανασκαφείς συνεννοήθηκαν με τους ιδιοκτήτες των χωραφιών να διαλύσουν τα οικοδομικά λείψανα μετά το πέρας της ανασκαφής, ώστε να αποδοθεί το έδαφος για καλλιέργεια. Έτσι δεν υπάρχει ελπίδα ότι έχει διασωθεί οτιδήποτε από τη στρωματογραφία.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE SPATNEOLITHISCHE SIEDLUNG DIE VISVIKI-MAGULA IN SUDTHESSALIEN

Aggelika Douzougli, Eva Alram-Stern

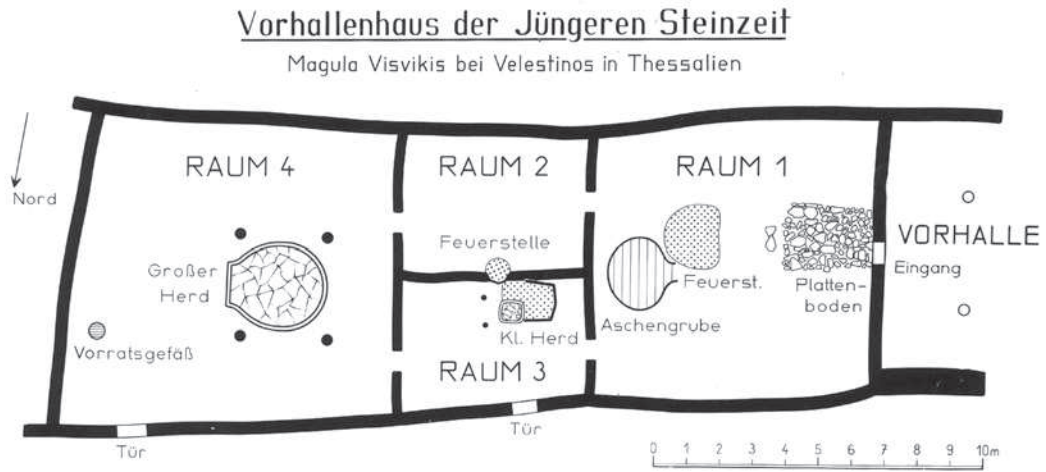
Die Visviki-Magula bei Velestino wurde durch die Grabungen, welche Hans Reinert im Auftrage des Deutschen Reichsamtes für Vorgeschichte in Berlin 1941 durchführte, bekannt. 1942 erfolgte eine Erstpublikation des Grundrisses eines Langhauses von 30 m Länge im „Völkischen Beobachter“ (**Abb. 1**). In der Neolithforschung erlangte dieser Grundriss Bedeutung, nachdem D. Theocharis ihn 1973 in sein Werk über das neolithische Griechenland als ältesten Bau dieses Typus auf griechischem Boden aufnahm und ihn aufgrund von Nachgrabungen in die Arapi-Zeit datierte.

Das nach Ende des Zweiten Weltkrieges an das Nationalmuseum in Athen transferierte Fundmaterial wurde Angelika Dousougli von Vladimir Milojčić als Dissertationsthema übergeben. Jedoch konnte sie den Komplex aufgrund einer Anstellung in der Ephorie von Nauplion nicht publizieren. Es handelt sich dabei um Keramik der Tsangli-, Arapi-, Agia Sophia- und Dimini-Stufen, Steingeräte, Geräte aus Horn, Schleudergeschoße, rundgeschlagene Scherben und Feuerböcke, sowie Figurinen und Schmuck aus Muscheln. Nach der Wiedervereinigung Deutschlands im Jahr 1990 wurden die Grabungsunterlagen von der Akademie in Ostberlin an das Institut für Vor- und Frühgeschichte der Freien Universität Berlin transferiert, und Bernhard Hänsel machte in einer 2001 erschienenen Veröffentlichung auf das Vorhandensein der Pläne aufmerksam. 2005 wurde unter der Leitung von A. Dousougli und E. Alram-Stern ein Publikationsprojekt begonnen. Es hat zum Ziel, die von Dousougli begonnene Fundaufarbeitung abzuschließen und die Funde gemeinsam mit den neu aufgefundenen Grabungsunterlagen zu publizieren.

Das Studium der Grabungsunterlagen lässt vermuten, dass die bisherigen Ergebnisse wesentlich differenziert werden müssen. Schnitte durch die Magula zeigen, dass ihre Besiedlung sieben Kulturschichten der Sesklo- und der Dimini-Kultur umfassten (**Abb. 2–3**). Das auf dem höchsten Punkt der Magula gelegene Megaron selbst dürfte nicht der einzige Bau gewesen sein. Gleichzeitig ist aufgrund der Verwendung unterschiedlicher Mauertechniken und wegen der innerhalb des Megarons fassbaren stratigraphischen Sequenz mit einer längeren Baugeschichte des Mehrraumbaues zu rechnen (**Abb. 4–5**). Anhand von Detailaufnahmen lassen sich wichtige Hauskontexte rekonstruieren: In die unterste Schicht unter dem Megaron gehört eine Herdstelle, auf der sich eine Kinderbeisetzung in seitlicher Hockerlage befand (**Abb. 6**). Von besonderem Interesse ist ein kleiner, quadratischer Herd, in dessen Umgebung Essenszubereitung stattfand und dessen archäobotanischen Reste von Franz Bertsch analysiert wurden (**Abb. 7**).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Benecke J., 1942. Steinzeitdörfer in den Ebenen am Olymp, *Völkischer Beobachter*, 18-2-1942, 6.
- Γαλλής Κ.Ι., 1992. *Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα.
- Γαλλής Κ., 1996. Habitation: Central and Western Thessaly, στο Παπαθανασόπουλος Α.Γ. (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή*, Αθήνα, Αθήνα, 61–66.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1973. *Η Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1981. *Νεολιθικός πολιτισμός*, Αθήνα.
- Grundmann K., 1937. Magula Hadzimisiotiki. Eine steinzeitliche Siedlung im Karla-See, *AM* 62, 56-62.
- Hänsel B., 2001. Ausgrabungen im thessalischen Velestino während des zweiten Weltkrieges, στο Böehmer R.M.– Maran J. (επιμ.), *Lux Orientis: Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, Rahden, 173-79.
- Hiller von Gaertringen J. Freifrau, 1995. Deutsche archäologische Unternehmungen im besetzten Griechenland 1941–1944, *AM* 110, 461–90.
- Perlès C., 2001. *The Early Neolithic in Greece*, Cambridge, 128-30.
- Schöbel G., 2002. Hans Reinerth. Forscher – NS-Funktionär – Museumsleiter, στο Leube A. – Hegewisch M. (επιμ.), *Prähistorie und Nationalsozialismus. Die mittel- und osteuropäische Ur- und Frühgeschichtsforschung in den Jahren 1933-1945. Studien zur Wissenschafts- und Universitätsgeschichte 2*, Heidelberg, 321-396.

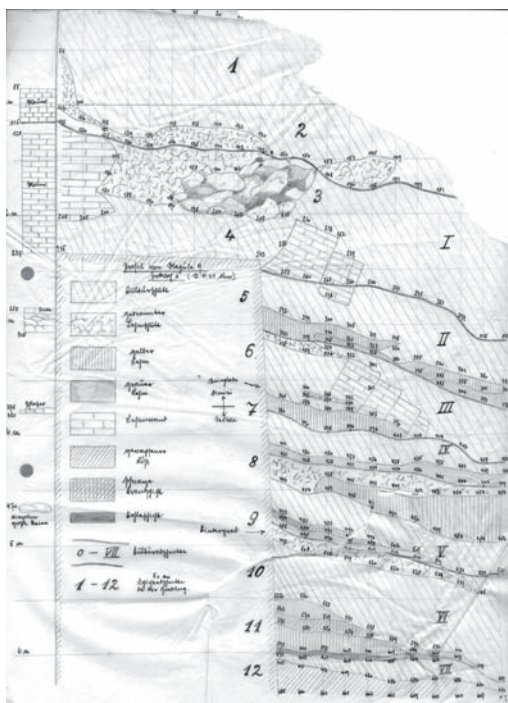

Εικ. 1. Κάτοψη δημοσιευμένη στο «Völkischer Beobachter».

Εικ. 2. Η θέση των τομών στη Μαγούλα.

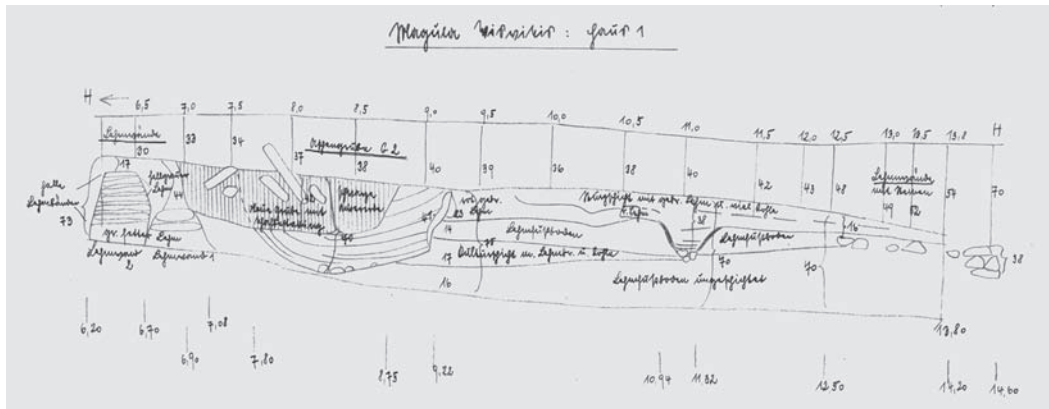

Εικ. 3. Τομή Α: 12 Στρωματογραφία σε στρώσεις μισού μέτρου με αρχαιολογικά στρώματα I-VII από κατάλοιπα κατοίκησης, απανθρακωμένο πηλό, κίτρινωπό πηλό, τεφόρο πηλό, τοίχι από πηλό, στρώμα άμμου, ξυλάνθρακες.

Εικ. 4. Λεπτομέρès σχέδιο της οικίας.

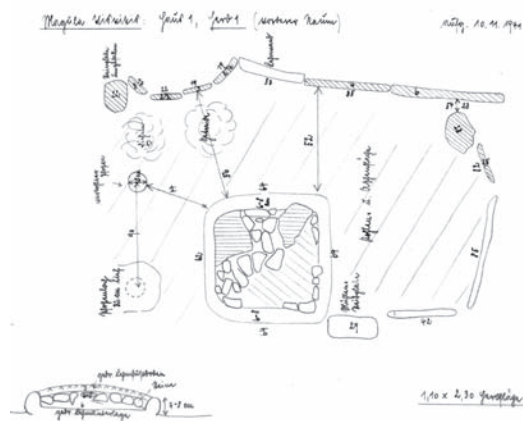

Εικ. 5. Τομή στο κέντρο της οικίας από τα ΝΔ προς ΒΑ.

Εικ. 6. Παιδική ταφή στη ΒΑ γωνία της οικίας.

Εικ. 7. Εστία στο δωμάτιο 3.

ΤΡΙΑ ΠΗΛΙΝΑ ΖΩΜΟΡΦΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΗΣ ΤΕΛΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΠΑΛΙΟΣΚΑΛΑ, Ν. ΛΑΡΙΣΑΣ

Γεώργιος Τουφεξής

Ο οικισμός της Τελικής Νεολιθικής στη θέση Παλιόσκαλα, στις δυτικές υπώρειες του Μαυροβουνίου και κοντά στην ανατολική όχθη της αποξηραμένης λίμνης Κάρλας ή Βοιβηίδας, ανασκάφηκε σε έκταση 3,5 στρεμμάτων στα πλαίσια της κατασκευής του Ταμειυτήρα Κάρλας, τα πρώτα δε αποτελέσματα της ανασκαφής παρουσιάστηκαν στο 1^ο ΑΕΘΣΕ¹.

Ο οικισμός περιβαλλόταν από λιθόκτιστους περιβόλους σε ομόκεντρη διάταξη δημιουργώντας ένα περικεντρικό σύστημα οργάνωσης του ενδοκοινοτικού χώρου, ενώ το κεντρικό τμήμα του καταλάμβανε κτίριο η ανασκαφή του οποίου δεν ολοκληρώθηκε. Σε απόσταση περίπου 3μ. νότια του κτιρίου εντοπίστηκαν σε σειρά τρία τετράπλευρα κτίσματα με κοινούς τοίχους και κατεύθυνση ελαφρώς ΒΑ- ΝΔ, κτισμένα με αργούς λίθους και λάσπη. Στο μεσαίο κτίσμα (**εικ. 1**: με βέλος σημειώνεται η είσοδος του κτίσματος), η ανασκαφή του οποίου δεν ολοκληρώθηκε, βρέθηκαν τρία ζωόμορφα πήλινα αντικείμενα που αποτελούν και το θέμα της παρούσας ανακοίνωσης.

Το κτίσμα είναι ελαφρώς τραπεζοειδές με διαστάσεις 4,85 × 3,80μ. και κάλυψη δαπέδου περ. 6,50 τ.μ. ενώ το πλάτος των τοίχων κυμαινόταν από 0,50μ. κ.μ.ό (ανατολικός τοίχος) – 0,70μ. κατά μέσο όρο (βόρειος και δυτικός τοίχος) και 0,85-0,90μ. (νότιος τοίχος). Ο τελευταίος καμπυλώνεται ελαφρώς προς το εσωτερικό του κτίσματος ενώ στο βόρειο τοίχο υπάρχουν ενδείξεις για δύο κατασκευαστικές φάσεις. Επάνω στο κτίσμα αλλά με διαφορετικό προσανατολισμό, εντοπίστηκαν κατεστραμμένοι τοίχοι ενός κτίσματος ανώτερης φάσης. Η είσοδος του κτίσματος πλάτους 0,80μ. πρέπει να βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία, όπως υποδεικνύει ένας πλακαρός σχιστόλιθος που αποτελούσε πιθανόν το κατώφλι (**εικ. 1**). Το δάπεδο ήταν χωμάτινο ενώ μια μικρή επιφάνεια επιχρισμένη με πηλό που διασώθηκε αποσπασματικά σε επαφή με το νότιο τοίχο του κτίσματος, πιθανώς ανήκε σε κάποια καταστραμμένη κατασκευή. Αριστερά της εισόδου εντοπίστηκε μια σειρά από λίθους, η διάταξη των οποίων δεν είναι προς το παρόν σαφής, καθόσον δεν ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του κτίσματος (**εικ. 5**)². Στη νοτιοδυτική γωνία εντοπίστηκε ελαφρώς υπερυψωμένη περιοχή από καστανέρυθρο πηλό

1. Τουφεξής 2006, 55-70.

2. Προς το παρόν, οι υποθέσεις εργασίας που ερευνώνται είναι η ύπαρξη κάποιου τοιχαρίου ή «θρανίου» με κατεύθυνση ελαφρώς λοξή Β.ΒΔ-Ν.ΝΑ ως προς το βόρειο τοίχο του κτίσματος, μήκους 1,15μ. και πλάτους 0,50μ. κατά προσέγγιση ή κάποιας κατεστραμμένης κατασκευής. Μια τυχαία διάταξη των λίθων ως αποτέλεσμα καταστροφής των τοίχων φαίνεται λιγότερο πιθανή, καθόσον στον ορίζοντα που βρέθηκαν οι λίθοι δεν εντοπίστηκαν άλλα κρημνίσματα κατά μήκος των τοίχων.

σε έκταση περ. 0,60 × 0,60μ. για την οποία δεν είναι ακόμη εξακριβωμένο εάν αποτελεί κατάλοιπο μιας κατασκευής (εστίας ή «πλατφόρμας»).

Το κτίσμα καταστράφηκε πιθανόν από φωτιά, όπως υποδεικνύουν μικρά κομμάτια καμένων πηλών με αποτυπώματα ξύλων που προέρχονται πιθανότατα από τη στέγη του και βρέθηκαν στην επίχωση του δαπέδου. Αντιθέτως, η απουσία τμημάτων πλιθιών σε συνδυασμό με το σωζόμενο ύψος των λιθόκτιστων τοίχων, υποδεικνύουν ότι οι τοίχοι ήταν πιθανόν εξ' ολοκλήρου λιθόκτιστοι³. Στο εσωτερικό του κτίσματος βρέθηκαν διάσπαρτοι αρκετοί λίθοι από την ανωδομή των τοίχων, μερικοί από τους οποίους είχαν καταπλακώσει αποθηκευτικά και μικρότερα αγγεία επιφέροντας τη θραύση τους (εικ. 2α-β). Η επίχωση δαπέδου περιελάμβανε δύο πολύ συγγενικές μεταξύ τους διαστρωματώσεις συνολικού πάχους 0,15-0,30μ. (Στρώματα 4 και 5). Μια παρόμοια και πολύ λεπτή διαστρωμάτωση μεγ. πάχους 0,08μ. (Στρώμα 3) πάνω από τις προηγούμενες, αποτελούσε περισσότερο έναν ενδιάμεσο οριζοντα ανάμεσα σε εκείνες και σε ένα ανώτερο στρώμα πάχους περ. 0,25μ. (Στρώμα 2), το οποίο περιείχε μικρή ποσότητα κεραμικής και ευρημάτων και δε σχετιζόταν με το κτίσμα.

Οι επιχώσεις δαπέδου των Στρωμάτων 4 και 5 αποτελούνταν από ένα ελαφρώς καστανόφαιο/πρασινόφαιο χρώμα (2.5 Y 4/2 dark grayish brown -5Y 4/2 olive gray και 2.5 Y 4/2 dark grayish brown αντιστοίχως), ελαφρώς λεπτόκοκκο και μετρίως πλαστικό που περιείχε μικρούς καμένους πηλούς επάλειψης με αποτυπώματα ξύλων προερχόμενους πιθανόν από την καταστροφή της στέγης, άνθρακες, μεγάλη ποσότητα κεραμικής από αποθηκευτικά κυρίως αγγεία, μικρά ευρήματα και πολύ λίγα οστά ζώων. Το Στρώμα 3 δε διέφερε ιδιαίτερα από άποψη σύστασης, υφής και χρώματος από τα προηγούμενα στρώματα, ωστόσο η ποσότητα της κεραμικής, των ανθράκων και των άλλων ευρημάτων που βρέθηκαν σ' αυτό ήταν περιορισμένη.

Αν και η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε, η κατανομή και αποθετική εικόνα των ευρημάτων και κυρίως της κεραμικής στην επίχωση δαπέδου του κτίσματος παρουσίαζε ιδιαιτερότητες, καθώς σε μερικές περιπτώσεις αποσπασματικά σωζόμενα σκεύη και ευρήματα βρέθηκαν αναποδογυρισμένα. Επίσης, συνανήκοντα όστρακα αποθηκευτικών αγγείων είχαν ευρεία διασπορά, ενώ σε μερικές περιπτώσεις όστρακα βρέθηκαν και πάνω από τους λίθους -κρημνίσματα των τοίχων. Η υπόθεση για την ύπαρξη ενός χαμηλού ξύλινου μεσορόφου-«παταριού» στο εσωτερικό του κτίσματος που κατέπεσε επιφέροντας τη θραύση των σκευών που ήταν τοποθετημένα σ' αυτό ή στο ισόγειο, θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφυλάξεις, καθώς δεν επιβεβαιώνεται από τη στρωματογραφία στο εσωτερικό του κτίσματος⁴.

3. Ο νότιος τοίχος σώζεται μέχρι ύψος περ. 0,50μ. Σε λιθόκτιστες ανωδομές των τοίχων συνηγορεί και ο μεγάλος αριθμός αργών λίθων που προέκυψαν από γεωργικές ισοπεδωτικές εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο κατά το πρόσφατο παρελθόν, μέρος των οποίων είχε συσσωρευτεί κοντά στο κτίσμα.

4. Υπόθεση προς διερεύνηση αποτελεί κατά πόσον η αποθετική εικόνα των ευρημάτων στο εσωτερικό του κτίσματος θα μπορούσε να σχετίζεται με τον τρόπο εγκατάλειψης των κτισμάτων του οικισμού μετά τη χρήση τους (πρβλ. π.χ. Stevanović 1997, 334 - 395, Chapman 2000, 105-106, Tringham 2005, 105-108). Αν και η ανασκαφική εικόνα των κτισμάτων του οικισμού που αποκαλύφθηκαν μέχρι σήμερα δεν είναι ακόμα σαφής καθώς δεν έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή τους, προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσαν πιθανώς να συζητηθούν και κάποιες ενδείξεις από το κεντρικό κτίσμα του οικισμού, η ανασκαφή του οποίου διακόπηκε κοντά στον οριζοντα του δαπέδου. Το εσωτερικό αυτού του κτίσματος καλυπτόταν εξ' ολοκλήρου από πολλούς αργούς λίθους προερχόμενους προφανώς από την καταστροφή των τοίχων, η αφαίρεση των οποίων υπεδείκνυε ότι είχαν «στρωθεί» με επιμέλεια και μεγάλη πυκνότητα σε διαδοχικές στρώσεις και δε σχημάτιζαν σωρούς κατά μήκος των τοίχων. Από την άλλη, η περίπτωση μιας σκόπιμης διαμόρφωσης στο χώρο αυτό μετά την εγκατάλειψη του κεντρικού κτιρίου αποτελεί, επίσης, ερώτημα προς διερεύνηση για τη μελλοντική συνέχιση της ανασκαφής του κτιρίου.

Στο εσωτερικό του κτίσματος και στις επιχώσεις δαπέδου (Στρώματα 4 και 5) βρέθηκαν, εκτός των πήλινων ζωόμορφων αντικειμένων, είκοσι δύο ακόμη μικρά ευρήματα που αντιστοιχούσαν σε τρία ανθρωπόμορφα ειδώλια⁵ (πήλινο «δικέφαλο» ειδώλιο-«κουροτρόφος» (E20:ME 64)⁶, πήλινος κορμός (E20:ME 64α) και μαρμάρινο κεφάλι ακρόλιθου ειδωλίου που διασώζει γραπτή διακόσμηση με ερυθρό χρώμα (E20:ME 66)⁷ (**εικ. 3α, β, γ**, αντιστοίχως), επτά σπασμένα πελεκητά εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό, τέσσερα μικρά απολεπίσματα πυριτόλιθου, ένα μικρό απότμημα τριπτού εργαλείου, ένα λίθινο λειασμένο αντικείμενο, δύο πήλινα σφοντύλια, τέσσερις μυλόπετρες και ένα πήλινο σκεύος με τέσσερις μικρές διάτρητες αποφύσεις (πώμα;) (**εικ. 4α**), το τελευταίο από την περιοχή των λίθων αριστερά της εισόδου (**εικ. 5**). Από το ενδιάμεσο ανώτερο Στρώμα 3 προέρχονται πέντε πελεκητά εργαλεία που αντιστοιχούν σε δύο λεπίδες και τρία μικρά απολεπίσματα από πυριτόλιθο και οψιανό, ενώ στα ανώτερα Στρώματα 1 και 2 βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, δύο μαρμάρινα κεφάλια ακρόλιθων ειδωλίων (E20:ME 2 και E20:ME 25) (**εικ. 3ε, δ** αντιστοίχως).

Με βάση την εικόνα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα στην Παλιόσκαλα, το εν λόγω κτίσμα είναι αρκετά μικρότερο από τις οικίες στο ανώτερο πλάτωμα του οικισμού, ενώ παραμένει ουσιώδης η διευκρίνιση της σχέσης του με τα άλλα δύο μικρά και όμορα του κτίσματα καθώς και με το μεγάλο κτίριο στο κέντρο του οικισμού με το οποίο πιθανώς αυτά σχετίζονται. Επιπλέον, τα ευρήματα στο εσωτερικό του κτίσματος υποδεικνύουν περισσότερο οικιακές δραστηριότητες, όπως το άλεσμα δημητριακών και η αποθήκευση.

Τα τρία πήλινα ζωόμορφα αντικείμενα βρέθηκαν σε τριγωνική διάταξη και σε απόσταση 0,35-0,45μ. το ένα από το άλλο, ανάμεσα στο νότιο τοίχο του κτίσματος και τους λίθους αριστερά της εισόδου (**εικ. 5**). Το ένα από αυτά (E20:ME 71) βρέθηκε σπασμένο σε πολλά κομμάτια μαζί με όστρακα ενός αγγείου σε επαφή με το νότιο τοίχο, καταπλακωμένο από ένα μεγάλο λίθο που έπεσε με λοξή φορά στο δάπεδο του κτίσματος (**εικ. 5:1**). Το δεύτερο (E20:ME 69) βρέθηκε σχεδόν ακέραιο Β.ΒΑ του προηγούμενου καλυπτόμενο από όστρακα αποθηκευτικού αγγείου πάνω στα οποία είχαν καταπέσει αργοί λίθοι (**εικ. 5:2**). Το αντικείμενο ήταν αναποδογυρισμένο με φορά λοξή προς το δάπεδο και η βάση του έγειρε προς βορρά ακουμπώντας εν μέρει σε μικρό σύνολο οστράκων. Το τρίτο ζωόμορφο αντικείμενο (E20:ME 70) βρέθηκε, επίσης, σχεδόν ακέραιο δυτικά του προηγούμενου και στο νότιο άκρο των λίθων αριστερά της εισόδου, ενώ, σε αντίθεση με τα άλλα δύο, εδραζόταν στη βάση του και είχε προσανατολισμό προς το δυτικό τοίχο του κτίσματος (**εικ. 5:3**). Στην ίδια ακριβώς θέση αλλά 0,07μ. ψηλότερα βρέθηκε ανάμεσα σε όστρακα το πήλινο «δικέφαλο» ειδώλιο - «κουροτρόφος» (E20:ME 64) που αναφέρθηκε παραπάνω (**εικ. 3α**).

Το ζωόμορφο αντικείμενο **E20:ME 69⁸** (**εικ. 6α-β**) είναι «κυλινδρικό» και εσωτερικά κενό με διαστάσεις: ύψος 0,15μ., πλάτος 0,125μ. (στις κερατοειδείς απολήξεις) και 0,75μ. (στο μέσο της πρόσθιας επιφάνειας), πάχος 0,14μ. και βάρος 2,393 χγρ. Ο πηλός είναι ψημένος καστανός (7.5 YR 5/4 brown), σχετικά καθαρός αλλά με ευμεγέθη εγκλείσματα (χαλικάκια). Η εξωτερική επιφάνεια είναι επίσης καστανή με συγγενικές αποχρώσεις κατά τόπους, εντόνως κα-

5. Και τα τρία ειδώλια βρέθηκαν στο Στρώμα 4.

6. Για τον τύπο των ειδωλίων αυτών πρβλ. Skafida – Toufexis 1994, 17-8, 23: fig.I/8.

7. Ο πήλινος κορμός (E20:ME 64α) και το μαρμάρινο κεφάλι (E20:ME 66), ανήκουν πιθανόν στο ίδιο ακρόλιθο ειδώλιο.

8. Το αντικείμενο είναι συνενωμένο από δύο μεγάλα τμήματα και συμπληρωμένο κατά τόπους στη βάση και στην σπασμένη απόληξη της αριστερής κερατοειδούς απόληξης.

στανέρυθρη (10 R 4/6 red) ανάμεσα στις κερατοειδείς απολήξεις, στα πλαϊνά ανοίγματα και στην εσωτερική επιφάνεια της βάσης. Το αντικείμενο είναι σχετικά καλά λειασμένο και χωρίς επίχρισμα, ενώ για την τελική διαμόρφωσή του προστέθηκαν κατά τόπους στον αρχικό πυρήνα λεπτές στρώσεις πηλού.

Η βάση του αντικειμένου είναι κυκλική αποτελούμενη από ένα δακτύλιο μεγ. διαμέτρου 0,153μ. και μέγ. πλάτους 0,0395μ. (εικ. 6β). Στο κέντρο της βάσης δημιουργείται κυκλικό άνοιγμα μέγ. διαμ. 0,0853εκ. αλλά καθώς τα εσωτερικά τοιχώματα του δακτυλίου είναι λοξά και στενεύουν προς το εσωτερικό του αντικειμένου, η διάμετρος του ανοίγματος μειώνεται εσωτερικά σε 0,056μ. Στις πλαϊνές πλευρές του αντικειμένου υπάρχουν δύο μεγάλα κυκλοτερή ανοίγματα μέγ. διαμέτρου 0,0762 και 0,0794 μ. (στην αριστερή και δεξιά πλευρά αντιστοίχως) που επικοινωνούν μεταξύ τους και μαζί με το άνοιγμα της βάσης δημιουργούν στο εσωτερικό του αντικειμένου έναν κενό χώρο (εικ. 6α). Ανάμεσα στα πλαϊνά ανοίγματα μια πλατιά κυρτή επιφάνεια πλάτους 0,075μ. που είναι ελαφρώς στενότερη στο μέσον και έχει ελαφρώς λοξά πλαϊνά τοιχώματα, ενώνει τις κερατοειδείς απολήξεις με τη βάση του αντικειμένου. Οι κερατοειδείς απολήξεις είναι κωνικές ύψους 0,0484μ. (δεξιά απόληξη) με κοίλη επιφάνεια ανάμεσά τους, ενώ η οπίσθια επιφάνεια του αντικειμένου είναι ελαφρώς κοίλη, με δυσδιάκριτη αβαθή κυκλική εμπέση διαμ. 0,015μ. κοντά στη βάση.

Το αντικείμενο **E20:ME 70 (εικ. 7α-β)** έχει τριγωνικό σχήμα με διαστάσεις: μέγ. μήκος 0,15μ., πλ. 0,132μ. (στις κερατοειδείς απολήξεις) και 0,0694μ. (στο μέσον της τριγωνικής πρόσθιας επιφάνειας), ύψ. 0,0986μ. και βάρος 2,072 χγρ.⁹. Ο πηλός είναι ψημένος, καστανέρυθρος (10 R 4/6 red) με χαλικάκια, φυτικά εγκλείσματα των οποίων διακρίνονται τα αποτυπώματα στον πηλό και λίγη μαρμαρυγία, ενώ στη βάση του αντικειμένου διακρίνονται ελάχιστα ίχνη κάπνας. Η επιφάνεια είναι καστανωπή (7.5 YR 5/4 brown και 10YR 5/4 yellowish brown) και πορτοκαλέρυθρη στη σπασμένη απόληξη της δεξιάς κερατοειδούς απόληξης, με αδρομερή μόνον λείανση και χωρίς επίχρισμα. Στον αρχικό πυρήνα προστέθηκαν κατά τόπους, όπως και στο προηγούμενο αντικείμενο, λεπτές επιστρώσεις πηλού πάχους 0,44-0,95εκ. για την τελική διαμόρφωση της μορφής του.

Η βάση του είναι τριγωνική και επίπεδη διαστάσεων 0,15 × 0,1235μ. με αποστρωγγυλεμένες γωνίες και σε αντίθεση με την υπόλοιπη επιφάνεια του αντικειμένου, αδρομερώς επεξεργασμένη (εικ. 7β). Στο μέσον της διακρίνεται το περίγραμμα ενός ακανόνιστου κυκλοτερούς ανοίγματος διαστάσεων 0,075 × 0,0585μ., το οποίο σχημάτιζε ένα μικρό κενό στο εσωτερικό του αντικειμένου και το οποίο φαίνεται ότι γέμισε και «σφραγίστηκε» εκ των υστέρων από καστανέρυθρο πηλό ίδιας σύστασης και χρώματος με τον πηλό του αντικειμένου. Δύο κυκλικά ανοίγματα στις πλαϊνές πλευρές του αντικειμένου μεγ. διαμέτρου 0,0473μ. και 0,044μ. (στην αριστερή και δεξιά πλευρά αντιστοίχως) διανοίχτηκαν με ελαφρώς λοξή φορά και αρχικά επικοινωνούσαν μεταξύ τους καθώς, κατά τα φαινόμενα, και με το αρχικό άνοιγμα της βάσης. Η οπίσθια πλευρά έχει, όπως και στο προηγούμενο αντικείμενο, δυσδιάκριτη αβαθή κυκλική εμπέση διαμ. 0,0132μ.

Το ζώμορφο αντικείμενο **E20:ME 71 (εικ. 8α-γ)**, όπως και το προηγούμενο, είναι τριγωνικό με διαστάσεις: μέγ. μήκος 0,141μ., πλ. 0,1296εκ. (στο ύψος των κερατοειδών απολήξεων) και 0,0747μ. (στο μέσον της πρόσθιας επιφάνειας), ύψ. 0,106μ. και βάρους 1,626 χγρ.¹⁰. Ο

9. Το αντικείμενο βρέθηκε σχεδόν ακέραιο με σπασίματα στις απολήξεις των κεράτων, ρωγμές στην πάνω και αριστερή πλευρά του και μικρές κατά τόπους αποκρούσεις στην επιφάνειά του.

10. Το κεφάλι συνενώθηκε από πολλά τμήματα. Λείπει μέρος της βάσης και της αριστερής πλευράς.

πηλός είναι ψημένος, καστανόφαιος (7.5 YR, 5/4 brown), με πολλά εγκλείσματα (χαλικάκια και λίγη μαρμαρυγία). Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρομερώς λειασμένη, καστανόφαιη –κιτρινωπή (7.5 YR, 5/4 brown) και σκούρα καστανόφαιη στο πρόσθιο μέρος του αντικειμένου, ενώ στο μεγαλύτερο τμήμα της βάσης, στο εσωτερικό τοίχωμα του δεξιού ανοίγματος και σε μικρή περιοχή γύρω από αυτό καθώς και στο κάτω μέρος της τριγωνικής πρόσθιας πλευράς είναι καστανέρυθρη (10 R red).

Η βάση είναι ενιαία τριγωνική και επίπεδη με αποστρογγυλεμένες γωνίες μεγ. διαστάσεων $0,1284 \times 0,1125\mu$. Η πρόσθια (άνω) επιφάνεια είναι τριγωνική και πεπλατυσμένη με αποστρογγυλεμένη την κάτω απόληξή της. Στις πλαϊνές πλευρές ανοίχτηκαν βαθιές κυκλικές οπές μέγ. διαμέτρου $0,046$ και $0,0445\mu$. (στη δεξιά και αριστερή πλευρά αντιστοίχως), οι οποίες κατά τα φαινόμενα ήταν διαμπερείς και επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Παρομοίως, μία κωνική και βαθιά οπή διαμέτρου $0,0422\mu$. και βάθους $0,066\mu$. ανοίχτηκε στο μέσον της πίσω πλευράς του αντικειμένου με φορά κάθετη στις οπές των πλαϊνών πλευρών, η οποία ωστόσο δε φαίνεται να επικοινωνούσε με εκείνες¹¹, γύρω δε από αυτή διακρίνονται στο κάτω και δεξιό μέρος μικρές ακανόνιστες και αβαθείς αυλακώσεις. Στην πρόσθια (άνω) πλευρά του αντικειμένου προβάλλουν δύο κερατοειδείς κωνικές απολήξεις μήκους περ. $0,045\mu$. με καμπύλη επιφάνεια ανάμεσά τους.

Τα παραπάνω αντικείμενα παραπέμπουν συνολικά με το πλάσιμό τους και επιμέρους χαρακτηριστικά (κυκλικά ανοίγματα στις πλαϊνές πλευρές – μάτια, κερατοειδείς απολήξεις- κέρατα με καμπύλη μεσοκεράτια ζώνη, τριγωνική απόληξη της πρόσθιας επιφάνειας- ρύγχος) σε κεφάλια ζώων, αν και στο αντικείμενο E20:ME 69 η απόδοση είναι ιδιαίτερα σχηματοποιημένη. Σε όλες τις περιπτώσεις δίνεται η εντύπωση ότι αναπαριστώνται μάλλον κερασφόρα ζώα, αλλά η ειδολογική αναγνώρισή τους είναι ιδιαίτερα δύσκολη εξαιτίας της σχηματοποίησής τους, όπως άλλωστε ισχύει γενικά για τη νεολιθική ζωόμορφη ειδωλοπλαστική της Θεσσαλίας¹². Τα «κέρατα» στα αντικείμενα E20:ME 70 και E20:ME 71 έχουν κατ' ενώπιον φορά ελαφρώς προς τα εμπρός ενώ η γενική εντύπωση είναι ότι στις περιπτώσεις αυτές θα μπορούσαν πιθανόν να αναπαριστώνται αιγοπρόβατα (E20:ME 71-κριάρι;) ή βοοειδή¹³ (E20: ME 70).

Η χρήση των αντικειμένων αυτών είναι προβληματική, ενώ το γεγονός ότι δεν ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο κτίσμα όπου βρέθηκαν, επιτείνει περισσότερο τις δυσκολίες. Πήλινα αντικείμενα περίπου ανάλογων διαστάσεων με ή χωρίς κερατοειδείς απολήξεις και οπές στο εσωτερικό τους, θεωρούνται ως πυροστάτες-«κρατευτές», υφαντικά βάρη και στηρίγματα σκευών, χωρίς να είναι στις περισσότερες περιπτώσεις σαφή τα κριτήρια στα οποία βασίζεται κάποια από τις ερμηνείες αυτές. Στην πρώτη περίπτωση, ένα στέλεχος- σούβλα θα μπορούσε να περιστρέφεται είτε μεταξύ των κερατοειδών απολήξεων ενός ζεύγους τέτοιων αντικειμένων, όπως προτάθηκε για τα σχετικά ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής από την Οικία Q του

Μικρότερες αποκρούσεις και φθορές κατά τόπους. Μικρές συμπληρώσεις στο κάτω μέρος της πρόσθιας επιφάνειας, στο άνοιγμα της αριστερής πλευράς και στη δεξιά κερατοειδή απόληξη.

11. Τα ελλείποντα τμήματα στη βάση και στο πάνω μέρος του αντικειμένου καθιστούν ορατό το βάθος και των τριών οπών δηλ. των δύο πλαϊνών και της πίσω πλευράς στο εσωτερικό του αντικειμένου. Ανάμεσα στο πέρας της οπής της πίσω πλευράς και των πλαϊνών ανοιγμάτων φαίνεται ότι μεσολαβούσε λεπτή ζώνη πηλού, πάχους περ. $0,09\mu$.

12. Toufexis 1994, 163-168, 2003, 263-271.

13. Ως βοοειδή περιγράφηκαν τα ζωόμορφα αντικείμενα και στις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις της ανασκαφής, βλ. Toufexis 2003. Τουφεξής 2006, 58.

Ραχμανίου¹⁴, είτε εντός μιας από τις κυκλικές οπές που έχουν τα αντικείμενα αυτά. Ιδιαίτερα δε ενισχυτικές για μια τέτοια χρήση θεωρούνται ενδείξεις από ίχνη φωτιάς και καπνού σε κάποια από τις πλευρές των αντικειμένων που φέρει οπές, όπως π.χ στα σχετικά νεολιθικά ευρήματα από την Όλυνθο¹⁵. Στα αντικείμενα της Παλιόσκαλας και ειδικότερα στο E20:ME 70 και E20:ME 71, η κοιλότητα ανάμεσα στις κερατοειδείς απολήξεις δε θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την υποδοχή κάποιας σούβλας, εξαιτίας της κλίσης και διαμόρφωσής της αλλά και της έλλειψης των αναμενόμενων ιχνών τριβής. Για τους ίδιους λόγους δε φαίνεται πιθανή μια παρόμοια χρήση ανάμεσα στις κερατοειδείς απολήξεις του αντικειμένου ME E20:69. Η μικρή απόσταση των οπών από τις βάσεις και των τριών αντικειμένων (0,0235-0,0449μ.) θα συνεπαγόταν, εάν οι οπές χρησιμοποιούνταν για την υποδοχή κάποιου ξύλινου στελέχους- σούβλας, ότι το επίπεδο της εστίας- φωτιάς βρισκόταν ελαφρώς χαμηλότερα, πιθανόν σε μια εμβάθυνση του δαπέδου της. Από την άλλη, μια ελαφρά γυαλάδα κυρίως στο εσωτερικό περίγραμμα της δεξιάς οπής του E20:ME 70 δεν είναι βέβαιο εάν οφείλεται στην τριβή κάποιου στελέχους ή πιθανώς στην συχνή επαφή των χεριών με αυτό, πιθανώς εξαιτίας της συχνής μετακίνησής του. Τα παραπάνω αντικείμενα δεν έχουν ομοιότητες με τους «κρατευτές» της Νεότερης Νεολιθικής που είναι κοίλοι εσωτερικά, έχουν συχνά ωραία πολύχρωμη διακόσμηση, ενώ κάποιες από τις επιφάνειές τους είναι μαυρισμένες από καπνό¹⁶. Από την άλλη, το βάρος των σχετικών ευρημάτων της Παλιόσκαλας (1,626-2,393 χγρ.) σε συνδυασμό με τη διαφανόμενη έλλειψη εργονομίας, εάν αυτά αναρτώνταν για υφαντική χρήση, δεν καθιστούν πιθανή τη χρήση τους ως υφαντικών βαρών.

Ως στηρίγματα αγγείων θεωρήθηκαν συχνά αντικείμενα τα οποία παρουσιάζουν περισσότερες ή λιγότερες ομοιότητες με τα ευρήματα της Παλιόσκαλας. Τέτοια χρήση προτάθηκε με πιθανότητες για τα τετραποδικά ζωόμορφα αντικείμενα που βρέθηκαν στο νεκροταφείο και στο δωμάτιο F3 («εργαστήριο οψιανού») της οικίας F στον οικισμό της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στον Άγιο Κοσμά¹⁷, με τα οποία έχει περισσότερες ομοιότητες κυρίως το αντικείμενο E20:ME 69 της Παλιόσκαλας. Οι πλατιές επιφάνειες των στηριγμάτων του Αγίου Κοσμά, το καμπύλο περίγραμμα της επιφάνειας αντιστήριξης του στηρίγματος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τη Νεμέα¹⁸ ή οι κομβιόσχημες απολήξεις στο στήριγμα της Τίρυνθας¹⁹ και πιθανόν στα αντικείμενα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον Φλειούντα²⁰, τα οποία ανήκουν στον ίδιο τύπο με το στήριγμα της γειτονικής Νεμέας, θα μπορούσαν να αντιστηρίζουν πολύ αποτελεσματικά το καμπύλο σώμα ενός σκεύους εντός ή εκτός φωτιάς²¹. Τα ζωόμορφα

14. Wace – Thomson 1912, 53, fig.19.

15. Mylonas 1929, 80, fig. 88.

16. Τσουντας 1908, 222-225, πίν. 30, με την επισήμανση ότι αποδίδεται στα αντικείμενα αυτά πιθανόν τελετουργική χρήση. Στο Διμήνι 13 ακέρατοι «κρατευτές» βρέθηκαν κοντά σε εστίες, στάχτες, καμένα οστά ζώων, όστρεα και σπόρους, γεγονός που καθιστά πιθανή τη χρήση των αντικειμένων αυτών σε μια τελετουργική παρασκευή τροφής (Souvatzi 2000, 105-106, 131-135 (Table 4), Appendix C, no. 7). Επίσης, ένας ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός αντικειμένων (περισσότερα από 1.200 σπασμένα τμήματα) τα περισσότερα από τα οποία θα μπορούσαν εκ πρώτης όψεως να χαρακτηριστούν ως «κρατευτές» ή υφαντικά βάρη και στα οποία διακρίνονται παραλλαγές ως προς το σχήμα και τη διακόσμησή τους, βρέθηκαν στον ανασκαμμένο οικισμό της Νεότερης Νεολιθικής στη θέση Προφήτης Ηλίας στη Μάνδρα, Ν. Λάρισας (Τουφεξής 2000).

17. Mylonas 1959, 32, 34, 146, 147, figs. 172-173.

18. Harland 1951, 106-107, pl. 3c-d.

19. Müller 1938, 64-65.

20. Biers 1924, 455.

21. Harland 1951, 107.

αντικείμενα E20:ME 69 και E20:70 της Παλιόσκαλας βρέθηκαν κάτω από όστρακα αποθηκευτικών αγγείων (εικ. 2β), από τα οποία αποκαταστάθηκε ένας πίθος (εικ. 4β) ενώ σε κοντινή απόσταση από αυτά βρέθηκαν τέσσερις μυλόπετρες και το σκεύος της Εικόνας 4 α που αναφέρθηκαν παραπάνω. Επίσης, σε κοντινή απόσταση από το E20:ME 69 εντοπίστηκε σε επαφή με το νότιο τοίχο του κτίσματος ηλόστρωτη επιφάνεια, για την οποία δεν εξακριβώθηκε ακόμη εάν αποτελεί υπόλοιπο δαπέδου του κτίσματος ή κάποιας κατασκευής ενώ μια πιθανή κατασκευή υπήρχε και στη νοτιοδυτική γωνία του κτίσματος (εικ. 2β, 5). Οι παραπάνω ενδείξεις υποδεικνύουν μια συγκέντρωση αποθηκευτικής και τροφοπαρασκευαστικής δραστηριότητας σ' αυτή την περιοχή του κτίσματος. Σε ένα τέτοιο χώρο θα μπορούσε να υποθεθεί ότι τα ζωόμορφα αντικείμενα συνδυάζονταν έτσι ώστε περισσότερο να αντιστηρίζουν παρά υποβασιάζουν ένα μεγάλο μαγειρικό σκεύος πάνω σε φωτιά, καθώς στη δεύτερη περίπτωση η θέση του σκεύους ήταν κατά τα φαινόμενα ιδιαίτερα επισφαλής²². Ωστόσο, αν και ο πηλός με το είδος των εγκλεισμάτων των αντικειμένων αυτών θα μπορούσε ενδεχομένως να υποδεικνύει εγγύτητα με φωτιά, οι επιφάνειες των αντικειμένων δεν είναι μαυρισμένες από καπνό. Από την άλλη, με βάση τη συχνή χρήση τέτοιων αντικειμένων θα αναμενόταν πιθανόν μεγαλύτερος αριθμός τέτοιων αντικειμένων από τα άλλα κτίσματα του οικισμού. Θα μπορούσε, επίσης, να υποθεθεί ότι τα τρία ζωόμορφα αντικείμενα αποσκοπούσαν στην ασφαλή αντιστήριξη ενός σκεύους εκτός φωτιάς²³, όπως π.χ. ο αποκατεστημένος πίθος με την ασταθή έδραση που βρέθηκε πάνω από αυτά (εικ. 4β)²⁴, αν και στην περίπτωση αυτή ο πίθος θα μπορούσε να τοποθετηθεί σε κάποια διαμορφωμένη υποδοχή του δαπέδου²⁵. Ο πίθος έχει ακανόνιστο σχήμα, ιδιαίτερα ασταθή και μικρή βάση, ενώ δοκιμές αντιστήριξης του με τα ζωόμορφα αντικείμενα που έγιναν στο εργαστήριο, έδειξαν ότι αυτή ήταν ιδιαίτερα επισφαλής, ακόμα και όταν ο πίθος ήταν άδειος. Στην περίπτωση αυτή ο πίθος θα έπρεπε να εδράζεται σε κάποια ρηχή υποδοχή, για την οποία ωστόσο δεν υπάρχουν προς το παρόν ανασκαφικές ενδείξεις, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η ασφαλής στήριξή του, σε συνδυασμό με τα ζωόμορφα αντικείμενα.

22. Ακόμη και στην περίπτωση των πήλινων στηριγμάτων μαγειρικών σκευών με οριζόντιες κερατοειδείς απολήξεις από τη Σικελία στην Εποχή του Χαλκού, φαίνεται πιθανότερο ότι τα σκεύη τοποθετούνταν απευθείας στη φωτιά αντιστηριζόμενα απλώς από τις απολήξεις των πήλινων στηριγμάτων, παρά πάνω στις ίδιες τις απολήξεις (Scheffer 1981, 76-78). Τα πήλινα και συχνά εγχάρακτα στηρίγματα σκευών από το Çatal Hüyük West της Πρώιμης Χαλκολιθικής Ι και ΙΙ με σχήμα κολουρης πυραμίδας, σπές και γωνιώδη οριζόντια ή κεκλιμένη άνω απόληξη, θεωρήθηκε ότι θα μπορούσαν ανά ζεύγος να υποβασιάζουν μαγειρικά σκεύη πάνω σε φωτιά, ενώ οι σπές θα διευκόλυναν την κυκλοφορία του αέρα (Mellaart 1965, 151, 153-154, fig. 10). Στηρίγματα σκευών με οριζόντιες κερατοειδείς απολήξεις, σπές και εγχάρακτα μοτίβα ήταν πολύ συχνά στο Hacilar I (Mellaart 1970, 131, 133, 365, pl. LXXXVII: 1-3), μερικά δε από αυτά ανακαλούν το σχήμα κεφαλιού ζώου.

23. Η γενική χρήση των αντικειμένων αυτών ως στηριγμάτων σκευών, ανεξάρτητα από τις επιμέρους προτεινόμενες χρήσεις, θα μπορούσε ίσως να δικαιολογήσει το γέμισμα από πηλό στο εσωτερικό του αντικειμένου E 20:ME 70 ως προσπάθεια να αυξηθεί το βάρος και επομένως η σταθερότητά του αντικειμένου.

24. Τέτοια χρήση, προτάθηκε, μεταξύ άλλων, και για τα ζωόμορφα αντικείμενα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον Άγιο Κοσμά (Mylonas 1959, 147), για κάποιους «κρατεντές» από τις Λιθαρές (Τζαβέλλα-Enjen 1984, 172-173) και από την Μαρκιανή στην Αμοργό, επίσης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Marangou *et al.* 2006, 122). Επίσης, με βάση ένα πλατύ πήλινο σκέλος με δύο πόδια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Εύτρηση, αποκαταστάθηκε ένα πήλινο τριποδικό σκεύος με δύο επιμέρους πόδια ανά σκέλος και κυκλικό άνοιγμα μεταξύ των σκελών διαμέτρου 0,12μ., στο οποίο θα μπορούσε να στηριχτεί κάποιο σκεύος με καμπύλο ή μτυερό πυθμένα (Goldman 1931, 195-196).

25. Χαρακτηριστικό είναι στην περίπτωση αυτή το σχήμα ενός αποθηκευτικού σκεύους που βρέθηκε σε οικία κοντά και βορειοανατολικά του εν λόγω κτίσματος. Το κάτω μέρος του πίθου ήταν διαμορφωμένο κατάλληλα έτσι ώστε να εισέρχεται σε κάποια υποδοχή του δαπέδου ή ενδεχομένως σε κάποια ξύλινη υποδοχή (Τουφεξής 2003, 57, εικ. 9).

Στον αντίποδα της χρηστικής προσέγγισης, πολλά από τα παραπάνω αντικείμενα με τις κερατοειδείς απολήξεις θεωρήθηκαν ως τελετουργικά και κυρίως ως σχηματικές αναπαραστάσεις βουκρανίων²⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι βουκράνια (φυσικά, εξ' ολοκλήρου πήλινα ή φυσικά και επαλειμμένα με πηλό) προσαρμοσμένα στους τοίχους ή στο εσωτερικό κτισμάτων που θεωρούνται συχνά ως ιερά, είναι γνωστά από την Προκεραμική Νεολιθική περίοδο της Συροπαλαιστίνης και τη Νεολιθική περίοδο της Ανατολίας καθώς και από τα Βαλκάνια και την ευρύτερη τους περιοχή, κυρίως στη σφαίρα επιρροής των πολιτισμών Vinca (C -D), Tisza (II - III) και Banat στη Δ. Ρουμανία²⁷.

Στην Ελλάδα, ένα φυσικό βουκράνιο εξημερωμένου βοδιού επαλειμμένο με πηλό βρέθηκε στο Ντικίλι Τας Ι και κατά τους ανασκαφείς ήταν προσαρτημένο σε κάποιο τοίχο ενός σπιτιού²⁸, όπως πιθανόν και ένα πήλινο κεφάλι κερασφόρου ζώου του τέλους της Μέσης Νεολιθικής από το Δισπηλιό²⁹. Σημαντικός αριθμός φυσικών βουκρανίων, κρανίων άλλων κερασφόρων ζώων επιχρισμένων πιθανόν με πηλό καθώς και δύο πήλινα ομοιώματα σπιτιών διακοσμημένα με πλαστικά βουκράνια βρέθηκαν στο υπόσκαφο σπίτι 4 του Προμαχώνα-Topolnitsa I³⁰. Επίσης, ένα πήλινο κεφάλι άγριου ζώου (λιονταριού;) από την περιοχή των Βασιλικών της Κεντρικής Μακεδονίας που αποδίδεται στο τέλος της Μέσης-Νεότερη Νεολιθική εποχή, θεωρείται ότι αποτελούσε πιθανόν απόληξη ενός αρχιτεκτονικού στοιχείου³¹, ενώ από τη Θεσσαλία προέρχεται η πήλινη στέγη ενός ομοιώματος σπιτιού της Μέσης Νεολιθικής που έχει στην πρόσοψή της κεφάλι ζώου, πιθανόν βοοειδούς³². Αν και ένα από τα ζωόμορφα αντικείμενα της Παλιόσκαλας (E 20: ME 69) βρέθηκε αναποδογυρισμένο υποδεικνύοντας ότι ήταν πιθανόν αναρτημένο, ωστόσο η υπόθεση της ανάρτησης στο εσωτερικό του κτίσματος μάλλον δε φαίνεται να ισχύει για το σύνολο των ζωόμορφων αντικειμένων, αν αυτά θεωρηθούν ως ένα ενιαίο σύνολο. Σε αντίθεση με το προηγούμενο αντικείμενο, το E 20: ME 71 δεν έχει άνοιγμα στη βάση του, ενώ στο αντικείμενο E 20:ME 70 το σχετικό άνοιγμα γέμισε με πηλό, καταργώντας ένα δυνητικό σημείο ανάρτησής του³³.

Συνοψίζοντας όσα αναφέρθηκαν παραπάνω και με τις δέουσες επιφυλάξεις που προκύπτουν από τη μη ολοκλήρωση της ανασκαφής στο σχετικό κτίσμα της Παλιόσκαλας, φαίνεται ότι τα τρία ζωόμορφα αντικείμενα που βρέθηκαν κοντά το ένα στο άλλο, αποτελούσαν ενιαίο σύνολο και παρά τις επιμέρους διαφορές τους, έχουν στερεή έδραση και αναλογίες ως προς τη μορφή, τις διαστάσεις και το βάρος τους. Από την άλλη, με εξαίρεση το ζωόμορφο αντικείμενο E20:ME 69, το τελείωμα της εξωτερικής επιφάνειας στα άλλα δύο αντικείμενα περιορίζεται μόνον σε αδρομερή λείανση.

Τα αντικείμενα αυτά δε φαίνεται πιθανό να χρησιμοποιήθηκαν ως υφαντικά βάρη, «κραυτευτές» (με την έννοια ότι σ' αυτά περιστρεφόταν κάποια σούβλα πάνω από την εστία) ή για να υποβαστάζουν κάποιο μαγειρικό σκεύος πάνω από τη φωτιά. Ωστόσο, οι τροφοπαρασκευ-

26. Π.χ. Bradač-Milićević 2005, 187-196.

27. Για συγκεντρωτική παράθεση των σχετικών ευρημάτων βλ. Treuil - Darcque 1998, 11-19. Marangou - Grammenos 2005, 12-21.

28. Treuil - Darcque 1998, 1-25. Treuil - Tsirtsoni 2000, 213-216.

29. Marangou - Grammenos 2005, 10, 13.

30. Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1996, 745-767.

31. Marangou - Grammenos 2005, 1-40, ιδιαίτ. 7, 21, 34.

32. Toufexis 1994, 164, figs. 8, 11.

33. Ωστόσο, σε αντίθεση με το αντικείμενο E20: ME 71, η βάση του αντικειμένου αυτού είναι αδρομερώς επεξεργασμένη.

αστικές και αποθηκευτικές δραστηριότητες που προκύπτουν από τα ανασκαφικά συμφραζόμενά τους, θα μπορούσαν να υποδεικνύουν, τουλάχιστον προς το παρόν, μια πιθανή χρήση τους ως αντιστηρίγματα σκευών σχετικών με τις δραστηριότητες αυτές, με όλες τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν παραπάνω.

Ωστόσο, πέρα από την οποιαδήποτε εργονομία και «καθημερινή» χρήση τους, τα αντικείμενα αυτά παραπέμπουν σε σχηματικές αποδόσεις κεφαλιών ζώων στα οποία τα μορφολογικά, πιθανόν λειτουργικά, χαρακτηριστικά αποδίδουν φυσιογνωμικά γνωρίσματα ζώων³⁴. Η διαφαινόμενη σχέση των αντικειμένων αυτών με τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές δραστηριότητες, θα μπορούσε να προσδίδει σ' αυτά συμβολική σημασία³⁵, υποδεικνύοντας τη στενή σχέση ανάμεσα στη χρηστικότητα και το συμβολισμό των αντικειμένων³⁶. Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι συμβολικές αναφορές θα πρέπει πιθανώς να αναζητηθούν στον ενισχυτικό και προστατευτικό ρόλο των αντικειμένων αυτών στους ενοίκους του κτίσματος, στη διασφάλιση της παραγωγής και επομένως της κοινωνικής αναπαραγωγής της ίδιας της κοινότητας³⁷.

---

34. Ενδεικτικός είναι στην περίπτωση αυτή ο σχετικός σχολιασμός για τον κρατητή ΕΕ 251 της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Μαρκιανή της Αμοργού, ο οποίος παρουσιάζει από μορφολογική άποψη αναλογίες με το ζώμορφο αντικείμενο Ε20:ΜΕ 71 της Παλιόσκαλας αλλά η χρήση και ο τρόπος έδρασής του δεν έχει διακριβωθεί (Marangou *et al.* 2006, 154-155).

35. Feugère 1992, 303.

36. Souvatzi – Skafida 2003, 429.

37. Souvatzi – Skafida 2003, 436.

SUMMARY

THREE CLAY ZOOMORPHIC OBJECTS FROM THE FINAL NEOLITHIC SETTLEMENT AT PALIOSKALA, PREFECTURE OF LARISA

Giorgos Toufexis

The Final Neolithic settlement at Palioskala lies at the foot of the western slopes of the Mavrovouni Mountain, *ca.* 4.5 km south of the village Kalamaki, and before the drainage of the lake Karla in 1962, it was a lakeside site at its eastern shore. The excavated part covers an area of 3.5 acres and was encircled by stone concentric walls, which formed terraces for houses and structures. The top of the site is occupied by a building of a probably megaroid plan not thoroughly excavated and encircled by two concentric walls.

Three meters south of that building there are three four-sided small rooms aligned along a NE-SW orientation in the middle of which the three clay zoomorphic objects were found. The room, measuring 4.85 X 3.80 m., was build with stone walls and in all probability was destroyed by fire. It contained, among others, few small and storage vessels crashed by the falling wall stones, figurines, few flint and obsidian tools, spindle whorls and grinder stones. The clay objects under discussion were found in a triangular arrangement close to each other (0.30-0.35m apart). One of those was broken in several pieces beside the south wall, the other was found intact and turned upside-down under sherds of storage vessels while the third object was found almost intact on its base. The three objects were made by fired clay, containing small pebbles, mica and occasionally plant ingredients. Their height, width (across the horn-like protrusions) and weight varies between 0.141 –0.15 m., 0.125- 0.132 m. and 1,626-2,393 kg. respectively. Excepting the object E 20: ME 69, which is “cylindrical” and has large openings on the base and its sides creating a hollow interior, the other two are roughly triangular with round openings on the sides (the object E 20: ME 71 has also another opening on its back), while all of them have conical horn –like protrusions on their top and are strongly reminiscent of an animal head.

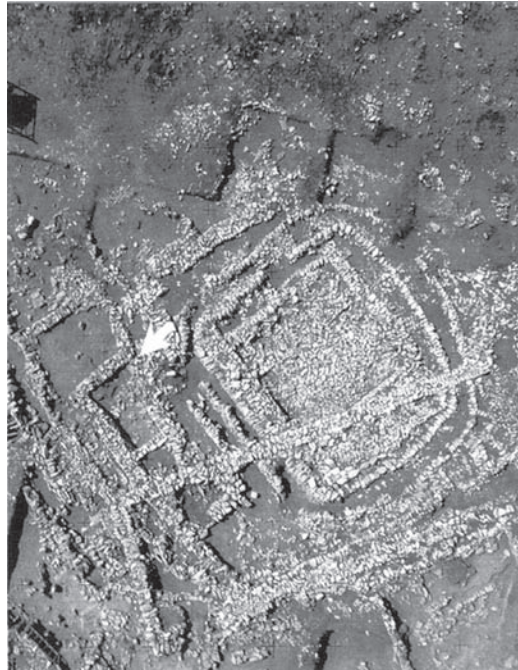
The objects from Palioskala do not clarify the several and often contradicted interpretations suggested for more or less similar objects (spit-supports/fire dogs, braziers, pot stands, loom weights, symbolic representations of “bucrania” etc). At present, it seems more probable that the clay zoomorphic objects from Palioskala may have been used as a kind of pot stands whereas their zoomorphic appearance may have added a symbolic significance ensuring their protective role in the managing of relative household activities taken place in the building, where they were found.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

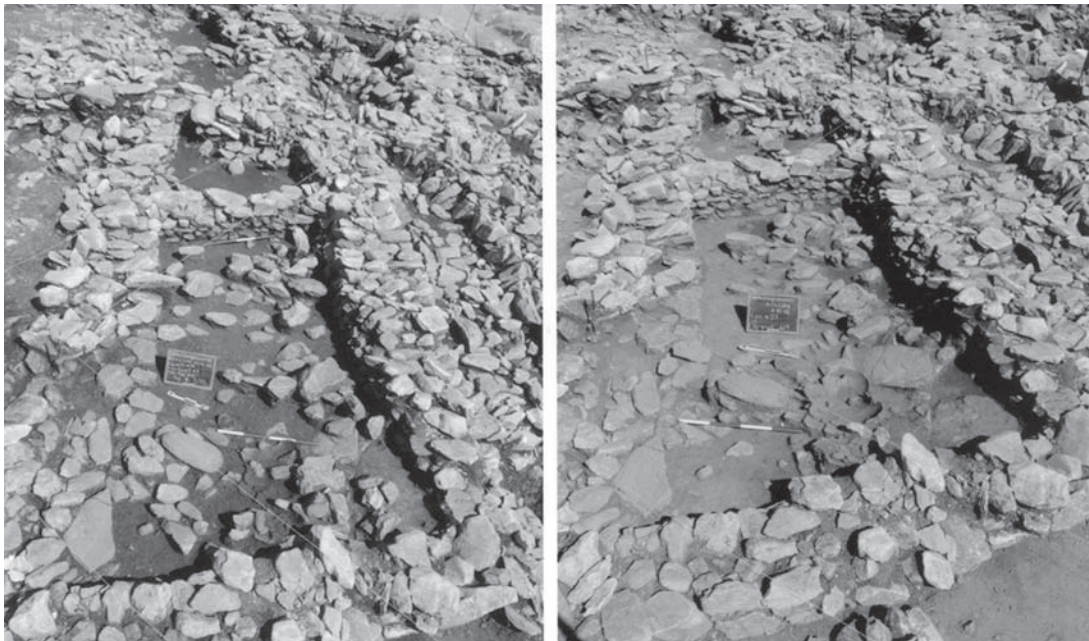
- Biers W., 1924. Excavations at Phlius, 1924. The Prehistoric deposits, *Hesperia* 38, 443-458.
- Bradač-Milićević M., 2005. The transfer of symbols and meanings: the case of the “horns of conecration”, *Documenta Praehistorica* 32, 187-196.
- Chapman J., 2000. *Fragmentation in Archaeology. People, Places and Broken Objects in Prehistory of South Eastern Europe*, London.
- Feugère M., 1992. Ustensiles de transformation et de consommation alimentaires, *Lattara* 5, 291-308.
- Goldman H., 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge Mass.
- Harland J., 1951. An Early Helladic Kitchen Utensil, στο Mylonas G. (επιμ.), *Studies Presented to David Moore Robinson on his Seventieth Birthday*, Vol.I, Missouri, 106-107.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. – Ασλάνης Ι. – Vajsov I. – Βάλλα Μ., 2003. Προμαχώνας – Topolnica 2002-2003, *AEMΘ* 17, 91-110.
- Marangou Chr. – Grammenos D. 2005. Monumentality, functionality, animality: on an unusual Prehistoric clay head from Central Macedonia, Greece and its implications, *BSA* 100, 1-40.
- Marangou L. – Renfrew C. – Doumas Chr. – Gavalas G., 2006. *Μαρκιανή Αμοργού. An Early Bronze Age fortified settlement. Overview of the 1985-1991 investigations*, *BSA Suppl.*40, London.
- Mellaart J., 1965. Çatal Hüyük West, *AS* 15, 135-156.
- Mellaart J., 1970. *Excavations at Hacilar I*, Edinburgh.
- Müller K., 1938. *Die Urfiniskeramik, Tiryns IV*, München.
- Mylonas G., 1929. *Excavations at Olynthus*, Part I, Baltimore.
- Mylonas G., 1959. *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age settlement and cemetery in Attica*, Princeton.
- Scheffer Ch., 1981. *Cooking and cooking stands in Italy 1400-400 B.C*, *Acquarossa* Vol. II, Part 1. Stockholm.
- Skafida E. – Toufexis G., 1994. Figurines de la fin de l'époque néolithique en Thessalie (Grèce centrale), στο *Relations Thraco-Illyro-Helléniques, Actes du XIVe Symposium National de Thracologie (à participation internationale). Băile Herculane (14-19 Septembre 1992)*, Bucarest, 12-24.
- Souvatzis S., 2000. *The Archaeology of the household: examples from the Greek Neolithic*, Cambridge, (PhD Thesis).
- Souvatzis S. – Skafida E., 2003. Neolithic communities and symbolic meaning. Perceptions and expressions of symbolic and social structures at Late Neolithic Dimini, Thessaly, στο Nikolova L. (επιμ.), *Early symbolic systems for communications in Southeast Europe*, Oxford, 429-441.
- Stevanović M., 1997. The Age of Clay: the social dynamics of house destruction, *JAnthArch* 16, 334-395.
- Toufexis G., 1994. Neolithic animal figurines from Thessaly, στο *Θεσσαλία Α*, 163-168.
- Τουφεξής Γ., (υπό έκδοση). Νεολιθικός οικισμός στη θέση Προφήτης Ηλίας του Δ.Δ. Μάνδρας, Δήμος Κοιλάδας, Ν. Λάρισας, *ΑΔ* 55, 2000, *Χρονικά*.
- Toufexis G., 2003. Animals in the Neolithic figurine art of Thessaly, στο Kotjabopoulou E. –

- Hamilakis Y. – Halstead P. – Gamble C. – Elefanti P., *Zooarchaeology in Greece. Recent Advances*, Athens, 263-271.
- Τουφεξής Γ., 2006. Η λίμνη Κάρλα (Βοιβηίς) και η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλιόσκαλα. Πρώτα συμπεράσματα και προοπτικές, στο *ΑΕΣΘΕ* 1, 55-70.
- Τζαβέλλα-Ενjen X., 1984. Λιθαρές, *ΔΑΔ* 32, Αθήνα.
- Treuil R. – Darcque P., 1998. Un « bucrane » néolithique à Dikili Tash (Macédoine orientale): parallèles et perspectives d'interprétation, *BCH* 122, 1-25.
- Treuil R. – Tsirtsoni Z., 2000. Late Neolithic Houses at Dikili Tash: a contextual approach, στο Hiller S. – Nikolov V. (επιμ.), *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Wien, 213-216.
- Tringham R., 2005. Weaving house life and death into places: a blueprint for a hypermedia narrative, στο Bailey D. – Whittle A. – Cummings V. (επιμ.), *(Un)settling the Neolithic*, Oxford.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηγίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Wace A. – Thomson M., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του κεντρικού τμήματος του οικισμού. Με βέλος σημειώνεται η είσοδος στο κτίσμα στο οποίο βρέθηκαν τα ζωόμορφα αντικείμενα.

Εικ. 2. α. Το εσωτερικό του κτίσματος αμέσως πριν την εμφάνιση των ζωόμορφων αντικειμένων (ανασκαφική ενότητα: E20 # 34 [ΚΑΕ]). Αποψη από Δ, **β.** Το εσωτερικό του κτίσματος αμέσως πριν την εμφάνιση των ζωόμορφων αντικειμένων (ανασκαφική ενότητα : E20 # 37 [ΚΑΕ]). Αποψη από Δ.

Εικ. 3. Ειδώλια από το εσωτερικό του κτίσματος: α, β, γ. Ειδώλια από το Στρώμα 4, δ, ε. Ειδώλια από το Στρώμα 2 και 1, αντιστοίχως.

Εικ. 4. α. Πήλινο σκεύος (πώμα ?). Ύψος : 0.0105 μ., β. Πίθος. Ύψος: 0.52μ.

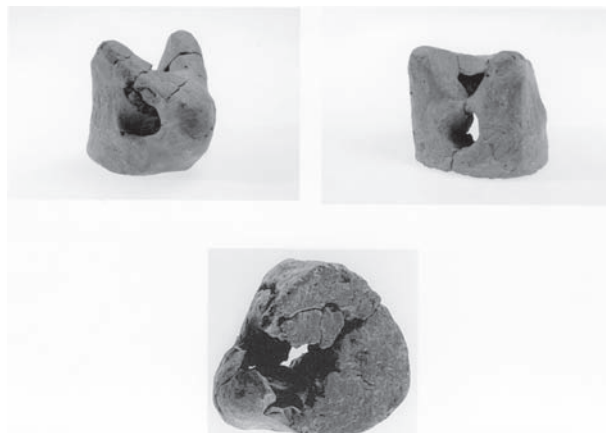
Εικ. 5. Το εσωτερικό του κτίσματος με τα ζώμορφα αντικείμενα (ανασκαφική ενότητα : E20 # 42 [ΚΑΕ]). Αποψη από Δ.

Εικ. 6. α-β. Το ζωόμορφο αντικείμενο Ε20: ΜΕ 69.

Εικ. 7. α-β. Το ζωόμορφο αντικείμενο Ε20: ΜΕ 70.

Εικ. 8. α-γ. Το ζωόμορφο αντικείμενο Ε20: ΜΕ 71.

**ΤΑΦΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ
ΜΑΝΔΡΑΣ, Ν. ΛΑΡΙΣΑΣ***

Γ.Ν. Τουφεξής, Σ.Κ. Μανώλης, Γ.Ε. Φουντουλάκης, Ε.Ι. Πετρουτά

Ο νεολιθικός οικισμός στη θέση Προφήτης Ηλίας Μάνδρας απέχει περίπου 10 χλμ. δυτικά της Λάρισας και ανασκάφηκε σε έκταση περίπου 1,6 στρεμμάτων στα πλαίσια κατασκευής της νέας Ε.Ο. Λάρισας-Τρικάλων. Αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα αρχιτεκτονικά λείψανα τα οποία θα μπορούσαν να ενταχθούν σε πέντε οικιστικές φάσεις που χρονολογούνται στη Νεότερη Νεολιθική και ειδικότερα στις Διμηνιακές φάσεις, ενώ πιθανώς αντιπροσωπεύεται στον οικισμό και η Τελική Νεολιθική¹. Οι ταφές που αποτελούν και το θέμα της παρούσας ανακοίνωσης, θα μπορούσαν να αποδοθούν στη φάση IV κατά την οποία οι δύο κυκλοτερείς τάφροι Β και Γ που περιέβαλλαν τον οικισμό στην προηγούμενη φάση ΙΙΙ άρχισαν να επιχωματώνονται για να αντικατασταθούν στη συνέχεια (φάση V) από ένα λιθόκτιστο περίβολο. Τα οικιστικά κατάλοιπα της φάσης IV ήταν πολύ αποσπασματικά και περιελάμβαναν τοίχους κτισμάτων, «λιθόστρωτα» και κάποιες κατασκευές, ενώ στο εσωτερικό του ανασκαμμένου οικισμού αναπτύχθηκε ένα «μωσαϊκό» τουλάχιστον επτά μεγάλων στρωματογραφικών ενοτήτων που κάλυψαν τους λάκκους και τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της προηγούμενης φάσης.

Η ΤΑΦΗ 1

Η ταφή 1 βρέθηκε στην Τομή Μ3 (εικ. 1, 2α-β) στο ανώτερο τμήμα του πρανούς του εσωτερικού τοιχώματος της τάφρου Β, ενώ το αβαθές όρυγμα της ταφής σκάφηκε μέσα σε ένα λεπτό ανθρωπογενές στρώμα με έντονη κλίση, το οποίο αποτελούσε ένα από τα βαθύτερα στρώματα πλήρωσης της τάφρου. Η ταφή καλυπτόταν από ένα ανομοιογενές και ποικιλόχρωμο στρώμα του οποίου η στρωματογραφική θέση, οι ιδιότητες και η έκτασή του δείχνουν ότι επρόκειτο, επίσης, για ένα ευρύτερο στρώμα πλήρωσης της τάφρου και επομένως δεν ήταν αποκλειστικά συνδεδεμένο με την ταφή. Το νεκρό άτομο είχε την τυπική για την περίοδο συνεσταλμένη στάση και ήταν στραμμένο προς το εσωτερικό της τάφρου δηλ. προς δυτικά-βορειοδυτικά. Ακουμπούσε στο αριστερό πλάι με το κεφάλι προς νότο και το πρό-

---

* Ευχαριστούμε θερμά την αρχαιολόγο-τομεάρχη της ανασκαφής κ. Στέλλα Κυριλλίδου για την υποδειγματική εργασία και παρατηρήσεις της στις ταφές και γενικότερα στην ανασκαφή της τομής Μ3, καθώς και όλο το επιστημονικό και εργατικό προσωπικό της ανασκαφής.

1. Τουφεξής 2000 (υπό έκδοση).

σωπο στραμμένο προς τα κάτω, ενώ το δεξί χέρι ήταν λυγισμένο στον αγκώνα και η παλάμη του μισοανοιγμένη μπροστά από το κεφάλι. Δίπλα (δυτικά) στο κεφάλι και πάνω στο δεξί χέρι του νεκρού βρέθηκαν δύο ευμεγέθεις ασβεστόλιθοι, ενώ ένας μικρότερος λίθος βρέθηκε αμέσως επάνω από το δεξί μηριαίο οστό (**εικ. 2α**). Στην πρώτη περίπτωση οι λίθοι θα μπορούσαν πιθανόν να συσχετιστούν με κάποιο είδος ταφικού σήματος, καθώς ήδη από τη νεολιθική εποχή δε λείπουν οι ενδείξεις για προδρομικές μορφές τύμβων². Το σκελετικό υλικό βρίσκεται σε σχετικά καλή κατάσταση και περιλαμβάνει το κρανίο και σχεδόν ολόκληρο το μετακρανιακό σκελετό ενός ατόμου. Ο προσδιορισμός του φύλου και της ηλικίας από τους ανατομικούς χαρακτήρες του κρανίου και της πύελου, έδειξε ότι πρόκειται για αρσενικό ενήλικο άτομο ηλικίας 30-35 ετών, η οποία συμπίπτει σχεδόν με τον μέσο όρο ζωής των ανθρώπων της νεολιθικής εποχής. Δεν υπάρχει κάποια επιπλέον παθολογική ένδειξη από τα μακρά οστά. Στα δόντια δεν παρατηρήθηκε καθόλου τερηδονισμός, ενώ υπάρχουν έντονες αποτριβές στις μασητικές επιφάνειες όλων των δοντιών (στάδιο 6 κατά Smith 1984). Η ύπαρξη υποπλασιών αδαμαντίνης φανερώνει την επίδραση του συστηματικού στρες κατά το στάδιο της παιδικής ηλικίας. Συγκεκριμένα, 20 από τα συνολικά 31 δόντια που σώζονται παρουσιάζουν υποπλασίες αδαμαντίνης (ποσοστό 64,5%) κατά το ηλικιακό στάδιο των 3,5 - 5 ετών.

Η ΤΑΦΗ 2

Βρέθηκε, επίσης, στην τομή M3 και κοντά στον πυθμένα της τάφρου Β, σε βάθος περίπου 1.60μ. από το χείλος της εσωτερικής παρειάς της τάφρου³ (**εικ. 3, 4**). Αν και αρκετά βαθύτερα από την ταφή 1, η ταφή 2 είναι από στρωματογραφική άποψη μεταγενέστερη εκείνης καθώς ο λάκκος της ταφής σκάφτηκε μέσα σε ένα στρώμα πλήρωσης της τάφρου που εναποτέθηκε αμέσως μετά το στρώμα στο οποίο εντοπίστηκε η ταφή 1. Ο λάκκος της ταφής 2 ήταν κυκλωτερής μεγ. διαμέτρου 1.40μ. και ιδιαίτερα αβαθής έτσι ώστε μόλις χωρούσε σ' αυτόν το σώμα (**εικ. 3**), φαίνεται δε ότι επιχωματώθηκε από το ίδιο στρώμα εντός του οποίου και σκάφτηκε. Στο εσωτερικό του λάκκου βρέθηκε αρκετή κεραμική, η οποία ωστόσο δεν διαφοροποιούνταν από την κεραμική που περιείχε το υπόλοιπο στρώμα. Η ιδιομορφία της ταφής συνίσταται στο γεγονός ότι από το νεκρό άτομο που βρέθηκε σε ύπτια θέση με το κεφάλι τοποθετημένο στο πλάι προς βόρεια-βορειοδυτικά και στραμμένο προς νότο δηλ. προς το εσωτερικό του οικισμού, απουσίαζαν εντελώς τα οστά των άνω και κάτω άκρων (**εικ. 4**).

Το σκελετικό υλικό, επομένως, αντιστοιχεί στο κρανίο και τα οστά του κορμού. Το γεγονός δε ότι τα οστά του σκελετού βρίσκονταν σε ανατομική θέση μέσα στον τάφο, ενισχύει την υπόθεση πως ο νεκρός ενταφιάστηκε πρωτογενώς στην τάφο και στη συνέχεια ακολούθησε η απομάκρυνση των ελλειπόντων οστών. Επίσης, ο κυκλωτερής λάκκος της ταφής το νότιο όριο του οποίου διερχόταν πολύ κοντά (περ. 0.20μ) από την πύελο, υποδεικνύει ότι στην πρωτογενή ταφή τα πόδια του νεκρού ατόμου ήταν κατά τα φαινόμενα έντονα λυγισμένα στα γόνατα, σε μια ούτως ή άλλως όχι συνηθισμένη θέση του σώματος για τη νεολιθική εποχή. Από τους ανατομικούς χαρακτήρες των ανωνύμων οστών και του κρανίου φαίνεται ότι πρόκειται για θηλυκό άτομο μεγάλης ηλικίας (άνω των 35 ετών). Επίσης, παρατηρούνται έντονες εκφυ-

2. Γαλλής 1996, 172-173.

3. Ανθρώπινες ταφές και ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα βρέθηκαν και στην τάφο Α του Μακρυγιάλου Ι (NN), βλ. Triantaphyllou 1999, 128-135. Triantaphyllou 2001, 47-55.

λιστικές αλλοιώσεις στους σπονδύλους, γεγονός που υποδεικνύει ότι υπήρχε έντονη καταπόνηση της σπονδυλικής στήλης.

Τα δόντια παρουσιάζουν έντονη αποτριβή των μασητικών επιφανειών (στάδιο 6 κατά Smith 1984) ενώ παρατηρείται προθανάτια απώλεια δοντιών στην κάτω και αριστερή άνω γνάθο (4 στα συνολικά 27 δόντια δηλ. ποσοστό 14,8%). Το γεγονός ότι υπάρχουν υποπλασίες αδαμαντίνης σε 17 δόντια (81%) φανερώνει την ύπαρξη συστηματικού στρες κατά το στάδιο της παιδικής ηλικίας του ατόμου και συγκεκριμένα στο ηλικιακό στάδιο 2,5-4 ετών.

Μετά από προσεκτική μελέτη των οστών μπορούμε να τονίσουμε ότι δεν υπάρχουν στοιχία κοπής ή ακρωτηριασμού των άκρων, αλλά η απομάκρυνση των άκρων θα πρέπει να έγινε μάλλον μετά την αποσύνθεση των μαλακών μοριών του σώματος δηλαδή τουλάχιστον μερικούς μήνες μετά τον ενταφιασμό της νεκρής. Σύμφωνα με μια υπόθεση εργασίας που ακολουθεί στη συνέχεια, τα ελλείποντα οστά του σκελετού αποτέλεσαν πιθανώς αντικείμενο μιας δευτερογενούς ταφής (ανακομιδής) μέσα σε ένα μικρό τεχνητό «σπηλαιώμα» που διαμορφώθηκε στην εσωτερική παρειά της τάφρου Β, σε απόσταση 1.40μ νοτιοανατολικά της ταφής (εικ. 3) και δίπλα (ανατολικά) της ταφής 1.

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΤΑΦΕΣ (ΑΝΑΚΟΜΙΔΕΣ)

Ακριβώς στα νώτα της ταφής 1 εντοπίστηκε μικρό και ρηχό «σπηλαιώμα» πλάτους 0,82μ. και ύψους 0,30μ που σκάφτηκε στη φυσική πρασινωπή μάργα της παρειάς της τάφρου. Σε επαφή με το βόρειο τοίχωμα του σπηλαιώματος και στο πάνω μέρος του βρέθηκε ένα ανθρώπινο κρανίο, λίγα οστά και κάποια όστρακα (εικ. 1), ενώ κάτω από αυτά ένας αργός ασβεστόλιθος μεσαίου μεγέθους κάτω από τον οποίο και στη βάση του σπηλαιώματος είχαν εναποτεθεί με επιμέλεια και σε όρθια διάταξη μακρά οστά (εικ. 3, 5).

Το περιεχόμενο του σπηλαιώματος φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα μάλλον δύο δευτερογενών ταφών – ανακομιδών. Η μία δευτερογενής ταφή περιέλαβε κατά τα φαινόμενα το κρανίο και τα λίγα οστά που βρέθηκαν γύρω από αυτό στο ανώτερο μέρος του σπηλαιώματος (εικ. 1), ενώ η άλλη τα μακρά οστά στο βαθύτερο μέρος του (εικ. 5). Η περίπτωση δε τα δύο «σύνολα» να ανήκαν στην ίδια δευτερογενή ταφή φαίνεται λιγότερο πιθανή καθώς, εκτός των λόγων που παρατίθενται στη συνέχεια, ο ασβεστόλιθος που βρέθηκε ανάμεσα στα δύο σύνολα υποδεικνύει πιθανόν ότι αυτά εναποτέθηκαν σε δύο διαφορετικές αποθέσεις.

Όσον αφορά την ανώτερη δευτερογενή ταφή, δεν υπάρχει καμία ένδειξη για τη θέση (εντός ή εκτός οικισμού) στην οποία είχε αρχικά θαφτεί το νεκρό άτομο της κοινότητας (πρωτογενής ταφή)⁴. Αντιθέτως, για τα μακρά οστά και κάποια θραύσματα ανωνύμων οστών που βρέθηκαν στη βάση του «σπηλαιώματος» και πιθανόν αποτελούσαν μια ξεχωριστή δευτερογενή ταφή- ανακομιδή, προτείνεται η δελεαστική υπόθεση να ανήκουν στην ταφή 2. Τα οστά αυτά είναι ανατομικά συμπληρωματικά με εκείνα της ταφής 2, επιπλέον δε φαίνεται ότι ανήκουν, επίσης, σε θηλυκό άτομο, όπως υποδεικνύει η έλλειψη ευρωστίας τους⁵.

Οι δευτερογενείς ταφές – ανακομιδές είναι γνωστές στην Ελλάδα σ' όλη τη διάρκεια της νεολιθικής εποχής, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην περισυλλο-

4. Στην περιοχή γύρω από το σπηλαιώμα, πάντως, δε βρέθηκαν άλλα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα.

5. Η υπόθεση διατυπώνεται με τις δέουσες επιφυλάξεις καθώς δεν έχει πραγματοποιηθεί, ακόμη, χημική ανάλυση των οστών.

γή των κρανίων⁶, όπως στον Πρόδρομο I (AN) και στο σπήλαιο Αλεπότρυπα στον Διρό της Μάνης (NN-TN). Στον Πρόδρομο⁷ βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο οικίας της νεότερης οικιστικής φάσης της AN έντεκα κρανία, λίγα σπασμένα μηριαία οστά και πλευρά που είχαν εναποτεθεί σε διαδοχικές αποθέσεις χωρίς συγκεκριμένη διάταξη, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν κάποια όστρακα αγγείων και τρία εργαλεία από πυριτόλιθο. Στο σπήλαιο Αλεπότρυπα στον Διρό⁸ και στο Οστεοφυλάκιο II της Αίθουσας Δ' βρέθηκαν κρανία και κάποια σκελετικά λείψανα δεκαεννέα ατόμων, ενώ κάποια μεμονωμένα κρανία περιβάλλονταν σε μερικές περιπτώσεις από πέτρες σε κυκλική διάταξη. Σχετικά δε ευρήματα προήλθαν και από το Οστεοφυλάκιο I της Αίθουσας Α' αυτού του σπηλαίου. Επίσης, σε μια κοιλότητα του σπηλαίου Σκοτεινή Θαρρουνίων στην κεντρική Εύβοια βρέθηκε μαζί με όστρακα ένα ανθρώπινο κρανίο της NN I, ενώ οι τάφοι 3 και 6 του νεκροταφείου της NN II εξωτερικά του σπηλαίου θεωρήθηκαν ως οστεοφυλάκια για την δευτερογενή ταφή κρανίων⁹.

Το κρανίο της Μάνδρας που βρέθηκε στο μικρό «σπηλαιώμα» που σκάφτηκε στην εσωτερική παρειά της τάφρου Β αποτελεί σαφώς μια ένδειξη για την ύπαρξη ιδιαίτερων ταφικών πρακτικών για κάποια μέλη της κοινότητας¹⁰, όπως άλλωστε και η δεύτερη, κατά πάσα πιθανότητα, ανακομιδή που εντοπίστηκε κάτω απ' αυτό.

Από τον καθαρισμό της περιοχής εξωτερικά του «σπηλαιώματος» περισυνελέγησαν λίγα οστά ζώων¹¹ και μια μεγάλη λεπίδα από σοκολατί πυριτόλιθο¹² (εικ. 7α), τα οποία ενδεχομένως σχετίζονταν με την ανακομιδή ως πιθανές προσφορές.

ΤΑΦΗ 3

Βρέθηκε σε ένα αβαθές όρυγμα δίπλα σε ένα μεγάλο λάκκο με αρχική χρήση πιθανόν

6. Για τη σημασία των αποκεφαλισμένων σωμάτων και κεφαλιών στις νεολιθικές ταφικές πρακτικές αλλά και στη νεολιθική ειδωλοπλαστική βλ. Talalay 2004, 139-163.

7. Χουρμουζιάδης 1971, 167, εικ. 1. Χουρμουζιάδης 1973, 210, εικ. 136.

8. Παπαθανασόπουλος 1971, 297-299, εικ.3-5. Παπαθανασόπουλος 1996, 175-176.

9. Σάμψων 1993, 32, 236, 239, 266-267.

10. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει από την άποψη αυτή ένα μικρό πήλινο κεφάλι με Αριθμό Καταγραφής ΜΛ.ΧΟ.259 (ύψος 4, 33 εκ.) που αποτελεί επιφανειακό εύρημα από νεολιθική μαγούλα της Ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας, το οποίο φαίνεται ότι παριστάνει ένα ανθρώπινο κρανίο (εικ. 6). Το κεφάλι-κρανίο μπορεί να χρονολογηθεί με πολλές πιθανότητες στη νεολιθική εποχή και είναι μοναδικό, από άποψη θέματος, ανάμεσα στις εκατοντάδες των θεσσαλικών νεολιθικών ειδωλίων. Θα μπορούσε, άραγε, στην περίπτωση αυτή να «εξιστορείται» ο αποκεφαλισμός ενός νεκρού σώματος και η «δευτερογενής ταφή» του κρανίου;

11. Οστά ζώων που κατά τα φαινόμενα σχετίζονταν με τις ταφές καύσεων της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Σουφλί μαγούλα βρέθηκαν στο Αποτεφρωτήριο Α και στο λάκκο καύσης 14, θεωρήθηκαν δε πιθανώς ως υπολείμματα κάποιας προσφοράς (Γαλλής 1982, 40, 51) παρομοίως δε και τα όστρεα (spondylus) από ταφή στη Σταυρούπολη I (Γραμμένος - Κώτσος 2004, 61). Τα οστά ζώων που βρέθηκαν στις ταφές καύσεων 2 και 15 του νεκροταφείου της Νεότερης Νεολιθικής στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (Γαλλής 1982, 203, 206, 215), θεωρήθηκαν ότι συμβόλιζαν πιθανώς την κτηνοτροφική ενασχόληση των νεκρών ατόμων που συνόδευαν αλλά και ότι αποτελούσαν, μαζί με άλλα ευρήματα, συμβολικές αναφορές του νεολιθικού νοικοκυριού στον κόσμο των νεκρών-πρόγόνων (Fowler 2004, 68).

12. Ανάμεσα στα κτερίσματα (κυρίως αγγεία) των ταφών καύσεων της Αρχαιότερης Νεολιθικής στη Σουφλί μαγούλα, περιλαμβάνονται και λίγες λεπίδες πυριτόλιθου που βρέθηκαν στους λάκκους καύσης 2 και 14 (Γαλλής 1982, 28, 51, 216-217). Επίσης, κάποιες λεπίδες πυριτόλιθου που φέρουν ίχνη επαφής με φωτιά από το νεκροταφείο ταφών καύσεων της Νεότερης Νεολιθικής στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου, αποτελούσαν πιθανώς κτερίσματα που είχαν καεί μαζί με τους νεκρούς (Γαλλής 1982, 78, 113-114, 217, 219).

αποθηκευτική και ακολούθως απορριμματική, ενώ οι στρωματογραφικές ενδείξεις υποδεικνύουν ότι η ταφή πραγματοποιήθηκε όταν ο μεγάλος λάκκος είχε ήδη επιχωματωθεί. Ένα πλήλιο τοιχάριο που περιέβαλλε το λάκκο και κτίστηκε όταν αυτός είχε ήδη επιχωματωθεί καθώς εδράστηκε στο γέμισμά του, περιέκλειε μια επίχωση που δε διέφερε από εκείνη που σκέπασε τον νεκρό (εικ. 8). Η ασυνήθιστη αυτή περίπτωση προέκυψε πιθανόν από την ανάγκη διάκρισης και οριοθέτησης αυτού του χώρου από την παρακείμενη ταφή 3, προσδίδοντας στην ταφή σαφή τοπογραφική αναφορά (εικ. 9). Ένα μικρό σύνολο από μικρούς ασβεστόλιθους δίπλα στο κεφάλι του νεκρού θα μπορούσε ενδεχομένως να αντιστοιχεί σε ό,τι απέμεινε από κάποιο είδος ταφικού σήματος, όπως στην ταφή 1 και στις δευτερογενείς ταφές στο εσωτερικό του «σπηλαιώματος». Κοντά στο νεκρό και στο ύψος της αριστερής ωμοπλάτης βρέθηκε ένας μικρός λίθινος στιλβωτήρας που πιθανόν σχετίζεται με την ταφή, εάν δεν αποτελεί απλώς τυχαίο εύρημα στην επίχωση που σκέπασε το νεκρό άτομο (εικ. 7β). Η απομάκρυνση του κρανίου φανέρωσε στην περιοχή του στόματος μονόχρωμο όστρακο με καστανό επίχρυσμα εσωτερικά και φαιό εξωτερικά καθώς και δύο μικρά χαλίκια, κατά τα φαινόμενα σε τυχαία θέση¹³.

Ο νεκρός θάφτηκε «πρηνηδόν» με το κεφάλι προς βορρά (εικ. 9) και στραμμένο προς τα κάτω, το δεξί χέρι ήταν ελαφρά λυγισμένο στον αγκώνα και σχεδόν παράλληλο με το δεξί πλάι του κορμού ενώ το αριστερό χέρι ήταν έντονα λυγισμένο και διερχόταν μπροστά από το λαιμό εξέχοντας από τη δεξιά ωμοπλάτη. Τα πόδια ήταν έντονα λυγισμένα στα γόνατα και προς τα αριστερά¹⁴.

Δυστυχώς στη φάση αυτή δεν κατέστη δυνατή η μελέτη του σκελετικού υλικού της παραπάνω ταφής καθώς για λόγους μελλοντικής έκθεσης του σκελετού στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Λάρισας, κρίθηκε αναγκαίο να παραμείνει στην ακέραη σχεδόν κατάσταση στην οποία αποσπάστηκε από τον ανασκαφικό χώρο.

Συνοψίζοντας όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, προκύπτουν οι εξής διαπιστώσεις:

1. Από την άποψη της χωρικής κατανομής και του μικρού αριθμού τους, οι ταφές στο εσωτερικό της τάφρου Β και η ταφή 3 στο εσωτερικό του οικισμού δεν αποτελούσαν κανόνα αλλά μάλλον εξαίρεση, αφού σε καμία περίπτωση δεν αντιπροσωπεύουν μια γενικευμένη ταφική πρακτική για το σύνολο των κατοίκων του οικισμού¹⁵. Επομένως, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι οι κάτοικοι του οικισμού είτε θάβονταν σε νεκροταφεία είτε καίγονταν ή οι σωροί τους αφήνονταν να αποσυντεθούν στο ύπαιθρο, σε όλες τις περιπτώσεις εκτός των ορίων του οικισμού¹⁶.
2. Όλες οι ταφές πραγματοποιήθηκαν σε ανοικτούς κοινοτικούς χώρους και δε σχετίζονταν με συγκεκριμένα νοικοκυριά.
3. Η ταφή κάποιων μελών της κοινότητας στην τάφρο Β που λειτουργεί, εκτός των άλλων

13. Επομένως, δε διαφαίνεται κάποια σχέση με την ταφή της Αρχαιότερης νεολιθικής από τη Νέα Νικομήδεια, στην οποία ένα χαλίκι είχε τοποθετηθεί ανάμεσα στα δόντια του νεκρού ατόμου.

14. Κρίνοντας από την ασυνήθιστη στάση του νεκρού ατόμου, διαφαίνεται σ' αυτήν μια έλλειψη φροντίδας και σχετική βιασύνη ώστε να προκύπτει το ερώτημα εάν πρόκειται στην περίπτωση αυτή για κανονικό «ενταφιασμό» ή εάν ο νεκρός «ρίχτηκε» απλώς σε ένα ρηχό όρυγμα. Ασυνήθιστες στάσεις νεκρών δεν είναι πάντως άγνωστες και σε άλλους νεολιθικούς οικισμούς, όπως π.χ στο Φράγγι και την Κεφάλια (Fowler 2004, 28, 94, όπου και η επιμέρους βιβλιογραφία).

15. Perlès 2001, 274.

16. Perlès 2001, 274 (με παραπομπή στο Χουρμουζιάδης 1973, 210).

λων, και ως παράγοντας ενδυνάμωσης της κοινωνικής συνοχής και ταυτότητας¹⁷, θα μπορούσε να συνδηλώνει σε συμβολικό επίπεδο την αφομοίωση της προσωπικής ταυτότητας των νεκρών από την ευρύτερη κοινοτική¹⁸. Οι νεκροί που θάφτηκαν στην τάφρο Β λειτουργούν ως παράγοντες συλλογικής κοινωνικής μνήμης και εξασφαλίζουν δεσμούς προγονικότητας που εδραιώνουν τη θέση της κοινότητας στο συγκεκριμένο τόπο αλλά και σε σχέση με τους άλλους οικισμούς¹⁹. Στην κατεύθυνση αυτή συνηγορεί «το ηλικιακό κύρος» των νεκρών²⁰, ενώ η τέλεση της ανακομιδής θα μπορούσε να ενδυναμώνει ακόμη περισσότερο και να ανανεώνει τους αναζητούμενους δεσμούς με το παρελθόν και τους «απογόνους»²¹, πιθανόν στα πλαίσια μιας διαπραγμάτευσης προνομίων που θα επιδίωκαν κάποια μέλη της κοινότητας²².

4. Στην παραπάνω διαδικασία φαίνεται ότι τα δύο φύλα έχουν ισότιμο ρόλο.
5. Το είδος των πιθανών κτερισμάτων στην ταφή 3 (στιλβωτήρας και με λιγότερες πιθανότητες ένα μικύλλο αγγείο) και στις δευτερογενείς ταφές (μεγάλη λεπίδα από σοκολατί πυριτόλιθο), δε φαίνεται να προσδίδει στους συγκεκριμένους νεκρούς ενδείξεις κοινωνικής διαφοροποίησης. Ωστόσο κάποια διαφοροποίηση θα μπορούσε να βασίζεται σε κοινωνικά κριτήρια που δεν ανιχνεύονται αρχαιολογικά, όπως π.χ. επιτυχημένη διαβίωση – μεγάλη ηλικία - προγονικότητα κ.ά. Επίσης, η πιθανή προσφορά – κατανάλωση τροφής στην περίπτωση των δευτερογενών ταφών που δεν είναι άγνωστη στις νεολιθικές ταφές του ελλαδικού χώρου²³, δεν αποκλείει την τέλεση κάποιων τελετουργιών συνδεομένων με τις ταφές.

17. Andreou *et al.* 1996, 545. Souvatzki – Skafida 2003, 432, 434.

18. Triantaphyllou 2001, 63.

19. Triantaphyllou 2001, 63, 65.

20. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να υπογραμμιστεί η απουσία παιδικών ταφών από τους «κοινοτικούς» χώρους, ίσως επειδή από βιολογική και κοινωνική άποψη τα παιδιά δεν είχαν ακόμα αναπτύξει το ρόλο τους στη ζωή της κοινότητας. Ωστόσο, οι σχετικές επιφυλάξεις είναι αναγκαίες, καθώς η ανασκαμμένη έκταση, αν και αρκετά μεγάλη (περίπου 1,6 στρέμματα), αντιστοιχεί σε μικρό τμήμα του οικισμού.

21. Triantaphyllou 2001, 64. Talalay 2004, 155.

22. Nanoglou 2001, 316.

23. Βλ. σημ. 11.

SUMMARY

LATE NEOLITHIC BURIALS FROM THE NEOLITHIC SETTLEMENT ON PROFITIS HELIAS HILL IN MANDRA VILLAGE, PREFECTURE OF LARISA

G.N. Toufexis, S.K. Manolis, G.E. Fountoulakis, E.I. Petroutsa

The Neolithic settlement is located on Profitis Helias hill North of the Mandra village, c. 10 km West of Larisa. The settlement was excavated in an area of ca. 1,6 acres during the construction of the new National Road Larisa – Trikala which covered the excavated part. Five building phases (I-V) could be recognized spanning the Late and the end of the Neolithic period. The burials could be assigned to the phase IV during which the two previous ditches (B and C) encircling the settlement were filled and replaced by an enceinte stone wall in level V.

Burial 1 was found in trench M3 inside the ditch B and near the upper part of its inner side. The adult male of 30-35 years old was laid in a contracted position on his left side with a roughly North-South orientation, his head to the South. Two big stones in front of the chest and over the right arm might have consisted a kind of a grave marker.

Burial 2 was also found in trench M3 near the bottom of the ditch B and contained in all probability a female adult older than 35 years old. The dead was interred in a shallow oval grave pit dug into one of the ditch fills and laid on his back along a roughly North-South axis, the head to the North. Although in good preservation, the skeleton was lacking the long bones of the upper and lower limbs with no traces of cutting marks or indications of mutilation. The missing bones were probably detached from the skeleton at least several months after the inhumation and placed as a secondary burial in a small cavern dug into the inner side of the ditch, 1.40m distance Southeast of the burial 2 and behind the burial 1. The cavern contained in its upper part a skull and few disarticulated human bones which were separated by a stone from the lower part where the long bones were carefully placed in upright position. Although the anatomical completeness of those bones to the missing ones from the skeleton of burial 2 is striking, the hypothesis that they belonged to the same individual is still open since no chemical analysis of the bones has been undertaken. A few animal bones and a large flint blade collected around the cavern were probably correlated to the secondary burials and might indicate mortuary practices involving food offering and consumption.

Burial 3 was found in the open interior of the settlement next to a large pit which probably served as a storage and later as a refuse pit. The dead adult was interred in an unusual position as if he was simply dropped in a shallow pit on his front with his legs strongly bent at knees from behind. The bandaging of the skeleton in order to be exhibited intact in the New Archaeological Museum did not permit its further examination. A stone polisher and a clay miniature vessel may have consisted grave offerings to the dead.

The interring of several inhabitants in communal parts of the settlement as in ditch B, may symbolically indicate the absorption of individual identity by the group identity whereas the

practice of secondary burials may have intended to strengthen bonds between the living and ancestors hence the maintenance of the social memory.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreou S. – Fotiadis M. – Kotsakis K., 1996. Review of Aegean Prehistory V: the Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, *AJA* 100, 537-97.
- Γαλλής Κ., 1982. Καύσεις νεκρών από τη νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία, *ΔΑΔ* 30, Αθήνα.
- Γαλλής Κ., 1996. Ταφικά έθιμα, στο Παπαθανασόπουλος Γ.Α. (επιμ.), *Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 171-174.
- Γραμμένος Β.Δ. – Κώτσος Σ., 2004. Σωστικές ανασκαφές στο νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης, Μέρος ΙΙ (1998-2003), *Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βόρειας Ελλάδας* 6, Θεσσαλονίκη.
- Fowler K., 2004. *Neolithic mortuary practices in Greece*, BAR-IS 1314, Oxford.
- Nanoglou St., 2001. Social and monumental space in Neolithic Thessaly, Greece, *EJA* 4 (3), 303-322.
- Παπαθανασόπουλος Γ., 1971. Σπήλαιο Διρού, 1971, *AAA* 4, 289-304.
- Παπαθανασόπουλος Γ., 1996. Ταφικά έθιμα Διρού, στο Παπαθανασόπουλος Γ.Α. (επιμ.), *Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 159-162.
- Perlès C., 2001. *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*, Cambridge.
- Σάμψων Α., 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και τα νεκροταφεία*, Αθήνα.
- Souvatzi S. – Skafida E., 2003. Neolithic communities and symbolic meaning. Perceptions and expressions of symbolic and social structures at Late Neolithic Dimini, Thessaly, στο Nikolova L. (επιμ.), *Early symbolic systems and communications in Southeast Europe*, Oxford, 429-441.
- Talalay L., 2004. Heady business: skulls, heads, and decapitation in Neolithic Anatolia and Greece, *JMA* 17, 139-163.
- Τουφεξής Γ., (υπό έκδοση). Νεολιθικός οικισμός στη θέση Προφήτης Ηλίας του Δ.Δ Μάνδρας, Δήμος Κοιλιάδας, Ν. Λάρισας, *ΑΔ* 55, *Χρονικά*.
- Triantaphyllou S., 1999. Prehistoric Makriyalos: A story from the fragments, στο Halstead P. (επιμ.), *Neolithic society in Greece*, *Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 2, Sheffield.
- Triantaphyllou S., 2001. *A Bioarchaeological approach to Prehistoric cemetery populations from Central and Western Greek Macedonia*, BAR-IS 976, Oxford.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1971. Δύο νέα εγκαταστάσεις της Αρχαιοτέρας Νεολιθικής εις την Δυτικήν Θεσσαλίαν, *AAA* 4, τεύχ. 2, 164-175.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1973. Ταφικά έθιμα, στο Θεοχάρης Δ. (επιμ.), *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα, 201-212.

Εικ. 1. Τομή Μ3. Η Ταφή 1 και δίπλα σ' αυτήν το «σπηλαίωμα» με τις δευτερογενείς ταφές (ανακομιδές). Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 2. α-β. Τομή Μ3. Ταφή 1.

Εικ. 3. Τομή Μ3. Η Ταφή 2 κοντά στον πυθμένα της τάφρου και το «σπηλαίωμα» με τις δευτερογενείς ταφές (ανακομιδές) στο επάνω δεξιό άκρο της εικόνας.

Εικ. 4. Τομή Μ3. Ταφή 2.

Εικ. 5. Τομή Μ3. Τα μακρά οστά της κατώτερης ανακομιδής εντός του «σπηλαιώματος».

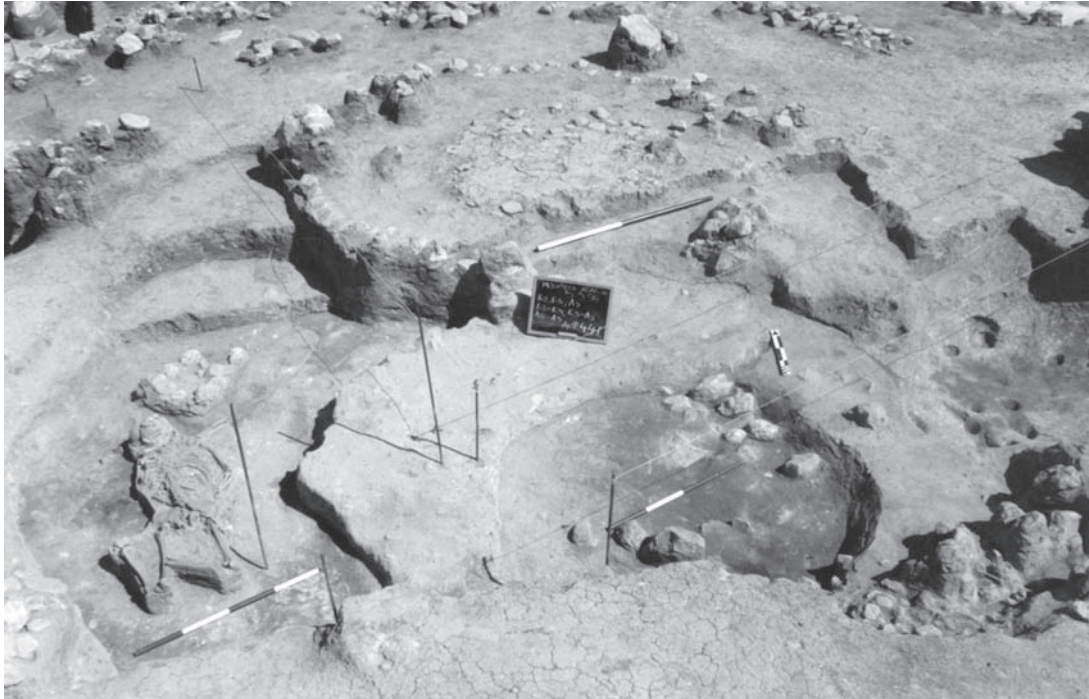

Εικ. 6. Νεολιθικό πήλινο κεφάλι (ανθρώπινο κρανίο?).

Εικ. 7. α. Τομή Μ3. Λεπίδα πυριτολίθου από την περιοχή της ανακομιδής, β. Τομή Λ3. Στιλβωτήρας από την περιοχή της ταφής 3.

Εικ. 8. Τομή Λ3.Ταφή 3 (γενική με τον απορριματικό λάκκο).

Εικ. 9. Τομή Λ3. Ταφή 3.

THE NORTHERN FRONTIER OF THE MYCENAEAN WORLD*

Birgitta Eder

The search for the northern frontier of the Mycenaean world has a long history in Mycenaean studies¹. The starting point for my present investigation was offered by my study of Mycenaean seals and sealings². Seals made of various materials come from all over Mycenaean Greece (see figure 1 for a distribution of seals of the “Mainland Popular Group” in the Aegean). Apart from the core areas of the Argolid, Messenia and Boeotia they have been found also in the area of western, central and northern Greece up to the mountain Olympos. These include golden signet rings with figural illustrations and hard stone seals which were made of semi-precious stones; glass was either engraved or pressed in moulds to produce seals, and finally seals were made of less valuable materials such as soft stones like steatite (see figure 2 for distribution of various seal types in Thessaly). Material, style and shapes link all those different categories of seals from all parts of the Greek mainland³.

The use of seals and corresponding sealings has a long tradition in economic administration. This is valid for pre-literate as well as literate systems of administration, and even in a written administration seals play their role as means of control of economic transactions. Sealed and inscribed clay nodules have been found in the palatial centres and sub centres on the Greek mainland in Mycenae, Tiryns, Midea, Pylos and Thebes, and the study of those sealings has made clear, how seals were employed at the interface between the administrative interests of the central palace administrations and persons and institutions outside the palaces⁴.

The circulation of Aegean seals is almost confined to the Late Bronze Age Aegean, and only very few exceptional pieces have been found on the western coast of Asia Minor, in

---

* I would like to thank Barbara Horejs and Reinhard Jung for stimulating discussions and for letting me read and refer to several of their articles before publication.

1. See Wardle 1975; Feuer 1983, with a summary 179-200; Harding 1984, 235-244; Kilian 1976a; 1986; Bergonzi 1988 with a good review of scholarship. Kilian 1990; Feuer 1999; Touchais 2002.

2. This is part of my larger study carried out at the Mykenische Kommission of the Austrian Academy of Sciences, which is dedicated to the northern and western regions of the Greek mainland in the Late Bronze Age: Eder 2007a; 2007b and forthcoming.

3. Several thousand Aegean seals are collected and published in the CMS series, where volume V and its supplements pertain to the finds in Greek museums and collections. For a recent account on the seals of the so-called Mainland Popular Group, pressed glass seals and fluorite seals see Dickers 2001.

4. Palaima 2000a; 2000b; 1987. Thebes: Piteros–Olivier–Melena 1990; Aravantinos 1990. Pylos: Pini 1997; Flouda 2000. Mycenae: Müller–Olivier–Pini 1998. For a summary see Krzyszkowska 2005a, 284–300; see also Bennet 1989. On the mainland only palatial sites or important subcentres have produced clay nodules; cf. Hallager 2005, 248–249, fig. 4, 260; also Driessen 1996.

Cyprus and the Levant. This suggests that they were actually not considered as objects of trade and exchange⁵. The limitation of their distribution suggests that they were – to a certain extent – intelligible only to a restricted circle of users. If we take them as tokens of an administrative system, Aegean seals had bureaucratic limits of function; and this circumstance may be reflected by their geographical diffusion⁶.

In Greece the northernmost examples come from the cist tomb cemeteries of Ag. Dimitrios, which lie on the northern slopes of mount Olympus on an inland route leading from western Macedonia to Thessaly. 17 steatite seals of the ‘Mainland Popular Group’ and one pressed glass seal come from a few tombs within two cemeteries of cist tombs⁷. A tomb at Treis Elies contained a single seal which most likely belongs to the ‘Mainland Popular Group’⁸. A carnelian ‘Cut Style’ seal was found in a post-Bronze Age context at Dio, where it arrived under unknown circumstances at an unknown date. These 20 seals form a spatially and chronologically rather compact group. This suggests that seals did not arrive in the Olympos area by chance as a single find might imply, but are rather part of a larger distribution pattern which covers the Greek Mainland (figs. 1-2)⁹.

Even the simplest seals – such as Mainland Popular Group seals, pressed glass seals or fluorite seals – did not travel beyond an imaginary border line across the river Aliakmonas. This appears remarkable since the cist tomb cemeteries at sites like Aiani and Ano Komi on the other side of the river are otherwise rich in objects of Mycenaean origin such as weapons and pottery, and grave gifts as well as burial customs are in many respects similar to those at Agios Dimitrios¹⁰. None such seals have been found in neighbouring Macedonia, Epirus, Albania or even further north in the Balkans.

The confines of seal distribution offer an indication of the territorial extent of political and economic control exercised by the Mycenaean palatial system. From written documents M. Liverani outlines the concept of borders and territorial control in Near Eastern states, where boundaries were recognised as a watershed for taxation. Even if geographical features like mountains or rivers offered a border line, territory was defined on the basis of people and places under the authority of the state¹¹. Applying this perspective to Mycenaean Greece, the distribution of seals provides something like a spatial mapping of bureaucratic influence. Instead of drawing a precise boundary line, what mattered to the palatial system was to establish and make clear in which direction each settlement or group of people had to send its contribution in products and workforce. This leads to a definition of boundaries not as lines but as groups of settlements, which were politically and economically oriented towards the respec-

5. Cf. Pini 2005a, 778, n. 6; Krzyszkowska 2005a, 307–308; 2005b, 774; Darcque 2004, 50–51; Eder 2007a, 100; 2007b, 40 with n.28; forthcoming.

6. See Eder 2007a; 2007b.

7. Agios Dimitrios: Among 34 tombs of the cemetery at Spathes four cists contained twelve seals, while six seals come from one of two cist graves at Lakkou t’Ambeli. See *CMS V Suppl. 1 A*, 377–378, nos. 348–353 (tomb 2 at Lakkou t’Ambeli), nos. 354–365 (tombs 8, 21, 26, 30 at Spathes, no.363 is a pressed glass seal).

8. Πουλιάκη-Παντερομαλή 1989, 324.

9. This appears even more clearly when compared to the almost random distribution of the about 20 Aegean seals which have been recovered from more than a dozen places in the Eastern Mediterranean and frequently come from post-Bronze Age contexts. For references see Pini 2005a, 778, n.6. Krzyszkowska 2005a, 307–308; Eder 2007b, 40.

10. Aiani and Ano Komi: Καραμήτρου-Μεντεσιδη 1998; 2000; 2003.

11. Cherry 1987, 153; Liverani 1988, 84–85; 2001, 52–65.

tive Mycenaean centre. A northern boundary of Mycenaean Greece can thus be tentatively established by following the limits of administrative reach as indicated by the seals.

Mycenaean Greece would thus include the northern part of Thessaly up to the Olympos region, whereas the Middle Aliakmonas would be already part of a different world. However, official symbols of the state are subject to widespread imitation and manipulation¹². In order to underpin this concept of a northern frontier of the Mycenaean world, I started to consider other classes of evidence.

Burial customs offer an ideal test case: Both Thessaly and Macedonia share a tradition of single burials in cist and pit graves which continues in both areas into the Late Bronze and Early Iron Age (see figure 3 for a distribution of cist and pit graves in the LH IIIA–B periods)¹³. Thessaly, however, came under the influence from the southern Greek Mainland from the early Mycenaean period onwards. Following examples in the south various tomb types such as large and small tholos tombs, chamber tombs and built chamber tombs were adopted in Mycenaean Thessaly (fig. 4)¹⁴. As far as the present state of research allows telling, Late Bronze Age tholos tombs, chamber tombs and built chamber tombs cover Thessaly from south to north. The blank in western Thessaly reflects more the state of research, and future archaeological investigations may well fill in this gap. In this case the absence of evidence is not sufficient evidence of absence.

Besides the area of Volos and Dimini, where up to now four large tholoi (diameter around 8 m) are known, the only other large tholos tomb stands in the western plain at Georgikon near Karditsa¹⁵. Earth cut chamber tombs are generally rare, but have been located in Kato Mavrolophos, Pherai, and Mega Monastiri and at Soufli magula near Larisa. Small built tholos tombs with a diameter between 3.0 and 5.0 m are much more popular and continue to be built and used also in the Early Iron Age. Late Bronze Age examples have been located at Pteleon, Anavra, Aerino and Koryphoula (on the southern end of the former lake Karla) in the south and in Gonnoi, Rachmani, Spilia and Bounarbashi in the north¹⁶. Finally, built chamber tombs, which correspond in size to these smaller tholoi, have been identified in Pharsala, Ag. Antonios and Aerino¹⁷. The built tomb in Rachmani is a dubious case, which could either have been a tholos or a chamber tomb¹⁸.

All these various tomb types were used for multiple burials, probably as family tombs.

12. Lightfoot– Martinez 1995, 480; Trinkaus 1984, 36–37. See also Cherry 1987, 152–159.

13. Cist and pit graves in Thessaly: Lewartowski 2000, 90–92 with references; Feuer 1983, 77–78, fig. 18. See also Cavanagh–Mee 1998, 214 fig. 6,1 showing a slightly incomplete distribution map of cist and pit graves on the Greek mainland in LH IIIA–B. For southern West-Macedonia see above n. 10.

14. Distribution map of tholos tombs, built chamber tombs and earth cut chamber tombs in LH IIIA–B: Cavanagh–Mee 1998, 216–217, fig. 6.2–3. See also Feuer 1983, 74–78, fig. 18.

15. References in Cavanagh–Mee 1998, 82: Tholoi no. 428 (Volos); no. 92 (Dimini A and B); no. 116 (Georgiko). An unlooted tholos tomb of LH IIIA1–2 date was recently discovered at the northern periphery of Volos: V. Adrimi-Sismani in Whitley 2004–2005, 59–61 and in the present volume. For the tholos at Georgiko see most recently Ιντζεσίλογλου 2005.

16. References in Cavanagh–Mee 1998, 82: no. 19 (Anavra), 385 (Spilia), no. 336 (Pteleon), no. 341 (Rachmani), no. 121 (Gonnos). For Aerino see now Αραχωβίτη 2000, 367–368. For Koryphoula see Αδρύμη–Σισμάνη – Ικαρδαλίνου – Αγνωσιώτης 2004.

17. References in Cavanagh–Mee 1998, 88, no. 248 (Mega Monastiri), no. 383 (Soufli magula). For the chamber tombs at Pheres and Kato Mavrolophos see Δουλιέρη–Ιντζεσίλογλου 1994; Αραχωβίτη 2000; Μαλακασιώτη 1992. Eder forthcoming will offer the full bibliographical documentation of each site.

18. Wace – Thompson 1912, 40–41; Feuer 1983, 76–77.

They remained in use for generations over long periods of time, and in addition to the simpler and generally more modest single burials in cist and pit graves. Differences exist in respect to the expenditure on construction and size of the tombs, and also the variety of burial gifts displays differences in wealth. All these differences may be taken to reflect differences in social rank and suggest the existence of a quite pronounced social hierarchy. Despite the limited evidence from western and northern Thessaly, the distribution of tholos and chamber tombs suggests that Thessaly – including the Peneios-valley – was culturally integrated into a southern network and socially more differentiated than contemporary Macedonia.

In contrast, archaeological evidence from Macedonia suggests small scale patterns of settlement, each centred on individual habitation mounds, these typical tombs, which form so characteristic features of the landscape in central Macedonia. Cemeteries seem to have been organised in clusters of cist and pit tombs, and tomb architecture as well as the comparatively limited variety of burial gifts suggest rather flat social hierarchies¹⁹. Tholos tombs and chamber tombs were apparently not adopted²⁰.

A look at the different traditions in the production and consumption of various classes of Late Bronze Age pottery in Macedonia on the one hand and in Thessaly on the other hand supports the view of a cultural border between these two regions. Here I owe much to the work of Barbara Horejs, who studied the various groups of handmade pottery from the tomb of Agios Mamas in the Chalkidiki and examined variances in the reception and distribution of the different handmade pottery classes in Macedonia, the inner Balkans and in the Aegean²¹. A border zone between “north” and “south” becomes visible only when one takes into consideration all the pottery classes which were in use in both areas in roughly the same period. If one looks at the distribution of Mycenaean painted pottery only, one gets the familiar picture of the diffusion of Mycenaean pottery from the southern Greek mainland into Macedonia²². In this respect southern West-Macedonia and the coastal regions around the Thermaic Gulf appear to have formed the zones of primary contact with the Mycenaean Aegean, and communication with Thessaly is almost implied by geographical proximity²³. In the present context, however,

---

19. Ανδρέου – Κωτσάκης 1999, 113; Andreou – Fotiadis – Kotsakis 2001, 307, 325–326; Andreou 2001, 169–171; see also Wardle 1997, 524–525. The production of a variety of pottery classes and their often quite different integration into the range of pottery groups, which were used in these small communities on the various settlement mounds of Macedonia, offer an idea of the small scale of the societies in question. Cf. Jung 2002b; 2004; Jung 2006, 416–417 (on the local differences in the reception of Mycenaean pottery); Horejs 2005, 255–282; Horejs 2007, pl. LXVIIa (on the small regional groups which can be distinguished on the basis of a stylistic evaluation of matt-painted pottery). The pit and cist tombs of Aiani and Ano Komi in south-western Macedonia show all more or less the same expenditure on construction, and also few and modest burial gifts do imply rather flat social hierarchies when compared to Mycenaean burials. Only few burials are distinguished by the deposition of bronze weapons: Καραμήτρου-Μεντεσιδη 1998; 2000. However, Barbara Horejs points out to me in conversation that even the limited variety of burial gifts and their variance in numbers suggests the existence of hierarchically structured societies in Late Bronze Age south-western Macedonia.

20. This seems to be the case in the Late Bronze Age; however, in the EIA chamber tombs were apparently adopted at Kambos Phouriou in the area of the middle course of the Aliakmonas and further northeast at Makrigialos/Pydna and Alikes Kitrous: Χονδρογιάννη-Μετόκη 1997, 39–41; Μπέσιος 1991, 172.

21. Horejs 2007; 2005, 28–207 discusses various groups of handmade wares and pottery fabrics of Late Bronze Age Macedonia, 255–282 she illustrates and discusses the distribution of Late Bronze Age matt-painted pottery.

22. Horejs 2007, pl. LXVIIb. Cf. Touchais 2002, 202–203, fig. 1.

23. See also Jung 2005, 53, n. 48.

it is important to look at the remarkable differences in the reception of different classes of pottery in Late Bronze Age Macedonia and Southern Greece.

Southern Greece had a strong MH tradition in the production and consumption of a variety of pottery classes, which included Grey Minyan and handmade mattpainted pottery during the Middle Bronze Age. At the beginning of the Late Bronze Age Mycenaean pottery formed only a small percentage of the whole pottery assemblage²⁴. However, by LH IIIA2 Mycenaean pottery seems to have almost entirely replaced this variety by its famous koiné style of the palatial period.

Very much in contrast to the Mycenaean uniformity of the south, a high degree of variability in pottery production and consumption characterises the Late Bronze Age in Macedonia. Mycenaean pottery was at least from LH IIIA part of the local pottery repertory, but forms only a small percentage (5%) of the whole pottery assemblage²⁵. But this is only true for Mycenaean decorated pottery, whereas unpainted Mycenaean pottery or cooking vessels were almost never integrated into Macedonian pottery traditions²⁶.

Mattpainted pottery forms a characteristic element of the regional cultures of Late Bronze Age Macedonia. It was inspired by prototypes from the south in the beginnings of the Late Bronze Age and continued to be produced in Macedonia throughout the Late Bronze Age, in contrast to the southern Greek mainland where it seems to have died out in the course of the palatial period²⁷.

Apart from these pottery classes which illustrate the strong influence from the south, a variety of unpainted handmade wares of local and Balcanic traditions was in use in Late Bronze Age Macedonia. These include bowls with wishbone handles, amphorai with conical necks, incised globular kantharoi and pyraunos-cooking pots, just to recall some of the more widely distributed shapes²⁸. In contrast to the celebrated koiné on the southern Greek Mainland during the Mycenaean period of LH IIIA and B, contemporary Macedonian societies made use of a larger variety of pottery wares and shapes than ever before²⁹. These differences in the range of pottery classes in use in Macedonia on the one hand and the more southern mainland on the other hand indicate that during the Mycenaean palatial period these regions were separated by different eating and drinking habits, and that differences existed in respect to social contexts of how and when which types of pots were used³⁰.

In the area between northern Thessaly and southern Macedonia several tomb contexts of the Late Bronze Age produced similarly mixed assemblages of pottery groups. The cemeteries

24. Dickinson 1989; Rutter 2001, 137. Matt painted pottery in a MH tradition continued to be produced and consumed, at least as part of the pottery assemblage, in several areas of the Greek mainland until LH IIIA1: cf. Horejs 2003, 351-352.

25. Horejs 2003, 346; Jung 2003, 132; 2004, 212-213; e.g. in Kastanas the Mycenaean pottery in layers 16 to 13 (LH IIIA Late – IIIC Developed/Advanced) forms 6–20% of the whole pottery assemblage. See also Jung 2002a, 218-229.

26. Jung 2002a, 191-198; 2003, 132; 2004, 213-214.

27. Horejs 2003; 2005, 255-282; 2007, 299-300; Hochstetter 1984, 181-188, fig. 49.

28. Horejs 2007; 2005 offers a thorough discussion of the various groups of Late Bronze Age handmade pottery from Ag. Mamas and their regional cultural context.

29. Horejs 2007; 2005, *passim*; percentage of Mycenaean pottery: Jung 2003, 132; 2004, 213-214.

30. On the basis of the ceramic evidence from Kastanas (LH IIIC Early) Jung 2002b, 41 discusses the differences in the use of Mycenaean versus mattpainted pottery and the implications for the different social and symbolic meaning of the two pottery groups.

of cist and pit graves in the mountainous regions of the Olympos and the Chasia mountain range as well in the area of the Middle Aliakmonas valley contained a mixture of Mycenaean pottery (mainly alabastra) with local handmade shapes and mattpainted handmade wares. This applies to the graves at Agrelia in the mountainous area of northwestern Thessaly as well as to the tombs at Spathes and Tou Lakkou t'AmbeI near Agios Dimitrios on the northern flank of the Olympos, and to those cist and pit graves which have been discovered at Aiani, Ano Komi and other sites along the middle course of the Aliakmonas, where the local mattpainted pottery covers an important section within the local range of pottery products. Mycenaean pottery makes up to 35 % of the pottery in these tombs³¹.

In Mycenaean Thessaly only a limited number of data from tomb contexts and settlements exists which can be used to illustrate the intensity in usage and circulation of Mycenaean wares in comparison with other classes of pottery. According to the present state of research LH I pottery has not been recorded from Thessaly until now. A number of sites have produced LH IIB³²; however, no clue exists to assess the relative share of other local wares which followed a MH tradition of pottery production. In the coastal area of the Pagasitic Gulf, at Pefkakia and Volos-Palia, these wares probably continued to be produced as late as LH IIIA1³³. However, in the course of the palatial period (LH IIIA2–B) the usage of Mycenaean pottery at sites in the area of the Pagasitic Gulf appears to have followed consumption patterns which are familiar from the southern Greek mainland. The pottery from the complex of buildings at Dimini, which was destroyed at the end of LH IIB and reoccupied in LH IIIC Early, illustrates the common repertory of shapes and decorative patterns of Mycenaean pottery of the palatial period³⁴.

Similar perspectives might apply to other settlements. Sites located in the interior plains of Thessaly such as Bounarbashi and Rodia in the area of Larisa in the north or Ktouri in western Thessaly have produced rich collections of Mycenaean pottery, although one has to take into account painful gaps in systematic archaeological investigations. The lack of stratigraphically well observed contexts makes it thus impossible to document the proportions of Mycenaean pottery in relation to handmade wares or to illustrate corresponding periods of circulation. However, a few data suggest different patterns of reception and use of Mycenaean pottery at these northern and western Thessalian settlement mounds on the one hand and their Macedonian counterparts on the other hand. Whereas Mycenaean pottery is abundant

31. Agrelia: Feuer 1983, 131-140. Spathes, Mycenaean and handmade pottery: Πουλάκη-Παντερμαλή 1987a, 707 pl. 137, 2; 1987b, 203; see also eadem in Demakopoulou 1988, 135 nos. 80-82. *Ancient Macedonia* 1988, 152-153, nos. 60-61. Ano Komi, Aiani and other sites along the middle course of the Aliakmonas River: Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1998; 2000; 2003. Jung 2003, 36 calculates the percentage of Mycenaean wares in the tombs of Aiani and Ano Komi around 35 %.

32. Survey in Mountjoy 1999, 824, 827-835. Jung (in press), fig. 2 illustrates the distribution of Early Mycenaean pottery in the North Aegean.

33. MH wares in Late Bronze Age levels at Pefkakia magula: Maran 1992, 174-176 (mattpainted pottery of the LBA), 306-309 (comparative evidence from Eutresis), 353-355 (comparative material from the shaft graves at Mycenae), 373-374: "Die Laufzeit mattbemalter Keramik schließlich dürfte auf der Ostpeloponnes zumindest den Großteil der Stufe SH I umfassen, während sie in Mittelgriechenland und Thessalien sogar noch länger (wahrscheinlich SH II/III A1) andauerte". On mattpainted pottery in LH contexts on the Greek mainland see Horejs 2003, 351-352; 2005, 251-252, 274-276 with references.

34. Jung 2006, 410, n. 25 with reference to Αδρύμη-Σισιάνη 1999-2001, 95, 97, fig. 25.

in the surface material from the magules of Thessaly³⁵, the local pottery assemblages on the *toumbes* of Macedonia contain only small amounts of Mycenaean pottery in LH IIIA–B. In Macedonia Mycenaean pottery became more frequent only towards the end of the Late Bronze Age, although not all sites followed this general trend³⁶.

Also the consumption of unpainted Mycenaean pottery seems to have followed different rules in Thessaly from those in Macedonia: K. Kilian noted in his rather brief discussion of the survey material from the Bounarbashi magula the presence of large numbers of plain Mycenaean pottery which included unpainted kylikes. Unpainted Mycenaean pottery was also found on the magula of Ktouri. Unpainted and painted wheelmade Mycenaean pottery formed complementary parts of Mycenaean table wares on the southern Greek mainland, and the occurrence of both painted and unpainted Mycenaean pottery on these habitation mounds of Northern and Western Thessaly appears to conform rather to a southern pattern of pottery consumption³⁷. In other words, although final confirmation through data from excavations is missing, the usage of Mycenaean pottery in Thessaly was probably modelled on Mycenaean eating and drinking habits of the south. In contrast, in Macedonia the integration of unpainted Mycenaean pottery into the assemblage of locally produced wares was limited to the extreme³⁸.

A few tomb contexts illustrate the pure Mycenaean character of Mycenaean burial gifts in Thessaly. The cist tomb cemetery of Nea Ionia in Volos comprises mainly the period LH IIB–IIIA1 and offers ideal conditions for studying burial assemblages. In respect to pottery, even in LH IIB burials received almost exclusively Mycenaean vessels, and mattpainted or other handmade pots form the rare exception to this general rule³⁹. This pertains even more to the pottery which was buried in the chamber tombs from Mega Monastiri, Velestino-Pherai and Kato Mavrolophos or the tholos tombs near Pteleon (LH IIB–IIIC). Here the pottery is exclusively Mycenaean in character, and shape and decoration correspond to the repertory of Mycenaean vessels current in the south, even if a predilection for alabastra appears to be a Thessalian phenomenon⁴⁰. No context appears to confirm the contemporaneous and joint deposition of handmade mattpainted and wheelmade pottery in tombs of LH IIIA–B Thessaly⁴¹.

This holds true even further north in the Peneios valley, where three tombs at Spilia,

35. In the course of his fieldwork Bryan Feuer observed large numbers of Mycenaean painted pottery on the surface of the magules Bounarbashi (Feuer 1983, 103) and Rodia (Feuer 1983, 113), which he describes in terms of density as 7–10 sherds per m² (Feuer 1983, 96). Excavations at Ktouri magula in western Thessaly recovered also a rich collection of Mycenaean pottery. The pottery belongs to the LH IIIA–B periods and is not Submycenaean as Y. Béquinon suspects. Béquinon 1932, 147–174 documents Mycenaean and Protogeometric finds: “le site de Ktouri se révèle particulièrement riche en céramique submycénienne” (169). Cf. also Feuer 1983, 95. On the date of the pottery from Ktouri (LH IIIA2–B), see Mountjoy 1999, 821–822; Kilian 1976b, 70.

36. See above n. 25.

37. Bounarbashi: Kilian 1976b, 68. Ktouri: Béquinon 1932, 168: « mais il se présente aussi des vases dépourvus de tout ornement ». Cf. Jung 2002a, 191–192 with fig. 67, where he compares the proportions of painted and unpainted Mycenaean pottery from different settlements of southern Greece and Kastanas in Macedonia.

38. See above n. 26

39. However, a jug from a LH IIB/IIIA1 context appears to continue a local tradition of MH mattpainted pottery: Μπάτζιου-Ευσταθίου 1991, 31–32, fig. 12, pl. 20 α–γ: jug BE 6173 from tomb 187.

40. For references to the individual sites see above n.16–17. Cf. Mountjoy 1999, 820–825.

41. A cist tomb at Dimini may form the exception to this rule. Among two cist tombs at Dimini, which yielded LH IIIA2 pottery, one contained also a mattpainted jug. However, the effective number of burials in this tomb remains unclear. One can thus not exclude the possibility that it was used for more than one burial. Τσούντρας 1908, 150–152, figs. 64–67; for the date see Mountjoy 1999, 840, 842–843 fig. 339 Thessaly nos. 74–75 (LH IIIA2).

Rachmani and Soufli magula have been documented with their contents. A burial in the tholos tomb at Spilia contained two alabasters of LH IIIA2 date, one knife, one needle, one steatite lentoid seal (which probably belongs to the Mainland Popular Group) and two whorls⁴². At Rachmani the gifts of a burial in a built tomb consisted of a LH IIIB amphoriskos, two seals, again of the Mainland Popular Group, and a glass relief bead⁴³. A group of LH IIIA2-B alabasters belonged to the burial gifts of six burials in a chamber tomb at Soufli magula⁴⁴. Neither matt-painted nor unpainted handmade pottery was found in these tombs, and in this respect burial habits seem to conform to southern standards.

Despite the uncertainties and gaps in the archaeological record the available evidence suggests that the northern and western plains of Thessaly were integrated into the Mycenaean *koiné* of pottery production and consumption of the Mycenaean mainland. Socially and ideologically this pattern of reception seems to be modelled on the production guidelines and consumption habits of the southern mainland. Things change further north in the mountainous regions of the Olympus and further west in the Chasia, where Mycenaean pottery formed only a component of the local pottery assemblage and was buried in tombs along with a range of handmade and matt-painted wares.

Apart from different traditions in pottery production and consumption in Macedonia on the one hand and on the Mycenaean mainland on the other hand, also the distribution of prestige goods implies the existence of a North-South divide in the Mycenaean palatial period (LH IIIA2-B). While in the early Mycenaean period Mycenaean type swords arrived at places far in the Balkans, such exports seem to be missing to a large extent in the LH IIIA-B periods. This applies also to other Mycenaean prestige goods such as gold jewellery, glass relief beads and ivory works⁴⁵. Taking into account the present state of research, in LH IIIA-B prestige goods of Mycenaean workmanship seem not to have travelled much further north than the Aliakmonas valley and thus confirm the postulated border area. The cemetery of Aiani close to the northern bank of the Aliakmonas and the one at Spathes on the northern flank of the Olympus yielded Mycenaean bronze swords, and according to its spiral decoration the cruciform sword from Aiani most likely came from a Mycenaean palatial workshop⁴⁶. In addition,

---

Mycenaean pottery (LH IIB-III B) and vessels with a rather MH appearance came from cist tombs near Larisa, but the context of the individual pieces remains entirely unclear. Feuer 1983, 102, 121; Θεοχάρη 1960; 1962, 40-46.

42. Soufli magula: Γαλλής 1973-74, 573-574 pl. 383α-γ; Feuer 1983, 68, fig. 14, 121, 123, figs. 59-60 (LH IIIA2). Mountjoy 1999, 840-841, fig. 338, nos. 69-70 (LH IIIA2), 846-847, fig. 341 Thessaly no. 97 (LH IIIB).

43. Rachmani: Wace -Thompson 1912, 40-41, 47-48 fig. 23e, 50 fig. 26 h-k. Mountjoy 1999, 845-846, fig. 341, Thessaly no. 89 (LH IIIB).

44. Spilia/Ossa: Θεοχάρης 1969a; 1969b, figs. 1-2. Feuer 1983, 104, 109, 108 fig. 37, 110 fig. 38. Mountjoy 1999, 840-841, fig. 338. Thessaly no. 67 (LH IIIA2).

45. Jung 2005, 53-57. Representative architecture, sculpture, frescoes and any evidence of literacy are absent from Late Bronze Age Macedonia anyway, but due to lack of research this applies also to Thessaly when one leaves the area around the Gulf of Volos. Our knowledge of the northern and western areas of Thessaly in the Late Bronze Age suffers from too little of excavations and surveys, and it is thus dangerous to base conclusions on the absence of data.

46. Aiani, cruciform sword (Type D according to Sandars): Καραμήτρου-Μεντεσιδη 2000, 600, 606, fig. 11; Jung 2005, 53, n. 54. Two horned swords from Spathes near Agios Dimitrios: Πουλάκη-Παντερμαλή 1987a, pls. 136.2, 137.2; Demakopoulou 1988, 136, nos 83-84. Note also the Mycenaean swords from the tombs at Agrelia: Feuer 1983, 132, 135, fig. 73, 136, 138, 139, fig. 78; Papadopoulos 1998, 20, pl. 13, no. 89, 27, pl. 20, no. 125; Kilian-Dirlmeier 1994, 46 pl. 15, no. 79.

the tombs at Spathes contained glass relief beads and the seals of the Mainland Popular Group which I have mentioned before⁴⁷.

Kolitsaki was a site with Mycenaean finds near Servia on the right bank of the Aliakmonas where archaeological investigations took place 1985–86 before it was flooded by the artificial lake. Fragments of LH IIIB pottery belong to craters, skyphoi and a ceramic stand. They apparently do not represent burial gifts, but rather belong to the inventory of a settlement (or sanctuary)⁴⁸. Two fragments of wheelmade hollow figures are also part of this archaeological context⁴⁹. They belong to feet of two hollow clay animal figures of the type which is known from Mycenaean sanctuaries and tomb contexts⁵⁰. Now these new finds bear reference to the well-known and rather isolated find of a terracotta head from Ano Komi, which must have once been part of a wheelmade human figure of clay⁵¹, even if its date to either LH IIIB or IIIC remains open. Several Mycenaean figurines (of the standard types) have turned up outside the Aegean, especially in the Near East and in Asia Minor, and some in Agios Mamas in the Chalkidiki. However, wheelmade figures of humans and animals were apparently not exported and rather confined to the Aegean⁵². To my mind all these finds reflect a high density of various objects of Mycenaean origin in the area of the Middle Aliakmonas and imply an impact on a social as well as cultural level during the Mycenaean palatial period which is otherwise unknown from Late Bronze Age Macedonia.

Anthropological studies of border and frontier zones have taught us that political, ethnic or linguistic borders hardly appear as clear lines in the material culture, but rather as zones of cultural hybridization or creolization⁵³. Communication across the border favours acculturation processes on both sides and creates haziness in the material record. What we actually find

47. Spathes: Πουλάκη-Παντερμαλή 1987a; 1987b. See also the contributions of the excavator in the following publications: *CMS V Suppl.* 1 A, 377-378; Demakopoulou 1988, 135-137, nos. 80–86; *Ancient Macedonia* 1988, 152-155, n. 60-63.

48. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2003, 174-175, 188, fig. 15.

49. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2003, 175, 189, fig. 17.

50. The geographically speaking nearest examples come from southern Thessaly: A hollow bull figure was found at Dimini: Αδρύμη-Σισμάνη 1996, 1304, pl. V.15. A terracotta chariot model with two horses was recovered from a chamber tomb at Mega Monastiri, ca. 25 km north of Volos: Demakopoulou 1988, 131, no. 74.

51. *Ancient Macedonia* 1988, 136, no. 36: surface find from the location Zigres

52. Distribution of Mycenaean figurines in the Near East: Leonard 1994, 137-141 and map 37. Pilali-Papasteriou 1998; Darcque 2004, 48-50; Jung 2003, 219, n. 75 mentions new finds of figurines from the tomba of Agios Mamas in the Chalkidike. Apart from a few exceptions wheelmade terracotta figures belonged to the inventory of Mycenaean sanctuaries: cf. Renfrew 1985, 413-416, fig. 10.1-2, 425-427 on the distribution of hollow terracotta figures: Kilian 1992. Müller 1992, 475-481 (Delphi). I would like thank R. Jung for pointing out to me the new find of a wheelmade terracotta bull at Troy, which despite Aegean prototypes was locally produced: Rieger-Thumm-Doğrayan 2004.

53. Lightfoot – Martinez 1995, 480-488: Rather than lamenting the ‘noise’ commonly found in the material culture at the margins of social units, we should take advantage of this ambiguity in considering the implications of cross-cutting social networks and the creolization of cultural constructs (488). Ericson – Meighan 1984, 145: “People living along a ‘border’ (tribal, linguistic, or other) are often quite likely to interact with people on the other side, and are indeed more likely to interact with ‘foreigners’ who are close by than with their own people who are at a greater distance. (...) The effect of these social relationships was to ensure that people in a border area were apt to have relatives across the border, that is, people who had married into the next tribal or linguistic group. This clearly provided the social mechanism for contact and trade across tribal and linguistic boundaries. Once through the border zone, introduced goods and ideas had little difficulty in diffusing internally within the homogeneous tribal territory. Boundary arbitration through intermarriage would tend to create haziness in and along border areas. There would tend to be a hybridization of material items of the two groups in contact. This discontinuity in the

in the cemeteries of south-western Macedonia seems to correspond with this hybrid character of a border zone.

1. Cist tombs and pit graves at Agrelia, Aiani and Ano Komi contained local handmade wares and matt-painted pottery, Macedonian type pins and spear heads, and their material culture thus shows a strong Macedonian background⁵⁴. The same applies to the cist tomb cemeteries near Agios Dimitrios on the slopes of mount Olympos which contained Mycenaean LH IIIA–B pottery and a few handmade vessels of local character. Pins are possibly missing there.

2. The high percentage of Mycenaean pottery, the presence of Mycenaean swords and daggers as well as the fragments of hollow wheel made figures which were found in Ano Komi and Kolitsaki near Servia illustrates a strong impact of Mycenaean material culture which is otherwise unknown from Macedonia in LH IIIA–B.

This blending of different cultural traditions results in the hypothesis of a boundary zone located between the northern plains of Thessaly and the Aliakmonas valley. The Pieria and Chasian mountain ranges formed the geographical massive barrier between two different systems, without preventing communication among individual groups. They separated the politically, economically and socially highly stratified systems of the Mycenaean world from the small scale societies of Late Bronze Age Macedonia. The presence of glass relief beads and 18 seals in the cist tomb cemeteries near Agios Dimitrios on the northern slopes of mount Olympos confirm a strong Mycenaean influence. Seals as well as glass relief beads were almost confined to the Aegean area and certainly were not produced for export purposes⁵⁵. On the basis of these seals I would like to argue that the Olympos region was the northern outpost of the economic and social system, which we are used to connect with the Mycenaean palaces.

---

material record might be useful in identifying the location of the border.” Cf. Gosden 2001. On the zonal character of borders in the Late Bronze Age Near East see Liverani 1988, 85–89.

54. Feuer 1983, 186–187. Jung 2002b, 45–46. Similar burial practices and similar assemblages of burial gifts have been documented in the area of the upper Axios/Vardar River valley, at Ulanci in the Former Yugoslav Republic of Macedonia: see Mitrevski 2003, 46–52. Pins and spear points in the tombs of Agrelia: Feuer 1983, 135, fig. 73; 137, figs. 74, 76, 139, fig. 78; Ano Komi: Καραμήτρου-Μεντεσιδη 1998, 463, fig. 13; 2000, 606, figs. 13–14 (Aiani); Jung 2005, 54–55 with n. 64–65.

55. See above n.5. On the geographically limited distribution of glass relief beads see Hughes-Brock 1999, 291; Nikita 2003, 32–3; Nightingale 1998, 217–20; Matoian 2003 (on Mycenaean glass relief beads from Ugarit).

ZUSAMMENFASSUNG

DIE NORDGRENZE DER MYKENISCHEN WELT

Birgitta Eder

Sozialanthropologische Untersuchungen lehren uns, dass politische, ethnische oder linguistische Grenzen sich in der materiellen Kultur häufig nicht als klare Linien abzeichnen. Vielmehr begünstigt die Kommunikation dies- und jenseits der Grenzen Akkulturationsprozesse auf beiden Seiten, welche die Konturen der Grenzen verschwimmen lassen. Das Fundspektrum in den Nekropolen des südlichen Makedonien (Aiani, Ano Komi, Agios Dimitrios) und nordwestlichen Thessalien (Agrelia) entspricht diesem hybriden Charakter einer Grenzzone: Grabstätten in Form von Kisten- und Grubengräbern und die kombinierte Beigabe von scheibengedrehter mykenischer Keramik, handgemachter mattbemalter Ware und lokalen handgemachten Formen neben makedonischen Gewandnadeln und Speerspitzentypen erweisen diese Orte kulturell dem makedonischen Raum zugehörig. Auf der anderen Seite veranschaulichen Schwerter, Glasreliefperlen und Siegel, scheibengedrehte Figuren und der hohe Anteil mykenischer Keramik, die während der mykenischen Palastzeit bis in den Süden Westmakedoniens gelangten, den starken materiellen Einfluss mykenischer Kultur wie er sonst in Makedonien unbekannt ist.

Dieser Mischcharakter der materiellen Kultur begründet im vorliegenden Fall die Hypothese einer Grenzzone zwischen dem politisch, wirtschaftlich und sozial stark differenzierten Palastsystem des mykenischen Griechenland und den kleinräumig organisierten Gesellschaften des spätbronzezeitlichen Makedonien. Die Gebirgsmassen der Pieria, der Kamvounia- und der Chasia-Berge bildeten geographisch massive Barrieren zwischen zwei unterschiedlichen Systemen, ohne die Kommunikation zwischen einzelnen Gruppen zu verhindern. Auf der Grundlage der Siegel, welche in den Gräbern in der Umgebung von Ag. Dimitrios an der Nordseite des Olympos gefunden wurden, stelle ich die These auf, dass diese Orte zu den nördlichsten Außenposten und der Olympos zum Territorium mykenischer Staatlichkeit gehörten.

BIBLIOGRAPHY

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1996. Η μυκηναϊκή πόλη στο Διμήνι. Νεότερα δεδομένα για την αρχαία Ιωλκό, in De Miro E. – Godart L. – Sacconi A. (eds.), *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma – Napoli, 14-20 Ottobre 1991*, Roma, 1295-1309,
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β., 1999-2001. Μυκηναϊκή Ιωλκός, *AAA* 32-34, 71-100.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., – Γκαρδαλίνου Γ. – Αγνωσιώτης, Δ., 2004. Οι σωστικές ανασκαφές της ΙΓ' ΕΠΚΑ στο πλαίσιο του έργου κατασκευής του Ταμιευτήρα Κάρλας, in Μπακιρτζής Χ. (ed.), *Αρχαιολογικές έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Αρχαιολογική Συνάντηση*

- Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης 18-20 Σεπτεμβρίου 2003, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη, 254-256.*
- Ancient Macedonia 1988. *Catalogue of Exhibitions in Melbourne, Brisbane, Sydney/Australia 1989.* Athens.
- Andreou St., 2001. Exploring the patterns of power in the Bronze Age settlements of Northern Greece, in Branigan K. (ed.), *Urbanism in the Aegean Bronze Age, Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 4, London, 160-173.
- Ανδρέου Σ. – Κωτσάκης Κ., 1999. 'Μυκηναϊκή παρουσία;', 'Μυκηναϊκή περιφέρεια;': Η Τούμπα της Θεσσαλονίκης, μια θέση της εποχής Χαλκού στη Μακεδονία, in ΠΜΚ 1, 107-116.
- Andreou St. – Fotiadis M. – Kotsakis K., 2001. Review of Aegean Prehistory V: the Neolithic and Bronze Age of Northern Greece. in Cullen T. (ed.), *Aegean Prehistory: a Review, AJA Suppl.* 1, Boston, 259-327.
- Αραχωβίτη, Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, in *Έργο Εφορειών*, 355-371.
- Aravantinos V., 1990. The Mycenaean inscribed sealings from Thebes: problems of content and function, in Palaima T.G. (ed.), *Aegean seals, sealings and administration. Proceedings of the NEH-Dickson Conference of the Program in Aegean Scripts and Prehistory of the Department of Classics University of Texas at Austin, January 11-13, 1989, Aegaeum* 5, Liège, 149-174.
- Bennet J., 1989. 'Outside in the Distance': problems in understanding the economic geography of Mycenaean palatial territories, in Olivier J.P. – Palaima Th.G. (eds.), *Text, tablets and scribes. Studies in Mycenaean epigraphy and economy offered to Emmett L. Bennett, Jr., Minos Suppl.* 10, Salamanca, 19-41.
- Béquignon Y., 1932. Études thessaliennes, *BCH* 56, 89-191.
- Bergonzi G., 1988. Confini e frontiere nelle società 'protostoriche': Il confine settentrionale della civiltà micenea, *ScAnt* 2, 101-135.
- Γαλλής Κ., 1973-74. Σουφλί Μαγούλα, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 573-575.
- Cavanagh W. – Mee Chr., 1998. *A private place: death in Prehistoric Greece, SIMA* 125. Jonsered.
- Cherry J.F., 1987. Power in space: archaeological and geographical studies of the state, in Wagstaff J.M. (ed.), *Landscape and Culture, Geographical and Archaeological Perspectives*, Oxford, 146-172.
- Darcque P., 2004. Les mycéniens en dehors de Grèce continentale: la céramique et les autres témoignages archéologiques, in Balensi J. – Monchambert J.Y. – Müller-Celka S. (eds.), *La céramique mycénienne de l'Égée au Levant: Hommage à Vronwy Hankey. Travaux de la maison de l'Orient et de la Méditerranée* 41, Lyon, 45-57.
- Demakopoulou K., 1988. *Das mykenische Hellas: Heimat der Helden Homers, Ausstellung im Rahmen von Berlin Kulturstadt Europas 1988*, Berlin.
- Dickers A., 2001. *Die spätmykenischen Siegel aus weichem Stein. Untersuchungen zur spätbronzezeitlichen Glyptik auf dem griechischen Festland und in der Ägäis, Internationale Archäologie* 33, Rahden/Westfalen.
- Dickinson O.T.P.K., 1989. 'The origins of Mycenaean civilisation' revisited, in Laffineur R. (ed.), *Transition. Le monde égéen du Bronze Moyen au Bronze Recent. Actes de la deuxième rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège (18-20 avril 1988), Aegaeum* 3, Liège, 132-136.

- Δουλιέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1994. Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των Αρχαίων Φερών, in *Θεσσαλία Β*, 71-92.
- Driessen J., 1996. Architectural context, administration and political architecture in Mycenaean Greece, in De Miro E. – Godart L. – Sacconi A. (eds.), *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma – Napoli, 14–20 ottobre 1991, Incunabula Graeca 98*, Roma, 1013-1028.
- Eder B., 2007a. The power of seals: palaces, peripheries and territorial control in the Mycenaean World, in Galanaki I. – Tomas H. – Galanakis Y. – Laffineur R. (eds.), *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across the borders. Bronze and Early Iron Age interconnections and contemporary developments between the Aegean and the region of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, International Conference, University of Zagreb, 10–14 April 2005, Aegaeum 27*, Liège, 35-45.
- Eder B., 2007b. Im Spiegel der Siegel: Die nördlichen und westlichen Regionen Griechenlands im Spannungsfeld der mykenischen Paläste, in Alram-Stern E. – Nightingale G. (eds.), *Keimelion. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur Homerischen Epoche, Kongreß vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg, Veröffentlichungen der mykenischen Kommission 27*, Wien, 81-124.
- Eder B. (forthcoming). *Zwischen Olympos und Parnassos. Die nördlichen und westlichen Landschaften der mykenischen Welt, Veröffentlichungen der mykenischen Kommission*. Wien.
- Ericson J.E. – Meighan C.W., 1984. Boundaries, alliances and exchange in California, in De Atley S.P. – Findlow F.J. (eds.), *Exploring the limits: frontiers and boundaries in Prehistory, BAR-IS 223*, Oxford, 143-152.
- Feuer B., 1983. *The northern Mycenaean border in Thessaly, BAR-IS 176*, Oxford.
- Feuer B., 1999. The Mycenaean periphery: some theoretical and methodological considerations, in *ΠΜΚ 1*, 7-14.
- Flouda G.S., 2000. Inscribed Pylian nodules: their use in the administration of the storerooms of the Pylian palace, *SMEA 42*, 213-245.
- Gosden Chr., 2001. Postcolonial archaeology: issues of culture, identity, and knowledge, in Hodder I. (ed.), *Archaeological theory today*, Cambridge, 241-261.
- Hallager E., 2005. The uniformity in seal use and sealing practice during the LH/LM III period, in D'Agata A.L. – Moody J. (eds.), *Ariadne's threads. Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC). Proceedings of the International Workshop held at Athens, Scuola archeologica italiana, 5-6 April 2003, Athens*, 243-265.
- Harding A.F., 1984. *The Mycenaean and Europe*, London.
- Hochstetter A., 1984. *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979: Die handgemachte Keramik, Schichten 19–1, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 3*, Berlin.
- Horejs B., 2003. Η αμαυρόχρωμη κεραμική από την Όλυνθο – Άγιο Μάμα. Πρώτα αποτελέσματα, *AEMΘ 17*, 343-358.
- Horejs B., 2005. *Die spätbronzezeitliche handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1 aus der Toumba von Olynth (Agios Mamas). Vergleichsstudien innerhalb Makedoniens und benachbarter Kulturregionen*, Berlin, (PhD Thesis).
- Horejs B., 2007. Macedonia: mediator or buffer zone between cultural spheres?, in Galanaki I. – Tomas H. – Galanakis Y. – Laffineur R. (eds.), *Between the Aegean and Baltic Seas:*

- Prehistory across the borders, Bronze and Early Iron Age interconnections and contemporary developments between the Aegean and the region of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, International Conference, University of Zagreb, 10–14 April 2005, Aegaeum 27, Liège, 293-306*
- Hughes-Brock H., 1999. Mycenaean beads: gender and social context, *OJA* 18, 277-296.
- Θεοχάρη Μ.Δ., 1960. Μυκηναϊκά εκ Λαρίσης, *Θεσσαλικά* 3, 47-56.
- Θεοχάρη Μ.Δ., 1962. Δοκιμαστική ανασκαφή εις Χασάμπαλι, *Θεσσαλικά* 4, 35-50.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1969a. Ανασκαφή μυκηναϊκών θολωτών τάφων Σπηλιάς Όσσης, *ΑΔ* 24, *Χρονικά*, 223.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1969b. Θολωτοί μυκηναϊκοί τάφοι επί της Όσσης, *AAA* 2, 165–157.
- Ιντζεσίλογλου Β., 1999 [2005]. Γεωργικό-Ξινονέρι, *ΑΔ* 54, *Χρονικά*, 408-409.
- Jung R., 2002a. *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979: Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19–11, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 18, Kiel.
- Jung R., 2002b. Η χρήση της μυκηναϊκής και πρωτογεωμετρικής κεραμικής στη Μακεδονία, *AEMΘ* 16, 35-46.
- Jung R., 2003. Late Helladic IIIC at the Toumbes of Kastanas and Olynthos and the problems of Macedonian Mycenaean pottery, in Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (eds.), *LH IIIC chronology and synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences, May 7th and 8th, 2001, Veröffentlichungen der mykenischen Kommission* 20, Wien, 131-144.
- Jung R., 2003. Η μυκηναϊκή κεραμική της Μακεδονίας και η σημασία της, in *ΠΜΚ* 2, 211-225.
- Jung R., 2005. Aspekte des mykenischen Handels und Produktaustauschs, in Horejs B. – Jung, R. – Kaiser E. – Teržan B. (eds.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 121, Bonn, 45-70.
- Jung R., 2006. ΕΥΠΙΟΤΟΝ ΠΟΤΕΡΙΟΝ: Mykenische Keramik und mykenische Trinksitten in der Ägäis, in *Syrien, Makedonien und Italien, in Studi di protoistoria in onore di Renato Peroni*, Firenze, 407-423.
- Jung R., (in press). Der Charakter der Nordkontakte der minoischen und mykenischen Zivilisation – um 1600 v.u.Z, in *Begleitband zur Tagung Der Griff nach den Sternen, Halle, Landesmuseum für Vorgeschichte, 16.–21. 2. 2005*.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ., 1998. Άνω Κώμη Κοζάνης, *AEMΘ* 12, 439-464.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ., 2000. Αιανή, 2000: ανασκαφή νεκροταφείου ύστερης εποχής χαλκού, *AEMΘ* 14, 591-606.
- Καραμήτρου-Μεντεσίδη Γ., 2003. Μυκηναϊκά Αιανής – Ελιμιωτίδας και Άνω Μακεδονίας, in *ΠΜΚ* 2, 167-190.
- Kilian K., 1976a. Nordgrenze des ägäischen Kulturbereiches in mykenischer und nachmykenischer Zeit, *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt/Main*, 112-129.
- Kilian K., 1976b. Der Siedlungshügel von Bunar Baschi bei Sikourion, in Milojčić V. – von den Driesch, A. – Enderle, K. (eds.), *Die deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larisa in Thessalien 1966: Agia Sofia-Magula, Karagyös-Magula, Bunar Baschi, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes* 15, Bonn, 65-71.
- Kilian K., 1986. Il confine settentrionale della civiltà micenea nella tarda età del bronzo, in

- Marazzi M. – Tusa S. – Vagnetti L. (eds.), *Traffici micenei nel mediterraneo, problemi storici e documentazione archeologica. Atti del convegno di Palermo 1984*, Taranto, 283-293.
- Kilian K., 1990. Mycenaean colonization: norm and variety, in Descœdres J.-P. (ed.), *Greek colonists and native populations. Proceedings of the first Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A. D. Trendall, Sydney 9–14 July 1985*, Oxford, 445-467.
- Kilian K., 1992. Mykenische Heiligtümer der Peloponnes, in Froning H. – Hölscher T. – Mielsch H. (eds.), *Kotinos. Festschrift für Erika Simon*, Mainz, 10-25.
- Kilian-Dirlmeier I., 1994. *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*, PBF 4,12, Stuttgart.
- Krzyszkowska O., 2005a. *Aegean seals. An introduction*, BICS Suppl. 85, London.
- Krzyszkowska O., 2005b. Travellers' tales: the circulation of seals in the LBA Aegean, in Laffineur R. – Greco E. (eds.), *Emporia. Aegeans in Central and Eastern Mediterranean, Proceedings of the 10th International Aegean Conference Athens, Italian School of Archaeology 14–18 April 2004*, *Aegaeum* 25, Liège, 768-775.
- Leonard Jr.A., 1994. *An Index to the Late Bronze Age Aegean pottery from Syria-Palestine*, SIMA 114, Jonsered.
- Lewartowski K., 2000. *Late Helladic simple graves. A study in Mycenaean burial customs*, Oxford.
- Lightfoot K.G. – Martinez A., 1995. Frontiers and boundaries in archaeological perspective, *ARA* 24, 471-492.
- Liverani M., 1988. Confine e frontiera nel Vicino Oriente del Tardo Bronzo: spunti di discussione e riflessione, *ScAnt* 2, 79-99.
- Liverani M., 2001. *International relations in the Ancient Near East, 1600–1100 BC*, New York.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1992. Θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος στον Κάτω Μαυρόλοφος Αλμυρού, in *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1987, Πρακτικά*, Αθήνα, 267-271.
- Maran J., 1992. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien III: Die mittlere Bronzezeit I*, Bonn.
- Matošian V., 2003. Aegean and Near Eastern vitreous materials: new data from Ugarit, in Stampolidis N.Ch. – Karageorghis V. (eds.), *Πλόες ... Sea Routes ... Interconnections in the Mediterranean 16th – 6th c. BC. Proceedings of the International Symposium held at Rethymnon, Crete, September 29th – October 2nd 2002*, Athens, 151-162.
- Mitrevski D., 2003. Prehistory in Republic of Macedonia–F.Y.R.O.M, in Grammenos D.V. (ed.), *Recent research in the Prehistory of the Balkans*, Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 3, Thessaloniki, 13-72.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean decorated pottery 2*. Rahden – Westfalen.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1985. Μυκηναϊκά απο την Νέα Ιωνία Βόλου, *ΑΔ* 40, *Μελέτες*, 17-70.
- Μπέσιος, Μ., 1991. Ανασκαφικές έρευνες στη Βόρεια Πιερία, *ΑΕΜΘ* 5, 171-178.
- Müller S., 1992. Delphes et sa région à l'époque mycénienne, *BCH* 116, 445-496.
- Müller W. – Olivier J.P. – Pini I., 1998. Die Tonplomben aus Mykene, *AA*, 5-55.
- Nightingale G., 1998. Glass and the Mycenaean palaces, in McCray P. – Kingery W.D. (eds.), *The Prehistory and History of Glassmaking technology. Papers from the 99th Annual Meeting of The American Ceramic Society, Cincinnati, Ohio 1997*, Westerville, 205-226.
- Nikita K., 2003. Mycenaean glass beads: technology, form and function, in Glover J.C. –

- Hughes-Brock H. – Henderson J. (eds.), *Ornaments from the past: bead studies after Beck*, London, 23-37.
- Palaima T., 1987. Mycenaean seals and sealings in their economic and administrative contexts, in Ilievski P.H. – Crepacac L. (eds.), *Tractata Mycenaea. Proceedings of the Eighth International Colloquium on Mycenaean Studies, held in Ohrid, 15–20 September 1985*, Skopje, 249-266.
- Palaima T.G., 2000a. The Palaeography of Mycenaean inscribed sealings from Thebes and Pylos, their place within the Mycenaean administrative system and their links with the extrapalatial sphere, in Pini I. (ed.), *Minoisch-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion. V. internationales Siegel-Symposium, Marburg, 23.–25. September 1999*, CMS Beiheft 6, Berlin, 219-237.
- Palaima T.G., 2000b. The transactional vocabulary of Mycenaean sealings and the Mycenaean administrative process, in Perna M. (ed.), *Administrative documents in the Aegean and their Near Eastern counterparts. Proceedings of the International Colloquium, Naples, February 29 – March 2, 1996*, Turin, 261-273.
- Papadopoulou Th.J., 1998. *The Late Bronze Age daggers of the Aegean I: the Greek Mainland*, PBF 6/11, Stuttgart.
- Pilali-Papasteriou A., 1998. Idéologie et commerce: les cas des figurines mycéniennes, *BCH* 122, 27-52.
- Pini I., 1997. Zur Herstellung und Verwendung der Plomben aus archäologischer Sicht, in Pini I. (ed.), *Die Tonplomben aus dem Nestorpalast von Pylos*, 92–96.
- Pini I., 2005a. Seals as an Indicator of Trade, in Laffineur R. – Greco E. (ed.), *Emporia. Aegeans in Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference Athens, Italian School of Archaeology 14–18 April 2004*, *Aegaeum* 25, Liège, 777-784.
- Pitrois C. – Olivier J.P. – Melena J.L., 1990. Les inscriptions en linéaire B des nodules de Thèbes (1982): La fouille, les documents, les possibilités d'interprétation, *BCH* 114, 103-181.
- Πουλάκη-Παντερμαλή Ε., 1987a. Όλυμπος – 2: Μακεδονικόν όρος, μετεωρότατον (κ 21), in *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο* 2, Θεσσαλονίκη, 697-722.
- Πουλάκη-Παντερμαλή Ε., 1987b. Ανασκαφή Αγ. Δημήτριου Ολύμπου, *AEMΘ* 1, 202-208.
- Πουλάκη-Παντερμαλή Ε., 1989. Τρεις Ελιές, *ΑΔ* 44, *Χρονικά*, 324.
- Renfrew, C. 1985. *The archaeology of cult: the sanctuary at Phylakopi*. BSA Suppl. 18, London.
- Rigter W. – Thumm-Doğrayan D., 2004. Ein hohlgeformter Stier aus Troia, *Studia Troica* 14, 87-99.
- Rutter J.B., 2001. Review of Aegean Prehistory II: the Prepalatial Bronze Age of the southern and central Greek Mainland, in Cullen T. (ed.), *Aegean Prehistory: a Review*, AJA Suppl. 1, Boston, 95-155.
- Touchais G., 2002. Les rapports entre le monde mycénien et ses marges Nord-Ouest (Épire, Albanie, Macédoine), in Touchais G. – Renard J. (eds.), *L'Albanie dans l'Europe préhistorique. Actes du colloque de Lorient organisé par l'École française d'Athènes et l'Université de Bretagne-Sud, Lorient 8–10 juin 2000*, *BCH Suppl.* 42, Paris, 199-215.
- Trinkaus K.M., 1984. Boundary maintenance strategies and archaeological indicators, in De Atley S.P. – Findlow F.J. (eds.), *Exploring the limits: frontiers and boundaries in Prehistory*, BAR-IS 223, Oxford, 35-49.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηγίου και Σέσκλου*. Athens.

- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly: being some account of recent excavations and explorations in North-Eastern Greece from lake Kopais to the borders of Macedonia*, Cambridge.
- Wardle K.A., 1975. The northern frontier of Mycenaean Greece, *BICS* 22, 206–212.
- Wardle K.A., 1997. The Prehistory of Northern Greece: a geographical perspective from the Ionian Sea to the Drama plain, in *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 509-541.
- Whitley J., 2004-2005. Archaeology in Greece 2004–2005, *AR* 51, 1-118.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., 1997. Αλιάκμων 1997. Στοιχεία από την επιφανειακή έρευνα, *AEMΘ* 11, 31-42.

Fig. 1. Distribution of seals of the "Mainland Popular Group" in the Aegean (based on Dickers 2001, with additions).

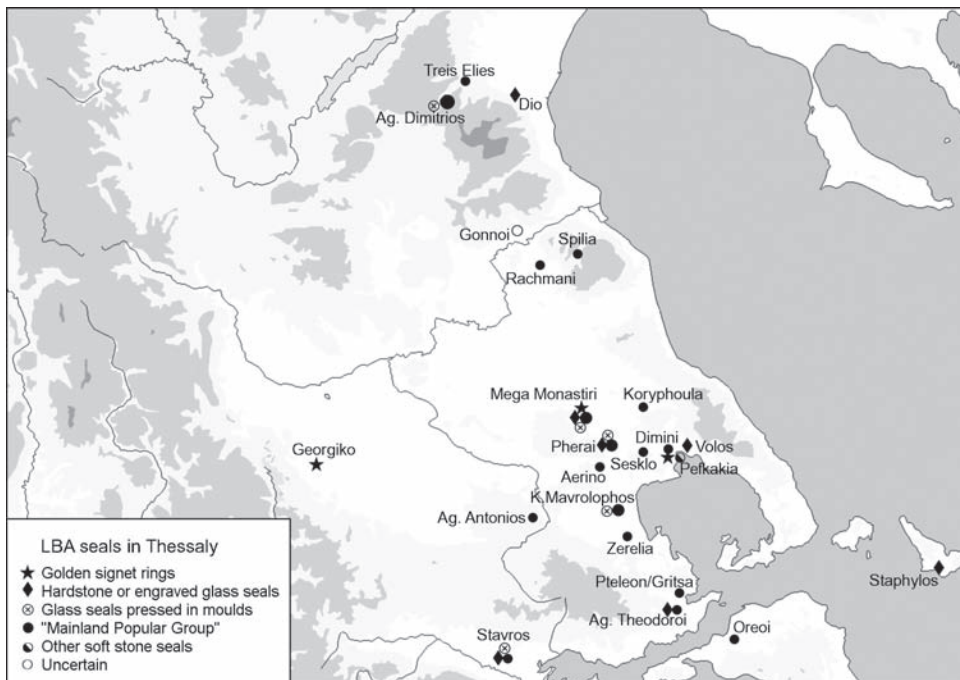
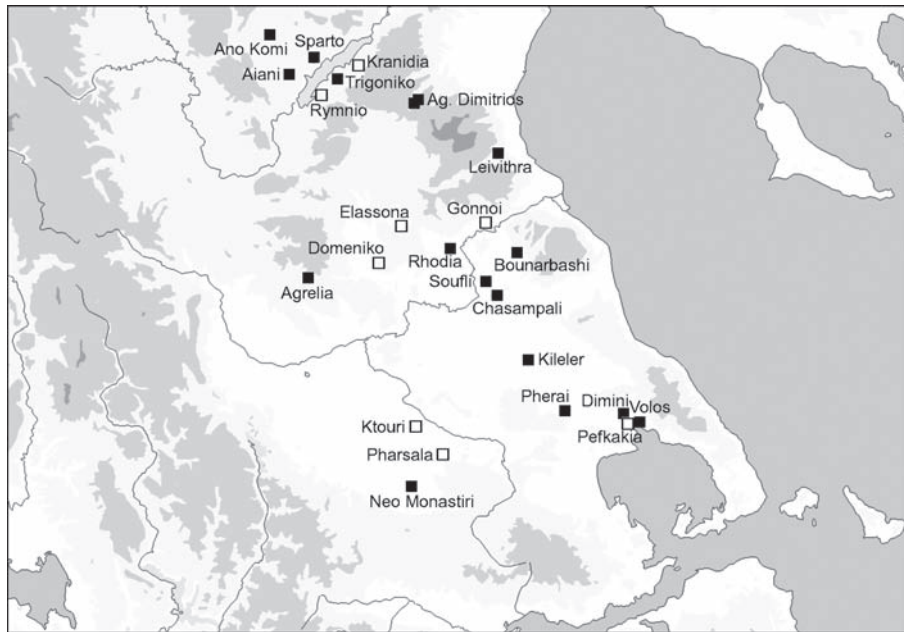
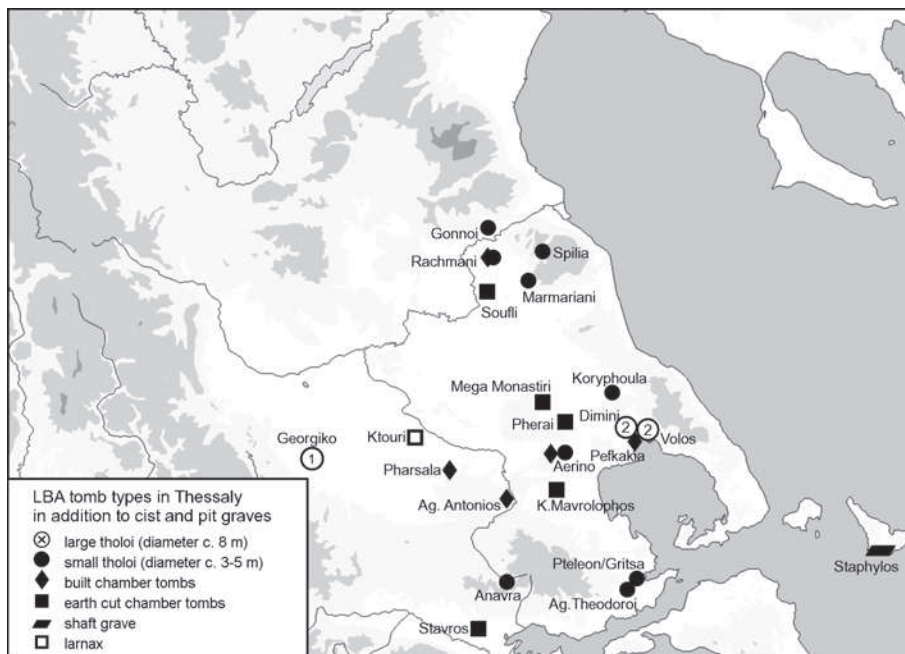

Fig. 2. Distribution of Late Bronze Age seal types in Thessaly (except fluorite seals).

Fig. 3. LH IIIA-B cist and pit graves (solid squares) in West-Macedonia and Thessaly. Open squares indicate locations of similar type tombs, where a date in LH IIIA-B appears possible (although not certain), or sites with LH IIIA-B pottery which probably came from such tombs. For references cf. Lewartowski 2000, 90-92; Karamitrou 2004; Poulaki-Pandermali 1987a; 1987b.

Fig. 4. Late Bronze Age tomb types in Thessaly, in addition to cist and pit graves. For references cf. Cavanagh – Mee 1998.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΘΟΛΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΑΖΑΝΑΚΙ

Βασιλική Αδρύμη-Σισμάνη, Σταματία Αλεξάνδρου

Κατά τη διάρκεια εργασιών κατασκευής της περιφερειακής οδού Βόλου, τον Ιανουάριο του 2004, στη θέση Καζανάκι αποκαλύφθηκε ένας ακέραιος μυκηναϊκός θολωτός τάφος (εικ. 1). Ο τάφος είχε κατασκευασθεί μέσα σ' ένα λεπτό στρώμα κατοίκησης της Τελικής Νεολιθικής περιόδου και μέσα σε αλουβιακές επιχώσεις του ποταμού Ξηριά. Βόρεια και Ανατολικά του θολωτού τάφου, και σε μικρή απόσταση από αυτόν, ερευνήθηκαν 9 λακκοειδείς τάφοι (6 μυκηναϊκοί και 3 ρωμαϊκοί) (εικ. 2), ενώ λίγο μακρύτερα προς τα νότια, ο Θεοχάρης είχε ερευνήσει το 1963 μια συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων γεωμετρικής περιόδου¹.

Ο θολωτός τάφος διατηρείται ακέραιος και αποτελείται από την θόλο που έχει διάμετρο 6,70 μ. και ύψος 6,40μ. από το στόμιο μήκους 3,85μ. πλάτους 1,50μ. και από τον δρόμο, που ερευνήθηκε σε μήκος 8,00μ. λόγω της μη απαλλοτρίωσης άλλης έκτασης.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Η ΠΡΟΣΟΨΗ

Η θύρα του τάφου διαστάσεων 2,50μ. ύψος και πλάτος 1,40μ. σώζει μέχρι σήμερα στη θέση της τη λίθινη φραγή, πάχους 1,50μ. (εικ. 3, 4). Πάνω από την θύρα διαμορφώνεται το ανακουφιστικό τρίγωνο, ένα ισοσκελές τρίγωνο που το κάτω μέρος του επενδύεται από μια μεγάλη συμπαγή λίθινη πλάκα, ύψους 0,70μ., που περιόριζε το άνοιγμα του τριγώνου. Εν συνεχεία είναι τοποθετημένη μια λίθινη δοκός η οποία φέρει 7 εγχάρακτα σύμβολα που έχουν το σχήμα περίπου ενός κύκλου με εγγεγραμμένο σταυρό. Τα σύμβολα αυτά, που θυμίζουν το γράμμα «Κα» της Γραμμικής Β γραφής, έχουν διαφορετικό μέγεθος, και διακόπτονται από 2-3 αβαθείς κοιλότητες. Πάνω από τη λίθινη δοκό είναι τοποθετημένη μια δεύτερη μεγάλη συμπαγής λίθινη πλάκα, εξίσου μεγάλη με την πλάκα του ανακουφιστικού τριγώνου και η οποία φέρει στην αριστερή πλευρά δύο αβαθείς μικρούς εγχάρακτους κύκλους με σταυρό και σπείρες. Από εκεί και πάνω η πρόσοψη της εισόδου συνεχίζει με μια λίθινη επένδυση από μικρές πέτρες που στο τέλος επιστέφεται από δύο μεγάλες λίθινες πέτρες. Η διαμόρφωση της πρόσοψης ολοκληρώνεται στο ίδιο ύψος με το ύψος της θόλου. Μια τέτοια διαμόρφωση δεν είναι συνήθης, ωστόσο είναι γνωστή και από άλλα παρόμοια μνημεία, όπως είναι ο θολωτός τάφος στον Μαραθώνα².

1. Θεοχάρης 1963, 140-141.

2. Pelon 1976, 229, CVII, 1.

Η ΘΟΛΟΣ

Εσωτερικά η θόλος είναι χτισμένη με μικρές ασβεστολιθικές πέτρες κατά το εκφορικό σύστημα και διαμορφώνεται ελαφρώς κυψελοειδώς. Εξωτερικά, τα τοιχώματα της θόλου ενισχύονται προς τα άνω με λιθοδομή ώστε να σχηματίζεται κύλινδρος με ελαφρώς λοξές και συγκλίνουσες προς τα άνω τις πλευρές, όπως έδειξαν οι τομές που πραγματοποιήθηκαν εξωτερικά περιμετρικά της θόλου μέχρι και 7μ. βάθος. Όλες οι εξωτερικές επιφάνειες της θόλου στεγανοποιούνται με δύο στρώματα αργίλου πάχους 10 εκ. το καθένα³. Η κατασκευή αυτή με ενισχυμένα τοιχώματα έδωσε στο μνημείο μεγαλύτερη σταθερότητα και του εξασφάλισε την απαραίτητη στατική επάρκεια, δεδομένου ότι ο τάφος έχει κατασκευασθεί εξ' ολοκλήρου μέσα στις επιχώσεις του ποταμού Ξεριά, που αποτελούνται από ανόργανη άργιλο με άμμο και χαλίκια. Είναι φανερό ότι για τον ίδιο λόγο το μνημείο ήταν επιχρισμένο εξωτερικά με εδαφικό υλικό αργιλικής σύστασης υπό μορφή μεμβράνης, έτσι ώστε να εμποδίζεται η εισροή των υπόγειων υδάτων στο διάκενο. Ωστόσο, φαίνεται μετά από μερικά χρόνια ότι επήλθε διάβρωση της μεμβράνης και τα υπόγεια ύδατα είχαν τη δυνατότητα να εισέρχονται στο μνημείο και να το πλημμυρίζουν, και έτσι δικαιολογούνται τα ίχνη των υδάτων πάνω στις παρειές της θόλου και μέσα στους λακκοειδείς τάφους.

Ο ΔΡΟΜΟΣ

Ο δρόμος του τάφου πλάτους 2,00μ., έχει κατασκευαστεί εξ ολοκλήρου μέσα σε αλυσιακές επιχώσεις. Έχει ερευνηθεί σε μήκος μόνο 8 μέτρων, αλλά επεκτείνεται ακόμη περισσότερο στο μη απαλλοτριωμένο οικόπεδο, όπου προς το παρόν δεν είναι δυνατή η ολοκλήρωσή της έρευνάς του. Οι παρειές του δρόμου στερεωνόταν με αλληπάλληλα στρώματα αργίλου, που σήμερα έχουν αποσαθρωθεί, ίχνη της οποίας διατηρούνται σε ορισμένα σημεία και βέβαια μόνο στις επιφάνειες που βρίσκονται κάτω από το ύψος του υπερθύρου. Η επιφάνεια του δαπέδου του δρόμου ήταν επιστρωμένη με πατημένο αργιλώδες χώμα. Πάνω στο δάπεδο δε βρέθηκαν όστρακα αγγείων (κυλίκων). Το στόμιο έχει μήκος 3,85μ. και πλάτος 1,50μ. Καλύπτεται από τέσσερις μεγάλες λίθινες πλάκες εγκάρσια τοποθετημένες. Η εξωτερική είσοδος ήταν φραγμένη με τοίχο από ξερολιθιά πάχους 1,50μ. Τα τοιχώματα του στομίου είναι κατασκευασμένα από μεγάλες πελεκημένες πέτρες που συμπληρώνονται με μικρότερες και συνδέονται με άργιλο. Η ανασκαφή δεν προχώρησε στην αφαίρεση της φραγής.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Η ανασκαφή στο εσωτερικό του τάφου έγινε δια μέσου του ανακουφιστικού τριγώνου, αφού προς το παρόν αφέθηκε ανέπαφη η φραγή της θύρας στη θέση της. Έτσι η ανασκαφή ξε-

---

3. Αυτή η διαμόρφωση παρατηρείται στον θολωτό τάφο του Θορικού, όπου επίσης επιβλήθηκε από την σύνθεση του εδάφους. Μια παρόμοια διαμόρφωση σε μια όμως μόνο πλευρά στο θολωτό τάφο του Θορικού δε μπορεί να θεωρηθεί ως παράλληλο παράδειγμα, γιατί εκεί πρόκειται απλώς για ένα τοίχο αντιστήριξης προς το βράχο μέσα στον οποίο έχει λαξευτεί ο θολωτός τάφος. Πρβλ. Στάης 1893, 12-15. Pelon 1976, 223-228, CII-CVII.

κίνησε από το δάπεδο του ανακουφιστικού τριγώνου, όπου ευρέθησαν δύο κτερισμένες ταφές ενός ενήλικου ατόμου (μιας γυναίκας) και ενός παιδιού. Οι δύο ταφές στο ανακουφιστικό τρίγωνο ήταν σχετικά ακέραιες, χωρίς όμως καμία ανατομική συνοχή, και ήταν κτερισμένες: η μεν γυναίκα με ένα μεγάλο ακέραιο σφραγιδόλιθο από αχάτη και έναν απιόσχημο πιθαμφορέα⁴, ενώ δίπλα από το μικρό παιδί βρέθηκε μια τριποδική χύτρα. Οι ταφές αυτές κατά μία άποψη μπορεί να τοποθετήθηκαν εκεί στην τελευταία φάση χρήσης του μνημείου και ίσως οι νεκροί να τοποθετήθηκαν εκεί επειδή ήταν δύσκολο να αφαιρεθεί όλη η επίχωση του «δρόμου». Σ' αυτή την υπόθεση συνηγορεί το γεγονός ότι, ακριβώς εμπρός από το άνοιγμα του ανακουφιστικού τριγώνου επάνω σε επίχωση βρέθηκαν όστρακα ενός μεγάλου πιθαμφορέα⁵, όμοια μ' εκείνα που βρέθηκαν πάνω στο ανακουφιστικό τρίγωνο δίπλα από την ταφή του ενήλικα ατόμου. Κατά μία δεύτερη άποψη μπορεί να εισήλθαν στον τάφο από το ανακουφιστικό τρίγωνο αργότερα για τα δευτερογενή ταφικά έθιμα.

Αφού ολοκληρώθηκε η έρευνα στο ανακουφιστικό τρίγωνο, προχωρήσαμε στην ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό της θόλου, όπου διαπιστώθηκε ότι πάνω στο δάπεδο της θόλου υπήρχε ένα παχύ στρώμα στάχτης, ανθρακιδίων, θρυμματισμένων οστών και κτερισμάτων, καθώς και 4 λακκοειδείς τάφοι που είχαν διανοιχθεί στο δάπεδο της θόλου (εικ. 5). Απ' αυτούς, ο κεντρικός λακκοειδής τάφος ήταν ο μεγαλύτερος και είχε ανοιχθεί ακριβώς απέναντι από τη θύρα της θόλου ενώ οι άλλοι τρεις είχαν τοποθετηθεί ασύμμετρα εκατέρωθεν του κεντρικού (εικ. 5). Ο κεντρικός λακκοειδής τάφος ήταν κενός με μετακινημένη την καλυπτήρια πλάκα του. Η καλυπτήρια αυτή πλάκα αποτελείται από μια μονολιθική λαξευμένη «στήλη» μήκους 4,00μ., πλάτους 0,60μ. και βάρους πάνω από ένα τόνο, που ασφαλώς είχε τοποθετηθεί εκεί σε β' χρήση. Η «στήλη» αυτή αρχικά ίσως είχε χρησιμοποιηθεί ως ταφικό σήμα, ή ακόμη ίσως αποτελούσε ένα ταφικό κίονα. Στο δάπεδο του κεντρικού τάφου βρέθηκαν δύο τοποθετημένες μικρές λίθινες πλάκες που έφεραν αποτυπώματα χάλκινων αντικειμένων. Τα ίχνη αυτά δείχνουν ότι ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν και εν συνεχεία είχε καθαρισθεί ώστε να είναι έτοιμος για μια επόμενη ταφή. Οι άλλοι 3 λακκοειδείς τάφοι ήταν τοποθετημένοι εκατέρωθεν του κεντρικού και ήταν καλυμμένοι ο καθένας με 3 - 4 σχιστόπλακες, που άλλες ήταν στη θέση τους, και ήταν ερμητικά σφραγισμένες με άργιλο ενώ άλλες είχαν καταπέσει στο εσωτερικό των λακκοειδών ίσως λόγω των ομβρίων υδάτων που είναι φανερό ότι είχαν κατακλύσει αλλεπάλληλες φορές το μνημείο, αφού ένα παχύ στρώμα από ιλή είχε εισχωρήσει και είχε συσσωρευτεί κυρίως στο κέντρο της θόλου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια από τις καλυπτήριες πλάκες του λακκοειδούς τάφου 3 που ήταν στη θέση της και η οποία έφερε στην κάτω πλευρά της μια εγχάρακτη παράσταση κυνηγιού. Πρόκειται για μια εγχάρακτη παράσταση όπου εικονίζονται δύο ελάφια και δύο κυνηγοί με δόρατα; Η παράσταση είναι δύσκολο να χρονολογηθεί. Ωστόσο ένα *terminus ante quem* είναι το τέλος του 15^{ου} αιώνα π.Χ. όταν ανοίχθηκε ο λακκοειδής τάφος 3. Η καλυπτήρια πλάκα που τοποθετήθηκε στον τάφο σε β' χρήση είχε ασφαλώς χαραχθεί νωρίτερα. Είναι γνωστή η προτίμηση των Μυκηναίων στις εγχάρακτες παραστάσεις ζώων ή κυνηγών πάνω σε σφραγιδόλιθους, αλλά επίσης είναι γνωστές και σκηνές κυνηγιού σε τοιχογραφίες. Όπως επίσης είναι γνωστές εγχάρακτες παραστάσεις από πολύ παλιότερα, ήδη από την Τελική Νεολιθική⁶. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε με μεγαλύτερη πιθανότητα ότι πρόκειται για ένα έργο που χαραχτηκε πρό-

4. Mountjoy 1994, 59, εικ. 59.

5. Furumark 1941, εικ. 3 (22), 67 (57). Πιθαμφορέας με πλέγμα.

6. Τελεβάντου 2001, 203-211.

χειρα στις αρχές των μυκηναϊκών χρόνων, και τοποθετήθηκε λίγο αργότερα ως καλυπτήρια πλάκα στον λακκοειδή 3.

Μετά την αφαίρεση των καλυπτήριων πλακών και από τους τρεις λακκοειδείς τάφους, προχωρήσαμε την έρευνα στο εσωτερικό των τριών τάφων (εικ. 5). Όλοι οι τάφοι περιείχαν επίχωση που αποτελείτο από καμένα και άκαυστα οστά νεκρών, καθώς επίσης και καμένα και άκαυστα κτερίσματα μαζί με υπολείμματα από απανθρακωμένα ξύλα. Ακριβώς το ίδιο περιεχόμενο βρέθηκε και στους 6 μικρούς αβαθείς λάκκους που είχαν διανοιχτεί περιμετρικά στο δάπεδο της θόλου (εικ. 5).

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, αλλά και τις παρατηρήσεις της παλαιοανθρωπολόγου κ. Αν. Παπαναστασίου, η οποία παραθέτει κείμενο στον ίδιο τόμο, διαπιστώθηκε ότι μέσα στο θολωτό τάφο βρέθηκαν οστά 7 νεκρών και πιο συγκεκριμένα, τα οστά μιας ενήλικης γυναίκας περίπου 40 ετών, τριών ανδρών ηλικίας μεταξύ 25 και 30 ετών, μιας δεύτερης ενήλικης γυναίκας 18 ετών, και δύο παιδιών 8 περίπου ετών. Τα οστά των 7 νεκρών, μαζί με τα κτερίσματά τους, είχαν εκτεθεί σε μια πυρά όχι πολύ υψηλότερη των 300 °C. Εν συνεχεία τα υπολείμματα της πυράς, των οστών και των κτερισμάτων, σαρώθηκαν αδιακρίτως μέσα στους τρεις λακκοειδείς τάφους, οι οποίοι σκεπάστηκαν με τις καλυπτήριες πλάκες και εν συνεχεία σφραγίστηκαν με άργιλο. Ότι απέμεινε τοποθετήθηκε σε αβαθείς περιμετρικούς λάκκους, χωρίς ιδιαίτερη προσοχή, ενώ μέρος του υλικού αυτού διασκορπίστηκε σε όλο το δάπεδο της θόλου. Η καύση των οστών και των 7 νεκρών ήταν ατελής, ενώ ορισμένα από τα οστά δεν εκτέθηκαν καθόλου στην πυρά και τοποθετήθηκαν άκαυστα είτε στην περιφέρεια της θόλου, όπως το άκαυστο κρανίο που κατρακύλησε από την πυρά στο στόμιο δίπλα από τη λίθινη φραγή της θύρας, είτε μέσα στους λακκοειδείς τάφους. Εμφανή ίχνη της πυράς διατηρούνται στις παρειές της θόλου, κυρίως κοντά στο στόμιο του τάφου, και δείχνουν ότι η πυρά έλαβε χώρα εντός της θόλου, σε συγκεκριμένη θέση. Από την πυρά εξαιρέθηκαν μόνο οι δύο ταφές που βρέθηκαν πάνω στο ανακουφιστικό τρίγωνο, και οι οποίες είναι επιπλέον των 7 τάφων. Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι ο κεντρικός λακκοειδής τάφος βρέθηκε εντελώς κενός, έτοιμος προφανώς για κάποια νέα μελλοντική ταφή.

ΤΑ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Όλα τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς βρέθηκαν θρυμματισμένα, μισοκαμμένα, και σαρωμένα αδιακρίτως στους τρεις λακκοειδείς τάφους, στους περιμετρικούς λάκκους και στην επιφάνεια του δαπέδου της θόλου. Από τις εργασίες συντήρησης των κτερισμάτων προέκυψαν 42 αγγεία: 18 γραπτά και 24 άβαφα. Πιο συγκεκριμένα, συγκολλήθηκαν και ταυτίστηκαν 4 μεγάλοι πιθαμφορείς⁷, 2 μεσαίοι πιθαμφορείς⁸ και 2 μικροί απιόσχημοι πιθαμφορείς⁹ (εικ. 6), 2 αλάβαστρα¹⁰, 1 ψευδόστομος αμφορέας¹¹, 4 μόνωτοι κύαθοι¹², 2 μόνωτοι κύα-

7. α) Mountjoy 1999, I, 105, εικ. 19. Πρβλ. Ευσταθίου-Μπάτζιου 1998, 312, πίν. 127α, 59ε-ζ. β) Mountjoy 1994, 75, εικ. 79. γ) Mountjoy 1994, 58, εικ. 58.

8. Mountjoy 1994, 76, εικ. 79.

9. Ευσταθίου-Μπάτζιου 1998, 312, εικ. 27β, πίν. 193β.

10. Mountjoy 1994, εικ. 64. 4. Avila 1983-39, εικ. 9(2).

11. Mountjoy 1994, 84, εικ. 93(2). Mountjoy 1999, II, 843, εικ. 339, αρ.76.

12. Mountjoy 1994, 90, εικ. 100. 1. Mountjoy 1999, I, 758, εικ. 294, 59. Mountjoy 1994, 92, εικ. 102.

θοι με προχοή¹³, ένας κύαθος με υπερυψωμένη λαβή¹⁴, μια επικασσιτερωμένη κύλικα με υπερυψωμένη λαβή¹⁵, μία άβαφη κύλικα με δύο υπερυψωμένες λαβές¹⁶, και μια άβαφη αμφοροειδής πρόχους (εικ. 7)¹⁷. Επίσης ταυτίστηκαν 8 άβαφες μόνωτες κύλικες¹⁸, 6 άβαφα μόνωτα κυάθια¹⁹, 3 άβαφα λεκανίδια²⁰, και μια μικρή χύτρα²¹. Η δεύτερη αυτή ομάδα αγγείων διατηρεί ίχνη καύσης και ενίοτε εμφανή υπολείμματα οργανικών υλών που κάηκαν στο εσωτερικό τους. Μερικά από τα αγγεία αυτά θεωρούμε ότι πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της τελετής καύσης των ήδη αποσυντεθειμένων νεκρών και όχι κατά την πρωτογενή ταφή, επειδή τα υπολείμματα των οργανικών υλών θα είχαν ίσως χαθεί μέχρι την τελετή καύσης. Στην ίδια τελετή ίσως να χρησιμοποιήθηκε και μια τετράγωνη τράπεζα προσφορών από ψαμμόλιθο που βρέθηκε δίπλα από την πυρά, και η οποία έφερε επίσης στην επιφάνειά της εμφανή ίχνη καύσης.

Τα υπόλοιπα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς, και τα οποία βρέθηκαν είτε μέσα στους τρεις λακκοειδείς τάφους είτε στους περιμετρικούς λάκκους έχουν καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό από την έκθεσή τους στην πυρά. Πρόκειται κυρίως για ψήφους κοσμημάτων από χρυσό (εικ. 8)²², υαλόμαζα²³ και φαγεντιανή²⁴. Βρέθηκαν περισσότερες από 1.000 ψηφίδες περιδεραιών, διάσπαρτες σε όλο το θολωτό τάφο. Ο τύπος των ψήφων των περιδεραιών είναι γνωστός από παρόμοια κτερίσματα που βρέθηκαν παλιότερα στη Θεσσαλία, όπως αυτά από το θολωτό τάφο στο Καπακλί²⁵, τους θαλαμοειδείς τάφους στο Μ. Μοναστήρι²⁶ και στους θαλαμοειδείς τάφους στις Φερές²⁷, καθώς και με ψήφους κοσμημάτων από την υπόλοιπη Ελλάδα²⁸ και κυρίως με το γνωστό σύνολο από το θησαυρό των Αηδονιών²⁹. Εκτός από ψήφους περιδεραιών βρέθηκαν και άλλα κτερίσματα, όπως, στο λακκοειδή τάφο 3, όπου βρέθηκε ένα μεγάλο χρυσό δαχτυλίδι με ελλειψοειδή ελεφάντινη σφενδόνη που ίσως έφερε εγχάρκτη παράσταση η οποία έχει καταστραφεί πλέον από την πυρά και είχε χρυσή στεφάνη κατασκευασμένη με την τεχνική cloisonée. Το δαχτυλίδι αυτό είναι παρόμοιο με ένα δαχτυλίδι που βρέθηκε στο θολωτό τάφο στο Καπακλί³⁰, καθώς επίσης και με ένα άλλο που βρέθηκε στον τάφο 4 στο Σελλόπουλο της Κρήτης³¹. Από τα υπόλοιπα κτερίσματα αναφερόμα-

13. Mountjoy 1994, 93, εικ. 105. Mountjoy 1999, II, σ. 1089, 444, εικ. 32. *ASAtene* 43-44 (1965-1966), 231, εικ. 249.

14. Mountjoy 1999, I, 668, εικ. 254, 100. Ευσταθίου-Μπάτζιου 1998, 334, εικ. 442.

15. FS 272. Πρβλ. Gillis 1996, 95, εικ. 2.

16. FS 273. Πρβλ. Gillis 1996, 95, εικ. 2.

17. FS 151. Πρβλ. Gillis 1996, 95, εικ. 2.

18. FS 254, FS 264, FS 267.

19. FS 204.

20. FS 295.

21. FS 320.

22. Person 1931, 31, εικ. 18. Higgins 1961, εικ. 10A,F.

23. *Mundo Micenico* 1991, 273, λ. 208-209.

24. *Θησαυρός Αηδονιών* 1998, 80, εικ. 23.

25. Kourouniotis 1906, 212-240, εικ. 12-15. Πρβλ. Avila 1983, 15-60, εικ. 4-7.

26. *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, 255. *AR* 1964-1965, 20. *BCH* 91, 1967, 195, 708.

27. Αραχωβίτη 2000, 355-371.

28. Nightingale 2003, 318-319, εικ. 1-3.

29. *Θησαυρός Αηδονιών* 1998, 52-56.

30. Kourouniotis 1906, εικ.10. Avila 1983, εικ. 4 (1).

31. Popham - Catling 1974, 218, εικ. 14 (h).

στε στους ελεφάντινους ρόδακες³² και τα επιχρυσωμένα εφήλια³³ που θα ήταν ένθετα σε ξύλινα κιβωτίδια ή σε φορεία, στα μικρά πλακίδια από χρυσό ή υαλόμαζα που έφεραν εγχάρακτη παράσταση γενειοφόρου άντρα³⁴ (εικ. 9), στους σφραγιδόλιθους από αμέθυστο και ορεία κρύσταλλο, στα λίθινα και πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας άλλος μεγάλος ακέραιος σφραγιδόλιθος από αχάτη³⁵ που απεικονίζει έναν γρύπα με ανοιγμένα φτερά που επιτίθεται σε ταύρο (εικ. 10), μια παράσταση που η απόδοση της επιβεβαιώνει την ικανότητα του αρχαίου σφραγιδογλύφου. Επίσης βρέθηκε ένα γραπτό πήλινο ειδώλιο κουροτρόφου το οποίο θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι σχετίζεται με τις παιδικές ταφές³⁶. Από το σύνολο των κτερισμάτων παρατηρούμε ότι λείπουν τα χάλκινα αντικείμενα. Μόνο στο λακκοειδή τάφο 3 βρέθηκε ένα χάλκινο εγχειρίδιο³⁷ και τμήματα από μια ελεφάντινη λαβή διακοσμημένη με σικτούς κύκλους. Και στους τρεις λακκοειδείς τάφους, καθώς και στους περιμετρικούς λάκκους, βρέθηκαν πολλά ελάσματα χρυσού³⁸, ενίοτε διακοσμημένα με κυματοειδείς γραμμές καθώς και δισκοειδή επιρράμματα με μία ή δύο οπές³⁹ που διακοσμούσαν τα ρούχα ή τα σάβανα των νεκρών. Τα δισκοειδή επιρράμματα, τα ελάσματα χρυσού καθώς και τα χρυσά κοσμήματα εξετάστηκαν όσον αφορά στην τεχνική κατασκευής τους και την προέλευση του χρυσού στο εργαστήριο συντήρησης του Λούβρου⁴⁰ όπου και για μία ακόμη φορά επιβεβαιώθηκε ότι τα Μυκηναϊκά κοσμήματα κατασκευαζόταν από χρυσά ελάσματα που πιεζόταν μέσα σε μήτρες, και στη συνέχεια ενώνονταν χωρίς ίχνη συγκόλλησης. Οι αναλύσεις της κ. Ph. Guerra έδειξαν ότι ο χρυσός που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των ελασμάτων είναι σε φυσική κατάσταση και προέρχεται από αλουβιακές αποθέσεις ενός ποταμού που δεν έχει ταυτιστεί. Στην περίπτωση των κοσμημάτων χρησιμοποιήθηκε κράμα χρυσού.

Ολοκληρώνοντας την πρώτη παρουσίαση των ευρημάτων του θολωτού τάφου στο Καζανάκι θα θέλαμε να σχολιάσουμε το φαινόμενο της ατελούς καύσης των νεκρών πάνω σε πυρά που δημιουργήθηκε μέσα στη θόλο. Υποθέτουμε ότι η διαδικασία που ακολουθήθηκε σ' αυτή την τελετή είναι η εξής: πρώτα άναψαν μια πυρά κοντά στο άνοιγμα του στομίου στο εσωτερικό της θόλου. Πάνω στην πυρά αυτή έθεσαν τους ήδη αποσυντετημένους σκελετούς και των 7 νεκρών, μαζί με τα κτερίσματά τους. Η καύση υπήρξε ατελής. Εν συνεχεία σάρωσαν τα υπολείμματα της καύσης στους τρεις λακκοειδείς τάφους, καθώς και στους περιμετρικούς λάκκους. Ένα μέρος διασκορπίστηκε επίσης πάνω στο δάπεδο της θόλου. Σ' αυτή την τελετή δεν χρησιμοποιήθηκε ο κεντρικός λακκοειδής τάφος, ίσως γιατί επρόκειτο να διατεθεί σε μια νέα ταφή που θ' ακολουθούσε στο άμεσο μέλλον.

Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι αυτή η τελετουργική πυρά μπορεί να σχετίζεται με το έθιμο του εξαγνισμού του τάφου⁴¹. Όμως στην προκειμένη περίπτωση υπάρχουν μερικά ερωτηματικά. Παρατηρούμε ότι στο θολωτό τάφο στο Καζανάκι η τελετουργική πυρά δημιουργή-

32. *Θησαυρός Αηδονιών* 1998, 55 (28β).

33. Person 1931, εικ. XXIV.

34. Sakelariou 1964, 9, εικ. 1.

35. Pini 1975, 469 (590).

36. Πρβλ. παράλληλο από θαλαμωτό τάφο των Μυκηνών, στο Βασιλικού 1995, 260, εικ. 194.

37. Branigan 1974, εικ. 13 (648, 650, 651).

38. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 216, εικ. 51.

39. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 217, εικ. 54.

40. Guerra - Röhrs - Salomon - Walter - Adrymi-Sismani 2008.

41. Cavanagh - Mee 1998, 71.

θηκε άπαξ, και πάνω σ'αυτή τοποθετήθηκαν ομαδικά και οι 7 νεκροί, οι οποίοι λογικά τάφηκαν διαδοχικά και ίσως και με κάποια χρονική απόσταση, η οποία με βάση την κεραμική μπορεί να έχει ένα εύρος από την αρχή της ΥΕ ΙΙΑΑ1 έως και το τέλος της ΥΕ ΙΙΑΑ2. Πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη μας ότι οι λακκοειδείς τάφοι είναι μόνο 4, ενώ οι νεκροί ήταν στο σύνολό τους εννιά - επτά στο εσωτερικό του θολωτού τάφου και δύο στο ανακουφιστικό τρίγωνο-. Επομένως, αν ίσχυε το έθιμο του εξαγνισμού, θα έπρεπε να είχε εφαρμοσθεί περισσότερες από μία φορές, αφού για κάθε νέα ταφή έπρεπε να προηγείται ένας εξαγνισμός. Επίσης παραμένει κάπως ανεξήγητο το σφράγισμα με άργιλο των τριών λακκοειδών τάφων μετά την πυρά. Γι'αυτό θεωρούμε ότι ίσως πρόκειται για ένα άλλο φαινόμενο που δηλώνει κάποιες άλλες δοξασίες σχετικά με τη διαχείριση των νεκρών, τις οποίες δεν μπορούμε προς το παρόν να κατανοήσουμε.

Εξάλλου τελετουργικές πυρές στο εσωτερικό των θολωτών τάφων, έχουν θεωρηθεί και από άλλους μελετητές ότι αποτελούν τμήμα δευτερογενών ταφικών εθίμων και όχι κατ' ανάγκη εξαγνισμό⁴². Τέτοιες πυρές μας⁴³ είναι γνωστές εκτός από τους δύο θολωτούς τάφους του Βόλου -το Διμήνι Α (Λαμιόσπιτο)⁴⁴ και το Καπακλί⁴⁵-, από το θολωτό τάφο στον Γαλατά της Τροιζηνίας⁴⁶, στα Δενδρά⁴⁷, στο Μάλθι 1 και 2⁴⁸, στο Μενίδι⁴⁹, στην Πρόσυμνα⁵⁰, στην Τραγάνα I⁵¹ και στο Βαφειό⁵². Επίσης, είναι πιθανόν να έχουμε το ίδιο φαινόμενο στο θαλαμοειδή τάφο στο Αγραπιδωχώρι Ηλείας⁵³ και στην Τραγάνα⁵⁴ στην Πύλο. Αντίθετα, στους θολωτούς τάφους του Οξύλιθου⁵⁵, του Κατακαλού⁵⁶ στην Εύβοια και της Καλλιθέας⁵⁷ στην Πάτρα (Πελοπόννησος) βρέθηκαν πρωτογενείς καύσεις νεκρών (δηλ. κανονικές αποτεφρώσεις), ένα ταφικό έθιμο που ήταν ήδη γνωστό στο Αιγαίο από τα μέσα του 14^{ου} αι. π.Χ. και το οποίο είναι εντελώς διαφορετικό απ' αυτό που διαπιστώσαμε στο Καζανάκι.

Ανεξάρτητα από το αν εφαρμόστηκαν ή όχι δευτερογενή ταφικά έθιμα, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, θα μπορούσαμε να κάνουμε μερικές παρατηρήσεις σχετικά με τα ταφικά έθιμα που εφαρμόστηκαν κατά την αρχική ταφή των νεκρών που έγινε στο θολωτό τάφο στο Καζανάκι. Κατ' αρχήν παρατηρήσαμε ότι όλοι οι νεκροί που θάφτηκαν στο θολωτό τάφο στο Καζανάκι ήταν ντυμένοι και στολισμένοι με χρυσά κοσμήματα, καλυμμένοι ίσως με σάβανα που έφεραν χρυσά επιρράμματα⁵⁸. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι πάνω σε διακοσμημένα ξύλινα φορεία, όπως δείχνουν τα μακριά απανθρακωμένα ξύλα και τα χάλκινα εφήλια ή τα ελεφάντινα πλακίδια αφού προηγουμένως είχαν πλυθεί και είχαν αλειφθεί με αρωματι-

42. Για πυρές στο εσωτερικό θολωτών, βλ. Παπαβασιλείου 1910, 25, 40-41.

43. Kontorli-Papadopoulou 1995, 118.

44. Lolling - Wolters 1886, 435-443. *AM* 12, 1887, 136-138.

45. Kourouniotis 1906, 222.

46. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2003, 177.

47. Pelon 1976, 178-180.

48. Pelon 1976, 213-217, 272, 276.

49. Pelon 1976, 231-233.

50. Pelon 1976, 176-177.

51. Pelon 1976, 195-197, 271.

52. Pelon 1976, 183-185.

53. Παρλαμά 1971, 52-60. *ΑΔ* 27, 1972, *Χρονικά*, 268.

54. Pelon 1976, 195-197.

55. Pelon 1976, 242-243.

56. Pelon 1976, 241-242.

57. *ΠΑΕ* 1987, 69-72. *Έργον* 1987, 89-91.

58. Cavanagh 1998, 104.

κά έλαια, όπως επίσης υποδηλώνουν τα αλάβαστρα και οι ψευδόστομοι αμφορείς⁵⁹. Τους νεκρούς συνόδευαν τα προσωπικά τους αντικείμενα, όπως οι σφραγιδόλιθοι, τα χρυσά δακτυλίδια και τα εγχειρίδια, αντικείμενα που ασφαλώς ήταν ενδεικτικά της ταυτότητάς τους και ίσως μερικά απ' αυτά ν' αποτελούσαν σύμβολα του κύρους και της εξουσίας που είχαν οι νεκροί εν ζωή. Βέβαια, κυρίως λόγω της ομαδικής καύσης όλων των νεκρών είναι αδύνατον να καθορίσουμε την σειρά με την οποία έγιναν οι ταφές, όπως και να αποδώσουμε τα κτερίσματα που αντιστοιχούν σε κάθε νεκρό. Εξ' άλλου αφού έχουμε 7 και 2 νεκρούς (σύνολο 9) και 4 μόνο λακκοειδείς τάφους, η οποιαδήποτε προσπάθεια για καθορισμό της χρονικής σειράς της ταφής των νεκρών καθώς και της απόδοσης των κτερισμάτων σε κάθε νεκρό ξεχωριστά είναι εντελώς επισφαλής. Ωστόσο μπορούμε με κάποια βεβαιότητα να υποθέσουμε, και βέβαια πάντα σύμφωνα με τις παρατηρήσεις της παλαιοανθρωπολόγου κ. Αν. Παπαναστασίου, ότι το άτομο το οποίο φορούσε το χρυσό δακτυλίδι, ίσως ήταν η ενήλικη γυναίκα στην οποία μπορεί με αρκετή βεβαιότητα ν' αποδοθεί και το ακέραιο χρυσό περιδέραιο με τους κρινοπάπυρους και τους ρόδακες εναλλάξ (εικ. 8). Το χάλκινο εγχειρίδιο με την ελεφάντινη λαβή ίσως αποτελούσε ένα κτέρισμα κύρους, και μπορεί να ανήκε σ' έναν από τους ενήλικους άνδρες και ίσως η απεικόνιση του γενειοφόρου άνδρα στα χρυσά πλακίδια να συμβολίζει κάποιον από αυτούς. Όμως όλα τα υποθετικά αυτά στοιχεία δεν είναι αρκετά από μόνα τους να μας οδηγήσουν στην ταυτότητα των νεκρών, ωστόσο όμως αποτελούν κάποιες ενδείξεις για την κοινωνική θέση που κατείχαν οι νεκροί αυτοί, όταν ζούσαν σε κάποιο οικισμό γύρω από το μυχό του Παγασητικού κόλπου προς το τέλος του 15^{ου} αι. και τις αρχές του 14^{ου} αι. π.Χ. Με βάση την κεραμική, όλοι οι νεκροί θάφτηκαν στο διάστημα από τις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ Α1 περιόδου έως το τέλος της ΥΕ ΙΙΙ Α2 περιόδου (14^{ος} αι. π.Χ.). Αυτή είναι και η περίοδος χρήσης του μνημείου. Με βάση τις ραδιοχρονολογήσεις του «Δημόκριτου» η περίοδος χρήσης του τάφου στο Καζανάκι τοποθετείται από το τέλος του 15^{ου} αι. π.Χ. (1520–1400) και μέχρι του τέλος του 14^{ου} αι. π.Χ. (1435–1330).

Η περίοδος αυτή συμπίπτει με την περίοδο που κτίζονται τα πρώτα ανακτορικά συγκροτήματα γύρω από το μυχό του Παγασητικού κόλπου στα Παλιά⁶⁰ και στο Διμήνι⁶¹, με τα οποία συνδέονται ο θολωτός τάφος στο Καπακλί και το Λαμιόσπιτο αντίστοιχα (εικ. 1).

Ο θολωτός τάφος στο Καπακλί που συνδέεται με το μυκηναϊκό οικισμό στα Παλιά, απέχει 700μ. απ' αυτόν. Ο τάφος περιείχε, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, κτερισμένους νεκρούς που βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο της θόλου, πάνω σ' ένα παχύ στρώμα στάχτης και ανθρακιδίων⁶². Ο Avila⁶³ υποστηρίζει ότι ο τάφος αυτός κτίστηκε στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ Α1 (14^{ος} αι. π.Χ.) και χρησιμοποιήθηκε μέχρι το τέλος των γεωμετρικών χρόνων. Ο θολωτός τάφος που ερευνήθηκε το 1886 στο Διμήνι⁶⁴ είναι το γνωστό «Λαμιόσπιτο»⁶⁵. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που περιγράφονται στο ημερολόγιο του Εφόρου Αρχαιοτήτων Κούση, ο τάφος αυτός διατηρούσε μέχρι την ώρα της ανασκαφής ανέπαφο ένα στρώμα στάχτης πάχους 0,05-0,08μ., που κάλυπτε όλο το δάπεδο του θαλάμου πάνω στο οποίο βρέθηκαν, καμένα και άκαυστα οστά νεκρών, απανθρακωμένα ξύλα και κτερίσματα παρόμοια μ' αυτά που βρέθηκαν στο Καζανάκι

59. Cavanagh 1998, 107.

60. Θεοχάρης 1956, 119-130.

61. Adrimi-Sismani 2004-2005, 21.

62. Kourouniotis 1906, 212-240, εικ. 12-15.

63. Avila 1983, 15-60, εικ. 4-7.

64. Adrimi-Sismani 2004-2005, 1-54.

65. Lolling – Wolters 1886, 435-443. AM 12, 1887, 136-138.

(απιόσχημοι πιθαμοφορείς, ψήφοι περιδεραιών κλπ). Επίσης, κατά τις εργασίες στερέωσης του τάφου, το 1996, πάνω στο δάπεδο του ανακουφιστικού τριγώνου βρέθηκαν τμήματα από οστά ενός ενήλικα νεκρού, όπως και στο Καζανάκι.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι και οι τρεις θολωτοί τάφοι που κατασκευάστηκαν γύρω από το μυχό του Παγασητικού κόλπου (**εικ. 1**) είναι σχεδόν σύγχρονοι -ο τέταρτος στο Διμήνι είναι λίγο μεταγενέστερος-, και παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες μεταξύ τους, κυρίως ως προς τα δευτερογενή ταφικά έθιμα (ατελή καύση νεκρών ή και κτερισμάτων εντός της θόλου).

Τέλος, αν και ο θολωτός τάφος στο Καζανάκι δεν μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα σε κανέναν από τους τρεις αυτούς οικισμούς, αφού απέχει περισσότερο 2,5 χλμ. από τα Παλιά και πολύ περισσότερο από το Διμήνι και τα Πευκάκια, ωστόσο θεωρούμε βέβαιο ότι και αυτός ανήκε στο ανακτορικό κέντρο της Ιωλκού και ότι οι νεκροί που θάφτηκαν σ' αυτόν αποτελούσαν εκλεκτά μέλη της κοινωνίας της Ιωλκού όπως δηλώνουν μερικά από τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς.

SUMMARY

MYCENAEAN THOLOS TOMB IN KAZANAKI

Vassiliki Adrymi-Sismani, Stamatia Alexandrou

Recent excavations conducted at the locality of Kasanaki, during works of construction of a ring-road in the outskirts of the modern city of Volos (Thessaly), uncovered an intact Mycenaean tholos tomb built of an alluvial conglomerate material, which was constructed into a Final Neolithic stratum used for a long time as a cemetery.

Kasanaki's tomb was found intact and it consists of a monumental façade -with the entrance, the relieving triangle, a stone beam with incised symbols and a monolithic slab with inscribed decoration crowded by two other stone slabs -, the chamber, and the partially excavated dromos. The chamber's floor contains four shaft-graves, and it is covered with a layer of sand and ashes mixed with carbon, carbonized wood, disturbed burned and unburned human bones, and parts of the funeral offerings.

Excavation data show that seven dead had been buried in the tholos tomb and two in the relieving triangle, accompanied by pottery, gold, glass, and faience pieces of jewellery, agate and rock crystal seal stones, clay figurines and golden sheets with holes that had probably belonged to the decoration of the deceased's clothes or burial shroud. Democritus radiocarbon dates fixes the two periods of use of the Kasanaki tomb to the fourteenth (1520–1400) and the thirteenth century B.C. (1435–1330), respectively.

The finds from Kasanaki tholos tomb, as well as elements of the architectural features, are similar to those coming from other tholos tombs of the region (Kapakli, Dimini A), since all are located near the Pagasetic Gulf, where the Late Helladic settlements of Kastro Volos, Dimini, and Pevkakia are also located. Similar finds of gold and glass have also been discovered in Thessalian chamber tombs (Megalo Monastiri, Pherai) as well as in some of those coming from Southern Greece.

In general, the tholos tomb at Kasanaki, apart from its significant finds, provides some important evidence of local beliefs related to burial customs, since in this tomb a secondary burial custom has been detected, which was also observed in the contemporary Kapakli and Dimini A tholos tombs of the region of the Pagasetic Gulf, as well as in some other places of Southern Greece. Although, this burial custom is difficult to interpret, it surely makes a significant contribution to our knowledge of the Mycenaean burial customs.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

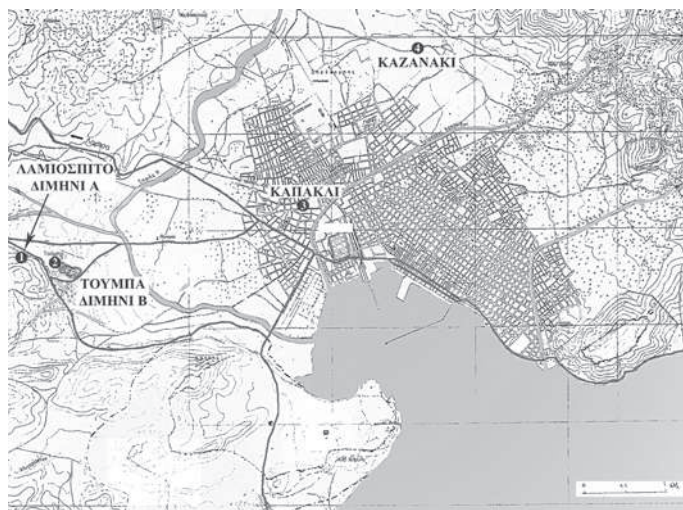
Adrimi - Sismani V., 2004-2005. Le palais de Iolkos et sa destruction, *BCH* 128 -129, Études, 1-54.

Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Έργο Εφορειών*, 355-371.

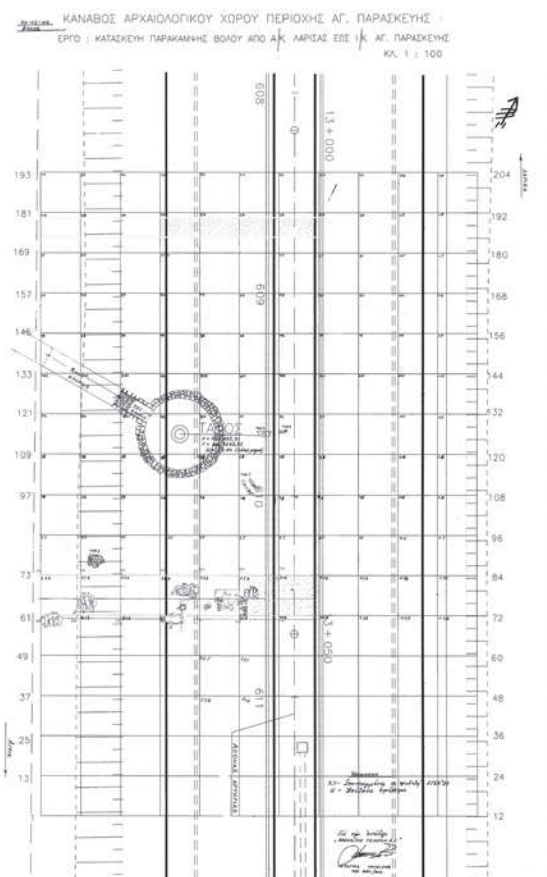
- Avila R. 1983. Das Kuppelgrab von Volos-Karakli, *PZ* 58, 1-60.
- Βασιλικού Ντ., 1995. *Ο Μυκηναϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα.
- Blegen C., 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, Princeton.
- Branigan K., 1974. *Aegean metalwork in the Early and Middle Bronze Age*, Oxford.
- Cavanagh W., 1998. Innovation, conservatism and variation in Mycenaean funerary ritual, στο Branigan K. (επιμ.), *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age*, Sheffield, 103-114.
- Cavanagh W. – Mee Chr., 1998. A private place: death in Prehistoric Greece, *SIMA* 125, Jonsered.
- Ευσταθίου-Μπάτζιου Α., 1998. *Η Ύστερη Εποχή Χαλκού στην περιοχή της Μαγνησίας: Το Κάστρο-Παλιά και τα Πευκάκια*, Βόλος, (αδ. διδ.διατριβή).
- Furumark A., 1941. *The Mycenaean pottery: analysis and classification*, Stockholm.
- Gillis C., 1996. Tin at Asine, στο *Asine III: Supplementary Studies on the Swedish Excavations, 1922-1930*, Athens, 93-100.
- Guerra M.F. – Röhrs S. – Salomon J. – Walter Ph. – Adrimi-Sismani V., 2008. L'origine de l'or de la tombe mycénienne de Kasanaki, στο *ΑΕΘΣΕ 2* (στον παρόντα τόμο).
- Higgins R.A., 1961. *Greek and Roman jewellery*, London.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1956. Ανασκαφαί εν Ιωλκώ, *ΠΑΕ* 69, 119-130.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1963. Ν. Ιωνία (Βόλου), *ΑΔ* 18, *Χρονικά*, 140-141.
- Θησαυρός Αηδονίων 1998. *Ο Θησαυρός των Αηδονιών, Σφραγίδες και Κοσμήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο*, Αθήνα.
- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου Ε., 2003. Η Μαγούλα στον Γαλατά της Τροιζηνίας. Ένα νέο ΜΕ-ΥΕ κέντρο στον Σαρωνικό, στο Κονσολάκη-Γιαννοπούλου Ε. (εκδ.), *Αργοσαρωνικός. Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργοσαρωνικού, Πόρος 26-29 Ιουνίου 1998*, Αθήνα, 159-228.
- Kontorli-Papadopoulou L. 1995. Mycenaean tholos tombs: some thoughts on burial customs and rites, στο Morris Chr. (ed.), *Klados. Essays in honour of J.N. Coldstream*, London, 111-122.
- Kourouniotis K., 1906. Ανασκαφή θολωτού τάφου εν Βόλω, *ΑΕ*, 212-240.
- Lolling H.G. – Wolters P., 1986. Das Kuppelgrab bei Dimini, *AM* 11, 435-443.
- Mountjoy P.A., 1994. *Μυκηναϊκή Γραπτή Κεραμική. Οδηγός Ταύτισης*, Αθήνα.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean decorated pottery I*, Berlin.
- Mundo Micenico* 1991. *El Mundo Micenico. Cinco Siglos de la primera Civilizacion Europea. 1600-1100 a.C.*, Madrid.
- Nightingale G., 2003. Glass and faience beads from Elateia-Alonaki reflecting the relationship between centre and periphery, στο *ΠΜΚ* 2, 311-319.
- Παπαβασιλείου Γ., 1910. *Περι των εν Ευβοία Αρχαίων Τάφων*, Αθήνα.
- Παρλαμά Λ., 1971. Θαλαμοειδής τάφος εις Αγραπιδοχώρι Ηλείας, *ΑΕ*, 52-60.
- Παρλαμά Λ. 1972, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 268.
- Pelon O., 1976. *Tholoi, tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.)*, Paris.
- Persson A.W., 1931. *The Royal tombs at Dendra near Midea*, Lund.
- Pini I., 1975. *Kleinere Griechische Sammlungen 2*, Berlin.
- Popham P. – Catling H.W., 1974. Sellopoulo Tombs 3 and 4. Two Late Minoan graves near Knossos, *BSA* 69, 218.
- Sakellariou A., 1964. Die mykenische Siegelglyptic, *SIMA* 9, Lund.

Στάης Β., 1893. *ΠΑΕ*, 12-15.

Τελεβάντου Χρ., 2001. Στρόφιλας. Ένας Νεολιθικός οικισμός στην Άνδρο, *Άγκυρα* 1, 203-211.

Εικ. 1. Γενικό τοπογραφικό με τη θέση των μυκηναϊκών θολωτών τάφων, γύρω από τον κόλπο του Παγασητικού.

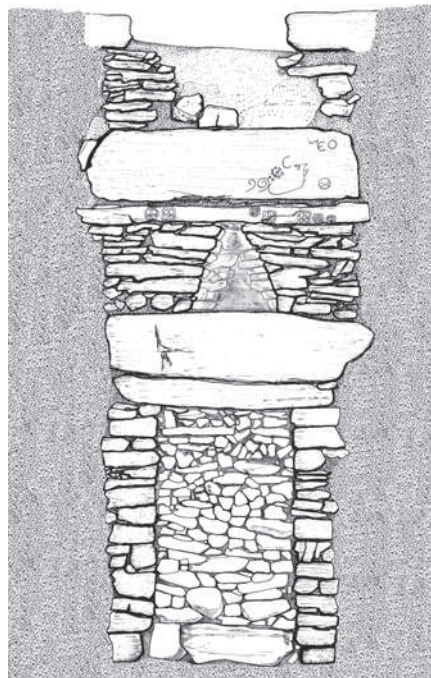

Εικ. 2. Θέση Καζανάκι Βόλου. Τοπογραφικό μυκηναϊκών τάφων.

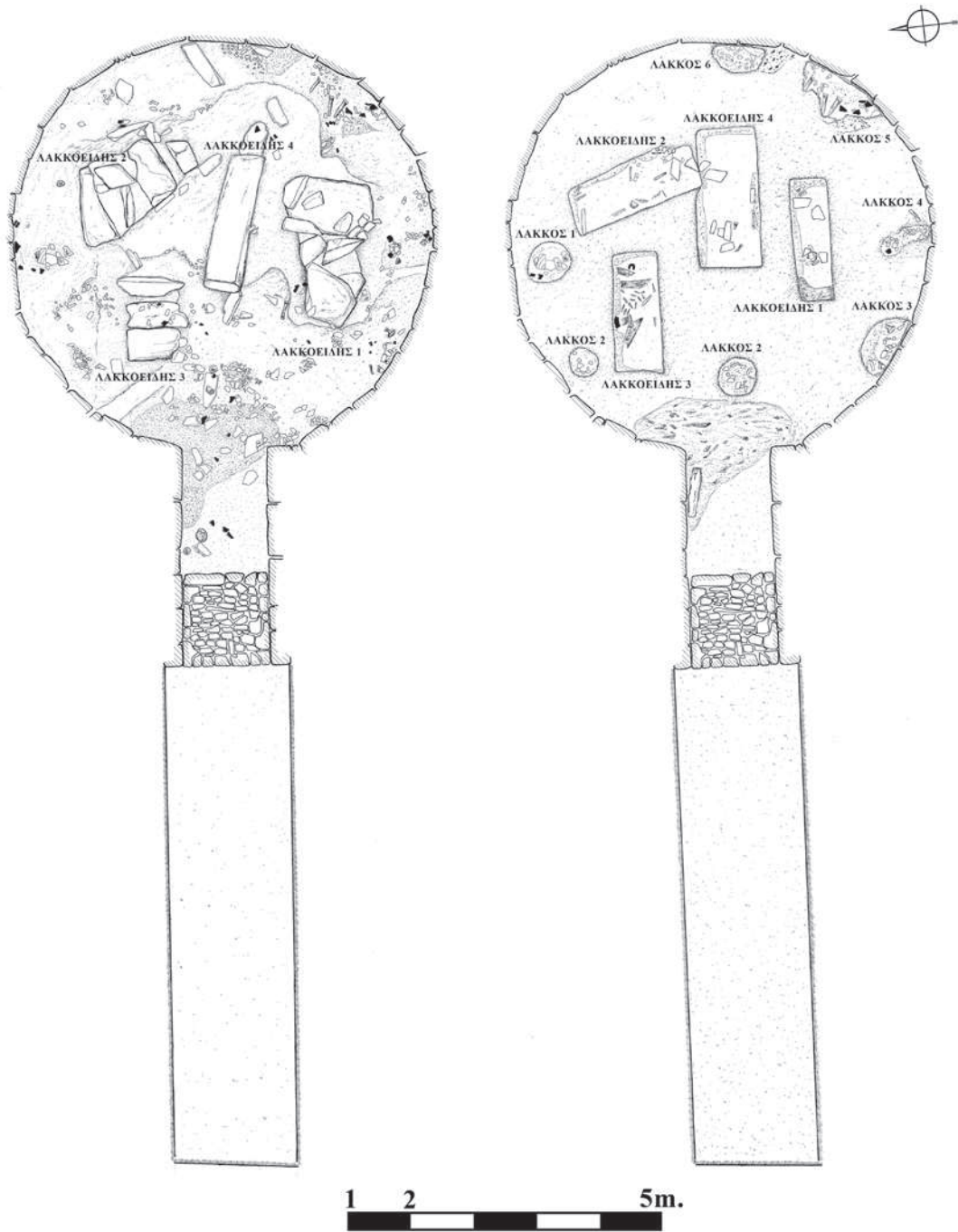

Εικ. 3. Θέση Καζανάκι Βόλου. Φωτογραφία της πρόσοψης του θολωτού τάφου.

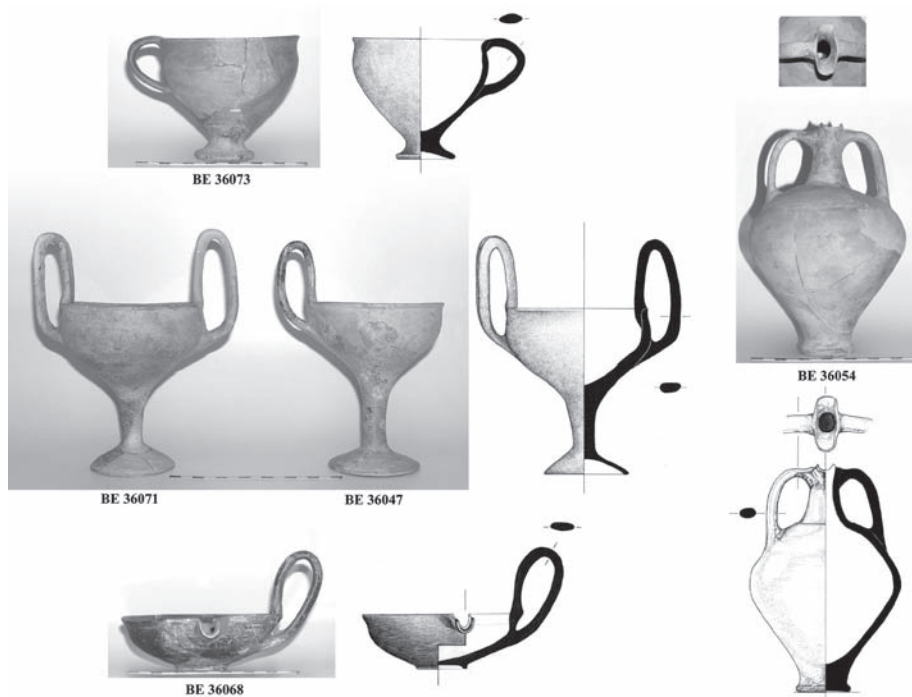
Εικ. 4. Θέση Καζανάκι Βόλου. Σχέδιο της πρόσοψης του θολωτού τάφου.

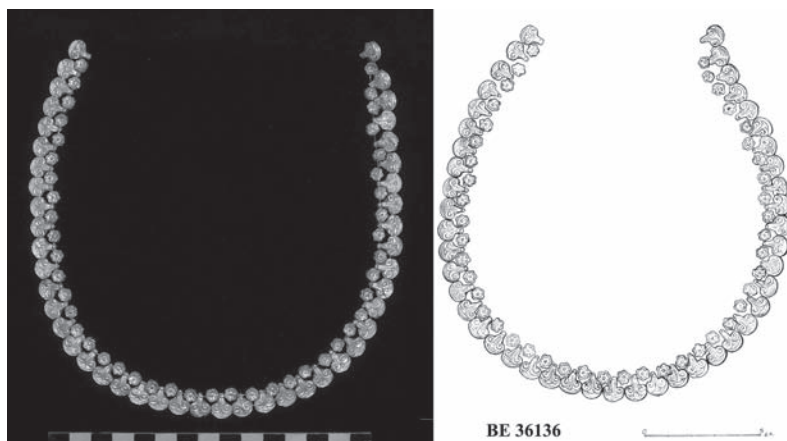
Εικ. 5. Θέση Καζανάκι Βόλου. Σχέδιο κάτοψης των 4 λακκοειδών τάφων και των λάκκων.

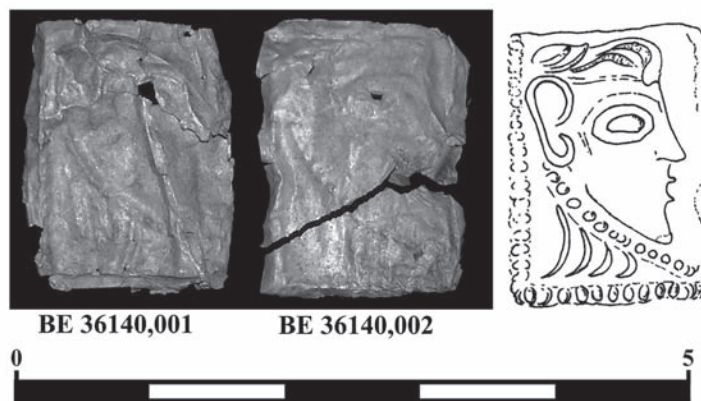
Εικ. 6. Θέση Καζανάκι Βόλου. Απίοσχημοι πιθαμοφορείς με γραπτή διακόσμηση.

Εικ. 7. Θέση Καζανάκι Βόλου. Άβαφες κύλικες.

Εικ. 8. Θέση Καζανάκι Βόλου. Χρυσό περιδέραιο με ψηφίδες σε σχήμα ρόδακα και κρινοπάπυρου.

Εικ. 9. Θέση Καζανάκι Βόλου. Χρυσά πλακίδια με παράσταση γενειοφόρου άνδρα.

Εικ. 10. Θέση Καζανάκι Βόλου. Σφραγιδόλιθος από αχάτη με παράσταση ταύρου και γρύπα.

ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΟ ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΘΟΛΩΤΟ ΤΑΦΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΚΑΖΑΝΑΚΙ ΒΟΛΟΥ

Αναστασία Παπαθανασίου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΥΛΙΚΟ

Κατά τα έργα διάνοιξης της περιφερειακής οδού Βόλου, στη θέση Καζανάκι, αποκαλύφθηκε μυκηναϊκός θολωτός τάφος, ο οποίος ανασκάφηκε από την ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βόλου υπό τη διεύθυνση της κ. Β. Αδρύμη κατά τα έτη 2004 και 2005. Ο τάφος αυτός, του οποίου η περιγραφή, ανάλυση και σημασία αναφέρονται από την ανασκαφέα,¹ εκτός από πληθώρα αρχαιολογικών ευρημάτων περιείχε και ένα σύνολο από ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα τα οποία εξετάστηκαν, αυτά μεν που ανασκάφηκαν το 2004, κατά την άνοιξη του 2005 και αυτά που ανασκάφηκαν το 2005, κατά το χειμώνα του 2005. Τα αποτελέσματα αυτής της μελέτης παρουσιάζονται σε αυτό το άρθρο. Τα συμπεράσματα αφορούν τόσο τις παραμέτρους της υγείας του ανεσκαμμένου πληθυσμού όσο και την ταφονομική ιστορία του ευρήματος. Πρέπει να πούμε ότι το οστεολογικό σύνολο σαν δείγμα πληθυσμού είναι πολύ μικρό και εξαιρετικά αποσπασματικό και η διατήρησή του είναι πολύ φτωχή εξαιτίας της ταφικής διαδικασίας που ακολουθήθηκε. Παρόλα αυτά πρόκειται για ένα αρχαιολογικά πολύ ενδιαφέρον σύνολο, αφού αντανakλά την αδιατάρακτη εικόνα μιας δευτερογενούς μεταχείρισης των νεκρών και έγινε εξαντλητική προσπάθεια να μεγιστοποιηθεί η πληροφορία που μας παρείχαν τα συγκεκριμένα κατάλοιπα.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΑΦΙΚΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να περιγράψουμε την κατάσταση στην οποία βρέθηκε το οστεολογικό υλικό μέσα στο θολωτό τάφο. Κανένας σκελετός δεν σώζεται ακέραιος ή αρθρωμένος σε ανατομική θέση. Οι μόνες ταφές που είναι σχετικά ακέραιες είναι αυτές των δύο ατόμων στο ανακουφιστικό τρίγωνο, αλλά ακόμη και αυτές δεν είναι σε καμία ανατομική συνοχή. Το σκελετικό σύνολο των 9 ατόμων είναι εξαιρετικά διαταραγμένο, αναμειγμένο, θρυμματισμένο και διασκορπισμένο σε όλη την επιφάνεια του τάφου. Συνολικά καταγράφηκαν πάνω από 1500 οστά, η πλειονότητα των οποίων ήταν μικρά θραύσματα. Η αρχική εντύπωση ότι το δείγμα ήταν ελλίπες κατά τα μακρά οστά, ανατράπηκε ύστερα από την εξέταση της σχετικής συχνότητας των οστών που καταγράφηκαν ανά τμήμα του σώματος. Ο κανόνας είναι στα

---

1. Αδρύμη-Σισμάνη-Αλεξάνδρου 2008.

οστεολογικά σύνολα να υπερτερούν αριθμητικά τα μακρά οστά, τα οποία είναι πιο ανθεκτικά στις διεργασίες της αποσύνθεσης. Στο συγκεκριμένο σύνολο αυτός ο κανόνας φαινομενικά δεν ισχύει, καθώς τα ακέραια μακρά οστά ήταν ελάχιστα και η αρχική εικόνα παρέπεμπε σε πρακτικές ανακομιδής. Αυτή όμως η αρχική εντύπωση οφειλόταν στο γεγονός ότι τα μακρά οστά ήταν κατακερματισμένα σε μικρότερα θραύσματα, των οποίων όμως η σχετική αναλογία ακολουθεί τελικά την αναμενόμενη κατανομή (εικ. 1).

Εκτός από τον θρυμματισμό των οστών, εντυπωσιακή είναι και η διασπορά των οστών του ίδιου ατόμου σε όλη την έκταση του τάφου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα φαίνονται στην **εικ. 1**, όπου σημειώνονται με ίδιο χρώμα και αριθμό οι θέσεις που βρέθηκαν σκελετικά στοιχεία του ίδιου ατόμου. Η παραπάνω εικόνα των οστών είναι αποτέλεσμα της ταφικής πρακτικής που ακολουθήθηκε, την οποία προσπαθούμε να ανασυνθέσουμε στηριζόμενοι στα στοιχεία που διασώθηκαν. Αναμφισβήτητα έχουμε να αναλύσουμε το προϊόν μιας πυράς.

Από παρατηρήσεις σε αρχαιολογικό υλικό αλλά και σύγχρονα πειραματικά δεδομένα² γνωρίζουμε ότι το χρώμα, το μέγεθος, η μορφολογία και ο βαθμός θρυμματισμού του καμένου οστού είναι σε θέση να προσδιορίσουν πολλές παραμέτρους της διαδικασίας της καύσης, όπως αν η καύση ήταν πλήρης ή ημιτελής, τη θερμοκρασία και τη διάρκεια της πυράς, το βαθμό αναμόχλευσης καθώς και το αν τα οστά περιβάλλονταν ή όχι από σάρκα κατά την καύση. Από την άλλη πλευρά, ο βαθμός καύσης είναι συνάρτηση της καύσιμης ύλης, της μέγιστης θερμοκρασίας, του χρόνου καύσης, και της ροής οξυγόνου και ανάλογη είναι η επίδρασή της και οι αλλαγές που προκαλεί στα οστά. Μέχρι τους 200 βαθμούς δεν παρατηρούνται αλλαγές στα οστά. Από 200 μέχρι 400 βαθμούς, τα οστά παίρνουν καφέ, μαύρο ή σκούρο γκρι χρώμα, αλλά παρατηρείται ελάχιστη παραμόρφωση και συρρίκνωση του αρχικού μεγέθους και βάρους. Όταν ένας νεκρός καίγεται σε θερμοκρασίες πάνω από 800 έως 1100 βαθμούς τα οστά χάνουν όλες τις οργανικές τους ουσίες, συρρικνώνονται σημαντικά, το σχήμα τους παραμορφώνεται, στρεβλώνονται, αποκτούν πολλές χαρακτηριστικές μικρορωγμές στην επιφάνειά τους και το χρώμα τους γίνεται πολύ ανοιχτό γκρι ή λευκό, εξαιτίας της ασβεστοποίησης που επέρχεται³.

Στο Καζανάκι δεν παρατηρούμε καμία παραμόρφωση ή συρρίκνωση ή τις χαρακτηριστικές μικρορωγμές σε όσα οστά έχουν καιί και το χρώμα των καμένων οστών είναι μαύρο έως σκούρο γκρι (**εικ. 2**). Τόσο το χρώμα, όσο και η υφή των οστών που έχει μείνει σχεδόν αναλλοίωτη, υποδηλώνουν ότι τα συγκεκριμένα οστά υπέστησαν καύση σε θερμοκρασία 200 με 400 βαθμών Κελσίου, μικρής διάρκειας, πιθανότατα με σχετική έλλειψη οξυγόνου, ενώ η απουσία μικρορωγμών υποδηλώνει ότι η σάρκα που περιέβαλε τα οστά είχε αποσυντεθεί πριν αυτά καούν. Ο συγκεκριμένος τύπος καύσης ονομάζεται και κάπνισμα⁴.

Έτσι, πιθανότατα μέσα στον τάφο άναψε κάποια μικρή πυρά, η καύσιμη ύλη της εντοπίζεται παντού, στην οποία συμμετείχαν οστά που ανήκαν σε σχεδόν όλους τους νεκρούς του τάφου, εκτός από τους νεκρούς του ανακουφιστικού τριγώνου, τα οποία κήκαν για μικρό χρονικό διάστημα, σε μικρή θερμοκρασία, και στη συνέχεια διασκορπίστηκαν ξανά σε όλη την έκταση του τάφου μαζί με τα μη καμένα. Τα οστά που φέρουν ίχνη καύσης προέρχονται αδιακρίτως από κάθε μέρος του σώματος. Από κάποια άτομα έχουμε περισσότερα καμένα οστά ενώ από κάποια άλλα λιγότερα, αλλά και πάλι χωρίς διάκριση ηλικίας ή φύλου.

2. McKinley, 1993, 1994, 1997. Buikstra – Swegle 1989. Correia 1997.

3. Buikstra – Swegle 1989. Correia 1997.

4. Τριανταφύλλου 2002.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η καταγραφή του υλικού έγινε σύμφωνα με τις μεθόδους που προτείνονται από τους Buikstra και Ubelaker 1994, για ακέραιους σκελετούς και για αναμειγμένα οστά. Για να προσδιοριστεί ο ελάχιστος αριθμός των ατόμων που αντιπροσωπεύει το σύνολο των αναμειγμένων οστών, ακολουθήθηκαν οι μέθοδοι που αναφέρονται από τον Ubelaker (1981) και τους Buikstra και Ubelaker 1994. Η διαδικασία αρχικά περιλαμβάνει κατάταξη των οστών ανά είδος, πλευρά, τμήμα, φύλο, ηλικία και μέγεθος. Επίσης, μορφολογικά χαρακτηριστικά ή/και παθολογικές αλλοιώσεις λαμβάνονται υπόψη. Σκοπός είναι να προσδιοριστεί ποιο οστό ή τμήμα οστού επαναλαμβάνεται και πόσες φορές και ποια οστά είναι αδύνατον να συνανήκουν, και επομένως αποτελούν μέρος άλλου ατόμου. Ο προσδιορισμός του φύλου βασίστηκε στις μεθόδους των Ubelaker (1989), White (1991), Milner (1992), Buikstra & Ubelaker (1994), και Phenice (1969) σχετικά με την ανάπτυξη διαφορετικών μορφολογικών χαρακτηριστικών των ανώνυμων οστών και του κρανίου ανάλογα με το φύλο. Το φύλο προσδιορίστηκε μόνο σε ενήλικα άτομα άνω των 18 ετών με ώριμα και κατ' επέκταση αξιόπιστα σκελετικά χαρακτηριστικά και εφόσον είχαν διασωθεί τα απαραίτητα διαγνωστικά οστά. Οι μέθοδοι για τον προσδιορισμό της ηλικίας περιλαμβάνουν τους Meindl & Lovejoy (1985), για τη συνοστέωση κρανιακών ραφών, Todd (1920, 1921) και Brooks & Suchey (1990), για τις μορφολογικές αλλαγές του ηβικού οστού, Lovejoy (1985) για την οδοντική αποτριβή, McKern & Stewart (1957) για τη συνοστέωση των επιφύσεων των μακρών οστών, Ubelaker (1989) για το μήκος της διάφυσης των μακρών οστών, και Ubelaker (1989) για εμφάνιση και ανάπτυξη των νεογιλών και των μόνιμων δοντιών. Σε όσες περιπτώσεις ήταν δυνατό, χρησιμοποιήθηκε συνδυασμός από περισσότερες μεθόδους ώστε να επιβεβαιωθεί το αποτέλεσμα. Ο υπολογισμός του ύψους έγινε σύμφωνα με τους πίνακες του Trotter (1970). Η ταύτιση των παθολογικών αλλοιώσεων που παρατηρήθηκαν στα οστά έγινε σύμφωνα με τους Ortner & Putschar (1985), Resnick (1995), και Buikstra & Ubelaker (1994).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Η εκτίμηση του ελάχιστου αριθμού ατόμων που αντιπροσωπεύονται από τα ανεσκαμμένα σκελετικά κατάλοιπα είναι 9 εκ των οποίων έξι είναι ενήλικοι και τρεις ανήλικοι, κάτω των 18 ετών. Στο σχέδιο της εικ. 3 αποτυπώνονται τα οστά που διέθεταν αρκετά διαγνωστικά στοιχεία ώστε να ταυτιστούν με συγκεκριμένα άτομα. Πολύ περισσότερα οστά έχουν διασωθεί, αλλά δεν ήταν δυνατόν να αποδοθούν αποκλειστικά σε ένα άτομο, κυρίως στους ενήλικες, οι οποίοι είχαν παραπλήσιες ηλικίες και σωματική διάπλαση. Από τους ενήλικους από τους οποίους το φύλο ήταν δυνατό να προσδιοριστεί, δύο ήταν πιθανόν άνδρες και δύο πιθανόν γυναίκες. Φυσικά το δείγμα είναι εξαιρετικά μικρό για να μιλήσει κανείς για δημογραφικά συμπεράσματα αλλά είναι εμφανής η απουσία βρεφών και παιδιών κάτω των πέντε ετών, όπως θα ήταν αναμενόμενο, κάτι όμως που έχει παρατηρηθεί επανειλημμένα στη μυκηναϊκή εποχή. Στην καμπύλη θνησιμότητας (εικ. 4) παρατηρούνται δύο κορυφές, μία για τις ηλικίες 5-10 και μία για τις ηλικίες 25-30. Ο μέσος όρος ζωής για τους ενήλικους είναι 27,58 χρόνια, ηλικία που συμφωνεί με άλλους σύγχρονους πληθυσμούς και το ηλικιακό εύρος κυμαίνεται από πέντε ως 40 και πλέον έτη. Ο μέσος όρος ύψους για τους άνδρες είναι 172 εκατοστά και

για τις γυναίκες 159 εκατοστά που επίσης συμφωνεί με τα δημοσιευμένα μεγέθη για την περίοδο αυτή, παρόλο που και στις δύο περιπτώσεις το δείγμα μας είναι ένα άτομο, εξαιτίας της απουσίας ακέραιων μακρών οστών όπως αναφέρθηκε πιο πάνω⁵.

Η παλαιοπαθολογική ανάλυση του πληθυσμού, πάντα με την επιφύλαξη του πολύ μικρού δείγματος, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι πιο συχνά παρατηρούμενες σκελετικές αλλοιώσεις είναι η περιοστίτιδα και η οστεοαρθρίτιδα. Παρατηρούνται συνολικά επτά περιπτώσεις περιοστίτιδας, πολύ αυξημένη συχνότητα, δηλαδή. Περιοστίτιδα είναι αλλοιώσεις στο περιόστεο εξαιτίας εκτεταμένης μόλυνσης που έχει προσβάλλει αρχικά τους μαλακούς ιστούς και στη συνέχεια και το οστό, πιθανά λόγω έλλειψης αντισηψίας και της ύπαρξης γενικότερα κακών συνθηκών υγιεινής⁶.

Η οστεοαρθρίτιδα (**εικ. 5**), η αλλοίωση δηλαδή των οστών στα σημεία των αρθρώσεων εξαιτίας έντονης, επαναλαμβανόμενης καταπόνησης και μηχανικής επιβάρυνσης σε συνάρτηση με το χρόνο⁷, παρατηρείται σε 9 περιπτώσεις και κυρίως εκδηλώνεται σαν ήπια οστεοφύτωση στις αρθρικές επιφάνειες των μακρών οστών, των δακτύλων των χεριών και των σπονδύλων, και Schmorl's nodes, δηλαδή κήλη του μεσοσπονδύλιου υλικού. Παρατηρούνται επίσης περιπτώσεις ενθεσοπάθειας (**εικ. 6**), δηλαδή έντονες ή οστεοποιημένες προσφύσεις μυών στα οστά εξαιτίας έντονης μηχανικής επιβάρυνσης. Τόσο η οστεοαρθρίτιδα όσο και οι ενθεσοπάθειες υποδηλώνουν καταπόνηση των χεριών και ειδικότερα των δακτύλων από χειρωνακτικές εργασίες, καταπόνηση της σπονδυλικής στήλης από τη μεταφορά φορτίων, και των ποδιών από δραστηριότητες σχετιζόμενες με τρέξιμο και περπάτημα. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι περισσότερες περιπτώσεις οστεοαρθρίτιδας (5 από 9) προέρχονται από το ίδιο άτομο (τη γυναίκα στο ανακουφιστικό τρίγωνο) και αν αφαιρεθεί αυτό το άτομο από το δείγμα, το ποσοστό μειώνεται σημαντικά. Το χαμηλό ποσοστό μπορεί να δικαιολογηθεί, βέβαια, και από το γεγονός ότι δεν έχουμε άτομα μεγάλης ηλικίας μιας και η εμφάνιση και η πορεία της οστεοαρθρίτιδας συσχετίζεται άμεσα με την ηλικία.

Το μόνο τραύμα που παρατηρείται είναι μια περίπτωση επουλωμένου κατάγματος σε πρώτο μετακάρπιο οστό (**εικ. 7**).

Οι οδοντικές αλλοιώσεις αντιπροσωπεύονται κυρίως από υποπλασίες της αδαμαντίνης (**εικ. 8**). Οι υποπλασίες είναι παράλληλες, κοίλες γραμμές στην επιφάνεια του δοντιού οι οποίες δείχνουν διακοπή της συνέχειας της αδαμαντίνης, και δημιουργούνται κατά το σχηματισμό των δοντιών από ανακοπή της ανάπτυξης λόγω ασθένειας ή υποσιτισμού⁸. Παρατηρούνται σε σχετικά μέτριο ποσοστό 8% (5/63) κυρίως σε μόνιμους κυνόδοντες και κοπτήρες. Ο τερηδονισμός απουσιάζει εντελώς από όλο το σύνολο των 63 οδοντικών καταλοίπων που εξετάστηκαν, γεγονός μη αναμενόμενο. Το ίδιο ισχύει και για την απώλεια δοντιών πριν το θάνατο, που και πάλι απουσιάζει εντελώς σε όσες γνάθους είναι δυνατό να παρατηρηθεί δεδομένης της αποσπασματικότητας του υλικού.

Τέλος, η οδοντική αποτριβή η οποία αυξάνεται αναλογικά με την ηλικία και επηρεάζεται άμεσα από τη σύσταση και την υφή των τροφών, βρίσκεται στα αναμενόμενα επίπεδα.

Η πιο συχνή αλλοίωση που παρατηρήθηκε στα σωζόμενα κρανιακά οστά είναι η cribra orbitalia, που παρατηρήθηκε σε 2 από τα 7 άτομα (ποσοστό 28.5%) σε ελαφρά μορφή (**εικ. 9**).

5. Papathanasiou 2001. Παπαθανασίου 2005, 2006. Angel 1984. Cohen – Armelagos 1984.

6. Larsen 1997.

7. Larsen 1997. Steckel – Rose 2002. Roberts – Manchester 1995. Kennedy 1989.

8. Hillson 1986. Larsen 1997. Steckel – Rose 2002.

Η χαρακτηριστική αυτή αλλοίωση, η σπογγώδης διόγκωση της οφθαλμικής κόγχης, οφείλεται σε μια προσπάθεια του οργανισμού να παράγει περισσότερα ερυθρά αιμοσφαίρια με τη διόγκωση των μυελού των οστών ώστε ο οργανισμός να μπορέσει να αντεπεξέλθει σε καταστάσεις αναιμίας η οποία μπορεί να έχει γενετικά ή διατροφικά αίτια⁹. Καθώς α) το ποσοστό σε όλη την Ελλάδα είναι πολύ μεγάλο, και β) η εκδήλωση της νόσου πολύ ήπια, για να εξηγηθεί από κάποια γενετική αιτιολογία, συμπεραίνουμε ότι το πιθανότερο είναι να οφείλεται σε σιδηροπενική αναιμία, μια νόσο που χαρακτηρίζει πολλούς πληθυσμούς παγκοσμίως κατά τη μετάβαση στη γεωργία και στην αιτιολόγησή της εμπλέκονται τόσο η φτωχή σε σίδηρο διατροφή, όσο και μολύνσεις από μικρόβια ή παράσιτα¹⁰.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι παρά την κακή διατήρηση λόγω της ταφικής πρακτικής που ακολουθήθηκε, το σύνολο των 9 ατόμων συμφωνεί με τις δημοσιευμένες δημογραφικές παραμέτρους ηλικίας και ύψους για την Ελλάδα στην εποχή του Χαλκού. Η απουσία βρεφών και παιδιών κάτω των 5 ετών, αν και δεν αντιπροσωπεύει έναν φυσικό πληθυσμό είναι παρατηρημένη σε όλους τους σύγχρονους θολωτούς και θαλαμοειδείς τάφους. Η κατάσταση της υγείας του μελετώμενου πληθυσμού είναι σχετικά καλή, δεδομένης της απουσίας τερηδονισμού και απώλειας δοντιών από τη μια πλευρά, και της ήπιας έντασης και συχνότητας της οστεορθρίτιδας από την άλλη, τα οποία αποτελούσαν πολύ κοινά προβλήματα σε άλλους σύγχρονους πληθυσμούς. Το κύριο πρόβλημα στο συγκεκριμένο σύνολο φαίνεται ότι ήταν η υψηλή συχνότητα παθογόνων μικροοργανισμών η οποία, σε συνδυασμό με τις κακές συνθήκες υγιεινής και την απουσία φαρμακευτικής περίθαλψης, ευνοούσε την ανάπτυξη μολύνσεων και φλεγμονών, οι οποίες είναι δυνατόν να δικαιολογήσουν και το αυξημένο ποσοστό περιοστίτιδας και τα αναιμικά επεισόδια και τις υποπλασίες οδοντικής αδαμαντίνης που προκαλούνται από διακοπή της ανάπτυξης κατά την παιδική ηλικία. Βέβαια μένει ακόμα να ερευνήσουμε τη διατροφή του πληθυσμού, η οποία είναι η άλλη σημαντική παράμετρος για τα παρατηρούμενα προβλήματα.

9. Stuart-Macadam 1985, 1989, 1992. Stuart-Macadam – Kent 1992. Lagia 1993. Papathanasiou 2001. Lagia *et al.* 2006.

10. Cohen – Armelagos 1984. Stuart-Macadam – Kent 1992. Papathanasiou 2003.

SUMMARY

THE ANTHROPOLOGICAL OSTEOLOGICAL MATERIAL FROM THE MYCENEAN THOLOS TOMB AT KAZANAKI, VOLOS

Anastasia Papathanasiou

During construction of the Volos ring road, a tholos tomb was discovered and investigated by the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, and Dr. Adrymi. The tomb contained rich archaeological data and the skeletal remains of nine individuals, seven on the tomb floor and two in the triangle over the entrance. The osteological material on the floor was very fragmented, commingled, burnt, and poorly preserved. The burial practice followed in this tomb included a secondary treatment of the skeletal elements of all the buried individuals, which were burnt for a short period of time at a low temperature after the flesh had decomposed, as the bone color and texture suggests, followed by dispersing the burnt bones all over the surface of the tomb.

The sample of the nine individuals is comprised by six adults, including two probable males and two probable females, and three subadults. The average age-at-death for adults is 27.58 years, and the average stature for males is 172cm and for females 159cm. Dental pathologies include only dental enamel hypoplasias at 8% (5 of 63), and no incidence of dental caries or premortem tooth loss. Cribra orbitalia was observed in two out of seven individuals (28%) and it is mild in expression. Skeletal pathologies include a high prevalence (7 cases) of periosteal reaction, and nine cases of osteoarthritis five of which come from the same individual, decreasing, thus, the overall prevalence. Only one case of healed fracture was observed in a first metacarpal. The aforementioned results point to an overall healthy population.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

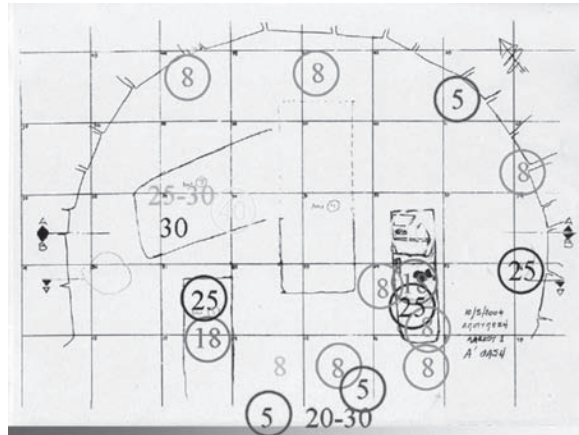
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. – Αλεξάνδρου, Σ., 2008. Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη θέση Καζανάκι, *ΑΕΘΣΕ* 2, 132-145.
- Angel J.L., 1984. Health as a crucial factor in the changes from hunting to developed farming in the eastern Mediterranean, στο Cohen M.N. – Armelagos G.J. (επιμ.), *Paleopathology at the origins of agriculture*, Orlando, 51-73.
- Brooks S.T. – Suchey J.M., 1990. Skeletal age determination based on the Os Pubis: a comparison of the Ascadi-Nemeskeri and Suchey-Brooks methods, *Human Evolution* 5, 227-238.
- Buikstra J.E. – Swegle M., 1989. Bone modification due to burning: experimental evidence, στο Bonnicksen R. – Sorg M.H. (επιμ.), *Bone modification*, Orono, 247-258.
- Buikstra J.E. – Ubelaker D.H. (επιμ.), 1994. *Standards for data collection from human skeletal remains: proceedings of a seminar at the Field Museum of Natural History, organized by Jonathan Haas, Arkansas Archaeological Survey Research Series 44*, Fayetteville.

- Cohen M.N. – Armelagos G.J. (επιμ.), 1984. *Paleopathology at the origins of agriculture*, Orlando.
- Correia P.M.M., 1997. Fire modification of bone: a review of the literature, in Haglund U.D. – Sorg M.H. (επιμ.), *Forensic Taphonomy: the forensic fate of human remains*, New York, 275-293.
- Hillson S. 1986. *Teeth*, Cambridge.
- Kennedy K.A.R., 1989. Skeletal markers of occupational stress, in M.Y. İşcan – K.A.R. Kennedy (επιμ.), *Reconstruction of life from the skeleton*, New York, 129-160.
- Lagia A., 1993. *Differential diagnosis of three main types of anaemia (thalassaemia, sickle cell anaemia, iron deficiency anaemia) based on macroscopic and radiographic skeletal characteristics*, MS thesis, University of Bradford.
- Lagia A. – Eliopoulos C. – Manolis S., 2006. Thalassaemia: macroscopic and radiological study of a case, *International Journal of Osteoarchaeology*, Early View, 269-285.
- Larsen C.S., 1997. *Bioarchaeology: interpreting behavior from the human skeleton*, Cambridge.
- Lovejoy C.O., 1985. Dental wear in the Libben population: its functional pattern and role in the determination of adult skeletal age at death, *AmJPhysAnthropol* 68, 47-56.
- McKern T.W. – Stuart T.D., 1957. Skeletal age changes in young American males, *U.S. Army Quartermaster Research and Development Command, Technical Report EP-45*, Natick, Mass.
- McKinley J.I., 1993. Bone fragment size and weights of bone from modern British Cremations and the implications for the interpretation of archaeological cremations, *International Journal of Osteoarchaeology* 3, 283-287.
- McKinley J.I., 1994. Bone fragment size in British cremation burials and its implications for pyre technology and ritual, *JArchSc* 21, 339-342.
- McKinley J.I., 1997. Bronze Age 'Barrows' and funerary rites and rituals of cremation, *PPS* 63, 129-145.
- Meindl R.S. – Lovejoy C.O., 1985. Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral anterior sutures, *AmJPhysAnthropol* 68, 57-66.
- Milner G.R., 1992. *Determination of skeletal age and sex*, University Park, PA.
- Ortner D.J. – Putschar W.G.J., 1985. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, Washington.
- Papathanasiou A., 2001. *A bioarchaeological analysis of Neolithic Alepotrypa Cave, Greece*, Oxford.
- Papathanasiou A., 2003. Stable isotope analysis in Neolithic Greece and possible implications on human health, *International Journal of Osteoarchaeology* 13, 314-324.
- Παπαθανασίου Α., 2005. Μια βιοαρχαιολογική προσέγγιση στο ανθρωπολογικό υλικό από το Μυκηναϊκό νεκροταφείο στα Σπαλιάρικα Λουσικών Αχαΐας, *AAA* 35-38, 191-198.
- Παπαθανασίου Α., 2006. Βιοαρχαιολογική ανάλυση του ανθρώπινου οστεολογικού υλικού από τον Προσκυνά Φθιώτιδος, *ΑΕΘΣΕ* 1, 619-628.
- Phenice T.W., 1969. A newly developed visual method of sexing the Os Pubis, *AmJPhysAnthropol* 30, 297-302.
- Resnick D., 1995. *Diagnosis of bone and joint disorders*, Philadelphia.
- Roberts C. – Manchester K., 1995. *The archaeology of disease*, New York².

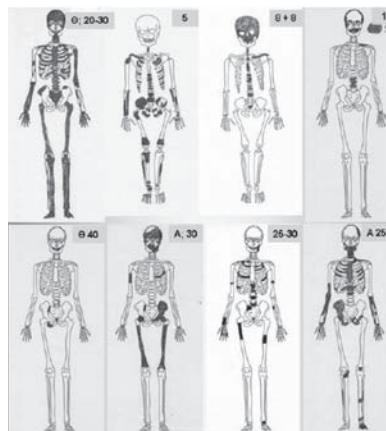
- Steckel R.H. – Rose J.C. (επιμ.), 2002. *The backbone of history: health and nutrition in the western hemisphere*, Cambridge.
- Stuart-Macadam P., 1985. Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition, *AmJPhysAnthropol* 66, 391-398.
- Stuart-Macadam P., 1989. Nutritional deficiency diseases: a survey of scurvy, rickets, and iron-deficiency anemia, στο Iscan M.Y. – Kennedy K.A.R. (επιμ.), *Reconstruction of life from the skeleton*, New York, 201-222.
- Stuart-Macadam P., 1992. Anemia in past human populations, στο Stuart-Macadam P. – Kent S. (επιμ.), *Diet, demography, and disease*, New York, 151-170.
- Stuart-Macadam P. – Kent S. (επιμ.), 1992. *Diet, demography and disease: changing perspectives on anemia*, New York.
- Todd T.W., 1920. Age changes in the Pubic Bone. I. The White Male Pubis, *AmJPhysAnthropol* 3, 285-334.
- Todd T.W., 1921. Age changes in the Pubic Bone. II, III, IV, *AmJPhysAnthropol* 4, 1-70.
- Τριανταφύλλου Σ., 2002. Αποτελέσματα της μελέτης του σκελετικού υλικού Φαιάς Πέτρας Σιδηροκάστρου, *AEMΘ* 16, 165-170.
- Trotter M. 1970. Estimation of stature from intact limb bones, στο Stuart T.D. (εκδ.), *Personal identification in mass disasters*, Washington, 71-83.
- Ubelaker D.H., 1981. *The Ayalan cemetery: a Late Integration Period burial site on the south coast of Ecuador. Smithsonian Contributions to Anthropology* 29, Washington D.C.
- Ubelaker D.H., 1989. *Human skeletal remains: excavations, analysis, interpretation*, Washington.
- White T.D., 1991. *Human osteology*, Orlando.

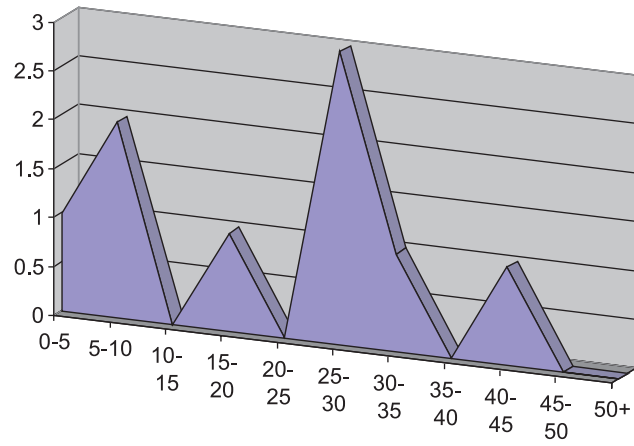
Εικ. 1. Διασπορά οστών των νεκρών του τάφου.

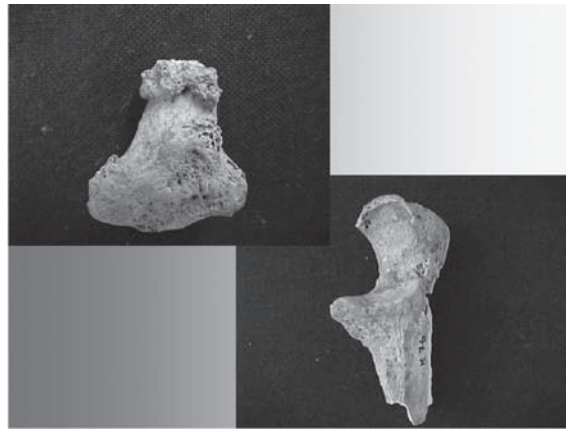
Εικ. 2. Οστά με ίχνη καύσης.

Εικ. 3. Οστά που μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένα άτομα.

Εικ. 4. Καμπύλη θνησιμότητας του πληθυσμού.

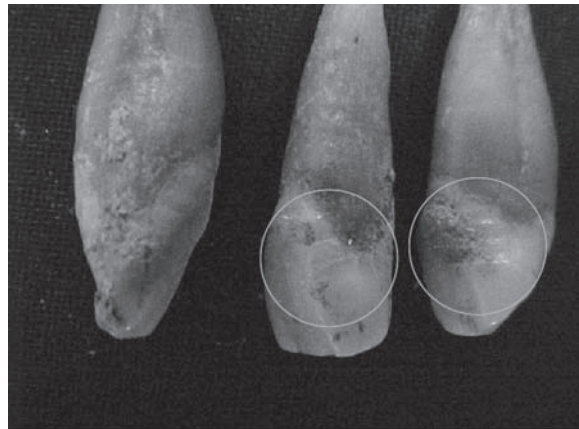
Εικ. 5. Οστεοφύτωση: ένδειξη οστεοαρθρίτιδας.

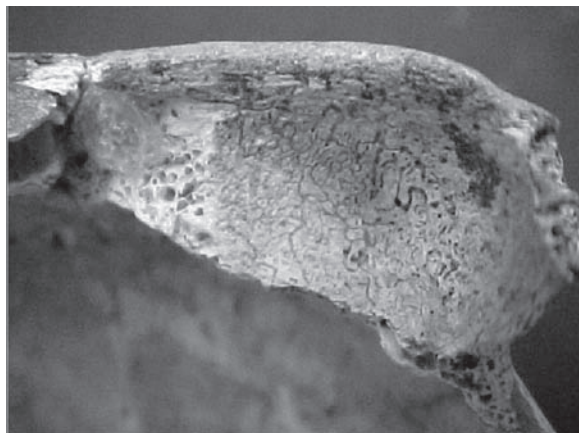
Εικ. 6. Οστεοποιήσεις συνδέσμων λόγω μηχανικής επιβάρυνσης.

Εικ. 7. Επουλωμένο τραύμα σε πρώτο μετακάρπιο.

Εικ. 8. Υποπλασίες αδαμαντίνης.

Εικ. 9. Cribra orbitalia: Παθολογική αλλοίωση εξ' αιτίας αναιμίας σε αριστερή οφθαλμική κόγχη.

**ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ-ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ:
ΕΝΑΣ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ**

Αλέξανδρος Π. Γούναρης

Στη μνήμη της Άννας Ζαούρη

Ο στόχος της μελέτης που ακολουθεί είναι άκρως περιορισμένος, αλλά άκρως στενός είναι και ο τυπογραφικός χώρος των πρακτικών. Στόχος είναι η παρουσίαση του καταλόγου και του συνημμένου χάρτη των θεσσαλικών τόπων με θέσεις καταγραφής ή εν γένει αναφορές ευρημάτων χρονολογημένων στην ΠΓ-Γ ή -αν γινόταν χρήση άλλου συστήματος χρονολόγησης- στην ΠΕΣ. Εκ των πραγμάτων συνιστά τον ανεπεξέργαστο χάρτη της οικιστικής της εποχής όπως αυτός συντίθεται μέχρι τις μέρες μας. Ο τρίτος κρίνων όμως περιμένει σύνθεση και όχι απλή σύνοψη αποτελεσμάτων αποδελτίωσης. Και βεβαίως, αφού το υλικό με το οποίο καταπιανόμαστε δεν είναι πρωτότυπο, αλλά υλικό «από δεύτερο και τρίτο χέρι», προσδοκεί τουλάχιστον, να κρίνει πρωτότυπα συμπεράσματα βάσει επεξεργασίας παλαιών δεδομένων. Περιμένει πορίσματα -έστω- στο στενό πεδίο της θεσσαλικής πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής οικιστικής, δηλαδή, απαντήσεις για την συνέχεια ή ασυνέχεια της κατοίκησης, για τους τύπους των οικήσεων, για τις εικόνες των οικιστικών προτύπων και την εξέλιξή τους. Αλλά αναμένει και απαντήσεις για τα πρωτοϊστορικά ζητούμενα που θα αρθρώνονταν βάσει αυτών ακριβώς των οικιστικών δεδομένων. Δηλαδή, απαντήσεις στα ερωτήματα που σχετίζονται με τον χαρακτήρα των μετακινήσεων φύλων από και προς τη Θεσσαλία κατά την αυγή της θεσσαλικής Πρωτοϊστορίας, τη φυσιογνωμία των τοπικών κοινωνιών κατά την ίδια εποχή, ιδίως τον τύπο των φυλετικών σχηματισμών που δρουν στο θεσσαλικό χώρο, την αποκωδικοποίηση σημαινόντων στοιχείων από το θεσσαλικό τμήμα του ομηρικού Καταλόγου των Πλοίων και βεβαίως απαντήσεις στα ερωτήματα που σχετίζονται με τα μεγάλα ζητούμενα της θεσσαλικής Πρωτοϊστορίας, δηλαδή, τα περί της γένεσης των μεταμυκηναϊκών θεσσαλικών κρατικών σχηματισμών (που, πότε, πως και γιατί γεννήθηκαν) και προπαντός τον προσδιορισμό του χαρακτήρα τους (*πόλεις, έθνη ή συστήματα*);).

Αφήνοντας όλα τα ανωτέρω για το μέλλον και ανικανοποίητο προς το παρόν τον αναγνώστη, επιχειρούμε μια σύνθεση στεγνή και τεχνική. Περιοριζόμαστε στην επισκόπηση της πορείας των σχετικών ερευνών που βασίζονται είτε σε πρωτογενές είτε σε δευτερογενές υλικό. Πρόκειται για μια επισκόπηση που καταλήγει στην σύνθεση του προτεινομένου χάρτη οικιστικής της Θεσσαλίας¹ κατά την ΠΓ-Γ. Παράλληλα υπενθυμίζουμε τα τολμήματα των με-

---

1. Ορίζουμε τη Θεσσαλία ουδετέρως και όχι ιστορικά, αμιγώς δηλαδή βάσει διαχρονικών γεωγραφικών κρι-

λετητών του παρελθόντος στο πεδίο της σύνθεσης συμπερασμάτων σχετικών με την οικιστική ή ακόμη και με τη θεσσαλική Πρωτοϊστορία. Υπογραμμίζουμε το χαρακτηριστικό των εν λόγω προσπαθειών: όσο πιο πολύ ο μελετητής βυθίζεται στο παρελθόν της έρευνας και όσο πιο μικρός είναι ο αριθμός των πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών καταγεγραμμένων οικήσεων, παραδόξως, τόσο πιο τολμηρές είναι οι απαντήσεις που δίδονται στα ανωτέρω ζητούμενα. Υπαινισσόμεθα βεβαίως τα χρόνια της αθωότητας της έρευνας της θεσσαλικής Αρχαιολογίας και Πρωτοϊστορίας.

Στο πεδίο των δημοσιεύσεων, η Θεσσαλία έχει την τύχη να παρουσιάζει την εργασία των A.J.B. Wace - M.S. Thompson, την πρώτη συνθετική μελέτη Προϊστορικής Αρχαιολογίας στην οποία ένα μικρό κεφάλαιο αφιερώνεται στην ΠΕΣ². Σε αυτό περιλαμβάνεται κατάλογος τόπων και αρχαιολογικό υλικό δημοσιευμένο βάσει κανόνων της ερευνητικής δεοντολογίας. Οι μελετητές αναφέρονται σε δέκα³ τόπους με θέσεις καταγραφής ευρημάτων κεραμικής και μικροτεχνίας από τις οποίες, μόνον οι **οκτώ⁴ (8)** εμφανίζουν ευρήματα χρονολογούμενα με ασφάλεια στην ΠΕΣ. Βάσει της τυπολογικής ανάλυσης πρωτογεωμετρικής κεραμικής παρουσιάζουν ένα οικιστικό πρότυπο για την περίοδο: κατά την πρώτη φάση της ΠΕΣ, αποδεικνύεται ότι εντός του ευρύτερου θεσσαλικού χώρου τελειώνει μια κίνηση φύλων που εκκινούν από εδάφη εκτός αυτού. Προτείνουν και μian ερμηνεία⁵.

τηρίων. Αποδεχόμαστε την πρόταση ορισμού της κατά Sivignon 1975, 19. Αυτή προκύπτει όταν στη διοικητική Θεσσαλία (: στους τέσσερεις νομούς του 1981) προστεθεί η επαρχία Δομοκού του Νομού Φθιώτιδος και αφαιρεθούν οι Βόρειες Σποράδες. Συνεπώς η έρευνά μας αναφέρεται σε μιά έκταση 14.285 τετραγωνικών χιλιομέτρων.

2. Wace - Thompson 1912, 209-216 (: «B. The Early Iron Age»).

3. Wace - Thompson 1912, 209-215: Θεοτόκου, Μαρμάριανη, Σέσκλο, Χασσάν Τατάρ (Μεσορράχη), Παγασαί («Πευκάκια» Βόλου), Δομοκός, Ζερέλια, Διμήνη. Εκτός των ανωτέρω οκτώ (8) τόπων αναφέρονται και σε άλλους δύο (2) στο Ραχμάνι (Κυψελοχώριον) σελ. 35-36 και στις Φθιωτικές Θήβες (Μικροθήβαι), σελ. 10 αρ. 68, 166-169. Εντός παρενθέσεως θέτομε τις διαφορετικές ονομασίες τόπων από εκείνες των Wace-Thompson τις οποίες χρησιμοποιούμε στον Κατάλόγό μας για την καταγραφή των τόπων καταγραφής ευρημάτων. Ο εν λόγω Κατάλογος παρατίθεται στο Παράρτημα στο τέλος του κειμένου.

4. Wace - Thompson 1912, 214-215: Θεοτόκου, Μαρμάριανη, Σέσκλο, Δομοκός, Ζερέλια, Διμήνη, Ραχμάνι (Κυψελοχώριον), Φθιωτικές Θήβες (Μικροθήβαι). Εν προκειμένω αξίζει να σχολιασθεί το πώς προέκυψε ο ανωτέρω αριθμός των οκτώ (8) τόπων και το πρόβλημα της λανθασμένης θεώρησης από μετέπειτα μελετητές θεσσαλικών τόπων ως τόπων με ευρήματα χρονολογούμενα στην ΠΕΣ λόγω παρανόησης των χρονολογήσεων που προτάθηκαν από τους Wace και Thompson. Οι τελευταίοι αφού κατέταξαν τα ευρήματα κεραμικής σε τέσσερις κατηγορίες (Α, Β, Γ, Δ), θεώρησαν τέσσερα είδη κεραμικής εντός της τελευταίας περιόδου Δ (Δ1α, Δ1β, Δ1γ, Δ2α). Από την περιγραφή των αγγείων των κατηγοριών Δ1β και Δ1γ είναι φανερό ότι μόνον οι τροχίλατες κεραμικές Δ1α και Δ2α ανήκουν στην ΠΕΣ. Ο χαρακτηρισμός δε της Δ1β ως «geometric» έχει περιγραφικό χαρακτήρα και αναφέρεται μόνο στη διακόσμηση. Γι' αυτό τον λόγο προκύπτουν μόνον οκτώ τόποι καταγραφής ευρημάτων ΠΕΣ, καθώς το Χασσάν Τατάρ (Μεσορράχη) (βλ. ειδικώς σ. 215) και οι Παγασές («Πευκάκια» Βόλου) (βλ. ειδικώς σ. 215 σημ. 2) δεν μπορούν να παρουσιάσουν κεραμική χαρακτηρισμένη ως Δ1α. Το αυτό ισχύει και για το Λιανοκλάδι. Παρά ταύτα και παρά το ότι έχει προηγηθεί η δημοσίευση του Heurtley 1926-1927, 179 σημ. 3, 181 σημ. 1 και 2 και πίν. XIV, στην οποία αποσαφηνίζεται πλήρως ο **μεσοελλαδικός χαρακτήρας** της κεραμικής του Λιανοκλαδίου, σε δύο τουλάχιστον μετέπειτα μελέτες (Hansen 1933, 117-122, 181-182 ειδικώς σελ. 117 σημ. 2, Béquignon 1937, 107-108) η κεραμική που κατατάσσεται στην κατηγορία Δ των Wace - Thompson θα χαρακτηριστεί ως ΠΕΣ, η δε μεσοελλαδική κεραμική Λιανοκλαδίου ως κεραμική ΠΕΣ: ένα πολύ ενδιαφέρον και ίσως γόνημο για την έρευνα λάθος...

5. Στοιχεία αυτής της ερμηνείας -στην οποία κυριαρχεί η αρχή «μύθος ίσον ιστορία»- είναι τα εξής:

- Κατά την περίοδο στην οποία αποδίδεται η «γεωμετρική κεραμική πρώιμης εποχής του Σιδήρου» οι Δωριείς, φορείς αυτής της κεραμικής, έχουν εισβάλει στο ελληνικό(;) (το ερωτηματικό δικό μας) έδαφος ή τουλάχιστον βρίσκονται μόλις έξω από αυτό. Οι Δωριείς έχουν ως αφετηρία την Κρήτη (...). Η απουσία τους από τον Νηών Κατάλογον πιθανόν να σημαίνει ότι καταλαμβάνουν κατά τα Τρωικά τον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ των επι-

Στη μονογραφία τους οι Wace και Thompson δεν συμπεριλαμβάνουν ευρήματα από **ένδεκα (11)** νέους τόπους τους οποίους δημοσιεύει ο Αρβανιτόπουλος⁶, ούτε αναφορές στα ευρήματά του από το Διμήνι και το Σέσκλο⁷, καθώς ο χρόνος των δημοσιεύσεων του Έλληνα αρχαιολόγου συμπίπτει σχεδόν ή έπεται του χρόνου δημοσίευσης της μονογραφίας τους. Την ίδια τύχη έχει και ο Stählin που αν και αυτός το 1906 παρέχει **έναν (1)** τόπο, το Νεοχωράκι με το γνωστό γεωμετρικό (;) κτίσμα⁸, δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογό τους.

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος βρίσκει τη Θεσσαλία με **εικοσιπέντε (25)**⁹ σημάδια στον χάρτη της και με διαμορφωμένη μιά αντίπαλη θεωρία από εκείνη του 1912 περί εισβολής Θεσσαλών και Δωριέων εκ Νότου, τη θεωρία των Heurtley και Skeat. Και πάλι, όπως στην περίπτωση των Wace και Thompson, ο προβληματισμός τους περί κατοίκησης αναπτύσσεται βάσει των ευρημάτων κεραμικής και μικροτεχνίας και παρά την απουσία οικοδομικών καταλοίπων. Η θέση τους¹⁰: οποιαδήποτε ομοιότητα στην κεραμική της ΠΓ (σχήμα, διακοσμητικά θέματα) μεταξύ εκείνης του θεσσαλικού χώρου και των γειτονικών περιοχών είναι αποτέ-

κρατειών του Αγαμέμνονος και του Πριάμου, προς βορράν δηλαδή της Θεσσαλίας και προς δυσμάς της ομηρικής Θράκης (σελ. 254-255).

- Αμέσως μετά την εισβολή των Δωριέων και των Θεσσαλών, εν αντιθέσει με τις οικιστικές εικόνες που παρατηρούνται στη νότιο Ελλάδα -όπου οι παλαιές οικήσεις συνεχίζουν να κατοικούνται- στην Θεσσαλία εγκαταλείπονται και οι κάτοικοι αναζητούν άλλες θέσεις όπου μιά «ακρόπολη» μπορεί να κατασκευασθεί. Ή, οι επήλυδες εγκαθίστανται σε θέσεις όπου λόγω επαλλήλων στρωμάτων κατοίκησης έχει ήδη διαμορφωθεί τεχνητός γήλοφος (mound) που επέχει θέση ακροπόλεως (σελ. 254). Έτσι δικαιολογείται και μιά (ψευδής) εκόνα συνέχισης της κατοίκησης στον ίδιο τόπο.

- Η Θεσσαλία, μια περιοχή ποιμένων, απετέλεσε buffer state, μιά φραγή για τις περιοχές του ελλαδικού Νότου έναντι των φυλών του βαλκανικού Βορρά (σελ. 248-249). Όταν οι Μυκηναίοι, ή δια του εμπορίου ή δια των κατακτήσεων, μετακίνησαν αυτήν την φραγή, άρχισαν οι επιδρομές από τον Βορρά.

6. Βλ. σχετική τεκμηρίωση ανά τόπο στον Κατάλογο: Αργαλαστή, Βελεστίνο, Βόλος, Γόννοι, Δομένικον, Κερασέα (Λέστιανη), Κτιμένη (Άνω Δράνιστα), Λαμπινού, Μηλέαι, Ομόλιον, Χασάμπαλη.

7. Βλ. σχετική τεκμηρίωση ανά τόπο στο Κατάλογο. Από τα ευρήματα Αρβανιτόπουλλου, οι Wace και Thompson αναφέρονται μόνο σε εκείνα από τις Φθιώτιδες Θήβες (Μικροθήβες).

8. Βλ. σχετική τεκμηρίωση από την πρωτογενή πηγή στον Κατάλογο: Νεοχωράκιον. Το εν λόγω ορθογωνικό κτήριο μαζί με το αψιδωτό του Αρβανιτόπουλου στους Γόννους αποτελούν τις μοναδικές σχεδιασμένες απεικονίσεις κτηρίων της περιόδου μέχρι τις ανακαλύψεις του Θεοχάρη στα Παλιά του Βόλου.

9. Οι πέντε (5) τόποι που προστίθενται στους προηγούμενους είκοσι (20) που αναφέραμε είναι: Αμπελεία («Παλαιόκαστρο»), Ελληνικόν («Κτούρι») από τις έρευνες Βέquignon, Άλος (Νέα) από τις έρευνες Wace και Thompson, Γεωργικόν από τις έρευνες Heurtley και Skeat και «Πευκάκια» Βόλου από τις έρευνες Αποστολίδη. Βλ. σχ. τεκμηρίωση από τις πρωτογενείς πηγές ανά τόπο στον Κατάλογο μας.

10. Ενώ τα στοιχεία που έχουν προστεθεί μετά τη δημοσίευση των Wace – Thompson είναι περιορισμένα, οι Heurtley – Skeat 1930-31, 1-55, προτείνουν μιά άλλη ερμηνεία. Συμφώνως με αυτήν δεν αγνοείται η σημασία του προϋφισταμένου φυλετικού πληθυσμιακού υποβάθρου. Ο Heurtley την έχει διαμορφώσει ήδη, βάσει του κυρίως ανασκαφικού έργου του στη Μακεδονία χρόνια πριν. Εν συνόψει κατά τον Heurtley 1926-27, 185-193:

- Στην Εποχή του Χαλκού, ένα οικιστικό σύστημα-πηγή διάδοσης κεραμικής λειτούργησε στον χώρο μεταξύ κοιλάδας Σπερχειού και Κεντρικής-Δυτικής Μακεδονίας ως εξής: δημιουργήθηκε μιά κοινή πηγή κεραμικής στην Κεντρική Μακεδονία μαζί με ένα δευτερεύον κέντρο διάδοσης στην Θεσσαλία. Από αυτό το κέντρο, η εν λόγω κεραμική διείσδυσε προς Νότον στην κοιλάδα του Σπερχειού, προς τα νοτιοδυτικά, στην Αιτωλία και Λευκάδα αλλά και προς Δυσμάς στην περιοχή του Μπουμπούστι. Φορείς αυτής της κεραμικής είναι κοινωνικές ομάδες που ακολουθούν ένα νομαδικό ή ημινομαδικό τρόπο ζωής σχηματίζοντας φυλές (tribes) και κινούμενες σε μια περιορισμένη περιοχή μεταξύ πεδιάδας και βουνού, κατοικώντας σε χειμερινές και θερινές εγκαταστάσεις και ίσως έχοντας ένα κεντρικό σημείο συγκέντρωσης.

- Από αυτόν τον εθνολογικό περίγυρο θα αναδυθεί ο θεσσαλικός πρωτογεωμετρικός ρυθμός μετά την έλευση από τη Μακεδονία εκείνων των φύλων που ωθούμενα από άλλα φύλα προερχόμενα από την περιοχή Banat (1150 π.Χ.), θα κατέλθουν στη Θεσσαλία (1050 π.Χ.), όπου ήδη προϋφίσταται **μιά κοινή μεσοελλαδική βάση πολιτισμού** (παρατήρηση και υπογράμμιση Α.Γ.)- αυτή που προηγουμένως αναφέραμε (βλ. σημ. 4). Μετά την παρα-

λεσμα ετησίων περιοδικών κινήσεων φύλων γνωστών ανά τους αιώνες, που κινούνται εντός του ίδιου χώρου, του θεσσαλικού και στα πέριξ¹¹.

Θα πρέπει να θεωρηθεί ότι οι προπολεμικοί προβληματισμοί κλείνουν μετά τον Πόλεμο, στα τέλη της δεκαετίας του 1950 με τη συμβολή των **τεσσάρων (4)** τόπων καταγραφής ευρημάτων του Βερδελή¹² που μαζί με **δύο (2)** του Μίλοϊτζίτς¹³ ανεβάζουν σε **τριανταένα (31)** τους τόπους με καταγραφές ή αναφορές ευρημάτων χρονολογημένων στην ΠΓ-Γ ή στην ΠΕΣ. Ο Βερδελής και πάλι αγγίζει το θέμα εμμέσως μέσω πορισμάτων για την κεραμική παρά για την οικιστική. Καταλήγει όμως σε εντελώς διαφορετικά συμπεράσματα. Διαπιστώνει ότι η πρωτογεωμετρική κεραμική στη Θεσσαλία όλων των κατηγοριών (τοπική ή με τυπολογικά στοιχεία προερχόμενα από τον εξωθεσσαλικό χώρο) είναι δημιούργημα του θεσσαλικού χώρου¹⁴. Αποδεικνύεται ότι ο φορέας του πολιτισμού παγίως, ή για να είμαστε σαφέστεροι: από τα μυκηναϊκά χρόνια και μετά, κατοικεί στην ίδια πεδιάδα.

Οι έρευνες Θεοχάρη κατά τη δεκαετία του 1960 συνιστούν άλμα ως προς την αύξηση των θεσσαλικών τόπων με **ένδεκα (11)** νέους τόπους καταγραφής ευρημάτων της ΠΕΣ¹⁵ και αναδεικνύουν τρία σημαντικά τεκμήρια, άκρως εκμεταλλεύσιμα από ερευνητική άποψη: τον τύμβο του Εξαλόφου (: επιβεβαίωση της κίνησης φύλων από την Ήπειρο), τις κατασκευές στα Παλιά του Βόλου (: απόδειξη της οικιστικής συνέχειας στον τόπο) και το ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς, στη Φίλια, ως εθνικό ιερό (: πιστοποίηση της φυλετικής ενότητας των Θεσσαλών).

μονή τους στο χώρο θα επιστρέψουν στη Μακεδονία αφού περάσουν οι εισβολείς που τους ώθησαν. Από αυτό το στοιχείο πηγάζει η ομοιότητα στην κεραμική.

- Εν κατακλείδι, ο Heurtley μέσω αυτής της ομοιότητας αναδεικνύει τη λεγομένη «Δωρική εισβολή» ως τοπική κίνηση εντός του ελλαδικού χώρου θέτοντας το ερώτημα (σελ. 193): μήπως αυτή δεν είναι τίποτε άλλο παρά η προς νότον κίνηση των μακεδονικών φύλων ή τουλάχιστον η ανατολική πτέρυγά της;

11. Φαίνεται ότι η άποψη περί Δωριέων και «Δωρικής εισβολής» ως διαδικασίας ρήξης δεν είναι εύκολο να εγκαταλειφθεί. Ο Skeat ενώ όπως προηγουμένως αναπτύξαμε συνυπογράφει (;) με τον Heurtley 1930-31, 1-55, τις απόψεις περί σύμφυσης δύο πολιτισμών ενός αυτόχθονος και ενός επήλυδος, επανέρχεται 1934, 9-19 με σχετικώς αποκλίνουσες απόψεις, τονίζοντας συνεχώς της ρυθμολογικές διαφορές στην κεραμική των περιόδων: στην Θεσσαλία υπάρχει ασυνέχεια μεταξύ ΠΕΣ και Εποχής του Χαλκού, στη Μαρμαρίανη η μυκηναϊκή οίκηση ξαφνικά εγκαταλείπεται και ο λαός της Εποχής του Σιδήρου επισκέπτεται τη θέση μόνο για να σκάβει τάφους στον τεχνητό γήλοφο, ενώ δεν διαπιστώνεται το φαινόμενο συνύπαρξης μυκηναϊκών ευρημάτων και ευρημάτων ΠΕΣ στους ίδιους τάφους. Βεβαίως η τελική λέξη που χρησιμοποιεί (σελ. 19) για να χαρακτηρίσει το τελικό αποτέλεσμα (: compromise) τον συγκρατεί στην αρχική του άποψη.

12. Βλ. σχ. τεκμηρίωση από τις πρωτογενείς πηγές ανά τόπο στον Κατάλογο: Λάρισα, Πτελεός, «Ρετζιούνι» Ροδιάς, Φάρσαλα.

13. Βλ. σχ. τεκμηρίωση από τις πρωτογενείς πηγές ανά τόπο στον Κατάλογο: Άργισσα (Γκρεμνός), Κάστρο Λαρίσης (Αλήφακα).

14. Κατά Βερδελή 1958, 100-102:

- Ο θεσσαλικός πρωτογεωμετρικός ρυθμός είναι γηγενής. Σχηματίστηκε από την εξέλιξη του μυκηναϊκού ρυθμού.

- Υπάρχει μιά κοινότητα των πρωτογεωμετρικών θεσσαλικών περιφερειακών εργαστηρίων που φανερώνει κοινή προϋπάρχουσα κεραμική παράδοση. Αιτία: Η φυσική και γεωγραφική διαμόρφωση της περιοχής.

- Οι διαφορές τους οφείλονται στις αποστάσεις τους από την Ιωλκό. Όσο πιο κοντά σε αυτήν είναι, τόσο πιο έντονα εμφανίζονται τα μυκηναϊκά στοιχεία στον τοπικό πρωτογεωμετρικό ρυθμό.

- Οι αλλαγές οφείλονται σε εσωτερικές πολιτικές μεταβολές και όχι σε επελάσεις φύλων.

- Η εξέλιξη του πολιτισμού στην Θεσσαλία υπήρξε αδιάκοπη και ομαλή από την ΥΕ ΙΙΙ στη Γ.

15. Βλ. σχετική τεκμηρίωση από τις πρωτογενείς πηγές ανά τόπο στον Κατάλογο: Αργυροπούλειο, Βουβάλα, Ελασσών, Εξάλοφος, Καλλιθέα Φαρσάλων, Μέγα Μοναστήριον, «Μέγδοβα», Νέα Αγχίαλος, Νέα Ιωνία Βόλου, Πλατύκαμπος, Πρίνος, Φάρσαλα.

Ακολούθως, δεν μπορούν να αγνοηθούν οι συνεισφορές των Hope Simpson¹⁶, Feuer¹⁷, και Γαλλή¹⁸ με μιά **ενδεκάδα (11)** τόπων με πρωτογεωμετρικά-γεωμετρικά ευρήματα που προέρχονται από τις «παράλληλες» σημειώσεις στους προϊστορικούς καταλόγους τους, των Coldstream¹⁹ και Kilian²⁰ τουλάχιστον με μιά **τετράδα (4)** οικήσεων από δουλειά -υποθέτω- αποθήκης, αλλά και η συνεισφορά των εκπονούντων έρευνες επιφανείας που πάντα προκαλούν σώρρευση καταγραφών σε μιά άλλη κλίμακα. Αναφερόμαστε στις έρευνες στην περιοχή του Βελεστίνου του di Salvatori²¹ και στις έρευνες στην περιοχή Αλμυρού και Σούρπης των αρχαιολόγων του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Groningen και των συνεργαζομένων αρχαιολόγων της ΙΓ' ΕΠΚΑ²².

Το τέλος του περασμένου αιώνα, βρίσκει την έρευνα με τον κατάλογο και τον «Χάρτη των γνωστών θέσεων της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου και της Γεωμετρικής εποχής στη Θεσσαλία» συμφώνως με την τίτλο της εικόνας 1 της μελέτης των Τζιαφάλια-Ζαούρη²³. Συνεισφέρουν τα μέγιστα στη διαμόρφωση της εικόνας της οικιστικής της πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής Θεσσαλίας με τη σημείωση **δεκαπέντε (15)** εντελώς αγνώστων τόπων²⁴ σε σύνολο **πεννηταενός (51)**²⁵. Κοντά σε αυτόν τον αριθμό κινούνται οι δευτερογενείς καταγραφές των Corvisier²⁶ και Συριόπουλου²⁷, ενώ τον υπερβαίνει ελάχιστα η επίσης δευτερογενής καταγραφή του Γεωργανά²⁸.

16. Βλ. σχετική τεκμηρίωση από τις πρωτογενείς πηγές ανά τόπο στον Κατάλογο: Ελευθέριον, Νέον Μοναστήριον, Τσαρίτσανη.

17. Βλ. σχετική τεκμηρίωση από τις πρωτογενείς πηγές ανά τόπο στον Κατάλογο: Αμπελών, Ανάβρα Αγιάς (Άγιος Ηλίας), Ροδιά Τυρνάβου, Φάλανα.

18. Βλ. σχετική τεκμηρίωση από τις πρωτογενείς πηγές ανά τόπο στον Κατάλογο: Γυρτώνη, Καλό Νερό, Κάμπος.

19. Βλ. σχετική τεκμηρίωση από τις πρωτογενείς πηγές ανά τόπο στον Κατάλογο: Γαλήνη, Νέα Λεύκη.

20. Βλ. σχετική τεκμηρίωση από τις πρωτογενείς πηγές ανά τόπο στον Κατάλογο: Βρύναϊνα, Συκούριον.

21. Di Salvatore 1994, 93-124, βλ. ιδιαιτ. σελ. 112, πίν. 1. Παραδόξως στη σύνθεση του Decourt 1990, που αναφέρεται στην κοιλάδα του Ενιπέως, η ΠΓ-Γ στην περιοχή χάθηκε μέσα σε μιά παράγραφο με μιά απλή αναφορά (σελ. 62). Προφανώς λόγω αυτής της απωλείας και οι τόποι που χρονολογούνται στην περίοδο (Μαγούλα Κτούρι, Αμπελεία, Φάρσαλα, Σκοτούσσα) δεν έλαβαν τον ανάλογο χαρακτηρισμό στον σχετικό πίνακα (σελ. 75-76).

22. Για το Halos Archaeological Survey Project βλ. Reinders 2004. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία των προδημοσιεύσεων που παραθέτει (σ. 127-131) διακρίνομε: Haagsma – Malakassioti – Rondiri – Reinders 1993, 147-164.

23. Τζιαφάλιας – Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1.

24. Αγρελιά, Άνω Αργυροπούλειον, Δολίχη, Ελάτη («Τύρνα»), Κλοκοτός, Κοκκινοπηλός, Μύρα, [Πέλινα], Πρόδρομος Καρδίτσας, Προμύριον, Σκοτούσσα, Σπηλιά, Στεφανόβουνο, Στόμιον, «Τσαλμάς» Τυρνάβου.

25. Στον χάρτη και στο υπόμνημα της μελέτης τους οι Τζιαφάλιας-Ζαούρη σημειώνουν και καταλογογραφούν πενήνταπέντε (55) τόπους -δηλαδή περιλαμβάνουν επί πλέον τέσσερεις (4) (Μπικιόρεμα, Στυλίδα, Υπάτη, Λαμία)- καθώς δέχονται τον ευρύτερο ορισμό του θεσσαλικού χώρου.

26. Corvisier 1991, 22, 25-26, 39: σαρανταέξι (46) τόποι, από τους οποίους δεκατέσσερεις (14) στην ΠΓ, δεκαοκτώ (18) στην ΠΓ-Γ και δεκατέσσερεις (14) στην Γ.

27. Κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1980 η ερευνητική εικόνα των τόπων καταγραφής ευρημάτων χρονολογημένων στην ΠΓ ή/και στη Γ συνοψίζεται στη μελέτη Συριόπουλου 1983-84, 308-309: τριανταέξι (36) τόποι χρονολογούνται στην ΠΓ-Γ. Ένδεκα (11) χρονολογούνται αποκλειστικώς στην ΠΓ, δεκατρείς (13) στην ΠΓ-Γ και δώδεκα (12) αποκλειστικώς στη Γ. Δέκα έτη μετά ο ίδιος, 1994-95, 1450-1451, καταγράφει πενήντα (50). Από αυτούς δεκαεννέα (19) χρονολογούνται στην ΠΓ, δεκαεπτά (17) στην ΠΓ-Γ και δεκατέσσερεις (14) στην Γ.

28. Georganas, 2002, 13-37. Καταλογογραφεί πενήνταπέντε (55) τόπους. Τον ευχαριστώ για την κοινοποίηση των αποτελεσμάτων της έρευνάς του όπως αυτά καταγράφονται στο δεύτερο κεφάλαιο της δημοσίευτης διδακτορικής του διατριβής.

Πάλι, στο τέλος του περασμένου αιώνα και περνώντας από τα ποσοτικά στοιχεία στα ποιοτικά συμπεράσματα,

- **στο πεδίο της μελέτης των οικιστικών προτύπων** ενδιαφέρει η άποψη των Δακωρώνια-Τζιαφάλια²⁹ περί πρωτογεωμετρικών ανοικτών οικισμών και γεωμετρικών οικισμών επί εξαρμάτων: κατά την ΠΓ, η κατοίκηση του θεσσαλικού χώρου δεν περιλαμβάνει οχυρωμένες πόλεις ή ακροπόλεις όπως κατά τη μυκηναϊκή, αλλά οικισμούς χωρίς τείχος σπαρμένους στην πεδιάδα. Αντιθέτως κατά τη Γ κτίζουν χωριά καλώς οργανωμένα, κυρίως επί χαμηλών λόφων, ενώ
- **στο πεδίο μελέτης της κατανομής των οικισμών** όπως αυτό προδίδεται από την κατανομή των πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών ταφών αλλά και των μυκηναϊκών, ενδιαφέρει το συμπέρασμα της Π. Αραχωβίτη³⁰: τα σημεία στα οποία κτίζονται οι τάφοι περιγράφουν την πορεία του δρόμου που ξεκινά από την Ιωλκό, κατευθύνεται στις Φερές από εκεί στη Λάρισα, φθάνει στα βόρεια όρια της Θεσσαλίας και μετά διακλαδίζεται προς τα παράλια και την ενδοχώρα.

Φθάνοντας στις αρχές του νέου αιώνα μας, προτεινόμε τον Κατάλογο και τον συνημμένο χάρτη με τους **εκατόν δεκατρείς (113)** τόπους με θέσεις καταγραφής ή αναφοράς ευρημάτων. Ο αριθμός αυτός προκύπτει αν στις προηγηθείσες καταγραφές ή αναφορές προστεθούν εκείνες που προέκυψαν κυρίως από την δραστηριότητα των αρχαιολόγων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στις έρευνες του Βελεστίνου. Χάρης στις έρευνες της Όλγας Κακαβογιάννη και της Αργυρούλας Ιντζεσίλογλου σε δεκάδες οικόπεδα με ευρήματα χρονολογούμενα στην ΠΓ-Γ αποκτήθηκε τουλάχιστον μία εικόνα της ανάπτυξης επί του αναγλύφου ενός θεσσαλικού οικισμού της εποχής³¹.

Έχουμε επίγνωση του ισοπεδωτικού χαρακτήρα όλων αυτών των σημαδιών πάνω στο χάρτη (**βλ.σχ. Χάρτη Α**) καθώς πίσω από ένα στοιχείο χαρτογραφίας (ένα «κυκλάκι») μπορεί να κρύβονται δεκάδες οικόπεδα με ευρήματα όπως είναι η περίπτωση του Βελεστίνου ή πλήθος σημείων με ευρήματα όπως είναι η περίπτωση της Βουλοκαλύβας ή ένα αψιδωτό κτήριο όπως η περίπτωση της Άλου ή μια παράδοση αρχαίου, αλλά και μία λανθασμένη καταγραφή. Παρά τούτο, προχωρούμε σε μία σύντομη ανάλυση των εν λόγω στοιχείων ανά στήλη του **Πίνακα Α** που παρατίθεται στο τέλος του κειμένου.

Κατ' αρχάς ως προς τον αριθμό τους: Καταλογογραφούνται εκατόν δεκατρείς (113) τόποι με θέσεις καταγραφής ή αναφοράς ευρημάτων χρονολογημένων στην ΠΓ-Γ ή στην ΠΕΣ σπαρμένοι σε μια έκταση 14.285 τετραγωνικών χιλιομέτρων. Σε αυτήν την έκταση κατά την απογραφή του 1981 καταγράφηκαν ενιακόσιοι ογδονταέξι (986) οικισμοί³². Ο αριθμός των εκατόν δεκατριών τόπων αντιστοιχεί στο 11,46% του αριθμού των οικισμών της απογραφής. Υπό στενή στατιστική σκοπιά, δυνατόν να αποτελεί ασφαλές δείγμα για τη συναγωγή συμπερασμάτων. Πλην όμως, μία πιο μικροσκοπική θεώρηση της κατανομής των εν λόγω τόπων στις επιμέρους θεσσαλικές περιοχές, αποκαλύπτει τον κίνδυνο που προκύπτει κατά τη συναγωγή συμπερασμάτων. Έτσι, ενώ το επί μέρους ποσοστό το οποίο συζητούμε, το συσχετιζόμενο με τη σημερινή επαρχία Δομοκού και τους σημερινούς νομούς Μαγνησίας και Λαρίσης ικανοποιεί και καλύπτει ή υπερκαλύπτει το κατά γενική σύμβαση απαιτούμενο στατιστικό δείγ-

29. Dakoronia – Tziafalias 1991, 23-24.

30. Αραχωβίτη 1994, 125-138.

31. Βλ. σχετική τεκμηρίωση από τις πρωτογενείς πηγές στον Κατάλογο: Βελεστίνo.

32. Στοιχεία βάσει της έκδοσης της ΕΣΥΕ 1982, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 5 Απριλίου 1981*, Αθήναι.

μα του 10%, αυτό είναι εντελώς ανεπαρκές στους νομούς Τρικκάλων και Καρδίτσας³³: μειώνεται στο 3,75% και 4,58% αντιστοίχως. Ή με άλλη διατύπωση, εκτάσεις που συνιστούν ιστορικογεωγραφικές ενότητες παραμένουν σχεδόν αστίγμωτες³⁴.

Ως προς την πρώτη στήλη που βοηθεί στην κατανόηση της κατανομής των τόπων καταγραφής στο θεσσαλικό χάρτη:

- Διακρίνεται μια ακτινωτή -έτσι τουλάχιστον απεικονίζεται στον ανάγλυφο- παράθεση των οικισμών της ΠΓ-Γ με κέντρο την περιοχή της Λάρισας όπου διακρίνεται μια σημαντική πύκνωση. Οι αποστάσεις μεταξύ των οικισμών ξεκινούν από τα τέσσερα χιλιόμετρα (4 km) για να φθάσουν το μέγιστο τα δέκα (10 km, ή δύομισυ ώρες βάδην). Οι εν λόγω ακτίνες της εικόνας κατανομής υλοποιούν διαφορετικές πορείες προς πέρασματα και κοιλάδες που διαπερνούν τους περιβάλλοντες ορεινούς όγκους. Δηλαδή: προς το πέρασμα του Σαρανταπόρου προς τα βορειοδυτικά, προς την κοιλάδα των Τεμπών προς τα βορειοανατολικά, προς το πέρασμα της Πόρτας προς τα δυτικά, προς την κοιλάδα του Σοφαδίτικου προς τα νοτιοδυτικά, του Ενιπέα προς Νότον, προς το Βελεστίνο προς τον Παγασητικό στα νοτιοανατολικά. Μια πολύ σημαντική συγκέντρωση οικισμών διακρίνεται πέριξ του Παγασητικού κόλπου με ιδιαίτερως έντονη τη συγκέντρωση στην περιοχή της Ιωλκού. Ερώτημα: είναι εικόνα της έρευνας ή εικόνα της πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής πραγματικότητας;
- Αξιοσημείωτη είναι η αραιώση που παρατηρείται στον κυρίως ορεινό όγκο της θεσσαλικής Πίνδου, στις γειτνιάζουσες με αυτόν πεδινές περιοχές, όσο και στην παραλιακή περιοχή μεταξύ εκβολών τού Πηνειού και του κυρίως ορεινού όγκου του Πηλίου. Δεύτερο-ταυτόσιμο με το προηγούμενο- ερώτημα: είναι κενόν της έρευνας ή κενό της πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής πραγματικότητας³⁵;

Ως προς τη δεύτερη στήλη που φανερώνει τον αριθμό των θέσεων ανά τόπο. Οι τόποι που παρουσιάζουν μια στοιχειώδη συγκέντρωση στην κατοίκηση είναι ελάχιστες: [Άλος], Βελεστίνο, Βόλος-Νέα Ιωνία, Μαρμάριανη, Νέον Μοναστήριον, «Περσουφλί Μαγούλα» Αερινού, Ομόλιον, Σέσκλο. Είναι σαφές ότι όταν συνυπολογισθεί και ο αριθμός των ανά θέση σημείων καταγραφής ευρημάτων, η μεγαλύτερη πυκνότητα κατοίκησης καταγράφεται στο Βελεστίνο.

Ως προς την τρίτη στήλη, αυτήν των ευρημάτων, ο αριθμός των τόπων ανά τύπο ευρημάτων που καταγράφονται εμφανίζεται συγκεντρωτικώς στον κατωτέρω **Πίνακα Α-3**.

33. Για να γίνει κατανοητό το ασθενικό -από στατιστική άποψη- της σχέσης 113/986, αναλύομε τον αριθμό των εκατόν δεκατριών (113) τόπων με θέσεις καταγραφής ευρημάτων χρονολογούμενων στην ΠΓ-Γ σε επιμέρους θεσσαλικές περιοχές με μετρήσιμους του οικισμούς του 1981:

- Επαρχία Δομοκού: έξι (6) τόποι με ευρήματα της ΠΓ-Γ σε σύνολο τριανταοκτώ (38) του 1981.

- Νομός Λαρίσης: πενήντατέσσερεις (54) με ευρήματα της ΠΓ-Γ σε σύνολο διακοσίων εβδομηνταδύο (272) του 1981.

- Νομός Μαγνησίας: τριανταδύο (32) με ευρήματα της ΠΓ-Γ σε σύνολο εκατόν εβδομηντατριών (173) του 1981.

- Νομός Τρικκάλων: εννέα (9) με ευρήματα της ΠΓ-Γ σε σύνολο διακοσίων σαράντα (240) του 1981.

- Νομός Καρδίτσας: δώδεκα (12) με ευρήματα της ΠΓ-Γ σε σύνολο διακοσίων εξηντατριών (263) του 1981.

34. Ενδεικτικώς αναφέρομε όλην την αρχαία Αθαμαντία (: θεσσαλική ανατολική Πίνδος), όλην την Αιθιακία (: σημερινή επαρχία Καλαμπάκας).

35. Ο Georganas, 2002, 44, αποδέχεται ως αίτιον του κενού -εν μέρει τουλάχιστον- την έλλειψη συστηματικού αρχαιολογικού έργου στη Δυτική Θεσσαλία.

Πίνακας Α-3 Είδος ευρημάτων χρονολογημένων στην ΠΠ-Γ, ΠΕΣ-Γ, ΕΣ ανά τόπο	Αριθμ.τόπων
Απροσδιόριστο	25
Αρχιτεκτονική	00
Αρχιτεκτονική (ταφική)	10
Κεραμική	20
Κεραμική (ταφική)	01
Μικροτεχνία	05
Αρχιτεκτονική - Αρχιτεκτονική (ταφική)	01
Κεραμική - Κεραμική (ταφική)	01
Αρχιτεκτονική - Κεραμική	02
Αρχιτεκτονική (ταφική) - Κεραμική (ταφική)	00
Αρχιτεκτονική (ταφική) - Κεραμική (ταφική)	00
Αρχιτεκτονική (ταφική) - Κεραμική	08
Αρχιτεκτονική (ταφική) - Μικροτεχνία	03
Κεραμική - Μικροτεχνία	04
Κεραμική (ταφική) - Μικροτεχνία	00
Αρχιτεκτονική - Αρχιτεκτονική (ταφική) - Κεραμική	02
Αρχιτεκτονική - Κεραμική - Κεραμική (ταφική)	00
Αρχιτεκτονική (ταφική) - Κεραμική - Κεραμική (ταφική)	00
Κεραμική - Κεραμική (ταφική) - Μικροτεχνία	00
Αρχιτεκτονική - Κεραμική - Μικροτεχνία	01
Αρχιτεκτονική (ταφική) - Κεραμική - Μικροτεχνία	26
Αρχιτεκτονική - Αρχιτεκτονική (ταφική) - Κεραμική - Μικροτεχνία	03
Αρχιτεκτονική - Αρχιτεκτονική (ταφική) - Κεραμική - Κεραμική (ταφική) - Μικροτεχνία	00
Σύνολο	113

Κατ' αρχάς, το ότι το ένα τέταρτο σχεδόν των τόπων συνιστά απλές σημειώσεις επί χάρτου, χωρίς αναφορά στο είδος των ευρημάτων συνιστά πρόβλημα. Ισχνή είναι και η καταλογογράφηση (Πίνακας Α-3.1) τόπων που εμφανίζουν αρχαιολογικούς περιγύρους ιερών με ευρήματα χρονολογημένα στην ΠΠ-Γ.

Πίνακας Α-3.1

ΘΕΣΣΑΛΙΑ								
Τόποι με πρωτογεωμετρικά-γεωμετρικά ευρήματα σε ιερά (πρωτογεωμετρικά-γεωμετρικά ή μεταγενέστερα)								
A/A	ΤΟΠΟΣ	Αρ. Θέσ.	ΕΥΡΗΜΑΤΑ			ΧΡΟΝΟ-ΓΗΣΗ		ΤΑΥΤΙΣΗ
12	Βελεστίνον	IV	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ	ΦΕΡΑΙ
	Θέση I: Β του οικισμού, πριν από τη γέφυρα του Μακαλορέματος		Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ	Ιερό Εν(ν)οδίας, Θαυλίου και Αφρίου Διός (συλλατρεία).
18	Γόννοι	II	ΑΑτ				Γ	ΓΟΝΝΟΙ
	Θέση: Επί της ακροπόλεως		Α				Γ	Ναός Αθηνάς Πολιάδος
68	Μικροθήβαι	I		Κ	Μ	ΠΓ	Γ	ΘΗΒΑΙ ΦΘΙΩΤΙΔΕΣ-ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΙΣ
	Θέση: Επί της ακροπόλεως			Κ	Μ	ΠΓ	Γ	Ναός Αθηνάς
74	Νεοχωράκιον	I	Α	Κ	Μ		Γ	
	Θέση: «Μάρμαρα»		Α	Κ	Μ		Γ	Ναός Αθηνάς Ιτωνίας (:)
91	Πύργος Κιερίου	II	Α	Κ			Γ	ΑΡΝΗ - ΚΙΕΡΙΟΝ
	Θέση II: Οικόπεδο Δ. και Χρ. Πλατώνη			Κ			Γ	Ιερόν Ποσειδώνος
111	Φίλια	II;		Κ	Μ	ΠΓ;	Γ	
	Σημείο I.2: «Χαμάμια». Έξαρμα Β του οικισμού. Αγρός αδελφών Ξανά				Μ		Γ	Ιερόν Αθηνάς Ιτωνίας

Προβληματική είναι και η καταλογογράφηση (Πίνακας Α-3.2) τόπων που εμφανίζουν αρχαιολογικούς περιγύρους υστεροελλαδικών τάφων με ευρήματα χρονολογημένα στην ΠΓ-Γ.

Πίνακας Α-3.2

ΘΕΣΣΑΛΙΑ								
Τόποι με πρωτογεωμετρικά-γεωμετρικά ευρήματα σε υστεροελλαδικά ταφικά σύνολα								
A/A	ΤΟΠΟΣ	Αρ. Θέσ.	ΕΥΡΗΜΑΤΑ			ΧΡΟΝΟΛ.		Είδος ευρήματος/Τύπος τάφου της ΥΕ
17	Γεωργικόν	I	Ατ	Κ		ΠΓ		
	Θέση: 700 m Δ-ΝΔ από τον οικισμό		Ατ	Κ		ΠΓ		Κεραμική σε μυκηναϊκό (:) θολωτό τάφο
31	Εξάλοφος	I	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ;		
	Θέση: 200 m Ν-ΝΑ από τον οικισμό		Ατ	Κ	Μ	ΠΓ;		Κιβωτιόσχημοι τάφοι σε τύμβο
89	Πτελεός	I		Κ		ΠΓ		
	Θέση: «Γρίτσα». Βραχώδης λόφος, 3 km Ν του οικισμού			Κ		ΠΓ		Κεραμική σε μυκηναϊκό θολωτό τάφο

110	Φάρσαλλα	Π	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ	
	Θέση I: Κάτω από τη «Γυφτόβρυση»			Κ			Γ	Κεραμική σε μυκηναϊκό (;) θολωτό τάφο

Ως προς την τετάρτη στήλη, εκείνη της χρονολόγησης: Ο αριθμός των τόπων ανά περίοδο χρονολόγησης των ευρημάτων των καταγεγραμμένων σε αυτούς εμφανίζεται συγκεντρωτικώς στον κατωτέρω **Πίνακα Α-4**.

Πίνακας Α-4

ΘΕΣΣΑΛΙΑ											
Χρονολόγηση τόπων καταγραφής ευρημάτων											
Χρονολόγηση	ΠΓ	ΠΓ-Γ	Γ	ΠΕΣ	ΕΣ	ΠΓ-ΠΕΣ	ΠΓ-ΕΣ	ΠΕΣ-Γ	Γ-ΕΣ	ΠΕΣ-ΕΣ	Σύνολον
Αρ. τόπων	31	33	30	02				17			113

Από τους εκατόν δεκατρείς (113) τόπους με θέσεις καταγραφής ευρημάτων χρονολογημένων στην ΠΓ-Γ, σε τριανταένα (31) καταγράφονται ευρήματα χρονολογούμενα αποκλειστικώς στην ΠΓ, ενώ σε τριάντα (30) αποκλειστικώς στη Γ. Από τους υπόλοιπους πενήντα δύο τόπους (52) λόγω διαφορετικών συστημάτων ή θεωρήσεων χρονολόγησης, οι δεκαεπτά (17) χρονολογούνται στην ΠΕΣ και Γ³⁶, τριαντατρείς (33) στην ΠΓ και Γ και δύο (2) στην ΠΕΣ. Με βάση αυτές τις διαπιστώσεις διατυπώνουμε τα εξής **προσωρινά συμπεράσματα**, καθώς αυτά πρέπει να διατυπωθούν με μία ακόμη βαθύτερη έρευνα των επί μέρους στοιχείων που εκθέσαμε.

Ως προς το ποσοστό του 11,46% που αντιπροσωπεύει την αναλογία του αριθμού των πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών τόπων ως προς τον αριθμό των σημερινών οικισμών: Αυτό πρέπει να θεωρείται πλασματικό εν σχέσει με την ικανοποίηση στατιστικών απαιτήσεων της έρευνας. Η συναγωγή συμπερασμάτων πρέπει να συναρτηθεί μόνον με τις περιοχές του Παγασητικού και της κεντρικής θεσσαλικής περιοχής στην οποία εμφανίζεται μια σχετικώς ικανοποιητική αναλογία αριθμού πρωτογεωμετρικών-γεωμετρικών τόπων ως προς τον αριθμό των σημερινών οικισμών.

36. Ο αριθμός των δεκαεπτά (17) τόπων που στον Πίνακα Α-4 καταγάφομε ως ΠΕΣ-Γ χρήζει αναλύσεως. Από αυτούς, τόσο στον Πίνακα Α όσο και στον Κατάλογο, οι δύο (2) (: Διμήνιον - Ερμήτσιοι) συντομογραφικώς χαρακτηρίζονται ως ΠΕΣ-Γ ενώ οι υπόλοιποι δεκαπέντε (15) ως ΠΕΣ-Γ [;]*. Οι δεύτεροι κατ' ουσίαν αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία καθώς προέρχονται από τον «χάρτη των γνωστών θέσεων της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου και της Γεωμετρικής εποχής» όπως αυτός υπομνηματίζεται στη μελέτη των Τζιαφάλια – Ζαούρη 1999, 143 εικ. 1. Προφανώς, εν προκειμένω ο σημειούμενος χρονολογικός χαρακτηρισμός (: ΠΕΣ-Γ) είναι γενικός και κάθε τόπος επιδέχεται πίο συγκεκριμένη χρονολογική ένταξη. Τους εν λόγω δεκαπέντε τόπους δεν μπορέσαμε να τους κατατάξουμε στην ΠΓ ή Γ ή ΠΓ-Γ ή ΠΕΣ ή ΠΕΣ-Γ με τη βοήθεια κάποιας άλλης δημοσίευσης και τους αφήσαμε ως έχουν με τον χαρακτηρισμό της δημοσίευσης (: ΠΕΣ-Γ) προσθέτοντας απλώς τα σύμβολα [;]* για διάκριση από τους δύο άλλους τόπους (: Διμήνιον - Ερμήτσιοι) που χρονολογούνται στην ΠΕΣ-Γ και για τους οποίους είχαμε στοιχεία χρονολόγησης τόσο στην ΠΕΣ όσο και στη Γ.

Ως προς την κατανομή των οικήσεων στο θεσσαλικό χώρο: Η πυκνότης περί τον Παγασητικό μπορεί να αιτιολογηθεί είτε με την επισήμανση του προϋφισταμένου μυκηναϊκού κέντρου στην περιοχή, είτε με την αποδοχή της διαχρονικής γεωοικονομικής σημασίας του Παγασητικού Κόλπου³⁷.

Ως προς την κατανομή των θέσεων καταγραφής ευρημάτων ανά θεσσαλικό τόπο: στο σύνολο των θεσσαλικών τόπων ως προς τον αριθμό των θέσεων και των σημείων καταγραφής ευρημάτων που εντάσσονται σε κάθε οίκηση, υπερτερούν πρώτα και κύρια το Βελεστίνο ακολουθεί δε η περιοχή Βόλου-Νέας Ιωνίας. Η εξήγησή του φαινομένου και πάλι μπορεί να αναχθεί στις αμέσως προαναφερθείσες αιτίες.

Ως προς τους αρχαιολογικούς περιγύρους ένταξης των ευρημάτων, δηλαδή τα ιερά ή μυκηναϊκά ταφικά σύνολα με πρωτογεωμετρικά ή γεωμετρικά κινητά ευρήματα, τα θεσσαλικά παράλληλα είναι σχετικώς ασθενικά ώστε να ενταχθούν με άνεση στο σχετικό διάλογο. Από δίπλα τους απουσιάζουν οι σαφείς εικόνες των πρωτογεωμετρικών ή έστω γεωμετρικών οικιστικών συγκεντρώσεων που συνιστούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της σχετικής προβληματικής, παραδείγματος χάριν, περί ηρωολατρείας ή γένεσης της πόλεως.

Τέλος ως προς την ανάπτυξη των οικήσεων μέσα στο χρόνο: Με δεδομένα τα αντίστοιχα στοιχεία από τις λοιπές περιοχές του ελλαδικού Νότου [βλ. τον αμέσως κατ. ΠΙΝΑΚΑ Β]³⁸, η Θεσσαλία σαφώς και διακρίνεται.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΣ ΚΑΙΜΑΞ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗΣ Χρονολόγηση οικήσεων											
Περιοχές	ΠΓ	ΠΓ-Γ	Γ	ΠΕΣ	ΕΣ	ΠΓ-ΠΕΣ	ΠΓ-ΕΣ	ΠΕΣ-Γ	Γ-ΕΣ	ΠΕΣ-ΕΣ	Σύνολον
I. Αργολίς		15	48	03							66
II. Κορινθία	01	13	27								41
III. Αχαΐα	03	07	34	01							45
IV. Κυνουρία		02	05								07
V. Αρκαδία	03	06	29								38
VI. Ηλεία	03	03	09								15
VII. Τριφυλία	03		09								12
VIII. Μεσσηνία	03	23	18								44
IX. Λακωνία	03	08	14								25
X. Μεγαρίς			19								19
XI. Αττική	03	17	68								88
XII. Ωρωπία		02	01								03
XIII. Βοιωτία	02	18	31								51

37. Ο Feuer 1983, 53-54 εισάγει τη σχετική προβληματική για τη μυκηναϊκή περίοδο, ενώ ο Georganas 2002, 42-43, την υιοθετεί και αναδεικνύει το ανάλογο συμπέρασμα για την ΠΕΣ.

38. Βλ. σχ. Γούναρης 2002, 1267: στις επι μέρους αθροίσεις γίνονται οι απαραίτητες διορθώσεις μετά την προσθήκη των νέων αριθμητικών δεδομένων της παρούσης μελέτης για τη Θεσσαλία.

ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ-ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

XIV. Εύβοια	05	17	21								43
XV. Φωκίς	02	09	13								24
XVI. Δωρίς		01									01
XVII. Λοκρίς Εώα	02	08	07								17
XVIII. Λοκρίς Εσπερία		01	03	01							05
XIX. Φθιώτις	08	02	06								16
XX. Θεσσαλία	31	33	30	02			17				113
XXI. Αιτωλία	04	08	05	02							19
XXII. Ακαρνανία		03	04								07
XXIII. Ευρυτανία			04								04
XXIV. Ήπειρος	01	02	07	43		02					55
XXV. Μακεδονία	04	05	05	135		03	01	07	05		285
					120						
XXVI. Χαλκιδική	02	06	03	10	09		02	01	01		34
XXVII. Θράκη				67	03					01	71
Σύνολον	83	209	420	263	132	05	03	25	06	01	1148

Από αριθμητική άποψη, αποτελεί μία από τις ελάχιστες ελλαδικές περιοχές στις οποίες ο αριθμός των πρωτογεωμετρικών οικήσεων, υπερτερεί -έστω και ελάχιστα- εκείνου των γεωμετρικών. Δεν είναι τυχαίο, ότι η ίδια διαπίστωση ισχύει και για την αμέσως προς νότον γειτονική περιοχή της Φθιώτιδας. Αν το εν λόγω στοιχείο απομονωθεί στον ελλαδικό χώρο και συσχετισθεί με διαπιστώσεις συνέχειας μεταξύ ΥΕ ΙΙΙΓ και ΙΙΓ στους καίριας σημασίας οικισμούς (στο Βελεστίνο και στην περιοχή Βόλου-Νέας Ιωνίας), τότε δυνατόν να συναχθεί ότι στην περιοχή του Παγασητικού κρύβεται ένα ιδιαίτερο οικιστικό πρότυπο εξέλιξης, εντελώς διακριτό από εκείνο των οικισμών του ελλαδικού Νότου. Εδώ η παρακμή μετά την ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ, έχει μια ειδική τοπική διάσταση, αποτελεί μία εσωτερική θεσσαλική υπόθεση. Θυμόμαστε τον Βερδελή, τον Θεοχάρη αλλά και τον Ανδρόνικο³⁹. Επί πλέον, στη Θεσσαλία αναγνωρίζεται και ένα άλλο υψηλό ποσοστό, το ποσοστό του αριθμού των τόπων στους οποίους καταγράφονται ευρήματα χρονολογούμενα κατά την ΙΙΓ και Γ εν σχέσει με τον αριθμό των τόπων στους οποίους καταγράφονται ευρήματα χρονολογούμενα αποκλειστικώς και μόνον στην Γ. Αν αναζητηθούν περιοχές με ανάλογα υψηλά ποσοστά στον ελλαδικό Νότο, μόνον η Μεσσηνία συναγωνίζεται τη Θεσσαλία. Η σχέση όμως Θεσσαλίας και Μεσσηνίας στο λοιπό πεδίο της αρχαιολογίας αλλά και της Πρωτοϊστορίας παραμένει ζητούμενο. Ίσως επ' αυτού, η αποκωδικοποίηση του Μύθου πολλά θα συνεισέφερε, αλλά για αυτήν την εργασία απαιτούνται άλλα εργαλεία έρευνας και άλλο υλικό τεκμηρίωσης. Συνεπώς, προς το παρόν και βάσει των ανωτέρω, αρκούμεθα στο να αναζητήσουμε τους παράγοντες που επιρρέασαν την εξέλιξη

39. Βερδελής 1958, 101. Θεοχάρης 1960, 58. Ανδρόνικος 1954, 239. Ανδρόνικος 1969, 284.

της πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής οικιστικής στη Θεσσαλία στο εσωτερικό της ή το πολύ στο εγγύς γειτονικό γεωγραφικό περιβάλλον της.

Επεξηγήσεις για τον Πίνακα Α, τον Κατάλογο και τον Χάρτη Α:

1) Ως μονάδα κατάταξης χρησιμοποιείται η έννοια του τόπου καταγραφής ευρημάτων χρονολογημένων στην ΠΓ-Γ ή ΠΕΣ. Οι τόποι παίρνουν την αρίθμηση: 1, 2, 3, ... Πρόκειται για έννοια θεωρητική, για ένα μεθοδολογικό εργαλείο. Χρησιμοποιείται για την υποδοχή και κατάταξη υπό αυτήν της έννοιας της θέσης ή των θέσεων καταγραφής ευρημάτων. Οι θέσεις παίρνουν την αρίθμηση: I, II, III, ... Σε κάθε θέση καταγραφής ευρημάτων υποτάσσονται το σημείο ή τα σημεία καταγραφής ευρημάτων. Παίρνουν την αρίθμηση: I.1, I.2, I.3, ... Έτσι η καταγραφή των ευρημάτων βασίζεται στην εξής ιεραρχία εννοιών: τόπος - θέση (ή θέσεις) - σημείο (ή σημεία).

2) Οι τόποι του Καταλόγου μας ονοματίζονται βάσει των αντιστοίχων ονομάτων σημερινών οικισμών με τους οποίους γειτνιάζουν. Για την ακριβή αποδοσή τους χρησιμοποιήσαμε την έκδοση της ΕΣΥΕ, 1984, *Λεξικό των δήμων, κοινοτήτων και οικισμών της Ελλάδος*, Αθήναι. Σε ελάχιστες περιπτώσεις όταν υπάρχει εμφανής δυσκολία να συναρτηθούν με σημερινό οικισμό παίρνουν τις ονομασίες τοπωνυμίων ή ονομάτων αρχαίων πόλεων βάσει των οποίων είναι ευρύτερα γνωστοί. Στη δεύτερη περίπτωση τα ονόματά τους τίθενται εντός αγκυλών, π.χ. [Άλος].

3) Η καταγραφή ευρήματος μπορεί να βασίζεται σε: α) τελική δημοσίευση ανασκαφής ή συστηματικής έρευνας επιφανείας ή μελέτης βασισμένης σε αποθηκευμένο υλικό, β) σε προσωρινή δημοσίευση ανασκαφής ή σε προσωρινή δημοσίευση ανασκαφής που εκ των πραγμάτων κατέστη τελική, γ) σε απλές αναφορές για ύπαρξη ευρημάτων ή για παράδοση αρχαίων χρονολογημένων στις εν λόγω περιόδους, δ) σε απλές σημειώσεις σε χάρτη τόπων ως τόπων που εμφανίζουν ευρήματα ΠΓ-Γ ή ΠΕΣ. Όταν η καταγραφή ευρήματος σε τόπο προέρχεται από δευτερογενή δημοσίευση χωρίς να τεκμηριώνεται από πρωτογενή πηγή τότε τίθεται ερωτηματικό στην αρίθμηση του συγκεκριμένου τόπου.

4) Συντομεύσεις για το είδος των ευρημάτων: **Α**: Αρχιτεκτονική (δηλαδή εννοείται κάθε κατασκευή πλην των τάφων), **Ατ**: Αρχιτεκτονική (ταφική), **Κ**: Κεραμική (δηλαδή εννοείται κάθε είδος αγγείου ή οστράκων αγγείων πλην αγγείων που περιέχουν νεκρό ή τέφρα νεκρού), **Κτ**: Κεραμική (ταφική) (δηλαδή, αγγεία που περιέχουν νεκρό ή τέφρα νεκρού) **Μ**: Μικροτεχνία.

5) ΠΕΣ-Γ [;]*: Με αυτήν τη συντομογραφία αποδίδεται η χρονολόγηση δεκαεπτά (17) οικίσεων όπως αυτές χαρακτηρίζονται στο υπόμνημα του «χάρτη των γνωστών θέσεων της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου και της Γεωμετρικής εποχής» της μελέτης Τζιαφάλια-Ζαούρη 1999, 143 εικ. 1 και τις οποίες δεν μπορέσαμε να τις κατατάξουμε στην ΠΓ ή Γ ή ΠΓ-Γ ή ΠΕΣ ή ΠΕΣ-Γ με τη βοήθεια κάποιας άλλης δημοσίευσης. Στον χάρτη υποδεικνύονται με αστερίσκο (*) που τίθεται ως εκθέτης στον αντίστοιχο αύξοντα αριθμό του τόπου.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α

ΘΕΣΣΑΛΙΑ: Τόποι καταγραφής ευρημάτων χρονολογημένων στην ΠΓ-Γ ή/και ΠΕΣ							
A/A τόπ.	Τόπος	Αρ. Θέσ.	Είδος ευρημάτων			Χρονολόγηση	
1	Άγιος Γεώργιος Λαρίσης	Π	Ατ	Κ	Μ		Γ
2	Άγιος Θεόδωρος Καρδίτσης	Ι	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
3	Αγρελιά	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
4	[Άλος] (Νέα)	V	A Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
5	Αμπελεία (Παλαιόκαστρο)	Ι	A Ατ	Κ		ΠΓ	Γ
6	Αμπελών	Ι;	;	;	;	ΠΓ	
7	Ανάβρα Αγιάς (Άγιος Ηλίας)	Ι;	;	;	;		Γ;
8	Ανάβρα Αλμυρού	Ι	Ατ		Μ	ΠΓ;	Γ;
9	Άνω Αργυροπούλειον	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
10	Αργαλαστή	Ι	Ατ				Γ;
11	Αργυροπούλειον	Π	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	
12	Βελεστίνον	IV	A Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
13	Βόλος	Ι	A Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
14	Βουβάλα	;		Κ		ΠΓ	Γ;
15	Βρύναινα	;			Μ	ΠΓ	
16	Γαλήνη	Ι		Κ			Γ
17	Γεωργικόν	Ι	Ατ	Κ		ΠΓ	
18	Γόννοι	Π	A Ατ				Γ
19	Γυρτώνη	Π		Κ		ΠΓ	Γ
20	Δένδρα	Ι;	A	Κ		ΠΓ	Γ
21	Δίλοφον	Ι		Κ		ΠΓ	
22	Διμήνιον	Ι	Ατ	Κ	Μ	ΠΕΣ-Γ	
23	Δολίχη	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
24	Δομένικον	Ι	Ατ				Γ;
25	Δομοκός	;		Κ		ΠΕΣ	
26	Δροσοπηγή	Ι	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	
27	Ελασσών	Ι;	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ;
28	Ελάτη (Τύρνα)	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]	
29	Ελευθέριον	Ι	;	;	;	ΠΓ;	
30	Ελληνικόν (Κτούρι)	Ι		Κ		ΠΓ	
31	Εξάλοφος	Ι	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ;	
32	Ερμήσιον	Ι		Κ		ΠΕΣ-Γ	
33	«Ζερέλια»	Ι	Ατ;	Κ		ΠΓ;	
34	«Θεοτόκου» Αγ. Γεωργίου Βόλου	Π	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
35	Καλλιθέα Φαρσάλων	Ι	Ατ		Μ	ΠΓ	Γ

36	Καλλιθηρον	I		Κτ			Γ
37	Καλό Νερό	I		Κ			Γ
38	Καλύβια	;		Κ		ΠΓ;	Γ;
39	Κάμπος	I	Ατ				Γ
40	«Καραέρια»	I			Μ		Γ
41	«Καστράκι» Περιβλέπτου	I	;	;	;		Γ
42	Καστρίον Αγιάς	I	Ατ	Κ	Μ		Γ
43	Κάστρο Λαρίσης (Αλήφακα)	I		Κ		ΠΓ	
44	Κέδρος	;	Ατ;			ΠΓ	
45	Κερασέα (Λέστιανη)	I	Ατ	Κ			Γ
46	Κλοκοτός	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
47	Κοκκίνα (Μουσταφακλί)	;		Κ			Γ
48	Κοκκινοπηλός	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
49	Κραννών	Π	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
50	Κτιμένη (Άνω Δρανίστα)	I	Ατ	Κ	Μ		Γ
51	Κυψέλη (Κιλελέρ)	I		Κ		ΠΓ	
52	Κυψελοχώριον (Ραχμάνι)	I		Κ		ΠΓ	
53	Λαμπινού	I	Ατ				Γ
54	Λάρισα	Π;	Α Ατ	Κ		ΠΓ	Γ
55	Λιβιάδιον	I	Ατ			ΠΓ	
56	Λυκούδιον	Ι;	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ;
57	Λύρη	I	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	
58	Μαρμάριανη	ΠΙ	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
59	Ματαράγκα	I			Μ		Γ
60	Μάτι Δομοκού	I		Κ		ΠΓ	
61	Μέγα Μοναστήριον	I	Ατ;	Κ		ΠΓ	
62	«Μεγάλη Βελανιδιά» Βόλου	I		Κ		ΠΓ	Γ
63	«Μέγδοβα»	;			Μ		Γ
64	Μελιταία	I		Κ		ΠΓ	
65	Μεσορράχη	I	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	
66	Μηλέα	I		Κ	Μ	ΠΓ;	Γ;
67	Μηλέαι	I	Ατ				Γ;
68	Μικροθήβαι	I		Κ	Μ	ΠΓ	Γ
69	Μύρα	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
70	Νέα Αγχίαλος	Π	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
71	Νέα Ιωνία Βόλου	ΠΙ	Ατ	ΚΚτ	Μ	ΠΓ	Γ
72	Νέα Λεύκη	;		Κ			Γ
73	Νέον Μοναστήριον	ΙV;	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
74	Νεοχωράκιον	I	Α	Κ	Μ		Γ

ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ-ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

75	Ομβριακή				Μ		Γ
76	Ομόλιον	IV	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ;
77	«Παλαιόκαστρο» Σέσκλου	I	;	;	;		Γ
78	Παλιούριον («Μαγούλα»)	I	Ατ	Κ		ΠΓ	
79	[Πέλινα]	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
80	«Περσουφλί Μαγούλα» Αερινού	III	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
81;	«Πέτρα» Στεφανοβικίου (ς)	;	;	;	;		Γ
82	«Πευκάκια» Βόλου	II	Ατ;	Κ		ΠΓ	
83	Πηνειάς	I	Ατ			ΠΕΣ	
84	Πλάτανος	;	Ατ				Γ
85	Πλατύκαμπος	I	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	
86	Πρίνος	I	Ατ;		Μ	ΠΓ	
87	Πρόδρομος Καρδίτσας	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
88	Προμύριον	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
89	Πτελεός	I		Κ		ΠΓ	
90	Πύθιον	;		Κ	Μ	ΠΓ	Γ;
91	Πύργος Κιερίου	II	Α	Κ			Γ
92	«Ρετζιούνι» Ροδιάς	;	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	
93	Ροδιά Τιρνάβου	I	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
94	Σαραντάπορον	I	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
95	Σέσκλο	IV;	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
96	Σκοπία	;		Κ		ΠΓ;	Γ;
97	Σκοτούσσα	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
98	Σοφιάδα	I	Ατ;	Κ			Γ
99	«Σπαρτιά» Διμηνίου	I	;	;	;		Γ
100	Σπηλιά	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
101	Στεφανόβουνον	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
102	Στόμιον	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
103	Συκούριον	I		Κ		ΠΓ	Γ
104	«Σωρός» Βόλου	;	;	;	;	ΠΓ	
105	Τρίκαλα	I		ΚΚτ		ΠΓ	Γ
106;	Τρικέριον (ς)	;	Ατ;				Γ
107	«Τσαλμάς» Τιρνάβου	;	;	;	;	ΠΕΣ-Γ [;]*	
108	Τσαρίτσανη	I	;	;	;	ΠΓ;	
109	Φάλαννα	I	;	;	;		Γ;
110	Φάρσαλα	II	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	Γ
111	Φίλια	II;		Κ	Μ	ΠΓ;	Γ
112	Χασάμπαλη	I	Ατ	Κ		ΠΓ	
113	Χλόη	I	Ατ	Κ	Μ	ΠΓ	

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΟΠΩΝ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΜΕ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΠΓ-Γ Η/ΚΑΙ ΠΕΣ**1. Άγιος Γεώργιος Λαρίσης (Μπουχλάρ).**

Θέση Ι: «Ξηρόρεμα». 1 χλμ. Δ του οικισμού, 5 χλμ. Α του αρχαιολογικού χώρου Κραννώνας. Οικ. Βασ. Ζαφειρούλη. Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΥΓ-πρ.Α.

Α. Τζιαφάλιας ΑΔ 30, 1975, *Χρονικά*, Β1, 194-196, του ιδίου ΑΔ 31, 1976, *Χρονικά*, Β1, 181-183, ΑΑΑ 11, 1978, 156-172, ΑΔ 39, 1984, *Χρονικά*, Β1, 150-151.

Θέση ΙΙ: Περιοχή του οικισμού.

Σημείο ΙΙ.1: Χαμηλές εξάρσεις στις δυτικές παρυφές του οικισμού. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Α. Τζιαφάλιας, ΑΔ 30, 1975, *Χρονικά*, Β1, 195-196.

Σημείο ΙΙ.2: Δ του οικισμού όπου ο ναός του Αγίου Γεωργίου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ.

Τζιαφάλιας 1994, 179.

2. Άγιος Θεόδωρος Καρδίτσας

Θέση: «Αμπέλια». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Μπ. Ιντζεσίλογλου, ΑΔ 45, 1990, *Χρονικά*, Β1, 204-205.

3. Αγγελιά (Παλαιά Σμόλια)

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [;].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 15.

4. [Άλος] (Νέα)

Θέση Ι: «Βουλοκαλύβα».

Σημείο Ι.1: Γύρω από τον αχυρώνα του Δεσποτόπουλου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.

Wace - Thompson 1911-12, 2 (: η θέση), 8-29 (: Tumulus A με τις πυρές και τα ευρήματα, ευρήματα από τους Tumuli E, G, ευρήματα κοντά στον Tumulus E).

Σημείο Ι.2: Αγρ. Δ. Δεσποτόπουλου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Ζ. Μαλακασιώτη, ΑΔ 47, 1992, *Χρονικά*, Β1, 229-234 (: τύμβοι Α και Β), της ίδιας, ΑΔ 48, 1993, *Χρονικά*, Β1, 238, 240-241 σχ. 5-6 (: τύμβος Γ), 2000, 332 σχ. 2, 333 σχ. 3, 334 σχ. 4, 335-338.

Σημείο Ι.3: Ν του αγρού Δ. Δεσποτόπουλου. (Έργα δι-απλάτυνσης Ο.Α.Π.Α.Θ.Ε.). Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Μαλακασιώτη - Μουσιώνη 2004, 360-363, 361, εικ. 12.

Σημείο Ι.4: Χ.Θ. 281.500-281.900. 1 χλμ. Β-ΒΔ της Νέας Άλου. (Έργα διαπλάτυνσης Ο.Α.Π.Α.Θ.Ε.). Ευρήματα:

Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΥΜ-ΠΓ.

Μαλακασιώτη 2003, 113. Μαλακασιώτη - Μουσιώνη 2004, 359-360.

Σημεία Ι.5+: Μεταξύ των χειμάρρων Αμφρύσσου και Πλατανορέματος. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Προκαταρκτικές δημοσιεύσεις της έρευνας επιφανείας Halos Archaeological Field Survey Project (: HAFSP):

Α. Ευσταθίου - Ζ. Μαλακασιώτη - R. Reinders, ΑΔ 45, 1990, *Χρονικά*, Β1, 209-210. Ζ. Μαλακασιώτη - R. Reinders ΑΔ 47, 1992, *Χρονικά*, Β1, 236-237. Από τις τελικές δημοσιεύσεις: Reinders 2004, 94-96. Stissi - Kwak - de Winter 2004, 96-114.

Θέση ΙΙ: «Κεφάλωση». Πηγή 500 μ. Δ της δυτικής γωνίας του τείχους της Νέας Άλου.

Σημείο ΙΙ.1: Λίγα λεπτά Ν της πηγής στον δρόμο Αλμυρού-Σούρπης. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Wace - Thompson 1911-12, 2 (: για τη θέση), 2-8 (: για τους τάφους).

Σημείο ΙΙ.2: Βόρεια όχθη Αμφρύσου σε απόσταση 400-500 m από την πηγή. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Α. Ευσταθίου - Ζ. Μαλακασιώτη - R. Reinders, ΑΔ 45, 1990, *Χρονικά*, Β1, 210. Ζ. Μαλακασιώτη - R. Reinders, ΑΔ 47, 1992, *Χρονικά*, Β1, 236.

Σημείο ΙΙ.3: Χ.Θ. 280.000. Νοτιοδυτική γωνία τείχους. Τομέας Β1. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)(;)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Ε. Νικολάου ΑΔ 53, 1998, *Χρονικά*, Β2, 430. Μαλακασιώτη 2003, 112. Μαλακασιώτη - Μουσιώνη 2004, 356.

Σημείο ΙΙ.4: Χ.Θ. 280.000. Έξω και Δ του τομέα Β1 (δυτικού σκέλους τείχους). Στον χώρο που καταλαμβάνουν οι πύργοι 56-57. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Μαλακασιώτη - Μουσιώνη 2004, 354, εικ. 3, 355.

Σημείο ΙΙ.5: Χ.Θ. 280.000. Τομέας Β4. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Ε. Νικολάου ΑΔ 53, 1998, *Χρονικά*, Β2, 430.

Σημείο ΙΙ.6: Χ.Θ. 280.000. Τομέας Β7. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Νικολάου 2003, 127, 136 εικ. 11-12.

Θέση ΙΙΙ: «Αγγελιά», 1 χλμ. ΝΑ της ελληνοιστικής πόλης της Άλου. Χ.Θ. 279.000-279.150. Ευρήματα: Αρχι-

τεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Z. Μαλακασιώτη, *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, Β1, 391-393, της ίδιας 2003, 112-113. Μαλακασιώτη - Μουσιώνη 2004, 356-359.

Θέση IV: Τμήμα του ταινιοδρόμου της «ΑΓΕΤ Ηρακλής» μεταξύ του κόμβου 3 και του σημείου T3 των έργων. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ. Μαλακασιώτη - Ροπήρη - Παππή 1993, 96, 98.

Θέση V: Αρχαίος οικισμός Αλου.

Σημείο V.1: Οικία XXI. Ευρήματα: Κεραμική, Χρονολόγηση: Γ.

Dyer - Haagsma 1993, 165-174.

Σημείο V.2: Επίχωση Νοτιοανατολικής Πύλης. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ.

Stissi - Kwak - de Winter 2004, 102.

5. Αμπελεια (Κάτω Δερεγκλί)

Θέση: «Παλαιόκαστρο». Λόφος Β του οικισμού. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Υ. Béquignon *BCH* 55, 1931, 492, του ιδίου 1932, 99-100, 108-111.

6. Αμπελών (Καζακλάρ)

Θέση: Βορειοδυτική άκρη του οικισμού. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Feuer 1983, 210, αρ. 54.

7. Ανάβρα Αγιάς (Δογάνη)

Θέση: «Άγιος Ηλίας», 500 m N του οικισμού. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: Γ(;).

Feuer 1983, 210, αρ. 42.

8. Ανάβρα Αλμυρού

Θέση: «Χαραμόλογος» ή «Κουμαρόραχη». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ(;)-Γ(;).

Z. Μαλακασιώτη, *ΑΔ* 53, 1998, *Χρονικά*, Β2, σ. 423.

9. Άνω Αργυροπούλειον

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [;].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 48.

10. Αργαλαστή

Θέση: «Παλαιόκαστρο». Κοντά στο χωριό Πάις. Δύο ώρες(;) από την Αργαλαστή. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ(;).

A. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 65, 1910, 222.

11. Αργυροπούλειον (Καρατζόλι)

Θέση I: «Ολίγον προ του οικισμού» (;). Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, Β2, 318, A. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, Β2, 255-257 σημ. 1.

Θέση II: «Κουτσασμές». Αγρός Α. Τσίτσα. 1 χλμ. Α της περιοχής όπου παλαιότερα είχαν ερευνηθεί (οι) δύο ακόμη παρόμοιοι τάφοι (Θεοχάρη-Τζιαφάλια). Ευρή-

ματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.

A. Ζαούρη, *ΑΔ* 51, 1996, *Χρονικά*, Β1, 372-373.

12. Βελεστίνον

Θέση I: Β του οικισμού, πριν από τη γέφυρα του Μακαλορέματος, περιοχή ιερού Εν(ν)οδίας, Θαυλίου και Αφρίου Διός. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

A. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 80-81, 1925-26, 37-42. Béquignon 1937, 50-55, 73-74, πιν. VI, XV-XVII. Ειδικώς για τα ευρήματα μικροτεχνίας: Blinkenberg 1926, 19, 110, βλ. επίσης Index topographique λ. Pherai, Kilian 1975, 6-8 βλ. ειδ. σημ. για τις προγενέστερες πρωτογενείς δημοσιεύσεις, όπως και σ. 168-187 για τη χρονολογική κατάταξη. Συνθετική εργασία: Χρυσοστόμου 1998, 35-38, σημ. 42-70, όπου συγκεντρωμένη πρωτογενής βιβλιογραφία.

Θέση (;): Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Βερδελής 1958, 14, αρ. 19-20.

Θέση II: Εντός ή εγγύς του σημερινού οικισμού.

Σημείο II.1: Οικ. Αθ. Σαράντη. Ευρήματα: Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 318, 315, σχ. 1 αρ. 1.

Σημείο II.2: Οικ. Δ. Γιαννακοπούλου. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 315, σχ. 1, αρ. 2.

Σημείο II.3: Οικ. Δήμου Βελεστίνου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)(;)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 313, 314, 316, 319, 315, σχ. 1, αρ. 3.

Σημείο II.4: Οικ. Τρουπουτζά. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 315 σχ. 1 αρ. 4.

Σημείο II.5: Οικ. Ελ. Σαράντη. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 315, σχ. 1, αρ. 5.

Σημείο II.6: Οικ. Μ. Καραγιάννη. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 314, σημ. 18, 315, σχ. 1, αρ. 6.

Σημείο II.7: Οικ. Τριανταφύλλου. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 314, σημ. 18, 315, σχ. 1, αρ. 7.

Σημείο II.8: Καστράκι (Διάνοιξη οδού προς Λάρισα). Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 314, σημ. 17, 315, σχ. 1, αρ. 8.

Σημείο II.9: Οικ. Αγίου Κωνσταντίνου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

- Ε. Κακαβογιάννης, *ΑΔ* 32, 1977, *Χρονικά*, Β1, 123, Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 313, 316, 315 σχ. 1, αρ. 10.
- Σημείο Π.10: Οδ. Ρήγα Φεραίου. Οικ. ΟΤΕ. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: (;) Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 314, 316, 315, σχ. 1, αρ. 12.
- Σημείο Π.11: Οικ. Μπαλαμότη. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 314, 316-317, 315, σχ. 1, αρ. 13.
- Σημείο Π.12: Οικ. Μ. Σαβανάκη. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 314, σημ. 18, 315, σχ. 1, αρ. 14.
- Σημείο Π.13: Οικ. Καλογήρου. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 314, σημ. 18, 315 σχ. 1 αρ. 15.
- Σημείο Π.14: Οικ. Τσελέπη. Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1992, 319 (χωρίς αρ.).
- Σημείο Π.15: Οδ. Δημ. Μακρή. Οικ. Κ.Γ. Καραγιάννη. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, Β1, 269.
- Σημείο Π.16: Λόφος Καστράκι. Οικ. Α. Γ. Μέμμυγκα. Ευρήματα: Κεραμική (;). Χρονολόγηση: ΠΓ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, Β1, 269-270.
- Σημείο Π.17: Λόφος Καστράκι. Οικ. Γ. Τσουμπέκου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: ΠΓ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, Β1, 270-271.
- Σημείο Π.18: Οικ. Ι. Πιάτσου. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, Β1, 271.
- Σημείο Π.19: Οδ. Άλκηστης. Οικ. Β. Μανούρα. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: ΠΓ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, Β2, 249.
- Σημείο Π.20: Οδ. Φερών. Οικ. Ε. Κουβάτα. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 37, 1982, *Χρονικά*, Β2, 221.
- Σημείο Π.21: Οδ. Άλκηστης. Οικ. Δημ. Μιχολίτση. Ευρήματα: Κεραμική (;). Χρονολόγηση: ΠΓ. Α. Ιντζεσίλογλου *ΑΔ* 38, 1983, *Χρονικά*, Β1, 193-195.
- Σημείο Π.22: Ανατολική παρυφή πλατώματος προς Β της Μαγούλας Μπακάλη. Οικ. Γ. Καραγιάννη. Ευρήματα: Κεραμική(;). Χρονολόγηση: Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 39, 1984, *Χρονικά*, Β, 144-145.
- Σημείο Π.23: Οδ. Αλκήστιδος. Οικ. Ευ. Πιάτσου. Ευρήματα: Κεραμική(;). Χρονολόγηση: Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 39, 1984, *Χρονικά*, Β, 144-145.
- Σημείο Π.24: Βόρειο άκρο του σχεδίου πόλης. Οικ. Α. Παϊπάη. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, Β, 192-193.
- Σημείο Π.25: Οδ. Φερών. Οικ. Ζωής Μπομπότη. Ευρήματα: Κεραμική(;). Χρονολόγηση: Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, Β, 193.
- Σημείο Π.26: Οδ. Άλκηστης. Οικ. αδελφών Κ. και Στ. Τσουμπέκου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β, 255-256.
- Σημείο Π.27: Οικ. Μ.Γ. Σαράντη. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: ΠΓ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 256-257.
- Σημείο Π.28: Οδ. Ξάνθου και Ηρώων Βελεστινιωτών γωνία. (πρ. Δ. Μακρή). Οικ. Γ. Κουρίτα. Ευρήματα: Κεραμική(;). Χρονολόγηση: ΠΓ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 258-259.
- Σημείο Π.29: Είσοδος της πόλης, ΝΑ του αγρού πρ. ιδ. Σαμαρά. Οικ. Δ. Καραμπερόπουλου. Ευρήματα: Κεραμική(;). Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Π. Αραχωβίτη, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 260-261.
- Σημείο Π.30: Οδ. Μ. Αντύπα. Οικ. Ελ. Χατζηθεοδώρου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, Β1, 245-247.
- Σημείο Π.31: Πλατεία Σμολένσκη. Οικ. Κυρ. Κυριαζή. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, Β1, 248.
- Σημείο Π.32: Κορυφή λόφου Καστρακίου. Οικ. Γ.Χ. Λαΐτσου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ. Π. Αραχωβίτη, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, Β1, 248-249.
- Σημείο Π.33: Οδ. Φερών. Οικ. Θ. Χρ. Ντόντου. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, Β1, 220.
- Σημείο Π.34: Οδ. Αγ. Χαράλαμπος και Αλκήστιδος. Οικ. Μ. Ταχούλα. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Κεραμική(;). Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, Β1, 219, της ίδιας *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, Β1, 201.
- Σημείο Π.35: Ανατολικές υπώρειες λόφου Μαγούλα Μπακάλη. Οικ. ναού Αγίου Χαράλαμπος. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ. Ε. Νικολάου, *ΑΔ* 46, 1991, *Χρονικά*, Β1, 211-212.
- Σημείο Π.36: ΒΑ ναού Αγίου Χαράλαμπος. Οικ. Ν. Θεοδώροπουλου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική(;)-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 46, 1991, *Χρονικά*, Β1, 212-213.
- Σημείο Π.37: ΝΑ πλαγιά πλατώματος, Β της Μαγούλας Μπακάλη. Οικ. Μ. Τέτσια. Ανάμεσα στα οικ. αδ. Κ. και Στ. Τσουμπέκου και Μ.Γ. Σαράντη. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ. Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 46, 1991, *Χρονικά*, Β1, 215.
- Σημείο Π.38: «Ταμπάχανα» ή Παλαιά Σφαγεία. Οικ. Χ. Χατζηκωτούλα. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ. Π. Αραχωβίτη, *ΑΔ* 46, 1991, *Χρονικά*, Β1, 216.
- Σημείο Π.39: «Ταμπάχανα». Συμβολή οδών Υπέρει-

- ας Κρήνης και Εθνικής Αντίστασης. Οικ. Μ. Αγκοκώστα-Γεωργούδη - Ι. Γεωργούδη. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική(ς). Χρονολόγηση: ΠΓ.
Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, Β1, 467-468.
- Σημείο Π.40: Νοτιοανατολική πλαγιά Πλατώματος, Β της Μαγούλας Μπακάλη. Οικ. Ιω. Τρίγκα. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ (ς).
Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, Β1, 468.
- Σημείο Π.41: Περιοχή Κέντρου Υγείας. Λοφώδης περιοχή σε αρκετή απόσταση Ν της Μαγούλας Μπακάλη. Οικ. Μ. Μπούρα. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, Β1, 469.
- Σημείο Π.42: Βορειοδυτική πλευρά σχεδίου πόλης, ΝΔ της Υπέρειας Κρήνης. Οδός Φερών. Οικ. Δ. και Θ. Αποστολίνα. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ
Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 53, 1998, *Χρονικά*, Β2, 437.
- Θέση ΙΙΙ: Αλεπότρυπες. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1990, 59, της ίδιας 1992, 313, σημ. 16, 315, σχ. 1, αρ. 11.
- Θέση ΙV: «Τσιφλίκι». Περιοχή οικισμού Ρήγα Φεραίου. Οικ. Γ. Πάσχου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, Β1, 469.
- 13. Βόλος**
Θέση: Κάστρο Βόλου-Συνοικία «Παλιά».
Σημείο 1: Βορειοδυτική πλευρά του λόφου. Βορειότερο μέρος δυτικής πλευράς. Τάφρος ΙΙΙ.
Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
Δ. Θεοχάρης *ΠΑΕ* 112, 1956, 119-130, του ίδιου *ΠΑΕ* 116, 1960, 49-59, *ΠΑΕ* 117, 1961, 45-54, *ΑΔ* 17, 1961-62, *Χρονικά*, Β, 174. Τελική δημοσίευση: Sipsie-Eschbach 1991, 21-42, 161-165, 167-184 (σποράδην), 205-207, βλ. ειδ. πιν. 1, αρ. 1.
Σημείο (ς): Δεν προσδιορίζεται. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Sipsie-Eschbach 1991, 165, 170.
Σημείο 2: Οδ. Δοϊράνης και Μητροπολίτου Γεωργίου. Οικ. Καραγιάννη. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Ε. Δεϊλάκη, *ΑΔ* 29, 1973-74, *Χρονικά*, Β2, 546-54. Τελική δημοσίευση: Sipsie-Eschbach 1991, 43-78, 207-211, βλ. ειδ. πιν. 1, αρ. 2.
Σημείο 3: Οικ. Μεριαλή. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Sipsie-Eschbach 1991, 79-93, 165-166, 167-184 (σποράδην), 211-212, βλ. ειδ. πιν. 1, αρ. 3.
- Σημείο 4: Οδ. Σουλίου. Δ οικ. Μεριαλή, τομές Α, Β. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Sipsie-Eschbach 1991, 95-159, 166-167, 171, 212-223, βλ. ειδ. πιν. 1, αρ. 4 και 5.
Σημείο 5: Οδ. Παπακυριαζή 68-70. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Ζ. Μαλακασιώτη, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, Β2, 252-253.
Σημείο 6: Οδ. Βελισσαρίου 38. Οικ. Αγγ. Κοκότσικα. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
Ζ. Μαλακασιώτη, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, Β1, 239-241, της ίδιας *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, Β1, 218-219.
- 14. Βουβάλα**
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Δ.Ρ. Θεοχάρης *ΑΔ* 18, 1963, *Χρονικά*, Β1, 133-134 πιν. 170γ.
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ(ς)-Γ(ς).
Α. Τζιαφάλιας *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 281-282.
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Α. Τζιαφάλιας *ΑΔ* 46, 1991, *Χρονικά*, Β1, 226.
- 15. Βρύαινα**
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Kilian 1975, 11, 25-26.
- 16. Γαλήνη** (Ανω Πλατύκαμπος)
Θέση: «Μαγούλα Καραγάτς». Δύο συνεχόμενες μαγούλες (Μεγάλη και Μικρή μαγούλα Καραγάτς), 1,5 χλμ. Β-ΒΑ του οικισμού, χωριζόμενες από αρδευτική τάφρο. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.
Coldstream 1968, 161, σημ. 1, 410.
- 17. Γεωργικόν** (Τσιπούσι ή Τσαούσι)
Θέση: 700 μ. Δ-ΝΔ από τον οικισμό, 1 χλμ. Ν της οδού Καρδίτσας-Μητροπόλεως. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
La redaction *BCH* 44, 1920, 395, Heurtley - Skeat 1930-31, 11 σημ. 5, Δ. Θεοχάρης *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, Β, 171.
- 18. Γόννοι**
Θέση Ι: «Επί της ακροπόλεως». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική. Χρονολόγηση: Γ.
Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 65, 1910, 253, του ίδιου *ΠΑΕ* 66, 1911, 315-317.
Θέση ΙΙ: Λόφος «Μπεσίκ-Τεπέ». Βόρεια και δυτικά κράσπεδα του λόφου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ.
Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 65, 1910, 246, 248-251.
- 19. Γυρτώνη** (Μπάκρενα)
Θέση Ι: Μεγάλη ωσειδής μαγούλα στην πεδιάδα, στη θέση του οικισμού. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Γαλλής 1992, 111, Α.Τ.Α.Ε. 78.

Θέση II: Τρίδυμος λόφος ΒΑ του σημερινού οικισμού. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: Γ. Τζιαφάλιας 2000, 97.

20. Δένδρα

Θέση I: «Γκρεμόνος» ή «Γκρέμουρας» (μαγούλα), 3 χλμ. Ν του οικισμού των Δένδρων. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Μίλοζιέ 1955, 196, 217, του ιδίου 1954, 469.

Θέση (:): Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Ραχωβίτη-Γουργιώτη 1960, 25-28.

21. Δίλοφον

Θέση: Κοντά στο Πλατανόρεμα (:). Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Σ. Κατακούτα, *ΑΔ* 49, 1994, *Χρονικά*, Β1, 338.

22. Διμήνιον

Θέση: «Τούμπα». Φυσικός λόφος προ του οικισμού.

Σημείο 1: Στη βορειοδυτική κλιτύ του. Κοντά στον άρτιο θολωτό μυκηναϊκό τάφο. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ. Α. Αρβανιτόπουλος, *ΑΕ* 53, 1914, 141, του ιδίου *ΠΑΕ* 70, 1915, 155-156.

Σημείο 2: Επί της ακροπόλεως, στους τάφους 57 και 61. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΕΣ.

Τσουντας 1908, 147-148, εικ. 57 (τάφος 57), 148-149, εικ. 59 (τάφος 61).

23. Δολίχη

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [:].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 46.

24. Δομένικο

Θέση: Μετά το χωριό «Ραδοσίβια» (Γαλανόβρυση) επί των πλευρών όρους, βαδίζοντας επί μισή ώρα επί της δημοσίας οδού (1914) δεξιά και κοντά σε αυτήν. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ(:).

Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 69, 1914, 168.

25. Δομοκός

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΕΣ.

Wace - Thompson, 1912, 215.

26. Δροσπηγή

Θέση: «Κούντζελα». Α του οικισμού. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, *ΑΑΑ* 17, 1984, 74-86.

27. Ελασσών

Θέση: Από την περιοχή (:). Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 18, 1963, *Χρονικά*, Β1, 133-134.

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ(:)-Γ(:).

Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 281-282.

Θέση: Αγρός Τσέλιου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: ΠΕΣ.

ΙΕ' ΕΠΚΑ *Έργο ΥΠΠΟ* 1, 1997, 126.

28. Ελάτη (Τύρνα)

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [:].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 22.

29. Ελευθέριον

Θέση: «Μπάρα». 3 χλμ. ΒΔ του Ελευθερίου, 2 χλμ. ΝΑ του τεχνητού γήλοφου της Μαρμαριανής. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται συγκεκριμένως. Χρονολόγηση: ΠΓ(:).

Hope Simpson 1965, 151, αρ. 508.

30. Ελληνικόν (Κτούρι)

Θέση: «Μαγούλα». Στην περιοχή Δ των προπόδων της ακρόπολης. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Βέquist 1932, 170-174.

31. Εξάλοφος

Θέση: «Τύμβος του Εξαλόφου». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ(:).

Δ.Ρ. Θεοχάρης *ΑΑΑ* 1, 1968, 289-294. Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, *ΑΔ* 23, 1968, *Χρονικά*, Β2, 263-265. Ειδικώς για τα ευρήματα: Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, *ΑΑΑ* 17, 1984, 74, 84.

32. Ερμήτσιον

Σημείο 1: Οικ. Χ. Μπαντέλα. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΕΣ.

Ε. Νικολάου *ΑΔ* 47, 1992, *Χρονικά*, Β1, 235.

Σημείο 2: Οικ. Χ. Κουτσιούμπα. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Λ.Π. Χατζηαγγελάκης *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, Β1, 244-245.

33. «Ζερέλια» Αλμυρού

Θέση: Λόφος μεταξύ δύο μικρών λιμνών, 4 χλμ. ΝΔ του Αλμυρού και 5 km ΒΔ του Πλατάνου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)(:)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ(:).

Wace - Droop - Thompson 1907-1908, 197-223, των ιδίων 1908, 118-130, Wace - Thompson 1912, 215 σημ. 3.

34. «Θεοτόκου» Αγίου Γεωργίου Βόλου

Θέση I: Β του όρμου Κατηγήωργη. Παραθαλάσσια απόληξη αβαθούς κοιλάδας. Κοντά στο ναό της Θεοτόκου και σε δύο σημεία. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Wace - Droop 1906-07, 309, εικ. 1, 324-326. Wace - Thompson 1912, 209-214. Ειδικώς για τα ευρήματα βλ. και Kilian, 1975, βλ. Index λ.

Θέση II: «Κάστρο». Ύψωμα ΝΑ του ναού. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Wace - Droop 1906-07, 309, εικ. 1, 314.

35. Καλλιθέα Φαρσάλων (Κισλάρ)

Θέση: «Κάστρο». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, Β2, 261-262.

36. Καλλιθήρον

Θέση: «Ραγάζι». Ευρήματα: Κεραμική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ.

Μπ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, Β1, 205.

37. Καλό Νερό

Θέση: Κορυφή φυσικού υψώματος σε λοφώδη περιοχή, σε απόσταση 0,5 χλμ. περίπου Β του οικισμού. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Γαλλής 1992, 124-125 Α.Τ.Α.Ε. 67.

38. Καλύβια

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ(;)·Γ(·).

Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 281.

39. Κάμπος

Θέση: «Τσαϊρια». Ειδικώς: «Μαγούλα Ρετζέπη». Μαγούλα 1,5 χλμ. Ν της Κραννώνας, 1,2 χλμ. Α-ΝΑ της εκκλησίας της Ζωοδόχου Πηγής. Αγρός Καλιρρόης Ρετζέπη. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)(·). Χρονολόγηση: Γ.

Γαλλής, 1992, 128 Α.Τ.Α.Ε. 91.

40. «Καραέρια» Αγίου Γεωργίου Λαρίσης

Θέση: Αγρός Κ. Νανούλη, 4 χλμ. Β του αγρού Β. Ζαφειρούλη που βρίσκεται στη θέση «Ξηρόρεμα», 1 χλμ. Δ του Αγίου Γεωργίου Λαρίσης. Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΥΓ-πρ.Α.

Δημοσίευση: Α. Τζιαφάλιας, *ΑΑΑ* 11, 1978, 172-178, του ίδιου, *ΑΔ* 38, 1983, *Χρονικά*, Β1, 208-211.

41. «Καστράκι» Περιβλέπτου

Θέση: 2 χλμ. Ν του οικισμού του Περιβλέπτου. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται συγκεκριμένως. Χρονολόγηση: Γ. Di Salvatore 1994, 97, 112, πιν. 1, αρ. 10.

42. Καστρίον Αγιάς

Θέση: «Χαμάμ». Αγρός Γ. Γενετσή. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.

Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 34, 1979, *Χρονικά*, Β1, 222-224, σχ. 3.

43. Κάστρον Λαρίσης (Αλήφακα)

Θέση: Ακρόπολη του αρχαίου οικισμού, 500 μ. ΝΔ του οικισμού του Κάστρου. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Milojević 1960, 174.

44. Κέδρος

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)(·). Χρονολόγηση: ΠΓ.

G. Touchais, *BCH* 120, 1996, 1215-1216.

45. Κερασέα

Θέση: «Λέστιανη». Θέση στα ορεινά του Πηλίου (·). Κατά το βορειοδυτικό τμήμα του, προς το Μαυροβούνι. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 66, 1911, 292-294, ειδικώς 292, εικ. 3.

46. Κλοκοτός

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [·].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 23.

47. Κοκκίνα (Μουσταφακλή)

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Καλλιγιάς 1992, 306 και πιν. 70.

48. Κοκκινοπηλός

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [·].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 2.

49. Κραννών

Θέση Ι: «Σαρμανίτσα». Δ της ακρόπολεως αρχαίας Κραννώνας. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Γ. Χουρμουζιάδης, *ΑΔ* 25, 1970, *Χρονικά*, Β2, 279-282, ειδικώς σ. 280.

Θέση ΙΙ: «Γκιρλένια». Αγρός Κ. Ρετζέπη. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 38, 1983, *Χρονικά*, Β1, 204-208.

50. Κτιμένη (Άνω Δρανίστα ή Δρανίστα)

Θέση: Ν της ακρόπολης, μέσα στον τρίτο περίβολο. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.

Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 66, 1911, 351-356, ειδικώς 352, εικ.15.

51. Κυψέλη (Κιλελέρ)

Θέση: «Τζαμί». Επίμηκες ύψωμα με πεπλατυσμένη την κορυφή, Ν-ΝΑ του οικισμού. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Γαλλής 1992, 134-135 Α.Τ.Α.Ε. 265.

52. Κυψελοχώριον (Ραχμάνι)

Θέση: Ανατολική κλιτύς λόφου. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Wace - Thompson 1912, 35-36.

53. Λαμπινού

Θέση: «Διασέλλα». Κοντά στο ναό της Παναγίας Λαμπηδόνας και στο ναό των Αγίων Αναργύρων. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ.

Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 65, 1910, 226-227.

54. Λάρισα

Θέση Ι: «Φρούριον». Ακρόπολη Λάρισας.

Σημείο Ι.1. «Παρά το φρούριον» (·). Ευρήματα: Κεραμική (·). Χρονολόγηση: Γ.

Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 65, 1910, 174.

Σημείο Ι.2. Νότιες υπώρειες. Οδ. Μανωλάκη 4. Οικ. Π. Καλούση. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 31, 1976, *Χρονικά*, Β1, 184.

Σημείο Ι.3. Ανατολική πλευρά του λόφου. Οδ. Γαριβάλδη και Δήμητρας γωνία. Οικ. Γ. Φαντάνα. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, Β1, 287-288, 289, σχ. 6. Θέση (·): Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική.

Χρονολόγηση: ΠΓ. Βερδελής 1958, 27, αρ. 53 και πιν. ΙΧ. Για τα ευρήματα βλ. και Desborough 1952, 133, 153, 319.

Θέση ΙΙ: «Κιόσκι». ΒΔ της Λαρίσης κατά την αρχαία

- οδόν προς Άργισσα. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 1965, 20, *Χρονικά*, Β2, 318.
- 55. Λιβάδιον**
Θέση: «Καστρί». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: ΠΓ.
Τζιαφάλιας 1994, 181.
- 56. Λυκούδιον**
Θέση: «Σκοτίνα». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, Β2, 257, του ίδιου, *ΑΔ* 38, 1983, *Χρονικά*, Β1, 213.
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. ΠΓ(-)Γ(-).
Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 281-282.
- 57. Λύρη**
Θέση: Έξω από τον οικισμό Λύρη (;). Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Α.Π. Χατζηαγγελάκης, *ΑΔ* 37, 1982, *Χρονικά*, Β2, 230.
- 58. Μαρμαριανή**
Θέση Ι: «Επί τινος γηλόφου» (;). Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.
Wolters 1896, 247, Χ. Τσουντας, *ΠΑΕ* 54, 1899, 101, του ίδιου 1908, 122.
Θέση ΙΙ: Τεχνητός γήλοφος (Μαγούλα) στα ΝΔ του χωριού (είκοσι λεπτά με τα πόδια). Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
Heurtley - Skeat 1930-1931, 1-55, πιν. I-XI.
Θέση ΙΙΙ: Περιοχή στρατοπέδου διοίκησης αγωγού καυσίμων. Ευρήματα. Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 39, 1984, *Χρονικά*, Β, 51.
- 59. Ματαράγκα**
Θέση: «Άγιος Ανδρέας». Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.
Α.Π. Χατζηαγγελάκης, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, Β1, 258.
- 60. Μάτι Δομοκού**
Θέση: Μαγούλα Μάτι. Τεχνητός γήλοφος ΝΑ του Δομοκού. Κοντά στην παλαιά εθνική οδό Λαμίας-Δομοκού-Φαρσάλων. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Φ. Δακορώνια, *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, Β1, 182.
- 61. Μέγα Μοναστήριον**
Θέση: «Λιβάδι». Χαμηλά στο ρεύμα «Καρά-Ντερές» που παραρέει τη θέση. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)(-)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, Β2, 258.
- 62. «Μεγάλη Βελανιδιά» Βόλου**
Θέση: Ανατολική παρειά του λόφου. Οικ. Συρβανίδη. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
Β. Αδρύμη-Σισμάνη, *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, Β1, 236-237.
- 63. «Μέγδοβα»**
Θέση: Περιοχή έργων Μέγδοβα(ς), Ν της Καρδίτσας. Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.
Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, Β, 175.
- 64. Μελιταία**
Θέση: «Τζοάνια». Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Φ. Δακορώνια, *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, Β1, 220.
- 65. Μεσορράχη**
Θέση: Εντός του οικισμού. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 38, 1983, *Χρονικά*, Β1, 203-204.
- 66. Μηλέα**
Θέση: «Χάνι Χατζηγώγου». Ευρήματα: Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ(-)Γ(-).
Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 281-282.
- 67. Μηλέαι**
Θέση: «Πετρωτόν». Κοντά στο δρόμο προς Τσαγκαράδα. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ(-).
Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 61, 1906, 125-126.
- 68. Μικροθήβαι**
Θέση: Επί της ακροπόλεως του οικισμού. Ευρήματα: Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 62, 1907, 168, του ίδιου, *ΠΑΕ* 63, 1908, 180, 193.
- 69. Μύρα**
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [-].
Α. Τζιαφάλιας - Α. Ζαούρη, *ΠΜΚ* 1, 1999, 143, εικ. 1, αρ. 54.
- 70. Νέα Αγγιάλος**
Θέση Ι: Δυτική κλιτύς ακρόπολης Πυράσου. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
Θεοχάρης 1959, 37, του ίδιου *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, Β, 170.
Θέση ΙΙ: Οδ. Λιακοπούλου-Ευλογημένου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.
Α. Μπατζίου-Ελευσταθίου, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 255.
- 71. Νέα Ιωνία**
Θέση Ι: Καπακλί.
Σημείο Ι.1: «Πασπαλιά». 300 μ. ΒΔ του Κάστρου του Βόλου. Εργοστάσιο θεσσαλικής οιοπνευματοποιίας. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
Α. Αρβανιτόπουλος, *ΑΕ* 53, 1914, 141.
Σημείο Ι.2: «Άγιοι Ανάργυροι». Οδ. Κολοκοτρώνη. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
Β. Ροντήρη, *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, Β1, 231-233.
Σημείο Ι.3: Οδός Κολοκοτρώνη. Οικ. Ζ. Ανδρικόπουλου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.

- Π. Τριανταφυλλοπούλου, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, Β1, 457, 459.
- Σημείο Ι.4: Συνοικία Οινόπνευμα. Οδός Κολοκοτρώνη (έργο αγωγού φυσικού αερίου ΔΕΠΑ ΑΕ). Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Ζ. Μαλακασιώτη, *ΑΔ* 53, 1998, *Χρονικά*, Β2, 419-422.
- Θέση ΙΙ: «Καζανάκι» ή «Νέα Κηφισία». Οδ. Βαλαωρίτου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 18, 1963, *Χρονικά*, Β1, 140-141, Θεοχάρη 1966, 47-53.
- Θέση ΙΙΙ: ΒΔ του χειμάρρου Κραυσί(ν)δωνα.
- Σημείο ΙΙΙ.1: Περιοχή περικλειόμενη από τις οδούς Καραμπατζάκη-Ηλείρου-Μαιάνδρου και Βυζαντίου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, Β2, 252.
- Σημείο ΙΙΙ.2: Οδ. Βρουύλων 28. Οικ. Ευ. Κούλλα. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, Β2, 252.
- Σημείο ΙΙΙ.3: Οδός Μαιάνδρου (οικόπεδο ΟΤΕ). Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Α. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, Β2, 252.
- Σημείο ΙΙΙ.4: Οδ. Ραιδεστού 23. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Λ. Χατζηαγγελάκης, *ΑΔ* 37, 1982, *Χρονικά*, Β2, 225-226
- Σημείο ΙΙΙ.5: Οδ. Αρ. Ζάχου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Λ. Χατζηαγγελάκης, *ΑΔ* 37, 1982, *Χρονικά*, Β2, 226.
- Σημείο ΙΙΙ.6: Οδ. Καραμπατζάκη. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Λ. Χατζηαγγελάκης, *ΑΔ* 38, 1983, *Χρονικά*, Β1, 197.
- Σημείο ΙΙΙ.7: Τετράγωνο Πνευματικού Κέντρου Νέας Ιωνίας. Οδ. Θράκης-Προύσσης-Μυριοφύτου-0414. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
- Α. Μπατζίου-Ευσταθίου, *ΑΔ* 39, 1984, *Χρονικά*, Β, 140, 142.
- Σημείο ΙΙΙ.8: Οικόπεδο Ο.Ε.Κ. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Κεραμική (ταφική)-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
- Α. Μπατζίου-Ευσταθίου, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β, 254.
- 72. Νέα Λεύκη**
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.
- Coldstream 1968, 161, σημ. 1, 410.
- 73. Νέον Μοναστήριον**
Θέση Ι: «Γυναϊκόκαστρο». Ακρόπολη αρχαίας Πύρρας. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: Γ.
- Hope Simpson 1965, 163, αρ. 549.
- Θέση ΙΙ: Εντός του οικισμού.
- Σημείο ΙΙ.1: Οδ. Μετσόβου. Οικ. Κ. Καραγιάννη. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Α. Ωνάσογλου, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, Β1, 227. *Dakoronia* 1994, 233, 234, εικ. 2, αρ. οικ. 10, 236, εικ. 6-9.
- Σημείο ΙΙ.2: Οδ. Τσουλάκογλου. Ο.Τ. 26 Οικ. Θ. Βουβαλούδη. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
- Φ. Δακωρώνια, *ΑΔ* 41, 1986, *Χρονικά*, Β, 69 -70.
- Σημείο ΙΙ.3: Οδ. Λαρίσης. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Φ. Δακωρώνια, *ΑΔ* 47, 1992, *Χρονικά*, Β1, 206.
- Σημείο ΙΙ.4: Οδ. Εκκλησιών. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.
- Φ. Δακωρώνια, *ΑΔ* 47, 1992, *Χρονικά*, 206-207.
- Σημείο ΙΙ.5: Οικ. Ι. Τσακαρίδη. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Dakoronia* 1994, 233, 234, εικ. 2, αρ. οικ. 19.
- Θέση ΙΙΙ: Εκτός του οικισμού. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ ή Γ(;). *Dakoronia* 1994, 233-234, 236, εικ. 6.
- Θέση ευρημάτων (;): Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Φ. Δακωρώνια, *ΑΔ* 47, 1992, *Χρονικά*, Β1, 211-212, της ίδιας *ΑΔ* 48, 1993, Β'1-Χρ., 220.
- Θέση ΙV: «Φιδάκι». Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.
- Φ. Δακωρώνια *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, Β1, 349.
- 74. Νεοχωράκιον** (Ιντζέκ ή Γεντζελή)
Θέση: «Καμήλα» ή «Μάρμαρα» Ν του οικισμού. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.
- Stählin 1906, 29-30.
- 75. Ομβριακή**
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.
- Φ. Δακωρώνια *ΑΔ* 51, 1996, *Χρονικά*, Β1, 324.
- 76. Ομόλιον** (Λασποχώρι)
Θέση Ι: «Καραγάτσια». Α της ακροπόλεως του Ομολίου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ(;).
- Α. Αρβανιτόπουλος *ΠΑΕ* 66, 1911, 287-289.
- Θέση ΙΙ: «Αμπελική». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)(;)-Χρονολόγηση: Γ(;).
- Α. Αρβανιτόπουλος *ΠΑΕ* 65, 1910, 190-191, του ίδιου *ΠΑΕ* 66, 1911, 288.
- Θέση ΙΙΙ: «Ντάπη-Ράχη». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17, 1961-1962, *Χρονικά*, Β, 175-176.
- Θέση ΙV: Ρέμα Κοριαλή. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (τάφοι)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17, 1961-62, *Χρονικά*, Β, 175-176.
- 77. «Παλαιόκαστρο» Σέσκλου**

- Θέση: 3 χλμ. Β του οικισμού του Σέσκλου. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: Γ.
Di Salvatore 1994, 106, 107, εικ. 13, 112, πιν. 1, αρ. 3.
- 78. Παλιούριον**
Θέση: «Μαγούλα». Γήλοφος («με νεολιθικές επιχώσεις») στη διασταύρωση των οδών Κέδρου-Καρδίτσας και Παλιουρίου-Μελισσοχωρίου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Γ. Γκαρδαλίνου - Λ. Καρίμαλη - Ε. Σκαφιδά, *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, Β, 384-385.
- 79. [Πέλινα]**
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [;].
Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 20.
- 80. «Περσουφλί Μαγούλα» ή Κάστρο Αερινού**
Θέση Ι: Στη θέση της ομώνυμης μαγούλας, 2 χλμ. Ν του οικισμού του Αερινού. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: Γ.
Di Salvatore 1994, 86, 112, πιν. 1, αρ. 4.
Θέση ΙΙ: Σε λόφο ΝΔ του Κάστρου και Δ του Λαχνορέματος. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Αραχωβίτη 2000, 365.
Θέση ΙΙΙ: Στους χαμηλούς λόφους Β και ΒΑ του Κάστρου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ. Αραχωβίτη 2000, 367-368.
- 81(;) «Πέτρα» Στεφανοβικείου (;)**
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: Γ.
[Δεν κατέστη εφικτή η επισήμανση της πρωτογενούς δημοσίευσης από Corvisier 1991, 24, 34].
- 82. «Πευκάκια» Βόλου**
Θέση Ι: «Φάρος». Ανατολικό άκρο χερσονήσου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Αποστολίδης 1912, 36, εικ. 2.
Θέση ΙΙ: «Ταρσανάς». Αγρός Χριστοπούλου. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΠΑΕ* 113, 1957, 56, εικ. 1, 67.
- 83. Πηνειάς**
Θέση: Θέση ΙV (;). Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: ΠΕΣ.
ΙΕ' ΕΠΚΑ, *Έργο ΥΠΠΟ* 1, 1997, 101.
- 84. Πλάτανος**
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ.
Αραχωβίτη 1994, 135, εικ. 13.
- 85. Πλατύκαμπος** (Τοπουσλάρ, Κάτω Πλατύκαμπος)
Θέση «Μαγούλα». Κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο του οικισμού, 51ο χλμ. εθνικής οδού Βόλου-Λαρίσης, κοντά στη διασταύρωση της οδού προς Χάλκη. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
- Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, Β2, 317, Θεοχάρη 1966, 37-47.
86. Πρίνος (Τόσκεσι)
Θέση: «Καραγιάννη». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)(;)-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 21, 1966, *Χρονικά*, Β2, 254.
- 87. Πρόδρομος Καρδίτσας**
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [;].
Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 29.
- 88. Προμύριον**
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [;].
Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 39.
- 89. Πτελεός**
Θέση: «Γρίτσα». Βραχώδης λόφος 3 χλμ. Ν του οικισμού. Κτήμα Γ. Παπά. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Ν. Βερδελής *ΠΑΕ* 108, 1953, 123. Ειδικώς για τα ευρήματα βλ. και Βερδελής 1958, 16 αρ. 25-26.
- 90. Πύθιον** (Σέλος)
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ(;)-Γ(;).
Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 281.
Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Dakoronia - Tziafalias 1991, 22.
- 91. Πύργος Κιερίου**
Θέση Ι: Βραχώδης λόφος Δ και άνω του οικισμού του Πύργου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική. Χρονολόγηση: Γ. Μίλοζιτς 1955, 229-231.
Θέση ΙΙ: Οικόπεδο Δ. και Χρ. Πλατώνη. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.
Χ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, Β2, 254.
- 92. «Ρετζιούν» Ροδιάς**
Θέση: 2,5 χλμ. ΝΔ του οικισμού του Κορδεσιού. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Ν. Verdelis, *BCH* 79, 1955, 272. Ειδικώς για τα ευρήματα βλ. και Βερδελής 1958, 11, 52, πιν. 3, 9.
- 93. Ροδιά**
Θέση: «Μαγούλα Πέρα Μαχαλά» (Καστρί), 1,5 χλμ. Α του οικισμού.
Σημείο (;): Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΓ.
Feuer, 1983, 210, αρ. 52.
Σημείο 1: 200 μ. Α της μαγούλας. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.
Γ. Τουφεξής, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, Β2, 510-512.
- 94. Σαραντάπορον**
Θέση: 1 χλμ. ΝΑ του οικισμού. Β του αρχαίου οικισμού της Δολίχης. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Τζιαφάλιας 1985, 140-144, του ίδιου *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 281-282.

95. Σέσκλο

Θέση Ι: Περί την ακρόπολη (;). Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική). Χρονολόγηση: Γ.

Τσουντας 1908, 75, 115.

Θέση ΙΙ: «Πύργος». Κορυφή ράχης προς Β της ακρόπολης. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Τσουντας 1908, 118-119.

Θέση ΙΙΙ: Μεταξύ ακρόπολης και Πύργου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Α. Αρβανιτόπουλος *ΠΑΕ* 66, 1911, 294-300.

Θέση (;): Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Β. Schweitzer, *ΑΔ* 1922, 248.

Θέση ΙV: Βόρειοι πρόποδες ακροπόλεως. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (τάφοι)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Δ. Θεοχάρης, *ΠΑΕ* 120, 1965, 7-8.

96. Σκοπία

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Κεραμική. ΠΓ(;)-Γ(;). Α. Τζιαφάλιας, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, Β1, 281-282.

97. Σκοτούσσα

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [;].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 31.

98. Σοφιάδα

Θέση: «Παληχώρι» (Μαγούλα). Χαμηλός γήλοφος στην ανατολική πλευρά της οδού Νέου Μοναστηρίου-Σοφιάδας. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)(;)-Κεραμική. Χρονολόγηση: υποΠΓ (: Γ).

Φ. Δακωρόνια *ΑΔ* 47, 1992, *Χρονικά*, Β1, 212, της ίδιας, *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, Β1, 213, σημ. 64.

99. «Σπαρτιά» Σέσκλου

Θέση: 4 km ΒΔ του οικισμού του Σέσκλου. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: Γ.

Di Salvatore 1994, 106, 112, πιν. 1, αρ. 1.

100. Σπηλιά

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [;].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 14.

101. Στεφανόβουνο

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [;].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 47.

102. Στόμιον

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [;].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143, εικ. 1, αρ. 11.

103. Συκούριον

Θέση: «Μαγούλα Μπουνάρμπασι». Ωσειδής λόφος 3,5 χλμ. ΒΔ του οικισμού. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Kilian 1976, 65-71 πιν. XVII-XVIII.

104. «Σωρός» Βόλου

Θέση: Απότομος λόφος μεταξύ δύο μικρών κόλπων 6 χλμ. Ν του Βόλου. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΓ.

P. Marzoff 1992, 337-338 σημ. 3, του ίδιου 1996, 48.

105. Τρίκαλα

Θέση: Εντός της συγχρόνου πόλεως.

Σημείο 1: Στις δυτικές υπώρειες του Κάστρου. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ-Γ.

Δ.Ρ. Θεοχάρης *ΠΑΕ* 113, 1958, 73.

Σημείο 2: Στην πλατεία προ του ναού του Αγίου Νικολάου. Ευρήματα: Κεραμική (και ταφική). Χρονολόγηση: ΠΓ.

Δ.Ρ. Θεοχάρης *ΠΑΕ* 113, 1958, 76, Α. Ορλάνδος (επ.) *Έργον* 113, 1958, 68-71. Παπαδοπούλου-Θεοχάρη 1959, 69-79.

Σημείο 3: Εντός της συγχρόνου πόλεως προς το βόρειον άκρον της. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Δ. Θεοχάρης *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, Β2, 316.

Σημείο 4: Τέρμα της οδού 25ης Μαρτίου. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Δ. Θεοχάρης *ΑΔ* 21, 1966, *Χρονικά*, Β2, 247-248.

106(;). Τρικέριον (;)

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική) (;). Χρονολόγηση: Γ.

[Δεν κατέστη εφικτή η επισήμανση της πρωτογενούς δημοσίευσης από Corvisier 1991, 22 (χάρτης)].

107. «Τσαλιά Μαγούλα» Τρινάβου

Θέση: Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΕΣ-Γ [;].

Τζιαφάλιας - Ζαούρη 1999, 143 εικ. 1 αρ. 16.

108. Τσαρίτσани

Θέση: Λόφος Μικρού Αγίου Ηλία. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: ΠΓ(;).

Hope Simpson 1965, 155 αρ. 518.

109. Φάλανα

Θέση: «Τατάρ Μαγούλα», 1 χλμ. Δ του οικισμού. Ευρήματα: Δεν αναφέρονται. Χρονολόγηση: Γ(;).

Feuer 1983, 210, αρ. 56.

110. Φάρσαλα

Θέση Ι: Εντός και εγγύς του οικισμού.

Σημείο Ι.1: Δυτική παρυφή του οικισμού, Δ της οικίας Α. Μακρή κάτωθεν της «Γυφτόβρυσης». Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: Γ.

Ν.Μ. Βερδελής, *ΠΑΕ* 107, 1951, 157 (: η θέση). Ειδικώς για τα ευρήματα βλ. και Ν.Μ. Βερδελής, *ΠΑΕ* 108, 1952, 189, εικ. 4ρ, 195, εικ. 10α.

Σημείο Ι.2: Οδ. 25ης Μαρτίου 7. Οικ. Χ. Πολύζου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΕΣ.

Σ. Καραπάνου, *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, Β1, 423.

Θέση ΙΙ: Λόφος Αγίας Παρασκευής (Φετιχ Τζαμί).

Σημείο Π.1: 50 m ΒΔ της κεντρικής πλατείας του οικισμού. Ευρήματα: Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ(;)-Γ. Ν. Βερδελής, *ΠΑΕ* 111, 1955, 145-146.

Σημείο Π.2: Προς τα κράσπεδα του υψώματος και τις υπωρείες αυτού. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Δ.Ρ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, Β2, 260-261.

111. Φίλια

Θέση Ι: «Χαμάμια». Έξαρμα γης Β του οικισμού.

Σημείο Ι.1: Αγρός Φρίγκα. Ευρήματα: Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.

Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 17, 1961-62, *Χρονικά*, Β, 179, του ίδιου, *ΑΔ* 18, 1963, *Χρονικά*, Β1, 135-139. *ΑΔ* 19, 1964, *Χρονικά*, Β2, 244-249, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, Β2, 311-313. *ΑΔ* 22, 1967, *Χρονικά*, Β2, 295-296. Δεύτερη ανασκαφική περίοδος: Πιλάλη-Παπαστερίου - Παπαευθυμίου-Παπάνθιμου 1983, 49-67. Ειδικώς για τα ευρήματα μικροτεχνίας: Kilian-Dirlmeier 2002. Σύνθεση στοιχείων: Ιντζεσίλογλου 2003, 221-237.

Σημείο Ι.2: Αγρός αδελφών Ξανά. ΒΑ του αρχαιολογικού χώρου του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς. Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ.

Μπ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, Β1, 256-257.

Θέση ΙΙ: «Κεραμαριά». Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: Γ(;).

Μπ. Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, Β1, 422-423.

Θέση (;): Δεν αναφέρεται. Ευρήματα: Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΥΜ-ΠΓ(;).

Schmid 2003, 239-248.

112. Χασάμπαλη (Γεντίκι)

Θέση: Εκατέρωθεν της πηγής Κεφαλόβρυσο. Α των λατομείων, κατά τους τελευταίους απότομους βράχους του όρους Μοψίου. Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Α. Αρβανιτόπουλος, *ΠΑΕ* 65, 1910, 186. Θεοχάρη 1962, 35-50. Ειδικώς για τα ευρήματα βλ. και Αραχωβίτη 1994, 134, 135, εικ. 13.

113. Χλόη

Θέση: «Αμυγδαλιές». Ευρήματα: Αρχιτεκτονική (ταφική)-Κεραμική-Μικροτεχνία. Χρονολόγηση: ΠΓ.

Π. Αραχωβίτη, *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, Β1, 223. Α. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, *ΑΔ* 51, 1996, *Χρονικά*, Β1, 343-344. Τελική δημοσίευση θολωτού τάφου στον αγρό Δ. Ρήγα 600 m περίπου ΒΑ του οικισμού: Αραχωβίτη 1994, 125-138.

SUMMARY

EKISTICS OF THESSALY DURING PG-G: AN OVERVIEW

Alexander P. Gounaris

The aim of the following paper is to present both a catalogue and a map of thessalian registered locations with finds dating to the PG and G. Such a map constitutes an updated first hand map showing settlement distribution of the PG-G. The reader, however, expects deductions regarding answers to problems of thessalian Protohistory and not just an index of locations. Leaving the above for future investigation and the eager reader for the time being unsatisfied, we shall limit our investigation to the survey of relevant research based either on “first hand” or “second hand” material. This research therefore has produced the proposed map of settlement distribution of Thessaly during the PG and G. We have put forward the following interim conclusions, since all final results must await an even more thorough investigation.

1. Regarding the ratio (: 11,46%) of PG-G locations to the number of current settlements (1981), this, in statistical terms can seem to be a strong point for the investigation, the latter, however, is not homogenous.

2. Regarding the settlement distribution in the region of Thessaly during PG-G: the density of habitation observed around the Pagaseticos Gulf, can be explained as either due to the presence of a Mycenaean centre in the region, or as the result of the geoeconomical significance of the Pagaseticos Gulf throughout the centuries.

3. Regarding the hierarchy of locations bearing PG-G finds, we may first and foremost discern the preponderance of Velestino, while the neighbouring locations of Volos and Nea Ionia follow. The explanation to such a phenomenon can once more be reasoned to the aforementioned causes.

4. Regarding the archaeological contexts, namely the thessalian sanctuaries (PG-G or later) or the Mycenaean funerary assemblages containing PG and G finds, the thessalian parallels are fairly meager, and cannot therefore be easily included to the discussion. We also lack any clear plans of PG-G settlements which may comprise all the necessary prerequisites for the development of the discussion, for example regarding the rise of the *polis*.

5. In quantitative terms, Thessaly is one of the very few mainland Greek regions in which the number of PG settlements, outnumbers-even though slightly- those of the G period. It cannot therefore be a matter of coincidence that the same observations hold for the region of Phthiotis, which lies immediately to the south of Thessaly. If this very point regarding mainland Greece is borne in mind, and is furthermore correlated to observations regarding continuity between LH IIIC and PG, in the most significant settlements of Velestino and the region of Volos-Nea Ionia, then it might be possible to conclude that in the region of the Pagaseticos Gulf, lies a discernible settlement pattern, which has evolved during the period and which is quite distinct from that of the settlements in southern mainland Greece. Here the decline after LH IIIB-C, bears a special local dimension, innate to Thessaly.

6. Finally, one may recognize in Thessaly the high ratio of the number of PG-G locations,

to the number of locations bearing finds dating only to the G period. If similar patterns are sought in the south of mainland Greece, only Messenia can compete Thessaly. The relation however between Thessaly and Messenia, as far as Archaeology of PG-G and Protohistory goes, remains a question which has not yet been answered.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

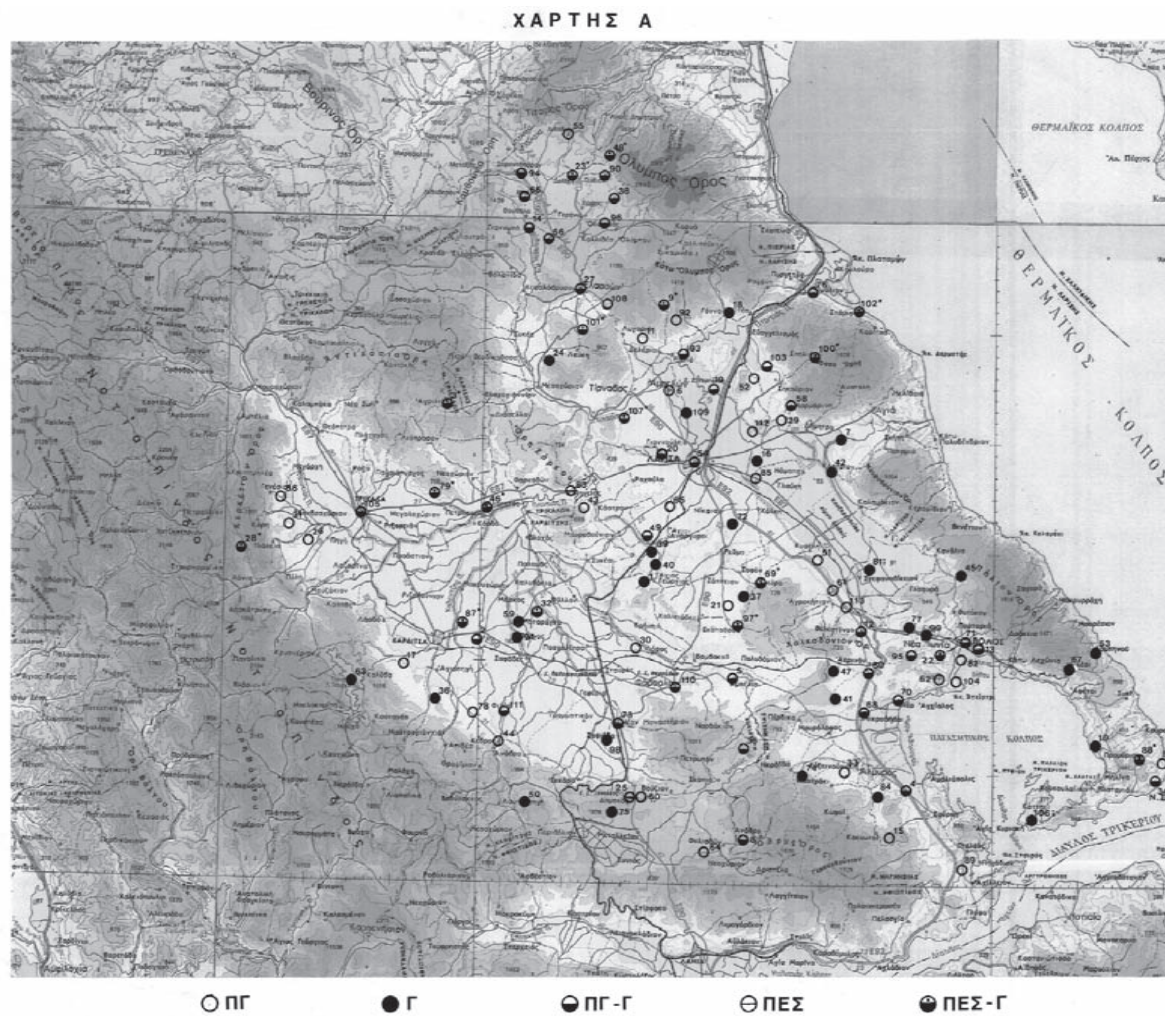
- Ανδρόνικος Μ., 1954. Η «Δωρική εισβολή» και τα αρχαιολογικά ευρήματα, *Ελληνικά* 13, 221-240.
- Ανδρόνικος Μ., 1969. *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήνα.
- Αποστολίδης Π.Χ., 1912. *Αι Παγασαί*, Αθήνα.
- Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο., 1990. Ενα νέο Ιερό στις Φερές, *Υπέρεια* 1, 57-87.
- Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη Ο., 1992. Ευρήματα της πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου από τις Φερές, στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Πρακτικά*, Αθήνα, 312-319.
- Αραχωβίτη Π., 1994. Θολωτός πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, στο *Θεσσαλία Β*, 125-138.
- Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, *Έργο Εφορειών*, 355-371.
- Βερδελής Ν., 1958. *Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*, Αθήνα.
- Βέκνιγνον Υ., 1932. *Études Thessaliennes*, BCH 56, 89-191.
- Βέκνιγνον Υ., 1937. *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*, Paris.
- Blinkenberg Chr., 1926. *Fibules grecques et orientales*, Copenhagen.
- Γαλλής Κ.Ι., 1992. *Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας*, Λάρισα.
- Γούναρης Α.Π., 2002. *Στοιχεία οικιστικής - πολεοδομίας - αρχιτεκτονικής της Πρωτογεωμετρικής - Γεωμετρικής περιόδου και η συμβολή τους στην ερμηνεία γένεσης της πόλεως. Ηπειρωτική Ελλάς, Ρέθυμνο*, (αδ. διδ. διατρ.).
- Coldstream J.N., 1968. *Greek Geometric pottery. A survey of ten local styles and their chronology*, London.
- Corvisier J.N., 1991. *Aux origines du miracle grec. Peuplement et population en Grèce du Nord*, Paris.
- Dakoronia F., 1994. Spercheios valley and the adjeacet area in Late Bronze Age and Early Iron Age, στο *Θεσσαλία Α*, 233-242.
- Dakoronia F. – Tziafalias A., 1991. La Thessalie à l'époque géométrique, *DossArch* 159, 20-25.
- Desborough V.R.d'A., 1952. *Protogeometric pottery*, Oxford.
- Decourt J.C., 1990. *La vallée de l'Énipeus en Thessalie. Études de topographie et de géographie antique*, BCH Suppl. 21, Paris.
- Di Salvatore M., 1994. Ricerche sul territorio di Pherai. Insediamenti difese, vie e confini, στο *Θεσσαλία Β*, 93-124.
- Dyer C. – Haagsma M.J., 1993. A Geometric krater from New Halos. Results of the 1992 Halos study season, *Pharos* 1, 165-174.
- Feyer B., 1983. *The Northern Mycenaean border in Thessaly*, Oxford.
- Georganas I., 2002. *The archaeology of Early Iron Age Thessaly (ca. 1100-700 B.C.)*, Nottingham, (αδ. διδ. διατρ.).

- Haagsma M.J. – Malakassioti Z. – Rordiri V. – Reinders R., 1993. Between Karatsadagli and Balaklali, *Pharos* 1, 147-164.
- Hansen H., 1933. *Early civilization in Thessaly*, Baltimore.
- Heurtley W., 1926-1927. A prehistoric site in Western Macedonia and the Dorian invasion, *BSA* 28, 158-194.
- Heurtley W. – Skeat T., 1930-31. The tholos tombs of Marmariane, *BSA* 30, 1-55.
- Hope Simpson R., 1965. *A gazetteer and atlas of Mycenaean sites*, *BICS Suppl.* 16, London.
- Θεοχάρη Μ., 1962. Δοκιμαστική ανασκαφή εις Χασάμπαλι Λαρίσης, *Θεσσαλικά* 4, 35-50.
- Θεοχάρη Μ., 1966. Πρωτογεωμετρικά Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά* 5, 37-53.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1959. Πύρασος, *Θεσσαλικά* 2, 29-68.
- Ιντζεσίλογλου Μ.Γ., 2000. «Έργα και ημέραι» (1990-1997), στο *Έργο Εφορειών*, 373-379.
- Ιντζεσίλογλου Μ.Γ., 2003. Η Ιτωνία Αθηνά και το Θεσσαλικό ομοσπονδιακό ιερό της στη Φίλια Καρδίτσας, *ΑΕΘΣΕ* 1, 221-237.
- Καλλιγιάς Π.Γ., 1992. Ευρήματα από το Μουσταφακλή Θεσσαλίας, στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, *Πρακτικά*, Αθήνα, 306.
- Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, München.
- Kilian K., 1976. Der Siedlungshügel Bunar Baschi bei Sikourion, στο *Milojčić V. - Driesch von den, A. - Enderle, K. (επιμ.), Die deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larisa in Thessalien 1966*, Bonn.
- Kilian-Dirlmeier I., 2002. *Kleinfunde aus dem Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien)*, Bonn.
- Μαλακασιώτη Ζ., 2000. Το έργο της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην περιοχή Αλμυρού, στο *Έργο Εφορειών*, 331-338.
- Μαλακασιώτη Ζ., 2003. Νέα στοιχεία για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην περιοχή του Αλμυρού 1100-700 π.Χ. Η παρουσία της Άλου, στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 111-121.
- Μαλακασιώτη Ζ. – Μουσιώνη Α., 2004. Νέα ευρήματα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Εποχής του Σιδήρου στην Άλο, στο *Σταμπολίδης Ν.Χρ. – Παννικουρή Α. (επιμ.), Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Αθήνα, 353-367.
- Μαλακασιώτη Ζ. – Ροντήρη Β. – Παππή Ε., 1993. Πρόσφατα ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Άλο: μια πρώτη παρουσίαση των ευρημάτων, στο *Κοντονάτσιος Β. (επιμ.), Αχαιοφθιωτικά, Πρακτικά του Α' συνεδρίου Αλμυριωτικών σπουδών Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας 31/8 - 1/9/91*, Αλμυρός, 93-100.
- Malakassioti Z., 2004. The excavated burial mounds in the Voulokaliva area, στο *Reinders H.R. (επιμ.), Prehistoric sites at the Almyròs and Souúrpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 114-115.
- Marzollf P., 1992. Zur Stadtbaugeschichte von Demetrias, στο *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, *Πρακτικά*, Αθήνα, 337-348.
- Marzollf P., 1996. Η πολεοδομική εξέλιξη και τα κυριότερα έργα της περιοχής, στο *Κονταξή Ε.Ι., (επιμ.), Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή στον χρόνο, Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994*, Βόλος, 47-73.
- Milojčić V., 1954. Forschungsbericht die deutschen Ausgrabungen in Thessalien, *Historia* 4, 466-474.
- Milojčić V., 1955. Vorbericht über die Ausgrabungen auf den Magulen von Otzaki, Arapi und Gremnos bei Larisa 1955, *AA*, 182-231.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1984. Πρωτογεωμετρικά από τη Δυτική Θεσσαλία, *AAA* 17, 74-86.

- Νικολάου Ε., 2003. Η έρευνα της τελευταίας πενταετίας στο χώρο της ελληνιστικής Άλου με αφορμή τη διαπλάτυνση του οδικού άξονα ΠΑΘΕ, *ΑΕΘΣΕ* 1, 123-136.
- Παπαδοπούλου-Θεοχάρη Μ., 1959. Εκ της Προϊστορικής Τρίκκης, *Θεσσαλικά* 2, 69-79.
- Πιλάλη-Παπαστερίου Α. - Παπαευθυμίου-Παπανθίμου Α., 1983. Νέα ανασκαφική έρευνα στο ιερό της Φίλιας, *Ανθρωπολογικά* 4, 49-67.
- Ραχωβίτη-Γουργιώτη Ε., 1960. Πρωτογεωμετρικών θεσσαλικών πινάκιοι, *Θεσσαλικά* 3, 25-28.
- Reinders H.R. (επιμ.), 2004. *Prehistoric sites at the Almyròs and Soúrpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen.
- Reinders H.R., 2004. Archaeological sites in the Voulokaliva area, in Reinders H.R. (επιμ.), 2004. *Prehistoric sites at the Almyròs and Soúrpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 94-95.
- Συριόπουλος Κ.Θ., 1983-1984. *Εισαγωγή εις την Αρχαίαν Ελληνικήν Ιστορίαν. Οι μεταβατικοί χρόνοι από της μυκηναϊκής εις την αρχαϊκήν περίοδον 1200-700 π.Χ.*, Αθήνα.
- Συριόπουλος Κ.Θ., 1994-1995. *Η προϊστορική κατοίκησης της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους*, Αθήνα.
- Schmid St.G., 2003. Εισηγημένα χάλκινα ευρήματα στο ιερό της Αθηνάς Ιτωνίας στη Φίλια, *ΑΕΘΣΕ* 1, 239-248.
- Sipsie-Eschbach M., 1991. *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*, Berlin.
- Sivignon M., 1975. *La Thessalie. Analyse géographique d'une province grecque*, Lyon.
- Skeat T., 1934. *The Dorians in Archaeology*, London.
- Stählin F., 1906. Zur Landeskunde der Phthiotis, *AM* 31, 1-36.
- Stissi V. - Kwak L. - De Winter J., 2004. The Early Iron Age in the Halos Survey area in Reinders H.R. (ed.), 2004. *Prehistoric sites at the Almyròs and Soúrpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 96-98.
- Stissi V. - Kwak L. - De Winter J., 2004. The Early Iron Age sites, in Reinders H.R. (ed.), 2004. *Prehistoric sites at the Almyròs and Soúrpi Plains (Thessaly, Greece)*, Assen, 98-112.
- Τζιαφάλιας Θ., 1985. Προανασκαφική έρευνα για τη θέση της Περραιβικής Δολίχης στο Σαραντάπορο της Ελλασόνας, *ΘεσΗμ* 8, 140-144.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Άγιος Γεώργιος Λάρισας, στο *Θεσσαλία Β*, 179-188.
- Τζιαφάλιας Α., 2000. Ταύτιση του αρχαίου Μοψίου, *Έργο Εφορειών*, 97-101.
- Τζιαφάλιας Α. - Ζαούρη Α., 1999. Από τη βόρεια Περραιβία ως την αρχαία Κραννώνα: Νεκροταφεία της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου, *ΠΜΚ* 1, 143-152.
- Τσουντας Χ., 1908. *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Wace A. - Droop J., 1906-1907. Excavations at Theotokou, Thessaly, *BSA* 13, 309-327.
- Wace A. - Droop J. - Thompson M., 1908. Early civilization in Northern Greece, *AnnLiv* 1, 118-130.
- Wace A. - Droop J. - Thompson M., 1907-1908. Excavations at Zerelia, Thessaly, *BSA* 14, 197-223.
- Wace A. - Thompson M., 1911-12. Excavations at Halos, *BSA* 18, 1-29.
- Wace A.J.B. - Thompson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Wolters P., 1889. Mykenische Vasen aus dem nördlichen Griechenland, *AM* 14, 261-270.
- Wolters P., 1896. Funde, *AM* 21, 246-263.
- Χρυσοστόμου Π.Χ., 1998. *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Αθήνα.

Εικ. 1. Χάρτης Θεσσαλίας με τόπους καταγραφής ευρημάτων χρονολογημένων στην ΠΓ, Γ, ΠΓ-Γ, ΠΕΣ, ΠΕΣ-Γ. Υπόβαθρο χάρτη: Χάρτες ΓΥΣ [: έκδοση 1976, 1979 - κλίμαξ 1 : 500.000]. Σημείωση τόπων: Αλέξανδρος Γούναρης. Ενημέρωση με στοιχεία μέχρι τον Μάρτιο του 2006.

DYING IN EARLY IRON AGE THESSALY

Ioannis Georganas

Since the great works of synthesis by Snodgrass¹, Desborough² and Coldstream³ in the 1970s, it becomes immediately clear that in Thessaly burial practices exhibited a fundamental divergence from those in the other areas of the Greek world during the Early Iron Age (EIA). This was mainly due to the wide variety of grave types used simultaneously, such as cist and pit graves, tholos and chamber tombs and tumuli. This phenomenon has usually been explained as the result of the coexistence of different ethnic groups - one of Mycenaean origin, one indigenous and two intrusive⁴.

In this paper, we are first going to describe briefly the various types of graves in terms of construction and architecture, accompanied by an analysis of the burial customs. A brief discussion will follow, summarising the evidence and commenting on issues such as the manipulation of death and the construction of identities.

CIST GRAVES

The cist is the most common type of grave used in Thessaly during the EIA. Over 200 cist graves have been reported so far, coming from both intramural and extramural cemeteries. Although cists occur in all regions, they prevail in Eastern Thessaly⁵. Most of them are built of four schist slabs-one on each side-and are usually covered by one to three further slabs. The floor of the graves is usually covered by smaller slabs or filled with pebbles and sand (**fig. 1**). The dimensions of the cists vary according to the age of the deceased, with those of children being smaller than the adult ones.

Single inhumation is the only practice observed in the SubMycenaean (SubMyc) period and most graves seem to belong to small extramural cemeteries, which normally were nothing more than small clusters of a couple of graves. At Volos-Nea Ionia, however, we could speak of a proper cemetery of considerable size that was in use in the Protogeometric (PG) period

---

1. Snodgrass 1971, 154-155.

2. Desborough 1972, 99-104.

3. Coldstream 1977, 43-44, 87-88.

4. Desborough 1972, 103-104.

5. This is probably an archaeological bias, as excavations in western Thessaly are far less numerous than in the eastern part.

as well. The graves had more or less the same orientation, indicating some sort of planning dictated by religious beliefs⁶.

During the subsequent PG and Geometric (G) periods single inhumation remains the rule although some exceptions could be cited. Tomb T.169 at Volos-Nea Ionia, for instance, contained an adult and a child inhumation⁷. At Velestino-Temple of Enodia, Tomb 33 contained two burials, while Tomb 71-72 contained at least two skeletons⁸. Intramural cist graves were exclusively used for child burials while extramural ones for both adults and children.

The quantity and quality of the offerings varied a great deal from grave to grave with some being almost empty (e.g. those at the cemetery of Velestino-Temple of Enodia) and with others yielding numerous artefacts. Grave T.131 at Volos-Nea Ionia, for example, contained 10 vases, two bronze rings, a bronze fibula, three bronze bracelets, a bronze pin, a gold hair-spiral, an iron semicircular object and four white glass beads. In addition, five more vases were found outside the grave⁹. The child graves at Volos, excavated by Theocharis in the early 1960s, usually contained 1-3 vases and a few pieces of bronze and iron jewellery. The vases were all small, with cups being the commonest shape followed by skyphoi, one-handed jugs, feeding bottles and so forth¹⁰. It is worth mentioning, however, that some graves were richer, like Grave I (V) that yielded as many as 11 vases, two bronze fibulae and a bronze bracelet¹¹. This suggests that, at least in some cases, sufficient capital was invested in children¹².

Weapons offered in cists are extremely rare, and the majority have been retrieved from tholos and chamber tombs and the Halos tumuli. The only exceptions are some graves at Krannon, a cist from Pharsala¹³, Tomb B at Theotokou¹⁴ and Tomb 85-86 at Velestino-sanctuary of Enodia¹⁵.

PIT GRAVES

Pit graves have been unearthed at Volos, Velestino, Halos, Platykambos, Sesklo, Gonnoi and Peneiada¹⁶. With the exception of a cremation pit at Velestino-Chloe, all pit graves contained inhumations. The graves were simple shallow pits covered with stones or schist slabs. All of them contained single adult and infant inhumations. The only exception is a grave found at Velestino (Tsoumbekos plot), where an adult (female?) inhumation was accompanied by an infant¹⁷.

Of great importance is the case of a cremation pit that was found at the village of Chloe

---

6. Batziou-Efstathiou 1999.

7. *AA* 37, 1982, 226.

8. Béquignon 1937, 51, 54.

9. *AA* 37, 1982, 225-226.

10. Theocharis 1961, 49-50; Sipsie-Eschbach 1991, 161-167.

11. Sipsie-Eschbach 1991, 166.

12. For a recent review of the status of children in antiquity, as it is implied by burial customs, see Cavanagh-Mee 1998, 128-130.

13. *AA* 19, 1961, 261.

14. Wace – Droop 1906-1907, 326.

15. Béquignon 1937, 52.

16. Theocharis 1961, 49; *AA* 51, 1996, 344.

17. *AA* 35, 1980, 270-271.

near Velestino¹⁸. The pit is rectangular in shape, with a length of 1.90, max. width 1.20 and depth 1.25 m. Its four sides and floor are coated with clay and are severely burnt. The pit contained the cremated remains of the dead, large pieces of charred wood and other organic material. A radiocarbon analysis has dated the find between 1127 and 1002 B.C. If this pit is indeed of a SubMyc date, then it is the earliest case of cremation attested in EIA Thessaly.

PITHOS BURIALS AND URN CREMATIONS

Pithos burials are known from the sites of Trikala, Volos and Kallithiro. At Trikala, the recovered pithos burial contained a PG vase. At Volos, a G pithos burial has been reported from the Nea Ionia cemetery¹⁹, while at Kallithiro, in the locality known as 'Ragazi', a G pithos burial was found containing handmade vases²⁰.

Only three urn cremations are attested in Thessaly. Grave 35 at Krannon, dated to PG, produced the unique case of cremation present in the cemetery²¹. The remains of the deceased were put in a 'double' cut-away neck jug. Lastly, at Halos, two urn cremations are reported from Tumulus Beta²².

As we can see, pithos burials and urn cremations were not alien to Thessaly as previously suggested²³. However, their small number clearly suggests their limited popularity. Urn cremations seem to gain popularity during the Archaic period, as the evidence from the tumuli at Agios Georgios indicates²⁴.

THOLOS TOMBS

Thessaly is one of the very few regions in Greece where tholos tombs continued to be built and used throughout the EIA (**fig. 2**)²⁵. So far, over 55 tombs have been reported, although most of them are not fully excavated or properly published²⁶. With the exception of a SubMyc example from Pharsala, all tombs seem to date from the LPG period onwards, while we have even instances where tholos tombs were used in the Archaic period²⁷.

In most tombs the *dromos* is level and not inclined downwards as most of the Mycenaean examples. However, in one of the tombs at Chloe, the roofed part of the *dromos* is built in two levels with a difference of 0.40 m²⁸. The length of the *dromoi* ranges between 1.00 and 2.70 m, although some of them are longer (e.g. Dranista (8.60 m) and Marmariani II (5.1 m)). Their

18. AΔ 51, 1996, 342-343; Arachoviti 2000, 363, fig. 13.

19. AΔ 42, 1987, 254.

20. AΔ 45, 1990, 205.

21. AΔ 38, 1983, 206.

22. AΔ 47, 1992, 232.

23. Desborough 1972, 272.

24. Tziafalias 1978; 1994.

25. EIA tholos tombs are also attested in Messenia, Achaea and Crete. See Desborough 1972, 266-277; Coldstream 1976; Syriopoulos 1984, 673-679; Belli 1991 and Arachoviti 1994, 135.

26. For a more detailed account, see Georganas 2000.

27. For Archaic tholoi, see Morris 1998, 36-39 with references.

28. Arachoviti 1994, 125.

width rarely surpasses 1.00 m and it is common for the part that is closer to the *stomion* to be narrower than the rest of it.

The Thessalian Iron Age tholos tombs have no elaborate entrances like some of their Mycenaean predecessors. In most cases, the doorway is not distinguished from the *dromos*, which leads straight into the chamber and there are no proper jambs. It is also noteworthy that the Thessalian tholos tombs do not have a relieving triangle. The height of the *stomion* ranges between 1.00 and 1.60 m and the average width is 0.70 m. Finally, the doorway is always blocked by either a mass of stones, schist slabs, or a combination of these two.

All the tholos tombs are circular in shape. Their diameter usually ranges between 2.00 and 4.00 m. In some cases, however, the diameter is bigger (e.g. Kapakli, 6.67 m). The walls are always built of schist or limestone blocks and slabs, mostly unworked, except the large slabs forming the lintel, which are roughly trimmed. The wall-slabs are usually of small or medium size becoming smaller towards the upper part of the tholos. Finally, most of the tholoi are capped by a large schist slab functioning as a capstone.

The tombs contained multiple burials and were often in constant use for generations. The most characteristic examples are those of Kapakli and Marmariani. The former, which contained 70 burials, was in use for over 300 years (from LPG into the 6th century)²⁹ while some of the latter were used for some 100 years. As far as the treatment of the dead is concerned both inhumation and cremation are represented, although the latter seems to be slightly less popular. Unfortunately, details concerning place, orientation, attitude of the skeletons and burial gifts are in many places lacking. In the cases where we have inhumation, the dead were usually placed on the floor, lying on their backs. In one of the tholoi at Chloe, however, the remains of three individuals had been placed in a pit³⁰. In the cases of cremation, the remains and the offerings were usually placed in shallow pits cut on the floor of the tomb. Evidence for *in situ* cremation is sometimes present (e.g. Argyropouli).

Most of the tombs were rich in finds. For example, the Marmariani ones have yielded over 150 vases and several metal, stone, glass and clay artefacts such as rings, fibulae, pins, swords and knives, beads and buttons. The richest tomb was Tholos VI, whose offerings included about 40 vases (whole or in fragments), three rings, a pin, a fibula, a sword, two knives and 875 flat round glass beads³¹. The fully-published tholos tomb at Chloe contained 20 vases, five gold spiral-hair ornaments, five bronze rings, several faience and glass beads, two bronze beads, clay buttons, a bronze fibula, six pins (five of iron and one of bronze), two iron knives, four iron arrowheads and a whetstone³².

The presence of burnt animal bones in some of the tholoi (e.g. Dranista, Sesklo and Lestiani) could be associated with ritual activities such as sacrifices followed by funerary meals.

CHAMBER TOMBS

Chamber tombs were not very popular in Thessaly both in the Late Bronze and Early

---

29. Arvanitopoulos 1914a, 141.

30. Arachoviti 1994, 126, 131 fig. 7.

31. Heurtley – Skeat 1930-31, 40.

32. Arachoviti 1994, 126-134, figs. 8-12.

Iron Ages³³. So far, six EIA chamber tombs have been reported; five from Homolion and one from Mesorrachi. The former were cut into the rock and they look more like caves than proper chambers³⁴. All of them were small in size and there was no trace of *dromoi*.

The chamber tomb at Mesorrachi is altogether different. It is cut into soft rock and has a circular chamber³⁵. The *stomion* is 1.40 m high and 0.48 m wide and it was blocked by a granite slab supported by rough stones. The chamber's diameter is 1.82 m and its height is 2.35 m. The floor was covered with river pebbles.

All chamber tombs received multiple burials ranging from two to five individuals. For example, Homolion Chamber I contained four interments, with their heads facing south. The deceased were accompanied by seven vases, two spectacle-fibulae, a pin, an iron sword, rings and gold hair-ornaments³⁶. The Mesorrachi chamber tomb yielded the skeletons of at least three individuals³⁷. Only one of them was found *in situ*. It was placed fully extended on its back facing north.

From the nature of the offerings we could say that both men and women were buried in these chamber tombs. We are, however, unable to say whether children were buried there as well³⁸. The tombs must have been used in at least two different occasions as the heaped bones in Homolion Chamber II and III indicate.

The cave-like tombs at Homolion are to be seen as a local phenomenon as no *comparanda* are so far available. The Mesorrachi example, on the other hand, is simply an imitation of the very popular tholos tomb.

TUMULI

Tumuli have never been popular in Thessaly, and during the Mycenaean period the very few examples come mainly from the periphery of the region, like the LH IIIC tumulus at Hexalophos³⁹. Iron Age tumuli have been found at Halos, Chyretiai and Agioi Theodoroi. Kalligas has also suggested the presence of tumuli at the sites of Velestino (Temple of Enodia) and Volos⁴⁰.

At Halos, some 40 tumuli have been reported, although only a handful has been excavated⁴¹. The cemetery covers an area of over 1.5 km² and it is located at the site of Voulokalyva, 5 km east of the modern village of Platanos and west of the ancient city of Halos. The cemetery,

33. For the Mycenaean period, see Voutsaki 1992, 110, Map 8.2. Also Malakasioti 1992.

34. *AA* 17, 1961-1962, 175-176, pls. 194-196.

35. *AA* 38, 1983, 203-204, pl. 83a. Tziafalias – Zaouri 1999, 145-146.

36. *AA* 17, 1961-1962, 175, pl. 195g.

37. *AA* 38, 1983, 203-204, pl. 83a. The tomb was heavily damaged during the construction of a road. The remains of two skeletons and the majority of the artefacts were retrieved from the heap of earth created by the bulldozer.

38. As children were usually buried in tholos tombs, we can surmise that they were also buried in chamber tombs.

39. Theocharis 1968, 289-295. *AA* 23, 1968, 263-265.

40. Kalligas 1992, 300.

41. A more detailed treatment of the Halos tumuli is given in Georganas 2002.

which was in use from the LPG to the Archaic period, was most probably associated with the nearby EIA settlement at the site of Kephalosia⁴².

In the last 15 years, the 13th Ephorate for Prehistoric and Classical Antiquities excavated some of these tumuli⁴³. Tumulus Alpha measured 21.50 by 29 m and stood 2.87 m above the present level of the plain (**fig. 3**)⁴⁴. It was made of rough and river-worn stones mixed with earth. The tumulus was erected over a small circular tomb⁴⁵, and 52 pyres. The former had a diameter of 1.80m and a preserved height of 0.99 m. A cremation pit (diameter 0.90 m, depth 0.35 m), associated with burnt earth, ashes and red burnt clay was cut in its floor. The enclosure did not have an entrance. All the pyres, which were located in front of the latter, shared similar dimensions (0.60-0.70 m deep) and their shape was circular, ellipsoidal or horseshoe-shaped. The pyres were full of burnt fill, charred wood, burnt human bones and various offerings such as pottery, iron weapons, bronze jewellery and vessels. It is very interesting to note that between the pyres several standing slabs were found, probably serving as funeral *stelai*.

Tumulus Beta measured 20 by 19 m and stood over 3.10 m above the ground level⁴⁶. Like Tumulus Alpha, it was made of rough limestone and river-worn stones. The tumulus concealed a small burial enclosure, 43 pyres, two pithos burials and 25 graves (both cists and pits, all belonging to children). The burial enclosure, located in the centre of the tumulus, had a diameter of 2.35 m and a preserved height of 0.66 m. Again, there was no entrance. Around it were the pyres, pithos burials and child graves. The latter were located on the outer perimeter of the tumulus and were very small in dimension.

Tumulus Gamma had a perimeter of 73.24 m and concealed five burial enclosures, 34 pyres and 20 child burials in cists and pits⁴⁷. The burial enclosures were almost identical to those found at the other tumuli and had a diameter of 3-6 m. The pyre pits were again circular, ellipsoidal or horseshoe-shaped and built in the way described above. The child graves, mostly cists, were covered by slabs and were located on the perimeter of the tumulus. A very interesting feature of this tumulus is the existence of 14 stone constructions, scattered on the perimeter between the pyres and the child burials. Each of them consisted of a horizontal and a vertical limestone slab, meeting at right angles. The excavators believe that these constructions probably served as both funeral *stelai* and offering tables for ritual use⁴⁸. Finally, small blocks of limestone and river-worn stones marked the tumulus' boundaries.

For Agioi Theodoroi the report mentions the presence of several tumuli, although only one of them has been excavated. The tumulus (diameter 27 m, height 5 m) is dated to the PG-G period and concealed a tholos tomb⁴⁹. At Chyretiai, Arvanitopoulos reported the presence of

42. Efstathiou – Malakasioti - Reinders 1990, 35.

43. For a review, see Malakasioti 1997. One tumulus was also excavated in 1899 by Giannopoulos (1899) and another in 1912 by Wace and Thompson (1911-12, 1-29).

44. AΔ 47, 1992, 229-232, fig. 6. These dimensions cannot be the original due to continuous agricultural work in the area.

45. Although such structures are described as 'tholos tombs' by the excavators, 'circular grave' or 'burial enclosure' seem to be more precise terms as in none of those structures does a vault survive.

46. AΔ 47, 1992, 232-234.

47. AΔ 48, 1993, 238-240.

48. AΔ 48, 1993, 240, table 79d.

49. AΔ 45, 1990, 204-205.

a tumulus that had been erected over four or five tholos tombs, but without giving any further information⁵⁰.

BURIAL ENCLOSURES

The last type of grave is that of the burial enclosure. So far two examples are known (we do not include the circular structures from the Halos tumuli). The first comes from the cemetery of Krannon (Grave 23)⁵¹. It has a diameter of 2.90 m and it was built of stones and mud in three or four courses (0.47 m high, 0.40 m wide). An entrance was at the W side (0.64 m wide) built with two standing slabs (**fig. 4**). The grave contained the remains of four inhumed bodies lying on their backs.

The grave was located in the central and higher area of the cemetery, something which might point to some form of social differentiation, comparable with the case of the circular structures in the Halos tumuli. It should be noted however that the meagre number of offerings (seven cups, six cut-away neck jugs and two bronze pins) does not indicate a higher status for those buried there.

The second example comes from Kastri Agias⁵². The grave is dated to the G period and has a diameter of 3.70-3.80 m. In the mound that the looters created, several burnt bones were found along with pottery sherds, two bronze fibulae and other pieces of bronze. Within the tomb, and at a depth of 0.20 m, three shallow pits were found containing the cremated remains accompanied by more vases and metal offerings. No trace of the pyres was found, indicating that the cremations had taken place outside the enclosure.

CONCLUSION

As we have seen, burial practices in Thessaly exhibited a fundamental divergence from those in the other areas of the Greek world during the Early Iron Age. In the past, this phenomenon has usually been explained as the result of the coexistence of different ethnic groups, both local and intrusive. However, it seems that this is not the case as the material culture - as it is reflected in both the grave offerings and the grave types themselves - does not only look *not* to be foreign to Thessaly but to be quite homogeneous.

As it has already been demonstrated in previous publications, those differences in burial practices should be regarded as the result of socio-political dynamics⁵³. As communities all over Greece struggled for individuality and power during those crucial times, burial customs became their main tool for achieving such goals. In Thessaly, some communities preferred to forge links with distant Mycenaean ancestors by building their smaller version tholos tombs near to Late Bronze Age ones, while others -like the people at Halos- chose to detach themselves from both past and contemporary traditions by inventing new funerary customs.

50. Arvanitopoulos 1914b, 168.

51. For the cemetery in general, see *AA* 38, 1983, 204-208 and also Tziafalias – Zaouri 1999, 146-151, figs. 2, 9-10, 13-16.

52. *AA* 34, 1979, 222-224. Tziafalias – Zaouri 1999, 146-147, figs. 11-12.

53. Georganas 2000, 2002.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΠΕΘΑΙΝΟΝΤΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΤΗΣ
ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Ιωάννης Γεωργιάδης

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι η σύντομη παρουσίαση των ταφικών πρακτικών και εθίμων στη Θεσσαλία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ήδη από τη δεκαετία του '70, μελετητές όπως ο Desborough, ο Snodgrass και ο Coldstream είχαν επισημάνει τη διαφορετικότητα της Θεσσαλίας στο χώρο των ταφικών πρακτικών, κυρίως λόγω της συνεχόμενης κατασκευής και χρήσης θολωτών τάφων αλλά και της ταυτόχρονης χρήσης όλων των κύριων τύπων τάφων όπως των κιβωτιόσχημων, λακκοειδών, θαλαμοειδών, τύμβων και ταφικών περιβόλων. Συνήθως αυτό εξηγείται ως αποτέλεσμα της συνύπαρξης ομάδων διαφορετικού εθνικού υπόβαθρου. Παρόλα αυτά κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να ισχύει και το φαινόμενο αυτό θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως αποτέλεσμα κοινωνικοπολιτικής δυναμικής.

BIBLIOGRAPHY

- Αραχωβίτη, Π., 1994. Θολωτός Πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών, στο *Θεσσαλία Β*, 125-138.
- Αραχωβίτη, Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, in *Έργο Εφορειών*, 355-371.
- Αρβανιτόπουλος, Α.Σ., 1914a. Θολωτός τάφος εν Καπακλί, *ΑΕ*, 141.
- Αρβανιτόπουλος, Α.Σ., 1914b. Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία και Μακεδονία κατά τα έτη 1913 και 1914, *ΠΑΕ*, 149-218.
- Béquignon Y., 1937. *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*, Paris.
- Belli P., 1991. Tholoi nell' Egeo dal II al I millennio, in Musti D. – Sacconi A. – Rocchetti L. – Rocchi M. – Scafa E. – Sportiello L. – Giannotta M.E. (eds.), *La Transizione dal Miceneo all'Alto Archaismo. Dal palazzo alla città. Atti del Convegno Internazionale, Roma, 14-19 marzo 1988*, Roma, 425-450.
- Γιαννόπουλος, Ν.Ι., 1899. Έκθεσις ανασκαφών εν Άλω, *ΔΑΦΕΟ* 1, 31-32.
- Cavanagh W.G. – Mee C.B., 1998. *A private place: death in Prehistoric Greece*, SIMA 125, Jonsered.
- Coldstream J.N., 1976. Hero cults in the Age of Homer, *JHS* 96, 8-17.
- Coldstream J.N., 1977. *Geometric Greece*, London.
- Desborough V.R. d' A., 1972. *The Greek Dark Ages*, London.
- Efstathiou A. – Malakasioti Z. – Reinders R., 1990. Halos Archaeological Field Survey Project: Preliminary report of the 1990 campaign, *Newsletter of the Netherlands Institute at Athens* 3, 31-45.

- Georganas I., 2000. Early Iron Age tholos tombs in Thessaly (c. 1100-700 BC), *MeditArch* 13, 47-54.
- Georganas I., 2002. Constructing identities in Early Iron Age Thessaly: the case of the Halos tumuli, *OJA* 21, 289-98.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1961. Ανασκαφαί Ιωλκού, *ΠΑΕ* 45-54.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1968. Ο Τύμβος του Εξαλόφου και η εισβολή των Θεσσαλών, *AAA* 1, 289-295.
- Heurtley W.A. – Skeat T.C., 1930-31. The tholos tombs of Marmariane, *BSA* 31, 1-55.
- Kalligas P.G., 1992. Θεσσαλία και Εύβοια κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου (11ος-9ος αι. Π.Χ.), in *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Πρακτικά*, Αθήνα, 298-307.
- Μαλαकाσιώτη Ζ., 1992. Θαλαμοειδής Μυκηναϊκός τάφος στον Κάτω Μαυρόλοφο Αλμυρού, in *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Πρακτικά*, Αθήνα, 267-272.
- Μαλακασιώτη Ζ., 1997. Ταφικοί τύμβοι στην περιοχή Βουλοκαλύβα-Πλατάνου Αλμυρού: η περίπτωση του αγρού Δ. Δεσποτόπουλου, in *Αχαιοφθιωτικά. Πρακτικά του Β' συνεδρίου Αλμυριωτικών σπουδών, Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας 3-4 Ιουνίου 1995*, Αλμυρός, 189-196.
- Morris I., 1998. Archaeology and Archaic Greek history, in Fisher N. – van Wees H. (eds.), *Archaic Greece: new approaches and new evidence*, London, 1-91.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α., 1999. Το Νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας (Βόλου) κατά τη μετάβαση από την ΥΕ ΙΙΙΓ στην ΠΓ εποχή, in *ΠΜΚ* 1, 117-130.
- Sipsie-Eschbach M., 1991. *Protogeometrische keramik aus Iolkos in Thessalien*, Berlin.
- Snodgrass A.M., 1971. *The Dark Age of Greece*, Edinburgh.
- Συριόπουλος Κ., 1984. *Εισαγωγή εις την Αρχαίαν Ελληνικήν Ιστορίαν: Οι Μεταβατικοί Χρόνοι*, Athens.
- Τζιαφάλιας Α., 1978. Ανασκαφικές έρευνες στον Άγιο Γεώργιο Λαρίσης, *AAA* 11, 156-182.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Άγιος Γεώργιος Λάρισας, στο *Θεσσαλία Β*, 179-188.
- Τζιαφάλιας Α.-Ζαούρη, Α., 1999. Από τη Βόρεια Περραιβία ως την Αρχαία Κραννώνα: Νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, in *ΠΜΚ* 1, 143-151.
- Voutsaki S., 1992. *Society and culture in the Mycenaean World: an analysis of mortuary practices in the Argolid, Thessaly and the Dodecanese*, Cambridge, PhD Thesis.
- Wace A.J.B. – Droop J.P., 1906-07. Excavations at Theotokou, Thessaly, *BSA* 13, 308-327.
- Wace A.J.B. – Thompson M.S., 1911-12. Excavations at Halos, *BSA* 18, 1-29.

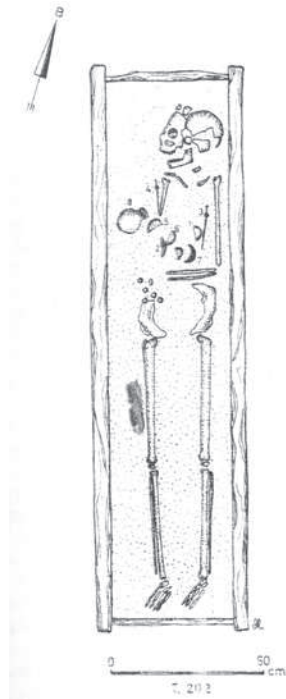

Fig. 1. Cist grave from the Nea Ionia cemetery (after Batziou-Efstathiou 1999).

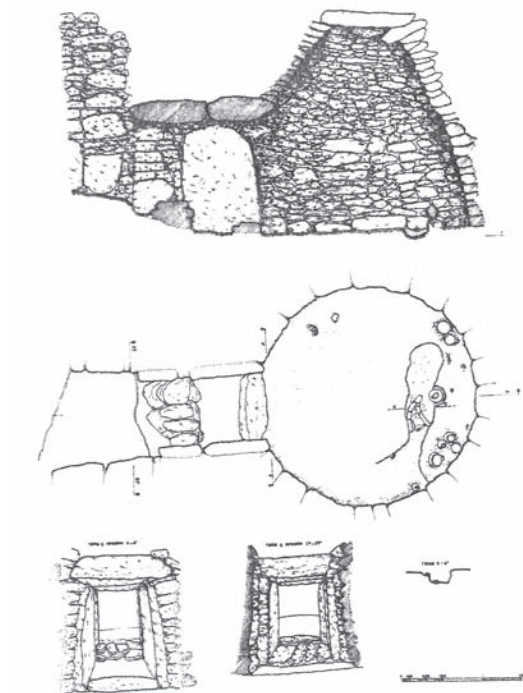

Fig. 2. Tholos tomb from Argyroupoli (after Tziafalias – Zaouri 1999).

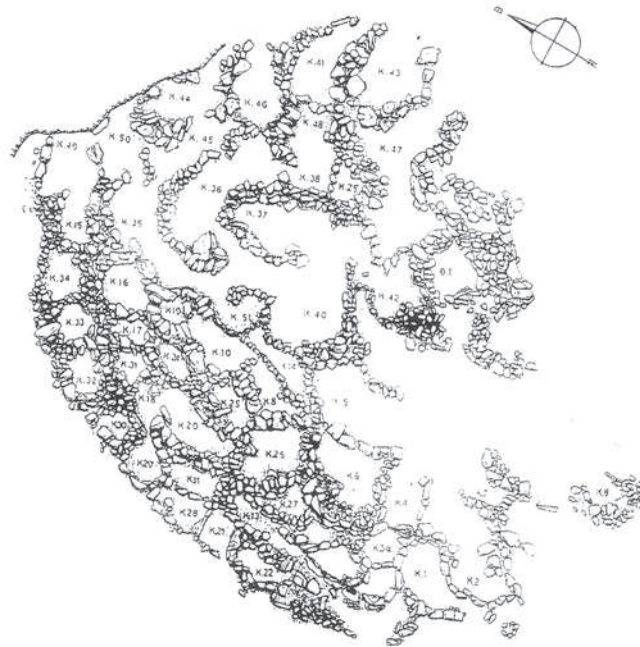

Fig. 3. Plan of Tumulus Alpha from Halos (after AΔ 47).

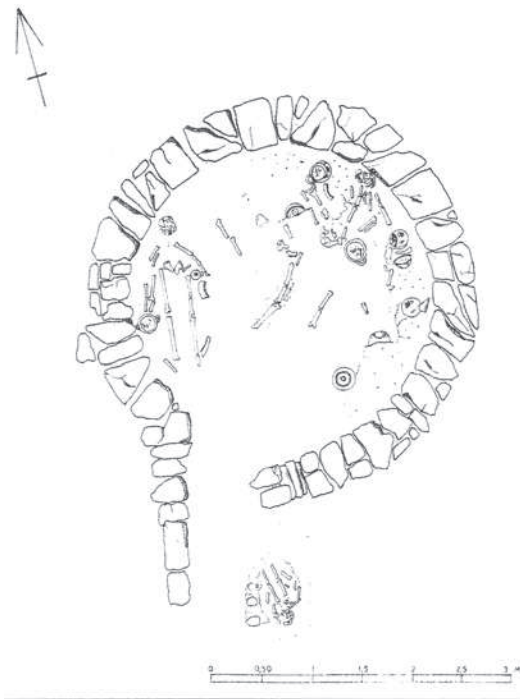

Fig. 4. Tomb 23 from Krannon (after Tziafalias – Zaouri 1999).

THE GEOMETRIC TOMB AT THE SITE OF VOULOKALIVA: A FIRST ARCHAEOOMETRIC APPROACH*

Thilo Rehren, Eleni Asderaki-Tzoumerkioti, Zoi Malakasioti

INTRODUCTION

Archaeological prospection in central Thessaly in preparation for road building works PATHE identified a large tomb complex near the town of ancient Halos. Full excavation of this structure revealed a total of 104 interments in a quasi-circular pattern¹ (**fig. 1**), four big tholos constructions which included only cremations, 11 children burials and 4 isolated adult burials. Inside the burials there was a thick layer of ash. Some of the burials had no grave goods preserved, although several ceramic vessels, metals, seeds and fruits were still present.

However, 74 burials were much richer, containing a wealth of finds, including iron weapons such as swords, spears, and daggers, as well as iron and bronze jewellery, bowls and phiales. It is these finds which form the focus of the current research project as part of a larger investigation of Iron Age metal work in Thessaly between the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in Volos and the Institute of Archaeology UCL in London. This paper presents the analytical results of selected samples only, and does not intend to give a stylistic presentation or discussion of the objects.

The sampling was done during the conservation treatment of the finds. In accordance with best practice in archaeometry, we chose for analysis only small fragments which during restoration were impossible to fit back together, but clearly identifiable as parts of specific objects. All samples were mounted in resin and polished according to standard procedures to a mirror-like finish for metallographic inspection. This showed the degree of corrosion and any microstructure, such as grain deformation due to hammering, typical casting structures, etc. Then, the sound metallic parts of the polished samples were chemically analysed by electron probe micro analysis (EPMA), using a JEOL 8600 Superprobe at the Institute of Archaeology UCL.

---

* We would like to thank Dr Ekaterini Kyparissi-Apostolika, Director of the General Directorate of Antiquities and Cultural Heritage, as well as Mr Nikos Minos, Director of the Directorate of Conservation of Antiquities and Monuments, for giving their permission to export the samples.

Dr Vasiliki Adrimi, Director of the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, for her continuous support of our research. Special thanks go to Mr Kevin Reeves from the Wolfson Archaeological Science Laboratories at the Institute of Archaeology UCL for his unfailing support in conducting the scientific analyses.

1. Malakasioti – Moussioni 2004.

THE COPPER OBJECTS

Six copper-based objects were included in this study; one bow fibula, one handle of a spoon, one phiale, one large bowl, one cheese-grater and fragments of two undefined vessels. They are all tin bronze (**Table 1**) with medium to low tin content. The handle of a spoon and one of the undefined vessels have only about 5 wt% tin, while all other samples have between 9.5 and 10.5 wt% tin. No other alloying elements were found in concentrations above a fraction of a percent. Silver and iron were present in most samples at around one tenth of one percent. Overall, this is in good agreement with published metal compositions of this period².

A/A	Sample	Object	Cu	Sn	Fe	Ag	Ni	Co	Sb
1	A1a	fibula	89.40	10.5	-	0.1	-	-	-
2	A1b	vessel	94.34	5.5	0.08	0.08	-	-	-
3	A2	vessel	90.4	9.5	0.1	-	-	-	-
4	A3	phiale	89.85	10	0.15	-	-	-	-
5	A4	handle	94.63	~5	-	0.1	0.07		0.2
6	A6	vessel	90.1	9.5	-	0.05	0.1	0.25	-

Table 1: Chemical analyses of seven bronze samples. Analyses, in wt %, were made with EPMA.

THE IRON OBJECTS

Our analyses so far cover nine cross sections of blades, including two swords, one dagger, and three knives as well as one tip of a blade and three handles; one spear head, a socket, two needles, a fibula and three phiales. Most of the samples were completely corroded and had no or very little metal left; however, the corrosion pattern and the metallographic structure preserved in the corrosion allowed in most cases to identify the original surfaces and shapes of the objects. In a few cases, the corrosion preserved typical structures of iron-carbon alloy, for example steel, such as the typical fine lamellar pearlite structure or tiny cementite particles which are less prone to corrosion than ferrite. Unfortunately, the structures were only in some areas preserved; in many cases the nature of the corrosion had completely changed the original structure, making it impossible to say whether or not the metal was initially steel or soft iron.

The analysis of the two needles proved particularly interesting. Macroscopically, they are very similar, as far as the heavy corrosion crust allows saying this (**fig. 2**). In cross section, however, one was much better preserved than the other. The microprobe analysis however showed that the better preserved needle (**fig. 3**, sample D-27) had a certain, though small, phosphorous content, as is usual for early iron. The other needle (**fig. 4**, sample D-27a), however, has no phosphorous, but instead about 0.3 wt% copper. A similar result was obtained for the handle of a knife (sample D-3) and the blade of a large knife (sample D-21), both of which

2. Craddock 1977.

contain about 0.2 wt% copper in the remaining iron metal. Copper is very rare in ancient iron, and this high level is quite unusual. Accordingly, all other eleven samples with remaining iron metal gave consistently values of only about 0.02 to maximum 0.05 wt% copper. These values are at the limit of determination of the electron microprobe, and therefore analytically not reliable; the true values may be even less. Important, however, is the observation that there are apparently two types of iron metal; one with a small amount of copper in it, of around one quarter of one percent, and another, more prominent group with hardly any copper at all (**Table 2**).

The three fragments of shallow bowls or phiales proved equally interesting. The best preserved is sample D-5 which is from a phiale with a diameter of about 15 cm and 3 to 4 cm high. The wall is 2.5 to 3 mm thick including the corrosion layer; according to the metallographic investigation, the original thickness was probably nearer to 1.5 or 2 mm. The wall near the rim is perpendicular; the rim is slightly thicker, protruding inwards and has a flat surface (**fig. 5**). Only in this thicker rim part is sufficient metal preserved to notice with the naked eye, the rest of the iron is corroded. The two other phiales have no visible metal preserved at all and were generally very badly fragmented. To make sure that the samples really concerned phiales, we selected samples from the rim with their characteristic profiles.

Careful examination under the microscope, however, revealed remains of a thin coating of high-tin bronze around all three rims (**figs. 6, 7**). In most areas this coating is corroded, leaving only areas rich in tin hydroxide and copper salts. In other areas, the bronze is well preserved and large enough to permit meaningful microprobe analysis. The composition of the bronze coating is very similar across all three samples, with around 65 wt% copper, about 33 wt% tin, and a few weight percent iron (**Table 3**). Qualitative analysis of the body fragments from two of these phiales, using surface XRF at the conservations laboratory of the 13th EPCA in Volos, has confirmed that the bronze coating covers all over the surface inside and outside the vessels. To the best of our knowledge, this is the earliest case of such a bronze coating on iron metal and raises interesting questions about the purpose as well as the technology of this coating.

A/A	sample	Object	Cu	Ni	Co	P	Pb	As	Fe
1	D-3	Handle of knife	0.2	0.01	0.06	0.2	Not count	0.4	99.13
2	D-4a	Knife	0.02	0.02	-	0.02	Not count	-	99.94
3	D-4b	Big knife	0.03	0.05	-	0.02	Not count	0.02	99.88
4	D-4c	Socket	0.02	0.04	-	0.05	Not count	1	98.89
5	D-5	Phiale	0.03	0.05	0.04	0.06	0.1	Not count	98
6	D-6	Tip of a knife	0.01	0.01	0.1	0.03	Not count	-	99.85
7	D-8	Phiale	0.02	0.02	-	0.04	Not count	-	99.92
8	D-17	Handle of a knife	0.02	0.02	-	0.02	Not count	-	99.94
9	D-18a	Sword body	0.04	0.01	0.1	0.01	Not count	0.03	99.81
10	D-18c	Central nerve of a sword	0.05	0.01	-	0.01	Not count	-	99.93
11	D-19	Fibula	0.03	0.02	0.04	0.1	0.1	0.4	96

12	D-20	Spear head	0.05	0.01	0.04	-	0.08	0.02	99.8
13	D-21	Big knife	0.2	0.01	0.04	0.01	0.07	0.05	99.62
14	D-22a,β	Phiale (rim)	0.02	0.01	-	-	-	-	99.97
15	D-24	Dagger	0.01	0.01	0.04	0.01	0.04	0.01	99.88
16	D-27	Needle	-	-	-	0.1	-	-	99.9
17	D-27a	Needle	0.3	-	-	-	-	-	99.7
18	D-28	Handle	-	0.01	-	0.02	0.1	-	99.87

Table 2: Chemical analyses of eighteen iron samples. The analyses, in wt %, were done with EPMA

No sample	Cu	Sn	Fe
D-5	64	33	2
D-8	64	33	2
D22	64	31	4

Table 3: Chemical analyses of the bronze-coating. The analyses, in wt %, were done with EPMA.

DISCUSSION

Before we consider the possible reasons for the reported observations we have to stress that these are only preliminary results based on a small number of samples and with limited analytical facilities; much more work will be necessary to test the validity of our hypotheses and interpretations. Part of the purpose of this publication is to stimulate more research in this field, and even if to disprove our ideas.

COPPER AND IRON

Copper and iron are both common metals during the Iron Age; also, most copper ores have high iron content. The most important copper ore is chalcopyrite, CuFeS_2 , and the secondary mineralization deriving from the weathering of chalcopyrite contain also both copper carbonates and oxides, and iron hydroxide. During copper smelting, the iron is transferred into the slag, and only a minor amount of it is incorporated as metal into the smelted copper. Therefore, most ancient copper analyses show iron concentrations in the range of a fraction of a percent, and occasionally even more. The reverse, however, is not the case for iron. Most iron is smelted from iron ores which are rather low in copper. Even though iron mineralization are frequently found in direct association with copper ores, they are rarely smelted for iron. One of the reasons for this is probably that these geological formations are also relatively rich in sulphur, which would render the iron metal brittle and of inferior quality. For geological reasons, most iron ores with low sulphur are also very low in copper. As a result, most ancient iron is rather poor in copper, as briefly mentioned above. Thus, the occurrence of several objects in this tomb with elevated copper contents needs further attention.

One possible explanation is that the copper could have migrated into the corroded iron objects, from one of the many bronze objects found in these burials. This has been observed for instance in corroded iron objects found in the copper ore district of Timna, where copper ions were precipitated onto the iron objects as part of the electrochemical reactions during the corrosion³. It is important, however, to stress that in those cases, the copper formed discrete particles within the outer layer of corrosion surrounding the original iron object; here, we found the copper selectively in the remaining sound iron metal deep within the original outline of the objects. Therefore, we believe that the copper was part of the original iron metal, and is not due to contamination during burial. This then leads to the question of the potential origin of this copper. The stylistic investigation of the objects is not finished yet, and the corrosion state may prevent any reliable information from this anyway. Therefore, we have no typological origin which would point to a particular region of origin of these objects. In view of the geological considerations mentioned above, however, it is feasible that the copper-containing iron was indeed smelted from an iron ore related to a copper ore deposit. During the Early Iron Age, the date of these finds, the experience with iron and its different qualities was probably limited, and the somewhat detrimental effect of sulphur may not have been recognised to the extent that such ores would have been avoided. Also during this period, supply of iron was probably still limited as indicated by the relative scarcity of iron objects, and the value attached to it. One region with both ample metallurgical expertise, and suitable iron ores associated with copper mineralizations, and known to adopt iron relatively early, is Cyprus. We therefore wonder whether these three objects may have been made from Cypriot iron; either as objects made in Cyprus and then traded to Halos, or made locally from iron which originally came from Cyprus in a different shape.

IRON AND BRONZE

The presence of high-tin bronze as a coating over the iron phiales is a very different issue. Here, it is clearly an intentional feature and not a coincidental geological signature.

Phiales are a common type of burial vessels, mostly made of copper alloys. Iron metal is not usual for the manufacture of such vessels, so their rarity should be taken into consideration, as well. Tinning or bronzing of iron was used both for technological and aesthetical reasons. Coatings provide colour effects in order to give a glamorous appearance to the object, but also make it more resistant to corrosion. This is relevant especially when the object would have been exposed to liquids, as in a drinking vessel or general humidity. In these cases, iron metal was beneficially covered with a protective coating of either tin or bronze⁴.

A uniform layer could have been applied by one of the following methods: Folding a metal leaf around the object; hammering an alloy onto the prepared surface; by fusion plating; and by dipping the object in molten metal⁵.

Plating with copper alloy has been identified before in iron objects, especially in the Iron Age in bridle bits in the UK. Iron objects with tinned surface became famous from the Middle

---

3. Merkel – Barrett 2000.

4. Corfield 1985.

5. Watson – Edwards 1990. Corfield 1993.

Ages onwards. The earliest tinned iron object known so far was found in Spain and dates to approximately 450 B.C.⁶.

The identification of high-tin bronze coatings in these iron phiales makes them the earliest known examples of such a protective coating from the Early Iron Age. The plating is only identifiable in cross section, and traces of it are even preserved when the iron objects are completely corroded. Thus, the coating was not immediately apparent and was only identified through routine analysis of the corroded iron objects as part of our ongoing collaboration. Regarding the application of such a coating it is relevant to note that an alloy of this composition is too brittle to be applied as a foil or hammered onto the iron body. The surviving parts of the alloy clearly show an as-cast structure, with no further deformation through hammering etc. This, together with the relatively high iron content of the bronze alloy, indicates that the iron phiales were dipped in liquid bronze, which would have dissolved some iron in it.

The identification of these coatings is important both for proper conservation treatment of the surviving material, and for their aesthetic reconstruction and archaeological interpretation. Non-destructive research is now ongoing to identify further instances of plating among the remaining iron finds of the tomb, using the portable XRF at the 13th EPCA conservation laboratory in Volos.

---

6. Meeks 1993.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

**Ο ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΒΟΥΛΟΚΑΛΥΒΑ:
ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ**

Thilo Rehren, Ελένη Ασδεράκη, Ζωή Μαλακασιώτη

Στην παρουσίαση μας, δίνονται τα αποτελέσματα της επιστημονικής έρευνας που έγινε σε μεταλλικά αντικείμενα τα οποία βρέθηκαν σε τύμβο ΒΔ της αρχαίας Άλου κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της εθνικής οδού Π.Α.ΘΕ. Ο τύμβος χρονολογείται τον 10^ο-7^ο αιώνα π.Χ. και περιλαμβάνει 104 ανάμικτες καύσεις, ανδρών, γυναικών και παιδιών. Τα κτερίσματα αρκετών νεκρών αποδίδονται σε πολεμιστές. Στα μεταλλικά αντικείμενα περιλαμβάνονται σπαθιά, εγχειρίδια, μάχαιρες, αιχμές δοράτων, αιχμές βελών και άλλος στρατιωτικός εξοπλισμός, καθώς επίσης, τρίφτες τυριού, μπρούτζινα και σιδερένια αγγεία, πόρπες και άλλα αντικείμενα.

Για την έρευνα χρησιμοποιήθηκαν οπτική μικροσκοπία, ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης και ηλεκτρονική μικροανάλυση, προκειμένου να μελετηθεί η σύσταση των μετάλλων. Τα μέχρι τώρα αποτελέσματα δείχνουν ότι, παρόλο που στα περισσότερα αντικείμενα το μέταλλο είναι διαβρωμένο, είναι δυνατόν να αναγνωρισθεί το αρχικό κράμα στα μπρούτζινα αντικείμενα και να ανασυσταθεί η μικροδομή σε κάποια σιδερένια αντικείμενα.

Το πιο ενδιαφέρον ήταν, ότι αναγνωρίστηκαν κάποιες σιδερένιες φιάλες οι οποίες ήταν επικαλυμμένες με μπρούντζο υψηλής περιεκτικότητας σε κασσίτερο, τεχνική όχι και πολύ γνωστή ιδιαίτερα αυτή την πρώιμη περίοδο. Επίσης, με την μικροανάλυση αναγνωρίστηκαν ελάχιστα ίχνη χαλκού σε κάποια σιδερένια αντικείμενα και γίνεται συζήτηση για την πιθανή προέλευση του καθώς επίσης και για την πιθανή προέλευση των σιδερένιων αντικειμένων.

BIBLIOGRAPHY

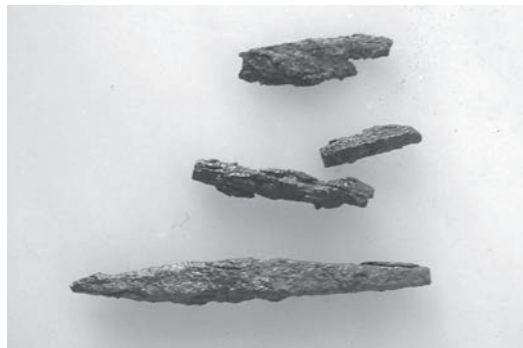
- Corfield M.C., 1993. Copper plating on iron, in LaNiece S. – Craddock P. (eds.), *Metal plating and patination: Cultural, technical and historical development*, London, 276-283.
- Corfield M.C., 1985. Tinning of iron, in Miles G. – Pollard, S. (eds.), *Lead and tin: studies in conservation and technology, Occasional Papers 3*, UKIC, London, 40-43.
- Craddock P., 1977. The composition of copper alloys used by the Greek, Etruscan and Roman civilizations, *JArchSc* 4, 103-124.
- Malakasioti Z. – Moussioni A., 2004. New finds dated in the Late Bronze Age and the Iron Age in Halos, in Σταμπολίδης Ν. Χρ. - Γιαννικουρή Α. (eds.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα, 353-368.
- Meeks N., 1993. Surface characterization of tinned bronze, high-tin bronze, tinned iron and arsenical bronze, in LaNiece S. – Craddock P. (eds.), *Metal plating and patination: cultural, technical and historical development*, London, 247-275.
- Merkel J. – Barrett K., 2000. The adventitious production of iron in the smelting of copper

revisited: metallographic evidence against a tempting model, *Historical Metallurgy* 34, 59-66.

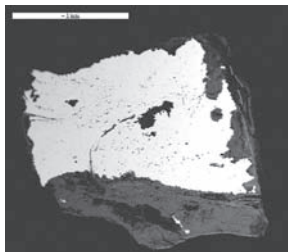
Watson J. – Edwards G., 1990. Conservation of material from Anglo-Saxon cemeteries, in Southworth E. (ed.), *Anglo-Saxon cemeteries, a reappraisal: Proceedings of a Conference held at Liverpool Museum 1986*, Stroud, 97-106.

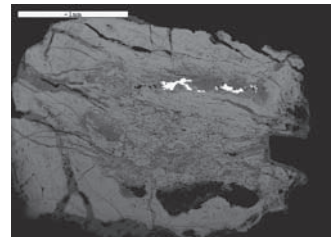
Fig. 1. The Voulokaliva tomb.

Fig. 2. Iron needles, samples D-27 and D-27a.

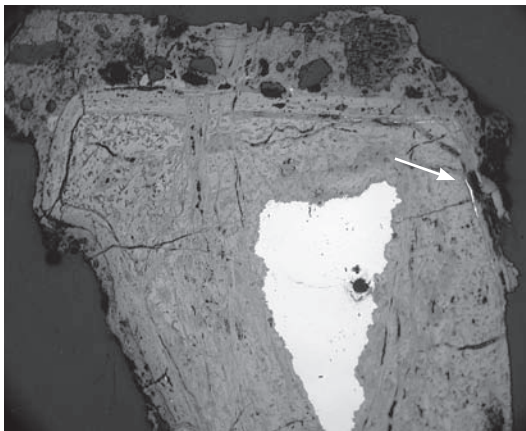
Fig. 3. Cross section of sample D-27.
Photograph through EPMA.

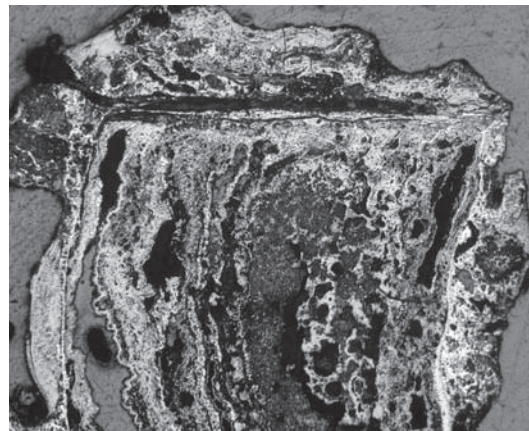
Fig. 4. Cross section of sample D-27a.
Photograph through EPMA.

Fig. 5. The best preserved iron phiale (D5, restored; scale in cm).

Fig. 6. Cross section through the rim of D5; the plating is best preserved near the tip of the arrows width of image c. 4mm).

Fig. 7. Cross section through the rim of the iron phiale D22 (left, 50x). The body is completely corroded. The plating is partly corroded, and only visible at higher magnification (width of wall thickness c. 1,5 mm).

PRELIMINARY RESULTS OF THE URBAN SURVEY PROJECT AT KASTRO KALLITHEA, ACHAIA PHTHIOTIS

Athanasios Tziafalias, Margriet J. Haagsma, Sofia Karapanou, Sean Gouglas

INTRODUCTION

The Urban Survey Project at Kastro Kallithea in Achaia Phthiotis began in the summer of 2004 and this paper reports on the results of the first two seasons. The project is a *synergasia* of the 15th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities in Larissa and the University of Alberta in Edmonton, Canada¹. Intensive archaeological research in Thessaly is sparse compared to some other areas in Greece. We do not have a very clear archaeological picture, for instance, of the various processes of urbanisation in the historical periods in Thessaly although –fortunately– a variety of synthetic studies have begun to appear². The aims of our project are twofold: one, to complement existing archaeological and historical research in the region in order to open up new pathways to study the processes of urbanisation from the early Iron Age onward; and two, to use of the landscape to obtain better insights into the political, social, and economic organisation of cities in relation to their larger geographic environment.

The project started focusing on a single site, the Kastro of Kallithea, a fortified city in the inland of Achaia Phthiotis³. We seek to answer questions on how the city developed over time, what role it played in the changing political situation in Achaia Phthiotis during the late 4th century and early 3rd century BCE, how and why the city was eventually abandoned, and whether it was occupied during subsequent periods. We therefore study and analyse the history of occupation of the site, the spatial layout of the city, and the distribution of artefacts and architecture. The goal is to finalise the project with a comparative analysis of the survey results with the broader context of Archaic, Classical, and Hellenistic sites in the region.

LOCATION

Kastro Kallithea is located on a high knoll that closes off the coastal plain of Almiros in the west and is bordered by the Othris Mountains in the south. The site was labelled by Friedrich

---

1. Information concerning the organization of the project and a more detailed report on the architecture at the site can be found in Tziafalias *et al.*, in press.

2. Morgan 2003, 18-24. Decourt *et al.* 2004.

3. On the history and territory of Achaia Phthiotis see Decourt *et al.* 2004, 686-687.

Stählin⁴ as ancient *Peuma* or *Peumata*, a polis known from a number of inscriptions and from late 4th and early 3rd century bronze coins⁵. It is bordered by a number of other Classical poleis including Halos, Phthiotic Thebes, Pharsalos, and Melitaia (**fig. 1**). We have not yet adopted the name of *Peuma*, because the inscriptions were not found on site and numismatic evidence relating to our site is still scarce⁶.

The site is strategically situated. The highest point of the hill is 618 meters above sea level, providing a commanding view of the environment, which gives the modern village of Kallithea located at the foot of the hill its modern name of 'beautiful view'. Towards the north lies the hills of Kynoskephalai as well as a large part of the Enipeus River, which flows around the eastern part of the site. On clear days the Mountains of Olympus and Ossa are easily visible in the distance. To the east, the plain of Almiros is usually distinguishable, as is the Pagasitic Gulf and Mount Pelion. There is no direct visual contact with the site of Phthiotic Thebes, but there is with both New and Old Halos on the southern end of the plain. Towards the west, the plain of Thessalotis can be seen with the Pindus in the background.

The hill on which the site is located is elongated in form and has two summits with a saddle in the centre. The natural bedrock consists of a bluish grey limestone with veins of quartz at various locations. At some places the limestone has been eroded by rainwater and narrow caves have formed, some of them many meters in depth. Especially at the higher areas of the hill, bedrock is visible at the surface and erosion has taken a toll on some of the archaeological remains. A large part of this snake-infested hill is covered with stone oak, wild Clematis, and grasses and is used as grazing lands for cattle. Water is present in abundance, with at least six springs located on the slopes of the hill.

The visible archaeological remains consist of fortifications and wall foundations. The surface area of the city, measured in relation to its defensive walls located approximately half way up the hill, is approximately 34 hectares. The site can be reached from the village by climbing a bulldozered path ending in a 'monopati' that ends at the remains of the western city gate. This path probably follows much of the same track as the road to the city in antiquity.

RESULTS OF THE 2004 AND 2005 SEASONS: ARCHITECTURE

Our project is divided in a number of research modules. During the 2004 and 2005 seasons an architectural survey (including clearing) and an archaeological survey were performed. We used a total station to map the site and analyse our findings (**fig. 2**), the results of which were incorporated into a Geographical Information System, or GIS. It is in this order that we will discuss the results of our project.

The western summit of the hill on which the site is located functioned as an acropolis which was demarcated by a large circular fortification wall, with two gates. The acropolis fortification wall represents the earliest architecture found on the site thus far (**fig. 3**). This wall

---

4. Stählin 1906, 1914, 1938, 1967.

5. Coins from Peumata are discussed in Rogers 1932, 145, nos. 442-443. Some coins from Peumata were found in the nearby city of New Halos: H. R. Reinders, in Reinders – Prummel, 2003, 138 ff.

6. The inscriptions are discussed in Ager (1996, 99-103), who dates them to ca. 270 B.C. In addition, a decree of the *polis* of Peuma and its citizens was discovered at Larissa. Decourt 1995, no. 131, 145-147 dates this inscription to the early 2nd century B.C.

is almost circular and occupies an area of roughly 3600 m². The walls consist of partly rectangular, partly polygonal limestone masonry. The small size of the sometimes polygonal stones suggests a construction phase earlier than that of the enceinte, leading to the hypothesis that this building phase can likely be dated to the Classical period.

The second construction phase on the site is represented by extensive visible remains consisting of a large external enceinte that encompasses the two hilltops and has two major gates, and the foundation walls of many buildings that lie within this defensive structure. We tentatively date this phase to the second half of the 4th century BCE. The enceinte and two internal fortification walls – the *diateichismata* – running from the acropolis to the external enceinte were intersected with 49 towers located every 40 to 60 meters. In addition, the external enceinte further contains three posterns and a number of water channels. The enceinte and the eastern and western city gates are very well preserved. The western city gate is of the well known courtyard type and is constructed of large ashlar isodomic lime stone blocks, with bossing and drafted corners. The eastern city gate is a simpler lateral gate, still standing up to 2 meters in height (**fig. 4**).

Further defensive constructions belonging to the 4th century building phase are visible on the acropolis as well. The acropolis could be entered by two gates, one on the west side and one on its eastern side leading to the saddle. Both gates are again constructed of large orthogonal and trapezoidal limestone blocks, some with drafted corners and bossing. The western gate follows the classic courtyard gate configuration, whereas the eastern acropolis gate is a well preserved tower gate that could be entered from its southern side. Within the acropolis, a small heavily destroyed (but very recognisable) small temple was found with adjacent buildings (**fig. 3**). A little further to the north-west the foundation of a round or apsidal building could be seen at the surface. A test trench to be excavated in the summer of 2006 will hopefully shed light on the dates of these two structures.

Extensive remains of the second building phase are visible in the saddle of the site (**fig. 5**). This area contained a number of buildings with probable public functions surround an open space, which can be interpreted as an agora. Two bases for stelae were found here. A stoa (Building 1), measuring 50 meters in length and 14 meters in width, was found on the northern side of the agora preserved in multiple courses of large rectangular blocks. One column base was found in the building. The lack of visible column drums indicated that the columns on the open side might have been constructed with wood. As such, the structure is probably comparable to a stoa of similar date observed in Phthiotic Thebes⁷.

The open space was bounded on its southern side by a street and a large rectangular building (Building 2), measuring 13 metres by 14 meters, was constructed of orthogonal rectangular flattened limestone slabs. The building consisted of three rooms and could be entered from the north and south, with a well located outside near the south entrance. The function of this building remains unknown without excavation, but it was probably a building with a public function due to its location, size, and heavy foundations.

In close proximity to this building, a round and a rectangular building were cleared, each having an entrance to the east (buildings 3 and 4). These structures were founded with smaller, unworked stones butting against the foundations of the enclosure and part of the stoa. This

7. Αρβανιτόπουλος 1907, 162.

summer we will test whether these and a few other round buildings on the site might represent a building phase different from that in 4th century BCE.

In October, the Greek team further cleared an area south of the agora and revealed three additional buildings. One is an enclosure with a small rectangular temple in its western part that might be a temple (building 5). An altar was located on the eastern side and in the entrance a marble stone was found with three breast-like protrusions (**fig. 6**). Although their meaning and function remains obscure, a number of similar stones were found at the nearby ancient town of Eretria and in Pharsalos, all in religious or domestic contexts⁸. A second building to the south (building 6) contains a large hewn out cistern located at its centre.

RESULTS OF THE 2004 AND 2005 SEASONS: GIS

The GIS team focused on accurately mapping the terrain and the visible remains, and laying out the survey grid with a total station. During the first season the fortifications were mapped to create an outline of the site and last season we focused on mapping much of the internal architecture, especially that of the habitation area. The 4th century BCE extension to the existing acropolis created a town laid out according to an orthogonal grid plan (**fig. 7**). It consisted of streets running north-south and avenues running east-west that form regular sized housing blocks. Also the public area in the saddle is part of this lay out, which is remarkable considering the difference in height of the terrain.

This regular system of roads and housing blocks seem to cover the entire area east of the *diateichismata*. At the time of writing this paper we do not yet know if this street pattern is repeated in the western part of the site. The housing blocks measure roughly 38.5 metres by 45 metres and could contain approximately four to six houses each, separated by small alleys, although this is not necessarily true in all cases. The architecture team cleared part of a housing block revealing one house (Building 8), which measures 17 metres by 15 metres. The house plans recovered from other parts of the site show a courtyard with a single entrance located in the south-east with the living quarters located in the north-west (**fig. 8**). The houses are constructed with limestone rectangular foundation blocks laid out in one or two rows. Within a housing block on the northern side of the city we found the lower part of stairs hewn out in stone, while nearby we found foundations serving as a retaining wall with slots for beams that supported a possible upper floor.

RESULTS OF THE 2004 AND 2005 SEASONS: SURVEY

In 2004 and 2005, the survey team surveyed almost a one fifth of the site. A survey grid was laid out consisting of units of 20 x 20 metres. These units were surveyed making use of three different strategies. First, the team used a clicker to count the artefacts visible at the surface, but not gather them. Second, they collected a grab-sample of diagnostic artefacts. And third, each team member gathered all surface artefacts within a one-metre circle. The surveyors evaluated a number of variables that would have affected the artefact density, such as slope,

---

8. Blum 1982, 168. Τουφεξής 1988, 271-274.

vegetation, the presence of architecture, and post-depositional processes such as erosion and animal trampling.

In the 100 units surveyed, 3371 pieces of pottery were observed in total and 678 sherds were collected of which only 93 proved to be diagnostic. The most positive correlation between clicker count and any variable is the presence or absence of architectural features in the unit. Those with architectural remains have, on average, more than twice as high a clicker count. The highest artefact densities correlate with parts of the housing area, and the possible temple (Building 5) and cistern in the saddle. The majority of the pottery was too worn to be dated securely to a period more limited than 100 years. Only a few sherds proved to be earlier than the 4th and 3rd century BCE. Only four sherds come from the early Classical period thus far and their distribution does not correlate with the earliest architecture found on site. The majority of the material consisted of 4th and 3rd century BCE domestic largely undecorated cooking ware and storage ware as well as pottery designated for consumption uses. The latest diagnostic material was represented by two small pieces of moulded ware, dating to the late 3rd or 2nd century BCE.

Other material found on site consisted of chert, iron slags and coins. The majority of the 45 slags found on site were all limited to a very particular location at the eastern part of the site and their location indicates a possible location for metal working. The four coins all proved datable and range from the late 4th to early 3rd centuries BCE (such as a bronze coin from Peumata) to a 2nd century BCE silver stater from Olympia.

DISCUSSION

On the basis of the layout of the city, the construction of its architecture, and the finds observed, we can conclude that the earliest remains probably come from a Classical fortified acropolis. It is not yet clear to what period exactly the expansion of the site can be dated. It is tempting, however, to relate the fortifications and city layout to the tumultuous political events in the second half of the 4th century BCE, as those events might have generated the investment necessary for the building activities observed. One of these events could be the loyalty which the city of Pharsalos, located just 16 km to the east, showed to Philip II of Macedon. He awarded Pharsalos with the territory of one of Pharsalos' enemy cities, Halos, which was besieged by him in 346 BCE, which provided Pharsalos with a harbour⁹.

The Kastro of Kallithea is located exactly between Halos and Pharsalos at a location marking important crossroads between the cities of Pharsalos, Melitaia, and the sea. Pharsalos is known to have had a number of dependent *poleis* surrounding its territory¹⁰ and it is most likely that our site was one of those. The location of the Kastro would have provided Pharsalos with an excellent base in order to control the important transport route from the Pagasitic Gulf to Pharsalos and vice versa. Other political events in which the city extension might have developed include the Lamian war and the military encounter of Kassandros and Demetrios Poliorketes in 302 BCE in the plain of Almiros. We hope that planned future excavations will provide a more precise date to the extension of the site. The city was probably sparsely inhab-

---

9. Demosthenes 11.1 (with schol.).

10. Implied in Xenophon *Hell.* 6.1.8.

ited from the end of the 3rd century BCE onward and completely abandoned in the 2nd century BCE. To date, no Roman sigillata wares were found on the site.

As previously stated, we hope to test the dates of habitation by excavating some test trenches in order to connect our observations regarding the finds with the different building stages observed in the architecture. Over the few next years, our project hopes to study the domestic architecture of the site in more detail. Also, we hope to obtain a better understanding of the relationship between settlement patterns, urbanization, and patterns of land use.

Features in the landscape in close proximity of the site prove very promising for future research and might shed light on early settlement in this area. A few inhabitants of both Kallithea and Narthaki pointed us to seven Iron Age tholos tombs, of which four were briefly explored by Dimitris Theocharis in 1964¹¹. The sheer number of tombs (seven out of a total of more than 50 in Thessaly¹²) indicates that the slopes and surroundings of our site were important locations of Early Iron Age activity. These tombs will be studied in future seasons.

---

11. Theocharis 1964, 261-262.

12. The total number of over 50 tholos tombs in Thessaly was established by Tziafalias – Zaouri (1994) and Georganas (2001). Their numbers do not include the three additional tholos tombs found at Kallithea.

SUMMARY**PRELIMINARY RESULTS OF THE URBAN SURVEY PROJECT
AT KASTRO KALLITHEA, ACHAIA PHTHIOTIS***Athanasios Tziafalias, Margriet J. Haagsma, Sofia Karapanou, Sean Gouglas*

This paper presents the first results and a preliminary synthesis of a survey on the Kastro at the village of Kallithea in Achaia Phthiotis. This new project started in 2004 and is carried out by a team of the 15th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Larissa and the University of Alberta in Canada. The Kastro, which according to Friedrich Stählin, can be identified with the ancient city of Peuma, is located on a 600 meter high hill with two hilltops overlooking the plain of Almiros from its western side. The goals of the project are to obtain insight into the urbanization processes in this region by studying the occupation span and spatial development of the site and to research its changing political and economic roles. The methodologies employed in this project are architectural survey, archaeological survey, and computer-assisted mapping through a GIS. At present, one third of the site has been surveyed and measured. The site occupies an area of approximately 34 hectares and is surrounded by a 2.6 kilometer stretch of fortified walls intersected with towers and two major city gates. At its interior a small older acropolis can be found. The larger area of the city consists of a regular pattern of small streets and larger avenues which define housing blocks and possible industrial areas. In the central area of the city a small agora was located which is surrounded by a stoa, a possible *bouleuterion* or *prytaneion* and several smaller structures. The architectural and archaeological surveys revealed multiple building stages at the site. The earliest identified thus far is represented by the acropolis, which probably dates to the early Classical period. The exterior enceinte, the regular street pattern, housing blocks, and the major buildings at the agora all date from the later 4th century BCE. It became clear that some of the 4th century buildings were reused at a later stage. The survey finds suggest that this occupation phase can be probably dated to the later 3rd or 2nd century BCE but further research is necessary to confirm these dates. It is theorised that the fortification of the site in the later 4th century BCE is related to the changing political and economic relationship between the *poleis* of Pharsalos and Halos during this period.

BIBLIOGRAPHY

- Ager S., 1996. *Interstate arbitrations in the Greek world, 337-90 B.C.*, Berkeley.
Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1907. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία, ΠΑΕ, 162-169.
Blum I., 1982. Die Stadt Eretria in Thessalien, AAA 15, 159-172.
Decourt J.C., 1995. *Inscriptions de Thessalie I. Les cités de la vallée de l'Énipeus*, Paris.
Decourt J.C. – Nielsen Th. – Helly B., 2004. Thessalia and adjacent regions, in Hansen M.H. – Nielsen Th.H. (eds.), *An inventory of Archaic and Classical poleis*, Oxford, 676-731.

- Georganas I., 2001. Early Iron Age tholos tombs in Thessaly (c. 1100-700 BC), *MeditArch* 13, 47-54.
- Θεοχάρης Δ., 1964. Καλλιθέα, *ΑΔ* 19, *Χρονικά*, 261-262.
- Morgan C., 2003. *Early Greek states beyond the polis*, London.
- Prummel W., 2003. Animal husbandry and mollusc gathering, in Reinders H.R. – Prummel W. (eds.), *Housing in Hellenistic Halos*, Utrecht, 175-223.
- Stählin F., 1906. Zur Landeskunde der Phthiotis, *AM* 31, 1-37.
- Stählin F., 1914. Die Grenzen von Melitaia, Pereia, Peumata und Chalai, *AM* 39, 83-103.
- Stählin F., 1967. *Das hellenische Thessalien*, Amsterdam. (reprint of the 1924 edition).
- Stählin F., 1938. Peuma, *RE*. Vol. 19.2, 1399-1405.
- Reinders H.R. – Prummel W. (eds.), 2003. *Housing in Hellenistic Halos*, Utrecht.
- Rogers Rev. E., 1932. *The copper coinage of Thessaly*, London.
- Τουφεξής Γ., 1988. Φάρσαλα, Οικόπεδο αδελφών Τσουμάδη, *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, 271-274.
- Tziafalias A. – Zaouri A.K., 1994. Από τη βόρεια Περραιβία ως την αρχαία Κρανώνα. Νεκροταφεία της πρώιμης εποχής του σιδήρου, in *ΠΜΚ*, 143-152.
- Tziafalias A. – Haagsma M.J. – Karapanou S. – Gouglas S., 2006. Scratching the surface. A preliminary report on the 2004 and 2005 seasons of the Urban Survey Project at Kastro Kallithea (Peuma), Thessaly, *Mouseion* 6, 91-135.

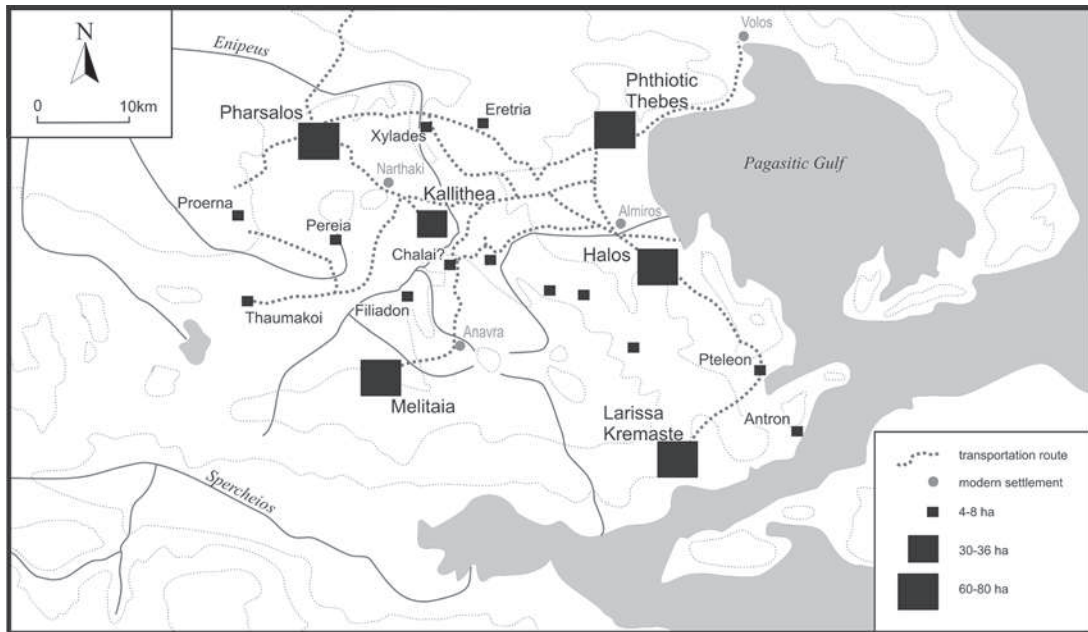

Fig. 1. Map of Achaia Phthiotis with Ancient and Modern sites.

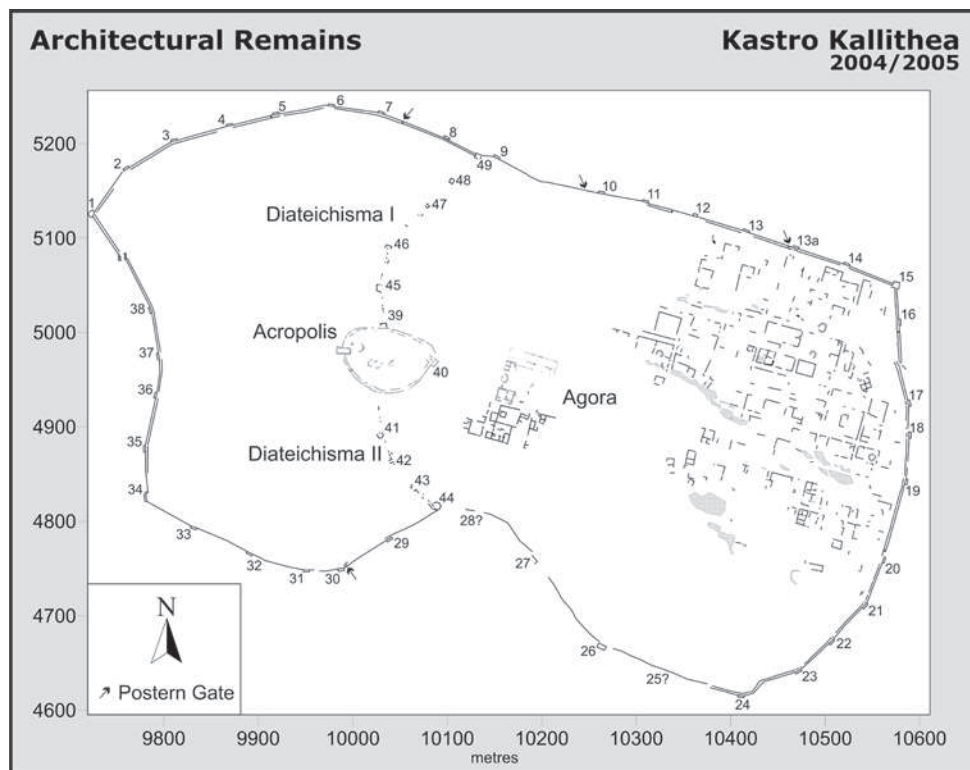

Fig. 2. Map of the architectural remains at Kastro Kallithea.

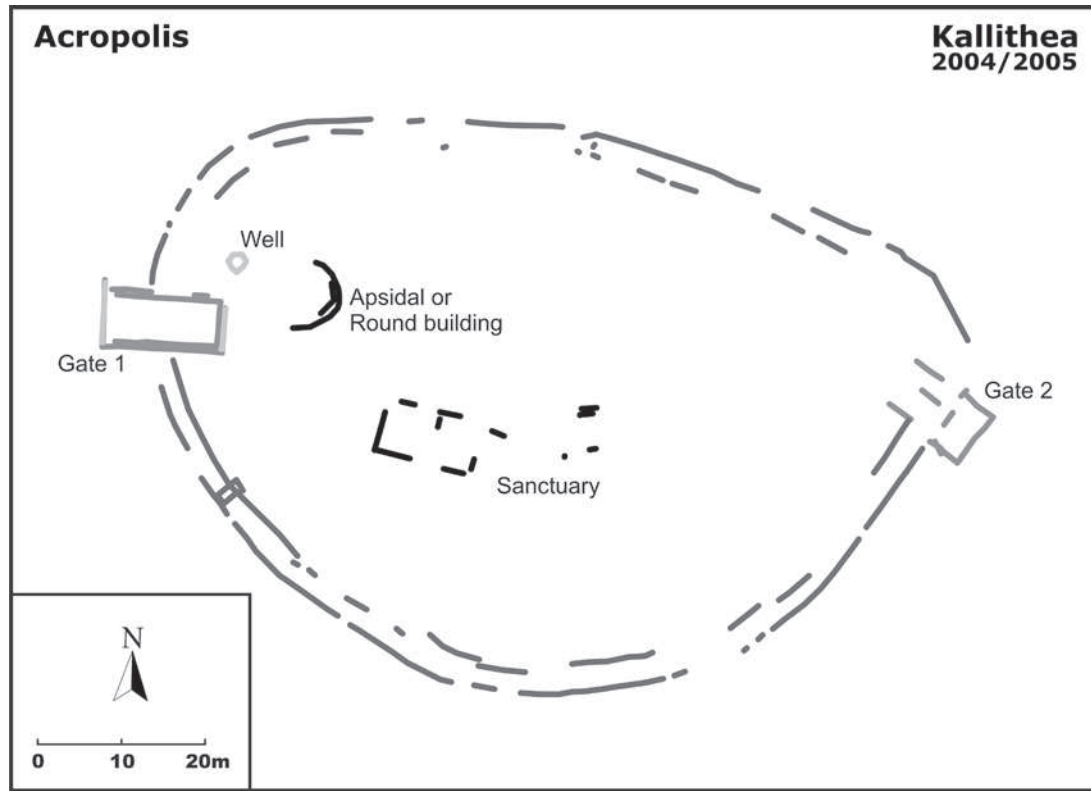

Fig. 3. Architectural remains of the Acropolis.

Fig. 4. The Eastern City gate.

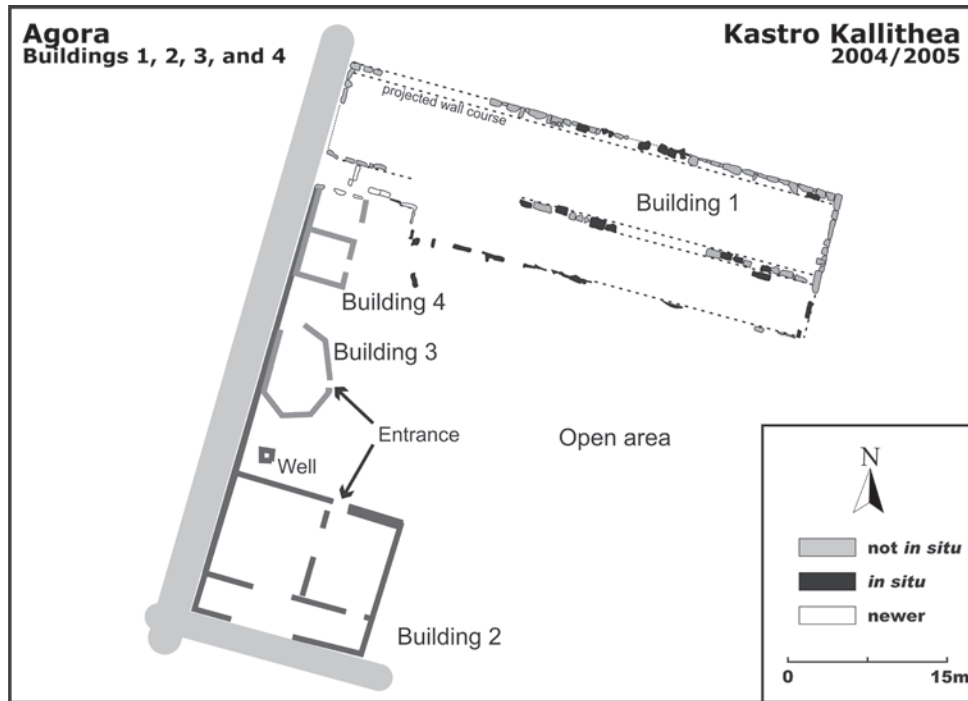

Fig. 5. Architectural Remains in the Agora Area.

Fig. 6. Stone with breast-like protrusions found in the entrance of Building 5.

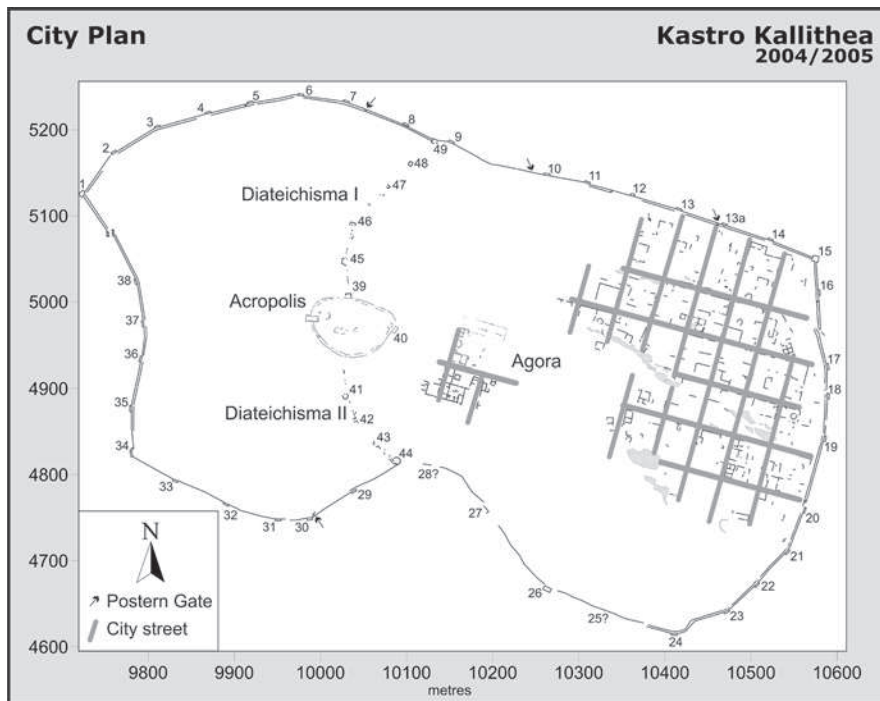

Fig. 7. Reconstructed Street Plan.

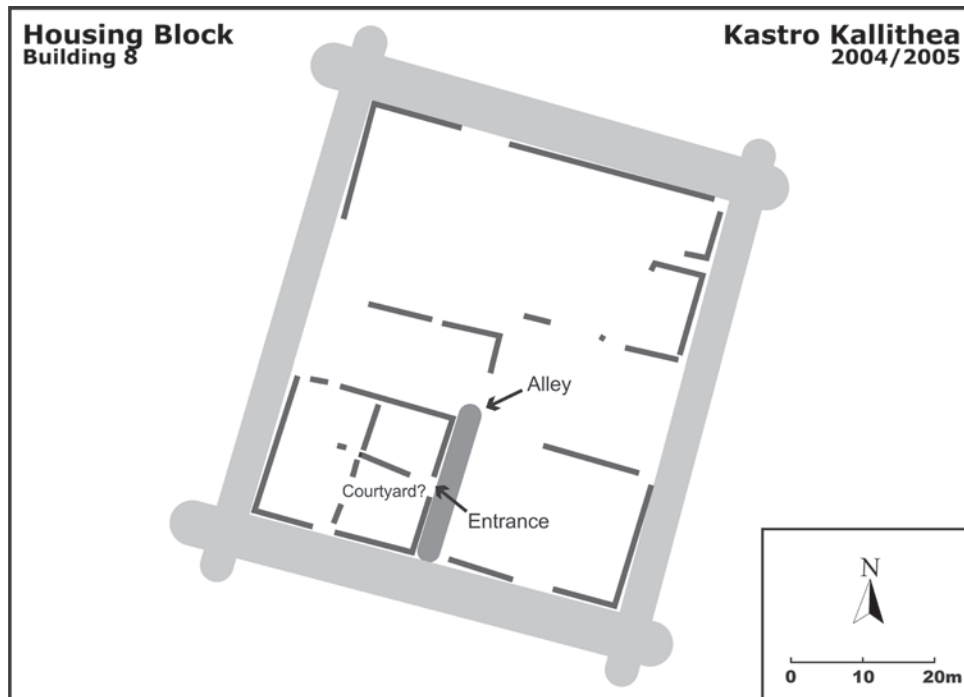
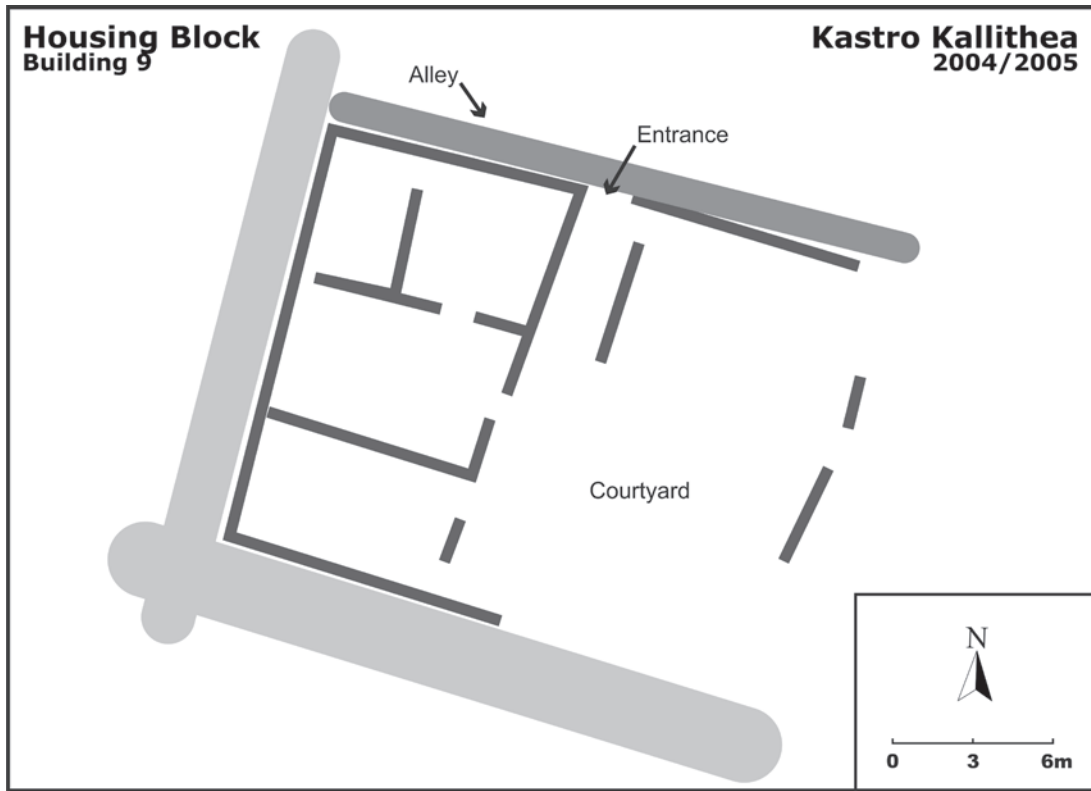

Fig. 8. Buildings 8 and 9: architectural remains of probable domestic structures.

ΟΙ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ ΓΡΑΠΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΣΤΕΡΕΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Δημήτριος Παλαιοθόδωρος

Η διακοσμημένη κεραμική από την Ανατολική Ελλάδα είναι πολύ σπάνια στον ελλαδικό χώρο. Από τις τρεις σημαντικές σχολές γραπτών αγγείων του ύστερου 6^{ου} αιώνα, την κλαζομενική, τη μελανόμορφη της Σάμου και τον ρυθμό των Φικελλούρων, μόνον η τελευταία έχει κάποια ισχνή παρουσία σε ελλαδικές θέσεις. Η χαρτογράφηση αυτής της παρουσίας και οι πιθανές ερμηνείες της είναι το θέμα που θα αναπτύξω¹.

Επί μακρόν, η παραγωγή των εργαστηρίων του ρυθμού των Φικελλούρων (σήμερα είναι γνωστά 1000 περίπου αγγεία και θραύσματα), αποδίδονταν στην Ρόδο². Η άποψη βρήκε στήριγμα στα εντυπωσιακά ευρήματα των ανασκαφών του ομώνυμου νεκροταφείου από τους Alfred Billioti και August Salzmann μεταξύ 1859 και 1871³, αλλά και άλλων νεκροταφείων της Ρόδου που ανέσκαψαν συστηματικά Ιταλοί αρχαιολόγοι στη δεκαετία του 1930, και ιδιαίτερα στο Μακρύ Λαγγόνι της Καμίρου⁴, όπου ένας στους πέντε τάφους του δεύτερου μισού του 6^{ου} αι. π.Χ. περιείχε ένα τουλάχιστον αγγείο του ρυθμού. Σε ανάλογα κριτήρια βασίστηκε και η εναλλακτική άποψη, που θέλει ένα μέρος της παραγωγής τουλάχιστον να γίνεται στη Σάμο. Τα ευρήματα από το Ηραϊόν της Σάμου, και από τις παλαιές γερμανικές ανασκαφές του Πυθαγορείου είναι πιο πολυάριθμα από τα αντίστοιχα της Ρόδου, αλλά αντιπροσωπεύονται κυρίως οι ανεπτυγμένες φάσεις του ρυθμού⁵. Μια τρίτη πρόταση θεωρεί το ρυθμό ένα είδος κοινής της Ανατολικής Ελλάδας, με βασικά κέντρα παραγωγής τη Μίλητο, τη Ρόδο, τη Σάμο και την Έφεσο⁶. Ακόμη πιο πρόσφατη είναι η θέση σύμφωνα με την οποία τα εργαστήρια των

---

1. Κεραμική των Φικελλούρων: Cook 1933-1934, 1954, 1-5. Schauss 1983, 1986 και Cook – Dupont 1998, 77-91. Πρόσφατα, οι Kerschner – Schlotzhauer 2005, 46, πρότειναν την υιοθέτηση του όρου «Αρχαϊκή Νότια Ιωνική Κεραμική II», η επιτυχία του οποίου θα κριθεί στο μέλλον. Οι ίδιοι συγγραφείς (46-52), αναγνώρισαν μια μεταβατική ομάδα μεταξύ του εν λόγω ρυθμού και του Μέσου Ρυθμού των Αιγάρων II, την οποία βάπτισαν « Αρχαϊκή Νότια Ιωνική Κεραμική IIa». Οι απαρχές του ρυθμού έχουν επίσης αναζητηθεί στον λεγόμενο « Μέσο Ρυθμό των Αιγάρων III», ή σε κάποια άγνωστα ακόμη πρότυπα του Καρικού Ρυθμού των Αιγάρων: Cook 1978-1980, 1992, 1993 και 1999. Cook – Dupont 1998, 44-45 και 63-66. Πρωϊμότερες υποθέσεις σχετικά με την ύπαρξη ενός Πρώιμου η Πρώτο-Ρυθμού των Φικελλούρων (Greenwalt 1971 και Καρδάρη 1963, 197-198) έχουν εγκαταλειφθεί.

2. Π.χ. Gates 1983, 39-41 και Yalouris 1997, 65.

3. Gates 1983, 44-72.

4. Maiuri 1923-1924. Jacopi 1929. Laurenzi 1936 (Ιάλυτος). Jacopi 1931, 1933a (Κάμειρος). Blinkenberg 1931, 284, nos. 992-994 (Λίνδος).

5. Boehlau 1898. Gercke 1996, 24-27, 49. Walter-Karydi 1973.

6. Walter-Karydi 197. Markoe – Serwint 1985, 31.

Φικελλούρων εντοπίζονται στη Μίλητο, με εξαίρεση κάποιες απομιμήσεις. Η θέση αυτή βασίστηκε στις πρωτοπόρες εργαστηριακές αναλύσεις που έκανε ο Pierre Dupont με βάση ένα μεγάλο τμήμα του υλικού από την Ίστρο, αλλά και σε πιο πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες αυστριακών και γερμανών επιστημόνων, που βασίστηκαν σε ευρήματα από διάφορες μικρασιατικές θέσεις⁷. Με κάποιες παρεκκλίσεις, επιβεβαιώνεται ότι οι κυριότερες ομάδες του ρυθμού των Φικελλούρων επιχωριάζουν στην Μίλητο. Η θέση αυτή έχει γίνει σήμερα αποδεκτή από το σύνολο σχεδόν των μελετητών⁸. Επιπλέον, πολυάριθμα είναι τα ευρήματα από τη Μίλητο και τα Δίδυμα που έφεραν στο φως οι γερμανικές ανασκαφές του δευτέρου μισού του 20^{ου} αιώνα και προέρχονται κατά κύριο λόγο από ιερά, αλλά και οικιστικά σύνολα (80 και 20 θραύσματα αντίστοιχα)⁹. Εκεί αντιπροσωπεύονται όλα τα σχήματα του ρυθμού. Κυριότερα είναι ο ωσειδής αμφορέας με λαιμό και ο αμφορίσκος, για τον οποίο θα κάνουμε λόγο παρακάτω. Τα υπόλοιπα σχήματα (υδρία, οينوχόη, πινάκιο, ιωνική κύλικα, στάμνος, πρόχους, όλπη, αρύβαλλος, δίνος και κρατήρας) είναι λιγότερο δημοφιλή¹⁰.

Το γεγονός ότι ο ρυθμός των Φικελλούρων είναι προϊόν μιλησιακών εργαστηρίων έχει σημαντικές ποιοτικές επιπτώσεις στην έρευνα της διάδοσης των αγγείων του. Πρόσφατα ευρήματα επιτρέπουν να συμπληρωθούν και εν μέρει να αναθεωρηθούν τα πορίσματα της προηγούμενης έρευνας¹¹. Πέρα από την σχετικά ισχυρή παρουσία του στην επικράτεια της Μιλήτου, ο ρυθμός των Φικελλούρων είναι εξαιρετικά δημοφιλής στα Μύλασα (από το νεκροταφείο του Damlibogaz προέρχονται τα αγγεία που κατέκλυσαν το εμπόριο αρχαιοτήτων στις αρχές της δεκαετίας του 1970)¹², ενώ είναι παρών και σε άλλες θέσεις της Καρίας (Λάβραυνδα, ιερό του Σινύρι, Ιασός)¹³. Στην Ιωνία, αγγεία του ρυθμού έχουν ανασκαφεί στην Έφεσο, ενώ από την ενδοχώρα της Μικράς Ασίας έχουμε παραδείγματα από τις Σάρδεις και το Δασκύλειον¹⁴. Πολύ δημοφιλής είναι ο ρυθμός στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (Σάμος, Ικαρία), τα Δωδεκάνησα (Ρόδος και Νίσυρος¹⁵), και τις μιλησιακές αποικίες στη Μαύρη Θάλασσα (πάνω από 200 θραύσματα από το Berezan, μεγάλες ποσότητες από την Ιστρία, και λιγότερα ευρήματα από την Απολλωνία (25)¹⁶ το Παντικάπαιον (50), το Νυμφαίον, το Μυρμήκειον και την Ολβία (12)¹⁷. Στην Βόρεια Μικρά Ασία και την Προποντίδα τα ευρήματα

7. Σύμφωνα με τις αναλύσεις του Dupont 1978, 1983, 27-28, 34: η μεγάλη πλειοψηφία των αγγείων του ρυθμού προέρχεται από το ίδιο κέντρο, τη Μίλητο, με ελάχιστες εξαιρέσεις, από την Ολβία και την Ιστρία. Βλ. επίσης Cook – Dupont 1998, 89-90. Για άλλες απομιμήσεις, βλ. Schauss 1986, 293-294. Οι μελέτες των Seifert 1998 και κυρίως των Akurgal, Kerschner, Mommsen, Nimeier 2002, απέδειξαν ότι οι περισσότερες ομάδες του Ρυθμού των Φικελλούρων (όσες δηλαδή αναλύθηκαν εργαστηριακά) είχαν πηλό που προέρχονταν από τη Μίλητο.

8. Π.χ. Boardman 1998, 147-148. Padgett 2003, 275-277.

9. Βλ. τις ανασκαφικές εκθέσεις που δημοσιεύονται στο περιοδικό *IstMitt* από το 1959 ως το 1992, καθώς και Ketteler 1999. Schlotzhauer 1999 (Μίλητος) και *IstMitt* 1971-1980 (Δίδυμα).

10. Cook 1933-1934, 54-60.

11. Cook 1933-1934, 85-89, 92, 96-98 και Schauss 1996, 30-37.

12. Εισαγωγές: Kälın 1979, 5-9. Gercke 1981, 28-75. Markoe – Serwint, 34, n° 33. Shapiro – Picón – Scot 1995, 59, n° 18-20. Καρικές απομιμήσεις: Cain 1973-1974. Hemelrijk 1982. Lenz 1997. Cook 1993 και 1999.

13. Λάβραυνδα: Jully 1981, 12, αρ. 33-38, pl. 2 και 28. Ιερό του Σινύρι: Robert 1959, II, pl. 23, 24.1-9. Ιασός: Laviosa 1992, 84, εικ. 106.

14. Έφεσος: *ÖJh* 23, 1926, 255-256, fig. 47. Cook 1981, pl. 107.1. Σάρδεις: Greenwalt 1971. Δασκύλειον: Görtekin-Demirs 2003.

15. Jacopi 1933b, 500-501, fig. 28 και 504-505, fig. 32.

16. Οι αριθμοί εντός παρενθέσεων αναφέρονται στον κατάλογο των αμφορίσκων στο παράρτημα.

17. Βλ. γενικά Alexandrescu 1978a, 57 και Boujek 1990, 22-31, 34 και 36. Ιστρία: Lambrino 1933, 311-344. Dimitriu 1962. Alexandrescu 1978a, 53-57.

είναι σποραδικά (Ελαιούς (αρ. 35), Σινώπη (αρ. 28)). Ένας μικρός αριθμός αγγείων εμφανίζεται στη Θάσο, ένας αμφορέας προέρχεται από το Φανάριον της Θράκης και άλλος ένας από το ιερό της Παρθένου στην Νεάπολη της Καβάλας¹⁸. Ο ρυθμός απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά από την Αιολίδα και τη Βόρεια Ιωνία: δεν υπάρχουν καθόλου ευρήματα στη Σμύρνη, ενώ αναφέρεται ένας πολύ μικρός αριθμός αγγείων από την ακρόπολη της Μυτιλήνης¹⁹.

Μικρή είναι και η διάδοση του ρυθμού στην Κιλικία και την συρο-παλαιστινιακή ακτή²⁰. Αντίθετα, σε θέσεις ιωνικού ενδιαφέροντος στην Αίγυπτο, όπως η Ναύκρατις και το Tell Defenneh, ο ρυθμός των Φικελούρων είναι εξαιρετικά δημοφιλής²¹. Σε μικρότερο βαθμό, ο ρυθμός απαντά και στις ελληνικές αποικίες της Λιβυής (στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Κυρήνη και στην Ταυχείρα)²². Καλή είναι η εικόνα του ρυθμού στην Κύπρο, με διάσπαρτα ευρήματα στη Σαλαμίνα, το Κίτιον, την Αμαθούντα και κάποια παλαιότερα από τις ανασκαφές του Luigi Palma di Cesnola, που σήμερα βρίσκονται στη Νέα Υόρκη²³.

Οι βασικές αγορές των ελληνικών αγγείων, οι ίδιες οι πόλεις της μητροπολιτικής Ελλάδας και οι ελληνικές και ετρουσκικές θέσεις στην Ιταλία δεν παρουσιάζουν αξιόλογο αριθμό ευρημάτων. Η διασπορά πάντως μεμονωμένων αγγείων του ρυθμού των Φικελούρων στις περιοχές αυτές είναι μεγάλη: στην Ετρουρία η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται φυσιολογικά στο ελληνικό ιερό της Αφροδίτης στην Gravisca, με 37 δημοσιευμένα θραύσματα²⁴. Ο αριθμός, που είναι εντυπωσιακός, οφείλεται στο γεγονός ότι το συγκεκριμένο ιερό ήταν το κυριότερο σημείο αναφοράς των Ιώνων και αιγινητών εμπόρων στην κεντρική και βόρεια Ιταλία. Στις αμιγώς ετρουσκικές πόλεις τα ευρήματα είναι σαφώς λιγότερα: ένας αμφορέας από την Ταρκυνία, δύο θραύσματα από το Cerveteri, άλλο ένα θραύσμα από το Montalto di Castro, ένας αμφορέας και ένας αμφορίσκος από το Vulci (αρ. 22) είναι το σύνολο των δημοσιευμένων ευρημάτων²⁵. Σε ζώνες όπου η ετρουσκική παρουσία δεν είναι αμιγής, σημειώνουμε έναν αμφορίσκο (23) και μια αποσπασματική οινοχόη από την Αδρία και, στο βορειότερο σημείο της διάδοσης του ρυθμού στην Κεντρική Ευρώπη, έναν αποσπασματικό αμφορίσκο από το Forcello της Λομβαρδίας, ένα εξαιρετικά σημαντικό εύρημα, καθώς προέρχεται από ένα κλειστό και πολύ καλά χρονολογημένο οικιστικό σύνολο του 510-500 π.Χ. (31)²⁶.

Στην Κάτω Ιταλία και την Σικελία, τα ευρήματα είναι ακόμη πιο σπάνια: μία υδρία από την Ποσειδωνία²⁷, ένας αμφορίσκος από το Policoro (14) και ένας αμφορίσκος από τις Συρακούσες (18) είναι τα μοναδικά γνωστά αγγεία του ρυθμού²⁸.

Στις Κυκλάδες και την ηπειρωτική Ελλάδα, τα ευρήματα είναι λιγοστά. Στις Κυκλάδες

18. Θάσος: Kahil 1960, 2, pl. III.1-4. Φανάριον: BCH 101, 1977, 618, fig. 246. Νεάπολη: BCH 86, 1962, 836, fig. 8.

19. *Hesperia* 61, 1992, 366, n° 36-37, pl. 81. Βλ. επίσης Schauss 1996, 34, σημ. 12.

20. Cook 1954, 3, n° R14 (Mersin), pl. 9.11 (Al Mina) και 9.12 (Ταρσός).

21. Ναύκρατις: Möller 2000, 244-248. Tell Defenneh: Cook 1933-1934, 86-87 και 1954, 5-13, pl. 1-9.

22. Κυρήνη: Schauss 1985, 85-89, nos 538-556, pl. 31.3. Από την Ταυχείρα προέρχεται ένα αγγείο που πιθανόν να είναι απομίμηση: Boardman – Hayes 1966, 47, pl. 29, nos.586.

23. Gjerstad – Calvet – Yon – Karageorgis – Thalmann 1977, 35, no. 164, pl. 19.3-5 (Νέα Υόρκη), 36, pl. 20-21.1, και 36, n° 176, pl. 20.5 (διάφορες θέσεις), 80, nos. 171-172, pl. 17.9 (Αμαθούς).

24. Boldrini 1994, 105-114.

25. Ταρκυνία: Palottino 1932-1933. Vulci: *MonIned* 1, 1831, pl. 24 και ο αμφορέας που αναφέρει ο Cook 1954, 1, n° C9. Montalto και Cerveteri: Martelli-Cristofani 1978, 191-192.

26. Λεπτομέρειες για το εύρημα αυτό γνωρίζω χάρη στην γενναιοδωρία του ανασκαφέα, καθ. Raffaele De Marinis του Πανεπιστημίου του Μιλάνου, τον οποίο ευχαριστώ ιδιαίτερα.

27. Sestieri 1950.

28. Guzzo 1978, 116-120.

δεν υπάρχουν δημοσιευμένα ευρήματα, με εξαίρεση τη Δήλο, απ' όπου προέρχονται 11 συνολικά αγγεία (9 από το Ηραίον, 1 από τη Ρήνεια και ένας αμφορίσκος από το όρος Κύνθος [27])²⁹. Από την Αθήνα αναφέρονται τέσσερα θραύσματα από την Ακρόπολη, ένας εξαιρετικός αμφορίσκος (21) και ένα θραύσμα αμφορέα από την Αγορά, καθώς ένα ακόμη αγγείο από άγνωστη θέση, μόλις έξι δηλαδή αγγεία συνολικά³⁰. Από την Αττική αναφέρεται ένα ακόμη εύρημα, ένας αποσπασματικός αμφορίσκος από την Ελευσίνα (63). Μία όλη, σχήμα σπανιότατο, προέρχεται από την Κόρινθο³¹. Από την Αίγινα λέγεται ότι προέρχονται επτά αγγεία. Το σημαντικότερο είναι ο επώνυμος αμφορέας του Ζωγράφου του Altenburg, με παράσταση κωμαστών. Η προέλευση πάντως δεν είναι σίγουρη³². Δύο ακόμη αμφορείς προέρχονται από ανασκαφές στο ιερό της Κολώνας³³, ενώ από τα νεκροταφεία της νήσου προέρχονται τρεις αμφορίσκοι, ένας πρώιμος στην Αθήνα (3), και δύο υστερότεροι, στην Αθήνα και την Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας στο Παρίσι αντίστοιχα (8 και 20). Από τους Δελφούς προέρχεται ένας ακόμη αμφορίσκος, αδημοσίευτος (43). Το πανόραμα των φτωχών ευρημάτων από τον ελλαδικό χώρο συμπληρώνουν δύο αμφορίσκοι από το νεκροταφείο της Δημητριάδος (32 και 38) (εικ. 1-2)³⁴.

Οκτώ από τα δεκαοκτώ συνολικά αγγεία του ρυθμού των Φικελλούρων που προέρχονται από τον Ελλαδικό χώρο είναι αμφορίσκοι. Μάλιστα, η πλειοψηφία των ευρημάτων προέρχεται από ταφές, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα αγγεία του ρυθμού που βρέθηκαν στην Ελλάδα, τα οποία, με την πιθανή εξαίρεση του αμφορέα του Ζωγράφου του Altenburg, προέρχονται από ιερά.

Ο αμφορίσκος είναι σχετικά δημοφιλές σχήμα και στην Ιταλία, με έξι παραδείγματα από τα συνολικά εννέα αγγεία που προέρχονται από διάφορες πόλεις (14, 18, 22, 23, 31, 67). Εκτός από τους αμφορίσκους του Forcello (31) και της Gravisca (67), τα ευρήματα προέρχονται από τάφους. Σπάνιοι είναι οι αμφορίσκοι στα ιερά του Μεσογειακού χώρου, στην Ολβία (12), τη Μυτιλήνη (68), τα Λάβραυνδα (65), τη Μίλητο (65-66) και το Ηραίον της Σάμου (5). Αντίθετα, το σχήμα κυριαρχεί σε τάφους και οικιστικά σύνολα. Από τάφους της Ρόδου προέρχονται τα 27 από τα 68 συνολικά δείγματα που είναι γνωστά³⁵.

Το όνομα «αμφορίσκος» είναι παραπλανητικό. Προτιμάται από τους μελετητές αντί του παλαιότερου αμφορέας-λήκυθος, επειδή αποδίδει καλύτερα την καταγωγή του σχήματος από τον κανονικό σχήματος ωσειδή αμφορέα με λαιμό. Ο αμφορίσκος έχει ψηλό κωνικό πόδι και λεπτό στόμιο. Οι κοντές λαβές είναι αυλακωτές, όπως και στον αμφορέα του ρυθμού των Φικελλούρων. Οι διαστάσεις κυμαίνονται μεταξύ 20 και 30 εκ., αν και υπάρχουν κάποια πα-

29. Dugas 1935, 72-74, pl. 50-51.

30. Ακρόπολις: Graef-Langlotz 1925, nos 443-446. Αγορά: *Hesperia* 8, 1939, 234, fig. 32 και 9, 1940, 166, n° 28, fig. 13. Αθήνα, γενικά: Cook 1933-1934, 85.

31. Μουσείο Κορίνθου αρ. ευρ. Cp-872: Weinberg 1943, pl. 45, αρ. 379.

32. CVA Altenburg 1, pl. 10-12.

33. Walter-Karydi 1982, 12-13.

34. Οι δύο αμφορίσκοι δημοσιεύθηκαν περιληπτικά από την ανασκαφέα, την κα. Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου της ΙΓ' ΕΠΚΑ (1991, πίν. 85^α-β), η οποία μου έδωσε πολύτιμες πληροφορίες για το εύρημα, μου επέτρεψε να δω τα εν λόγω αγγεία και να δημοσιεύσω φωτογραφίες τους. Την ευχαριστώ ιδιαίτερω γι' αυτό. Τα δύο αγγεία βρέθηκαν μεταξύ άλλων, θρυμματισμένα έξω από σαρκοφάγο με πώρινο σαμαρωτό κάλυμμα που περιείχε δύο ταφές, καθώς και αττικές ληκύθους του 1^{ου} τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ.

35. Στην μεγάλη αυτή δημοφιλία εδράζεται η παλαιότερη άποψη που απέδιδε το σχήμα σε ροδιακά εργαστήρια: Cook 1933-1934, 60.

ραδείγματα που φθάνουν τα 36-40 εκ. (20, 24, 57). Στον αντίποδα, αρκετοί αμφορίσκοι έχουν διαστάσεις κάτω από τα 20 εκ (10, 18, 19, 36, 38, 46, 47, 58-61).

Υπάρχουν τέσσερις εκδοχές του σχήματος: στην πρώτη, που είναι και η πρωϊμότερη, το αγγείο έχει ωσειδές περίγραμμα και γενικά μικρό ύψος. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι αμφορίσκοι της Αίγινας στην Αθήνα και το Παρίσι (3 και 8). Οι αμφορίσκοι του σχήματος Β διατηρούν το ωσειδές περίγραμμα, αλλά έχουν ραδινότερες αναλογίες και στενότερο στόμιο. Από τον ελλαδικό χώρο προέρχονται ο πρώτος αμφορίσκος της Δημητριάδος (32) (εικ. 1), ένας αμφορίσκος από την Αίγινα (20), ο αμφορίσκος της Αγοράς της Αθήνας (21) και της Δήλου (27). Στο σχήμα Γ, που έχει στενότερο σώμα και πιο γωνιώδες περίγραμμα, ανήκει ο δεύτερος και καλύτερα διατηρημένος αμφορίσκος της Δημητριάδος, που διασώζει το στόμιο και τις λαβές (38) (εικ. 2), και ο αμφορίσκος των Δελφών (43). Ο τέταρτος τύπος, με υπερβολικά επίμηκες σώμα, απαντά μόνο στη Ρόδο (58-62). Η μετάβαση σε ραδινότερα σχήματα γίνεται το 540 περίπου π.Χ., εποχή κατά την οποία εμφανίζεται τόσο ο λεπτός αμφορέας με λαιμό του κλαζομενιακού εργαστηρίου, όσο και ορισμένα πειραματικά δείγματα λεπτών αμφορέων στα αττικά εργαστήρια³⁶.

Οι αμφορίσκοι σπανίως φέρουν εικονιστική διακόσμηση (1, 6, 7, 15). Εξίσου σπάνια είναι η διακόσμηση σε σειρές με μισοφέγγαρα, τυπική των αμφορέων του ρυθμού των Φικελλούρων (3, 4, 5, 16), και σπείρες (16) ή σε ζώνες, κατά το παράδειγμα των λεγόμενων ιωνικών κυλίκων και αμφορέων (58-62). Στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων – και σε όλα τα παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο και την Ιταλία – το αγγείο διακοσμείται απλώς με δικτυωτό κόσμημα και μισοφέγγαρα στο σώμα, μαιάνδρο στο λαιμό και άσημα φυτικά κοσμήματα ή ταινίες στον ώμο.

Με εξαίρεση τα πρώιμα δείγματα του σχήματος Α, που ανάγονται στα 540-530 π.Χ., η πλειοψηφία των αμφορίσκων χρονολογείται στο διάστημα 520-494 π.Χ. Η κατώτερη χρονολογία οριοθετείται από την καταστροφή της Μιλήτου από τους Πέρσες, το καθολικά αποδεκτό όριο του τέλους της παραγωγής των αγγείων του ρυθμού των Φικελλούρων. Η χρονολόγηση στα τέλη του 6^{ου} αιώνα επιβεβαιώνεται και από τα συνευρήματα: αμφορίσκοι απαντούν συχνά μαζί με αττικά μελανόμορφα αγγεία του ύστερου 6^{ου} αι. π.Χ. σε τάφους της Ρόδου (48, 49, 55-62) Επίσης, ο αμφορίσκος από το stratum F του Forcello (31) έχει χρονολογηθεί στο τέλος του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Στο ίδιο χρονικό ορίζοντα τοποθετούνται και τα περισσότερα ευρήματα αγγείων του ρυθμού των Φικελλούρων στον ελλαδικό χώρο. Με εξαίρεση τον επώνυμο αμφορέα του Ζωγράφου του Altenburg που λέγεται ότι προέρχεται από την Αίγινα και τον πρώιμο αμφορίσκο (3) από την ίδια θέση, όλα τα υπόλοιπα ευρήματα ανήκουν στα προηγμένα δείγματα του ρυθμού.

Ο ισχνός αριθμός των ευρημάτων στην κεντρική αλλά και τη νότια Ελλάδα, όπου κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. κυριαρχούν οι εκδοχές του μελανόμορφου ρυθμού, έρχεται σε αντίθεση με την ευρύτατη διάδοση των αγγείων του ρυθμού στον ανατολικό ελληνικό χώρο και τον Εύξεινο Πόντο. Η παρουσία της Δημητριάδος, ανάμεσα στους τόπους εύρεσης των αγγείων του ρυθμού, είτε δεχθούμε την ταύτιση της θέσης με την αρχαία πόλη των Παγασών, είτε όχι, εκπλήσσει³⁷. Η Θεσσαλία γενικότερα δεν είναι ένας δημοφιλής προορισμός για διακοσμημένα αγγεία, τόσο της μητροπολιτικής, όσο και της ανατολικής Ελλάδας.

36. Schauss 1986, 269.

37. Η ταύτιση του αρχαϊκού και του κλασικού νεκροταφείου της πόλης όπου αργότερα αναπτύχθηκε η ελλη-

Αν και δεν έχουν γίνει σχετικές αρχαιομετρικές έρευνες, είναι γενικά αποδεκτό ότι το αγγείο χρησίμευε ως μυροδοχείο. Η χρήση αυτή υπαγορεύεται και από τις σπάνιες περιπτώσεις όπου υπάρχει μία μόνον λαβή (10, 58). Κατά την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, ο μικρασιατικός χώρος και η Δύση κατακλύζονται από λυδικά και ελληνικά μυροδοχεία, που περιείχαν τα περίφημα λυδικά αρώματα, την *βακκαρίδα* και το *βρενθείον*. Δύο είναι τα πλέον δημοφιλή σχήματα, το λύδιον, του οποίου η καταγωγή ανιχνεύεται στην ονομασία, και η λεγόμενη «σαμιακή λήκυθος». Είναι προφανές ότι οι αμφορίσκοι του ρυθμού των Φικελλούρων που συναντάμε στην Ελλάδα και τη Δύση στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα επιτελούν την ίδια λειτουργία. Σύμφωνα με τις λυδικές και τις ιωνικές συνήθειες, οι άνδρες άλειφαν τα σώματά τους με αρώματα κατά τη διάρκεια του συμποσίου, γεγονός που υποδεικνύει ότι το περιεχόμενο των μυροδοχείων δεν χρησίμευε αποκλειστικά για τον καλλωπισμό των γυναικών³⁸. Ο μικρός αριθμός των ευρημάτων στην κεντρική, αλλά και τη νότια Ελλάδα, οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στο γεγονός ότι τα αγγεία ταξίδευαν μαζί με τους κατόχους τους και δεν έφθασαν στον τελικό τους προορισμό μέσω του εμπορίου. Μαρτυρούν κινήσεις ατόμων κατά τη διάρκεια της εξόδου του ιωνικού ελληνικού και του λυδικού στοιχείου προς την Ελλάδα και τη Δύση, μετά την περσική κατάκτηση του 546 π.Χ., η οποία ασφαλώς επιτάθηκε με την αποτυχημένη ιωνική επανάσταση (500-493 π.Χ.). Η παρουσία ατόμων από την Λυδία και την Ιωνία, ιδιαίτερα ισχυρή στην Αττική και σε κέντρα όπως οι Δελφοί ή η Δήλος είναι γνωστή, τόσο από φιλολογικές, όσο και από επιγραφικές μαρτυρίες. Εξίσου έντονη όμως φαίνεται να ήταν η σχέση της Θεσσαλίας με την Ιωνία, ιδιαίτερα στα τέλη του 6^{ου} αι., όταν ο περίφημος Ανακρέων φιλοξενήθηκε γύρω στα 510 π.Χ. από τον Εχεκρατίδα της Φαρσάλου και τη σύζυγό του Δυσέριδα³⁹. Οι ταπεινοί αμφορίσκοι της Δημητριάδος ίσως να αποτελούν τα τελευταία ίχνη κάποιας Μιλησίας, λιγότερο διάσημης από την περίφημη εταίρα Θαργηλία, τη χήρα του Αντιόχου, που βασίλεψε στα Φάρσαλα για 30 χρόνια, και παρέδωσε την επικράτειά της στον Ξέρξη, το 480 π.Χ.⁴⁰.

νιστική Δημητριάς με τις Παγασές, το επίγειον των αρχαίων Φερών, υποστηρίζεται από την Μπάτζιου-Ευσταθίου 1996. Άλλες απόψεις τοποθετούν τις Παγασές στη θέση των Νέων Παγασών ή του Σωρού. Βλ. Liampi 2005, 30-32.

38. Για τα λυδικά αρώματα και τα αντίστοιχα μυροδοχεία, βλ. De la Genière 1984.

39. Bowra 1961, 284-316.

40. Πλουτάρχου, *Περικλής* 24.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Αμφορίσκοι του Ρυθμού των Φικελλούρων

ΣΧΗΜΑ Α

1. Selçuk, από την Έφεσο. Schauss 1986, 255, n° 34a (Ζωγράφος του Altenburg).
2. Cambridge 94-96, N10, 11a, GR 52.1899, θραύσμα από την Ναύκρατι. Cook 1933-1934, n° H1, pl. 8a. Schauss 1986, 254, n° 19 (Ζωγράφος του Altenburg).
3. Paris, Bibl. Nat. N 30, από την Αίγινα. Ύψ.: 25 εκ. De Ridder 1904, pl. 1, 30. CVA Cabinet des Médailles 1, pl. 5.1-2. Cook 1933-1934, n° Y1.
4. Oxford 1925.608d, θραύσμα από την Ναύκρατι. Cook 1933-1934, n° Y2.
5. Σάμος, θραύσμα από το Ηραϊόν. Cook 1933-1934, n° Y4.
6. Ρόδος 12396, από την Κάμειρο (t. cxv). Ύψ.: 33 εκ. Jacopi 1931, fig. 266, 267, pl. V. Cook 1933-1934, n° Y12, pl. 12. Walter-Karydi 1973, pl. 71-72, n° 555. Schauss 1986, 271, n° 66 (Ζωγράφος των Σατύρων που Τρέχουν).
7. Ρόδος 15387, από την Ιάλυσο (t. 4). Ύψ.: 33 εκ. Λείπει το πόδι. Laurenzi 1936, 83-85. Cook 1933-1934, n° Y12a. Cook 1954, 3. Walter-Karydi 1973, pl. 72, n° 556; Schauss 1986, 271, n° 67 (Ζωγράφος των Σατύρων που Τρέχουν).
8. Αθήνα, ΕΑΜ 10816, από την Αίγινα. Ύψ.: 28 εκ. Böhlau 1898, n° 35, fig. 30. Cook 1933-1934, n° Y13, pl. 15b. Schauss 1986, 269 (η διακόσμηση θυμίζει το εργαστήριο του Ζωγράφου του Altenburg).
9. Βερολίνο, inv. 3005 από την Κάμειρο. Ύψ.: 24 εκ. Böhlau 1898, n° 32. Cook 1933-1934, n° Y14. 10. Βοστώνη 300. Ύψ.: 19 εκ. Fairbanks 1928, pl. 30. Cook 1933-1934, n° Y15.
11. Ρόδος 11933 από την Ιάλυσο. Ύψ.: 33.5 εκ. Jacopi 1929, fig. 266. CVA Rodi 2, pl. 479.3. Cook 1933-1934, n° Y16.
12. St. Petersburg, από την Ολβία. Ύψ.: περίπου 30 εκ. AA 1914, 233, fig. 47. Cook 1933-1934, n° Y17. Cook 1954, 3.
13. Cambridge 1/24. Ύψ.: 29.5 εκ. CVA Cambridge 1, pl. 7.2. Cook 1933-1934, n° Y18.
14. Policoro. Αναφέρεται σε Guzzo 1978, 121.
15. Kassel, θραύσμα από τη Σάμο. Boehlau 1898, n° 59, pl. 12.3. Cook 1933-1934, n° Y5.

ΣΧΗΜΑ Β

16. Berne, από τα Μύλασα (Damilboğaz). Kälin 1979, 5-9.
17. Βασιλεία 1906.257, από την Κάμειρο. Ύψ.: 26 εκ. Cook 1933-1934, n° Y6. Cook 1954, 3. CVA Basel, Antikenmuseum 1, pl. 21.2-3.
18. Συρακούσες, από τις Συρακούσες (τ. 36). Ύψ.: 14 εκ. NSc 1925, 192, fig. 20. Cook 1933-1934, n° Y7.
19. Manchester, από τη Ρόδο. Ύψ.: 15.5 εκ. Cook 1954, 3, n° Y7a.
20. Αθήνα, ΕΑΜ 2815, από την Αίγινα. Ύψ.: 36 εκ. Böhlau 1898, n° 28, fig. 29a. Cook 1933-1934, n° Y19.
21. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς Ρ 13009, από την Αθήνα. Ύψ.: 28.5 εκ. *Hesperia* 8, 1939, p. 234, fig. 32. Cook 1933-1934, n° Y19a.
22. Κάποτε στη Ρώμη, συλλ. Canino, από το Vulci. Mon. ined. I, 1831, pl. 26.17. Cook 1933-1934, n° Y20. Πρόκειται για το πρώτο αγγείο του ρυθμού των Φικελλούρων που δημοσιεύθηκε. Ανασκάφηκε από τον πρίγκηπα του Canino Λουδοβίκου Βοναπάρτη στα κτήματά του στο Vulci, το 1828.
23. Adria A 179, θραύσμα από την Αδρία. Αρχικό ύψος: 40 εκ. Böhlau 1898, n° 29. Cook 1933-1934, n° Y21. CVA Adria 2, pl. 1.1-3.
24. Νέα Υόρκη MMA 26.60.22. Ύψ.: 24.5 εκ. Cook 1933-1934, n° Y22. Walter-Karydi 1973, pl. 71, n° 557.
25. Σόφια 6286^a, από τη θάλασσα στα ανοικτά της Απολλωνίας Ποντικής. Το πόδι λείπει. Αρχ. ύψ.: 31 εκ. Cook 1933-1934, n° Y22a. Cook 1954, 3.
26. Oxford 1939.3. Ύψ.: 24.5 εκ. Ashmolean Museum: *Report of the Visitors*, 1939, 15, pl. 5.2. Cook 1954, n° Y22β.
27. Δήλος Β 6048, θραύσμα από τη Δήλο. Dugas 1928, 49, pl. 18, n° 108. Cook 1933-1934, n° Y23.
28. Αγκυρα, από την Σινώπη. Cook 1953, n° Y23a.
29. Βερολίνο 3000, από την Κάμειρο. Ύψ.: 29 εκ. Böhlau 1898, n° 31. Cook 1933-1934, n° Y 24. CVA Berlin 4, pl. 172.3-4.
30. Βερολίνο F 3979. Ύψ.: 28 εκ. Böhlau 1898, n° 37. Cook 1933-1934, n° Y25. CVA Berlin 4, pl. 172.5-6.
31. Forcello, . θραύσμα από το Forcello. De Marinis, Rapi 2005, 148, fig. 63.
32. Βόλος, από τη Δημητριάδα. Ύψ.: 20 εκ. περίπου. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1991, πιν. 85β.
33. Επαρχιακό Μουσείο Λάρνακας, θραύσμα από το Κίτιον.

ΣΧΗΜΑ Γ

34. Ρόδος 13165, από την Κάμειρο. Ύψ.: 20.5 εκ. Jacopi 1931, fig. 360. CVA Rodi 1, pl. 422.1. Cook 1933-1934, n° Y8. Walter-Karydi 1973, pl. 71, n° 553.
35. Istanbul 5493, από την Ελαιούντα. Ύψ.: 18-19 εκ. Cook 1933-1934, n° Y9.
36. Λονδίνο, BM A1319, από την Κάμειρο. Ύψ.: 16 εκ. Böhlau 1898, n° 38. Cook 1933-1934, n° Y10.
37. Νέα Υόρκη, MMA CP 431, από την Κύπρο. Ύψ.: 23.7 εκ. Cook 1933-1934, n° Y11. Cook 1954, 3. Gjerstad, Calvet, Yon, Karageorgis, Thalmann 1977, 36, n° 178, pl. 21.1.
38. Βόλος, από τη Δημητριάδα. Ύψ.: 15 εκ. περίπου. Μπάτζιου-Ευσταθίου 1991, πιν, 85α.
39. Λούβρο A 333, από την Κάμειρο. Böhlau 1898, n° 33. Cook 1933-1934, n° Y26.
40. Λούβρο A 334, από την Κάμειρο. Ύψ.: 25 εκ. Böhlau 1898, n° 34. Cook 1933-1934, n° Y27.
41. Λονδίνο, BM A 1318 (60.4-4.39) από την Κάμειρο. Ύψ.: 26 εκ. Böhlau 1898, n° 36. Cook 1933-1934, n° Y28. Cook, Dupont, fig. 10.9a.
42. Παρίσι, Bibl. Nat. 28, από τη Ρόδο. Ύψ.: 25 εκ. CVA Cabinet des Médailles 1, pl. 5.3. Cook 1933-1934, n° Y29.
43. Δελφοί, από τους Δελφούς. Cook 1933-1934, n° Y30.
44. Cambridge G 40, από τη Ρόδο. Ύψ.: 25.3 εκ. CVA Cambridge 1, pl. 7.1. Cook 1933-1934, n° Y31.
45. Cambridge 2/24. Ύψ.: 26 εκ. CVA Cambridge 1, pl. 7.3. Cook 1933-1934, n° Y32.
46. Μόναχο 447. Ύψ.: 18 εκ. Sieveking, Hackl 1913, pl. 16. Cook 1933-1934, n° Y33.
47. Βερολίνο 30090. Ύψ.: 18 εκ. Cook 1933-1934, n° Y34. CVA Berlin 4, pl. 172.7-8.
48. Ρόδος 12353, από την Κάμειρο (t. cix). Ύψ.: 22.5 εκ. Jacopi 1931, fig. 249. CVA Rodi 1, pl. 422.4. Cook 1933-1934, n° Y35.
49. Ρόδος 12308, από την Κάμειρο (t. cxxxiii). Ύψ.: 24 εκ. Jacopi 1931, fig. 292. CVA Rodi 1, pl. 422.4. Cook 1933-1934, n° Y36.
50. St. Petersburg 1914.N.71, από το Παντικάπαιον. Ύψ.: περίπου 28 εκ. Λείπει το πόδι και το χέιλος. Cook 1933-1934, n° Y37. Cook 1954, 3.
51. Βουκουρέστι, θραύσμα από την Ιστρία. Dacia iii-iv, 1932-1933, 366, fig. 7, 374, n° 6. Cook 1933-1934, n° Y38.
52. Histria V 9408A, θραύσμα από την Ιστρία. Alexandrescu 1978a, pl. 20, n° 198.
53. Λονδίνο, BM A1317, από την Κάμειρο. Ύψος: 28 εκ. Böhlau 1898, n° 39. Cook 1933-1934, n° Y42. Cook, Dupont 1998, fig. 10.9b.
54. Αγνωστη θέση, από τη Ρόδο. Cook 1933-1934, n° Y42a.
55. Ρόδος 12978, από την Κάμειρο (t. lxxviii). Ύψ.: 27.5 εκ. Jacopi 1931, fig. 192. CVA Rodi 1, pl. 422.2. Cook 1933-1934, n° Y43.
56. Ρόδος 13440, από την Κάμειρο (t. c). Ύψ.: 22 εκ. Jacopi 1931, fig. 213. Cook 1933-1934, n° Y44. 57. Ρόδος 14114, από τα Φικέλλουρα (t. lxxiv). Ύψ.: 37 εκ. Jacopi 1933, fig. 212. Cook 1933-1934, n° Y45.

ΣΧΗΜΑ Δ

58. Ρόδος 13215, από την Κάμειρο (t. lxxvii). Ύψ.: 18 εκ. Jacopi 1931, fig. 202. CVA Rodi 1, pl. 422.3. Cook 1933-1934, n° Y39.
59. Ρόδος 13478, από την Κάμειρο (t. c). Ύψ.: 15 εκ. Jacopi 1931, fig. 215. Σχήμα Δ. Group 3. Y40. Συνευρήματα: τάφος c. Μαζί με Y41, Y41a, Y44.
60. Ρόδος 13438, από την Κάμειρο (t. c). Ύψ.: 16 εκ. Jacopi 1931, fig. 213. Cook 1933-1934, n° Y41.
61. Ρόδος 13439, από την Κάμειρο (t. c). Ύψ.: 16 εκ. Jacopi 1931, fig. 213. Cook 1933-1934, n° Y41a.
62. Ρόδος, από την Ιάλυσο (t. 46). Ύψ.: 23 εκ. Cook 1933-1934, n° Y41b. Laurenzi 1936, 166. Cook 1954, 3.

ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ

63. Πανεπιστήμιο Βερολίνου, αρ. D. 746, θραύσμα από την Ελευσίνα. Cook 1933-1934, 47.
64. Λάβρανδα, θραύσμα. Jully 1981, 12, n° 35, pl. 2.

65. Ζυρίχη 3401, θραύσμα από την Μίλητο (Kalabaktepe). *CVA Zürich* 1, pl. 3.2.
66. Ζυρίχη 3402, θραύσμα από την Μίλητο (Kalabaktepe). *CVA Zürich* 1, pl. 3.3.
67. Gravisca, θραύσμα. Boldrini 1994, 111, n° 206.
68. Μυτιλήνη, θραύσμα από την ακρόπολη. *Hesperia* 61, 1992, p. 366, αρ. 37, pl. 81.

SUMMARY

THE IMPORTS OF EAST GREEK PAINTED POTTERY IN CENTRAL AND SOUTHERN GREECE

Dimitris Palaiothodoros

In this paper, an attempt to map the distribution of East Greek painted pottery, namely the so-called Fikellura ware in Greece (especially in Central Greece and Thessaly) is made. Despite its name deriving from a Rhodian cemetery, the Fikellura pottery is a Milesian ware, produced between 560 and 494 B.C.

Popular in Eastern Aegean islands and in southern coastal Asia Minor, strongly present in the Ionian colonies in the Black Sea and northern Africa, the Fikellura ware is quite rare in mainland Greek sites, gaps in the archaeological documentation notwithstanding. Our survey has produced eighteen vases and fragments (6 from Athens, 1 from Eleusis, 1 from Corinth, 1 from Delphes, 7 from Aegina and 2 from Demetrias). Similar disparity is also observed in the western markets, Etruria, Magna Graecia and Sicily (12 vases in total, but note the 37 fragments from the Greek sanctuary at Gravisca).

Eight out of the eighteen imported vases are amphoriskoi. The name is misleading, since it applies actually to an *unguentarium*. Its limited presence, coupled with a relatively wide distribution (Delos, Aegina, Delphes, Demetrias) points not to trade, but rather to individuals from East Greece traveling west, a trend well documented in the epigraphic and historical record. (At the end of the study is appended a list of 68 amphoriskoi, classified in four different sub-variants).

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Akurgal M. – Kerschner M. – Mommsen H. – Nimeier W.-D., 2002. *Töpferzentren der Ostägäis. Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Vienna.
- Alexandrescu P., 1978a. *Histros IV. La céramique grecque*, Bucarest.
- Alexandrescu P., 1978b. La céramique de la Grèce de l'Est dans les cités pontiques, στο *Les céramiques de la Grèce de l'est et leur diffusion en occident. Colloque international. Centre Jean Bérard, Institut Français de Naples, 6-9 juillet 1976*, Paris, 52-61.
- Blinkenberg C., 1931. *Lindos. Fouilles de l'Acropole, 1902-1914*. 1. *Les petits objets*, Copenhagen.
- Boardman J., 1998. *Early Greek vase painting*, London.
- Boardman J. – Hayes J., 1966. *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic deposits I*, BSA Suppl. 4, London.
- Boehlau J., 1898. *Aus ionischen und italischen Nekropolen*, Leipzig.
- Boldrini S., 1994. *Gravisca. Scavi nel santuario 4. Le ceramiche ioniche*, Bari.
- Boujek J., 1990. *Studies of Greek pottery in the Black Sea area*, Praha.

- Bowra C.M., 1961. *Greek Lyric poetry*², Oxford.
- Cain H.U., 1973-1974. Ein neuatrige kleinasiatische 'Fikellura'- Vase, *JBernHistMus* 53-54, 43-56.
- Cook R.M., 1933-1934. Fikellura Pottery, *BSA* 34, 1-98, pl. 1-19.
- Cook R.M., 1954. *CVA London, British Museum* 8, London.
- Cook R.M., 1978-1980. Antecedents of Fikellura, στο *Festschrift Akrem Akurgal, Anatolia* 21, 71-74.
- Cook R.M., 1981. *Clazomenian Sarcophagi*, Mainz.
- Cook R.M., 1992. The Wild Goat and Fikellura Styles: some speculations, *OJA* 11, 255-266.
- Cook R.M., 1993. A Carian Wild-Goat workshop, *OJA* 12, 109-115.
- Cook R.M., 1999. A list of Carian Orientalising pottery, *OJA* 18, 79-93.
- Cook R.M. – Dupont P., 1998. *East Greek pottery*, London 1998.
- De Marinis R.C. – Rapi M., 2005. *L'abitato etrusco del Forcello di Bagnolo S. Vito (Mantova). Le fasi di età arcaica*, Milan.
- De Ridder A., 1904. *Catalogue des Vases peints de la Bibliothèque Nationale*, Paris.
- Dimitriu S., 1962. A Fikellura vase found at Histria, *Dacia* 6, 457-467.
- Dugas Ch., 1928. *Exploration archéologique de Délos, Vol. X. Les vases de l'Héraion*, Athènes.
- Dugas Ch., 1935. *Les vases archaïques de style non mélien. Exploration archéologique de Délos XVII*, Athènes.
- Dupont P., 1978. *Une approche en laboratoire des problèmes de la céramique de Grèce de l'Est, στο Les céramiques de la Grèce de l'est et leur diffusion en occident. Colloque international. Centre Jean Bérard, Institut Français de Naples, 6-9 juillet 1976*, Paris, 290-297.
- Dupont P., 1983. *Classification et détermination de provenance de céramiques grecques orientales archaïques d'Istros. Rapport préliminaire*, *Dacia* 27, 19-43.
- Gates C., 1983. *From cremation to inhumation: burial practices at Ialysos and Kameiros during the Middle Archaic Period, ca. 626-525 B.C.*, Los Angeles.
- Genière de la J., 1984. Parfumés comme Crésus. De l'origine du lécythe attique, *BCH* 108, 91-97.
- Gercke P., 1981. *Funde aus der Antike*, Kassel.
- Gercke P., 1996. *Samos – die Kasseler Grabung 1894*, Kassel.
- Gjerstad E. – Calvet Y. – Yon M. – Karageorgis V. – Thalmann J.P., 1977. *Greek Geometric and Archaic pottery from Cyprus*, Stockholm.
- Görtekin-Demirs R., 2003. Imported painted pottery from Asia Minor to Daskyleion in the Achaemenid Period, στο *Achaemenid pottery XIII: a Persian perspective. Essays in Memory of Heleen Sancisi-Weerdenburg*, Leiden, 206-223.
- Graef, B. – Langlotz, E., 1925. *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen I*, Berlin.
- Greenwalt C.H., 1971. Fikellura and Early Fikellura pottery from Sardis, *CSCA* 4, 43-56.
- Guzzo P.G., 1978. Importazioni fittili greco-orientali sulla costa jonica d'Italia, στο *Les Ceramiques de la Grèce de l'est et leur diffusion en occident. Colloque international. Centre Jean Bérard, Institut Français de Naples, 6-9 juillet 1976*, Paris, 107-130.
- Hemelrijk E.A., 1982. A group of provincial East-Greek vases from South-Western Asia Minor, *BaBesch* 57, 33-55.
- Jacopi G., 1929. Scavi nella necropoli di Jaliso 1924-1928, *Clara Rhodos* 3.
- Jacopi, G. 1931. Esplorazione archeologica di Camiro I. Scavi nelle necropoli Camiresi 1929-1930, *Clara Rhodos* 4.

- Jacopi G., 1933a. Esplorazione archeologica di Camiro II. A. Necropoli. B. Acropoli, *Clara Rhodos* 6-7, 6-366.
- Jacopi G., 1933b. Scavi e ricerche di Nisiro, *Clara Rhodos* 6-7, 469-552.
- Jully J.-J., 1981. *Labraunda. Swedish Excavations and Researches* II, III. *Archaic Pottery*, Stockholm.
- Kahil L., 1960. *La céramique grecque de Thasos, Études Thasiennes* VII, Athènes.
- Kälin K., 1979. Ein Fikellura Amphoriskos, *HASB* 5, 5-9.
- Καρδαρά Χρ., 1963. *Ροδιακή Αγγειογραφία*, Αθήνα.
- Kerschner M. – Schlotzhauer U. 2005. A new classification system for East Greek pottery, *AncWestEast* 4, 1-56.
- Ketteter K., 1999. Ein Fikellurakassel aus dem Aphroditeheiligtum, *AA*, 213-221.
- Lambrino M., 1933. *Les vases archaïques d'Histria*, Bucarest.
- Laurenzi L., 1936. Necropoli ialisie, *Clara Rhodos* 8.
- Laviosa C., 1992. Iasos, *EAA Suppl.*, Rome, 76-85.
- Lenz D., 1997. Karische Keramik im Martin von Wagner-Museum, Würzburg, *ÖJh* 66, 29-61.
- Liampi K., 2005. Iolkos and Pagasai. Two new Thessalian mints, *NumCron* 165, 23-40, pl. 3.
- Maiuri A., 1923-1924. Jalisos: scavi della missione archeologica italiana di Rodi, *ASAtene* 6/7, 83-341.
- Markoe G.E., Serwint N.J., 1985. *Animal Style on Greek and Etruscan vases. An Exhibition at the Robert Full Fleming Museum. University of Vermont, April 11-June 2, 1985*, Vermont.
- Martelli-Cristofani M., 1978. La ceramica greco-orientale in Etruria, *Les céramiques de la Grèce de l'est et leur diffusion en occident. Colloque international. Centre Jean Bérard, Institut Français de Naples, 6-9 juillet 1976*, Paris, 161-173.
- Mostra 1960. *Mostra dell'Etruria padana e della città di Spina*, Ferrara.
- Möller A., 2000. *Naukratis. Trade in Archaic Greece*, Oxford.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1991. Δημητριάδα, *ΑΔ* 46, 207-208.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1996. Δημητριάδα. Ιστορικά στοιχεία για την ίδρυση της πόλης, στο Κονταξή, Ε. (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο. Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994*, Βόλος, 11-43.
- Padgett G.M., 2003. (επιμ.), *The Centaur's Smile: the human animal in early Greek art*, Princeton.
- Palottino M., 1932-1933. Un'anfora del tipo di Fikellura nel museo tarquiniese, *BdA* 504-508.
- Robert L., 1959. *Le sanctuaire de Sinuri près de Mylasa*, Paris.
- Schauss G.P., 1983. Fikellura Vases and Painters, *EchCl* 27, 226-230.
- Schauss G.P., 1985. *The East Greek, island, and Lakonian pottery. The extramural sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya. Final reports 2*, Philadelphia.
- Schauss G.P., 1986. Two Fikellura vase painters, *BSA* 81, 251-295.
- Schauss G.P., 1996. The distribution of Chian and Fikellura pottery in the East, *MünstBeitr* 15, 30-42.
- Schlotzhauer U., 1999. Funde aus Milet. IV. Beobachtungen zu Trinksgefässen des Fikellurastils, *AA*, 232-239.
- Seifert M., 1998. Interdisziplinäre an einer Gruppe von Fikellura-Amphoren, στο Rolfe, R. – Schmidt, K. (επιμ.), *Archäologische Studien zu Kontaktzonen der antiken Welt*, Göttingen, 131-141.
- Sestieri P.C., 1950. Hydria di Fikellura da Poseidonia, *ArchClass* 2, 1-6, pl. 1-2.

- Shapiro H.A. – Picón C.A. – Scot G.D., 1995. *Greek vases in the San Antonio Museum of Art*, San Antonio.
- Sievekling J. – Hackl R., 1912. *Die königliche Vasensammlung zu Munich I*, Munich.
- Walter-Karydi E., 1973. *Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr. Samos VI.1*. Bonn.
- Walter-Karydi E., 1982. *Ostgriechische Keramik. Alt-Ägina II, i*. Mainz.
- Weinberg, S. 1943. *The Geometric and Orientalising pottery. Corinth. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens VII, 1*, Cambridge Mass.
- Yalouris E., 1997. East Greek and Related Pottery at Harvard, στο Ο. Palaggia (επιμ.), *Greek Offerings. Essays on Greek Art in honour of John Boardman*, Oxford, 63-71.

Εικ. 1. Αμφορίσκος του ρυθμού των Φικελλούρων από τη Δημητριάδα (32).

Εικ. 2. Αμφορίσκος του ρυθμού των Φικελλούρων από τη Δημητριάδα (38).

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ «ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΩΝ» ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ. ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ*

Σοφία Κραβαρίτου

Η διευθέτηση της έννοιας του χρόνου -η οποία αποτέλεσε ανέκαθεν σημείο διαρκούς αναζήτησης του ανθρώπου- νοήθηκε ως γραμμική (χρονολογικά συστήματα) αλλά και ως κυκλική έννοια (επαναλαμβανόμενα αστρονομικά δεδομένα, επαναληπτικός κύκλος των εποχών, επανάληψη των αγροτικών εργασιών, ετήσιος κύκλος των εορτών, κλπ), και είναι σήμερα ευρύτερα γνωστή με τον όρο «ημερολόγιο». Η σύγχρονη ελληνική λεξικογραφία, με τη λέξη «ημερολόγιο», παραπέμπει ταυτόχρονα στην έννοια του κυκλικού και του γραμμικού χρόνου, και αναφέρεται επίσης σε ένα γραπτό κείμενο¹. Στη δυτική λεξικογραφία, η πρακτική διευθέτησης του χρόνου και η γραπτή αναφορά του περιλαμβάνονται με όμοιο τρόπο στη σημαντική των όρων *calendar* (αγγλ.), *calendrier* (γαλ.), *Kalender* (γερμ.)². Η επιστημονική έρευνα του 20ου αι., κάνοντας αναχρονιστική προβολή της σύγχρονης αυτής θεώρησης στο πεδίο της ελληνικής και ρωμαϊκής Αρχαιότητας, τοποθέτησε πολλές φορές τους αρχαίους μήνες, γιορτές και χρονολογικά συστήματα κάτω από ενιαίους τίτλους που περιγράφονται με σύγχρονους όρους³.

Ανατρέχοντας όμως στην ιστορία του ελληνικού όρου «ήμερολόγιο», διαπιστώνουμε τα εξής: η σημαντική του επιρρήματος *ήμερολεγδόν* και του ρήματος *ήμερολογέω*, που συναντούμε στα κείμενα του 5ου αι. π.Χ., αναφέρεται αποκλειστικά στην πράξη μέτρησης των ημερών⁴. Μόνο κατά την Ύστερη Αρχαιότητα (1ος/2ος αι. μ.Χ.), η έκφραση *ή του ήμερολογίου διάθεσις* σημαίνει «διευθέτηση του χρόνου με βάση τις ημέρες»⁵. Αντίστοιχα, οι λέξεις

---

* Η παρούσα έρευνα παρουσιάζει μια εισαγωγή στην οργάνωση των «ημερολογίων» στην Αρχαία Θεσσαλία, υπό το πρίσμα μεθοδολογικών προσεγγίσεων που απορρέουν από 10ετή διδακτορική έρευνα με θέμα την οργάνωση του κυκλικού λατρευτικού χρόνου και το ρόλο της μυθικής διήγησης στην Ελληνική Αρχαιότητα (Kravaritou 2006a).

1. Λεξικό Μπαμπινιώτη, Λημ. *Ημερολόγιο*. «1. Κάθε σύστημα υπολογισμού του χρόνου σε ημέρες, μήνες, έτη, με βάση τα σταθερά περιοδικά φαινόμενα της περιστροφής της Γης γύρω από τον άξονά της, την περιστροφή της Γης γύρω από τον Ήλιο, την περιστροφή της Σελήνης γύρω από τη Γη, κατά τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται η οργάνωση της δημόσιας και θρησκευτικής ζωής, καθώς και η εξυπηρέτηση επιστημονικών και ιστορικών σκοπών (πχ. γρηγοριανό, ιουλιανό, αρχαιο-ελληνικό ημερολόγιο). 2. Πίνακας ή βιβλίο με τις ημέρες, εβδομάδες, μήνες και έτη, με τις γιορτές, τις φάσεις της σελήνης, κλπ. 3. Σημειωματάριο, ατζέντα, ημεροδείκτης. 4. Κατάλογος λεπτομερής, καταγραφής διαδικασιών. 5. Είδος αυτοβιογραφίας που περιέχει προσωπικά δεδομένα».

2. *Petit Robert* 2001, 238.

3. Βλ. Brind'Amour 1983. Πρβλ. Samuel 1972 και Bickermann 1980.

4. Αισχύλος, *Πέρσες*, 62-64. Ηρόδοτος, I, 47. Πρβλ. Kravaritou 2006a, 27.

5. Πλούταρχος, *Καίσαρ*, 59, 1.

Calendar, calendrier, Kalender, που άρχισαν να χρησιμοποιούνται κατά το 12^ο και 13^ο αι. μ.Χ., παράγονται από τη λατινική λέξη *calendae*, την «πρώτη μέρα κάθε μήνα» των Ρωμαίων κατά την οποία ανακοινώνονταν προφορικά οι εορτάσιμες ημέρες του μήνα, ενώ η λατινική λέξη *calendarium* αναφερόταν σε αρχειοθέτηση λογαριασμών, από τη στιγμή που οι φόροι των χρεών καταβάλλονταν την 1η ημέρα κάθε μήνα⁶.

Επιπλέον, χαρακτηριστικό της αρχαίας οργάνωσης του χρόνου αποτελεί το γεγονός ότι οι Αρχαίοι Έλληνες περιέγραψαν ξεχωριστά τις δύο βασικές έννοιες μέτρησης του: το γραμμικό χρόνο με λέξεις όπως *Ίστορία, χρόνων άναγραφή*, κλπ, και τον κυκλικό με τους όρους *περίοδος, κύκλος, έτος* και *ένιαυτός*⁷. Δεν χρησιμοποιήθηκε δε ποτέ ο όρος *ημερολόγιο* -ούτε όμως κάποιος άλλος όρος- για να περιγράψει το σύνολο των ετήσιων εορτών μιας πόλης ή κοινότητας. Πιστεύουμε ότι μια τέτοιου είδους περιγραφή δεν αποτέλεσε στόχο της ελληνικής Αρχαιότητας, αφού δεν έγινε επίσης χρήση κάποιου γραπτού κειμένου συγκεκριμένης μορφολογίας που να εξυπηρετεί αυτό το σκοπό⁸.

Η προσεκτική μελέτη των επιγραφικών κειμένων, που είναι γνωστά στη βιβλιογραφία ως *calendars/calendriers* ή *lois sacrées*, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μια μεθοδολογική προσέγγιση που στηρίζεται σε απόδοση των παραπάνω σύγχρονων όρων σε αρχαία κείμενα είναι λανθασμένη⁹. Συγκεκριμένα, σε αττική επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. από το δήμο Έρχιας¹⁰ περιγράφονται οι τελετουργίες της χορηγίας του δημάρχου για 5 έτη, ενώ σύγχρονη επιγραφή περιγράφει λεπτομερέστατα τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στο ιερό της Ελευσίνας¹¹. Σε επιγραφή από την Τετράπολη του Μαραθώνα περιγράφονται οι θυσίες που επιτελούν οι δήμαρχοι δύο εκ των 4 πόλεων των κλασικών χρόνων, υποδεικνύοντας κατά τη γνώμη μας τους άρχοντες χορηγούς¹². Επίσης, η επιγραφή του γένους των Σαλαμινίων¹³ περιγράφει τον όρκο 2 ομάδων του ομώνυμου αττικού γένους, εν όψει διευθέτησης τελετουργιών που λάμβαναν χώρα σε 2 κοινά ιερά.

Γενικά, η ποικιλομορφία στο περιεχόμενο, στην ορολογία και στη συντακτική δομή κειμένων που ανήκουν στην ίδια χρονολογική περίοδο παραπέμπουν φανερά σε διοικητικά έγγραφα που ορίζουν συνήθως συγκεκριμένα θρησκευτικά καθήκοντα ή λειτουργίες αρχόντων ή κοινωνικών ομάδων¹⁴. Οι διαφοροποιήσεις αυτές δείχνουν κατά τη γνώμη μας ότι τα κείμενα αυτά δεν αποτελούσαν επίσημη δημοσιοποίηση των εορτών της χρονιάς για συμβουλευτική χρήση. Τα χρονικά όρια εφαρμογής του περιεχομένου τους θα πρέπει να ήταν συνήθως περιορισμένα, αφού -αν και νέες γιορτές εισάγονταν συνεχώς στον ετήσιο χρόνο κάθε πόλης και οι παλιές τελετουργίες υπόκεινταν σε αλλαγές¹⁵- δεν έχουμε ενδείξεις ότι το περιεχόμενο των κειμένων άλλαζε. Είναι αλήθεια ότι μερικές από τις στήλες που φέρουν τα κείμενα αυτά έχουν δεχθεί μικρές διορθωτικές επεμβάσεις, που όμως δεν αποτελούν προσθήκη δεδομένων

6. *Petit Robert* 2001, 238. *Scheid* 1990, 457-458. *Kravaritou* 2006a, 24-25.

7. *Darbo-Peschanski* 2000, 89-114. *Kravaritou* 2006, 24-33.

8. *Kravaritou* 2006a, 39-44. Πρβλ. *Kravaritou* 2002.

9. *Calendars/calendrier*: *Daux* 1963; *Pritchett* 1963. *Lois sacrées*: *Protz - Ziehen* 1896-1906. *Sokolowski* 1969. Ο όρος «*lois sacrées*» είναι επίσης αναχρονιστικός, αφού ουδέποτε η ελληνική Αρχαιότητα χαρακτήρισε αυτά τα κείμενα με τον αντίστοιχο όρο «ιερός νόμος». Πρβλ. *Kravaritou* 2006, 233-240.

10. *Daux* 1963. *Lambert* 2000, 73-80.

11. *Daux-Healey* 1965. *Whitehead* 1986, 188-190.

12. *Lambert* 2000. *Kravaritou* 2006a, 210-219.

13. *Ferguson* 1938.

14. *Kravaritou* 2006a, 233-240.

15. Βλ. π.χ. *Garland* 1992. *Sourvinou-Inwood* 1997.

για νέες λατρείες¹⁶. Επίσης, τα κείμενα αυτά αναφέρονται σε ένα συγκεκριμένο αριθμό και σε ομάδες ετήσιων εορτών και τελετουργιών που δεν αντιπροσωπεύουν -τουλάχιστον από τα μέχρι σήμερα γνωστά στην έρευνα παραδείγματα- το ετήσιο σύνολο λατρευτικών πράξεως μιας ελληνικής πόλης ή κοινότητας¹⁷. Κατά συνέπεια, η χρήση σύγχρονων όρων (π.χ. ημερολόγιο, Calendar, Calendrier) για την περιγραφή αρχαιοελληνικών εννοιών και κειμένων οδηγεί σε προβολή σύγχρονων εννοιών πάνω σε ένα παλαιότερο πολιτισμό, οι οποίες κατά τη γνώμη μας δημιουργούν συχνά σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα στη σύγχρονη επιγραφική, ιστορική και γενικότερα ανθρωπολογική έρευνα.

Με βάση τα παραπάνω, ερχόμαστε τώρα στο Θεσσαλικό χώρο. Η πλούσια σε τοπικές λατρείες επιγραφική έρευνα της Θεσσαλίας, που εμπλουτίζεται συνεχώς με νέα δεδομένα¹⁸, δυστυχώς δεν έχει διασώσει μέχρι σήμερα ακέραια κείμενα ανάλογα των αττικών επιγραφών, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι οι θεσσαλικές πόλεις δεν δημοσίευαν ρυθμιστικές πράξεις της λατρευτικής τους ζωής. Είναι αλήθεια ότι, εκτός από κάποιες γνωστές και μεμονωμένες επιγραφικές αναφορές σε συγκεκριμένες λατρείες¹⁹, υπάρχουν κείμενα η συντακτική δομή των οποίων μπορεί να παραπέμψει στην ευρύτερη προσπάθεια οργάνωσης του κυκλικού λατρευτικού χρόνου. Αναφερόμαστε, για παράδειγμα, σε 4 επιγραφές από το χώρο της Μαγνησίας, και συγκεκριμένα στο γνωστό Μαγνητικό ψήφισμα του 2ου αι. π.Χ. που εκθέτει την ετήσια οργάνωση της λατρεία του Απόλλωνα Κοροπαίου, στο σύγχρονο αποσπασματικό ψήφισμα που βρέθηκε επίσης στην Κορόπη που ίσως συνανήκει με το προαναφερόμενο, στο αποσπασματικό ψήφισμα του 3ου αι. π.Χ. που βρέθηκε κοντά στα Κανάλια του Νομού Μαγνησίας και αποδίδεται στην Αρχαία Βοίβη, και τέλος στο αποσπασματικό προφανώς σύγχρονο κείμενο του Δήμου των Ιωλκίων²⁰.

Γενικά, η απουσία ενός πρακτικού λατρευτικού κειμένου σταθερής μορφολογίας με εφαρμογή σε όλες τις πόλεις και κοινότητες του αρχαίου ελληνικού χώρου οφείλεται κατά τη γνώμη μας στην ίδια τη δομή της θρησκευτικής ζωής, από τη στιγμή που μήνες και εορτές υπήρξαν καθαρά ιδιωτική υπόθεση κάθε πόλης ή κοινότητας²¹. Επιπλέον, ο ετήσιος κύκλος των ονομάτων των μηνών καθώς και οι λατρευτικές πράξεις βρίσκονταν σε διαρκή ανανέωση, ενώ χαρακτηριστική ήταν επίσης και η διαφορετική περιοδικότητα των τοπικών εορτών (ετήσιες, διετείς, τετραετείς, οκταετείς, κλπ)²². Αυτοί οι παράγοντες διαμόρφωναν μια διαφορετική εικόνα της τελετουργικής ζωής από χρονιά σε χρονιά, η οποία δεν καταγράφεται από τα υπάρχοντα κείμενα που δεν υπόκεινταν σε αναθεώρηση και ετήσια επανέκδοση.

Πως χαρακτηρίζουν όμως οι ίδιοι οι Αρχαίοι Έλληνες αυτή την περίπλοκη για τα σύγχρονα δεδομένα εικόνα οργάνωσης του κυκλικού χρόνου; Ο Πλάτων²³ αναφέρει ότι η οργάνωση «των ημερών στους μήνες, και των μηνών σε κάθε χρονιά» γινόταν με μεθοδικότητα (τάξις). Ποιοί ήταν λοιπόν οι επιμέρους παράγοντες αυτής της τάξης;

Γνωρίζουμε ότι οι Έλληνες υιοθέτησαν το σεληνο-ηλιακό «ημερολόγιο» και έκαναν χρή-

16. Πχ. επιγραφή από τον αττικό δήμο Τειθράς (Whitehead 1986, 186-187).

17. Kravaritou 2006a, 233-240.

18. Βλ. την ετήσια αναφορά στο ΑΔ, και ειδικότερα στο περιοδικό *Kernos*, λ. Θεσσαλία. Επίσης τις ετήσιες μελέτες στο *ΘεσσΗμ*.

19. Βλ. π.χ. Χρυσοστόμου 1998. Κοντογιάννης 2000. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2006.

20. *IG IX 2*, 1109, 30-32. *IG IX 2*, 110, 1-5. *IG IX 2*, 1099, 8-9. Béquignon 1935, 74-77.

21. Knoepfler 1989-1990. Trümpy 1997. Price 1999.

22. Roussel 1916. Garland 1992. Sourvinou-Inwood 1997. Price 1999. Kravaritou 2006, 186-196.

23. Πλάτων, *Νόμοι*, 7, 809β: *ἡμερῶν τάξεως εἰς μηνῶν περιόδους καὶ μηνῶν εἰς ἕκαστον τῶν ἑνιαυτῶν*.

ση διαφόρων συστημάτων πρόσθεσης εμβόλιμων μηνών στη διάρκεια ενός κανονικού έτους (*διητηρίς, τετραετηρίς ή πενταετηρίς, όκταετηρίς και έννεακαιδεκαετηρίς*), για να πετύχουν την αντιστοιχία των 12 σεληνιακών μηνών με ένα ηλιακό έτος (365, 242 ημέρες) ή με ένα πλήρη κύκλο των εποχών²⁴. Η σταθεροποίηση αυτής της αντιστοιχίας θα εξασφάλιζε κατ'επέκταση τη σταθερή σχέση των εορτών με τις εποχές²⁵. Συνολικά γνωρίζουμε πάνω από 130 τοπικά ονόματα μηνών, και επιπλέον τις διαλεκτικές παραλλαγές τους, που συνήθως αποτελούσαν παράγωγα των ονομάτων των εορτών ή των θεικών επιθέτων, και αντιστοιχούσαν σε ξεχωριστές πόλεις²⁶. Οι εμβόλιμοι μήνες έπαιρναν συνήθως ένα από τα υπόλοιπα ονόματα με την πρόσθετη ένδειξη *δευτερος, υστερος* ή -όπως συμβαίνει στη Θεσσαλία- με την ένδειξη *εμβόλιμος*²⁷. Ο πρώτος μήνας κάθε έτους συνέπιπτε με το θερινό (π.χ. Αθήνα) ή το χειμερινό ηλιοστάσιο (π.χ. Δήλος), και με την εαρινή (π.χ. Δελφοί) ή τη φθινοπωρινή ισημερία (π.χ. Άργος)²⁸. Παράλληλα με το σεληνιακό μήνα που χαρακτηρίζεται από τα επιγραφικά κείμενα ως *μήν κατὰ θεόν* ή *μήν κατὰ Σελήνην*²⁹, η οργάνωση του ετήσιου χρόνου γινόταν επίσης με βάση τη θητεία των πολιτικών αρχόντων (π.χ. αττική οργάνωση και διαίρεση του ετήσιου χρόνου σε πρυτανείες) και σε αυτή την περίπτωση ο μήνας ονομαζόταν *μήν κατ' ἄρχονταν*³⁰. Τα διαφορετικά δε αυτά συστήματα ονομασίας και οργάνωσης του ετήσιου χρόνου λειτουργούσαν παράλληλα στην καθημερινή πραγματικότητα κάθε πόλης, όπως παράλληλα λειτουργούσε και η θρησκευτική με την πολιτική της έκφραση.

Κατά τον ίδιο τρόπο, τα ονόματα των 12 μηνών του *B' Κοινού των Θεσσαλών* επικράτησαν προοδευτικά -από το 2^ο αι. π.Χ.- στις θεσσαλικές τετράδες, με τελευταία την Περραιβία, ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι η χρήση τους ήταν παράλληλη με εκείνη των προγενέστερων τοπικών ονομάτων μηνών των επιμέρους πόλεων³¹. Η θέση τους στο έτος είναι δύσκολο να επιτευχθεί σήμερα με ακρίβεια, όπως αποδεικνύουν και οι μεγάλες αποκλίσεις της τάξης των 3 μηνών στην τελευταία προσπάθεια αποκατάστασης τους, το 1997, από την Κ. Trümpy³². Όσον αφορά την περιοχή της Μαγνησίας, δεν γνωρίζουμε τα ονόματα των μηνών των μαγνητικών πόλεων και κοινοτήτων σε ισχύ πριν από τη μακεδονική κατάκτηση της περιοχής. Μετά όμως από το συνοικισμό των μαγνητικών πόλεων και την ίδρυση της Δημητριάδας από το Δημήτριο Πολιορκητή υιοθετήθηκαν 12 μήνες με θεοφόρα ονόματα γνωστά και από άλλες μακεδονικές πόλεις και κτίσεις, τα οποία αποδόθηκαν σε πλατωνική επιρροή³³.

Τα παραπάνω στοιχεία που αντιπροσωπεύουν την «τάξη»³⁴ με την οποία διευθετούνταν κατά τον Πλάτωνα ο κυκλικός θρησκευτικός χρόνος στην Αρχαία Ελλάδα, έρχονται σε αντίθεση με τον Αριστοφάνη³⁵, ο οποίος επικαλείται δυσaréσκεια των θεών -μεταξύ των οποίων και της Σελήνης- εν όψη της άτακτης οργάνωσης των εορτών. Το σχόλιο αυτό θεωρήθη-

24. Pritchett 1999. Hannah 2005, 29-41.

25. Blomberg-Henriksson 1996, 27-39.

26. Samuel 1972. Bickermann 1980. Trümpy 1997. Kravaritou 2006a, τόμ. II.

27. Hannah 2005, 32-33; Kravaritou 2006a, 66-69. Για το θεσσαλικό "εμβόλιμο", βλ. Αρβανιτόπουλος 1917, 27. IG IX 2, 41.

28. Samuel 1972, 17. Trümpy 1997, 6-8, 63-64, 140, 212-214.

29. Bickermann 1980, 37. Hannah 2005, 49-50.

30. Bickermann 1980, 34-38. Hannah 2005, 44-45.

31. Trümpy 1997, 216-228.

32. Trümpy 1997, 217.

33. Trümpy 1997, 266-269. Hatzopoulos 1996, 158-161.

34. Πλάτων, *Νόμοι*, 7, 809β.

35. Αριστοφάνης, *Νεφέλες*, 16-17.

κε από τους σχολιαστές του κειμένου ως διαμαρτυρία στην ημερολογιακή μεταρρύθμιση του Μέτωνα που εφαρμόστηκε στην Αττική το 432 π.Χ.³⁶, και σε συνδυασμό με κάποιες επιπλέον διαπιστώσεις (πχ. πρακτική εισαγωγής εμβόλιμων ημερών επίσης κατά τη βούληση των αρχόντων³⁷, ασυμφωνία ημερομηνιών μεταξύ θρησκευτικού και πολιτικού έτους στην Αθήνα³⁸ και εξίσου μεταξύ διαφορετικών πόλεων³⁹, κλπ) έγινε αιτία να θεωρηθεί από τη σύγχρονη έρευνα ότι πολλές αρχαίες γιορτές δεν τελούνταν την προκαθορισμένη στιγμή του έτους, χάνοντας έτσι τη σχέση τους με τις εποχές⁴⁰. Όμως, ο Pritchett απέδειξε ότι η εφαρμογή του κύκλου του Μέτωνα, βοήθησε σημαντικά στη ρύθμιση του ετήσιου χρόνου στην Αττική⁴¹. Επιπλέον, ο Metitt, με βάση ένα επιγραφικό κείμενο που μαρτυρεί την πρόσθεση 4 εμβόλιμων ημερών στην 9^η του μηνός Ελαφηβολιώνος του έτους 244/243 π.Χ. -ημέρα που προηγούνταν του εορτασμού των *Διονυσίων εν Άστει*-, απάντησε ουσιαστικά στο θέμα οργάνωσης του ετήσιου κύκλου των εορτών⁴². Οι 4 εμβόλιμες ημέρες δεν ακολουθούν ονοματολογικά την κανονική αρίθμηση των ημερών του μήνα, αλλά επαναλαμβάνουν την ονομασία της προηγούμενης από την εμβολή ημέρας προσθέτοντας το ποσοτικό αριθμητικό που αντιστοιχεί στο συνεχρή αριθμό εμβολής τους (πχ. *ένάτει ισταμένου τετάρτει εμβολίμωι*). Μετά το πέρας των εμβόλιμων δε ημερών συνεχίζονταν η κανονική αρίθμηση των ημερών του μήνα. Κατά συνέπεια, δεν επηρεάζονταν η ημερομηνία της εορτής, αφού αυτή εορτάζονταν ναι μεν με το πέρας της τελευταίας εμβόλιμης ημέρας, αλλά πάντα στην παραδοσιακή της ημερομηνία. Η αξιοσημείωτη λοιπόν ευρηματικότητα των αρχαίων Ελλήνων κατάφερε τυπικά να δημιουργήσει χρόνο μέσα στο χρόνο, χωρίς να επηρεάσει την -σύμφωνα με τους νόμους των προγόνων (κατά τὰ πάτρια)- διεξαγωγή των εορτών, την οποία συχνά επικαλούνται οι επιγραφές. Όσον αφορά τις εμβόλιμες ημέρες που προστέθηκαν πριν από την τέλεση μιας εορτής, αυτές μπορούσαν να αναιρεθούν πριν από το τέλος του ίδιου μήνα, ενώ σε αντίθεση περίπτωση δημιουργούσαν διαφοροποίηση στην επίσημη αρχή του επόμενου μήνα (*νουμηνία*) ανάμεσα στο πολιτικό και στο θρησκευτικό ημερολόγιο κάθε πόλεως σε σχέση με τις φάσεις της σελήνης⁴³ και πολύ περισσότερο ανάμεσα στα ημερολόγια διαφορετικών πόλεων, γεγονός που επεξηγεί με τον καλύτερο τρόπο -κατά τη γνώμη μας- και το σχόλιο του Αριστοφάνη για τη δυσαρέσκεια της Σελήνης⁴⁴.

Στην πραγματικότητα, γνωρίζουμε ότι στο 11ο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου η 27η του Αρτεμισίου μηνός για τους Σπαρτιάτες αντιστοιχεί στην 25η του αττικού Ελαφηβολιώνος, γεγονός που δεν διευκολύνει την ιστορική συγγραφή του Θουκυδίδη, ο οποίος και προτείνει ως πιο αξιόπιστη τη μέτρηση του χρόνου κατά εποχές, και όχι κατά μήνες⁴⁵. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Αριστόξενος ο Ταραντίνος παρατηρεί, τον 4ο αι. π.Χ., ότι οι Κορίνθιοι μετρούν την 10η ημέρα του μήνα, ενώ οι Αθηναίοι μετρούν την 5η, άλλοι την 8η, κλπ⁴⁶. Όσον αφορά δε το θεοσαλικό χώρο, δε συναντούμε μέχρι σήμερα αποδείξεις για χρήση εμβόλιμων ημερών.

36. Hannah 2005, 52-70.

37. Meritt 1969. Pritchett 1999.

38. Hannah 2005, 42-47.

39. Θουκυδίδης, 2, 19, 1.

40. Cartledge 1985, 101.

41. Pritchett 1999.

42. Meritt 1969, 108.

43. Pritchett 1999.

44. Αριστοφάνης, *Νεφέλες*, στιχ. 16-17.

45. Θουκυδίδης, 2, 19, 1 και 2, 20, 1-2.

46. Αριστόξενος ο Ταραντίνος, 37.

Επιπλέον, εκτός από την αντιστοιχία των ημερών, διέφερε στην αρχαιότητα και η αντιστοιχία μεταξύ ομώνυμων μηνών διαφορετικών πόλεων. Για παράδειγμα, εάν στον 5ο αι. π.Χ. ο αττικός Ελαφηβολιών (Μάρτιος/Απρίλιος) αντιστοιχούσε στον σπαρτιατικό Αρτεμίσιο, ο Αρτεμισιώνας της Δήλου αντιστοιχούσε στον αττικό Μουνυχιώνα (Απρίλιο/Μάιο)⁴⁷. Όμως, παρ'όλη την αναντιστοιχία, παρατηρούμε ότι και οι δύο ομώνυμοι μήνες Αρτέμισιος και Αρτεμισιών αποτελούν ανοιξιάτικους μήνες, γεγονός που δικαιολογεί και την πρόταση του Θουκυδίδη. Κατά την ελληνιστική όμως εποχή, και μετά από κατά τη γνώμη μας άπειρες αλλαγές της ροής του κυκλικού χρόνου, οι ομώνυμοι μήνες διαφορετικών πόλεων μπορούσαν να ανήκουν σε διαφορετικές εποχές του έτους. Ο J. Rouilloux αναφέρει ότι στο 2ο αι. π.Χ. ο φθινοπωρινός Θυίος της Φθιωτικής Άλου αντιστοιχούσε στον ανοιξιάτικο Θυίο της Λαμίας και Σκοτούσας⁴⁸, ενώ -κατά τον P. Roesch- ο χειμερινός Ερμαίος της Θεσσαλίας, Περραιβίας και του Άργους αποτελούσε ανοιξιάτικο μήνα στην Ετολία και φθινοπωρινό στην Επίδαυρο και Κρήτη⁴⁹.

Κατ'επέκταση, η ομωνυμία μεταξύ μηνών διαφορετικών πόλεων δεν μπορεί να αποτελεί σίγουρο κριτήριο για μια ενιαία και πανελλήνια αποκατάσταση της θέσης τους μέσα στο έτος. Κατά τον ίδιο τρόπο, πιστεύουμε ότι η ύπαρξη ενός ονόματος μήνα σε μια πόλη, δεν μπορεί να υποδηλώσει με κανένα τρόπο την ύπαρξη ομώνυμης εορτής στην πόλη αυτή χωρίς ύπαρξη περαιτέρω μαρτυριών, αλλά μόνο εκδοχή, η οποία μπορεί με ειδικές προϋποθέσεις να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι μια τέτοια γιορτή γιορτάζονταν στην πόλη κάποια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή⁵⁰. Στα Μέγαρα για παράδειγμα μαρτυρείται λατρεία της Μαλοφόρου, όπως και στην «αποικία» της, το Σελινούντα, ενώ στις άλλες αποικίες της, Βυζάντιο και Καλλάτιδα, συναντούμε μόνο το όνομα του μήνα χωρίς ένδειξη ομώνυμης λατρείας⁵¹. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο θεσσαλικός και βοιωτικός μήνας Ιώνιος δεν θα πρέπει κατά την άποψή μας να προυποθέτει πάντα -και χωρίς περαιτέρω επιγραφική μαρτυρία- τοπική και διαχρονική λατρεία της Ιτωνίας⁵², επειδή κατά κύριο λόγο η πρόσθεση ή η αφαίρεση συγκεκριμένων εορτών από τον κυκλικό χρόνο μιας πόλης ήταν πολύ συχνό φαινόμενο σε σχέση με την ονοματολογία των μηνών που συνήθως μένει σταθερή, εκτός από την περίπτωση μεγάλης πολιτικής αλλαγής που επιφέρει και την ανακατάταξη ή ακόμη την αντικατάστασή της. Κατ'επέκταση, πιστεύουμε ότι κάθε σύγχρονη και επιστημονικά τεκμηριωμένη προσπάθεια αποκατάστασης των τοπικών μηνών πρέπει να γίνεται με τη «μέθοδο της μικροανάλυσης»⁵³, λαμβάνοντας δηλαδή κάθε φορά σοβαρά υπόψη τον τόπο και την ιστορική στιγμή στην οποία εντάσσεται κάθε αρχαία πληροφορία, καθώς και πολιτικοκοινωνικά φαινόμενα όπως ο αποικισμός, η δημιουργία Κοινών και συνοικισμών, η κατάληψη μιας πόλης από μια ξένη δύναμη, οι σχέσεις γειτνίασης, κλπ. Κατά τον ίδιο τρόπο πιστεύουμε ότι πρέπει να γίνεται και η αποκατάσταση του ετήσιου κύκλου των εορτών μιας πόλης.

Επιστρέφοντας στο θέμα της ημερομηνίας των εορτών, σημειώνουμε ο Pritchett, με βάση τη θεωρία του Meritt περί πρόσθεσης εμβόλιμων ημερών πριν από γιορτές⁵⁴, υποστήριξε οι

47. Θουκυδίδης, 2, 19, 1. Trumphy 1997, 64.

48. Rouilloux 1955, 450.

49. Roesch 1982, 34.

50. Αντίθετα, βλ. Knoepfler 1989-1990.

51. Πausανίας, 1, 44, 3. Kravaritou 2006a, 277-279.

52. Αντίθετα, Trumphy 1997, 224.

53. Για την εισαγωγή του όρου, βλ. Detienne 1997.

54. Meritt 1969, 108.

γιορτές των Ελλήνων γιορτάζονταν πάντα στην προκαθορισμένη τους ημερομηνία (π.χ. 7^η του μήνα, ημέρα τέλεσης πολλών εορτών του Απόλλωνα)⁵⁵. Κατά την απόψή μας, αυτή η γενικευμένη άποψη δεν βρίσκει εφαρμογή παρά μόνο σε ένα μέρος των ετήσιων εορτών, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι ο εορτασμός των υπόλοιπων υπήρξε προβληματικός. Ουσιαστική συμβολή στην κατανόηση του θέματος αυτού αποτελεί η πρώτη νύξη του R. Parker⁵⁶ σε ενδεχόμενη ύπαρξη κινητών εορτών στην Αρχαία Ελλάδα, με βάση κυρίως το διαχωρισμό σε τελετουργίες *ἐκ τὸν κατὰ μῆνα* και σε αντίστοιχες *ἐκ τῶν μηι ῥητηι* μιας αττικής επιγραφής⁵⁷. Συνδυάζοντας αυτή την παρατήρηση με τη μαρτυρία ύπαρξης γιορτών που τελούνταν «σύμφωνα με την εποχή» (*ἄγεσθαι κατὰ τὰν ὥραν*)⁵⁸, πιστεύουμε ότι έχουμε πλέον βάσιμες ενδείξεις που υπονοούν την ύπαρξη κινητών εορτών⁵⁹ –εορτών δηλαδή που τελούνταν χωρίς προκαθορισμένη ημερομηνία αλλά πάντα μέσα στα όρια μιας εποχής του έτους- και οι οποίες ανακοινώνονταν (*προσαγορεύονταν*) πριν από τον εορτασμό τους, όπως για παράδειγμα τα Προηρόσια των αττικών δήμων⁶⁰. Δεν μπορούμε όμως να προσδιορίσουμε το σύνολό τους, καθώς οι αποσπασματικά σωζόμενες μαρτυρίες δεν ευνοούν την «μικροαναλυτική» έρευνα. Στην τοπική παράμετρο προστίθεται, όπως προαναφέραμε, και ο ιστορικός παράγοντας ο οποίος καθορίζει επίσης την εικόνα του λατρευτικού χρόνου κάθε περιοχής ή πόλης. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, τη μεταβλητή εικόνα του ετήσιου κύκλου των εορτών της Δήλου των κλασικών χρόνων σε συνάρτηση με τον αντίστοιχο αττικό κύκλο σε εφαρμογή στα πλαίσια της Αθηναϊκής συμμαχίας και της ενδιάμεσης δηλιακής ανεξαρτησίας⁶¹.

Κατά συνέπεια, είναι φανερό ότι μια προσπάθεια εμβάθυνσης στη μελέτη ενός παραδείγματος, π.χ. του θεσσαλικού κυκλικού χρόνου, η οποία θα οδηγούσε στο σημείο να εντοπιστούν ενδείξεις μιας ιστορικής στρωματογραφίας τοπικών, σταθερών και κινητών, θεσσαλικών εορτών, απαιτεί πρώτα τη διεξαγωγή μιας προσεκτικής συνολικής εξέτασης των θεσσαλικών επιγραφικών δεδομένων, πολλά από τα οποία όμως παραμένουν έως σήμερα αδημοσίευστα.

Γενικά, η οργάνωση του αρχαίου λατρευτικού κυκλικού χρόνου -που βρίσκονταν σε στενή συνάρτηση με το γεωγραφικό χώρο, αλλά και με το ιστορικό του πλαίσιο- επηρεάζονταν σαφέστατα από τα κοινωνικο-πολιτικά γεγονότα κάθε περιοχής. Πολιτικοκοινωνικά φαινόμενα επηρέαζαν εμφανώς τον εορτασμό κάποιων εορτών, αλλά και τη σχέση τους με τα πρωταρχικά γεγονότα σε ανάμνηση των οποίων τελούνταν. Πολλά από τα πρωταρχικά αυτά γεγονότα χάνονταν στο παρελθόν, στις αρχές δηλαδή της ιστορίας κάθε κοινότητας, και ο ετήσιος εορτασμός τους ή η κατάργησή του συνέβαλλαν στη διαφύλαξη ή στη διατάραξη της ιστορικής μνήμης των τοπικών πληθυσμών⁶². Ο συνοικισμός για παράδειγμα των πόλεων της Μυκόνου έγινε, τον 2ο αι. π.Χ.⁶³, χωρίς παρεμβολή ξένης δύναμης και χωρίς να αλλάξουν τα ονόματα των μηνών, ούτε οι τοπικές λατρείες ηρώων και αρχηγικών, που παρέπεμπαν σε μυθικά γεγονότα του παρελθόντος τα οποία συντηρούσαν την ιστορική μνήμη αυτών των φιλι-

55. Pritchett 1999, 81.

56. Parker 1996, 44-46.

57. Dow 1961. Lambert 2002.

58. Sokolowski 1969, 77D. Rougement 1977, 57-85.

59. Πρβλ. Kravaritou 2006a, 291-338. cf. Kravaritou 2006b.

60. Parker 1987. Parker 1996, 47.

61. Roussel 1987. Kravaritou 2006a, 97-145.

62. Κραβαρίτου 2007.

63. Reger 2001.

κά διακείμενων μεταξύ τους πόλεων. Αντίθετα, ο τύραννος Διόνυσος των Συρακουσών, όταν κατέλαβε τον 4ο αι. π.Χ. τη Σικελική Νάξο άλλαξε τα Ιονικά ονόματα των μηνών σε Δωρικά, και μετονόμασε την πόλη σε Ταυρομένιο, προσπαθώντας να ανακατευθύνει την ιστορική της μνήμη⁶⁴. Αλλά και οι Μακεδόνες, στο θεσσαλικό χώρο, αφού άλλαξαν ριζικά τα ονόματα των μηνών των μαγνητικών πόλεων, αφ' ενός διατήρησαν και εξοράισαν παλιές λατρείες που ευνοούσαν τη συνοχή του συνοικισμένου πληθυσμού, και αφ' ετέρου ίδρυσαν τη λατρεία των νέων αρχηγτών και κτιστών του συνοικισμού, γεγονός στο οποίο αντιτίθεται με ψήφισμά του ο μαγνητικός δήμος των Ιωλκίων⁶⁵, αποδεικνύοντας περίτρανα το ρόλο του «ημερολογίου» στη δημιουργία αλλά και στη διαφύλαξη της ιστορικής συνείδησης⁶⁶.

---

64. Kravaritou 2006a, 266-277, 285-289.

65. Béquignon 1935, 74-77.

66. Κραβαρίτου 2007.

SUMMARY

**THE ORGANIZATION OF «CALENDARS» IN ANCIENT GREECE.
EVIDENCE FROM THESSALY**

Sophia Kravaritou

Ancient Greeks made use of a diversified terminology in order to describe their cyclical (annual) and their linear (chronological) time, which does not correspond to our modern terms and their significance. In addition, they made no use –as we do today– of a liturgical text (“Calendar”) in order to prescribe their annual religious time. Their annual time was marked by diversity in month names between different cities and communities, as well as by a great number of individual festivals imposed in different periodical cycles, that in addition were subject of continuous changes according to the city and historical period. Those parameters produce extra difficulties in the reconstruction of the lists of month names, as well as of the date of specific festivals since the question of fixed and movable rites is also raised. In general, this methodology -combined with a preliminary and experimental at this stage study of epigraphic evidence from Thessaly- leads us into the conclusion that in every attempt to reconstruct religious time, special attention must be paid to the individual and purely local character of the collected evidence.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος Α., 1917. Θεσσαλικαί επιγραφαί, *AE* 28, 1-37.
 Béquignon Y., 1935, Études théssaliennes, *BCH* 59, 74-77.
 Bickermann E., 1980. *Chronology of the Ancient World*, London.
 Blomberg M. – Henriksson G., 1996, Minos enneoros. Archaeoastronomical light on the priestly role of the king in Crete, στο Hellström P. – Alroth B. (επιμ.), *Religion and power in the Ancient Greek World. Proceedings of the Uppsala Symposium 1993*, Stockholm 27-39.
 Brind'Amour P., 1983. *Le calendrier romain: recherches chronologiques*, Ottawa.
 Cartledge P., 1985. The Greek Religious Festivals, στο Easterling P.E.- Muir J. (επιμ.) *Greek Religion and Society*, Cambridge, 98-110.
 Darbo-Peschanski C. (επιμ.), 2000. *Constructions du temps en Grèce ancienne*, Paris.
 Daux G., 1963. La Grande Demarchie: Un nouveau calendrier sacrificiel d'Attique (Erchia), *BCH* 87, 603-634.
 Detienne M., 1997. Expérimenter dans le champ des polythéismes, *Kernos* 10, 57-72.
Dictionnaire Petit Robert, 2001, Paris.
 Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2006, Το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου, *ΑΕΘΣΕ* 1, 263-281.
 Dow S., 1961. The walls inscribed with Nikomakhos Law Code, *Hesperia* 30, 59-73.
 Dow S.- Healey R.F., 1965, *A Sacred Calendar from Eleusis*, *Harvard Theological Studies* 21, Cambridge.

- Ferguson W. S., 1938. The Salaminioi of Heptaphylai and Sounion, *Hesperia* 7, 1-74.
- Garland R., 1992. *Introducing New Gods : the politics of the Athenian religion*, London.
- Hannah R., 2005. *Greek and Roman Calendars. Constructions of time in the Classical World*, London.
- Hatzopoulos M.B., 1996. *Macedonian institutions under the Kings I. A historical and epigraphical study*, Athens.
- Knoepfler D., 1989-1990. Les calendriers des Chalcidiens de Thrace. Essai de mise au point sur la liste et l'ordre des mois eubéens, *JSav* 42, 23-58.
- Κοντογιάννης Α., 2000. Απόλλωνι Αισωνίω (Αναθηματικές επιγραφές από τους Γόννους), στο *Έργο Εφορειών*, 125-143.
- Kravaritou S., 2002. La construction des calendriers des cités grecques: le cas du récit hésiodique, *Kernos* 15, 31-40.
- Kravaritou S., 2006a, *La configuration des calendriers des cités grecques. Temps du rituel et temps du récit*, Paris/Lausanne (αδ. διδ. διατριβή).
- Kravaritou S., 2006b. Greek «Calendars» and symbolic representation of the Cosmic Order. Seasonal rites for Demeter, στο *Proceedings of the 14th SEAC International Conference on Archaeoastronomy, Rhodes, 6-11 April 2006*, MAA Special Issue 6.3, Rhodes, 117-123.
- Κραβαρίτου Σ., 2007, (υπό έκδοση). Μηχανισμοί διαμόρφωσης Ιστορικής μνήμης στη Θεσσαλία των Κλασικών & Ελληνιστικών χρόνων, στο *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006*.
- Lambert S.D., 2000. The Sacrificial Calendar of the Marathonian Tetrapolis. A revised text, *ZPE* 130, 43-70.
- Lambert S.D., 2002. The Sacrificial Calendar of Athens, *BSA* 87, 353-399.
- Meritt B.D., 1969. Athenian inscriptions, *Hesperia* 38, 108.
- Parker R., 1987. Festivals of the Attic Demes, στο Linders T. - Nordquist G. (eds.), *Gifts to the Gods*, *Boreas* 15, Uppsala, 137-147.
- Parker R., 1996. *Athenian religion. A History*, Oxford.
- Price S., 1999. *Religions of the Ancient Greeks*, Cambridge.
- Pritchett W.K., 1963. *Ancient Athenian Calendars on stone*, Berkeley.
- Pritchett W.K., 1999. Postscript : The Athenian Calendars, *ZPE* 128, 79-93.
- Prott I. – Ziehen L., 1896-1906, *Leges Graecorum sacrae e titulis collectae*, Lipsiae.
- Reger G., 2001. The Myconian Synoikismos, *REG* 103, 157-181.
- Robertson N., 1990. The Laws of Athens, 410-399 B.C.: the Evidence for Review and Publication, *JHS* 110, 43-75.
- Roussel P., 1916. *Délos, Colonie Athénienne*, Paris.
- Samuel A.E., 1972. *Greek and Roman chronology: Calendars and Years in Classical antiquity (Handbuch der Altertumswissenschaft I, 7)*, München.
- Scheid J., 1990. *Romulus et ses frères*, Rome.
- Sokolowski F., 1969. *Lois sacrées des cités grecques*, Paris.
- Sourvinou-Inwood Chr., 1997. Reconstructing change: ideology and the Eleusinian Mysteries, στο Golden M. – Toohey P. (επιμ.). *Inventing ancient culture. Historicism, periodization and the ancient World*, London, 132-164.
- Trümper K., 1997. *Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen*, Heidelberg.
- Whitehead D., 1986. *The Demes of Attica*, Princeton.

Χρυσοστόμου Π., 1998. *Η θεσσαλική Θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία Θεά*, Αθήνα.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΟ «ΣΩΡΟ»

Ανθή Μπάτζιου-Ευσταθίου, Πελαγία Τριανταφυλλοπούλου

Η αρχαία πόλη που βρίσκεται πάνω και γύρω από τον κωνικό λόφο του «Σωρού» ταυτίστηκε ήδη από τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες στις αρχές του 20^{ου} αι. με τις Αμφανές.¹ Το τοπωνύμιο «Αμφαναίον», αναφέρεται από τον Σκύλακα ως η νοτιότερη παραλιακή πόλη της Πελασγιώτιδος πριν από τις Παγασές για κάποιον που ταξιδεύει με πλοίο από τη Φθιώτιδα Αχαΐα προς τη Μαγνησία². Αναφέρεται επίσης από τον Στράβωνα³ αλλά και από τον τραγικό ποιητή Ευριπίδη⁴ όταν κάνει μνεία του φόνου του Κύκνου, οικιστή «Αμφαναΐας», από τον Ηρακλή.

Ανασκαφές σε τρία σημεία πάνω στην ακρόπολη του Σωρού πραγματοποίησε για πρώτη φορά το 1909 ο Απ. Αρβανιτόπουλος, ο οποίος δημοσίευσε ένα πρόχειρο τοπογραφικό διάγραμμα των επιφανειακών αρχιτεκτονικών λειψάνων⁵. Το 1973, υπό τη διεύθυνση του Βλ. Μίλοζιέ, πραγματοποιήθηκαν περιορισμένης έκτασης ανασκαφικές τομές στην πύλη και βόρεια της πύλης της ακρόπολης καθώς και στο ιερό του Απόλλωνα (εικ. 1) που βρίσκεται δυτικά, εκτός του οικισμού⁶. Από τις ανασκαφές αυτές προέρχονται γλυπτά και βάσεις αναθημάτων καθώς και Παναθηναϊκός αμφορέας του 4^{ου} αι. π.Χ. με παράσταση αγώνα δρόμου.

Σύμφωνα με το ερευνητικό πρόγραμμα που υλοποιείται στη θέση «Σωρός» από το 2004 και εξής, με τη συνεργασία του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, πραγματοποιήθηκαν επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία πόλη.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Κατά την επιφανειακή έρευνα αναγνωρίστηκαν τα περισσότερα από τα σημεία που είχε επισημάνει ο Απ. Αρβανιτόπουλος. Η επιλογή του χώρου για την ανάπτυξη της πόλης ανταποκρίνεται σε όλες τις παραμέτρους που ήταν επιθυμητές για την ιδανική θέση της, όπως να

1. Stählin 2002, 141. Αρβανιτόπουλος 1909, 162 κ.ε.

2. Σκύλακος, *Περίπλους*, 64. *Θετταλία. Μετά δέ Αχαιούς Θετταλία καθήκει επί θάλατταν εκ Μεσογείας κατά στενόν εις τον Παγασητικόν κόλπον στάδιοι λ'. Καί εισί Θετταλίας πόλεις αίδε επί θαλάττη Αμφαναίον, Παγασαί.*

3. Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, 9.5.14.

4. Ευριπίδου, *Ηρακλής Μαινόμενος*, 392.

5. Αρβανιτόπουλος βλ. σημ. 1 και Αρβανιτόπουλος 1928, 70.

6. Μίλοζιέ 1974, 61-75. Marzloff 1994, 256, εικ. 1.

έχει εύκολη πρόσβαση από ξηρά και θάλασσα, να είναι ασφαλής, να έχει καλές κλιματολογικές συνθήκες, να έχει εξασφαλισμένες πηγές νερού και να διευκολύνει τις πολιτικές και στρατιωτικές δραστηριότητες⁷.

Πρόκειται για μια πόλη τειχισμένη με κυκλικούς περιβόλους που ακολουθούν το γεωφυσικό ανάγλυφο. Ο τρόπος τείχισης με κυκλικούς περιβόλους είναι κατά τον Βιτρούβιο ο πιο κατάλληλος για την καλύτερη άμυνα του οικισμού⁸. Ωστόσο είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι όλοι οι περιβόλοι, πέντε ή έξι, ήταν οχυρωματικοί. Η μορφολογία του εδάφους θα επέβαλε το χτίσιμο αναλημματικών περιβόλων για τη χωροθέτηση των κτιρίων και πιθανόν για τον καθορισμό των χρήσεων γης στους τομείς που δημιουργήθηκαν με την κατασκευή των περιβόλων, τις μνημειακής εισόδου και του δρόμου που οδηγεί προς την κορυφή του λόφου.

Ο κυκλικός περιβόλος της ακρόπολης είναι χτισμένος με μεγάλους πλακοειδείς λίθους. Αποτελεί ένα από τα πιο τυπικά δείγματα οχύρωσης παλαιού τύπου (Τύπος Ι) των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ. Ανάλογο παράδειγμα κυκλικού τείχους στην ακρόπολη προσφέρει η Φυλιαδών, πόλη της Αχαΐας Φθιώτιδας.⁹

Η είσοδος στην ακρόπολη γινόταν μέσω μιας ιδιόρρυθμης ογκώδους πύλης (εικ. 2) πλάτους 3,30μ. που ενισχύεται με δυο προεξέχοντες πύργους¹⁰ που σώζονται σε ύψος 3,10μ. και έχουν διαστάσεις 6,30 × 2,10-2,50μ. (εικ. 3). Αμέσως μετά από την πύλη¹¹ (εικ. 4) δημιουργείται ένα σταυροδρόμι που οδηγεί στο βόρειο, νότιο και κεντρικό τομέα της ακρόπολης προς τα ανατολικά. Στο τέλος του κεντρικού δρόμου και διαμέσου μιας δεύτερης πύλης εντοπίζεται το οικοδόμημα που ο Αρβανιτόπουλος ταύτισε με το «ανάκτορο» (εικ. 5, 6)¹². Το κτίριο λόγω θέσης αλλά και μεγέθους θεωρήθηκε ως το «ανάκτορο» του ηγεμόνος των Αμφανών. Είναι κτισμένο με μικρούς πλακοειδείς λίθους κατά τη μέθοδο των τειχών. Κατά την ανασκαφή εντοπίστηκαν τμήματα κεραμίδων της στέγης με μελανό γάνωμα καθώς και τμήματα λεπτών μελαμβαφών αγγείων, κυρίως κύλικες, των υστεροαρχαϊκών χρόνων.

Στο ίδιο περίπου ύψος του λόφου νοτιότερα εντοπίστηκαν και άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα. Ένα από αυτά τα κτίρια, ο Αρβανιτόπουλος ύστερα από ανασκαφική έρευνα, ερμήνευσε ως «ναό» (εικ. 5, 7). Το κτίριο είναι χτισμένο με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που είναι χτισμένο και το «ανάκτορο» και στεγασμένο με κεραμίδες που φέρουν μαύρο γάνωμα. Τα δύο κτίρια πρέπει να ήταν σύγχρονα, όπως αποδεικνύεται από τα κινητά ευρήματα.

Στη βόρεια απόκρημη πλευρά του λόφου υπάρχει ένα διατείχισμα. Η κατασκευή του διατείχισματος και ο ρόλος του στην άμυνα των πόλεων αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Θουκυδίδη. Αργότερα, κατά τον 4^ο αι. και κατά την ελληνιστική εποχή κατασκευάζονται σε πολλές πόλεις διατείχισματα. Το διατείχισμα του Σωρού υπολογίζουμε ότι θα πρέπει να χτίστηκε πιθανόν στα τέλη του 5^{ου} – αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.

Στα βορειοδυτικά της πύλης της ακρόπολης, μέσω μιας μικρής εισόδου επιτυγχάνεται η επικοινωνία της άνω πόλης με τον μικρότερο κυκλοτερή περίβολο που κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη περίοδο. Τη μορφή αυτής της εισόδου δεν είμαστε ακόμη σε θέση να προσδιορίσουμε καθώς δεν έχει προχωρήσει σε ικανοποιητικό βαθμό η ανασκαφική έρευνα. Στο χώρο αυτό υπάρχουν επιφανειακά λείψανα κτιρίων που θα ερευνηθούν με το πρόγραμμα του 2006.

7. Βιτρούβιου, *Περί Αρχιτεκτονικής*, I, III-IV.

8. Βιτρούβιου, *Περί Αρχιτεκτονικής*, I, IV-V.

9. Stählin 2002, 291-294.

10. Winter 1971, 222. Lawrence 1979, 434, σημ. 56 και 442, σημ. 5.

11. Marzollf 1994, Abb. 10.

12. Αρβανιτόπουλος 1928, εικ. 90.

Μια δεύτερη πύλη στα βόρεια του μικρού περιβόλου διευκόλυνε την επικοινωνία του χώρου αυτού με την κάτω πόλη.

Χαμηλότερα από την ακρόπολη, σώζονται τείχη με πύργους που ορίζουν και την έκταση της πόλης στην βόρεια, δυτική και εν μέρει στη νότια πλευρά του κωνικού λόφου. Κατά την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στον χαμηλότερο λόφο, στα ανατολικά του κωνικού, εντοπίστηκε αρχαίο οικοδόμημα ορθογώνιας κάτοψης με είσοδο στα νότια (εικ. 8). Γύρω από αυτό, υπάρχουν και άλλες αρχαιότητες όπως υποθέτουμε από τις διάσπαρτες κεραμίδες στέγης, τα όστρακα και τα επιφανειακά λείψανα τοίχων.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Κατά τη σύντομη πρώτη περίοδο της ανασκαφικής έρευνας¹³, το ενδιαφέρον μας επικεντρώθηκε ανατολικά της κεντρικής πύλης (εικ. 9). Τη διεξαγωγή των ανασκαφικών εργασιών δυσχεραίνουν οι νεώτερες παρεμβάσεις στο χώρο. Το έδαφος είναι γεμάτο λιθοσωρούς που δεν προέρχονται μόνο από τα γκρεμίσματα των τοίχων. Στην περιοχή υπάρχουν πολλά ποιμνιοστάσια με αποτέλεσμα κτηνοτρόφοι της περιοχής να έχουν χρησιμοποιήσει αρχαίο οικοδομικό υλικό για την κατασκευή περιβόλων για το σταυλισμό των ζώων. Αυτή η παρέμβαση έχει αλλοιώσει την εικόνα των αρχαίων αρχιτεκτονικών λειψάνων σε πολλά σημεία και καθιστά χρονοβόρα την ανασκαφική διαδικασία.

Ο κεντρικός δρόμος που οδηγεί στην κορυφή της ακρόπολης ορίζεται από δυο πλατείς και ελαφρά καμπύλους τοίχους που στρέφονται προς τα ανατολικά.

Καθαρίστηκαν οι παρειές του και η επιφάνεια του ανατολικού τοίχου της διόδου, που είναι θεμελιωμένος πάνω στο φυσικό βράχο καθώς και δυο ακόμη τοίχοι παρόμοιας κατασκευής και ίδιου πλάτους που σχηματίζουν ένα τριγωνικό χώρο. Μέσα σ' αυτόν είναι ενταγμένο κτίριο με δύο δωμάτια που επικοινωνούν μεταξύ τους με θυραίο άνοιγμα. Η επίχωση των δωματίων ήταν γεμάτη λατύπη.

ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Η κεραμική που περισυλλέχθηκε από τη σύντομη ανασκαφική έρευνα αν και είναι λιγοστή ωστόσο επιτρέπει την αναγνώριση των σχημάτων που αποτελούσαν την οικοσκευή των δυο χώρων του κτιρίου. Αντιπροσωπεύεται είτε από χρηστικά αγγεία καλής ποιότητας, όπως κύλικες, σκύφους, πινάκια, κανθάρους, λύχνους, είτε από μεγαλύτερα αγγεία.

Στην κατηγορία των αποθηκευτικών αγγείων εντάσσονται δυο αβαφείς αμφορείς-πίθι από τους οποίους ο ένας ακολουθεί τα πρότυπα των αθηναϊκών πίθων με εμπέστη διακόσμηση στο σώμα¹⁴.

Για την παρασκευή του φαγητού χρησιμοποιούνταν μεγάλες λεκάνες¹⁵ καθώς επίσης και σκεύος που χρησιμοποιούνταν κατά πάσα πιθανότητα ως ηθμός.

13. Πραγματοποιήθηκε για χρονικό διάστημα μόνο δεκαεννέα εργασίμων ημερών, από 2.11.2005 έως 9.12.2005, και διακόπηκε λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών.

14. *Agora XII*, πίν. 65, αρ. 1509, 1513-4 και 1516-7. Χρονολόγηση: αρχές 6^{ου} αι. π.Χ.

15. *Agora XII*, εικ.15, αρ. 1806, 213. Χρονολόγηση: δ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

Την πολυπληθέστερη συγκριτικά με το υπόλοιπο υλικό ομάδα αποτελούν τα σκεύη σερβιρίσματος τροφών και ποτών, όπως ο σκύφος που ανήκει στον υπογεωμετρικό τύπο της αθηναϊκής Αγοράς¹⁶ που επιβιώνει έως και τον 5^ο αι. π.Χ., ο μελαμβαφής σκύφος¹⁷, οι μεγάλες μελαμβαφείς κύλικες χωρίς πόδι¹⁸, τα μελαμβαφή άωτα σκυφίδια¹⁹, τα πινάκια²⁰ και οι κάνθαροι²¹.

Οι άωτοι, ανοικτοί λύχνοι κατατάσσονται στους πρώιμους τύπους της αθηναϊκής Αγοράς (16^A ΗΤ²² που ακολουθεί κορινθιακά πρότυπα στη διακόσμηση του χείλους και 21^A ΗΤ²³).

Δυο σχήματα που συνήθως χρησιμοποιούνται ως ταφικά ή λατρευτικά σκεύη περιλαμβάνονται στο κεραμικό σύνολο της οικοσκευής του κτιρίου. Πρόκειται για τη μελαμβαφή λήκυθο²⁴ και το εξάλειπτρο²⁵, σχήματα που κατά τους αρχαίους συγγραφείς χρησιμοποιούνταν ως μυροδοχεία²⁶.

Η εγχώρια κεραμική αντιπροσωπεύεται κατά κύριο λόγο από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης με έντονες επιδράσεις από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής της εποχής, Αθήνα και Κόρινθο, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται μια προσπάθεια για πιστή αντιγραφή των σχημάτων και του τρόπου διακόσμησης των αττικών και κορινθιακών αγγείων των οποίων η εισαγωγή αρχίζει ήδη από το β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. σύμφωνα με στοιχεία που προκύπτουν από τα ευρήματα της οικίας.

Οι σωστικές ανασκαφές που διενεργούνται στην περιοχή των Αλυκών όπου εκτείνεται το αρχαίο νεκροταφείο, βόρεια του οικισμού εν όψει εκτελέσεως έργων δημόσιων και ιδιωτικών έχουν αποδώσει μεγάλο αριθμό ευρημάτων²⁷. Σε μια πρόσφατη σωστική ανασκαφή ήρθε στο φως ένα ακόμη τμήμα του νεκροταφείου. Οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι κατασκευασμένοι με σχιστόπλακες. Περιέχουν μια ή δυο ταφές. Η συστάδα των νέων τάφων απέδωσε ευρήματα που χρονολογούνται στην τελευταία φάση του οικισμού, στην αρχή της ελληνιστικής εποχής, τέλη 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. Εκτός από την τυπική κεραμική της εποχής βρέθηκαν πήλινα κουμπιά επιχρυσωμένα με παράσταση γοργονείου²⁸. Το εύρημα είναι σχετικό σπάνιο στην περιοχή. Δημοσιευμένα παρόμοια κουμπιά έχουν βρεθεί στην Ερέτρια και στη δυτική Μακεδονία. Οστέινα αντικείμενα όπως κουταλάκι και περόνες επιχρυσωμένες και διακοσμημένες με κόκκινο και μαύρο χρώμα, μολύβδινη πυξίδα για ψιμίθια καθώς και ειδώλια το ένα από τα οποία ανήκει στον τύπο των γυναικείων βιοιωτικών ειδωλίων ντυμένων με χιτώνα και ιμάτιο²⁹ και το δεύτερο στον τύπο του παιδαγωγού.

16. Agora XII, 87, πίν. 17 αρ. 364-377.

17. Agora XII, 88. Χρονολόγηση: τέλη του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ.

18. Agora XII, 101, αρ. 469-517, πίν. 22-23. Χρονολόγηση: β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

19. Agora XII, 131. Χρονολόγηση: μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.

20. Agora XII, 144, αρ. 1022, πίν. 36, 37, 59, εικ. 9.10. Χρονολόγηση: γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

21. Agora XII, 122, πίν. 29.

22. Agora IV, 30-31, αρ. 92-93, πίν. 4,32. Χρονολόγηση: β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.

23. Agora IV, 44, αρ. 156-163, πίν. 634. Χρονολόγηση: δ' τέταρτο του 6^{ου}-α' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

24. Corinth XIII, 213-214, τάφος 257/10, πίν. 34. Χρονολόγηση: τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.

25. Σίνδος, 159, αρ. 250. Χρονολόγηση: Ύστερη Κορινθιακή περίοδος II, 550-520 π.Χ.

26. Scheibler 1964, 80.

27. Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 186-191, ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 246-251, ΑΔ 43, 1988, Χρονικά, 242-243. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2001, 10, εικ. 6, 9, 10, 12, 13. Τριανταφυλλοπούλου 2000, 60-69. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 134-139.

28. Besques 1972, 42 D236-D238, 65 D 386-D396, D409-D412. Besques 1971, pl. 50° D 236-238, pl. 86 D 386-D396, pl. 88 D 409-D412.

29. Besques 1972, 16-17, D 64, D66, pl. 15b-c.

Παρά την έλλειψη μικρών ευρημάτων και την ύπαρξη λιγοστής κεραμικής, προς το παρόν, από τον οικισμό, τα ευρήματα του νεκροταφείου που βρέθηκαν παλιότερα αλλά και τα πρόσφατα, αποδεικνύουν την ακμή του οικισμού ως την αρχή της ελληνιστικής εποχής καθώς και την πολιτική και εμπορική επικοινωνία του με τα μεγάλα κέντρα της εποχής όπως η Αθήνα, η Κόρινθος, η Βοιωτία, η Εύβοια και η Μακεδονία. Η διάρκεια ζωής του οικισμού τοποθετείται με τα έως τώρα στοιχεία από το α΄ μισό του 6^{ου} έως τα τέλη του 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. οπότε ο οικισμός εγκαταλείπεται και οι κάτοικοί του αναγκάζονται να συμμετάσχουν στον συνοικισμό της Δημητριάδος.

SUMMARY

SURFACE AND EXCAVATION SURVEYS AT SOROS

Anthi Batziou Efstathiou, Pelagia Triantafyllopoulou

The ancient city located on and around the conical hill of “Soros”, has been identified with “Amfanes”, already after the first surveys in the beginning of the 20th century.

It is a city surrounded by circular walls, which follow the geophysical contours. The circular wall of the citadel, built with a type of big slating rocks, is one of the most common, old types of fortification (Type I). The entranceway of the citadel was an odd, massive gate, strengthened with two jutting towers.

During a short research which was carried out at a lower hill, at the east of the conical hill, an ancient construction of rectangular plan, was discovered with an entrance to the south. The scattered roof tiles, the shells and the superficial remains of walls point to the existence of more antiquities.

A short excavation was held east of the central gate. The central pathway leading to the top of the citadel is bordered by two wide and slightly curved walls turning to the east. The eastern wall of the path, as well as two other walls of similar structure and of the same width, which form a triangular area, are constructed on the natural rock. A building with two rooms, being in contact via a doorway opening, is placed in the triangular area.

The pottery finds of the brief excavation research are limited and include a variety of cups, plates, lamps and larger pots.

Despite the current lack of archeological finds other than pottery in the settlement, the finds from the cemetery suggest that the settlement was in its heyday until the beginning of the Hellenistic era, and in political and commercial contact with Athens, Corinth, Boeotia, Euboea and Macedonia. According to the present evidence, the life span of the settlement is estimated to be from the first half of the 6th century until the 4th or early 3rd centuries B.C., when the settlement was abandoned and its dwellers were forced to move to the settlement of Demetrias.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

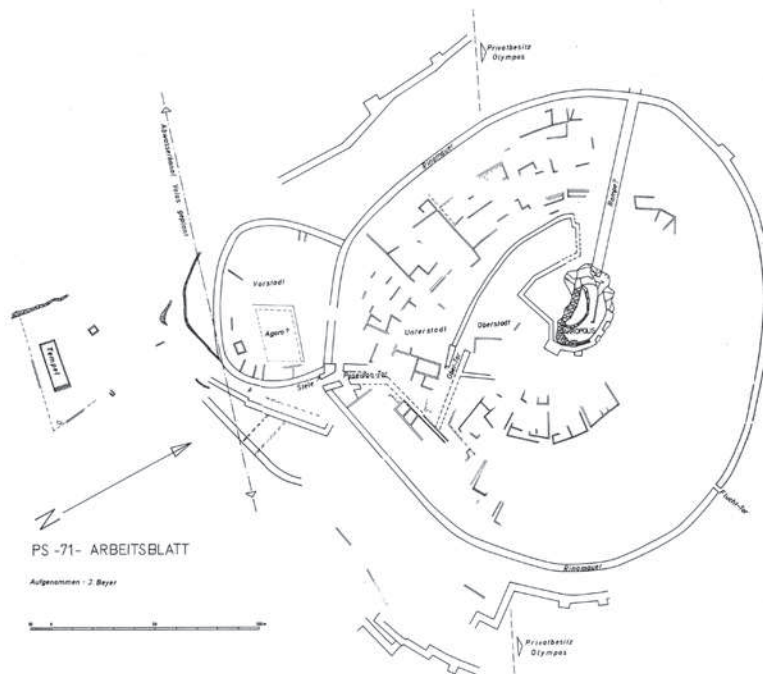
Agora IV. Howland R.H., *Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV*, Princeton 1958.

Agora XII. Sparkes B.A. - Talcott L., *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C., The Athenian Agora XII*, Princeton 1970.

Corinth XIII. Blegen C.W., Palmer H., Young R.S., *The North Cemetery, Corinth XIII*, Princeton 1964.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος Απ., 1909. Ανασκαφαί και έρευναι εν Αμφαναίς, *ΠΑΕ*, 162-170.
- Αρβανιτόπουλος Απ., 1928. *Γραπταί στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*, Αθήνα.
- Besques S., 1971. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs, en terre-cuite grecs, étrusques et romains* III. Illustrations, Vol.1, Paris.
- Besques S., 1972. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs, en terre-cuite grecs, étrusques et romains* III. Paris.
- Βοκοτοπούλου Ι. – Δεσποίνη Α. – Τιβέριος Μ. – Μισαηλίδου Β., 1985. *Σίνδος*. Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα.
- Lawrence A.W., 1979. *Greek aims in fortification*, Oxford.
- Marzollf P., 1994. Antiker Städtebau und Architektur in Thessalien, στο *Θεσσαλία Β*, 255-276.
- Milojčić Vl., 1974. Bericht über die deutschen archäologischen Ausgrabungen in Thessalien 1973, *AAA* 7, 61-75.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2001. *Δημητριάς*, Αθήνα.
- Scheibler I., 1964. Exaleiptra, *JdI* 79, 72-108.
- Stählin Fr., 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία*, Ελληνική έκδοση Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. Τρικάλων, Θεσσαλονίκη.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2000. *Νεκροταφείο των Αμφανών. Οι πρώτοι ελληνοιστικοί τάφοι*, στο *Ελληνοιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Αθήνα, 60-69.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2002. Αμφανές: Αρχαιολογικά δεδομένα - Πρόταση ανάδειξης, στο *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» Βόλος 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 134-139.
- Winter F.E., 1971. *Greek fortifications*, Toronto.

Εικ. 1. Σχέδιο της αρχαίας πόλης.

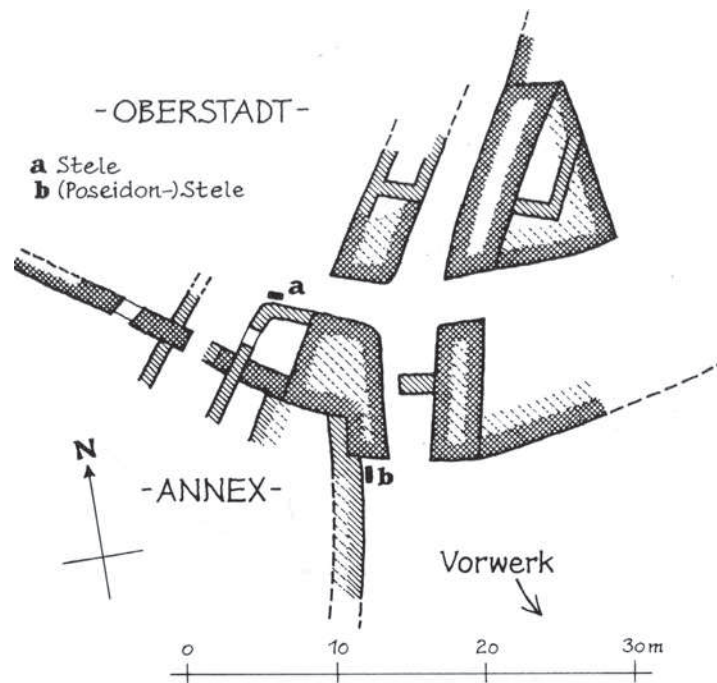

Εικ. 2. Άποψη της πόλης.

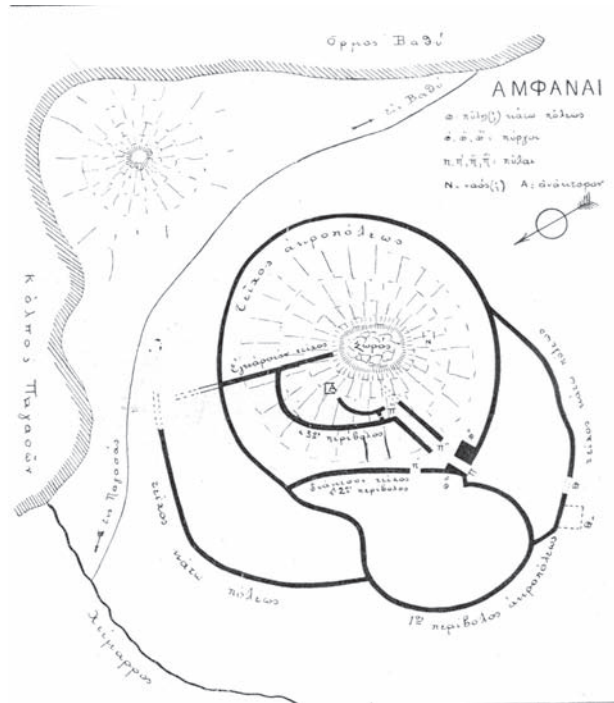

Εικ. 3. Ο ανατολικός πύργος της πόλης.

Εικ. 4. Σχέδιο της πόλης.

Εικ. 5. Σχέδιο της αρχαίας πόλης δημοσιευμένο από τον Απ.Αρβανιτόπουλο.

Εικ. 6. Αρχιτεκτονικά λείψανα του λεγόμενου «ανάκτορου».

Εικ. 7. Αρχιτεκτονικά λείψανα του λεγόμενου «ναού».

Εικ. 8. Κτίριο εκτός των τειχών.

Εικ. 9. Γενική άποψη της ανασκαφής από ανατολικά.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΕΡΟΥ ΤΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ-ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΣΩΡΟΣ» (2004-2005)*

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ο Τομέας Αρχαιολογίας του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας (ΙΑΚΑ) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας άρχισε το 2004 μια νέα πανεπιστημιακή ανασκαφή στη θέση «Σωρός» του Δήμου Ιωλκού Μαγνησίας (εικ. 1). Το πενταετές πρόγραμμα διενεργείται σε συνεργασία με τη ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ένας στόχος είναι η εκπαίδευση των φοιτητών της αρχαιολογίας του τομέα στις ανασκαφικές μεθόδους και τεχνικές. Είναι προφανές ότι ο δεύτερος στόχος είναι ερευνητικός και ειδικότερα αφορά στην ολοκλήρωση της ανασκαφής του ιερού του Απόλλωνος, λίγες δεκάδες μέτρα Νότια από την τειχισμένη αρχαία πόλη, που είχε ερευνηθεί μερικώς στις αρχές της δεκαετίας του 1970 (εικ. 2-3)¹.

---

* Η ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας συγκροτείται από τον Καθηγητή Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάν (Διευθυντή), την Επίκουρη Καθηγήτρια Ιφιγένεια Λεβέντη (Υποδιευθύντρια), τον αρχιτέκτονα Δρ Αλέξανδρο Γούναρη, τη συντηρήτρια Κωνσταντίνα Τσατσούλη, τους επιστημονικούς συνεργάτες Επικ. Καθ. Σελήνη Ψωμά, Δρ Γιώργο Φακορέλλη, Δρ Κατερίνα Τρανταλίδου, Δρ Τατιάνα Θεοδωροπούλου, μεταπτυχιακούς φοιτητές του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και πολυάριθμους προπτυχιακούς φοιτητές της Αρχαιολογίας του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Το ανασκαφικό πρόγραμμα διενεργείται με τη χρηματοδότηση του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας ενώ το Πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ Πρακτικής Άσκησης του Τμήματος ΙΑΚΑ καλύπτει τα έξοδα των προπτυχιακών φοιτητών. Ευχαριστίες οφείλω σε όλα τα μέλη της ερευνητικής ομάδας, στον οδηγό του πανεπιστημιακού λεωφορείου Δ. Κοτρώτσο, στη ΙΓ' ΕΠΚΑ και ιδιαίτερα στις Δρ Β. Αδρύμη, Δρ Α. Ιντσεσίλογλου, Δρ Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, Π. Τριανταφυλλοπούλου, καθώς και στις συντηρήτριες και τους φύλακες της ΙΓ' ΕΠΚΑ. Ευχαριστώ ακόμη τον Καθ. Peter Marzolf για την παραχώρηση αδημοσίετου φωτογραφικού υλικού της ανασκαφής του 1973 τον Καθ. J. Maran και τον Δρ Bruno Helly για γόνιμες συζητήσεις. Ευχαριστώ τέλος τις υπεύθυνες του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας του Τμήματος ΙΑΚΑ, Δρ Χριστίνα Μητσοπούλου και Εύα Χαραλαμπίδου, για την πολυεπίπεδη υποστήριξη τους.

1. Στις έρευνες συμμετείχαν οι εξής φοιτητές. 2004: *Μεταπτυχιακοί φοιτητές*: Βήτος Γιώργος, Βλάχου Βίκυ, Καλαμάρη Σίσσυ, Κουκουλίδου Χρύσα, Πανάγου Μαρία, Στρινοπούλου Δώρα, Χιώτης Γιώργος. *Προπτυχιακοί φοιτητές*: Βλαχάκη Ελένη, Βλάχου Αφροδίτη, Γιαννακοπούλου Ιωάννα, Γκόρη Χριστίνα, Διώτη Αμαλία, Ζορμπά Μαρία, Μαλιγιάννη Μαρία-Ελένη, Μελίσσης Στέφανος, Μέρμηγκα Ευαγγελία, Καλαβριώτη Εβίτα, Κατσουλάκη Άρτεμις, Κομνηνάκα Κατερίνα, Κουτελού Μερσίνη-Ειρήνη, Κραβαρίτου Ευαγγελία, Λέου Ζαχαρούλα, Μαλιγιάννη Μαριλένα, Μαυρογεννίδης Προκόπης, Νικοδήμα Χριστίνα, Ξαϊδάρα Ιφιγένεια, Ξύδα Μαρία, Παπαντωνίου Χριστίνα, Παράσχου Χρυσούλα, Πέτση Κερασία, Πορτάρη Αναστασία, Σωτηροπούλου Ευαγγελία – Παναγιώτα, Τριχιά Μαρία, Τσιγγινού Χρυσούλα, Τσιομίτας Γεώργιος, Φίλιου Πολυξένη, Χατζηγεωργίου Κλεάνθης, Χρηστάκη Φωτεινή και οι Γάλλοι φοιτητές Antoine Dassance και Amelie Jaouen. 2005: *Μεταπτυχιακοί φοιτητές*: Βήτος

Ο τειχισμένος οικισμός είχε εν μέρει ανασκαφεί από τον Απ. Αρβανιτόπουλο². Το 1973 διενεργήθηκε μικρή ανασκαφική έρευνα από ομάδα Γερμανών αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων, με επικεφαλής τον V. Miložič³, ενώ σωστικές ανασκαφές στην περιοχή του αρχαίου νεκροταφείου, στα ΒΔ του οικισμού (περιοχή Αλυκών), και τελευταία στο εσωτερικό της τειχισμένης περιοχής διεξάγει η ΙΓ' ΕΠΚΑ, υπό τη διεύθυνση της Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου και της Π. Τριανταφυλλοπούλου⁴.

Από την ανασκαφή του 1973 τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι λιγοστά. Η έρευνά μας προκειμένου να βρεθεί το αρχείο ή κάποια κατάλοιπα της ανασκαφής απέβησαν έως σήμερα σχεδόν άκαρπες. Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο των Αθηνών δε διαθέτει στοιχεία για την ανασκαφή στο αρχείο του. Η αναζήτηση στη Χαϊδελβέργη οδήγησε στην ανεύρεση μόνο λίγων αδημοσίευτων ανασκαφικών φωτογραφιών που προέρχονται από το προσωπικό αρχείο του P. Marzolf. Ο Σ. Σίνος διαθέτει, όπως ο ίδιος με διαβεβαίωσε, ορισμένες φωτογραφίες και σχέδια της ανασκαφής. Άλλωστε η γνωστή δημοσιευμένη κάτοψη που ναού, που αναδημοσιεύεται και εδώ (εικ. 4), είναι δική του⁵. Παράλληλα, με τη βοήθεια των αρχαιολόγων της ΙΓ' ΕΠΚΑ έγινε έρευνα στις αποθήκες του Μουσείου Βόλου και της Εφορείας και εν τέλει εντοπίστηκε μέρος (;) του υλικού της παλιάς ανασκαφής. Εκτός από τα λίθινα γλυπτά και τα ενεπίγραφα βάρθρα και τον κιονίσκο που περιλαμβάνονται στην προκαταρκτική έκθεση βρέθηκαν μερικά ξύλινα κιβώτια με λιγοστά ευρήματα, κυρίως θραύσματα μελαμβωφών αγγείων, ένα ακέραιο πήλινο γυναικείο ειδώλιο και ένας ηγεμόνας καλυπτήρας με πλαστική διακόσμηση επτάφυλλου ανθεμίου. Καθώς το ημερολόγιο της ανασκαφής δεν έχει βρεθεί ακόμη, η θέση προέλευσης των παραπάνω ευρημάτων παραμένει αβέβαιη, ενώ οι σωζόμενες καρτέλες δεν είναι πάντοτε σαφείς, και μερικές έχουν φθαρεί. Οι κέραμοι από τη στέγη του ναού, ορισμένες από τις οποίες εικονίζονται στην προκαταρκτική δημοσίευση⁶, δεν βρέθηκαν. Ως εκ τούτου προκύπτουν ορισμένα ερωτήματα, όπως αν το στρώμα κεράμων στο εσωτερικό του σηκού ήταν εξίσου εκτεταμένο με εκείνο που συναντήσαμε εμείς περιμετρικά εξωτερικά του ναού και αν τα λιγοστά κινητά ευρήματα αποτελούν το σύνολο του υλικού που συλλέχτηκε⁷. Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα θα επέτρεπε να κατανοήσουμε καλύτερα την ιστορία του μνημείου.

Γιώργος, Ευσταθίου Δέσποινα, Καλαμάρη Σίσσυ, Κουκουλίδου Χρύσα, Πανάγου Μαρία, Πορτάρη Αναστασία, Στρινοπούλου Δώρα, Τζουμάκη Χριστίνα, Χιώτης Γιώργος, Χρυσοπούλου Ελένη. *Προπτυχιακοί φοιτητές*; Βαρβαριώτου Άννα, Βλάχου Αφροδίτη, Δεπών Ευσταθία, Εμμανουηλίδου Χρύσα, Ζορμπά Μαρία, Καρκαλά Αναστασία, Κρανιού Χρύσα, Κροκίδα Χρυσούλα, Λαζίδου Ελένη, Μαλιαχώβα Όλγα, Μελίσσης Στέφανος, Μητρολιού Βασιλική, Μόντζαλα Ασπασία, Νικολαϊδή Λητώ, Ξύδα Μαρία, Πουργιανού Ευαγγελία, Στούμπου Μαγδαληνή, Μόσχου Ιωάννα, Σίγουρα Ελένη, Τρίκα Γεωργία, Τσιγγινού Χρυσούλα, Τσιομίτας Γεώργιος, Τορωνίδου Παυλίνα, και η Γαλλίδα φοιτήτρια Marjorie Bulic.

2. Αρβανιτόπουλος 1909. Αρβανιτόπουλος 1928, 70.

3. Miložič 1974, 65-75, εικ. 22-37. Βλ. και H.W. Catling, *AR for 1973/74*, 22, εικ. 38 και J.-P. Michaud, *BCH* 98, 1974, *Chroniques*, 662, 664, fig. 197-198. Marzolf 1994β, 256, Abb. 1, 261, 264-265 Abb. 16-17.

4. Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 186-191. 42, 1987, *Χρονικά*, 246-251. 43, 1988, *Χρονικά*, 242-243. Τριανταφυλλοπούλου 2000. Τριανταφυλλοπούλου 2002.

5. Miložič 1974, 62, εικ. 24. Marzolf 1994β, 264, Abb. 16.

6. Miložič 1974, 64, Taf. 28. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν μπορέσαμε να διακρίνουμε κεράμους ανάμεσα στα μπάζα της παλιάς ανασκαφής.

7. Κατά την πληροφορία του Στ. Σίνου τα κινητά ευρήματα από το σηκό ήταν λιγοστά. Ο P. Marzolf με ενημέρωσε ότι ενθυμείται σημαντική συγκέντρωση κεράμων Νότια και εξωτερικά του προνάου.

ΑΜΦΑΝΕΣ Η ΠΑΓΑΣΕΣ;

Ένα από τα βασικά ερωτήματα που δεν έχει απαντήσει η έως τώρα έρευνα, ούτε και η δική μας, είναι η ταύτιση της θέσης. Ο Σωρός ταυτίζεται συνήθως με τις αρχαϊκές-κλασικές Αμφανές, ενίοτε όμως με τις Παγασές⁸.

Η θέση των Αμφανών

Οι μόνες πληροφορίες για την τοπογραφική θέση των Αμφανών (ως πόλεως Θεσσαλών) προέρχονται από το Σκύλακα (*Περίπλους* 64: «Αμφαναίον»). Ο di Salvatore τις ταυτίζει με το Παλαιόκαστρο Σέσκλου⁹, ο Bakhuizen με τις θέσεις Νταμάρι ή Βελανιδιά¹⁰ ενώ ο Marzloff, τέλος, προτείνει τη θέση Παλιο-Αλυκές¹¹. Αντίθετα, την ταύτιση των Αμφανών με το Σωρό στηρίζουν οι Stählin¹², Αρβανιτόπουλος¹³, Ιντζεσίλογλου¹⁴ και Τριανταφυλλοπούλου¹⁵. Ετυμολογικά έχει υποστηριχτεί ότι το όνομα της πολίχνης εκπορεύεται από το επίθετο «αμφίφανος»¹⁶, κάτι που βέβαια ταιριάζει με τη θέση του λόφου του Σωρού, που δεσπόζει αμφιθεατρικά στο μυχό του Παγασητικού κόλπου.

Η θέση των Παγασών

Οι Παγασές μνημονεύονται από τον Ψευδοσκύλακα (*Περίπλους*, 64) ο οποίος τις τοποθετεί επίσης στη Θεσσαλία. Ο Θεόπομπος (*FGrHist* 115 fr. 53. Βλ. και Πλουτάρχου, *Θεμ.* 20.1) τις τοποθετεί στην Πελασιγίτιδα. Ο Δημοσθένης μας πληροφορεί ότι οι Παγασές δεν αποτελούσαν τμήμα της Μαγνησίας (1.12, 22, 2.11).

Οι Παγασές ταυτίζονταν από την εποχή του Leake έως και τον Beloch¹⁷ με τα ερείπια της Δημητριάδος, άποψη που απέρριψε ο Γιαννόπουλος¹⁸. Οι Stählin¹⁹, Αρβανιτόπουλος²⁰ και Meyer²¹ τις τοποθετούσαν στη θέση Αλιγόρευμα, πλησίον της Δημητριάδος. Αντίθετα, οι Θεοχάρης²², Marzloff²³, Di Salvatore²⁴ και Helly²⁵, ταυτίζουν τις Παγασές με τη θέση Σωρός.

8. Για τις προτεινόμενες ταυτίσεις βλ. τη σύνθεση Ιντζεσίλογλου 1994 και πίνακες I και II, σελ. 36 και 50, αντίστοιχα. Βλ. και Χουρμουζιάδης 1982, 38-40. Χρυσοστόμου 1998, 51. Meyer 1942 (Pagasai) και J.-C. Decourt – Th H. Nielsen – B. Helly *et al.*, στο Hansen - Nielsen 2004, 691 (Amphanai), 699-700 (Pagasai).

9. Di Salvatore 1994, 115-116.

10. Bakhuizen 1987, 387, σημ. 2.

11. Στο Κονταξή 1996, 168.

12. Stählin 1924 [1967²], 68.

13. Αρβανιτόπουλος 1909, 162-165. Αρβανιτόπουλος 1928, 70.

14. Ιντζεσίλογλου 1994, 46-47.

15. Τριανταφυλλοπούλου 2002.

16. Bechtel 1917, 162.

17. Leake 1835, 368-370. Γεωργιάδης 1880 [1894²], 149-150. Wace 1906, 159-161. Beloch 1911, 444.

18. Γιαννόπουλος 1914, 92.

19. Stählin 1924 [1967²], 65-66.

20. Αρβανιτόπουλος 1928, 173.

21. Stählin - Meyer - Heidner 1934, 163 κ.ε.

22. Θεοχάρης 1973, 324, σημ. 90.

23. Marzloff 1975, 46. Marzloff 1994α, 59. Marzloff 1994β, 274, σημ. 10.

24. Di Salvatore 1994, 115-116. Di Salvatore 2002, 42.

25. Helly 2001. Σύμφωνα με το μελετητή, υπέρ της ταύτισης του Σωρού με τις Παγασές συνηγορούν μια σειρά από στοιχεία, ανάμεσά τους η χρονολόγηση της κατοίκησης της θέσης και η θέση του λιμανιού, που κατά την

Ο Μιλοζίτς φαίνεται να υιοθετεί έμμεσα την ίδια άποψη²⁶. Πιο πρόσφατα, ο Ιντζεσίλογλου υποστήριξε ότι οι Παγασές θα πρέπει να τοποθετηθούν στις Νέες Παγασές, στις Βόρειες παρυφές της Δημητριάδος²⁷.

Σύμφωνα με τον Θεόπομπο (*FGrHist* 115 fr. 53. Βλ. και Στράβωνα, 9.5.15) οι Παγασές ήταν «επίνειον Φεραίων». Τίθεται συνεπώς το ερώτημα αν ήταν αυτόνομες ή αν ήταν εξαρτημένες από τις Φερές. Πάντως οι Παγασές δεν αποτελούσαν τμήμα της Μαγνησίας μέχρι τον Φίλιππο Β', ο οποίος κατέλαβε την πόλη το 353 π.Χ., ενδεχομένως ύστερα από πολιορκία (Δημοσθένης 1.9, 4.35. Διόδωρος 16.31.6). Τούτο, κατά τον Marzollf, ενδυναμώνει την υπόθεση ότι ο Σωρός θα πρέπει να ταυτιστεί με τις Παγασές, καθώς οι εντυπωσιακοί ομόκεντροι οχυρωματικοί περίβολοι που περικλείουν τον οικισμό ανταποκρίνονται καλύτερα στην αναφορά του Δημοσθένη²⁸. Ο Στράβωνας (9.5.15) αναφέρει ότι η Δημητριάδα ιδρύθηκε ανάμεσα στις Παγασές και τη Νήλεια. Συνεπώς, αν ταυτίσουμε το Σωρό με τις Παγασές, τότε η Νήλεια θα ήταν δυνατόν να ταυτιστεί με την υστεροαρχαϊκή-κλασική εγκατάσταση στις «Νέες Παγασές», που ο Ιντζεσίλογλου ταυτίζει με τις Παγασές²⁹.

Είναι προφανές ότι αν δεν προκύψουν νέα αρχαιολογικά ή επιγραφικά δεδομένα, οριστική απάντηση στις παραπάνω εικασίες δεν μπορεί να δοθεί. Η δική μας έρευνα, προς το παρόν, δεν συνεισφέρει στην περαιτέρω πραγμάτευση του ζητήματος.

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

Ο μύθος του Κύκνου

Σύμφωνα με το μύθο, το ιερό του Απόλλωνος Παγασαίου οικοδομήθηκε από τον Κύκνο, ο οποίος, κατά τον Ευριπίδη [*Ηρακλής Μαινόμενος*, 389-393. Αλκ. 501-503. *Etym. Mag.* 646.39], ήταν ο βασιλεύς των Αμφανών («Αμφαναίας οικήτορα»). Περιελάμβανε ένα ιερό άλσος και έναν βωμό (ΗΣΙΟΔΕΙΟ ΕΠΥΛΛΙΟ *ΑΣΠΙΣ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ* 70. IG IX 2, 359a). Το ιερό ιδρύθηκε από τον Τροφώνιο (Ηρακλείδης Ποντικός, *Περί χρηστηρίων*, fr. 137 Wehrei). Ο Κύκνος θανατώθηκε από τον Ηρακλή επειδή παρενοχλούσε τους πιστούς που ακολουθούσαν την ιερή διαδρομή του Απόλλωνος (Ευριπίδης, *Ηρακλής Μαινόμενος*, 332³⁰). Σύμφωνα με το μύθο ο Ηρακλής συνάντησε τον Κύκνο και τον Άρη στο ιερό του Απόλλωνος στις Παγασές. Η τελική σύγκρουση έλαβε χώρα πλησίον του Αναύρου, ο οποίος στη συνέχεια υπερχείλισε και παρέσυρε τον τάφο του Κύκνου (ΗΣΙΟΔΕΙΟ ΕΠΥΛΛΙΟ *ΑΣΠΙΣ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ*, 479-480)³¹.

Άλλες γραπτές μαρτυρίες

Στις Παγασές λατρευόταν ο Απόλλων Παγασαίος (ΗΣΙΟΔΕΙΟ ΕΠΥΛΛΙΟ *ΑΣΠΙΣ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ*

άποψη του μελετητή, πρέπει να βρισκόταν νοτιότερα, από την άλλη πλευρά του ακρωτηρίου Αγκίστρι, στη θέση Αγ. Γεώργιος.

26. Miložić 1974, 74: "In unseren geographischen Bereich ist als solches das Heiligtum des Apollon von Pagasai überliefert. Ein Ort, bei dem sich Kyknos aufhielt und in dessen Nähe er durch Herakles den Tod fand. Möglicherweise konnte es sich um die Reste dieses Kultbaues handeln".

27. Ιντζεσίλογλου 1994, 42-45. Βλ. και Μπάτζιου-Ευσταθίου 1990.

28. Στο Κονταξή 1996, 168.

29. Ιντζεσίλογλου 1994, 32, 42 κ.ε.

30. Βλ. Παπαχατζής 1984, 145-147.

31. Βλ. Kyknos I, LIMC VI, 2, 970-991 (A. Cambitoglou & S. Paspalas).

70), ο οποίος φαίνεται ότι έφερε και την επίκληση Άκτιος ή Εμβάσιος (Καλλίμαχος fr. 545b [fr. 18, 12-13 Pfeiffer]. Απολλ. Ρόδιος 1.359-360. Βλ. ενδεχομένως και Στ. Βυζάντιος 64.21). Το ιερό του θεού βρισκόταν πάνω στην Ιερή οδό, την Πυθιάδα³². Λατρευόταν επίσης ο Ποσειδών³³ (βλ. στήλη που βρέθηκε στην πύλη της ακροπόλεως του Σωρού³⁴ και μια ακόμη στις Αλυκές³⁵). Μαρτυρείται επίσης λατρεία της Αρτέμιδος (IG IX 2, 1123) και της Εν(ν) οδίας³⁶. Τέλος λατρευόταν και ο Διόνυσος Πέλεκυς (και όχι Πελάγιος³⁷) (Θεόπομπος *FGrHist* 115 fr. 352).

Σε ό,τι αφορά την ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας στο ανασκαπτόμενο ιερό, μια ενεπίγραφη βάση του γ' τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκε στον πρόναο (Μουσείο του Βόλου Ε 1280), τεκμηριώνει ότι πρόκειται για τον Απόλλωνα³⁸. Δεν μπορούμε ωστόσο στο παρόν στάδιο της έρευνας να αποκλείσουμε ότι συλλατρεύονταν εδώ και κάποια άλλη θεότητα³⁹.

Εν κατακλείδι, το γεγονός ότι το ιερό του Απόλλωνα στο Σωρό φαίνεται ότι ήταν αρκετά σημαντικό (βλ. περιγραφή που ακολουθεί), και λαμβάνοντας υπόψη τα τοπογραφικά δεδομένα και τις διαθέσιμες φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες σχετικά με την ύπαρξη ιερού Απόλλωνος στις Παγασές, τείνουμε να ταυτίσουμε τη θέση με τις Παγασές.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ (εικ. 5)

Κατά τις δύο πρώτες ανασκαφικές περιόδους, που διήρκεσαν από 13/9 έως 2/10/2004 και από 4-30/7/2005, το πανεπιστήμιο εστίασε τις εργασίες του στο ιερό του Απόλλωνος, που βρίσκεται μερικές δεκάδες μέτρα εξωτερικά των Νοτίων τειχών του αρχαίου οικισμού (εικ. 2, 4)⁴⁰. Πιο συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

1. ΝΑΟΣ (Χώρος Α) (εικ. 6-8). Ο κυρίως ναός έχει εξωτερικές διαστάσεις 22,42 (24,32μ συμπεριλαμβανομένου του προνάου) × 8,33μ. Οι εξωτερικοί τοίχοι έχουν πλ. 0,70μ και σώζονται σε μέγιστο ύψος 1,25μ. Μολονότι περιμετρικά του ναού παρατηρείται ένα εκτεταμένο στρώμα από πεσμένους λίθους, εντούτοις, λόγω της ομοιογένειας της σωζόμενης επιφάνειας των τοίχων, δεν αποκλείεται τμήμα της ανωδομής να σχηματιζόνταν από ωμές πλίνθους⁴¹. Η κύρια είσοδος βρισκόταν στα Ανατολικά, ενώ δευτερεύουσα θύρα, πλ. 1μ., υπήρχε στο μέσον

32. Παπαχατζής 1984, 145. Χρυσοστόμου 1998, 250-256, σημ. 1013 σελ. 252.

33. Κατά την Α. Ιντζεσίλογλου, η μεταγραφή του ονόματος του Ποσειδώνα που φέρεται ως χαραγμένη σε κιονίσκο (Μουσείο Βόλου Ε 1281) που βρέθηκε μέσα στον πρόναο του ναού (Μίλοζιτς 1974, 74: Ποτιδάνι ανέθεκε Απ[...] είναι εσφαλμένη. Πράγματι η ορθή ανάγνωση είναι ένα κύριο όνομα: Ποτίχα μ' ανέθεκε Απ[...]

34. Παννόπουλος 1932, 27, αρ. 12. *Bull. Épigri* 1974, no. 316. Χρυσοστόμου 1998, 249.

35. Παννόπουλος 1933, 4, αρ. 12.

36. Χρυσοστόμου 1998, 51-52.

37. Arrigoni 1999, 29, n. 77.

38. Μίλοζιτς 1974, 65, Taf. 29. Για σχολιασμό της επιγραφής βλ. τη μελέτη της Ι. Λεβέντη στον παρόντα τόμο.

39. Σημειώνουμε ενδεικτικά ότι όλα τα πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν στο ιερό είναι γυναικεία, αν και κάτι τέτοιο δεν αποτελεί υποχρεωτικό στοιχείο για να υποθέσουμε την παρουσία και μιας γυναικείας θεότητας στο ιερό.

40. Δεν είναι απόλυτα ξεκάθαρο στο παρόν στάδιο της έρευνας αν το ιερό θα πρέπει να θεωρηθεί «εξωαστικό». Κάτι τέτοιο δεν αποκλείεται, αλλά βασίζεται στην απουσία εμφανών καταλοίπων περιβόλου που να συνδέει το ιερό με τον οχυρωμένο οικισμό. Βλ. και το τοπογραφικό διάγραμμα που εκπόνησε ο Ι. Beyer το 1971 στο Marzolf 1994β, 256 Abb. 1.

41. Ωμές πλίνθοι χρησιμοποιήθηκαν για την ανωδομή κτιρίων εντός του οικισμού (Τριανταφυλλοπούλου 2002, 136), ενώ η χρήση τους είναι διαδεδομένη και στη Δημητριάδα.

της Βόρειας μακράς πλευράς. Στο εσωτερικό υπήρχε αξονική κιονοστοιχία, αναμφίβολα ξύλινη, από την οποία σώζονται κατά χώραν οι 10 ορθογώνιες λίθινες βάσεις [διαστ. περίπου 0,50 × 0,50 × 0,35 (ύψ.) μ.]. Ανάμεσα στην 4^η και 5^η βάση (αρίθμηση από Δ προς Α) υπήρχε λίθινη υπερυψωμένη κτιστή ορθογώνια εσχάρα (**εικ. 9**)⁴². Οι στάχτες δεν περιείχαν οστά και εκτείνονταν έως το Βόρειο τοίχο. Τις τρεις πλευρές του σηκού (Β, Ν και Δ) περιτρέχει θρανίο πλ. 1μ⁴³.

Αρχικά καθαρίστηκε το εσωτερικό του κτιρίου από την αυτοφυή βλάστηση και τοποθετήθηκαν στη θέση τους οι λίθινες βάσεις που είχαν εμφανώς μετακινηθεί, πιθανώς από λαθρονασκαφείς. Το λίθινο θρανίο (**εικ. 10**) που περιτρέχει εσωτερικά τις τρεις πλευρές του ναού καθαρίστηκε από την επίχωση χώματος μηδαμινού πάχους (0,03-0,05μ) που κάλυπτε ακόμη ορισμένα τμήματά του, ιδιαίτερα το Νότιο σκέλος και το Ανατολικό τμήμα του Βόρειου σκέλους. Διαπιστώθηκε ότι πράγματι το έδρανο, που έχει ύψ. 0,45μ., παρουσιάζει δύο φάσεις⁴⁴: αρχικά το πλάτος του ήταν 0,48μ και κάποια στιγμή διπλασιάστηκε (+0,50μ., δηλ. 0,98μ. συνολικά)⁴⁵. Το 2004, σε επαφή με τη βάση της εσωτερικής παρειάς του θρανίου, στα Δυτικά της πλαϊνής Βόρειας εισόδου, βρέθηκε *in situ* το κονίαμα με το οποίο αυτό πρέπει να ήταν κάποτε επιχρισμένο (**εικ. 11**). Από την αδιατάρακτη όπως φάνηκε στρώση χωμάτων που το κάλυπτε συλλέχτηκαν λίγα μικρά όστρακα, κυρίως από αγγεία πόσεως, ένας χάλκινος δακτύλιος, καθώς και ένα πήλινο μέταλλιο σκεύους (;) σε μορφή λιονταριού. Η σημαντική συγκέντρωση οστών ζώων (κυρίως αιγοπροβάτων) που παρατηρήθηκε πάνω στο θρανίο, ιδίως προς το εσωτερικό της κατασκευής σε επαφή με τους τοίχους, καθώς και η παρουσία της εστίας, οδηγούν στην υπόθεση ότι στο εσωτερικό του κτιρίου τελούνταν δείπνα.

Το 2005 ερευνήθηκε η επίχωση του δαπέδου έως το φυσικό βράχο στο Ανατολικό και κεντρικό τμήμα του σηκού (Τομές 1-4). Η επίχωση ήταν κατά κανόνα μηδαμινού πάχους προς Ν και έως 0,30μ. προς Β, εξαιτίας της κατωφέρειας του φυσικού εδάφους. Η κτιστή εσχάρα που είχε ερευνηθεί το 1973 στο πίσω τμήμα του σηκού (βλ. **εικ. 9**) δεν εντοπίστηκε⁴⁶. Αντίθετα βρέθηκαν ορισμένες δισκοειδείς σχιστόπλακες που δίδουν την εντύπωση βάσεων για τη στήριξη ξύλινων πασσάλων. Το πιθανότερο είναι ότι οι πλάκες αυτές είχαν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση. Η ερμηνεία τους παραμένει αινιγματική. Σημειώνουμε πάντως ότι στην περιοχή αυτή τα χώματα περιείχαν κατά τόπους αρκετή στάχτη. Σε ολόκληρη την έκταση του σηκού, πάνω στο φυσικό εύθριπτο βράχο, αποκαλύφθηκαν αρκετές διάσπαρτες κοιλότητες οι οποίες ενδέχεται να σχετίζονται με μια παλαιότερη (υπαίθρια;) φάση του ιερού (**εικ. 12**). Δεν αποκλείεται ωστόσο ορισμένες από τις κοιλότητες να είναι φυσικές, ενώ κάποιες από αυτές θα ήταν δυνατόν να χρησίμευαν για τη στερέωση ξύλινων κατασκευών (π.χ. τραπεζών).

42. Milojević 1974, 72.

43. Ο ναός του Σωρού παρουσιάζει ορισμένες ομοιότητες με εκείνον του Απόλλωνος στη Μητρόπολη Καρδίτσας, που χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αι.: παρόμοιο προσανατολισμό ελαφρώς προς ΝΑ, παρεμφερείς διαστάσεις του σηκού (23,80 × 8,20μ.), ξύλινη αξονική κιονοστοιχία που στηριζόταν σε ορθογώνιες λίθινες βάσεις, παρόμοια διαμόρφωση εισόδου, θρανίο σε τμήμα της μακριάς πλευράς του σηκού και του τοίχου του αδύτου. Η βάση του λατρευτικού αγάλματος ήταν τοποθετημένη μπροστά και σε επαφή με έναν από τους κίονες, κάτι που θυμίζει τη θέση ενός ορθογώνιου βάθρου σε επαφή με τη 2^η βάση της αξονικής κιονοστοιχίας του ναού του Σωρού. Βλ. Ιντζεσίλογλου 2000, 375-377. Intzesiloglou 2002.

44. Milojević 1974, 72.

45. Πάνω στο Νότιο θρανίο, σε απόσταση 3,30μ από τον Τ3, αποκαλύφτηκε μια μεταγενέστερη ωοειδής κατασκευή διαμέτρου 1,15μ., που ορίζεται από πλακοειδείς λίθους. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν μικρές μάζες κονιάματος.

46. Milojević 1974, 72. Διακρίνεται ευκρινώς στις δημοσίευτες φωτογραφίες που μας παραχώρησε ο P. Marzollff.

Τα ευρήματα από τις επιχώσεις του δαπέδου του χώρου ήταν ελάχιστα, κυρίως μικροσκοπικά όστρακα από τροχήλατα μελαμβαφή αγγεία. Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση το 2005, στη ΒΑ γωνία του σηκού, σε επαφή με το θρανίο και το κατώφλι μεταξύ σηκού και προνάου, αρκετών θραυσμάτων από το σώμα του παναθηναϊκού αμφορέα που είχε βρεθεί κατά τις γερμανικές ανασκαφές του 1973 μέσα στον πρόναο και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου⁴⁷. Εκτός από τη συμπλήρωση της μίας όψεως του αγγείου, επιβεβαιώθηκε και η απόδοσή του επί άρχοντα Πυθοδήλου (336-335 π.Χ.)⁴⁸.

Το 2005, στη ΝΑ γωνία του σηκού βρέθηκε στενή και βαθειά αύλαξ υγρών προσφορών η οποία εκτείνεται διαγώνια με κατεύθυνση προς ΒΑ κάτω από το κατώφλι της εισόδου και κατέληγε στον πρόναο, σε κοιλότητα κάτω από το δάπεδο που περιείχε όστρεα (εικ. 13-14: η κοιλότητα ερευνήθηκε το 2004 - βλ. παρακάτω)⁴⁹. Στο Ν πέρασ της αύλακος υπήρχε άλλη μικρή κοιλότητα που σχηματίζονταν από μικρούς όρθια τοποθετημένους πλακοειδείς λίθους.

2. ΠΡΟΝΑΟΣ (Χώρος Β). Ο πρόναος έχει εσωτερικές διαστάσεις μόλις 1,25μ. και το άνοιγμα ήταν πλάτους 3,15μ. Εντός της στενής αυτής ζώνης οι ανασκαφές των Γερμανών είχαν φέρει στο φως πολυάριθμα σημαντικά ευρήματα, ανάμεσά τους ένα αναθηματικό ανάγλυφο, τρία γλυπτά παιδιών και επτά βάθρα αγαλμάτων, τα 2 ενεπίγραφα, καθώς και θραύσμα ενεπίγραφου κιονίσκου⁵⁰. Το 2004 ερευνήθηκαν εκ νέου ο πρόναος και η βαθμιδωτή αναβάθρα στα Ανατολικά του, έως το φυσικό βράχο⁵¹. Επιβεβαιώθηκε ότι ο στενός πρόναος αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη καθώς δε δένει κατασκευαστικά με το κυρίως οικοδόμημα (εικ. 15). Κάτω από το πιθανό επίπεδο του δαπέδου του πρόναου, μετά την αφαίρεση επίχωσης πάχ. περίπου 0,30μ., αναγνωρίστηκαν αρκετές μικρές κυκλικές κοιλότητες στο βράχο, που ερμηνεύτηκαν ως πασσαλότρυπες (εικ. 16). Οι δύο μεγαλύτερες είναι ευθυγραμμισμένες με την απόληξη των μακρών τοίχων του σηκού και θα ήταν δυνατόν να ανήκουν σε πρόχειρο προστώο που προηγήθηκε της κατασκευής του πρόναου. Επίσης στο Β τμήμα του προνάου βρέθηκε μια μικρή ορθογώνια δοκοθήκη από μικρούς πλακοειδείς λίθους τοποθετημένους όρθια⁵². Μία μεγάλη κοιλότητα (διαμ. 1,30μ., βάθ. 0,22μ.) που εκτεινόταν εν μέρει κάτω από το κατώφλι του ναού (εικ. 14) και συνδεόταν με την προαναφερθείσα αύλακα (εικ. 13) περιείχε μεγάλο αριθμό από θαλάσσια όστρεα. Υποθέτουμε ότι η διαμόρφωση αυτή, η οποία θυμίζει την αντίστοιχη του αρχαϊκού «Οίκου των Ναξίων» στη Δήλο⁵³, πρέπει να σχετίζεται με την τέλεση χοών. Από τις προαναφερθείσες επιχώσεις του πρόναου συλλέχτηκαν λίγα χάλκινα κοσμήματα (κυρίως δακτύλιοι), και κεραμική (μεταξύ άλλων θραύσματα από πώμα πυξίδας, θραύσματα λύχνων της κλασικής περιόδου, ανάμεσά τους και ένας ακέραιος του τελευταίου τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ.).

3. ΠΑΡΑΠΛΕΥΡΟΙ ΧΩΡΟΙ (ΧΩΡΟΙ Γ και Δ) (εικ. 17-19). Όπως προκύπτει από την έκθεση, κάτοψη και τις φωτογραφίες του 1973 (εικ. 17) οι δύο ορθογώνιοι χώροι στα Νότια του

47. Milošević 1974, 74-75, Taf. 34-37.

48. Βλ. τη μελέτη των Γ. Βήτου και Μ. Πανάγου στον παρόντα τόμο, εικ. 12-13.

49. Σημειώνουμε ωστόσο ότι η αύλακα ενδέχεται να είναι μια φυσική σχισμή του φυσικού βράχου που χρησιμοποιήθηκε δευτερογενώς για υγρές προσφορές.

50. Milošević 1974, 72-75, Taf. 27, 29-37. Βλ. τη μελέτη της Ι. Λεβέντη στον παρόντα τόμο.

51. Διαστάσεις αναβάθρας: 2 × 2,60μ.

52. 0,20 × 0,20μ. [οι μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις της κατασκευής είναι 0,38μ. (Α-Ν) και 0,30μ. (Β-Ν)].

53. Courbin 1980, 28, 57.

ναού και σε επαφή με αυτόν, παρέμεναν ασχολίαστοι και άσκαφοι. Η προγενέστερη έρευνα είχε περιοριστεί στην επιφανειακή αποκάλυψη των τοίχων, όχι όμως και στην έρευνα του εσωτερικού των χώρων που αυτοί ορίζουν.

Ο μικρότερος ανατολικότερος Χώρος Γ ερευνήθηκε πλήρως το 2004 (εικ. 18). Είναι σχήματος Π, εσωτ. διαστ. 5,61 × 5,10μ., ανοικτός στα Ανατολικά⁵⁴. Βρέθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από λίθους και κεράμους λακωνικού τύπου. Οι κέραμοι προέρχονται κατά κύριο λόγο από λωρίδα σε επαφή με τον Νότιο τοίχο του σηκού και συνεπώς πρέπει να αποδοθούν στην κεράμωση του ναού και όχι του Χώρου Γ, που ενδέχεται να ήταν στεγασμένος με φθαρτά υλικά. Τμήμα του χώρου είχε διαταραχτεί σε μεταγενέστερη εποχή από τριβείο, που παραβίασε τον Τοίχο 6⁵⁵. Συλλέχτηκαν λιγοστά ευρήματα, ανάμεσά τους και ορισμένα χάλκινα κοσμήματα, σχεδόν σε επαφή με το φυσικό βράχο.

Ο μεγαλύτερος Δυτικός ορθογώνιος Χώρος Δ έχει εσωτ. διαστ. 11,10 × 5,45μ (εικ. 19)⁵⁶. Η είσοδος, πλ. 1,15μ., βρισκόταν στα ΝΑ. Ο χώρος ερευνήθηκε το 2004 κατά το Ανατολικό του ήμισυ (Τομή 1/04, διαστ. 5 × 5μ περίπου). Και εδώ απαντήθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από πεσμένους λίθους (εικ. 20). Στο μέσον περίπου του Νοτίου τμήματος της τομής, κάτω από έναν πεσμένο λίθο, βρέθηκαν τέσσερις ασημένιοι στατήρες του Κοινού των Θεσσαλών (197-27 π.Χ.) (εικ. 21α-β) που αναμφίβολα τους είχε αποκρύψει ο κάτοχός τους μετά την εγκατάλειψη του ιερού (βλ. Σ. Ψωμά, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ). Αμέσως βαθύτερα, σε λωρίδα πλ. 2 περίπου μέτρων κατά μήκος της Νότιας παρειάς του κυρίως ναού απαντήθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα κεράμων λακωνικού τύπου (εικ. 22-23). Δε χωρά αμφιβολία ότι οι κέραμοι αυτοί προέρχονται από την κάλυψη του ναού. Κάτω από το στρώμα αυτό της καταστροφής αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα που εκτεινόταν έως το φυσικό βράχο, που περιείχε πολυάριθμα θραύσματα αγγείων (η πλειονότητα είναι αποθηκευτικά ή μαγειρικά), μικρογραφικά αγγεία και λυχνάρια, θραύσματα πήλινων γυναικείων ειδωλίων, καθώς και αρκετά χάλκινα και γυάλινα κοσμήματα και διάφορα μικροαντικείμενα. Το υλικό χρονολογείται από τα ύστερα αρχαϊκά έως τα ύστερα κλασικά χρόνια⁵⁷.

Το 2005 άρχισε η ανασκαφή του Ανατολικού μισού του Χώρου Δ. Χαράχτηκαν δύο τομές (2/05 και 3/05) (βλ. εικ. 19). Η εικόνα ήταν η ίδια: κάτω από το στρώμα των πεσμένων λίθων και των κεράμων απαντήθηκε το παχύ στρώμα με τα πολυάριθμα ευρήματα. Η έρευνα επιβεβαίωσε τις υποψίες του 2004 ότι δηλαδή το τελευταίο αυτό στρώμα είναι ένα εκτεταμένο εξισωτικό μπάζωμα το οποίο ενδέχεται να σχετίζεται με την κατασκευή ή, πιθανότερα, την εξίσωση του δαπέδου του ορθογώνιου Χώρου Δ⁵⁸. Μάλιστα η απουσία κεράμων που θα ήταν δυνατόν να συσχετιστούν με την κάλυψη του Χώρου Δ, η ανυπαρξία εμφανούς δαπέδου, η με-

54. Πλ. τοίχων T6 και T7: 0,55μ. Μέγ. σωζ. ύψ. στη ΝΔ γωνία: 1,30μ. Ένας τοίχος (T14) βαίνει παράλληλα προς Νότον του T7. Αποκλίνει ελαφρώς προς ΒΔ. Ενδέχεται να αποτελεί αναλημματικό τοίχο που προηγήθηκε της κατασκευής των Χώρων Γ και Δ. Ο τοίχος αυτός θα ερευνηθεί καλύτερα μελλοντικά.

55. Η χρονολόγηση του τριβείου δεν αποσαφηνίστηκε ακόμη. Σημειώνουμε ωστόσο την παρουσία λίγων εφυαλωμένων οστράκων.

56. Πλ. τοίχων T8, T9 και T10: 0,60-0,65μ., μέγ. σωζ. ύψος T8: 0,60μ., T9: 0,90μ.

57. Για μια πρώτη παρουσίαση της κεραμικής βλ. τη μελέτη των Γ. Βήτου και Μ. Πανάγου στον παρόντα τόμο.

58. Σημειώνουμε τη χαλαρότητα και ανομοιογένεια της υφής, σύστασης και απόχρωσης των χωμάτων, την απουσία δαπέδων, το γεγονός ότι τα ευρήματα είναι θρυμματισμένα και ότι όστρακα και θραύσματα ειδωλίων συγκολλώνται από περιοχές που απέχουν σημαντικά μεταξύ τους. Όπως και να έχουν τα πράγματα, τόσο ο Χώρος Γ, όσο και ο Δ αποτελούν προσθήκες στο αρχικό οικοδόμημα, αφού οι εγκάρσιοι τοίχοι T6 και T8 δε δένουν κατασκευαστικά με τον Νότιο τοίχο του σηκού (T1).

γάλη υψομετρική διαφορά ανάμεσα στο Νότιο και το Βόρειο τμήμα του χώρου και η προχειρότητα της κατασκευής των τοίχων, οδηγούν στην υπόθεση ότι έχουμε να κάνουμε με έναν υπαίθριο περίβολο και όχι με έναν στεγασμένο χώρο.

Σε επαφή με το φυσικό βράχο, κατά μήκος του Νότιου ορίου του χώρου, εκεί όπου το πρανές παρουσιάζει έντονη ανωφέρεια, άρχισε να αποκαλύπτεται λίθινη επιμήκης κατασκευή από όρθια τοποθετημένες πλάκες που στήριζαν άλλες οριζόντιες (εικ. 24-25). Στο εσωτερικό των μικρών ορθογώνιων διαμερισμάτων δεν υπήρχαν ευρήματα. Η κατασκευή αυτή ερμηνεύεται προσωρινά είτε ως «θρανίο», είτε, πιθανότερα, ως «θήκες»⁵⁹. Στην Ανατολική της απόληξη αποκαλύφθηκε αιγιματική ημικυκλική κατασκευή που σχηματίζεται από όρθια τοποθετημένους πλακοειδείς λίθους (εικ. 25). Προσωρινά υποθέτουμε ότι οι κατασκευές αυτές ανήκουν σε μια παλαιότερη υπαίθρια (;) φάση του Χώρου Δ. Αργότερα κτίστηκε ο Χώρος Δ και κάποια στιγμή «μπαζώθηκε», εν μέρει με χώματα και ευρήματα που προέρχονταν από το καθαρισμό του ιερού, προφανώς, του περιβάλλοντος χώρου και ενδεχομένως του εσωτερικού του ναού. Την ίδια περίοδο ίσως συγκέντρωσαν και τα γλυπτά, τα ενεπίγραφα βάθρα και τον παναθηναϊκό αμφορέα και τα τοποθέτησαν δίχως τάξη στον πρόναο, ο οποίος αχρηστεύτηκε. Υποθέτει κανείς ότι η πρόσβαση στο εσωτερικό του ναού πρέπει να ήταν εφικτή πλέον μόνον από την είσοδο που υπήρχε στο μέσον του Βόρειου τοίχου.

ΤΑ ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πολυάριθμοι ηγεμόνες λακωνικοί καλυπτήρες που βρέθηκαν στο στρώμα των πεσμένων κεράμων εντός των Χώρων Γ και Δ. Προέρχονται, όπως προαναφέραμε, ασφαλώς από τη στέγη του ναού. Φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση: ο ένας τύπος διακοσμείται με επτάφυλλο ανθέμιο (εικ. 23, 26), ο άλλος με ιππέα προς τα δεξιά, που κραδαίνει δόρυ (εικ. 27). Προσωρινά θα ήταν δυνατόν να χρονολογηθούν στους ύστερους αρχαϊκούς ή πρώιμους κλασικούς χρόνους⁶⁰.

Από τα πολυάριθμα μικρά ευρήματα που προέρχονται κυρίως από το Χώρο Δ αναφέρουμε ενδεικτικά τις ακόλουθες κατηγορίες: τα πήλινα ειδώλια είναι ευάριθμα. Τα περισσότερα απεικονίζουν ιστάμενες γυναικείες μορφές (εικ. 28) και χρονολογούνται στους κλασικούς-πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους⁶¹. Η πλειονότητα των αναθημάτων είναι από χαλκό (εικ. 29). Πρόκειται κυρίως για πόρπες, περόνες, βελόνες, ωτολαβίδες και δακτύλιους γνωστών τύπων, ιδιαίτερα από άλλα Θεσσαλικά ιερά⁶². Ξεχωρίζουν δαχτυλίδι με ερωτιδέα στη σφενδό-

59. Για παρόμοιες θήκες των αρχών του 2^{ου} π.Χ. αι. από το Ηραίο στη Foce del Sele, οι οποίες περιείχαν αναθηματα, βλ. Baumbach 2004, 135, fig. 5.55 (με βιβλιογραφικές παραπομπές).

60. Winter 1993, 202-203. Παρόμοιοι σχήματος ηγεμόνες καλυπτήρες, στην Αντίκυρα της Φωκίδος (AJA 99, 1955, pl. 69, fig. 14, [διακόσμηση με γοργόνηια], α' μισό 6^{ου} αι. π.Χ.). Βλ. και V. Mitsopoulou-Leon, στο Winter 1990, 163-165, pl. 14 (Λουσοί, 525-475 π.Χ.) [διακόσμηση με ανθέμια]. Βλ. ακόμη παράλληλα παρόμοιων ανθεμίων από την Ακρόπολη των Αθηνών: Ch. Vlassopoulou, στο Winter 1990, σελ. xxii-xxiii, αρ. 38-39 (500-480 π.Χ.) & σελ. xxviii, αρ. 59 (470-460 π.Χ.), Αλαί Βοιωτίας, 500-490 π.Χ. (Winter 1993, 000). Για τον τύπο με τον ιππέα βλ. σίμες Παλαικάστρου (περ. 480 π.Χ.), Θάσου (περ. 550 π.Χ.) και σίμα νησιωτική από τους Δελφούς (περ. 550-525 π.Χ.): Winter 1990, pl. 2; Winter 1993, 258-260. Πολύ κοντά ως προς το στυλ και Hübner 1975, 126-127, πίν. 67, 1-3, εικ. 5b (Τίρυνθα, α' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.). Βλ. και τα παράλληλα από τον ιωνικό κόσμο, σ. 127 σημ. 60. Γενικά βλ. και Βλαχοπούλου-Οικονόμου 1986.

61. Η μελέτη των ειδωλίων θα πραγματοποιηθεί από την Ι. Λεβέντη.

62. Kilian 1975. Kilian-Dirlmeier 1979. Kilian-Dirlmeier 2002.

νη (εικ. 30), δαχτυλίδι με τη Θέτιδα που ιππεύει θαλάσσιο άλογο (εικ. 31)⁶³ και δαχτυλίδι που φέρει στη σφενδόνη την εγχάρκτη επιγραφή ΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΣΥ (εικ. 32). Ανάμεσα στα μολύβδινα μνημονεύεται μικρογραφικό κάθισμα (κλισμός) (εικ. 33). Παρόμοια αντικείμενα απαντούν ως αφιερώματα σε ιερά (Ερέτρια⁶⁴) και ως κτερίσματα σε τάφους (π.χ. της Σίνδου⁶⁵). Τα οστέινα αντικείμενα είναι λιγοστά. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται περόνες, βελόνες, δίσκοι και διάφορα περιάπτα. Επίσης βρέθηκαν ορισμένα γυάλινα, όπως θραύσματα από μικρά αγγεία και περιάπτα. Ένα γυάλινο δαχτυλίδι με ένθετη χρυσή διακόσμηση φτερωτής Νίκης στην ωοειδή σφενδόνη αξίζει ιδιαίτερη μνεία (εικ. 34). Ο τύπος χρονολογείται στον ύστερο 4^ο – 3^ο αι. π.Χ. και απαντά στον ελλαδικό χώρο και τη Μαύρη Θάλασσα. Ενδεικτικά αναφέρουμε παρόμοιους υαλολίθους-περιάπτα και δακτύλιους από το Παντικάπαιο (Kerch)⁶⁶, Pavloski Kurgan⁶⁷, Ομόλιο⁶⁸. Οι παραπάνω δακτύλιοι ανήκουν πιθανώς στο ίδιο εργαστήριο που εντοπίζεται στη Βόρεια Ελλάδα⁶⁹.

Τόσο η κεραμική όσο και τα λοιπά ευρήματα χρονολογούνται από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο έως τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. Τούτο συμβαδίζει με τη χρονολόγηση των κτερισμάτων από τους τάφους του νεκροταφείου του Σωρού⁷⁰. Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά του Marzolf ότι η πρώτη εγκατάσταση στη θέση ανάγεται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο, κάτι που ωστόσο δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί⁷¹. Αν υποθέσουμε ότι η οικοδόμηση του ναού συμβαδίζει με εκείνη της χρονολόγησης των ηγεμόνων καλυπτέρων, τότε θα πρέπει να τοποθετηθεί προσωρινά στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια.

Η ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Βασίζόμενοι στα έως σήμερα δεδομένα, και ιδιαίτερα στη χρονολόγηση της κεραμικής, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το ιερό εγκαταλείφθηκε τον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. Οι αναλύσεις ανθράκων και οστρέων από τη φερτή επίχωση του Χώρου Δ, κάτω από το στρώμα καταστροφής, έδωσαν ενδιαφέροντα, πλην όμως αντιφατικά, αποτελέσματα, τα οποία παρατίθενται στους πίνακες που ακολουθούν⁷²:

63. Boardman 1970, 219, pl. 675

64. Κ. Δαβάρας, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, 259, πίν. 327β (Ιερό Α). Γ. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 24, 1969, *Χρονικά*, 153, πίν. 154α.

65. Βοκοτοπούλου - Δεσποίνη - Μισαηλίδου - Τιβέριος 1985, 84, αρ. 123, 94, αρ. 142, 118, αρ. 177, 140, αρ. 226, 170, αρ. 276, 186, αρ. 296, 241, αρ. 392 (σχόλια-βιβλιογραφία σελ. 84).

66. βλ. Kunina 1997, 260-261, αρ. 68, εικ. 46-47 (βαθύ κυανό ημιδιαφανές δαχτυλίδι, με ένθετο φύλλο χρυσού στη σφενδόνη για την απόδοση των μορφών). 375-350 π.Χ.

67. Williams – Ogden 1994, 171, αρ. 108.

68. Βλ. Deppert-Lippitz 1985, 193, πίν. 16, Miller 1979, 20, πίν. 11c.

69. Για παρόμοια γυάλινα δακτυλίδια με σφενδόνη διακοσμημένη από φύλλα χρυσού, βλ. Μουσείο του Λούβρου (Miller 1979, 20, πίν. 11d), Βρετανικό Μουσείο (Williams – Ogden 1994, 221, αρ. 159-160) και Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης (Stern, 1999, 22, εικ. 3 (β' μισό 4ου αι. π.Χ.)). Αναφορικά με τον τύπο της γυναικείας μορφής (φτερωτής Νίκης εν προκειμένω) βλ. περιάπτο με μορφή Κυβέλης από τη συλλογή P.L.W. Arts: Arts 2000, 83-84, αρ. 5 (4ος αι. π.Χ.).

70. Τριανταφυλλοπούλου 2000, 66 κ.ε. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 137-138. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 110-111. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, *ΑΔ* 40, 1985, 186-191. 42. *ΑΔ* 1987, 246-251. *ΑΔ* 43, 1988, 242-243.

71. Marzolf 1992, 337, σημ. 3. Από το ιερό πάντως απουσιάζει παντελώς κεραμική των Πρωτογεωμετρικών-Γεωμετρικών χρόνων.

72. Η δειγματοληψία και μελάτη πραγματοποιήθηκαν από τον Γ. Φακορέλλη. Η αναγνώριση των ειδών των

ΘΕΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΤΟΜΗ	ΧΩΡΟΣ	ΒΑΘΟΣ	ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	ΤΑΧΑ
Σωρός	15/07/2005	2	Δ	1.42μ	B: 2.05μ.- A: 2.50μ.	cf. <i>Olea europaea</i> cf. <i>Olea europaea</i>

ΘΕΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΤΟΜΗ	ΧΩΡΟΣ	ΒΑΘΟΣ	ΤΥΠΟΣ
Σωρός	18/07/2005	2	Δ	1.49μ.	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Acanthocardia tuberculata</i> (L.,1758) • <i>Venus verrucosa</i> L.,1758 fragment <i>Pecten jacobaeus</i> (L.,1758)

ΑΡ. ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ	ΥΛΙΚΟ	¹⁴ C ΗΛΙΚΙΑ (yr BP)	Cal AD
UCIAMS-26199	Άνθρακας: cf. <i>Olea europaea</i>	1850 ± 25	128-214 AD (1σ) 85-235 AD (2σ)
UCIAMS-26200	Όστρεο: <i>Venus verrucosa</i> L.,1758	2665 ± 25	396-329 B.C. (1σ) 449-1 B.C. (2σ)

Σημειώνουμε τη σημαντική απόκλιση ανάμεσα στη χρονολόγηση του οστρέου από το δείγμα άνθρακα, που προέρχονται από την ίδια στρωματογραφική συνάφεια. Η χρονολόγηση του μαλακίου ταιριάζει με εκείνη των κινητών ευρημάτων, εκείνη όμως του δείγματος άνθρακα είναι προβληματική καθώς χρονολογείται σε αρκετά μεταγενέστερη περίοδο (2^ο – 3^ο αι. μ.Χ.). Μία εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι η επίχωση με τα ευρήματα εντός του Χώρου Δ δημιουργήθηκε πολύ αργότερα από την εγκατάλειψη του ιερού. Η υπόθεση αυτή, ωστόσο, προσκρούει στη χρονολόγηση του «θησαυρού» των στατήρων του Θεσσαλικού Κοινού (1^ο αι. π.Χ.), που βρέθηκαν στο στρώμα των πεσμένων λίθων που κάλυπτε την προαναφερθείσα επίχωση. Πώς είναι δυνατόν να ερμηνευτούν αυτές οι αποκλίσεις; Μια εκδοχή θα ήταν ότι η απόκρυψη των νομισμάτων έγινε σε κάποια σχισμή των αρμών του εγκαταλελειμμένου και εν μέρει ερειπωμένου Νότιου τοίχου του Χώρου Δ ο οποίος κατέρρευσε πολύ αργότερα. Πότε όμως εγκαταλείφθηκε το ιερό και ποιοι ήταν οι λόγοι; Η εκδοχή ότι το ιερό εγκαταλείφθηκε ταυτόχρονα με τον οικισμό το 294/3 π.Χ., όταν ιδρύθηκε η Δημητριάδα (Στράβων 9.5.15), δεν είναι απόλυτα πειστική. Μολονότι ο οικισμός και το νεκροταφείο του φαίνεται πράγματι ότι εγκαταλείπονται ως συνέπεια του συνοικισμού της Δημητριάδος, εντούτοις, το ιερό, αν μάλιστα όπως υποθέτουμε είχε μια ιδιαίτερη σημασία για την ευρύτερη περιοχή, θα έπρεπε να είχε παραμείνει σε λειτουργία. Ωστόσο, τα κινητά ευρήματα πιστοποιούν ότι το ιερό δεν επέζησε πολύ περισσότερο από τον οικισμό. Ορισμένες ενδείξεις οδηγούν στη διατύπωση της υπόθεσης ότι η εγκατάλειψη στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. οφείλεται σε άλλους λόγους. Ένας πιθανός είναι ο σεισμός⁷³. Ένας μαρτυρημένος σεισμός που ευθύνεται για την καταστροφή της γειτονι-

θαλασσίων μαλακίων έγινε από την επιμελήτρια του μαλακολογικού τμήματος του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας Γουλανδρή Δρ Εύη Βαρδαλά-Θεοδώρου, η ανθρακολογική ανάλυση από την Δρ Μαρία Ντίνου.

73. Ο Βόρειος τοίχος (T2) του ναού, ιδιαίτερα προς τη ΒΔ γωνία, παρουσιάζει μια έντονη κλίση προς Βορράν ενώ ο Νότιος τοίχος του Χώρου Γ (T9) παρουσιάζει μια κυρτότητα. Όπως ωστόσο ορθά μας επισήμανε ο B. Helly,

κής Άλου χρονολογείται στο 265 π.Χ.⁷⁴ Κατά πόσον ο σεισμός αυτός, επηρέασε τη στατικότητα του παλιού ναού στο Σωρό και οδήγησε στην εγκατάλειψή του παραμένει ένα ζητούμενο. Αν ωστόσο η υπόθεση αυτή επιβεβαιωθεί δεν θα ήταν αβάντισμο αν υποστηρίζαμε ότι κάποια στιγμή, ίσως κατά τον 2^ο ή 3^ο μεταχριστιανικό αιώνα, ο ερειπωμένος ναός χρησιμοποιήθηκε ως υπαίθριος περίβολος για κάποια μικρής κλίμακας και διάρκειας αγροτική ή κτηνοτροφική εγκατάσταση. Έτσι θα ήταν δυνατόν να εξηγηθούν η φαινομενική απουσία εκτεταμένου στρώματος πεσμένων κεράμων και κινητών ευρημάτων από το εσωτερικό του σηκού, η άτακτη συγκέντρωση των σπαραγμάτων λίθινων αναθημάτων εντός του προνάου, το εξισωτικό μπάζωμα του Χώρου Δ με φερτά χρώματα ανάμεικτα με αφιερώματα και σκεύη του ιερού, καθώς και η παραβίαση του Χώρου Γ για την εγκατάσταση του τριβείου. Η συνέχιση των ερευνών μας ίσως δώσει απαντήσεις στα πολυάριθμα ερωτήματα που έχουν ανακύψει.

δεν μπορεί να προσδιοριστεί αν οι παραμορφώσεις αυτές των τοίχων είναι σύγχρονες με την εγκατάλειψη του ιερού ή αν έγιναν αργότερα.

74. Reinders - Prummel 2003, 232 κ.ε.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ο ΜΙΚΡΟΣ ΘΗΣΑΥΡΟΣ

Σελήνη Ψωμά

Ο μικρός θησαυρός που βρέθηκε το 2004 ανάμεσα στους λίθους του στρώματος καταστροφής και εγκατάλειψης του Χώρου Δ, περιλαμβάνει τέσσερις αργυρούς στατήρες του Κοινού των Θεσσαλών⁷⁵. Οι δύο πρώτοι ανήκουν στην ίδια έκδοση και φέρουν στην εμπρόσθια όψη, σε πτώση γενική, το όνομα του ενός από τους δύο υπεύθυνους της κοπής, Σιμίου και στην οπίσθια, εκατέρωθεν των κάτω άκρων της θεάς Αθηνάς, τα γράμματα ΠΟΛΕ του ονόματος του δεύτερου υπευθύνου που ήταν προφανώς Πολέμαρχος⁷⁶. Ο τρίτος στατήρας φέρει στην εμπρόσθια όψη και πίσω από την κεφαλή του Διός, μονογράφημα αντί ονόματος σε πτώση γενική, και στην οπίσθια, εκατέρωθεν των κάτω άκρων της θεάς, τμήμα του ονόματος (ΚΟΤΤΥ) του δεύτερου υπευθύνου της κοπής, ο οποίος έφερε το χαρακτηριστικό θεσσαλικό όνομα Κόττυφος⁷⁷. Ο τέταρτος στατήρας που παρουσιάζει και σημαντική φθορά φέρει στην εμπρόσθια όψη σε γενική πτώση το όνομα του Ιταλού και στην οπίσθια το όνομα Διοκλή[ς] εκατέρωθεν της κεφαλής της θεάς και τα γράμματα Ν – Ι εκατέρωθεν των κάτω άκρων της⁷⁸.

Σύμφωνα με την κατάταξη των νομισματικών εκδόσεων του Κοινού των Θεσσαλών που πραγματοποίησε η J. A. W. Warren, σε δημοσίευτη μελέτη της περί το 1960, οι τρεις πρώτοι στατήρες του θησαυρού μας ανήκουν στην ομάδα II και ο τέταρτος στην ομάδα IV. Ο θησαυρός ανήκει σε μία ομάδα θησαυρών από την Θεσσαλία που περιλαμβάνουν αποκλειστικώς και μόνον εκδόσεις του Θεσσαλικού κοινού. Πρόκειται για τους IGCH 247 (Λάρισα, 1912), CH I 83 (Θεσσαλία, 1970), IGCH 315 (CH V 45, Φεραί 1966), CH IX 323 (Θεσσαλία, 1969), CH IX 321 (Θεσσαλία, 1963), CH IX 320 (Θεσσαλία, 1983), CH III 57 (Θεσσαλία, 1973) και CH IX 322 (Θεσσαλία, 1964).⁷⁹ Η αποκλειστική κυκλοφορία εκδόσεων του Κοινού των Θεσσαλών χρονολογείται μεταξύ των ετών 146 και 50 π.Χ.⁸⁰ Κατά το διάστημα αυτό,

75. Για την νομισματοκοπία του Κοινού των Θεσσαλών βλ. Kremydi-Sicilianou, S., 2004. Hoard Evidence from Thessaly in the second and first centuries BC: from a “multi-currency” to a “double currency” system, *Obolos* 7, 235-258, κυρίως 249-255. Klose, D. O. A., 1998. Zur Chronologie der thessalischen Koinonprägung im 2. und 1. Jh. v. Chr.: Ein weiterer Schatzfund aus Südthessalien, στο Peter U. (επιμ.), *Stephanos Nomismatikos, Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag*, Berlin, 333-350 με παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Ashton, R. J. J., 2000. The Halos 1996 Hoard, *NC* 160, 106-109. Helly, B., 1966. Le groupe des monnaies fédérales thessaliens avec Athéna “aux pompons”, *RN*, 7-29. Franke, P. R., 1959. Zur chronologie der Strategen und der Münzprägung des Koinon der Thessaler, *SM* 35, 61-67.

76. Πρβλ. SNG Munich 196. Για το όνομα αυτό στην Θεσσαλία βλ. LGPN III.b, s. v.

77. Βλ. επίσης τους στατήρες *McClean* 4953 και *Classical Numismatic Group* (Mail Bid Sale 66 : 19 May 2004. Lot number: 369).

78. Βλ. επίσης τους στατήρες *McClean* 4797-8. SNG Copenhagen 277 και Künker 89 (8 March 2004), lot 1256.

79. Παραθέτονται σύμφωνα με την χρονολογική σειρά κατάχωσης τους, όπως αυτή προκύπτει από το *Inventory of Greek Coin Hoards* και τα *Coin Hoards* I-IX.

80. Kremydi-Sicilianou, S., 2004. Hoard Evidence from Thessaly in the second and first centuries BC: from a “multi-currency” to a “double currency” system, *Obolos* 7, 235-258, κυρίως 251-255 και τον πίνακα στην σελίδα 240.

τα μόνα «ξένα» νομίσματα στην Θεσσαλία είναι τα Αθηναϊκά στεφανηφόρα που απαντούν σε δύο θησαυρούς, τον «Αλμυρός 1929» (*IGCH* 289, 296) και τον θησαυρό από την «Νότια Θεσσαλία 1983» (*CH IX* 320).⁸¹

Από τους θησαυρούς με αποκλειστικώς και μόνον στατήρες του Κοινού οι *IGCH* 247 (Λάρισα, 1912), *IGCH* 315 (*CH V* 45, Φεραί 1966), *CH IX* 323 (Θεσσαλία, 1969), *CH IX* 321 (Θεσσαλία, 1963) και *CH IX* 320 (Θεσσαλία, 1983) περιλαμβάνουν εκδόσεις των ομάδων II, III και IV της Warren. Η κατάχωσή τους έχει τοποθετηθεί εντός του πρώτου μισού του 1^{ου} π.Χ. αι. και έχει συσχετισθεί με τα Μιθριδατικά.⁸² Παρόμοιας σύνθεσης και χρονολόγησης (ομάδες II και IV της Warren) είναι και ο θησαυρός από το στρώμα καταστροφής και εγκατάλειψης του Χώρου Δ στον Σωρό. Η απόκρυψή του θα πρέπει να χρονολογηθεί περί το 87/6 π.Χ.. Η απουσία εκδόσεων που έπονται του μαναδικού στατήρα της ομάδας IV από τον θησαυρό θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Προς την κατεύθυνση αυτή μας οδηγεί και η σημαντική φθορά του πλέον πρόσφατου στατήρα του θησαυρού.

---

81. Για τους θησαυρούς αυτούς βλ. Klose (οπ. παρ. σημ. 76) και Kremydi-Sicilianou (οπ. παρ. σημ. 81). Για τον *IGCH* 351 από την Αϊδόνα που περιελάμβανε ρωμαϊκά δηνάρια που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 78/7 και 46/45 και στατήρες της ομάδας V της Warren και επέτρεψε στον P. R. Franke την αναθεώρηση του τέλους της κοπής των αργυρών εκδόσεων του Κοινού βλ. Klose (οπ. παρ. σημ. 76, σελ. 334). και P. R. Franke (οπ. παρ. σημ. 76).

82. Για την αρχή της νομισματοκοπίας του Κοινού των Θεσσαλών βλ. Kremydi-Sicilianou (οπ. παρ. σημ. 75) 251 και στην ίδια σημ. Klose. 339 με τη σημ. 32 (= Franke και Helly, οπ. παρ. σημ. 75).

SUMMARY

EXCAVATIONS IN THE ARCHAIC-CLASSICAL SANCTUARY AT
SOROS. THE 2004-2005 SEASONS*Alexander Mazarakis Ainian*

In 2004 the Department of History Archaeology and Social Anthropology of the University of Thessaly started a new excavation programme at Soros, a location near Volos, within the limits of the municipality of Iolkos. Soros is usually identified with Archaic-Classical Amphanai but it is occasionally linked to Pagasai as well. The site was initially partly excavated by Ap.Arvanitopoulos in the early 20th century. In 1973 a group of German archaeologists under the direction of V. Miložčić ran a small excavation research at Soros and partly excavated a sub-urban temple.

The new excavation is a joint project conducted by the Archaeology Department of IAKA in collaboration with the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. The university is on one hand responsible for the publication of the old excavations of the sub-urban sanctuary, presumably dedicated to Apollo, and on the other for the continuation of the excavations in the same area. One of the main aims of the project is the training of the archaeology students in the excavation methods and techniques. The second aim is to study the sanctuary and the immediate surroundings of the ancient fortified settlement. The current paper presents the preliminary results of the two first excavation seasons (2004 and 2005).

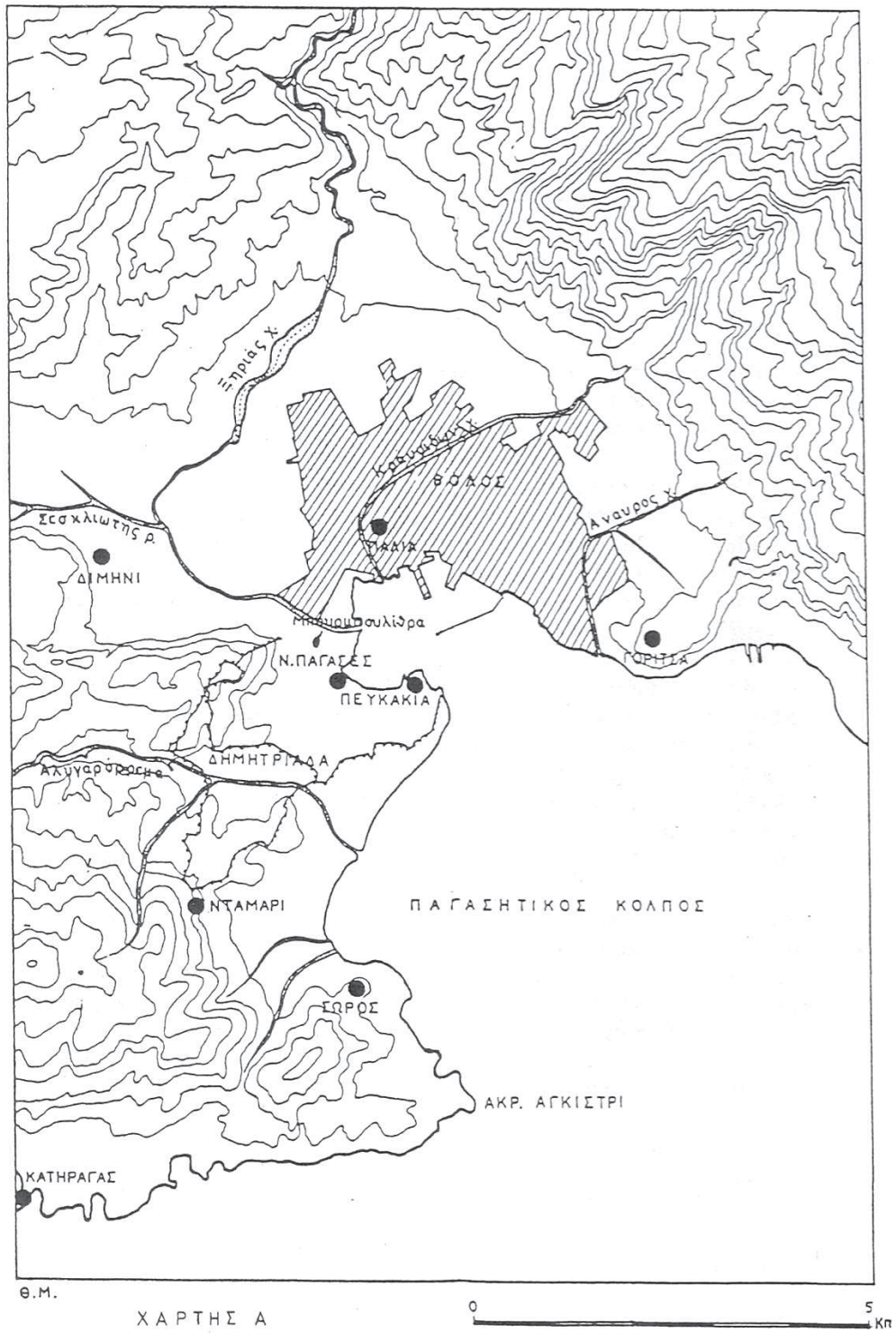
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανιτόπουλος, Α., 1909. Ανασκαφαί και έρευναί εν Αμφαναίς, *ΠΑΕ*, 162-170.
 Αρβανιτόπουλος Α., 1928. *Γραπταί στήλαι Δημητριάδος-Παγασών*, Αθήνα.
 Arrigoni G., 1999. Perseo contro Dionyso a Lerna, στο *Ricordando Raffaele Cantarella: miscelanea di studi, Quaderni di Acme* 36, 9-70
 Arts P.L.W., 2000. *A Collection of ancient glass. 500 BC - 500 AD*, Lochem.
 Bakhuizen S.C., 1987. Magnesia unter makedonischer Suzeränität, *Demetrias V*, Bonn, 319-336.
 Baumbach, J.D., 2004. *The significance of votive offerings in selected Hera sanctuaries in the Peloponnese, Ionia, and Western Greece*, Oxford.
 Bechtel, F., 1917. *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zum Kaiserzeit*, Halle.
 Beloch K.J., 1911. Zu Karte von Griechenland, *Klio* 11, 442-445.
 Βλαχοπούλου-Οικονόμου Α., 1986, *Ηγεμόνες και κορυφαίοι κέραμοι με διακόσμηση από την Ήπειρο*, Ιωάννινα.
 Boardman J., 1970, *Greek gems and fingerings*, London.
 Βοκοτοπούλου Ι. – Δεσποίνη Αι.– Μισαηλίδου Β.–Τιβέριος Μ., 1985. *Σίνδος. Κατάλογος της Έκθεσης*, Θεσσαλονίκη.

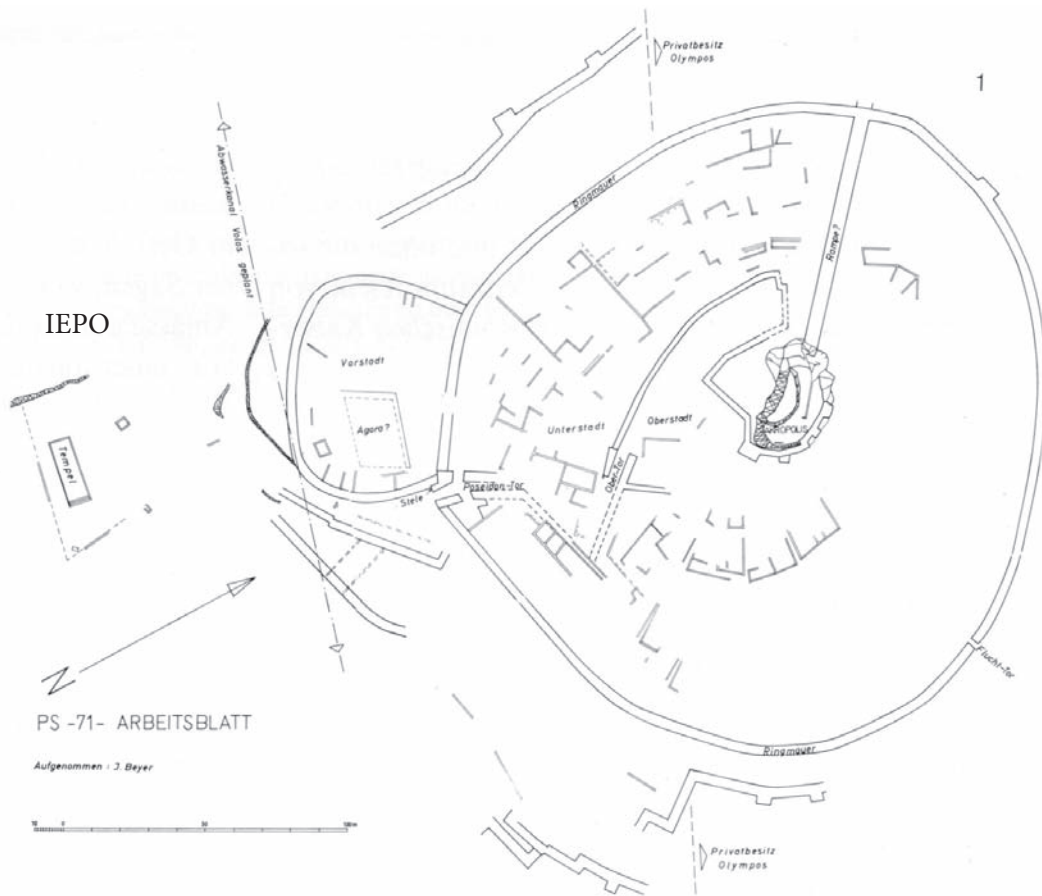

- Γεωργιάδης Ν., 1880 [1894²]. *Θεσσαλία*, Βόλος.
- Γιαννόπουλος Ν., 1914, Παγασαί-Δημητριάς, *ΑΕ*, 90-92.
- Γιαννόπουλος Ν., 1932. Επιγραφαί εκ Θεσσαλίας, *ΑΕ*, Χρονικά, 17-29.
- Γιαννόπουλος Ν., 1933. Θεσσαλίας Επιγραφαί, *ΑΕ*, Χρονικά, 1-6.
- Courbin P., 1980. *L'Oikos des Naxiens, Délos XXXIII*, Paris.
- Deppert-Lippitz B., 1985. *Griechischer Goldschmuck*, Mainz.
- Di Salvatore M., 1994. Ricerche sul territorio di Pherai. Insediamenti, difese, vie e confini, στο *Θεσσαλία Β*, Αθήνα, 93-124.
- Di Salvatore M., 2002. La storia proiettata sul territorio: il caso della città greca di Pherai, στο *Sviluppi recenti nella ricerca antichistica*, De Angelis V. (επιμ.), *Quaderni di Acme* 54, 25-53.
- Hansen M.H. – Nielsen T.H., 2004. *An Inventory of Archaic and Classical poleis*, Oxford.
- Helly B., 1987. Les émissions monétaires de la confédération Thessalienne, στο *Rythmes de la production monétaire de l'antiquité à nos jours*, Louvain-la-Neuve, 39-53.
- Helly B., 2001 (υπό έκδοση). De Pagasai en Chalcidique avec les Argonautes, στο *Séminaire sur les voies maritimes en mer Egée, mars 2001*, Milano.
- Hübner G., 1975. Dachterrakotten im Magazin des Museums von Nauplia, στο *Tiryns, Forschungen und Berichte VIII*, Mainz.
- Θεοχάρης Δ., 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήνα.
- Ιντζεσίλογλου Μπ., 1994. Ιστορική τοπογραφία της περιοχής του κόλπου του Βόλου, στο *Θεσσαλία Β*, Αθήνα, 31-56.
- Ιντζεσίλογλου Μπ., 2000. Έργα και Ημέραι (1990-1997), στο *Έργο Εφορειών*, 373-379.
- Intzesiloglou B., 2002. The Archaic temple of Apollo at Ancient Metropolis (Thessaly), στο Stamatorpoulou M. – Yeroulanou M. (επιμ.), *Excavating Classical culture: recent archaeological discoveries in Greece, Oxford, Somerville College, 23-27 March 2001*, Oxford, 109-115.
- Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, PBF 14/2 München.
- Kilian-Dirlmeier I., 1979. Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit, PBF 11/2 Band.
- Kilian-Dirlmeier I., 2002. *Kleinfunde aus dem Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien), Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien* 48, Mainz.
- Κονταξή Ε.Ι. (επιμ.), 1996. *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στον χρόνο, Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994*, Βόλος.
- Kunina N., 1997. *Ancient glass in the Hermitage Collection*, St Petersburg.
- Leake W., 1835. *Travels in Northern Greece IV*, London.
- Marzollf P., 1975. Demetrias. Elemente einer hellenistischen Hauptstadt, *Architectura, Zeitschrift für Geschichte der Architektur* 5, 43-60.
- Marzollf P., 1992. Zur Stadtbaugeschichte von Demetrias, στο *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1987, *Πρακτικά*, Αθήνα, 337-348.
- Marzollf P., 1994α. *Développement urbanistique de Démétrias*, στο *Θεσσαλία Β*, 57-70.
- Marzollf P., 1994β. Antiker Stadtebau und Architektur in Thessalien, στο *Θεσσαλία Β*, 255-276.

- Meyer E., 1942. Pagasai, *RE* XVIII2, 2298-2309.
- Miller S. G., 1979. *Two groups of Thessalian gold*, Berkeley.
- Milojčić V., 1974. Bericht über die deutschen archäologischen Ausgrabungen in Thessalien 1973, *AAA* 7, 43-75.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 1990. Δημητριάδα-Παγασές, *Αρχαιολογία* 34, 65-70.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2002. Δημητριάς 1998-2000, στο *Πρακτικά Συνεδρίου για την Ανάδειξη του Διαχρονικού Μνημειακού Πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής (Βόλος, 11-13 Μαΐου 2001)*, Βόλος, 108-115.
- Παπαχατζής Ν., 1984. Μύθοι και αρχαιότερες λατρείες της Θεσσαλικής Μαγνησίας, *ΑΕ*, 145-147.
- Reinders R. – Prummel W., 2003. *Housing in New Halos: a Hellenistic town in Thessaly, Greece*, Lisse.
- Stählin Fr., 1924 [1967²]. *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart [Amsterdam²].
- Stählin Fr.– Meyer E.– Heidner A., 1934. *Pagasai und Demetrias*, Berlin-Leipzig.
- Stern M., 1999. Ancient Glass in Athenian Temple Treasures, *JGS* 41, 19-50.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2000. *Νεκροταφείο των Αμφανών. Οι πρώτοι ελληνιστικοί τάφοι, στο Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Αθήνα, 60-69.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2002. Αμφανές: Αρχαιολογικά δεδομένα – πρόταση ανάδειξης, στο *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» Βόλος 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 134-139.
- Wace A.J.B., 1906. The topography of Pelion and Magnesia, *JHS* 26, 143-168.
- Warren J.L., 1863. *Essay on Greek Federal coinage*, London (*Greek Federal coinage*, Chicago 1969).
- Williams D.– Ogden J., 1994. *Greek gold jewellery of the Classical World*, London.
- Winter N.A. (επιμ.), 1990. *First International Conference on Archaic Greek terracottas. Decorated architectural terracottas from the Athenian Acropolis: Catalogue of Exhibition*, *Hesperia* 59.
- Winter N.A., 1993. *Greek architectural terracottas from the Prehistoric to the end of the Archaic Period*, Oxford.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1982. *Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Αθήνα.
- Χρυσοστόμου Π., 1998. *Η Θεσσαλική Θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία Θεά*, Αθήνα.

Εικ. 1. Τοπογραφικός χάρτης περιοχής Σωρού. Ιντζεσίλογλου 1994, 32, εικ. 1.

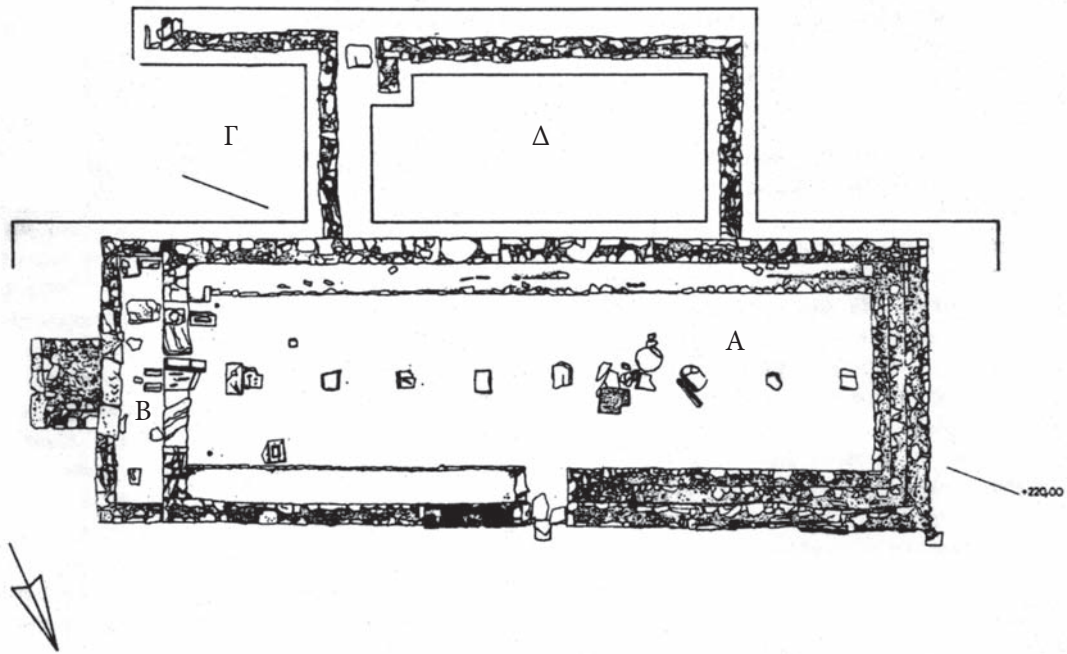

Εικ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαίου οικισμού (κατά I. Beyer, 1971). Marzolf 1994β, 256, Abb. 1.

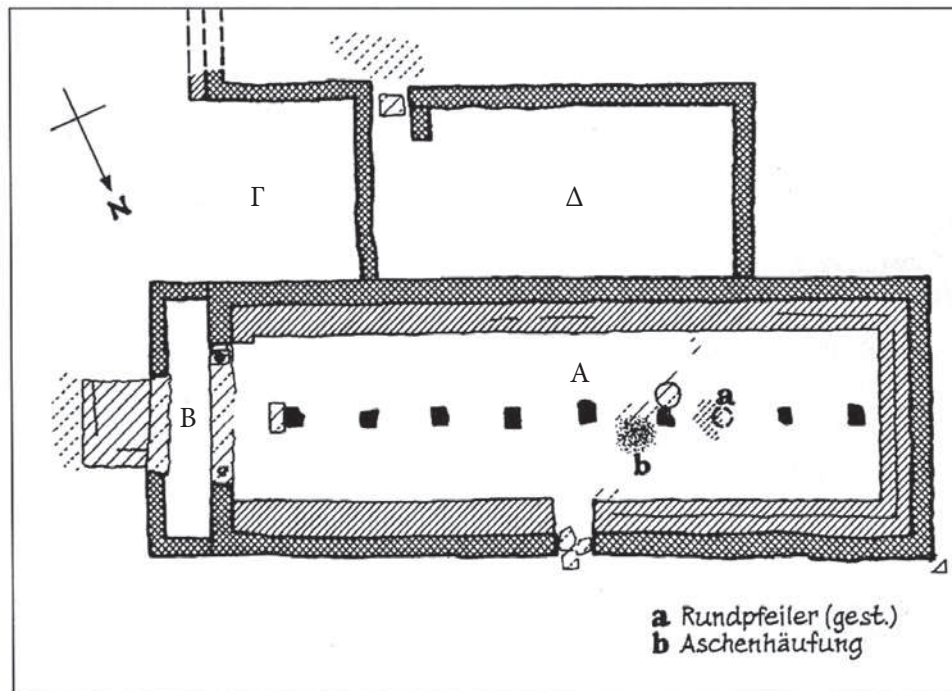

Εικ. 3. Άποψη του Σωρού από το Νότο. Σε πρώτο πλάνο το ιερό (2004).

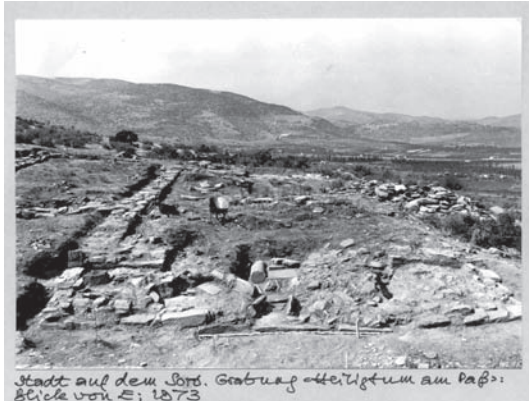

Εικ. 4. Κάτοψη του ναού (κατά Στ. Σίνο, 1973). Miložič 1974, 62, Taf. 24.

Εικ. 5. Κάτοψη του ναού με σημειωμένους τους χώρους που ερευνήθηκαν τις περιόδους 2004-2005. Marzollf 1994β, 264, Abb. 16.

Εικ. 6. Ναός κατά την ανασκαφή του 1973.
Φωτ. P. Marzollf, δημοσίευτη.

Εικ. 7. Άποψη του ναού από τα Ανατολικά.

Εικ. 8. Άποψη του ναού από τα Δυτικά.

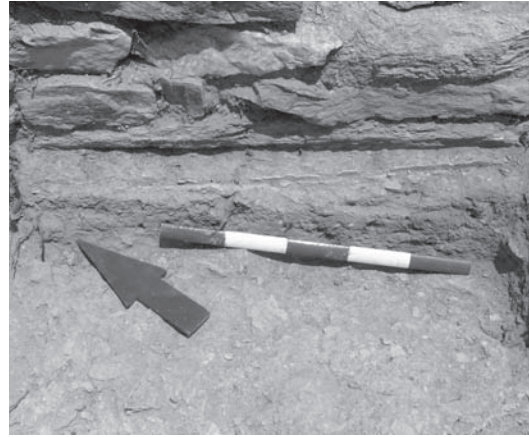

Εικ. 9. Η «εσχάρα» κατά την ανασκαφή του 1973, από το Νότο. Φωτ. P. Marzollf, δημοσίευτη.

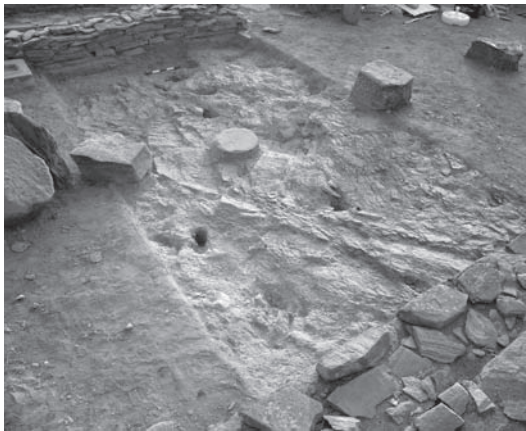

Εικ. 10. Άποψη του Ν θρανίου από τα Δυτικά.

Εικ. 11. Κονίαμα στη βάση του Βόρειου θρανίου.

Εικ. 12. Κοιλότητες και σχιστόπλακες στο εσωτερικό σηκού, από ΝΔ.

Εικ. 13. Αύλαξ προσφορών, από το Βορρά.

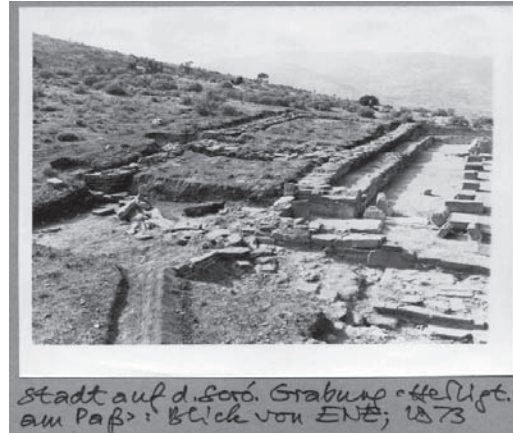
Εικ. 14. Πρόναος. Κοιλότητα που περιείχε όστρεα, από Ανατολικά-Νοτιοανατολικά.

Εικ. 15. Άποψη του προνάου από το Νότο.

Εικ. 16. Κοιλότητες προνάου, από το Νότο.

Εικ. 17. Χώροι Γ και Δ κατά την ανασκαφή του 1973. Φωτ. P. Marzolff, αδημοσίευτη.

Εικ. 18. Χώρος Γ μετά την ανασκαφή του 2004, από ΝΑ.

Εικ. 19. Χώρος Δ μετά το πέρας της ανασκαφής του 2005, από Δυσμάς.

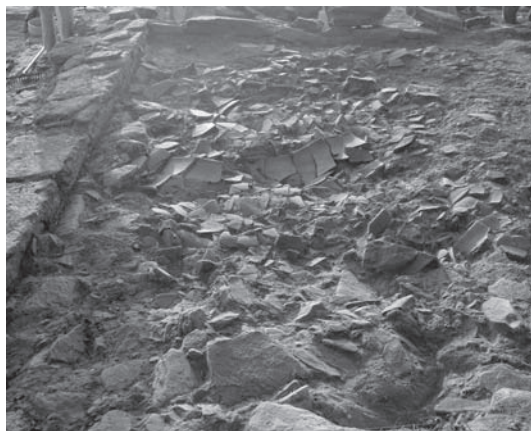

Εικ. 20. Χώρος Δ. Τομή 1. Στρώμα πεσμένων λίθων, από ΝΔ.

Εικ. 21. Χώρος Δ. Ασημένιοι στατήρες του Κοινού των Θεσσαλών.

Εικ. 22. Χώρος Δ. Τομή 1. Στρώμα κεράμων, από Δυσμάς.

Εικ. 23. Χώρος Δ. Τομή 1. Ηγεμόνας καλυπτήρας με ανθέμιο in situ.

Εικ. 24. Χώρος Δ. Τομή 3. «Θρανίο» ή «θήκες», από το Βορρά.

Εικ. 25. Χώρος Δ. Τομή 1. «Θρανίο» ή «θήκες» και ημικυκλική κατασκευή, από ΒΔ.

Εικ. 26. Ηγεμόνας καλυπτήρας με ανάγλυφο ανθέμιο.

Εικ. 27. Ηγεμόνας καλυπτήρας με ανάγλυφη παράσταση ιππέα.

Εικ. 28. Πήλινο ειδώλιο ιστάμενης γυναικείας μορφής.

Εικ. 29. Επιλογή από χάλκινα αναθήματα.

Εικ. 30. Δαχτυλίδι με ερωτιδέα στη σφενδόνη.

Εικ. 31. Δαχτυλίδι με τη Θέτιδα που ιππεύει θαλάσσιο άλογο.

Εικ. 32. Δαχτυλίδι με εγχάρκτη επιγραφή ΧΑΙΡΕ
ΚΑΙ ΣΥ.

Εικ. 33. Μολύβδινο μικρογραφικό κάθισμα (κλισμός).

Εικ. 34. Γυάλινο δαχτυλίδι με ένθετη χρυσή διακό-
σμηση φτερωτής Νίκης στη σφενδόνη.

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΣΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΥΟΜΕΝΗΣ ΘΕΟΤΗΤΑΣ*

Ιφιγένεια Λεβέντη

Η ανασκαφή του ναού στη θέση Σωρός, που στην πρόσφατη αρχαιολογική βιβλιογραφία έχει κατά κανόνα ταυτιστεί, αν και χωρίς βεβαιότητα, με τις αρχαίες Αμφανές, από ομάδα Γερμανών αρχαιολόγων και Ελλήνων αρχιτεκτόνων με επικεφαλής τον καθ. V. Milošić το 1973, οδήγησε στην αποκάλυψη βάσεων στηλών, αγαλματιών, ενεπίγραφων βάσεων αναθημάτων και αρχιτεκτονικών μελών, καθώς και ενός αναθηματικού αναγλύφου. Αυτά βρέθηκαν ατάκτως συσσωρευμένα στον πρόναο, όπως φαίνεται και στη φωτογραφία που δημοσιεύτηκε στη συνοπτική ανασκαφική έκθεση στα AAA 7 (1974)¹. Τα παραπάνω ευρήματα μαζί με τα όστρακα ενός παναθηναϊκού αμφορέα του 4^{ου} αι.π.Χ. παρουσιάστηκαν συνοπτικά, αλλά δεν συζητήθηκαν αναλυτικότερα ούτε δημοσιεύτηκαν ενδελεχώς στη συνέχεια. Δεν γνωρίζουμε την αρχική θέση των γλυπτών αναθημάτων, δηλαδή αν ήταν στημένα εντός ή και εκτός του ιερού οικοδομήματος. Η καλή κατάσταση διατήρησης της επιφάνειας των γλυπτών που θα μας απασχολήσουν εδώ δεν είναι ενδεικτική, καθώς και να είχαν εκτεθεί στο ύπαιθρο, δεν θα διήρκησε αυτό περισσότερο από μισόν αιώνα σύμφωνα με το χρόνο δημιουργίας τους και το χρόνο εγκατάλειψης του ναού, στο τέλος του 4^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ.²

Τα γλυπτά που ήρθαν στο φως είναι ένα αναθηματικό ανάγλυφο με δύο μορφές και τρία αποσπασματικά αναθηματικά αγαλμάτια γυμνών αγοριών. Το ανάγλυφο Μουσείο Βόλου αρ.

---

* Ευχαριστίες οφείλω στον καθ. Α. Μαζαράκη Αινιάνα, διευθυντή της διενεργούμενης από το 2004 πανεπιστημιακής ανασκαφής του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο ιερό στο Σωρό, που μου ανέθεσε τη δημοσίευση των γλυπτών από το ιερό, καθώς και τις αρχαιολόγους της ΙΓ' ΕΠΚΑ, δρ. Α. Μπάτζιου Ευσταθίου και Φ. Τσιούκα για τη διευκόλυνση της μελέτης μου και την παροχή φωτογραφιών, αλλά και τη Δρ. Β. Μαχαίρα (Κέντρο Έρευνας της Αρχαιότητας της Ακαδημίας Αθηνών) για γόνιμες συζητήσεις. Για συζητήσεις σχετικά με τη χρονολόγηση επιγραφών ευχαριστώ τον καθ. Ι. Πίκουλα και τον αρχαιολόγο της ΙΓ' ΕΠΚΑ Χ. Ιντζεσίλογλου. Επίσης, ευχαριστώ τη διεύθυνση της ΙΕ' ΕΠΚΑ για την άδεια μελέτης και απεικόνισης του αναγλύφου στην Αρχαιολογική Συλλογή Γόννων 51, τον αρχαιοφύλακα της Εφορείας κ. Π. Ιωαννίδη, και τους συναδέλφους Ι. Λώλο και Χ. Μητσοπούλου.

1. Milošić 1974, 61-75, εικ. 27. Για τις επιγραφές, βλ. *Bull'Épigr* 1974, 236 αρ. 316 (απλή αναφορά χωρίς σχολιασμό).

2. Που συνάδει και με την ανασκαφική εικόνα από τα νεκροταφεία του παραπλήσιου οικισμού, Τριανταφυλλοπούλου 2002, 138. Με βάση αυτή την αρχαιολογική εικόνα ο οικισμός στον οποίο ανήκε το περιαιστικό ιερό θα πρέπει να συνοικίσθηκε στο διάστημα 295-290 π.Χ. στη νέα πόλη που δημιούργησε ο Μακεδόνας βασιλιάς Δημήτριος Πολιορκητής, τη Δημητριάδα. Πρβλ. Ιντζεσίλογλου 1996, 92-93.

ευρ. Λ 782³ (εικ. 1) έχει Υ. 1,16 μ, Π. 0,545 -0,585 μ. και Β. που κυμαίνεται από 0,03 ως 0,12 μ., και παρουσιάζει τη μορφή υψηλής και στενής στήλης. Το μάρμαρο είναι υποκίτρινο και λεπτόκοκκο, πιθανότατα από το θεσσαλικό χώρο. Περισσότερο κοντά από την άποψη της τυπολογίας της στήλης που παρουσιάζει μείωση προς τα επάνω, αλλά και της τεχνοτροπίας των μορφών βρίσκεται η επιτύμβια στήλη Μουσείο Βόλου Λ396 από τις Φερές, η οποία χρονολογείται στα μέσα περίπου του 4^{ου} αι.π.Χ.⁴ και υποδεικνύει μία χρονολόγηση για το αναθηματικό ανάγλυφο από το ιερό στο Σωρό, που ίσως είναι λίγο παλαιότερο, στη μετάβαση από το α' στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ. Επίσης διαφωτιστική είναι και η σύγκριση με ορισμένα γυναικεία κεφάλια από θεσσαλικές επιτύμβιες στήλες που χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ., ή λίγο αργότερα και που συγγενεύουν στυλιστικά και τυπολογικά με τα κεφάλια των δύο μορφών του αναγλύφου μας (εικ. 2)⁵. Το ότι το ανάγλυφό μας δύσκολα όμως θα μπορούσε να χρονολογηθεί μετά τα μέσα του αιώνα τεκμηριώνει η σύγκριση με το επίσης αναθηματικό ανάγλυφο από την περιοχή της Φαρσάλου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας 1380, το οποίο φαίνεται περισσότερο εξελιγμένο τεχνοτροπικά⁶.

Το ανάγλυφό Λ 782, αν και η μορφή της στήλης είναι αυτή των επιτύμβιων και όχι των αναθηματικών αναγλύφων οπωσδήποτε δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως επιτύμβιο λόγω της θέσης εύρεσης και της εικονογραφίας του. Στο ανάγλυφο απεικονίζεται δεξιά κατά μέτωπο μία νεανική ανδρική μορφή που είναι η μεγαλύτερης κλίμακας και γιαυτό αναγνωρίζεται ως θεϊκή και μία μικρότερη γυναικεία αριστερά, επίσης κατά μέτωπο, που θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως θνητή. Η ταυτότητα των μορφών επιβεβαιώνεται από τις χειρονομίες τους. Ο αγένειος θεός που φορεί ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το μεγαλύτερο μέρος του δεξιού κορμού υψώνει λυγισμένο το δεξιό χέρι με τα δάκτυλα καμπτόμενα να αγγίζουν την κόμη του, όπου δεν φέρει ταινία ή στεφάνι, αλλά έναν υποτυπώδη εφηβικό πλόκαμο στο μέσον του μετώπου (εικ. 3). Το αριστερό χέρι πέφτει χαλαρά με λυγισμένα τα δάκτυλα, αλλά χωρίς να κρατεί τίποτε, στο αντίστοιχο πλευρό. Ο νεανικός θεός που ως προς εικονογραφικό τύπο θυμίζει παραστάσεις του αγένειου Ασκληπιού αλλά και του Απόλλωνα είναι πιθανότατα όμως ο δεύτερος (όπως αναγνώρισαν και οι ανασκαφείς του αναγλύφου)⁷, καθώς το όνομα του θεού αυτού αναφέρεται στη μία από τις τρεις επιγραφές που βρέθηκαν στον πρόναο του ναού, Μουσείο Βόλου Ε 1280, με το σχολιασμό της οποίας θα επανέλθουμε στη συνέχεια. Ο Απόλλωνας είναι βέβαια ευρέως στη Θεσσαλία λατρευόμενος θεός, που συνδέεται και από τη μυθολογία με το χώρο αυτό⁸. Αξιοπρόσεκτη είναι η σπάνια χειρονομία του δεξιού χεριού του. Ο θεός δεν φαίνεται να τακτοποιεί την κόμη του ή να ασχολείται με κάποιο στεφάνι ή ταινία, που και γραπτά να αποδιδόταν δεν θα είχε ιδιαίτερο νόημα στα συμφραζόμενα της παράστασης⁹. Η εύλογη ερμηνεία της, καθώς διαφέρει και από τη χειρονομία χαλάρωσης που γνωρίζουμε από

3. Milojević 1974, 73-74, πίν. 31. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 136, εικ. 7.

4. Biesanzt 1965, 19-20, αρ. Κ 31, πίν. 21 (περ. 360-330 π.Χ.).

5. Biesanzt 1965, 24-25, αρ. Κ 42 (Μ. Βόλου Λ 513, 375-350 π.Χ.) και Κ 43 (Μ. Βόλου Λ 523, περ. 360-330 π.Χ.) πίν. 25.

6. Biesanzt 1965, 31, αρ. Λ 52, πίν. 48 (περ. 360-330 π.Χ.). Decourt 1995, 81-82, αρ. 64, πίν. 8, εικ. 42. LIMC II (1984) 263, αρ. 647, πίν. 244 (375-350 π.Χ.), λ. Apollon (O. Palagia).

7. Milojević 1974, 74. Για αναθηματικά ανάγλυφα του 4^{ου} αι. π.Χ και των ελληνιστικών χρόνων από τη Θεσσαλία με τον Απόλλωνα ή τη δηλιακή τριάδα, Von Graeve 1979, και πίν. 1-3.

8. Για τον Απόλλωνα Πύθιο Τεμπείτη, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1984, ιδιαίτ. 71-73 για τα μυθολογικά. Γενικά πρβλ. Moustaka 1983, 36-38. Επίσης βλ. τον αρχαϊκό ναό και το χάλκινο λατρευτικό άγαλμα του θεού στη Μητρόπολη Καρδίτσας: Intzesiloglou 2002, και εικ. 1-3.

9. Αντιθετα λ.χ. με την ερμηνεία απότισης τιμής στη θεότητα που δίνεται τελευταία στο νέο της αναθηματι-

τον πραξίτελικό αγαλαματικό τύπο του Απόλλωνος Λυκείου, είναι μάλλον χειρονομία επιφάνειας του θεού που εμφανίζεται στη θνητή νεαρή γυναικεία μορφή δίπλα του¹⁰, η οποία έχει υψωμένα ως τους ώμους και λυγισμένα τα δύο χέρια με την παλάμη του αριστερού στραμμένη κατ'ένωπιον.

Ένα παράλληλο για την προτεινόμενη ερμηνεία της χειρονομίας του Απόλλωνα προσφέρει το αναθηματικό ανάγλυφο του πρώιμου 4^{ου} αι.π.Χ. στο Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου Ma 743¹¹ με το Θησέα που φέρει το δεξιό χέρι με παρόμοιο τρόπο στον πύλο του, ενώ έχει το αριστερό χαμηλωμένο στο πλευρό με λυγισμένα δάκτυλα χωρίς να κρατεί κάτι (εικ. 4), όπως και ο Απόλλωνας του θεσσαλικού αναγλύφου. Στα παραπάνω ανάγλυφα η χειρονομία της θεϊκής ή ηρωικής μορφής φαίνεται ότι λειτουργεί αντίστοιχα προς τη χειρονομία του απεικονιζόμενου σε κάθε περίπτωση λατρευτή¹². Στο ανάγλυφο του Λούβρου ο αναθέτης Σώσιππος που παρουσιάζει τον έφηβο γιό του στο Θησέα, έχει υψωμένο το δεξιό χέρι του προς τον ήρωα με ανοικτή την παλάμη και στραμμένη προς τα έξω, ακριβώς όπως και η νεαρή γυναίκα στο θεσσαλικό αναθηματικό ανάγλυφο. Το ότι αυτή έχει και τα δύο χέρια υψωμένα είναι ένα σχετικά ασυνήθιστο στα αναθηματικά ανάγλυφα μοτίβο δέησης-προσευχής¹³ που εμφανίζεται όμως και σε μία γυναίκα λατρεύτρια στο ανάγλυφο από το ιερό του Ασκληπιού στην Αθήνα ΕΑΜ 1377 των χρόνων 340-330 π.Χ (εικ. 5)¹⁴. Στον τοπικό, ανεξάρτητο από άλλα εικονογραφικά πρότυπα λατρευτικό χαρακτήρα του θεσσαλικού αναθηματικού αναγλύφου οφείλεται η μετωπική στάση της λατρεύτριας.

Το ακέφαλο παιδί ή μάλλον μελλέφηβος Μ. Βόλου Λ 785 (Υ. 0,74 μ. με την πλίνθο, Π. 0,40 μ., μέλη συγκολλημένα) (εικ. 6) με στηρίζον σκέλος το αριστερό, κρατεί στο λυγισμένο και προβαλλόμενο αριστερό χέρι υδρόβιο πτηνό (πιθανόν χήνα), με ίχνη ερυθρού χρώματος και στηρίζεται με το χαμηλωμένο δεξιό σε πεσσίσκο. Παρουσιάζει έντονα ζυγισμένη στάση και πατάει σε ελλειψοειδή πλίνθο (0,23 x 0,13 μ., Υ. 0,045 μ.)¹⁵. Παρόμοιο είναι το μαρμάρινο αγαλμάτιο παιδιού που κρατεί όμως με διαφορετικό τρόπο το πτηνό και φέρει και ιματίδιο από το ιερό της Άρτεμης στην Κέρκυρα, Αρχ. Μουσείο Κέρκυρας 151 του πρώιμου 3^{ου} αι.π.Χ. και ιδίως ένα αγαλμάτιο από το ιερό του Εσμούν στη Σιδώνα, από το γ' τέταρτο του

κής στήλης από το Σούνιο (Αθήνα, ΕΑΜ 3344), που έφερε ταινία νικητή, από την οποία αποσπούσε το κόσμημα με το δεξί χέρι: Schäfer 1996, 134-140, ιδιαίτ. 134-138, εικ. 1, πίν. 19.

10. Rolley 1999, 262-263. LIMC II (1984) 193-194, αρ. 34, πίν. 184, λ. Apollon (O. Palagia). Παρόμοια πρέπει να ήταν η θέση του δεξιού χεριού του γιού του Ασκληπιού στο ανάγλυφο στην Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptotek 1430: Leventi 2003, 129, αρ. R 1, πίν. 7 (περ. 420 π.Χ.). Ωστόσο στην περίπτωση αυτή η χειρονομία μπορεί να έχει και τη σημασία απόδοσης τιμής προς άλλη απεικονιζόμενη θεότητα, βλ. Leventi 2003, 51 και σημ. 31. Η χειρονομία του Απόλλωνα είναι παραλλαγή αυτής του *ἀποσκοπεῖν* που η Jucker 1956, 26-38, 97-101, αποδίδει σε κατώτερους αλλά και γονιμικούς θεούς.

11. LIMC VII (1994) 949, αρ. 322, λ. Theseus (J. Neils). Hamiaux 2001, 142 αρ. 135 με εικ. Η σκηνή στο ανάγλυφο αποδίδει μία από τις παραστάσεις ή επιτελειώσεις παιδών: Λεβέντη 1999-2000, 89-96.

12. Πρβλ. το αναθηματικό ανάγλυφο με την Περσεφόνη και τον επικεφαλής λατρευτή στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ωρωπού 480 (τέλος 5^{ου} αι.π.Χ.): Jakov-Voutiras 2005, 121 αρ. GR 64, πίν. 21.

13. Για το μοτίβο αυτό, Jakov-Voutiras 2005, 120-123 και ιδιαίτ. 120 σε αναφορά με το ανάγλυφό μας.

14. Καλτσάς 2001, 215, αρ. 422 με εικ. Leventi 2003, 143, αρ. R 37, πίν. 27. Λατρευτές με υψωμένο το δεξί χέρι και την παλάμη προς τα έξω στραμμένη σε μία παραλλαγή του μοτίβου συναντάμε και πάλι στα ασκληπιακά ανάγλυφα ΕΑΜ 1345: Καλτσάς 2001, 212, αρ. 432 με εικ. Leventi 2003, 139 αρ. R 25, πίν. 22 και ΕΑΜ 1333: Καλτσάς 2001, 226, αρ. 475 με εικ. Leventi 2003, 153, αρ. R 70, πίν. 46

15. Milojević 1974, 72, εικ. 30. Vorster 1983, 159, 360, αρ. 86, πίν. 6 (σχέδιο) περ. 330 π.Χ.

4^{ου} αι.π.Χ., το οποίο φαίνεται σύγχρονο με το αγαλμάτιο από το Σωρό¹⁶. Το αγαλμάτιο Λ 785 παρουσιάζει διακριτικό πλάσιμο χωρίς τονισμένες μεταβάσεις ανάμεσα στους μύες και ρέοντα περιγράμματα που συναντάμε σε μορφές νεαρής ηλικίας, όχι ιδιαίτερα αθλητικές, από τα χρόνια περίπου 330-320 π.Χ. όπως το παιδί του Μαραθώνα στο ΕΑΜ Χ 15118 και ο Θάνατος στον ανάγλυφο σπόνδυλο του Εφέσιου Αρτεμισίου, στο Βρετανικό Μουσείο 1206¹⁷.

Το δεύτερο αγαλμάτιο, Μουσείο Βόλου Λ 784 είναι ένα ακέφαλο, καθιστό αγαλμάτιο νηπίου (Υ. 0,29, Π. 0,38 μ.) που στηρίζεται σε επίσης ελλειψοειδή, αλλά θραυσμένη πλίνθο (0,35 x 0,18 μ. Υ. 0,05 μ.) (εικ. 7). Το παιδί στήριζε το χαμηλωμένο αριστερό χέρι πιθανότατα στην πλίνθο, ενώ υψώνει λυγισμένο το δεξιό, κρατώντας ένα αντικείμενο (μεταλλικό κυλινδρικό στέλεχος). Τα σκέλη είναι το δεξιό λυγισμένο έντονα στο γόνατο και το αριστερό με την κνήμη οριζόντια ακουμπισμένη στην πλίνθο. Με χαρακτηριστικό τρόπο το γεννητικό όργανο του παιδιού προβάλλεται επάνω στο κατώτερο μέρος της αριστερής κνήμης¹⁸. Παρόμοια παιδάκια είναι γνωστά από το ιερό του Εσμούν στη Σιδώνα και κρατούσαν στο ανυψωμένο δεξιό χέρι πτηνό, ενώ στο χαμηλωμένο αριστερό πτηνό, μπάλα ή καρπό συνήθως, μερικά μάλιστα φέρουν και ιμάτιο και σπανιότερα απλώς ακουμπούν το χέρι στην πλίνθο, όπως ίσως και το δικό μας¹⁹. Και το άγαλμα του καθιστού νηπίου φαίνεται σύγχρονο με το όρθιο παιδί.

Τέλος, πολύ αποσπασματικά διασώζεται ένα ακόμη αγαλμάτιο ιστάμενου παιδιού, Αρχ. Μουσείο Βόλου Λ 783 (Υ. 0,22 μ.), που διατηρεί τη δεξιά κνήμη στο μεγαλύτερο μέρος της και μικρό τμήμα από ιμάτιο πάνω στην πλίνθο (0,175 x 0,14 μ., Υ. 0,045 μ.) καθώς και ίχνη από το αριστερό άκρο πόδι (εικ. 8)²⁰. Το παιδάκι αυτό μπορεί να αποκατασταθεί περίπου όπως ένα ιστάμενο αγόρι με ιμάτιο που πέφτει γύρω από το αριστερό χέρι και ακουμπά στην πλίνθο ανάμεσα στα άκρα πόδια στο Αρχ. Μουσείο Πειραιά 246, από τις αρχές του 2^{ου} αι.π.Χ., (εικ. 9), από το πειραιϊκό Ασκληπιείο²¹, ενώ το αγαλμάτιο από το Σωρό, θα ήταν σύγχρονο και από το ίδιο εργαστήριο με τα δύο άλλα, όπως δείχνει το τοπικό θεσσαλικό μάρμαρο που χαρακτηρίζει και τα τρία και η κοινή διαμόρφωση των πλίνθων τους.

Η ανάθεση αγαλματιών παιδιών ή και εφήβων είναι εξαιρετικά διαδεδομένη σε Ασκληπιεία και ιερά θεραπευτών και κουροτρόφων θεών στον ελληνικό χώρο (Επίδαυρος, Ασκληπιείο Αθήνας, Λισσός στην Κρήτη, Θεσπιές, Αμφιάρειο Ραμνούντα και Ωρωπού, ιερά Βραυρωνίας και Μουνιχίας Αρτέμιδος στην Αττική, Ειλειθυίας στις Άγρες της Αττικής, καθώς και σε αταύτιστα σήμερα ιερά, ενώ προέρχονται και από τις ελληνικές αποικίες, όπως η Κυρήνη²².

16. Για το αγαλμάτιο στην Κέρκυρα, Vorster 1983, 364, αρ. 98, πίν. 18,3. Για το αγαλμάτιο από το ιερό του Εσμούν, Stucky 1993, 90, αρ. 147, πίν. 33.

17. ΕΑΜ Χ 15118: Καλτσάς 2001, 242-243, αρ. 509 με εικ. Βρετανικό Μουσείο 1206: Rügler 1988, 54-55, 69-73, 151-155, πίν. 13,1.

18. Miložić 1974, 72, εικ. 32. Vorster 1983, 198-199, 380-381, αρ. 152 (γ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.)

19. Βλ. Stucky 1993, 83-84, αρ. 98 και 100, πίν. 23, 85-86, αρ. 108 -110, πίν. 26-27, και 86, αρ. 113-114, πίν. 28 που βρίσκονται περισσότερο κοντά ως προς τη στάση με το θεσσαλικό αγαλμάτιο.

20. Miložić 1974, 72, εικ. 33.

21. Vorster 1983, 170-171, 366, αρ. 104. πίν. 19,1-2. Von Eickstedt 2001, 38 και σημ. 99, εικ. 21.

22. Η αναφορά εδώ είναι ενδεικτική. Ασκληπιείο Επιδαύρου: Καλτσάς 2001, 262-263, αρ. 548 (αγαλμάτιο αγοριού ΕΑΜ 300) και 549 (σύμπλεγμα 5 αγαλματιών ΕΑΜ 304+309+310) με εικ. Ασκληπιείο Αθήνας: Καλτσάς 2001, 270, αρ. 564 (αγαλμάτιο αγοριού ΕΑΜ 2211) με εικ. Από Λιλαία (Λαμία): Καλτσάς 2001, 270, αρ. 563 (αγαλμάτιο αγοριού ΕΑΜ 2772) με εικ. Από ιερό Ειλειθυίας στις Άγρες: Καλτσάς 2001, 268, αρ. 559 και 560 (αγαλμάτια κοριτσιών ΕΑΜ 694 και 693) με εικ. 270-271, αρ. 565 και 566 (αγαλμάτια κοριτσιών ΕΑΜ 696 και 695) με εικ. Κεφαλή αγαλματιού στο Μουσείο Άνδρου 4 από Παλαιόπολη, τέλος 4^{ου} αι.π.Χ.: Παλαιοκρασσά 1980, 20, αρ. 3, πίν. Ζζ. Για ένα άγαλμα κοριτσιού στο Αρχαιολογικό Μουσείο Παλαιόπολης Άνδρου, ΑΣΠ 104, Τελεβάντου 1996, 106, εικ. 76 (αναφερόμενο ως ανδρική μορφή). Για τα ιερά της Άρτεμις στην Αττική: Vorster 1983, 57-69. Λεβέντη

Ιδιαίτερα σημειώνουμε ότι μαρτυρούνται και στο δελφικό ιερό του Απόλλωνα²³. Η διάδοσή τους εκτείνεται από το β' μισό του 4^{ου} αι.π.Χ. ως τα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια. Πιθανότατα δεν πρόκειται αποκλειστικά για αναθέσεις ασθενών παιδιών, αλλά και εύρωστων και υγιών ως αναγνώριση της συμβολής της θεότητας στην ανάπτυξή τους, αν λάβουμε υπόψη μας μάλιστα το ιδιαίτερα μεγάλο ποσοστό παιδικής θνησιμότητας στην αρχαιότητα, ενώ σε μερικές περιπτώσεις ίσως αποτελούσαν ευχητήριο ή ευχαριστήριο ανάθημα άτεκνων ζευγαριών για ευγονία²⁴. Από το β' μισό του 4^{ου} αι.π.Χ. εμφανίζονται τα ιερά των ιαματικών θεών και στη Θεσσαλία²⁵, όπου παρόμοια αγαλμάτια είναι γνωστά από ιερά του Ασκληπιού στους Γόννους, στην αρχαία πόλη Κιέριον στο Ν. Καρδίτσας, και από την περιοχή της Τρίκκης, αν και εδώ η σύνδεση με το μαρτυρημένο στην αρχαία παράδοση Ασκληπιείο δεν είναι ασφαλής²⁶. Επίσης ένα αγαλμάτιο χλαμυδοφόρου εφήβου από τη Μελίβοια άλλοτε στην Αρχαιολογική Συλλογή Αλμυρού, σήμερα Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ 278, που είχε παλιότερα ερμηνευθεί ως Ερμής, μαζί και με κάποια άλλα αγαλμάτια παιδιών από την ίδια περιοχή ίσως προέρχονται από ένα ανάλογο ιερό, ενώ πρόσφατα ήρθαν στο φως και αγαλμάτια παιδιών από το Ασκληπιείο στην Πεπάρηθο²⁷.

Τα παλαιότερα παραδείγματα αγαλματιών παιδικών μορφών προέρχονται από την Κύπρο, υποδηλώνονται με το συμβατικό όρο *temple boys* και εμφανίζονται στο β' μισό του 5^{ου} αι.π.Χ. Με τον παραπάνω όρο χαρακτηρίζεται κυρίως ο τύπος του καθιστού παιδιού, ο οποίος και αντιπροσωπεύεται από το αγαλμάτιο από το Σωρό, Μουσείο Βόλου Λ 784 (εικ. 7). Τα κυπριακά παραδείγματα, είναι όλα αγόρια στον προαναφερθέντα τύπο από ασβεστόλιθο, και

1999-2000, 88, σημ. 6. Για το Ασκληπιείο στη Λισσό της Κρήτης: Λεβέντη 1999-2000, 87-88, σημ. 2. Για τα αγάλματα παιδιών από Θεσπιές στο αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών: De Ridder 1922, 225-231, 245-246, αρ. 13-23, εικ. 5-9, αρ. 32, εικ. 18, αρ. 52, εικ. 24. Vorster 1983, 342-343, αρ. 34, 350, αρ. 57, 359, αρ. 83, 359, αρ. 84, 368, αρ. 109-112, 371, αρ. 121, 378-379, αρ. 146-148. Ωρωπός: Vorster 1983, 340, αρ. 27, 358, αρ. 78, 366, αρ. 102-103, 370, αρ. 119, 372, αρ. 124. Ραμνούς, Πετράκος 1999, 315, σημ. 491, εικ. 224. Κυρήνη: Vorster 1983, 338-339, αρ. 21, 347, αρ. 49, 352, αρ. 63, 377, αρ. 141, 383, αρ. 158. Σπανιότερα είναι αγάλματα παιδιών από νεκροταφεία, λ.χ. στη Χαλκίδα και από το νεκροταφείο της Αλεξάνδρειας Hadra: Vorster 1983, 345, αρ. 43 και 344 και αρ. 3, αντίστοιχα. Γενικά για τις προελεύσεις βλ. Vorster 1983, 84.

23. Για τα παιδιά από το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς: Vorster 1983, 345 -346, αρ. 44-45 και 364, αρ. 97^a και 387, αρ. 169, πίν. 4,4 και 25,4. Για μία τουλάχιστον πιθανή περίπτωση ανάθεσης αγαλματιού παιδιού στον Απόλλωνα στη Δήλο, βλ. Vorster 1983, 357, αρ. 75 (A 5217). Πρβλ. και Vorster 1983, 357, αρ. 73-74.

24. Vorster 1983, 249, 253. Beer 1985, 388-389. Stucky 1993, 56-60. Λεβέντη 1999-2000, 88.

25. Gorrini 2002-2003, 176, σημ. 150, εικ. 6. Για τις νομισματικές μαρτυρίες για τη λατρεία του Ασκληπιού στο θεσσαλικό χώρο, που ανάγονται στο τέλος 5^{ου} και αρχές 4^{ου} αι. π.Χ. Moustaka 1983, 137-138, αρ. 181-185, πίν. 5-6,11.

26. Για τους Γόννους βλ. Αρβανίτου-Μεταλληνού 1982, 244-250, εικ. 1-3. Για τα γλυπτά από το Κιέριον, πληροφορία του ανασκαφέα Χ. Ιντζεσίλογλου, τον οποίο ευχαριστώ από τη θέση αυτή. Πρβ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2006, 269 σημ. 23. Ο Τζιαφάλιας 1988, ιδιαίτ. 199-201, συνέδεσε την αποκάλυψη μνημειωδών οικοδομημάτων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου που αποδίδονται στην αγορά της Τρίκκης με τις μαρτυρίες της γραπτής παράδοσης για την ύπαρξη στη θεσσαλική αυτή πόλη του αρχαιότερου ιερού του Ασκληπιού, χωρίς όμως να υπάρχουν σχετικές επιγραφικές ενδείξεις. Για το αγαλμάτιο του παιδιού που προέρχεται από περισυλλογή αρχαιοτήτων στην πόλη των Τρικάλων (σήμερα χαμένο), βλ. Καστριώτης 1903, 49, πίν. 12. Vorster 1983, 369, αρ. 113.

27. Αγαλμάτιο εφήβου στον Αλμυρό, Γιαννόπουλος 1930, 169, αρ. 2, εικ. 1α-β (τέλος 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.). Biesanzt 1965, 31 αρ. 38, πίν. 43 (β' μισό του 4^{ου} αι.π.Χ.). Αρβανίτου-Μεταλληνού 1982, 250 σημ. 14. Αγαλμάτιο εφήβου επίσης, Γιαννόπουλος 1930, 171-172, αρ. 3, εικ. 2 (τέλος 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι.π.Χ.). Biesanzt 1965, 31, αρ. 39 και κορμός παιδίσκης: Γιαννόπουλος 1930, 172, αρ. 4, εικ. 3 (α' μισό 3^{ου} αι.π.Χ.). Biesanzt 1965, 30, αρ. 30. Όλα τα αγαλμάτια προέρχονται από τη Μελίβοια και ερμηνεύτηκαν από το Γιαννόπουλο ως μορφές θεών. Για την Πεπάρηθο, Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2005, 162-163, εικ. 216. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 2006, 269, αρ. 2-3, 281, εικ. 10-11.

ντυμένα, συχνά μάλιστα με εκτεθειμένο το γεννητικό όργανο.²⁸ Πρόκειται για αφιερώματα στον Melqart –Ηρακλή, στον Απόλλωνα (Κούριον) και την Άρτεμη²⁹. Στον 5^ο και 4^ο αι.π.Χ. μεγάλος αριθμός από αναθηματικά αγαλμάτια κυρίως αγοριών, στον ελληνικό γυμνό τύπο εμφανίζεται με μεταφορά του κυπριακού εθίμου στο ιερό του Εσμούν στη Σιδώνα, φοινικικού θεού της ίασης, της βλάστησης και της αναγέννησης που προσομοιάζει όμως και με τον Απόλλωνα ως προς την ιαματική ιδιότητα στα κλασικά χρόνια³⁰. Τα αγάλματα των παιδιών σχεδόν εξαφανίζονται από το ιερό αυτό τον 3^ο π.Χ.³¹

Από το β' μισό του 4^{ου} αι.π.Χ. και εξής μαρμάρινα αγαλμάτια παιδιών εμφανίζονται ως αναθήματα και σε ελληνικά ιερά, με μεταφορά πιθανότατα του κυπρο-φοινικικού εθίμου³². Η ιδιαίτερη προβολή του γεννητικού οργάνου, που χαρακτηρίζει αρχικά τον κυπριακό τύπο των *temple boys* επιβιώνει και στα φοινικικά και ελληνικά παραδείγματα, όπως στο καθιστό αγόρι από το ιερό στο Σωρό, όπου το μοτίβο έχει πλέον τυποποιηθεί και φαίνεται να έχει χάσει την όποια αρχική σημασία του.

Το λατρευτικό έθιμο της ανάθεσης αγαλμάτων παιδιών και εφήβων αρχικά τουλάχιστον στον Α. μεσογειακό κόσμο συνδεόταν πιθανότατα με τον Απόλλωνα. Στη συνέχεια διαδόθηκε σε πολλά ελληνικά ιερά για άλλους θεούς κατ'εξοχήν κουροτρόφους όπως ο Ασκληπιός, αλλά και για θεούς που κατά περίπτωση αναλαμβάνουν την ιδιότητα του ιατρού και του κουροτρόφου, όπως για παράδειγμα ο Ποσειδώνας στη Θεσσαλία και στην Τήνο³³.

Στον ελληνικό χώρο πάντως είναι γνωστά και αγαλμάτια κοριτσιών, κυρίως από ιερά γυναικείων θεοτήτων και σε μεγάλο αριθμό μαζί με αγαλμάτια αγοριών από το Ασκληπιείο της Λισσού.³⁴ Τα αγαλμάτια από το ιερό στο Σωρό ωστόσο αποδίδουν αγόρια, διαπίστωση που επιτρέπει την υπόθεση ότι πρόκειται για αναθέσεις οι οποίες αφορούσαν περισσότερο στην

28. Beer 1985, 388 και σημ. 24-25. Beer 1994. Karageorghis 2005, 167. Η καθιέρωση αυτού του όρου για τα κυπριακά παραδείγματα οφείλεται στη Beer. Το ιδιαίτερο μοτίβο ίσως αναφέρεται στην περιτομή που υφίσταντο μικρά αγόρια, και η οποία συνδέεται ιδιαίτερα με την εγκατάσταση Φοινίκων στο νησί: Beer 1987, 23. Αντίθετα, Stucky 1993, 58.

29. Beer 1985, 386-387. Karageorghis 2005, 167, 180-182, εικ. 174. Για αναθήματα αγοριών στον Απόλλωνα (Υλάτη) στο Κούριον της Κύπρου που είναι δυνατόν να αναφέρουν το θεό με την προσωνμία και Λήναιος (θεός του κρασιού, επίθετο κατεξοχήν του Διονύσου), βλ. τα αγαλμάτια της Συλλογής Cesnola στη Ν. Υόρκη, Metropolitan Museum of Art 74.51.2310 (5^{ος} αι.π.Χ. πιθανόν), 74.51.2311, 74.51.2309, 74.51.2337, 74.51.2339 (4^{ος} αι.π.Χ.): Mitford 1971, 45-56, αρ. 18-22 με εικ., ορισμένα με τις ενεπίγραφες βάσεις σε κυπριακή συλλαβική γραφή. Πρβ. Beer 1985, 386 και σημ. 4.

30. Stucky 1984, 43-46, ιδιαίτ. 45. Από την ύστερη ελληνιστική περίοδο ο Εσμούν ταυτίζεται με τον Ασκληπιό, αλλά με τη μορφή μιας συγκρητιστικής θεότητας με χαρακτηριστικά και του Διονύσου.

31. Stucky 1993, 58, 60. Στο α' μισό του 3^{ου} αι.π.Χ. η απεικόνιση μιας πομπής αγοριών που μεταφέρουν κλαδιά και ιππεύουν ζώα σε ένα οικοδόμημα του ιερού του φοινικικού θεού μαρτυρεί ωστόσο τη συνέχεια του χαρακτήρα της επιτόπιας λατρείας: Stucky 2004, 11-12, πίν. 7, που συνδέει την παράσταση αυτή με μία εορτή ανάλογη με τα αττικά Απατούρια προς τιμήν του Απόλλωνα. Blas De Roblès-Pieri-Yon 2004, 62 με εικ.

32. Stucky 1993, 59. Πήλινα παραδείγματα εμφανίζονται ήδη στον 5^ο αι. π.Χ.: Merker 2000, 68-73, 187, αρ. 227-231, πίν. 19 (ιερό Δήμητρας, Κόρινθος).

33. Για τη Θεσσαλία βλ. την επιγραφή από τη Λάρισα, α' μισού 4^{ου} αι. π.Χ.: IG IX 2, 585 με ανάθεση από πατέρα «υπέρ του παιδός Αυτονόου» στον Ποσειδώνα. Για την Τήνο βλ. τα κεφάλια παιδικών μορφών, 3^{ου} – 2^{ου} αι. π.Χ. από το ιερό του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης στα Κιόνια: Queyrel F. στο Étienne-Braun 1986, 304-305, αρ. 57-58, πίν. 154-155 (αρ. ευρ. Α 163 και Α 162). Για τον Ποσειδώνα ως ιατρό και κουροτρόφο στην Τήνο: Étienne-Braun 1986, 184-186 και σημ. 417b. Queyrel F. στο Étienne-Braun 1986, 304. Βλ. επίσης ενεπίγραφη βάση με ανάθημα για το παιδί Αριστέα από το γονείς του από το ίδιο ιερό: IG XII 5, 916.

34. Για την πληροφορία αυτή ευχαριστώ τη συνάδελφο Δρ. Β. Μαχαίρα που ετοιμάζει τη δημοσίευση των παιδικών αγαλμάτων από το ιερό του Ασκληπιού στη Λισσό.

ευγονία των αναθετών και την ευόδωση της ανάπτυξης των αρσενικών παιδιών που εξασφάλιζαν τη συνέχεια του οίκου και της πόλης³⁵, χωρίς βέβαια να αποκλείει και την ίαση.

Τα αγαλμάτια παιδιών από το Σωρό προέρχονται από ένα ιερό του Απόλλωνα και όχι από ένα ιερό του Ασκληπιού όπως είναι συνηθέστερο στην Ελλάδα. Παρόμοιο φαινόμενο διαπιστώνεται όπως είδαμε στο ιερό του Εσμούν/Απόλλωνα στη Φοίνικη, στο ιερό του Απόλλωνα στο Κούριον της Κύπρου, αλλά και στο πλησιέστερο στο θεσσαλικό χώρο δελφικό ιερό του Απόλλωνα. Ο Απόλλωνας, πατέρας του Ασκληπιού, ήταν ο ίδιος θεός της γονιμότητας αλλά και ιατρός³⁶, και με αυτές τις ιδιότητες τιμάται ακόμη και μετά τη διάδοση της λατρείας του Ασκληπιού στον ελληνικό κόσμο στον ύστερο 5^ο και 4^ο αι.π.Χ., όχι μόνον στην περιφέρεια αυτού³⁷, αλλά και στο ιερό της Επιδαύρου, κοινό ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του Ασκληπιού, όπως αποδέχεται η σύγχρονη έρευνα³⁸.

Επομένως και στο ιερό στο Σωρό λατρευόταν ο Απόλλωνας ως θεός κουροτρόφος, και σε αυτόν γίνονταν οι αναθέσεις των παιδικών αγαλμάτων. Την επιβεβαίωση προσφέρει η ενεπίγραφη μαρμάρινη βάση στο Μουσείο Βόλου Ε 1280 που βρέθηκε και αυτή στον πρόναο μαζί με τα αγαλμάτια των παιδιών³⁹. Έχει Υ. 0,15 Μ. 0, 64 και Π. 0,35 μ. Δύο τόρμοι ανοίγονται στην ανώτερη επιφάνειά της, ένας κυκλικός σχεδόν, διαμέτρου 0,20 μ. και κάθετα σε αυτόν ένας ελλειψοειδής διαστάσεων 0,28 × 0,165 μ. Στην πρόσθια επιφάνεια είναι χαραγμένη η επιγραφή Φιλοκράτης|ὑπὲρ Εὐκτῆμονος| καὶ Ἴπποκράτους| Ἀπόλλωνι. Πιθανή φαίνεται η χρονολόγηση της επιγραφής στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι.π.Χ. Όπως προκύπτει επιπλέον από το περιεχόμενο της πρόκειται για ανάθεση ενός πατέρα στον Απόλλωνα ὑπὲρ των υιών του. Ανάλογες αναθηματικές επιγραφές ὑπὲρ της υγείας και προστασίας παιδιών ή άλλων συγγενών γνωρίζουμε από την Θεσσαλία και ιδίως την Αττική τον 4^ο αι.π.Χ.⁴⁰. Οι τόρμοι μάλιστα στην ανώτερη επιφάνεια της ενεπίγραφης βάσης φαίνεται εύλογο να προορίζονταν για την ένθεση των μαρμαρίνων πλίνθων των αγαλμάτων αυτών των αγοριών⁴¹. Ωστόσο οι ακριβείς διαστάσεις των τόρμων της βάσης του Σωρού και εν μέρει το σχήμα και η διευθέτησή τους ως προς την πρόσθια πλευρά της δεν ταιριάζουν με τις ελλειψοειδείς πλίνθους των αγαλμάτων αγοριών από το ιερό. Αυτό το στοιχείο μας επιτρέπει όμως να υποθέσουμε ότι στο β' μισό του 4^{ου} αι.π.Χ. είχαν ανατεθεί εδώ και άλλα αγαλμάτια παιδικών μορφών που δεν σώθηκαν.

Επιστρέφοντας στο αναθηματικό ανάγλυφο που απεικονίζει πιθανότατα το θεό Απόλλωνα, παρατηρούμε τα εικονογραφικά στοιχεία που ενισχύουν την ιδιότητά του ως κουροτρόφου. Ο εικονογραφικός τύπος του είναι σε χρήση στον ύστερο 5^ο αι.π.Χ. για τον

35. Διαφωτιστική είναι και η επιγραφή στη βάση ενός από τα παλαιότερα αγάλματα αγοριών από το ιερό του Εσμούν, από εισηγμένο (ελληνικό) μάρμαρο, στο Αρχ. Μουσείο Βηρυτού, που χρονολογείται στη δεκαετία 430-420 π.Χ. Η επιγραφή στο φοινικικό αλφάβητο, αναφέρει ότι ο βασιλιάς Baalschilem ανέθεσε το παιδί (του) στο ιερό του θεού Εσμούν, επιζητώντας την ευλογία του: Vorster 1983, 375, αρ. 127. Stucky 1993, 84, αρ. 101, πίν. 24. Πρβλ. Vorster 1983, 253. Δε διαθέτουμε στην Ελλάδα εικονογραφικές μαρτυρίες για ίασεις μικρών παιδιών, όπως συμβαίνει σε αγαλμάτια παιδιών με σωματικές δυσμορφίες από την Ετρουρία: Beer 1987, 25-29.

36. Για τον Απόλλωνα αλεξικάκο και γονιμικό θεό, RE II (1896) 10-11 και 15-16 λ. Apollon (K. Wernicke). Vorster 1983, 55 και σημ. 176.

37. Stucky 1984, 43. Πρβλ. και το ναό του Απόλλωνα ιατρού στο Παντικάπαιον περίπου από το 460 π.Χ., που ταυτίζεται με βάση αναθηματικές επιγραφές: Tolstikov 2003, 723, πίν. 8.

38. Lambrinouidakis 2002, 219.

39. Miložič 1974, 74, εικ. 29 και εικ. 27.

40. IG II² 4588: [Φ]ίλη ταῖν θεαῖν | [ε]ὔξαμένη ὑπὲρ | τοῦ παιδίου, IG II² 4613: Λυσιστράτη [- - -] | ὑπὲρ τῶν παιδ[ίων] | Ἡρακλεῖ ἀνέθηκε. Βλ. και σημ. 33 (Θεσσαλία).

41. Μία παρόμοια βάση χωρίς επιγραφή γνωρίζουμε και από το ιερό του Εσμούν/Απόλλωνα στη Σιδώνα: Stucky 1993, 54 και σημ. 411, 150, αρ. 230, πίν. 54.

Απόλλωνα στην αττική αγγειογραφία και λιγότερο σε ανάγλυφα⁴², αλλά μοιάζει επίσης με τον τύπο του γενειοφόρου Ασκληπιού⁴³. Κυρίως ανακαλεί όμως τον αγαματικό τύπο του νεανικού αγένειου Ασκληπιού, που γνωρίζουμε μόνον από τα μνημεία των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων που ίσως ανάγονται σε αγάλματα του 4^{ου} αι.π.Χ., μαρτυρημένα σε μεταγενέστερες φιλολογικές πηγές⁴⁴. Στο ανάγλυφο ο Απόλλωνας χαρακτηρίζεται από νεανικότητα που ενισχύεται από τον υποτυπώδη εφηβικό πλόκαμο πάνω από το μέτωπό του⁴⁵, καθώς επίσης και από την παρουσία της νεαρής γυναικείας μορφής, που ίσως χρεωστούσε την ανάπτυξη της στο θεό. Γυμνός σχεδόν και με τα μαζεμένα ψηλά μαλλιά στο νεανικό τύπο κουροτρόφου θεού απεικονίζεται και ο Απόλλων Πύθιος⁴⁶ στο ανάγλυφο με τη δηλιακή τριάδα στην Αρχαιολογική Συλλογή Γόννων 51 που φέρει αναθηματική επιγραφή στο επιστύλιο, και ανάγεται στον ύστερο 4^ο και στις αρχές του 3^{ου} αι.π.Χ (εικ. 10)⁴⁷.

Η ασυνήθιστη ανάθεση αγαματίων αγοριών σε ένα θεσσαλικό ιερό του Απόλλωνα ίσως οφείλεται σε εμμονή στην πατροπαράδοτη λατρεία του ως παίχονα και κουροτρόφου θεού, αλλά και στις επαφές που ανέπτυξε το παράκτιο αυτό ιερό του θεού με τον αιγαιακό και το μεσογειακό κόσμο, όπου συναντάμε τέτοια αναθήματα στον Απόλλωνα ήδη στον 5^ο αι. π.Χ. Δεν γνωρίζουμε τη λατρευτική επίκληση του Απόλλωνα στο περιαστικό ιερό του Σωρού, αλλά η λατρεία του φαίνεται ότι ήταν προσανατολισμένη τόσο στον κόσμο του Αιγαίου όσο και στην ενδοχώρα της Θεσσαλίας.

42. Α.χ. αττικός ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας στο Παρίσι, Λούβρο G 496: ARV² 1190,24 (περ. 420 π.Χ.). LIMC II (1984) 298, αρ. 954, πίν. 266, λ. Apollon (W. Lambrinudakis-O.Palagia). Αττικός ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας στο Hermitage St 1807, τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.: LIMC II, 279, αρ. 768^a, πίν. 250. Αττική ερυθρόμορφη οινοχόη Kassel, Hessisches Landesmus. T 43. ARV² 1185,77 (430-420 π.Χ.) LIMC II, 300, αρ. 981, πίν. 268. Πρβλ. και τον καθιστό ματιοφόρο Απόλλωνα στο αναθηματικό ανάγλυφο του Βακχίου, Αθήνα, ΕΑΜ 1389, περ. 400 π.Χ.: LIMC II, 265, αρ. 657, πίν. 237.

43. Βλ. χαρακτηριστικά τον Ασκληπιό στο αναθηματικό ανάγλυφο, Αρχαιολογικό Μουσείο Κέρκυρας 169: Leventi 2003, 130, αρ. R 4, πίν. 10 (περ. 400 π.Χ.).

44. LIMC II (1984) 892-893, αρ. 25, 31-33, πίν. 633-634, λ. Asklepios (B. Holtzmann).

45. Για τον πλόκαμο (πλοχμός ή σκόλλυς: Πολυδ. Β 30) που αποκόπτεται στην εφηβεία και προσφέρεται ως θρεπτήριο σε κουροτρόφους θεούς, ενίοτε δε τον φέρουν και οι ίδιοι αυτοί θεοί, βλ. Harrison 1988, 250-253. Λεβέντη 1999-2000, 97-98. Leventi 2003, 62 και σημ. 117, 72.

46. Για την κόμμωση και την σημασία της πρβλ. Harrison 1988, 253-254.

47. Από τη Ζεστή (Λαμπρούνο): Helly 1973, 168, αρ. 181^a, πίν. XXIV. Von Graeve 1979, 145, 146, 50, 152-153, πίν. 3,1.

SUMMARY

**THE SCULPTURAL DEDICATIONS AND THE DEITY WORSHIPPED
IN THE SANCTUARY AT SOROS**

Iphigeneia Leventi

A votive relief and three fragmentary statues of young boys came to light during the excavation conducted in the east porch of the temple at Soros by the late Prof. V. Miložčić in 1973. These sculptural dedications are here studied and associated with an inscribed base which bore similar statues of boys dedicated by their father to Apollo. The young god portrayed on the relief together with a woman worshiper in frontal position is identified as Apollo judging by his youthful iconography which betrays his character as a kourotrophic deity. This side of the god worshiped according to all evidence in the temple of Soros is further exemplified by the statuary dedications. Furthermore this paper tries to trace the evidence for statues of children dedicated in sanctuaries of several deities possessing healing and kourotrophic powers in the Greek world, primarily Asklepios. It is especially intriguing, however, that in the sanctuary of Soros such dedications are attested in the cult of Apollo, a practice rather unusual in Greece, which may have its origin in the cult of Apollo at Cyprus as well as the god Eshmun/Apollo at Sidon.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανίτου-Μεταλληνού Γ., 1982. Γλυπτά από το ιερό του Ασκληπιού στους Γόννους της Λάρισας, *AAA* 15, 244-254.
- Beer C., 1985. Temple Boys. Some problems, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου. Λευκωσία 20-25 Απριλίου 1982*, Α, Λευκωσία, 385-390.
- Beer C., 1987. Votive religion. The evidence of children in Cyprus, Greece and Etruria, στο Linders T. – Nordquist G. (επιμ.), *Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, Uppsala, 21-29.
- Beer C., 1994. *Temple-Boys. A study of Cypriote votive sculpture 1. Catalogue*, Jonsered.
- Biesantz H., 1965. *Die thessalischen Grabreliefs. Studien zur nordgriechischen Kunst*, Mainz.
- Blas De Roblès J.M. – Pieri D. - Yon J.B., 2004. *Vestiges archéologiques du Liban*, Aix-en-Provence.
- Γιαννόπουλος Ν., 1930. Θεσσαλικά, *ΑΕ, Χρονικά*, 169-181.
- Decourt J.C., 1995. *Études épigraphiques 3. Inscriptions de Thessalie I. Les cités de la vallée de l'Énipeus*, Athènes.
- De Ridder A., 1922. Fouilles de Thespies et de l'hiéron des Muses de l'Hélicon, *BCH* 46, 217-306.
- Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 1984. Απόλλων Τεμπεΐτης, *ΘΧρ Ε'. Πρακτικά Β' Συνεδρίου Θεσσαλικών Σπουδών*, 17-21 Σεπτεμβρίου 1980, Αθήνα, 71-82.

- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2005. Σκόπελος, στο Βλαχόπουλος Α.Γ. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα, 162-163.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2006. Το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου, στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 263-281.
- Étienne R. - Braun J.P, 1986. *Ténos I. Le sanctuaire de Poseidon et d'Amphitrite*, Paris.
- Gorrini M., 2002-2003. Eroi salutari della Grecia continentale tra instance politiche ed universali, *Annali di Archeologia e Storia Antica*, Napoli, 163-196.
- Hamiaux M., 2001. *Les sculptures grecques 1. Des origines à la fin du IVe siècle avant J.-C.*², Paris.
- Harrison E.B., 1988. Greek sculptured coiffures and ritual haircuts, στο Hägg, R.- Marinatos N. – Nordquist G.C. (επιμ.), *Early Greek cult practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986*, Stockholm.
- Helly B., 1973. *Gonnoi II. Les inscriptions*, Amsterdam.
- Ιντζεσίλογλου Μπ., 1996. Ο συνοικισμός και η πολιτική οργάνωση της Δημητριάδας και του Κοινού των Μαγνήτων κατά την ελληνιστική περίοδο, στο Κονταξή Ε.Ι. (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο. Πρακτικά Ημερίδας. 9 Νοεμβρίου 1994*, Βόλος, 91-109.
- Intzesiloglou B.G., 2002. *The Archaic temple of Apollo at ancient Metropolis (Thessaly)*, στο Stamatoroulou M. – Yeroulanou M. (επιμ.), *Excavating Classical culture. Recent archaeological discoveries in Greece*, Oxford, 109-115.
- Jakov D. – Voutiras E., 2005. Gebet, Gebärden und Handlung des Gebetes. Das Gebet bei den Griechen, *ThesCRA III*, Los Angeles, 105-141.
- Jucker I., 1956. *Der Gestus des Aposkopein. Ein Beitrag zur Gebärdensprache in der antiken Kunst*, Zürich.
- Karageorghis J., 2005. *Kypris. The Aphrodite of Cyprus. Ancient sources and archaeological evidence*, Nicosia.
- Καλτσάς Ν., 2001. *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*, Αθήνα.
- Καστριώτης Π., 1903. *Ανασκαφαί εν Θεσσαλίαι. Το εν Τρίκκημ Ασκληπιείον*, Αθήνα.
- Lambrinoudakis V., 2002. *Conservation and research. New evidence on a long-living cult. The sanctuary of Apollo Maleatas and Asklepios at Epidauros*, στο Stamatoroulou M. – Yeroulanou M. (επιμ.), *Excavating Classical culture. Recent archaeological discoveries in Greece*, Oxford, 213-224.
- Λεβέντη Ι., 1999-2000. Οι θεότητες του κύκλου του Ασκληπιού ως κουροτρόφοι. Οι εικονογραφικές μαρτυρίες, *Αρχαιογνωσία* 10, 87-103.
- Leventi I., 2003. *Hygieia in Classical Greek art*, *Αρχαιογνωσία*, Suppl.2, Athens.
- Merker G.S., 2000. *Corinth XVIII. 4. The sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Periods*, Princeton.
- Milojčić V., 1974. Bericht über die deutschen archäologischen Ausgrabungen in Thessalien 1973, *AAA VII*, 43-75.
- Mitford T.B., 1971. *The inscriptions of Kourion*, Philadelphia.
- Moustaka A., 1983. *Kulte und Mythen auf thessalischen Münzen*, Würzburg.
- Παλαιοκρασσά Λ., 1980. Τα αρχαία γλυπτά της συλλογής στη χώρα της Άνδρου, *ΑΕ*, 18-32.
- Πετράκος Β.Χ., 1999. *Ο Δήμος του Ραμνούντος. Σύνοψη των ανασκαφών και των ερευνών (1813-1998) I. Τοπογραφία*, Αθήνα.
- Rolley C., 1999. *La sculpture grecque 2. La periode classique*, Paris.

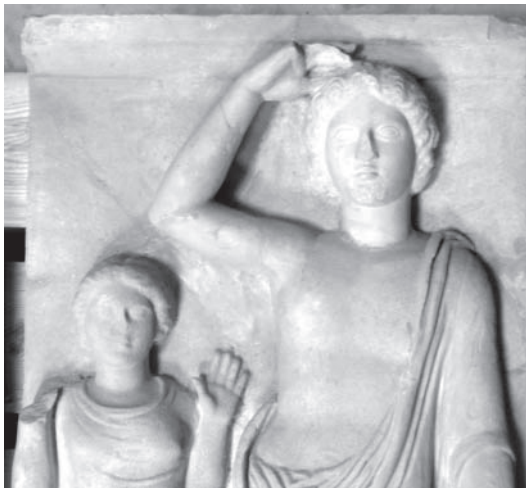
- Rügler A., 1988. *Die columnae caelatae des jüngeren Artemisions von Ephesos*, *IstMitt-BH* 34, Tübingen.
- Schäfer T., 1996. Dikella, Terma und Tettix: Zur Palästritenstele von Sunion, *AM* 111, 109-140.
- Stucky R.A., 1984. *Tribune d'Echmoun. Ein griechischer Reliefzyklus des 4. Jhs. v. Chr. in Sidon*, Basel.
- Stucky R.A., 1993. *Die Skulpturen aus dem Eschmun – Heiligtum bei Sidon. Griechische, römische, kyprische und phönizische Statuen und Reliefs vom 6. Jh. vor Chr. bis zum 3. Jh. nach Chr.*, Basel.
- Stucky R.A., 2004. Die 'Piscine du trône d'Astarte' und das 'Bâtiment aux frises d'enfants'. Zwei frühhellenistische Bauten im Eshmunheiligtum bei Sidon und ihre Friese, στο Bol R. – Kreikenboom D. (επιμ.), *Sepulkral und Votivdenkmäler östlicher Mittelmeergebiete (7. Jh. v. Chr. – 1 Jh. n. Chr.). Kulturbegegnungen im Spannungsfeld von Akzeptanz und Resistenz. Akten des internationalen Symposiums Mainz 01.-03.-2001*, Mainz, 7-13.
- Τελεβάντου Χ.Α., 1996. Άνδρος. Τα μνημεία και το αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα.
- Τζιαφάλιας Α., 1988. Ασκληπιείο Τρίκκης. Μύθος ή πραγματικότητα, στο *Πρακτικά 1^{ου} Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα-Καλαμπάκα-Μετέωρα 6-8/11/1987*, Τρικαλινά 8, 172-201.
- Tolstikov V.P., 2003. Panticapaeum. The Capital City of the Kingdom of the Cimmerian Bosphorus in the light of new archaeological studies, στο Grammenos D.V. – Petropoulos E.K. (επιμ.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, Thessaloniki, 707-758.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2002. Αμφανές: Αρχαιολογικά δεδομένα – πρόταση ανάδειξης, *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» Βόλος 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 134-139.
- Von Eickstedt K.-V., 2001. *Το Ασκληπιείον του Πειραιώς*, Αθήνα.
- Von Graeve V., 1979. Thessalische Weihreliefs an die apollinische Trias, στο *La Thessalie, Actes de la Table Ronde 21-24 Juillet 1975 Lyon, Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen No 6. Série archéologique* 5, Paris, 143-155.
- Vorster Chr., 1983. *Griechische Kinderstatuen*, Köln.

Εικ. 1. Αναθηματικό ανάγλυφο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ 782. Φωτογραφία Π' ΕΠΚΑ

Εικ. 2. Γυναικείο κεφάλι από επιτύμβιο ανάγλυφο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ 513. Φωτογραφία Biesanzt 1965, πίν. 25.

Εικ. 3. Αναθηματικό ανάγλυφο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ 782. Λεπτομέρεια Φωτογραφία συγγραφέως.

Εικ. 4. Αναθηματικό ανάγλυφο του Σωσίππου. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου MA 743. Φωτογραφία Μουσείο του Λούβρου. P. Lebaube.

Εικ. 5. Αναθηματικό ανάγλυφο Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1377. Λεπτομέρεια. Φωτογραφία συγγραφέως.

Εικ. 6. Αγαλμάτιο αγοριού Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ 785. Φωτογραφία συγγραφέως.

Εικ. 7. Αγαλμάτιο αγοριού Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ 784. Φωτογραφία συγγραφέως.

Εικ. 8. Θραύσμα αγαλματίου αγοριού Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου Λ 783. Φωτογραφία συγγραφέως.

Εικ. 9. Αγαλμάτιο αγοριού Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς 246. Φωτογραφία D-DAI-ATH-1993/249. Klaus Valtin von Eickstedt.

Εικ. 10. Αναθηματικό ανάγλυφο, Γόννοι, Αρχαιολογική Συλλογή. Φωτογραφία συγγραφέως.

Η ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΤΟ ΣΩΡΟ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ*

Γιώργος Βήτος, Μαρία Πανάγου

Οι ανασκαφές των ετών 2004-2006 του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σε συνεργασία με την ΙΓ' ΕΠΚΑ, στο περιαιστικό ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό Μαγνησίας έφεραν στο φως, μεταξύ άλλων, πλήθος κεραμεικής. Μέσα από μία χρονοβόρα διαδικασία, καθώς το υλικό ήταν ιδιαίτερα αποσπασματικό και διασκορπισμένο, επιχειρήσαμε να αποκαταστήσουμε την τυπολογία των αγγείων, η οποία αφενός προσδιορίζει την περίοδο χρήσης του ναού και των προσκτισμάτων του, και αφετέρου συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση της λειτουργίας του ιερού.

Ο κύριος όγκος της κεραμεικής προήλθε από το νότιο πρόσκτισμα, το χώρο Δ. Αντίθετα, οι χώροι Γ, ο πρόναος (χώρος Β) και ο σηκός (χώρος Α) του ναού, έδωσαν συγκριτικά πολύ λιγότερη κεραμεική, εξαιτίας ενδεχομένως των προγενέστερων ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στον κυρίως ναό¹.

Α. ΑΒΑΦΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ (εικ.1)

Η άβαφη κεραμεική συγκροτεί τον κύριο όγκο του υλικού. Ωστόσο, η αποσπασματικότητα του υλικού δεν επέτρεψε την ανασύνθεση ολόκληρων αγγείων. Από την εν μέρει αποκατάσταση ορισμένων αγγείων προκύπτει ότι, τα περισσότερα, θα πρέπει να ήταν κλειστά και μόνωτα. Η παρατήρηση ότι ο αριθμός των λαβών είναι πολύ μεγαλύτερος σε σχέση με τις βάσεις, οδηγεί στην υπόθεση ότι η πλειονότητα των αγγείων θα είχε σφαιρικό πυθμένα. Τα παραπάνω στοιχεία υποδεικνύουν ότι στην άβαφη κεραμεική θα επικρατούσε, πιθανώς, ο τύπος του αρυτήρα, ο οποίος εκτείνεται χρονικά από τον 4^ο έως τον 2^ο αι. π.Χ.²

Στην άβαφη κεραμεική συγκαταλέγονται και χύτρες. Ανάμεσά τους διακρίνεται το άνω

---

* Εκφράζουμε τις θερμές ευχαριστίες μας στο διευθυντή της ανασκαφής και καθηγητή μας κ. Αλ. Μαζαράκη Αινιάνα για τις πολύτιμες υποδείξεις του και τη συνεχή στήριξή του. Επίσης, οφείλουμε να ευχαριστήσουμε την ΙΓ' ΕΠΚΑ και, ιδιαίτερα, την κ. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου και την κ. Π. Τριανταφυλλοπούλου που μας στήριξαν ποικιλοτρόπως στη μελέτη μας.

1. Γενικά για το ναό και την έρευνα στους επιμέρους χώρους του βλ. τη μελέτη του Αλ. Μαζαράκη Αινιάνα στον παρόντα τόμο, όπου και κάτοψη του ναού και των προσκτισμάτων του. Για τις έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από ομάδα Γερμανών αρχαιολόγων το 1973 βλ. Miložič 1974, 61-75.

2. Για το σχήμα βλ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1997, 69, πίν. 52 στ-η. Επίσης, Αλεξάνδρου 2000, 445. Ο τύπος εντοπίζεται και στο νεκροταφείο του Σωρού βλ. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 138. Πρβλ. Μπούγια 2004, 154, εικ. 1 και πίν. 43α. Για τον ίδιο τύπο αγγείου, που χαρακτηρίζεται ως χύτρα, βλ. επίσης, Reinders 1988, 256 & 260, αρ. 33.08, 33.09 & 35.08, εικ. 114.

τμήμα μίας χύτρας κοινού τύπου [BE 41378], η οποία χαρακτηρίζεται από το σχεδόν ανύπαρκτο λαιμό και την έλλειψη εσωτερικού περιχειλώματος για την υποδοχή πώματος (εικ. 1)³. Επίσης, σώζεται τμηματικά το επάνω τμήμα μίας χύτρας [BE 41477], η οποία χαρακτηρίζεται από έντονα κατακόρυφο χείλος, απουσία λαιμού, μία μικρή κατακόρυφη ταινιωτή λαβή και εσωτερικά διαμορφωμένη υποδοχή πώματος (εικ. 1)⁴. Επιπλέον, εντοπίστηκε μία διαμπερής χοανόμορφη προχοή [BE 41478], η οποία πρέπει να αποδοθεί σε χύτρα, παρά σε λοπάδα, καθώς -κατά κανόνα- οι λοπάδες είτε δεν διαθέτουν προχοή, είτε αυτή δεν είναι διάτρητη⁵.

Σώζεται σε ικανοποιητικό βαθμό και ένα άβαφο άωτο σκυφίδιο [BE 41407], με αδιαμόρφωτο και ιδιαίτερα λεπτό πυθμένα (εικ. 1). Εντοπίστηκαν, ακόμη, χείλη λεκανών και κομβιόσχημες λαβές πωμάτων⁶. Βρέθηκαν, επίσης, λιγοστά μικρά όστρακα με διαμπερείς οπές. Πρόκειται για τμήματα ηθμών, τα οποία, πιθανότατα, δεν αποτελούσαν ανεξάρτητο αγγείο, αλλά προσαρμόζονταν στο στόμιο κάποιων χρηστικών αγγείων.

Τέλος, διατηρούνται έμβολα, λαβές και χείλη οξυπύθμενων αμφορέων. Σημειώνουμε ιδιαίτερα έναν, αποσπασματικά σωζόμενο, αμφορέα της Μένδης [BE 41479] του β' μισού του 4^{ου} αι. π.Χ.⁷, του οποίου διατηρούνται οι λαβές και το χείλος.

Β. ΓΡΑΠΤΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ (εικ. 2-4)

Σε ιδιαίτερη κατηγορία κατατάσσονται τα αγγεία που φέρουν γραπτή ταινιωτή διακόσμηση και αμελές ανομοιόμορφο γάνωμα. Στην κατηγορία αυτή απαντώνται αρκετά τμήματα λεκανών, τα οποία διακοσμούνται με λεπτές και φαρδιές ταινίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τρεις πολύ αποσπασματικές λεκάνες: οι δύο [BE 41481, 41484] φέρουν εσωτερικά πλατιά ταινία από αμελές γάνωμα που εκτείνεται και στην άνω επιφάνεια του χείλους⁸ (εικ. 3) -σημειωτέον ότι η BE 41484 διακοσμείται και εξωτερικά με οριζόντια ταινία κάτω από τις λαβές-, ενώ η τρίτη [BE 41480] σώζει τμήμα του ελαφρώς κρεμάμενου χείλους, και τη μία οριζόντια λαβή, κυκλικής διατομής⁹.

Χαρακτηριστική είναι μία λεκανίδα [BE 41482] από την οποία σώζονται τμήματα του άνω σώματος, το χείλος και οι αποφύσεις των οριζόντιων ταινιωτών λαβών (εικ. 2): το άνω μέρος του σώματος έχει γωνιώδες περίγραμμα, το χείλος εξωτερικά φέρει υποδοχή για πώμα, ενώ, αμέσως κάτω από το χείλος, φύονται οι δύο οριζόντιες ταινιωτές λαβές. Η ζώνη των λαβών διακοσμείται με κατακόρυφες ταινίες και κρεμάμενα τρίγωνα, ενώ, αμέσως κάτω από αυτή, ακολουθεί πλατιά ταινία με μελανό γάνωμα, εξίτηλο.

Σε αυτή τη λεκανίδα, τόσο λόγω του πηλού, όσο και της διαμέτρου, πρέπει να ανήκει ένα,

3. Sparkes – Talcott 1970, 224-225, αρ. 1932, εικ. 18.

4. Για παράλληλο από τις Φερές βλ. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 1997, 71, BE 13182, πίν. 56.

5. Sparkes – Talcott 1970, 225-227.

6. Για πώματα από την ευρύτερη περιοχή βλ. ενδεικτικά Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 1997, 71-72, πίν. 57.

7. Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη – Τζανάβαρη 2003, 256-258, αρ. 421 & 423. Επίσης, πρβλ. Hadjidaki 1996, 563-564, όπου με αφορμή την εύρεση πολλών αμφορέων της Μένδης σε ναυάγιο της Αλοννήσου, αναφέρεται συνοπτικά στην ιστορία της θέσης, καθώς και στο φημισμένο κρασί της πόλης, το οποίο εξαγόταν σε μεγάλες ποσότητες, τόσο στο Αιγαίο, όσο και στη Μαύρη Θάλασσα έως τον ύστερο 4^ο και πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. Το κρασί της Μένδης αναφέρεται συχνά και από τον Αθήναιο (*Δειπνοσοφισταί* I, 29δ-ε, 3α, IV 129δ, 146ε, XI 784γ).

8. Sparkes – Talcott 1970, 362, αρ. 1791, εικ. 15, πίν. 83.

9. Για παρόμοια λεκάνη βλ. ενδεικτικά Reinders 1988, 260, αρ. 35.05, εικ. 114. Επίσης, Bakhuizen 1992, 251, αρ. 31.

αποσπασματικά σωζόμενο, διακοσμημένο πώμα [BE 41483]. Τα τοιχώματα του πώματος είναι κυρτά, και η απόληξή τους γωνιάζει κάθετα, προκειμένου να εφαρμόζει στην υποδοχή του χείλους της λεκανίδας (**εικ. 2**). Η απόληξη των τοιχωμάτων καλύπτεται με μελανό γάνωμα, εξίτηλο. Η διακοσμητική ζώνη φέρει σειρά σπειρών. Στη συνέχεια μία πιο λεπτή και μία πιο πλατιά μελανή ταινία διακοσμούν το ανώτερο τμήμα των τοιχωμάτων του πώματος.

Όμοιου τύπου λεκανίδες έχουν εντοπιστεί στο νεκροταφείο του Σωρού¹⁰, καθώς και στο νοτιοανατολικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών¹¹. Τέτοιου τύπου λεκανίδες αποτελούν σύνηθες κτέρισμα και στο δυτικό νεκροταφείο της ίδιας θέσης¹². Λεκανίδες με πώμα, με παρόμοια φυτική διακόσμηση, αποδίδονται σε ευβοϊκό εργαστήριο¹³.

Σε αυτή την κατηγορία κεραμεικής εντάσσονται και τα ακόλουθα αγγεία:

Ένα πώμα [BE 41371] το οποίο σώζεται σε αρκετό βαθμό (**εικ. 3**). Τα τοιχώματά του σχηματίζουν ένα χαμηλό κώνο¹⁴. Από τη μέση περίπου των τοιχωμάτων του, έως και την περιφέρειά του, καλύπτεται με καστανό επίχρισμα.

Το άνω ήμισυ τμήμα μίας οπισθόμητης πρόχου με μελανό εξίτηλο γάνωμα [BE 41485]¹⁵, και το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος μίας όλης [BE 41486] (**εικ. 3**). Η τελευταία, διακοσμείται στο ύψος της λαβής, η οποία δεν σώζεται, με δύο οριζόντιες ταινίες: μία λεπτή μελανή και μία υποκείμενη, κοκκινωπού χρώματος. Τα τοιχώματα του αγγείου, αμέσως κάτω από τις δύο ταινίες, και μέχρι τη βάση, καλύπτονται με καστανομέλανο γάνωμα¹⁶.

Ένα μικρό πινάκιο [BE 41487], το οποίο φέρει δύο οπές ανάρτησης στο περιχέλωμά του (**εικ. 4**). Διακοσμείται εσωτερικά με μία ζώνη κοκκινωπού χρώματος, που εκτείνεται και στο περιχέλωμα, στο μέσον του οποίου αφήνεται εξηρημένη ταινία. Εξωτερικά είναι άβαφο. Ένα μικρογραφικό πινάκιο [BE 41488] με διπλή αυλάκωση στην άνω επιφάνεια του περιχελώματός του, με έντονα απολεπισμένο κοκκινωπό γάνωμα (**εικ. 4**)¹⁷. Ένα, σχεδόν ακέραιο, μικκύλο ιχθυοπινάκιο [BE 41400], το οποίο φέρει αμελές γάνωμα, εξίτηλο, και χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (**εικ. 4**)¹⁸.

Διατηρούνται, επίσης, αρκετά τμήματα από αγγεία πόσης. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ένα, σχεδόν ακέραιο, μόνωτο κύπελλο [BE 41489], η σημασία του οποίου έγκειται στο graffiti που φέρει στη βάση (**εικ. 4**). Πρόκειται για το γράμμα Α, που αποτελεί ένα από τα σπάνια graffiti

10. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 186, πίν. 62ε.

11. Στ. Αλεξάνδρου, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, 466, πίν. 181γ. Αλεξάνδρου 2000, 442, BE 20485, το πώμα της οποίας διακοσμείται με φύλλα ελιάς.

12. Αλεξάνδρου 2000, 442.

13. Ure 1960, 211, πίν. 55,6 (όπου παρόμοια λεκανίδα από τη Χαλκίδα, η οποία χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ.), Ure 1960, 214, πίν. 56,1 (όπου παρόμοια λεκανίδα) και Ure 1963, 14, πίν. 1 1α & 1 2α (όπου πώμα με όμοια διακόσμηση, αλλά από μικρογραφική πυξίδα, η οποία αποτελεί τμήμα κέρνου και χρονολογείται περίπου στο 400 π.Χ.).

14. Το στοιχείο αυτό υποδηλώνει πως πρόκειται για πώμα που τοποθετείται στην εσωτερική υποδοχή του σκεύους.

15. Πιθανώς, χρονολογείται στον 5^ο-4^ο αι. π.Χ., βλ. Parović-Pešikan 1993, 1242-1244, *εικ. 3*.

16. Για το σχήμα του αγγείου βλ. Sparkes – Talcott 1970, 79, *αρ. 287*, πίν. 13, καθώς και Robinson 1933, 43, *αρ. P 73*, πίν. 39.

17. Sparkes – Talcott 1970, 145-146. Rotroff 1997, 142.

18. Βάση δακτυλιόσχημη, περιδρομος ελαφρά λοξός, με κρεμάμενο χείλος. Στο κέντρο του πυθμένα μικρή κοιλότητα, που περιβάλλεται από αυλάκωση. Στο κάτω μέρος του πυθμένα μικρή μαστοειδής απόφυση. Βλ. Sparkes – Talcott 1970, 148, *αρ. 1074*, *εικ. 10*. Επίσης, Reinders 1988, 258, *αρ. 34.01*, *εικ. 114*. Επιπλέον, *πρβλ. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 77, B53-B54*, όπου ο ίδιος τύπος πινακίου σε κανονικό μέγεθος.

που εντοπίστηκαν στο σύνολο της κεραμεικής. Ενδεχομένως αναφέρεται στον Απόλλωνα, τη λατρευόμενη θεότητα του ιερού, αν και κάτι τέτοιο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Γ. ΜΕΛΑΜΒΑΦΗΣ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ (εικ. 5-6)

Στην κατηγορία των μελαμβαφών κυριαρχούν τα αγγεία πόσης, ενώ δεν απουσιάζουν και τα πινάκια. Συγκεκριμένα συναντώνται:

Εκτός από μεμονωμένα χείλη και βάσεις κανθάρων, εντοπίστηκε ένας μικρός κάνθαρος [BE 41490] που δεν σώζει τις λαβές του (εικ. 5)¹⁹. Χαρακτηριστικός είναι ένας κάνθαρος με αναδιπλούμενο πλαστικό χείλος [BE 41402], ο οποίος συγκολλήθηκε από πολυάριθμα όστρακα (εικ. 5) και φέρει εσωτερική εμπίεστη διακόσμηση στον πυθμένα: τέσσερα συνδεδεμένα ανθέμια περιβάλλονται από ακιδωτή διακόσμηση, που σχηματίζει κύκλο (rouletting). Χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁰

Σημειώνουμε, επίσης, δύο κανθάρους ή κύπελλα του τύπου Εξαμιλίων [BE 41491, 41492] (εικ. 5)²¹. Αναφέρονται ως κάνθαροι ή κύπελλα, διότι η αποσπασματικότητά τους δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό τους, καθώς η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους είναι η ύπαρξη ή μη δεύτερης λαβής. Η γωνιώδης ένωση στο σημείο του αβαθούς σώματος με τον ψηλό κυλινδρικό λαιμό, το κωνικό πόδι και, τέλος, η ταινιωτή λαβή η οποία φύεται στη μέγιστη διάμετρο του αγγείου και απολήγει λίγο κάτω από το έξω νεύον χείλος, τους χρονολογούν στη μετάβαση από τον 4^ο στον 3^ο αι. π.Χ. Ο τύπος του συγκεκριμένου κανθάρου εντοπίστηκε, επίσης, στο δυτικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών²².

Στην ομάδα των κυλίκων, εκτός από τα μεμονωμένα τμήματα ξεχωρίζουν: μία μελαμβαφής κύλικα [BE 41493] η οποία σώζει τη μία λαβή της και τμήμα από το χείλος της, που πιθανώς χρονολογείται στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.²³, και μία κύλικα τύπου Bolsal²⁴ [BE 41494] που χρονολογείται στο γ' τέταρτο του ίδιου αιώνα²⁵. Κύλικες τύπου Bolsal αποτελούν σύνηθες εύρημα στα νεκροταφεία της περιοχής, όπως του Σωρού²⁶ και των Φθιωτίδων Θηβών²⁷. Επίσης, στην κατηγορία των μελαμβαφών σκυφοειδών κυλίκων εντάσσονται δύο, αποσπασματικά σωζόμενα, αγγεία, τα οποία χρονολογούνται στο α' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸ Το ένα από αυτά [BE 41500] σώζει εμπίεστη διακόσμηση με σχηματοποιημένα ωά (εικ. 6).

Πιο πολυπληθείς είναι οι σκύφοι, των οποίων σώζονται αρκετές βάσεις και λαβές. Ο πιο

19. Ure 1913, 12, αρ. 304, πίν. VII.

20. Robinson 1950, 285, αρ. 501, πίν. 186-188. Sparkes – Talcott 1970, 118-119, αρ. 656, πίν. 28.

21. Μαλακασιώτη 2000, 150-151. Αδρύμη-Σισμάνη – Αλεξάνδρου 2004, 76. Σαμπετάι 2004, 464-466. Χαράμη – Βλαχογιάννη 2004, 480-481. Pemberton 1985, 274, 282-283. Edwards 1975, 86-87.

22. Αλεξάνδρου 2000, 441-443, κάνθαροι BE 20484 και BE 20503 και κύπελλο BE 20486. Επίσης, πρβλ. Π. Τριανταφυλλοπούλου, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, 457, πίν. 177α (νεκροταφείο των Αγίων Αναργύρων στο Βόλο).

23. Πρόκειται για κύλικα C με καμπύλο χείλος, βλ. Sparkes – Talcott 1970, 91-92 (525-450 π.Χ.).

24. Το σώμα είναι ευρύ με σχεδόν κάθετα τοιχώματα και οι οριζόντιες λαβές φθονται λίγο κάτω από το χείλος, το οποίο και δεν ξεπερνούν. Αβαθή αυλάκωση περιτρέπει εξωτερικά το κάτω μέρος του σώματος. Τα τοιχώματα και οι λαβές είναι ιδιαίτερος λεπτά.

25. Sparkes – Talcott 1970, 107, αρ. 534, εικ. 6.

26. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 111, εικ. 4.

27. Αλεξάνδρου 2000, 443 και 445, BE 20505 και BE 20506. Επίσης, Αδρύμη-Σισμάνη – Αλεξάνδρου 2004, 76-77, 83.

28. Sparkes – Talcott 1970, 110-111, αρ. 605, εικ. 6.

χαρακτηριστικός είναι ένας μεγάλος αττικός σκύφος τύπου Α [ΒΕ 41495]²⁹. Διατηρεί μεγάλο τμήμα της βάσης, μέρος του σώματος, του χείλους και τη μισή λαβή. Χρονολογείται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Επίσης, σώζεται το κάτω τμήμα ενός σκύφου κορινθιακού τύπου [ΒΕ 41496], με εξηρημένη ζώνη στο κατώτερο τμήμα των τοιχωμάτων, η οποία καλύπτεται με κοκκινωπό χρώμα³⁰.

Δεν απουσιάζουν και τα σκυφίδια, όπως το μικρό σκυφίδιο [ΒΕ 41497], το οποίο διακοσμείται εσωτερικά με εμπίεστη ακιδωτή διακόσμηση που περιβάλλει τέσσερα σχηματοποιημένα πέταλα σε σταυροειδή διάταξη (σώζονται τα δύο) (εικ. 6)³¹. Επιπλέον, σώζεται τμηματικά ένα μεγάλο άωτο σκυφίδιο [ΒΕ 41401], με ημισφαιρικό σώμα με χοντρά τοιχώματα και χείλος που στρέφεται προς τα μέσα³².

Στα πινάκια κατατάσσονται ένα ιχθυοπινάκιο [ΒΕ 41499] του 4^{ου} αι. π.Χ.³³ και ένα πινάκιο [ΒΕ 41498] που χρονολογείται στα μέσα του ίδιου αιώνα, με εσωτερική εμπίεστη διακόσμηση (εικ. 6)³⁴. Εμπίεστα εννιάφυλλα ανθέμια περιβάλλονται από έντυπη ακιδωτή διακόσμηση, που σχηματίζει ένα μεγάλο κύκλο (rouletting). Η κατάσταση διατήρησής τους είναι αποσπασματική.

Δ. ΔΙΑΦΟΡΑ (εικ. 7)

Μεταξύ της κεραμεικής που εντοπίστηκε στο ιερό του Απόλλωνος δεν απουσιάζουν και τα μικρογραφικά αγγεία. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο άβαφοι κάλυκες, ο ένας εκ των οποίων [ΒΕ 41502] είναι απλός (εικ. 7)³⁵, ενώ ο δεύτερος [ΒΕ 41501] φέρει ομφαλό και ακτινωτές εγχαραξεις στην εξωτερική επιφάνειά του (εικ. 7³⁶). Χρονολογούνται από τον 4^ο έως το γ' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ.

29. Sparkes – Talcott 1970, 84-85, αρ. 342, εικ. 4. Το κάτω μέρος του πυθμένα διακοσμείται με τρεις ομόκεντρους κύκλους, ενώ η επιφάνεια έδρασης είναι εξηρημένη. Ο ίδιος τύπος συναντάται και στο νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών, βλ. Θεοχάρης – Χουρμουζιάδης 1970, 204-205, εικ. 1.

30. Sparkes – Talcott 1970, 81-83, αρ. 322, εικ. 4. Χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.

31. Τα σκυφίδια με έξω νεύον χείλος χρονολογούνται από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. βλ. Sparkes – Talcott 1970, 129, αρ. 808, εικ. 8. Επίσης, πρβλ. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 39, αρ. Α38-Α39, όπου περισσότερα παράλληλα και βιβλιογραφία. Το παράδειγμα του Σωρού σώζει την ακιδωτή διακόσμηση (rouletting), η οποία αποτελεί χαρακτηριστική εμπίεστη διακόσμηση από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.

32. Ο τύπος αυτός είναι ιδιαίτερος διαδεδομένος. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι βρέθηκε στις Φθιώτιδες Θήβες, βλ. Αλεξάνδρου 2000, 445, ΒΕ 20511. Πρβλ. Αδρύμη-Σισμάνη – Αλεξάνδρου 2004, 77, ΒΕ 11076. Επίσης, βλ. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 40, Α121, το οποίο τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

33. Φέρει αυλάκωση γύρω από την κεντρική κοιλότητα. Δεν σώζει το χείλος και τη βάση του. Για τον τύπο βλ. Sparkes – Talcott 1970, 148, αρ. 1072, εικ. 10, όπου τοποθετείται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Για πιο ύστερη χρονολόγηση, στα τέλη του 4^{ου} - αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. πρβλ. Rotroff 1983, 268-269. Επίσης, βλ. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 78, αρ. Β54, πίν. 90.

34. Sparkes – Talcott 1970, 147, αρ. 1057, εικ. 10. Rotroff 1997, 142-145, αρ. 631-633, εικ. 46. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 40, 104-105, αρ. Α40-Α41, Δ24-25. Η κορυφή των ανθεμίων επικαλύπτει τη ζώνη με τις λοξές ταινίες, στοιχείο που υποδεικνύει τον τρόπο κατασκευής της διακόσμησης: πρώτα έγιναν οι λοξές ταινίες και στη συνέχεια τα ανθέμια, βλ. Δρούγου 2005, 25-26, όπου και βιβλιογραφία.

35. Για μελαμβαφή κάλυκα με πιο μικρή διάμετρο χείλους βλ. Παρλαμά – Σταμπολίδης 2000, 379, αρ. 433.

36. Παρόμοιος έχει εντοπιστεί και στο νεκροταφείο του Σωρού, βλ. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 111, εικ. 5. Παράλληλα έχουν, επίσης, εντοπιστεί στο νεκροταφείο του Πελινναίου, σε τάφο της Λαμίας και στο Μάζι της Ολυμπίας, βλ. Καραπάνου – Κατακούτα 2004, 116, εικ. 25β. Παπακωνσταντίνου 1997, 53-54, πίν. 41ε και Παρλαμά 1972, 218-219, εικ. 16, αντίστοιχα. Για τον τύπο βλ. και Rotroff 1997, 91-92.

Επιπλέον, εντοπίστηκαν αρκετά αρυβαλλοειδή ληκύθια, ιδιαίτερος αποσπασματικά. Ανάμεσά τους διακρίνονται τουλάχιστον ένα μελαμβαφές³⁷ [BE 41397] και δύο με διακόσμηση δικτυωτού πλέγματος και λευκών στιγμών [BE 41503] (εικ. 7). Ο τύπος με το δικτυωτό πλέγμα είναι πολύ διαδεδομένος στον 4^ο αι. π.Χ.³⁸. Αξιοσημείωτη είναι και μία αρυβαλλοειδής λήκυθος [BE 41531], η οποία διακοσμείται με ανθέμια και λωτούς, μεταξύ των οποίων εκφύονται ελικοβλαστοί³⁹.

Εντοπίστηκε, επίσης, το κάτω τμήμα του σώματος μίας ληκύθου [BE 41399], το οποίο καλύπτεται με μελανό γάνωμα, ενώ αφήνονται τρεις λεπτές εξηρημένες ταινίες. Η δισκοειδής βάση λείπει.⁴⁰ Τέλος, διατηρείται το άνω τμήμα αμφορίσκου [BE 41405], ο οποίος φέρει διακόσμηση στον ώμο, με εναλλάξ μελανές και επίθετες λευκές ταινίες⁴¹.

Ε. ΛΥΧΝΑΡΙΑ (εικ. 8)

Τα λυχνάρια παρά το μικρό αριθμό τους, δεν απουσιάζουν. Από τον πρόναο προέρχεται ένα, σχεδόν ακέραιο, μελαμβαφές αττικό λυχνάρι, του τύπου της Αγοράς 21B [BE 41394], χρονολογούμενο στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 8)⁴². Επίσης, σώζεται, σχεδόν κατά το ήμισυ, ένα ακόμα, παρόμοιο λυχνάρι [BE 41532]. Τέλος, χαρακτηριστικό είναι ένα μικκύλο λυχνάρι [BE 41395]⁴³, το οποίο φέρει ίχνη καύσης στο μυκτήρα του (εικ. 8). Η οπή κάτω από το μυκτήρα πρέπει να θεωρηθεί ως οπή ανάρτησης, που συνδέεται με την ανάθεση του λυχναριού στο ιερό.

ΣΤ. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ (εικ. 7)

Έχουν αποκαλυφθεί λιγοστά, κυρίως μικκύλα, κορινθιακά αγγεία, τα οποία διατηρούνται ιδιαίτερος αποσπασματικά. Ανάμεσά τους διακρίνεται, τμηματικά σωζόμενο, το άνω τμήμα

37. Παρόμοιο μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο εντοπίστηκε και στο νεκροταφείο του Σωρού, βλ. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 137, εικ. 10. Παράλληλα εντοπίζονται στο βόρειο νεκροταφείο της Δημητριάδος, στη θέση Μπουρμπουλήθρα και στη Ραχούλα Καρδίτσας, στη θέση Τούμπα, βλ. Ε. Νικολάου, *ΑΔ* 51, 1996, *Χρονικά*, 337, σχ. 6α και Ε. Σκαφιδά, *ΑΔ* 46, 1991, *Χρονικά*, 217, πίν. 87ε, αντίστοιχα. Πρβλ. επίσης, Παρλαμά – Σταμπολίδης 2000, 371, αρ. 413-414.

38. Για παράλληλα βλ. Robinson 1933, 181-185, αρ. 474-504, πίν. 146-147 και Robinson 1950, 160-167, αρ. 164-194. Βλ. επίσης, Κ. Ρωμοπούλου, *ΑΕ*, 1964, 97, εικ. 3β-γ (Αμφίπολη) και Miller 1979, πίν. 9c (Ομόλιο).

39. Για παρόμοιες αρυβαλλοειδείς ληκύθους, οι οποίες εντάσσονται στο ευβοϊκό εργαστήριο, βλ. Ure 1960, 214-215, πίν. 56,3-4.

40. Για όμοιο τύπο αγγείου βλ. ενδεικτικά Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, 319, πίν. 379γ (Ομόλιο) και Β. Ροντήρη, *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, 231-233, πίν. 77στ (Άγιοι Ανάργυροι στο Βόλο).

41. Για όμοιο αμφορίσκο βλ. Χατζηαγγελάκη 1990, 82, εικ. 11 (από το νεκροταφείο στη θέση «Ελληνικά» της Αργιθέας, όπου τοποθετείται χρονικά στον 4^ο αι. π.Χ.).

42. Λείπει η λαβή του. Ο μυκτήρας είναι βραχύς, τετράγωνος (μήκ. 2,3εκ.), με γωνιώδη άκρα, και η οπή καύσης μικρή (διάμ. ca. 1,3εκ.). Το μελανό γάνωμα είναι έντονα απολεπισμένο. Η επίπεδη, άβαφη βάση, το χαμηλό σώμα με τα καμπύλα τοιχώματα και η ευρεία οπή πλήρωσης το τοποθετούν στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Howland 1958, τύπος 21B, 48-49, αρ. 164-170, πίν. 6 και 34, κυρίως βλ. το 168 (430-420 π.Χ.) και το 169 (425-400 π.Χ.). Scheibler 1976, τύπος RSL1, 23-24, αρ. 50-63, πίν. 14-15, κυρίως ο αρ. 60, όπου τοποθετείται χρονικά στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

43. Το λυχνάρι έφερε στέλεχος το οποίο δεν σώζεται. Σώμα σφαιρικό με ελαφρώς γωνιώδες περίγραμμα (διάμ. 2,2εκ., ύψος 5εκ.). Οπή πλήρωσης (διάμ. 1,9 εκ.) χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση. Μυκτήρας στενός, με μικρή ωοειδή οπή καύσης. Στο εσωτερικό του πυθμένα σχηματίζεται ο χαρακτηριστικός κώνος.

μίας πυξίδας, τύπου πουδριέρας [BE 41396]. Η επιφάνειά της είναι πλήρως εξίτηλη, και δεν διακρίνεται η γραμμική διακόσμηση, που -κατά κανόνα- φέρουν τα αγγεία αυτού του είδους⁴⁴.

Επίσης, σώζονται αποσπασματικά δύο κοτυλίσκες [BE 41535]⁴⁵, που χρονολογούνται από τα τέλη του 6^{ου} έως και τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. Τέλος, εντοπίστηκαν δύο πανομοιότυπα μικρογραφικά πώματα. Το ένα [BE 41533] είναι ίσως κορινθιακό λόγω του κιτρινωπού πηλού του (εικ. 7), ενώ το δεύτερο [BE 41534] λόγω του καστανού πηλού του, πρέπει να θεωρηθεί απομίμηση. Η επιφάνειά τους είτε ήταν άβαφη, είτε, πιθανόν, κάποτε έφερε γραμμική διακόσμηση, που σήμερα δεν σώζεται.

Z. ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ (εικ. 9-13)

Σημαντική είναι και η μελανόμορφη κεραμεική που ήρθε στο φως στο ιερό. Εκτός από κάποια όστρακα, τα οποία -στην πλειονότητά τους- αποδίδονται σε μία αττική ταινιωτή κύλικα, ξεχωρίζουν τα ακόλουθα, τμηματικά σωζόμενα, μελανόμορφα αγγεία:

Βρέθηκε τμήμα από το χείλος και το λαιμό κρατήρα [BE 41406], πιθανότατα ελικωτού⁴⁶, ο οποίος στο λαιμό φέρει δύο ζώνες με μελανόμορφη παράσταση, η ανώτερη εκ των οποίων προεξέχει (εικ. 9)⁴⁷. Στην ανώτερη ζώνη διακρίνονται, αποσπασματικά, τρεις ιστάμενες μορφές. Στο κέντρο, γυναικεία ενδεδυμένη μορφή, με επίθετο λευκό χρώμα στα γυμνά τμήματα του σώματός της. Κατευθύνεται προς τα αριστερά, προς μία γυμνή ανδρική μορφή, ενώ στρέφει την κεφαλή της προς τα πίσω, προς μία γενειοφόρο ενδεδυμένη ανδρική μορφή. Η τελευταία, η οποία κρατάει δυσδιάκριτο αντικείμενο⁴⁸, πιθανότατα κινείται προς τα δεξιά, ενώ στρέφει την κεφαλή της προς τα πίσω, προς τη γυναικεία μορφή. Στο βάθος της παράστασης αποδίδονται σχηματοποιημένα κλαδιά και βότρες. Η έντονα χορευτική απόδοση των δύο τουλάχιστον μορφών, της γυναικείας και της γυμνής ανδρικής μορφής, πιθανώς υποδηλώνει διονυσιακή σκηνή⁴⁹. Από την υποκειμένη διακοσμητική ζώνη διατηρείται, πολύ αποσπασματικά, μία μορφή προς δεξιά. Με βάση κάποια παράλληλα, ο κρατήρας είχε, πιθανότατα, μελαμβαφές σώμα και μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά στον ύστερο 6^ο αι. π.Χ.⁵⁰

Εντοπίστηκε τμήμα από το σώμα κρατήρα [BE 41536]. Σώζεται το κάτω τμήμα της παράστασης, όπου διακρίνεται το κάτω μέρος έξι ιστάμενων μορφών (εικ. 10). Στο αριστερό τμήμα της σωζόμενης παράστασης αποδίδονται δύο ενδεδυμένες μορφές προς τα δεξιά. Στο μέσον διακρίνονται δύο οπλίτες προς τα αριστερά, οι οποίοι κρατούν από μία κυκλική ασπίδα. Γύρω από το επίσημα της κάθε ασπίδας, το οποίο ορίζεται με εγχάραξη, διακρίνονται εξίτηλες επίθετες λευκές στιγμές. Στο δεξιό σωζόμενο τμήμα της παράστασης διακρίνονται ακό-

44. Payne 1971, 293-294. Επίσης, βλ. Risser 2001, 49-50.

45. Risser 2001, 68. Οι μικρογραφικές κοτυλίσκες αποτελούν σύνθητες ανάθημα και κτέρισμα. Ενδεικτικά, βλ. Φ. Δακωρώνια, *ΑΔ* 42 (1987), 230, πίν. 134. Καραπάνου 2006, 34, εικ. 5 (αρχαϊκό νεκροταφείο στο Κατωχώρι Φαρσάλων).

46. Το χείλος διακοσμείται με συνεχόμενο μαιάνδρο προς τα δεξιά, σύνθητες κόσμημα στους ελικωτούς κρατήρες βλ. Hitzi 1982, 112-113.

47. Για ελικωτούς κρατήρες σε ιερά βλ. Schleiffenbaum 1991, 117-118.

48. Ενδεχομένως πρόκειται για θύρσο ή κάποιου είδους αγγείου (ρυτό;).

49. Σκηνές με σατύρους και μαινάδες (που, πολύ συχνά, συνοδεύονται από το Διόνυσο) σε ελικωτούς κρατήρες βλ. Hitzi 1982, 118.

50. Για τη χρονολόγηση των ελικωτών κρατήρων βλ. Hitzi 1982, 126-130.

μη δύο ενδεδυμένες μορφές προς τα δεξιά. Το κάτω τμήμα του σώματος καλύπτεται με πλατιά μελανή ζώνη.

Η αποσπασματικότητα της παράστασης δεν επιτρέπει την ασφαλή ταύτιση και ερμηνεία της. Οι σωζόμενες μορφές, ανά ζεύγη, έχουν διαφορετική φορά κατεύθυνσης. Ο μεγάλος αριθμός τους, η στάση τους και η ύπαρξη των οπλιτών απαντώνται συχνά στο εικονογραφικό θέμα της αναχώρησης οπλιτών⁵¹. Ωστόσο συναντώνται και ως παραπληρωματικές μορφές σε διάφορα μυθολογικά θέματα⁵². Δίχως να μπορούμε να ταυτίσουμε με βεβαιότητα το θέμα της παράστασης, και ασφαλώς τον αγγειογράφο, μπορούμε να πούμε με μεγάλη πιθανότητα ότι πρόκειται για αττικό κιονωτό κρατήρα, που τοποθετείται χρονικά στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.

Αξιοσημείωτες είναι και δύο μελανόμορφες σκυφοειδείς κύλικες. Από την πρώτη [BE 41537] συγκολλήθηκε σημαντικό τμήμα του σώματος, που σώζει, μερικώς, τη μία διακοσμητική πλευρά (εικ. 11). Διακρίνεται μία ενδεδυμένη ιστάμενη ανδρική μορφή προς τα δεξιά, η οποία αγκαλιάζει μία γυναικεία μορφή. Η κεντρική παράσταση πλαισιώνεται από δύο οπωροφόρα δέντρα και δύο ανθέμια. Αντίστοιχη παράσταση συναντάμε σε μία σκυφοειδή κύλικα από τα Ιωάννινα⁵³, και μία από την Ιταλία⁵⁴. Ανήκει σε μία υστεροαρχαϊκή ομάδα αττικών σκυφοειδών κυλικών⁵⁵.

Η δεύτερη, ιδιαιτέρως αποσπασματική, σκυφοειδής κύλικα [BE 41538] διακοσμείται με δύο μικρά ανθέμια, που εκφύονται από τις λαβές και πλαισιώνουν την κεντρική παράσταση. Από αυτή διατηρούνται κλαδιά και σχηματοποιημένοι βότρυνες⁵⁶.

Κλείνουμε την κατηγορία των μελανόμορφων αγγείων με τα όστρακα από τον Παναθηναϊκό αμφορέα που αποκαλύφθηκαν στη βορειοανατολική γωνία του σηκού. Τα όστρακα αυτά έρχονται, μετά από τρεις δεκαετίες, να συμπληρώσουν σε σημαντικό βαθμό τον Παναθηναϊκό αμφορέα που έφεραν στο φως οι ανασκαφές του Μίλοϊτζιτς το 1973⁵⁷, ο οποίος εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου [Κα 4266/91].

Το μεγαλύτερο τμήμα που εντοπίσαμε συμπληρώνει την Β' όψη, η οποία απεικονίζει το άθλημα του δρόμου (εικ. 12). Από τους τέσσερις συνολικά δρομείς που εικονίζονται, βρέθη-

51. Για παρόμοιο κιονωτό κρατήρα με οπλίτες και όρθιες μορφές, ενδεικτικά βλ. CVA, Thessaloniki, Archaeological Museum, πίν. 29, όπου αναφέρεται ως σκηνή αναχώρησης. Επίσης, πρβλ. Moore 1975, 237-238.

52. Ενδεικτικά, βλ. κιονωτό κρατήρα με τον Ηρακλή και το λιοντάρι της Νεμέας (LIMC V, Heracles 1787, πίν. 35 και ABV 124.19) και κρατήρα με την παράδοση των όπλων του Αχιλλέα από τη Θέτιδα (CVA, Berlin, Antikemuseum 7, πίν. 3,4-6 και 4, ABV 87.17 και Para 32).

53. Η συγκεκριμένη σκυφοειδής κύλικα ανήκε στα κτερίσματα ταφής που εντοπίστηκε στη θέση Λιατοβούνι της Κόνιτσας, βλ. Α. Ντουζούγλη, *ΑΔ* 49, 1994, *Χρονικά*, 369, πίν. 123ε. Τοποθετείται χρονικά στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.

54. CVA, Lecce, Museo Provinciale Sigismondo Castromediano, 1, III.H.E.3, πίν. 1,4, ABV 566.616, Para 271, όπου ο Beazley το εντάσσει στο έργο του Ζωγράφου του Αίμωνα. Στο παράδειγμα της Ιταλίας, αντί για δέντρα, αποδίδονται ανδρικές ιματιοφόρες μορφές, που στηρίζονται σε βακτηρίες. Ωστόσο, η απεικόνιση δέντρων εκατέρωθεν της κεντρικής διακοσμητικής ομάδας είναι συνήθης στην ομάδα του Ζωγράφου του Αίμωνα, βλ. ενδεικτικά CVA, Bucarest 1, Institut d'archéologie, πίν. 23,5 & Para 286.

55. Για παρόμοιο σκύφο-κύλικα του 480 π.Χ., αλλά με αρπαγή φτερωτής και μη φτερωτής μορφής, η οποία περιβάλλεται από δέντρα και ανθέμια, βλ. Ure 1927, 71, αρ. 46.79, πίν. XXII. Hatzidakis 1984, 80, αρ. 186, πίν. 8 αντίστοιχα.

56. Για παράλληλο σχήμα και, πιθανώς, όμοια παράσταση, όπου αποδίδονται δύο μορφές σε σκιαγραφία, ανάμεσα σε τρεις κλάδους αμπέλου και τρεις αντίστοιχους βότρυνες, βλ. CVA, Prague, Musée National 1, πίν. 37, 1-2. Η συγκεκριμένη κύλικα αποδίδεται από τον Dufkova στην ομάδα Lańcut, και τοποθετείται χρονικά από το 500 έως το 450 π.Χ. Επίσης, πρβλ. Hatzidakis 1984, 125, αρ. 382, πίν. 12.

57. Miložičić 1974, 74-75. Βαλαβάνης 1991, 327 και υποσημειώσεις 135, 201 και 271. Επίσης, πρβλ. Bentz 1998, 177, αρ. 4.090, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

καν σημαντικά τμήματα των δύο προπορευόμενων μορφών. Συγκεκριμένα, σώζεται ένας κορμός κατενώπιον, ο οποίος πρέπει πιθανότατα να αποδοθεί στην πρώτη μορφή από δεξιά. Στην ίδια μορφή με βεβαιότητα πρέπει να αποδόσουμε το τμήμα κόμης και το προτεταμένο χέρι που καλύπτει την άνω δεξιά γωνία της παράστασης. Στη δεύτερη μορφή, η οποία συμπληρώνεται σχεδόν πλήρως, θα πρέπει να αποδοθεί το τμήμα που φέρει κεφαλή, ώμο και δεξιό προτεταμένο χέρι. Στην ίδια μορφή αποδίδεται σημαντικό τμήμα του κορμού, των κάτω άκρων και ολόκληρο το αριστερό χέρι της. Το τμήμα αυτό πρέπει με βεβαιότητα να αποδοθεί στο δεύτερο δρομέα, καθώς σώζει, τόσο τμήμα του δεξιού χεριού του πρώτου δρομέα, όσο και την απόληξη του ποδιού του. Επίσης, το δεξί πόδι του δεύτερου δρομέα συνεχίζεται στο ήδη γνωστό τμήμα του αμφορέα. Από τον τρίτο δρομέα, τέλος, σώζονται τμήματα του αριστερού ποδιού, του κορμού, του προτεταμένου χεριού και της κόμης του.

Από την Α' όψη εντοπίστηκε σημαντικό τμήμα του αριστερού κίονα, η αριστερή απόληξη του κιονοκράνου του και η επιγραφή [.]ΥΘΟΔΗΛΟ[.], η οποία συμπληρώνει το όνομα του επωνύμου άρχοντα (εικ. 13). Επιβεβαιώνεται συνεπώς, η ταύτιση του Gropengiesser, ο οποίος είχε χρονολογήσει τον αμφορέα επί άρχοντα Πυθοδήλου, το έτος 336-335 π.Χ.⁵⁸.

Η. ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ (εικ. 7 & 11)

Τα ερυθρόμορφα αγγεία είναι πιο σπάνια. Ένα όστρακο [BE 41539] σώζει τμήμα ανθεμίου, το οποίο πλασιώνεται από ελικοβλαστούς, και μέρος από την υποκείμενη διακοσμητική ζώνη, στην οποία διακρίνεται η ανώτερη σειρά αβακωτού κοσμήματος (εικ. 11). Η διακόσμηση αυτή συναντάται συνήθως κάτω από τις λαβές κωδωνόσχημων κρατήρων.⁵⁹ Επίσης, εντοπίστηκε τμήμα από το πώμα λεκανίδας ή πυξίδας [BE 41519] (εικ. 11),⁶⁰ και μέρος από το λαιμό και τον ώμο ενός ερυθρόμορφου κλειστού αγγείου [BE 41520] (εικ. 11). Η μετάβαση από το λαιμό στο σώμα κοσμεύεται με ιωνικό κυμάτιο, ενώ δεν διατηρείται σχεδόν τίποτα από τη διακόσμηση του σώματος.

Σημαντικό είναι ένα, αποσπασματικά σωζόμενο, αρυβαλλοειδές ληκύθιο [BE 41504], το οποίο φέρει δύο γυναικείες κεφαλές σε κατατομή, με επίθετο λευκό χρώμα (εικ. 7). Ανάμεσά τους υπάρχει ένα ωειδές αντικείμενο, το οποίο, πιθανότατα, ταυτίζεται με ομφαλό.⁶¹ Ένα αν-

58. Miložič 1974, 74. Για τον άρχοντα Πυθόδηλο βλ. Beazley 1993, 125. Βαλαβάνης 1991, 78, 149 και υποσημειώσεις 201, 275, 283 και 293.

59. Κωδωνόσχημοι ερυθρόμορφοι κρατήρες εντοπίζονται και σε άλλες θεσσαλικές θέσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον κρατήρα από το Ομόλιο, βλ. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, πίν. 379β και τον κρατήρα που προέρχεται, πιθανώς, από τη Γυρτώνη (παράδοση Α. Κατσίκας στο Μουσείο της Λάρισας), βλ. Κ. Γαλλής, *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 390, πίν. 132α-β. Για όμοιο φυτικό κόσμημα σε κρατήρα του 4^{ου} αι. π.Χ. βλ. *CVA*, Wien, *Kunsthistorisches Museum*, 3, 30, πίν. 130,4.

60. Για παρόμοιο όστρακο από πώμα ερυθρόμορφης λεκανίδας βλ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1985, 103, εικ. 17 (οικόπεδο Ευγ. Μήτσιου, οδός 23^{ης} Οκτώβρη στη Λάρισα).

61. Robinson 1950, 143.

θέμιο καταλαμβάνει την περιοχή της διακοσμητικής ζώνης κάτω από τη λαβή.⁶² Τέλος, σώζεται, μερικώς, αρυβαλλοειδές ληκύθιο που διακοσμείται με ανθέμιο [ΒΕ 41377].⁶³

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Έχοντας ολοκληρώσει την προκαταρκτική εξέταση του υλικού, καταλήγουμε στις ακόλουθες συνοπτικές παρατηρήσεις:

Η κεραμική του ναού και του προνάου, αν και ποσοτικά λιγοστή, απαρτίζεται σχεδόν αποκλειστικά από λεπτή μελαμβαφής και διακοσμημένη. Αντίθετα, το πρόσκτισμα Δ, και σε μικρότερο βαθμό το Γ, περιείχαν πλήθος άβαφης κεραμικής, χωρίς βέβαια να απουσιάζουν και δείγματα μελαμβαφών ή διακοσμημένων αγγείων. Η κατανομή της άβαφης και διακοσμημένης κεραμικής υποδεικνύει διαφορετική χρήση των χώρων. Ο χώρος Δ πιθανώς λειτουργούσε ως βοηθητικός χώρος για την προπαρασκευή των τελετουργικών συμποσίων.

Η υπόθεση της τέλεσης τελετουργικών γευμάτων στηρίζεται τόσο στην τυπολογία της κεραμικής, όσο και στην ύπαρξη θρανίου και εσχάρας εντός του ναού. Η ποικιλία της κεραμικής υποδηλώνει τα στάδια που χρειάζονται για την προετοιμασία και τη διεξαγωγή ενός γεύματος. Συγκεκριμένα, έχουμε αποθηκευτικά και μαγειρικά αγγεία, καθώς και αγγεία συμποσίου (πόσης και βρώσης).

Η παρατήρηση ότι το υλικό δεν ήταν μόνο πολύ αποσπασματικό, αλλά και ιδιαίτερα διασκορπισμένο στο χώρο Δ, οδηγεί στη σκέψη πως, ίσως, πρόκειται για ένα εξισωτικό γέμισμα, καθώς όστρακα που προέρχονταν από διαφορετικές τομές του χώρου Δ συγκολλήθηκαν μεταξύ τους. Η απόθεση αυτή πιθανότατα σχετίζεται με μία δεύτερη χρήση του χώρου, και αποσκοπούσε στην εξομάλυνση του επιπέδου χρήσης⁶⁴.

Θα πρέπει, τέλος, να υπογραμμιστεί ότι η χρονολόγηση της κεραμικής, όπως διαπιστώσαμε, εκτείνεται από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο μέχρι και τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Ως επιβεβαίωση της παραπάνω θέσης σημειώνουμε και τη γενικότερη απουσία χαρακτηριστικών κατηγοριών ελληνοιστικής κεραμικής: δεν βρέθηκαν ανάγλυφοι σκύφοι, ενώ εντοπίστηκε μόνο ένας, ιδιαιτέρως αποσπασματικός, κάνθαρος τύπου Δυτικής Κλιτύος. Το χρονολογικό αυτό πλαίσιο συμφωνεί με εκείνο της κατοίκησης του γειτονικού οχυρωμένου οικισμού, ο οποίος, κρίνοντας κυρίως από τα κτερίσματα της, μερικώς ανασκαμμένης, νεκρόπολης⁶⁵, φαίνεται ότι ιδρύεται στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια και εγκαταλείπεται με το συνοικισμό της Δημητριάδος (αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.).

62. Για παράλληλα βλ. Robinson 1933, 171-172, αρ. 392-399, πίν. 139 (χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ.), Robinson 1950, 143-144, αρ. 89-90, πίν. 102 (χρονολογούνται στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.), CVA, Gofuchów, Musée Czartoryski, πίν. 41,5. Επίσης, αρυβαλλοειδή ληκύθια που κοσμούνται με δύο αντωπές γυναικείες κεφαλές είναι ιδιαιτέρως συνήθη, βλ. ενδεικτικά, Κ. Ρωμοπούλου, *ΑΕ*, 1964, 96, εικ. 2β (όπου χρονολογείται στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.). Για βωμό και για ξόανο μεταξύ δύο γυναικείων κεφαλών βλ. CVA, Berkeley, University of California 1, 50, πίν. 51, 2a-d και CVA, Frankfurt, Frankfurt am Main 2, 33-34, πίν. 82, 3-4 αντίστοιχα.

63. Για παρόμοια αρυβαλλοειδή ληκύθια βλ. Π. Τριανταφυλλοπούλου, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, 457, πίν. 177γ (νεκροταφείο των Αγίων Αναργύρων στο Βόλο), Δρούγου 2005, 82, αρ. 2, εικ. 76 (Βεργίνα), Κ. Ρωμοπούλου, *ΑΕ* 1964, 97, εικ. 3α (Αμφίπολη). Βλ. επίσης, Robinson 1950, 146-160, αρ. 96-163, πίν. 101-106.

64. Βλ. τη μελέτη του Μαζαράκη Αινιάνα στον παρόντα τόμο.

65. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 186-191. *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, 246-251. *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 242-243. Τριανταφυλλοπούλου 2000, 66, Τριανταφυλλοπούλου 2002, 137-138. Τριανταφυλλοπούλου 2004, 61-66. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2002, 110-111.

SUMMARY

**THE POTTERY OF THE SANCTUARY OF APOLLO AT SOROS
A PRELIMINARY STUDY**

Giorgos Vitos, Maria Panagou

The excavations conducted by the University of Thessaly in collaboration with the 13th Ephorate, from 2004 to 2006, at the sanctuary of Soros, brought to light a large quantity of pottery.

The great majority of the pottery found is plain. The type of chytra with unformed rounded base prevails. A handleless bowl and fragments of transport amphorae, one of which came from Mende, were also found.

Among the decorated pottery, important is a lekane and its lid, which is decorated with a band of spirals. This type of lekane may be assigned to Euboean workshops. In this category of pottery are also included a lid, a plate, two miniature plates and a mug with an incised A at its base.

As far as black painted pottery is concerned, drinking vases, such as kantharoi, cups, skyphoi, as well as plates were found. Many have impressed decoration in the interior.

Two miniature calyxes, at least three squat lekythoi, a lekythos, the upper part of an amphoriskos, two black painted and one plain miniature lamps are discussed. Among the Corinthian pottery one may mention at least two miniature kotyles, a partly preserved lid of a powder pyxis and one miniature lid.

In the category of black-figured pottery, except of small fragments of a cup, very important is a part of the neck of a volute krater and a part of the body of a column krater. Two very fragmentary cup-skyphoi were also found. An unexpected discovery was that of several fragments belonging to the Panathenaic amphora which had been discovered by the German team in 1973; the majority belong to the side of the belly where the race contest is depicted. The missing part of the inscription naming the *archon Pythodilos* was also included in the newly discovered sherds.

Three small fragments belong to red-figured vessels: a krater, a lid of a lekane or pyxis and a small closed vase, respectively. Also, to this category are included two squat lekythoi.

The pottery from the sanctuary of Soros may be provisionally dated between the late Archaic and the beginning of the 3rd c. B.C. This chronological frame corresponds to the date of the use of the adjoining settlement and its necropolis. It may be noted that the abandonment of the site (including the sanctuary) appears to coincide with the foundation of Demetrias.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδάμ-Βελένη Π. – Πουλάκη Ε. – Τζανάβαρη Κ., 2003. *Αρχαίες Αγροκίεες σε συγχρόνους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία, Αθήνα.*

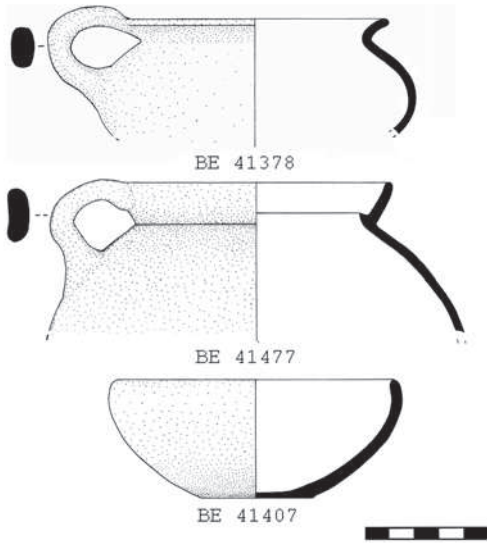
- Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Αλεξάνδρου Στ., 2004. Ταφικά Σύνολα από το Νεκροταφείο των Φθιώτιδων Θηβών, στο *ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα - εργαστήρια*, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000. Πρακτικά, Αθήνα, 73-88.
- Αλεξάνδρου Στ., 2000. Φθιώτιδες Θήβες: Νοτιοανατολικό νεκροταφείο – έργο ΟΤΕ 1997, στο *Έργο των Εφορειών*, 441-446.
- Βαλαβάνης Π., 1991. Παναθηναϊκοί Αμφορείς από την Ερέτρια. Συμβολή στην Αττική Αγγειογραφία του 4^{ου} π.Χ. αι., Αθήνα.
- Bakhuizen S.C., 1992. *A Greek city of the fourth century B.C.*, Roma.
- Beazley J.D., 1993. *Η εξέλιξη του Αττικού Μελανόμορφου Ρυθμού*, Αθήνα.
- Bentz M., 1998. *Panathenäische Preisamphoren. Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v.Chr.*, Basel.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργ., 1985. Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Ευγενίας Μήτσιου – Τομή στο παρελθόν της Λάρισας, στο *Πρακτικά του Α' Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συμποσίου, Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον*, 26-28/4/1985, Λάρισα, 79-110.
- Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργ., 1997. «Κλειστό» σύνολο Φεραϊκής Κεραμικής Ελληνιστικής Εποχής, στο *Ελληνιστική Κεραμική από το Αιγαίο: Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Μυτιλήνη, 59-78.
- Δρούγου Στ., 2005. *Βεργίνα. Τα πήλινα αγγεία της μεγάλης Τούμπας*, Αθήνα.
- Edwards G.R., 1975. *Corinthian Hellenistic pottery. Corinth VII, iii*, Princeton.
- Θέμελης Π.Γ. – Τουράτσογλου Γ.Π., 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα.
- Θεοχάρης Δ. – Χουρμουζιάδης Γ., 1970. Ανασκαφή ταφών Φθιώτιδων Θηβών, *AAA* 3, 204-207.
- Hadjidaki E., 1996. Underwater excavations of a late fifth century merchant ship at Alonnesos, Greece: the 1991-1993 Seasons, *BCH* 120, 561-593.
- Hatzidakis P., 1984. *Athenian Red-figure and Black-figure Cup-skyphoi of the sixth and fifth centuries B.C. with particular reference to material from Phthiotis*, London.
- Hitzi K., 1982. *Die Entstehung und Entwicklung des Volutenkraters von den frühesten Anfängen bis zur Ausprägung des kanonischen Stils in der attisch schwarzfigurigen Vasenmalerei*, Frankfurt am Main.
- Howland R.H., 1958. *Greek lamps and their survivals. The Athenian Agora IV*, Princeton.
- Καραπάνου Σ., 2006. Θεσσαλικά πήλινα ειδώλια ίππων. Κτερίσματα τάφων, στο *Θεσσαλική Κεραμική: Χώμα & Νερό από την προϊστορία στην τρίτη χιλιετία, Μνήμη Γεωργίου Γουργιώτη. Πρακτικά Συνεδρίου Λάρισα 16-17 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα, 28-49.
- Καραπάνου Σ. – Κατακούτα Στ., 2004. Ευρήματα από τα Νεκροταφεία του Πελινναίου, στο *ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα - εργαστήρια*, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000. Πρακτικά, Αθήνα, 111-126.
- Μαλακασιώτη Ζ., 2000. Ελληνιστική Άλος. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο: Ταφικά σύνολα, στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*, Αθήνα, 147-155.
- Miller St., 1979. *Two groups of Thessalian gold*, Berkeley.
- Milojčić V., 1974. Bericht über die deutschen archäologischen Ausgrabungen in Thessalien 1973, *AAA* 7, 43-75.
- Moore M., 1975. Attic Black Figure from Samothrace, *Hesperia* 44, 234-250.
- Μπάτζιου-Ευσταθίου Α., 2002. Δημητριάς 1998-2000, στο *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά*

- Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος, 108-115.
- Μπούγια Π., 2004. Σύνολα κεραμικών κτερισμάτων από το ελληνοιστικό νεκροταφείο του Αχινού, στο ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνοιστική κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα - εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000. Πρακτικά, Αθήνα, 149-160.
- Payne H., 1971. *Necrocorinthia. A study of Corinthian art in the Archaic period*, College Park, Maryland.
- Pemberton E.G., 1985. Ten Hellenistic Graves in Ancient Corinth, *Hesperia* 54, 271-307.
- Παπακωνσταντίνου Μ.Φ., 1997. Ελληνοιστική κεραμική από τη Λαμία, στο *Ελληνοιστική Κεραμική από το Αιγαίο: Δ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνοιστική Κεραμική*, Μυτιλήνη, 50-58.
- Παρλαμά Λ., 1972. Νεκροταφείο του Δ' αι. π.Χ. από το Μάξι της Ολυμπίας, *AAA* 5, 218-219.
- Παρλαμά Λ. – Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), 2000. *Η Πόλη κάτω από την Πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα.
- Parović-Pešikan M., 1993. Les cruches à bec-verseur (prochoi) du VIe – IVe siècle avant notre ère dans l'intérieur des Balkans, στο *Αρχαία Μακεδονία, Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο*, τ. 2, Θεσσαλονίκη, 1239-1248.
- Reinders R., 1988. *New Halos, a Hellenistic town in Thessalia, Greece*, Utrecht.
- Risser M.K., 2001. *Corinthian conventionalizing pottery. Corinth VII*, v, Princeton.
- Robinson D.M., 1933. *Excavations at Olynthus. Part V. Mosaics, vases, and lamps of Olynthus found in 1928 and 1931*, Baltimore.
- Robinson D.M., 1950. *Excavations at Olynthus. Part XIII. Vases found in 1934 and 1938*, Baltimore.
- Rotroff S., 1983. Three cistern systems on the Kolonos Agoraios, *Hesperia* 52, 257-297.
- Rotroff S., 1997. *Hellenistic pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material. The Athenian Agora XXIX*, Princeton.
- Σαμπετά Β., 2004. Μελαμβαφής και ύστερη ερυθρόμορφη κεραμική από το νεκροταφείο της Βοιωτίας, στο ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνοιστική κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα - εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000. Πρακτικά, Αθήνα, 461-471.
- Scheibler I., 1976. *Griechische Lampen. Kerameikos XI*, Berlin.
- Schleiffenbaum H.E., 1991. *Der griechische Volutenkrater. Form, Funktion und Sinngehalt eines antiken Prunkgefäßes*, Frankfurt am Main.
- Sparkes B.A – Talcott L., 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. The Athenian Agora XII*, Princeton.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2002. Αμφανές: Αρχαιολογικά Δεδομένα - Πρόταση Ανάδειξης, στο *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» Βόλος 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 134-139.
- Τριανταφυλλοπούλου Π., 2004. Νεκροταφείο των Αμφανών: Οι πρώτοι ελληνοιστικοί τάφοι, στο ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνοιστική κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα - εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000. Πρακτικά, Αθήνα, 61-66.
- Ure A.D., 1913. *Black glaze pottery from Rhitsona in Boeotia*, London.
- Ure P.N., 1927. *Sixth & fifth century pottery from Rhitsona*, London.
- Ure A.D., 1960. Euboean floral black-figured vases, *BSA* 55, 211-217.

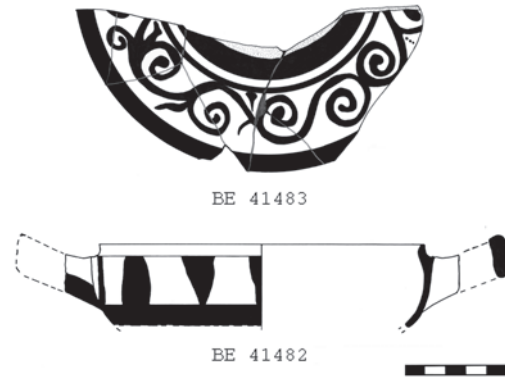
Ure A.D., 1963. Small vases from Euboean workshops, *BSA* 58, 14-19.

Χαράμη Α. – Βλαχογιάννη Έ., 2004. Ελληνιστική κεραμική από το νεκροταφείο της Ακραϊφίας στη Βοιωτία, στο *ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα - εργαστήρια*, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000. Πρακτικά, Αθήνα, 473-486.

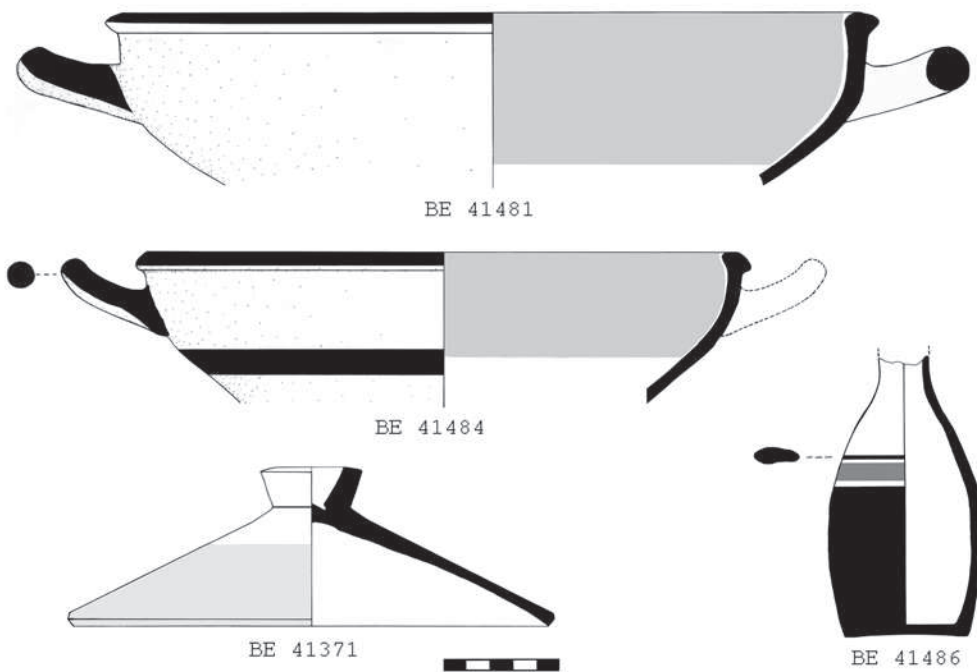
Χατζηαγγελάκης Λ., 1990. Αθαμανία – Αργιθέα (Κνίσοβο), *Αρχαιολογία* 34, 76-84.

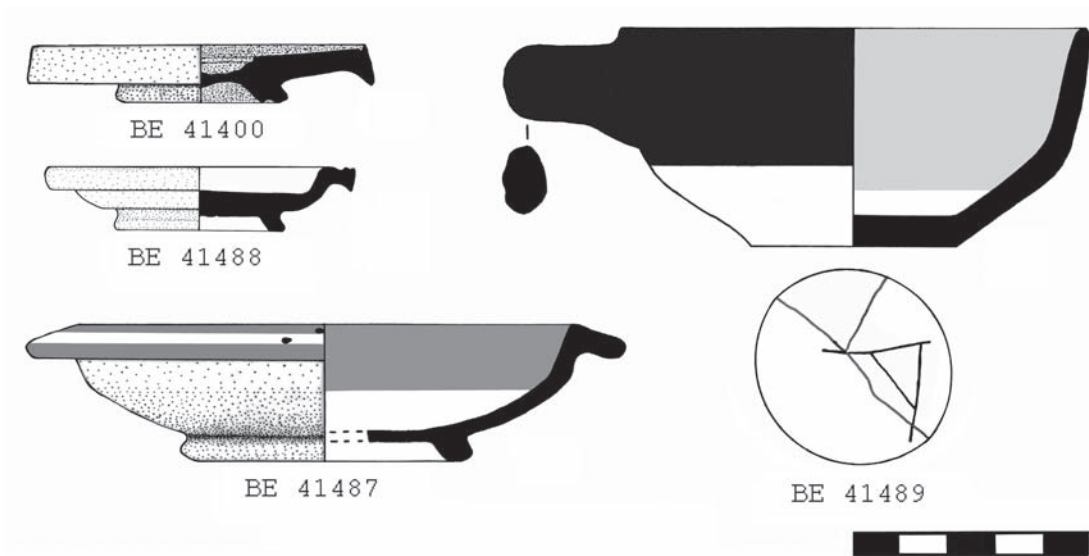
Εικ. 1. Άβαφες χύτρες και σκυφίδιο.

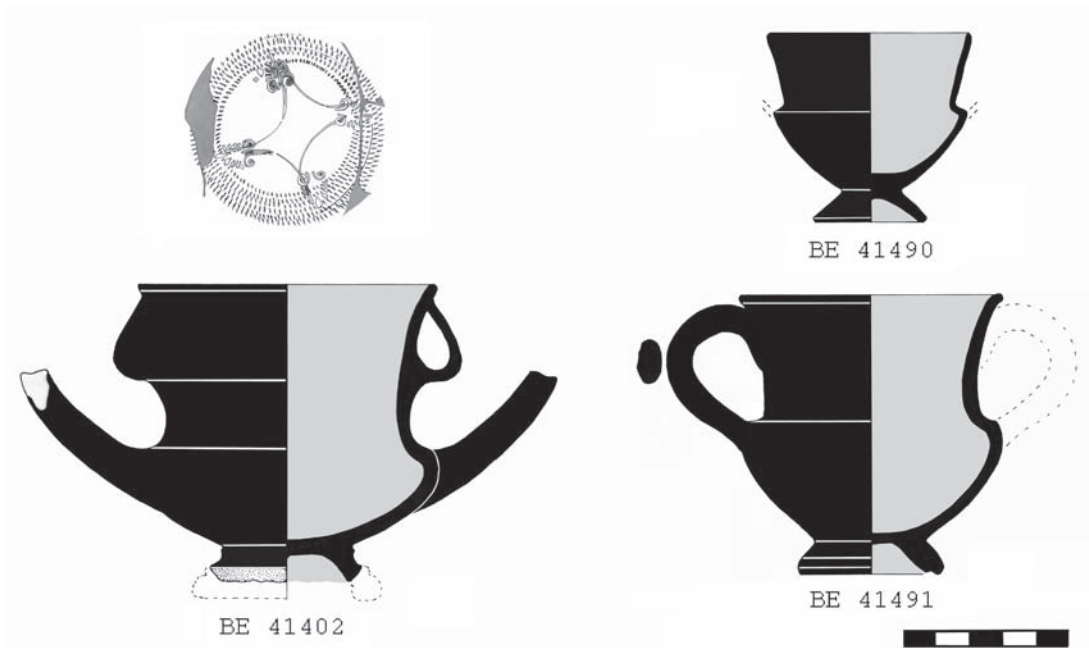
Εικ. 2. Λεκανίδα και πώμα.

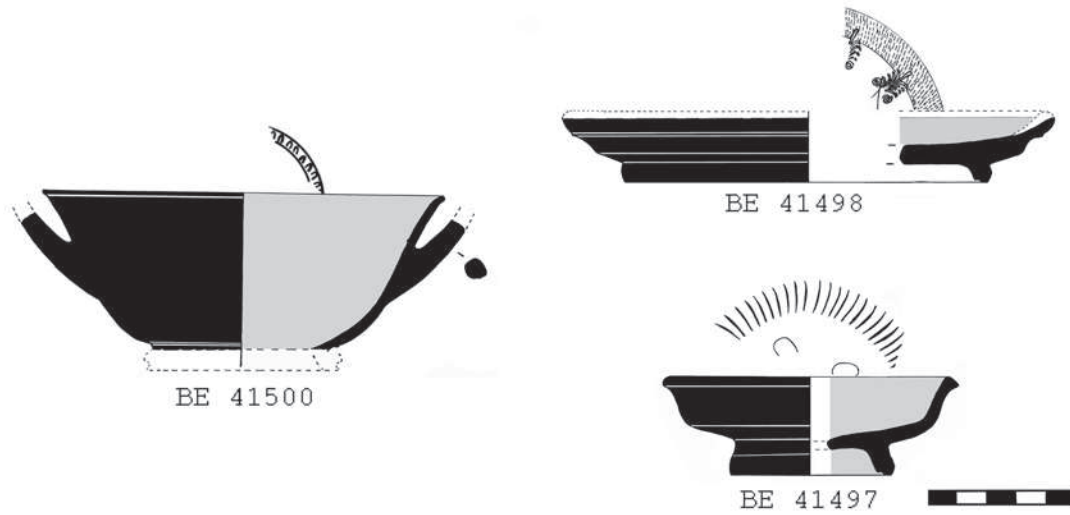
Εικ. 3. Λεκάνη, πώμα και όλη με ταινιωτή διακόσμηση.

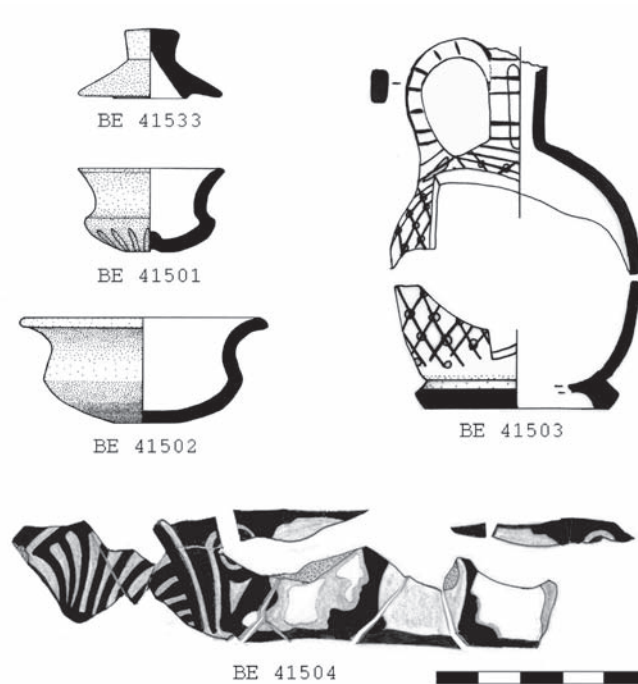
Εικ. 4. Μικρογραφικό ιχθυοπινάκι, μικρογραφικό πινάκι, πινάκι με οπές ανάρτησης και κύπελλο με εγχάρακτο Α.

Εικ. 5. Κάνθαρος με αναδιπλούμενο πλαστικό χείλος και εσωτερική εμπίεστη διακόσμηση, μικρογραφικός κάνθαρος και κάνθαρος (ή κύπελλο) τύπου εξαμιλιών.

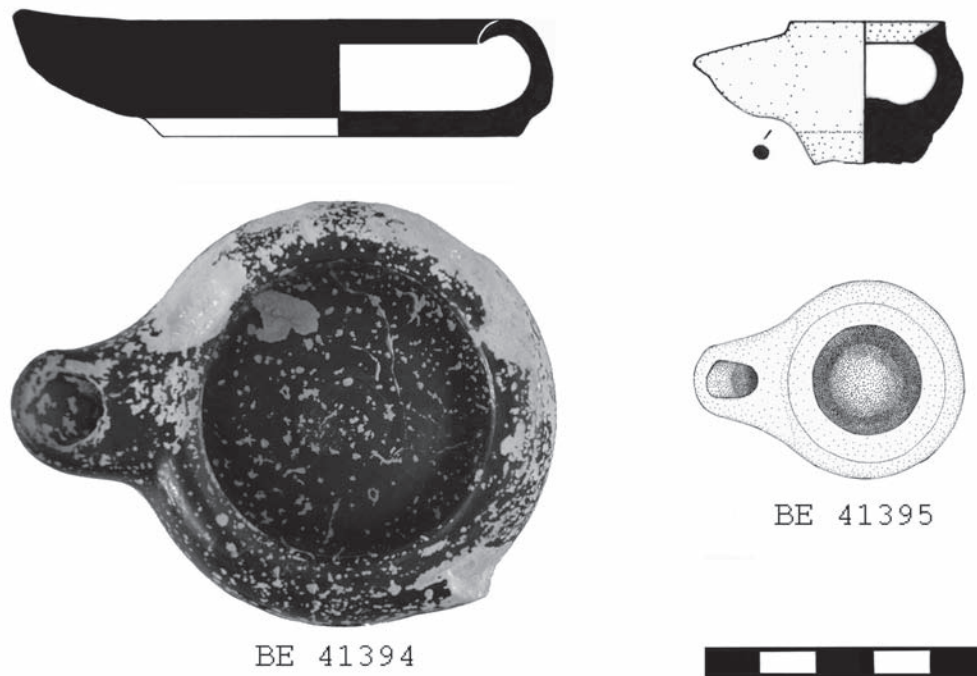

Εικ. 6. Σκυφοειδής κύλικα, πινάκιο και σκυφίδιο με εμπίεστη διακόσμηση.

Εικ. 7. Μικρογραφικό πάμα, μικρογραφικοί κάλυκες, αρυβαλλοειδές ληκύθιο και ανάπτγμα της διακοσμητικής ζώνης αρυβαλλοειδούς ληκυθίου.

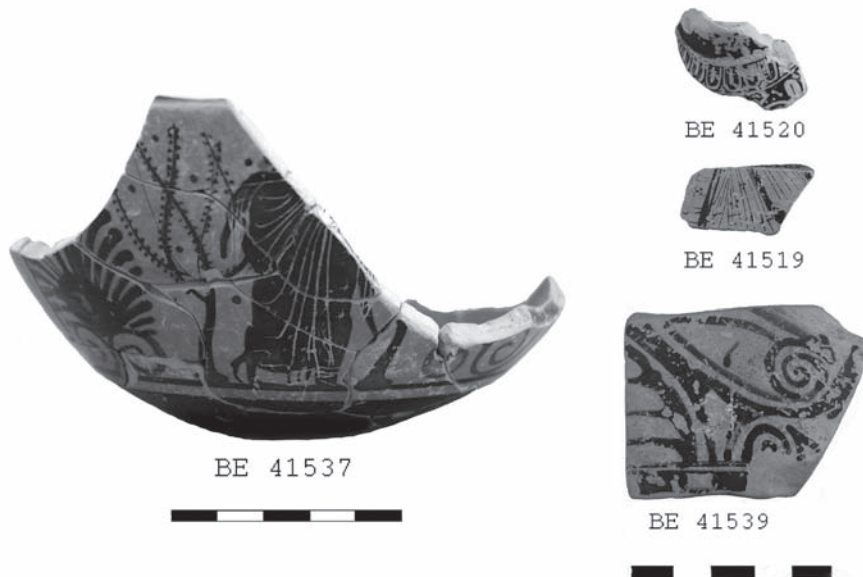
Εικ. 8. Μελαμβαφής λύχνος και μικρογραφικός άβαφος λύχνος με μικρή οπή στο κάτω τμήμα της μίξας.

Εικ. 9. Τμήμα χείλους μελανόμορφου ελικωτού κρατήρα.

Εικ. 10. Τμήμα μελανόμορφου κιονωτού κρατήρα.

Εικ. 11. Μελανόμορφη σκυφοειδής κύλικα και όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων.

Εικ. 12. Η α' και β' όψη του Παναθηναϊκού αμφορέα με τα νέα όστρακα.

Εικ. 13. Η επιγραφή του άρχοντα Πυθόδηλου, όπως συμπληρώνεται.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΩΝ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ

Σταματία Αλεξάνδρου, Καλλιόπη Αλματζή

Στα βόρεια της πεδιάδας του Αλμυρού, πάνω σε ένα τραπεζοειδή λόφο, σώζονται τα ερείπια της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών. Το όνομα «Θήβαι» αναφέρεται για πρώτη φορά από τους αρχαίους συγγραφείς του 4^{ου} αι. π.Χ.¹ όταν έγινε συνοικισμός της αρχικής πόλης και των γειτονικών πόλεων και κωμών. Η στρατηγική λοιπόν θέση της πόλης και κατά συνέπεια η οικονομική ευμάρειά της, την ανέδειξαν ως πρώτη μεταξύ των πόλεων της Φθιώτιδος. Η πόλη έχει ισχυρά τείχη και μνημειώδη δημόσια κτίρια, ενώ έξω από τα τείχη εκτείνονται τα νεκροταφεία της (εικ. 1).

Το 302 π.Χ. κόβει το δικό της νόμισμα² και το λιμάνι της Πυράσου χρησιμοποιούν αποκλειστικά οι Θεσσαλοί και οι Φεραίοι, αφού οι Μακεδόνες χρησιμοποιούν τις Παγασές³. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των Φθιωτίδων Θηβών και της Δημητριάδας είχε ως αποτέλεσμα το 217 π.Χ. να καταστραφεί από τον Φίλιππο τον Ε' η πόλη, την οποία μετοίκησαν Μακεδόνες και την μετονόμασαν σε Φιλίππουπολη⁴. Το λιμάνι της Πυράσου χάνει την αίγλη του και η πόλη των Φθιωτίδων Θηβών δεν αποκτά ποτέ ξανά μεγάλη δύναμη.

Ο W. Leake⁵ το 1935 ταύτισε, με βάση τον Στράβωνα⁶, τη θέση της αρχαίας πόλης, την οποία εντόπισε ο Α. Αρβανιτόπουλος⁷ με τις ανασκαφές του 1907-8. Τμήμα του ανατολικού νεκροταφείου ανασκάφηκε τη δεκαετία του 1960, με τη διάνοιξη της Ε.Ο. Βόλου – Αθηνών από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη⁸ και τον Γ.Χ. Χουρμουζιάδη⁹. Το 1991 η ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α. με αφορμή την εκτέλεση στρατιωτικού έργου του ΓΕΑ στην περιοχή, πραγματοποίησε εκτεταμένες έρευνες στην αρχαία πόλη και μεταξύ άλλων ερευνήθηκαν και τμήματα του ανατολικού και δυτικού νεκροταφείου¹⁰. Το 1997 στα πλαίσια έργου του ΟΤΕ ερευνήθηκαν αρχαίοι τάφοι του ΝΑ νεκροταφείου¹¹.

1. Διόδ. Σικ 20.110.

2. Rogers 1932, 174, εικ. 306.

3. Τ. Λιβ. 39.25.

4. Πολύβ. 5.100.8.

5. Leake, 1835, τόμ. IV, 358.

6. Στράβ. 9.431, 433, 435.

7. Αρβανιτόπουλος 1907, 161. Αρβανιτόπουλος 1908, 163.

8. Δ.Ρ. Θεοχάρη, ΑΔ 16, 1960, 183 κ.ε.

9. Δ.Ρ. Θεοχάρη – Γ. Χουρμουζιάδη, ΑΑΑ 3, 1970, 204-207.

10. Β. Αδρύμη, ΑΔ 46, 1991, Χρονικά, 208. Β. Αδρύμη, ΑΔ 47, 1992, Χρονικά, 225-226 και 48, 1993, Χρονικά, 235-236.

11. Αλεξάνδρου 1997, 441-446. Αδρύμη – Αλεξάνδρου, 2000, 73-88, πίν. 15-18.

Το 2004 με αφορμή το έργο του ΓΕΑ για την αντικατάσταση αγωγού καυσίμων, πραγματοποιήθηκε έρευνα σωστικού χαρακτήρα στη περιοχή του ΝΑ νεκροταφείου των Φθιωτίδων Θηβών σε μήκος 2,5χλμ. (εικ. 2). Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε το 2005 και το 2006. Αν και η έρευνα περιορίζεται μόνο στο τμήμα του ορύγματος όπου θα τοποθετηθεί ο αγωγός, έχουν αποκαλυφθεί και ερευνηθεί μέχρι στιγμής 153 τάφοι διαφόρων τύπων.

Η χρονική διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου είναι μεγάλη και καλύπτει τους αρχαϊκούς, κλασικούς, ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους ενώ ερευνήθηκαν επίσης και 4 τάφοι της ΜΕΧ. Η συνύπαρξη τάφων διαφορετικών εποχών στον ίδιο αγρό δείχνει ότι το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε από τους αρχαϊκούς ως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Για τους κτερισμένους τάφους η χρονολόγηση έγινε με αρκετή ασφάλεια, στηριζόμενη κυρίως στα αγγεία, των οποίων οι τύποι ήταν ήδη πολύ γνωστοί και χρονολογημένοι. Με σχετική επιφύλαξη έγινε η χρονολόγηση των ακτέριστων τάφων με βάση την επαλληλία των χρονολογημένων τάφων.

ΕΙΔΗ ΤΑΦΩΝ

Στο ΝΑ νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών συναντάμε όλους σχεδόν τους γνωστούς τύπους τάφων (εικ. 3). Υπάρχει μια προτίμηση στους λακκοειδείς, ιδιαίτερα κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους.

Συνολικά ερευνήθηκαν 25 κιβωτιόσχημοι τάφοι, 1 κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος από ενεπίγραφες στήλες σε β' χρήση, 26 κεραμοσκεπείς τάφοι, 15 πήλινες λάρνακες, 26 κτιστοί με αργούς λίθους, 1 κτιστός με πλίνθους και 59 λακκοειδείς.

ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

Σύμφωνα με τα παρόντα στοιχεία, μοναδικός τρόπος ταφής είναι ο ενταφιασμός. Στις ταφές της ΜΕΧ ο νεκρός τοποθετείται στον τάφο σε θέση συστολής (ή συνεσταλμένη) και ο προσανατολισμός είναι από Ν προς Β με το κεφάλι των νεκρών στα νότια. Στις ταφές των ιστορικών χρόνων ο νεκρός τοποθετείται σε ύπτια θέση, με τα χέρια παράλληλα με το σώμα και ο προσανατολισμός είναι από Α προς Δ ή Δ προς Α, με το κεφάλι των νεκρών στα ανατολικά ή δυτικά.

Σχετική με αποτροπαϊκούς ή μαγικούς λόγους πρέπει να είναι η συνήθεια, πολλές φορές εξωτερικά του τάφου, στην περιοχή της κεφαλής, να τοποθετείται λυγισμένο ή σπασμένο σιδερένιο εγχειρίδιο ή αιχμή δόρατος ή λυγισμένα ή συσπειρωμένα σιδερένια καρφιά¹².

Στο νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών, τα βρέφη, τα παιδιά και οι ενήλικες θάβονται στην ίδια περιοχή. Υπάρχουν και περιπτώσεις όπου παρατηρούμε ενταφιασμό πιθανώς συγγενικών προσώπων σε γειτονικούς τάφους, με κοινή τη μια πλευρά τους. Πολλές φορές, βρεφικοί τάφοι έχουν κατασκευαστεί πάνω ή δίπλα σε τάφο ενήλικα. Επίσης παρατηρήθηκε το φαινόμενο των πολλαπλών ταφών, δηλ. 2 ή 3 ή 4 ή 6 ταφές τοποθετημένες η μια πάνω στην άλλη με μικρές αποκλείσεις. Πρόκειται κυρίως για λακκοειδείς τάφους ή για συνδυασμό λακκοειδών και κεραμοσκεπούς τάφου ή πήλινων λαρνάκων.

12. Ν. Καλτσάς, ΑΔ 65, 1998, Χρονικά, 301.

Οι τάφοι συνήθως περιείχαν μια ταφή. Σπάνια σε κιβωτιόσχημους ή πήλινες οστεοθήκες είχαμε ταφή 2 νεκρών. Μάλλον πρόκειται για σύγχρονες ταφές με δεσμούς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας.

Στην πλειονότητά τους οι τάφοι περιείχαν ταφές ενηλίκων. Μόνο 24 περιείχαν ταφές βρεφών και παιδιών. Όλοι σχεδόν ήταν πλούσια κτερισμένοι εκτός από 2 τάφους ενηλίκων και 10 βρεφών.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ

Οι λακκοειδείς τάφοι ήταν αυτοί που έφεραν τα περισσότερα κτερίσματα, ιδιαίτερα αυτοί της κλασικής περιόδου, γεγονός που δείχνει ότι οι τάφοι αυτού του τύπου, παρά την απλότητά τους, δεν σημαίνει ότι ανήκαν σε φτωχούς ανθρώπους.

Συνολικά βρέθηκαν 450 πήλινα αγγεία¹³ (**εικ. 4**) (λήκυθοι και αρυβαλλοειδή ληκύθια, τριφυλλόστομες οινοχόες, χόες, όλπες, λάγνυνοι, αμφορείς οξυπύθμενοι και Μακεδονικού τύπου Α', αλάβαστρα, κύλικες, κύπελλα, σκύφοι, κάρυνοι, πυξίδες, λεκανίδες, μυροδοχεία, λυχνάρια), 10 γυάλινα αγγεία¹⁴ (μυροδοχεία, οινοχοΐσκες, αμφορίσκοι, αρυβαλλοειδή ληκύθια), 2 αλαβάστρινα αγγεία¹⁵ και 2 μολύβδινες πυξίδες. Κάποιες πήλινες πυξίδες φέρουν υπολείμματα ψιμυθίων¹⁶, τα οποία αναλύθηκαν από το *Κέντρο Έρευνας και Αποκατάστασης του Μουσείου του Λούβρου*.

Επίσης βρέθηκαν 5 ασημένιες δανάκες με έκτυπο μακεδονικό αστέρι, 41 χάλκινα νομίσματα¹⁷ (Αίγινας, Κορίνθου, Λάρισας, Κοινού Θεσσαλών, Δημητρίου Πολιορκητή, Φιλίππου Ε', Περσέα, Τιβέριου), χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα¹⁸ (**εικ. 5**), (δακτύλιοι απλοί και με σπείρες, δακτυλίδια με σφενδόνες, βραχιόλια με εγχάρακτα κοσμήματα γεωμετρικά, σφηκωτήρες, περιάπτα σε σχήμα ροδιού και καρπών, χάνδρες, πόρπες¹⁹, περόνες), τρίλοβο φύλλο χρυσού, χάλκινο στεφάνι με πήλινες επιχρυσωμένες χάνδρες²⁰, χάλκινα και σιδερένια σύνεργα καλλωπισμού²¹ (κάτοπτρα, σπάτουλες, λαβίδες, περόνες), χάλκινες και σιδερένιες στλεγγίδες με περίτεχνες λαβές²², σιδερένια όπλα²³ (αιχμές δοράτων, βελών, μάχαιρες και εγχειρίδια). Ακόμη οστέινες, οστρέινες, πήλινες και γυάλινες χάνδρες διαφόρων τύπων και μεγεθών²⁴, πήλινες αγνύθες.

Ο αριθμός των πήλινων ειδωλίων²⁵ δεν είναι μεγάλος. Βρέθηκαν σε ταφές νηπίων και παιδιών. Πρόκειται κυρίως για όρθιες ή καθιστές γυναικείες μορφές και ομοιώματα πτηνών και χοίρων.

13. Sparkes – Talcott, 1970, πίν. 2a, αρ. 706-707. Edwards 1975, πίν. 54, αρ. 519.

Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002. Rotroff 1997.

14. ΑΔ 47, 1992, *Χρονικά*, 65. Παρλαμά – Σταμπολίδης 2003, 171-176.

15. Παρλαμά – Σταμπολίδης 2003, 334.

16. Walter *et.al.* 2006 (υπό έκδοση).

17. Rogers 1932.

18. Kilian, 1975. Kilian- Dirlmeir, 2002.

19. Βοκοτοπούλου – Δεσπίνη – Μισαηλίδου– Τιβέριος 1985, αρ. 523.

20. Τσιγαρίδα 1993, 1631-1643. Ν. Καλτσάς, ΑΔ 65, 1998, *Χρονικά*, 285-6.

21. Παρλαμά – Σταμπολίδης 2003, 218, 244.

22. Feyer – Kotera 1991. Ν. Καλτσάς ΑΔ 65, 1998, *Χρονικά*, 283.

23. Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, 51.

24. Ρωμιοπούλου – Τουράτσογλου 2002, 95, πίν. 13.

25. Παρλαμά – Σταμπολίδης 2003, 320, 329.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο λακκοειδείς τάφοι κλασικής περιόδου, ελάχιστη συμβολή στη μελέτη της ταφικής πρακτικής της περιοχής της Φθιώτιδας κατά την κλασική περίοδο. Σε αντίθεση με τη λιτή κατασκευή τους, το περιεχόμενο τους ήταν πλούσιο, παρουσιάζοντας ομοιότητες με τα νεκροταφεία της Αττικής.

ΤΑΦΟΣ 4 (αγρός Γ. Ζώτη)

Λακκοειδής ακανόνιστα ορθογώνιος τάφος, κατασκευασμένος μέσα στη φυσική επίχωση, (χώρα ανοικτού καστανού χρώματος, με μεγάλη ποσότητα ασβεστολιθικής ουσίας και χαλίκια). Οι διαστάσεις του είναι 1,90 x 0,50μ. και η διεύθυνσή του από Α προς Δ. Περιείχε μια ταφή ενήλικα ο οποίος είχε ταφεί σε ύπτια θέση, με το κρανίο στα ανατολικά και τα χέρια παράλληλα προς το σώμα. Ήταν κτερισμένος με 18 πήλινα αγγεία: 3 μελαμβαφείς κανθάρους τύπου «δυτικής κλιτύος», 1 μελαμβαφή κάρθαρο, 1 μόνωτο κύπελλο μελαμβαφές, 1 ερυθρόμορφο μόνωτο κύπελλο με παράσταση νεαρού αθλητή που φέρει επιγραφή «ΚΑΛΟΣ», 8 μελαμβαφείς σκύφους, 3 μελαμβαφείς κύλικες, 1 μελαμβαφή πυξίδα με πώμα, 1 χάλκινο κρίκο, 1 σιδερένια στλεγγίδα και 1 σιδερένια λάμα εγχειριδίου. Σώθηκαν επίσης σιδερένια καρφιά από το φορείο του νεκρού. Το σωζόμενο ύψος του σκελετού είναι 1,75μ. και η διατήρησή των οστών είναι σχετικά καλή. Χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.

ΤΑΦΟΣ 8 (αγρός Γ. Αλεκτορίδη)

Λακκοειδής τάφος, ακανόνιστα ορθογώνιος, με κάλυψη 6 πλακαρών, ορθογώνιων, ηφαιστειογενών λίθων. Ο τάφος έχει κατασκευαστεί μέσα στη φυσική επίχωση (χώρα ανοικτού καστανού χρώματος, πηλώδες, εύθρυπτο, με μεγάλη ποσότητα ασβεστολιθικής ουσίας και χαλίκια). Οι διαστάσεις του είναι 1,95 x 0,58μ. και η διεύθυνσή του από Δ προς Α. Περιείχε μια ταφή ενήλικα, ο οποίος είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση, με το κρανίο στα δυτικά και τα χέρια παράλληλα προς το σώμα. Ήταν κτερισμένος με 69 πήλινα αγγεία (εικ. 6) που κάλυπταν το σώμα του: 1 λευκή λήκυθο, με μελανόμορφη παράσταση επίσκεψης στον τάφο, 1 ερυθρόμορφη λήκυθο, 1 μελαμβαφή, 23 λευκά ληκύθια μελανόμορφα και μελανόγραφα, 1 μελαμβαφής τριφυλλόστομη οινοχόη, 2 μελανόμορφες χόες, 1 μελαμβαφή υδρίσκη, 1 πήλινο μελανόγραφο αλάβαστρο, 26 μελαμβαφείς σκύφοι «τύπου Α'», 3 γνάλινα αλάβαστρα και 9 γνάλινοι αμφορίσκοι και αρυβαλλίσκοι. Επίσης 2 σιδερένιες αιχμές δοράτων, 2 σιδερένιες μάχαιρες²⁶, 1 σιδερένιο εγχειρίδιο, 1 χάλκινο δακτύλιο, χάλκινο επίθεμα με διακόσμηση ρόδακα, 18 οστέινες χάνδρες και αστράγαλοι αιγοπροβάτου. Σώθηκαν επίσης τμήματα ξύλου από το φορείο, όπως και σύνδεσμοι και καρφιά. Το σωζόμενο ύψος του σκελετού είναι 1,50μ. και η διατήρηση των οστών είναι πολύ άσχημη. Χρονολογείται στις αρχές ή τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.

Η έρευνα του ΝΑ νεκροταφείου, αν και αποσπασματική, παρέχει σημαντικές πληροφορίες και συμβάλει ουσιαστικά στην κατανόηση της ιστορικής συνέχειας της «λαμπροτάτης πόλης²⁷» των Φθ. Θηβών, αλλά και της κοινωνίας που έζησε εκεί.

26. Βοκοτοπούλου 1986, 298-299, σχ.90ε. Ανδρόνικος 1960, 268-269.

27. Σωτηρίου 1929, 4.

SUMMARY

EXCAVATIONS AT THE NORTH-EAST NECROPOLIS
OF PHTIOTIDES THEBES*Stamatia Alexandrou, Kalliopi Almatzi*

On a trapezoid hill in the area of the north edge of the Krokion plain the architectural remains of the ancient city of Pthiotides Thebes are preserved. The area outside the fortified part of the ancient city is occupied by a necropolis, which has been partially investigated in the last thirty years.

In 2004, a rescue excavation in the area of the south-east necropolis at Pthiotides Thebes, due to the work of the replacement of the fuel pipeline, was conducted. The investigation was concentrated only on the section, dug up for the replacement of the pipeline, and it was extended to a distance of 2.5 km. 153 graves of various types were brought to light; 25 are cist graves (built of local volcanic stone); 26 are tile-covered graves; 15 are terracotta larnakes; 27 are stone graves; 59 are pit graves, covered by volcanic plaques, tiles, ground. There is a cist grave built of inscribed grave-stelai (in a secondary use). The majority of the graves contained one or two burials. In some cases, stepping of the bones and reuse of the graves has been observed. Most of the graves contained adult burials and only 24 contained child burials. The cemetery was used incessantly from the Archaic until the Roman period.

The burials contained a series of offerings in a great variety. Terracotta vases (white-ground, black- and red-figured lekythoi, jars of various types, amphorae), glass vases, two alabaster vessels and two lead pyxides were among the offerings that were brought to light.

Smaller offerings, such as bronze coins (from Aigina, Corinth, of Philip E, Thessalian koino), jewellery, clothing ornaments and accessories, as well as a myrtle wreath, were also found.

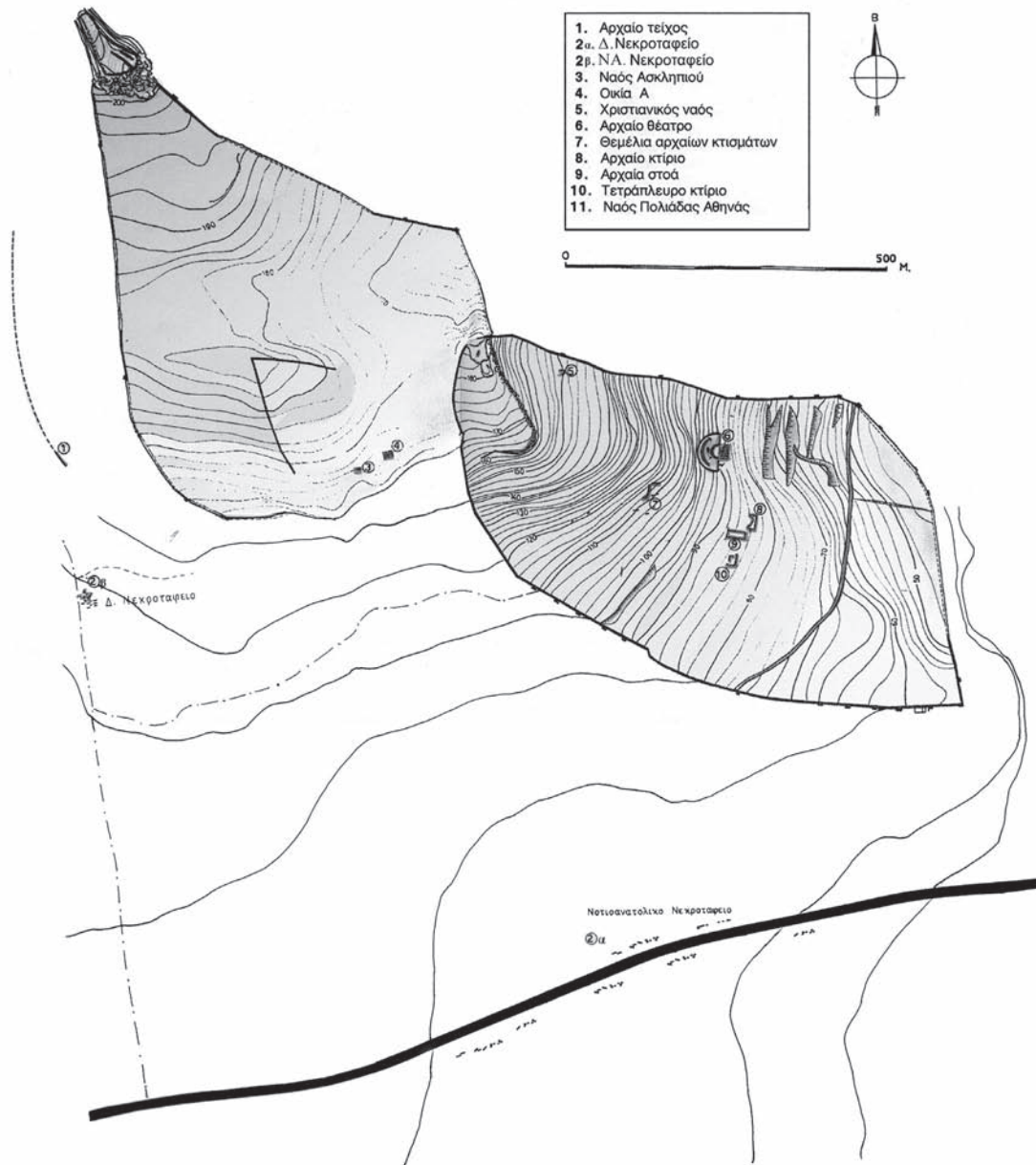
Two cist graves are of particular interest. Despite the fact that their construction is quite plain, the offerings in the graves are rich and present certain similarities with Attic cemeteries. Grave 1 contained a male burial including black-figured pottery. Among the pottery an inscribed black-figured pot bearing a KALOS inscription is interesting. Grave 8 contained also a male burial including weapons, 70 pots by local and Attic workshops, as well as alabaster and glass vessels.

On the basis of observations on the pottery, the general conclusion drawn is that the pots are chiefly produced by local workshops, without excluding, however, vases produced by Attic workshops. Relating to the Attic vase-shapes, cups, cups of Bolsal type and lekythoi of various types and sizes, many of which by the Megaira and Haimon workshops, were discovered.

Despite its partial character, the investigation of the north-east necropolis provides noteworthy information and contributes to a better understanding firstly of the historical continuity of the ancient city of Pthiotides Thebes and secondly of the society, which flourished at the area.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη Β. – Αλεξάνδρου Στ., 2004. Ταφικά Σύνολα από το Νεκροταφείο των Φθιώτιδων Θηβών, στο *ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα - εργαστήρια*, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000. Πρακτικά, Αθήνα, 73-88.
- Αλεξάνδρου Στ., 1998. Φθιώτιδες Θήβες ΝΑ νεκροταφείο. Έργο ΟΤΕ 1997, στο *Έργο Εφορειών*, 441-446.
- Ανδρόνικος Μ., 1960. *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήνα.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1907. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 147 -182.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1908. Ανασκαφαί εν Θεσσαλία, *ΠΑΕ*, 163-221.
- Βοκοτοπούλου Ι. – Δεσπίνη Αικ. – Μισαηλίδου Β. – Τιβέριος Μ., 1985. *Σίνδος*, Αθήνα.
- Βοκοτοπούλου Ι., 1986. *Βίτσα: τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης*, Αθήνα.
- Edwards G.R., 1975. *Corinthian Hellenistic pottery*, Corinth VII, III, Princeton.
- Feyer-Kotera E., 1993. *Die strigilis*. Frankfurt am Main.
- Θεοχάρης Δ.Ρ. – Χουρμουζιάδης Γ., 1970. Ανασκαφή τάφων Φθιώτιδων Θηβών, *ΑΑΑ* 3, 204-207.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1960. *ΑΔ* 16, *Χρονικά*, 183-186.
- Kilian K., 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, PBF 14/2, München.
- Kilian-Dirlmeier I, 2002. *Kleinfunde aus dem Philia (Thessalien)*, Mainz am Rhein.
- Leake W.M., 1835. *Travels in Northern Greece* IV, London.
- Παρλαμά Λ.- Σταμπολίδης Ν.(επιμ.), 2003. *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών²*, Αθήνα.
- Rogers E., 1932. *Copper coinage of Thessaly*, London.
- Rotroff S.I., 1997. *Hellenistic pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material* 1. *The Athenian Agora* XXIX, Princeton.
- Ρωμιοπούλου Κ. – Τουράτσογλου Γ., 2002. *Μιέζα, Νεκροταφείο Υστεροαρχαϊκών – Πρώιμων Ελληνιστικών Χρόνων*, Αθήνα.
- Sparkes B.A.-Talcott I., 1970. *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. The Athenian Agora* XII, Princeton.
- Τσιγαρίδα Μπ., 1993. Παρατηρήσεις πάνω στα μετάλλινα στεφάνια της Μακεδονίας, στο *Αρχαία Μακεδονία* IV, 1631-1643.
- Walter Ph. – Welkomme E. – Tsoucaris G. – Αδρύμη Β. – Νικολάου Ε. – Αλεξάνδρου Στ. – Κραβαρίτου Σ., 2006 (υπό έκδοση). *Ταυτοποίηση του Αρχαίου Ελληνικού «Ψιμυθίου» στη Θεσσαλία*, Λάρισα.
- Weinberg D. G., 1992. *Glass vessels in ancient Greece: their history illustrated from the Collection of the National Archaeological Museum*, Athens.

Εικ. 1. Τοπογραφικό Φθιωτίδων Θηβών.

Εικ. 2. Αρχαίοι τάφοι κατά μήκος της τάφρου.

Εικ. 3. Τύποι αρχαίων τάφων.

Εικ. 4. Πήλινα αγγεία.

Εικ. 5. Χάλκινα κοσμήματα και χάλκινα σύνεργα καλλωπισμού.

Εικ. 6. Πήλινα αγγεία του τάφου 8, στον αγρό Γ. Αλεκτορίδη.

LA THESSALIE AU 3^E SIECLE AV. J.-C.

Bruno Helly

INTRODUCTION: LES SOURCES

Dans l'histoire de la période hellénistique en Grèce, la Thessalie du 3e siècle n'a pas beaucoup retenu l'attention des historiens¹. Est-ce parce que, à leurs yeux, cette région n'y a joué aucun rôle et n'y avait pas sa place? Pourtant, tout au long de cette période riche en événements de toutes sortes, illustrée par des princes et des hommes politiques brillants, elle a été l'un des théâtres les plus importants des actions politiques et militaires de ce temps. Est-ce alors parce que l'on a été retenu par le manque de sources et de documents qui s'y rapportent? C'est bien possible.

De fait, pour étudier la Thessalie du 3e siècle, nous ne disposons pas à première vue d'informations nombreuses et détaillées. Nous sommes obligés de remonter plutôt aux sources datant de la seconde moitié du 4e siècle : des textes, ceux de Démosthène, Isocrate, ceux des historiens anciens qui ont traité de cette période, et des inscriptions trouvées hors de la Thessalie, notamment à Delphes, à Athènes, ailleurs encore. Tout autant s'impose le recours aux documents du début du 2e siècle: pour les textes à Polybe et Tite-Live principalement, pour les inscriptions aux textes de Delphes, etc. mais aussi, heureusement, aux décrets et autres monuments épigraphiques des cités thessaliennes elles-mêmes. On doit donc constater que, pour la période qui nous intéresse ici, les sources sont encore aujourd'hui rares et dispersées.

Notons aussi, et ce n'est pas le moins important, que les matériaux que nous pouvons utiliser conduisent à faire une distinction nette entre le règne d'Antigone Gonatas, qui couvre presque entièrement la première moitié du 3e siècle et un peu plus (son règne débute officiellement en 284/3 et se termine en 240/39 av²), longue période pour laquelle nous n'avons pratiquement aucun document d'origine locale³, et la seconde moitié du siècle, au cours de laquelle

---

1. Alors que, au contraire, la Thessalie archaïque et classique est bien présente dans les manuels d'histoire grecque et a donné matière à plusieurs monographies qui ont fait date, même si j'ai considéré et considère toujours que les interprétations qui y ont été présentées ne peuvent plus être soutenues aujourd'hui (cf. Helly 1995 et 2007).

2. On sait désormais avec certitude qu'Antigone Gonatas fit commencer le décompte de ses années de règne à partir de la mort de son père, en 284/3, et non pas seulement à partir du moment où il accéda au trône de Macédoine en 277/6 av. J.-C., cf. Chambers 1957, 385-394, qui se fonde sur le décret d'Amphipolis pour Cos daté βασιλεύοντος Ἀντιγόνου ἔτους ἐνὸς καὶ τεσσαρακόστου (SEG 12, n° 373, l. 19); voir encore les observations toutes récentes de M. Hatzopoulos, *Bul. Épigr* 2007, n° 245.

3. On peut préciser que l'important document trouvé à Cos et publié par M. Segré (Segré 1934), doit être daté ca. 280 av. selon une information que m'a aimablement communiquée notre collègue K. Hallof. Cf. maintenant Habicht 2007, 132-133, qui détermine que ce document doit se placer entre 294 et 288 av.

se succèdent Démétrios II (règne de 240/9 à 229), Antigone Dôson (règne de 229 à 221) et Philippe V (règne de 221 à 179): nous en trouvons alors davantage, qui se rapportent surtout à la Thessalie méridionale sous domination ou sous influence étolienne. Mais nous pouvons constater aussi aujourd'hui que le nombre des documents qui concernent le dernier tiers du siècle s'accroît de manière progressive et régulière, les travaux archéologiques de nos collègues grecs apportant chaque année un lot intéressant de textes émanant des cités thessaliennes elles-mêmes comme des régions périphériques. Tels sont les éléments dont on dispose et à partir desquels je veux tenter de reconstruire ici l'histoire de la Thessalie au 3e siècle av. J.-C.

I. L'ESPACE MACÉDONNIEN EN THESSALIE : DE L'OLYMPE A LA VALLÉE DU SPERCHEIOS (fig. 1)

À partir de 354/3 av., Philippe II de Macédoine, profitant des rivalités qui opposaient entre elles les cités thessaliennes et de celles qui existaient entre les grandes cités de la Grèce centrale et méridionale, prit le contrôle de la Thessalie. L'affrontement de Thèbes avec les Spartiates, puis l'engagement de la Troisième guerre sacrée contre les Phocidiens avaient abouti à la défaite de Sparte, à l'épuisement de Thèbes elle-même, mais aussi à l'abaissement de Phères, au profit du roi de Macédoine. Un peu plus tard, en 346, Philippe s'imposait à l'amphictionie de Delphes et il pouvait y envoyer ses représentants siéger avec ceux des peuples grecs pour faire pièce à ces grandes cités qui pouvaient mener certains de ceux-ci, Phères, Thèbes, Athènes et Sparte. Pour ce qui concerne la Thessalie, l'autorité du roi de Macédoine s'étendit alors de l'Olympe à la vallée du Spercheios et aux Thermopyles. Mais la situation n'était pas identique pour tous les habitants de cette vaste région: il n'existait pas alors «une» Thessalie s'étendant d'un seul bloc entre ces deux limites extrêmes, contrairement à la vision que l'on en a d'ordinaire, une vision qui serait, pour cette époque, totalement anachronique. Il faut considérer en revanche des ensembles bien distincts, les quatre tétrades thessaliennes, les régions périèques du Nord, celles de l'Est et celles du Sud.

Les peuples périèques du Nord et de l'Est de la Thessalie, « sujets » de Philippe II et de ses successeurs

Par Isocrate, *Philippe*, 21, on sait qu'à partir de 352 ou peu après, les peuples qui constituaient les *ethné* des Magnètes et des Perrhèbes sont des «sujets» de Philippe II: Μάγνητας δὲ καὶ Περραιβοὺς καὶ Παιόνας κατέστραπται καὶ πάντα ὑπηκόους αὐτοῦς εἴληφεν. Nous n'avons aucune raison de douter de cette information et nous devons sans aucun doute la prendre pour ce qu'elle dit, à savoir que les peuples perrhèbes et magnètes, donc aussi les cités qui étaient les leurs, ont été directement soumis à l'autorité du roi de Macédoine, Philippe II. Ce qui veut dire aussi, si l'on s'attache à l'esprit que l'orateur athénien mettait dans son discours, que ces deux *ethné* ont été purement et simplement intégrés au royaume de Macédoine.

De ce témoignage, on doit tirer quelques conséquences en matière d'organisation territoriale pour la Perrhèbie comme pour la Magnésie. Nous savons que les cités de la Tripolis de Perrhèbie, Azôros, Doliché et Pythion, étaient dans la dépendance des rois de Macédoine

dès le début du 4e siècle au moins⁴. Ne devons-nous pas affirmer aujourd'hui, pour la seconde moitié du 4e siècle, que les autres cités de Perrhébie, Olosson, Gonnoi, Chyrétiai, etc. sont désormais toutes passées elles aussi sous l'autorité des rois de Macédoine, celle de Philippe II? La mention d'épistates ou de domaines royaux que l'on trouve dans des inscriptions de l'une ou l'autre de ces cités, même si elles datent de la seconde moitié du 3e siècle, permet de soutenir cette affirmation⁵.

D'autre part, n'est-ce pas une conséquence de cette sujétion que, par la volonté du même Philippe II, dès le milieu du 4e siècle, les groupes civiques de l'*ethnos* des Magnètes qui étaient établis sur les côtes de la Piérie ont dû se déplacer vers le Sud du Pélion et s'installer sur les rives du golfe de Volos, comme je l'ai supposé en traitant de la question de la Méthoné des Magnètes⁶? Cette transplantation a entraîné, pour les Thessaliens, une première réduction de la façade maritime dont ils bénéficiaient dans le golfe Pagasétique, où ils disposaient, depuis le début de l'époque classique, des ports de Pyrasos, de Pagasai et d'Amphanai.

La perte de la côte nord du golfe Pagasétique ne fut que le début d'une série d'accaparements territoriaux réalisés au détriment des Thessaliens dans cette partie de la Pélasgiotide. Dès avant la fin du 4e s. av. J.-C., ce fut d'abord la disparition de Pyrasos, l'un des trois ports thessaliens, à cause de la fondation de Thèbes de Phthiotide, qu'il faut sans doute attribuer à Cassandre et qui se place certainement peu avant 323 av. J.-C. Thèbes était alors le résultat d'un synoecisme qui intégrait dans une seule et même communauté civique des populations qui occupaient la cité achéenne de Phylaké et celles qui constituaient la thessalienne Pyrasos⁷. Deux décennies plus tard, très probablement en 294 av., Démétrios Poliorcète fondait Démétrias et y rassemblait un maximum des populations de toutes origines qui étaient installées sur les rives du golfe Pagasétique, afin d'en faire sa capitale; Pagasai, Amphanai et les autres cités établies sur les rives orientales du golfe, avec leurs territoires respectifs, devinrent alors des *kômai* de cette nouvelle entité politique. Qui plus est, l'implantation du territoire de la nouvelle cité se fit également au détriment de Phères. C'est ce que l'on peut déduire de l'existence d'une lettre concernant la détermination des limites territoriales entre Démétrias et Phères, lettre qu'il faut très vraisemblablement attribuer au roi Démétrios Poliorcète et dater de 294 av. J.-C.⁸ La fondation de Thèbes de Phthiotide et celle de Démétrias ont eu pour conséquence de priver les Thessaliens de tout accès direct à la mer, et pour longtemps.

4. Cf. l'inscription d'Olosson avec la liste des cités réunies dans la confédération des Perrhèbes vers 380 av., Helly, 1979.

5. Cf. liste ci-dessous note 52.

6. Qu'il s'agisse de communautés civiques me paraît assuré par l'usage des ethniques Μεθωναῖοι ou Κοροκαῖοι ou Κροκαῖοι que l'on trouve attesté, avant 354, dans les comptes de Delphes: cf. sur cette installation et sur ses conséquences pour les Thessaliens cf. Helly 2006, 159-163.

7. Pour le sort de Pyrasos, cf. Strabon, IX, 5, 14 ; Helly 1995, 169 (contingent de Pyrasos dans l'armée thessalienne) et 59-60 (les droits de port que Philippe II avait accaparés à son profit, sont concédés à Alexandre par les Thessaliens). Voir aussi Helly 2006, 147.

8. Inscription trouvée à Dion par D. Pandermalis (illustrée dans Pandermalis 1997, 28 et 1999, 57), selon l'attribution qui en a été faite par Hatzopoulos 1996, 401-403 et Epigraphic Appendix, n° 11, pour le bornage entre Démétrias et Phères; sur ce texte voir aussi Hatzopoulos, *Bull épigr* 2000, 453, 523; Hatzopoulos 2006, 84-92.

L'Achaïe Phthiotide et les provinces méridionales sous le contrôle des rois macédoniens pendant les trois premières décennies du 3e s.

Les manifestations de l'autorité que, depuis le milieu du 4e s. av., les rois macédoniens exerçaient sur les cités de l'Achaïe Phthiotide se révèlent désormais sans équivoque. J'ai déjà mentionné la fondation de Thèbes de Phthiotide, ville nouvelle qui a succédé à la Phylaké de Protésilaos, au Nord du Krokion Pédion, la plaine d'Halmyros. Au Sud de cette même plaine, l'antique Halos avait connu un peu plus tôt un sort beaucoup moins enviable: assiégée en 346 av. J.-C. par une armée macédonienne placée sous le commandement de Parménion, la ville a été prise et détruite, et son territoire a été attribué aux Pharsaliens⁹. Une «nouvelle Halos» fut reconstruite en 302 av. J.-C. ou peu après, directement ou indirectement sur intervention de Démétrios Poliorcète à l'époque où celui-ci tentait de se constituer un royaume macédonien en Grèce du Nord, mais elle n'eut pas longue vie: elle semble avoir été abandonnée vers 260 av. J.-C., peut-être après un tremblement de terre¹⁰. Une troisième Halos lui a succédé, à l'époque hellénistique, probablement reconstruite dans le cours du 3e s. par les Achéens (?); on n'en a pas encore reconnu précisément le site¹¹, mais son existence est assurée: elle est attestée sans équivoque au milieu du 2e s. av. par une importante inscription de Delphes¹².

D'autres cités installées de part et d'autre de l'Othrys portent elles aussi la marque d'une forte présence macédonienne. Des travaux archéologiques récents ont apporté en effet quelques lueurs sur l'histoire de Peuma et de Narthakion. Le développement de Peuma, à partir de la fin du 4e s., s'est fait par agrandissement d'un établissement plus ancien, mais limité à l'acropole, avec extension du périmètre de l'enceinte à la colline la plus voisine: on peut dater cette extension de la fin du 4e et du début du 3e s. La muraille, les inscriptions et les monnaies attestent de l'*acmé* de Peuma pour les 3e-1er s. av. Il est probable que ces développements soient à mettre en relation avec l'activité déployée dans la région par les autorités macédoniennes: «It is theorised that the fortification of the site of the later 4th Century B.C. is related to the changing political and economic relationship between the poleis of Pharsalos and Halos during this period¹³.»

9. Démosthène, 19, 163; 11, 1; 19, 39 et 163; cf. Reinders 1988, 162-164. Une explication est peut-être à chercher dans l'idée d'une «restauration de la géographie mythologique». En effet, à cette époque, le milieu du 4e s., on pouvait se représenter Pharsale comme ayant été la capitale d'un vaste territoire qui devait recouvrir les limites de l'Hellas d'Achille, qui s'étendait sur tout le massif de l'Othrys et les bassins environnants, cf. ce que dit Strabon, IX, 5, 6: «Parmi les auteurs plus récents (qu'Homère) les uns font d'Hellas un territoire qui s'étendait de l'ancienne Pharsale jusqu'à Thèbes Phthiotide. Or dans ce territoire il existe effectivement, au voisinage des deux Pharsale, l'ancienne et la nouvelle, le Thétideion, et, de ce sanctuaire consacré à Thétis, on ne pourrait pas tirer argument pour estimer probable que cette région faisait partie du royaume d'Achille?» (traduction R. Baladié).

10. Reinders 1988, 166-170, 173 et 175 (pour l'hypothèse de la destruction par un séisme).

11. Sans doute faut-il la chercher un peu au Nord de l'actuel village de Platanos, au pied de l'Othrys sur la rive sud de l'Amphrysos, à l'emplacement du vieux village de Platanos (?) ou à proximité: des vestiges d'une nécropole d'époque hellénistique ont été découverts dans le voisinage (ΑΔ 45, 1990, *Χρονικά*, 203-204).

12. Arbitrage entre Thèbes et Halos, *FD III 4*, 355, daté de 145-140 av. environ.

13. Cf. Tziafalias *et al.* 2006 (dans ce volume), dont on peut retenir ici les principales conclusions: la surface occupée par la ville est de 34 hectares, l'enceinte fait 2,6 km avec tours et deux portes. Urbanisme: quadrillage régulier de petites rues et larges avenues délimitant des blocs d'habitations et possiblement une zone d'activités industrielles. Dans la zone centrale une petite agora bordée par un portique, un bâtiment qui pourrait être un bou-leutéron ou prytaneion et d'autres constructions plus petites. Pour la chronologie, les auteurs de la communication ont écrit: «The architectural and archaeological surveys revealed multiple building stages at the site. The earliest

À Narthakion, les archéologues ont retrouvé les marques d'une «refondation» qu'ils ont pu considérer comme étant contemporaine de celle de la Nouvelle Halos (ca. 302) et relevant de l'activité de Démétrios Poliorcète dans cette partie méridionale de la Thessalie¹⁴. En témoignent de manière significative les vestiges d'un «monument aux boucliers», un grand édifice public avec des blocs ornés d'un bouclier, qui entre dans une série de monuments connus pour avoir été élevés par les Macédoniens entre le milieu du 4e et le milieu du 2e s. av.¹⁵ Des autres cités d'Achaïe Phthiotide au Sud de l'Othrys, en particulier Mélitaia et Thaumakoi, nous ne savons pratiquement rien pour la première moitié du 3e s., avant qu'elles entrent dans la mouvance étolienne¹⁶.

De la situation des cités de la vallée du Spercheios, nous ne savons pas grand-chose non plus, sinon que Lamia fut la place forte d'Antipater, régent du royaume, qui résista aux Grecs coalisés après la mort d'Alexandre le Grand. Par la suite cependant, les cités de Malide et d'Ainide se sont, semble-t-il, trouvées à l'écart des terrains où pouvaient s'affronter les successeurs d'Alexandre, qui y ont maintenu leur domination pendant les trois premières décennies du 3e siècle. On connaît par une inscription de Delphes, le texte d'un traité qui avait été conclu entre Démétrios Poliorcète et les Étoliens et dans lequel figure une mention d'Héraclée de l'Oïta¹⁷. Avec le développement de la Confédération étolienne, cette région est cependant passée assez rapidement sous le contrôle des Étoliens: Héraclée de l'Oïta dès 280, l'Ainide à partir de 272 av. J.-C.¹⁸. Il n'est pas exclu que cette expansion de la Confédération étolienne se soit faite sans opposition, sinon avec l'approbation, des souverains macédoniens, car, jusqu'à la mort du roi Antigone Gonatas, les relations entre Macédoniens et Étoliens n'ont pas été conflictuelles¹⁹. Naturellement la présence macédonienne, dont on a pu observer les marques dans les cités d'Achaïe Phthiotide, à Narthakion, à Peuma, à Thèbes et à Halos, a cessé de se manifester quand ces cités, les unes après les autres au cours du 3e s. av., sont entrées dans ce qui est devenue la Grande Étolie²⁰.

---

identified thus far is represented by the acropolis, which probably dates to the early Classical period. The exterior enceinte, the regular street pattern, housing blocks and the major building of the agora all date from the later 4th Century B.C. It became clear that some of the 4th century buildings were reused as a later stage. The survey finds suggest that this occupation phase can be probably dated to the later 3rd or 2nd century B.C. but further research is necessary to confirm these dates. It is theorised that the fortification of the site of the later 4th century B.C. is related to the changing political and economic relationship between the poleis of Pharsalos and Halos during this period.»

14. Cf. P. Bouyia (Bouyia 2005, 119-138) avec la conclusion: «Narthakion attained monumental appearance at the turn of the fourth to the third century B.C.», et 2006, 927-944.

15. P. Bouyia (Bouyia 2006) fait le rapprochement avec le monument aux boucliers de Béroia étudié par M.M. Markle, A shield Monument from Veria, *Hesperia* 68, 1999, notamment 238-299 et 251-252; on connaît un autre monument de ce type à Dion, un autre inachevé à Giannitsa. Pour le bouclier macédonien, cf. Liampi 1990a, 157-172.

16. Pour cette partie de l'Achaïe Phthiotide, voir les études de Cantarelli 1995 et 2008. Helly 2001.

17. Transcription du traité sur le pilier de Persée à Delphes, texte publié par F. Lefèvre: Lefèvre 1998, 109-141, en particulier 126 et n. 46; à la l. 26 de ce traité, mention des φυγάδας τοὺς ἐξ Ἡρακλείας.

18. Et cela avant même l'invasion des Gaulois, comme l'a noté Pausanias, X, 20, 9. Sur l'implantation des Étoliens dans la vallée du Spercheios, cf. Scholten 1999, 52-56 et Grainger 1999, 97-99, 110 et 123-124. Pour l'Ainide, cf. Bouchon 2004, 50-52.

19. Cf. le témoignage de Polybe, IV, 3, 2 cité plus loin.

20. Pour Narthakion, cf. Bouyia 2005, 127-128: la mention du Macédonien Pyllos dans l'arbitrage entre Narthakion et Mélitaia, est considérée comme la plus récente pour ces régions: ca. 270-260 av. L'entrée dans le *koinon* étolien n'est pas bien précisément datée (dans les années 230 selon Scholten 1999, vers 220 selon Grainger 1999). Philippe V détache l'Achaïe Phthiotide des Étoliens en 210.

Ainsi la situation qui caractérise les régions périèques entre la fin de la guerre lamiaque, pour ne pas dire à partir du règne de Philippe II, et le milieu du 3e s. av. est claire: la domination des rois de Macédoine s'y est manifestée par de considérables modifications territoriales, des modifications qui ont été réalisées dans certains cas au détriment des tétrades thessaliennes elles-mêmes et qui accompagnent des changements politiques majeurs dans la situation des cités et des *ethné*: les cités perrhèbes et magnètes sont sujettes et sont, pourrait-on dire, des annexes du royaume de Macédoine, les cités d'Achaïe Phthiotide, qui semblent avoir été réunies, comme nous le dirons plus loin, dans une confédération dont les monnaies attestent l'existence²¹, sont sous contrôle. Reste à savoir ce que nous pouvons dire de la Thessalie proprement dite, celle des quatre tétrades.

La Thessalie des tétrades

La situation des cités de l'*ethnos* thessalien au début du 3e siècle av. nous est encore plus mal connue que celles des cités périèques, faute de témoignages explicites: les inscriptions et les vestiges archéologiques ne sont pas nombreux et, quand ils existent, leur interprétation est encore à parfaire. Une fois évoquées, comme on l'a dit ci-dessus, les amputations territoriales qui ont privé les Thessaliens d'Amphanai, de Pagasai, de Pyrasos, et qui ont touché le territoire de Phères, nous pouvons ajouter l'information qui nous a été conservée par Étienne de Byzance sur le sort que Philippe II a imposé à Gomphoi, en Hestiaiotide: en 352 av. ou peu après, le roi de Macédoine devenu maître de l'Hestiaiotide, a refondé la cité sous le nom de Philippi ou Philippopolis²². Par la suite, Gomphoi a dû rester macédonienne jusque vers les années 240-230 av. J.-C. au moins. Mais elle n'a pas été la seule dans cette situation, même si nous ne pouvons mettre aucun nom pour développer la phrase de Justin décrivant la situation de Philippe II en Thessalie et parlant des cités dont il avait été peu auparavant le maître, *civitates quarum paulo ante dux fuerat*²³. On pourrait bien considérer que le développement de cette formule se retrouve dans le discours du roi Philippe V, qui tenait entre ses mains les cités d'Hestiaiotide que les Thessaliens revendiquent à la Conférence de Tempé en 185: «Philippopolis (Gomphoi), Tricca, Phaloria, Euryménai et toutes les autres cités qui gravitaient autour de celles-ci», toutes cités que le consul Acilius avait concédées au roi, parce qu'elles s'étaient rangées quelques décennies auparavant du côté des Étoliens de leur propre mouvement et pouvaient donc être considérées par Philippe comme des cités «rebelles»²⁴.

L'archéologie, de son côté, apporte quelques lumières sur les très importants développements urbanistiques que bon nombre de cités thessaliennes semblent avoir connus à partir du

21. Voir ci-après n. 66.

22. Étienne de Byzance, *s.v.* Gomphoi et Philippi ; le nom de Philippopolis est dans Tite-Live, XXXIX, 25, 3, et sur les monnaies du 4e siècle que l'on attribue à cette cité. Sur Gomphoi, son histoire et ses monnaies, cf. en dernier lieu Panagopoulou 2004, 541-554 (avec bibliographie antérieure). P. note cependant avec raison que le nom de Gomphoi est resté dans l'usage, comme en témoigne la liste des contributions d'Argos IG IV, 617, l. 10, inscription sur laquelle je reviendrai plus loin), que l'on peut placer entre 315 et 294 av. J.-C.

23. Justin 8, 3, 2 : Sed nec Philippus melioris fidei adversus socios fuit... civitates quarum paulo ante dux fuerat, quae sub auspiciis eius militaverant, quae gratulatae illi sibique victoriam fuerant, hostiliter occupatas diripuit.

24. Tite-Live, XXXIX, 25, 3-8, avec mon commentaire dans Helly 1991, 337-340.

milieu du 4e siècle. C'est au cours de cette période, comme on l'a noté depuis longtemps²⁵, que l'on a construit en conformité avec les canons de la poliorcétique la plus récente de vastes enceintes fortifiées, avec grand appareil isodome, tours en saillie sur les courtines, flanquements, portes en tenaille, etc. Ces nouvelles enceintes complétaient les murailles d'époque classique limitées le plus souvent aux sommets et aux versants des acropoles et se déployaient plus largement qu'auparavant au pied des collines d'occupation ancienne pour protéger les villes basses qui s'y étaient développées. À l'intérieur de ces belles enceintes, beaucoup de constructions monumentales semblent avoir été renouvelées, elles aussi, dans le même temps: je citerai ici, comme emblématique de cette rénovation des cités, la construction du théâtre de Larisa au début du 3e siècle. Mais il est certain que beaucoup d'autres cités de la Thessalie connurent de semblables transformations architecturales, que des fouilles à venir pourraient révéler chacune à leur tour²⁶.

II. L'ORGANISATION POLITIQUE ET ADMINISTRATIVE DE LA THESSALIE

Les rois Antigonides et le gouvernement de la Thessalie

Le peu que nous connaissons de l'extension de ce que je propose d'appeler «l'espace macédonien» en Thessalie indique assez clairement que la région a été solidement ancrée au royaume de Macédoine, qu'il s'agisse des quatre tétrades comme des régions périèques septentrionales et orientales, Perrhébie et Magnésie, et sans doute aussi, à la fin du 4e et au début du 3e siècle, des régions méridionales, l'Achaïe Phthiotide et la vallée du Spercheios²⁷. Mais pouvons-nous savoir s'il a existé une définition explicite de la position et de l'autorité que les rois Antigonides s'étaient données par rapport aux Thessaliens et pouvons-nous savoir aussi de quelle manière ils ont exercé leur gouvernement sur la Thessalie et les cités thessaliennes? Pour répondre à la première question, il faut examiner la nature des liens qui unissaient les rois de Macédoine et les Thessaliens.

1) Liens personnels:

On se rappellera tout d'abord que Philippe II a eu deux épouses thessaliennes: Philinna, mère de Philippe Arrhidée, et Nikésipolis de Phères, mère de Thessalonikè²⁸. Des liens personnels unissaient donc le roi à la Thessalie et à l'une au moins de ses cités. Ce choix personnel a été suivi par l'un des membres de la famille des Antigonides: Démétrios le Beau, demi-frère d'Antigone Gonatas, a épousé une Larisienne, Olympias, fille de Polykleitos, qui fut la mère

25. Un tableau d'ensemble sur ces constructions d'enceinte est donné par E. Kirsten, dans Philipsson 1953, 288-292.

26. C'est également de l'extrême fin du 4e s. (ca. 300 av.) que l'on peut dater la construction du temple de Zeus Thaulios à Phères (cf. Østby 1994).

27. Cf. ce qui a été dit ci-dessus des villes de l'Othrys.

28. (Ps. Démosthène), *Sur l'Halonnèse*, 32: voir aussi Démosthène, *Ambass.* 260. Il s'agissait d'une volonté déléguée de Philippe, cf. Athénée, 13, 5: οικειώσασθαι δὲ θέλων καὶ τὸ Θεσσαλῶν ἔθνος, ἐπαιδοποιήσατο ἐκ δύο Θεσσαλίδων γυναικῶν, cf. Katarachias 2007. Sur la modération de Philippe envers les Phéréens, attribuée au fait que Philippe avait épousé peu auparavant une Phéréenne, Thessaloniké, qui était apparentée à la famille de Jason et Lycophron, cf. Di Salvatore 1993, 31-34.

d'Antigone Dôson et de son frère Échékratès²⁹. Échékratès (il portait très probablement le nom de son grand-père maternel³⁰) n'est pas connu par ailleurs³¹, sinon par le fait qu'il a eu un fils appelé Antigonos, fils d'Échékratès, cousin et familier de Philippe V: il faisait partie des τιμώμενοι φίλοι de Philippe V et est devenu le seul confident du roi après la mort du fils de celui-ci, Démétrios³².

2) Liens dynastiques (?)

On connaît d'autre part une liste des «rois de Thessalie» qui avait été établie par Porphyre et qui nous a été transmise par Eusèbe: y figurent tous les rois macédoniens depuis Philippe II jusqu'à Philippe V³³. Cette liste se présente donc comme si elle reflétait, pour la Thessalie, une série dynastique régulièrement établie, strictement parallèle à celle que l'on a pour le royaume de Macédoine. Toutefois il ne me paraît pas évident que le rédacteur de la liste ait considéré que le roi de Macédoine assumait la fonction de chef suprême de la confédération thessalienne³⁴. Les interprétations que les historiens modernes ont données de la liste reposent, au

29. Eusèbe, *Chron.*, 1, 243 (cf. *FGH* 128 T1). Sur Olympias, cf. Le Bohec 1993, 72-78 et 81-82. On ignore si Olympias est déjà morte en 250 av. En effet Démétrios devint roi de Cyrène, à l'initiative d'Apamé, fille de Séleucos et épouse de Magas, qui a régné sur Cyrène pendant 50 ans; à son arrivée à Cyrène, il épousa Bérénice, fille d'Apamé, cette Bérénice que célèbre le poème de Callimaque «La chevelure de Bérénice». Démétrios meurt en 249 ou 248 (cf. Laronde 1987, 380-382). Pour Échékratès, cf. aussi Le Bohec, 1985, 105 et la n. 30 ci-dessous.

30. On discute de l'identité de ce Polykleitos, père d'Olympias, cf. *LGP*N s.v., n° 34 avec la date «f. III BC» et renvoi à *FGH* 128 T1, ainsi qu'à une dédicace de Larisa, *AE* 1910, 376, n° 23 que l'on peut dater par l'écriture de la seconde moitié du 3e s. av. J.-C. Cette dédicace aux Kabires émane d'un Eunomos, f. de Polykleitos (on doit en revanche récuser le renvoi du *LGP*N, s.v. Eunomos, à *IG* IX 2, 1015, «Polukleiteios f. Olumpias, Eunomos», sur la base du texte dans la présentation qu'en a donné O. Kern et qui est totalement fautive, comme je le montre ailleurs). Les auteurs du *Lexicon* ont donc hasardé un rapprochement entre le Polykleitos père d'Olympias et le Larisséen Eunomos f. de Polykleitos, qui a été stratège des Thessaliens en 192/1 et 189/8 (Kramolisch 1978, 47-49). Pour sa part, A.S. Arvanitopoulos, en publiant la dédicace de Larisa *AE* 1910 citée ci-dessus, avait fait le rapprochement seulement avec le stratège Eunomos, mais il avait aussi rappelé que le culte des Kabires est particulièrement lié aux rois de Macédoine. Cette dernière remarque est intéressante, mais la prudence s'impose, parce qu'il est tout à fait plausible que le patronyme de Polykleitos ait pu être Échékratès, nom du deuxième fils de Démétrios, suivant la règle de la papponymie, selon laquelle on donne au second fils le nom de son grand-père maternel, tandis que l'aîné recevait celui du grand père paternel (dans le cas d'Antigone, f. d'Échékratès, on lui a donné le nom de son oncle Dôson, qui est aussi le nom de son grand-oncle Gonatas, le demi-frère de son grand-père Démétrios, le roi régnant). Doit-on assimiler ce Polykleitos de Larisa à son homonyme, Polykleitos compagnon d'Alexandre et auteur d'*Historiai* (*LGP*N, s.v. n° 33, c. 370-310, *FGH* n° 128, Berve 651, *RE* s.v. n° 7)? On ne peut attendre aucune certitude sur ce point: le nom est trop fréquent en Thessalie, cf. Le Bohec 1993, 81-82. D'autre part, on ne peut pas affirmer qu'il s'agit d'un membre de la famille des Aleuades (Beloch, *Griech. Gesch.*, IV 2, 2, 139 et Treves 1934, 393 suivi par Piraino, *Antigono*, p. 61), car ni le patronyme Eunomos, ni celui d'Échékratès n'apparaissent dans la famille des Aleuades, pour autant qu'on le sache.

31. Cf. Le Bohec 1985, 105, qui rappelle aussi que l'on s'est demandé si cet Échékratès était mentionné dans l'inscription de Larisa comportant une liste de donateurs pour le gymnase, aux côtés du roi Philippe et de son fils Persée. L'identification a été proposée par Ehrhardt 1978, 223, mais avait déjà été rejetée, avec raison, par Habicht 1972.

32. Tite-Live, XL, 54, 4-5; sur ce personnage, cf. F.W. Walbank, *Comm. Polybios*, III, p. 274-275.

33. Eusèbe, *Chronique*, I, 243: «Thessali... diu paruerunt iisdem qui Macedonibus praesideant», dans un chapitre qui a pour titre général *Thessalorum reges*, compilation de noms qui commence avec la mention des anciens *tagoi* et qui va jusqu'aux stratèges de la Confédération des vingt premières années du 2e s. av.

34. Les historiens du siècle dernier ont eu des problèmes avec le témoignage d'Eusèbe, I, 243 et 247, qui attribue à Antigone Dôson 9 années de règne sur la Thessalie, de 229 à 221 av., en considérant qu'il n'était pas encore, en 229, roi de Macédoine. Diverses hypothèses ont été avancées pour résoudre cette difficulté (cf. Treves 1934, 393,

fond, sur l'idée que, tout au long de cette période, l'*ethnos* des Thessaliens constitué en *koinon* devait avoir un chef, héritier du prétendu *tagos* (ou en vérité un *archôn*, mais ici n'est pas la question), magistrat suprême de l'*ethnos*, et sur ce qui est, à mon avis, un anachronisme juridique, la représentation d'une association de «nations» à l'image, pour ainsi dire, de ce qu'était l'association de l'Autriche et de la Hongrie impériale. Or nous n'avons, dans l'état actuel de notre documentation, aucune preuve de l'existence de cette «double couronne» ni même de celle d'un *koinon Thessalôn* au 3e s. av. J.-C., même si la vraisemblance impose l'idée que l'*ethnos* thessalien avait sa nature propre, qui ne permettait pas de le ramener à celui de l'*ethnos* des Macédoniens³⁵.

Mais les textes des historiens anciens que l'on a voulu utiliser pour confirmer cette inférence, parce qu'ils évoqueraient une ἡγεμονία que l'on prétend reconnaître aux rois de Macédoine sur les Thessaliens, ne sont à mon avis pas pertinents, ni celui de Diodore, ni celui de Polybe, ni celui de Justin. Quand on analyse ces textes, en effet, on voit qu'ils témoignent, comme on le dira ci-après, de la position des rois de Macédoine vis à vis de l'ensemble de la nation grecque et ils caractérisent la position des rois de Macédoine exerçant l'ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος, non le pouvoir chez et sur les Thessaliens. J'ajouterai encore que, dans les conceptions des anciens Grecs, les rois de Macédoine ne pouvaient pas, me semble-t-il, se faire reconnaître comme chefs d'un *ethnos* auquel ils n'appartenaient pas; qui plus est, ils n'avaient sans doute besoin d'aucun titre «fédéral» pour gouverner les cités de la Thessalie selon leur bon vouloir, fondé sur le droit de conquête et sur la force des armes; il leur suffisait de disposer dans chaque tétrade ou dans chacune des cités de bons agents chargés de transmettre aux cités leurs commandements³⁶. Le roi de Macédoine était-il a[rcwn des Thessaliens? En vérité, nous n'avons même pas besoin de poser la question.

3) Liens *symmachi*ques

Il apparaît en effet que les Thessaliens n'étaient pas des sujets, ὑπήκοοι, mais des alliés,

selon lequel Antigone aurait assumé en Thessalie, dès l'âge de 30 ans, les fonctions de chef de la ligue (*i.e.* du *koinon* thessalien); pour Bengston 1964, 387, n. 1, Antigone aurait exercé en Thessalie une charge importante avant d'être *épitropos* du royaume. Pour sa part, et en accord avec la datation sur laquelle on s'accorde aujourd'hui pour le décompte des années de règne d'Antigone, S. Le Bohec (Le Bohec 1993, 86, voir aussi 126-133 et 152-158) estime que Dôson n'a pu exercer la tâche de «chef de la ligue thessalienne» avant d'accéder au pouvoir, car celui qui occupe la position autrefois tenue par le *tagos*, c'est le souverain de Macédoine lui-même.» (avec renvois à l'étude – bien dépassée – de P. Monceaux, «Fastes éponymiques de la ligue thessalienne», *RA* 11.2, 1888, 198-205, et à la monographie de W. Tarn, 1913, 206-207). S. Le Bohec a du reste noté que le mot «ligue» utilisé par les historiens modernes, particulièrement P. Treves, est tout à fait ambigu. Mais le problème n'est pas là: la révision de la date à partir de laquelle Antigone a décompté ses années de règne (cf. ci-dessus n. 2) conduit à soutenir que dès ce moment, Antigone a été considéré comme chef de «la ligue des Hellènes» et non d'un *koinon* thessalien dont nous ne pouvons même pas assurer qu'il existe bien à cette époque.

35. Il faut évidemment bien distinguer les deux *ethnè*: on voit par exemple que, bien qu'elle ait été tenue à Larisa, c'est une assemblée de l'armée macédonienne d'Alexandre V qui en 294 av., a proclamé Démétrios Poliorcète roi des Macédoniens, proclamation approuvée ensuite par le reste des Macédoniens, cf. Plutarque, *Démétrios*, 37, 2-3 (Hatzopoulos 1996, 277). Il peut paraître paradoxal de constater que c'est ce que l'on peut connaître aujourd'hui du statut des cités et du *koinon* des Thessaliens de la période classique que l'on prend comme référence pour rendre compte de la situation des cités et du peuple des Macédoniens par rapport à la royauté (cf. Hatzopoulos 1996, 219-220 et 428-429); ainsi, dans un remarquable petit ouvrage de synthèse qu'il vient de publier, M. Hatzopoulos en est venu à la conclusion que c'est l'organisation des Thessaliens en tétrades et cités qui a servi de modèle à Philippe II pour définir l'organisation du royaume macédonien en *merides* et en cités (Hatzopoulos 2006, 72-74).

36. Voir sur ce point mes développements sur les «tétradarques» de Philippe II dans Helly 1995, 58-64.

σύμμαχοι, des rois de Macédoine et qu'à ce titre ils ont été successivement engagés dans les unions symmachiques organisées par les rois de Macédoine à partir du milieu du 4e siècle, d'abord dans la ligue hellénique fondée par Philippe II après Chéronée; on le sait indirectement par Diodore, qui dit qu'Alexandre a fait reconnaître par les Thessaliens un titre que son père avait déjà, Ἀλέξανδρος Θεσσαλούς ἔπεισε τὴν πατροπαράδοτον ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος αὐτῷ συνχωρῆσαι (Diodore, 17, 4, 1), puis dans la ligue renouvelée par Alexandre le Grand (cf. Diodore, *o.c.*; Justin, *Epitomé*, XI, 3, 2)³⁷. Par la suite, les Thessaliens furent de même engagés dans la ligue de Corinthe d'Antigone le Borgne et de son fils Démétrios Poliorcète³⁸ et dans la ligue des Hellènes reconstituée par Antigone Dôson (223 av.)³⁹. Les Thessaliens devaient donc accepter, bon gré, mal gré, ce statut d'alliés et les contraintes qu'il imposait, sans qu'il en ait résulté pour autant que les rois de Macédoine aient jamais exercé aucune magistrature offi-

37. L'interprétation que j'ai donnée du texte de Justin en considérant qu'il exprime la même réalité que celui de Diodore (Helly 1995, 65) a été récusée par M. Hatzopoulos, (Hatzopoulos 1996, 477, n. 2, texte à la p. 428) et, à sa suite, vigoureusement rejetée par Manuela Mari (Mari 2003, 219, n. 2): «Giustino dice che egli *exemplo patris dux universae gentis creatus erat* : su un piano giuridico; l'unica spiegazione possibile è che si tratti di rinnovo della carica già esercitata da Filippo in Tessaglia (ἄρχος cf. Helly, 1995, 59-61), e questa soluzione prevale tra gli studiosi (discussione e bibl. in Helly 1995 59-66, la cui opinione è invece che si tratti di attribuzione ad Alessandro da parte dei Tessagli dell'egemonia su "l'ensemble de la nation grecque"; vede dietro i passi di Diodoro e Giustino un duplice riconoscimento anche Westlake 1935, 219).» C'est sans doute un contre-sens de lecture : je n'ai pas dit que ce furent les Thessaliens qui ont attribué à Alexandre (et avant lui à Philippe) le titre de ἡγέμων πάντων τῶν Ἑλλήνων en lieu et place de tous les Grecs, mais qu'Alexandre s'est fait reconnaître (le texte de Diodore est clair sur ce point, avec le terme συγχωρῆσαι) par les Thessaliens comme chef de la ligue des Hellènes (ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος) et ils l'ont effectivement reconnu pour tel par un décret pris par tous les Thessaliens (κοινῶ τῆς Θεσσαλίας δόγματι, formule qui ne signifie pas nécessairement que c'était un décret «fédéral» et qui ne dit rien sur l'existence d'un *koinon*), comme ils avaient reconnu pour tel, en tant qu'alliés, son père Philippe II. Le problème est dans l'interprétation de la formule de Justin. Ce que j'ai voulu faire c'est non pas partir de la cohérence juridique supposée de la situation, mais de la cohérence juridique de la formule transmise par Justin, qui est certainement la transcription d'une formule juridique grecque. De ce point de vue on doit se demander quel peut être le résultat d'une « rétroversion » de l'expression *Dux universae gentis*? De deux choses l'une: a) si l'on pense qu'il s'agit des Thessaliens et d'eux seuls, on doit aboutir à ἄρχος τῶν Θεσσαλῶν, ou peut-être à ἄρχος τοῦ κοινοῦ τῶν Θεσσαλῶν ou encore à τοῦ ἔθνους τῶν Θεσσαλῶν. Mais dans ce cas, on «laisse tomber» le *universae* de la formule latine *universae gentis*, qui n'a pas d'équivalent dans la formule grecque que l'on prétend restituer. b) si au contraire on cherche à garder l'expression avec l'adjectif *universus*, on aboutit nécessairement à une formule qui comporte l'adjectif grec équivalent, c'est à dire πᾶς, παντός. Une seule formule répond à cette condition, celle qui désigne le roi de Macédoine comme ἡγέμων τῶν Ἑλλήνων πάντων... Sur ce point, cf. encore Lefèvre 2002, notamment 75-76, et Sprawski 2005, 17-32, particulièrement 24, qui reprend et renforce mes arguments.

38. Sur la symmachie que les modernes appellent «ligue de Corinthe» cf. l'étude de L. Robert, Adeimantos et la ligue de Corinthe, *Hellenica II*, p. 15-33, qui insiste, p. 27 sur l'expression τὴν τῶν Ἑλλήνων ἡγεμονίαν employée par Diodore à propos d'Alexandre et sur le fait que Démétrios, quand il a reconstitué la ligue de Corinthe, «a pu vouloir suivre l'exemple d'Alexandre, son modèle». On trouvera des développements importants dans les commentaires des décrets érétriens étudiés par D. Knoepfler (Knoepfler 2001, n° 10, décret pour Kléocharès d'Amphipolis, p. 142-150 et n° XIII, décret pour Adeimantos de Lampsaque, p. 219-231). On rappellera que, parmi les officiers les plus proches de Démétrios, on compte les Larisséens Médeios f. d'Oxythémis, et Oxythémis f. d'Hippostratos, tous deux honorés par des décrets athéniens, pour Médeios de Larisa, *IG II²*, 498 (*SEG* 21, 338), pour Oxythémis, officier de la flotte de Démétrios Poliorcète à la bataille de Salamine de Chypre, *IG II²*, 558 (cf. A. S. Bayliss, A decree honouring Medeios of Larisa, *ZPE* 140, 2002, 89-92, = *Bull.* 2004).

39. Cf. Le Bohec 1993, 378-380, sur la création de la Ligue hellénique. La liste complète des alliés n'est pas exactement connue (cf. Polybe II, 65, 1-4), mais son existence est attestée indirectement par la requête adressée par les Messéniens en 219 av. afin d'y «être inscrits» (Polybe IV, 9, 2). S. Le Bohec, p. 388, précise qu'après la guerre Sparte est contrainte d'adhérer à la Ligue et qu'elle est entrée dans la *summachia*, ce qui n'a pas empêché qu'elle ait été placée sous le contrôle d'un épistate (cf. aussi p. 269).

cielle ni chez eux, ni sur eux. Le gouvernement de la Thessalie par les Macédoniens avait, dès l'époque de Philippe II, pris une autre forme.

Un peuplement «macédonisé» (fig. 2)

En décrivant ci-dessus l'espace thessalien au 3e siècle, j'ai évoqué les cités créées ou recréées successivement au cours de la seconde moitié du 4e et au 3e siècle par les rois de Macédoine: aux plus connues, Gomphoi-Philippopolis (dès 352 av.)⁴⁰, Thèbes de Phtiotide (av. 325 av.), Halos (302 av.- ca. 260), Démétrias (294 av.), il faut en ajouter plusieurs autres, que les sources écrites ou épigraphiques mentionnent selon les circonstances - deuxième ou troisième guerre de Macédoine, etc. - mais qui, n'en doutons pas, devaient exister antérieurement : Gonnokondylos-Olympias, Élateia, Euréai, Rhizous⁴¹. Dans mon étude sur Gonnoi, j'ai déjà formulé, il y a bien des années, l'hypothèse que cette cité avait elle-même reçu un renfort de population d'origine macédonienne en s'appuyant sur la présence du bouclier macédonien reproduit comme parasème sur des stèles consacrées par les *phrouroi* de la cité à telle divinité poliade ou à telle autre, et cela encore après la disparition du royaume de Macédoine⁴². Il me paraît aujourd'hui qu'on peut retrouver des témoignages de la présence de populations d'origine macédonienne dans d'autres cités: on nommera ici Narthakion, Gyrtion, Rhizous, cités où le bouclier macédonien - ou encore l'étoile à dix rayons - marque des monuments, des stèles ou des monnaies⁴³.

La présence macédonienne s'est imposée parce que, dans la plupart des cités sinon dans toutes, étaient installées à demeure des garnisons macédoniennes: c'était assurément le cas à Démétrias et dans d'autres cités de Magnésie (Méliboia, Euréai), mais il n'y a pas de raison de penser qu'il en allait différemment pour les garnisons mentionnées, à l'occasion de telle ou telle opération militaire de la fin du 3e ou du début du 2e s. av., dans des cités proprement thessaliennes comme l'étaient Atrax et Kerkinion, en Pélasgiotide, ou d'autres, en Achaïe Phthiotide, Thèbes ou Narthakion dont j'ai déjà parlé⁴⁴. On doit évoquer ici les tombes de type

40. Sur cette cité au 3e s., cf. l'étude des monnaies faites par Panagopoulou 2004, 541-554, qui montre que le nom de Philippopolis a été abandonné un temps (cf. les textes de sympolitie avec Ithômé Helly 1986) et «ravités» sous Philippe V.

41. Pour le statut que l'on peut reconnaître à ces différentes fondations ou refondations, cf. mes observations dans *Bull. épigr.* 2004, 622. L'enceinte de l'établissement de Skiatha Polydendri, au Sud de Méliboia, a été construite à l'époque d'Antigone Gonatas (Tziafalias 1994, 143-152). On y ajoutera Phila, fondation de Démétrios II, sur le territoire macédonien, mais dont la position, à l'entrée orientale de Tempé, incite à la rattacher au réseau des points fortifiés destinés à verrouiller les accès depuis la Thessalie.

42. Cf. Helly 1973, vol. I, 84 et 114. Pour la signification politique de ce bouclier macédonien, cf. l'analyse faite par Liampi 1990a.

43. Bouclier macédonien sur un monument à Narthakion, cf. Bouyia 2005 et 2006; stèles consacrées par les *phrouroi* à Gyrtion (stèles attribuées faussement à Sykourion) Helly 1999; étoile macédonienne sur les monnaies de Rhizous au 3e s. av., cf. ma communication Helly 2004a. Des monnaies de bronze au nom des Thessaliens eux-mêmes ont également été frappées avec l'image du bouclier macédonien: E. Rogers 1932, 18, les rapporte à la période 302-294, ce qui est loin d'être assuré. Il faut évidemment distinguer de cette marque le parasème du bouclier macédonien sur les stèles de proxénie, par exemple à Gonnoi, cf. Helly 1973, vol. II, n° 13, 37 et 49 (pour Admètos, v. ci-après).

44. Garnison macédonienne à Kerkinion, Tite-Live XXXI, 41, 2 (cette garnison est mentionnée à l'occasion d'une incursion commune des Étoliens et d'Amynandros, roi des Athamanes, vers l'Amirikon Pédition, en 199 av.; garnison macédonienne à Atrax mentionnée à l'occasion du siège de la ville par les Romains en 198 av., Tite-Live,

macédonien que l'on a identifiées dans la vallée du Spercheios (Hypati, Mexiatès, Lamia), en Magnésie (Aphyssos), en Pélasgiotide (Larisa), en Hestiaiotide (Gomphoi-Mouzaki, Pélinna) et en Perrhèbie (Azoros, Gonnokondylos). Même si l'interprétation que l'on peut donner pour rendre compte de la présence de tels tombeaux hors de la Macédoine reste discutée, on tend à associer ces monuments à la présence militaire des Macédoniens: on peut donc dire que celle-ci se manifeste dans toutes les parties de la Thessalie⁴⁵.

Cependant la mention de l'origine ethnique, Μακεδών, Μακέτα, dans les épitaphes de Macédoniens que l'on trouve dans les cités thessaliennes (à Larisa, Atrax), perrhèbes (Gonnoi, etc.) ou magnètes (à Démétrias tout particulièrement) comme dans les décrets de ces mêmes cités, montre que les membres de cette communauté sont identifiés comme tels et que les provinces thessaliennes restent pour ainsi dire terre «étrangère» pour les Macédoniens⁴⁶. Une confirmation indirecte de cette situation se tire de l'emploi de la formule Μακεδών'Ελιμιότης ἐκ Πυθείου exprimant l'origine ethnique de celui qui le porte, même s'il réside à Pythion de Thessalie, dans un décret de Delphes (FD III 4, 417, sous l'archontat d'Aristagoras en 254/3): cette formule traduit évidemment pour les Delphiens la même situation d'«étranger» que pour les Thessaliens⁴⁷, en apportant en même temps la confirmation que la Tripolis faisait partie intégrante du royaume macédonien; la situation est identique pour un Macédonien d'Erkeia habitant à Azoros, qui témoigne dans le conflit entre Gonnoi et Héracléion⁴⁸.

Les troupes stationnées dans les cités comptaient naturellement, outre des Macédoniens, aussi des mercenaires de toutes origines. Au nombre de ceux-ci on comptera, sans grande chance de se tromper, la plupart des Crétois attestés par les inscriptions thessaliennes et dont la présence est bien marquée dans la série des stèles funéraires de Démétrias⁴⁹, mais que l'on retrouve aussi ailleurs à Phères, à Atrax, à Triikka⁵⁰. Ces corps de troupes et leurs officiers,

---

XXXII, 17-18: Nam Macedones qui in praesidio erant et multi et delecti, gloriam etiam egregiam rati si armis potius et uirtute quam moenibus urbem tuerentur, conferti pluribus introrsus ordinibus acie firmata, cum transcendere ruinas sensissent Romanos, per impeditum ac difficilem ad receptum locum expulerunt. Cf. aussi l'épitaphe d'un Macédonien d'Arrólos (3e s. av.), dans le corpus des inscriptions d'Atrax préparé par A. Tziafalias *et al.*, *Inscriptions d'Atrax en Pélasgiotide* (à paraître), n° 339.

45. Caroline Huguenot, dans une étude récente en a fait le recensement (Huguenot 2006, 899-913) et l'on peut en retenir les conclusions, p. 907: «En Grèce du Nord la commande de tels monuments a toujours été mise en connexion avec l'élite du pouvoir, voire avec les membres de la famille royale pour les tombes macédoniennes de Vergina. Hors de Grèce du Nord, les tombes macédoniennes sont sans doute également en rapport avec des personnes de rang social élevé. Cependant, la plupart de ces tombeaux étant pillés, il est difficile d'affirmer avec certitude qu'ils contenaient les dépouilles de défunts macédoniens. Cela paraît toutefois plausible dans la mesure où toutes se situent dans des territoires conquis, soumis à l'hégémonie macédonienne, ou ayant subi, d'une façon ou d'une autre, son influence. L'emplacement géographique des tombes macédoniennes semble en effet coïncider avec des lieux pour lesquels une présence macédonienne, en général militaire, est historiquement attestée. Cela n'est pas à démontrer pour la Thessalie, véritablement annexée déjà sous Philippe II. La présence de tombes macédoniennes aux deux extrémités de la vallée du Spercheios en Phthiotide est sans doute également à mettre en relation avec le contrôle de cette voie de communication par les Macédoniens.»

46. Sur l'usage de l'ethnique Μακεδών, cf. Hatzopoulos 1996, 167-168.

47. On connaît ainsi un Δολιχαῖος ἀπὸ Θεσσαλίας, prêtre d'Héraclès Kunagidas, dans une inscription d'Élimiotide, cf. A. Rhizakis – J. Touratsoglou, *Επιγραφές ἄνω Μακεδονίας*, Athènes 1985, 23, n° 6.

48. Helly 1973, vol. II, n° 93B, 27-28.

49. Cf. sur les mercenaires crétois Launey 1987, 253 et 618 ; voir notamment la dédicace d'un officier crétois à Antigone Doson et à Philippe, donc postérieure à 227/6 av., publiée par J. Pouilloux et N. Verdélis (Moretti 1968, 106).

50. Cf. maintenant les décrets d'Atrax et de Triikka pour Orthotimos de Tylissos (Helly 1991 = *I. Atrax*, n° 8);

Macédoniens ou non, constituaient autant de relais de l'autorité royale qui devaient peser lourd dans le contrôle des cités.

Le gouvernement des cités

Il semble que les rois de Macédoine se sont assurés du gouvernement des cités selon des modalités différentes, selon que ces cités étaient sujettes ou alliées. Dans les cités des $\upsilon\phi\eta\kappa\omega\iota$ perrhèbes et magnètes, on ne s'étonnera pas de trouver, comme dans les cités macédoniennes elles-mêmes, des épistates, qui sont peut-être aussi des citoyens⁵¹: ainsi à Homolion, à Gonnoi, Olosson, Azoros, Pythion, et certainement aussi à Démétrias⁵². Mais les magistrats traditionnels de ces cités restaient en place, les tages à Gonnoi, la *synarchia* des stratèges et des nomophylaxes à Démétrias. En revanche, pour ce qui concerne les cités de l'*ethnos* thessalien, nous ne connaissons jusqu'à présent aucune mention explicite d'épistates, malgré l'affirmation de Polybe, V, 26, 5, qui parle de οἱ ἀπὸ... Θεσσαλίας ἐπιστάται⁵³: on y trouve normalement mention des magistrats municipaux que l'on y connaît déjà, les tages, à Larisa⁵⁴, comme aussi à Crannon, à Atrax, à Mopsion, à Trikka. On trouve aussi dans ces cités la mention d'un ou plusieurs poliarques ou poliphylaques ou politophylaxes⁵⁵; on peut cependant s'interroger

on signalera encore l'épithaphe d'un Locrien d'Oponthe à Atrax, *I. Atrax*, n° 341 (avant fin du 3e s.). Cf. Le Bohec 1993, 162: Oponthe est prise sans doute en 228, à la suite de la campagne thessalienne d'Antigone contre les Étoliens et de la campagne en Phocide et en Doride, et vient renforcer le contrôle de la Grèce centrale (Euripe). Pour les Crétois en Thessalie, cf. maintenant la communication de A. Doulgéri-Indzesiloglou au colloque de Rhétymno, septembre 2006 (à la suite de l'apparition d'attestations nouvelles de Crétois à Phères).

51. Sur le statut des épistates, membres des communautés politiques qu'ils ont en charge vis-à-vis du roi, cf. Hatzopoulos 1996, 406-422, avec cependant les réserves de Ph. Gauthier, *Bull. épigr.* 1997, 149, 507,-508, qui adhérerait aux conclusions plus nuancées des p. 424-428: «H. souligne (là) justement que les épistates étaient responsables à la fois vis-à-vis du roi et vis-à-vis de la communauté civique. Or, si la personne nommément désignée comme destinataire des lettres royales est bien l'épistatès de la cité (thèse de M. H. aux p. 406-422), c'est donc que le roi sait qui occupe cette fonction chaque année, dans telle cité et dans telle autre. On pourrait alors supposer que le nom de l'épistatès désigné dans chaque cité était ensuite enregistré à l'échelon du district et, peut-être, agréé par le roi.». Cf. maintenant Hatzopoulos 2006, 84-92.

52. L'existence de ce magistrat à Homolion ne fait plus de doute, et M. Hatzopoulos a abondamment les réserves qu'il avait formulées 1996, p. 374, en s'appuyant sur le texte (alors incomplet) du décret d'Homolion trouvé à Cos (en p. 373, n. 8 = *SEG* 46, 1081). Cf. maintenant Bosnakis – Hallof 2003, 87-107. Pour Gonnoi, cf. Helly 1973, vol. II, n° 93 et p. 103. Pour les cités de la Tripolis, cf. les lettres des rois Démétrios II et Antigone Dôson (cf. ci après n. 80). Pour Olosson, on connaît Hippocratès d'Olosson, qui intervient à Gonnoi (Helly 1973, vol. II, n° 93 B, l. 27) et qui était peut-être lui aussi un épistate, en place déjà sous Antigone Dôson, sûrement sous Philippe V (avant 196), connu par Polybe, IV, 24, 8 et V, 17, 6; cf. Le Bohec 1993, 258, n. 3). Pour Démétrias, cf. Intzesiloglou 2006, 67-77.

53. Cf. mes remarques à propos du décret de Trikka pour Orthotimos de Tylissos, Helly 1991, 334. On a peut-être une attestation indirecte de l'existence d'une autorité extérieure à la cité dans le texte de l'ἀπόφασις τοῦ κοινοῦ τῶν Φαρκαδονίων publiée par A. Tziafalias, *Trikkalina*, 12, 1992, 115-122 (*Bull. épigr.* 1995, 334), il s'agit d'un arbitrage qui semble bien avoir été rendu par deux fonctionnaires royaux, Ménon et Andrôn.

54. De la grande inscription de Larisa *IG IX 2*, 517, où les Larisséens ont gravé les lettres du roi Philippe V les incitant à renforcer le corps civique et les décrets qui s'y rapportent, il ressort que les Larisséens se sont adressés directement au roi en lui envoyant des ambassadeurs et que le roi s'est adressé directement aux magistrats et à la cité, sans passer par aucun intermédiaire, ni épistate ni stratège, ce qu'il n'aurait manqué de faire, comme on le constate par les pratiques de chancellerie pour les cités macédoniennes, si un magistrat ou un officier royal avait autorité sur la cité (même constat fait par Hatzopoulos 2006, 91).

55. Cf. Helly 1977, 531-544: on notera que l'inscription que j'ai publiée là en l'attribuant à Larisa sur la foi de l'inventaire de la collection épigraphique de Larisa établi par N. Giannopoulos, vient en réalité d'Atrax et entre dans

sur le caractère proprement thessalien de cette magistrature, que l'on doit rapprocher, comme je l'ai dit autrefois, de celle des poliarques des cités de Macédoine⁵⁶. Quoi qu'il en soit, il est assuré aussi que toutes ces cités étaient l'objet de la sollicitude, pour ne pas dire qu'elles étaient sous le contrôle d'agents du roi, dont il est difficile de cerner la position, parce qu'ils ne nous sont connus que par les décrets que les cités votaient pour leur accorder des honneurs en reconnaissance de services rendus ou en remerciement pour leur bienveillance: ainsi à Larisa pour Agasiklès de Dion, pour Chrysogonos d'Édesse, officier de Philippe V⁵⁷, à Scotoussa pour Polyeuktos de Dion⁵⁸, à Crannon pour le roi Philippe V lui-même et le stratège Théodôros⁵⁹, à Atrax et à Triikka pour le Crétois Orthotimos, à Gonnoi pour Alexandros d'Arkynia⁶⁰.

Pouvons-nous détailler un peu davantage quelle était l'organisation politique de la Thessalie sous les Antigonides? En s'appuyant sur le texte bien connu de Polybe cité ci-dessus (V, 26, 5), M. Holleaux considérait que la Macédoine et la Thessalie étaient découpées «en un certain nombre de régions ou circonscriptions militaires commandées chacune par un stratèges»⁶¹.

---

le corpus des inscriptions de cette cité (A. Tziafalias *et al.*, *Inscriptions d'Atrax en Pélasgiotide*, n° 82, à paraître). Elle reste néanmoins l'unique témoignage épigraphique du mot *poliphylax*, qu'il faut rapprocher du terme *politophylax* connu par Aristote, *Politique*, 1268a 22 et 1305b 29, comme nom de magistrats chargés de la défense des cités, avec mention explicite de leur existence à Larisa. On trouve des poliarques à Crannon, Phalanna et ailleurs; ils sont maintenant attestés aussi à Mopsion, cf. Garcia-Ramon *et al.* 2008.

56. Voir l'étude citée à la n. précédente. Ce n'est cependant pas ici le lieu de traiter de ce problème, j'y reviendrai ailleurs.

57. Décret de Larisa publié par A.S. Arvanitopoulos, *AE*, 1910, col. 341-344, n° 2 pour Agasiklès de Dion, dont on sait maintenant qu'il était l'épistate de sa cité; décret pour Chrysogonos publié par K. Gallis (Gallis 1973-74) : Chrysogonos, officier de l'entourage de Philippe V (cf. Polybe, etc.) était le père du poète Samos, «frère de lait» du roi Philippe V. Il commandait les troupes royales en 220 en Thessalie, avec Pétraios, prêt à livrer bataille contre Dorimachos; en 217 il était en Péonie avec le roi, où il effectuait une levée de troupes avant de revenir avec Philippe en Thessalie (Le Bohec 1985, 106). Des agents du roi devaient résider en permanence à Larisa, pour assurer des fonctions politiques et administratives d'importance: on sait qu'à Larisa se trouvait, au moins sous le règne de Philippe V, un dépôt des archives royales, que le roi fit détruire après Kynoscéphalai (cf. Polybe XVIII, 33, 1-2).

58. Inscription inédite conservée au Musée de Volos, sans numéro d'inventaire (archives thessaliennes de Lyon, GHW 3348); ce document du début du 3e s. av. J.-C. sera publié dans le corpus des inscriptions de Scotoussa préparé par J.-C. Decourt.

59. Décrets de Crannon publié par Chr. Habicht (Habicht 1981, 193-198 = *SEG* 31, 572); cf. J. et L. Robert, *Bull. épigr.* (1964), 222; voir aussi Habicht 1972, 126; J. et L. Robert, *Bull. épigr.* (1982), 197.

60. Décret de Gonnoi pour Alexandros, Helly 1973, vol. II, n° 12, cf. 93 B, l. 28, cf. Hatzopoulos 1996, 300 et 302. Pour Alexandros, Le Bohec 1993, 291, avec observation sur le parasème constitué par le bouclier macédonien. L. B. cite le décret de Gonnoi pour Alexandros, f. d'Admète, Μακεδὼν ἐξ Ἀρκυνίας (Helly 1973, vol. II, n° 12; Moretti 1968, 104); Chr. Habicht (Habicht 1968, 269-273, et encore 1983, 26-29 pour exclure le rapprochement avec le Larisséen homonyme qui figure parmi les donateurs pour la restauration du gymnase de Larisa) a proposé d'identifier cet Alexandros avec l'homonyme commandant des chalcaspides à la bataille de Sellasia (Polybe, II, 66, 5, avec correction du patronyme écrit Αλεξανδρον του Ακμητου). Dernière référence dans Hatzopoulos 2001a, 60-61: Alexandros a commandé, à la fin du règne de Doson et au début de celui de Philippe V, le corps des chalcaspides macédoniens à la bataille de Sellasia, il a été commandant des unités de la garde et membre du conseil de la Régence, ami dévoué du jeune roi Philippe. Il est honoré par un décret de Gonnoi (le parasème du bouclier pourrait être une allusion possible à son commandement des chalcaspides) et un autre d'Euromos en Carie, où il est qualifié d'Ami du roi, envoyé par lui pour prendre possession de la cité en 201. Il est dit ὁ ἐπὶ τῆς θεραπειας, commandant de la garde (Polybe, IV, 87, 5). Qu'il ait été honoré à Gonnoi pourrait signifier qu'il avait eu affaire à Gonnoi, voire même qu'il avait eu sous ses ordres des contingents (d'origine macédonienne?) venant de Gonnoi.

61. M. Holleaux, *Études*, I, 270; cf. Le Bohec 1993, 256, qui rappelle que le point de vue de M. Holleaux a été contesté par Beloch, *Griechische Geschichte*, IV 1, 387, et par Tarn 1913, 195, n. 96.

Pour sa part M. Hatzopoulos⁶², tout en considérant que le témoignage de Polybe sur ce point est «de valeur douteuse», suppose qu'en Thessalie, sous l'autorité des rois de Macédoine, «les chefs de région avaient adopté le titre de *stratégos*, comme en Macédoine, à la place de celui de *tétrarchos* ou *polémarchos*.» Cette hypothèse n'est pas encore, à mon avis, confirmée par les inscriptions. Certes la hiérarchie militaire décrite par Polybe pourrait effectivement correspondre à des entités géographiques, mais ni le décret de Crannon pour Philippe V et le stratège Théodôros, ni les décrets d'Atrax et de Triikka pour le Crétois Orthotimos n'en apportent la preuve formelle. À Crannon, Théodôros, qui reçoit l'exemption des droits (*atéleia*) pour son «office» (*épiméleia*), a dû séjourner plus ou moins longtemps dans la cité⁶³, mais il pouvait être le chef d'un corps de l'armée macédonienne stationnée occasionnellement dans cette partie de la Pélasgotide, au moment où se préparait la Deuxième guerre de Macédoine, tout comme pouvait l'être aussi Chrysogonos d'Édesse, honoré à Larisa, ou Orthotimos honoré dans les cités établies plus à l'Ouest, Atrax en Pélasgotide et Triikka en Hestiaiotide⁶⁴.

On a par ailleurs quelques témoignages sur l'existence de groupements de cités dans certaines parties de la Thessalie au cours du 3e siècle. Les monnaies frappées pendant cette période au nom des Τριπολιτᾶν assurent que les cités d'Azoros, Doliché et Pythion constituaient, dans les limites du royaume de Macédoine, un *koinon*, avec à sa tête un stratège⁶⁵. Dans une autre région périèque, l'Achaïe Phthiotide, l'apposition d'un monogramme AX sur les coins utilisés par plusieurs cités, Ekkara, Peuma, Larisa Krémasté, Halos et Thèbes, dans le premier quart du 3e siècle, est également interprétée comme la marque d'une union monétaire, et donc aussi politique, peut-être initiée par Démétrios Poliorcète⁶⁶. Il semble que des regroupements de cités aient eu lieu également à l'Ouest de la Thessalie, en Hestiaiotide: par des inscriptions de la seconde moitié du 3e siècle on sait que les cités de Métropolis et de Gomphoi ont cherché à absorber, par le moyen de sympolities, de petites communautés voisines, Ithômé, Polichnai et Onthyrion, mais on ignore encore la date et la signification exactes de ces opérations⁶⁷.

En revanche on ne peut assurer que l'*ethnos* des Thessaliens, dont l'existence n'est pas en cause, disposait d'une organisation politique propre, celle d'un *koinon*. Le seul texte épigraphique qui, pour cette période, pourrait nous en informer, une inscription de la première moitié du 3e siècle trouvée à Cos, ne permet pas de trancher sur ce point⁶⁸. Dans un document

62. Hatzopoulos 1994, 252 et identiquement 1996, 485.

63. C'est l'interprétation qu'a donnée, avec raison, Chr. Habicht (Habicht 1981) dans son commentaire du décret de Crannon de ce terme *epiméleia* et de l'action de Théodôros, qui a manifesté sa sollicitude à la communauté civique dans son ensemble et à chacun de tous les citoyens en particulier, à l'initiative du roi comme à la sienne propre, κ[α]ὶ διὲ τοῖ βασιλείος κ[α]ὶ δι' ἑαυτοῖ].

64. Il est vrai qu'Orthotimos de Tyliossos a pu exercer des responsabilités concernant Atrax et Triikka à des moments différents, mais en définitive, tout en considérant qu'Orthotimos était, comme beaucoup de Crétois, au service du roi de Macédoine, nous ignorons quelle était sa position dans l'administration macédonienne de la Thessalie.

65. Monnaies des Τριπολιτᾶν, cf. Liampi 1990b; dédicace d'un stratège des Τριπολιτᾶι à Samothrace commenté par Lucas 1997, 81.

66. Cf. Reinders 2004, 185-206, qui dresse le tableau, p. 192 (carte p. 193), sous le titre «Autonomous Coinages in Achaia Phthiotis», des émissions contemporaines dans toutes ces cités qui sont marquées du même monogramme AX.

67. Cf. Helly 1986, 167-200. Ces sympolities peuvent avoir été la conséquence des changements de souveraineté qu'ont connus ces cités, d'abord sous domination macédonienne, ensuite sous influence étolienne.

68. Inscription de Cos publiée par M. Segré (Segré 1934; cf. mes observations sur ce point dans Helly 2004b), et maintenant Habicht 2007 (cité n.3)

thessalien au moins, un décret de Larisa voté dans les années 225-200 av. pour un certain Onomaklès qui, d'après son nom et son patronyme, pourrait être de Phères, l'emploi du seul ethnique Θεσσαλός pourrait signifier l'appartenance à une seule et même communauté (*ethnos*), sans qu'il y ait eu obligation de préciser l'origine «civique» du personnage dans cette communauté, sur le modèle de la formule Θεσσαλός ἐκ Λαρίσας⁶⁹. Un tel emploi peut avoir eu une signification identique à celle des ethniques Μακεδών, Μακέτα dans une formulation où il n'est pas nécessaire d'explicitier l'ethnique particulier de la cité⁷⁰.

Un point au moins me paraît significatif : l'ethnique des Thessaliens n'apparaît sur aucun monnayage attribuable au 3e siècle av. J.-C. Les émissions monétaires des cités thessaliennes et la circulation monétaire dans la région pour cette période sont désormais mieux connues. On peut en dresser rapidement le tableau. Pour la fin du 4e ou le début du 3e s. av., la liste de contributions monétaires d'Argos mentionne des versements de cités thessaliennes en drachmes d'Alexandre⁷¹ ou en drachmes d'Égine⁷². On peut attribuer à peu près à la même époque un règlement religieux du sanctuaire d'Asclépios dans une cité de la Tripolis de Perrébie, probablement Pythion, qui impose aux contrevenants une amende en drachmes d'Égine, δραχμὰς αἰγιναιῶν πέντε⁷³. Dans la série des décrets d'acceptation des Asclépieia de Cos, que l'on date avec précision de 242 av., la cité de Gonnoi indique le montant du *théorikon* en drachmes, qui sont sans doute des drachmes d'Alexandre⁷⁴, mais, à la fin du siècle, il est fait mention, dans le décret de la même cité pour l'acceptation des Leucophryéna de Magnésie du Méandre, de drachmes de Démétrios⁷⁵. D'autres inscriptions mentionnent des statères, dont la nature n'est pas précisée : ce sont deux inscriptions inédites de la seconde moitié du 3e s. à Larisa concernant des ventes de terres⁷⁶ et une inscription de même époque que l'on peut attribuer à Gonnoi de Macédoine pour l'achat de terrains par un particulier⁷⁷. Ces statères sont mentionnés sans indication de métal, ce qui pose le problème de leur identification.

Le témoignage des trésors et les découvertes archéologiques montrent que, dans la circulation monétaire que l'on peut restituer pour la Thessalie du 3e siècle, on trouve essentiellement les monnaies locales des cités, monnaies d'argent et de bronze qui ne circulent pratiquement

69. Décret publié par Γαλλής 1973-74, 571 (SEG 29, 529).

70. On en a tiré l'affirmation qu'il a existé une *politeia* commune à l'ensemble de l'*ethnos*, à côté de la *politeia* des cités, cf. Hatzopoulos 1994, 483.

71. M. Fraenkel, *IG IV*, 617, l. 1-13, qui concernent les cités de Thessalie ; cf. Perlmann 2000, 50-51, 74-78 et 127-129. Pour les versements en drachmes d'Alexandre, on a conservé ou restitué les noms de Pagasai, Kierion, Pélinna, Phalanna, Homolion.

72. Référence ci-dessus n. 71. Pour les paiements en drachmes éginétiques, on a les noms de Héracléia, Hypata, Échinon, Pharasale, Larisa, Atrax, Kélaitha.

73. Inscription de la Tripolis, citée par Hatzopoulos 1996, 373, n. 8, consécration d'un téménos d'Asclépios, imposant à toute personne qui pénétrerait dans le sanctuaire pour d'autres motifs que de faire un sacrifice au dieu, une amende de cinq drachmes d'Égine, δραχμὰς αἰγιναιῶν πέντε.

74. Décret de Gonnoi, dans Bosnakis-Halloff 2003, l. 16 : καθάπερ καὶ τοῖς λοιποῖς τοῖς τοὺς ἀγῶνας | τοὺς στ[ε]φανίτας ἐπαγγέλουσιν τὸ διάταγμα τὸ | ἐκ τοῦ νόμου ξένιον δραχμὰς εἴκοσι. Mêmes espèces pour le dernier tiers du 3e s. dans le conflit entre Gonnoi et Héracléion (Helly 1973, vol. II, n° 93 A, l. 4).

75. Drachmes de Démétrios dans le décret pour les Leukophryéna de Magnésie du Méandre, ca. 200, *I. Magnesia*, n° 33 = Helly 1973, vol. II, n° 111, l. 20 (cf. vol. I, p. 158).

76. A. Tziafalias, comm. personnelle.

77. Inscription attribuée à Homolion par son éditeur, Arvanitopoulos A.S., *RPhil*, 1911, 132, n° 36, mais qu'il faut attribuer, comme doit le montrer Chr. Habicht, à Gonnoi grâce à un rapprochement prosopographique incontestable. Ma révision de l'inscription montre que l'achat de terrains n'est pas le fait d'une cité, mais d'un particulier.

pas hors de l'espace thessalien⁷⁸, et des monnaies qui viennent des «puissances» voisines de la Thessalie : des drachmes de Philippe II, d'Alexandre III le Grand, de Démétrios II (239-229 av.) et les espèces de bronze correspondantes d'une part⁷⁹, des drachmes éginétiques d'autre part, drachmes improprement appelées par les numismates «trioboles éginétiques réduits» et qui doivent être en réalité des «drachmes symmachiques»⁸⁰. Trésors et fouilles montrent de plus que les monnaies de bronze des Étoliens (troisième et quatrième série, aux types de la tête d'Apollon/fer de lance et hure de sanglier ou tête d'Apollon/fer de lance et tête d'Apollon/trophée) frappées tout au long du 3e s. (la troisième série du début du 3e s. jusqu'à ca 229 av. – fin de la guerre démétrique, la quatrième de 229 à 205, fin de la Première guerre de Macédoine) se trouvent dans toutes les villes thessaliennes, celles du Nord comme celles du Sud: Larisa, Krannon, Kiérion, Phères, Démétrias, Mélitaia et Lamia⁸¹. Il en est de même pour les bronzes des rois Antigonides⁸². Il n'est pas question de «statères éginétiques» dans ce tableau: en conséquence, il n'est pas invraisemblable de concevoir que les statères mentionnés sans indication de métal dans les inscriptions thessaliennes du 3e siècle aient été des unités de compte⁸³. Quoi qu'il en soit, on doit conclure de ces analyses que les Thessaliens n'étaient pas en situation de frapper un monnayage à leur nom et qu'ils ne disposaient pas d'un pouvoir politique qui les représentait dans leur ensemble, celui d'une confédération, *koinon*, souveraine.

78. Le tableau de ces monnayages donné par Rogers 1932, n'a que peu changé: on a précisé quelques points de chronologie et d'ateliers, pour Gonnoi, Euréai, Halos, Phalanna, Phères, etc., cf. les contributions publiées dans le volume *Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία, αρχαίοι, βυζαντινοί και νεότεροι χρόνοι: πρακτικά της Γ' Επιστημονικής συνάντησης, Βόλος, 24-27 Μαΐου 2001, Οβολός 7*, Αθήνα, 2004. Th. R. Martin (Martin 1981 et 1982) a montré que les monnayages des cités thessaliennes en argent ont cessé vers 320 av. à cause de la mauvaise situation économique de la région et non par la volonté des rois de Macédoine, mais que certaines espèces locales comme les drachmes de Larisa ont pu circuler encore pendant une bonne partie du 3e s., comme on peut le déduire de leur présence dans un trésor enfoui entre 250 et 220 av. (IGCH 168).

79. K. Liampi 2000, 221-225, qui note en particulier la forte prédominance des bronzes macédoniens d'Antigone Gonatas par rapport à tous les autres.

80. Cf. Doyen 2005, 39-48.

81. Cf. Tsagari 2004, 223-234, qui souligne que «what is noteworthy is the fact that silver coins have not been found in Thessalian soil, with the exceptions of one triobolos contained in the "Larisa 1985" hoard, CH VIII, 517). On the contrary what is been found is a large number of bronze coins from the end of the fourth to the middle of the second century BC.»

82. Cf. l'étude de K. Liampi citée n. 79 et les résultats des fouilles récentes publiés dans le volume *Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία, αρχαίοι, βυζαντινοί και νεότεροι χρόνοι: πρακτικά της Γ' Επιστημονικής συνάντησης, Βόλος, 24-27 Μαΐου 2001, Οβολός 7*, Αθήνα 2004, notamment les observations faites par H. Reinders à Halos (étude citée n. 66).

83. Sur cette question des statères, Monsieur Ch. Doyen (voir n. 73) m'a très aimablement apporté (*per litteris*) des précisions sur les points suivants : «1) L'étalon d'Alexandre ne connaît pratiquement pas le didrachme (ou statère) et peut donc être écarté d'emblée; 2) Le monnayage étolien présente une alternative intéressante, puisque les modules frappés sont - à mon avis - des tétradrachmes, statères et drachmes «symmachiques» (cf. F. Scheu, *NC* 1960, p. 37-52); 3) Le 3e s. n'en reste pas moins une zone d'ombre pour les monnaies d'argent... Sont-ce des émissions refondues au 2e s., ou une diminution et un arrêt de la frappe d'argent, comme on l'observe notamment en Crète? Je penche plutôt pour la seconde hypothèse.» Monsieur Doyen conclut par une interrogation: «A-t-on affaire seulement à une monnaie de compte?», en constatant que, l'augmentation des frappes de bronze au 3e siècle étant un fait établi, on pourrait concevoir ces statères, «s'ils ont jamais été «frappés», comme des lingots de bronze plutôt que des pièces de quelques grammes... Existait-il ce genre de lingots, ou n'était-ce qu'une grandeur abstraite, comme la mine ou le talent?», c'est une interrogation à laquelle nous ne pouvons pas apporter de réponse précise dans l'état actuel de nos connaissances.

L'autorité souveraine des rois macédoniens: lettres royales et ordonnances aux cités

La souveraineté, il faut maintenant le reconnaître, n'appartenait en aucune façon à l'*ethnos* des Thessaliens, elle n'appartenait qu'aux rois macédoniens et ceux-ci ne traitaient pas avec l'*ethnos*, mais avec les cités, individuellement. Ainsi, dans l'exercice de ce gouvernement des cités, point de différence entre les cités sujettes de Perrhèbie ou de Magnésie et les cités alliées des tétrades thessaliennes. Le pouvoir des rois de Macédoine s'exerce pleinement sur les unes comme sur les autres, par le moyen de lettres adressées aux épistates ou aux magistrats des cités et ce pouvoir est le plus souvent relayé par l'intervention des agents que les rois y ont placés. Qu'il s'agisse d'arbitrages entre cités sur des questions de territoire, comme à Démétrias et à Gonnoi, de renforcement du corps civique, comme à Larisa et sans doute aussi à Phalanna⁸⁴, de distribution de terres ou de récompenses aux vétérans démobilisés⁸⁵, de règlement sur le costume des *kynégoi*, le roi écrit, le roi commande et, même s'il doit insister pour être entendu, comme a dû le faire Philippe V auprès des Larisséens, il est en définitive obéi⁸⁶.

La conclusion de ce qui précède est claire désormais: il faut donner toute sa signification au témoignage de Polybe (V, 76, 2) sur le situation des Thessaliens: Θετταλοὶ γὰρ ἐδόκουν μὲν κατὰ νόμους πολιτεύειν καὶ πολὺ διαφέρειν Μακεδόνων, διέφερον δ' οὐδεν, ἀλλὰ πᾶν ὁμοίως ἔπασχον Μακεδόσι καὶ πᾶν ἐποιοῦν τὸ προσταττόμενον τοῖς βασιλικοῖς «Les Thessaliens avaient la réputation de se gouverner selon leurs lois et de différer beaucoup des Macédoniens; en réalité, ils n'en différaient en rien, mais étaient traités en tout de façon semblable aux Macédoniens et se pliaient aux ordres des agents du roi.» Cette formulation apporte une précision importante à ce que le même historien avait déjà dit dans le même livre en V, 26, 5 : οἱ τε ἀπὸ Μακεδονίας καὶ Θετταλίας ἐπιστάται τὴν ἀναφορὰν ἐποιοῦντο πρὸς ἐκεῖνον, «Les épistates de Macédoine et de Thessalie lui en référaient.» Cela nous conduit à accepter sans réserve l'appréciation que donnait M. Hatzopoulos de ces deux textes, «Polybios may be correct in maintaining that there was no less royal control in the cities of Thessaly than in those of Macedonia, a statement that can naturally be reversed: there was probably no more royal control in the cities of Macedonia than in those of Thessaly⁸⁷».

84. Cf. *IG IX 2*, 1228, octroi du droit de cité à des Dolopes, des Perrhèbes, des Achéens de Phthiotide, des Magnètes et aux enfants de Phalannéennes.

85. Lettres des rois Démétrios et Antigone trouvées à Pythion et à Azoros, cf. M. Hatzopoulos 2001b, 45-50 et 2006, 86.

86. La liste des lettres et instructions royales aux cités macédoniennes ou thessaliennes s'enrichit régulièrement. On peut en donner un état qui reste évidemment provisoire (cf. Hatzopoulos 2006, 83-92); pour ce qui concerne la Thessalie on doit mentionner: 1) la lettre de Démétrios Poliorcète aux Phéréens et Démétriens, pour le bornage entre Démétrias et Phères, copies gravées à Dion et à Delphes) cf. Hatzopoulos, *Institutions*, vol. I, 401-403 (traduction du texte dans Hatzopoulos 2006, 88-89); 2) les lettres de Philippe V aux Larisséens pour l'inscription de nouveaux citoyens (*IG IX 2*, 517); 3) la lettre de Philippe V aux autorités de Gonnoi («dossier» Gonnoi, cf. Hatzopoulos 1996, 399 et 2001b, 45-50); 4) les lettres royales aux Tripolitains de Pythion et d'Azoros signalées par A. Tziafalias (cf. Hatzopoulos 2001b, 45-50); 5) le *diatagma* de Philippe V transmis par l'épistate de Démétrias aux Kynégoi de Démétrias publié par Intzesilogou 2006, 67-77; 6); on y ajoutera le texte de l'*apophasis* de Pharkadon, cité à la n. 53.

87. Hatzopoulos 1996, 428.

III. SUJÉTIONS ET RÉSISTANCES

Le contrôle que les rois de Macédoine ont exercé sur les cités thessaliennes n'a apparemment pas suscité de fortes résistances dans les communautés civiques pendant une grande partie du 3e siècle. C'est seulement à partir du moment où, par suite de la montée en puissance de la Confédération étolienne, se présenta, aux yeux de tout ou partie des citoyens, une alternative au pouvoir macédonien, que l'on peut percevoir des mouvements d'oppositions et de résistances, dont la conséquence fut, pour beaucoup de cités, un basculement plus ou moins volontaire dans la mouvance étolienne.

Existait-il une «opinion publique» pro- ou anti-macédonienne?

On ne trouve pas mention d'oppositions personnelles ni collectives au pouvoir des rois macédoniens sur la Thessalie sous les premiers Antigonides. On connaît cependant une histoire, apparemment unique, qui pourrait peut-être en témoigner, celle du Lariséen Théodôros, buveur d'eau déclaré en opposition avec un *basileus* Antigonos (le *basileus* en question peut avoir été Dôson aussi bien que Gonatas), mais elle reste isolée et hors de tout contexte⁸⁸. Quoi qu'il en soit, il semble bien que des oppositions et des résistances anti-macédoniennes ne se soient véritablement manifestées qu'après la mort de Gonatas. Mais il apparaît qu'à partir de ce moment, la situation a totalement changé, au fur et mesure que s'étendaient l'action et l'influence de la Confédération étolienne, d'abord aux marges de l'espace thessalien, puis, de plus en plus, au coeur de la province. Cela a évidemment produit des bouleversements considérables dans toutes les communautés civiques de la Thessalie et des régions périphériques.

Les avancées étoliennes dans la vallée du Spercheios et en Achaïe Phthiotide

Les rapports entre le premier des Antigonides, Démétrios Poliorcète, et les Étoliens ont été récemment éclairés par la publication d'un document de Delphes : un traité que l'éditeur, F. Lefèvre⁸⁹, a proposé de dater de 289 av. J.-C., semble avoir sanctionné un partage d'influence sur une zone stratégique pour l'une et pour l'autre partie, la vallée du Spercheios et la zone des Pyles, alors que les Étoliens s'installaient à Delphes et en Phocide et que le roi de Macédoine tenait encore Héracléia Trachinia, Lamia et les cités du Sud de la Thessalie.

Au témoignage de Polybe IV, 3, 2, il semble bien que les Étoliens n'ont pas engagé d'actions hostiles à la Macédoine tant que vécut Antigone Gonatas (284/3 - 240/39 av.), sauf à mentionner quelques exactions en Béotie et en Phocide. Mais l'extension de la Confédération étolienne qui s'est faite sous le règne de ce roi dans la vallée du Spercheios et en Achaïe Phthiotide est

88. Phylarque, dans Athénée, II, 44b ; cf. Le Bohec 1993, 91, qui renvoie à une note de l'édition d'Athénée par A.-M. Desrousseaux et Ch. Astruc, *Les Deipnosophistes*, 1956, 108, mais qui ne considère pas que ce Théodôros ait pu être un «chef de groupe» (c'est-à-dire de parti?); autre position dans Gabbert 1997, 5: elle évoque les reproches du philosophe Zénon à Antigone sur ses parties fines (Diog. Laërce, 7, 13) et le philosophe Bion, qui était en relations amicales avec Antigone et avait la réputation d'un grand buveur (Diog. Laërce, 4, 46).

89. Lefèvre 1998b, 109-141.

bien documentée : Héracléia Trachinia est devenue étolienne dès 280 et peu de temps après, dès 272 av., on constate que les cités de l'Ainide font partie du *koinon* étolien. Lamia, en Malide, est «annexée» à son tour, sans doute vers 260 av.⁹⁰ Les récentes interventions des archéologues à Narthakion montrent que l'influence macédonienne qui s'était manifestée dans l'urbanisme monumental s'efface quand Narthakion entre dans la «Grande Étolie», vers 260 av.⁹¹.

Le soulèvement des cités de Thessalie à la mort de Démétrios II (229 av.) et ses suites (fig. 3)

La situation changea du tout au tout à partir de la mort du roi Démétrios II: c'est un mouvement de soulèvement général contre le pouvoir macédonien qui se révèle en 229 av. Malgré l'absence de sources directes, ce soulèvement d'un très grand nombre de cités thessaliennes, en particulier en Thessaliotide, en Hestiaiotide et en Perrhébie, ne fait plus de doute pour personne⁹². De plus nous pouvons reconstituer au moins partiellement l'extension de ce mouvement de révolte, en utilisant des témoignages postérieurs, comme nous le verrons ci-après. Il est cependant assuré que le roi de Macédoine qui hérita de cette situation, l'énergique Antigone Dôson, engagea dès l'été 228 av. une importante contre-offensive, d'abord en Thessalie occidentale, ensuite en Grèce centrale. Antigone a ainsi récupéré sans tergiverser Métropolis et une partie de l'Hestiaiotide, mais il est probable que l'itinéraire qu'il suivait avec ses troupes, dès qu'il était sorti des limites de la Macédoine, à travers la Perrhébie et l'Hestiaiotide l'amenaient d'emblée à rétablir son contrôle sur les cités révoltées qu'il trouvait sur sa route, à commencer par celles de Perrhébie occidentale.

De fait, nous pouvons reconnaître, par des témoignages postérieurs à ces événements, que les avancées étoliennes ont été marquantes dans presque toute la Thessalie: en Achaïe Phthiotide, en Thessaliotide, en Hestiaiotide et en Perrhébie. Pharsale est étolienne sans doute dès 230 av. (?), mais on apprend aussi que Kyphaira, Xyniai, Thaumakoi, Mélitéia, Peuma, Thèbes en Achaïe Phthiotide sont aussi sous leur contrôle dans la décennie suivante: en 214/3 un arbitrage est rendu par les Étoliens dans le conflit entre Mélitaia et Xyniai, *IG IX 1², 177*, en 213/2 un autre arbitrage de ces mêmes Étoliens tente de régler le conflit entre Mélitaia et Péreia, *IG IX 1², 188*. Il en a sans doute été de même pour Halos hellénistique, reconstruite dans le cours du 3e s. par les Achéens de Phthiotide (?). Dans la guerre contre Philippe V, on constate que les Étoliens utilisent toutes ces cités pour constituer un réseau de positions fortifiées, organisées en fonction d'un objectif majeur, Démétrias. On apprend également, en se rapportant aux revendications présentées par les Thessaliens à la Conférence de Tempé en 185

90. Pour Lamia, cf. Knoepfler 2001, 305-311, n° 16, «Décret de proxénie pour Myrmidon, f. de Diotimos, de Lamia», daté du milieu du 3e s. av., sans doute peu après l'annexion de Lamia par la Confédération étolienne, vers 260 av. (?), avec la note 277, où K. rappelle que c'est la date proposée par Grainger 1999, 123-124, argument en faveur de ca. 262 av., cf. Lefèvre, 1998a, 93. Mais cette date est critiquée par Scholten 1999, 250, n. 36, qui n'exclut pas une date un peu plus basse ; pour sa part Bouyia 2003, propose «shortly before the middle of the third century B.C. ». On notera que c'est un notable de Lamia, Agetôr, qui assure, conjointement avec un Macédonien de Dion, la subsistance du philosophe Ménédème d'Érétrie, lié d'amitié au roi Antigone (Knoepfler, *Vie de Ménédème*, 193 n. 61).

91. Cf. Bouyia 2005.

92. Cf. Le Bohec 1993, 400 avec la bibliographie antérieure.

av., que la quasi totalité des cités de l'Hestiaiotide occidentale avaient été prises par Philippe aux «Étoliens» après 205: ces cités étaient donc passées du côté des Étoliens avant cette date⁹³.

La Thessalie démembrée, les communautés divisées

Les événements de ce dernier tiers du 3e siècle ont donc profondément bouleversé les équilibres politiques à l'échelle de la région, mais aussi, on va le voir, à l'intérieur même des cités. Les communautés civiques se sont partagées entre partisans des Macédoniens et partisans des Étoliens. La conséquence a été que, selon les succès ou les revers de fortune de l'un ou l'autre des deux camps, une partie des citoyens se trouvait rejetée hors de la communauté civique et n'avait d'autre solution que de partir pour se mettre à l'abri. Les inscriptions font état, dans plusieurs cités, de groupes d'exilés, *φυγάδες*. On en connaît à Pharsale, par des dédicaces par lesquelles ces exilés remerciaient telle ou telle divinité pour leur retour⁹⁴. On sait aussi qu'en 217 av., après que Thèbes a été reprise par Philippe V, des groupes de la population thébaine se sont réfugiés en Étolie où ils ont été installés à Thronion par les Étoliens (Tite-Live, XXVIII, 7, 12). On sait encore qu'après 206 av. un décret étolien entérine l'attribution réciproque du droit de cité entre les Étoliens et les Trikkéens que ceux-ci avaient établis à Thermos, *IG IX 1², 136*: ce témoignage de la partition de la communauté civique des Trikkéens a été confirmée par un décret de Triikka, dont l'intitulé porte la mention *ταγευόντων ἐν Τρικκῆ*, précision considérée sans doute comme nécessaire pour faire la distinction entre ceux qui étaient restés et ceux qui étaient partis⁹⁵. Dans les listes amphictioniques, à partir de 204/3, à côté de citoyens d'Hérakleia, d'Hypata et de Lamia, on trouve encore dans les collèges étoliens des hiéromnémon originaires des cités de l'Achaïe Phthiotide occidentale, Kypaira, Méliataia et Thaumakoi⁹⁶ (ce dernier point est confirmé par Tite-Live, XXXII, 4, 2), mais aussi un *Thébaïos*⁹⁷ et un *Pharsalios*⁹⁸, dont on peut se demander s'ils ne font pas encore à cette date partie de minorités pro-étoliennes restées en Étolie⁹⁹. On peut ajouter à cette série un décret en l'honneur d'un Aristarchos, f. d'Aitoliôn, de Kyphaira, épimélète des Delphiens probablement en 203/2¹⁰⁰ et un autre de Crannon pour une citoyenne de Kalydon, qui doit dater de la fin du 3e siècle av. J.-C.¹⁰¹

Il apparaît cependant que si en 205, après la paix de Phoinikè, Philippe a rendu aux Étoliens l'Achaïe et Pharsale, il a récupéré ces villes peu de temps après: dans l'hiver 202/1, il

93. Cf. Tite-Live, XXXIX, 25, 3-8: *in controversiam veniebant Philippopolis, Tricca, Phaloria et Eurymenae et cetera circa eas oppida*; sur ce texte cf. mon commentaire dans Helly 1991, 337-339.

94. Cf. *IG IX 2, 237* (= *I. Enipeus*, n° 60) et *238* (= *I. Enipeus*, n° 59), sans doute de la fin du 3e s. ou du début du 2e s. av. J.-C.

95. Cf. Helly 1991, 342.

96. F. Lefèvre, *CID IV*, 95.

97. *CID IV*, 98 et 99.

98. *CID IV*, 95, l. 7; sur ce Polléas de Pharsale, cf. Kramolisch, *Demetrias II*, 41, n. 96.

99. Cf. Lefèvre 1998b, 114.

100. P. Roussel, Les épimélètes aitolien à Delphes, *BCH* 20, 1926, 124, n° 1, l. 4 et 11, cf. Lefèvre 1998a, 88. Le nom est tout à fait parlant; ses autres attestations en Thessalie sont à Démétrias (Cf. *LGPN*, vol. III B, s.v.) et aussi pour un théorodoque de Delphes dans une cité thessalienne dont le nom est perdu (texte dans A. Plassart, «La liste des théorodokes de Delphes», *BCH*, 45 (1921), 27, col. V, l. 17).

101. *IG IX 2, 458 et add.*; pour la date cf. G. Klaffenbach, *IG IX 1², 1932, XXXII, 99 et n° 22, 6*.

occupe Pharsale, Thèbes (mais l'année suivante un Thébain figure encore parmi les hiéromnémones étoliens, comme on l'a vu ci-dessus), Larisa Krémasté, Échinos (Polybe, XVIII, 3, 12; Tite-Live, XXXII, 33, 16) et probablement aussi Xyniai et Kyphaira, Makrakômé et Spercheiai dans la vallée du Spercheios. Ces quatre dernières cités semblent encore être en possession de Philippe V en 198, lors du raid étolien qui s'est aventuré jusqu'à Métropolis en Hestiaiotide. Les réactions que les habitants de ces cités, notamment ceux de Métropolis, ont eues à cette occasion méritent d'être signalées : ils se sont mobilisés spontanément pour repousser cette bande armée et éviter la mise à sac de la ville¹⁰². De telles réactions sont, à mon avis, à mettre au compte de la peur du massacre et du pillage, et ceux dont les habitants de Kerkinion avaient fait les frais une année auparavant avaient donné à tous les Thessaliens un exemple de ce dont les bandes étoliennes étaient capables¹⁰³.

CONCLUSION

Il me paraît probable que, dans des circonstances telles que celles qu'ont connues les habitants de Kerkinion, de Métropolis et d'ailleurs, ce sont les aléas de la guerre plus que la fidélité au roi de Macédoine, qui expliquent les réactions des populations. Car les tétrades thessaliennes et les régions périèques ont été, pour l'essentiel, le théâtre des opérations de la Deuxième guerre de Macédoine et l'on peut bien penser que les communautés civiques divisées et appauvries étaient alors fatiguées de ces conflits. La défaite de Philippe V à Kynosképhalai et le retrait de toutes les forces et de tous les agents de la Macédoine qui s'en est suivi ont assurément affecté les communautés civiques. La proclamation de la liberté des cités grecques faite par Flamininus à Corinthe a sûrement été accueillie, en Thessalie comme ailleurs, comme marquant l'avènement d'une ère nouvelle. Consécutivement, la création de la nouvelle Confédération thessalienne et celle des *koina* organisés pour les peuples périèques, à l'exception des Magnètes et de Démétrias, qui restaient sous l'autorité du roi de Macédoine, a transformé l'ordre politique que la région avait connu tout au long du siècle écoulé : mais il semble qu'il s'est agi en grande partie, pour les Thessaliens, plutôt d'un retour à l'ordre politique de la première moitié du 4e siècle, qui restaurait l'organisation traditionnelle en tétrades et en cités dans le cadre d'un État thessalien renouvelé¹⁰⁴.

102. Cf. Helly 1992.

103. Tite-Live, XXXI, 41, 2: lors d'une incursion commune des Étoliens et d'Amyndros roi des Athamanes en direction des cités de Pélasgiotide orientale jusqu'à l'Amyrion Pédion, en 199 av., Kerkinion a été incendiée et la population massacrée ou réduite en esclavage. L'historien souligne (à la suite de Polybe assurément) que cet événement a engendré la peur dans toutes les cités proches du Boibé.

104. On a pu mettre en évidence les efforts que les Thessaliens ont déployés, dans les premières décennies du 2e s. av., pour restaurer la position dominante qui avait été la leur sur l'amphictionie delphique, cf. l'action du Larisséen Nikostratos, mise en évidence par Chr. Habicht (Habicht 1987). On aimerait pouvoir étudier de près les conséquences de cet ordre nouveau dans les affaires intérieures des cités, suite à l'instauration d'un régime censitaire : mais on peut dire, pour Larisa tout au moins (seule cité où les sources permettent de faire quelques constats), qu'il n'y eut probablement pas de modification profonde de la structure sociale et quelques grandes familles, déjà connues à l'époque de la domination macédonienne, ont continué à fournir le personnel politique dont la cité et les institutions fédérales avaient besoin.

RÉSUMÉ

LA THESSALIE AU 3e SIECLE av. J.-C.*Bruno Helly*

La Thessalie du 3e siècle ne semble pas avoir beaucoup retenu l'attention des historiens. Pourtant, dans cette période riche en événements, elle a été l'un des théâtres les plus importants des actions politiques et militaires de ce temps. Mais les sources et les documents qui s'y rapportent ne sont pas nombreux et les matériaux que nous pouvons utiliser conduisent à faire une distinction nette entre le règne d' Antigone Gonatas (284/3-240/39 av.), qui couvre presque entièrement la première moitié du 3e siècle et même un peu davantage, et la seconde moitié du siècle, au cours de laquelle se succédèrent Démétrios II (240/39 à 229), Antigone Dôson (229 à 221) et Philippe V (221 à 179): mais les documents les plus explicites pour cette période se rapportent surtout à la Thessalie méridionale sous domination ou sous influence étolienne.

À partir de ces matériaux, j'examinerai d'abord ce que l'on peut appeler l'espace thessalien, qui était loin de former un seul bloc, même si, sous le règne de Gonatas, les Macédoniens ont été partout présents de l'Olympe à la vallée du Spercheios. Mais dès les premières décennies du 3e s., les cités de la Thessalie méridionale passèrent les unes après les autres du côté étolien. Je montrerai d'autre part que les formes de gouvernement que les Antigonides ont exercées sur les diverses parties de la Thessalie diffèrent sensiblement selon les régions: sujétion complète des cités de Perrhébie et de Magnésie au sein du royaume avec nomination d'épistates, intégration dans la symmachie constituée par ligue des Hellènes des cités thessaliennes maintenues au sein de l'organisation en tétrades et contraintes pour beaucoup à accueillir des garnisons macédoniennes. Ce régime de souveraineté quasi absolue finit par être insupportable aux populations, qui se soulevèrent en masse à la mort de Démétrios II et obtinrent souvent la protection de la Ligue étolienne. L'énergique Antigone Dôson sut rétablir en grande partie la situation, mais l'affrontement entre la Ligue et les rois macédoniens était engagé et il s'est prolongé jusqu'à la fin du siècle. Alors les communautés civiques thessaliennes, dans un espace démembré selon les vicissitudes des opérations militaires, se trouvèrent durablement divisées. La défaite de Philippe II permit finalement la création d'une nouvelle Confédération thessalienne et celle des *koina* des peuples périèques, à l'exception des Magnètes et de Démétrias, qui restèrent macédoniennes.

BIBLIOGRAPHIE

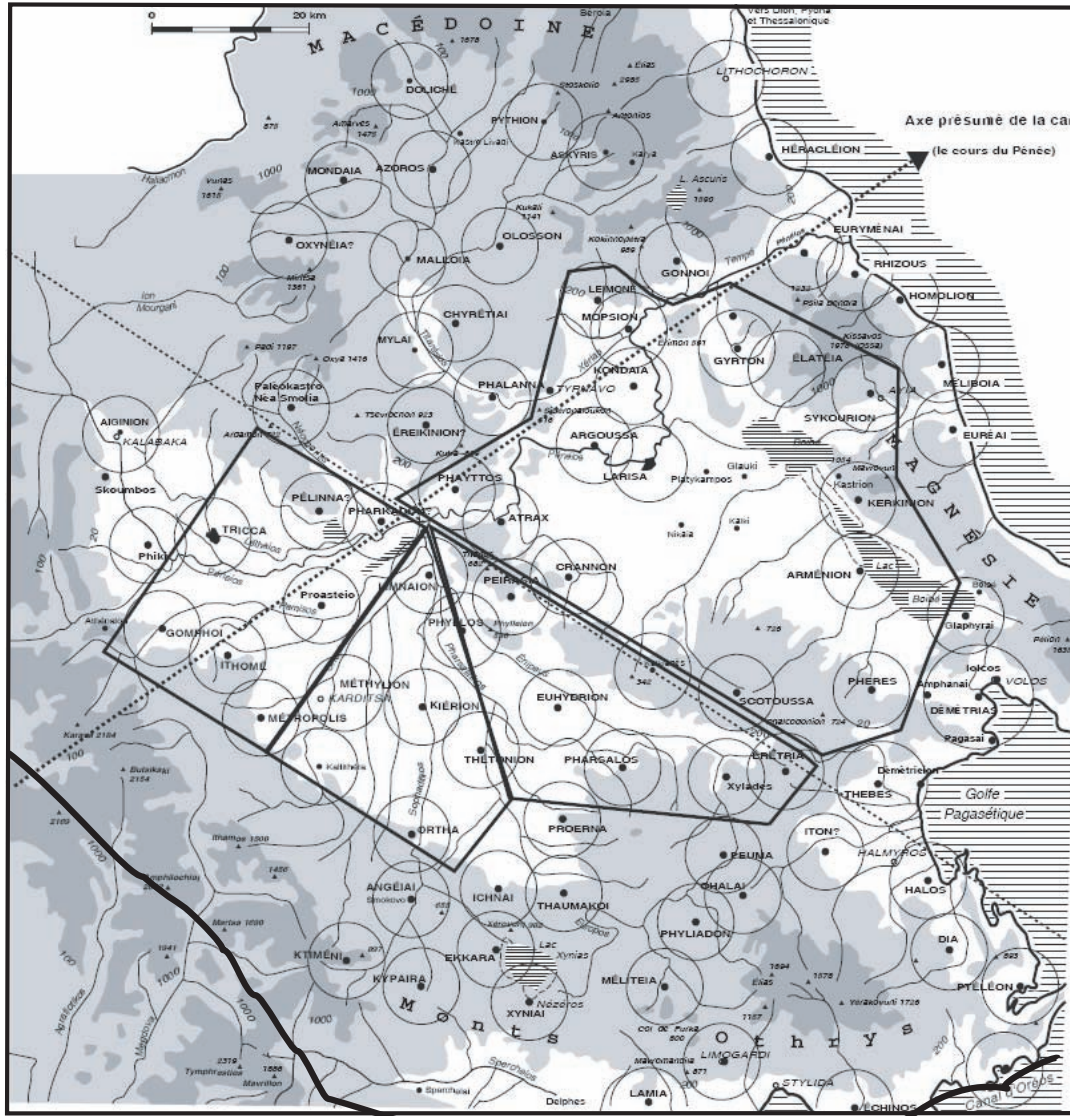
- Bengston H., 1964. *Die Strategie in der hellenistischen Zeit II*, München.
- Bosnakis D. – Hallof K., 2003. Alte und neue Inschriften aus Kos, I, *Chiron* 33, 229-232.
- Bouchon R., 2004. *Ethnos, koinon et territoire. Recherches sur le peuple des Ainianes*, Mémoire de 3e année, Athènes.
- Bouyia P., 2003. Lamian honours for Opountian judges in the middle of the third century B.C., *NumAntCl* 32, 143-155.
- Bouyia P., 2005. Insights into Narthakion of Phthiotic Achaia in Hellenistic Times, *NumAntCl* 34, 119-138.
- Bouyia P., 2006. Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τον οικισμό και τη νεκρόπολη του Ναρθακίου παρά το Λιμογάρι Φθιώτιδος, *ΑΕΘΣΕ* 1, 927-944.
- Cantarelli F., 1995. Tessaglia meridionale. Ricerche storico-topografiche. Il primo ciclo delle indagini (1989-1991): i sistemi viari antichi, *Bolletino di archeologia*, 16-18, 1992, 303-328.
- Cantarelli F. et al., 2008. *Acaia Ftiotide I. Indagini geostoriche, storiografiche, topografiche et archeologiche*, Soveria Manelli.
- Chambers M., 1957. The first Regnal Year of Antigonus Gonatas, *AJPh* 75, 385-394.
- Di Salvatore M., 1993. Οι Φερές και οι οχυρώσεις τους κατά την εποχή του Φιλίππου Β' του Μακεδόνα, *ΘεσΗμ* 24, 31-34.
- Doyen Ch., 2005. Tribole éginétique réduit ou drachme symmachique?, *RBN* 151, 39-48.
- Ehrardt Chr., 1978. Macedonians benefactors of Larisa, *ZPE* 31, 223-224.
- Ehrardt Chr. 1985. *Studies in the reigns of Demetrius II and Antigonus Doson*, Ann Arbor.
- Gabbert J., 1997. *Antigonus II Gonatas*, London.
- Gallis K., 1973-74. *ΑΔ* 29, 1973-74, 571 (décret de Larisa pour Onomakleis = *SEG* 29, 529; cf. *BCH* 104, 1980, Chronique, 463).
- Garcia-Ramon J.-L. – Helly, B. – Tziafalias, A. 2008. Inscriptions inédites de Mopsion: décrets et dédicaces en dialecte thessalien, dans Φωνής Χαρακτήρ Εθνικός. *Actes du 5e congrès international de dialectologie grecque, Athènes, 28-30 septembre 2006*, Athènes, 63-103.
- Grainger J.D., 1999. *The League of the Aitolians*, Leiden.
- Habicht Chr., 1968. Epigraphische Zeugnisse zur Geschichte Thessaliens unter der makedonischer Herrschaft, *Ancient Macedonia I*, Thessalonike, 269-273.
- Habicht Chr., 1972. Beiträge zur Prosopographie der altgriechischen Welt, *Chiron* 2, 126.
- Habicht Chr., 1981. Eine neue Urkunde zur Geschichte Thessaliens unter der makedonischen Herrschaft, dans *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson*, Thessalonike, 193-198.
- Habicht Chr., 1983. Makedoner in Larisa?, *Chiron* 13, 21-32.
- Habicht Chr., 1987. The role of Athens in the reorganization of the Delphic Amphictyony after 189 B.C., *Hesperia* 56, 59-71.
- Habicht Chr., 2007. Neues zur hellenistischen Geschichte von Kos, *Chiron* 37, 123-152.
- Hatzopoulos M., 1994. Thessalie et Macédoine: affinités et convergences, dans *Θεσσαλία*, 252.
- Hatzopoulos M., 1996. *The Macedonians Institutions under the Kings I*, Athènes.
- Hatzopoulos M., 2001a. L'organisation de l'armée macédonienne sous les Antigonides. Problèmes anciens et documents nouveaux, *Μελετήματα* 30, Athènes, 60-61.
- Hatzopoulos M., 2001b. La lettre d'Antigone Doson à Béroia et le recrutement de l'armée macé-

- donienne sous les derniers Antigonides, dans Frei-Stolba, R. – Gex, C. (éds.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique. Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey, Lausanne, 20-21 novembre 1998*, Berne, 45-50.
- Hatzopoulos M., 2006. *La Macédoine. Géographie historique- Langue - Cultes et croyances- Institutions, Travaux de la Maison René-Ginouvès 2*, Paris.
- Helly B., 1973. *Gonnoi I et II*, Amsterdam.
- Helly B., 1977. Poliarques, politarques et politophylaques, dans *Actes du 2e congrès Ancient Macedonia*, Thessalonique, 531-544.
- Helly B., 1979. Une liste des cités de Perrhébie dans la première moitié du IVe siècle av. J.- C., dans *La Thessalie. Actes de la Table Ronde 21-24 Juillet 1975 Lyon, Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen No 6. Série archéologique 5*, Paris, 251-265.
- Helly B., 1986. Accord de sympolitie entre Gomphoi et Thamiia (Ithomé), dans *Actas de Colloquio internacional de dialectologia griega de Miraflores*, Madrid, 167-200.
- Helly B., 1991. Décret de Triikka pour Orthotimos de Tyliissoss, *BCH* 115, 337-340.
- Helly B., 1992. Incursions chez les Dolopes, dans Blum I. – Darmezins L. – Decourt J.-C. – Helly B. – Lucas G. (éds.), *Topographie antique et géographie historique en pays grec*, Valbonne, 49-91.
- Helly B., 1995. *L'Etat thessalien, Aleuas le Roux, les tétrades et les tagoi*, Lyon.
- Helly B., 1999. Modèles, de l'archéologie des cités à l'archéologie du paysage, *BCH Suppl.* 34, 99-124.
- Helly B., 2001. Un décret fédéral des Thessaliens méconnu dans une cité d'Achaïe Phthiotide (IG IX 2, 103), *BCH* 125, 239-287.
- Helly B., 2004a. Sur quelques monnaies des cités Magnètes : Euréai, Euryménai, Méliboia, Rhizous, dans *Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία, αρχαίοι, βυζαντινοί και νεότεροι χρόνοι: πρακτικά της 7^{ης} Επιστημονικής συνάντησης, Βόλος, 24-27 Μαΐου 2001*, *Οβολός* 7, 101-124.
- Helly B., 2004b. Décrets de cités thessaliennes à Cos, *Chiron* 34, 87-107.
- Helly B., 2006. Un nom antique pour Goritsa?, *ΑΕΘΣΕ* 1, 145-169.
- Helly B., 2007, (à paraître). *La Thessalie de l'antiquité grecque et romaine*.
- Holleaux M., *Études* I, 270.
- Huguenot C., 2006. Caractéristiques architecturales des tombes de type macédonien en Grèce centrale, dans *ΑΕΘΣΕ* 1, 899-913.
- Intzesilogou C.G., 2006. The Inscription of the Kynegoi of Herakles from the ancient theatre of Demetrias, dans *Inscriptions and history of Thessaly, New evidence, Proceedings of the International Symposium in honor of the Professor Christian Habicht*, Volos, 67-77.
- Katarachias K.P., 2007. Φιλίνα Λαρισαία και Νικησίπολις Φεραία, δύο Θεσσαλές σύζυγοι του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας (4^{ος} αι. π.Χ.), *ΘεσΗμ* 51, 30-32.
- Kirsten E., 1953. Beiträge zur historischen Landeskunde, dans Philippson A., *Griechische Landschaften I. Thessalien und die Spercheios Senke*, Osloae, 288-292.
- Knoepfler D. 1991. *La vie de Ménédème d'Erétie de Diogène Laërce : contribution à l'histoire et la critique du texte des vies des philosophes*, Basel.
- Knoepfler D., 2001. Décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté, *Eretria* XI, Lausanne.
- Kramolisch H., 1978. *Demetrias II: Die Strategen des Thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der römischer Republik*, Bonn

- Laronde A., 1987. Cyrène et la Libye hellénistique. *Libykai Historiai: de l'époque républicaine au principat d'Auguste*, Paris, 380-382.
- Launey M., 1987. *Recherches sur les armées hellénistiques 2*, Paris.
- Le Bohec S., 1985. Les *philoï* des rois Antigonides, *REG*, 98, 105.
- Le Bohec S., 1993. *Antigone Dôson*, Nancy.
- Lefèvre Fr., 1998a. *L'Amphictionie pyléo-delphique: histoire et institutions*, Paris-Athènes.
- Lefèvre Fr., 1998b. Traité de paix entre Démétrios Poliorcète et la Confédération étolienne (fin 289 ?), *BCH*, 122, 109-141.
- Lefèvre Fr., 2002. Alexandre et l'Amphictionie en 336/5, *BCH* 126, 73-81.
- Liampi K., 1990a. Der makedonische Schild als propagandische Mittel in der hellenistischen Zeit, *Ποικίλα Μελετήματα* 10, 157-172.
- Liampi K., 1990b. Ein numismatische Zeugnisse für den Bund der perrhaibischen Tripolis im zweiten Viertel des 4. Jh. v. Chr., *JNG* 40, 11-16.
- Liampi K., 1998. Ekkara, eine Stadt der Achaia Phthiotis: ihre Lage nach den numismatischen Zeugnisse, dans *Stephanos nomismatikos, Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag*, Berlin, 417-439.
- Liampi K., 2000. The circulation of bronze Macedonian Royal coins in Thessaly, dans Mattusch C.C. – Brauer A. – Knudsen S.E. (éds.), *From the parts to the whole, Acta of the 13th International Bronze Congress, held at Cambridge, Massachusetts, May 28-June 1, 1996, Portsmouth - Rhode Island*, 221-225.
- Lucas G., 1997. Les cités antiques de la haute vallée du Titarèse, Etude de topographie et de géographie historique, *CMO* 27, Lyon, 81.
- Mari M., 2003. Al di là dell' Olimpo. Macedonia e grandi santuari della Greci dall'età arcaica al primo ellenismo, *Μελετήματα* 34, Athens.
- Martin Th.R., 1981. A third-century B.C. hoard from Thessaly at the ANS (*IGCH* 168), *ANSMN* 26, 51-77.
- Martin Th.R., 1982. The end of Thessalian coinage in silver: Macedonian policy or economic reality?, dans *Actes du IXe Congrès international de Numismatique*, Berne, 10-15 septembre 1979, Louvain, 157-164.
- Moretti, L. 1968. *Iscrizioni storiche ellenistiche: Testo critico, traduzione e commento II*. Florence.
- Μπούγια Π., 2006. Αρχαιολογικές Μαρτυρίες από τον οικισμό και τη νεκρόπολη του Ναρθακίου παρά το Λιμογάρδι Φθιώτιδος, dans *ΑΕΘΣΕ* 1, 927-944.
- Østby E., 1994. A Reconsideration of the Classical temple at Pherai, dans *Θεσσαλία* B, 139-142.
- Panagoroulou K., 2004. Coinage and sovereignty in Thessaly: the case of Gomphoi-Philippopolis, dans *Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία, αρχαίοι, βυζαντινοί και νεότεροι χρόνοι: πρακτικά της Γ' Επιστημονικής συνάντησης*, Βόλος, 24-27 Μαΐου 2001, *Οβολός* 7, 541-554.
- Pandermalis D., 1997. *Dion, Site archéologique et musée*, Athènes, 28.
- Παντερμαλής, Δ., 1999. *Δίον: η ανακάλυψη*, Αθήνα.
- Perlmann P., 2000. *City and sanctuary in ancient Greece: the Theorodokia in the Peloponnese*, Göttingen.
- Piraino M.T., 1954. *Antigono Dosone re di Macedonia*, Palermo, 61.
- Reinders H.R., 1988. *New Halos, a Hellenistic town in Thessalia, Greece*, Utrecht.
- Reinders H.R., 2004. Coinage and coin circulation in New Halos, dans *Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία, αρχαίοι, βυζαντι-*

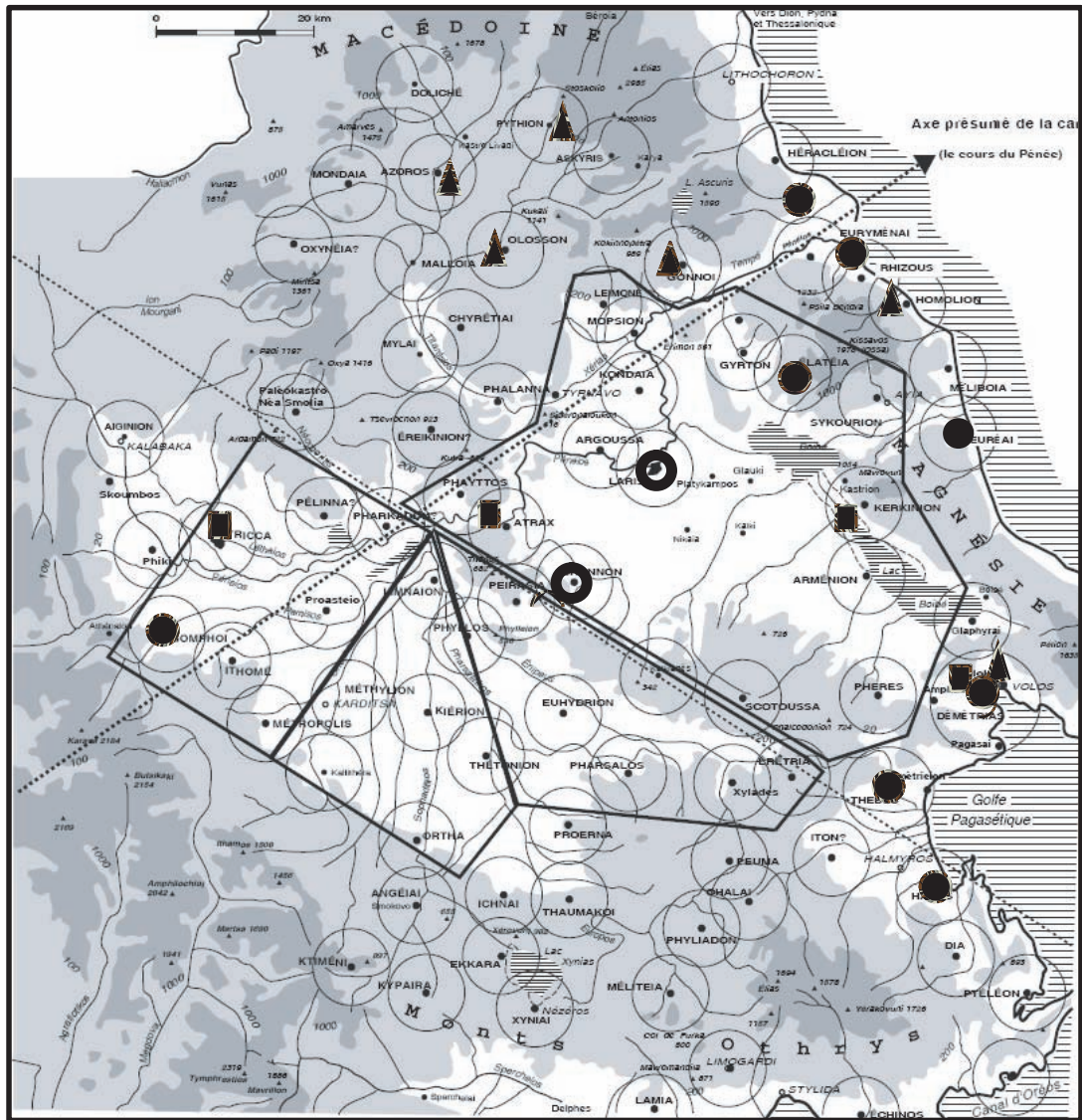
- νοί και νεότεροι χρόνοι: πρακτικά της Γ' Επιστημονικής συνάντησης, Βόλος, 24-27 Μαΐου 2001, Οβολός 7, 185-206.
- Rogers E., 1932. *The copper coinage of Thessaly*, Londres.
- Segré M., 1934. Grano di Tessaglia a Coò, *RivFil* 12, 169 sqq.
- Scholten J.B., 1999. *The politics of Plunder: Aitolians and their Koinon in the Early Hellenistic Era 279-217 B.C.*, Berkeley.
- Sprawski S., 2005. Philip II and the freedom of the Thessalians, *Electrum* 9 (2003), 55-66 (traduction en grec dans *ΘεσΗμ* 47, 17-32.
- Tarn W., 1913. *Antigonus Gonatas*, Oxford (repr. Baltimore 1969.).
- Treves P., 1934. *Athenaeum*, 393.
- Tsagari D.I., 2004. Thessaly within the sphere of influence of the Aetolian League. Circulation of the Aetolian coinage in the region, dans *Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία, αρχαίοι, βυζαντινοί και νεότεροι χρόνοι: πρακτικά της Γ' Επιστημονικής συνάντησης, Βόλος, 24-27 Μαΐου 2001, Οβολός 7, 223-234.*
- Τζιαφάλιας Α., 1992. Αρχαία Πελίννα. Απόπειρα Αρχαιολογικής Γνωριμίας, *Τρικαλινά* 12, 115-122.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Αναζητώντας την αρχαία Μελίβοια, dans *Θεσσαλία Β*, 143-152.
- Tziafalias A. – Haagsma M. – Karapanou S. – Gougla S., 2006. Preliminary results of the urban survey project at Kastro Kallithea, Achaia Phthiotis, dans *ΑΕΘΣΕ 2* (dans ce volume).

Territoires sous autorité macédonienne au début du 3e s. av. J.-C.

Fig. 1. L'espace thessalien sous les premiers Antigonides.

- Fondations et refondations
- ▲ Epistates
- Garnisons
- Autres agents du roi

Fig. 2. Fondations et refondations de cités, garnisons et agents du roi de Macédoine en Thessalie.

THE HELLENISTIC CITY OF NEW HALOS A CREATION OF DEMETRIOS POLIORKETES?

H. Reinder Reinders

Since 1976 a team of Dutch archaeologists and students has been cleaning and excavating houses, a sanctuary, walls, towers, the Acropolis Gate and the Northwest and Southeast gates of New Halos while colleagues from the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Vólos have been investigating the city's South Gate and the greater part of the city's western wall, due to the reconstruction of the national road. In this paper I want to present some results of the research of the last decade in New Halos and I will reconsider the old questions of where the Classical city of Halos was situated and whether Hellenistic New Halos was perhaps created by Demetrios Poliorketes.

THE LOCATION OF CLASSICAL HALOS

In the fourth and third centuries B.C. there were two cities named Halos: Classical Halos and Hellenistic New Halos, both situated close to the shore of the Pagasitikós gulf in Achaia Phthiotis, in classical times one of the marginal districts of Thessaly. Stählin situated Classical Halos on the eastern slope of Mount Óthris, west of the Hellenistic city¹. However, the archaeological remains on the hill belong to a twelfth-century Byzantine fort and the acropolis or keep of the city of New Halos².

In the gazetteer of the Thessalian *poleis* published by the Copenhagen *polis* centre, Decourt, Nielsen and Helly³ state that the location of Classical Halos is unknown. In their description of the data on Classical Halos they kindly mention my 'proposal' that the city was located on Plataniótiki Magoúla⁴.

Today, for those taking the trouble to visit the 'Magoúla' it is hard to believe that this is the site of a Classical city. The Plataniótiki Magoúla is situated in the backswamp east of New Halos, on an old beach ridge near the present shoreline. Until the 1990s it was generally supposed to be a prehistoric site. It proved difficult to persuade colleagues that the 'Magoúla'

---

1. Stählin 1924, 177-178.

2. Reinders 1988, 174-178.

3. Decourt *et al.* 2004, 714.

4. Reinders 1988.

was not restricted to a small elevation but, as had already been observed on a visit in 1976, extended over an area of at least eleven hectares⁵.

The survey of the Voulokalíva area in the 1990s resulted in the protection of Magoúla Plataniótiki⁶, but the surrounding landscape, a drained backswamp behind a beach ridge, has been completely destroyed and the site is surrounded by a series of industrial plants and waste dumps.

Admittedly, data on the site is scarce, and has either been only partly published in local, regional and Dutch periodicals or is not yet published at all; reason enough to briefly reconsider the question of the location of Classical Halos. First, we have written sources about the city. Demosthenes⁷ informs us of the location of Halos. In 346 B.C. an Athenian legation travelled to Pella, reaching Halos via Chalkis and Oreos while the city was besieged by a Macedonian army under Parmenion. The story by Demosthenes proves that the city was located close to the shore, because the legation was able to reach the city, even when it was under siege.

A survey of the Sóurpi plain and the southern part of the Almirós plain has documented only tiny Classical/Hellenistic sites, obviously farmsteads measuring c.0.1–0.2 ha. Only a few artefacts were collected at these sites, mainly pottery sherds⁸. The Magoúla Plataniótiki however, is strewn with artefacts. Fourth-century as well as Hellenistic artefacts have been found over an area of no less than eleven hectares: red-figured and black-glazed sherds, amphora knobs, loom weights, roof tiles and limestone blocks. These are the remains of a small city with possibly 2,000 inhabitants. The location of the site and the nature of the artefacts support the hypothesis that Magoúla Plataniótiki is the site of Classical Halos, since the only other site with architectural remains and fourth-century artefacts, situated on Paliokklísi hill near Karatsádagli, is too small and too far from the Pagasitikós⁹.

Unfortunately Classical Halos was excluded from the treaty between Philip II and the Athenians, and Halos was taken by Parmenion in 346 B.C.; the city was razed, its citizens expelled and the territory given to the city of Pharsalos, an ally of Philip II. Obviously, Halos bordered on the territory of Pharsalos and the city of Peuma did not yet exist.

I assume that after 346 B.C. the former citizens of Halos lived in the countryside in hamlets and small villages, much like the Phokians who had met the same fate. However, during a survey of the Almirós and Sóurpi plains we found only a very small number of Classical and Hellenistic sites. For the time being it is plausible to assume that the citizens continued to live near the ruins of the old city.

Since the 1970s the area between Classical Halos and the shoreline has completely changed, being transformed into the Almirós industrial area. The archaeological site is surrounded by the industrial plants of well-known companies as can be seen on Google Earth. As well, there is a lot of maritime and shipping activity as there had been in the days of Demosthenes.

---

5. Reinders 1988, 159-164; Reinders 1993.

6. Paper by Z. Malakasioti during the 2nd AETHSE meeting.

7. Demosthenes 19.163.

8. Reinders 2005a, 108.

9. Reinders 1993.

THE COURTYARD GATES OF NEW HALOS

Over the past decade, field work in Hellenistic New Halos has focused on the excavation of the Southeast Gate. The excavation of this gate by the Groningen Institute of Archaeology in collaboration with the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Vólos started in 1995. After seven campaigns, 2006 was the last field season. The city, including the gate, was destroyed by an earthquake around 265 B.C. (**fig. 1**).

The Southeast Gate of New Halos is preserved to a height of 3–4m but, unfortunately, no remains of the upper structure with interesting details have been found (**fig. 2**). After the earthquake of c.265 B.C., blocks of the gate structure were reused to build a farmhouse on the gate's ruins, which was inhabited between 260 and 220 B.C.. For a description and analysis of the gate remains please see the periodical *Pharos*¹⁰.

New Halos counted no less than three gates of the courtyard type: the Northwest and Southeast gates and the South Gate. I assume that a hypothetical Harbour Gate would also be of the same type¹¹. Characteristic of this type of gate is a courtyard, enclosed by two towers at the front, two side walls and two pairs of spur walls at the rear. The entrance between two spur walls could be closed by a two-leaved door (**fig. 3**).

Winter¹², in his book *Greek Fortifications*, states that engineers of the Demetrios Poliorketes' generation apparently did not consider the outer gate doors, between the two towers, as absolutely essential. It was only in mid-Hellenistic times that the Pnyx-Mouseion Gate at Athens was transformed from an open-fronted space into a closed court, with a two-leaved door at each end (**fig. 4**). It is the closest and only parallel for the gates at New Halos to be discovered so far. Part of the Pnyx-Mouseion Gate could not be excavated because it lies hidden under a church dedicated to Ayios Dimitrios.

After the earthquake of 265 B.C. the inhabitants of New Halos abandoned their houses, but the Southeast Gate was inhabited again from 260–220 B.C. and was used as a farmstead. The gate complex was remodelled to serve other functions. Around and within the gate, rooms have been excavated which were used for storage, food processing, weaving, water supply and other activities. The habitation of this farm was ended by a fire.

A COIN HOARD FROM THE SOUTHEAST GATE

What do we know about the foundation of Halos? Athamas was the legendary founder of Halos, the Classical city. Strabo also mentions the refounding of the city of New Halos in later times, but unfortunately there is a lacuna of ca. 15 letters at precisely the spot where the name of the founder is mentioned¹³: *sunoikisan oi Pharsalioi, oi Phthiotai, or sunoikise o Philippos*? Is there any archaeological evidence that may solve the problem?

New Halos is situated between a slope of Mount Óthris and a backswamp. It has a lower

10. Dickenson *et al.* 2006.

11. Reinders 2006.

12. Winter 1971.

13. Radt 2004.

town on the plain, an upper town on the slope and a small acropolis or, rather, a keep on the hilltop.

What is the archaeological evidence for the foundation of Hellenistic New Halos? One of the surprising finds of the first excavation campaign of the Southeast Gate in 1995, was a coin hoard dating to the end of the fourth century B.C. The hoard consisted of coins from Ephesos (tetradrachm), Tenos (tetradrachm and didrachm), Karystos (two didrachms), Chalcis (drachm), Boeotia (federal mint, hemidrachm), Histiaia (six tetrobols) and two drachms of Alexander III¹⁴. This is a strange composition because generally Thessalian coin hoards of this period mostly consist of coins of Philip II and Alexander III, with only a few coins from cities such as Athens and Larisa¹⁵.

Coins from five cities are represented in the hoard of the Southeast Gate, one of the Boeotian League, and only two worn coins of Alexander III. This is an anomaly in comparison with other Thessalian hoards of the same period: the numismatist Franke (pers. comm.) could not believe these coins were found together.

What happened in Thessaly in the last years of the fourth century B.C.? After the siege of Rhodos, Demetrios Poliorketes sailed his army and fleet to Chalcis via the Cyclades in 304 B.C. and in 302 B.C. from Chalcis to the Thessalian city of Larisa Kremaste. Demetrios restored autonomy to the citizens of Larisa.

In 302 B.C., the area of the Almiros or Krokian plain was witness to the struggle between Demetrios Poliorketes and Kassandros, the king of Macedonia. Kassandros approached the Almiros plain from the north via the cities of Pherai and Phthiotic Thebai. Demetrios Poliorketes approached from the south and captured the small cities of Andron and Pteleon. Diodoros Sikoulos describes Demetrios' advance. A city of Halos is not mentioned by Diodoros in his account of the events; obviously the city did not exist in 302 B.C.

The armies of Kassandros and Demetrios pitched camp opposite each other. Battle lines were drawn up, but neither came forward into battle. Demetrios left the battlefield to assist his father Antigonos against Lysimachos in Asia Minor. Obviously New Halos was founded in this period. Diodoros' story ends with the departure of Demetrios.

In my opinion the hoard found in the Southeast Gate reflects the journey Demetrios Poliorketes and his army made from Rhodos to Halos. Perhaps one of his engineers or soldiers lost the coins while helping to build the gate complex¹⁶.

ADJUSTED DIES

Coins found in the excavations at New Halos also support the hypothesis that Demetrios built the city. The city, gates and houses were destroyed by an earthquake around 265 B.C. and the finds reflect the coin circulation of that period. The greater part of the coins was struck by the city itself, but other coins from the cities of Achaia Phthiotis, Euboea and Lokris also circulated around 265 B.C.¹⁷.

---

14. Reinders *et al.* 1996; 2005b.

15. Thompson *et al.* 1973; Oiconomides 1994.

16. Reinders 2004, 187-189.

17. Reinders 1988; Reinders 2003

Zeus Laphystios is depicted on the obverse of the coins of New Halos with Phrixos clinging to the ram with the golden fleece shown on the reverse. The fixed die position of the bronze coins of Halos, twelve o'clock or six o'clock, is of particular interest.

As the striking of coins was done manually, the free upper die could be placed in any number of different positions in relation to the lower die. Consequently, the orientation of obverse and reverse of the finished coins could be quite random. During the Hellenistic period a trend towards a more regular die position spread from the mints of the Levant to the west; most often the vertical twelve o'clock position, occasionally the inverted six o'clock orientation¹⁸.

Adjusted dies first occur regularly in Greece proper in an issue of the Euboian League from about 300 B.C. In 304 B.C., with the conquest of Euboea by Demetrios Poliorketes, the Euboian League was revived and the League coinage of silver and bronze coins replaced the issues of the cities¹⁹. I assume that Demetrios, or a mint master in his army, was also involved in the bronze issues of the city of Halos and neighbouring cities.

The coins of Halos, Thebai, Peuma and Larisa have a monogram XA, possibly the mark of a mint master. Thebai and Larisa also issued coins of six and two grams which circulated in Halos, but these coins show fixed die positions less frequently. The coins of these cities need further study to prove the influence of Demetrios and the possible existence of a mint union.

GIGANTOMANIA

A third aspect in answering the question of who founded the city is the layout of New Halos: a lower town with houses for 9,000 inhabitants, an upper town with public buildings and a small keep, surrounded by almost five kilometres of city wall, fortified with 120 towers²⁰. Several gates gave access to the different parts of the city.

Marzolff²¹ argues that Halos is an exception in Greek town planning. 'Kaum irgendwo ist eine Mittelachse so deutlich betont, ist derart das orthogonal Schema der Binnenbebauung mit dem der Befestigung zur Einheit gebracht'.

The plan of the lower town shows a residential area with unusual elongated housing blocks²². Three of the gates have been excavated: The Northwest Gate and Southeast Gate giving access to the lower town, and the South Gate giving access to the upper town (**fig. 5**). The other two gates are hypothetical, but a Central Gate is essential for the connection between the lower and upper town. We cannot prove its existence because the gate lies buried under the national road²³.

Almost five kilometres of city wall, 120 towers in total and an impressive number of gates seem to match Demetrios Poliorketes' *gigantomania* and one may wonder whether he was perhaps responsible for this kind of *Imponierarchitektur*. Although one might expect larger fortification towers in this period, the number of towers is overwhelming. However, it is dif-

18. Mørkholm 1991.

19. Mørkholm 1991, 91; Picard 1979, 261.

20. Reinders 1988.

21. Marzolff 1994.

22. Reinders – Prummel 2003.

23. Reinders 2006.

difficult to prove the influence of Demetrios engineers, because only a few courtyard gates similar to the city's Southeast Gate have been excavated elsewhere.

ATHAMAS AND DEMETRIAS

One of the surprising finds from the Southeast Gate is a portrait of Athamas, the legendary founder of the Classical city, depicted on a tiny sherd of moulded ware from the end of the third century B.C. The inhabitants of New Halos apparently considered Athamas to be the founder of their city, though Demetrios Poliorketes, in my opinion, was responsible for the refoundation by *synoikismos* around 302 B.C.: *sunoikise o Demetrios*.

SUMMARY

**DE HELLENISTISCHE STAD NIEUW HALOS
EEN SCHEPPING VAN DEMETRIOS POLIORKETES?**

H. Reinder Reinders

Het archeologisch onderzoek in het gebied van de Klassieke stad Halos en Hellenistisch Nieuw Halos heeft zich in de laatste jaren toegespitst op de opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos en een survey in de vlakte van Sóurpi en het zuidelijk gedeelte van de vlakte van Almirós. Bij het onderzoek zijn nieuwe gegevens te voorschijn gekomen die ons inlichten over de ligging van Klassiek Halos en de stichter van Nieuw Halos.

Tijdens de survey is slechts een tiental vindplaatsen uit de Klassieke periode gevonden, meestal kleiner dan 0,2 ha. In de meeste gevallen gaat het om vindplaatsen met weinig vondsten zoals aardewerkscherven, dakpannen en bouwresten; mogelijk aanwijzingen voor de aanwezigheid van boerderijen in het landelijk gebied. Vergeleken daarbij is er een duidelijk verschil met de Magoúla Plataniótiki die over een oppervlakte van 11 ha dicht bezaaid is met aardewerkscherven, amfoorpunten, weefgewichten, dakpannen en bouwfragmenten die uit de Klassieke en Hellenistische periode dateren. Ook de ligging aan de kust pleit ervoor dat Klassiek Halos, ingenomen en verwoest in 346 v.C., op de Magoúla Plataniótiki lag.

Aanwijzingen dat Demetrios Poliorketes de stichter van Nieuw Halos was, zijn gevonden bij de opgraving van de Zuidoostpoort. Een kleine muntvondst bevat munten van steden langs de route die Demetrios in de periode 306-302 v.C. volgde van Rhodos naar Thessalië, toen hij tegenover Kassandros zijn kampement opsloeg in de vlakte van Almirós. De vaste stempelstand van de bronzen munten van Nieuw Halos ondersteunt de gedachte dat Demetrios bij de muntslag en de stichting van de nieuwe stad rond 302 v.C. betrokken was. Het grondplan van Nieuw Halos vormt binnen de Griekse stedenbouw een uitzondering: de muurlengte van 5 km, versterkt met niet minder dan 120 torens, de grote stadspoorten en de aansluiting van de bebouwing op de ommuring sluiten zeer wel aan bij Demetrios' neiging tot *gigantomania*. De vondst van een kleine scherf waarop Athamas staat afgebeeld laat zien dat de bewoners de legendarische stichter van Klassiek Halos nog niet waren vergeten.

BIBLIOGRAPHY

- Dickenson C.P. – Radloff L. – Reinders H.R., 2006. The Southeast Gate of the Hellenistic city of New Halos: description and analysis of the architectural remains, *Pharos* 13, 77-92.
- Decourt J.C. – Nielsen T.H. – Helly B., 2004. Thessalia and adjacent regions, in Hansen M.H. – Nielsen T.H. (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical poleis*, Oxford, 676-731.
- Marzolf P., 1994. Antike Städtebau und Architektur in Thessalien, in *La Thessalie, Quinze années de recherches archéologiques, 1975-1990, Bilans et perspectives 2*, Athens, 255-276.

- Mørkholm O., 1991. *Early Hellenistic coinage, from the accession of Alexander to the peace of Apamea (336–188 B.C.)*, Cambridge.
- Oeconomides M., 1994. Les trésors Thessaliens du Musée Numismatique d'Athènes, in *La Thessalie. Quinze années de recherches archéologiques, 1975–1990. Bilans et perspectives 2*, Athens, 335–338.
- Picard O., 1979. *Chalcis et la confédération Eubéenne. Étude de numismatique et d'histoire (IVe–Ier siècle)*, Paris.
- Radt S. (ed.), 2004. *Strabons Geographika*, Band 3, Buch IX–XIII, Text und Übersetzung, Göttingen.
- Reinders H.R., 1988. *New Halos, a Hellenistic town in Thessalía (Greece)*, Utrecht.
- Reinders H.R., 1993. Η Τοποθεσία της Άλου, *Αχαιοφθιωτικά, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών*, Almyros, 49–59.
- Reinders H.R. – Dijkstra Y. – Rondiri V. – Tuinstra S.J. – Malakasioti Z., 1996. The Southeast Gate of New Halos, *Pharos* 4, 121–138.
- Reinders H.R., 1997. Τα νομίσματα της Άλου, in *Αχαιοφθιωτικά. Πρακτικά του Β' Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών (1995)*, τ. α', Almyros, 105–120.
- Reinders H.R. – Prummel W., 2003. *Housing in New Halos, a Hellenistic town in Thessaly, Greece*, Lisse.
- Reinders H.R., 2004. Coinage and coin circulation in New Halos, in *Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία, αρχαίοι, βυζαντινοί και νεότεροι χρόνοι: πρακτικά της Γ' Επιστημονικής συνάντησης, Βόλος, 24-27 Μαΐου 2001*, Οβολός 7, 185–206.
- Reinders H.R., 2005a. Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Soúrpi: voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002, *Paleo-aktueel* 14/15, 104–110.
- Reinders H.R., 2005b. De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004, *Paleo-aktueel* 16, 84–88.
- Reinders H.R., 2006. Enceinte, Gates and Communication Lines of New Halos: a Reconstruction, στο *ΑΕΘΣΕ* 1, 137–143.
- Stählin F., 1924. *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart.
- Thompson M. – Mørkholm O. – Kraay C.M., 1973. *An Inventory of Greek Coin Hoards (=ICGH)*, The American Numismatic Society, New York.
- Winter F.E., 1971. *Greek fortifications*, London.

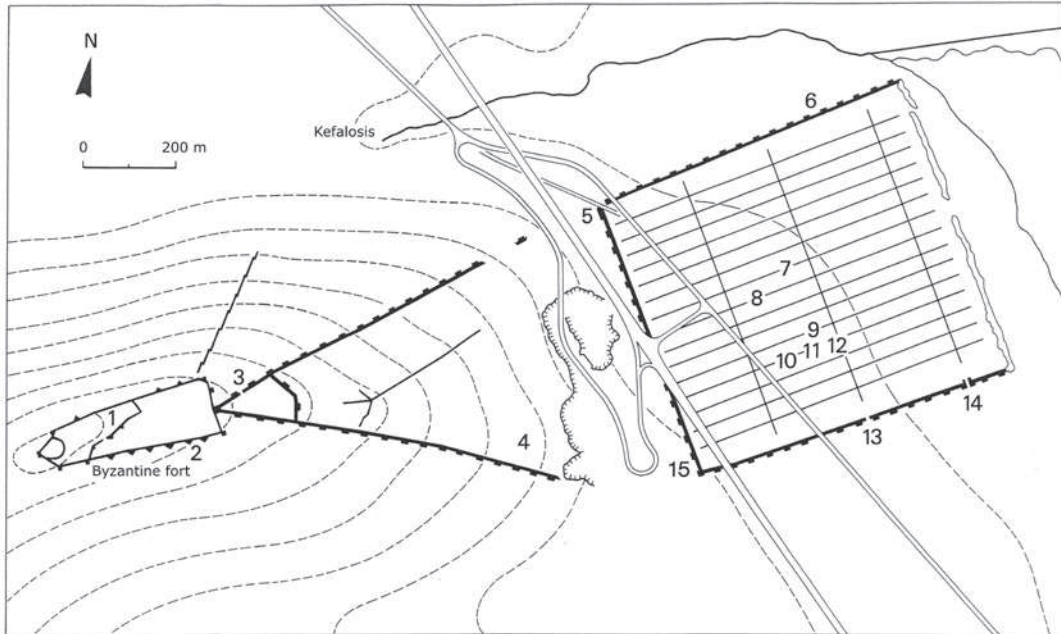

Fig. 1. Plan of the city of New Halos, showing the sites which were excavated (Southeast Gate = n° 14).

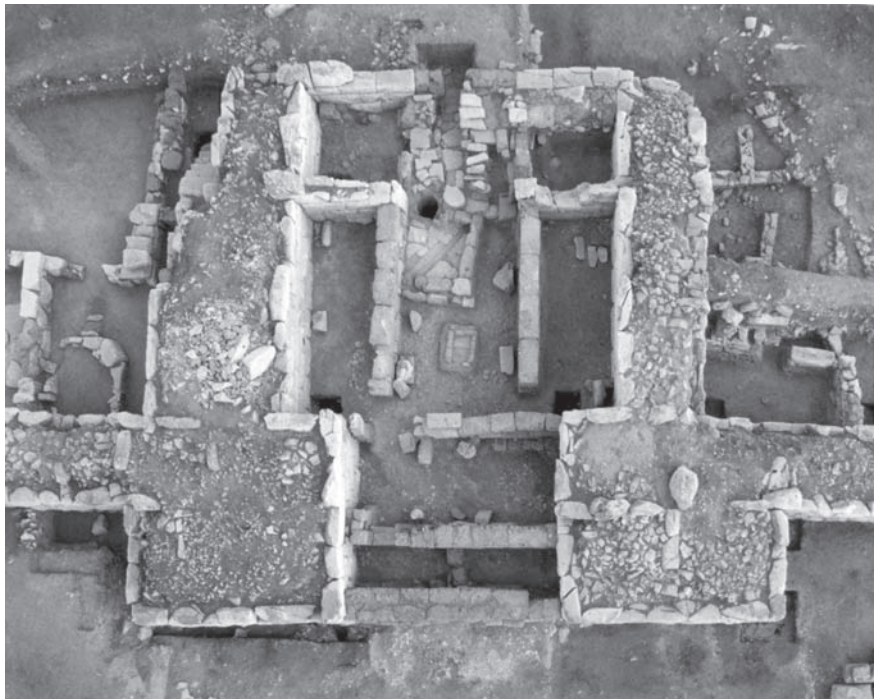

Fig. 2. Aerial view of the Southeast Gate.

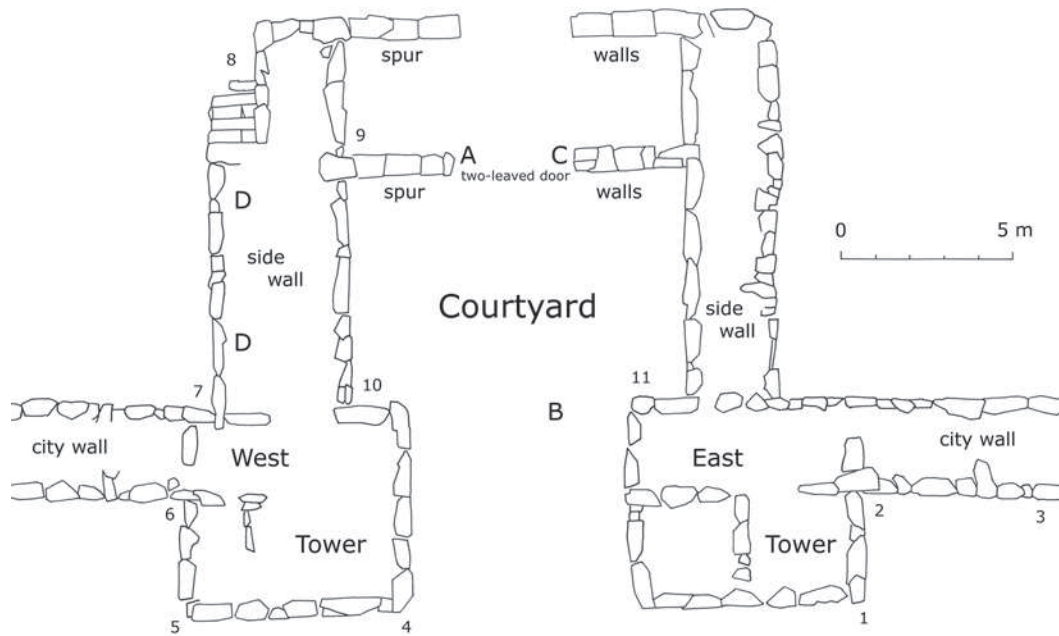

Fig. 3. Plan of the Southeast Gate.

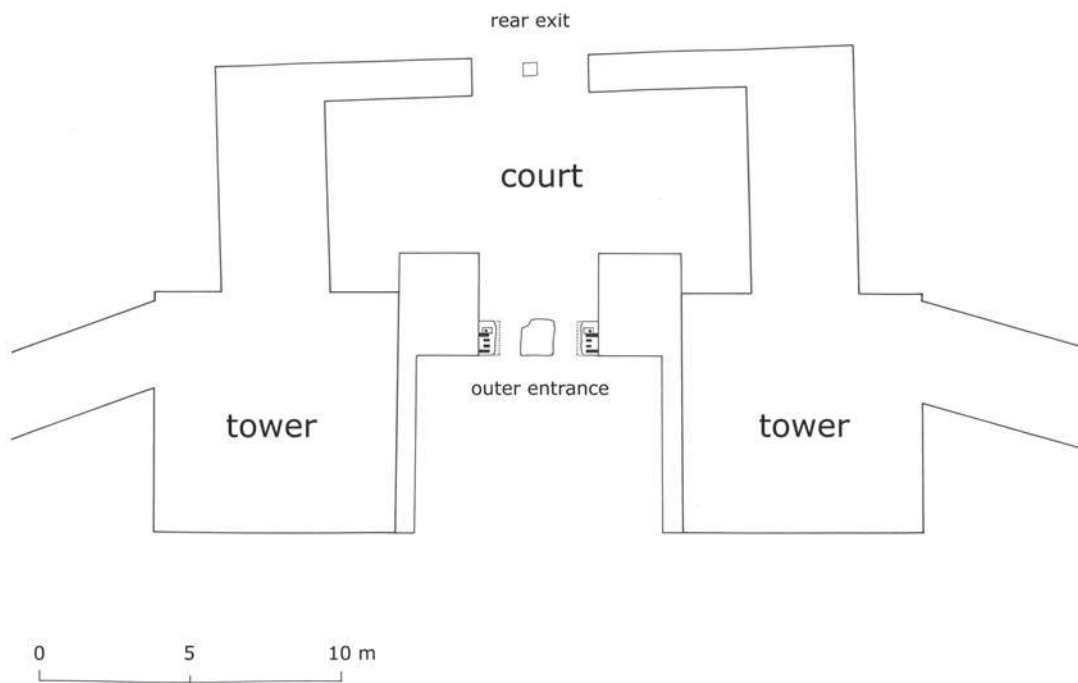

Fig. 4. Plan of the Pnyx-Mouseion Gate at Athens.

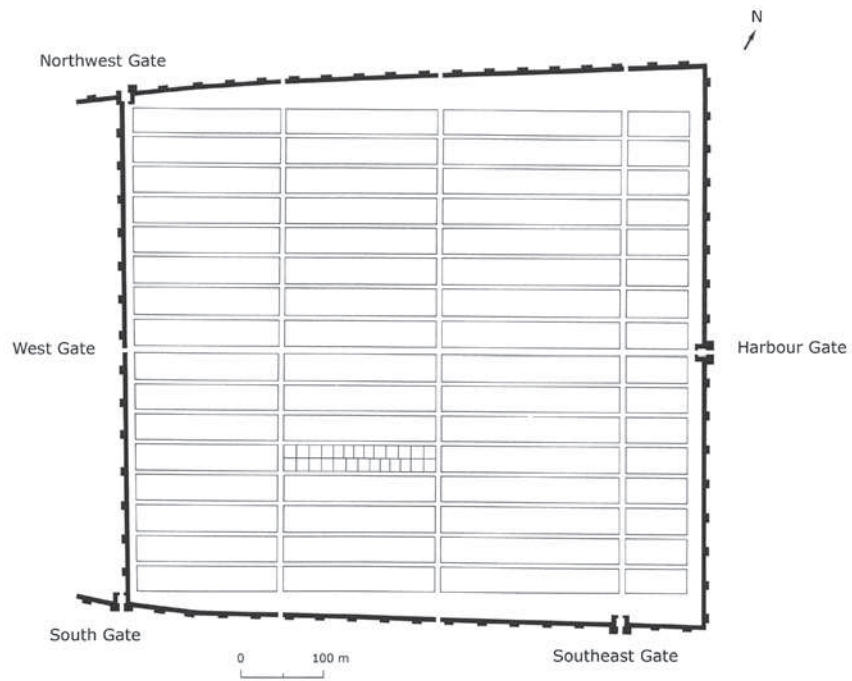

Fig. 5. Plan of the lower town of New Halos.

ΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ Ν. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Αιμιλία Καλογιάννη, Ιωάννα Οικονόμου, Βάσω Ροντήρη

Στο Δημήτρη Αραμπατζή†, αρχαιοφύλακα Προδρόμου

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη της αρχαίας Μητρόπολης αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα για δύο λόγους. Ο πρώτος αφορά στη σημασία της. Η Μητρόπολη κατέχει αδιαμφισβήτητα σημαίνουσα θέση στον αρχαιολογικό χάρτη της Θεσσαλίας, έχοντας παίξει σοβαρό ρόλο στα ιστορικά γεγονότα της περιοχής. Ο δεύτερος έχει να κάνει με το έμπυχο δυναμικό της Υπηρεσίας. Ως χώρος αρμοδιότητας των αρχαιολόγων της Εφορείας Αρχαιοτήτων του Βόλου, υπήρξε σημαντικός πυρήνας διάσωσης και ανάδειξης αρχαιοτήτων, αλλά και, μέσα από τη δυναμική τους παρουσία, πεδίο γόνιμης συνεργασίας και έρευνας.

1.1. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Η Θεσσαλία είναι μια κλειστή πεδινή έκταση που περιβάλλεται από μεγάλους ορεινούς όγκους. Αυτή η μορφή της στο χάρτη, αλλά και το εύφορο έδαφος με τους πλούσιους υδάτινους πόρους, της έδιναν μια αυτονομία ήδη από τα νεολιθικά χρόνια. Τα προϊόντα, άλλωστε, της γης της, σε συνδυασμό με τη γεωγραφική της θέση στο κέντρο του ελλαδικού κορμού, αποτέλεσαν αρκετές φορές αιτίες συγκρούσεων στην αρχαιότητα.

Η αρχαία Μητρόπολη ήταν κτισμένη στην πεδιάδα, στο νοτιοανατολικό άκρο της δυτικής οροσειράς των Αγράφων, δίπλα στον ποταμό Λάπαρδο, ενώ στο βορειοανατολικό άκρο βρισκόταν η άλλη μεγάλη πόλη, η Ιθώμη. Και οι δύο πόλεις αποτελούσαν φρούρια που δέσποζαν στην περιοχή μαζί με το Πελινναίον και τους Γόμφους σχηματίζοντας ένα τετράπλευρο. Από κει πέρασε και ο Καίσαρας στη διαδρομή που ακολούθησε από τους Γόμφους προς τη Φάρσαλο.

Η Μητρόπολη αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Άγγλο περιηγητή Leake¹, ο οποίος μιλάει για μια ελληνιστική πόλη δυτικά της Καρδίτσας στη θέση του χωριού Παλαιόκαστρο.

---

1. Leake 1967, 506-509.

Το όνομά αυτό πήρε το χωριό επειδή βρίσκεται πάνω σε αρχαία πόλη. «Μοιάζει», λέει, «με τη Μαντίνεια λόγω του κυκλοτερούς των τειχών της, αλλά και επειδή βρίσκεται στην πεδιάδα»².

Αργότερα ο Friedrich Stählin, βασισμένος στα στοιχεία του Leake αλλά και στις αρχαίες πηγές, τοποθετεί τη Μητρόπολη στη θέση που διατηρεί και σήμερα και που έχει ταυτιστεί πλέον με το σημερινό ομώνυμο χωριό³, ένα τέταρτο της ώρας δυτικά της πόλης της Καρδίτσας.

1.2. Η ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ⁴

Από τις αρχαίες φιλολογικές πηγές, πρώτος ο Στράβωνας αναφέρει ότι αρχικά η Μητρόπολη δημιουργήθηκε από το συνοικισμό τριών χωριών, στα οποία προστέθηκε αργότερα και η Ιθώμη. Ανήκε στην Εστιαιώτιδα, τη μία από τις τετράδες, στις οποίες ήταν χωρισμένη διοικητικά η Θεσσαλία. Εκεί, όπως αναφέρθηκε ήδη, ανήκαν και άλλες τρεις οχυρωμένες πόλεις, η Τρίκκη, το Πελινναίο και οι Γόμφοι⁵.

Η αρχαιότερη γραπτή μνεία της Μητρόπολης προέρχεται από επιγραφή των Δελφών του 358 π.Χ., όπου Μητροπολίτες προσέφεραν 120 δραχμές για την ανακατασκευή του δελφικού ναού του Απόλλωνα⁶. Τον 4^ο αιώνα π.Χ. τοποθετείται, σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία, και η κατασκευή του οχυρωματικού της τείχους⁷. Για τον 3^ο αιώνα π.Χ. τη σημαντικότερη είδηση μαθαίνουμε από τη συνθήκη των Βασαϊδών πάνω σε επιγραφή, όπου εγγυητές της φέρονται και ιερείς του Απόλλωνα από την Μητρόπολη⁸.

Σημαντικό σταθμό στην ιστορική της πορεία αποτελεί η ένταξή της, το 197/6 π.Χ., στο Κοινό των Θεσσαλών, όπου από τις πηγές μας παραδίδονται τα ονόματα τεσσάρων Μητροπολιτών στρατηγών⁹. Το 48 π.Χ. στις πολεμικές επιχειρήσεις του Καίσαρα κατά του Πομπήιου, ο πρώτος καταλαμβάνει την πόλη μετά από πολιορκία¹⁰.

Τέλος, ο Προκόπιος στο βιβλίο του «Περί Κτισμάτων» αναφέρει την ανακατασκευή και ενίσχυση των τειχών της Μητρόπολης τον 6^ο αιώνα μ.Χ.¹¹.

2. ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Οι ανασκαφές στη Μητρόπολη, κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο από το 1964, πραγματοποιήθηκαν με εντατικό ρυθμό τις δεκαετίες '80-'90 και είχαν σωστικό χαρακτήρα¹². Οι ανασκαφές αυτές ευθύνονται για την αρκετά καλή εικόνα που έχουμε σήμερα για τη ζωή των κα-

2. Leake 1967, 506.

3. Stählin 2002, 232-234.

4. Ευχαριστούμε τον Μπάμπη Ιντζεσίλογλου για τη συμβολή του στη συλλογή των ιστορικών στοιχείων.

5. Στράβων, *Γεωγραφικά* IX, 437, 438.

6. Bousquet 1989, 21,5.II.32.

7. Μπ. Ιντζεσίλογλου, προφορική πληροφορία.

8. Helly 1970, 161-189.

9. Kramolisch 1978, 75-77.

10. Caesar, *De bello civili* III, 81-82.

11. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων* IV, 3,5.

12. Για τα χρονικά των ανασκαφών μπορεί να ανατρέξει κανείς στο ΑΔ των ετών αυτών.

τοίκων στην αρχαία πόλη μέσα από τα μνημεία της, δημόσια και ιδιωτικά, τους δρόμους, την οχύρωση, και το νεκροταφείο. Την εικόνα συμπληρώνουν τα άφθονα κινητά ευρήματα.

Σημαντικό κομμάτι της αρχαιολογικής δραστηριότητας από το 1996 μέχρι και το 2003 αποτελεί η αποκάλυψη ικανού αριθμού κεραμικών κλιβάνων. Για να τους παρουσιάσουμε, αξίζει μια σύντομη ανασκόπηση της ανασκαφής τους, χωρίζοντάς τους σε δυο κατηγορίες: Σ' αυτούς που βρέθηκαν στον ιστό της πόλης και σ' αυτούς που βρέθηκαν έξω από αυτήν.

2.1. ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΩΝ ΚΛΙΒΑΝΩΝ

2.1.1. ΣΤΟΝ ΙΣΤΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ¹³:

1996: Οικόπεδο Κουκουζέλη¹⁴. Στον Ανατολικό Τομέα αποκαλύφθηκαν δύο κεραμικοί κλιβανοί (εικ. 1). Ο πρώτος (Κλιβανός Α) είναι κυκλικός και βρέθηκε στο νοτιοδυτικό άκρο της ανασκαφής σε χώρο που ορίζουν δύο κάθετοι τοίχοι (εικ. 2). Σώζεται η εσχάρα με τις οπές όπτησης και αποσπασματικά η είσοδος του από τα δυτικά. Για λόγους καλύτερης διατήρησης δεν ανασκάφηκε το εσωτερικό του (βλ. παρακάτω). Ο δεύτερος (Κλιβανός Β) είναι απιόσχημος και βρέθηκε προσκολλημένος σε τοίχο ενός δωματίου στο βορειοανατολικό συγκρότημα της ανασκαφής (εικ. 3). Η ανασκαφή στο εσωτερικό του αποκάλυψε τμήμα της θόλου και τον κυλινδρικό τοίχο στήριξης της εσχάρας στο μέσον. Η είσοδος του ήταν ανατολικά. Σε μικρή απόσταση από αυτήν βρέθηκε πίθος *in situ*. Ο κλιβανός αυτός περιείχε άφθονη κεραμική, ενώ κεραμίδες φαίνεται ότι έφραζαν το στόμιο του θαλάμου θέρμανσης.

Στον Δυτικό Τομέα της ανασκαφής βρέθηκε αγωγός νερού από ψαμμόλιθο στο εσωτερικό ενός δωματίου. Ένας δεύτερος αγωγός από κεραμίδες με διακόσμηση τύπου «X» βρέθηκε στον υπαίθριο χώρο του δωματίου. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε λάκκος που περιείχε τμήματα υαλοποιημένου πηλού. Κρίνοντας από το πλήθος των κεραμίδων και τους δύο πεσσούς από ψαμμόλιθο που σώζονται δίπλα στο λάκκο. Ο υπαίθριος αυτός χώρος θα πρέπει να στεγαζόταν.

Από τα υπόλοιπα πήλινα ευρήματα αξίζει να αναφερθούν, εκτός από τα αγγεία και τα ειδώλια, οι πήλινες πλάκες με ανάγλυφες παραστάσεις και μια πήλινη μήτρα με παράσταση γρύπα. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία ο χώρος και οι δύο κλιβανοί παρουσιάζουν μία χρονική διάρκεια ζωής από τον 4^ο π.Χ. μέχρι τον 4^ο μ.Χ. αιώνα.

1996-1997: Οικόπεδο Κωτούλα¹⁵. Βρέθηκε κεραμικός κλιβανός στη δυτική γωνία του οικοπέδου, σε έναν από τους χώρους που βρίσκονται Β-ΒΔ του κεντρικού διαδρόμου του κτιρίου (εικ. 4). Σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα των τοιχωμάτων του που μας επιτρέπει να καταλάβουμε ότι ήταν απιόσχημος. Σε απόσταση ενός μέτρου βρέθηκε πηγάδι με λίθινο περιχέλιωμα χωρίς ευρήματα και πίθος *in situ*. Τα πήλινα ευρήματα της ανασκαφής ήταν κεραμική, κεραμίδες ενσφράγιστες ή με επιγραφή, αγνύθες, σφήνες για τη στήριξη των αγγείων στον κλιβανό, μετρητής βάρους, τμήμα μήτρας, τμήματα ειδωλίων. Χρονολογείται από το 400 π.Χ.- 1^ο αι. μ.Χ.

13. Στον κατάλογο των ανασκαμμένων κεραμικών κλιβάνων στον ιστό της πόλης θα πρέπει να προστεθεί και η αποκάλυψη δύο κλιβάνων από τον Μπ. Ιντζεσίλογλου στη δεκαετία του '80: Ιντζεσίλογλου 1984, 147 και 1985, 195.

14. Ροντήρη 1996, 349-351.

15. Ροντήρη 1997α, 484-485.

1999-2000: Οικόπεδο Καρκαλέτση¹⁶. Βρέθηκαν δύο κεραμικοί κλίβανοι (εικ. 5): Ο κλίβανος 1 στο ανατολικό τμήμα των οικοδομημάτων ήταν απιόσχημος. Σώζονται τα τοιχώματά του, τα οποία ορίζονται από θραύσματα κεράμων, και το κυκλικό στήριγμα της εσχάρας επισκευασμένο. Το πήλινο δάπεδο του θαλάμου θέρμανσης ήταν καλυμμένο από στρώμα στάχτης, ενώ στο εσωτερικό του υπήρχαν θραύσματα της πήλινης εσχάρας. Ο διάδρομος πυροδότησης ορίζεται από κροκάλες ψαμμίτη. Το στόμιο του κλιβάνου έφραζε με κεράμους κάθετα τοποθετημένους και πηλό.

Ο κλίβανος 2 ήταν ορθογώνιας κάτοψης. Βρέθηκε στο δυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου με κατεύθυνση Α-Δ και σώζει μόνο το κάτω μέρος του. Αποκαλύφθηκε ο θάλαμος θέρμανσης και όπτησης των αγγείων. Τα τοιχώματα είναι από πηλό. Εσωτερικά βρέθηκαν τρεις εγκάρσιοι τοίχοι για τη στήριξη της εσχάρας. Το στόμιο δεν ανασκάφηκε. Εξωτερικά αποκαλύφθηκαν δύο λίθινοι αγωγοί νερού και αποθηκευτικός πίθος *in situ*, ενώ βορειότερα του κλιβάνου αποκαλύφθηκαν δύο πεσσοί από ψαμμίτη. Η αρχική μελέτη των αρχιτεκτονικών λειψάνων και των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής οδηγούν στη χρονολόγηση του χώρου στους ύστερους ελληνοιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

2002-2003: Κεντρική πλατεία Δημοτικού Διαμερίσματος Μητρόπολης, έργο διαμόρφωσης¹⁷. Βρέθηκαν δύο κεραμικοί κλίβανοι (εικ. 6). Ο κλίβανος α ήταν ορθογώνιας κάτοψης με κατεύθυνση Ν-Β. Σώζεται τμήμα του θαλάμου θέρμανσης που ήταν χωρισμένος σε πέντε μέρη από τέσσερις πλίνθινους τοίχους, εγκάρσια τοποθετημένους στον κατά μήκος άξονα του κλιβάνου. Οι τοίχοι ήταν κτισμένοι σε δύο σειρές πλίνθων με ίχνη καύσης και λεπτό στρώμα πηλού ως συνδετικό υλικό. Επίσης σώζεται τμήμα του τοιχώματος του πλίνθινου θαλάμου, ενώ το πλίνθινο στόμιο του κλιβάνου αποκαλύφθηκε αποσπασματικά. Το εσωτερικό του κλιβάνου δεν ερευνήθηκε.

Στον ευρύτερο ανασκαφικό χώρο βρέθηκαν λείψανα κτιριακού συγκροτήματος και αποθέτης με άφθονες ποσότητες κεραμικής και θραύσματα ρωμαϊκών αμφορέων που καταστράφηκαν στην όπτηση.

Νότια του κλιβάνου α σε απόσταση 1,50μ. αποκαλύφθηκε ο κεραμικός κλίβανος β που καταστράφηκε μερικώς από την κατασκευή του αποθέτη. Ήταν απιόσχημος με κατεύθυνση Β-Ν. Τα τοιχώματά του από πηλό σώζονταν σε καλή κατάσταση με εξαίρεση το ανατολικό τμήμα. Ο κλίβανος οριοθετούνταν από δύο θραύσματα κεράμων και έναν αργόλιθο. Δεν σώθηκε η εσχάρα παρά μόνο ο πήλινος πεσσός για τη στήριξή της. Εσωτερικά υπήρχε στρώμα στάχτης και λίγα όστρακα και ο πυθμένας ήταν από πατημένο χώμα. Σπόνδυλος δωρικού κίονα βρέθηκε σε μικρή απόσταση από το στόμιο του κλιβάνου.

Τα ευρήματα της ανασκαφής εκτός της κεραμικής ήταν αγγεία, αγνύθες, θραύσματα ενσφράγιστων κεράμων, πλίνθοι με διακόσμηση, ειδώλια, νομίσματα και μεταλλικά εργαλεία. Ο κλίβανος β χρονολογείται στα ελληνοιστικά χρόνια, ενώ ο κλίβανος α, τα θεμέλια και ο αποθέτης στο τέλος των ελληνοιστικών και στην αρχή των ρωμαϊκών χρόνων.

16. Β. Ροντήρη, ΑΔ 55, 2000, *Χρονικά* (υπό έκδοση).

17. Β. Ροντήρη, ΑΔ 58, 2003, *Χρονικά* (υπό έκδοση).

2.1.2. ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ

1997-1998: Επαρχιακός δρόμος Καρδίτσας-Μητρόπολης, έργο διαπλάτυνσης¹⁸. Στο δυτικότερο άκρο της ανασκαφής που βρίσκεται στην είσοδο του σύγχρονου χωριού αποκαλύφθηκαν τέσσερεις κεραμικοί κλίβανοι σε ζεύγη, οι οποίοι απέχουν μεταξύ τους ο καθένας 1,50μ περίπου και ανά δύο 5μ., δημιουργώντας, παρόλα αυτά, την εντύπωση συνόλου.

Ο κλίβανος Α ήταν ορθογώνιας κάτοψης (εικ. 7). Σώζεται σε καλή κατάσταση. Φέρει στο εσωτερικό τμήμα της εσχάρας με τις σύριγγες και τρία τοιχία στήριξης. Έχει προσανατολισμό Α-Δ. Την είσοδο φράζουν δύο τμήματα κίωνων δωρικού ρυθμού και ένας ακατέργαστος αργόλιθος (εικ. 8).

Το ίδιο σχήμα είχε και ο κλίβανος Β (εικ. 7). Αποκαλύφθηκε κατά το ήμισυ, γιατί το υπόλοιπο τμήμα του βρίσκεται κάτω από το οδόστρωμα με αποτέλεσμα να μην έχουμε σαφή εικόνα του εσωτερικού του. Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα του είναι η θόλος του θαλάμου θέρμανσης κτισμένη με αλληπάλληλες στρώσεις πλινθοκεράμων. Έχει προσανατολισμό Β-Ν. Την είσοδο έφραζε και εδώ τμήμα δωρικού κίονα.

Ο κλίβανος Γ ήταν μικρός απιόσχημος. Σώζεται μόνο το τοιχίο στήριξης της εσχάρας. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μονόμυξος λύχνος.

Ο κλίβανος Δ ήταν ορθογώνιας κάτοψης. Είναι κτισμένος με κεράμους και συμπαγείς μάζες πηλού. Σώζεται αποσπασματικά η εσχάρα με τις οπές και ένας πήλινος αγωγός. Το στόμιο έχει ημικυκλικό σχήμα και είναι κτισμένο με μάζες πηλού και κεραμικές πλάκες. Η είσοδος σώζει τέσσερα στρώματα εναλλάξ από το ίδιο υλικό (εικ. 8).

Σε απόσταση 20μ. ανατολικά των κλιβάνων βρέθηκε αποθήκη με μεγάλο αριθμό πλινθων και κομμάτια υαλοποιημένου πηλού, υλικό που προερχόταν από το εκάστοτε κτίσιμο και γκρέμισμα των θόλων των κλιβάνων.

Τα πήλινα ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνουν κεραμική, αγγύθες, τμήματα λύχνων, κεραμίδες ενσφράγιστες και μη, τρία πήλινα κολονάκια για τη στήριξη των αγγείων στο ψήσιμο, καθώς και δύο εκατοντάδες περίπου σφήνες για τον ίδιο σκοπό. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα η κατασκευή των κλιβάνων τοποθετείται στα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια.

2.2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ (πίν. 1)

Η συνολική ανασκαφική εικόνα στην αρχαία Μητρόπολη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διερεύνηση ύπαρξης κεραμικών εργαστηρίων μέσα στην πόλη, αλλά και έξω από αυτήν.

Οι κλίβανοι στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης καλύπτουν και τα τρία βασικά είδη, δηλ. τον κυκλικό, τον απιόσχημο και τον ορθογώνιο τύπο με επικρατέστερο τον απιόσχημο¹⁹. Το γεγονός αυτό παραπέμπει περισσότερο στη χρήση τους παρά στην χρονολόγησή τους, αφού η διάρκεια ζωής τους δεν αφορά μόνο μία χρονολογική περίοδο²⁰. Όλοι οι απιόσχημοι έχουν

18. Ροντήρη 1997β, 485-488 και 1998, 442-443.

19. Ζαούρη – Κατακούτα 2006, 60-62.

20. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 170.

			Σχήμα	Φραγή		Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα							
				Κεραμίδες	Λίθοι	Κτιριακά συγκροτήματα	Πίθοι in situ	Αγωγός νερού	Λίθινοι πεσσοί	Αποθέτης	Πηγάδι	Νεκροταφείο	
Εντός ορίων αρχαίας πόλης	Οικ. Κουκουζέλη 1996	Κυκλικός	√			√							
		Απίοσχημος	√	√		√	√	√√	√√	√			
		Ορθογώνιος											
	Οικ. Κωτούλα 1996-1997	Κυκλικός											
		Απίοσχημος	√					√				√	
		Ορθογώνιος											
	Οικ. Καρκαλέτση 1999-2000	Κυκλικός											
		Απίοσχημος	√	√									
		Ορθογώνιος	√			√	√	√√	√√				
Κεντρική πλατεία Μητρόπολης Καρδίτσας 2002-2003	Κυκλικός												
	Απίοσχημος	√	√										
	Ορθογώνιος	√			√	√			√				
Εκτός ορίων αρχαίας πόλης	Διαπλάτυνση Ε.Ο. Μητρόπολης – Καρδίτσας 1997-1998	Κυκλικός											
		Απίοσχημος	√						√		√		
		Ορθογώνιος	√√√	√	√√					√		√	

Πίν. 1. Συγκριτικός πίνακας των στοιχείων που προέρχονται από την ανασκαφική έρευνα των κεραμικών κλιβάνων στην αρχαία Μητρόπολη, Ν. Καρδίτσας.

ένα ακόμη κοινό σημείο, τον τρόπο φραγής της εισόδου, ο οποίος γίνεται με την τοποθέτηση κεραμίδων.

Ως προς τα αρχιτεκτονικά ή άλλα κατάλοιπα που συνοδεύουν τους κλιβάνους, αυτά είναι κοινά σε όλους τους τύπους. Το επικρατέστερο στοιχείο είναι οι πίθοι *in situ*, οι αγωγοί νερού και οι λίθινοι πεσσοί. Τα δύο τελευταία στοιχεία αποτελούν συνήθως τμήματα υπαίθριων χώρων όπου υπήρχε η εγκατάσταση κεραμικού εργαστηρίου. Σπανιότερο στοιχείο είναι ο αποθέτης για την απόρριψη άχρηστων ή κακοποιημένων αντικειμένων και ακόμη πιο σπάνιο το πηγάδι.

Οι κλίβανοι στο εσωτερικό της πόλης σχετίζονται ορισμένες φορές και με κτιριακά συγκροτήματα. Μερικοί βρίσκονται κοντά σε αυτά και όχι στο εσωτερικό τους και άλλοι προσκολλώνται σε κάποιο τοίχο ενός κτιρίου, μέσα ή έξω από αυτό. Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ήρθαν στο φως, τα περισσότερα κτιριακά λείψανα τα οποία σχετίζονται με τους κλιβάνους φαίνεται να αποτελούν προσθήκη σε μια δεύτερη μεταγενέστερη φάση, όχι απαραίτητα σε άλλη εποχή. Δεδομένου ότι η Μητρόπολη έχει μια διαχρονική κατοίκηση από τα ελληνιστικά στα ρωμαϊκά χρόνια, το παραπάνω στοιχείο μπορεί κάλλιστα να τεκμηριωθεί.

Οι κλίβανοι που βρέθηκαν έξω από την πόλη έχουν κοινά στοιχεία με τους άλλους ως προς τον τύπο αλλά και ως προς κάποια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που βρέθηκαν κοντά τους, όπως είναι ο αγωγός νερού και ο αποθέτης. Μια διαφορά υπάρχει ως προς τον τύπο, όπου δεν συναντιέται ο κυκλικός κλίβανος. Όμως η μεγαλύτερη ειδοποιός διαφορά είναι ότι στο χώρο που αποκαλύφθηκαν δεν βρέθηκαν κτίρια. Επίσης σημαντικό στοιχείο αποτελεί η γειτνίασή τους με το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης. Είναι γνωστό ότι τα κεραμικά εργαστήρια έδρευαν έξω από την πόλη ίσως για λόγους ασφάλειας.

3. Η ΑΠΟΚΟΛΛΗΣΗ

Από την πρώτη κιόλας αποκάλυψη των δύο κλιβάνων στο εσωτερικό της Μητρόπολης το 1996, κρίθηκε καλό ο ένας από τους δύο να αποκολληθεί και να μεταφερθεί στο Κονάκι Προδρόμου, όπου ήταν η έδρα της Υπηρεσίας, και τώρα έδρα της ΛΔ' ΕΠΚΑ. Άλλωστε τότε δεν ήταν γνωστή η ύπαρξη και των άλλων κλιβάνων, γι' αυτό και η μοναδικότητα του μνημείου στην περιοχή συνηγορούσε υπέρ της διατήρησής του. Αξίζει ίσως να τονιστεί ότι ήταν η πρώτη φορά που θα πραγματοποιούνταν μια τέτοια επιχείρηση και παρά τις διαβεβαιώσεις των συντηρητών που είχαν αναλάβει το δύσκολο αυτό έργο, υπήρχε πάντοτε η αγωνία για την επιτυχή έκβασή της²¹.

Τον Αύγουστο του 1998 μετά από την επιτυχία της παραπάνω επιχείρησης και την αποκάλυψη των κλιβάνων στο έργο της διαπλάτυνσης, αποφασίστηκε να αποκολληθούν τρεις από τους τέσσερεις κλιβάνους που είχαν βρεθεί εκεί. Το εγχείρημα ήταν πολύ πιο δύσκολο τώρα, διότι οι κλίβανοι είχαν βρεθεί στο επαρχιακό δίκτυο Καρδίτσας-Μητρόπολης, σημείο πολύ επικίνδυνο για μια τέτοια επιχείρηση. Όμως για άλλη μια φορά το έργο στέφθηκε με επιτυχία²².

21. Η διαδικασία της αποκόλλησης και της μεταφοράς του κλιβάνου αποτελεί ιδιαίτερο αντικείμενο στον τόμο της συντήρησης. Για το λόγο αυτό την ευθύνη της λεπτομερούς περιγραφής της την αναλαμβάνουν οι ίδιοι οι συντηρητές σε μια μελλοντική παρουσίαση.

22. Ευχαριστούμε θερμά τις συντηρήτριες Γιούλικα Ζαχαρίου και Έφη Παππαδογιάννη, οι οποίες συνέβαλαν τα μέγιστα στο δύσκολο και επίπονο έργο της αποκόλλησης. Για μια ακόμη φορά η συνεργασία μας υπήρξε άψο-

4. Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, τις χρονιές 2003 και 2004 πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στην κεντρική πλατεία του Δ. Δ. Μητρόπολης. Επειδή επρόκειτο για δημοτικό έργο, είχε δοθεί η υπόσχεση στη Δημοτική Αρχή ότι οι αρχαιότητες που θα αποκαλύπτονταν, θα γίνονταν επισκέψιμες. Όμως τα γεγονότα ανέτρεψαν τον αρχικό σχεδιασμό, αφού και οι δύο κλίβανοι που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφή σώζονταν αποσπασματικά. Για το λόγο αυτό αποφασίστηκε να μεταφερθεί από το Κονάκι Προδρόμου, όπου φυλασσόταν, στο χώρο της κεντρικής πλατείας ο κλίβανος που είχε αποκολληθεί το 1996 από το γειτονικό οικόπεδο Κουκουζέλη με σκοπό την ανάδειξή του. Ο κλίβανος βρίσκεται σήμερα στο χώρο της πλατείας κάτω από ξύλινο στέγαστρο (εικ. 9).

Η μουσειολογική μελέτη του Μουσείου Καρδίτσας συντάχθηκε από ομάδα εργασίας τον Ιούλιο του 2003. Θεωρώντας ότι η αποκάλυψη των αρχαιοτήτων πέρα από την αποκατάσταση του παρελθόντος σκοπό έχει και την ανάδειξή τους, στον εκθεσιακό χώρο του νέου Μουσείου και συγκεκριμένα στην ενότητα των αρχαίων πόλεων όπου ανήκει και η Μητρόπολη, έχει προβλεφθεί μία επιμέρους ενότητα με τον τίτλο «εργαστήρια και αρχαία κεραμική τέχνη». Η ενότητα αυτή θα περιλαμβάνει μία εκθεσιακή μονάδα με πήλινα αγγεία και σκεύη, τα οποία έχουν παραχθεί στα κεραμικά εργαστήρια της αρχαίας πόλης, καθώς και διάφορα αντικείμενα που βοηθούσαν στο έργο του κεραμέα. Η εκθεσιακή μονάδα θα πλαισιώνεται από εποπτικό υλικό με πληροφορίες για την αγγειοπλαστική τέχνη γενικότερα, αλλά και για τις ανασκαφές των κλιβάνων που βρέθηκαν στην αρχαία Μητρόπολη. Επιπλέον στον υπαίθριο χώρο του νέου μουσείου προβλέπεται η τοποθέτηση των καλύτερα διατηρημένων κεραμικών κλιβάνων με την απαραίτητη διαμόρφωση²³.

γη. Ευχαριστίες οφείλουμε και σε όλους τους εργατοτεχνίτες που βοήθησαν δείχνοντας τον ίδιο ζήλο στο πλευρό των συντηρητών.

23. Με την ανασκαφική έρευνα στην κεντρική πλατεία της Μητρόπολης έκλεισε και η θητεία μας στο Νομό Καρδίτσας. Ευχόμαστε στον Προϊστάμενο της νεοσύστατης Εφορείας Λεωνίδα Χατζηαγγελάκη, αλλά και στους παλιούς και νέους συναδέλφους μας καλή επιτυχία στο δύσκολο έργο που ανέλαβαν.

SUMMARY

THE CERAMIC WORKSHOPS AT THE ANCIENT METROPOLIS OF KARDITSA

Aimilia Kaloyianni, Ioanna Oikonomou, Vaso Rontiri

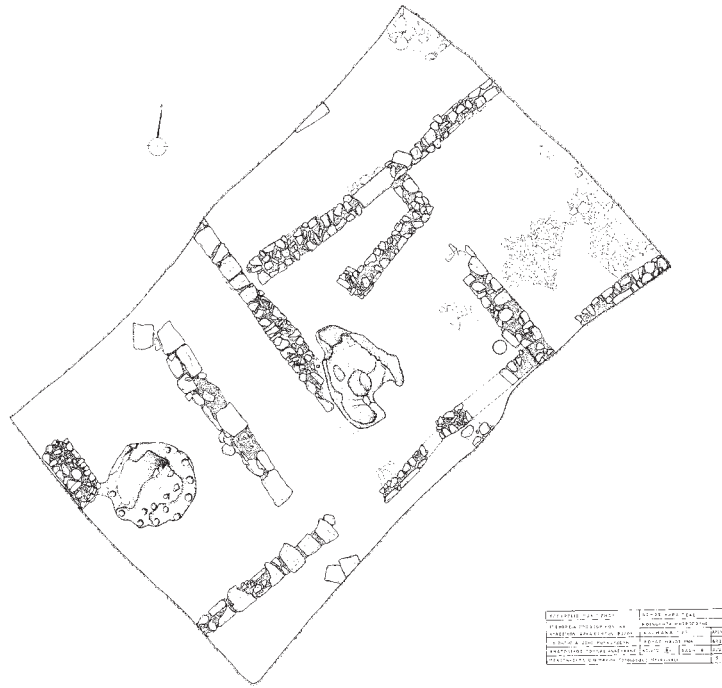
In the '80s and '90s salvage excavations in the ancient city of Metropolis, west of the town of Karditsa, have revealed a fair amount of pottery kilns, belonging to the hellenistic and roman periods. The present article presents all the evidence of the archaeological record in an attempt to draw some conclusions on the functioning of the potters' quarters of ancient Metropolis.

The kilns are divided into two main groups: those found inside the city walls and those outside, next to the cemetery. Each excavation is described separately. A table gives a picture of the archaeological evidence showing the different elements examined according to their shape, the way they are sealed and the architectural remains associated with them. Some conclusions are drawn relating to their use and exploitation of space.

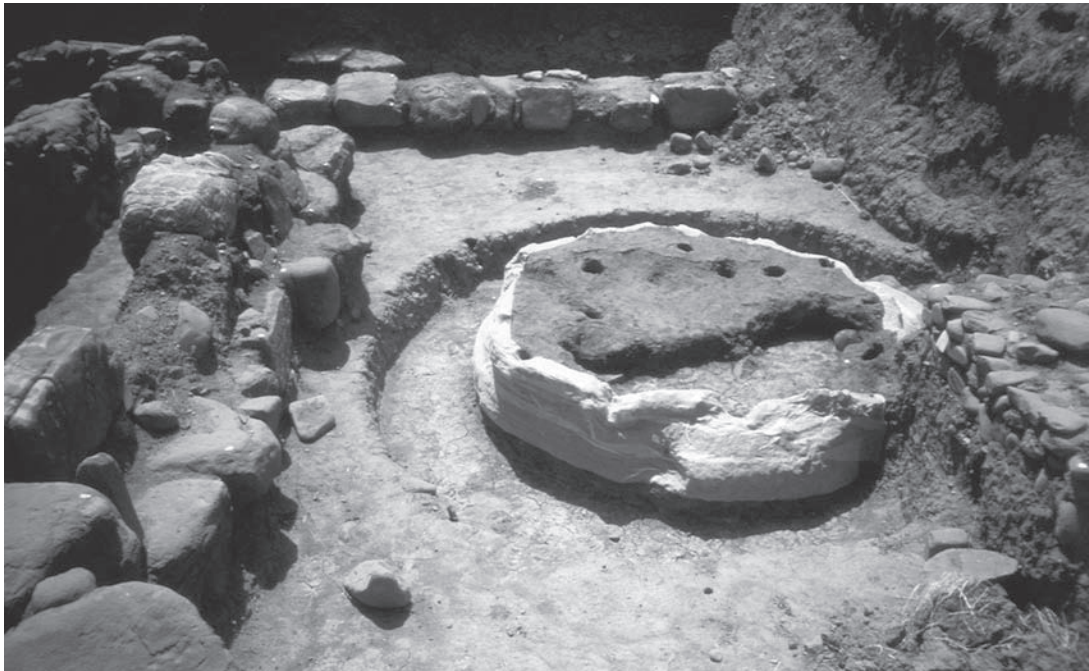
Finally, all the stages concerning the protection and rendering of the well-preserved pottery kilns are described, from their excavation and conservation procedure to their removing expedition and their exhibition to museums and public places.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bousquet J., 1989. *Corpus des Inscriptions de Delphes* II, Paris, 21, 5.Π.32.
- Ζαούρη Α. – Κατακούτα Σ., 2006. Κλίβανοι από κεραμικό εργαστήρι στην αρχαία Κραννώνα, στο *Θεσσαλική κεραμική. Χώμα και νερό από την Προϊστορία στην τρίτη χιλιετία*, Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Αθήνα, 50-64.
- Helly B., 1970. La Convention des Bassaidai, *BCH* 94, 161-189.
- Kramolisch H., 1978. Die Strategen des thessalischen Bundes vom Jahr 196 v.Chr. bis zum Ausgang der Römischen Republik, *Demetrius* II, Bonn, 75- 77.
- Leake W.M., 1967. *Travels in Northern Greece* IV, Amsterdam, 506-509.
- Ιντζεσίλογλου Χ., 1984. Οικόπεδο Γ. Γκουτζαμάνη, *ΑΔ* 39, *Χρονικά*, 147, πίν. 68β.
- Ιντζεσίλογλου Χ., 1985. Οικόπεδο Χρ. Παπαδούλη, *ΑΔ* 40, *Χρονικά*, 195, πίν. 47δ-ε.
- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου Β., 1998. Ο κεραμικός κλίβανος της Νέας Φιλαδέλφειας, στο *Μνείας χάριν. Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη, 161-175.
- Ροντήρη Β., 1996. Οικόπεδο Ζ. Κουκουζέλη, *ΑΔ* 51, *Χρονικά*, 349-351.
- Ροντήρη Β., 1997α. Οικόπεδο Θ. Κωτούλα, *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 484-485.
- Ροντήρη Β., 1997β. Έργο διαπλάτυνσης επαρχιακής οδού Καρδίτσας-Μητρόπολης (β' εργολαβία), *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 485-488.
- Ροντήρη Β., 1998. Διαπλάτυνση επαρχιακής οδού Καρδίτσας-Μητρόπολης (γ' εργολαβία), *ΑΔ* 52, *Χρονικά*, 442-443.
- Stählin F., 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία*, Θεσσαλονίκη, 232-234.

Εικ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής με τους κλιβάνους στο οικόπεδο Κουκουζέλη.

Εικ. 2. Ο κλιβανος Α στο οικόπεδο Κουκουζέλη στη διάρκεια της συντήρησης με σκοπό την αποκόλλησή του. Τώρα βρίσκεται στην Κεντρική Πλατεία της Μητρόπολης.

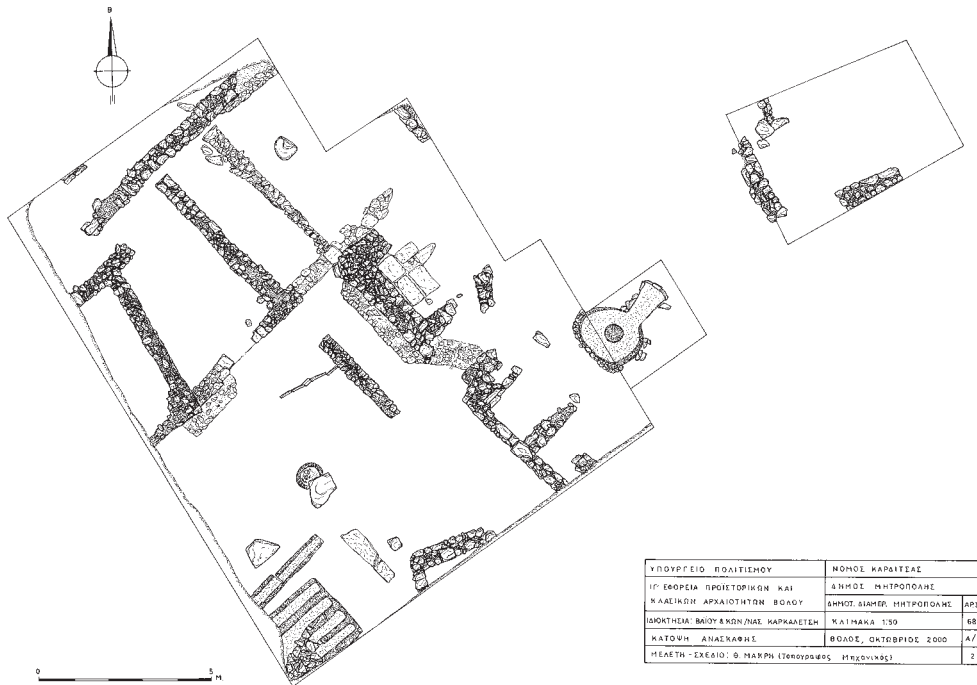

Εικ. 3. Ο κλίβανος Β στο οικόπεδο Κουκουζέλη. Διακρίνεται ο κεντρικός πεσσός για τη στήριξη της εσχάρας.

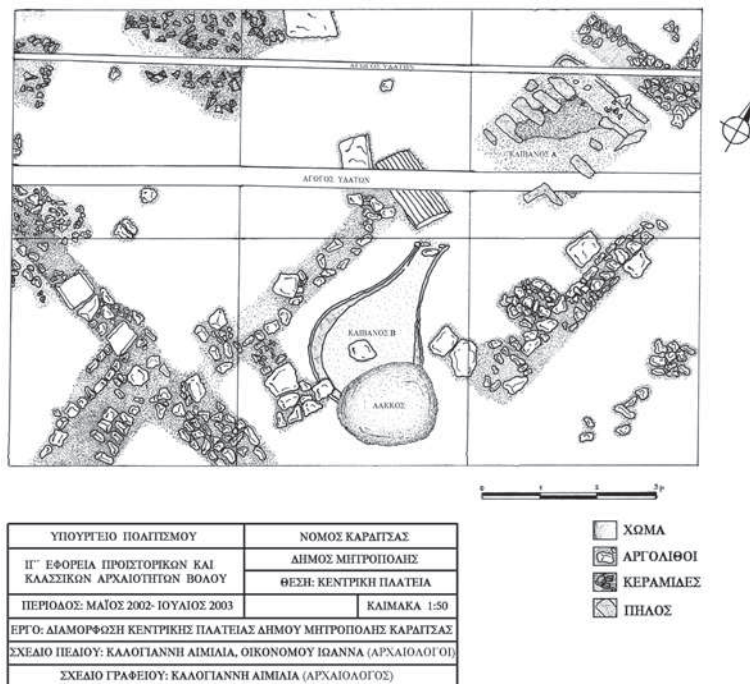

Εικ. 4. Κάτοψη της ανασκαφής στο οικόπεδο Κωτούλα.

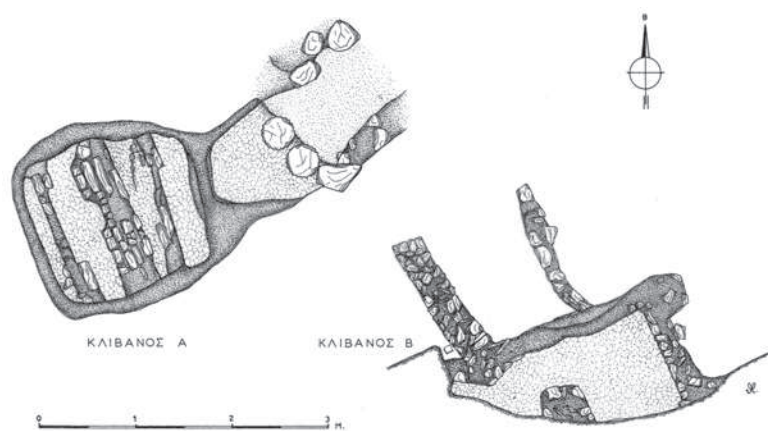

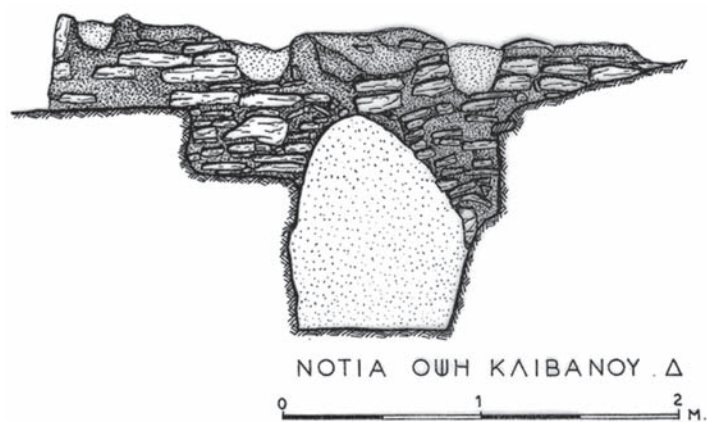
Εικ. 5. Κάτοψη της ανασκαφής στο οικόπεδο Καρκαλέτση. Διακρίνονται οι δύο κλιβανοί.

Εικ. 6. Κάτοψη της ανασκαφής στην Κεντρική Πλατεία της Μητρόπολης.

Εικ. 7. Κάτοψη των κλιβάνων Α & Β στο έργο διαπλάτυνσης της επαρχιακής οδού. Οι κλιβανοί βρίσκονται έξω από τον ιστό της αρχαίας πόλης.

Εικ. 8. Τομή του κλιβάνου Δ στο έργο διαπλάτυνσης της επαρχιακής οδού.

Εικ. 9. Ο κλιβανος με το στέγαστρό του στην Κεντρική Πλατεία της Μητρόπολης.

LA TAXE DES AFFRANCHIS ET LE FINANCEMENT DE LA VIE PUBLIQUE DANS LES CITÉS THESSALIENNES : NOUVELLE LECTURE DE DOCUMENTS DU IIE S. APR. J.-C.

Richard Bouchon

L'époque pendant laquelle Rome a administré la Thessalie a été longtemps négligée par les historiens¹. Il est vrai que les documents dont disposent les modernes sont plus rares et moins éloquentes que pour les périodes précédentes: l'épigraphie des cités thessaliennes se résume alors bien souvent à des listes d'affranchis, gravées avec plus ou moins de soin, sur des stèles ou des blocs appartenant à des constructions plus anciennes. On a longtemps considéré qu'un tel matériel ne permettrait, en aucune manière, d'élaborer ou d'ébaucher une quelconque réponse aux questions fondamentales posées par la présence et l'administration romaines : quel est le statut de la Thessalie dans l'*imperium Romanum* et quelle liberté lui fut alors laissée ? Quelle part revient aux cités dans l'organisation fédérale thessalienne ? Somme toute, la situation est à peine moins mal connue que celle du IIIe s. av. J.-C., face à l'impérialisme macédonien². On ne peut, par exemple, savoir de façon ferme si la Thessalie est alors rangée parmi les *populi liberi*, les peuples libres, auxquels Rome reconnaissait une certaine autonomie.

Cependant, je crois que la série formée par les « affranchissements » thessaliens n'a pas livré tous ses secrets et qu'elle permet de mieux comprendre l'organisation et la vie des cités thessaliennes d'époque impériale. Je prendrai ici l'exemple d'un bloc découvert dans la cité d'Hypata, dont la nature architecturale a été mal comprise, empêchant par là de saisir le lien qui unissait les documents gravés dessus.

LA PIERRE (fig.1)³

Le premier à avoir eu connaissance de ces inscriptions fut Ludvig Ross, alors à la tête du Service des Antiquités Nationales Grecques, au nom de la monarchie bavaroise. Dès 1834, la

---

1. Sur la Thessalie romaine, la plupart des travaux ont porté sur la chronologie des stratèges (Kroog 1908; Kramolisch 1975; Kramolisch 1978; Zachou-Kontoyianni 1985; Zachou-Kontoyianni 2003a; Zachou-Kontoyianni, 2003b), sur le droit (Babakos 1961). Les seules vues un tant soit peu synthétiques sont celles de Bowersock 1965 sur le statut de la Thessalie, de Helly 1980 sur la société et de Burrer 1993 sur les émissions monétaires d'Auguste à Hadrien. À quoi il faut ajouter à présent mes travaux de thèse (Bouchon 2005) et autres articles (Bouchon 2003; Bouchon (à paraître)a et b; Bouchon 2007).

2. Voir, dans les actes du présent colloque, la communication de B. Helly.

3. La pierre se trouve actuellement au musée de Thèbes de Béotie, où elle a été transportée avant la création de l'Éphorie de Lamia. J'ai grandement plaisir à remercier M. B. Aravantinos de m'avoir permis de la revoir en 2003.

reine Amélie le dépêche en Grèce centrale afin d'inventorier les vestiges antiques : la frontière de 1831 passait sur les crêtes de l'Othrys et la vallée du Spercheios faisait alors office de zone de contact avec le territoire encore sous la dépendance de la Sublime Porte. Ross copia tout ce qui sortait des mosquées que l'on démontait ou que l'on retransformait en églises. Mais il ne connut la pierre qui nous intéresse que par une copie que lui transmit le pope de Badrajik, nom ottoman d'Hypata, que Ross désigne pour sa part de son nom médiéval de Néai Patrai. Ross ne publiera le résultat de ses recherches qu'en 1861⁴.

Entre-temps ont été créés l' *Αρχαιολογική Εταιρεία* et son journal, l' *Αρχαιολογική Εφημερίς*; Kyriakos Pittakis en est le directeur. Les premiers numéros contiennent les centaines d'inscriptions mises au jour à Athènes pour l'essentiel, mais aussi provenant de l'ensemble du territoire de la jeune nation grecque, au gré des envois des correspondants. Une copie des textes contenus sur le bloc parvient à Pittakis, sous la forme de fac-similés : il en tire un rapide commentaire, mais les restitutions qu'il propose sont rarement judicieuses⁵.

Responsable du fascicule des *Inscriptiones Graecae* consacré à la Thessalie, O. Kern publie en 1908 une nouvelle copie des textes. Cependant, lors de son passage à Hypati, dans les toutes dernières années du XIXe siècle, le bloc est à moitié enterré, entraînant, dans la description de l'épigraphe allemand, une certaine confusion sur le contenu de chacune des faces du bloc. L'ensemble sera corrigé par G. Daux et P. La Coste-Messelière, qui ont vu la pierre à l'occasion de l'itinéraire qui les a menés « de Malide en Thessalie » après la Première Guerre Mondiale⁶. Les savants français tirent un croquis du bloc qu'ils interprètent comme appartenant à une ante d'un portique du gymnase d'Hypata. Ils ne remettent pas en cause les conclusions adoptées par leurs prédécesseurs concernant la nature des inscriptions.

LES INSCRIPTIONS

Kern distingue quatre documents sans relation les uns avec les autres. Le bloc est gravé sur trois faces.

Sur le **côté droit** quand on laisse à l'arrière la face non inscrite (**fig. 3**), se trouve une liste de noms, datée par deux stratèges thessaliens (Cocceius Lykos et Aristophylos), correspondant à l'enregistrement des affranchis « à la mode thessalienne », qui se voient dans l'obligation de verser une taxe à la cité pour qu'on reconnaisse leur nouveau statut. Cette liste est publiée par Kern comme *IG IX 2, 16* et ne comporte pas d'en-tête donnant le nom du magistrat responsable de la perception de la taxe et de la gravure des affranchis (στηλογραφία).

La **face antérieure** porte une seconde liste d'affranchis (**fig. 2**) : elle a été dressée par Zōilos fils de Paramonos, épimélète chargé de la caisse des affranchissements (ἐπιμελήτης τῶν ἀπελευθερωτικῶν χρημάτων⁷). Les esclaves ont été libérées pendant au moins trois ans, sous les stratèges Graeceius Proklos, Philiskos fils d'Aristoneikos et Isagoras, stratège pour la seconde fois. Il s'agit d'*IG IX 2, 21*.

Le **côté gauche** porte deux inscriptions (**fig. 4**). Dans sa partie inférieure a été gravé l'en-

4. Ross 1861, 475-478, no. 6a-c.

5. K.S. Pittakis, *AE*, 1839, nos. 193 à 195.

6. Daux – la Coste-Messelière 1924, 363-365.

7. Cette magistrature, apparemment propre à la cité d'Hypata, est mentionnée par plusieurs inscriptions d'Hypata : *IG IX 2, 17, 19* et, après relecture, 23.

registrement individuel d'un affranchi, Alexandros, par le même épimélète que celui de la face antérieure : Kern publie cette inscription à la suite de la précédente, sous le numéro *IG IX 2, 22*. Mais au-dessus de l'affranchissement a été gravée une liste de sommes versées à différents magistrats de la cité qui a été interprétée comme la donation d'un évergète local⁸. O. Kern place ce dernier texte à la fin du corpus de la cité d'Hypata, à la suite des stèles funéraires, parmi les inscriptions de nature indéfinie (*IG IX 2, 56*). Une fois encore, l'intitulé du document aurait été gravé sur un bloc posé au-dessus de celui-ci.

En somme, le bloc comprenait quatre documents, dont trois incomplets. Des listes d'affranchis avaient été gravées autour d'un texte commémorant les bienfaits d'un évergète de la cité, manifestation supplémentaire d'un système reposant, pour que les finances publiques puissent tourner, sur le bon vouloir des notables.

Dès 1975, B. Helly a remarqué que les deux listes des faces antérieure et droite ne faisaient qu'une, sans cependant en tirer toutes les conclusions nécessaires⁹. Le même magistrat a enregistré cinq années durant le nom des esclaves qui parvenaient à recouvrer leur liberté. Il ne s'agit pas d'enregistrements individuels comme dans les petites cités thessaliennes, mais d'une liste mise à jour régulièrement, peut-être en fin d'année, si l'on s'en remet aux différentes « mains » qui ont gravé les noms des affranchis et de leur ancien propriétaire sur les deux faces de ce bloc. Je tiendrais pour assuré que la succession des stratèges sur ces deux blocs est ininterrompue. Puisque le stratège Cocceius Lykos est connu par ailleurs pour avoir exercé sa fonction lors de la quinzième année de règne de l'empereur Hadrien, en 131/2 apr. J.-C.¹⁰, nous pouvons en déduire que les esclaves nommés dans ces listes ont été affranchis entre 128/9 et 132/3 apr. J.-C.

Ajoutons à cela que le bloc ne peut appartenir à l'ante d'un bâtiment : une moulure court sur les parties supérieure et inférieure de ses trois faces inscrites. Il faisait sans nul doute d'une base qui possédait peut-être un couronnement. Nul besoin de supposer un bloc posé au-dessus sur lequel aurait été gravé le début et/ou la suite des textes ici commentés. Le document *IG IX 2, 56* apporte la solution de cette énigme.

LES COMPTES DE L'ÉPIMÉLÈTE

Aucun commentateur ne s'est penché sur la valeur des sommes distribuées aux magistrats de la cité. 1500 deniers sont versés à chacun des deux gymnasiarques, Antandros fils d'Olympichos et Cassius Epaphras¹¹, à quoi il faut ajouter 847,5 deniers pour les deux trésoriers, Agathopous fils d'Agathopous et Leukios fils de Teimokratès. Le total représente une somme de 3847,5 deniers. S'il est bien étrange qu'un particulier donne une somme qui n'est pas ronde, il est tout autant curieux que celui-ci se soit appliqué à rassembler un multiple de 22,5. En effet, 3847,5 divisés par 22,5 font 171. Or, 22,5 est le montant, en deniers, de la

8. Pour O. Kern : « *Videntur recenseri quae homo privatus υπέρ της πόλεως magistratibus expenderit.* »

9. Helly 1975, 130.

10. *IG IX 2, 546* (liste de Larissa : ἐν στρ(ατηγῶ) Κοκη[ι] Λύκω ἔτους εἰ' Αὐτοκράτορος Καίσαρος Τραιανοῦ Ἀδριανοῦ Σεβαστοῦ, 1. 3-6).

11. Plutôt que Kassios fils d'Epaphras. À nos yeux, ce personnage qui possède la *civitas Romana* appartient à la famille de L. Cassius Pétraios, épimélète de l'Amphictionie de Delphes et ami de Plutarque (*CID IV 154*) : il doit être son fils.

taxe à laquelle sont soumis les affranchis et dont l'épimélète enregistre le versement dans sa caisse : ainsi Zōilos rappelle qu'Alexandre, qu'il a oublié dans la liste principale, a bien versé les 22,5 deniers prévus pour l'enregistrement, Ζώιλος Παραμόνου γεγονώς επιμελήτης τῶν ἀπελευθερικῶν χρημάτων προσαναφέρω καὶ Ἀλέξανδρον Ἀσκληπιάδου ἀπελεύθερον ξενικῆ δεδοκότα μοι τὰ τῆς στηλογραφίας (δηνάρια) κβ' <¹². Nous sommes donc amenés à conclure que l'argent distribué aux magistrats correspond à la somme rassemblée par l'épimélète Zōilos dans sa caisse des affranchissements.

En somme, la pierre ne porte qu'un seul et même document : les comptes de l'épimélète en charge pendant le règne d'Hadrien, comprenant, comme dans tout document comptable, les rentrées (versement de la taxe des affranchis) et les sorties d'argent (versement pour les réparations du gymnase / versement du reliquat aux trésoriers de la cité). À la fin de cet exercice comptable, Zōilos s'est aperçu qu'il avait oublié de graver le nom d'un affranchi qu'il a fait rajouter sous la liste rendant compte de l'utilisation du fonds qu'il avait à gérer.

LA DURÉE DU MANDAT DE L'ÉPIMÉLÈTE

La liste d'affranchis gravée sur les deux faces du bloc ne comprend pas 171 noms, la somme totale réunie par Zōilos nous faisant supposer que tel est le nombre d'esclaves libérés pendant son mandat. Lors de la stratégie de Graecius Proklos, 10 affranchis ont été enregistrés ; l'année suivante, sous Philiskos, il n'y en eut que 4 ; l'année suivante, sous la deuxième stratégie d'Isagoras, ils ont été 34 ; sous Cocceius Lykos, 4 ; enfin, sous Aristophylos, ils n'ont été que 2. Ce qui fait un total de 54 affranchis, auxquels il faut ajouter Alexandros, *in extremis*. Manquent donc 116 affranchis pour arriver à 171.

L'interruption de la moulure sur la face non inscrite du bloc et le travail de celle-ci indiquent qu'un second bloc était accolé à celui-ci : les listes annuelles des affranchis se poursuivaient sans doute sur trois faces de cet autre bloc¹³. La face gauche du présent bloc formait la dernière partie de ce long document. Les éditeurs du texte ont eu peine à comprendre ce que signifiait le mot πόλεως lancé en tête, au génitif : un étrange complément de γυμνασιάρχους disjoint du nom qu'il est censé compléter, le génitif de πόλις, sans qu'il y ait de lien grammatical avec γυμνασιάρχους, la fin d'une formule introduisant les dépenses de l'épimélète, ou, hypothèse à mes yeux la plus vraisemblable, la fin d'un nom au génitif composé en *-polis*, celui d'un *manumissor* ou d'un patronyme? Sagement, Kern ne tranchait pas en supposant que le texte commençait ailleurs. Le fait même que la somme totale qui y était mentionnée soit un multiple de 22,5 m'incite à penser que rien ne manque de la partie concernant l'utilisation de l'argent de la caisse, que ce premier mot appartienne ou non à la formule qui lui servait d'introduction.

Le reliquat de la somme non versée aux gymnasiarques rejoint le trésor de la cité, puisqu'il est remis aux *tamiai*. Comme dans les autres cités thessaliennes, les trésoriers d'Hypata exercent leur mandat pour une durée de six mois. Cependant, les documents du début de l'époque

12. Le X barré reprend le signe latin de la dizaine pour signifier le denier, calculé selon un système décimal ; le crochet oblique ouvert en représente la moitié droite, donc un demi denier.

13. Je remercie chaleureusement D. Rousset d'avoir attiré mon attention sur cette possibilité. Les 3 faces « disponibles » de ce bloc devaient comprendre chacune 40 noms d'affranchis. La moyenne des deux faces du bloc conservé, compte tenu de la place prise par l'intitulé du document au début de la face antérieure, est plutôt d'une trentaine de noms : il faut peut-être en déduire que le second bloc avait une taille un peu supérieure à celui-ci.

impériale ne font pas la différence entre les semestres d'exercice et ne font référence qu'aux deux trésoriers de l'année¹⁴. On peut supposer qu'Agathopous et Leukios sont les trésoriers en fonction l'année de la sortie de fonction de Zôilos.

L'épimélète Zôilos a auparavant effectué deux versements d'un même montant aux gymnasiarques « pour la réparation du gymnase », l'un à Aristandros, l'autre à Cassius Epaphras. On ignore presque tout de l'organisation du gymnase d'Hypata : la présente inscription est d'ailleurs la seule attestation de la fonction de gymnasiarque pour cette cité qui ne possédait qu'un seul gymnase, si l'on en croit l'utilisation de l'article dans la formule εις την επισκευην του γυμνασιου. La fonction de gymnasiarque y était-elle annuelle ou collégiale et semestrielle, comme celle de trésorier¹⁵? La première solution aurait ma préférence puisque les comptes recensent deux versements distincts et non un seul à un collège de magistrats. Ces opérations ont eu lieu dans le courant du mandat de Zôilos : le premier versement évidemment après qu'une telle somme (1500 deniers) a été recueillie, c'est-à-dire au plus tard après 67 affranchissements, ce qui devait être possible dès l'année du stratège Aristophylos ; le second quelques années plus tard, sans doute vers la fin du mandat de Zôilos, Cassius Epaphras pouvant être le gymnasiarque en fonction lors de la dernière année d'exercice de l'épimélète.

Zôilos exerça donc la fonction d'épimélète pendant bien plus de cinq ans, sans doute une dizaine d'années durant, les différences de « mains » montrant que la liste des affranchis était gravée au fur et à mesure, peut-être une fois l'an, et qu'à la sortie de son mandat, l'épimélète effectuait une sorte de « reddition de compte » qui faisait (ou qui a fait au moins une fois) l'objet d'une gravure sous une forme très simplifiée¹⁶.

Le texte peut se présenter de la façon suivante :

DOCUMENTS D'UN ÉPIMÉLÈTE DE LA CAISSE DE AFFRANCHISSEMENTS Hypata – 128/ca 140 ap. J.C.

Cour du musée de Thèbes de Béotie : inv. 850. Base moulurée de marbre gris, gravée sur trois faces. Face arrière simplement ravalée. Prenant en compte le texte d'IG 56, sur la face droite, Daux pense que la pierre est la base d'une ante du gymnase. Les moulures supérieures et inférieures m'incitent à penser qu'il s'agit plutôt du corps d'une base. Dim. = 64 x 72 x 58 cm. H.I. : (faces 1 et 2) 2 à 4 cm (F) ; int. : 1 à 1,5 cm ; (face 6) : 1,5 à 4,5 cm ; int. 2 à 3 cm.

K.S. Pittakis, *AE*, 1839, n° 193 (face 2), 194 (face 6) et 195 (face 1) (fac-similé de Iatridis) (Le Bas – Foucart 1853, n° 1133-1135) ; Ross 1861, 475-478, n° 6a, b et c (sur la copie d'un pope) ; O. Kern, *IG IX 2*, 1908, n° 16, 21, 56 et 22.

Cf. Rench 1908, 85-86 ; Daux G. - la Coste-Messelière P. 1924, 363-365 (croquis de la

14. *IG IX 2*, 12 et 18, qu'il faut sans doute placer à l'époque d'Auguste.

15. A partir du 2e tiers du IIe siècle av. J.-C., Larissa possède deux gymnases qu'ont à administrer deux paires de gymnasiarques : Γαλλίης 1980, 252-256, no. 2, l. 5-9.

16. On sait combien il faut être prudent dans l'emploi de ce terme pour les comptes, au Ier siècle av. J.-C., des agonothètes des cités de Béotie (Fröhlich 2004, p. 495-504), qui semblaient ne faire graver ces documents que pour mettre en avant des dépenses sortant de l'ordinaire.

pierre, fig. 14 ; corrections = *SEG III 457*) ; A.S. Arvanitopoulos, *Polémôn* 1, 1929, 127 (face 6) ; P. Charneux, *BCH* 80, 1956, 606 (correction de Δεοντίσκος en Λεοντίσκος) ; Babakos 1961, 104 (l. 11-13 de face 2 : cas, selon lui, de co-propriété non familiale) ; Helly 1975, 130 (revoit la pierre au musée de Thèbes de Béotie, en mai 1972 ; stratège Graeceius Proklos).

N° Code GHW (Lyon) = 3369

- Face 1** Ζω(ῖ)λον τοῦ Παραμόνου τοῦ ἐπιμελητοῦ τῶν
[ἀπελε]υθερικῶν χρημάτων ἀναγραφῆ τῶν δεδω-
[κότ]ων τῇ πόλει τὸ τῆς στηλογραφίας ἀργύρι-
4 [ον]· **στρ(ατηγοῦντος) Γραικκῆϊου Προκλου**· Σεκοῦνδα (ἀ)πὸ Σώ-
- - ξενικῆ· Ἐπαφρῶ ἀπὸ Ἀπάτης καὶ Στρατολάου
καὶ Σωσιπάτρου ξενικῆ· Οἰκονομία Ἐπίτευξις
Ἀβάσκαντος Τυχικῆ Τυχικῆ ἀπὸ Κλείτου τοῦ Πὸ-
8 λυξένου ἀπελευθέρου ξενικῆ· Μελιτίνη ἀπὸ - -
ρου· Δρακοντῶ καὶ Αὐξίβιος ὁ νεώτερος ἀπὸ Ἀσκλη[πι]-
[ά]δου. **στρ(ατηγοῦντος) Φιλίσκου τοῦ Ἀριστονεΐκου**· Ζωῖλα [ἀπὸ]
Ζωσίμου· Ζώσιμος ἀπὸ Συμφερούσης· Τ- -
12 ἀπὸ Ξένωνος· Πάρδαλις ἀπὸ Στρατονε[ίκου].
στρ(ατηγοῦντος) Εἰσαγόρου τὸ β΄· Εὐρετος ἀπὸ Φιλέρω[τος]
τοῦ καὶ (Λ)εοντίσκου τοῦ Φιλέρωτος ξενικῆ·
Λύκος ἀπὸ Ἐλευθερίου· Εὐτυχος ἀπὸ Εὐκάρ-
16 που· Ζωπύρα ἀπὸ Ἐπαγάθου· Λύκος καὶ Ἀνθέ[α]
ἀπὸ Ἀσκληπιάδου· Θεογένης Ἀντίπατρος
Σωσυβία Μάντα Μάξιμος Παράμονος Νέ-
μεσις Εὐφρόσυνος Λέων Εὐθυμία
- Face 2** Εὐτυχίς Εὐτυχος Εὐφροσύνη Εὐτύ[χ-]
Κλεοπάτρα Ἀγάθων Ἀντίγονος Εὐθυμί-
δάς Εὐμαχος Εὐφράνωρ Ἀγάθων Μενέ-
4 δάμος π[ά]ντες ἀπὸ Νεικοστράτου ξενικῆ·
Πρεῖμος ἀπὸ Ἐπιγόνης· Δάμων ἀπὸ Ἀν-
δρομένου[ς]· Δορυφόρος ἀπὸ Γεμί[νου]
καὶ Ἐπαγάθου· Εὐτυχος ἀπὸ Νεικοῦ[ά]-
8 ου τοῦ καὶ Λευκίου ξενικῆ· Καλλιτύχη]
ἀπὸ Σωσάνδρου καὶ Πολυνείκης. **στρ(ατηγοῦντος)**
Κοκκῆϊου Λύκου· Ὀνησῶ ἀπὸ Γεμ[ί]-
νου· Φίλητος ἀπὸ Θηρῶς ξενικῆ· Σκίρ-
12 τος ἀπὸ Ξένωνος καὶ Πυρρίου τοῦ [καί?]
Ἀντίου καὶ Ἐρμού ξενικῆ· Γεωργὸς ἀπὸ Σ- - .

- 16 **Στρ(ατηγοῦντος) Ἀριστοφύλου** Λύκος ἀπὸ Ῥουφ[ίω]-
 νος ξενικῆ· Σωτήριχος ἀπὸ Μνασέα·
 Ζώσιμος ὑποδηματάριος ἀπὸ Δαμα-

Faces 3, 4 et 5 sur bloc perdu

- Face 6** -πολεως· τοῖς γυμνασιάρχοις Ἀρι[σ]-
 τάνδρω Ὀλυμπίχου δηνάρια χεῖλ[ι]-
 α πεντακόσια, Κασσίω Ἐπαφρᾶ δη-
 4 νάρια χεῖλια πεντακόσια εἰς τὴν
 ἐπισκευὴν τοῦ γυμνασίου· Ἀγα-
 θόποδι Ἀγαθόποδος καὶ Λευκίω
 Τειμοκράτους τοῖς ταμίαι[ς] δην[ά]-
 8 ρια ὀκτακόσια τεσσαράκοντα ἐ-
 πτὰ ἥμισυ.

- Ζωῖλος Παραμόνου ὁ γεγωνῶς ἐπιμελητ[ῆς]
 τῶν ἀπελευθερικῶν χρημάτων προσαγ[α]-
 12 φέρω καὶ Ἀλέξανδρον Ἀσκληπιάδου [ἀ]-
 πελεύθερον ξενικῆ δεδοκότα μοι τὰ τῆ[ς]
 στηλογραφίας κ κβ' <.

N.C. Les lettres soulignées ne sont plus lisibles à cause d'éclats récents de la pierre.

Face 1

3 : « L'H du début (qui rend toute restitution impossible) est plus que douteux » Daux ; de vagues traits n'interdisent pas de voir la « fesse » droite d'un Ω ; à cette ligne et à la ligne suivante, le texte devait commencer en retrait d'une ou deux lettres ; τῶν δεδ[ο]μένω]ν Ross. 4-5 : Wilamowitz, qui ne comprend pas le gentilice du stratège, qu'il prend pour le στρατηγοῦντος» attendu. 7 : Τύχη [κα]ῖ Τυχική Ross. 8-9 : Μελετίνη | [Δι]ο[δῶ]|ρου Ross. 16 : Ἀνθέ[μιον] Wilamowitz. 19 : Εὐθύμων Ross.

Face 2

2 : le K est mal gravé (IC), d'où la lecture de Kern (ΣΛΕΟΠΙΑΤΡΑ (le Σ qu'il suppose terminer le nom précédent ne déborde pas sur la ligne 2). 3-4 : le M est en surcharge sur le A ; Kern lisait Μενέλαος. 8 : On préférera la restitution du nom féminin en bout de ligne, Καλλιτύχης n'étant pas attesté par ailleurs. 11-12 : Daux ; Σκί|ρος Kern. 12- 13 : Il y place pour environ deux lettres à la fin de la ligne 12, ce qui explique ma restitution d'un surnom pour Pyrrhias (fréquent à Hypata), ce qui réduirait un cas rare de co-propriété non familiale ? *Contra* Babakos.

La mention ξενικῆ a été rajoutée dans l'interligne. 15 : Daux a réussi à lire le dernier mot en entier. 16 : le nom du *manumissor* peut être Δαμᾶς (solution adoptée par tous les éditeurs) ou un composé en Δαμα-.

Face 6

1 : [Τάδε ἀνηλώσαμεν λαβόντες παρά τῆς] | πόλεως κτλ. Arvanitopoulos. 1-2 : Daux ; Α[ν]|τάνδρω *alii*. 3 : Nous suivons l'interprétation de Kern, qui fait d'Éraphras un citoyen romain ; on pourrait comprendre Kassios, fils d'Éraphras.

LE CONTEXTE

La date de ce document correspond au règne d'Hadrien, époque où les empereurs ont mis en place un système servant à contrôler les cités et les peuples restés théoriquement en dehors de la zone de compétence des gouverneurs de province : par la désignation d'un magistrat chargé essentiellement d'assainir les finances des cités, le *corrector* ou διορθωτής¹⁷. Une inscription de Numidie conserve le *cursus honorum* d'un C. Pactumeius Clemens qui fut *corrector* en Thessalie aux alentours de 125 apr. J.-C.¹⁸ Le compte de Zôilos est postérieur à l'intervention de Clemens : est-il possible de lier l'un et l'autre ?

Il faut rejeter cette supposition pour plusieurs raisons :

- tout d'abord, la fonction d'épimélète à Hypata est attestée pour une période bien antérieure au règne d'Hadrien. Les documents les plus anciens mentionnant l'activité d'un tel magistrat datent de l'époque des Flaviens, mais ils sont trop lacunaires pour qu'on sache s'ils étaient conclus par cette sorte de « reddition de compte »¹⁹. Il est certain en tout cas que la fonction d'épimélète a été créée après 42/3 apr. J.-C.²⁰
- si ce document est pour l'heure unique, on peut retrouver trace çà et là, parmi les « affranchissements thessaliens » de l'utilisation de la taxe perçue par les magistrats de la cité à l'occasion du rachat par les esclaves de leur liberté. À Echinus, il est précisé, dans une inscription publiée récemment, que les 22,5 deniers perçus par le trésorier seront reversés aux deux prêtres annuels du culte impérial²¹. Dans d'autres cités, Pythion par exemple, on se contente d'ajouter laconiquement, lors de l'enregistrement du nouvel affranchi, que la taxe est versée au trésorier ὥστε δοθῆναι τῇ πόλει, afin qu'elle soit reversée à la cité²².

La différence avec les comptes d'Hypata réside dans la nature du texte gravé : partout ailleurs, il ne s'agit que de l'enregistrement de la perception de la taxe et non de comptes à

17. Guerber 1997, 211-248.

18. P. Pactumeius Clemens, *legatus divi Hadriani, corrector* dans une zone d'action comprenant Athènes, Thespiés et Platées, ainsi que la Thessalie (*CIL*, VIII, 7059 = Dessau 1067).

19. *IG IX 2*, 19, listes gravées sur un grand bloc d'exèdre. Le reste du monument n'ayant pas été retrouvé jusqu'à présent, le nom de l'épimélète n'est pas connu. Il a effectué son mandat sous les stratèges Eubiotos et Polykritos, sous les Flaviens.

20. Une liste datée de la 3e année de règne de Claude (*IG IX 2*, 13) mentionne un trésorier comme magistrat percepteur de la taxe des affranchis.

21. Gounaropoulou 1987, 251-259 (cf Zachou-Kontoyianni 1989, 207-217).

22. A.S. Arvanitopoulos, *AE* 1924, no. 411 : ἔδωκε Νικάνορι τῷ | ταμίῳ ὧ[σ]τε τῇ πόλι. La séquence de lettres n'a pas été comprise par les précédents éditeurs.

proprement parler. Mais chaque cité, tenue de percevoir cette taxe par décision fédérale²³, l'utilisait pour les finances publiques. Pour certaines d'entre elles, la somme réunie chaque année n'était pas négligeable et venait s'ajouter au produit des diverses formes d'imposition indirecte qu'elles avaient mises en œuvre, mais qui ne faisaient nullement l'objet d'une publicité permanente par gravure.

La création de la caisse des affranchissements ne doit donc rien à l'intervention impériale par le truchement du *corrector* Clemens. Je mettrais volontiers cette dernière en relation avec le scandale qui a éclaté à Delphes en cette même année 125 et dont on connaît la teneur grâce à une lettre de l'empereur aux Delphiens qui fut gravée sur les orthostates du temple d'Apollon²⁴. Les Thessaliens organisaient, à cette époque, le concours des *Pythia* sur leur territoire, aux Thermopyles. Hadrien mit un terme à ces concours parallèles et suivit la plainte des Delphiens qui accusaient les Thessaliens de s'être servi avec peu de scrupules de la caisse sacrée.

En conclusion, ce petit document est à la fois exceptionnel et banal. Il témoigne de la mise en place, par une cité du *koinon* thessalien, de la législation élaborée par le *synedrion* fédéral et souligne combien on se tromperait en imaginant un système centralisé et uniforme pour chacune des cités prenant part au *koinon*. Il permet surtout de montrer que les finances d'Hypata ne reposent alors pas seulement sur le bon vouloir des riches notables. Il ne faudrait cependant pas céder à la surinterprétation. Les manifestations de la générosité des évergètes ont été soigneusement rendues publiques par des dédicaces, lesquelles forment la majeure partie des documents, sinon les seuls, qu'on grave encore à cette époque. Le déroulement banal de la (bonne) gestion des biens publiques ne trouvait que très rarement l'occasion d'être affiché sur les murs de la cité²⁵.

23. Je renverrai à la démonstration faite par Helly 1976, 148.

24. *CID* IV 152 B.

25. Voir les remarques en ce sens de Halfmann 2004, 16.

SUMMARY

TAXING MANUMITTED SLAVES AND FINANCING PUBLIC LIFE IN THESSALIAN CITIES: A NEW APPROACH OF A 2ND AD DOCUMENT

Richard Bouchon

An important document of Roman Hypata has been misinterpreted. The stone on which the inscriptions IG IX 2, 16, 21, 22 et 56 were carved, wasn't used for nowadays uncomplete manumissions records and a list of the donations to the city from a unknown evergetes. We deal with a sole text : the accounts of a specific magistrate of that Thessalian city, the epimeletes of the manumissions funds, who collected the tax that every manumitted slave had to pay (22 and a half denarii) and redistributed the money at the end of his time. On this occasion, money was given to the gymnasiarchs to repair the gymnasium and the rest to the two city tamiai.

BIBLIOGRAPHIE

- Babakos A., 1961. *Actes d'aliénation en commun et autres phénomènes apparentés d'après le droit de la Thessalie antique*, Thessalonique.
- Bouchon R., 2003. Οι μεγάλες οικογένειες της Υπάτης στην αυτοκρατορική εποχή, *Υπάτη* 46-49, 108-116.
- Bouchon R., 2005. *Les élites politiques de la cité de Delphes et du koinon des Thessaliens — Ier s. av. J.-C.-IIIe s. apr. J.-C. : cadre institutionnel, chronologie et pratiques familiales*, Lyon (thèse de doctorat).
- Bouchon R., 2007. En deçà ou au-delà des Thermopyles : quelle Grèce pour Néron ? L'empereur, les Pythia et la Thessalie, dans Perrin Y. (éd.), *Neronia VII. Rome, l'Italie et la Grèce. Hellénisme au premier siècle ap. J.-C. : actes du VIIe Colloque international de la SIEN* (Athènes, 21-23 octobre 2004), *Collection Latomus* 305, 213-224.
- Bouchon R., (à paraître) a. Les Ainianes à l'époque impériale : mémoires d'un peuple polyplanétos (Plutarque, *Questions grecques* 13 et 26 ; Héliodore, *Ethiopiennes* II, 34), *Actes de la journée d'études Nommer et classer dans les Balkans*, organisée en décembre 2004 à Athènes par l'Efa et l'IDEMEC-Aix en Provence.
- Bouchon R., (à paraître) b. Auguste, Tibère et le koinon thessalien, dans les *Actes du 1er congrès international de l'histoire et de la culture de Thessalie*, organisé à Larissa, au mois de novembre 2006.
- Bowersock W., 1965. Zur Geschichte des römischen Thessaliens, *RhM* 108, 277-289.
- Burrer F., 1993. *Münzprägung und Geschichte des thessalischen Bundes in der römische Kaiserzeit bis auf Hardian: 31 v. Chr.-138 n. Chr.*, Saarbrücken.
- Γαλλής Κ., 1980. Νέα επιγραφικά ευρήματα από τη Λάρισα, *AAA* 13, 252-256.
- Γουναροπούλου, Λ., 1987. Τέσσερις καινούργιες απελευθερωτικές επιγραφές από τον Αχινό

- Λαμίας, dans *ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο* 2, Thessalonique, 251-259.
- Daux G. – la Coste-Messelière P., 1924. De Malide en Thessalie, *BCH* 48, 343-376.
- Ζάχου-Κοντογιάννη, Μ., 1985. Η επιγραφή IG IX 2, 545 και η χρονολόγησή της, dans *Πρακτικά του Α΄ ιστορικού-αρχαιολογικού συμποσίου: Λάρισα, παρελθόν και παρόν 26-28 Απριλίου 1985*, Λάρισα, 186-198.
- Ζάχου-Κοντογιάννη, Μ.Η., 1989. Παρατηρήσεις στις απελευθερωτικές επιγραφές του Εχίνου, *Εγνατία* 1, 207-217.
- Ζάχου-Κοντογιάννη, Μ., 2003a. Δύο στρατηγοί του κοινού των Θεσσαλών στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, dans *Έργο Εφορειών*, 145-149.
- Ζάχου-Κοντογιάννη, Μ., 2003b. Απελευθερωτικές Επιγραφές Αιγινίου (Καλαμπάκας), *Εγνατία* 7, 31-34.
- Fröhlich P., 2004. *Les cités grecques et le contrôle des magistrats (IVème-Ier s. a.C.)*, 495-504.
- Guerber E., 1997. Les correctores dans la partie hellénophone de l'empire romain du règne de Trajan à l'avènement de Dioclétien: étude prosopographique, *AnatAnt* 5, 211-248.
- Halfmann H., 2004. *Éphèse et Pergame : urbanisme et commanditaires en Asie mineure romaine*, Tübingen 2001 (Bordeaux 2004 pour la traduction française).
- Helly B., 1975. Actes d'affranchissements thessaliens, *BCH* 99, 130.
- Helly B., 1976. Loi sur les affranchissements dans les inscriptions thessaliennes, *Phoenix* 30, 148.
- Helly B., 1980. La Thessalie à l'époque romaine, *Mémoires du centre Jean Palerne* II, 37-50.
- Kramolisch H., 1975. Zur Ära des Kaisers Claudius in Thessalien, *Chiron* 5, 337-347.
- Kramolisch H., 1978. *Die Strategen des thessalischen Bundes vom Jahr 196 v. Chr. bis zum Ausgang der römischen Republik, Demetrias* 2.
- Kroog W., 1908. *De foederis Thessalorum praetoribus*.
- Le Bas P. –Foucart P., 1853 *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure* II, Paris.
- Rensch W., 1908, De manumissionun titulis apud Thessalos, *Dissertationes philologicae Halenses* 18, 65-132.
- Ross L., *Archäologische Aufsätze* II, Leipzig 1861

Fig. 1. Le bloc portant IG IX 2, 16, 21, 22 et 56.

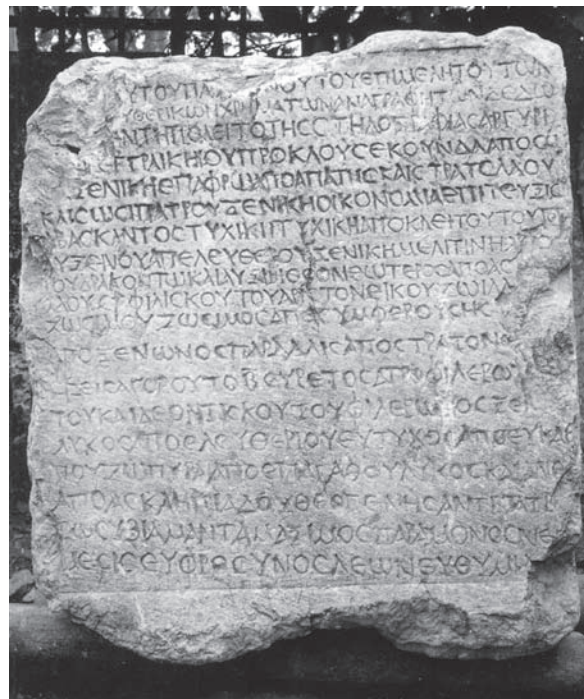

Fig. 2. La face 1 (IG IX 2, 21).

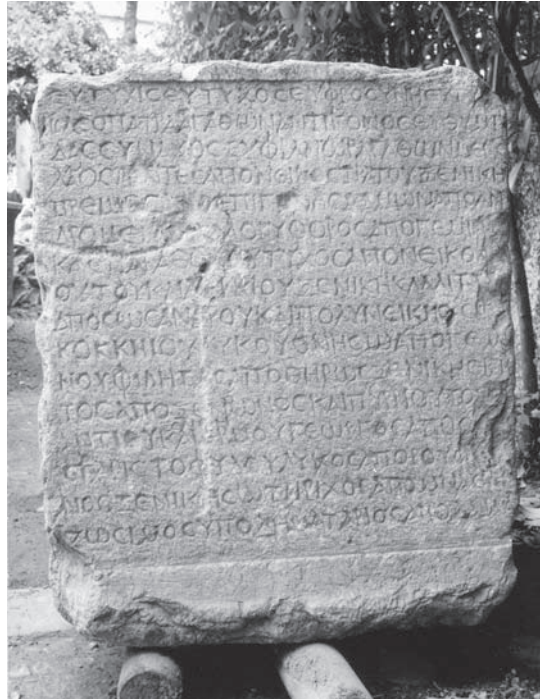

Fig. 3. La face 2 (IG IX 2, 16).

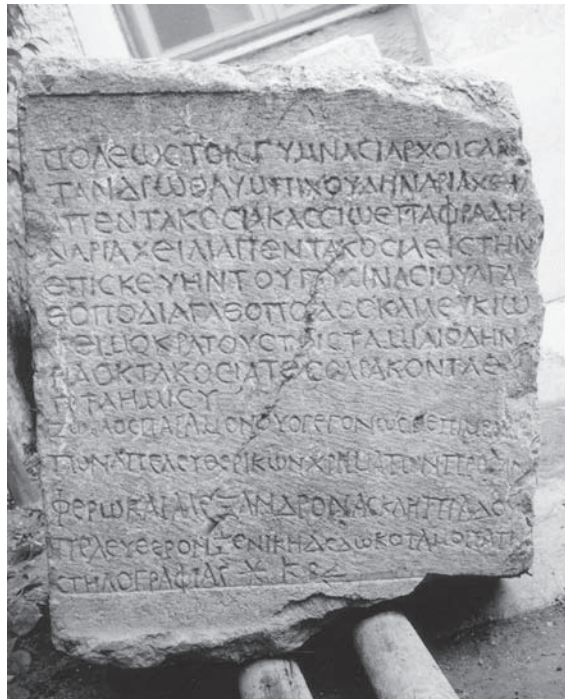

Fig. 4. La face 6 (IG IX 2, 56 et 22).

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΘ – ΙΑΚΑ «ΟΙ ΔΙΑΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ: ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ». ΘΕΣΣΑΛΙΚΑ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ (2005)

Γ. Α. Πίκουλας

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Έχω, ήδη, σε προγενέστερες δημοσιεύσεις μου παραθέσει και αναλύσει ενδελεχώς το σκεπτικό, μέθοδο, αλλά και τα πρώτα αποτελέσματα του περί ου ο λόγος Προγράμματος, ώστε να περιττεύει η επανάληψή τους¹. Επιγραμματικώς μόνον, δίκην εισαγωγής και αδρομερούς υπενθύμισης, σημειώνω ότι το ερευνητικό Πρόγραμμα, με τον τίτλο «Διασχίζοντας την Πίνδο. Διαβάσεις και άμυνα», πραγματώνεται από το οικείο Τμήμα (Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας) του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας μετά από άδεια του ΥΠ.ΠΟ². Υπεύθυνος σχεδιασμού και πραγμάτωσης της έρευνας είναι ο ομιλών. Το ερευνητικό πρόγραμμα αποβλέπει στην επισήμανση, καταγραφή και μελέτη του οδικού δικτύου της Πίνδου και των σημείων άμυνας της περιοχής, ώστε να διερευνηθεί η σχέση οδικού και αμυντικού δικτύου. Η έρευνα επιτελείται σε διαχρονική βάση και η οροσειρά της Πίνδου αντιμετωπίζεται ως σύνολο, από τα Κοιτισσώρια και τα Ζαγοροχώρια του Νομού Ιωαννίνων, στα Βλαχοχώρια και Κουπατσοχώρια των Γρεβενών, στον Ασπροπόταμο και Κόζιακα (Ν. Τρικάλων) και στα χωριά των Αγράφων, τα πιο γνωστά ως χωριά της Αργιθέας (Ν. Καρδίτσας).

Η έρευνα στην οροσειρά της Πίνδου, έχοντας ολοκληρώσει σε τρία έτη τον μακεδονικό της κύκλο, τα του Νομού Γρεβενών (2002–2004) —και το κυριότερο δημοσιεύει τις σχετικές αναφορές των πεπραγμένων της³—, πέρασε, το θέρος του 2005, και σε αυτόν της Θεσσαλίας πραγματώνοντας την τέταρτή της περίοδο στον Ν. Τρικάλων⁴. Έχοντας, επομένως, να πα-

1. Βλ. Πίκουλας 2003β, 77–89. Πίκουλας 2004β, 189–192.

2. Άδειες ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α3/ Φ40/25711/1159/2.8.02, Φ40/2221/239/12.6.03, Φ40/2606/1520/ 2.7.2004 & Φ40/12605/471/4.7.2005.

3. Βλ. Πίκουλας 2002, 669–678. Πίκουλας 2003α, 611–618. Πίκουλας 2004α, 641–647. Πίκουλας 2004β, 189–192.

4. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Προϊστάμενο της ΔΔ' ΕΠΚΑ κ. Λεωνίδα Χατζηαγγελάκη, που εκθύμως συναίνεσε στη συνέχιση της έρευνας στον Ν. Τρικάλων (άδεια ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/ Φ40/12605/471/4.7.2005): ευχαριστώ επίσης την κ. Κρυσταλλία Μαντζανά (τότε) της 7ης ΕΒΑ για την αγαστή συνεργασία μας. Συμπαραστάτες στην έρευνα του 2005 είχα τους μαθητές μου και υποψήφιους διδάκτορες του οικείου Τμήματος του ΠΘ Βαγγελιώ Ελευθερίου, Πώργο Τερζή, και Κωνσταντίνα Τσαούση. Η κυρίως έρευνα έγινε το διάστημα 4–9.8.2005 με έδρα την Τρυγώνα: το βραχύ διάστημα εξισορροπήθηκε με εντατικό πρόγραμμα αυτοψιών, παρά τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Αυτή τη φορά τη φιλοξενία προσέφερε ο δραστήριος Δήμαρχος Δ. Μαλακασίου Χρήστος Μαλακασιώτης και τα υπόλοιπα έξοδα κάλυψε το περιοδικό *Ήσρος*. Η βοήθεια των γηγενών υπήρξε, ως συνήθως, καθοριστική, ώστε να τους οφείλω χάριτας: ιδιαιτέρως στον τ. Αγροφύλακα Αναστάσιο Σάρρο (Μαλακάσι), τους Νικόλαο Γ.

ρουσιάζει θεσσαλικά πλέον πεπραγμένα, δικαιολόγησε έτσι την απουσία της από το φετινό ΙΘ΄ ΑΕΜΘ, αιτιολογώντας τη συνακόλουθη παρουσία της στο 2ο ΑΕΘΣΕ.

Κατά την τέταρτη, λοιπόν, περίοδο, αυτή του θέρους 2005, και πρώτη θεσσαλική, το ενδιαφέρον μας εστιάστηκε διττώς: από τη μία στο επισταμένο περπάτημα της διαδρομής Ζυγός (Μετσόβου) – Μουργκάνι, της γνωστής Κάλε Μάρε, του δρόμου δηλαδή Μετσόβου – Καλαμπάκας, και από την άλλη στον χώρο μεταξύ των οικισμών Περτούλι και Παλαιοκαρυά. Επειδή για τη δεύτερη περιοχή τα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάστηκαν προσφάτως στο 7ο Συνέδριο Τρικαλινών Σπουδών, στα Πρακτικά του οποίου και σας παραπέμπω⁵, δεν κρίνω σκόπιμο να επανέλθω. Επικεντρώνω, λοιπόν, την παρούσα ανακοίνωση στην πρώτη περιοχή, Μέτσοβο–Καλαμπάκα, και στα εκεί πεπραγμένα το θέρος του 2005. Προτάσσω τα του οδικού δικτύου και έπονται τα της άμυνας και των λοιπών αρχαιολογικών θέσεων.

ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Ι. Κύριο μέλημα υπήρξε το επισταμένο περπάτημα της διαδρομής Ζυγός Μετσόβου – Μουργκάνι, της γνωστής Κάλε Μάρε, του παλαιού δρόμου δηλαδή Μετσόβου–Καλαμπάκας, που δεν έχει καμία σχέση με το σημερινό από την Κατάρρα. Προκαταβολικώς σημειώνω ότι δεν εντοπίσαμε κανένα κατάλοιπο της αρχαίας διανοίξεως —κανόνας πλέον στον χώρο της Πίνδου— και ανασυνθέτουμε τη διαδρομή της αρχαίας οδού με βάση τα δεδομένα της Τουρκοκρατίας (κοίτες, λιθόστρωτα, χάνια, γεφύρια) και με βοηθητικό γνώμονα το οικιστικό πλέγμα και το δίκτυο άμυνας της αρχαιότητας.

Οι διανοίξεις δασικών δρόμων αλλοίωσαν την εικόνα του τόπου, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον αυχένα Ζυγός. Παραθέτω τη διαδρομή της Κάλε Μάρε με βάση τις σημειώσεις μας από το περπάτημά της⁶.

Η διαδρομή, με βάση τα κύρια (μικρο-)τοπωνύμια, είναι: Ζυγός/Τζούκ Μάρε⁷ – Καζάρμα και Φοντούνα ντι Τζουκ⁸ – στο Γιαννάκα – Μικρός Ζυγός/Νίκο(υ) Τζούκ⁹ – Χάνι Σαϊτ¹⁰ –

Σάρρο και Γεώργιο Ν. Σάρρο (Παναγία/Ν. Κουτσούφλιανη), τον Γεώργιο Ηλ. Ρούστα (Ματονέρι), τους Απόστολο Γ. Τζουβάρα και Γεώργιο Κατσαρό (Καλομοίρα), τον Χρήστο Φούφικο (Τρυγώνα). Στη φίλη Πηνελόπη Ματσούκα (Ανάβαση) οφείλω τον χάρτη.

5. Βλ. Πίκουλας 2006α. Βλ. και Πίκουλας 2003β, 77–89.

6. Κύριος πληροφορητής και συνοδοιπόρος οδηγός μας ο τ. Αγροφύλακας Αναστάσιος Κ. Σάρρος (1931, Μαλακάσι). Μαλακάσι – Ζυγός/Τζούκ Μάρε ήταν δύο ώρες, ενώ Μαλακάσι – Καλαμπάκα οκτώ.

7. Ο στενός αυχέννας του Ζυγού (39°45.466N, 021°13.852E & 262628E 4404252N) είναι εύκολα προσβάσιμος από το χωματόδρομο, νότια/αριστερή διακλάδωση στην Κατάρρα, για το Χαλίκι (4.4 χλμ. από άσφαλο και 1χλμ. νοτιότερα από την 1707μ. της ΓΥΣ). Η αλλοίωση του αυχένα είναι παντελής (5–6.8.05), ακριβώς λόγω της διανοίξεως του χωματόδρομου· άπλετη θέα, εκατέρωθεν, του περάσματος. GPS: ±1620μ.

8. Αρμακάς (±250μ².) από τον σταθμό της Τουρκοκρατίας (±1565μ.) με παρακείμενη πηγή, χαμηλότερα από τον αυχένα, ώστε να είναι σε θέση υπήνεμη.

9. Ο αυχέννας Νικ Τζούκ (39°45.664N 021°14.894E & 264129E 4404572N, ±1494μ.), κατέναντι στο Μαλακάσι, είναι γεμάτος από τα πολυβολεία του Εμφυλίου πολέμου. Σχεδόν μία ώρα η διαδρομή από Τζούκ Μάρε στον Νικ Τζούκ ανοικτό ακόμη το ευρύχωρο μονοπάτι.

10. Σχεδόν 45 λεπτά από τον Νικ Τζούκ το Χάνι του Σαϊτ (Πασά), 39°45.514N 021°15.357E & 264769E 4404280N, ±1320μ. Σήμερα είναι εμφανής η περίμετρος – κάτοψη και τα επιμέρους ερείπια του άλλοτε πολυθρόλητου χανιού· στεκόταν όρθιο, ασκεπές έως το 1940.

Κούλα – Τελωνείο – Ελληνικός Σταθμός¹¹ – νότια των Αγίων Αποστόλων (ΓΥΣ) – Πέτρα Φίδι¹² – στη Χίνιστα – Μαλακασιώτικο Χάνι (συμβολή Μαλακασιώτικου & Μπαλτά Ρέμα) – Χάνι Ζαμάνη – Χάνι Ντόκο – Καμάρα (τρίτοξη γέφυρα)¹³ – συνέχιζε από τη δεξιά/νότια όχθη... Άγιοι Ανάργυροι – Κιάτρ Αρόσα (ΓΥΣ: Κόκκινη Πέτρα¹⁴) – Βαλαντάρου – Πουρκουρέτσι – Μύλος του Δρόσου – Τάταρος – Λούγκες – Πανταζή – Κοντίγκα – Μόρα (Μύλος) – Ζγκο – Τσουρανίτικο... Τεκές...¹⁵. Περνούσαν από τους πόρους της «σαλαμπριά» (= ευρεία κοίτη) του ποταμού, που οι καλύτεροι ήταν στη Διάβα/Πρεβέντα¹⁶.

Η γενική εικόνα του διαδρομής είναι ότι το δυτικό της τμήμα —από τον αρχαίο οικισμό Καταφύγι¹⁷ στο Βοτονόσι έως τον Ζυγό/Τζουκ Μάρε— ήταν πιο επίπονο, παρότι η υψομετρική διαφορά των σχεδόν 870 μέτρων (από τα ±750–805μ. στα ±1620μ.) καλυπτόταν σε μεγαλύτερη απόσταση σε σχέση με το ανατολικό. Επιπλέον, σημειώνεται ότι δεν υπήρχε λόγος ο αρχαίος δρόμος να ανέβει υψηλότερα, αφού δεν υφίστατο τότε το Μέτσοβο· παρέμενε χαμηλά και παρόχθια στον Μετσοβίτικο, στην αριστερή/νότια όχθη, κερδίζοντας υψομετρικές αμέσως βόρεια από το σημερινό Ανήλιο και με κατεύθυνση ΔΒΔ–ΑΝΑ διάβαινε τον αυχένα του Ζυγού/Τζούκ Μάρε. Το ανατολικό τμήμα κάλυπτε υψομετρική διαφορά σχεδόν 1000 μέτρων (από τα ±1620μ. στα ±630μ.), δηλαδή από τον Ζυγό/Τζουκ Μάρε έως τις όχθες του Μαλακασιώτικου, σε μικρότερη απόσταση, αλλά σε πολύ πιο μαλακό έδαφος.

II. Την παραπάνω διαδρομή πλαισίωσαν οχυροί οικισμοί, οικιστικές εγκαταστάσεις και οχυρά μαρτυρώντας τη διαχρονική σημασία της. Παρατίθενται οι θέσεις (εικ. 1):

1. **Μοναστήρι Μαλακασίου** [ΓΥΣ ±985μ. GPS: 39°45.780N 021°17.292E & 267557E 4404684N]. (εικ. 2-3)

Το επίμηκες, όσο και στενό βραχώδες αντέρεισμα με το μικροτοπωνύμιο Μοναστήρι εντυπωσιάζει ως θέση, προβάλλοντας ξεκομμένο και με πλαγιές σχεδόν κόψεις να υψώνονται επάνω από βαθύτατες εκατέρωθεν κοίτες. Η φύσει οχυρή θέση —ίσως και τεχνητός,

11. Η Κάλε Μάρε περνούσε προηγουμένως από το εικονοστάσι του Αγίου Ελευθερίου (39°45.941N 021°16.761E & 266815E 4405001N, ±1039μ.) και συνέχιζε στις παρυφές του υψώματος Ελληνικός Σταθμός· στην κορυφή του τελευταίου διατηρείται το ερείπιο από το φυλάκιο της οριοθετικής γραμμής του 1897/8 (39°45.985N 021°16.916E & 267024E 4405088N, ±1035μ.).

12. Το μικροτοπωνύμιο οφείλεται σε αυλάκι του βράχου, που έκανε κατά την παράδοση το φίδι θησαυροφύλακας του τοπικού θρύλου· εμείς ελπίζαμε βεβαίως σε αρματοροχία (όπως και αλλού), αλλά διαψευστήκαμε, αφού πρόκειται για φυσικό σχηματισμό. Και εδώ ο εκσκαφέας αλλοίωσε τον τόπο – πέρασμα (39°45.951N 021°16.904E & 267018E 4405015, ±1015μ.).

13. Πρέπει να ταυτίζεται με τη Γέφυρα Μοκόσι. Κατέρρευσε, σχεδόν ολοκληρωτικά, σε μεγάλη κατεβασιά το 2004· γεφύρωνε το Ρέμα της Κουτσούφλιανης (ή Μοκόσι) πριν από τη συμβολή του με το Μαλακασιώτικο (39°46.882N 021°21.816E & 274070E 4406524N, ±469μ.). Σήμερα είναι προσβάσιμη από χωματόδρομο 1200μ. δυτικότερα από το τσιμεντογέφυρο των Αγίων Αναργύρων (ΓΥΣ), βλ. χάρτη.

14. Εκ παραδρομής στην αριστερή/βόρεια όχθη.

15. Η βλάβιση και, επιπλέον, η έλλειψη οδηγού δεν επέτρεψαν να συνεχίσουμε τη διαδρομή, που είναι, όμως, ως παρόχθια ευκολότερη στη χάραξή της. Σημειώνω, πάντως, ότι νεώτεροι δρόμοι υπήρχαν και στις δύο όχθες, ενώ η αριστερή/βόρεια ήταν προτιμότερη, επειδή ως προσηλιακή «κράταγε» λιγότερο χιόνι. Στην περιφέρεια της Καλομοίρας η τοπική παράδοση κυριαρχείται από το πέρασμα του Αλή Πασά στη δεξιά όχθη. Διατηρείται, κατά τόπους, το καλντεριμί.

16. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το όνομα του Πηνειού ως Σαλαμπριάς, ούτε και η νεώτερη μετονομασία της Πρεβέντας.

17. Ο αρχαίος οχυρός οικισμός κατέχει περίοπτο κωνικό λόφο, αμέσως ΔΝΔ από το Βοτονόσι, στη δεξιά όχθη του Μετσοβίτικου (Ανω Άραχθου) και στη συμβολή του με ρέμα. Βλ. Hammond 1967, 259 (χάρτης), 261–262, 267, 660, 684–685. Πρβλ. Πίκουλας 1985, 12.

αφού οι γηγενείς θυμούνται «έναν τοίχο» στο βόρειο πλάτωμα— αποτελούσε ιδανικό σημείο για τον έλεγχο της οδού, επειδή κατοπτρεύει μεγάλο μέρος της από την Πέτρα Φίδι έως το Μαλακασιώτικο Χάνι (αρ. 3)· δεν έχει πάντως οπτική επαφή με τις υπόλοιπες θέσεις άμυνας της περιοχής (αρ. 5, 7 και 8). Το ακραίο, και πιο ερύχωρο πλάτωμα (έκτασης περίπου 50X20μ.) είναι οστρακοβριθές: κεραμίδα με ατελές γάνωμα, άβαφα λεπτά όστρακα, βάση κυαθίου, πολλές γάστρες αγγείων, λίγα wheel-ridged. Υστεροελληνιστικά (2ος αι. κε.), αλλά και υστερορρωμαϊκά χρόνια. Πρόσβαση από τον χωματόδρομο για τους Αγίους Αποστόλους, που συνεχίζει ως δασικός περνώντας από τον «λαιμό» του αντερείσματος (8.5χλμ. από το Μαλακάσι) και από εκεί εύκολη κατάβαση πεζή της ραχιαίας κόψης.

2. **Παλιοχώρι Μαλακασίου** [ΓΥΣ ±989μ. GPS: 39°46.128N 021°16.423E & 266336E 4405365N]

Το ερύχωρο πλάτωμα αντερείσματος, ΔΒΔ από τους Αγίους Αποστόλους, με το χαρακτηριστικό μικροτοπωνύμιο Παλιοχώρι είναι γεμάτο με αρμακάδες κτηρίων. Στη ΒΔ άκρη του—όπου και δύο εικονοστάσια της Αγίας Παρασκευής— είναι εμφανές το ερείπιο μονόχωρης εκκλησίας. Δεν εντοπίσαμε καθόλου κεραμίδες (προφανώς πλακοσκεπή τα κτήρια)· λιγοστά άβαφα όστρακα και ένα εφυαλωμένο (ελαιόχρουν με ωχρό διάκοσμο: 18ος αι.). Τα κατάλοιπα υποδεικνύουν την παρουσία οικισμού της Τουρκοκρατίας (ίσως και υστεροβυζαντινού). Πρόσβαση από τον χωματόδρομο για τους Αγίους Αποστόλους.

3. **Μαλακασιώτικο Χάνι** [ΓΥΣ ±635μ. GPS: 39°46.377N 021°18.297E & 269026E 4405751N].

Στον χωματόδρομο δίπλα στα ερείπια από το νεώτερο ομώνυμο χάνι επισημάναμε δύο εφυαλωμένα όστρακα των υστεροβυζαντινών χρόνων και λίγα εφυαλωμένα της πρώιμης Τουρκοκρατίας. Πρόσβαση από το Μαλακάσι ή την Παναγία, ακολουθώντας τους παρόχθιους χωματόδρομους.

4. **Ράβγηνη – Χάνι Ζαμάνη Μαλακασίου** [ΓΥΣ ±630μ. GPS: 39°46.501N 021°18.879E & 269859E 4405952N].

Στις παρειές και το κατάστρωμα του χωματόδρομου, που οδηγεί από την Παναγία στο Αμπελοχώρι, σχεδόν 200μ. πριν από το Μαλακασιώτικο, εντοπίσαμε κεραμεική κυρίως των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (κεραμίδες, άβαφα και λιγότερα μελαμβαφή· επίσης χαρακτηριστικά όστρακα του 5ου αι. μ.Χ., λαβές και άβαφα combed). Τα ευρήματα υποδεικνύουν αρχαία οικιστική εγκατάσταση—αλλά και υστερορρωμαϊκή–πρωτοβυζαντινή διάδοχός της— με ακαθόριστους άξονες, σε θέση προσφυή, στην αριστερή/βόρεια όχθη του Μαλακασιώτικου. Περπατήσαμε την ευρύτερη περιοχή (ανάμεσα στα ρέματα Λαμπάνοβο και Γκεκόρ, την πλαγιά Μουσίτσα, έως το ύψωμα Καρακώστα: αγροί χέρσοι) χωρίς αποτέλεσμα.

5. **Καταφύκι ή Πέτρα Αμπελοχωρίου** [ΓΥΣ ±630μ. GPS: 39°46.363N 021°19.497E & 270730E 4405658N]. (εικ. 4-5)

Το Καταφύκι (= Καταφύγι), ή Πέτρα είναι περίοπτο, παρότι χαμηλό, βραχώδες έξαρμα, παραποτάμιο στη δεξιά/νότια όχθη του Μαλακασιώτικου, απόληξη χωματινίου αντερείσματος. Η φύσει οχυρή θέση είναι γνωστή στη γηγενή παράδοση ως «κεραμοποιείο», ακριβώς λόγω της κεραμεικής της. Στον στενό αυχένα, αλλά και στο ύψωμα εντοπίσαμε κεραμεική των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (όστρακο μελαμβαφές ανοικτού αγγείου, γραπτό, πολλά άβαφα λεπτά, καθόλου κεραμίδες)¹⁸. Δεν υπάρχουν ίχνη οχυρώσεως. Η θέση έχει άμεση οπτι-

18. Τα όστρακα αφέθησαν σε κοιλότητα του βράχου της κορυφής.

κή επαφή με το οχυρό του Αγιο-Λια Ματονερίου (αρ. 7). Πρόσβαση από παράκαμψη του χωματόδρομου Αμπελοχωρίου-Παναγίας¹⁹.

6. Πέτρα/Λα Κιάτρ Παναγίας [ΓΥΣ ±929μ. GPS: 39°79.777N 021°32.323E]. (εικ. 6)

Η θέση επισημάνθηκε το πρώτον από τον Hammond, ο οποίος πρότεινε και την ταυτίσή της με το Αιγίνιον²⁰. Ο λόφος —ασβεστολιθική τράπεζα με κρημνίσματα— πλέον έχει λατομηθεί στο μεγαλύτερο μέρος του (δεκαετία του '60 για αμμοχάλικο στο στρώσιμο του δρόμου): στις νεροπαρσίες της ΝΑ πλευράς υπάρχουν μελαμβαφή και άβαφα όστρακα, άβαφες κεραμίδες, κυρίως των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Τίποτε δεν διατηρείται από την οχύρωσή του²¹.

Επισημαίνω ότι το μεταφρασμένο τοπωνύμιο «Rock of the Goat», που σημειώνει ο Hammond (1967, 260, 681, 685-686), δημιουργεί σύγχυση: η Λα Κιατρ α Τσάπλουϊ, ή Κιάτρ Τσάπ, (ΓΥΣ: Τραγόπετρα) είναι αλλού, πολύ δυτικότερα από τον Κάμπο του Δεσπότη, παράδια στον ασφαλτόδρομο της Κατάρας και δεν έχει αρχαία (αυτοψία).

7. Αγιο-Λιάς Ματονερίου [ΓΥΣ 1175μ. GPS: 39°44.626N 021°22.699E & 275216E-4402325N]. (εικ. 5, 7-8)

Το ομώνυμο αγιωνύμιο ονοματίζει περίοπτη κορυφή, η οποία φύσει και θέσει δεσπόζει στην ευρύτερη περιοχή: σήμερα εντοπίζεται εύκολα από την παρακείμενη κεραία κινητής τηλεφωνίας. Διπλός, κατά πάσα πιθανότητα, περίβολος τειχών περιτρέχει τις πλαγιές του υψώματος, με εξαίρεση την πλέον απότομη βόρεια: η άνοδος είναι ευχερέστερη από τον αυχένα στα ΝΝΑ. Τα τείχη σώζονται —τουλάχιστον όπου είναι εμφανή— κατά τόπους: στιβαρή τοιχοδομία, αμελές τραπεζιόσημο. Μέγιστο ύψος τριών δόμων (1.20μ.) στο ανατολικό τμήμα, με δύο (0.55μ.) στο νότιο, που διατηρείται σε ικανό μήκος 60μ. Πυκνό χόρτο καλύπτει το πλάτωμα της κορυφής και τις πλαγιές, ώστε να μην εντοπίσουμε καθόλου κεραμική. Αναπεπταμένη θέα 360° και άμεση οπτική επαφή με το Καταφύκι Αμπελοχωρίου (αρ. 5) και τον Αγιο-Λιά Μεγάλης Κερασιάς (αρ. 12)²².

Πρόσβαση από τον χωματόδρομο Καλομοίρα - Παλιά Γκουντοβάσδα και Αγία Παρασκευή.

8. Τσούκα - Παναγία Κορυδαλλού [ΓΥΣ ±822μ. GPS: 39°48.459N 021°21.048E & 273067E 4409480N]. (εικ. 9-10)

Στον μαλακό, αλλά περίοπτο λόφο αμέσως ΑΝΑ του χωριού, όπου και το νεώτερο εξωκλήσι της Παναγίας (που εξοβέλισε το αρχικό μικροτοπωνύμιο Τσούκα), εντοπίσαμε αρχαίο οχυρό οικισμό, για τον οποίο πιθανολογούμε ότι η οψέποτε ανασκαφική του έρευνα θα αλλάξει τα δεδομένα της περιοχής²³. Στην κορυφή οδηγεί χωματόδρομος, η διάνοιξη του οποίου πριν από είκοσι χρόνια κατέστρεψε μέρος του τείχους: το τελευταίο περιτρέχει χαμηλότερα την επίπεδη κορυφή (έκτασης σχεδόν τριών στρεμμάτων). Έχει επιμελημένη τοιχοδομία και σώζεται (στην παρεία του χωματόδρομου, στα ΝΑ του λόφου) σε ύψος δύο δόμων (0.80μ.,

19. Δεν κατέστη δυνατόν να γίνουν αυτοψίες -αδυναμία των οδηγών μας- στις καταγραφείσες θέσεις στο Αμπελοχώρι (Καλεμάνου ή Μπλόστρενα και Καλβότσα), όπου αναφέρεται η εύρεση κεραμικής.

20. Hammond 1967, 260, 681, 685-686. Ειδικότερα για το Αιγίνιον βλ. Πίκουλας 2003α, 615 σημ. 13.

21. Hammond 1967, 260, 681, 685-686. Η πλέον, πάντως, περίοπτη θέση της ευρύτερης περιοχής είναι η Λα Κιατρ ντι Μόκοσα (ΓΥΣ: Πέτρα Μακώση ±1182μ., 39°.79.693 - 21°.31.202), γι' αυτό και εδώ ήταν το φυλάκειο των Γερμανών στην Κατοχή. Το ύψωμα δεν έχει αρχαία (αυτοψία).

22. Σημειώνω ότι στον ΝΝΑ αυχένα του Αγιο-Λιά περνούσε η Βλαχόστρατα, από Σιράκο και Καλαρίτες για Καλαμπάκα, δια μέσου αυχένα Μπάρου, Ανθούσας/Λεπενίτσας, Στεφάνι/Σκλινιάσας, Σκάλα Γκαβογιαννάκη...

23. Πίκουλας 2006β.

μήκος 7.5μ.). Οι λιθόπλινθοί του χρησιμοποιήθηκαν «για να κοπούν αγκωνάρια» στα νεώτερα σπίτια του χωριού, ώστε σήμερα η περίμετρος του να είναι σχεδόν εξίτηλη. Η θέση είναι οστρακοβριθής, κεραμική κυρίως των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων, λιγοστά wheel-ridged: μπροστά από το εξωκλήσι απόκειται αρχαίος ακέραιος πίθος. Ο οχυρός οικισμός κατέχει προσφυή θέση κατέναντι της Πέτρας Παναγίας και του Αγιο-Λιά Ματονερίου (αντιστοίχως αρ. 6 και 7) συνδυάζοντας τον έλεγχο τόσο της Κάλε Μάρε, όσο κυρίως της διαβάσεως για τη Μακεδονία (πρβλ. οχυρό οικισμό Καταφύγι Καλλιθέας²⁴).

Οι γηγενείς αναφέρουν την εύρεση άφθονης κεραμικής και στη βορειότερη θέση Δραγάτη, από την ομώνυμη πηγή της οποίας υδροδοτείτο ο οικισμός, όπως μαρτυρούν οι πηλοσωλήνες, που βρίσκουν (0.30–0.40μ. μήκος, 0.15μ. διάμετρος). Κεραμική υπάρχει και στην πηγή Φοντανίτσου, νοτιότερα από το χωριό.

9. **Άγιοι Απόστολοι Ανάληψης Τρυγώνας** [ΓΥΣ ±694μ. GPS: 39°46.875N 021°23.951E & 277124E 4406428N]

Το αγιωνύμιο Άγιοι Απόστολοι ονοματίζει μαλακό αντέρεισμα, που κατεβαίνει από τις αέναες πηγές της Ανάληψης («προάστιο» της Τρυγώνας), παρόδιας στον δρόμο Καλαμπάκας – Μετσόβου. Όλη η ράχη και κυρίως οι νότιες πλαγιές με άξονες τουλάχιστον 300μ. X 100μ. είναι οστρακοβριθείς με καλή κεραμική των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων: κεραμίδες με μελανό και ερυθρό γάνωμα, θραύσματα πίθων, άβαφα και μελαμβαφή όστρακα, δύο όστρακα μεγαρικών σκύφων, λιγοστά wheel-ridged. Δεν εντοπίσαμε οχύρωση. Στα ΝΝΑ υπάρχει τουλάχιστον ένας χώρος ταφής.

Ο αρχαίος οικισμός, προφανώς, εκμεταλλεύτηκε την παρουσία της μεγάλης πηγής, που και σήμερα αρδεύει αρκετές εκτάσεις στα γύρω.

10. **Πέτρα Τσιλάρι Καλομοίρας** [ΓΥΣ ±1010μ. GPS: 39°44.515N 021°24.224E & 277391E 4402050N].

Σε στενό αυχένα μεταξύ ψηλών ασβεστολιθικών εξάρσεων, αμέσως ΝΝΔ από την Καλομοίρα εντοπίσαμε οικιστική εγκατάσταση των ΜΕ χρόνων με άξονες 150X50μ. Η διάνοιξη χωματόδρομου κατέστρεψε μεγάλος μέρος των επιχώσεων αποκαλύπτοντας άφθονη, όσο και χαρακτηριστική ΜΕ κεραμική, αλλά και αρκετές ταφές στην παρειά του²⁵. Εντυπωσιάζουν μέγεθος και ευρήματα της θέσεως σε τόπο ορεινό και δασώδη. Πρόσβαση από διακλάδωση του χωματόδρομου Καλομοίρα–Παλιά Γκουντοβάσδα.

11. **Ζωοδόχος Πηγή/Παναγία – Παλιοχώρι Καλομοίρας** [ΓΥΣ ±693μ. GPS: 39°45.117N 021°24.990E & 278513E 4403133N].

Πέριξ από το ομώνυμο εξωκλήσι, αμέσως ανατολικά από την Καλομοίρα, εντοπίσαμε λίγα άβαφα λεπτά όστρακα και περισσότερα χονδροειδή δυσδιάγνωστα ακαθόριστοι οι άξονες της θέσεως. Οι γηγενείς εύρισκαν παλαιότερα ταφές και άφθονη κεραμική. Πρόσβαση από διακλάδωση του ασφατόδρομου για την Καλομοίρα.

12. **Προφ. Ηλίας Μεγάλης Κερασιάς** [ΓΥΣ ±608μ. GPS: 39°44.686N 021°30.236E & 285982E 4402124N].

Ο Προφήτης Ηλίας Μεγάλης Κερασιάς αποτελεί το πλέον περίοπτο και καίριο ύψωμα της ευρύτερης περιοχής για τον έλεγχο της διαβάσεως, ένας οξυκόρυφος κώνος με αναπεπταμένη θέα 360° και άμεση οπτική επαφή με την Πέτρα Παναγίας και τον Αγιο-Λιά Ματονερίου (αντιστοίχως αρ. 6 και 7). Στην πραγματικότητα, ο λόφος είναι το «κλειδί» για την από τη

24. Βλ. Πίκουλας 2003α, 614–615 και Πίκουλας 2004α, 645.

25. Τα όστρακα αφέθησαν σε κοιλότητα βράχου του αυχένα.

Θεσσαλία είσοδο (ή αντίστροφα έξοδο στην τελευταία). Η διάνοιξη χωματόδρομου και η ανέγερση της ομώνυμης εκκλησίας στην κορυφή του αλλοίωσαν απόλυτα τη φύση της θέσεως με τις εκτενείς αποχωματώσεις και ισοπεδώσεις. Στις νεροπαρσιές της κορυφής εντοπίσαμε λίγα, αλλά χαρακτηριστικά όστρακα των ΜΕ χρόνων²⁶. Περισσότερα υπάρχουν στην παρεία του δρόμου και στο βόρειο και χαμηλότερο «άνδηρο» μαζί με λίγα άβαφα υστεροελληνιστικά.

ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Η διαδρομή από τον αυχένα του Ζυγού ή Τζούκ Μάρε απετέλεσε διαχρονικώς το κύριο πέρασμα από την Ήπειρο στη Θεσσαλία και η επιλογή του ήταν μονόδρομος για την επικοινωνία εκατέρωθεν της Πίνδου. Η αρχαία γραμματεία, πάντως, δεν διασώζει μνείες διαβάσεως στρατειών, μέχρι τον Β΄ Μακεδονικό Πόλεμο (200–197 π.Χ.), όταν ο Τ. Livius (XXXII 13) περιγράφει την πορεία του Φίλιππου Ε΄. Προφανώς, το ίδιο δρομολόγιο ακολούθησαν πολλάκις και οι ρωμαϊκές λεγεώνες, ενώ έντονη είναι στην προφορική παράδοση της περιοχής η διάβαση του Αλή Πασά.

Οφείλω όμως να διευκρινίσω ότι η διάβαση του Ζυγού —ή Τζούκ Μάρε— πρέπει να διακρίνεται από τη νεώτερη διάνοιξη της Κατάρας και του Κάμπου του Δεσπότη²⁷, του ασφαλτόδρομου δηλαδή Μετσόβου–Καλαμπάκας, ώστε να αποφεύγονται συνειρμοί και συγχύσεις²⁸.

Η διάβαση του Ζυγού, ως κύριος άξονας επικοινωνίας Ηπείρου και Θεσσαλίας, είχε τις αντίστοιχες εισόδους-εξόδους της ελεγχόμενες: δυτικά δέσποζε το Καταφύγι στο Βοτονόσι²⁹ και ανατολικά ο επίσης οχυρός οικισμός Πέτρα/Λα Κιάτρ (αρ. 6), αμέσως ΒΔ από την Παναγία/Νέα Κουτσούφλιανη/Λιμπόχοβο Τρικάλων, όπου και τοποθέτησε το Αιγίνιον ο Ν. Hammond, αλλά και ο κατέναντί της αντίστοιχος της Τσουκάς – Παναγίας Κορυδαλλού (αρ. 8).

Η έρευνα απέδειξε ότι το όλο αμυντικό δίκτυο συμπλήρωναν οι φύσει και τεχνητώς νέες οχυρές θέσεις Καταφύκι ή Πέτρα Αμπελοχωρίου, ο Αγιο-Λιάς Ματονερίου και Τσουκά – Παναγία Κορυδαλλού (αντιστοίχως αρ. 5, 7 και 8). Επιπλέον, μπορούμε βέβαια να πιθανολογήσουμε την παρουσία φρουκτωρίου στον Προφήτη Ηλία Μεγάλης Κερασιάς —εάν όχι και στην Πέτρα Μοκόσι³⁰—, ώστε να καλυφθεί πλήρως η πολύπτυχη λεκάνη απορροής του άνω Πηνειού³¹.

26. Τα όστρακα αφέθησαν σε κοιλότητα βράχου κάτω από το μοναδικό δέντρο της κορυφής.

27. Η διάνοιξη άρχισε στις αρχές της δεκαετίας του '30 και το πρώτο όχημα πέρασε το 1938· ασφαλτοστρώθηκε το 1962.

28. Λ.χ., βλ. Mottas – Decourt 1997, 346. Αλλά και η Darmezín, η οποία έχει ερευνηθεί παλαιότερα την περιοχή, δεν είναι σαφής και το κυριότερο πειστική, βλ. Darmezín 2002, 91–92, 94. Decourt – Darmezín 1999, 93–97.

29. GPS: 39°79.777N 21°32.323E. Βλ. Hammond 1967, 260, 681, 685–686. Πρβλ. Μπαλαμώτη 1990, 4. Σάρρος – Στράτης 1997, 14, 28–29, 501. Ο λόφος –αβεστολιθική τράπεζα με κρημνίσματα– πλέον έχει λατομηθεί στο μεγαλύτερο μέρος του (δεκαετία του '60 για αμμοχάλικο στο στρώσιμο δρόμου): στις νεροπαρσιές της ΝΑ πλευράς μελαμβαφή και άβαφα όστρακα, άβαφες κεραμίδες, κλασικά–ελληνιστικά. Το τοπωνύμιο του Hammond «Rock of the Goat» δημιουργεί σύγχυση: η Λα Κιάτρ α Τσάπλουι (ή Κιάτρ Τσάπ) = ΓΥΣ: Τραγόπετρα είναι αλλού: δυτικότερα από τον Κάμπο του Δεσπότη, παρόδια στον ασφαλτόδρομο της Κατάρας και δεν έχει αρχαία (αυτοψία). Ειδικότερα για το Αιγίνιον βλ. Πίκουλας 2003, 615 σημ. 13. Η πλέον, πάντως, περίοπτη θέση της ευρύτερης περιοχής είναι η Λα Κιάτρ ντι Μόκοσα = ΓΥΣ: Πέτρα Μακώση (sic) ±1182μ. [συντεταγμένες ΕΓΣΑ 87: 39.79693 – 21.31202], χωρίς όμως αρχαία.

30. Βλ. σημ. 21.

31. Βλ. επίσης Πίκουλας 2006.

SUMMARY

CROSSING PINDUS: PASSAGES AND DEFENSE (THE RESEARCH IN THESSALY, 2005)

Y. A. Pikoulas

The five-year project 'Crossing Pindus: Passages and defense' was carried out in the period of 2002–2006 by the Department of History, Archaeology and Social Anthropology of the University of Thessaly, under the auspices of the Ministry of Culture and the writer's direction. In the period 2002–2004 we investigated the area of North Pindus (the easternmost part of the Ioannina prefecture, small part of the Kastoria prefecture and, mainly, the western half of the Grevena prefecture: see *AEMTH* 16, 17, 18 and 20). In 2005 our research was carried out in South Pindus and covered part of the Trikala prefecture, where we examined the famous road *Kale Mare* (Metsovo to Kalabaka) and the local defense network.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

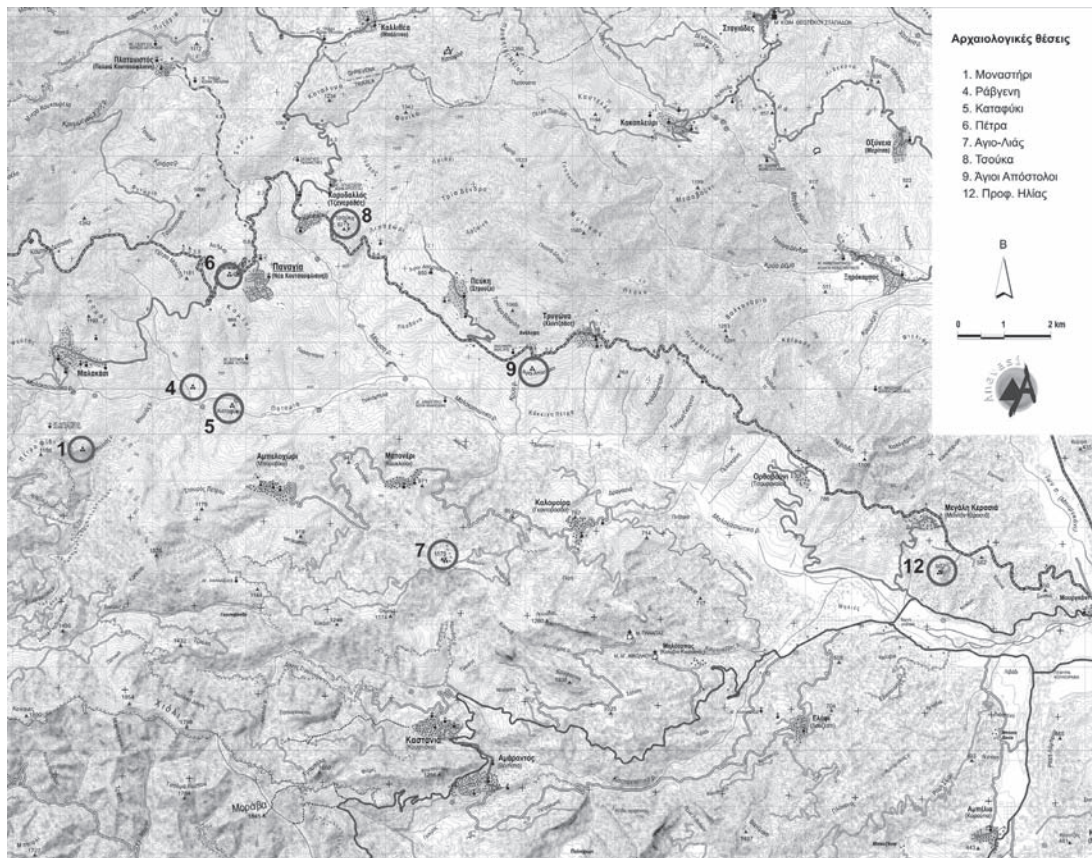
- Darmezil L., 2002. Δίκτυα επικοινωνίας στη βορειοδυτική Θεσσαλία. Η Λάρισα, όψεις της ιστορίας της περιοχής, στο *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα 12–13 Απριλίου 1997*, Λάρισα, 89–106.
- Decourt J.-C. – Darmezil L., 1999. Modèle, limites géographiques, limites historiques: cités et territoires en Thessalie, στο Brunet M. (επιμ.), *Territoires des cités grecques: actes de la Table Ronde Internationale organisée par l'École Française d'Athènes, 31 Octobre - Novembre 1991*, BCH Suppl. 34, Athènes 79–97.
- Hammond N.G.L., 1967. *Epirus*, Oxford.
- Mottas F. – Decourt J.-C., 1997. Voies et milliaires romains de Thessalie, *BCH* 121, 311–354.
- Μπαλαμώτη Φ., 1990. Ο Πηνεϊός στο μύθο και στο θρύλο, *ΘεσΗμ* 17, 24–27.
- Πίκουλας Γ.Α., 1985. Το αρχαίο οχυρό στο Σκαμνέλι, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 27, 9–13.
- Πίκουλας Γ.Α., 2002. Διασχίζοντας την Πίνδο. Α' περίοδος (2002–03): Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 16, 669–678.
- Πίκουλας Γ.Α., 2003α. Διασχίζοντας την Πίνδο. Β' περίοδος (2003): Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 17, 611–618.
- Πίκουλας Γ.Α., 2003β. Οδικό δίκτυο και άμυνα: Η δίοδος της Παλαιοκαρυάς, *Πρακτικά ΣΤ' Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 8–10 Νοεμβρίου 2002, Τρικαλινά* 23, 77–89.
- Πίκουλας Γ.Α., 2004α. Διασχίζοντας την Πίνδο. Γ' περίοδος (2004): Νότια μεθόριος Ν. Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 18, 641–647.
- Πίκουλας Γ.Α., 2004β. Διασχίζοντας την [βόρεια] Πίνδο. Διαβάσεις και άμυνα: σχεδιάσμα, στο *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου: Γρεβενά. Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός, Γρεβενά 1–3.2.2002*, Θεσσαλονίκη, 189–192.
- Πίκουλας Γ.Α., 2006α. Διαβάσεις και άμυνα: Από την Πύλη/Πόρτα στα Στουρναραϊκα/

Κούτσενα και την Ελάτη/Τύρνα, στο *Πρακτικά 7ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 11–13 Νοεμβρίου 2005*, Τρικαλινά 26, 201–218.

Πίκουλας Γ.Α., 2006β, (υπό έκδοση). Οδικό δίκτυο και άμυνα στην ορεινή Θεσσαλία, στο *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, Λάρισα 9–11 Νοεμβρίου 2006*.

Σάρρος Γ.Ν. – Στράτης Α.Δ., 1997. *Η ιστορία της Κουτσούφλιανης (Παναγία Καλαμπάκας)*, Αθήνα.

Εικ. 1.

Εικ. 2. Το Μοναστήρι Μαλακασίου από Β (ΓΑΠ: 5.8.06)

Εικ. 3. Μοναστήρι Μαλακασίου: η κορυφή από Δ' στο βάθος η κοιλάδα του Άνω Πηγειού (ΓΑΠ: 5.8.06)

Εικ. 4. Το Καταφύκι ή Πέτρα Αμπελοχωρίου από ΑΝΑ. Διακρίνεται η κούη του Άνω Πηγειού (ΓΑΠ: 5.8.06)

Εικ. 5. Το Καταφύκι ή Πέτρα Αμπελοχωρίου από ΔΒΔ. Στην κορυφογραμμή σημειώνεται το οχυρό του Αγιο-Λιά Ματονερίου, αρ. 7 (ΓΑΠ: 4.8.06)

Εικ. 6. Η Πέτρα /Λα Κιατρ Παναγίας από ΑΝΑ (ΓΑΠ: 6.8.04)

Εικ. 7. Ο Αγιο-Λιάς Ματονερίου από ΔΝΔ (ΓΑΠ: 7.8.05)

Εικ. 8. Αγιο-Λιάς Ματονερίου: το τείχος στα ΝΝΔ (ΓΑΠ: 7.8.05)

Εικ. 9. Η Τσούκα – Παναγία Κορυδαλλού από Δ (ΓΑΠ: 5.8.06)

Εικ. 10. Τσούκα – Παναγία Κορυδαλλού: το τείχος στα ΝΝΑ (ΓΑΠ: 5.8.06)

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΛΙΑ ΤΩΝ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ-ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ

Ασπασία Ντίνα

Κατά τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη χρονική περίοδο 2003-2005 στην παραλία των Φθιωτίδων Θηβών -Νέας Αγχιάλου (εικ. 1), αποκαλύφθηκαν σημαντικά κτίσματα θρησκευτικού και κοσμικού χαρακτήρα με γλυπτό διάκοσμο και ψηφιδωτά δάπεδα (εικ. 2).

Η αποκάλυψή τους μας έδωσε τη δυνατότητα να συλλέξουμε στοιχεία για την ανάπτυξη της παραλιακής πόλης των Φθιωτίδων Θηβών έξω από τα τείχη, κατά μήκος του παραλιακού μετώπου της Νέας Αγχιάλου στον ευρύτερο χώρο της Βασιλικής Μαρτυρίου¹.

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας **Δημ. Ζιώγα**² ήρθαν στο φως λείψανα κτισμάτων που σχετίζονται με την παλαιοχριστιανική βασιλική Μαρτυρίου και αποτελούν την προς ανατολάς συνέχεια της (εικ. 3). Πιο συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν 14 ασβεστόκτιστοι τοίχοι, τρία δάπεδα από ασβεστολιθικές πλάκες ακανόνιστα τοποθετημένες και ένας κτιστός αγωγός.

Από την ανασκαφική έρευνα περισυλλέχθηκε άφθονη κεραμική, κυρίως παλαιοχριστιανικής περιόδου, θραύσματα λυχνariών, γυάλινων αγγείων και 4 χάλκινα νομίσματα του 4^{ου} αιώνα, από τα οποία ξεχωρίζει χάλκινο νόμισμα του Μεγάλου Κωνσταντίνου πολύ καλής διατήρησης.

Από μία πρώτη εξέταση των ευρημάτων συμπεραίνεται ότι τα κτηριακά λείψανα, που ήρθαν σε φως στο ανωτέρω οικόπεδο, ανήκουν χρονολογικά στην πρώτη φάση της βασιλικής Μαρτυρίου και συγκεκριμένα στον 4ο αιώνα μ.Χ..

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας **Κων/νου, Νικήτα, Ηλία και Ανέστη Πρίντζου**³, σε απόσταση 60μ. ΒΑ της βασιλικής Μαρτυρίου, αποκαλύφθηκε μέρος ενός συγκροτήματος κτηρίων της παλαιοχριστιανικής περιόδου με τοίχους από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα (εικ. 4-6). Ο κεντρικός χώρος, που ήταν επιμήκης, διαιρούνταν σε δυο δωμάτια με δάπεδα από ασβεστολιθικές πλάκες. Στη βόρεια πλευρά του αποκαλύφθηκε σειρά ορθογωνίων δωματίων με υπολείμματα δαπέδων από πήλινες και ασβεστολιθικές πλάκες, κάτω από τα οποία αποκαλύφθηκε προγενέστερη οικοδομική φάση. Στο εσωτερικό δωματίου της ΒΑ πλευράς υπήρχε κτιστή κυκλική κατασκευή, αγνώστου χρήσεως, με πλακόστρωτο δάπεδο. Νότια του κεντρικού χώρου εκτεινόταν μεγάλος προαύλειος χώρος στρωμένος επίσης με πήλινες πλάκες.

1. Λαζαρίδης 1978, 34-43, πίν. 30-33. Λαζαρίδης 1979, 62-70, πίν. 42α-β. Λαζαρίδης 1981, 82-84. Λαζαρίδης 1987, 322, εικ. 10.

2. Ντίνα 2001-2004 (υπό έκδοση).

3. Ντίνα 2000 (υπό έκδοση).

Από την ανασκαφική έρευνα περισυλλέχθηκαν 140 χάλκινα νομίσματα, μεταξύ των οποίων δεκαεξανόμιο του Ιουστινιανού Α΄ του νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, δύο χάλκινα ενώτια, χάλκινο δακτυλίδι, μολύβδινα ελάσματα, θραύσματα γυάλινων αγγείων, πάρα πολλά όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής που ανήκουν κυρίως σε μαγειρικά σκεύη και δύο αμφορείς. Επίσης μαρμάρινη βάση κίονα, και μαρμάρινο επίθημα με διάκοσμο από φύλλα καλάμου στις στενές πλευρές.

Τα ερείπια, που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα του ανωτέρω οικοπέδου, ανήκουν κατά τη γνώμη μας σε εγκαταστάσεις που σχετίζονται με το λιμάνι των Φθιωτίδων Θηβών. Σε μικρή απόσταση ανατολικά του οικοπέδου, και συγκεκριμένα στην οδό Ηρ. Κασνέτη, έχει επισημανθεί στο παρελθόν⁴ το τείχος του λιμανιού της αρχαίας πόλης, καθώς και η προς ανατολάς συνέχεια του νοτίου τοίχου του οικοδομήματος και του πλακοστρωμένου προαύλιου χώρου (εικ. 4).

Σε απόσταση 25μ. δυτικά της βασιλικής Μαρτυρίου, στο οικόπεδο **Αποστόλου Γεωργίου και Αθηνάς Μπολιού**⁵, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν λείψανα κτηριακών κατασκευών, 103 τάφοι του συνήθους για την περιοχή κεραμοσκεπούς τύπου, 2 τάφοι κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς και 44 ταφικοί οξυπύθμενοι αμφορείς (εικ. 7-8).

Οι περισσότεροι από τους τάφους είχαν προσανατολισμό Α-Δ, υπήρχαν ωστόσο και ταφές με προσανατολισμό Β-Ν. Μεγάλο μέρος των κεραμοσκεπών τάφων διατηρούνταν σε κακή κατάσταση, ενώ στις περισσότερες ταφές, το σκελετικό υλικό βρέθηκε αποσπασμένο. Εντοπίστηκαν ταφές ενηλίκων αλλά και παιδικές.

Από την έρευνα των τάφων περισυλλέχθηκαν χάλκινα νομίσματα, χάλκινοι κρίκοι, χάλκινες πόρπες, χρυσό περίαπτο, χάντρες περιδεραίου, γυάλινο αγγείο, τριφυλλόσχημες οινοχόες, σκύφοι, πινάκια, μαγειρικά σκεύη, θραύσματα από λυχνάρια και όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής (εικ. 9α-δ).

Περί τα 60μ. νοτιοανατολικά της βασιλικής Μαρτυρίου, κοντά στην παραλία της Νέας Αγχιάλου, στο οικόπεδο **Πέτρου Ιλτσόπουλου**⁶, αποκαλύφθηκε λουτρό με υπόκαυστα (εικ. 10, 11). Το πάτωμα της αίθουσας του ψυχρού ήταν στρωμένο με ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικό διάκοσμο. Ξεχωρίζει τμήμα με μια παράσταση που ξεφεύγει λίγο από τα γνωστά θέματα των άλλων ψηφιδωτών της περιοχής (εικ. 12). Μέσα σε πράσινο κάμπο εικονίζεται σύμπλεγμα σμέρνας με αστακό. Ενδιαφέρουσα είναι η τεχνική με την οποία έχει γίνει το ψηφιδωτό αυτό, γιατί έχουν χρησιμοποιηθεί πολύ μικρών διαστάσεων ψηφίδες από υαλόμαζα ανάμεικτες με ψηφίδες από πέτρωμα σε πλούσια χρωματιστή ποικιλία.

Το κτήριο από τον τρόπο της αρχικής δομής του μαρτυρεί εποχή ρωμαϊοκρατίας, αλλά με τις επισκευές και εργασίες συντήρησης που του έγιναν θα συνέχισε τη λειτουργία του και ως τους μέσους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Πρόσφατα πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες στο κτίσμα.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου ιδιοκτησίας **Ιωάννη και Φώτη Τσιάμη**⁷, σε απόσταση 30 μ. νότια του λουτρού, εντοπίστηκαν, σχεδόν επιφανειακά, λείψανα κτηριακού συγκροτήματος (εικ. 13), μέγιστου σωζόμενου μήκους 18μ. και πλάτους 17,70μ., που αποτελούνταν

4. Ντίνα 1984, 175, πίν. 67β.

5. Ντίνα 2001-2004 (υπό έκδοση).

6. Ντίνα 1979, 238, πίν. 89β. Λαζαρίδης 1987, 330. Ντίνα 1990, 364, εικ. 19.

7. Ντίνα 2001-2004 (υπό έκδοση).

από επτά ορθογώνιους χώρους, διατεταγμένους ανά τρεις και τέσσερις εκατέρωθεν διαχωριστικού μεσότοιχου, με προσανατολισμό Α-Δ. Οι τοιχοποιίες ήταν ευτελούς κατασκευής, με αργούς λίθους και χωματολάσπη. Δεν εντοπίστηκαν δάπεδα, εκτός από μικρό τμήμα υποστρώματος από κουρασάνι, το οποίο δεν σχετίζεται με συγκεκριμένο χώρο.

Σε επαφή με τη ΒΔ γωνία του κτηρίου εξωτερικά, αποκαλύφθηκε κυκλική κατασκευή, διαμέτρου 2,50μ. και βάθους 1,42μ., με κτιστά τοιχώματα, κατασκευασμένα επίσης από αργούς λίθους και χωματολάσπη. Δεύτερη κυκλική κατασκευή, διαμέτρου 2,50μ. και βάθους 0,50μ., με ευτελούς κατασκευής τοιχώματα, εντοπίστηκε στο εσωτερικό του μεσαίου χώρου της νότιας πλευράς. Οι κυκλικές αυτές κατασκευές ήταν πιθανότατα αποθέτες, διότι από το εσωτερικό τους περισυλλέχτηκαν άφθονα όστρακα παλαιοχριστιανικής εποχής. Πλησίον του δεύτερου αποθέτη αποκαλύφθηκε φρέαρ, με τοιχώματα από μία σειρά λίθων.

Τα ευρήματα που περισυλλέχθηκαν περιορίζονται σε κεραμική παλαιοχριστιανικής εποχής, θραύσματα γυάλινων αγγείων και δεκαεξανούμιο Ιουστινιανού Α'.

Τα παραπάνω ευρήματα είναι ενδεικτικά της χρήσης του κτηρίου στην εποχή του Ιουστινιανού. Η μορφή και η διάταξη των χώρων, σε συνδυασμό με τους δύο κυκλικούς αποθέτες και το φρέαρ, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αποθηκευτικούς χώρους, ευτελούς κατασκευής.

Τέλος, εντοπίστηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι, που προφανώς κατασκευάστηκαν μετά από την καταστροφή και εγκατάλειψη του κτηρίου.

Είκοσι μέτρα δυτικά του οικοπέδου Τσιάμη, στο οικόπεδο **Αθ. Παπουτσή και Μιχ. Ευαγγελάκη**⁸, κατά τη διενέργεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας, αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα οικοδομήματος με δυο χώρους, εκ των οποίων ο δυτικός απολήγει στα νότια σε κόγχη διαμέτρου 4,25μ. και ο ανατολικός διαμορφώνεται ως δεξαμενή (**εικ. 14, 15**). Οι τοιχοποιίες του οικοδομήματος αποτελούνταν από αργολιθοδομή και ισχυρό συνδετικό κονίαμα με άφθονη χρήση ασβέστη. Πιθανολογείται ότι πρόκειται για ερείπια λουτρικού κτίσματος.

Στην προς νότον προέκταση του δυτικού τοίχου του οικοδομήματος αποκαλύφθηκε χωματόκτιστος τοίχος μήκους 12 μ., ο οποίος διακόπτεται ανά αποστάσεις από μεταγενέστερες ταφές. Δυτικά του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκε η γωνία κτηρίου ευτελούς κατασκευής.

Μετά την εγκατάλειψη και την ερείπωση των κτισμάτων, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Ερευνήθηκαν 39 κεραμοσκεπείς τάφοι, 3 κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς και 2 ταφικά αγγεία. Όλες οι ταφές είχαν προσανατολισμό Α-Δ.

Περισυλλέχτηκαν 16 χάλκινα νομίσματα, σιδερένιο ψέλλιο, χάλκινο δακτυλίδι, ψήφοι περιδεραιίου, χάλκινο ενώτιο, θραύσματα γυάλινων αγγείων και λυχνariών και άφθονη κεραμική παλαιοχριστιανικής εποχής.

Σε απόσταση 25μ. νότια του οικοπέδου Τσιάμη, στο οικόπεδο **Αναστασίου Μπίνα**⁹, κατά τη διενέργεια δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας, ήλθε στο φως τμήμα ενός πολυτελούς οικοδομήματος, το οποίο αναπτυσσόταν γύρω από μια κεντρική κιονοστήρικτη αυλή (αίθριο), στρωμένη με μαρμάρινες πλάκες (**εικ. 16, 17**). Στην πρόσοψη του οικοδομήματος πρέπει να υπήρχαν τρεις χώροι, εκ των οποίων έχουν αποκαλυφθεί ο κεντρικός, που ήταν στρωμένος με ψηφιδωτό δάπεδο, και ο νότιος, που είχε δάπεδο με πήλινες πλάκες, ενώ ορθογώνια δωμάτια, εκ των οποίων έχει αποκαλυφθεί το ΝΑ, πλαισίωναν το αίθριο. Από τις κιονοστοιχίες του αιθρίου βρέθηκαν *in situ* δυο μαρμάρινες βάσεις κίωνων, ενώ μια ακόμη έχει αποσπαστεί και κεί-

8. Ντίνα 2005 (υπό έκδοση).

9. Ντίνα 2005 (υπό έκδοση).

ται στο δάπεδο της νότιας στοάς. Τόσο στο αίθριο όσο και στα δωμάτια της πρόσοψης εντοπίστηκαν πεσμένα επτά τμήματα από κορμούς αρράβδωτων κίωνων, τρία ιωνικά κιονόκρανα και επτά επιθήματα κοσμημένα και στις δυο όψεις με σχηματοποιημένα φύλλα ριπιδοειδούς άκανθας (εικ. 18).

Η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί. Από το τμήμα, ωστόσο, του κτηρίου, που έχει ως τώρα αποκαλυφθεί, συνάγεται ότι πρόκειται για μια πολυτελή παραθαλάσσια έπαυλη. Ενδιαφέρουσα είναι η τεχνική και ο διάκοσμος των αρχιτεκτονικών μελών. Ο απλοποιημένος διάκοσμος και η σχεδόν επιπεδόγλυφη τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στα ιωνικά κιονόκρανα, αλλά και η μορφή των ριπιδοειδών φύλλων των επιθημάτων, που απαντά σε μια μεγάλη ομάδα συναφών αρχιτεκτονικών μελών από την περιοχή, παραπέμπουν σε εποχή οψιμότερη του 6^{ου} αιώνα, δηλαδή στους μεταβατικούς χρόνους.

Από την πρόσοψη του κτηρίου ξεκινούσε αποχετευτικός αγωγός, μήκους 12,80μ., που κατέληγε στη θάλασσα, συναντώντας στην πορεία του το θαλάσσιο τείχος, τμήμα του οποίου, πλάτους 1,30μ. και μήκους 12,20μ. αποκαλύφθηκε ανατολικότερα σε πορεία παράλληλη με την πρόσοψη του οικοδομήματος (εικ. 16).

Σε απόσταση 45μ. νότια του οικοπέδου Μπίνα, στον αγρό κληρονόμων **Κων/νου Κίνη**, είχε επισημανθεί κατά το έτος 1988¹⁰ και μερικώς ανασκαφεί το έτος 1991¹¹ κτίσμα μεγάλων διαστάσεων. Η ανασκαφική έρευνα που επακολούθησε, αποκάλυψε τις δυο πλευρές (ανατολική και βόρεια) μεγάλου παραθαλάσσιου οικοδομήματος, ορατών διαστάσεων 30 x 32μ. (εικ. 19). Κατά μήκος των πλευρών αυτών αναπτύσσονταν ορθογώνια δωμάτια, ενώ εσωτερικά διαμορφώνονταν επιμήκεις στοές. Λόγω των μεγάλων διαστάσεων του κτίσματος πιθανολογείται ότι πρόκειται για δημόσιο οικοδόμημα που τοποθετείται χρονολογικά στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Σε απόσταση 120μ. νότια του οικοπέδου Κίνη, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας **Αθανασίου και Ιωάννου Παπουτσή και Στέργιου Πέκα**¹², το οποίο ευρίσκεται στην οδό Μαλτέζου, πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκε πολύ σημαντικό οικοδόμημα παλαιοχριστιανικής εποχής δημόσιας χρήσης, όπως δηλώνεται από τις παράλληλες στοές, οι οποίες επικοινωνούν με τοξοστοιχίες που διαμορφώνονταν με εναλλαγή πεσσών και κίωνων (εικ. 20, 21). Η πρόσοψη του κτηρίου, από τα μέχρι τώρα στοιχεία, διαμορφωνόταν σε σχήμα Π, με δυο προβάλλοντες πλευρικούς χώρους που πλαισίωναν μια ανοιχτή κιονοστήρικτη στοά. Το βόρειο σκέλος επισημάνθηκε, το νότιο σκέλος δεν εντοπίστηκε, γιατί εκτείνεται στον παρακείμενο δημοτικό δρόμο. Ο χώρος του βόρειου σκέλους είναι στρωμένος με πήλινες πλάκες με τις χαρακτηριστικές δακτυλιές, διαστάσεων 0,50X0,50μ.. Χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση του στυλοβάτη της στοάς, με σειρά 15 γωνιόλιθων από ηφαιστειακό πέτρωμα, διαφόρων διαστάσεων, σε μερικούς από τους οποίους σώζονται ίχνη ασβεστοκονιάματος, επάνω στο οποίο εδράζονταν βάσεις κίωνων. Και στις τρεις στοές εντοπίστηκαν ίχνη δαπέδου από πήλινες πλάκες.

Ανατολικά του οικοδομήματος αποκαλύφθηκε μεμονωμένη πυργοειδής κατασκευή, εξωτερικών διαστάσεων 5,10X5,20μ., ισχυρής τοιχοποιίας, που δεν σχετίζεται με οχυρωματικό έργο. Ενδεχομένως πρόκειται για βάση φρουκτωρίας ή φάρο.

Από την έρευνα περισυλλέχτηκαν χάλκινα νομίσματα Ιουστινιανού Α' (σαραντανούμ-

10. Ντίνα 1988, 292.

11. Ντίνα 1991, 237.

12. Ντίνα 2005 (υπό έκδοση).

μιο), άφθονη κεραμική παλαιοχριστιανικής εποχής, θραύσματα λυχνariών και γυάλινων αγγείων, αμφίγλυφα θωράκια με λατινικό σταυρό και μαρμάρινος κιονίσκος.

Πιθανολογείται ότι τόσο το οικοδόμημα όσο και ο τετράγωνος πύργος σχετίζονταν με το λιμάνι ή με στρατιωτική εγκατάσταση και αποτελούν μοναδικό μέχρι στιγμής εύρημα τέτοιου χαρακτήρα για την περιοχή της Νέας Αγχιάλου.

Πέραν των ανωτέρω, κατά μήκος του παραλιακού μετώπου, έχουν εντοπιστεί και ερευνηθεί σποραδικά μικρότερης κλίμακας κτηριακά λείψανα και ταφές και έχουν περισυλλεγεί κοσμήματα και διάφορα κτερίσματα.

Παράλληλα με τις ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και σχεδιαστική αποτύπωση του ψηφιδωτού δαπέδου του νάρθηκα της βασιλικής Μαρτυρίου (εικ. 22, 23).

Τα νεότερα ευρήματα στο παραλιακό μέτωπο της Νέας Αγχιάλου, παρά τον αποσπασματικό τους χαρακτήρα, κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικά, καθώς έρχονται να φωτίσουν μία πτυχή της ιστορίας της πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, που μέχρι σήμερα παρέμενε ασαφής. Από τα ανασκαφικά στοιχεία αποκαλύπτεται η εικόνα μιας πόλης, που εξαπλώνεται προς τη θάλασσα πέραν των ορίων των παλαιοχριστιανικών τειχών, σε εποχή ασφαλώς μεταγενέστερη από την περίοδο που αυτά επισκευάζονται, δηλαδή τους χρόνους του Ιουστινιανού και επομένως τίθεται πλέον υπό σοβαρή αμφισβήτηση η επικρατούσα άποψη ότι οι Φθιώτιδες Θήβες μετά τους ιουστινιάνειους χρόνους γνωρίζουν την παρακμή, για να εγκαταλειφθούν οριστικά μέχρι τα τέλη του 7^{ου} αιώνα. Η ανέγερση της λαμπρής έπαυλης του οικοπέδου Μπίνα με γλυπτό αρχιτεκτονικό διάκοσμο των μεταβατικών χρόνων που, όπως δείχνουν όλα τα στοιχεία, αποτελεί προϊόν ενός τοπικού εργαστηρίου γλυπτικής, με πολυάριθμα παραδείγματα, τεκμηριώνει τη συνέχιση της ζωής στην πόλη κατά τους μεταβατικούς χρόνους και πιθανότατα έως και τον 9^ο αιώνα, εποχή κατά την οποία εμφανίζεται στις πηγές η επισκοπή Αλμυρού.

SUMMARY

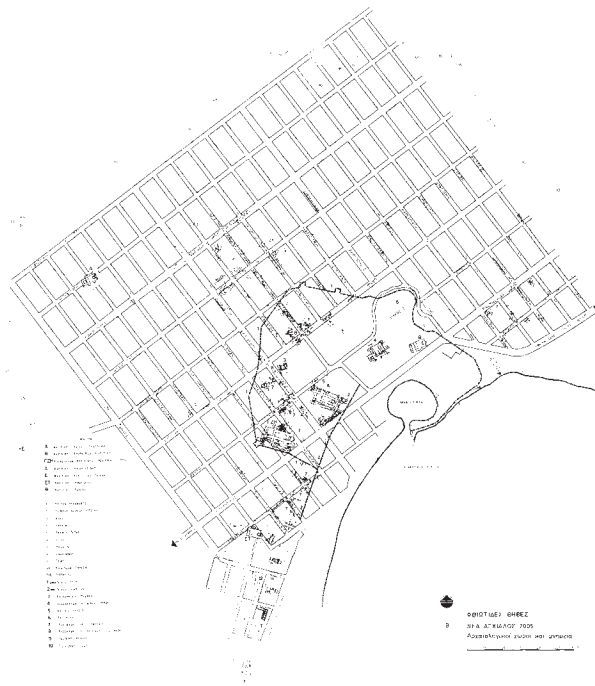
EARLY CHRISTIAN ANTIQUITIES AT THE COAST OF PTHIOTIDES THEBES-NEA ANCHIALOS

Aspasia Ntina

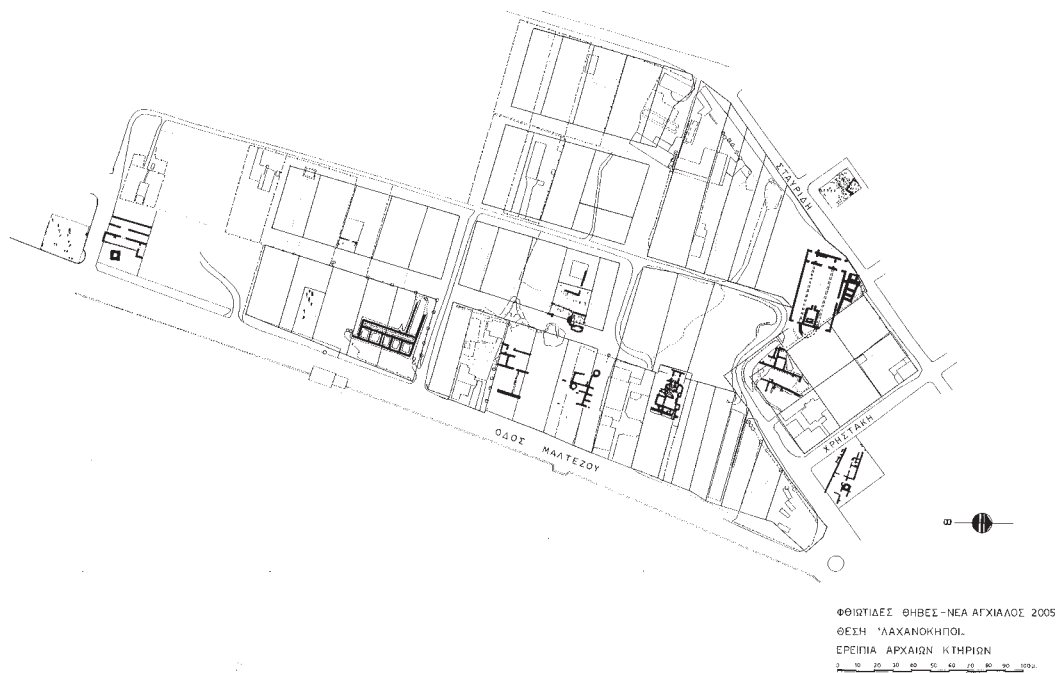
During rescue excavations, conducted by the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities from 2003 until 2005, at the coast of north-western bay of Nea Anchialos (Pthiotides Thebes) religious and secular buildings with sculptural decoration and mosaic floors have been uncovered. Their discovery provides valuable information about the development of the *extra muros* Early Christian town, along the coastal line of Nea Anchialos, at the vicinity of the Martyrius' basilica.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

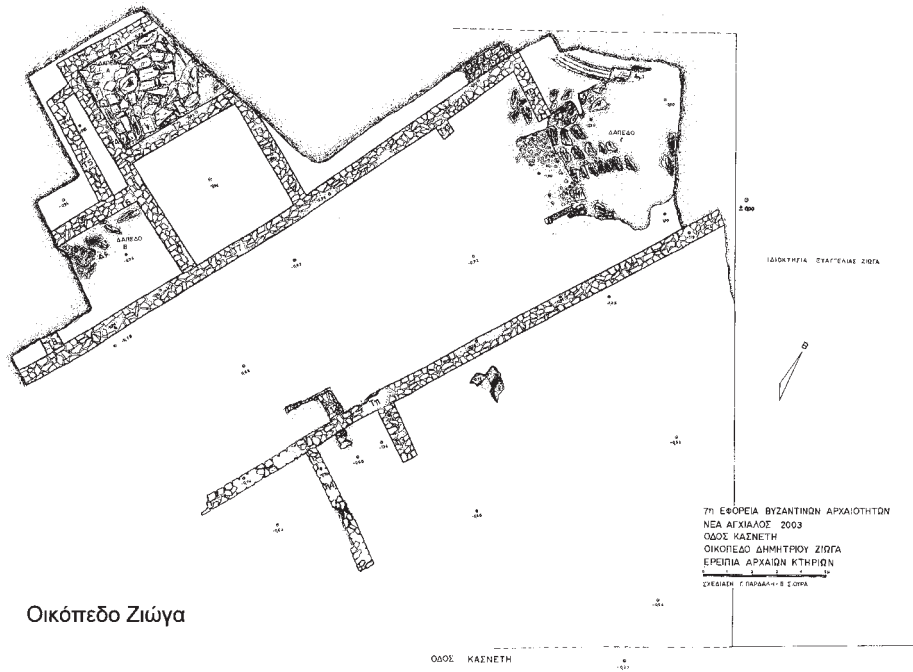
- Λαζαρίδης Π. Η., 1978. Ανασκαφή Νέας Αγκιάλου, *ΠΑΕ*, 34-49.
Λαζαρίδης Π. Η., 1979. Ανασκαφή Νέας Αγκιάλου, *ΠΑΕ*, 56-70.
Λαζαρίδης Π. Η., 1981. Ανασκαφή Νέας Αγκιάλου, *ΠΑΕ*, 82-91.
Λαζαρίδης Π. Η., 1987. Φθιώτιδαι Θήβαι, Ιστορία, ανασκαφές, μνημεία, *ΑΕ*, 315-335.
Ντίνα Α., 1979. Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Λάρισας, Ανασκαφικές εργασίες, Φθιώτιδες Θήβες, *ΑΔ 34, Χρονικά*, Β1, 231-238.
Ντίνα Α., 1984. 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Νομός Μαγνησίας, Φθιώτιδες Θήβες, Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 39, Χρονικά*, Β1, 169-176.
Ντίνα Α., 1988. 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Νομός Μαγνησίας, Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ 43, Χρονικά*, Β1, 291-292.
Ντίνα Α., 1990. Νεότερες έρευνες στην παλαιοχριστιανική πόλη των Φθιωτίδων Θηβών, στο *Θεσσαλία Β*, 357-370.
Ντίνα Α., 1991. 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ανασκαφικές εργασίες, Νομός Μαγνησίας, Φθιώτιδες Θήβες, *ΑΔ 46, Χρονικά*, Β1, 234-241.
Ντίνα Α., 2000, (υπό έκδοση). 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ανασκαφικές εργασίες, Νομός Μαγνησίας, Φθιώτιδες Θήβες, *ΑΔ, Χρονικά*.
Ντίνα Α., 2001-2004, (υπό έκδοση). 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ανασκαφικές εργασίες, Νομός Μαγνησίας, Φθιώτιδες Θήβες, *ΑΔ, Χρονικά*.
Ντίνα Α., 2005 (υπό έκδοση). 7^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ανασκαφικές εργασίες, Νομός Μαγνησίας, Φθιώτιδες Θήβες, *ΑΔ, Χρονικά*.

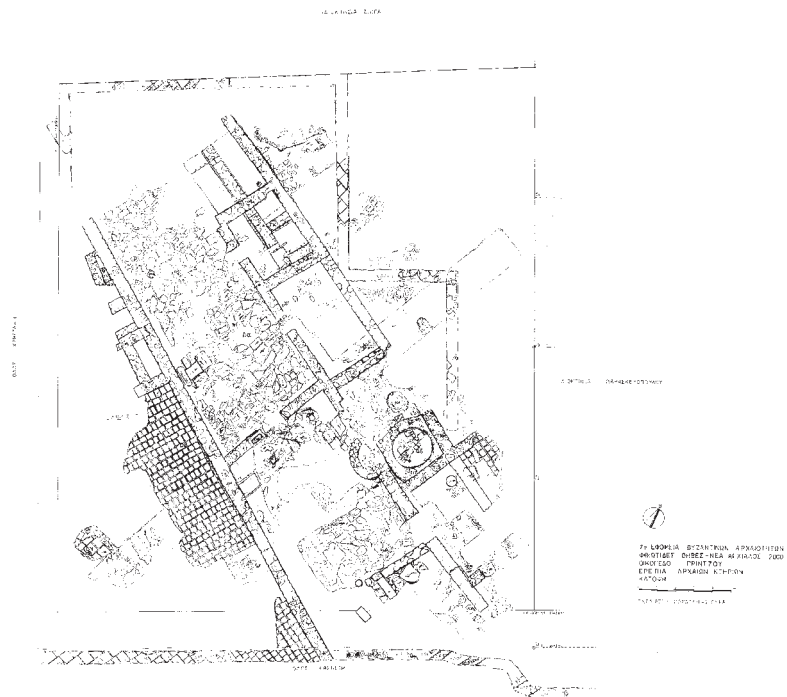
Εικ. 1. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος. Τοπογραφικό διάγραμμα.

Εικ. 2. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος. Απόσπασμα τοπογραφικού. Παραλιακό μέτωπο.

Εικ. 3. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος, Οικόπεδο Ζιώγα. Σχέδιο κάτοψης ανασκαφής.

Εικ. 4. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος, Οικόπεδο Πρίντζου. Σχέδιο κάτοψης.

Εικ. 5. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Πρίντζου. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 6. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Πρίντζου. Γενική άποψη της ανασκαφής.

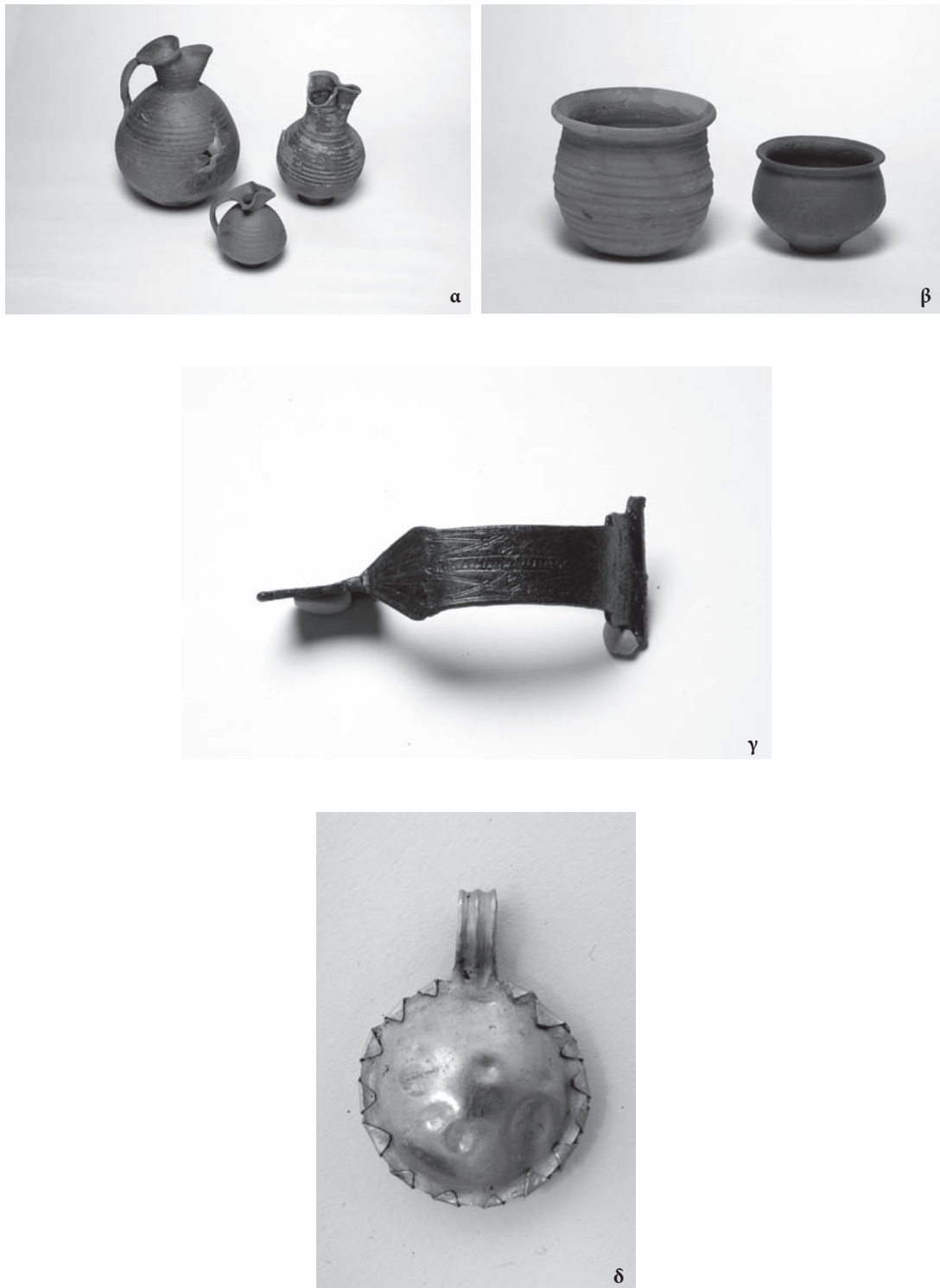

Εικ. 7. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος. Οικόπεδο Μπολιού. Κάτοψη ανασκαφής.

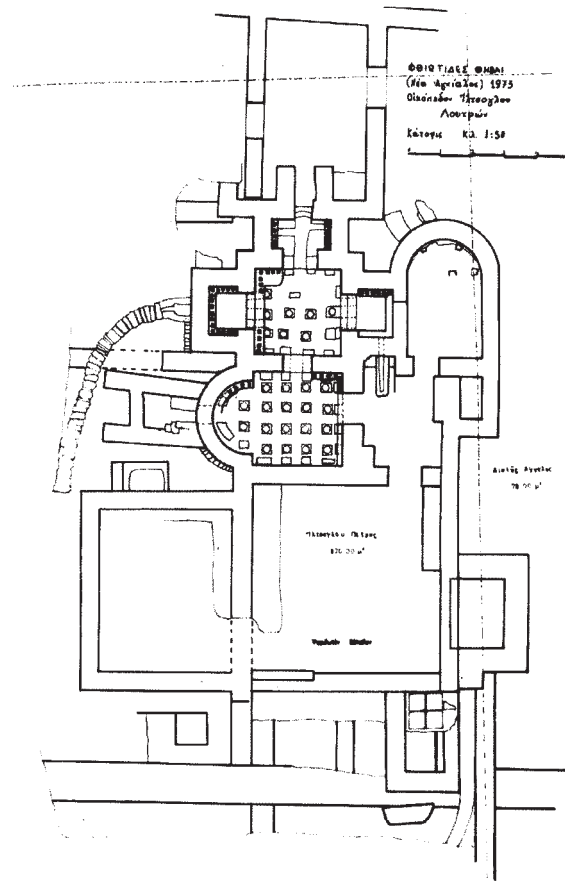

Εικ. 8. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος. Οικόπεδο Μπολιού. Κεραμοσκεπής τάφος.

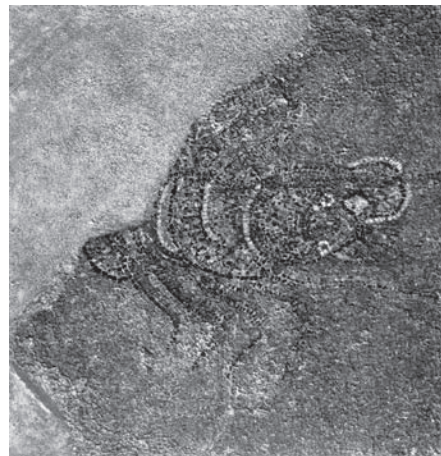
Εικ. 9. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Μπολιού. Ευρήματα τάφων. Οινοχόες, σκύφοι, χάλκινη πόρπη και χρυσό περιάπτο.

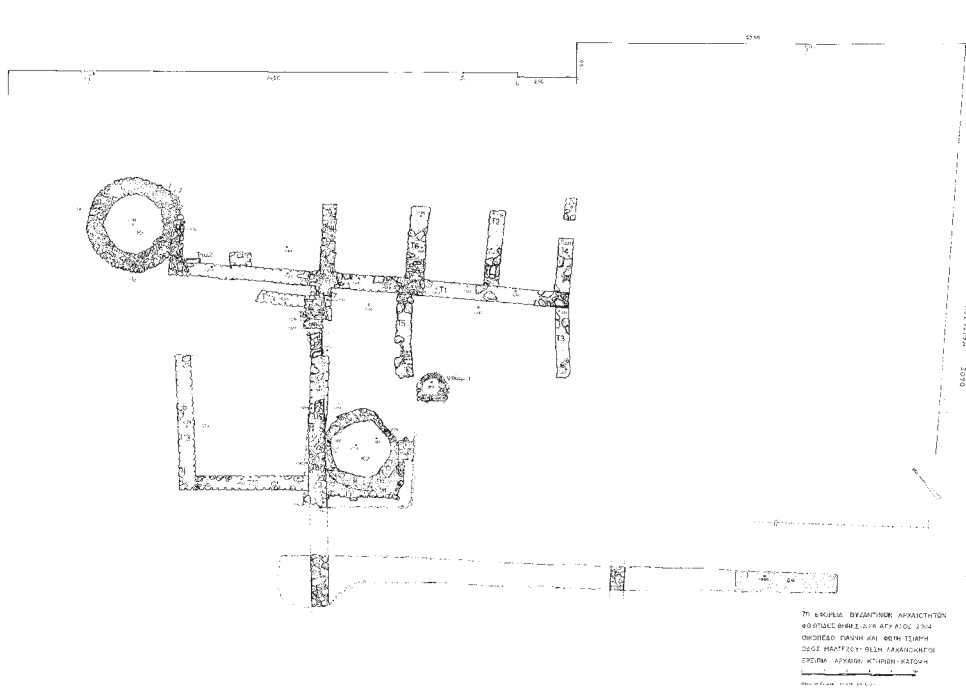
Εικ. 10. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Ιλτσόπουλου. Σχέδιο κάτοψης ανασκαφής.

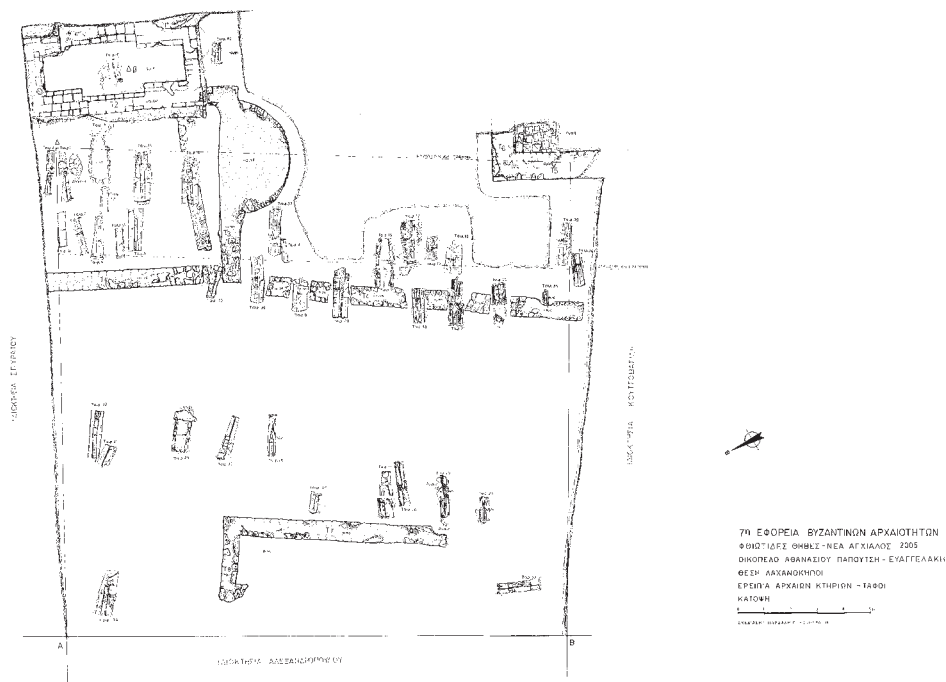
Εικ. 11. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Ιλτσόπουλου. Αποψη λουτρικού συγκροτήματος.

Εικ. 12. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Ιλτσόπουλου. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου.

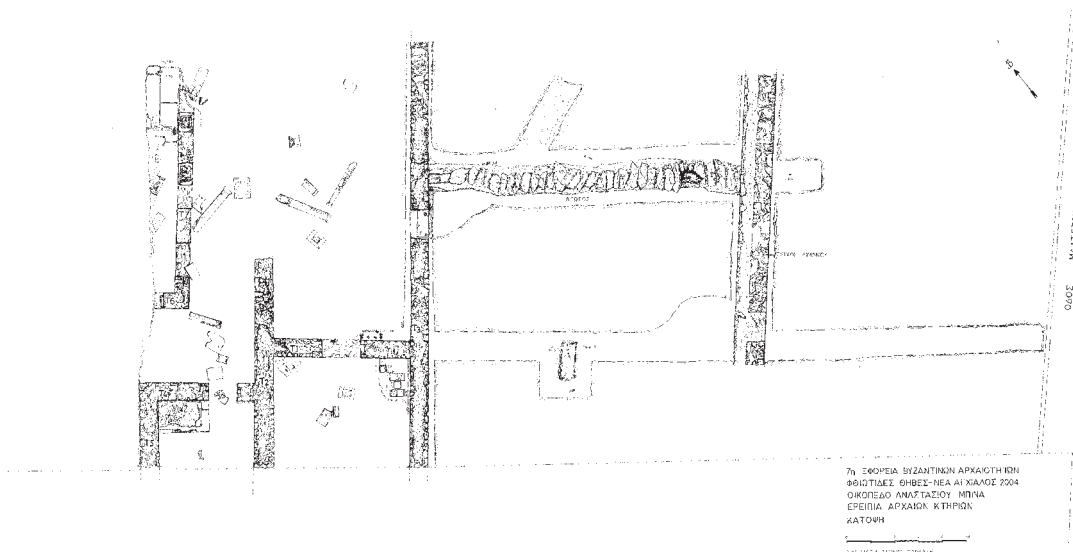
Εικ. 13. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος. Οικόπεδο Τσιάμη. Σχέδιο κάτοψης ανασκαφής.

Εικ. 14. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος. Οικόπεδο Παπουτσή – Ευαγγελάκη. Σχέδιο κάτοψης ανασκαφής.

Εικ. 15. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος. Οικόπεδο Παπουτσή – Ευαγγελάκη. Γενική άποψη ανασκαφής.

Εικ. 16. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος. Οικόπεδο Αν. Μπίνα. Σχέδιο κάτοψης ανασκαφής.

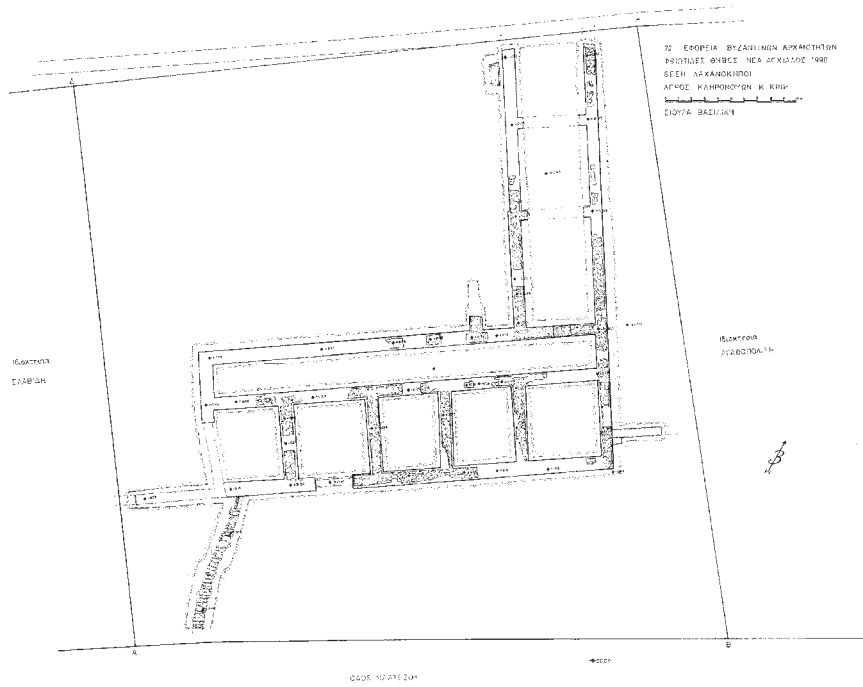

Εικ. 17. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχίαλος, Οικόπεδο Αν. Μπίνα. Γενικές απόψεις ανασκαφής.

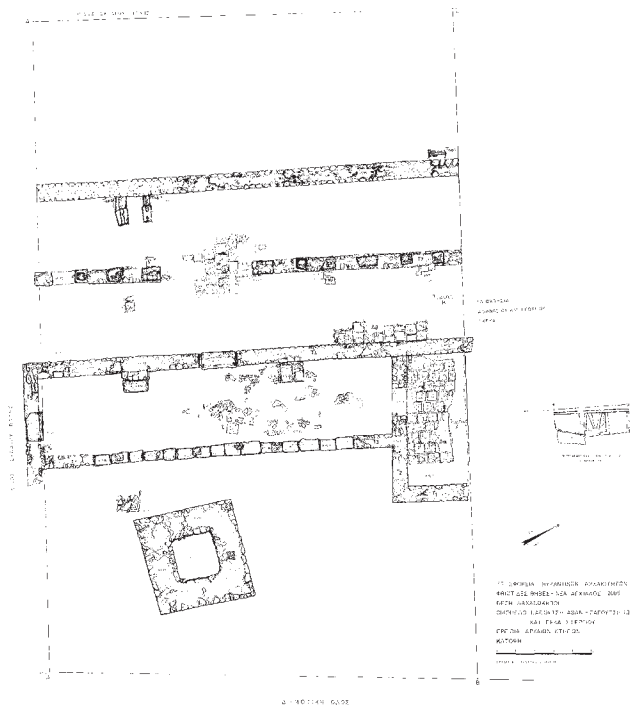

Εικ. 18. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχίαλος, Οικόπεδο Αν. Μπίνα. Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Εικ. 19. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος. Οικόπεδο κληρονόμων Κίρη. Σχέδιο κάτοψης ανασκαφής.

Εικ. 20. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος. Οικόπεδο Παλουτσή-Πέκα. Σχέδιο κάτοψης ανασκαφής.

Εικ. 21. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος, Οικόπεδο Παπουτσή-Πέκα. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 22. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος, Βασιλική Μαρτυρίου. Ψηφιδωτό δάπεδο νάρθηκα.

Εικ. 23. Φθιώτιδες Θήβες-Νέα Αγχιάλος, Βασιλική Μαρτυρίου. Ψηφιδωτό δάπεδο νάρθηκα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΑΓΟΡΑΣ ΣΤΗ ΛΑΡΙΣΑ

Σταυρούλα Σδρόλια

Κατά την διάρκεια εκσκαφών για την κατασκευή υπόγειου χώρου στάθμευσης στην Πλατεία Νέας Αγοράς¹ στη Λάρισα, που βρίσκεται μεταξύ των οδών Ολύμπου, Βενιζέλου, Αμαλίας και Κύπρου, αποκαλύφθηκε το παλαιοχριστιανικό τείχος της πόλης, καθώς και προγενέστερα οικοδομικά συγκροτήματα (εικ. 1).

Πριν από την περιγραφή των ευρημάτων θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο χώρος της Πλατείας Νέας Αγοράς βρίσκεται στους πρόποδες του Λόφου του Φρουρίου, όπου τοποθετούνταν το κέντρο της πόλης από την αρχαιότητα μέχρι την οθωμανική περίοδο². Επίσης, ο χώρος της πλατείας κατείχε κεντρική θέση στον αρχαίο πολεοδομικό ιστό και βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με σημαντικά παλαιοχριστιανικά κτίρια, όπως η βασιλική της οδού Κύπρου (5^{ος} αι.) στα δυτικά³, καθώς και το σύγχρονο της κοσμικό κτίριο στην οδό Φειδίου (στα ανατολικά)⁴.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν αποσπασματικά λείψανα κτιρίων με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, τα οποία βαίνουν εκατέρωθεν ενός χαλικόστρωτου δρόμου με την ίδια κατεύθυνση, και αποτελούν τμήμα μίας υστερορωμαϊκής συνοικίας της Λάρισας, την οποία έκοψε αργότερα το παλαιοχριστιανικό τείχος (εικ. 1). Ο δρόμος, πλάτους 3,5μ., είναι κατασκευασμένος από θραύσματα πήλινων κεραμίδων και μικρών αργών λίθων, που συνδέονται με γκριζόλευκο συμπαγές ασβεστοκονίαμα και αρκετή ποσότητα χαλικιού. Διαπιστώθηκαν ίχνη αυλακώσεων από τροχήλατα οχήματα. Ο δρόμος αυτός, αν και σε κακή κατάσταση, εκτεινόταν σε όλο το μήκος του οικοπέδου και επηρέαζε τον προσανατολισμό όλων των αποκαλυφθέντων κτιρίων αυ-

---

1. Η ονομασία της οφείλεται στη Δημοτική Αγορά, η οποία ανεγέρθη στο χώρο αυτό τη δεκαετία του 1930 και κατεδαφίστηκε το 1975. Καλογιάννης 1963, 233, *Λάρισα, Εικόνες του Χθές*, 2003, εικ. σελ. 102, 140. Σε συνεχόμενο χώρο προς βορρά βρίσκεται η πλατεία Λαού, γι' αυτό και το έργο φέρεται με τα ονόματα και των δύο πλατειών. Το 2006 η πλατεία Νέας Αγοράς μετονομάστηκε σε πλατεία Αγαμέμνονος Μπλάνα. Η ανασκαφή έγινε με δαπάνες της κατασκευάστριας εταιρείας ΒΕΡΜΙΟΝ Α.Ε. και τη συμβολή του Δήμου Λάρισας, στο ασφικτικό χρονικό πλαίσιο των 6 μηνών (Αύγουστος 2002 έως Φεβρουάριος 2003), με συνεργάτες τους συμβασιούχους αρχαιολόγους Θωμά Παπαντώνη και Δέσποινα Παναγιωτίδου. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από τους σχεδιαστές της 7^{ης} Ε.Β.Α. Φωτεινή Κυριάκη και Κώστα Φαφούτη.

2. Βλ. τη φωτογραφία του Τ. Τλούπα, που δείχνει το Λόφο το 1950 σε λήψη από το Γενή Τζαμί, δίπλα στην Πλατεία Νέας Αγοράς. *Λάρισα, Εικόνες του Χθές*, 2003, εικ. σελ. 102.

3. Για τη βασιλική, βλ. Δ. Θεοχάρης, *ΑΔ* 20, 1965, 316. Ν. Νικονάνος *ΑΔ* 26, 1971, *Χρονικά*, 310. Λ. Δεριζιώτης, *ΑΔ* 33, 1978, *Χρονικά*, 173. Λ. Δεριζιώτης, *ΑΔ* 34, 1979, *Χρονικά*, 231. Δεριζιώτης 1985, 203-204. Σ. Σδρόλια, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 294. Συθιακάκη 2002, 80 κ.ε. Βαραλής 2006, 361 (με την υπόλοιπη βιβλιογραφία). Συθιακάκη 2006.

4. Κ. Γαλλής, *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, 276-278. Karagiorgou 2001, 45.

τής της φάσης, ενώ βρέθηκε επίσης σε παλαιότερα στρώματα με την ίδια κατεύθυνση⁵, στοιχείο που δείχνει ότι ο σχεδιασμός της πόλης είχε διάρκεια. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τον ίδιο προσανατολισμό είχε ο δρόμος του 4^{ου} αι. μ.Χ., που βρέθηκε στη συμβολή των οδών Μαβίλη και Νιρβάνα, ένα τετράγωνο προς τα βορειοανατολικά⁶, καθώς και το μεγάλο υστερορωμαϊκό κτίριο στην οδό Νεοφύτου, στα νοτιοανατολικά της πλατείας⁷. Ο προσανατολισμός των οικοδομικών τετραγώνων στην περιοχή αυτή παραλλάσσει αρκετά από εκείνον που διαπιστώθηκε 100μ. δυτικότερα, στο κέντρο της αρχαίας πόλης. Εκεί βρέθηκαν ίχνη δρόμων προσανατολισμένων στον άξονα Βορρά-Νότου, καθώς και οικοδομικά λείψανα που επιτρέπουν την υπόθεση ότι σε αυτό το τμήμα του κέντρου είχε εφαρμοσθεί στα τέλη της ελληνιστικής και στη ρωμαϊκή περίοδο το ιπποδάμειο σύστημα⁸. Η διαφορά προσανατολισμού στα οικοδομικά τετράγωνα της περιοχής της Πλατείας Νέας Αγοράς σε σχέση με εκείνα του κέντρου μπορεί να αποδοθεί σε ειδικούς τοπογραφικούς λόγους, είναι όμως χαρακτηριστικό ότι διατηρήθηκε στα πολεοδομικά σχέδια της όψιμης Τουρκοκρατίας⁹ και είναι εμφανής μέχρι σήμερα.

Στην Πλατεία Νέας Αγοράς, τα κτίρια στα ανατολικά του τείχους έχουν ως ορίζοντα κατόικησης το βάθος των 4,60μ., που ορίζεται από το δρόμο¹⁰, ενώ το δάπεδο των χώρων στα δυτικά, που ονομάζουμε σχηματικά ως Δυτική Οικία, βρίσκεται λίγο ψηλότερα, στα 4,20¹¹. Εδώ διαγράφεται υποτυπωδώς η κάτοψη μιάς οικίας με ορθογώνιους χώρους σε σχήμα Π, που διατάσσονται εκατέρωθεν μιάς αυλής με πηγάδι (εικ. 2-3). Τμήμα δαπέδου από πήλινα πλακίδια σώθηκε μόνον στο βορειοδυτικό δωμάτιο, ενώ οι υπόλοιποι χώροι διατηρούνται στο επίπεδο της θεμελίωσης. Στο ίδιο δωμάτιο, στο οποίο εισέρχεται κανείς με κατώφλι από προθάλαμο στα ανατολικά, διασώθηκε τοιχογραφία με φυτικά θέματα¹² και τμήματα μαρμαροθετημάτων. Από όλους τους χώρους ανασύρθηκε χρηστική κεραμική του 3^{ου} και 4^{ου} αι. μ.Χ. (εικ. 7), από τα οποία ξεχωρίζουν τα πινάκια τύπου terra sigillata, καθώς και τμήματα ειδωλίων. Τα ίδια στοιχεία ισχύουν και για την Ανατολική οικία (στα ανατολικά του τείχους), όπου βρέθηκε ορθογώνιος χώρος με πήλινο δάπεδο δίπλα στο δρόμο, καλοκτισμένο φρεάτιο αποχέτευσης, καθώς και σκεπαστός αγωγός που ένωνε τη Δυτική οικία με την Ανατολική και κατευθυνόταν προς τα νότια. Ο αγωγός αυτός, στον οποίο χύνονται δύο πήλινοι, ερχόμενοι από βορρά, έχει λίθινα τοιχώματα, είναι στρωμένος με πήλινες πλάκες και έχει κάλυψη από σχιστόπλακες¹³. Σποραδικά λείψανα τοίχων της ίδιας φάσης βρέθηκαν και στο υπόλοιπο οικόπεδο, στην πλει-

5. Βρέθηκε κατά την έρευνα της ΙΕ' ΕΠΚΑ, που ακολούθησε.

6. Σ. Σδρόλια, *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, 235 (οικόπεδο Καρανίκα). Ο δρόμος αυτός, πλάτους 4μ., ήταν πλακοστρωμένος και θα μπορούσε να συμπίπτει, όπως δείχνει ο προσανατολισμός του, με εκείνον που βρέθηκε στην πλατεία της Νέας Αγοράς.

7. Σ. Σδρόλια, *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 400, σχ. 3.

8. Τζιαφάλιας 1994, 161. Ο κυριότερος δρόμος, η *decumanus maximus*, πλάτους 6,5μ., που έβαινε παράλληλα με τη σημ. οδό Ρούσβελτ, ήταν αρχικά χαλικόστρωτος και επιστρώθηκε με πλάκες τον 1^ο αι. μ.Χ.

9. Μίχος 2005, σχ. 1 κ.ε.

10. Τα βάθη μετρήθηκαν από τη ΒΔ.γωνία του οικοπέδου, και συγκεκριμένα από το πεζοδρόμιο στη συμβολή των οδών Ολύμπου και Βενιζέλου. Το απόλυτο υψόμετρο στο σημείο αυτό είναι 99,83μ.

11. Θα πρέπει να σημειωθεί μια φυσική κλίση του εδάφους από ΒΔ προς ΝΑ, σύμφωνα με τα πρανή του λόφου, στοιχεία που φάνηκε και στη θεμελίωση του τείχους.

12. Πρόκειται για όρθιο στέλεχος με δύο έλικες, που αποδίδονται με κόκκινο χρώμα. Όμοια έχει βρεθεί κατά την ανασκαφή του Μετρό της Αθήνας (Φρέαρ της Ηρώδου Αττικού: Παρλαμά - Σταμπολίδης 2003, 192, εικ. σελ.194 με χρονολόγηση στον 5^ο αιώνα).

13. Αρκετά τμήματα παρόμοιων αποχετευτικών αγωγών έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στη Λάρισα από τον 2^ο αι. μ.Χ. Τζιαφάλιας 1994, 161 κ.ε.

οψηφία τους υποθεμελιώσεις κτιρίων πολύ κακής διατήρησης¹⁴. Ωστόσο, η κεραμική και τα ευρήματα παρέχουν εικόνα πυκνοδομημένης και ευημερούσας συνοικίας των υστερορωμαϊκών χρόνων, η οποία συμφωνεί με τις πληροφορίες των πηγών του 4^{ου} αι.¹⁵

Στη χρονολόγηση συνεισφέρουν νομίσματα που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής της Δυτικής οικίας, τα οποία μας οδηγούν στην υπόθεση ότι το οικιστικό συγκρότημα καταστράφηκε από φωτιά στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ.¹⁶ Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία που παρέχουν και τα υπόλοιπα οικιστικά λείψανα του οικοπέδου. Η καταστροφή μπορεί να συνδεθεί με τις επιδρομές των Γότθων στα τέλη του 4^{ου} αι., με σημαντικότερη εκείνη του Αλάρικου, το 396 μ.Χ.¹⁷ Όλοι οι τοίχοι αυτής της φάσης, με μέσο πλάτος 50 εκ., είναι κτισμένοι με αργολιθοδομή και τεμάχια πλίνθων χωρίς συνδετικό κονίαμα, ενώ υπάρχουν και ορισμένοι λεπτότεροι, με διακοσμητικές όψεις ψαροκόκκαλου από πλίνθους (*opus spicatum*)¹⁸.

Τον 5^ο αιώνα φαίνεται ότι επισκευάζονται κάποιοι χώροι αλλά τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν από την ανασκαφή είναι λιγοστά, λόγω μεγάλης διαταραχής των επιχώσεων. Διακρίνεται δωμάτιο στρωμένο με πήλινα πλακίδια στη δυτική άκρη της Δυτικής οικίας (εικ. 3), στους τοίχους του οποίου έχει χρησιμοποιηθεί κουρασάνι, και επιμήκης τοίχος με πήλινο δάπεδο στα ανατολικά του τείχους, σε βάθος 3,80. Τα μεμονωμένα αυτά στοιχεία δείχνουν ότι το οικοδομικό αυτό τετράγωνο συνυπήρχε με τη μεγάλη βασιλική που κτίστηκε σε μικρή απόσταση στα δυτικά, στη συμβολή των οδών Κύπρου και Ολύμπου και στο ίδιο βάθος¹⁹. Ο ναός αυτός, που ανεγέρθη πιθανότατα στις αρχές του 5^{ου} αι.²⁰ κατείχε κεντρική θέση στην πόλη και λόγω του μεγέθους και της επιμελημένης κατασκευής του σχετίστηκε με την επισκοπική έδρα της πόλης. Στην παρούσα ανασκαφή εντοπίστηκε η ημικυκλική κόγχη της βασιλικής στην οδό Ολύμπου, με μια εξέχουσα αντηρίδα, που μαρτυρεί κάποια επισκευή της²¹. Βρέθηκε σε βάθος από 2,20 – 4,20μ. και ήταν στο μεγαλύτερο μέρος της επιχρισμένη εξωτερικά, με διακοσμητικά μιστρίσματα. Εντοπίστηκαν επίσης μικρά τμήματα του ανατολικού τοίχου του ναού, ενώ το υπόλοιπο βρίσκεται κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ολύμπου. Η ανεύρεση της ανατολικής κόγχης οδηγεί στον ακριβή υπολογισμό του μήκους του ναού αυτού, που ήταν 50μ., χωρίς τον νάρθηκα και το αίθριο, ενώ το πλάτος του 37μ. εάν ήταν πεντάκλιτη, όπως είχε υποτεθεί παλαιότερα²², ή μικρότερο²³.

14. Η σχεδόν πλήρης καταστροφή των λασπόχτιστων κτιρίων μέχρι το βάθος των 4μ. και η διαταραχή των στρωμάτων οφείλεται στους μεγάλους αποθέτες που ανοίχθηκαν κατά την διάρκεια λειτουργίας της Δημοτικής Αγοράς (1930-1975), καθώς και στην κίνηση των μεγάλων μηχανημάτων που αφαίρεσαν τα λείψανα του κτιρίου, όταν κατεδαφίσθηκε. Με τα παραπάνω θα πρέπει να σχετισθεί και η προχωρημένη οξείδωση των νομισμάτων της ανασκαφής, που δεν επέτρεψε παρά ελάχιστες ταυτίσεις.

15. Karagiorgou 2001, I, 32.

16. Μέρος μόνον των νομισμάτων έχει συντηρηθεί από την συντηρήτρια Α. Ντίνα, ενώ οι ταυτίσεις έγιναν από την αρχαιολόγο Μ. Βλαχάκη.

17. Karagiorgou 2001, I, 20.

18. Για την τεχνική αυτή βλ. Marinucci 1998, 33, σχ. 42.

19. Βλ. σημ. 3.

20. Συθιακάκη 2006, 200.

21. Μπορεί να συνδεθεί με την επισκευή της βασιλικής μετά τα μέσα του 6^{ου} αι., σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχει η γλυπτή διακόσμηση. Συθιακάκη 2006, 204.

22. Karagiorgou 2001, 39. Η κόγχη καταχώθηκε αμέσως για τεχνικούς λόγους, χωρίς να γίνει περαιτέρω έρευνα.

23. Εάν ήταν τρίκλιτη, τα λείψανα που επισημάνθηκαν παλαιότερα στο τμήμα της οδού Ολύμπου πλησίον της Βενιζέλου θα ανήκαν σε διαφορετικό παλαιοχριστιανικό κτίριο, που γνώρισε, όπως και η βασιλική, εκτεταμένη επισκευή μετά τα μέσα του 6^{ου} αι. Συθιακάκη 2006, 204.

Την ίδια περίοδο λειτούργησε και ένα μικρό **βαλανείο** στα βόρεια του χώρου (**εικ. 4-5, εικ. 9**), τουλάχιστον σε ότι αφορά στο νότιο τμήμα του, που αποτελεί επισκευή αρχαιότερου κτιρίου. Οι ενδεικτικές διαστάσεις του σωζόμενου τμήματος είναι 10 x 13μ, και αποτελείται από τρεις χώρους, από τους οποίους μόνον στους δύο διαγράφεται ολοκληρωμένη κάτοψη. Ο δυτικός επιμήκης χώρος, διαστ. 4 x 8μ., χωρίζεται με τοξωτά πλίνθινα ανοίγματα σε τρεις μικρότερους, και μπορεί να ταυτισθεί με τον χώρο των υποκαύστων, ενώ έφερε και δύο πρόσθετες κόγχες, όπως συνηθιζόταν στα κτίρια αυτά. Βορειότερα, ο χώρος με την κόγχη στα δυτικά ίσως είναι το *terpidarium* και η τρίτη και μεγαλύτερη αίθουσα το *frigidarium*, η οποία επεκτείνεται προς βορρά. Η ταύτιση αυτή συμφωνεί με τον βασικό προσανατολισμό των λουτρών, που είχαν το θερμό χώρο προσανατολισμένο προς τα νότια. Πρόκειται για μικρό λουτρό του ευθύγραμμου τύπου²⁴, με το θερμό χώρο (*caldarium*) μικρότερο από τον κρύο, όπως συμβαίνει σε σειρά μικρών λουτρών του 4^{ου}-6^{ου} αι.²⁵, όπως αυτά που ανασκάφηκαν στο Νησί Αλεξανδρείας²⁶, το Ζευγολατιό Κορινθίας²⁷ και το λουτρό της οδού Γούναρη στην Πάτρα²⁸. Η μεγαλύτερη τυπολογική ομοιότητα παρατηρείται με ένα από τα λουτρά των Φθιωτίδων Θηβών, εκείνο που αποκαλύφθηκε βορείως της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου και χρονολογείται στον 5^ο αι.²⁹

Δεν σώθηκαν καθόλου στοιχεία για τη λειτουργία του κτιρίου και η χρονολόγηση στηρίζεται κυρίως στη στάθμη του δαπέδου των υποκαύστων (3,90), που συμφωνεί με εκείνη των υπόλοιπων κτιρίων του 5^{ου} αι. Ίσως λειτούργησε για μικρό διάστημα και γρήγορα επιχώθηκε για να διευκολύνει τη λειτουργία της οχύρωσης, η οποία έκοψε τμήμα του στα ανατολικά. Πάντως, πρόκειται για ενδιαφέρον κτίριο με γερή κατασκευή από αργολιθοδομή σε υπόλευκο ασβεστοκονίαμα, που διακόπτεται από μονές σειρές πλίνθων (**εικ. 6**), και διατάσσεται σε ζώνες 0.40μ. περίπου, τοιχοδομία που παρουσιάζει ομοιότητα με άλλα κτίρια του 5^{ου} αι., όπως το λεγόμενο Παλάτι των Γιγάντων στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών, της ίδιας περιόδου³⁰ και η βασιλική της Δαμοκρατίας στη Δημητριάδα³¹. Η θεμελίωση φθάνει στο 1,5μ. κάτω από το δάπεδο των υποκαύστων.

Το μέγεθός του πιθανολογεί τη χρήση του ως συνοικιακό ή εκκλησιαστικό λουτρό, διότι τα ιδιωτικά συνήθως είναι μικρότερα, ενώ η γειτνίασή του με τη μεγάλη βασιλική της οδού Κύπρου εννοεί την συσχέτιση αυτή. Άλλωστε είναι γνωστό ότι στην περίοδο αυτή τα περισσότερα λουτρά συνδέονται με εκκλησιαστικά συγκροτήματα, όπως συμβαίνει και στα λουτρά των Φθιωτίδων Θηβών.

Πάνω στα περιγραφέντα ερείπια θεμελιώθηκε το παλαιοχριστιανικό **τείχος**, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 30μ. (**εικ. 1-3, εικ. 9**). Εμφανίζεται στη ΒΔ γωνία της πλατείας με νοτιοανατολική κατεύθυνση και συνεχίζει με κατεύθυνση Β-Ν. Πρόκειται για ισχυρή κατασκευή, με πλάτος 2,20-2,40, θεμελιωμένη σε 3 επίπεδα, από 3,80 έως 5,15, που ακολουθεί την κατωφέ-

24. Nielsen 1990, 92, 114.

25. Nielsen 1990, 152.

26. Α. Ανδρειωμένου, *ΠΑΕ* 1968, 60-64, εικ. 1.

27. Charitonides – Ginouves 1955, εικ. 6.

28. Λαμπροπούλου – Μουτζάλη 2003-2004, 3-4.

29. Π. Λαζαρίδης *ΠΑΕ* 1988, 82, εικ. 1. Για τη χρονολόγηση ευχαριστώ τη μελετήτρια του χώρου κ. Ασπασία Ντίνα.

30. Franz 1988, 99, πίν. 61.

31. Χρονολογείται στο πρώτο μισό του 5^{ου} αι. Marzollf 1987, πίν. XIV, 3 και XI, 2.

ρεια του εδάφους³². Το ανευρεθέν τμήμα αποτελεί την θεμελίωση του τείχους και είναι κατασκευασμένο από χυτά υλικά (αργοί λίθοι, χαλίκια και τεμάχια πλίνθων σε άφθονο υπόλευκο ασβεστοκονίαμα). Η σχετικά επίπεδη επάνω επιφάνειά του δείχνει ότι εδώ διατηρήθηκε κάποιο επίπεδο εργασίας, πάνω από το οποίο η δόμηση θα συνεχιζόταν με διαφορετικά υλικά, παλαιότερους δόμους ή στρώσεις λίθων και πλίνθων, όπως συνέβαινε και σε άλλες οχυρώσεις της περιόδου³³. Στα νότια σώζεται ένας ορθογώνιος πύργος, μεταγενέστερος της κυρίως κατασκευής³⁴ (εικ. 1), ενώ βορειότερα διακρίνονται τα λείψανα ενός τριγωνικού της αρχικής φάσης, ακριβώς στη γωνία, μετά από την οποία το τείχος έπαιρνε κατεύθυνση Β-Ν³⁵ (εικ. 1-2). Σε απόσταση 15μ. προς ανατολάς βρέθηκε το προτείχισμα, το οποίο φέρει επίσης ορθογώνιο πύργο (εικ. 5). Το προτείχισμα έχει πλάτος 1μ. και αμελέστερη εκτέλεση απ' ό,τι η κυρίως οχύρωση και μπορεί να χρονολογηθεί σε λίγο μεταγενέστερη περίοδο από αυτή, όπως και ο τετράγωνος πύργος του τείχους.

Το ανευρεθέν τείχος αποτελεί μέρος της ανατολικής οχύρωσης της παλαιοχριστιανικής πόλης, η οποία περιέκλειε το λόφο του Φρουρίου και μικρή έκταση νοτιότερα, μέχρι τη σημερινή πλατεία Εθνάρχου Μακαρίου (κατά προσέγγιση), περιορίζοντας κατά πολύ την έκταση της αρχαίας πόλης³⁶ (εικ. 8). Τμήματα της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης έχουν ανασκαφεί στο παρελθόν τόσο βορειότερα (στις οδούς Φιλελλήνων 88³⁷ [εικ. 8, αρ. 1], Λαπιθών 18³⁸ [εικ. 8, αρ. 2] και Βενιζέλου³⁹ [εικ. 8, αρ. 3]) όσο και νοτιότερα (οδός Παναγούλη 8, 9, 11-13⁴⁰ [εικ. 8, 5-6]) αλλά ήταν μικρής έκτασης και δεν άφηναν να διαγραφεί με σαφήνεια η ανατολική της πλευρά, όπως συμβαίνει σήμερα με το εύρημα της πλατείας Νέας Αγοράς. Τα τμήματα των οδών Φιλελλήνων, Βενιζέλου και Παναγούλη ήταν μικρού πάχους (1,30-1,50μ.), το πρώτο μάλιστα αποτελείται από υλικό παλαιότερων κτιρίων, με δύο φάσεις⁴¹. Από τα υπόλοιπα, ιδιαίτερη σημασία έχει το τμήμα της οδού Λαπιθών, όπου βρέθηκε τμήμα τείχους πλάτους

32. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον καθηγητή κ. Γ. Βελένη, ο οποίος συζήτησε μαζί μου ορισμένα ζητήματα της οχύρωσης.

33. Ομοιότητα παρουσιάζει η ανευρεθείσα κατασκευή με τη βάση των παλαιοχριστιανικών τειχών της Θεσσαλονίκης, πλάτους 3μ., η πρώτη φάση των οποίων χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. μ.Χ. Η ανωδομή τους αποτελούνταν από αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση, καθώς και στρώσεις λίθων και πλίνθων. Βελένης 1998, 107 κ.ε. Διέθεταν και προτείχισμα, σε απόσταση 11μ., με τετράπλευρους πύργους. Μπακιρτζής 2004, 377, εικ. σελ. 378. Όμοια θεμελίωση παρατηρείται την ίδια περίοδο στη νέα οχύρωση του Δίου. Στεφανίδου-Τιβερίου 1998, 200.

34. Εκτός από το κενό που σχηματίζεται μεταξύ τείχους και πύργου, ο πύργος έχει διαφορετική, αμελέστερη δόμηση από το τείχος και όμοια με εκείνη του προτειχίσματος, καθώς και διαφορετική στάθμη θεμελίωσης.

35. Παρουσιάζει ομοιότητα με αντίστοιχες κατασκευές στα παλαιοχριστιανικά τείχη της Θεσσαλονίκης (Βελένης 1998, 131 κ.ε.). Για τους τρίγωνους πύργους στις παλαιοχριστιανικές οχυρώσεις, βλ. Gregory 1979, 272, σχ. 2. Crow 2001, 97 κ.ε.

36. Για την υποθετική πορεία της αρχαίας οχύρωσης της Λάρισας, από την οποία δεν σώθηκαν ίχνη, βλ. Τζιαφάλιας 1994, εικ. 1. Το νότιο όριο του βυζαντινού τείχους δεν έχει ακόμη εντοπισθεί ανασκαφικά αλλά μπορούμε να αναφέρουμε πληροφορία του κ. Τζιαφάλια ότι γωνιακό τμήμα του αποκαλύφθηκε παλαιότερα στην οδό Αθανασίου Διάκου. Με βάση την πληροφορία αυτή για τη ΝΔ γωνία του φρουρίου, συντάχθηκε το σχέδιο που παρουσιάζουμε. Σύνοψη των δημοσιευμένων πληροφοριών για το τείχος, βλ. Karagiorgou 2001, I, 35, πίν. 11, Συθιακάκη 2002, 77.

37. Σ. Σδρόλια, *ΑΔ* 46, 1991, *Χρονικά*, 241.

38. Β. Συθιακάκη, *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 398-399, σχ. 2.

39. Β. Συθιακάκη, *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, 540, πίν. 200α.

40. Β. Συθιακάκη, ό.π. Τζιαφάλιας 1994, 171. Θα πρέπει να αναφερθεί και το τμήμα της οδού Κούμα 28, σύμφωνα με αξιόπιστες πληροφορίες. Πρβλ. Karagiorgou 2001, 35. Τα παραπάνω τμήματα ήταν μικρότερου πάχους από εκείνο της πλατείας Νέας Αγοράς, με εξαίρεση το τμήμα της Λαπιθών.

41. Karagiorgou 2001, I, 35.

2,40, όμοιο με εκείνο της Πλατείας Νέας Αγοράς, με πύργο ίδιων διαστάσεων (6 x 5μ.) και κατασκευής με αυτόν που παρουσιάσαμε, και επίσης μεταγενέστερο του τείχους. Όμοιας κατασκευής είναι και το τμήμα της οδού Βενιζέλου. Στον πύργο της οδού Λαπιθών φαίνεται σαφέστερα η διαφορά στη δόμηση του πύργου, που έχει εντοιχισμένο αρχαίο υλικό, κάτι που δεν συμβαίνει με το τείχος. Όλα τα ανεσκαμμένα τμήματα ανήκουν στο ανατολικό σκέλος της οχύρωσης.

Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι η οχύρωση της Λάρισας ήταν ένα οργανωμένο έργο με κεντρικό σχεδιασμό, που αποδίδεται από παλιά στον Ιουστινιανό, λόγω της γνωστής αναφοράς του Προκόπιου⁴². Σε τελευταίες δημοσιεύσεις αναφέρεται ότι το πλήθος των οχυρώσεων που αποδίδονται στον Ιουστινιανό από τον Προκόπιο θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό και να επιβεβαιώνεται από άλλες μαρτυρίες, κάτι που συμβαίνει μόνον με το Εξαμίλιον της Κορίνθου⁴³. Η ανασκαφή της πλατείας Νέας Αγοράς δεν παρείχε αρκετά στοιχεία για ασφαλή χρονολόγηση της οχύρωσης, λόγω της μεγάλης διαταραχής των επιχώσεων.

Κατ'αρχήν, από την προαναφερθείσα οχύρωση διατηρήθηκε μόνον η θεμελίωση, που δεν χρονολογείται με κατασκευαστικά κριτήρια. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, το τείχος τοποθετείται μετά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα, αφού κατάργησε κτίρια της εποχής αυτής, ενώ κατά τον σχεδιασμό του λήφθηκε υπόψιν η ανάγκη προστασίας της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, και τοποθετήθηκε 11μ. έξω από την ανατολική πλευρά της. Επιπλέον, η χωροθέτηση του τείχους σε νέα θέση, που περιορίζει κατά πολύ την πόλη και αφήνει απέξω σημαντικά κτίρια του 5^{ου} αιώνα, όπως το λουτρό και το πολυτελές κτίριο της οδού Φειδίου, δείχνει ότι χτίζεται βιαστικά σε περίοδο μεγάλων κινδύνων και αφού τα προαναφερθέντα κτίρια του 5^{ου} αι. είχαν καταστραφεί. Αυτή η περίοδος συμπίπτει με το διάστημα μετά την κατάληψη της πόλης από τους Γότθους του Θεοδώριχου, το 482⁴⁴. Είναι πιθανόν ότι αμέσως μετά άρχισε η κατασκευή της οχύρωσης, επί αυτοκράτορα Αναστασίου, όπως και τα τείχη της Νικόπολης⁴⁵, και συμπληρώθηκε αργότερα επί Ιουστινιανού. Δεν μπορεί βέβαια να αποκλεισθεί και το ενδεχόμενο όλος ο σχεδιασμός της οχύρωσης να έγινε την περίοδο του Ιουστινιανού και οι τετράγωνοι πύργοι, μαζί με το προτείχισμα να προστέθηκαν αργότερα, μετά τα μέσα του 6^{ου} αι.⁴⁶ Η ανεύρεση νομισμάτων του 6^{ου} αι. κατά τον καθαρισμό του τείχους δεν μπορούν να επιβεβαιώσουν καμία από τις δύο παραπάνω υποθέσεις.

Στο παράδειγμα της Νικόπολης, που δείχνει ότι οι βαρβαρικές επιδρομές στα τέλη του 5^{ου} αι. οδήγησαν στην απόφαση του δραστικού περιορισμού της αρχαίας πόλης με τη νέα οχύρωση, μπορεί να προστεθεί και εκείνο της Δημητριάδας, η οποία, ως γνωστόν, στεγάσθηκε στο τείχος της περιοχής Παλαιών Βόλου, οχύρωση της μισής έκτασης από εκείνη της παλαιοχριστιανικής Δημητριάδας, που κτίζεται μετά την επιδρομή των Γότθων. Και σ'αυτή την περίπτωση

42. Προκόπιος, *Περι κτισμάτων*, 4, γ, 10. Πρβλ. Gregory 2000, 107.

43. Cameron 1985, 110-111. Gregory 2000, 110. Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου 2003, 139.

44. Για την επιδρομή αυτή και τις πηγές που τη μαρτυρούν, βλ. Αβραμέα 1974, 129. Karagiorgou 2001, I, 21.

45. Χρυσοστόμου-Κεφαλλωνίτου 2001, 20 κ.ε. Και εδώ ο Προκόπιος αναφέρει την ανανέωση των τειχών από τον Ιουστινιανό. Πρβλ. την παρατήρηση του Gregory 2000, 110, ότι πολλές από τις οχυρώσεις που αποδίδονται στον Ιουστινιανό, θα μπορούσαν να είναι του Αναστασίου.

46. Αυτή η δεύτερη φάση, που σε άλλα σημεία της οχύρωσης συνοδεύεται από χρήση αρχαιότερου υλικού, μπορεί να συνδεθεί με την κύρια φάση της βασιλικής του Αγίου Αχιλλίου, όπου παρατηρούνται παρόμοιες πρακτικές (Karagiorgou 2001, 50), καθώς και την επισκευή της βασιλικής της οδού Κύπρου, που τοποθετείται μετά τα μέσα του 6^{ου} αι. (Συθιακάκη 2006, 197 κ.ε.). Η εκτεταμένη αυτή οικοδομική δραστηριότητα ίσως σχετίζεται με τους σοβαρούς σεισμούς της περιόδου.

ση, ο Προκόπιος αναφέρει την ανακαίνιση των τειχών από τον Ιουστινιανό, χωρίς μνεία της παλιότερης φάσης⁴⁷.

Αλλά ενώ το τείχος των Παλαιών Βόλου επισκευάστηκε στις επόμενες ιστορικές περιόδους και συνέχισε να προστατεύει τον οικισμό σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής κατοχής, η μεταγενέστερη ιστορία της οχύρωσης της Λάρισας μάς είναι άγνωστη. Η αδιάλειπτη παρουσία της πόλης στις ιστορικές πηγές οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε οχύρωση που την προστάτευε και κατεδαφίστηκε με την έλευση των Οθωμανών⁴⁸, οι οποίοι οχύρωσαν αργότερα (1828) μια μεγάλη έκταση, κατά τι μεγαλύτερη της Λάρισας των ελληνιστικών χρόνων⁴⁹ (εικ. 8).

Τελειώνοντας, θα πρέπει να προσθέσουμε ορισμένα στοιχεία για την τύχη των αρχαίων, που ανασκάφηκαν στην πλατεία Νέας Αγοράς της Λάρισας. Επειδή το υπόγειο πάρκιγκ που σχεδίασε σ' αυτή τη θέση ο Δήμος Λάρισας κρίθηκε ως απαραίτητο για την πόλη, τα σημαντικά από κατασκευαστική άποψη αρχαία, δηλαδή το τείχος και το λουτρό, αποσπάστηκαν και μεταφέρθηκαν σε χώρο φύλαξης του Δήμου, μετά την σύνταξη μελέτης, που εγκρίθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού⁵⁰, ενώ μετά την κατασκευή του έργου επανατοποθετήθηκαν στην επιφάνεια της πλατείας. Έτσι, η πορεία του παλαιοχριστιανικού τείχους θα συνεχίσει να είναι ορατή και να θυμίζει την ιστορία της πόλης.

47. Karagiorgou 2001β, 208. Για τα νέα ευρήματα του τείχους των Παλαιών, βλ. Ντίνα 2002, 148-153. Για τη γενικότερη τάση συρρίκνωσης των πόλεων την εποχή αυτή βλ. Dunn 1997, 137 κ.ε. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται επίσης στις οχυρώσεις της Αμφίπολης (Μπακιρτζής 1996, 229 κ.ε.) και του Δίου (Στεφανίδου-Τιβεριού 1998, 198). Είναι ωστόσο δεδομένο ότι μέρος των αστικών δραστηριοτήτων θα έμεναν εκτός οχύρωσης, όπως είναι βέβαιο σε μια σημαντική πόλη και διοικητικό κέντρο επαρχίας, όπως η Λάρισα.

48. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται από τον Τούρκο περιηγητή Enliya Celebi, ο οποίος αναφέρει ότι τα παλαιά τείχη της Λάρισας κατεδαφίστηκαν από τον κατακτητή Τουραχάν (1423). Παλιούγκας 1996, 53.

49. Τα οθωμανικά τείχη της Λάρισας διέρχονταν από τη σημερινή οδό Ηρώων Πολυτεχνείου, όπως φαίνεται στα πρώτα πολεοδομικά σχέδια της πόλης. Βλ. Παλιούγκας 1996, 94, πίν. Α, Β. Για την έκταση της αρχαίας πόλης, βλ. Τζιαφάλιας 1994, 177, εικ. 1.

50. Τον Οκτώβριο του 2006 έγινε η επαναφορά των αρχαίων και η τοποθέτησή τους επάνω στην πλατεία, όπου θα αναδειχθούν με κατάλληλη διαμόρφωση του χώρου, ενώ τον Δεκέμβριο εγκαινιάστηκε ο υπόγειος χώρος στάθμευσης.

SUMMARY

EXCAVATION IN THE NEW AGORA SQUARE IN LARISSA

Stavroula Sdrolia

During the construction of an underground parking in the New Agora Square in Larissa a part of an early Byzantine fortification came to light, which was set upon a late Roman architectural complex, along with a bath building.

From the late Roman phase, comprising mostly badly preserved walls with clay mortar, there are three parts worth mentioning: one pebble road orientated from NE to SW, the so-called Western House with an open yard with a pit surrounded by three rooms, which were decorated with paintings and marble revetments, and the Eastern House with a well preserved drain aqueduct. All can be dated to the 3rd-4th c. A.D. on the basis of the ceramic finds.

During the fifth century, in period contemporary with the construction of the great basilica nearby, some repairs took place in the complex and a small bath was erected to the north, of which only part of the warm room was preserved, with brick pillars supporting the floor.

The fortification wall was erected upon the houses mentioned above, with an orientation from north to south and dimensions 30 m. in length and 2,20-2,40 wide. Only the foundation remains today, constructed by raw stones in strong white mortar. A square tower and a small triangular one in the north end have been uncovered. About 15 m. to the east stands the outer wall (*proteichisma*), with an also projecting tower. The fortification can be dated to the period after the destruction of Larissa by the Goths in 482 or slightly later, during the period of Justinian, as is mentioned in Procopius' text. It is the longest part of the city wall ever discovered in Larissa, situated in its eastern end and – along with other finds – it helps to reconstruct the whole of the early Byzantine fortification, which enclosed only half of the ancient and Roman city.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα Α., 1974. *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204*, Αθήνα.
- Βαραλής Γ., 2006. Η ναοδομία της Θεσσαλίας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, *ΑΕΘΣΕ* 1, Βόλος, 345-369.
- Βελένης Γ., 1998. *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης, Από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη.
- Cameron A., 1985. *Procopius and the sixth century*, London.
- Charitonides S. – Ginouvès R., 1955. Bain romain de Zeugolatio près de Corinthe, *BCH* 79, 102-120.
- Crow J., 2001. Fortifications and urbanism in late antiquity: Thessaloniki and other eastern cities, στο Lavan L. (επιμ.), *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, *JRA* Suppl.42, Portsmouth, 89-105.

- Δεριζιώτης Λ., 1985. Παλαιοχριστιανικά κτίσματα της πόλεως Λαρίσης, στο *Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου, Λάρισα, Παρελθόν και Μέλλον*, 26-28-4-1985, Λάρισα, 199-210.
- Dunn A., 1997. Stages in the transition from the late antique to the middle byzantine urban centre in S. Macedonia and S. Thrace, στο *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 137-150.
- Franz A., 1988. *Late Antiquity: A.D. 267-700. The Athenian Agora XXIV*, Princeton.
- Gregory T., 1979. The Late Roman Wall at Corinth, *Hesperia* 48, 264-280.
- Gregory T., 2000. Procopius on Greece, στο Roueché Ch. – Carrié J-M. – Duval N. (επιμ.), *De Aedificiis: le texte de Procope et les réalités, Actes du Colloque de Londres, 25-26 septembre, 1998, Antiquité Tardive* 8, 105-114.
- Καλογιάννης Β., 1963. *Η Χρυσή Βίβλος του Δήμου Λαρίσης*, Λάρισα.
- Karagiorgou O., 2001. *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd- 7th century A.D.), The Archaeological Evidence*, Trinity (αδ. διδ. διατριβή).
- Karagiorgou O., 2001β. Demetrias and Thebes: the fortunes and misfortunes of two Thessalian port cities in late antiquity, στο Lavan L. (επιμ.), *Recent Research in Late-Antique Urbanism, JRA Suppl.* 42, 183-215.
- Λάρισα, *Εικόνες του Χθές*, 2003: Λάρισα, *Εικόνες του Χθές*, Φωτογραφίες: Τάκης Τλούπας, Λάρισα.
- Λαμποπούλου Α. - Μουτζάλη Α., 2003-2004. Πρωτοβυζαντινό Λουτρό στην Πάτρα, *Σύμμεικτα* 16, 315-356.
- Marinucci G., 1998. *Tecniche costruttive Romane*, Roma.
- Marzolf P., 1987. Die Damokratia basilica, στο Bakhuizen S. - Gschnitzer F. - Habicht C. - Marzolf P., *Demetrias V*, Bonn.
- Μίχος Β., 2005. Ο Νεοκλασικισμός στις πολεοδομικές παρεμβάσεις στη Λάρισα, στο *Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία, μέσα 19^{ου} αιώνα- 1920, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Λάρισα 2003*, Λάρισα, 55-63.
- Μπακιρτζής Χ., 1996. *Ανασκαφή Χριστιανικής Αμφιπόλεως*, ΠΑΕ, 229-241.
- Μπακιρτζής Χ. και συνεργάτες, 2004. Αγωγός ύδρευσης Θεσσαλονίκης, στο Μπακιρτζής Χ. (επιμ.), *Αρχαιολογικές έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης 18-20 Σεπτεμβρίου 2003, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 311-315.
- Nielsen I., 1990. *Thermae et Balnea*, Aarhus.
- Ντίνα Α., 2002. Το Κάστρο του Βόλου: Ιστορία- Αρχαιολογία- Ανάδειξη, στο: *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» Βόλος 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 148-153.
- Παλιούγκας Θ., 1996. *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, Λάρισα.
- Παρλαμά Λ. - Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), 2003. *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Αθήνα.
- Σκαρμούτσου-Δημητροπούλου Κ., 2003. Ιουστινιάνειο τείχος (Εξαμίλιο), στο Μπακιρτζής Χ. (επιμ.), *Αρχαιολογικές έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης 18-20 Σεπτεμβρίου 2003, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 138-139.
- Στεφανίδου-Τιβεριού Θ., 1998. *Ανασκαφή Δίου 1, Η οχύρωση*, Θεσσαλονίκη.

- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., 2002. *Η αρχιτεκτονική γλυπτική της Θεσσαλίας και Φθιώτιδας στα παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., 2006. Επανεξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων από τη βασιλική της οδού Κύπρου και το κτήριο της οδού Ολύμπου στη Λάρισα, στο *Δώρον, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 197-208.
- Τζιαφάλιας Α., 1994. Δεκαπέντε χρόνια ανασκαφών στην Αρχαία Λάρισα, στο *Θεσσαλία Β*, 153-178.
- Χρυσοστόμου Π. - Κεφαλλονίτου Φ., 2001. *Νικόπολις*, Αθήνα.

Εικ. 1. Λάρισα. Τα ευρήματα της πλατείας Νέας Αγοράς από νότια.

Εικ. 2. Λάρισα. Τα ευρήματα της πλατείας Νέας Αγοράς από δυτικά.

Εικ. 3. Λάρισα. Τα ευρήματα της πλατείας Νέας Αγοράς από δυτικά.

Εικ. 4. Λάρισα. Το λουτρό της πλατείας Νέας Αγοράς από δυτικά.

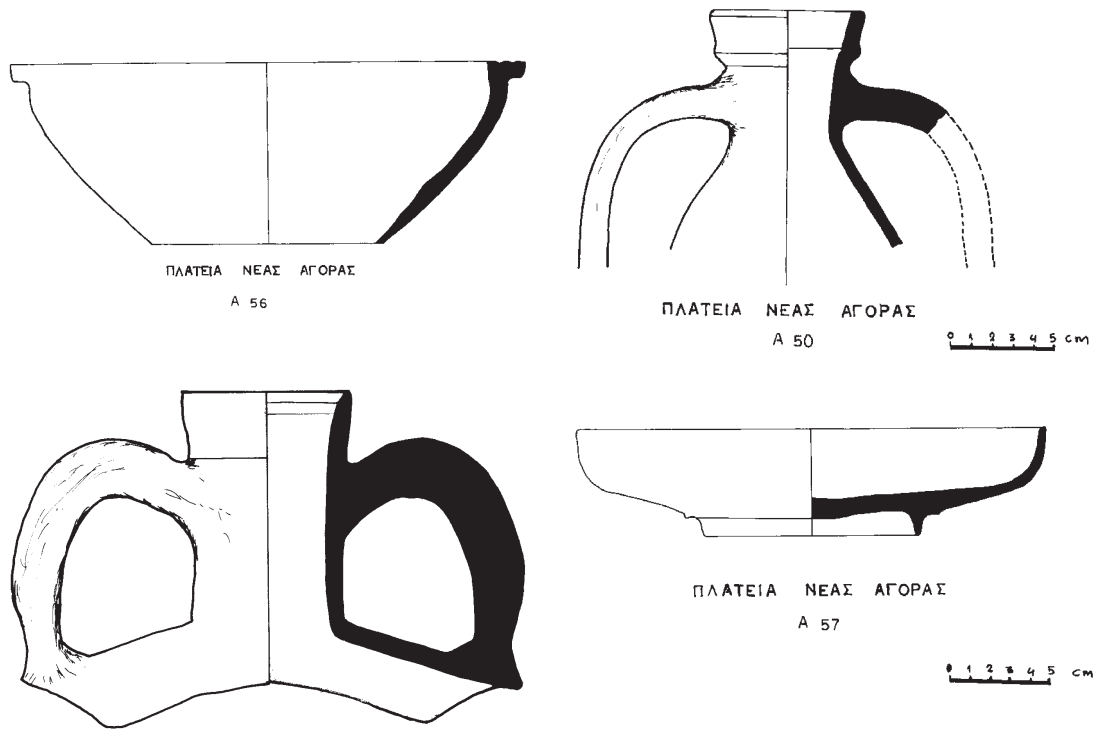

Εικ. 5. Λάρισα. Πλατεία Νέας Αγοράς. Το λουτρό και το προτείχισμα από βόρεια.

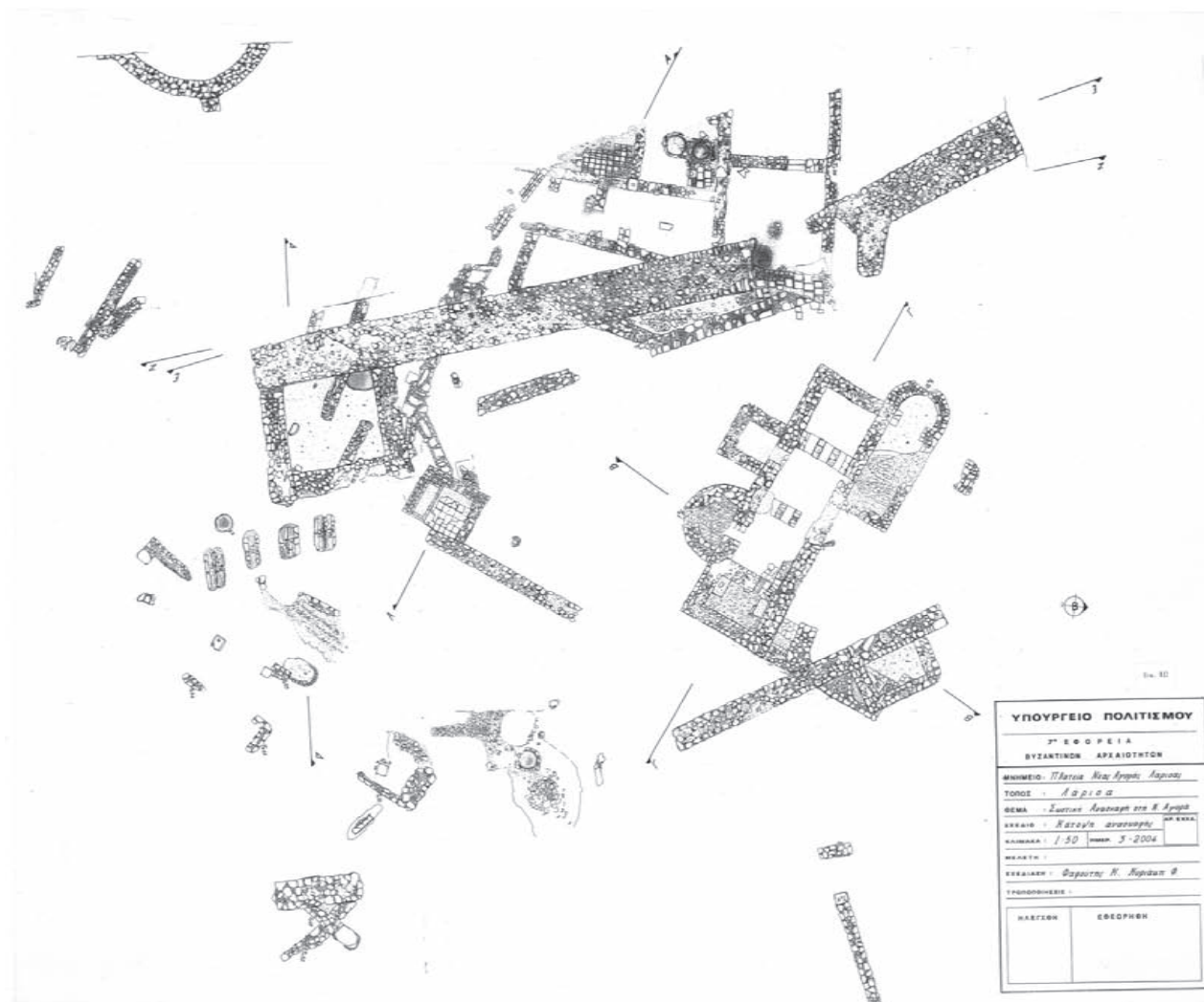
Εικ. 6. Λάρισα. Πλατεία Νέας Αγοράς. Λεπτομέρεια τοιχοδομίας του Ν. τοίχου του λουτρού.

Εικ. 7. Λάρισα. Σχέδια αγγείων πλατείας Νέας Αγοράς.

Εικ. 8. Λάρισα. Σχέδιο οχύρωσης.

Εικ. 9. Λάρισα. Σχέδιο ανασκαφής πλατείας Νέας Αγοράς.

ΛΕΙΨΑΝΑ ΓΛΥΠΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ «ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΙΟΥ» ΛΑΡΙΣΑΣ. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ*

Βασιλική Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη

Στην κορυφή του λόφου που αποκαλείται από τους ντόπιους «Φρούριο» και ταυτίζεται με την ακρόπολη της αρχαίας Λάρισας, στο χώρο νότια του οθωμανικού μπεζεστενίου, εντοπίστηκαν το 1978 τα ερείπια μιας μεγάλης βασιλικής (**εικ. 1**). Η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε υπό τη διεύθυνση του Εφόρου Βυζ/νών Αρχ/των κ. Λ. Δεριζιώτη έφερε στο φως ένα τρίκλιτο οικοδόμημα με ασίδα στα ανατολικά, νάρθηκα και ισχυρές τοιχοδομίες, που θεμελιώνονται σε μεγάλο βάθος (**εικ. 2**)¹. Το μνημείο δεν διατηρούσε ίχνη κιονοστοιχιών, ούτε δάπεδα, με εξαίρεση ένα τμήμα ψηφιδωτού στο νάρθηκα και ένα πολύ μικρότερο στο Β. κλίτος. Το σημαντικότερο εύρημα ήταν δυο πολυτελείς καμαροσκεπείς τάφοι, ένας στην ανατολική απόληξη του Β κλίτους (**εικ. 3**) και ένας στη δυτική πλευρά του κεντρικού (**εικ. 4**). Η περίοπτη θέση της βασιλικής, οι πολυτελείς τάφοι, τρία θραύσματα επιστομίου φρέατος με την επιγραφή «Αχιλλίου Αρχιεπισκόπου καί τοῦτο τό ἔργον»², καθώς και πλίνθοι με τη σφραγίδα ΑΧΙΛΛΙΟΣ³ οδήγησαν τον ανασκαφέα στην ταύτιση της βασιλικής με τον ναό που ήταν αφιερωμένος στον προστάτη και κατά παράδοση πρώτο επίσκοπο της πόλης Άγιο Αχιλλίο⁴. Ως εποχή ανέγερσης του ναού προτάθηκε ο 6^{ος} ή ο 7^{ος} αι., κυρίως με βάση την τεχνοτροπία του ψηφιδωτού δαπέδου. Οι δυο καμαροσκεπείς τάφοι, όπως και οι πολυάριθμοι κιβωτιόσχημοι και οι ελεύθερες ταφές που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό, θεωρήθηκε ότι προϋπήρξαν της βασιλικής, επειδή η στάθμη τους βρίσκεται χαμηλότερα από τα υπολείμματα του ψηφιδωτού δαπέδου⁵. Με βάση τα στοιχεία αυτά, πολλοί μελετητές οδηγήθηκαν στην υπόθεση ότι ο τάφος

---

* Οφείλω να ευχαριστήσω θερμά τον μέχρι πρότινος προϊστάμενό μου κ. Λ. Δεριζιώτη για την παραχώρηση της άδειας μελέτης των αρχιτεκτονικών γλυπτών που προήλθαν από την ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλίου, στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής (Συθιακάκη 2002), καθώς και τη σημερινή προϊσταμένη της 7^{ης} Ε.Β.Α. κ. Ασπ. Ντίνα για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε κατά τη διάρκεια της παρούσας μελέτης.

1. Λ. Δεριζιώτης, *ΑΔ* 33, 1978, *Χρονικά*, Β2, 173, *ΑΔ* 34, 1979, *Χρονικά*, Β2, 231, *ΑΔ* 38, 1983, *Χρονικά*, Β2, 214, *ΑΔ* 39, 1984, *Χρονικά*, Β1, 160, *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά* Β1, 216. Δεριζιώτης 1985, 200-203. Δεριζιώτης – Μαντζανά 1994, 349-350.

2. Όπως προκύπτει από το ημερολόγιο της ανασκαφής, βρέθηκαν όλα στο ίδιο σημείο, εξωτερικά του βόρειου τοίχου του βόρειου κλίτους.

3. Θραύσμα μιας τέτοιας ενσφράγιστης πλίνθου είναι και σήμερα ορατό, επαναχρησιμοποιημένο στην τοιχοδομία της βόρειας κόγχης.

4. Δεριζιώτης 1985, 202-203.

5. Δεριζιώτης 1985, 201.

του βορείου κλίτους πρέπει να ταυτιστεί με τον τάφο του Αγίου Αχιλλίου, πάνω από τον οποίο ανεγέρθηκε αργότερα η βασιλική⁶.

Οι παραπάνω υποθέσεις ωστόσο δεν προσφέρουν ικανοποιητικές απαντήσεις στο πρόβλημα της χρονολόγησης του κτίσματος και της αξιολόγησης των επιμέρους στοιχείων του, ιδιαίτερα εάν εστιάσει κανείς την προσοχή του στα παρακάτω σημεία:

- α) Κατά τον ανασκαφέα, κρίνοντας από τη στάθμη ανεύρεσης του ψηφιδωτού δαπέδου του νάρθηκα, οι τοιχοδομίες του κτίσματος δεν διατηρούνται πάνω από το επίπεδο της θεμελίωσης, η οποία φτάνει έτσι σε βάθος περίπου τριών μέτρων. Ωστόσο στη θεμελίωση αυτή, και ένα περίπου μέτρο χαμηλότερα από τη στάθμη του δαπέδου του νάρθηκα, παρατηρείται μια ευθύγραμμη ραφή (εικ. 5). Επιπλέον, οι παραστάδες των θυρών του νάρθηκα (εικ. 6), αλλά και αυτές των τοξοστοιχιών του κυρίως ναού (εικ. 7), προχωρούν κάτω από τη στάθμη των δαπέδων σε βάθος αντίστοιχο της ραφής⁷, υποδηλώνοντας την ύπαρξη κατωφλιών και στυλοβατών μιας προγενέστερης φάσης (εικ. 8). Στην αψίδα του ιερού, το ανώτερο τμήμα της τοιχοδομίας αποτελείται κατά κύριο λόγο από ετερόκλητο υλικό, σπόλια αρχαίων κτισμάτων με θραύσματα πλίνθων και λεπτών καμπύλων κεραμιδιών τοποθετημένα στους οριζόντιους και κατακόρυφους αρμούς. Σύμφωνα με τα ημερολόγια της ανασκαφής, το αντίστοιχο τμήμα της επίχωσης περιελάμβανε μεταξύ άλλων θραύσματα πλίνθων, σπαράγματα μαρμάρων και τοιχογραφιών, ψηφίδες, νομίσματα και μικροαντικείμενα. Όλα τα ανωτέρω αποτελούν ενδείξεις μιας εκ βάθρων ανακατασκευής, κατά την οποία η αρχική θεμελίωση του κτίσματος υπερυψώθηκε κατά ένα περίπου μέτρο.
- β) Η κόγχη του βορείου κλίτους, που θεμελιώνεται αρκετά ψηλότερα από τον υπόλοιπο ναό, αποτελεί οψιμότερη προσθήκη, και δεν μπορεί να χρονολογηθεί νωρίτερα από τις αρχές του 8^{ου} αι., όταν παγιώνεται η μορφή του τριμερούς ιερού βήματος⁸. Η αναγκαιότητα της κατασκευής της πρέπει να σχετίζεται με την ύπαρξη του καμαροσκεπούς τάφου στο ανατολικό άκρο του βορείου κλίτους, καθώς αντίστοιχη διαμόρφωση δεν παρατηρείται στο νότιο κλίτος.
- γ) Ο σταυρός στο κογχάριο του δυτικού καμαροσκεπούς τάφου, που φέρει στα διάκενα την επιγραφή «IC/XC/NIKA» (εικ. 4), είναι μοτίβο οψιμότερο από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας στο εσωτερικό του ναού, ήρθαν στο φως πολύ λίγα μαρμάρινα μέλη, τα οποία δεν αξιολογήθηκαν χρονολογικά, αν και τα περισσότερα είχαν επαναχρησιμοποιηθεί ως καλυπτήριες πλάκες στους τάφους που θεωρήθηκαν προγενέστεροι της βασιλικής⁹. Η προσεκτικότερη μελέτη τους μπορεί να μας προσφέρει εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την ιστορία του κτίσματος.

Στην τοιχοδομία ενός συγκροτήματος δωματίων στη βόρεια πλευρά της βασιλικής έχει

6. Δεριζιώτης 1985, 203. Γουλούλης 1985, 219 & σημ. 39 (με επιφύλαξη). Σοφιανός 1990, 99 σημ. 6, 127-128. Με την άποψη αυτή διαφώνησε πρόσφατα η Αβραμέα, 2004, 59. Βλ. και Συθιακάκη 2002, τ. Α', 88-90.

7. Οι ανωτέρω παρατηρήσεις επαληθεύτηκαν με τη χρήση τοπογραφικού οργάνου τύπου Topcon. Ευχαριστώ θερμά τις συναδέλφους της 7^{ης} Ε.Β.Α. κ. Αικ. Πλασταρά, πολιτικό μηχανικό, και κ. Φωτεινή Κουτσάκη, σχεδιάστρια, για την πολύτιμη βοήθειά τους.

8. Krautheimer 1991, 365.

9. Δεριζιώτης 1985, 200-201. Κατά την Karagiorgou 2001, 41, αποτελούν σπόλια.

εντοιχιστεί ένα φθαρμένο κορινθιακό κιονόκρανο από προκοννήσιο μάρμαρο (εικ. 9)¹⁰. Τυπολογικά ανήκει στην παραλλαγή με απογυμνωμένη τη μάζα του πυρήνα και έφερε στην κάτω στεφάνη πέντε φύλλα άκανθας με ανεστραμμένες έσω γλωσσίδες. Ο τύπος αυτός, με διάρκεια ζωής από τα τέλη του 5^{ου} ως τον προχωρημένο 6^ο αιώνα, υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στα χρόνια βασιλείας του Ιουστινιανού και γνώρισε μαζική παραγωγή από τα εργαστήρια της Προκοννήσου¹¹. Η μείωση των φύλλων της κάτω ζώνης, η απλοποίηση της εργασίας και η σκληρή πρισματική γλυφή, αποτελούν ενδείξεις ότι το κιονόκρανο του Αγίου Αχιλλίου βρίσκεται στο τέλος της εξέλιξης του τύπου.

Στη θεμελίωση της κόγχης του Β. κλίτους έχει ενσωματωθεί τμήμα κορμού αρράβδωτου κίονα, επίσης από προκοννήσιο μάρμαρο¹², που πρέπει να αναχθεί στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, καθώς η μαζική παραγωγή του λατομείου της Προκοννήσου φαίνεται ότι αναστέλλεται μετά τον 6^ο αιώνα¹³.

Από την επίχωση προήλθαν επίσης μερικά θραύσματα θωρακίων του γνωστού παλαιοχριστιανικού τύπου με Χρίσμα και κισσόφυλλα (εικ. 10). Ο τύπος δεν φαίνεται να ήταν σε χρήση πριν από τη 2^η δεκαετία του 6^{ου} αιώνα, καθώς τα πρωιμότερα χρονολογημένα παραδείγματα προέρχονται από την επισκοπική βασιλική των Στόβων¹⁴ και τον Άγιο Πολύευκτο¹⁵. Πολυάριθμα θραύσματα τέτοιων θωρακίων, που είχαν εξαχθεί δια θαλάσσης από τα λατομεία της Προκοννήσου προς κάποιο λιμάνι της Βόρειας Αφρικής, μαζί με κιονόκρανα γυμνού πυρήνα και κίονες από προκοννήσιο μάρμαρο, εντοπίστηκαν στο ναυάγιο του Marzamemi¹⁶, για το οποίο προτάθηκε μια χρονολόγηση στην εποχή του Ιουστινιανού και πιθανότατα στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι.¹⁷ Ο τύπος πρέπει να υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής και στον ελλαδικό χώρο, καθώς απαντούν πολυάριθμα παραδείγματα και αρκετές παραλλαγές¹⁸.

Επαναχρησιμοποιημένο μαζί με ένα θωράκιο ως καλυπτήρια πλάκα σε τάφο του βορείου κλίτους βρέθηκε ένα μεγάλο επίκρανο παραστάδος (εικ. 11)¹⁹. Με βάση το μήκος του, θα μπορούσε να επιστέφει μια παραστάδα των τοξοστοιχιών της βασιλικής. Φέρει στις τρεις όψεις του μια πλίνθο με οδόντες, κάτω από λοξότμητη ταινία με ανάγλυφο διάκοσμο. Σε κάθε όψη, πτηνά και σχηματοποιημένα ανθεμωτά φύλλα ή δέντρα διευθετούνται σχεδόν συμμετρικά εκατέρωθεν ενός λατινικού σταυρού. Το χαλαρό, ναΐφ σχέδιο προδίδει μια επαρχιακή απλοϊκότητα που συμβαδίζει με την τεχνική της απόδοσης. Υπάρχει ένα επίπεδο για το διάκοσμο και ένα δεύτερο, πολύ ρηχό, για το βάθος. Οι επιμέρους λεπτομέρειες περισσότερο χারάσσονται παρά λαξεύονται πάνω στην επιφάνεια του αναγλύφου. Το επίκρανο της Λάρισας,

10. Συθιακάκη 2002, Νο 15, τ. Α', 186, τ. Β', 16 (αρ. καταγρ. 7^{ης} Ε.Β.Α. ΛΛ 729). Ορατές διαστάσεις 0,59 x 0,52μ., από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο με σκούρες γκριζες φλεβώσεις.

11. Συθιακάκη 2002, 181-192. Zollt 1994, 162-174. Πρόκειται για τον τύπο VII "mit Abdachung der Kernmasse" του Kautzsch, 1936, 61-62. Ο Betsch 1977, 219-221, χρησιμοποιεί τον όρο "roofed over".

12. Asgari 1992, 73-74.

13. Asgari 1995, 265. Betsch 1977, 325-331.

14. Kitzinger 1946, εικ. 142. Ο ναός έχει χρονολογηθεί από τον Kitzinger 1946, 107 στο α' τέταρτο του 6^{ου} αι. και από την Strube 1984, 47 και 52 πριν από το 524. Ο Betsch θεωρεί τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο του ναού πρώιμο ιουστινιάνειο και τον τοποθετεί μεταξύ του 520 και 530.

15. Harrison 1986, εικ. 177. Το μνημείο έχει χρονολογηθεί μεταξύ του 524 και του 527.

16. Kapitän 1969, 122-133 και 1980, 71-136.

17. Kapitän 1969, 127. Betsch 1977, 221. Sodini 1989, 167-168.

18. Συθιακάκη 2002, 189-190 και σημ. 200.

19. Συθιακάκη 2002, Νο 82, τ. Α', 483 - 485, τ. Β', 92-93 (αρ. καταγρ. ΛΛ 679). Διαστάσεις: άνω επιφάνεια 0,89 x 0,68 μ., επιφάνεια στήριξης 0,80 x 0,55 μ., ύψος 0,17μ. Υλικό, λευκό μάρμαρο μετρίου κόκκου.

ως προς τη σύνθεση, παρουσιάζει συγγένειες μ' ένα επιπεδόγλυφο επίκρανο από τη συλλογή του Θησειού²⁰, όμως ως προς την τεχνική συγγενεύει περισσότερο με μια σειρά επιστυλίων από την Αθήνα, που έχουν δεχτεί χρονολογήσεις στον 8^ο ή 9^ο αιώνα, όπως ένα επιστύλιο από την Ακρόπολη²¹ και ένα άλλο στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών²². Κοινά τους χαρακτηριστικά είναι το πολύ χαμηλό ανάγλυφο, η επιπεδόγλυφη αντιμετώπιση του διακόσμου, η παρατακτική σύνθεση, το απλοϊκό σχέδιο και το ελεύθερο έδαφος που περιβάλλει τα μοτίβα. Η εργασία ωστόσο στο επίκρανο της Λάρισας είναι καλύτερης ποιότητας.

Επαναχρησιμοποιημένα ως ταφόπλακες βρέθηκαν επίσης δυο ένσταυρα, σχεδόν ακέραια αμφίγλυφα θωράκια (εικ. 12)²³. Δυο ακόμη θωράκια όμοιου τύπου μπορούν να συνδεθούν με το μνημείο: το ένα προέρχεται από τάφο στα ΝΑ της βασιλικής²⁴ και το άλλο από τη συλλογή των Παλαιών Αρτοποιειών²⁵. Όλα είναι κατασκευασμένα από το ίδιο υλικό, γκριζόμαυρο μάρμαρο με λευκές φλεβώσεις, πιθανότατα τοπικής προέλευσης, έχουν ίδιες αρχικές διαστάσεις (μήκος 1μ., ύψος ±0,70μ., πάχος 0,07-0,08μ.) και φέρουν λατινικό σταυρό με πεπλατυσμένες απολήξεις, που εγγράφεται σε ταινιωτά πλαίσια. Το ανάγλυφο είναι εξαιρετικά χαμηλό, στη διαμόρφωση του εσωτερικού πλαισίου και στο περίγραμμα του σταυρού χρησιμοποιείται η λοξή αφαίρεση του περιγράμματος, οι οδηγοί των εξωτερικών πλαισίων δεν έχουν αφαιρεθεί και η επιφάνειά τους είναι δουλεμένη με θραπίνα, όπως και η επιφάνεια των σταυρών.

Η αμφίγλυφη εργασία των θωρακίων αποκλείει την πιθανότητα να προέρχονται από σαρκοφάγους. Απίθανη φαντάζει επίσης η περίπτωση να αποτελούν σπόλια από άλλο μνημείο, με δεδομένη την ομοιογένειά τους. Πρέπει επίσης να αποσαφηνιστεί ότι δεν σχετίζονται με τα ένσταυρα θωράκια που αποκαλύφθηκαν στο κτίσμα της οδού Ολύμπου²⁶, καθώς διαφέρουν από αυτά στο υλικό (που στην περίπτωση της οδού Ολύμπου είναι λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο), στις διαστάσεις, σε επιμέρους λεπτομέρειες του διακόσμου, αλλά και στην τεχνική της εκτέλεσης, η οποία στα δεύτερα είναι σαφώς ανώτερη. Είναι πιθανό ότι τα θωράκια της οδού Ολύμπου λειτούργησαν ως πρότυπο για τον τεχνίτη που κατασκεύασε τα θωράκια του Αγίου Αχιλλίου, στα οποία τα τέσσερα επίπεδα του αναγλύφου έχουν γίνει δυο, ενώ η λοξή αφαίρεση του περιγράμματος και η σκίαση με τη θραπίνα έχουν χρησιμοποιηθεί ως οπτικά τρυκ για να δοθεί η εντύπωση του βάθους με λιγότερο κόπο και σπατάλη υλικού. Η χαμηλή ποιότητα της εργασίας και το κατώτερης ποιότητας μάρμαρο στα θωράκια του Αγίου Αχιλλίου μαρτυρούν τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες αυτών που δαπάνησαν για την κατασκευή τους και δεν ταιριάζουν σ' ένα παλαιοχριστιανικό επισκοπικό κτίσμα.

Η χρονολόγηση των θωρακίων αυτού του τύπου παρουσιάζει δυσχέρειες, καθώς το μοτίβο του λατινικού σταυρού με πεπλατυσμένα άκρα δεν προσφέρεται για χρονολογικές εκτιμήσεις. Γνωστό παλαιοχριστιανικό μοτίβο, κυριαρχεί ως μεμονωμένο διακοσμητικό θέμα στην

20. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 47, αρ. 43.

21. Σωτηρίου 1937, 181-182, εικ. 15.

22. Σωτηρίου 1937, 182, εικ. 16.

23. Πρόκειται για τα ΛΛ 643 και 644.

24. ΛΛ 720 από τάφο επί της οδού Μητροπολίτου Αρσενίου.

25. ΛΛ 269, σήμερα στις αποθήκες του Φρουρίου Λάρισας.

26. Ν. Νικονάνος, ΑΔ 26, 1971, Χρονικά, 310-312, σχ. 3-4, πίν. 284β - 285β. Το θωράκιο του σχ. 3 πρέπει να διατηρείται in situ σε κατάχωση. Τα ΛΛ 368 και 394 μεταφέρθηκαν πρόσφατα από τις αποθήκες των Παλαιών Αρτοποιειών στις αποθήκες της 7^{ης} ΕΒΑ στο Μπεζεστένι. "Almost identical" με αυτά του Αγίου Αχιλλείου τα θεωρεί η Karagiorgou 2001, 41.

περίοδο της Εικονομαχίας, ενώ φαίνεται να επιβιώνει ως τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, όπως μαρτυρεί ένα αμφίγλυφο θραύσμα θωρακίου από την περιοχή της Αγίας²⁷.

Συνδρομή στη χρονολόγηση των παραπάνω θωρακίων μπορεί να προσφέρει το μοναδικό τμήμα που διαφοροποιείται στο διάκοσμο και προήλθε από την ανασκαφή του κεντρικού κλίτους (εικ. 13)²⁸. Το υλικό και το πάχος του είναι όμοιο με των προηγούμενων θωρακίων. Αποτελεί περίπου το ένα τέταρτο του αρχικού θωρακίου και φέρει τοπικά απολάξευση με βελόνι. Μέσα σε διπλό ταινιωτό πλαίσιο αναπτυσσόταν ένας πολύ πυκνός συνδυασμός γεωμετρικών και φυτικών θεμάτων. Το σχέδιο είναι ασταθές και προδίδει επαρχιακότητα. Η μορφή της σύνθεσης και ο έκδηλος φόβος του κενού το απομακρύνουν από τα παλαιοχριστιανικά παραδείγματα, ενώ η παρουσία πλεγμάτων και κόμβων, η μορφή των ανθεμίων, όπως και η κατά τόπους χρήση της κοίλης πρισματικής γλυφής παραπέμπουν σε έργα της βυζαντινής γλυπτικής. Ωστόσο από το θωράκιο του Αγίου Αχιλλίου απουσιάζει η συμμετρία του σχεδίου και η καθαρότητα της γλυφής που συναντούμε στα θωράκια των μέσων βυζαντινών χρόνων. Το χαμηλό ανάγλυφο, ο φόβος του κενού και η αστάθεια του σχεδίου παραπέμπουν περισσότερο σε έργα της μεταβατικής περιόδου, όπως ένα θωράκιο από το Αρχαιολογικό Μουσείο Κων/πολης που χρονολογείται από τα τέλη του 6^{ου} αι. και μετά²⁹, καθώς και σε ψευδεπίκρανα παραστάδος από τις Φθιώτιδες Θήβες που έχουν χρονολογηθεί στον 7^ο-8^ο αιώνα³⁰. Μια ιδέα για τα πρότυπα του μοτίβου μπορούν να μας δώσουν, ένα θωράκιο από το ναό της Fortuna Virilis³¹ και ένα από τη Nostra Signiora del Sacro Cuore της Ρώμης³², που χρονολογούνται στον 8^ο αιώνα, καθώς και ένα θωράκιο από το Αρχαιολογικό Μουσείο Κων/πολης με ανάλογη χρονολόγηση (8^{ος}-9^{ος} αι.)³³. Ελλείψει ακριβέστερων παραλλήλων θα μπορούσε να προταθεί για το θωράκιο του Αγίου Αχιλλείου μια χρονολόγηση στον 8^ο ή τον 9^ο αιώνα.

Τα λιγοστά λείψανα αρχιτεκτονικού διακόσμου που σχετίζονται με τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου φαίνεται να εντάσσονται σε δυο διαφορετικές, αλλά εσωτερικά ομοιογενείς ομάδες, και επομένως δύσκολα θα μπορούσαν να είναι σπόλια. Στην πρώτη ομάδα ανήκουν ελάχιστα γλυπτά, το φθαρμένο κορινθιακό κιονόκρανο, το τμήμα κορμού κίονα και τα θραύσματα θωρακίων, που βρέθηκαν είτε εντοιχισμένα σε μεταγενέστερες τοιχοδομίες είτε στην επίχωση κάτω από τη στάθμη του ψηφιδωτού δαπέδου. Όλα αποτελούν εξαγωγές των εργαστηρίων της Κωνσταντινούπολης και χρονολογούνται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, πιθανότατα στην περίοδο του Ιουστινιανού.

Τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη, επίκρανο και θωράκια, που είχαν επαναχρησιμοποιηθεί ως ταφόπλακες, απαρτίζουν μια μεταγενέστερη ομάδα, πιθανότατα του 8^{ου} ή του πρώτου μισού του 9^{ου} αιώνα, με κοινά χαρακτηριστικά τον επαρχιακό χαρακτήρα και τη χαμηλή ποιότητα εργασίας. Η τοποθέτησή τους στο μνημείο θα μπορούσε να συνδεθεί με την περίοδο ανακατασκευής που τεκμηριώνεται από την υπερύψωση της θεμελίωσης.

27. Πρόκειται για αδημοσίευτο τμήμα θωρακίου με αρ. καταγρ. ΛΛ 453 από τη θέση «Γκούτζιμπος», το οποίο στην κύρια όψη κοσμεύεται με φυλλοφόρο σταυρό στην ίδια μορφή που μας είναι γνωστή από πολυάριθμα μεσοβυζαντινά θωράκια και επιστύλια.

28. Πρόκειται για το θωράκιο με αρ. καταγρ. ΛΛ 649 και διαστάσεις 0,40μ. (ύψος) x 0,59μ. x 0,09μ., του οποίου το ολικό μήκος μπορεί να υπολογιστεί με βάση το διάκοσμο σε 1,00μ.

29. Firatli 1990, 161, no. 319.

30. Σωτηρίου 1929, 136-137, εικ. 187 (τα οποία εσφαλμένα θεωρεί ως θραύσματα θωρακίων) και Σωτηρίου 1937, 172-174, εικ. 2-4.

31. Kautzsch 1939, 5-6, εικ. 1.

32. Kautzsch 1939, 52-53, εικ. 84.

33. Firatli 1990, 164-165, no. 326.

Η ανέγερση του αρχικού ναού του Αγίου Αχιλλίου θα μπορούσε να τοποθετηθεί στον 6^ο αι. λαμβάνοντας υπόψη το εξής στοιχείο: ο αρχιεπίσκοπος Αχιλλίος που αναφέρεται στην επιγραφή του επιστομίου φρέατος και στις πλινθοσφραγίδες θα πρέπει πιθανότατα να ταυτιστεί με τον Αχιλλείο που χειροτονήθηκε στο θρόνο της Λάρισας από τον πατριάρχη Επιφάνιο το 535 μ.Χ., μετά τη διένεξη που δημιουργήθηκε μεταξύ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και Ρώμης με αφορμή το θέμα του επισκόπου Στεφάνου, και αναφέρεται σε επιστολή του Πάπα Αγαπητού προς τον Ιουστινιανό στις 15 Οκτωβρίου του ίδιου έτους³⁴. Η ανέγερση του κτίσματος δεν μπορεί να συνδέεται με τον επίσκοπο που υποτίθεται ότι έλαβε μέρος στην Πρώτη Οικουμενική Σύνοδο, καθώς, αν ο Άγιος Αχιλλίος έζησε πράγματι στον 4^ο αι., γεγονός που δεν τεκμηριώνεται ιστορικά³⁵, δεν θα μπορούσε να έχει αφιερώσει ναό στον εαυτό του. Έτσι το έτος 535 θα μπορούσε να θεωρηθεί ως *terminus post quem* για την ανέγερση του ναού. Το ιουστινιάνειο κτίσμα κοσμήθηκε με αρχιτεκτονικά γλυπτά εισαγμένα από τα λατομεία της Προκοννήσου, κίονες, κορινθιακά κιονόκρανα γυμνού πυρήνα και θωράκια με Χρίσμα και κισσόφυλλα (δηλαδή με γλυπτά τυπολογικά όμοια με του ναυαγίου στο Marzememi που χρονολογείται στην ίδια εποχή), από τα οποία διασώθηκαν μόνο σπαράγματα.

Η άποψη ότι η λίθινη λάρνακα των Βίων ήταν στην πραγματικότητα ο λαμπρός καμαροσκεπής τάφος του ανατολικού τμήματος του βόρειου κλίτους³⁶, επί του οποίου θεμελιώθηκε η βασιλική, φαντάζει γοητευτική, τα ανασκαφικά όμως στοιχεία δεν συνηγορούν σε κάτι τέτοιο. Η κατασκευή του τάφου δεν μπορεί να προηγήθηκε της ανέγερσης του ναού, αφενός γιατί οι θεμελιώσεις των τοίχων των κλιτών προχωρούν σε μεγαλύτερο βάθος και αφετέρου γιατί η επιμελημένη εσωτερική όψη του «θεμελίου» του βορείου κλίτους, που απέχει ελάχιστα από αυτόν, δεν θα μπορούσε να κατασκευαστεί αν ο τάφος προϋπήρχε.

Κατασκευαστικά στοιχεία, όπως η υπερύψωση των κατωφλίων και των στυλοβατών υποδεικνύουν ότι το μνημείο γνώρισε μια φάση ριζικής ανακατασκευής, κατά την οποία υπερυψώθηκε πάνω στην ίδια γενική κάτοψη. Αφορμή για τη συγκεκριμένη κατασκευαστική επιλογή, που είχε ως αποτέλεσμα το μνημείο να αποκτήσει θεμελίωση βαθύτερη των 2,5 μέτρων, πρέπει να ήταν η ενσωμάτωση των δυο υπόγειων καμαροσκεπών τάφων, οι οποίοι δεν μπορεί παρά να είναι σύγχρονοι με τη φάση ανακατασκευής, καθώς η κλίμακα πρόσβασης στο εσωτερικό τους βρίσκεται στο επίπεδο της δεύ-

34. Honigmann 1953, 215-216. Αβραμέα 1974, 47. Αβραμέα 2004, 59. Η μορφή των γραμμάτων της επιγραφής υποδεικνύει επίσης μια χρονολόγηση στον 6^ο αιώνα.

35. Αβραμέα 1974, 44. Αβραμέα 2004, 56.

36. Γουλούλης 1985, 216-219. Η χρήση των λέξεων «*λιθοξόος*» και «*λάρνακα*» σε συνδυασμό με τη φράση «*οἱ καὶ ἄγαν αὐτὸ περιστείλαντες καὶ τῇ ἐτοιμασθείσῃ ἐνθέμενοι λάρνακι, ἐν ἱερῷ τόπῳ κρυφίως κατέθεντο*» δείχνει μια συνέπεια ως προς το περιγραφόμενο αντικείμενο, που φαίνεται να ήταν κινητό, λαξευμένο σε κοινό λίθο και άρα μπορούσε να μεταφερθεί στον τόπο της ταφής. Η ίδια συνέπεια παρατηρείται και στο δεύτερο Βίο, στις φράσεις «*ἡ λάρναξ κρύπτεται*» και «*ἡ δε λάρναξ παρά Λαρισσαίοις*», διευκρίνιση περιττή εάν η λάρνακα ήταν χτιστή κατασκευή και άρα οι Βούλγαροι δεν μπορούσαν να τη μεταφέρουν.

τερης (υπερυψωμένης) στάθμης δαπέδων (εικ. 8)³⁷. Η ακριβώς όμοια στάθμη τους³⁸ και οι κατασκευαστικές τους ομοιότητες (εικ. 3, 4)³⁹ μαρτυρούν ότι πρέπει να είναι σύγχρονοι και μεταξύ τους.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του δυτικού τάφου έρχεται να επιβεβαιώσει τις ανωτέρω υποθέσεις. Η επιγραφή «IC/XC/NIKA» στα διάκενα του σταυρού που κοσμεί το κογχάριο της δυτικής πλευράς (εικ. 4) δεν απαντά στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Η φράση γύρω από την παράσταση του σταυρού εμφανίζεται στα αργυρά μιλιάρεσια που έκοψε ο Λέων Γ΄ γύρω στα 720 και παραμένει σε χρήση σε όλη τη διάρκεια της Εικονομαχίας, μέχρι το 10^ο αι.⁴⁰, ενώ στα διάκενα του σταυρού κάνει την πρώτη εμφάνισή της σε μολυβδόβουλο του α΄ μισού του 8^{ου} αι.⁴¹ και επανέρχεται στους ανώνυμους βυζαντινούς φόλλεις του 11^{ου} αι. Στη ζωγραφική απαντά συχνότερα από το 10^ο αιώνα και εξής⁴².

Αλλά και το μοτίβο του φυλλοφόρου σταυρού στον ανατολικό τάφο (εικ. 14), αν και ανάγεται σε παλαιοχριστιανικά πρότυπα, εξελίσσεται κατά την περίοδο της Εικονομαχίας, αλλά και στους βυζαντινούς χρόνους, σε προσφιλές διακοσμητικό θέμα, με ιδιαίτερο συμβολισμό⁴³. Με βλαστούς που απολήγουν σε σπείρες εμφανίζεται στα μολυβδόβουλα του 9^{ου} και 10^{ου} αι.⁴⁴

Με βάση τη χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών γλυπτών της δεύτερης ομάδας, η εποχή της ανακατασκευής και της ανέγερσης των τάφων θα μπορούσε να προσδιοριστεί γύρω στον 8^ο ή το πρώτο μισό του 9^{ου} αιώνα. Αν μάλιστα αποδεχτούμε ότι ο ανατολικός καμαροσκεπής τάφος στέγαζε πράγματι το λείψανο του Αγίου Αχιλλίου, τότε η μαρτυρία του Ιωσήφ του Υμνογράφου, που επισκέφθηκε τον τάφο του Αγίου, πιθανότατα γύρω στα τέλη του 842⁴⁵, θέτει ένα *terminus ante quem* για την κατασκευή του. Η χρονολόγηση αυτή δεν έρχεται σε αντίφαση με τη μορφή των τάφων, καθώς έχει τεκμηριωθεί από νεότερα ανασκαφικά δεδομένα ότι η χρήση καμαροσκεπών τάφων επιβιώνει στους μεταβατικούς και βυζαντινούς χρόνους όταν πρόκειται για επίσημους νεκρούς⁴⁶.

Η ύπαρξη ψηφιδωτού δαπέδου στο νάρθηκα, στο επίπεδο της δεύτερης κατασκευαστι-

37. Το «κεφαλόσκαλο» του δυτικού τάφου βρίσκεται σε βάθος -0,44μ. από το δάπεδο του νάρθηκα (που όπως δείξαμε πιο πάνω είναι υπερυψωμένο κατά 1,00μ. περίπου σε σχέση με τους στυλοβάτες των κλιτών της αρχικής φάσης) και εκείνο του ανατολικού σε βάθος -0,32μ., δηλαδή και τα δυο βρίσκονται ένα σκαλοπάτι κάτω από το δάπεδο του κυρίως ναού της δεύτερης φάσης. Αντιστοίχως η κλείδα της καμάρας του δυτικού τάφου βρίσκεται κατά 0,09μ. ψηλότερα από το δάπεδο του νάρθηκα, και εκείνη του ανατολικού τάφου κατά 0,17μ., πιθανότατα γιατί το κεντρικό κλίτος ήταν υπερυψωμένο κατά μια χαμηλή βαθμίδα σε σχέση με το νάρθηκα και η πρόθεση υπερυψωμένη κατά μια μικρή βαθμίδα σε σχέση με το βόρειο κλίτος. Αν οι τάφοι ήταν σύγχρονοι με την αρχική φάση του ναού, τότε η πρόσβαση στο εσωτερικό τους θα ήταν αδύνατη.

38. Ο πυθμένας του δυτικού τάφου βρίσκεται σε βάθος -1,84μ. από το δάπεδο του νάρθηκα και εκείνος του ανατολικού σε βάθος -1,82μ.

39. Αν και ελαφρά μικρότερος σε διαστάσεις, ο δυτικός τάφος έχει τις ίδιες κατασκευαστικές αναλογίες με τον ανατολικό. Επίσης οι πλίνθοι των καμαρών έχουν όμοιο πάχος και υφή και το συνδετικό κονίαμα είναι ίδιας σύστασης και χρώματος.

40. Morisson 1970, 449-509.

41. Zacos-Veglery 1972, 1687, no. 2990, pl. 203.

42. Frolow 1956, 98-113.

43. Πρώτος επεσήμανε αυτή τη σχέση ο Millet 1910, 96-109. Βλ. επίσης Rice 1950, 72-81. Flemming 1969, 88-115. Κατσαρός 1983, 138-151.

44. Zacos 1984, 82 κ.ε., no. 78 κ.ε.

45. Σοφιανός 1990, 102-103. Αβραμέα 2004, 55.

46. Μαρκή 2006, 110 και σημ. 229 (όπως για παράδειγμα στο εσωτερικό και γύρω από το ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης).

κής φάσης, καθώς και πάνω από τους καμαροσκεπείς τάφους, δεν αποτελεί στοιχείο ικανό να αναίρεσει τις παραπάνω υποθέσεις, καθώς, έχει τεκμηριωθεί η χρήση ψηφιδωτών δαπέδων σε μερικά μνημεία των μεταβατικών χρόνων⁴⁷. Η χαμηλή ποιότητα κατασκευής του ψηφιδωτού της Λάρισας (εικ. 15), η σχεδιαστική αστάθεια και η επαρχιακότητα που το διακρίνουν⁴⁸, το απομακρύνουν από την τέχνη των ιουστινιάνειων χρόνων και το φέρνουν πιο κοντά στην τεχνοτροπία του γλυπτού διακόσμου της δεύτερης κατασκευαστικής φάσης.

Αν η υπόθεσή μας για την εποχή ανέγερσης των τάφων είναι ορθή, τότε αυτή θα πρέπει να συνέπεσε με μια αναθέρμανση της λατρείας του Αγίου, που εκφράστηκε και με τη σύνταξη του πρώτου Βίου του πριν από το 986, και πιθανότατα κοντά στα μέσα του 9^{ου} αι., όπως αποδέχονται οι Στ. Γουλούλης⁴⁹, Δ. Σοφιανός⁵⁰ και Α. Αβραμέα⁵¹. Ο ανατολικός τάφος θα προοριζόταν να υποδεχτεί τη λίθινη λάρνακα που περιγράφεται στους Βίους. Η θαυματουργική της ανακάλυψη θα μπορούσε να συνδέεται με την άνοδο στο θρόνο του αρχιεπισκόπου Αχιλλίου και την ανέγερση του πρώτου ναού κατά την περίοδο του Ιουστινιανού⁵². Είναι ωστόσο εξίσου πιθανό να συνδέεται με την εποχή ανοικοδόμησης του κτηρίου και την κατασκευή των πολυτελών τάφων σε μια περίοδο λίγο πριν από τη σύνταξη του πρώτου Βίου. Κατά την Άννα Αβραμέα, ο Άγιος στον οποίο αναφέρεται ο Βίος θα μπορούσε στην πραγματικότητα να είναι ο Αχιλλεύς του 535, την προσωπικότητα του οποίου η παράδοση ανήγαγε σε Άγιο του 4^{ου} αιώνα⁵³. Στην περίπτωση μάλιστα αυτή, το διάστημα από το θάνατό του, γύρω στο 570, μέχρι την ανοικοδόμηση του ναού και την κατασκευή των τάφων, γύρω στα μέσα του 9^{ου} αιώνα, προσεγγίζει τα 300 χρόνια που αναφέρονται στον Βίο. Η ταραγμένη περίοδος που ακολούθησε το θάνατο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, η ανασφάλεια που καλλιέργησαν οι βαρβαρικές επιδρομές, η οικονομική παρακμή, η έλλειψη κρατικής σταθερότητας και η θρησκευτική έριδα της Εικονομαχίας μπορούν να αιτιολογήσουν την μακρά περίοδο της λήθης.

Η οριστική κατάρρευση του ναού του Αγίου Αχιλλίου θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά την επίσκεψη του επισκόπου Αντωνίου γύρω στα μέσα του 14^{ου} αι.⁵⁴ και πριν από την ανέγερση, στα τέλη του 15ου αι., της σκεπαστής οθωμανικής αγοράς, με οικοδομικό υλικό προερχόμενο

47. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Επισκοπή του Μάστρου, που διασώζει τμήμα του αρχικού ψηφιδωτού δαπέδου, αναγόμενου στα τέλη του 7^{ου} ή στον 8^ο αι. (Βοκοτόπουλος 1992, 20, 180-181, πίν. 6β, 7 α-β). Ψηφιδωτά δάπεδα απαντούν και σε άλλα όψιμα μνημεία του ελλαδικού χώρου, όπως η Παναγία Τριμητού (Βοκοτόπουλος 1992, 31-32, 189, πίν. 17, 10^α ή αρχές 11^{ου} αι.), ο Ταξιάρχης της Λοκρίδας (Ορλάνδος 1929, 357-358 και Συθιακάκη-Κριτσιμάλη 2006, 125-136 με πρόταση αναχρονολόγησης του κτίσματος στο α' μισό του 12^{ου} αι.), η Μονή Βλαχέρνας (Ορλάνδος 1936, 29-30), η Μονή Σαγματά (Ορλάνδος 1951, 98-105) και μερικά ακόμη (Βοκοτόπουλος 1992, 150, σημ. 1 & 2). Η δραματική πτώση που γνώρισε η χρήση των ψηφιδωτών δαπέδων στα τέλη της παλαιοχριστιανικής περιόδου, κυρίως λόγω του υψηλού κόστους της, είναι αναμφισβήτητη, θα πρέπει ωστόσο να είμαστε αρκετά επιφυλακτικοί στο να αποδεχτούμε την παντελή απουσία ψηφιδωτών δαπέδων μετά τον 6^ο αι., με δεδομένη την απουσία ικανών ανασκαφικών στοιχείων για την περίοδο αυτή, τη συχνά εσφαλμένη αξιολόγηση των αρχαιολογικών τεκμηρίων και τη γενικότερη συρρίκνωση της οικοδομικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας κατά τους μεταβατικούς χρόνους.

48. Σύμφωνα με την Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, την οποία ευχαριστώ θερμά για τις σχετικές παρατηρήσεις, το ψηφιδωτό του Αγίου Αχιλλίου, από τεχνοτροπική άποψη, πρέπει να τοποθετηθεί στο τέλος της εξέλιξης των παλαιοχριστιανικών δαπέδων.

49. Γουλούλης 1985, 211.

50. Σοφιανός 1990, 102-103.

51. Αβραμέα 2004, 55.

52. Στην περίπτωση αυτή, η λάρνακα αρχικά θα πρέπει να φυλασσόταν σε άλλο σημείο, ενδεχομένως σε κιβώριο εντός του ναού, όπως στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης.

53. Αβραμέα 2004, 59-61.

54. Πρόκειται για την τελευταία μαρτυρία για την ύπαρξη του ναού, ο οποίος είχε ήδη περιπέσει σε παρακμή

από το μνημείο⁵⁵. Θα πρέπει να μεσολάβησε ένα διάστημα εγκατάλειψης, κατά το οποίο ο χώρος μέσα και γύρω από το ναό μετατράπηκε σε νεκροταφείο, με κιβωτιόσχημους τάφους και ελεύθερες ταφές, που χρησιμοποίησαν ως ταφόπλακες αρκετά μέλη από τον γλυπτό διάκοσμο της βασιλικής της δεύτερης φάσης⁵⁶. Τα ανασκαφικά στοιχεία δεν μπορούν προς το παρόν να προσδιορίσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια την εποχή της καταστροφής της.

: «τῆς μὲν πόλεως, ἣς ἐπεκηρύχθην προστάτης, ἀοίκητον εὖρον ... καὶ τὸν θεῖον καὶ φωτεινὸν ναὸν ληστῶν ὄρμητήριον» (Γουλούλης 1985, 225).

55. Kiel – Deriziotis 1990, 139-145.

56. Οι ταφές αυτές έχουν διανοιχθεί στο επίπεδο των δαπέδων της β' φάσης (βάθος χωρίς την ταφόπλακα -0,23 έως -0,27μ.) και μέχρι το βάθος των -0,80μ. περίπου, γεγονός που προσδιορίζει και το ελάχιστο βάθος αναμόχλευσης των δαπέδων του ναού.

SUMMARY

FRAGMENTS OF ARCHITECTURAL DECORATION FROM
THE SO-CALLED “BASILICA OF SAINT ACHILLIOS” IN LARISSA:
A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ITS BUILDING HISTORY

Vassiliki Sythiakaki-Kritsimalli

The excavation of the large basilica uncovered on the “acropolis” hill of Larissa has raised a lot of controversies on chronological and functional matters, while the association of the basilica with the name of St. Achillios complicated things even more.

The few fragments of architectural sculpture, presumed as unworthing spolia, remained unpublished. Their study has though revealed that they belong to two rather homogeneous groups, corresponding straightly to two different building phases of the basilica. The first group, dating from the period of Justinian A, consists of a worn “roofed – over” corinthian capital, part of a column shaft and a few fragments of a closure slab belonging to the well-known type “with Chrism and ivy tendrils”, all imported from the Proconnesian quarries.

The second group contains some larger parts, a half preserved pilaster capital and some fully or partly preserved closure slabs, which show a low level of technical skill and an evident provincial character. All of them had been reused as grave stones over the cist-graves that had been constructed inside and around the church after its demolition and definitive abandonment. The pilaster capital bears a naïve champ-relief decoration of birds and trees flanking a latin cross, that can technically be related to a series of epistyles dated to the eighth or ninth century. Four double-sided closure slabs are decorated with a simple latin cross, a motif that remains in use throughout the early christian, iconoclastic and byzantine period. Another fragment of slab, though, of the same dark gray and white marble and the same initial measurements, bearing a very dense decoration of interlacing floral and geometrical motifs, can help us determine an approximate date for the hole group. The way the motifs are combined, the low relief, the sparse use of chip carving and the ‘horror vacui’ show that the slab must be dated somewhere between the end of the early christian and the beginning of the middle byzantine period, most probably in the eighth or the first half of the ninth century.

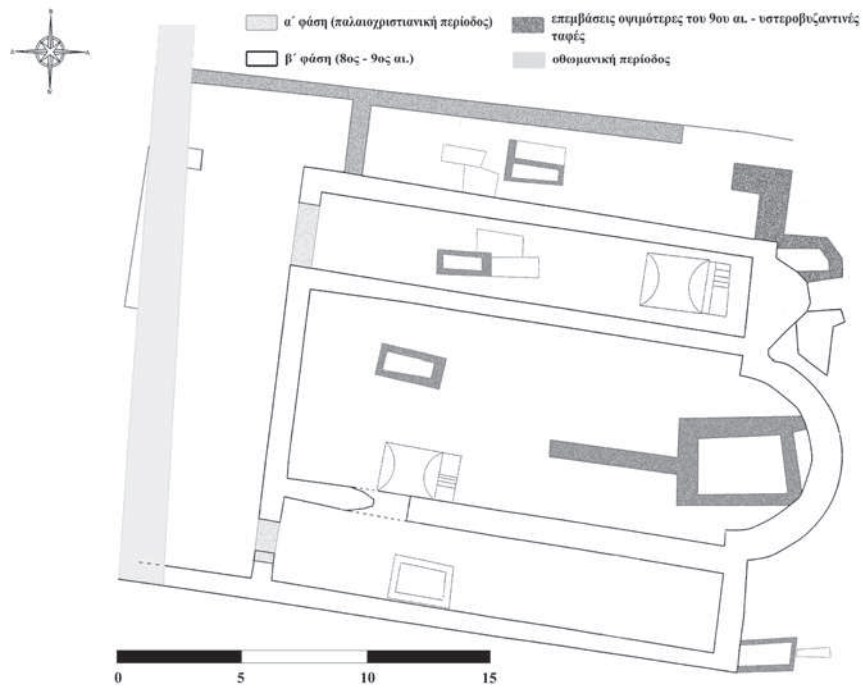
The re-examination of the archaeological evidence, based on field observation and accurate measurements of the construction levels, led us to the conclusion that the initial justinianic church had been reconstructed to a higher level over the old ruins at a later period, evidently in the eighth or the first half of the ninth century, as can be presumed by the two-level masonry of the foundations. Contemporary with the second construction phase of the church are the two vaulted tombs, since their staircases could be reached only from the upper floor level and their decoration, especially the pattern of the cross with the inscription IC/XC NIKA between its arms, occurs from the same period on. The remodeling of the church must have coincided with a reheating of the cult of St. Achillios’ relics at the end of the iconoclastic period, when the first version of his *Vita* was also compiled.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα Α., 1974. *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Αθήνα.
- Αβραμέα Α., 2004. Άγιοι επίσκοποι του ελλαδικού χώρου, *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Οι Νέοι Άγιοι (8^{ος} – 16^{ος} αι.)*, Αθήνα, 54-61.
- Asgari N., 1992. Observations on two types of quarry-items from Proconnesus: column-shafts and column-bases, στο *Ancient stones: quarrying, trade and provenance. Interdisciplinary studies on stones and stone technology in Europe and Near East from the Prehistoric to the Early Christian Period*, *Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae* 4, Leuven, 73-80.
- Asgari N., 1995. The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity, based on evidence from the marble quarries, στο *Constantinople and its Hinterland, Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993, Variorum*, 263-288.
- Betsch W.E., 1977. *The history, production and distribution of Late Antique capital in Constantinople*, Ann Arbor.
- Βοκοτόπουλος Π., 1992. *Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7^{ου} μέχρι του τέλους του 10^{ου} αιώνας*, Θεσσαλονίκη.
- Γουλούης Στ., 1985. Ο τάφος του Αγίου Αχιλλίου και η τιμή των λειψάνων του στη Λάρισα μέχρι το 985 μ.Χ., στο *Πρακτικά του Α' ιστορικού-αρχαιολογικού συμποσίου: Λάρισα-Παρελθόν και Μέλλον 26-28 Απριλίου 1985*, Λάρισα, 211-239.
- Δεριζιώτης Λ., 1985. Παλαιοχριστιανικά κτίσματα της πόλεως Λαρίσης, *Πρακτικά του Α' ιστορικού-αρχαιολογικού συμποσίου: Λάρισα- Παρελθόν και Μέλλον, 26-28 Απριλίου 1985*, Λάρισα, 199-210.
- Δεριζιώτης Λ. – Μαντζανά Κρ., 1994. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικών ερευνών εις την Θεσσαλίαν, στο *Θεσσαλία Β*, 349-356.
- Firatli N., 1990. *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*, Paris.
- Flemming J., 1969. Kreuz und Pflanzenornament, *Byzantinoslavica* 30, 88-115.
- Frolow A., 1956. IC XC NIKA, *Byzantinoslavica* 17, 98-113.
- Harrison R.M., 1986. *Excavations at Saraçhane in Istanbul, I : The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones and Molluscs*, Princeton.
- Honigmann E., 1953. *Patristic Studies, Studi e Testi* 173, Roma.
- Kapitän G., 1969. The church wreck of Marzamemi, *Archaeology* 21,1, 122-133.
- Kapitän G., 1980. Elementi architettonici per una basilica dal relitto navale del VI secolo di Marzamemi (Siracusa), *Corsi* 27, 71-136.
- Karagiorgou O., 2001. *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd-7th century A.D.). The Archaeological Evidence*, Oxford, (αδ. διδ. διατρ.).
- Κατσαρός Β., 1983. Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της αιτωλικής Στάμνας και ο «ανεικονικός» του διάκοσμος, στο *Αφιέρωμα στη Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη, 109-166.
- Kautzsch R., 1936. *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, *Studien zur spätantiken Kunstgeschichte* 9, Berlin – Leipzig.
- Kautzsch R., 1939. Römische Schmuckkunst in Stein, 6. bis 10. Jahrhundert, *RJK* 3, 1-73.

- Kiel M. – Deriziotis L., 1990. The Old Bedesten of Larissa (Yenisehir) in restoration, 7th *International Congress of Turkish Art*, Warsaw, 139-145.
- Kitzinger E., 1946. A survey of the Early Christian town of Stobi, *DOP* 3, 83-154.
- Krautheimer R., 1991. *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, μτφρ. Μαλλούχου-Τούφανο Φ., Αθήνα.
- Μαρκή Ευτ., 2006. *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους (Από τα μέσα του 3^{ου} ως τον 7^ο αι. μ.Χ.)*, Αθήνα.
- Millet G., 1910. Les iconoclastes et la Croix à propos d'une inscription de Capadoce, *BCH* 34, 96-109.
- Morisson C., 1970. *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale I-II*, Paris.
- Rice D.T., The Leaved Cross, *Byzantinoslavica* 11, 72-81 (ανατύπωση στα *Variorum Reprints* VII, London 1973).
- Ορλάνδος Αν., 1929. Ο Ταξiάρχης της Λοκρίδος, *ΕΕΒΣ* 6, 355-368.
- Ορλάνδος Αν., 1936. Η παρά την Άρταν μονή των Βλαχερνών, *ΑΒΜΕ* 2, 3-50.
- Ορλάνδος Αν., 1951. Η εν Βοιωτία Μονή του Σταγματά, *ΑΒΜΕ* 7, 98-105.
- Σκλάβου-Μαυροειδή Μ., 1999. *Κατάλογος γλυπτών Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα.
- Sodini J.-P., 1989. Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine, στο *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin I*, IV-VII siècle, Paris, 163-186.
- Σοφινάνος Δ.Ζ., 1990. Ο Άγιος Αχιλλίος Λαρίσης. Ο αρχικός ανέκδοτος Βίος (Θ' αι.) και η μεταγενέστερη διασκευή του (ΙΓ' αι.), ανέκδοτα μνημογραφικά κείμενα (Ιωσήφ Υμνογράφου, Μανουήλ Κορινθίου, Αναστασίου Γορδίου), Αθήνα.
- Strube Chr., 1984. *Polyeuktoskirche und Hagia Sophia. Umbildung und Auflösung antiker Formen. Entstehung des Kämpferkapitells*, München.
- Συθιακάκη Β., 2002. *Η Αρχιτεκτονική Γλυπτική της Θεσσαλίας και της Φθιώτιδας στα παλαιοχριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια*, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατρ.).
- Συθιακάκη - Κριτσιμάλλη Β., 2006. Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμάρινο τέμπλο του Ταξiάρχη Λοκρίδας, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ.ΚΖ', 125-136.
- Σωτηρίου Γ.Α., 1929. *Αι Χριστιανικαί Θήβαι της Θεσσαλίας*, ΑΕ, 1-158.
- Σωτηρίου Γ.Α., 1937. Η Βυζαντινή γλυπτική της Ελλάδος κατά τον 7^{ον} και 8^{ον} αιώνα, ΑΕ, 171-184.
- Zacos G. – Veglery A., 1972. *Byzantine lead seals I*, 3, Basel.
- Zacos G., 1984. *Byzantine lead seals II*, Berne.
- Zollt Th., 1994. *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr. mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells*, Asia Minor Studien 14, Bonn.

Εικ. 1. Κάτοψη του ανεσκαμμένου τμήματος της βασιλικής του «Αγίου Αχιλλίου».

Εικ. 2. Άποψη του ανεσκαμμένου χώρου από ανατολικά.

Εικ. 3. Ανατολικός καμαροσκεπής τάφος.

Εικ. 4. Δυτικός καμαροσκεπής τάφος.

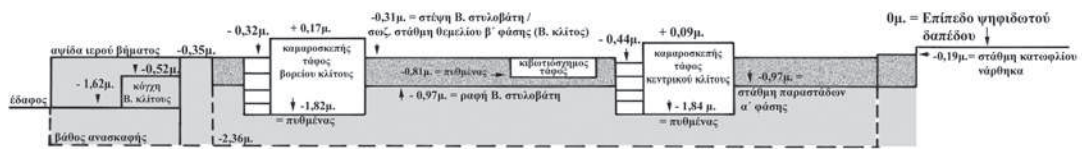
Εικ. 5. Τοιχοδομία θεμελίου βόρειου στυλοβάτη.

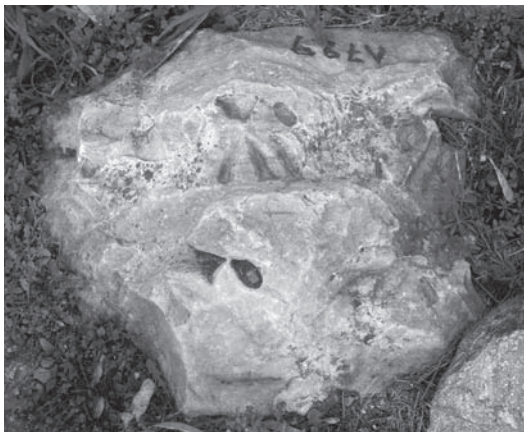
Εικ. 6. Άποψη θύρας εισόδου νοτίου κλίτους από ανατολικά.

Εικ. 7. Άποψη του δυτικού άκρου του κεντρικού κλίτους από το βόρειο κλίτος.

Εικ. 8. Τομή κατά μήκος της βασιλικής με τις στάθμες των κατασκευών.

Εικ. 9. Κορινθιακό κιονόκρानο γυμνού πυρήνα (ΛΛ 729).

Εικ. 10. Τμήμα θωρακίου του τύπου με Χρίσμα και κισσόφυλλα.

Εικ. 11. Τμήμα επικράνου παραστάδος (ΛΛ 679).

Εικ. 12. Θωράκιο ΛΛ 643.

Εικ. 13. Τμήμα θωρακίου ΛΛ 649.

Εικ. 14. Ανατολικός καμαροσκελής τάφος, διάκοσμος νότιας πλευράς.

Εικ. 15. Ψηφιδωτό δάπεδο νάρθηκα (τμήμα).

ΝΕΩΤΕΡΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΝ ΠΕΡΡΑΙΒΙΑΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟ «ΚΑΣΤΡΙ» ΔΟΛΙΧΗΣ-ΛΙΒΑΔΙΟΥ

Λάζαρος Δεριζιώτης, Σπύρος Κουγιουμτζόγλου

Ήδη από το 2002 είχε ξεκινήσει η ανασκαφική έρευνα στη θέση «Καστρί» Δολίχης-Λιβαδίου. Στο 1^ο ΑΕΘΣΕ αναφερθήκαμε στην ανασκαφή της Βασιλικής Α, όπου απεκαλύφθησαν αξιόλογα ψηφιδωτά δάπεδα¹.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Β (εικ. 1)

Την άνοιξη του 2003 ξεκίνησε η ανασκαφική έρευνα δυτικά της Βασιλικής Α και σε μικρή απόσταση από αυτήν απεκαλύφθη η Βασιλική Β σε υψηλότερο επίπεδο. Πρόκειται για μία τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με εσωτερικές διαστάσεις 16,20μ. μήκους και 17,10μ. πλάτους. Ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική κόγχη, πάχους 1,05μ. και με άνοιγμα χορδής 5,60μ. (εικ.2). Οι τοίχοι της βασιλικής είναι κατασκευασμένοι με αργούς λίθους και φέρουν ασβεστοκονίαμα. Σε σχέση με την Βασιλική Α είναι εμφανής η απουσία αρχαιότερου δομικού υλικού σε δεύτερη χρήση.

Το ανατολικό τμήμα του ναού είχε καταστραφεί κατά το παρελθόν και γι' αυτόν τον λόγο οι τοίχοι του σώζονται σχεδόν στο ύψος του θεμελίου, ενώ καταστράφηκε εντελώς το δάπεδό του. Αντίθετα η δυτική πλευρά του ναού σώζεται σε καλή κατάσταση και το δάπεδό του αποτελείται από πήλινες πλάκες. Ίχνη δαπέδου από πήλινες πλάκες εντοπίστηκαν στο δυτικό τμήμα του νοτίου κλίτους και κοντά στον νότιο τοίχο του ναού. Αντιθέτως η καταστροφή ήταν ολοκληρωτική για το υπόλοιπο τμήμα του κλίτους καθώς και σ' όλο το μήκος του βορείου. Τρία ανοίγματα οδηγούν από τον κυρίως ναό προς το νάρθηκα και φέρουν κλίμακες (εικ. 3), από τις οποίες η κεντρική είναι μαρμάρινη ενώ οι πλαϊνές είναι κατασκευασμένες με μεγάλους λίθους. Στη βορειοδυτική γωνία του βορείου κλίτους σώζεται τμήμα τοιχογραφιών (εικ. 4).

Νάρθηκας

Ο νάρθηκας, πλάτους 17,15μ. και μήκους 5,70μ., επικοινωνεί με τα κλίτη και τα προσκίσματα διαμέσου επτά ανοιγμάτων: τρία προς τα κλίτη, ένα στη βόρεια πλευρά, ένα στη νότια και τέλος δύο ανοίγματα στη δυτική πλευρά. Η βόρεια και νότια είσοδος του νάρθηκος οδηγεί, διαμέσου κλίμακας, σε πρόπυλα, που πιθανότατα ανήκουν και αυτά στη δεύτερη φάση

1. Δεριζιώτης – Κουγιουμτζόγλου 2003, 393. Δεριζιώτης – Κουγιουμτζόγλου 2004, 73.

του ναού, όπως μπορούμε να κρίνουμε από τον τρόπο δομήσεώς των. Το δάπεδο του νάρθηκα αποτελείται από πήλινες πλάκες διαστάσεων $0,40 \times 0,55$ μ., όμοιες με αυτές του κεντρικού κλίτους και σώζεται σε καλή κατάσταση.

Νότιο πρόσκτισμα

Νότια της βασιλικής και σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο απεκαλύφθη πρόσκτισμα, διαστάσεων εσωτερικά $6,50 \times 6,70$ μ., το οποίο επικοινωνεί με το νότιο κλίτος στα βόρεια διαμέσου μίας θύρας πλάτους $1,85$ μ. και στα δυτικά με επιμήκη χώρο, με θύρα πλάτους $1,20$ μ. Το πρόσκτισμα είναι μεταγενέστερο της βασιλικής και για τη κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι χωρίς συνδετικό κονίαμα. Το δάπεδό του σώζεται αποσπασματικά και ίχνη του εντοπίστηκαν στη βορειοανατολική και νοτιοδυτική γωνία του. Μία κυκλική κατασκευή, αποτελούμενη από τμήματα κεραμίδων, απεκαλύφθη στη νοτιοδυτική γωνία και η χρήση της παραμένει άγνωστη. Κάτω από το κατεστραμμένο επίπεδο του δαπέδου του κτίσματος αυτού βρέθηκαν αρκετά χάλκινα νομίσματα, καθώς και ένας θησαυρός αποτελούμενος από 16 χάλκινα, τα οποία δεν έχουν συντηρηθεί μέχρι σήμερα.

Δυτικά του νοτίου προσκτίσματος απεκαλύφθη ένας επιμήκης ανοικτός χώρος πλάτους $2,40$ μ. και μήκους από $4,30$ έως $7,30$ μ., ο οποίος οδηγεί στο νότιο πρόπυλο του νάρθηκος.

Βόρεια της βασιλικής και σε επαφή με τον εξωτερικό τοίχο εντοπίστηκαν ίχνη προσκτίσματος, το οποίο επικοινωνούσε με το βόρειο κλίτος. Η έρευνα στο παραπάνω σημείο δεν έχει ολοκληρωθεί.

Κτίσματα αιθρίου

Μία μεγαλοπρεπής είσοδος στο δυτικό τοίχο του νάρθηκος, στην οποία ανεβαίνει κανείς με δύο μαρμάρινα σκαλοπάτια, οδηγεί σε ένα άνδρηρο. Στο επίπεδο αυτό διαμορφώνεται μια σειρά επιμήκων κτισμάτων και μέχρι σήμερα (2005) έχουν αποκαλυφθεί συνολικά τέσσερα διαμερίσματα συνολικού μήκους $4,15$ μ. Η έρευνα σ' αυτό το σημείο δεν έχει ολοκληρωθεί γι' αυτό το λόγο δε γνωρίζουμε το πλάτος. Στα νότια, οι χώροι 1 και 2 ανήκουν στη β' φάση της βασιλικής, ενώ οι χώροι 3, 4 και 5 (που δεν έχει ερευνηθεί ακόμη) ανήκουν στην αρχική φάση.

Χώρος 1: Πρόκειται για ένα χώρο με διαστάσεις $2,40 \times 3,30$ μ. και ο οποίος επικοινωνεί με τον χώρο 2 στη βορειοανατολική πλευρά διαμέσου μιας θύρας πλάτους $1,35$ μ. Οι τοίχοι, πάχους $0,70$ μ., είναι κατασκευασμένοι με αργούς λίθους και δεν φέρουν συνδετικό κονίαμα.

Στο μέσον της δυτικής πλευράς του απεκαλύφθη κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος κατά την κατασκευή του κατέστρεψε ένα μέρος του δυτικού τοίχου. Ο τάφος σώζεται αποσπασματικά και έχει διαστάσεις $0,42 \times 0,49$ μ. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες, που ίσως να ανήκουν σε θωράκια. (εικ. 5) Το ανατολικό κατεστραμμένο τμήμα του απετελείτο από ακατέργαστους λίθους και από τμήμα μαρμάρινου αγάλματος αρχαίων χρόνων (τμήμα του δεξιού μηρού). Ο τάφος φαίνεται να είναι αρκετά μεταγενέστερος, αν κρίνουμε από το ύψος, που βρέθηκε σε σχέση με το δάπεδο του κτίσματος.

Στον βόρειον τοίχο του χώρου τούτου βρέθηκε εντοιχισμένη μαρμάρινη βάση κιονίσκου, μήκους $0,54$ μ. Σε βάθος $-1,13$ μ. εντοπίστηκε το στρώμα καταστροφής που αποτελείται από κεραμίδες στέγης. Μετά την αφαίρεση των κεραμίδων απεκαλύφθη, στη βορειοδυτική γωνία, πήλινος κωνικός αγωγός, πιθανότατα για τη μεταφορά νερού, ο οποίος φέρει δύο υποδοχές για την ένωσή του με άλλους αγωγούς.

Χώρος 2: Στον χώρον αυτόν, διαστάσεων $3,10 \times 3,50$ μ., εντοπίστηκε στα βόρεια ο νότιος τοίχος της αρχικής φάσεως του αιθρίου, ο οποίος καταστράφηκε μεταγενεστέρως για να

επικοινωνούν οι δύο χώροι με άνοιγμα 2,60μ., που φέρει δύο «παραστάδες», μήκους 0,80μ. και πλάτους 0,70μ. Στη δυτική πλευρά του χώρου διαμορφώνεται ένα ερμάριο-θήκη πλάτους 0,74μ. Όλη η επιφάνεια εκαλύπτετο από στρώμα καταστροφής αποτελούμενο από λίθους και κεραμίδες, που προέρχονται από την πτώση της στέγης και του δυτικού τοίχου και ανάμεσα τους περισυνελέγη ένα με εγχάρακτο σταυρό. Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής απεκαλύφθη τμήμα του πήλινου δαπέδου, καθώς και ένα λίθινο θρανίο κατά μήκος της ανατολικής πλευράς. Στο δυτικό τοίχο του κτίσματος έχουν εντοιχιστεί αρκετοί μαρμάρινοι κιονίσκοι, βάσεις και κιονόκρανα, που σώζονται κατά το ήμισυ. Η βορειοδυτική πλευρά καλύπτεται από στρώμα στάχτης.

Χώρος 3: Πρόκειται για το πρώτο κτίσμα της αρχικής φάσεως της βασιλικής, με διαστάσεις 3,90 × 4,15μ. Ένα παχύ στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από κεραμίδες στέγης αλλά και λίθους από τα κρημνίσματα των τοίχων, κάλυπτε όλη την επιφάνεια. Στη νοτιοανατολική πλευρά του κτίσματος εντοπίστηκε ορθογώνια κατασκευή, που στην άνω επιφάνειά της σώζεται μαρμάρινη πλάκα, ίσως σε δεύτερη χρήση. Η πλάκα εδράζεται πάνω σε κτιστή κατασκευή από λίθους και πλίνθους και η οποία φέρει επένδυση από κονίαμα, τμήμα δε της αποκεκρουμένης βορείας πλευράς της πλακός επεσημάνθη και περισυνελέγη σε μικρή απόσταση από αυτήν. Πρόκειται πιθανότατα για τράπεζα προσφορών (**εικ. 10**) και ίσως ο χώρος αυτός να συνδέεται με το διακονικό της βασιλικής. Αρχικά η θέση της τραπέζης ήταν βορειότερα, όπως μπορούμε να διακρίνουμε από τα ίχνη που σώζονται σε χαμηλότερο επίπεδο. Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής εμφανίστηκε σε όλη σχεδόν την επιφάνεια του χώρου, παχύ στρώμα στάχτης, που δηλώνει ότι ο χώρος καταστράφηκε από πυρκαγιά. Ίχνη πυράς επισημαίνεται σε όλα τα όστρακα που περισυνελέγησαν από τον ανωτέρω χώρο. Την δυτική πλευρά του κτίσματος περιτρέχει λίθινο θρανίο απεκαλύφθησαν δε και δύο ερμάρια-θήκες που φέρουν, εσωτερικά, κονίαμα. Στη νοτιοδυτική γωνία εντοπίστηκε ακέραιος λύχνος με πέντε μύξες καθώς και η πλήρης βάση του. Μπροστά από το θρανίο βρέθηκαν αρκετά όστρακα, καθώς και δύο οπές πάνω στο έδαφος, που παρουσίαζαν ίχνη πυράς. Στο εσωτερικό της νοτιότερης των οπών βρέθηκε θησαυρός 19 χάλκινων νομισμάτων. Από την ίδια περιοχή προέρχεται και μεγάλος αριθμός υάλινων θραυσμάτων, που είχανε παραμορφωθεί εξαιτίας της μεγάλης θερμοκρασίας, που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της πυρκαγιάς. Στη βορειοδυτική πλευρά μία θύρα οδηγεί στο χώρο 4. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου εντοπίστηκαν και αρκετά σπαράγματα τοιχογραφιών. Στη νότια πλευρά αντίστοιχα εντοπίστηκε μαρμάρινη βαθμίδα, που οδηγεί στο χώρο 2.

Χώρος 4: Μια μνημειώδης κλίμαξ εκ δύο βαθμίδων οδηγεί στον χώρο 4, διαστάσεων 3,25 × 4,10μ. Η έρευνα δεν έφθασε μέχρι την αποκάλυψη των δαπέδων, διότι στη βόρεια πλευρά η επίχωση σώζεται σε ικανόν ύψος και φέρει δόμους μεγάλων διαστάσεων από το τείχος. Κατά την έρευνα στον βόρειο τοίχο απεκαλύφθη θύρα, που οδηγεί και αυτή με τη σειρά της στο χώρο 5.

Χρονολόγηση

Αν και η έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, τα νομίσματα που βρέθηκαν κάτω από το παχύ στρώμα καταστροφής και πάνω στο δάπεδο του νάρθηκος, χρονολογούν την τελευταία φάση της βασιλικής μετά την περίοδο του Ιουστινιανού και σίγουρα μετά το δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα.

ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ

Μέχρι στιγμής οι αρχαιολογικές έρευνες διεξήχθησαν στο ανατολικό τμήμα του λόφου, όπου και απεκαλύφθησαν οι δύο *extra muros* βασιλικές και τμήμα καμαροσκέπαστου τάφου, κοντά στη Βασιλική Α. Ίχνη κατοικιών ή άλλων δημόσιων κτισμάτων μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί, αν και τα πλατώματα, που υπάρχουν γύρω από τις δύο βασιλικές, θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν τέτοια οικοδομικά συγκροτήματα. Σύμφωνα με τους μελετητές για την οχυρωτική στο Βυζάντιο «Τα πρωταρχικά στοιχεία που διαμορφώνουν και συνθέτουν μία οχύρωση είναι το τείχος, ο πύργος και η πύλη. Το ύψος, το σχήμα και η μορφή τους είναι ανάλογη με τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους και τις εκάστοτε οικονομικές και οικοδομικές δυνατότητες.» και « Η ακρόπολη, οργανωνόταν με την ίδια λογική ενός κλειστού περιβόλου και ήταν η τελική γραμμή άμυνας. Συνήθως βρισκόταν στο πιο οχυρό τμήμα της πόλης διατηρώντας αμυντική αυτονομία»².

Πράγματι, τόσο οι επιφανειακές έρευνες, που διενεργήσαμε κατά το 2004, όσο και οι δοκιμαστικές τομές έδειξαν ότι οι διαστάσεις της περιμέτρου της οχυρώσεως είναι μεγάλες και διασώζεται σε ικανόν ύψος, σε αρκετά σημεία της κορυφής του λόφου. Η συνολική έκταση, που καλύπτει η ακρόπολη είναι 13000 τ.μ. περίπου και για την κατασκευή του τείχους χρησιμοποιήθηκαν αρκετοί δόμοι και άλλο αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση. Δεν αποκλείεται το παλαιοχριστιανικό τείχος να εδράζεται πάνω σε αρχαιότερο. Μέχρι στιγμής δεν έχουν πραγματοποιηθεί δοκιμαστικές τομές στα θεμέλια του τείχους, που να επιβεβαιώνουν ή όχι την παραπάνω υπόθεση.

Στο νοτιοανατολικό άκρο της ακροπόλεως απεκαλύφθη ένας οχυρωματικός πύργος (εικ. 7). Πρόκειται για ένα τετράγωνο κτίσμα, με διαστάσεις εσωτερικά: βόρειος τοίχος 2,46μ., ανατολικός 2,64μ., νότιος 3,08μ. και δυτικός 4,78μ. Για τη κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν τετράγωνοι ισχυροί δόμοι στη βάση του, ενώ στα ανώτερα σημεία του φέρει αργούς λίθους με συνδετικό κονίαμα. Το πάχος των τοίχων του πύργου είναι 1,30μ. και η είσοδος προς αυτόν απεκαλύφθη στη βόρεια πλευρά, όπου σχηματίζεται ένας μικρός διάδρομος μήκους 1,49μ. και πλάτους 0,80μ., με άνοιγμα εισόδου 0,80μ. Κλίμακα αποτελούμενη από δύο σκαλοπάτια οδηγούσε σε υπόγειο χώρο, ο οποίος πιθανότατα έχει περισσότερους ορόφους.

Κατά την αφαίρεση των λίθων από το εσωτερικό του βρέθηκε τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης αρχαίων χρόνων, ένας πήλινος σπόνδυλος υποκαύστου και μία σιδερένια αιχμή λόγχης. Στρώμα καταστροφής από κεραμίδες και λίθους κάλυπτε όλη την επιφάνεια του εσωτερικού. Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής απεκαλύφθη παχύ στρώμα στάχτης, αναμεμιγμένο με μεγάλο αριθμό κεραμεικής και οστών ζώων. Ίχνη έντονης πυράς εντοπίστηκαν στους τοίχους του πύργου. Στη νοτιοδυτική γωνία του πύργου και μέσα σε στρώμα αμμοχάλικου βρέθηκαν τρία μικρά οστέινα πλακίδια, που σώζουν εγχάρακτες επιγραφές και στις δύο πλευρές τους και χρονολογούνται κατά τον 3^ο μ.Χ. αιώνα (εικ. 8). Τέλος μπροστά στην είσοδο του πύργου βρέθηκε τετράγωνο μολύβδινο σταθμίο όμοιο με αυτό της συλλογής Δ. Δούκα³, όπου στη μία όψη εγχάρακτο στεφάνι περιβάλλει ανισοσκελή σταυρό και το δηλωτικό του βάρους Γ Α (Γ: ουγγιά, Α: 1), καθώς και χάλκινο νόμισμα 16νούμμιου, πιθανότατα του Ιουστινιανού.

2. Μπακιρτζής – Ωραιόπουλος 2001, 57-58.

3. Παπανικόλα – Μπακιρτζή 2001-2002, 79 και εικ. 32, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Η έρευνα συνεχίστηκε επίσης, κατά διαστήματα, περιμετρικά της ακροπόλεως για τον εντοπισμό του τείχους. Σύμφωνα με τις τοπογραφικές μετρήσεις το τείχος έχει περίμετρο 562 μέτρα (**εικ. 1**).

Το 2005 άρχισε η ανασκαφική έρευνα στο νοτιοανατολικό άκρο της ακροπόλεως σε μία έκταση 440 τ.μ. Κατά την ανασκαφική έρευνα απεκαλύφθησαν διάφορα κτίσματα που πιθανότατα να ανήκουν σε οικίες ή σε εργαστήρια και να έχουν άμεση επαφή με το τμήμα αυτό της οχυρώσεως.

Όπως μπορούμε να διακρίνουμε και στο τοπογραφικό διάγραμμα (**εικ. 9**) και την φωτογραφία (**εικ. 10**) απεκαλύφθησαν επτά διαφορετικοί χώροι (Χώροι Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ1, Ζ2 και Η), που παρουσιάζουν δύο τουλάχιστον διαφορετικές φάσεις. Αρχικά κάποιοι από τους χώρους επικοινωνούσαν μεταξύ τους (Χώρος Α και Η) και κάποιοι άλλοι διευρύνθησαν (Χώρος Η). Οι χώροι ανεσκάφησαν έως του επιπέδου του υπογείου και εχρησιμοποιήθησαν ως αποθηκευτικοί. Μεγάλος αριθμός πήθων βρέθηκε στους Χώρους Η, Ζ2 και Γ. Στο Χώρο Α και σε επαφή με τον δυτικό τοίχο σώζεται λιθόκτιστη κλίμακα, που επιβεβαιώνει την ύπαρξη υπογείου χώρου. Τμήμα δαπέδου δεν σώθηκε πουθενά στους υπόγειους χώρους των κτισμάτων, παρά μονάχα πατημένο χώμα με πολλά ίχνη στάχτης σε όλη την επιφάνεια. Δείγμα δαπέδου από τον ισόγειο χώρο διεσώθη μόνον στο βόρειο άκρο της ανασκαφής, σχεδόν επιφανειακά και αποτελείται από πήλινες πλάκες.

Όπως ήδη προαναφέρθη οι τοίχοι των κτισμάτων παρουσιάζουν διάφορες φάσεις – επισκευές, που πιθανότατα προέρχονται εξ αιτίας βιαιάς καταστροφής, σεισμό ή πυρκαγιά, όπως φαίνεται στην επέκταση του Χώρου Η προς τα δυτικά, τον βόρειο τοίχο του Χώρου Γ και το μεταγενέστερο κλείσιμο του δυτικού ανοίγματος του Χώρου Α, όπου οι τοίχοι εδράζονται πάνω σε στρώμα πυράς. Μέσα σε στρώμα στάχτης στο Χώρο Ζ2, βρέθηκε φόλλις που ανήκει ή στον Ιουστίνου Β' (565-578) που εικονίζεται ένθρονος με τη Σοφία ή στον Φωκά (602-610) που εικονίζεται και αυτός με τη Λεοντία⁴. Η εύρεση αυτού του νομίσματος, μπορεί να μας οδηγήσει, με μια σχετική ασφάλεια, να χρονολογήσουμε την τελευταία καταστροφή μετά ή κατά τα χρόνια της βασιλείας του Ιουστίνου Β' ή του Φωκά, εξαιτίας της εκτεταμένης χρήσεως του νομίσματος, και να τοποθετήσουμε την καταστροφή τόσο των κτισμάτων αλλά και όλης της ακροπόλεως στα χρόνια των εισβολών από τους Αβαροσλάβους.

Κατά την ανασκαφική έρευνα εντοπίστηκαν υπόγειοι αγωγοί, που για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν λίθινες πλάκες, τόσο για τα πλαϊνά τοιχώματα, όσο και για την κάλυψή τους, ενώ τα δάπεδά τους αποτελούνταν από πλίνθους ή πλάκες. Εντοπίστηκαν δύο τέτοια κανάλια: ένα που περνά ανάμεσα από τους Χώρους Δ και Ε και βρίσκει έξοδο προς το τείχος και ένα δεύτερο που ξεκινάει από την τομή Δ3, προχωράει ανάμεσα από τους Χώρους Δ και Η και συνεχίζει μέσω του Χώρου Α, όπου και περνάει κάτω από το τείχος με έναν τετράγωνο αγωγό. Η συγκέντρωση των υδάτων αρχικά γινόταν στο χώρο της τομής Δ3, απ' όπου διακλαδίζονταν οι αγωγοί, ένας έχει κατεύθυνση προς ανατολάς και ο άλλος προς νότον. Μία άλλη έξοδος αγωγού εντοπίστηκε στο Χώρο Ζ1, που φαίνεται να επικοινωνεί με αυτόν, που διαπερνά το Χώρο Α.

Στο Χώρο Δ βρέθηκαν αρκετά εξαρτήματα αργαλειού, όπως δύο μεγάλα πηνία, πυραμιδοειδείς αγνύθες, σιδερένια βελόνα, χάλκινο άγκιστρο αδραχτιού, καθώς και ένα ακέραιο λυχνάρι. Στο κέντρο του κτίσματος επίσης βρέθηκε και ένας μικρός κιβωτιόσχημος τάφος με διαστάσεις 0,60μ. μήκος και πλάτος 0,25μ. ενώ το μήκος του σκελετού ήταν 0,40μ., πρόκειται

4. Γαλάνη – Κρίκου κ.ά. 2000, 40-43 και 76-79.

δηλαδή για το σκελετό ενός νηπίου και δεν μπορούμε να εξηγήσουμε για πιο λόγο ενταφιάστηκε σε αυτό εδώ το σημείο.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από το 2002 μέχρι το τέλος του 2005 βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός ευρημάτων, που χρονολογικά ανήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο αλλά δεν λείπουν και ευρήματα της αρχαίας περιόδου, όπως αρχιτεκτονικά μέλη, αγάλματα, νομίσματα, κεραμική. Συνολικά βρέθηκαν 35 χάλκινα και αργυρά νομίσματα της αρχαίας περιόδου, 5 θραύσματα επιτυμβίων στηλών, 1 τμήμα αγάλματος, 5 θραύσματα αρχαίων επιγραφών και τέλος 1 ακέραιος βωμός.

Νομίσματα

Τα ευρήματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου είναι: 278 νομίσματα εκ των οποίων τέσσερα (4) δεκανούμια, τρία (3) δεκαεξανούμια, ένα (1) εικοσανούμιο και δύο (2) σαρατανούμια. Βρέθηκαν επίσης δύο (2) σκυφωτά νομίσματα της μεσοβυζαντινής περιόδου, καθώς και ένα (1) της οθωμανικής. Τα υπόλοιπα νομίσματα είτε αποτελούν μικρές χάλκινες υποδιαίρεσεις (*minimi*) είτε είναι αδιάγνωστα.

Λίθινα

Η έρευνα στο χώρο της Βασιλικής Β δεν έδωσε αρχιτεκτονικά μέλη ικανά να σχηματίσουμε μία ιδέα για τον αρχιτεκτονικό της διάκοσμο. Αντίθετα ο χώρος του αιθρίου έδωσε έναν μεγάλο αριθμό σπασμένων κιονίσκων, οι οποίοι ήσαν εντοιχισμένοι στο δυτικό τοίχο του χώρου 1 και 2. Πρόκειται για κιονίσκους με συμφυές κιονόκρανο που πιθανότατα ανήκουν σε τράπεζα.

Από το χώρο της ακροπόλεως προέρχεται μία ακέραιη μαρμάρινη λεκανίδα, η οποία φέρει εγχάρακτο σταυρό. (**εικ. 11**) Σπαράγματα λεκανίδων βρέθηκαν και εντός των κτισμάτων που ανασκαφίσαν κατά την ανασκαφή του 2005. Βρέθηκαν επίσης αρκετές μαρμάρινες και λίθινες μυλόπετρες καθώς και αρκετά ιγδία.

Κεραμική

Η κεραμική, που περισυνελέγη, προέρχεται κυρίως από αγγεία καθημερινής χρήσεως: οινοχόες, χύτρες, πινάκια, αμφορείς, πίθοι, χωρίς να λείπουν φυσικά και αγγεία του τύπου *terra sigillata*, κυρίως πινάκια, καθώς και ένα στόμιο από πήλινη ευλογία, που ανήκει στον λεγόμενο μικρασιατικό τύπο με το χαρακτηριστικό δισκοειδές σχήμα και μικρό μέγεθος και το οποίο φέρει ανάγλυφες παραστάσεις (**εικ. 12**). Βρέθηκαν επίσης και αρκετά ακέραια λυχνάρια, όπως λύχνος με πέντε μύξες στο χώρο 3 του αιθρίου, λύχνοι με εμπίεστη διακόσμηση σταυρού, από το χώρο του αγωγού του Χώρου Η, ακέραιος λύχνος από το Χώρο Δ, καθώς και μεγάλος αριθμός θραυσμάτων λύχνων (**εικ. 13**).

Από το χώρο της ακροπόλεως προέρχεται και ένας μεγάλος αριθμός αγνύθων, όλων των μεγεθών και τύπων, κατά το μεγαλύτερο δε μέρος των είναι πυραμιδοειδείς αλλά δεν λείπουν και οι αρτόσχημες. Από το Χώρο Δ προέρχονται και δύο μεγάλα πήλινα πηνία.

Μεταλλικά

Κατά την ανασκαφική έρευνα ήρθε στο φως ένας μεγάλος αριθμός σιδερένιων αιχμών

λογχών (14) (**εικ. 14**), βελών (7) (**εικ. 15**), εγχειριδίων (4). Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα είναι ένας ακέραιος κεφαλοθραύστης - *απελατίκιον*, ο οποίος βρέθηκε στο άνοιγμα επικοινωνίας των Χώρων Ζ και Η. Πρόκειται για μία μολύβδινη σφαίρα, την οποία διαπερνά σιδερένιος πείρος και που στην επιφάνειά του φέρει αιχμηρές σιδερένιες στιγμές. Στην άνω άκρη του υπάρχει ένας σιδερένιος κρίκος αναρτήσεως (**εικ. 16**). Εκτός από τα πολεμικά όπλα βρέθηκαν επίσης διάφορα μεταλλικά αντικείμενα όπως καρφιά, 2 σιδερένιες κλειδαριές, 1 χάλκινο άγκιστρο λύχνου, πιθανότατα 1 σιδερένιος κάδος, 1 σιδερένιο μυστρί, 1 σιδερένιο δρεπάνι, 1 σιδερένια λαβίδα, 2 σιδερένια κλειδιά, 1 μολύβδινο σφονδύλι, 1 χάλκινο άγκιστρο αδραχτιού, 2 σταθμιά⁵, 7 πόρπες (**εικ. 17**), 1 αργυρή περόνη, 2 χάλκινες περόνες, 3 δαχτυλίδια, 3 αργυρά ενώτια (**εικ. 18**), 1 σταυρός, καθώς χάλκινα και μολύβδινα ελάσματα.

---

5. Τζιτζιμπασής 2001, 106-108.

SUMMARY

**NEW RESEARCH IN EARLY CHRISTIAN PERRHAIBIC TRIPOLIS
EXCAVATIONS AT KASTRI OF DOLICHE-LIVADI**

Lazaros Deriziotis, Spyros Kougoumtzoglou

In 2003 a new church, Basilica B, was discovered at a short distance west of Basilica A. Basilica B is a three-aisled church (dim. 16,20m x 17,10m) with a semicircular apse (depth 1,05m) to the East, an atrium and annexes to the west and south. Rubble stones and mortar were used for the construction of the walls. The church floor was preserved only at the west part and consists of clay plaques. The narthex (dim. 5,7m. x 17,15m.) communicates with the nave, aisles and annexes through seven openings. To the north and south of the narthex there are propyla, which are later additions. To the south of the church an annex was uncovered (dim. 6,5m. x 6,7m.), which can be dated to a subsequent period.

A great door in the west wall of the narthex leads to a terrace, on which longitudinal annexes belong to the first (rooms 3, 4, 5) or to the second construction phase of the basilica (rooms 1, 2). A built *mensa* was found inside the room 3. The coins found in the destruction layer and on the narthex's floor date the last phase of the basilica to the second half of the sixth century A.D.

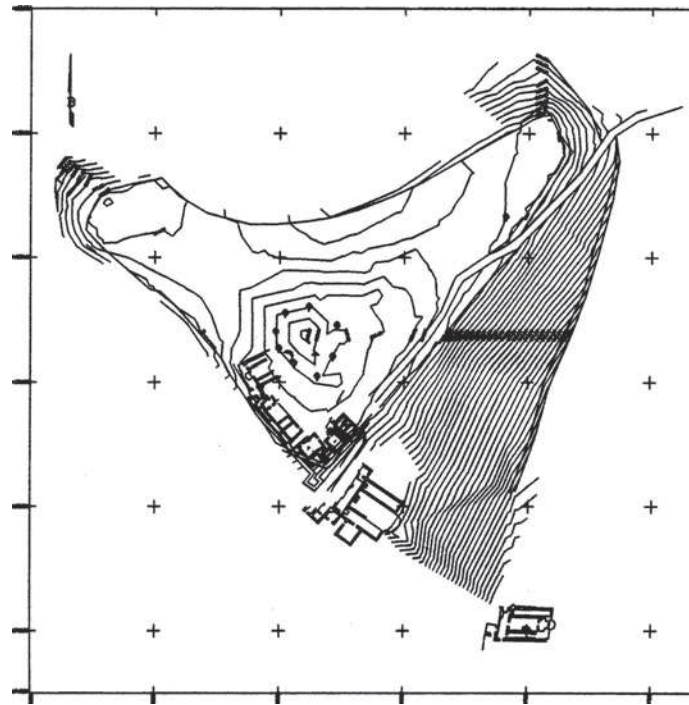
Research carried on the citadel (an area of 13.000m²) revealed that the perimeter of the walls is about 560m; a square tower to the SE was excavated.

In 2005 an excavation at the SE edge of the citadel brought to light several buildings with underground halls used as store-rooms. Many jars were found in the rooms H, Z and Γ. A follis of Justin II and Sophia (565-578) or of Phokas and Leontia (602-610), found in a layer of ashes in room Z2, indicate the date of the destruction of these buildings. It is very likely that the whole place was destroyed during the invasions of Avars and Slavs.

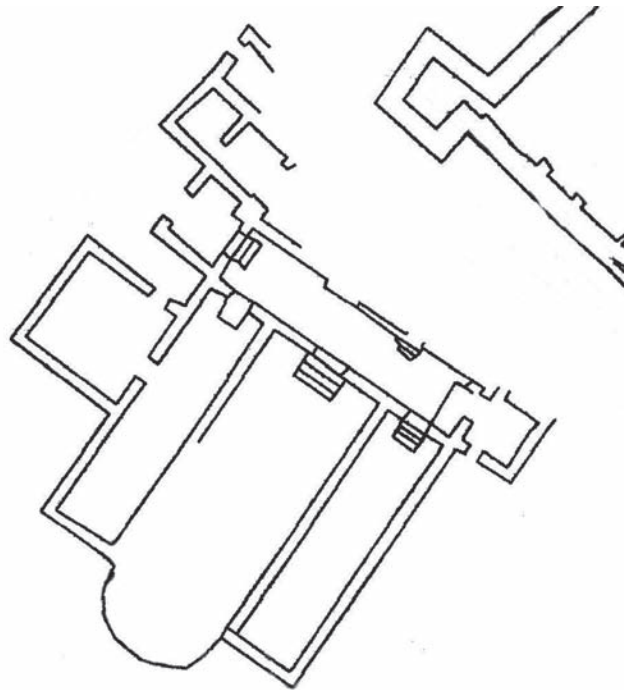
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γαλάνη-Κρίκου Μ. – Τουράτσογλου Ι. – Τσούρτη Η., 2000. *Συλλογή Ηλία Καντά. Βυζαντινά νομίσματα*, Αθήνα.
- Δεριζιώτης Λ. – Κουγιουμτζόγλου Σ., 2003. Χριστιανική Περραιβία, Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες, *ΑΕΘΣΕ 1*, Βόλος, 389-401.
- Δεριζιώτης Λ. – Κουγιουμτζόγλου Σ., 2004. Ανακαλύπτοντας την άγνωστον χριστιανικήν Περραιβικήν Τρίπολιν, στο *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα, 63-73.
- Μπακιρτζής Ν. – Ωραιόπουλος Φ., 2001. *Δοκίμιο για την οχυρωτική στο Βυζάντιο: ο Βορειοελλαδικός χώρος, 4^{ος}-15^{ος} αι.*, Αθήνα.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 2002. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001- Ιανουάριος 2002*, Αθήνα.
- Τζιτζιμπασής Α., 2001. *Συλλογή Γεωργίου Τσολοζίδη*, Αθήνα.

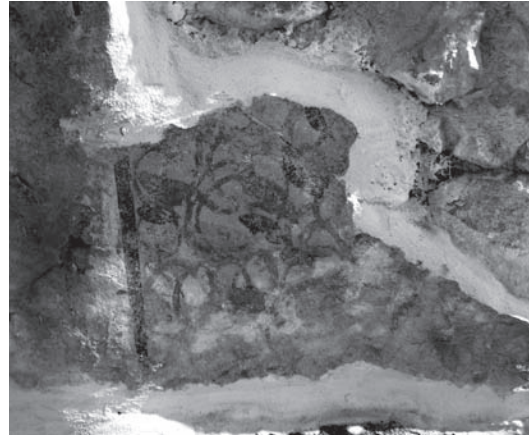
Εικ.1. Τοπογραφικό ακροπόλεως.

Εικ.2. Τοπογραφικό Βασιλικής Β'.

Εικ.3. Κλίμακα κεντρικού κλίτους.

Εικ.4. Τοιχογραφία Βορείου κλίτους.

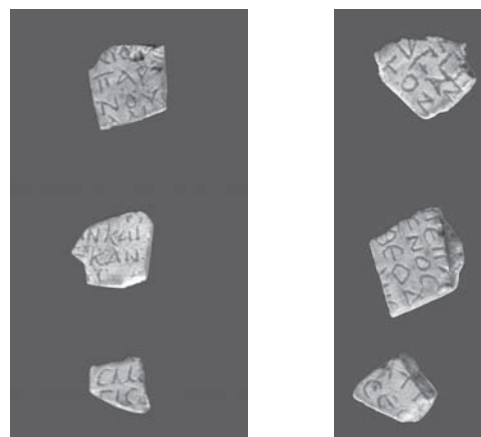
Εικ.5. Τάφος στοάς.

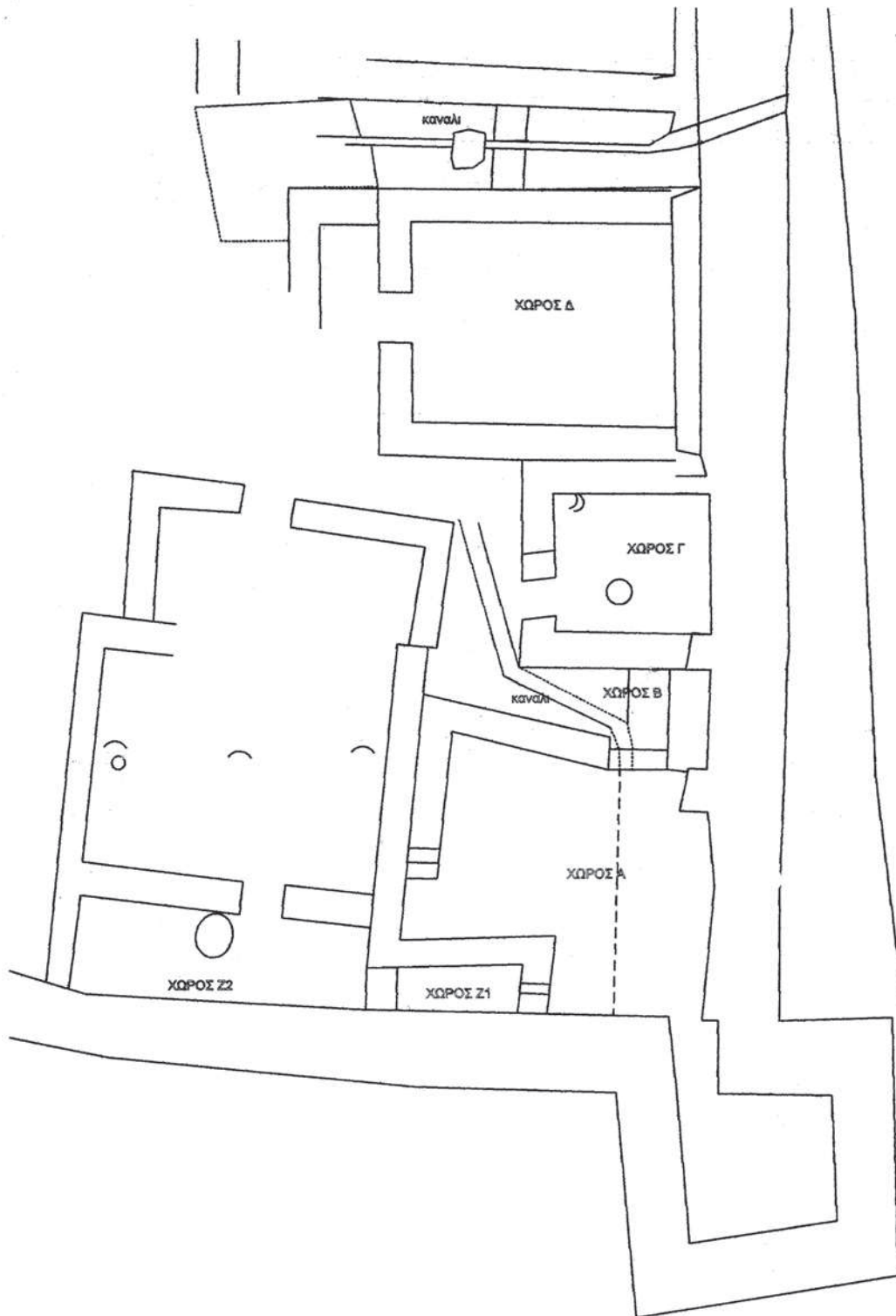
Εικ.6. Τράπεζα προσφορών.

Εικ.7. Πύργος.

Εικ.8. Οστέινα πλακίδια

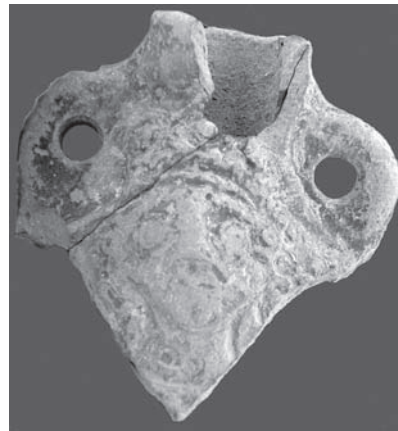
Εικ.9. Κάτοψη ανασκαφής ακροπόλεως.

Εικ.10. Ανασκαφή ακροπόλεως.

Εικ.11. Μαρμάρινη λεκανίδα.

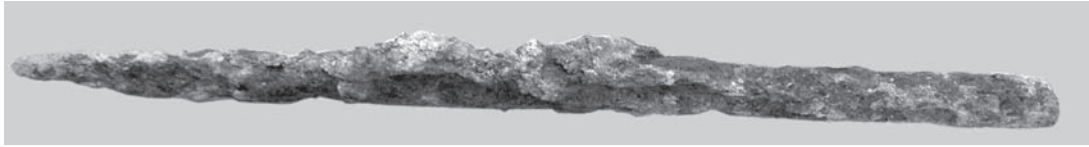

Εικ.12. Φιαλίδιο αγιασμού.

Εικ.13. Παλιохριστιανικοί λύχνοι.

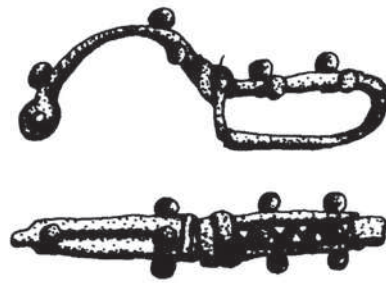
Εικ.14. Λόγης.

Εικ.15. Αιχμή βέλους.

Εικ.16. Κεφαλοθραύστης.

Εικ.17. Χάλκινες πόρπες.

Εικ.18. Αργυρά ενώτια.

ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΠΥΘΙΟ ΕΛΑΣΣΟΝΑΣ

Μαρία Βλαχάκη

Ο νομισματικός «θησαυρός» με τη συμβατική ονομασία «θησαυρός» από το Πύθιο Ελασσόνας, αποτελεί ένα πρόσφατο απόκτημα της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων¹. Η προσέγγιση και απόκτηση του υλικού πραγματοποιήθηκε μέσα από τη διαδικασία της παράδοσης – απόδοσης αμοιβής μεταξύ του ιδιώτη κ. Δημητρίου Κατή και της αρμόδιας Εφορείας.

Η περιοχή του Πυθίου και η θέση «Τοπόλιανη» που γεωγραφικά εντάσσεται ο «θησαυρός» (εικ. 1), βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη διάβαση της Πέτρας στη βόρεια είσοδο της Θεσσαλίας².

Κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους η Θεσσαλία ανήκε στη Βλαχία, σύμφωνα με τον Ισπανοεβραίο περιηγητή Βενιαμίν της Τουδέλας («Οδοιπορικών»)³, το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' υπέρ των Βενετών (1198)⁴ και τη συνθήκη διαμοιρασμού της Ρωμανίας, την γνωστή *Partitio Romanie* (Μάρτιος 1204)⁵. Με περισσότερη ακρίβεια οι πηγές⁶ τοποθετούν την περιοχή στη Μεγάλη Βλαχία, εννοώντας τη δυτική και βορειοδυτική Θεσσαλία. Σύμφωνα με το «Χρονικόν του Μορέως» η περιοχή οριοθετείται από τον Όλυμπο, το σημερινό χωριό Κατάκαλη των Γρεβενών, και την οροσειρά της Πίνδου, που τη χωρίζει από το Δεσποτάτο της Ηπείρου⁷.

---

1. Τα νομίσματα είναι ασυντήρητα, διότι μέχρι πρόσφατα φυλάσσονταν στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών. Χάρη στις δέουσες ενέργειες της κ. Ασπασίας Ντίνα, Προϊσταμένης της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, μεταφέρθηκαν εγκαίρως στους χώρους της Εφορείας, προκειμένου να μελετηθούν για την παρούσα ανακοίνωση και στη συνέχεια να συντηρηθούν. Την ευχαριστώ ιδιαίτερα, γι' αυτό, καθώς και για όλες τις διευκολύνσεις που μου παρείχε.

2. Στη μία από τις πλευρές βράχου βρίσκεται το εγκαταλελειμμένο χωριό της Πέτρας, το οποίο υπήρξε έδρα επισκοπής από τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, νοτιοδυτικά δε του χωριού βρίσκονται ερείπια βυζαντινού φρουρίου. Αβραμέα, 1974, 84, υποσ. 4. Heuzey 1860, 146, 148. Για το κομβικό σημείο στο οποίο βρίσκεται η Ελασσόνα και για τα Στενά της Πέτρας, βλ. Αβραμέα 1974, 86 κ.ε. και 180. Koder– Hild 1976, 153. Κουλουράς 1998, 136.

3. Σούλης 1953, 111. Σαββίδης 1994, 73.

4. Διασώθηκε σε λατινική μετάφραση. Εκεί αναφέρεται μεταξύ των χωρών και επαρχιών του Βυζαντινού κράτους στις οποίες δόθηκε το δικαίωμα στους Βενετούς του ελεύθερου εμπορίου και το «Prouincia Velechative», βλ. Σούλης 1953, 112, υποσ. 1. Το χρυσόβουλλο χρησιμοποίησε ως βάση για το άρθρο του ο Ζακυθνός 1948, 71-73.

5. Σούλης 1953, 112, υποσ. 2. Σαββίδης 1994, 74.

6. Η ανατολική Θεσσαλία τελούσε υπό τον Βονιφάτιο Μομφερατικό. Σούλης 1953, 113. Χωνιάτης, 841. Ακροπολίτης, 43. Παχυμέρης, I, 83.

7. Ζακυθνός 1948, 44. Σούλης 1953, 116-117.

Παραμονές της Δ' Σταυροφορίας η Θεσσαλία ανυπεράσπιστη και διαιρεμένη σε μικρές διοικητικές μονάδες καταλύεται⁸, με φυσικό επακόλουθο την τελική της διάσπαση⁹.

Στην εποχή της Λατινοκρατίας τοποθετείται η συγκέντρωση του «θησαυρού». Η απουσία χρονολογικών κενών μεταξύ των εκδόσεων, τον χαρακτηρίζει κλειστό εύρημα, η συγκρότηση του οποίου πραγματοποιήθηκε σε μία δόση. Χρονικά καλύπτει την περίοδο από το δεύτερο τέταρτο του 12^{ου} μέχρι το πρώτο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα μ.Χ. Τα πρωϊότερα νομίσματα είναι του Μανουήλ Α' Κομνηνού και τα οψιμότερα του Θεόδωρου Α' Λάσκαρη.

Όλα τα νομίσματα είναι άσπρα τραχέα από κράμα χαλκού και αργύρου, σκυφωτά (κοιλόκυρτου σχήματος). Από τα 156, τα 145 έγινε κατορθωτό να ταυτιστούν. Τα 11 είναι φθαρμένα και αδιάγνωστα¹⁰.

Παρατηρώντας τα νομίσματα, είναι εμφανής η καλή απόδοση της πίσω όψης, όπου αποτυπώνεται ο αυτοκράτορας και το πολιτικό του κύρος¹¹. Αντίθετα, στα περισσότερα, η εμπρόσθια όψη με τη μορφή του Χριστού ή της Θεοτόκου, είναι ασαφής. Πιθανόν οι μήτρες που χρησιμοποιήθηκαν ήταν φθαρμένες. Ίσως, η ασταθής πολιτική κατάσταση και οι οικονομική δυσπραγία μετέφεραν σκόπιμα το ενδιαφέρον στην πίσω όψη των νομισμάτων. Με βάση την παρατήρηση αυτή εύλογα τίθεται το ερώτημα, ποια όψη πρέπει να θεωρείται ως κύρια¹².

Στις εικόνες (εικ. 2, 3) δίνεται η ποσοτική κατανομή των νομισματικών τύπων του «θησαυρού». Αναλυτικότερα περιέχονται:

28 νομίσματα του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1180) τέταρτης κοπής:

Απεικονίζουν, στον εμπροσθότυπο τον Χριστό ένθρονο να κρατάει ευαγγέλιο. Στο πεδίο αναγράφεται *Ι(ησού)ς Χ(ριστό)ς*. Στον οπισθότυπο τον αυτοκράτορα ολόσωμο με σκήπτρο που απολήγει σε λάβαρο και σταυροφόρο σφαίρα, να στέφεται από τη Θεοτόκο. Στο πεδίο επάνω *Μή(τη)ρ Θ(εο)υ*. Επιγραφή: *Μανουήλ Δεσπότης*¹³ (εικ. 4). Χρονολογία κοπής: 1143-1180¹⁴ ή 1167-1183¹⁵.

37 νομίσματα του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185-1195):

Απεικονίζουν, στον εμπροσθότυπο τη Θεοτόκο ένθρονη με την προτομή του Χριστού στο στήθος. Στο πεδίο αναγράφεται *Μή(τη)ρ Θ(εο)υ*. Στον οπισθότυπο τον αυτοκράτορα ολόσωμο με ένσταυρο σκήπτρο και ακακία. Στο πεδίο επάνω δεξιά το χέρι του Θεού. Επιγραφή: *Ισαάκιος Δεσπότης* (κιονηδόν). Χρονολογία κοπής 1185-1195¹⁶ (εικ. 5).

29 νομίσματα του Αλεξίου Γ' Αγγέλου (1195-1203):

Απεικονίζουν, στον εμπροσθότυπο τον Χριστό σε προτομή να κρατάει ειλητάριο¹⁷. Στο πεδίο αναγράφεται *Ι(ησού)ς Χ(ριστό)ς*. Στον οπισθότυπο τον αυτοκράτορα και τον άγιο Κωνσταντίνο ολόσωμους. Κρατούν σκήπτρο που απολήγει σε λάβαρο και ανάμεσά τους

8. Σαββίδης 1994, 74.

9. Αβραμέα 1974, 187.

10. Μέχρι τη στιγμή που γράφεται η παρούσα μελέτη, τα νομίσματα φυλάσσονται σε χώρους της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στη Νέα Αγχίαλο, όπου και πρόκειται να συντηρηθούν από την συντηρήτρια έργων τέχνης κ. Αναστασία Ντίνα.

11. Πέννα 2002, 51.

12. Τουράτσογλου 1975, 125.

13. Hendy 1969, 16.1-17.4. Γαλάνη-Κρίκου κ.ά. 2000, 182-186, α/α 33.19-33.36.

14. Hendy 1969, 16.1-17.4.

15. Hendy 1999α, 13b, c, d, f, i.

16. Hendy 1969, 20.9- 21.7. Γαλάνη-Κρίκου κ.α. 2000, 198-204 και α/α 36.1-36.46.

17. Ο τύπος του Χριστού ως Εμμανουήλ χρησιμοποιήθηκε στα νομίσματα, πρώτα επί Μανουήλ Α' Κομνηνού, προφανώς ως ομώνυμο προστάτη του αυτοκράτορα Οικονομίδου 1992, 97. Πέννα 2002, 59.

σταυροφόρο σφαίρα (εικ. 6). Η επιλογή του αγίου εντάσσεται στην προσπάθεια ενίσχυσης της προσωπικότητας του αυτοκράτορα σε μια περίοδο δυναστικών διεκδικήσεων¹⁸. Επιγραφή: Αλεξίω Δεσπ(ότη) και Κωνσταντί(νω). Χρονολογία κοπής: 1195-1203¹⁹.

Τα παραπάνω, αποτελούν υποτιμημένες εκδόσεις, βασισμένες στη νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Παρουσιάζουν βαθμιαία μείωση της περιεκτικότητάς τους σε άργυρο, για την οποία, κατά τον Νικήτα Χωνιάτη, ευθύνεται η οικονομική πολιτική του Μανουήλ²⁰. Η πίεση του πληθωρισμού και οι εχθρικές απειλές του 1171 οδήγησαν στην κοπή μεγάλης ποσότητας άσπρων τραχέων με αξία μειωμένη κατά 1/120 επί του βασιικού χρυσού νομίσματος και με ποσοστό αργύρου περίπου 4,5-6,0%²¹. Παράλληλα με τις κοπές του Μανουήλ, κυκλοφορούσαν χωρίς διάκριση, σύμφωνα με διάταγμα του 1190, κοπές του Ισαακίου Β΄ Αγγέλου, με επιπλέον μείωση αργύρου κατά 2,5-3,0%²². Η σύνθεσή τους από κράμα δεν απαιτούσε αυστηρό έλεγχο του βάρους τους, κάτι που ίσχυε στα χρυσά και στα νομίσματα από ήλεκτρο²³. Παραμονές της Δ΄ Σταυροφορίας, γύρω στα 1199, ο Αλέξιος Γ΄ Άγγελος εξέδωσε νομίσματα με αξία μειωμένη κατά 1/184 επί του βασιικού χρυσού νομίσματος και ποσοστό αργύρου περίπου 2,0-3,0%²⁴.

Περιλαμβάνονται ακόμη **48 απομιμήσεις**. Πρόκειται για μία κατηγορία νομισμάτων που αντιγράφουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τις αυτοκρατορικές εκδόσεις του 12^{ου} αιώνα. Διακρίνονται σε 37 «πιστές» απομιμήσεις (1195-1200 περίπου ή μετά το 1204) και 11 λατινικές (1204-1261). Είναι πρόχειρης κατασκευής, με χαλαρή απόδοση των σχεδιαστικών τύπων (δεν ακολουθούνται κανόνες), με δυσανάγνωστες ή χωρίς νόημα επιγραφές και υποτυπώδη περιεκτικότητα σε άργυρο²⁵.

Οι «πιστές» απομιμήσεις του «θησαυρού» μιμούνται την τέταρτη κοπή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (εικ. 7) ως τη δημοφιλέστερη (Τύπος Α: 20 νομίσματα), τις κοπές του **Ισαακίου Β΄ Αγγέλου** (Τύπος Β: 6 νομίσματα) (εικ. 8) και του **Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου** (Τύπος C: 11 νομίσματα), (εικ. 9), σε μια αντίστοιχη χρονική διαδοχή με ανάλογη στυλιστική εξέλιξη²⁶. Αν και χαμηλής ποιότητας καθώς περιέχουν ελάχιστο ποσοστό αργύρου (1,5% και 1% οι Τύπου Α και Β, αμελητέα ποσότητα ο C) και συνεπώς μικρότερου βάρους (μέγιστο βάρος 2,80γρ., έναντι 3,70γρ. περίπου των πρωτότυπων), η αγοραστική αξία τους παραμένει ίση με εκείνη των αυτοκρατορικών εκδόσεων του 12^{ου} αιώνα²⁷.

Η χρονολογία κοπής προσδιορίζεται μετά το 1170, ενώ από το 1195 και εξής εμφανίζονται σε «θησαυρούς»²⁸. Ίσως, λειτούργησαν ως αντίβαρο στην ασθενή πολιτική και οικονομική κατάσταση που επικράτησε στη διάρκεια της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού

18. Πέννα 2002, 59.

19. Hendy 1969, 22.8-23.7.

20. Οι κοπές του Ιωάννη Β΄ και οι δύο πρώτες κοπές του Μανουήλ Α΄ ισοδυναμούσαν με το 1/48 του υπέρπυρου και ποσοστό αργύρου 6,0-7,0%, σύμφωνα με ελληνική πηγή του 1136. Αναφέρεται από τις ελληνικές πηγές ως άσπρο τραχύ (ή συχνά απλά τραχύ) και από τις λατινικές ως *staminum* ή *stamenum*. Hendy 1969, 20-23,31. Hendy 1999α, 44-45, υποσ. 56.

21. Metcalf 1996, 179, υποσ. 13. Metcalf 1979, 110-111.

22. Hendy 1999α, 44.

23. Hendy 1999α, 44.

24. Hendy 1999α, 44-45, υποσ. 56. Hendy 1969, 20-23,31.

25. Hendy 1969, 179-80. Hendy 1999α, 59, 60.

26. Metcalf 1996, 178, υποσ. 9. Metcalf 1976/8, 59. Οικονομίδου 1992, 102.

27. Metcalf 1996, 178, υποσ. 9. Metcalf 1976/8, 59.

28. Metcalf 1973, 419. Οικονομίδου-Karamesini 1981, 124. Metcalf 1996, 178.

(1170),²⁹ ή μετά την εκθρόνιση του Αλεξίου Γ' (1195 περίπου)³⁰. Ήταν η εποχή που η άμεση απειλή της βουλγαρικής επέκτασης περιέπλεξε τον βυζαντινό στρατό σε πολεμικές συρράξεις, αυξάνοντας τις οικονομικές ανάγκες και δημιουργώντας δυσεπίλυτα προβλήματα³¹. Αναρωτιέται όμως κανείς για ποιο λόγο οι βυζαντινοί αυτοκράτορες ενθάρρυναν τη χρήση απαρχαιωμένων τύπων.

Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, οι «πιστές απομιμήσεις» αποτέλεσαν τις πρώτες κοπές των λατινικών βασιλείων της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης μετά την *Partitio Romaniae*³². Ήρθαν σε μια περίοδο εμπόλεμη, δύσκολη πολιτικά και με ασταθή διακυβέρνηση, να καλύψουν, όπως και οι λατινικές απομιμήσεις, το κενό που δημιούργησε η έλλειψη νομισμάτων με ονόματα Λατίνων αυτοκρατόρων³³.

Εάν αποδεχθούμε την πιθανότητα αυτή, οι λατινικές απομιμήσεις του «θησαυρού», που θα παρουσιαστούν αμέσως παρακάτω, 8 μεγάλου μεγέθους (**εικ. 10**) και 3 μικρού μεγέθους (**εικ. 11**) ανήκουν στον Τύπο Α, με τις τελευταίες να θεωρούνται πρωϊμότερες³⁴. Σημειώνουμε ότι παλαιότερα αυτό είχε αμφισβητηθεί³⁵. Η χρήση τους στις συναλλαγές είναι παράλληλη³⁶.

Απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο τη Θεοτόκο ένθρονη, με την προτομή του Χριστού στο στήθος. Στο πεδίο επάνω αναγράφεται *Μή(τη)ρ Θ(εο)υ* και στον οπισθότυπο τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνό, ολόσωμο να κρατάει λάβαρο και ακακία. Επιγραφή: *Μανουήλ Δεσπότης ή Μανουήλ Πορφυρογέν(νητος)*.

Παρά το ότι και τα δύο νομισματοκοπεία της Αυτοκρατορίας έκοψαν απομιμήσεις, εντούτοις είναι παρακινδυνευμένη η διάκρισή τους στο «θησαυρό» του Πυθίου. Όσον αφορά στις μεγάλες κοπές Λατινικές του Τύπου Α, αυτές ήταν σε κυκλοφορία από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης μέχρι το 1219, ενώ το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης ολοκλήρωσε την παραγωγή του το 1224 (όταν το βασίλειο της Μακεδονίας περιήλθε στην εξουσία του Δεσποτάτου της Ηπείρου). Οι κοπές της Θεσσαλονίκης, κατά τον κ. Ι. Τουράτσογλου, θα πρέπει να αποδοθούν στους Βενετούς και στην προσπάθειά τους να εμφανιστούν ως κληρονόμοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας³⁷. Επιφυλακτικός κατά πόσο το λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης έκοψε νομίσματα παρουσιάζεται ο David Metcalf³⁸. Ενδιαφέρουσα, είναι η επιχειρηματολογία της Μάντως Οικονομίδου³⁹ και του Philip Grierson⁴⁰, για πιθανή ύπαρξη και δεύτερου νομισματοκοπείου στον ελλαδικό χώρο⁴¹.

29. Metcalf 1996, 178, υποσ. 9. Metcalf 1976/8, 59. Οικονομίδου 1992, 102.

30. Metcalf 1996, 177, υποσ. 5. Touratsoglou, 1973a, 140-141. Hendy 1999a, 60.

31. Oikonomidou-Karamesini 1981, 123. Metcalf 1973, 418-421. Metcalf 1996, 179.

32. Τουράτσογλου 1975, 67-69 και 125. Τουράτσογλου κ.ά. 1989, 226. Metcalf 1973, 418-421. Metcalf 1996, 178-179. Oikonomidou-Karamesini 1981, 123.

33. Stahl 2001, 199, 206. Hendy 1969, 26-38, 191-217. Metcalf 1995, 230-235. Hendy 1999, 59-95. Στον Χωνιάτης 589, 647, 650 αναφέρεται ότι καταστράφηκαν αγάλματα προκειμένου το μέταλλο να χρησιμοποιηθεί για κοπή νομισμάτων, τα οποία οι νομισματολόγοι ταυτίζουν με τις απομιμήσεις.

34. Τουράτσογλου 1981, 218, υποσ. 25. Touratsoglou 1973a, 137.

35. Οι Hendy, Bendall και Grierson είχαν υποστηρίξει ότι είναι μεταγενέστερες των μεγάλων, τις οποίες και αντιγράφουν. Hendy 1969, 212 κ.ε. Grierson 1982, 271. Hendy 1999β, 670-672. Βλ. επίσης Bendall S., NC 18, 1978, 112.

36. Τουράτσογλου 1981, 218.

37. Τουράτσογλου 1981, 226.

38. Metcalf 1979, 135.

39. Οικονομίδου-Καραμεσίνη 1985, 997 (Θήβα).

40. Grierson 1982, 172 (Αχαΐα).

41. Οικονομίδου-Καραμεσίνη 1985, 995. Βασίζεται στην ισχυρή παρουσία λατινικών απομιμήσεων σε «θη-

Ο κάτοχος του «θησαυρού» απομονωμένος στην περιοχή του ορεινού Πυθίου με συνεχείς χρηματικές δυσκολίες και βιώνοντας την αμφίβολη πολιτική ισορροπία, αποταμίευε ανεπιφύλακτα τις απομιμήσεις ως επίκαιρα νομίσματα ταυτόχρονης κυκλοφορίας⁴². Δεν τα απέκλεισε διαχωρίζοντας τα από τις κοπές του 12^{ου} αιώνα, ως κατώτερα και μη αυθεντικά⁴³.

Τα τελευταία χρονολογικά νομίσματα που περιλαμβάνει ο «θησαυρός» είναι **3 νομίσματα του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη (1208-1222)** από το νομισματοκοπείο της Νίκαιας⁴⁴. Απεικονίζουν στον εμπροσθότυπο, την Θεοτόκο ένθρονη με προτομή του Χριστού στο στήθος. Στο πεδίο επάνω *Μή(τη)ρ Θ(εο)υ*. Στον οπισθότυπο τον αυτοκράτορα με σκήπτρο και τον άγιο Θεόδωρο με δόρυ να κρατούν ανάμεσά τους πατριαρχικό σταυρό. Επιγραφή: Θεόδωρος και Θεόδωρος (**εικ. 12**).

Η παρουσία τους στο «θησαυρό» επιβεβαιώνει την ιδιαίτερη ακτινοβολία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και τον αποφασιστικό ρόλο που διαδραμάτισε στις οικονομικές εξελίξεις και τα πολιτικά δρώμενα⁴⁵.

Η αποκλειστική παρουσία του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης, φανερώνει τους στενούς δεσμούς της περιοχής της Ελασσόνας με την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Αναρωτιέται κανείς, εάν είναι τυχαία η απουσία αυτοκρατορικών εκδόσεων του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τον Michael Hendy, από τους χρόνους βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού και εξής, το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης σταμάτησε την παραγωγή τραχέων από κράμα, ενώ, συνέχισε να παράγει τραχέα από ήλεκτρο και υπέρπυρα⁴⁶. Νεότεροι ερευνητές αμφισβήτησαν τη θέση αυτή και απέδωσαν στη Θεσσαλονίκη κοπές τραχέων με διαφοροποιήσεις στην ποιοτική τους απόδοση⁴⁷. Στην περίπτωση που αποδεχθούμε την δεύτερη άποψη, ο κάτοχος του «θησαυρού» ενδεχομένως επέλεξε να αποταμιεύσει κοπές του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης, επειδή τις θεωρούσε περισσότερο αξιόλογες.

Ενδιαφέρον είναι επίσης ότι στο «θησαυρό» δεν περιέχονται καθόλου νομίσματα από το γειτονικό Δεσποτάτο της Ηπείρου. Την εποχή αυτή (1204-1208), η παραγωγή του νομισματοκοπείου της Άρτας τόσο σε τύπους όσο και σε ποσότητα είναι περιορισμένη⁴⁸.

Η σύσταση του «θησαυρού» χαρακτηρίζεται επίσης από απουσία τεταρτηρών και μισών

σαυρούς» από την περιοχή της Ελασσόνας, την ευρύτερη Θεσσαλία και τη νοτιότερη Ελλάδα. Ενδεικτικά, ο «θησαυρός» από το Λιβάδι, λίγο βορειότερα του Πυθίου, περιέχει λατινικές απομιμήσεις μικρού μεγέθους σε ποσοστό 95,32% του συνόλου. «Θησαυρός» από το Καρατσόλ του Τυρνάβου (Αργυροπούλι) περιέχει 722 λατινικές απομιμήσεις μεγάλου και μικρού μεγέθους σε σύνολο 812 νομισμάτων. Ο μεγάλος «θησαυρός» του Βόλου περιέχει σημαντικό αριθμό λατινικών απομιμήσεων. Ενώ, ο «θησαυρός» από την Θήβα περιέχει 92,57% λατινικές απομιμήσεις μικρού μεγέθους και 2,23% μεγάλου μεγέθους.

42. Τουράτσογλου 1981, 218. Touratsoglou 1973α, 137. Oikonomidou-Karamesini 1981, 127. Αποδεικνύεται από τον σημαντικό «θησαυρό» του Βόλου (3040 νομίσματα), που εκτός από τις αυτοκρατορικές κοπές, περιέχει πινσέτες απομιμήσεις κυρίως τύπου Α και λατινικές μεγάλου μεγέθους τύπου Α.

43. Oikonomidou-Karamesini 1981, 123, υποσ. 10. Metcalf 1973, 418-421.

44. Hendy 1969, 228-9, 30.7-8. Πρώτη Κοπή. Hendy 1999β, Type A («Πρώτη Κοπή»), 5α.1 κ.ε. (χρον. 1205-1212;).

45. Τουράτσογλου 1981, 217.

46. Τουράτσογλου κ.ά. 1989, 372, υποσ. 34. Hendy 1969, 111 κ.ε.

47. Τουράτσογλου κ.ά. 1989, 372, υποσ. 35. Touratsoglou, 1973α, 139-140. Grierson 1982, 232.

48. Οικονομίδου κ.ά. 1992, 103.

τεταρτηρών παρά το ότι νομίσματα κυκλοφορούσαν σ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας των Κομνηνών και Αγγέλων⁴⁹, αλλά και μετά την κατάλυση του βυζαντινού κράτους⁵⁰.

Πιθανόν, ο βόρειος θεσσαλικός χώρος, από τον οποίο προέρχεται ο «θησαυρός», επηρεάστηκε εντονότερα από τη νομισματική παραγωγή της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης, όπου κυκλοφορούσαν αποκλειστικά τραχέα⁵¹.

Δεν αποκλείεται πάντως, πληθωριστικές τάσεις στην οικονομία να οδήγησαν κατά τόπους στη δραματική μείωση της κυκλοφορίας νομισμάτων μικρής αξίας, όπως ήταν τα τεταρτηρά. Γενικά στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα, είναι ελάχιστοι οι «θησαυροί» στους οποίους συνυπάρχουν τραχέα και τεταρτηρά Κομνηνών και Αγγέλων⁵². Ως μεμονωμένα νομίσματα η παρουσία τους στη βυζαντινή Θεσσαλία ήταν υποτυπώδης⁵³. Αντίθετα, κυκλοφορούσαν σε μεγαλύτερη συχνότητα στο νότιο τμήμα του ελλαδικού χώρου⁵⁴.

Μολονότι δεν μπορεί να διευκρινιστεί ο τρόπος συγκρότησης του «θησαυρού», η σύνθεσή του μπορεί να φανερώνει υψηλό κόστος καθημερινής διαβίωσης. Παράλληλα όμως φανερώνει και τη σχετική οικονομική ευμάρεια του κατόχου του, που είχε τη δυνατότητα να αποθησαυρίζει τις οικονομίες του.

Ο «θησαυρός» από το Πύθιο εμπλουτίζει την ομάδα των τεσσάρων αποταμιευτικών «θησαυρών» από την περιοχή της Ελασσόνας⁵⁵, όπου συνυπάρχουν παρόμοιοι τύποι και εκδόσεις. Μαζί με τον «θησαυρό» από το Μικρό Ελευθεροχώρι⁵⁶ και τους δύο «θησαυρούς» από το Λιβάδι⁵⁷, αλλά και εκείνον από το Αργυροπούλι (Καρατσόλι) Τυρνάβου⁵⁸, δηλώνει την αδιάλειπτη σχεδόν παρουσία τραχέων των τελευταίων Κομνηνών και Αγγέλων (εικ. 13). Οι «θησαυροί» αυτοί, μαρτυρούν ότι οι κοπές της περιόδου πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους, διατηρούσαν την αγοραστική τους αξία, κάτω από

49. Τουράτσογλου κ.ά. 1989, 368, υποσ. 7: Hendy 1969, 197-198 (Λατινικές απομιμήσεις) 244-245, 259-260, 263, 264-265 (Νίκαια), 271-272, 282 (Θεσσαλονίκη). Για νεότερες αποδόσεις ορισμένων από αυτά βλ. Grierson 1982, 235.

50. Τουράτσογλου κ.ά. 1989, 368.

51. Τουράτσογλου κ.ά. 1989, 369-370 και υποσ. 15. Νικολάου 2004, 580.

52. Χρονολογούνται στα μέσα του 13^{ου} αιώνα μ.Χ. και προέρχονται από το ανατολικό τμήμα της περιφέρειας Θεσσαλονίκη-Στρυμών-Βολερών (π.χ. «θησαυρός» Σερρών «Z»/1969, με εννέα τραχέα και ένα τεταρτηρό: Λοβέρδου-Τσιγαρίδα-Τουράτσογλου 1976, 39-48, από την περιφέρεια Ελλάς-Πελοπόννησος (π.χ. «θησαυρός» Βραυρώνας/1956: Τουράτσογλου κ.ά. 1989, 370, υποσ. 17) και από την περιφέρεια Μακεδονία-Θράκη (σημερινή Βουλγαρία, π.χ. «θησαυρός» Τρι Voditsi με 1137 τραχέα και ένα τεταρτηρό, Μανουήλ Α' Θεσσαλονίκης: Τουράτσογλου κ.ά. 1989, 370, υποσ. 19). Βλ. Τουράτσογλου κ.ά. 1989, 370, υποσ. 20.

53. Στο Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας του Νομισματικού Μουσείου, αναφέρονται ως θέσεις ανεύρεσης μεμονωμένων τεταρτηρών ο Εχίνος, το Προμύρι, η Ετέρα Γαρδικία, οι Φθιώτιδες Θήβες, ο Τύρναβος, η Λάρισα, ο Πλατύκαμπος και η Σκοτούσα. Αντίθετα, τα άσπρα τραχέα από κράμα (Μανουήλ Α' και Ισαακίου Β') υπερτερούν αριθμητικά. Οικονομίδου-Καραμεσίνη 1964, 17. Νικολάου 2004, 580.

54. Ιδιαίτερα, ο κύριος κορμός του ελλαδικού χώρου, δηλαδή η περιφέρεια Ελλάς-Πελοπόννησος, τροφοδοτείται αποκλειστικά και μόνο από αυτά Τουράτσογλου κ.ά. 1989, 370-371.

55. Νικολάου 2004, 582 και σημ. 63. Την ίδια τυπική σύνθεση παρουσιάζουν οι τρεις «θησαυροί» με τις συμβατικές ονομασίες «Βόλος»/1907, «Θεσσαλία»/1957 και «Θεσσαλία»/1973, με άγνωστη την ακριβή θέση ανεύρεσης. Η χρονολογία απόκρυψης του τελευταίου στη δεύτερη δεκαετία του 13^{ου} αιώνα, διευρύνει τα χρονικά όρια της κυκλοφορίας των νομισματικών τύπων στον θεσσαλικό χώρο. Νικολάου 2004, 583.

56. Περιέχει 411 νομίσματα. Οικονομίδου-Καραμεσίνη 1985, 983-1002. Ο κατάλογος στις σελ. 986-989.

57. Αριθμεί 128 νομίσματα ο πρώτος. Βλ. Γαλάνη-Κρίκου κ.ά. 2002, α/α 95, 106-107. Οικονομίδου 1985, 983-1002. Ο κατάλογος στις σελ. 985-986. Περιέχει 717 νομίσματα ο δεύτερος (Δωρεά της ΙΕ' ΕΠΚΑ). Βλ. Τουράτσογλου κ.ά. 2001, 77. Οικονομίδου-Καραμεσίνη 1981, 121-128. Οικονομίδου - Καραμεσίνη 1985, 985-986. ΑΔ 49, 1994, Χρονικά, Β1, 13.

58. Περιέχει 808 νομίσματα. Γαλάνη - Κρίκου κ.ά. 2002, 115-116, α/α 106.

τις νέες πολιτικές συνθήκες και εμπλούτιζαν μαζί με τις απομιμήσεις και τα νομίσματα του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη τους «θησαυρούς» του 13^{ου} αιώνα⁵⁹.

Οι θέσεις απόκρυψης των «θησαυρών» δείχνουν να ακολουθούν μια συγκεκριμένη γεωγραφική πορεία. Το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συνυπάρχουν του τοποθετείται χρονικά, μεταξύ 1208 («θησαυρός» Λιβαδίου) και του 1219 («θησαυρός» Μικρού Ελευθεροχωρίου – ο νοτιότερος από την ομάδα της Ελασσόνας). Γύρω στα 1208, Λομβαρδοί βαρόνοι από τη Θεσσαλονίκη, δυσαρεστημένοι για τις πολιτικές εξελίξεις, κατέφυγαν στη Θεσσαλία⁶⁰. Το 1210 πολλές θεσσαλικές πόλεις λεηλατήθηκαν και πυρπολήθηκαν από τον Μιχαήλ Δούκα της Ηπείρου στην προσπάθειά του να τις απελευθερώσει από τους Λατίνους κατακτητές⁶¹. Το 1218 οι αναταραχές συνεχίστηκαν στη Θεσσαλία με τις εκστρατείες του Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα της Ηπείρου και κατέληξαν στην ανακατάληψη της Θεσσαλονίκης το 1224. Στρατιωτικές επιχειρήσεις διαδραματίστηκαν και στην περιοχή της Ελασσόνας, την οποία οι κάτοικοι εγκατέλειψαν έντρομοι για να σωθούν, αφού προηγουμένως απέκρυσαν τις οικονομίες τους⁶².

Οι αποκρύψεις επομένως των «θησαυρών» πρέπει πιθανότατα να ενταχθούν σ' αυτό το γενικότερο κλίμα αστάθειας και φόβου που προκάλεσαν στους κατοίκους οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή. Με *terminus post quem* τα νομίσματα 1ης κοπής του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη, η απόκρυψη του «θησαυρού» του Πυθίου μπορεί να τοποθετηθεί στο διάστημα από το 1208⁶³, όπως ο «θησαυρός» Λιβαδίου έως το 1219⁶⁴, όπως ο αντίστοιχος από το Μικρό Ελευθεροχώρι, και αποτελεί μια αγωνιώδη πράξη επιβίωσης.

Ο κάτοχος του «θησαυρού» από το Πύθιο, αν και ανασφαλής λόγω των καταστάσεων, θεωρούσε βέβαιη την επιστροφή του μόλις η ηρεμία επανερχόταν στην πολιτική ζωή. Εντούτοις, η αποκάλυψη του «θησαυρού» φανερώνει ότι δεν κατάφερε να επιστρέψει για να τον αναζητήσει.

Συνοψίζοντας, το νέο απόκτημα της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αποτελεί αδιάσειστη μαρτυρία για τους νομισματικούς τύπους τρέχουσας κυκλοφορίας μετά την Δ΄ Σταυροφορία. Εμπλουτίζει τα μέχρι τώρα δεδομένα για τον βυζαντινό οικισμό του Πυθίου και την περιοχή της βόρειας Θεσσαλίας, σε μια περίοδο επιβαρυνμένη οικονομικά και ασταθή πολιτικά.

59. Τουράτσογλου 1981, 214 και 216.

60. Nicol 1980, 79.

61. Nicol 1980, 80.

62. Νικολάου 2004, 583.

63. Χρονολόγηση του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών: ΑΠ 1810/809/29-11-2002.

64. Ο Μπακιρτζής χρονολογεί τους «θησαυρούς» από το Λιβάδι στα 1215-1224 (Μπακιρτζής 1982, 74-75, υποσ. 17).

SUMMARY

THE PYTHION HOARD FROM ELASSONA

Maria Vlachaki

The Pythion hoard is a recent acquisition of the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities. It belongs to the category of hoards consisting exclusively of neatly-clipped aspra trachea. The hoard's coins date from the second quarter of the twelfth century until the first quarter of thirteenth century A.C. The earlier coins are Manuel I Komnenos' (4th issue) and the later are Theodore I Laskaris'. The 145 out of the 156 coins can be identified; 11 are worn and undetermined. The hoard may be summarized as follows: Manuel I, 4th issue (28 coins), Isaac II (37 coins), Alexius III (29 coins), faithful copies (37 coins), latin copies (11 coins) and Theodore I (3 coins). The faithful copies (Type A, B, C) are earlier than the Latin imitative series (large module and small module). The exclusive presence of the Constantinople mint prove the close affiliation with the capital of the empire. It is also interesting that the hoard includes neither copies of the neighbouring Despotate of Epirus nor tetartera or half tetartera.

The Pythion hoard enriches the group of the four emergency hoards known from the region of Elassona (one from Mikro Eleftherohori, two from Livadi and one from Argiropouli), where coexist similar types and issues. These hoards provide evidence that the issues dated to the period before the capture of Constantinople by the Franks, preserved their buying value until under the new political situation of the beginning of the thirteenth century. The concealment of the above hoards reflects the panic of the inhabitants in face of the threat of enemy raids, in times of crisis. So the concealment of the Pythion hoard can be linked with specific historical events, between 1208 (hoard of Livadi) and 1219 (hoard of Mikro Eleftherohori) as a desperate act of survival.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα Α.Π., 1974. *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204 – Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*, Αθήνα.
- Γαλάνη-Κρίκου Μ. – Τουράτσογλου Ι. – Τσούρτη Η., 2000. *Συλλογή Ηλία Καντά. Βυζαντινά νομίσματα*, Αθήνα.
- Γαλάνη-Κρίκου Μ. – Νικολάου Γ. – Οικονομίδου Μ. – Πέννα Β. – Τουράτσογλου Ι. – Τσούρτη Η., 2002. *Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα.
- Grierson Ph., 1982. *Byzantine coins*, London.
- Hendy M.F., 1969. *Coinage and money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington.
- Hendy M.F., 1999α. *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 4.1, Washington.
- Hendy M.F., 1999β. *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 4.2, Washington.

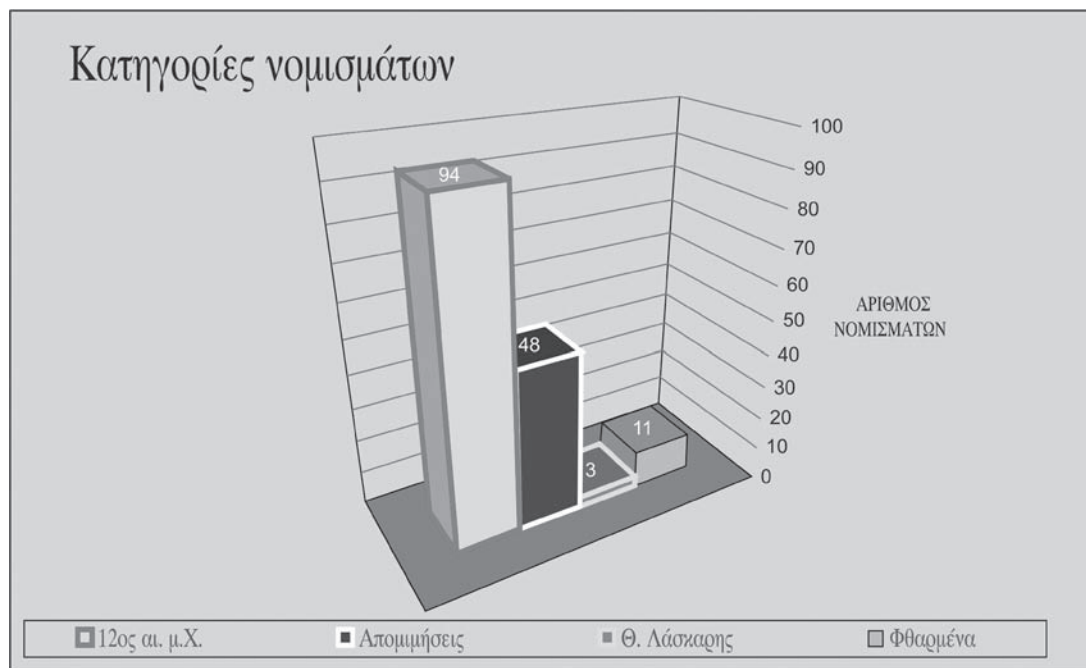
- Heuzey L., 1860. *Le Mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris.
- Koder J. – Hild Fr., 1976. Hellas und Thessalia, *TIB* 1, Wien.
- Κουλουράς Γ., 1998. *Το οδικό δίκτυο της Θεσσαλίας κατά τους μέσους χρόνους. Δρόμοι και κόμβοι της βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη.
- Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κ. – Τουράτσογλου, Γ., 1976. Ρωμαϊκοί και Βυζαντινοί «Θησαυροί» από το Βορειοελλαδικό χώρο στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, *ΑΔ* 31, 39-48.
- Metcalf D.M., 1973. Byzantinobulgarica: The Second Bulgarian Empire and the problem of Bulgarian Imitative, Trachea before and after 1204, *NCirc* 81, 418-421.
- Metcalf D.M., 1976/8. A Hoard of Billon Trachea from the Empire of Nicaea, *HBN* 30/32, 55-70, 68-70.
- Metcalf D.M., 1979. *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London.
- Metcalf D.M., 1995. *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum*², *Royal Numismatic Society Special Publication* 28, London.
- Metcalf D.M., 1996. Faithful copies and a hoard containing neatly-clipped trachea, στο *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα, 177-186.
- Μπακιρτζής Χ., 1982. Τρία θησαυράρια του Νομισματικού Μουσείου, *ΑΑΑ* 15, 70-75.
- Nicol D., 1980. Από την άλωση ως την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολεως (1204-1261), *ΙΕΕ* 9, Αθήνα, 76-106.
- Νικολάου Γ., 2004. Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο, στο *Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία, αρχαίοι, βυζαντινοί και νεότεροι χρόνοι: πρακτικά της Γ' Επιστημονικής συνάντησης*, Βόλος, 24-27 Μαΐου 2001, *Οβολός* 7, Αθήνα, 571-587.
- Οικονομίδου-Καραμεσίνη Μ., 1964. Νομίσματα εκ του Μουσείου Βόλου, *Θεσσαλικά* 5, Βόλος, 5-20.
- Οικονομίδου-Καραμεσίνη Μ., 1981. Contribution à l'étude de la circulation des monnaies byzantines en Grèce au XIIIe siècle, στο *Πρακτικά του ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, Αθήνα – Σεπτέμβριος 1976, *II Τέχνη και Αρχαιολογία – Ανακοινώσεις*, Αθήνα, 121-128.
- Οικονομίδου-Καραμεσίνη Μ., 1985. Τρεις «θησαυροί» του 13^{ου} αιώνα του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, στο *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*, *Βυζαντινά* 13, Θεσσαλονίκη, 983-1002.
- Οικονομίδου Μ., 1992. Ανασκόπηση της νομισματοκοπίας του Δεσποτάτου της Ηπείρου, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990, Άρτα, 95-98.
- Οικονομίδου Μ. – Τουράτσογλου Γ. – Τσούρτη Η., 1992. Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας των βυζαντινών νομισμάτων στην Ήπειρο (1204-1332), στο *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990, Άρτα, 102-123.
- Πέννα, Β. 2002. *Το βυζαντινό νόμισμα, μέσο συναλλαγής και έκφραση αυτοκρατορικής προπαγάνδας*, Λευκωσία.
- Σαββίδης Α., 1994. Περί του βυζαντινού κρατιδίου της Θεσσαλίας, στο *Σελίδες από την Ιστορία της Λάρισας. Πρακτικά 2^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών*, Λάρισα, 73-80.
- Σούλης Γ., 1953. Βλαχία – Μεγάλη Βλαχία – η εν Ελλάδι Βλαχία, στο *Γέρας Αντωνίου Κεραμόπουλλου*, Αθήνα, 107-117.

- Stahl A.M., 2001. Coinage and money in the Latin Empire of Constantinople, *DOP* 55, 197-206.
- Touratsoglou J., 1973α. Unpublished Byzantine Hoards of Billon Trachea from Greek Makedonia and Thrace, *BalkSt* 14, 131-166.
- Touratsoglou J., 1973β. The Edessa/1968 Hoard of Billon Trachea, *ΑΔ* 28, *Μελέτες*, 64-70.
- Τουράτσογλου Γ., 1975. «Θησαυρός» άσπρων τραχέων από τα Βραστά Χαλκιδικής, *ΑΑΑ* 8, 124-129.
- Τουράτσογλου Ι. – Κούλη Η. – Γαλάνη Α., 1989. Ο θησαυρός «Κομοτηνής»/1979 (;): Συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του ΙΒ΄ αι. μ.Χ., *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Βυζαντινή Θράκη, Κομοτηνή 28-31 Μαΐου 1987*, 367-388.
- Τουράτσογλου Γ., 1981. «Θησαυρός» άσπρων τραχέων/1983 από την Άρτα, *ΑΔ* 36, *Μελέτες*, 209-225.
- Τουράτσογλου Ι. – Τσούρτη Η. – Ράλλη Ε. – Στόγιας Ι., 2001. Προσκτήματα του Νομισματικού Μουσείου, 1994-2000, στο *Ιλίου Μέλαθρον 2000, Το Νομισματικό Μουσείο στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, 39-102.
- Ζακυθηνός Δ.Α., 1948. Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ Κράτει, *ΕΕΒΣ* 18, 42-62.

Εικ. 1. Χάρτης.

Εικ. 2. Κατηγορίες νομισμάτων.

Μανουήλ Α΄ Κομνηνός	Ισαάκιος Β΄ Άγγελος	Αλέξιος Γ΄ Άγγελος	Σύνολο
28	37	29	94

Απομιμήσεις	«Πιστές»	Λατινικές	ΣΥΝΟΛΟ
Τύπος Α	20		
Τύπος Β	6		
Τύπος C	11		
Τύπος Α μεγάλου μεγέθους		8	
Τύπος Α μικρού μεγέθους		3	
ΣΥΝΟΛΟ	37	11	48

Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης 1208 -1222	3
------------------------------------	----------

Εικ. 3. Νομισματικοί τύποι.

Εικ. 4. Άσπρο τραχύ Μανουήλ Α΄ Κομνηνού.

Εικ. 5. Άσπρο τραχύ Ισαακίου Β΄ Αγγέλου.

Εικ. 6. Άσπρο τραχύ Ισαακίου Γ΄ Αγγέλου.

Εικ. 7. «Πιστή» απομίμηση – Τύπος Α.

Εικ. 8. «Πιστή» απομίμηση – Τύπος Β.

Εικ. 9. «Πιστή» απομίμηση – Τύπος C.

Εικ. 10. Λατινικές απομιμήσεις – Τύπος Α μεγάλου μεγέθους.

Εικ. 11. Λατινικές απομιμήσεις – Τύπος Α μικρού μεγέθους.

Εικ. 12. Άσπρο τραχύ Θεόδωρου Α' Λάσκαρη.

Εικ.13. Θησαυροί με χρονολογία απόκρυψης 1208-1219: Λιβάδι α': πριν το 1208, Λιβάδι β': 1210, Μικρό Ελευθεροχώρι: 1219, Αργυροπούλι: πριν ή μετά το 1219.

ΔΥΟ ΑΝΑΓΛΥΦΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ*

Ιωάννης Δ. Βαραλής

Είναι ευτυχής συγκυρία που η έρευνα για τις λίθινες εικόνες της βυζαντινής περιόδου έλαβε την ουσιαστική αφετηρία της με τις μελέτες δυο χαλκέντερων αρχαιολόγων, του καθηγητή Γεωργίου Σωτηρίου¹ και του επιμελητή αρχαιοτήτων Νικολάου Γιαννόπουλου², των οποίων οι δεσμοί με τη Θεσσαλία είναι πασίγνωστοι. Οι θεσσαλικές ανάγλυφες εικόνες, πέντε σε σύνολο γνωστές μέχρι σήμερα και ήδη από παλαιά δημοσιευμένες, δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης, παρόλο που έχουν συμπεριληφθεί σε ευρύτερα έργα, όπως στο θεμελιακό του Reinhold Lange³. Αυτό οφείλεται εν μέρει και στο ότι η έρευνα σχετικά πρόσφατα μόνο έχει στραφεί στη διακρίβωση και τον εντοπισμό εργαστηρίων παραγωγής εικόνων από λίθο, ξύλο ή πηλό, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και σε περιφερειακά καλλιτεχνικά κέντρα της αυτοκρατορίας⁴. Στην εργασία αυτή επανεξετάζονται δύο ανάγλυφα από τη Θεσσαλία που σήμερα φυλάσσονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας και επισημαίνονται ειδικότερα ζητήματα που αφορούν στην τεχνική, την εικονογραφία και την τεχνοτροπία τους.

I. ΤΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΤΗΣ ΥΠΑΠΑΝΤΗΣ

Το πρώτο έργο, σωζόμενων διαστάσεων 37 × 24 εκ., φέρει αριθμό ευρετηρίου BM 1077, T 210 και προέρχεται από τη Μακρυνίτσα του Πηλίου. Έχει φιλοτεχνηθεί σε λευκό κρυσταλλικό χονδρόκοκκο μάρμαρο, ίσως από την περιοχή της Μαγνησίας⁵. Μια είδηση στην *Επετηρίδα*

---

* Ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή την κα Νικολέττα Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, Υπεύθυνη της Συλλογής Γλυπτών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών, που μου παρέσχε κάθε διευκόλυνση στη μελέτη και φωτογράφιση των παρουσιαζόμενων εικόνων. Ευχαριστίες οφείλονται και στους καθηγητές του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, Άρη Μέντζο και Γιώργο Βελένη, για τις πολύτιμες συμβουλές τους.

1. Σωτηρίου 1926.

2. Giannopoulos 1920.

3. Lange 1964, 113-117, αρ. 41-44 και 124, αρ. 52.

4. Βλ. Beltिंग 1972. Peschlow 1994 και Yalçın 1999 (για την Κωνσταντινούπολη). Putsko 1980 (για τη Βουλγαρία). Τσιλιπάκου 1998 (για τη Θεσσαλονίκη). Μουτσόπουλος 1993 (για την περιοχή της βορειοδυτικής Ελλάδας). Κίσσας 1991 (για την περιοχή της Άρτας).

5. Για τα λατομεία λευκού μαρμάρου της Μαγνησίας, βλ. Σωτηρίου 1929, 52 (για την περιοχή της Ν. Αγχιάλου), Γιαννόπουλος 1925, 231 (για την περιοχή της Μακρυνίτσας), και πρόσφατα Karagiorgou 2001, I, 173 (για την περιοχή της θέσης Ζαστένι), με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

της *Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* του 1936⁶ διασώζει το χρονικό της ανεύρεσής του: εντοπίστηκε από ντόπιους σφηνωμένη ανάμεσα στα κλαδιά ενός κυπαρισσιού στην εκκλησία της Κοίμησης, λίγες δεκάδες μέτρα ανατολικά της οποίας τοποθετείται η, κατεστραμμένη σήμερα, βυζαντινή μονή της Θεοτόκου Μακρυνιτίσσης⁷. Η εικόνα αποσπάστηκε με δυσκολία από το δέντρο και αφού ταυτίστηκε με παράσταση Παναγίας, παρελήφθη από τον Γεώργιο Σωτηρίου και κατετέθη στο Βυζαντινό Μουσείο, παρά την αντίδραση των ντόπιων⁸.

Το ανάγλυφο, που αποτελείται από ένα μεγάλο τμήμα και έξι μικρότερα θραύσματα συγκολλημένα στο κάτω μέρος, διασώζει το μεγαλύτερο ποσοστό των μορφών της Παναγίας και του Χριστού από τη σκηνή της Υπαπαντής (**εικ. 1**). Οι μορφές προβάλλονται πάνω στον αδιακόσμητο κάμπο πλάκας πάχους 4 εκ. Η Θεοτόκος (σωζ. ύψους 35,5 εκ.) βαστάζει το μικρό Χριστό και με τα δύο χέρια, από τον δεξιό μηρό και από τη μέση του πάνω από την αγία τράπεζα του Ναού, της οποίας τονίζονται με απλά ραβδία η άνω και η αριστερή κατακόρυφη παρυφή. Η Παναγία φορεί χιτώνα με ακόσμητα επιμάνικα και μαφόριο που πέφτει από πάνω αδρό και βαρύ, ενώ κάτω διακρίνεται τμήμα από το μαλακό υπόδημα του δεξιού της ποδιού. Ο Χριστός (σωζ. ύψους 14,5 εκ.), με ελαφρά στροφή προς τα δεξιά, που τονίζεται από τη θέση των ποδιών του, είναι μετωπικός στο άνω μέρος του κορμού του. Απλώνει τα χέρια, προσπαθώντας να κρατήσει την ισορροπία του, περνώντας από την αγκαλιά της μητέρας του σ' εκείνην του ιερέως Συμεώνος. Φορά κοντό και αχειριδωτο χιτώνα από χοντρό ύφασμα που πτυχώνεται στο θώρακα και στην περιοχή ανάμεσα στα πόδια, καθώς συγκρατείται στη μέση από πλατιά ζώνη.

Ως προς την τεχνική της λιθοξοϊκής, το ανάγλυφο είναι σχετικά αδρό, κατεργασμένο στην τελική του φάση μάλλον με φαγάνες και πλατιά ντεσιλίδικα, ενώ η υφή του φινιρίσματος παρέχει την εντύπωση ότι το έργο δεν ολοκληρώθηκε με τελική λείανση. Η πίσω όψη είναι σχεδόν άπεργη (**εικ. 2**), γεγονός που μαρτυρεί πως ήταν εξαρχής προορισμένη να μην είναι ορατή. Στην κύρια όψη του, ωστόσο, το ανάγλυφο είναι αρκετά έξεργο, ιδιαίτερα στο ανώτερο τμήμα των δύο μορφών: στην περιοχή του χεριού της Παναγίας το μάρμαρο έχει βάθος ως 5 εκ., με αποτέλεσμα τον έντονο σκιοφωτισμό, που εντείνεται με τη σχεδόν πλάγια θέση του Χριστού πάνω από την αγία τράπεζα (**εικ. 3**). Οι πτυχές των ενδυμάτων, στενές καμπύλες επιφάνειες που πέφτουν βαριές χωρίς επιμέρους εγχοπές, παρακολουθούν σχηματικά τη δομή των σωμάτων. Τα γυμνά μέλη αποδίδονται συνοπτικά, χωρίς να δηλώνονται οι αρθρώσεις και οι μυώνες, ενώ μικρές γραμμές διαμορφώνουν τα δάκτυλα και τα νύχια στα πόδια του Κυρίου. Ο Lange στο σύντομο σχετικό λήμμα του παρατήρησε σωστά ότι στο ανάγλυφο «*die Formen sind schwer, plump, dabei stark plastisch herausgearbeitet*»⁹. Ο André Grabar σημείωσε μόνο ότι «*le drapé de la Vierge, aux plis épais et sommaires, est conforme au goût de l'époque*

6. *ΕΕΒΣ* 12, 1936, 561. Αν και ανυπόγραφη, η είδηση μπορεί βάσιμα να θεωρηθεί ότι συντάχθηκε από τον Ν. Γιαννόπουλο. Πληροφορίες παρέχει και άρθρο τοπικής εφημερίδας της 9ης Οκτωβρίου 1936, της οποίας δυστυχώς το όνομα δε διεσώθη στα αρχεία του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας. Προσωπική έρευνα στα αρχεία των εφημερίδων *Θεσσαλία* και *Ταχυδρόμος* του Βόλου απέβη άκαρπη. Βλ. σχετ. Γκράτζιου, Λαζαρίδου 2006, 359, αρ. 652 (Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη Ν.). Ευχαριστώ την κα. Λαζαρίδου και Ε. Ακριβοπούλου για τη βοήθεια τους στα αρχεία του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.

7. Για τη μονή, βλ. Γιαννόπουλος 1924, 210-223, 234-237 και Γιαννόπουλος 1925, 227-235. Koder-Hild 1976, 210-211. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 159, 163-168.

8. Παρόμοια αντίδραση εκφράστηκε από ντόπιους γέροντες τριάντα χρόνια αργότερα κατά την προσπάθεια απομάκρυνσης της εικόνας της Θεοτόκου Οξείας Επισκέψεως με σκοπό τη συντήρησή της, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο αείμνηστος Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 20, 1965, *Χρονικά*, Β1, 326.

9. Lange 1964, 115, αρ. 43.

Paléologie»¹⁰. Η Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδή, τέλος, περιορίστηκε να σχολιάσει ότι «πρόκειται για έξεργο ανάγλυφο χωρίς λεπτομερή επεξεργασία των μορφών»¹¹.

Ωστόσο, το πιο ενδιαφέρον τεχνικό χαρακτηριστικό του αναγλύφου αποκαλύπτεται όταν κανείς το εξετάσει από πάνω. Πράγματι, στην άνω επιφάνειά του (εικ. 4) μπορεί κανείς να παρατηρήσει μια κυκλική βάθυνση στην περιοχή του λαιμού του Χριστού, στο σημείο ακριβώς όπου θα περίμενε κάποιο τμήμα εξογκώματος, δηλαδή το τμήμα του λαιμού που θα στήριζε το — αποκεκρουμένο σήμερα — κεφάλι του παιδιού. Η βάθυνση έγινε προφανώς με σκοπό την τοποθέτηση μιας ένθετης κεφαλής, είτε εξαρχής με τη φιλοτέχνηση του έργου είτε την εποχή που συνέβη κάποιο ατυχές περιστατικό αποκοπής (ή τραυματισμού εν γένει) της αρχικής κεφαλής του Κυρίου. Ένα τέτοιο χαρακτηριστικό, με εξαρχής πρόβλεψη ή από υστερόχρονη επιδιόρθωση, δεν μοιάζει καθόλου να έχει γίνει από κάποιον συντηρητή ή μαρμαρά του περασμένου αιώνα, διότι η πατίνα του μαρμάρου στον πυθμένα της βάθυνσης έχει την ίδια ακριβώς υφή και απόχρωση με εκείνη της εξωτερικής επιφάνειας του αναγλύφου. Αυτή η παρατήρηση μάς επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι το πληροεπίτιμο ανάγλυφο αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της επιβίωσης μιας παλιάς και γνωστής πρακτικής, της φιλοτέχνησης της κεφαλής αγαλμάτων από διαφορετικό υλικό ή της αντικατάστασης της κεφαλής τους σε μεταγενέστερη περίοδο από την εποχή φιλοτέχνησης του κορμού και των άκρων. Εφόσον η βάθυνση είναι σχετικά μεγάλη (διαμέτρου 3,5 - 4 εκ. και βάθους 0,2 - 0,5 εκ.), αποστρογγυλεμένη και καλά λειασμένη, υποπτεύομαι ότι η κεφαλή δεν θα ήταν από ξύλο ή από μέταλλο, αλλά επίσης από μάρμαρο, πιθανότατα καλύτερης ποιότητας. Επειδή οι οψιμότερες περιπτώσεις αγαλμάτων με κεφάλια από μάρμαρο άλλης ποιότητας που συμβαίνει να γνωρίζω είναι της ύστερης αρχαιότητας¹², θεωρώ ότι το συγκεκριμένο έργο αποτελεί το μοναδικό γνωστό παράδειγμα γλυπτού με ένθετη κεφαλή από τη βυζαντινή περίοδο.

Αλλά αυτό δεν είναι το μόνο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του. Από τις πενήντα πέντε λίθινες εικόνες του καταλόγου του Lange¹³, είναι το μοναδικό έργο που διασώζει τη σκηνή της Υπαπαντής. Εντάσσεται μάλιστα σε τάση τής μετά το 1204 γλυπτικής για ένταξη της ανθρωπίνης μορφής σε σκηνές Δωδεκαόρτου με αφηγηματική διάθεση¹⁴. Στην τάση αυτή έχουν τοποθετηθεί ανάγλυφα όπως η πλάκα με τη Φυγή στην Αίγυπτο που προέρχεται από τη Βενετία και φυλάσσεται στα Κρατικά Μουσεία του Βερολίνου¹⁵ και το θωράκιο με σκηνές από την παιδική ηλικία του Χριστού στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας¹⁶, που χρονολογούνται στον ύστερο 13^ο αι., καθώς και το θωράκιο με τη Βάπτισμα που σήμερα βρίσκεται στη Rouen και τοποθετεί-

10. Grabar 1976, 154-155, αρ. 165, πίν. CXIXb (η φωτογραφία δείχνει το έργο, συμπληρωμένο στο κατώτερο τμήμα με γύψο, όπως ήταν εκτεθειμένο στις παλαιές αίθουσες του Μουσείου).

11. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 200, αρ. 281.

12. Βλ. πρόχειρα, Kollwitz 1941, 130, πίν. 44.

13. Στον κατάλογο συγκαταλέγονται πενήντα έξι έργα της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, αλλά από αυτά θα όφειλε να αφαιρεθεί το τμήμα καλύμματος σαρκοφάγου με την παράσταση της Εις Άδου Καθόδου από τη Βέροια (Lange 1964, 129, αρ. 53. Παζαράς 1988, 25-26 αρ. 11).

14. Για μια επισκόπηση της γλυπτικής του 13ου αι., βλ. Maksimović 1967. Για μια επισκόπηση των τεχνοτροπικών τάσεων της παλαιολόγιας γλυπτικής, βλ. Lange 1964, 37-38 και Wessel 1966β, 239-259. Για την ανανέωση του ενδιαφέροντος απόδοσης της ανθρωπίνης μορφής στη γλυπτική μετά το 1261, βλ. Grabar 1976, 18-20. Belting 1972, 89-93. Brooks 2004, 99.

15. Volbach 1930, 46-47 αρ. 6364. Μπαλτογιάννη 1994, 107, εικ. 6. Baltoyanni 2002, 25, πίν. 5b.

16. Demus 1960, 174, εικ. 61. Μπαλτογιάννη 1994, 107, εικ. 4β. Η χρονολόγηση του έργου έχει συζητηθεί πολύ στην έρευνα. Βλ. Davis 2006, 4 και σημ. 6.

ται στο τέλος του 13^{ου} ή στις αρχές του 14^{ου} αι.¹⁷ Αλλά στα έργα αυτά απαντούν μακρινές μόνο, και ίσως τυχαίες, συγγένειες με το πληροεϊτικό ανάγλυφο: το έντονο έξεργο, η αδρή κατεργασία, οι σχηματικές γλυφές των ρούχων, ιδίως στο σημείο ανάμεσα στα πόδια.

Ασυνήθιστη ως έναν βαθμό θα μπορούσε να θεωρηθεί και η εικονογραφία του έργου. Αν και η παράσταση ακολουθεί τον εικονογραφικό «τύπο Α» της Υπαπαντής, σύμφωνα με τη διακρίση του Ανδρέα Ξυγγόπουλου¹⁸, τον πιο διαδεδομένο και γνωστό, ευάριθμα είναι τα παραδείγματα στα οποία η Παναγία βαστάζει το μικρό Χριστό πάνω από την αγία τράπεζα, παρουσιάζοντάς τον στο Συμεώνα για να τον παραλάβει στην αγκαλιά του¹⁹. Η εικονογραφία αυτή είναι γνωστή ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο, όπως διασώζει το επιτοίχιο ψηφιδωτό από το Kalenderhane της Κωνσταντινούπολης, του ύστερου 6ου αι.²⁰ Συνεχίζει όμως να υιοθετείται και κατά την μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, όπως στα ψηφιδωτά του Οσίου Λουκά, των μέσων του 11^{ου} αι.²¹, σε προσχέδιο ομώνυμης μικρογραφίας του fol. 6 του κώδικα 98 του Monte Cassino, που χρονολογείται ακριβώς το 1072²², καθώς και σε έργα μικρογλυπτικής από το 12^ο αι. και εξής, το λαμπρότερο από τα οποία είναι ο γνωστός στεατίτης του Μουσείου Μπενάκη, που τοποθετείται στον 14^ο αι.²³ Σε κανένα ωστόσο από τα παραπάνω παραδείγματα ο Χριστός δεν ακουμπά τα πόδια του πάνω στην αγία τράπεζα, όπως φαίνεται να συμβαίνει στο πληροεϊτικό ανάγλυφο²⁴, ίσως από ανάγκη να περιοριστεί η σκηνή στους βασικούς πρωταγωνιστές της ή με σκοπό να διατηρηθεί στενό το συνολικό πλάτος του έργου.

Σύμφωνα με τον Lange ο τεχνίτης του αναγλύφου θα μπορούσε να ταυτιστεί μ' αυτόν της εικόνας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ από την Επισκοπή Άνω Βόλου²⁵. Νομίζω ότι η απόδοση αυτή δύσκολα θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή, κυρίως γιατί η επιμονή στις λεπτομέρειες και η επιμελημένη απόδοση των πτυχώσεων δείχνει μια διαφορετική αντίληψη εργασίας απ' ό,τι στην εικόνα της Υπαπαντής. Αντιθέτως, αν θέλαμε οπωσδήποτε να ταυτίσουμε τον καλλιτέχνη, αυτός θα ήταν μάλλον εκείνος που φιλοτέχνησε το ανάγλυφο του μοναχού Λεοντίου, που προέρχεται επίσης από το ναό της Επισκοπής²⁶, όπως άλλωστε έχουν ήδη παρατηρήσει

17. Lange 1964, 104 αρ. 37. Grabar 1976, 152-153 αρ. 161, πίν. CXL. Durand 1992, 431-432 αρ. 320 (Gaborit J.-R.).

18. Ξυγγόπουλος 1929, 329.

19. Για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Réau 1957, 261-266. Schiller 1966, 100-104, εικ. 230-244. Wessel 1966a, 1134-1145 (Wessel K.). Kirschbaum – Bandmann 1968, 473-477 (Lucchesi Palli E., Hoffscholte L.). Maguire 1980-1981. Μουρίκη 1985, 132-133.

20. Βλ. Striker – Hawkins 1997, πίν. 148-149, οι οποίοι χρονολογούν το ψηφιδωτό στην περίοδο βασιλείας του Ιουστίνου Β' ή λίγο αργότερα.

21. Diez – Demus 1931, 56-57, εικ. 5. Χατζηδάκη 1994, 235-236, αρ. 51-52. Χατζηδάκη 1996, 25, εικ. 17.

22. Evans – Wixom 1997, 470-472, αρ. 309 (Corrie R.W.).

23. Kalvrezou-Maxeiner 1985, 221-222, αρ. 104, πίν. 70. Μπορμπουδάκης 1994, 256-257, αρ. 78 (Δρανδάκη Α.). Ζίας (επιμ.) 2002, 162-163, αρ. 39 (Φωσκόλου Β.). Για άλλα παραδείγματα όμοιας απόδοσης της σκηνής σε εικονίδια από ελεφαντόδοντο και στεατίτη, βλ. Goldschmidt – Weitzmann 1979², 29-30, αρ. 21, 30, αρ. 22, 37-38, αρ. 42, 75, αρ. 207, 77, αρ. 214. Kalavrezou-Maxeiner 1985, 161-162 αρ. 64, πίν. 40 και 243, αρ. Α-32, πίν. 86. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου – Pitarakis – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα 2000, 68-69, αρ. 19.

24. Ο Χριστός ακουμπά τα πόδια του ή στέκεται όρθιος πάνω στην αγία τράπεζα σε γοτθικά ανάγλυφα από το 13ο αι. και εξής. Shorr 1946, 24, εικ. 15. Schiller 1966, εικ. 237-238.

25. Lange 1964, 115. Για την εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, βλ. Giannopoulos 1920, 196-198, εικ. 9. Millet 1920, 215-218. Ξυγγόπουλος 1925, 120-121, εικ. 8. Lange 1964, 114, αρ. 42.

26. Giannopoulos 1920, 193-195, εικ. 7. Ξυγγόπουλος 1925. Lange 1964, 115-117, αρ. 44. *100 χρόνια* 1985, 13-14, αρ. 2 (Μαυροειδή Μ.).

ο Klaus Wessel²⁷ και ο Grabar²⁸. Δεν είναι μόνον οι εικονογραφικές λεπτομέρειες του ρούχου του Χριστού, παραπλήσιες στα δύο ανάγλυφα, που μας κάνουν να θεωρούμε πιθανότερο να βγήκαν τα δύο έργα από το ίδιο χέρι. Είναι κυρίως ο τρόπος εργασίας στις αδρές πτυχώσεις που δεν αναδεικνύουν το σώμα, όπως γίνεται ιδιαίτερα φανερό στις πτυχές του γόνατου και της κνήμης της Παναγίας και στο κάπως απότομο κόψιμο των επιπέδων στα πλάγια των μορφών, καθώς αυτές προβάλλουν από τον κάμπο χωρίς να αφαιρείται υλικό πίσω από το περιγραμμά τους, με αποτέλεσμα να φαίνονται σχετικά άτεχνες, αν ειπωθούν από πλάγια γωνία. Έχω παλαιότερα υποστηρίξει ότι η αντίληψη αυτή απαντά πρώτα στη γλυπτική της Άρτας, της πρωτεύουσας του Δεσποτάτου της Ηπείρου, στο γ' τέταρτο του 13^{ου} αι. και ότι διαδόθηκε στη Θεσσαλία στα τέλη του 13^{ου}, ακολουθώντας την ιστορική μοίρα του τόπου, όπως μαρτυρεί το ωραίο θωράκιο που σήμερα βρίσκεται εντοιχισμένο στην ανατολική πλευρά του Αγίου Νικολάου της Πορταριάς²⁹.

Για τη χρονολόγηση του αναγλύφου με την Υπαπαντή έχουν προταθεί κάπως αόριστα η υστεροβυζαντινή περίοδος από τον Lange³⁰ και ο 13^{ος} αι. από τη Σκλάβου-Μαυροειδή³¹. Αν θεωρήσουμε ότι τόσο αυτό όσο και το ανάγλυφο του Λεοντίου έχουν φιλοτεχνηθεί από τον ίδιο τεχνίτη, τότε είναι δυνατό να βρεθεί ένα σημείο αναφοράς για τη χρονική τοποθέτηση των δύο έργων. Συγκεκριμένα, ο Ξυγγόπουλος στη μελέτη του αναγλύφου του Λεοντίου προσπάθησε να προσδιορίσει τη χρονική διάδοση της σειράς των ανθεμίων που επιστέφει την παράσταση, υποστηρίζοντας ότι είναι «*ἀπομίμησις διακοσμητικοῦ θέματος παλαιοχριστιανικοῦ*» και ότι συγγενή παράλληλα απαντούν μετά τον 9^ο αι.³². Ωστόσο, όσα παραδείγματα παρουσιάζουν εντυπωσιακές ομοιότητες με το μοτίβο του ηλιοειδούς αναγλύφου ανήκουν σε έργα της εποχής των Παλαιολόγων³³. Πράγματι, τα ανθέμια του λοξότμητου γείσου στο ανάγλυφο του Λεοντίου παρουσιάζει αναλογίες με αντίστοιχο θέμα που κοσμεί λοξότμητες παρυφές και πλαίσια γλυπτών από τη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη: ενδεικτικά αναφέρω τους άβακες δύο κιονοκράνων κιονίσκων³⁴ (εικ. 5), το πλαίσιο της ψηφιδωτής εικόνας της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας³⁵, το γείσο του κιβωρίου πάνω από το επιτύμβιο μνημείο του Μιχαήλ Τορνίκη, που απεβίωσε το 1328, και της συζύγου του («*tomb D*»)³⁶, καθώς και το γείσο του κιβωρίου του τάφου που αποδίδεται στο Θεόδωρο Μετοχίτη, ο οποίος ως γνωστόν πέθανε στις 13 Μαρτίου 1332 («*tomb A*»)³⁷. Άλλωστε δεν φαίνεται να είναι εντελώς τυχαίο το γεγονός ότι το ανάγλυφο του Λεοντίου φέρει ημικυκλική προεξοχή στο μέσο της άνω πλευράς του, όπως ακριβώς συμβαίνει και στο κιβώριο του επιτύμβιου μνημείου του Τορνίκη, που το ίδιο αυτό (ή το προτύπο του) ίσως αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τη διαμόρφωση αντίστοιχης επίστεψης στο ανάγλυφο της Επισκοπής.

Αυτή η τελευταία παρατήρηση θα μπορούσε να οδηγήσει και στη διατύπωση της εξής υπόθεσης για την αρχική χρήση του αναγλύφου της Υπαπαντής: αν αναλογιστούμε ότι τα δύο

27. Wessel 1966β, 251-253.

28. Grabar 1976, 154-155, αρ. 165.

29. Βαράλης 2005, ιδιαίτ. 260-261.

30. Lange 1964, 115, αρ. 43.

31. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 200, αρ. 281.

32. Ξυγγόπουλος 1925, 118-120.

33. Ξυγγόπουλος 1925, 119, σημ. 2.

34. Belting 1972, 76 και σημ. 43, εικ. 15. Hjort 1979, 227-229, εικ. 28-29.

35. Hjort 1979, 226-227, εικ. 27.

36. Underwood 1966, 276-280, πίν. 537. Hjort 1979, 250-253, εικ. 66, 69-70.

37. Underwood 1966, 270-272, πίν. 533a. Hjort 1979, 249-250, εικ. 61, 64-65.

παραπάνω ηλιορείτικα ανάγλυφα προέρχονται από τη μονή της Θεοτόκου Μακρυνίτισης, φαίνονται να είναι από το ίδιο μάρμαρο³⁸, έχουν βγει από τα χέρια του ίδιου μαρμαρά και φέρουν παραστάσεις από την παιδική ηλικία του Χριστού, τότε θα μπορούσαν να ανήκουν και στο ίδιο γλυπτικό σύνολο. Δεν μπορεί μάλιστα να αποκλειστεί η πιθανότητα τα δύο ανάγλυφα να διαμόρφωναν την επίστεψη κάποιου επιτύμβιου μνημείου, ίσως του ίδιου του Λεοντίου, στο οποίο το ανάγλυφο από την Επισκοπή θα καταλάμβανε την πρόσθια όψη, ενώ το ανάγλυφο με την Υπαπαντή θα κατείχε τη μια στενή πλευρά. Άλλωστε δεν είναι άγνωστα παρόμοια ταφικά μνημεία, συναρμοσμένα από ανάγλυφες πλάκες και ιδρυμένα κατά κύριο λόγο σε καθολικά μοναστηριών, η πλειοψηφία των οποίων χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο³⁹.

Επομένως, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τα δύο ηλιορείτικα ανάγλυφα ως προϊόντα ντόπιου καλλιτέχνη, ο οποίος δρούσε στην πρώτη πενήνταετία του 14^{ου} αι. σε εδάφη που συνδέονταν άμεσα με τη μοίρα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είχε αρετές στο σχεδιασμό, στο στήσιμο και στην απόδοση των μορφών με αίσθηση της τρίτης διάστασης και του έντονα έξεργου αναγλύφου και ότι ήταν ενημερωμένος για τα είδη των προϊόντων, το ρεπερτόριο και τις διακοσμητικές τάσεις της μαρμαρικής στη Βασιλεύουσα.

II. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑΣ

Το δεύτερο έργο, μέγιστων διαστάσεων 27 × 24 εκ., φέρει αριθμό ευρετηρίου ΒΜ 1790, Τ 211 και διασώζει τμήμα παράστασης Παναγίας Βρεφοκρατούσας που προέρχεται από τη Μονή Ολυμπιώτισσας της Ελασσόνας. Έχει σκαλιστεί σε πλάκα λευκόφαιου λεπτόκοκκου μαρμάρου, που ενδεχομένως δεν προέρχεται από τη Θεσσαλία⁴⁰. Ο Σωτηρίου αναφέρει ότι βρέθηκε «κατά τινα έπισκευήν πέριξ τοῦ ναοῦ»⁴¹. Απλή αναφορά της εικόνας γίνεται από τον Ευάγγελο Σκουβαρά, τον κύριο μελετητή της ιστορίας της μονής της Ολυμπιώτισσας⁴², και από την Ευθαλία Κωνσταντινίδη, που δημοσίευσε τον τοιχογραφικό διάκοσμο του καθολικού⁴³.

38. Η επιφάνεια του μαρμάρινου αναγλύφου του Λεοντίου έχει κατά τόπους ζαχαρώδη υφή, ίσως από την επί μακρόν έκθεση στο ύπαιθρο και από πυρκαϊά, με αποτέλεσμα να είναι επισφαλής η διατύπωση παρατηρήσεων με γυμνό μάτι, χωρίς τη διενέργεια ειδικών φυσικοχημικών αναλύσεων. Ωστόσο, όσο μπορώ να κρίνω, τόσο αυτό όσο και το μάρμαρο του αναγλύφου της Υπαπαντής είναι χονδρόκοκκα κρυσταλλικά χωρίς νερά και έχουν την ίδια απόχρωση. Από τα δύο όμως μόνο το ανάγλυφο του Βυζαντινού Μουσείου φέρει πατίνα στο χρώμα της πολύ ανοικτής ώχρας (ίσως από τη μακρόχρονη παρουσία του αναγλύφου στο κυπαρίσι της Μακρυνίτσας;).

39. Για τη γλυπτική σε επιτύμβια υστεροβυζαντινά μνημεία, βλ. Sodini 1995, 308-309. Brooks 2004. Πρβλ. επίσης το φραγκικό «προσκυνητάρι» στον Αγ. Γεώργιο του Κάστρου Γερακίου, που πρόσφατα ταυτίστηκε με επιτύμβιο μνημείο του αδελφού του Ιωαννίτη ιππότη Inigo d'Alfero (Λούβη-Κίζη 2004, ιδιαίτ. 119-125) και το γνωστό τάφο της αγ. Θεοδώρας στον ομώνυμο ναό της στην Άρτα (Ορλάνδος 1936. Παζαράς 1988, 42, αρ. 50). Το «προσκυνητάρι» στους Ταξίαρχες των Καλυβίων Κουβαρά αποτελεί κατά πάσαν πιθανότητα επιτύμβιο μνημείο διακοσμημένο με τοιχογραφίες (Ορλάνδος 1923, 165-168, εικ. 1-2), όπως ήταν και ο μνημειακός τάφος του Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη στο νότιο κλίτος της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Κίσσας 1996), ενώ εισηγμένος από τη Βενετία ήταν ο μαρμάρινος διάκοσμος του μνημείου του Λουκά Σπαντούνη στο δυτικό μετακίονιο της βόρειας κιονοστοιχίας του Αγίου Δημητρίου στην ίδια πόλη (Μπούρας 1973).

40. Βλ. βιβλιογραφία, παραπ. σημ. 5.

41. Σωτηρίου 1927, 325 και εικ. 9.

42. Σκουβαράς 1967, 21.

43. Constantinides 1992, 57, η οποία θεώρησε το έργο χαμένο.

Διατηρείται το δεξί τμήμα του κορμού της Θεοτόκου να βαστάζει στην αγκαλιά της το μικρό Χριστό που ευλογεί με το χέρι απλωμένο μπροστά από το στήθος της (εικ. 6). Η Παναγία φορά χιτώνα και κεφαλομάντηλο, το κατώτερο τμήμα του οποίου φέρει παρυφή που ορίζεται από διπλό σειρήτι. Ο Χριστός, τοποθετημένος κάπως έκκεντρα, φορά χιτώνα με επιμάνικα και μιάτιο με διπλή τρέσα στην παρυφή, το οποίο αφήνει ακάλυπτον το δεξί του ώμο. Οι πτυχώσεις των ενδυμάτων δηλώνονται με δύο τρόπους, εγχάρακτες σε λιγότερο βαθμό και με διαδοχικά ελαφρώς εξέχοντα επίπεδα που απαρτίζουν τα τμήματα των ενδυμάτων. Η εικόνα φαίνεται ότι κάποτε έχαιρε ιδιαίτερης τιμής, αφού διακρίνονται ακόμη ίχνη πορφυρού χρώματος στο χιτώνα της Θεοτόκου.

Η πίσω όψη, δουλεμένη με χοντρό βελόνι, δείχνει ότι η εικόνα δεν προέρχεται από παλαιότερο γλυπτό και ότι προσαρμοζόταν σε τοίχο (εικ. 7). Αλλά και η ίδια η κατασκευή της εικόνας είναι εξαιρετικά επιμελημένη. Στα περιγράμματα των μορφών, καθώς προβάλλουν η Παναγία από τον κάμπο και ο Χριστός από το σώμα της μητέρας του, δεν υπάρχει το απότομο κόψιμο στα περιγράμματα που διαθέτουν οι προηγούμενες εικόνες του Πηλίου. Οι άκρες είναι αποστρογγυλεμένες και το τελικό ανάγλυφο δεν είναι τόσο ξεεργο: το πάχος της πλάκας του βάθους είναι 2,7 εκ. ενώ το συνολικό ύψος ως το τρίτο κύριο επίπεδο του αναγλύφου είναι 7 εκ. (εικ. 8).

Το ανάγλυφο δε διασώζει την Παναγία στον εικονογραφικό τύπο της Βλαχερνίτισσας, όπως έχει προτείνει, κάπως βιαστικά είναι αλήθεια, ο Σωτηρίου⁴⁴ και έχει επαναλάβει η Σκλάβου-Μαυροειδή⁴⁵, ούτε στον τύπο της Οδηγήτριας όπως αναφέρει η Κωνσταντινίδη⁴⁶. Πρόκειται για την Παναγία στον τύπο της Κυριώτισσας, στην παραλλαγή κατά την οποία το χέρι της Θεοτόκου περνά κάτω από αυτό του Κυρίου ακουμπώντας το στήθος του, γνωστή από νωρίς και διαδεδομένη ιδιαίτερα κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο⁴⁷. Από τα πολλά παραδείγματα της βυζαντινής μνημειακής ζωγραφικής θυμίζω μόνο την τοιχογραφία των κτητόρων στους Αγ. Αναργύρους της Καστοριάς, του τέλους του 12^{ου} αι.⁴⁸, καθώς και τη φορητή εικόνα της Θεοτόκου της Βάτου ανάμεσα σε αγίους από τη Μονή Σινά, που φιλοτεχνήθηκε από το ζωγράφο Πέτρο την τρίτη δεκαετία του 13^{ου} αι.⁴⁹ Στην ίδια αυτήν παραλλαγή ανήκουν οι λίθινες εικόνες της Κυριώτισσας στα Κρατικά Μουσεία του Βερολίνου⁵⁰ και στο ναό του San Giovanni in Bragora της Βενετίας⁵¹, που μάλλον χρονολογούνται στο 12^ο αι.

Βεβαίως δεν είναι δεδομένο ότι αρχικά η ανάγλυφη εικόνα της Ολυμπιώτισσας είχε τη Θεοτόκο όρθια, όπως απαντά στα προηγούμενα παραδείγματα. Αντιθέτως, είναι πιθανότερο η Παναγία να ήταν ένθρονη, όπως είναι δυνατόν βάσιμα να υποπτευθεί κανείς από τη θέση του χεριού της Παναγίας που έχει φορά προς τα κάτω και προς τα δεξιά⁵². Τον τύπο της

44. Σωτηρίου 1927, 325.

45. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 294.

46. Constantinides 1992, 57.

47. Για την εικονογραφία της Κυριώτισσας, βλ. Kondakov 1915, 124-151, ιδιαίτ. 140-143. Kalopissi-Verti 1975, 213-216. Tatić Djurić 1981. Δροσογιάννη 1982, 13-16. Mouriki 1988, 337-338. Cormack 2000, 118-120. Πέννα 2000, 214-215.

48. Πελεκανίδης 1953, πίν. 33, 34α. Πελεκανίδης – Χατζηδάκης 1992, 39, εικ. 23. Δρακοπούλου 1997, 32-34, εικ. 28, 30.

49. Mouriki 1988, 331-332, 337-341, εικ. 7-10, 17, 19. Μουρίκη 1990, 113, εικ. 45.

50. Vollbach 1930, 23, αρ. 2918. Lange 1964, 80, αρ. 24.

51. Lange 1964, 81, αρ. 25.

52. Πρβλ. Βελένης 2004, 78-79, εικ. 6-9, με πολύ οξυδερκείς παρατηρήσεις για την αποκατάσταση της αρχικής μορφής της όρθιας Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας στην αγίδα της Αγ. Σοφίας της Θεσσαλονίκης.

ένθρονης Κυριώτισσας διασώζουν τόσο φορητές σε ξύλο εικόνες⁵³, όσο και η μαρμάρινη εικόνα με την ένθρονη Κυριώτισσα από το Βερολίνο, του 12^{ου} αι.⁵⁴, καθώς και η μικρογραφία με την Παναγία την Τιβεριαδιώτισσα στο fol. 150ν του ευαγγελισταρίου Αναστάσεως 9 των Ιεροσολύμων, που χρονολογείται το 1152-1153, σύμφωνα με χρονολογία που αναφέρει το βιβλιογραφικό του σημείωμα⁵⁵.

Ομολογώ ότι μια παρατήρηση του δασκάλου μου Παναγιώτη Βοκοτόπουλου σχετικά με τη μικρογραφία αυτή, με έβαλε σε σκέψεις. Συγκεκριμένα, ο Βοκοτόπουλος υποθέτει ότι η παράσταση της Κυριώτισσας με την περίεργη επωνυμία, που έλκει την καταγωγή της από τη λίμνη της Τιβεριάδας, αποδίδει κάποια ονομαστή εικόνα που θα τιμούνταν ιδιαιτέρως στην περιοχή⁵⁶. Θα ήταν άραγε δυνατό να υποθέσουμε το ίδιο για την ανάγλυφη εικόνα της Ολυμπιώτισσας; Δυστυχώς ο σωζόμενος τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της μονής δεν διαθέτει παραστάσεις της Θεοτόκου στο συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο⁵⁷, ενώ δεν έχουν σωθεί οι αρχικές εικόνες του τέμπλου. Λείπει επίσης και κάποια σαφής μνεία ύπαρξης μιας ιδιαίτερα τιμώμενης εικόνας από την εποχή της ίδρυσης της μονής, αφού η προσκυνηματική και θαυματουργή εικόνα της Θεοτόκου που φυλάσσεται εκεί σήμερα, προέρχεται από την Καρυά του Ολύμπου και η σχετική με αυτήν παράδοση φαίνεται πολύ νεότερη⁵⁸.

Έχω την αίσθηση ότι δεν μπορεί να είναι τυχαία η απεικόνιση της ένθρονης Παναγίας Κυριώτισσας στο νεότερο στρώμα τοιχογράφησης στη δυτική πλευρά του εγκάρσιου θυραίου τοίχου του αρχικού πυλώνα της μονής, όπου ο Χριστός εικονίζεται καθισμένος επίσης κάπως έκκεντρα πάνω στον αριστερό μηρό της Παναγίας, ενώ τις δύο μορφές πλαισιώνουν άγγελοι που πετούν⁵⁹. Την εικονογραφία αυτή επαναλαμβάνει στα βασικά της σημεία και η προμετωπίδα ενός εγγράφου ζητείας που υπογράφεται από τον ηγούμενο της μονής Παύλο, στα τέλη του 17^{ου} αι., στο οποίο η Παναγία κάθεται σε ξύλινο θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο και ο Χριστός εικονίζεται καθισμένος αξονικά στην αγκαλιά της μητέρας του, με την ευλογούσα χείρα του να φτάνει ακριβώς ως κάτω από την παρυφή του μαφορίου της, όπως και στη μαρμάρινη εικόνα, ενώ οι άγγελοι τοποθετούνται συμμετρικά εκατέρωθεν σεβίζοντες⁶⁰. Εύλογα υποθέτει κανείς ότι αν δεν υπήρχε στη μονή μια ιδιαίτερα τιμώμενη εικόνα της Παναγίας Κυριώτισσας με ανάλογη εικονογραφία δεν θα υπήρχε και ιδιαίτερος λόγος ούτε να ζωγραφιστεί τέτοια προμετωπίδα σε τέτοιο επίσημο έγγραφο ούτε να φιλοτεχνηθεί τέτοια παράσταση στον πυλώνα της μονής⁶¹.

53. Ενδεικτικά βλ. την ένθρονη Βρεφοκρατούσα με αγγέλους του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, του τέλους του 12ου ή των αρχών 13ου αι. (Βασιλάκη 2000, 342-343 αρ. 33 [Τσιγαρίδας Ε.] και Αλμπάνη – Νικολαΐδης 2004, 112-113, αρ. 9 [Μαυροπούλου-Τσιούμη Χρ.]), καθώς και την ένθρονη Βρεφοκρατούσα με τους οσίους Θεοδοσίο και Αντώνιο στην Πινακοθήκη Τρετιακώφ της Μόσχας, της εποχής γύρω στο 1288 (Rozaņova – Bekenoņa 1995, 70-72, αρ. 16).

54. Volbach 1930, 23-24, αρ. 6273. Lange 1964, 81-82, αρ. 26. Πρβλ. και το εικονίδιο με την ένθρονη Κυριώτισσα στο Seckau, της β' πενηνταετίας του 13ου αι. (Demus 1965).

55. Βοκοτόπουλος 2002, 38-39, αρ. 5, εικ. 10.

56. Βοκοτόπουλος 2002, 38.

57. Η μόνη αυτόνομη παράσταση της Παναγίας που σώζεται είναι αυτή της Παράκλησης στο δυτικό μέτωπο του πεσού που χωρίζει το ιερό βήμα από την πρόθεση. Βλ. Constantinides 1992, 213-215, πίν. 60, 62, 168, 210α.

58. Βλ. σχετικά Σκουβαράς 1967, 29-35.

59. Σκουβαράς 1967, 11 και εικ. 4. Hatjigiannis 1989, 96-97, εικ. 59, πίν. 63, 72. Χατζηγιάννης 1992, 90-91, σχ. 4, όπου σημειώνεται ότι ακόμη και το αρχικό στρώμα της ζωγραφικής, που ίσως ανήκει στην περίοδο της ίδρυσης της μονής, «φαίνεται ότι παριστάνει το ίδιο θέμα».

60. Σκουβαράς 1967, 90-91, 508-510 και πίν. ΙΓ' (πανομοίωτο της αρχής του εγγράφου).

61. Δεν μπορούν να γίνουν περαιτέρω εικασίες σχετικά με την πλαισίωση της ένθρονης Κυριώτισσας από σε-

Μια ιδιαίτερα τιμώμενη εικόνα της Παναγίας θα μπορούσε είτε να αποτελεί την εφέστια εικόνα του μοναστηριού, που θα την φανταζόταν κανείς σε κάποιο προσκυνητάρι μέσα στο καθολικό, είτε ακόμη να συνδέεται με τους κτήτορες της μονής, ειδικά στην περίπτωση που θα υπήρχε επιτύμβιο μνημείο τους. Αν ίσχυε η πρώτη περίπτωση, θα έπρεπε να αναζητήσουμε ένα σημείο όπου θα ήταν ιδρυμένο το προσκυνητάρι με τη μαρμάρινη εικόνα, αλλά δεν φαίνεται να υπάρχει εύλογου πλάτους κενό στον τοιχογραφικό διάκοσμο του καθολικού και μάλιστα σε σημεία ορατά από τις εισόδους της εκκλησίας⁶². Η άποψη της Κωνσταντινίδη ότι η εικόνα ίσως ήταν αρχικά τοποθετημένη στο τύμπανο κάποιου τυφλού αψιδώματος, ίσως πάνω από την είσοδο της δυτικής πρόσοψης του καθολικού⁶³, δεν μπορεί να αποκλειστεί, δεδομένου ότι δεν είναι άγνωστα ανάλογα παραδείγματα⁶⁴. Μάλιστα, η αρχική τοποθέτηση της εικόνας στο εξωτερικό του ναού θα δικαιολογούσε ίσως και το γεγονός ότι το κόκκινο χρώμα στο μαφόριο της Θεοτόκου έχει ξεπλυθεί από την επί μακρόν έκθεση του έργου στο ύπαιθρο.

Εξίσου όμως πιθανή θεωρώ την περίπτωση η εικόνα να ανήκε σε ταφικό μνημείο των κτητόρων της μονής, αφού είναι γνωστό ότι επιτύμβια μνημεία της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου απαντούν συχνά διακοσμημένα με τοιχογραφίες ή με λίθινες εικόνες της Παναγίας Βρεφοκρατούσας⁶⁵. Η θέση ενός κτητορικού επιτύμβιου μνημείου έχει αναγνωριστεί από την Κωνσταντινίδη σε αρκοσόλιο του βόρειου τοίχου του περιστώου του ναού και στην αρχική του κατασκευή φαίνεται ότι ανήκε τμήμα πλάκας ψευδοσαρκοφάγου, εντοιχισμένο μεταγενεστέρως εξωτερικά στο νότιο μακρό τοίχο του ναού⁶⁶.

Βεβαίως τα προβλήματα που αφορούν στην αποκατάσταση της αρχικής μορφής του μνημείου αυτού δεν μπορούν να θεωρηθούν λυμένα, όπως δεν είναι λυμένα και τα ζητήματα της εποχής της ίδρυσης της μονής και της ταυτότητας των κτητόρων της⁶⁷. Η Κωνσταντινίδη

βίζοντες αγγέλους, όπως μαρτυρούν τόσο η τοιχογραφία του πυλώνα όσο και η προμετωπίδα του εγγράφου ζήτηίας του μοναστηριού.

62. Για το εικονογραφικό πρόγραμμα του καθολικού και ειδικά του περιστώου, βλ. Constantinides 1992, 82-84, σχέδ. XIV. Θα μπορούσε βεβαίως η εικόνα να ήταν τοποθετημένη στη βάση του ημικυλίνδρου της αψίδας του ιερού, όπως λόγου χάρη είναι σήμερα τοποθετημένη η εικόνα του Άξιον Εστί στο Πρωτάτο (Ταβλάκης 2004, 29), αλλά μια τέτοια περίπτωση στο καθολικό της Ολυμπιώτισσας συγκεντρώνει κατά τη γνώμη μου ελάχιστες πιθανότητες, δεδομένου ότι η ποδιά του παραθύρου της αψίδας δεν απέχει πολύ από το σημερινό δάπεδο (βλ. Hatjigiannis 1989, εικ. 8, 13. Constantinides 1992, σχέδ. VI-VII).

63. Constantinides 1992, 57.

64. Ανάγλυφα σε τύμπανα θυρών δεν είναι γνωστά στο Βυζάντιο, όπως έχει ήδη επισημανθεί (Σωτηρίου 1935, 527). Η ένθρονη Βρεφοκρατούσα με σεβίζοντες αρχαγγέλους στο δυτικό τύμπανο του καθολικού της Studenica αποτελεί προϊόν ρωμανικής επίδρασης (βλ. Maksimović 1967, 27, εικ. 12-13). Δείγματα εντοιχισμένων αναγλύφων σε προσόψεις ναών αποτελούν οι εικόνες του Αρχαγγέλου και της δεομένης Παναγίας στη Santa Maria della Piazza του Αγκώνος (Lange 1964, 75, αρ. 19. Polverari 1992, 80-81, εικ. 32.1, 32.3-32.4), οι εικόνες στη δυτική πρόσοψη του Αγίου Μάρκου της Βενετίας (Wolters (επιμ.) 1979, 30-34, αρ. 69-74. Maguire 2002) και οι εικόνες του Χριστού και της Παναγίας Πονολύτριάς στη Μητρόπολη των Σερρών (Lange 1964, 70, αρ. 18 και 129, αρ. 54). Δεν πρόκειται όμως για εικόνες που είχαν εξαρχής τοποθετηθεί στα σημεία αυτά. Για τις χρήσεις και τις θέσεις των ανάγλυφων εικόνων, βλ. κυρίως Sodini 1995, 299-311.

65. Για τοιχογραφικό διάκοσμο επιτύμβιων μνημείων με την παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, βλ. Παπαμαστοράκης 1996-1997, 285-300. Knežević 2000. Brooks 2004, εικ. 4.2-4.4, 4.11. Για λίθινες εικόνες της Θεοτόκου σε επιτύμβια μνημεία, βλ. Παπαμαστοράκης 1996-1997, 300-303. Evans 2004, 104-105, αρ. 49 (Brooks S.).

66. Hatjigiannis 1989, εικ. 6, 82, πίν. 51. Constantinides 1992, 234-236, πίν. 110b, 225. Παζαράς 1988, 37-38 αρ. 43, πίν. 29. Η πλάκα της ψευδοσαρκοφάγου, που προέρχεται από αρχαιότερο ταφικό μνημείο του 11ου αι., δεν είναι από πορφυρίτη λίθο όπως αναφέρει η Κωνσταντινίδη, αλλά από μάρμαρο που έχει περαστεί μεταγενέστερα με καστανό χρώμα.

67. Βλ. Koder – Hild 1976, 153, με την προηγούμενη βιβλιογραφία.

θεωρεί ότι η ίδρυση ανάγεται στους γιους του Ιωάννη Δούκα του Νόθου, Κωνσταντίνο και Θεόδωρο, λίγο πριν από το 1300⁶⁸. Μια τέτοια χρονική τοποθέτηση, ωστόσο, δεν υποστηρίζεται από τη денδροχρονολόγηση δειγμάτων ξύλου του καθολικού, που προτείνει την οικοδόμηση του καθολικού μετά το 1300⁶⁹. Ο καθηγητής Γιώργος Βελένης σε πρόσφατο άρθρο του πρότεινε την ίδρυση της μονής από το Μιχαήλ Μονομάχο, στρατηγό του Ανδρονίκου Γ', τη δεκαετία 1320-1330, και τη συμπλήρωση του διακόσμου του καθολικού από τους Ιωάννη Άγγελο και το γιο του Μανουήλ, που κυβερνούσαν τη Θεσσαλία στο διάστημα 1341-1348, και οι οποίοι θα είχαν ταφεί στο μοναστήρι. Με την τελευταία αυτή περίοδο συμφωνεί και η νέα πειστική ανάγνωση της χρονολογίας στις ενθετικές τεχνικές θύρες του καθολικού (1344-1345)⁷⁰.

Η χρονολόγηση της εικόνας της Παναγίας κατέχει, επομένως, καίρια σημασία για την επιβεβαίωση της πρώτης ή της δεύτερης άποψης. Ως προς την τεχνική της εικόνας, η άψογη διαμόρφωση της τελικής λείας επιφάνειας και το κόκκινο επίθετο χρώμα υποδεικνύουν ότι η εικόνα έχει βγει από τα χέρια ικανότατου τεχνίτη με εμπειρική και αισθητική παιδεία, που υπηρέτησε σχεδόν ζωγραφική αντίληψη στην απόδοση του αναγλύφου. Και τέτοιου είδους παιδεία υψηλής στάθμης, αν δεν μας απατά το ήδη δημοσιευμένο υλικό, δεν θα ήταν δυνατόν να αποκτηθεί παρά μόνο στην ίδια την Κωνσταντινούπολη. Πράγματι, αξιοσημείωτες αναλογίες παρουσιάζει ο τρόπος κατεργασίας του αναγλύφου με αυτόν ενός κιονοκράνου με τη μορφή του αρχαγγέλου Μιχαήλ που προέρχεται από την Ψαμάθεια, φυλάσσεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης και χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} ή στις αρχές του 14^{ου} αι.⁷¹. Η μαλακότητα των γραμμών, το ανεπαίσθητο της μετάβασης των επιπέδων για να αποδοθεί η πυκνότητα των πτυχώσεων των ενδυμάτων, ο τρόπος απόδοσης της παρυφής τους με το διπλό σιρίτι είναι στοιχεία κοινά και στα δύο έργα. Ωστόσο, η αισθητή υποχώρηση του ισχυρά έξεργου αναγλύφου στην εικόνα της Παναγίας, η ελάττωση του αριθμού των πτυχώσεων του μαφορίου στο εσωτερικό του αγκώνα και πάνω από τον πήχη, καθώς και η βιασύνη και κάποια σκληρότητα στις γραμμές δείχνουν ότι αυτή μιμείται το πρότυπο της παράστασης του αρχαγγέλου και ότι χρονολογικά έπεται κατά τι. Άρα η τοποθέτηση της εικόνας της Κυριώτισσας μέσα στην πρώτη πενήνταετία του 14ου αι., και μάλιστα προς τα τέλη της, ίσως δεν απέχει πολύ από την πραγματικότητα.

Συμπερασματικά, τα δύο ανάγλυφα από τη Θεσσαλία που φυλάσσονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας καταθέτουν τη δική τους μαρτυρία για τη γλυπτική της περιοχής. Το ανάγλυφο της Υπαπαντής αποτελεί μοναδικό γνωστό παράδειγμα βυζαντινού γλυπτού στο οποίο το κεφάλι του Χριστού είτε κατασκευάστηκε εξ αρχής από διαφορετικό μάρμαρο είτε αντικαταστάθηκε μεταγενεστέρως, μετά την αποκοπή του. Τόσο αυτό, όσο και το ανάγλυφο του Λεοντίου από την Επισκοπή του Άνω Βόλου φαίνεται ότι ανήκαν στο ίδιο σύνολο των μέσων του 14ου αι., ενδεχομένως στο επιτύμβιο μνημείο του ίδιου του Λεοντίου, που θα ήταν ιδρυμένο στο καθολικό της μονής Μακρυνιτίσσης. Το ανάγλυφο της Παναγίας Κυριώτισσας, εξαιρετικό δείγμα εργασίας τεχνίτη που μάλλον μαθήτευσε σε εργαστήριο της

68. Constantinides 1992, 33, 227 κ.ε., 250-251.

69. Kuniholm – Striker 1983, 418, «Table 2» («End Date: 1300...»).

70. Vélénis 1998-1999, ιδιαίτ. 109-111.

71. Evans 2004, 105, αρ. 50. Το κιονόκρανο προέρχεται από την μονή της Παναγίας Περιβλέπτου (Sulu Manastir), η οποία ανακαινίστηκε από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η'. Από την ίδια μονή προέρχονται και οι δύο ανάγλυφες εικόνες της Παναγίας δεομένης και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ που φυλάσσονται στα Κρατικά Μουσεία του Βερολίνου. Βλ. Βασιλάκη 2000, 354-355, αρ. 37 (Effenberger A.). Effenberger 2000, 90-91, αρ. 27 (Effenberger A.).

πρωτεύουσας της πρώτης πενηνταετίας του 14ου αι., ανήκε κατά πάσα πιθανότητα στο επιτύμβιο μνημείο των κτητόρων της μονής, όπως υποδεικνύουν οι εικονογραφικές ομοιότητες με την τοιχογραφία του θυραίου τοίχου του πυλώνα όσο και την προμετωπίδα επίσημου εγγράφου του μοναστηριού του 17^{ου} αι. Και τα δύο έργα, επομένως, θα όφειλαν να συγκαταλέγονται πλέον στον ολοένα κι αυξανόμενο κατάλογο των επιτύμβιων αναγλύφων της υστεροβυζαντινής περιόδου.

SUMMARY

TWO RELIEF ICONS FROM THESSALY AT THE BYZANTINE AND CHRISTIAN MUSEUM OF ATHENS

Ioannis Varalis

The purpose of this paper is to discuss several technical, iconographic and stylistic issues concerning two fragments of marble icons from Thessaly, which are kept in the Byzantine and Christian Museum, Athens.

The first (inv. no. BM 1077, T 210) was found among the branches of a cypress tree near the ruins of the byzantine monastery of the Virgin Makrynitissa, Mt Pelion, in 1936. It bears the representation of the Presentation of Christ into the Temple. The Virgin holds the Christ-child over the high altar of the Temple in order to pass him to priest Symeon. The heads of the figures are missing: that of the Virgin has been struck away while that of Christ-child preserves a peculiar, if not unique for byzantine sculpture, disposition: between the shoulders of the child a shallow concavity is preserved, used probably for the insertion of a head made of other material, perhaps of superior quality marble. This technical detail is quite striking, since the latest known sculptures with inserted heads, made of more costly materials, are dated to Late Antiquity. The carving of the figures shows close affinities with the well-known relief of the monk Leontios from the church of Episkopi, Ano Volos, which also comes from the same monastery. The two reliefs possibly made of the same marble, produced by the same sculptor, and bearing representations of the childhood of Christ, may originally have belonged to the same composition, which could be the funerary monument of Leontios himself, erected in the catholicon of the monastery of the Virgin Makrynitissa during the first half of the fourteenth century.

The second relief (inv. no. BM 1790, T 211) is a small fragment of an icon of the Virgin Kyriotissa, found during reconstruction works around the catholicon of the monastery of the Virgin Olympiotissa, Elasson. Only the right part of the Virgin's torso is preserved and the arm and shoulder of the blessing Christ-child. The dress of the Virgin still preserves traces of deep purple tint. The iconography of this representation is reproduced on the wall-painting over the original doorway of the monastery and on the head piece of the enthroned Virgin Kyriotissa decorating a seventeenth-century document issued by the higoumenos Paul. This cannot be out of mere coincidence; the icon of the Virgin could have been either the main cult icon of the catholicon either an icon decorating the funerary monument of the founders of the monastery. The rendering of the figures' garments and the style of carving are quite similar to sculptures coming from early fourteenth-century Constantinople, thus corroborating a date for the decoration, if not the foundation, of the monastery of Olympiotissa in the second third of the century.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 100 χρόνια, 1985. Έκθεση για τα Εκατό Χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984), κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 6 Οκτωβρίου 1984 – 30 Ιουνίου 1985, Αθήνα.
- Αλμπάνη Τζ.- Νικολαΐδης Α. (επιμ.), 2004. Άγιοι του Βυζαντίου. Ελληνικές εικόνες της Βέροιας, 13ος – 17ος αιώνας / Saints de Byzance, Icônes grecques de Verolia, XIIIe – XVIIe siècle, κατάλογος έκθεσης, Palais des Papes, Avignon, 3 décembre 2004 – 3 avril 2005, Αθήνα.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1982. Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Μαγνησία, στο Χουρμουζιάδης Γ. – Ασημακοπούλου-Ατζακά Π. – Μακρής Κ. (επιμ.), Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού, Αθήνα, 105-175.
- Baltoyanni Chr., 2002. Christ, the Lover of Mankind, has become Flesh. Portrayals of Christ proclaiming his Incarnation, στο *Cristo nell' arte bizantina e postbizantina. Atti del convegno organizzato nell' ambito delle celebrazioni promosse dal Patriarcato di Venezia in occasione del Bimillenario della Nascità di Gesù Cristo, Venezia, 22-23 settembre 2002*, Venezia, 15-28.
- Βαραλής Ι.Δ., 2005. Βυζαντινό θωράκιο στην Πορταριά του Πηλίου, ΑΘΜ 14, 251-262.
- Βασιλάκη Μ. (επιμ.), 2000. Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 20 Οκτωβρίου 2000 – 20 Ιανουαρίου 2001, Αθήνα.
- Βελένης Γ., 2004. Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα, Θεσσαλονικέων Πόλις 13, 72-81.
- Belting H., 1972. Zur Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel, *MüJb* 23, 63-100.
- Βοκοτόπουλος Π.Λ., 2002. Μικρογραφίες των βυζαντινών χειρογράφων του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, Αθήνα.
- Brooks S., 2004. Sculpture and the Late Byzantine tomb, στο Evans H.C. (επιμ.), *Byzantium, Faith and Power (1261-1557). The Metropolitan Museum of Art, New York, March 23 – July 4, 2004*, New York, 95-103.
- Γιαννόπουλος Ν., 1924. Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί, *ΕΕΒΣ* 1, 210-240.
- Γιαννόπουλος Ν., 1925. Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί. Μέρος δεύτερον: Τα σωζόμενα μνημεία, *ΕΕΒΣ* 2, 227-241.
- Γκράτζιου Ο. – Λαζαρίδου Α. (επιμ.), 2006. Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930), κατάλογος έκθεσης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα, 29 Μαρτίου 2002 - 7 Ιανουαρίου 2003, Αθήνα.
- Constantinides E., 1992. *The wall-paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly* I-II, Athens.
- Cormack R., 2000. Η Παναγία στα ψηφιδωτά της Αγίας Σοφίας, στο Βασιλάκη Μ. (επιμ.) 2000. Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη, κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 20 Οκτωβρίου 2000 - 20 Ιανουαρίου 2001, Αθήνα-Μιλάνο, 107-123.
- Davis Ch., 2006. *Byzantine relief icons in Venice and along the Adriatic Coast: orants and other-Images of the Mother of God*, München.
- Demus O., 1960. *The Church of San Marco in Venice*, Washington D.C.
- Demus O., 1965. Ein Madonnenrelief in Seckau, στο *Miscellanea pro Arte. Festschrift für*

- Hermann Schnitzler, Düsseldorf [αντύπ. στο *Studies in Byzantium, Venice and the West II*, London, 1998, αρ. XXX, 271-276].
- Diez E. – Demus O., 1931. *Byzantine Mosaics in Greece. Hosios Lucas and Daphni*, Cambridge, Mass.
- Durand J. (επιμ.), 1992. *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, κατάλογος έκθεσης, Musée du Louvre, Paris, 3 novembre 1992 – 1er février 1993, Paris.
- Δρακοπούλου Ε., 1997. *Η πόλη της Καστοριάς τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (12ος – 16ος αι.). Ιστορία – Τέχνη – Επιγραφές*, Αθήνα.
- Δροσογιάννη Φ., 1982. *Σχόλια στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια της Μάνης*, Αθήνα.
- Effenberger A. (επιμ.), 2000. *Konstantinopel. Scultura bizantina dai Musei di Berlino*, Museo nazionale di Ravenna, Complesso Beneolttino di San Vitale, Ravenna, 15 aprile – 17 settembre 2000, Verona.
- Evans H.C. (επιμ.), 2004. *Byzantium, faith and power (1261-1557)*, κατάλογος έκθεσης, The Metropolitan Museum of Art, New York, March 23 – July 4 2004, New York.
- Evans H.C. – Wixom W.D. (επιμ.), 1997. *The Glory of Byzantium. Art and culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, κατάλογος έκθεσης, The Metropolitan Museum of Art, New York, March 11 – July 6 1997, New York.
- Ζίας Ν. (επιμ.), 2002. *Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον. Σωτήριον Έτος 2000. Έκθεσις Εικόνων και Κειμηλίων*, κατάλογος έκθεσης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα, 28 Μαΐου – 31 Ιουλίου 2001, Αθήνα.
- Giannopoulos N.J., 1920. Les constructions byzantines de la région de Démétrias (Thessalie), *BCH* 44, 181-209.
- Goldschmidt A. – Weitzmann K., 1979². *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X. – XIII. Jahrhunderts II*, Berlin.
- Grabar A., 1976. *Sculptures byzantines du Moyen Âge, XIe – XIVe siècle II*, Paris.
- Hatjigiannis M., 1989. *L'architecture byzantine à l'époque des Paléologues: le cas du catholicon de l'Olympiotissa à Elasson (Thessalie)*, Université de Paris I (thèse de doctorat).
- Hjort Ø., 1979. The sculpture of Kariye Camii, *DOP* 33, 199-289.
- Kalavrezou-Maxeiner I., 1985. *Byzantine Icons in Steatite I-II*, Wien.
- Kalopissi-Verti S., 1975. *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244). Ikonographische und stilistische Analyse der Malereien*, München.
- Karagiorgou O., 2001. *Urbanism and economy in Late Antique Thessaly (3rd – 7th century A.D.). The archaeological evidence*, Oxford, (unpublished DPhil thesis).
- Kirschbaum E. – Bandmann G. (επιμ.), 1968. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 1, Rom.
- Κίσσας Σ., 1991. Πήλινη ανάγλυφη εφραλωμένη εικόνα Σταυρώσεως από την Αρωσιάδα Βάλτου, στο *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 21-23 Οκτωβρίου 1988*, Αγρίνιο, 362-365.
- Κίσσας Σ., 1996. Ταφικό μνημείο μέσα στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 3, 29-45.
- Knežević Br., 2000. Arkosoliji u Hilandar u i u Srpskim sredjovekovnim manastirima, στο Korać V. (επιμ.), *Huit siècles du monastère de Chilandar. Histoire, vie spirituelle, littérature, art et architecture, Colloque scientifique international, Octobre 1998*, Beograd, 595-610.
- Koder J. – Hild Fr., 1976. *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini I*, Wien.
- Kollwitz J., 1941. *Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit*, Berlin.

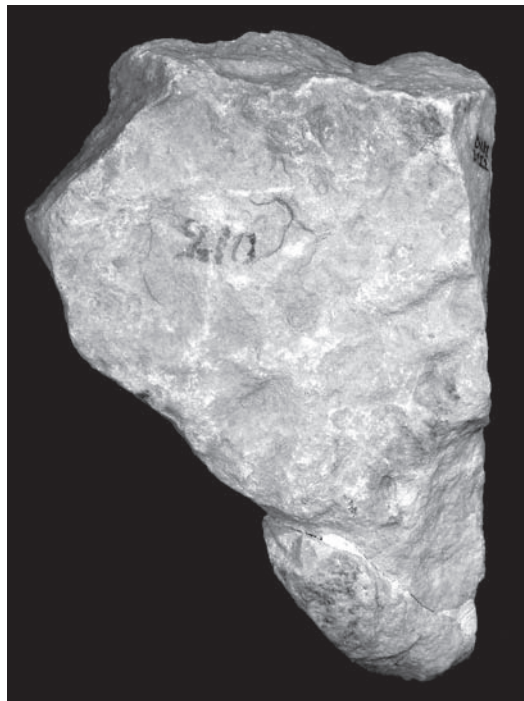
- Kondakov N.P., 1915. *Ikonografia Bogomateri II*, Petrograd.
- Kuniholm P.I. – Striker C.L., 1983. Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighbouring Regions, 1977 – 1982, *JFA* 10/4, 411-420.
- Lange R., 1964. *Die byzantinische Reliefkone*, Recklinghausen.
- Λούβη-Κίζη Α., 2004. Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου στο Γεράκι, *ΔΧΑΕ* 25, 111-126.
- Maguire H., 1980-1981. The iconography of Symeon with the Christ Child in Byzantine art, *DOP* 34-35, 261-269.
- Maguire H., 2002. Observations on the Icons of the West Façade of San Marco in Venice, στο Μ. Βασιλάκη (επιμ.), *Βυζαντινές εικόνες. Τέχνη, τεχνική και τεχνολογία, Διεθνές Συμπόσιο, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, 20-21 Φεβρουαρίου 1998*, Ηράκλειο, 303-312.
- Maksimović J., 1967. La sculpture byzantine du XIIIe siècle, στο *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopocani 1965*, Beograd, 23-34.
- Millet G., 1920. Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias, *BCH* 44, 210-218.
- Μουρίκη Ντ., 1985. *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου I-II*, Αθήνα.
- Mouriki D., 1988. Four thirteenth-century Sinai icons by the Painter Peter, στο Korac V. (επιμ.), *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Beograd, 329-347.
- Μουρίκη Ντ., 1990. Εικόνες από τον 12ο ως τον 15ο αιώνα, στο Μανάφης Κ. (επιμ.), *Σινά. Οι θησαυροί της I. Μονής Αγίας Αικατερίνης*, Αθήνα, 101-125.
- Μουτσόπουλος Ν.Κ., 1993. Το ξύλινο ανάγλυφο του Αγίου Γεωργίου στον ομώνυμο ναό της Ομορφοκκλησιάς και ορισμένες άλλες ξυλόγλυπτες εικόνες της περιοχής, *Κληρονομία* 25, 33-80.
- Μπαλτογιάννη Χρ., 1994. *Εικόνες. Μήτηρ Θεού*, Αθήνα.
- Μπορμπουδάκης Μ. (επιμ.), 1994. *Οι Πύλες του Μυστηρίου. Θησαυροί της Ορθοδοξίας από την Ελλάδα*, κατάλογος έκθεσης, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, Αθήνα, 13 Απριλίου – 30 Ιουνίου 1994, Αθήνα.
- Μπούρας Χ., 1973. Το επιτύμβιο του Λουκά Σπαντούνη στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *ΕΕΠΣΑΠΘ* 6, 1-63
- Ευγγόπουλος Α., 1925. Το ανάγλυφον της Επισκοπής Βόλου, *ΕΕΒΣ* 2, 107-121, 320.
- Ευγγόπουλος Α., 1929. Υπαπαντή, *ΕΕΒΣ* 6, 328-339.
- Οικονομάκη-Παπαδοπούλου Γ. – Pitarakis Br. – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κ., 2000. *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Εγκόλπια, Άγιον Όρος*.
- Ορλάνδος Α., 1923. Ναοί Καλυβίων Κουβαρά, *Αθηνά* 35, 165-190.
- Ορλάνδος Α., 1936. Ο τάφος της Αγ. Θεοδώρας, *ΑΒΜΕ* 2, 105-115.
- Παζαράς, Θ.Ν., 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτύμβιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Παπαμαστοράκης Τ., 1996-1997. Επιτύμβιες παραστάσεις κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, *ΔΧΑΕ* 19, 285-304.
- Πελεκανίδης Στ., 1953. *Καστοριά I. Βυζαντινά τοιχογραφία – Πίνακες*, Θεσσαλονίκη.
- Πελεκανίδης Στ. – Χατζηδάκης Μ., 1992. *Καστοριά. Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα, Ψηφιδωτά – Τοιχογραφίες*, Αθήνα.
- Πέννα Β., 2000. Η απεικόνιση της Θεοτόκου στα νομίσματα και τα μολυβδόβουλλα, στο Βασιλάκη Μ. (επιμ.), 2000. *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*,

- κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 20 Οκτωβρίου 2000 – 20 Ιανουαρίου 2001, Αθήνα-Μιλάνο, 209-217.
- Peschlow U., 1994. Ein paläologisches Reliefdenkmal in Konstantinopel, *Gesta* 33/2, 93-103.
- Polverari M., 1992. *Ancona e Bisanzio*, κατάλογος έκθεσης, Ancona, 12 dicembre 1992 – 28 febbraio 1993, Ancona.
- Putsko V.G., 1980. Tšepinskie reljefji apostolov i skuljpturnaja dekoratsija interjera vizantijskogo hrama, *Byzantinobulgarica* 6, 339-355.
- Réau L., 1957. *Iconographie de l'art chrétien* II.2, Paris.
- Rozanova N.V. – Bekenova N.G., 1995. Ikonopisj XII – natsala XV veka, στο Rodionov V.A. (επιμ.), *Gosudarstvennaja Tretjakovskaja Galereja, Katalog Sobranija, I. Drevnerusskoe Iskusstvo X – natsala XV veka*, Moskva, 27-186.
- Schiller G., 1966. *Iconographie der christlichen Kunst* I, Gütersloh.
- Shorr D.C., 1946. The iconographic development of the Presentation in the Temple, *Art Bulletin* 28/1, 17-32.
- Σκλάβου-Μαυροειδή Μ., 1999. *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα.
- Σκουβαράς, Β., 1967. *Ολυμπιώτισσα: περιγραφή και ιστορία της μονής, κατάλογος των χειρογράφων, χρονικά σημειώματα, ακολουθία Παναγίας της Ολυμπιωτίσσης, έγγραφα εκ του αρχείου της μονής (1336 - 1900)*, Αθήνα.
- Sodini, J.P., 1995. La sculpture médio-byzantine: le marbre en ersatz et tel qu'en lui-même, στο Mango C. – Dagron G. (εκδ.), *Constantinople and its Hinterland, Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993*, Aldershot, 289-311.
- Striker C.L. – Hawkins E.J.W., 1997. Mosaic of the Presentation of the Christ, στο Striker C.L. – Doğan Kuban Y. (έκδ.), *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings, their History, Architecture and Decoration*, Mainz, 121-124.
- Σωτηρίου Γ., 1926. Βυζαντινά ανάγλυφοι εικόνες, *Seminarium Kondakovianum* 1, 125-138.
- Σωτηρίου Γ., 1927. Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας. 1. Ολυμπιώτισσα Ελασσώνας, *ΕΕΒΣ* 4, 315-331.
- Σωτηρίου Γ., 1929. Αι χριστιανικά Θήβαι της Θεσσαλίας κατά τας ανασκαφάς της Νέας Αγχιάλου, *ΑΕ*, 1-158.
- Σωτηρίου Γ., 1935. Βυζαντινόν ανάγλυφον του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, στο *Εις μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα, 523-528.
- Ταβλάκης Ι., 2004. Οι θαυματουργές εικόνες, στο Βασιλάκη Μ. – Γαλάβαρης Γ. – Παλιούρας Α. – Ταβλάκης Ι., *Κειμήλια Πρωτάτου Β' Άγιον Όρος*, 27-35.
- Tatić Djurić M., 1981. L'icône de la Kyriotissa, στο *Actes du XVe congrès international d'études byzantines*, II B, Athènes, 759-786.
- Τσιλιπάκου Α., 1998. Βυζαντινές μαρμάρινες εικόνες από τη Θεσσαλονίκη, *Βυζαντινά* 19, 289-381.
- Underwood P.A., 1966. *The Kariye Djami, 1. Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes* και 3. *Plates 335-553. The Frescoes*, New York.
- Vélénis G., 1998-1999. L'église Panagia Olympiotissa et la chapelle de Pammacaristos, *Zograf* 27, 103-112.
- Volbach W.F., 1930. *Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz. Staatliche Museen zu Berlin, Bildwerke des Kaiser Friedrich-Museums*, Berlin.
- Wessel K. (επιμ.), 1966α. *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst* 1, Stuttgart.
- Wessel K., 1966β. Byzantinische Plastik der palaiologischen Periode, *Byzantion* 36, 217-259.

- Wolters W. (επιμ.), 1979. *Die Skulpturen von San Marco in Venedig. Die figürlichen Skulpturen der Außenfassaden bis zum 14. Jahrhundert*, Berlin.
- Χατζηγιάνης Μ., 1992. Ο βυζαντινός πυλών της Ιεράς Μονής Ολυμπιώτισσας, στο *Πρακτικά Ιου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα, 9-10 Μαρτίου 1991*, Λάρισα, 85-106.
- Χατζηδάκη Ν., 1994. *Βυζαντινά ψηφιδωτά. Ελληνική τέχνη*, Αθήνα.
- Χατζηδάκη Ν., 1996. *Όσιος Λουκάς. Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα, Ψηφιδωτά - Τοιχογραφίες*, Αθήνα.
- Yalçin B.A., 1999. *Materiali di età paleologa nel museo archeologico di Istanbul*, στο Iacobini A. – Della Valle M. (επιμ.), *L'arte di Bisanzio e l'Italia al tempo dei Paleologi, 1261-1453*, Roma, 359-382.

Εικ. 1. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Ανάγλυφο της Υπαπαντής (BM 1077, T 210), πρόσθια όψη. Α' πενήνταετία 14ου αι.

Εικ. 2. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Ανάγλυφο της Υπαπαντής (BM 1077, T 210), οπίσθια όψη.

Εικ. 3. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Ανάγλυφο της Υπαπαντής (BM 1077, T 210), πλάγια όψη.

Εικ. 4. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Ανάγλυφο της Υπαπαντής (BM 1077, T 210), άνω επιφάνεια.

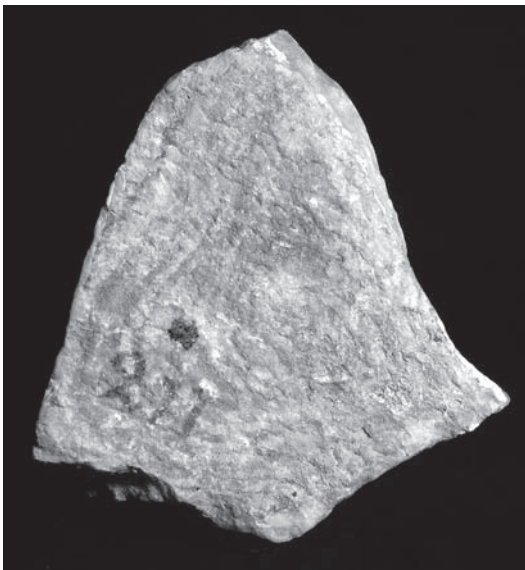

Εικ. 5. Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ. Μικρό κιονόκρανο από τη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη. Αρχή 14ου αι. (πηγή: Belting 1972, 76 εικ. 15).

Εικ. 6. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Εικόνα της Θεοτόκου Κυριώτισσας (BM 1790, T 211). Α' πενήνταετία 14ου αι.

Εικ. 7. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Εικόνα της Θεοτόκου Κυριώτισσας (BM 1790, T 211), οπίσθια όψη.

Εικ. 8. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Εικόνα της Θεοτόκου Κυριώτισσας (BM 1790, T 211), πλάγια όψη.

ΤΟ ΕΠΙΤΥΜΒΙΟ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΝΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ ΣΤΗ ΜΑΚΡΙΝΙΤΣΑ ΤΟΥ ΠΗΛΙΟΥ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΑ ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΩΝ ΜΑΛΙΑΣΗΝΩΝ ΤΗΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Αρχοντούλα Αναστασιάδου, Μαρία Κοντογιαννοπούλου

Η οικογένεια των Μαλιασηνών, πλούσιων γαιοκτημόνων στην περιοχή της Θεσσαλίας, είναι γνωστή από τις πηγές¹ και από σχετικές ως τώρα μελέτες². Πρώτος από την οικογένεια αναφέρεται στις πηγές ο Κωνσταντίνος Μαλιασηνός, ο οποίος ίδρυσε περίπου στις αρχές του 13^{ου} αιώνα την ανδρική μονή της Θεοτόκου της Οξείας Επισκέψεως στη Μακρινίτσα³. Ο γιός του Κωνσταντίνου, Νικόλαος Μαλιασηνός⁴ μαζί με τη σύζυγό του, την ανεψιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', Άννα Παλαιολογίνα Μαλιασηνή⁵, ίδρυσαν γύρω στο έτος 1271/2 την πατριαρχική γυναικεία μονή του Προδρόμου της Νέας Πέτρας στη σημερινή Πορταριά Πηλίου⁶. Το ζευγάρι των Μαλιασηνών ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα μετά το Σεπτέμβριο του 1274⁷ και μάλλον αποτραβήχτηκε στις μονές της Μακρινίτσας και της Πορταριάς αντίστοιχα. Κληρονόμος και έφορος των δύο μονών ορίστηκε ο γιός τους, Ιωάννης Μαλιασηνός ο Παλαιολόγος⁸.

Τα μοναστήρια των Μαλιασηνών δεν διατηρούνται στις μέρες μας. Βασική πηγή για την ιστορία τους αποτελεί το *διπλωματάριο* των μονών της Μακρινιτίσσης και της Νέας Πέτρας, το οποίο διέσωζε ο κώδικας *Taurinensis 237*⁹. Τα ίδια τα κτίρια κατέρευσαν και το οικοδομικό υλικό τους χρησιμοποιήθηκε στο χτίσιμο δύο ναών κοντά στην αντίστοιχη αρχική θέση, στην

---

1. Διπλωματάριο των Μονών Οξείας Επίσκεψης και Νέας Πέτρας του Πηλίου, MM IV, 330-430. Laurent 1971, αρ. 1402, 1403, 1411, 1412. Πρβλ. Baričić 1975, 69-103.

2. Παννόπουλος 1924, 210-240. Παννόπουλος 1925, 227-241. Ferjančić 1963, 241-249. Ferjančić 1966, 37-48. Polemis 1968, 142-143. Παπαθανασίου 1989.

3. MM IV 382-384.

4. PLP 16523.

5. Το πλήρες όνομα της Άννας ήταν *Κομνηνή Αγγελίνα Δούκαινα Φιλανθρωπινή Παλαιολογίνα Μαλιασηνή*, PLP 21351.

6. Koder – Hild 1976, 150.

7. Ο Νικόλαος και η Άννα έγιναν μοναχοί στο διάστημα μεταξύ Σεπτεμβρίου και Νοεμβρίου του 1274 και έλαβαν αντίστοιχα τα μοναστικά ονόματα Ιωάσαφ και Ανθούσα, MM IV, 336-337. Σε έγγραφο του Σεπτεμβρίου του έτους 6783, 3^{ης} ινδικτιώνας (1274), αναφέρονται με τα κοσμικά τους ονόματα (MM IV, 333-6), ενώ εκδοτήριο γράμμα του επισκόπου Δημητριάδος Μιχαήλ Πανάρετου του Νοεμβρίου της 3^{ης} ινδικτιώνας απευθύνεται στο μοναχό πια κυρ-Ιωάσαφ Μαλιασηνό (MM IV, 417).

8. MM IV, 339, 375. PLP 16522.

9. MM IV, 330-430.

Κοίμηση της Θεοτόκου της Μακρινίτσας¹⁰ και τον Πρόδρομο της Πορταριάς, ενώ το ίδιο συνέβη με τα αρχιτεκτονικά και λειτουργικά γλυπτά των μονών¹¹.

Ορισμένα από τα γλυπτά που επαναχρησιμοποιήθηκαν για να διακοσμήσουν κυρίως τις εξωτερικές όψεις των τοίχων στους νεότερους ναούς προέρχονται από τους τάφους της οικογένειας των Μαλιασηνών. Πρόκειται για δώδεκα τμήματα πλακών, έντεκα από τα οποία διαθέτουν γλυπτό διάκοσμο, σε ορισμένα συνδυασμένο με επιγραφή ή επίγραμμα. Είναι όλα από μάρμαρο, κάποια από λευκό και άλλα από γκρίζο. Ανάμεσά τους, εντοιχισμένο στο ναό του Αγ. Αθανασίου στη Μακρινίτσα διατηρείται τμήμα πλάκας από γκρίζο μάρμαρο, από την οποία λείπουν το δεξιό μέρος και η επάνω αριστερή γωνία (εικ. 1). Η επιφάνεια της πλάκας χωρίζεται σε δύο ορθογώνια διάχωρα. Το δεξιό φέρει γλυπτό διάκοσμο σε επιπεδόγλυφη τεχνική, ενώ στο αριστερό είναι χαραγμένη έμμετρη επιτύμβια επιγραφή. Σύμφωνα με το κείμενο ο τάφος ανήκει στο μοναχό Νείλο Κομνηνό Δούκα Βρυνέννιο Μαλιασηνό. Η πλάκα αυτή ερμηνεύθηκε ως κάλυμμα αδιάγνωστου τύπου σαρκοφάγου¹².

Στο δυτικό τοίχο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο ίδιο χωριό εντοπίσαμε δεύτερη ενεπίγραφη πλάκα από γκρίζο μάρμαρο, χωρίς γλυπτό διάκοσμο (εικ. 2). Διατηρείται με πέρας μόνο στην επάνω οριζόντια πλευρά. Σώζεται σε ύψος 0,69μ. και πλάτος 0,37μ. Η επιγραφή είναι έμμετρη σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο και από το κείμενο διατηρούνται δέκα στίχοι. Είναι γραμμένη σε μεγαλογράμματη γραφή, αρκετά καλλιγραφημένη με τάση ένωσης και συμπλοκής πολλών χαρακτήρων. Η χάραξη είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, με ύψος γραμμάτων 4εκ. και κανονικό διάστιχο. Η κατάληξη του επιγράμματος λείπει λόγω καταστροφής του φορέα. Δεδομένων της μετρικής δομής του κειμένου και του επιταφίου περιεχομένου του επιγράμματος προτείνουμε την ακόλουθη μεταγραφή:

*Τὸν ἡγέτην ἄπασαν ἐξῆ σκηπ. [--2 συλλ.--]
 λύτρου δὲ γόους καὶ κωκυτοὺς ἀκ[ούειν]
 ὁμαίμονι δ' αὖ καὶ κλεινῶ τούτου γέ[νει]
 Κομνηνοφυεῖ τῶ καὶ χαριτωνύμ[ω]
 5 καὶ Δουκοφυεῖ σεπτῶ Παλαιολό[γω]
 θρηνοῖ τὸ λοιπὸν ἕκαστα χοῦ καὶ [κόνιν]
 κύκλοθεν ἐξάδονται σὺν ψαλμῶ [θείω]
 εἰς λείψανον σὸν καὶ πανίερον μά[καρ]
 ἐκ σῆς κασιγνήτου τε καὶ σου υἱέ[ος]
 10 καὶ ἐκ μοναχῶν τῶν πελόνω[ν -3 συλλ. -]
 [- - -]*

Πρόκειται λοιπόν για το επιτάφιο επίγραμμα κάποιου Παλαιολόγου, μάλλον μοναχού,

10. Τα γλυπτά που βρίσκονται εντοιχισμένα στην Κοίμηση της Μακρινίτσας αποτέλεσαν αντικείμενο της κύριας μεταπτυχιακής εργασίας της Μαρίας Κοντογιαννοπούλου, που κατατέθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ τον Οκτώβριο του 2000 με τίτλο «Τα βυζαντινά γλυπτά της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Αγίου Αθανασίου στη Μακρινίτσα Πηλίου».

11. Για τα γλυπτά της Επισκοπής Άνω Βόλου και της Κοίμησης βλ. Ανδρούδης 2007, 85-97. Μπούρας – Μπούρας 2002, 76-77 και 222. Γενικά για τα γλυπτά στους ναούς του Πηλίου βλ. Ανδρούδης – Κοντογιαννοπούλου 2005, 219-220. Ανδρούδης – Κοντογιαννοπούλου 2004, 40-43. Μαμαλούκος 2005, 177-232. Με τα γλυπτά του Προδρόμου δεν έχει ασχοληθεί, από όσο γνωρίζουμε, κανείς ακόμη.

12. Παζαράς 1988, 40-1, αρ. 47, 145-146 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

που καταγόταν και από τις οικογένειες των Κομνηνών και των Δουκών. Η απουσία κυρίου ονόματος με μια πρώτη ματιά καθιστά δύσκολη την ταύτιση του νεκρού με πρόσωπο γνωστό από τις πηγές. Με προσεκτικότερη παρατήρηση, όμως, διαπιστώνεται η εξαιρετική ομοιότητα της πλάκας με αυτή που βρίσκεται εντοιχισμένη στο ναό του Αγ. Αθανασίου αποτελεί τμήμα καλύμματος σαρκοφάγου και προέρχεται από τον τάφο του μοναχού Νείλου Μαλιασηνού (εικ. 3). Το μάρμαρο είναι όμοιο και στις δύο πλάκες, γκρίζο. Το περιεχόμενο των δύο κειμένων είναι κοινό. Το σπουδαιότερο, εξετάζοντας παλαιογραφικά τις επιγραφές διαπιστώνουμε ότι η χάραξη, οι διαστάσεις των χαρακτήρων και το διάστιχο συμπίπτουν, η μορφή των γραμμάτων, των συμπλεγμάτων και των συνδυασμών αποδίδονται πανομοιότυπα και γενικά ότι η γραφή ως προς τον τύπο και τη διάταξη είναι ίδια στις δύο επιγραφές. Τα στοιχεία αυτά μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι οι δύο πλάκες προέρχονται από το ίδιο μνημείο, από τον τάφο του Νείλου Μαλιασηνού.

Η συσχέτιση των δύο κομματιών και η απόδοση του ενεπίγραφου τμήματος της Κοίμησης στο κάλυμμα του τάφου του Νείλου μάς επιτρέπει να επιχειρήσουμε την πιθανή συμπλήρωσή του. Το κομμάτι που βρίσκεται εντοιχισμένο στον Άγιο Αθανάσιο της Μακρινίτσας αποτελεί προφανώς το αριστερό τμήμα του καλύμματος. Στο κάτω μέρος του δεξιού διάχωρου δημιουργείται πλαίσιο από επαναλαμβανόμενα ανθισμένα κουφικά. Όμοιο πλαίσιο πρέπει να υπήρχε και στο επάνω μέρος για λόγους συμμετρίας. Εφόσον δεχόμαστε ότι το κάλυμμα του Αγίου Αθανασίου συμπληρώνεται με την ενεπίγραφη πλάκα της Μακρινίτσας, μπορούμε να προτείνουμε τη συμπλήρωση του καλύμματος με τρία ενεπίγραφα διάχωρα και δύο με γλυπτό διάκοσμο εναλλάξ (εικ. 4, σχ. Α). Πιο σωστή όμως κρίνουμε τη συμπλήρωση με δύο ακραία ενεπίγραφα διάχωρα¹³ και ανάμεσά τους τρία με γλυπτό διάκοσμο, από τα οποία το μεσαίο θα είχε μεγαλύτερο πλάτος και πιθανώς κοσμούνταν με σταυρό κάτω από τόξο (εικ. 4, σχ. Β), όπως συμβαίνει και στους άλλους τάφους της οικογένειας. Σε αυτή τη δεύτερη εκδοχή το μήκος της πλάκας γίνεται τουλάχιστον 1,80μ.¹⁴, μήκος επιτρεπτό για το κάλυμμα του τάφου ενός άνδρα¹⁵. Το πλάτος, τέλος, αν συμπληρωθεί με το προτεινόμενο πλαίσιο, τότε γίνεται 1μ. περίπου¹⁶, δεν ξεφεύγει δηλαδή από τα όρια των μέγιστων διαστάσεων των καλυμμάτων¹⁷. Μάλιστα θα λέγαμε ότι έχουμε να κάνουμε με ένα κάλυμμα ξεχωριστό ως προς τις διαστάσεις και το διάκοσμο και αντάξιο ενός άρχοντα της Μαγνησίας. Το είδος της ταφικής κατασκευής που σκέπαζε το κάλυμμα δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί, αφού αυτό είναι εντοιχισμένο και δεν είναι δυνατή η εξέταση της κάτω επιφάνειάς του. Θα μπορούσε να ανήκει πι-

13. Πρβλ. το πολύστιχο ταφικό επίγραμμα του Κωνσταντίνου Μαλιασηνού, παππού του Ιωάννη, το οποίο συνέθεσε ο Μανουήλ Ολόβολος, *Treu* 1896, 550-551. Ταφικά μνημεία με μακροσκελή επιτύμβια επιγράμματα βλ. γενικά Talbot 1999, 77-81, 86.

14. Στην αναπαράσταση που παρουσιάζουμε, έχουμε επιλέξει και για τις δύο προτάσεις το ίδιο μήκος, 1.80μ. Στη δεύτερη πρόταση, βέβαια, το μήκος του καλύμματος μπορεί να γίνει μεγαλύτερο, αρκεί το γλυπτό μεσαίο τμήμα να έχει μεγαλύτερο πλάτος από τα πλάγια ενεπίγραφα.

15. Παραθέτουμε ενδεικτικά το μήκος δύο ακέραιων καλυμμάτων, συγχρόνων περίπου με το κάλυμμα του Νείλου: 1,80μ. του διάκονου Κλήμεντος στο ναό της Παναγίας Παλιοφορίτισσας στη Βέροια (Παζαράς 1988, 26, αρ. 13) και 2,05μ. στη Μονή Βλαχερνών Άρτας (Παζαράς 1988, 43, αρ. 51Γ).

16. Όπως είναι και το πλάτος του καλύμματος που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα. Για την ακρίβεια το πλάτος του είναι 0.97μ., βλ. Παζαράς 1988, 44, αρ. 52.

17. Βλ. Παζαράς 1988, 64, όπου δίνονται οι γενικές διαστάσεις των συναρμοσμένων σαρκοφάγων και 81-83, όπου αναπτύσσονται τα σχετικά με τα καλύμματα των ψευδοσαρκοφάγων. Σε γενικές γραμμές δεν παρατηρούνται διαφορές στις διαστάσεις ανάμεσα στους διάφορους τύπους σαρκοφάγων.

θανώς σε συναρμοσμένη σαρκοφάγο, όπως είναι και οι υπόλοιπες της οικογένειας¹⁸ ή σε κάποιον από τους τύπους των ψευδοσαρκοφάγων¹⁹.

Σχετικά με τον άνδρα που θάφτηκε εκεί, αυτός πρέπει σύμφωνα με τις επιγραφές να αναζητηθεί στις οικογένειες των Μαλιασηνών και των Παλαιολόγων. Η ύπαρξη μιας πλάκας, εντοιχισμένης σήμερα στον ανατολικό τοίχο της Κοίμησης στη Μακρινίτσα, που φέρει την επιγραφή «*Νείλου μοναχού και κτήτορος δευτέρου*»²⁰ οδήγησε παλιότερα τους μελετητές στην πρόταση ταύτισης του Νείλου με το Νικόλαο Μαλιασηνό²¹. Υποστηρίχτηκε δηλαδή ότι, αφού η πλάκα προέρχεται από τη μονή της Οξείας Επισκέψεως, ως δεύτερος κτήτωρ εννοείται ο Νικόλαος Μαλιασηνός, γιος και κληρονόμος του ιδρυτή του μοναστηριού. Έτσι και το κάλυμμα του Αγίου Αθανασίου θεωρήθηκε ότι ανήκει στον τάφο του²².

Η απόδοση του επιγράμματος της Κοίμησης στο ταφικό μνημείο του Νείλου αναιρεί αυτή την ταύτιση. Στο κείμενο του συγκεκριμένου επιγράμματος αναφέρεται ρητά ότι ο τάφος ανήκει σε κάποιο Παλαιολόγο. Ο Νικόλαος συγγένευε με την οικογένεια μόνο εξ αγχιστείας, μετά το γάμο του με την Άννα. Αντίθετα, ο γιός του Ιωάννης ήταν Παλαιολόγος από τη μεριά της μητέρας του και με το όνομα αυτό αναφέρεται και στις πηγές²³.

Η σύγχυση που προκλήθηκε σχετικά με την ταυτότητα του Νείλου μάλλον οφείλεται στη λανθασμένη ερμηνεία που δόθηκε στον όρο *δευτέρος κτήτωρ*, με τη σημασία της απλής χρονικής διαδοχής. Ο τίτλος του *δευτέρου κτήτορα*, ωστόσο, δεν αποδιδόταν στον απλό κληρονόμο των κτητορικών δικαιωμάτων του ιδρυτή, αλλά στο πρόσωπο που προέβαινε σε μεγάλης κλίμακας ανακαίνιση μίας ήδη υπάρχουσας μονής²⁴. Η εκ βάθρων ανακατασκευή ή κάποιας μορφής ανακαίνιση του καθολικού της Μονής Οξείας Επίσκεψης στη Μακρινίτσα βεβαιώνεται τόσο στο ταφικό επίγραμμα («*τον ναόν δειμάμενον τον σελασφόρον*»)²⁵, όσο και σε έμμετρο σημείωμα κάποιου μοναχού Νείλου Μακρινίτη, προφανώς του ίδιου προσώπου, στον Κώδικα της Εθνικής Βιβλιοθήκης, αρ. 258 («*τη Μακρινιτίση τε οξεία Επισκέψει, ην εκ βάθρων ήγειρα*»)²⁶. Θα ήταν λοιπόν παράδοξο, αν ο Νικόλαος ταυτίζεται με το Νείλο, να ανακαίνισε ένα μοναστήρι που ιδρύθηκε λίγα χρόνια νωρίτερα και ακόμη περισσότερο η ανακαίνιση αυτή να αποσιωπάται πλήρως στα έγγραφα του μοναστηριού.

Ο γιος, αντίθετα, του Νικόλαου και της Άννας θα μπορούσε να ταυτιστεί με το μυστηριώδη μοναχό Νείλο των επιγραφών και κειμένων. Γι' αυτό και στο ταφικό επίγραμμα των δύο κομματιών παρατίθενται όλα τα επώνυμά του, στο πρώτο μέρος αυτά της οικογένειας του πατέρα του, των Βρυννίων και των Μαλιασηνών και στο δεύτερο των Κομνηνών, των Δουκών

18. Βλ. ακόμη τη σχηματική αναπαράσταση του τάφου της Αγής Βιλλεαρδουίνου στην Ανδραβίδα, που χρονολογείται στα 1286, ως συναρμοσμένης σαρκοφάγου με τρεις πλευρές, Παζαράς 1988, 48, 67-68.

19. Για τα καλύμματα των ψευδοσαρκοφάγων βλ. Παζαράς 1988, 81-83.

20. Παννόπουλος 1925, 229. Ανραμέα – Feissel 1987, 378. Πρβλ. και Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, εικ. 96.

21. Ο Παννόπουλος, 1924, 224, προσπαθώντας να επιλύσει το πρόβλημα των δύο ονομάτων, πρότεινε την ιδέα ότι ο μοναχός Νικόλαος – Ιωάσαφ Μαλιασηνός, με αφορμή την προαγωγή του σε μεγαλόσχημο, άλλαξε το μοναχικό του όνομα σε Νείλος. Η Α. Αβραμέα (Ανραμέα – Feissel 1987, 379) δεν υιοθετεί αβιάστα αυτή την ερμηνεία, επισημαίνει, ωστόσο, την ύπαρξη σχεδόν αυτούσιου στίχου στο έμμετρο επιτάφιο του Νείλου και στην επιγραφή της πλάκας σαρκοφάγου που αποδίδεται στον Ιωάσαφ Μαλιασηνό. Πρβλ. PLP 16523. Αντιπρβλ. Polemis 1968, 143 και Λουκάκη 1994, 353-356.

22. Παζαράς 1983, 356. Pazaras 1987, 161.

23. MM IV, 339, 375.

24. Gautier 1982, 17. Oikonomides 1984, 9-10, 91-99. Mango 1992, 221-222. Tachiaos 1966, 84. Lemerle 1934, 229. Spieser 1973, 169-170.

25. Στ. 9 του επιγράμματος του Νείλου, βλ. Ανραμέα – Feissel 1987, 387.

26. Λουκάκη 1994, 342.

και των Παλαιολόγων. Για το χρόνο του θανάτου του, δεν διαθέτουμε στοιχεία από τις πηγές. Εφόσον όμως δεχόμαστε ότι ο Νείλος είναι ο γιός του Νικόλαου και της Άννας, τότε πρέπει να πέθανε μετά από τους γονείς του, κάποια στιγμή μέσα στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα. Σχετικά με τον τόπο ταφής του, πιστεύουμε ότι τάφηκε στη Μονή της Οξείας Επίσκεψης. Αυτό προκύπτει και από το σημειώμά του στον αθηναϊκό κώδικα 258, στο οποίο αυτοπροσδιορίζεται ως *μοναχός Μακρινίτης* και γνωστοποιεί ότι δώρισε το χειρόγραφο μετά την ταφή του στη Μονή της Μακρινίτισσας²⁷.

Η μελέτη του επιγράμματος στην επιτύμβια πλάκα του Νείλου υπήρξε η αφορμή, ώστε να επανεξετάσουμε τα υπόλοιπα τμήματα πλακών, με στόχο την ανασύνθεση της μορφής των υπόλοιπων τάφων αλλά και την ταύτιση των κατόχων, όσο, βέβαια, τα στοιχεία το επιτρέπουν.

Δέκα μαρμάρινες πλάκες έχουν κατά καιρούς εντοπιστεί σε ναούς του Πηλίου, επτά στην Επισκοπή Άνω Βόλου και τρεις στο ναό του Προδρόμου στην Πορταριά. Οι πλάκες αυτές έχουν προκαλέσει το ενδιαφέρον των ερευνητών και με την επιλογή έχει προταθεί η αποκατάσταση του τάφου της Άννας Μαλιασηνής με την επιλογή έξι πλακών ως συναρμοσμένη περίοπτη σαρκοφάγος²⁸.

Προβληματίζει, ωστόσο, το γεγονός ότι για τη συγκεκριμένη αποκατάσταση επιλέχθηκαν πλάκες από δύο ναούς που βρίσκονται σε αρκετή απόσταση μεταξύ τους, από διαφορετικό υλικό - άλλες από λευκό και άλλες από γκριζό μάρμαρο - και με αποκλίσεις στις διαστάσεις²⁹. Από την άλλη πλευρά, απορρίφθηκαν πλάκες για λόγους όχι ξεκάθαρους³⁰. Επειδή οι πλάκες αυτές έχουν όλες παρόμοιο διάκοσμο και τεχνική επεξεργασία, επιχειρούμε να τις εντάξουμε σε ομάδες με βασικό κριτήριο τον τόπο εύρεσής τους, λαμβάνοντας όμως υπ' όψιν και τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών, χωρίς να υποτιμάται, βέβαια, η σημασία του διακόσμου και της τεχνικής.

Από τα γλυπτά της Επισκοπής με σχετική βεβαιότητα αποδίδεται ως κύρια όψη στον τάφο της Άννας μόνο το τμήμα ενεπίγραφης πλάκας που φέρει το όνομά της (**εικ. 5**). Ως πλάγιες πλευρές χαρακτηρίστηκαν δύο πλάκες με παραστάσεις δικέφαλων αετών που μάχονται με δράκοντες (**εικ. 6**)³¹. Στην Επισκοπή υπήρχαν και δύο τμήματα πλάκας (**εικ. 7**) που σήμερα θεωρούνται χαμένα και είχαν χαρακτηριστεί κατώτερης τεχνικής και ακατάλληλα για την ανασύνθεση της σαρκοφάγου της Άννας³². Τα κομμάτια αυτά ίσως δίνουν τη λύση στο πρόβλημα. Ως προς την επιλογή των θεμάτων είναι παρόμοια με την πρόσοψη της σαρκοφάγου της Άννας, είναι και αυτά από λευκό μάρμαρο και βρέθηκαν στην ίδια θέση. Ως προς την τεχνική, φαίνονται μεν κατώτερα, αλλά οπωσδήποτε εκτελέστηκαν από το ίδιο εργαστήριο, ασφαλώς από λιγότερο ικανό τεχνίτη, που δούλεψε όμως πάνω στο ίδιο σχέδιο και δεν μιμή-

27. "... δώρον προσήξα ταύτην μετά ταφήν μου... τη Θεοτόκω... τη Μακρινιτίσση", βλ. Λουκάκη 1994, 342.

28. Βλ. Παζαράς 1988, 38-40, αρ. 45Α-Δ, 68-70, 142-144 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

29. Στην Επισκοπή Άνω Βόλου βρίσκονται η κύρια και οι πλάγιες πλευρές, ενώ εντοιχισμένα στο νεότερο συγκρότημα της Μονής Νέας Πέτρας δύο τμήματα που αποδίδονται στην πίσω όψη, Παζαράς 1983, 353-363, ιδιαιτ. 358-360 και Παζαράς 1988, 38-40.

30. Για τη σχετική επιχειρηματολογία βλ. Παζαράς 1983, 360 κ.ε., όπου υποστηρίζεται ότι τα απορριφθέντα τεμάχια παρουσιάζουν διαφορές ως προς την απόδοση ορισμένων διακοσμητικών θεμάτων και την εκτέλεση του αναγλύφου, ότι δεν συμπίπτουν οι διαστάσεις των απορριφθέντων με εκείνες της βεβαιωμένης πρόσοψης και ότι δεν διαθέτουν την πνοή και τη ζωντάνια της πρόσοψης της λεγόμενης σαρκοφάγου της Άννας.

31. Παζαράς 1983, 358-359 και Παζαράς 1988, 39-40.

32. Τα τεμάχια αυτά αποδόθηκαν στην πίσω όψη της δεύτερης συναρμοσμένης σαρκοφάγου, βλ. Παζαράς 1988, 40, 69-70, 144 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

θηκε σε κατοπινό χρόνο γλυπτό που έβλεπε μπροστά του, όπως έχει ειπωθεί³³. Προτείνουμε λοιπόν ότι αυτά τα κομμάτια προέρχονται από την πίσω όψη της σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής.

Σχετικά με το ίδρυμα, όπου μόνασε η Μαλιασηνή και όπου κατά πάσα πιθανότητα ενταφιάστηκε, διαπιστώνεται μία παράβλεψη που οδήγησε τους παλιότερους μελετητές σε λανθασμένες ερμηνείες. Θεωρήθηκε σχεδόν αυθαίρετα ότι η Άννα Μαλιασηνή πέθανε στη Μονή Προδρόμου Νέας Πέτρας στην Πορταριά κάποια στιγμή πριν το 1276³⁴. Διαβάζοντας όμως το Διπλωματάριο μαθαίνουμε ότι κατά το 1277, λίγα χρόνια μετά την ίδρυση της μονής και με τη συγκατάθεση της Άννας, η Νέα Πέτρα μετατράπηκε από γυναικείο σε ανδρικό μοναστήρι³⁵. Αν πράγματι η Άννα είχε αρχικά μονάσει εκεί, μετά το 1277 έπρεπε να αναζητήσει αλλού στέγη. Προφανώς τότε εγκατέλειψε μαζί με τις συμμοναχές της τη Μονή Νέας Πέτρας και εγκαταστάθηκε αλλού. Δυστυχώς, η νέα στέγη της αποσιωπάται στις πηγές· θα μπορούσε να είχε μεταφερθεί σε παρακείμενο κτίσμα ή σε μοναστήρι εξαρτημένο από τις μονές της οικογένειάς³⁶. Η εύρεση των τμημάτων της σαρκοφάγου της Άννας στο ναό της Επισκοπής, ίσως είναι ενδεικτική της νέας κατοικίας της και του τόπου ταφής της, ενώ ο θάνατός της πρέπει να συνέβη μετά το 1277³⁷.

Με την παραπάνω πρόταση αποκατάστασης της σαρκοφάγου της Μαλιασηνής αποδεσμεύονται τα δύο τμήματα πλάκας που βρίσκονται στην Πορταριά και που είχαν αποδοθεί στην πίσω πλευρά της (εικ. 8-9)³⁸. Εκτός από αυτά τα κομμάτια, εκεί βρίσκεται και τμήμα πλάκας με την παράσταση γρύπα σε κύκλο και επιγραφή στα οριζόντια περιθώρια του πλαισίου (εικ. 10)³⁹. Ως προς το διάκοσμο και την τεχνική του αναγλύφου το κομμάτι είναι σχεδόν όμοιο, τόσο με την κύρια όψη της σαρκοφάγου της Μαλιασηνής, όσο και με τα τεμάχια που είχαν αποδοθεί στην πίσω όψη της, δεν συσχετίστηκε όμως με αυτά, γιατί υποστηρίχτηκε ότι είναι από διαφορετικό μάρμαρο και ότι έχει διαφορετικές διαστάσεις⁴⁰. Όπως όμως προέκυψε από την επιτόπου εξέταση, οι διαστάσεις των τριών κομματιών της Πορταριάς είναι σχεδόν ίδιες, καθώς και το μάρμαρο⁴¹. Θα μπορούσαμε, επομένως, να ισχυριστούμε ότι το κομμάτι αυτό συνανήκει με τα άλλα δύο και ότι αποτελεί το αριστερό άκρο της πλάκας⁴².

Τέλος, ενώ παλιότερα η πλάκα είχε ερμηνευτεί ως μακρά πλευρά συναρμοσμένης περιόπτης σαρκοφάγου⁴³, η παρατήρηση του μεγέθους των γραμμάτων της επιγραφής, μεγαλύτερα στο επάνω περιθώριο, μικρότερα και σε δύο σειρές στο κάτω⁴⁴ και κυρίως η λοξότμητη και

33. Παζαράς 1983, 361.

34. Παννόπουλος 1924, 224. Avraméa – Feissel 1987, 377. Παζαράς 1983, 354. Λουκάκη 1994, 353.

35. MM IV, 339, 361-2. Laurent 1971, 1411. Για τη χρονολόγηση του εγγράφου βλ. Trapp 1972, 208-210.

36. Για τα μετόχια των μονών των Μαλιασηνών στην περιοχή βλ. Ferjančić 1966, 37-48. Παννόπουλος 1924, 230-233. Παννόπουλος 1925, 233-235. Παπαθανασίου 1992, passim. Koder – Hild 1976, 150.

37. Polemis 1968, 163. PLP 21351.

38. Παζαράς 1988, 39.

39. Avraméa – Feissel 1987, 379. Παζαράς 1988, 40, αρ. 46Α, 69-70, 144.

40. Παζαράς 1988, 69-70.

41. Σήμερα η πλάκα είναι ασβεστωμένη. Σε παλιότερη επίσκεψή μας διαπιστώσαμε ότι το μάρμαρο είναι γκρίζο.

42. Προφανώς η επιγραφή δεν κάλυπτε όλο το μήκος των οριζόντιων περιθωρίων της πλάκας ή τουλάχιστον αυτό συμβαίνει στο κάτω οριζόντιο περιθώριο, διότι με την συμπλήρωση που επιχειρούμε το μεσαίο τμήμα του κάτω οριζόντιου περιθωρίου φέρει γλυπτό αλυσιδωτό πλοχμό και όχι επιγραφή.

43. Παζαράς 1988, 69-70.

44. Στην πλάκα της ανδρικής σαρκοφάγου η επιγραφή είναι χαραγμένη κατά μήκος των δύο μακρών πλευρών. Η οργάνωση της χάραξης σε συνάρτηση με τη θέση και την απόσταση του αναγνώστη αποτελεί ισχυρή έν-

λειασμένη παρεία της αριστερής στενής πλευράς, μας κάνουν να σκεφτούμε ότι πρόκειται όχι για μακρά πλευρά⁴⁵, αλλά μάλλον για κάλυμμα, πιθανώς συναρμοσμένης σαρκοφάγου⁴⁶. Η επιγραφή κάνει λόγο για άνδρα· κατά συνέπεια διαθέτουμε το κάλυμμα του τάφου ενός άνδρα της οικογένειας των Μαλιασηνών, με επίγραμμα που παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με το επίγραμμα του Νείλου Μαλιασηνού. Το γεγονός ότι τα τρία κομμάτια βρίσκονται στο ναό του Προδρόμου στην Πορταριά, σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών, καθιστούν πιθανή την υπόθεση να πρόκειται για τον τάφο του Νικόλαου-Ιωάσαφ Μαλιασηνού, συζύγου της Άννας και πατέρα του Ιωάννη. Το αυξημένο, σύμφωνα με τα έγγραφα, ενδιαφέρον του Ιωάσαφ για τη μονή του Προδρόμου Νέας Πέτρας⁴⁷ υποδηλώνει ενδεχομένως και την επιλογή του χώρου ταφής του.

Υπάρχει, τέλος, ένα ακόμη θραύσμα πλάκας από λευκό μάρμαρο, εντοιχισμένο στην Επισκοπή Άνω Βόλου, το οποίο προέρχεται πιθανώς από ψευδοσαρκοφάγο και σχετίζεται με τις σαρκοφάγους των Μαλιασηνών⁴⁸. Κοσμείται και αυτό με σταυρό κάτω από τόξο και φυτικά θέματα, όμοια με αυτά των προηγούμενων ταφικών συνόλων, σε επιπεδόγλυφη τεχνική. Επειδή όμως διατηρείται αποσπασματικά και σε κακή κατάσταση δεν είναι εύκολο να εξαχθούν συμπεράσματα για την ταυτότητά του, εκτός ίσως από το ότι πρέπει να δημιουργήθηκε από το ίδιο εργαστήριο.

Έχει ήδη επισημανθεί ότι τα ταφικά σύνολα, που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, δημιουργήθηκαν από ένα εργαστήριο με έδρα πιθανώς τη Θεσσαλονίκη, που δούλεψε στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, και έργα του βρίσκονται, εκτός από το Πήλιο, στη Θεσσαλονίκη, την Αχρίδα, τη Βέροια, τον Άθω, και σποραδικά σε ορισμένα ακόμη σημεία στην Ελλάδα⁴⁹. Στα χαρακτηριστικά του περιλαμβάνονται όχι μόνο η τυπική για την εποχή επιπεδόγλυφη τεχνική, αλλά και ισλαμικά διακοσμητικά θέματα, τα οποία εκτελούνται με λεπτότητα και εξαιρετική επιδεξιότητα⁵⁰.

Στην περίπτωση των ταφικών μνημείων, τόσο του Νικολάου Μαλιασηνού και της Άννας, όσο και του Νείλου, επιλέχθηκαν τα συνηθισμένα για το εργαστήριο φυτικά και γεωμετρικά κοσμήματα, τα οποία εκτελέστηκαν στην επιπεδόγλυφη τεχνική. Έτσι, τα ανθισμένα κουφικά στα πλαίσια και τα πολυποίκιλτα αραβουργηματοειδή φυτικά σχέδια ανάμεσα στους κύκλους των συνθέσεων είναι στοιχεία κοινά τόσο στο κάλυμμα του Νείλου, όσο και στις σαρκοφάγους των γονιών του. Ενώ όμως στους τάφους της Άννας και του Νικόλαου κυριαρχούν οι

δειξη ότι η πλάκα ήταν τοποθετημένη οριζόντια. Τα γράμματα του μακρύτερα προς τον αναγνώστη κειμένου είναι μεγαλύτερα και πιο ευδιάκριτα, ενώ η εγγύτητα του δευτέρου τμήματος δικαιολογεί το μικρότερο μέγεθος και την πυκνότητα των χαρακτήρων.

45. Δεν έχουμε συναντήσει έως τώρα συναρμοσμένη σαρκοφάγο ή ψευδοσαρκοφάγο με λοξότμητες τις κατακόρυφες παρυφές. Για τη μορφή των σαρκοφάγων και των ψευδοσαρκοφάγων και τους διάφορους τύπους βλ. Παζαράς 1988, 60-83.

46. Το γεγονός ότι η παρυφή της στενής πλευράς είναι λοξότμητη και λειασμένη, επομένως ορατή, μας κάνει να σκεφτούμε ότι το κάλυμμα ήταν λοξότμητο, είτε περιμετρικά, όπως συμβαίνει στο κάλυμμα της συναρμοσμένης σαρκοφάγου του οσίου Αθανασίου που βρίσκεται στο παρεκκλήσιο των Αγ. Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στη μονή Μ. Λαύρας και χρονολογείται στις αρχές του 11^{ου} αι. (Παζαράς 1988, 27), είτε στις ορατές παρυφές των μακρών ή των στενών πλευρών, όπως βλέπουμε στη συναρμοσμένη σαρκοφάγο της μονής των Βλαχερνών στην Άρτα, που χρονολογείται στα μέσα του 13^{ου} αι. (Παζαράς 1988, 42-43).

47. Στα μετά το 1277 έγγραφα που περιέχονται στο διπλωματάριο αναφέρεται μόνο η μονή της Πέτρας, MM IV, 422 κ.ε.

48. Παζαράς 1988, 55, αρ. 88, 144.

49. Pazaras 1987, 159 κ.ε.

50. Pazaras 1987, 162.

μορφές ζώων και πτηνών μέσα σε κύκλους και τα φυτικά και γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα λειτουργούν ως παραπληρωματικά στοιχεία των συνθέσεων, ο Νείλος για το δικό του ταφικό μνημείο προτίμησε ένα μακροσκελές επίγραμμα συνοδευόμενο από γεωμετρικά και φυτικά κυρίως κοσμήματα (εικ. 1). Επιπλέον, ο διάκοσμος και η τεχνική επεξεργασία, ιδιαίτερα των φυτικών κοσμημάτων, στην καλυπτήρια πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού εκφράζουν τα χαρακτηριστικά του εργαστηρίου αποδοσμένα με ιδιαίτερα εκλεπτυσμένο τρόπο. Τα παραπάνω ίσως σχετίζονται και με τη χρονική απόσταση που χωρίζει τους τάφους του ζευγαριού από εκείνον του γιού τους. Η δράση του εργαστηρίου έχει τοποθετηθεί στο τέλος του 13^{ου} και τις αρχές του 14^{ου} αιώνα, για την ακρίβεια μεταξύ των ετών 1274 και 1317⁵¹. Σύμφωνα με τα νέα στοιχεία που παρουσιάζουμε, τα όρια δράσης του εργαστηρίου ξεκινούν μετά το 1277 και θα μπορούσαν ίσως να φτάσουν ως τα μέσα του 14^{ου} αιώνα.

---

51. Pazaras 1987, 162.

SUMMARY

THE FUNERARY METRICAL INSCRIPTION OF A PALAIOLOGOS IN THE CHURCH OF VIRGIN, MAKRINITSA AND ITS RELATION TO THE TOMBS OF THE MAGNESIAN MAGNATES MALIASENOI.

Archontoula Anastasiadou, Maria Kontogiannopoulou

A fragmentary metrical funerary inscription, found on the western façade of the post-byzantine church of Koimesis in Makrinitza, belongs to the epitaph of a monk bearing the family names of the Komnenos, Doukas and Palaiologos. The palaeography, the material and the text content lead us to connect the inscription with the epigram on the tomb slab of monk Neilos Maliasenos, the second ktetor of the Monastery of the Virgin Makrinitissa Oxeia Episkepsis (“the Swift Visitation”). On the basis of the information the two inscriptions and other literary sources furnish us with, we reach the conclusion that Neilos Maliasenos should be identified with Ioannis Komnenos Angelos Maliasenos Palaiologos, son of Anna Palaiologina and Nikolaos Maliasenos, ktetors of the above monastery and founders of that dedicated to John Prodromos “of Nea Petra” in the nearby village of Portaria.

The mysterious identity of Neilos having been resolved, the paper then focuses on a group of ten relief tomb slabs coming from the family monasteries, i.e. Virgin Oxeia Episkepsis in Makrinitza and Prodromos of Nea Petra in Portaria. The study of these pieces suggests that the two inscribed slabs from Makrinitza belong to the sarcophagus lid of Neilos Maliasenos. Three slabs found on the site of Episkopi in Ano Volos, have previously been attributed to the sarcophagus of Anna Palaeologina Maliasene. We suggest that two pieces, found on the same spot and today missing, belong to the same tomb. On the other hand, three slabs at the church of Prodromos in Portaria, must have come from the sarcophagus lid of Anna’s husband, Nikolaos Maliasenos.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

MM: F. Miklosich – I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, T. 1-6, Vindobonae 1860-1890.

PLP: *Prosopographische Lexicon der Palaiogenzeit*, erstieit von F. Trapp unter Mitarbeit von H.-V. Beyer und a., T. 1-12, Wien 1976-1994.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρούδης Π. – Κοντογιαννοπούλου Μ., 2004. Βυζαντινά γλυπτά του 10^{ου}-12^{ου} αιώνα σε ναούς του Πηλίου, *Εν Βόλω* 12, 40-43.

Ανδρούδης Π. – Κοντογιαννοπούλου Μ., 2005. Καταγραφή και μελέτη των μεσοβυζαντινών γλυπτών σε ναούς του Πηλίου, στο *Ε’ Συνάντηση βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου (Κέρκυρα, 3-5 Οκτωβρίου 2003)*, Κέρκυρα, 219-220.

Ανδρούδης Π., 2007. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός του διάκοσμος, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ’, τ. ΚΗ, 85-97.

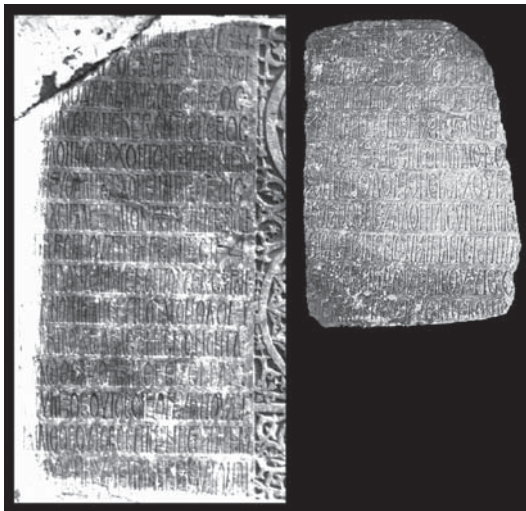
- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1982. Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μαγνησία, στο Χουρμουζιάδης Γ. - Ασημακοπούλου-Ατζακά Π. - Μακρής Κ.Α. (επιμ.), *Μαγνησία, Το χρονικό ενός πολιτισμού*, Αθήνα, 107-176.
- Ανταμέα Α. – Feissel D., 1987. Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, IV. Les inscriptions de Thessalie, *TravMém* 10, 357-398.
- Baričić F., 1975. Diplomatar tesalijskih manastira Makrinitza i Nea Petra, *ZRVI* 16, 69-103.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1924. Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί, *ΕΕΒΣ* 1, 210-240.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1925. Αι παρά την Δημητριάδα βυζαντιναί μοναί, *ΕΕΒΣ* 2, 227-241.
- Ferjančić B., 1963. Porodica Maliasina u Thesaliji, *Zbornik Filofoskog Fakulteta* 7/1, 241-249.
- Ferjančić B., 1966. Posedi porodice Maliasina u Thesaliji, *ZRVI* 9, 33-48.
- Gautier P., 1982. Le Typikon de la Théotokos Evergetis, *REByz* 40, 5-101.
- Koder J. – Hild Fr., 1976. Hellas und Thessalia, *TIB* 1, Wien.
- Laurent V., 1971. *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople, I/IV (Les registes de 1208 à 1309)*, Paris.
- Lemerle P., 1934. À propos de la fondation du monastère de Koutloumous, Un faux chryso-bulle d' Alexis III Empereur de Trébizonde, *BCH* 58, 221-234.
- Λουκάκη Μ., 1994. Το ενύπνιο του μοναχού Νείλου Μαλιασηνού και η μονή Θεοτόκου Μακριντίσσης Οξείας Επισκέψεως, *Ελληνικά* 44, 341-356.
- Μαμαλούκος Στ., 2005. Η ναοδομία στη Μαγνησία κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, *Βυζαντινά* 25, 177-232.
- Mango C., 1992. 12th Century Notices from Cod. Christ. Church Gr 53, *JÖB* 42, 221-228.
- Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ., 2002. *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*, Αθήνα.
- Oikonomides N., 1984. *Actes de Docheiariou (= Archives de l' Athos 13)*, Paris.
- Παπαθανασίου Α., 1989. *Οι Μελισσηνοί της Δημητριάδος κτήτορες ιερών μονών*, Αθήνα.
- Παπαθανασίου Α., 1992. Η έγγεια αγροτική ιδιοκτησία στη βυζαντινή Θεσσαλία και στο Πήλιο (Δ' – ΙΔ' αιώνες), *ΑΘΜ* 10, 253-278.
- Παζαράς Θ., 1983. Συμπλήρωση της σαρκοφάγου της Άνας Μαλιασηνής, Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλ. Πελεκανίδη, *Μακεδονικά, Παράρτημα αρ. 5*, Θεσσαλονίκη, 353-364.
- Pazaras Th., 1987. Reliefs from a Sculpture Workshop operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and Beginning of the 14th Century, *L' art de Thésalonique et de pays balkaniques et les courants spirituels au XI^{Ve} siècle, Recueil des rapports du IVe Colloque Serbo-grec (Belgrade 1985)*, Belgrade, 159-182.
- Παζαράς Θ., 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής περιόδου*, Αθήνα.
- Polemis D.I., 1968. *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London.
- Spieser J.M., 1973. Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I. Les inscriptions de Thessalonique, *TravMém* 5, 145-190.
- Tachiaos A.E., 1966. Le monachisme serbe de Saint-Sava et la tradition hésychaste athonite, *Hilandarski Zbornik* 1, 83-89.
- Talbot A.M., 1999. Epigrams in Context, Metrical Inscriptions on Art and Architecture of the Palaiologan Era, *DOP* 53, 75-90.
- Trapp E., 1972. Chronologisches zu den Diplomatarien des Paulusklosters am Latmos und der Makrinitissa, *ByzF* 4, 206-213.
- Treu M., 1896. Manuel Holobolos, *BZ* 5, 539-559.

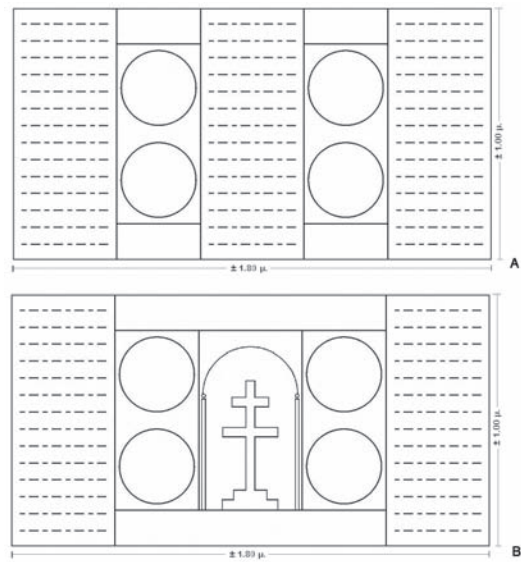
Εικ. 1. Μακρινίτσα. Ναός Αγίου Αθανασίου. Επιτάφια πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού.

Εικ. 2. Μακρινίτσα. Ναός Κοίμησης. Τμήμα ενεπίγραφης πλάκας.

Εικ. 3. Οι δύο επιγραφές της Μακρινίτσας.

Εικ. 4. Επιτάφια πλάκα του Νείλου Μαλιασηνού. Επάνω επιφάνεια. Σχηματική αναπαράσταση.

Εικ. 5. Άνω Βόλος. Ναός Επισκοπής. Πλάκα σαρκοφάγου της Άννας Μαλιασηνής.

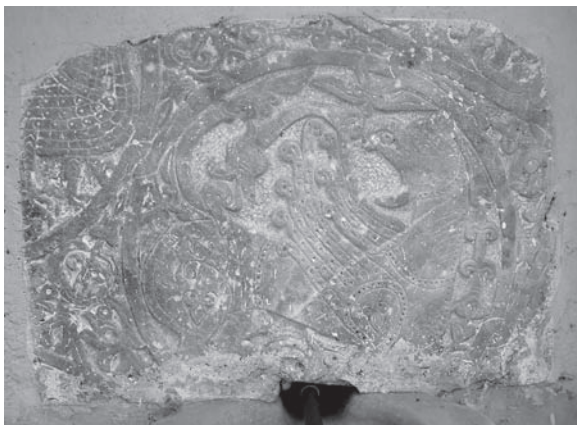
Εικ. 6. Άνω Βόλος. Ναός Επισκοπής. Τμήμα Πλάκας.

Εικ. 7. Άνω Βόλος. Ναός Επισκοπής. Τμήματα πλάκας.

Εικ. 8. Πορταριά. Μονή Νέας Πέτρας. Ναός Προδρόμου. Τμήμα πλάκας εντοιχισμένο στη νότια όψη.

Εικ. 9. Πορταριά. Μονή Νέας Πέτρας. Ναός Προδρόμου. Τμήμα πλάκας εντοιχισμένο σε κρήνη της αυλής.

Εικ. 10. Πορταριά. Μονή Νέας Πέτρας. Ναός Προδρόμου. Τμήμα πλάκας εντοιχισμένο σε αναλημματικό τοίχο της αυλής.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΥΠΑΠΑΝΤΗΣ ΣΤΑ ΜΕΤΕΩΡΑ*

Γεώργιος Πανταζής, Ευαγγελία Λάμπρου, † Δημήτριος Σοφιανός

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η ιερά μονή της Υπαπαντής είναι ένα από τα παλαιότερα σωζόμενα μοναστήρια των Μετεώρων. Βρίσκεται κτισμένη σε ένα σπήλαιο απότομου βράχου (εικ. 1), βόρεια της Μονής Μεγάλου Μετεώρου, σε υψόμετρο 466μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Ιδρύθηκε, σύμφωνα με ιστορικές πηγές, κατά το έτος 1366-1367 από τον Πρώτο της Σκήτης Σταγών και καθηγούμενο της μονής της Θεοτόκου της Δούπιανης Νείλο, ο οποίος υπήρξε μία από τις μεγαλύτερες ηγετικές και δημιουργικές μορφές του μετεωρίτικου μοναχισμού. Τα στοιχεία αυτά καταγράφονται στην επιγραφή που ευρέθη πάνω από την είσοδο του νάρθηκα του ναού (εικ. 2)¹.

Η μονή άρχισε να παρακμάζει στις αρχές της τουρκικής κυριαρχίας και γνώρισε νέα άνθηση κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή αυξήθηκαν οι μοναχοί, αλλά και τα κτήματα που ανήκαν σ' αυτήν. Την ίδια περίοδο η μονή ζήτησε και παρέλαβε από την επισκοπή Σταγών το ερημωμένο παλαιό μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου. Το 1809 όταν και άλλες μονές υπέστησαν καταστροφές η μονή εγκαταλείφθηκε και τα αρχεία και τα σκεύη της μεταφέρθηκαν στη μονή Μεγάλου Μετεώρου, όπου φυλάσσονται έως και σήμερα.

Η προσέγγιση της μονής παλαιότερα επιτυγχανόταν δύσκολα, με τη βοήθεια ξύλινης κλίμακας η οποία ήταν διαιρημένη σε τέσσερα τμήματα λόγω της ανωμαλίας του βράχου. Ο τελευταίος που ανέβηκε την ξύλινη σκάλα ήταν το 1911 ο μοναχός του Μεγάλου Μετεώρου Ευγένιος, ο οποίος ανεβαίνοντας για να ανάψει τα κανδήλια του ναού γκρεμίστηκε στο κενό μαζί με τη φθαρμένη σκάλα².

Η μονή έμεινε για χρόνια κλειστή έως ότου ο Μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών Πολύκαρπος φρόντισε για την κατασκευή λαξευτής σκάλας η οποία κατέστησε δυνατή την εύκολη και ακίνδυνη πρόσβαση. Η πτώση ενός μεγάλου τμήματος βράχου, λόγω διαβρώσεως τον Μάρτιο του 1948, συντέλεσε στο να γίνει εύκολη η πρόσβαση³. Η μονή σήμερα (2006) είναι ακατοίκητη και αποτελεί μετόχι του Μεγάλου Μετεώρου. Με την πρωτοβουλία και την

---

* Οι συγγραφείς ευχαριστούν θερμά τον Καθηγούμενο της μονής Μεγάλου Μετεώρου Πανοσιολογιότατο Αρχιμανδρίτη π. Αθανάσιο, για την παραχώρηση της σχετικής άδειας για την πραγματοποίηση των μετρήσεων αλλά και τον υπάλληλο της Μονής Μεγάλου Μετεώρου κ. Ευάγγελο Μουτούρη, για την πολύτιμη βοήθειά του κατά την πραγματοποίηση των μετρήσεων.

1. Βέης 1909α-β.

2. Σοφιανός 1990.

3. Θεοτέκνη μοναχή, 1978.

προσωπική επίβλεψη του δραστήριου ηγούμενου, γέροντα Αθανασίου, έχει αναπαλαιωθεί και αναστηλωθεί κατά τρόπο υποδειγματικό.

Οι απόψεις για την ονομασία της μονής δίστανται. Στην επιγραφή του 1367 μ.Χ. αναφέρεται ως ναός της Αναλήψεως (**εικ. 2**), ενώ σε ιστορικά κείμενα του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα μνημονεύεται ως μονή της Υπαπαντής. Το όνομα της Υπαπαντής διατηρεί έως σήμερα και εορτάζει στις 2 Φεβρουαρίου.

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Η γεωμετρική τεκμηρίωση της μονής της Υπαπαντής έγινε εφαρμόζοντας γεωδαιτικές μεθόδους μέτρησης και επεξεργασίας. Αποβλέπει αφενός στον προσδιορισμό της θέσης της μονής στον ελλαδικό και στον παγκόσμιο χώρο και αφετέρου στη δημιουργία των απαραίτητων διαγραμμάτων τεκμηρίωσης.

Υπολογίστηκαν με δορυφορικές μετρήσεις GPS (Global Positioning System) οι συντεταγμένες της μονής στο Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς (ΕΓΣΑ '87) ($x = 296798\text{m}$, $y = 4400586\text{m}$) και το ορθομετρικό της υψόμετρο $H = 466\text{m}$. Υπολογίστηκαν επίσης οι γεωδαιτικές συντεταγμένες ($\varphi = 39^\circ 44' 00''$, $\lambda = 21^\circ 37' 55''$) στο παγκόσμιο γεωδαιτικό σύστημα αναφοράς (World Geodetic System - WGS '84).

Τα διαγράμματα της γεωμετρικής τεκμηρίωσης που παρήχθησαν είναι:

- Η οριζόντια τομή (κάτοψη) του ναού (**εικ. 3**).
- Η οριζόντια τομή (κάτοψη) του κτιρίου των κελιών, της αποθήκης και του εσωτερικού του σπηλαίου (**εικ. 4**).
- Το τοπογραφικό διάγραμμα του περιβάλλοντος χώρου του ναού.
- Η βόρεια όψη του ναού και των κελιών (**εικ. 5**).

Τα σημεία λεπτομερειών, που αποτυπώθηκαν τόσο στον εσωτερικό όσο και στον εξωτερικό χώρο, αποδίδουν αναλυτικά την κάτοψη του ναού, των παράπλευρων κτιρίων, του κλιμακοστασίου καθώς και την βόρεια όψη του ναού και των κελιών. Η λήψη των σημείων λεπτομερειών για την αποτύπωση της οριζόντιας τομής έγινε στο ύψος που αντιστοιχεί στο μέσο περίπου των ανοιγμάτων των κτιρίων. Για τις παραπάνω μετρήσεις χρησιμοποιήθηκε ο ψηφιακός γεωδαιτικός σταθμός TCR303 της εταιρίας Leica. Η τελική ακρίβεια των συντεταγμένων x , y για κάθε σημείο είναι της τάξης των $\pm 5\text{mm}$.

Ο ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΚΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Με τον όρο «αστρονομικός προσανατολισμός του ναού» ορίζεται ο προσανατολισμός της διεύθυνσης του βασικού κατά μήκος άξονα κατασκευής του ναού ως προς τον αστρονομικό Βορρά. Ως «βασικός κατά μήκος άξονας» του ναού ορίζεται το ευθύγραμμο τμήμα που διέρχεται από το μέσο της εισόδου του κυρίως ναού (σημείο 1) και το μέσο του ανοίγματος της κόγχης του ιερού βήματος (σημείο 2) (**εικ. 6**).

Ο προσδιορισμός του αστρονομικού προσανατολισμού του ναού, έγινε με μετρήσεις προς τον Πολικό Αστέρα. Για τις μετρήσεις αυτές χρησιμοποιήθηκε ο ολοκληρωμένος γεωδαιτικός σταθμός Leica TDM 5000 ο οποίος συνδέεται με τον δέκτη Trimble 4000 DL του συ-

στήματος GPS, προκειμένου να καταγράφεται και ο ακριβής παγκόσμιος συντονισμένος χρόνος UTC για κάθε μέτρηση, ο οποίος είναι απαραίτητος στους υπολογισμούς⁴.

Αφού προσανατολίστηκε ως προς τον αστρονομικό βορρά το διάγραμμα της κάτοψης του ναού, προσδιορίστηκε το αστρονομικό αζιμούθιο του βασικού κατά μήκος άξονα του ναού. Δηλαδή η δεξιόστροφη γωνία που σχηματίζει ο αστρονομικός βορράς με την ευθεία 1-2.

Το αστρονομικό αζιμούθιο του άξονα του ναού υπολογίστηκε ίσο με $110^{\circ} 40'$ με αβεβαιότητα $\pm 3'.5$. Η αβεβαιότητά του εξαρτάται από την αβεβαιότητα προσδιορισμού του αστρονομικού αζιμούθιου της αρχικής διεύθυνσης, την αβεβαιότητα των συντεταγμένων x, y και την απόσταση των δύο σημείων (1) και (2), που ορίζουν τον άξονα.

Από το διάγραμμα της κάτοψης του ναού, διαπιστώθηκε ότι το άνοιγμα στην κόγχη του ιερού βήματος, έχει διαφορετικό προσανατολισμό από αυτόν του βασικού κατά μήκος άξονα. Έτσι υπολογίστηκε και το αστρονομικό αζιμούθιο της χαρακτηριστικής διεύθυνσης, που ορίζεται από το μέσο της αγίας τράπεζας (σημείο 3) και το μέσο του ανοίγματος της κόγχης του ιερού βήματος (σημείο 2), και βρέθηκε ίσο με $91^{\circ} 16'$ με αβεβαιότητα $\pm 15'$.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Προκειμένου να γίνει η χρονολόγηση του ναού και ο προσδιορισμός του αγίου στον οποίο αυτός αρχικά αφιερώθηκε, εκτός από τη γεωμετρική τεκμηρίωσή του και τον υπολογισμό του αστρονομικού προσανατολισμού του που προηγήθηκαν, απαιτούνται επίσης⁵:

- Ο γεωμετρικός προσδιορισμός του αισθητού οριζοντα, που βρίσκεται «μπροστά» από το ναό.
- Ο προσδιορισμός της φαινόμενης πορείας του ήλιου από το χώρο του ναού για διάφορες ημερομηνίες και έτη.

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΣ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΡΙΟΓΡΑΜΜΗΣ ΤΟΥ ΑΙΣΘΗΤΟΥ ΟΡΙΖΟΝΤΑ

Ως αισθητός οριζοντας ενός μνημείου από κάποιο σημείο, ορίζεται η προβολή στην ουράνια σφαίρα του συνόλου των ορεινών όγκων ή των κτισμάτων, που βρίσκονται στη διεύθυνση των χαρακτηριστικών γραμμών του μνημείου και εμποδίζουν την ορατότητα του παρατηρητή, που βρίσκεται στη θέση αυτή, προς την ουράνια σφαίρα και τα ουράνια σώματα (ήλιο, αστέρια)⁶.

Σύμφωνα με την παράδοση η θέση της αγίας τράπεζας, ο προσανατολισμός του ιερού βήματος και των παραθύρων του, επιλέγονται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η δέσμη του ηλιακού φωτός να «πέφτει» πάνω στην αγία τράπεζα κατά τη διάρκεια τέλεσης της θείας λειτουργίας, φωτίζοντας άμεσα τα προσφερόμενα δώρα, τη στιγμή κατά την οποία αυτά αφιερώνονται στο

4. Λάμπρου 2003.

5. Πανταζής 2002.

6. Πανταζής 2002.

Θεό⁷. Η ανατολή όμως του ήλιου, όπως γίνεται αντιληπτή από το χώρο του ναού, σχετίζεται άμεσα με τον αισθητό ορίζοντα που βρίσκεται «μπροστά» από αυτόν.

Η απεικόνιση της μορφής του αισθητού ορίζοντα είναι μια γραμμή που παριστάνεται σε ένα διάγραμμα αζιμουθίου και γωνίας ύψους. Η γραμμή αυτή πρέπει να αναχθεί ώστε το διάγραμμα να απεικονίζει τη φαινόμενη θέση της από το μέσο της αγίας τράπεζας.

Ο ορίζοντας του ναού αποτελείται από ένα λόφο που βρίσκεται σε απόσταση περίπου 550μ. και έναν πολύ κοντινό βράχο σε απόσταση μόλις 20μ. Οι μετρήσεις (οριζόντιες γωνίες, γωνίες ύψους) για τον προσδιορισμό της οριογραμμής του αισθητού ορίζοντα πραγματοποιήθηκαν με το γεωδαιτικό σταθμό Leica TCR 303. Η αβεβαιότητα προσδιορισμού κάθε σημείου της οριογραμμής είναι ίση με $\pm 2'.5$ για τον «κοντινό ορίζοντα» (βράχος) και $\pm 0'.8$ για τον «μακρινό» (λόφος).

Στην **εικ. 7** παρουσιάζεται το διάγραμμα της οριογραμμής του αισθητού ορίζοντα, ενώ στην **εικ. 8** εμφανίζεται η φωτογραφική τεκμηρίωσή του.

ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΦΑΙΝΟΜΕΝΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΗΛΙΟΥ

Ο ήλιος, όπως ήδη αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο, έχει ιδιαίτερη σημασία για την χριστιανική θρησκεία.

Από τον ήλιο εκπορεύεται το φως ως πηγή ζωής και είναι σύμβολο του Χριστού, του νοητού «Ηλίου της δικαιοσύνης»⁸. Επίσης ιδιαίτερη σημασία για την χριστιανική θρησκεία έχει η θέση του ήλιου την τρίτη ώρα που αντιστοιχεί περίπου στην ενάτη πρωινή ώρα. Είναι σχεδόν η στιγμή που ολοκληρώνεται η διαδικασία του μυστηρίου της θείας ευχαριστίας κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας⁹.

Είναι λοιπόν απαραίτητο να υπολογιστεί η θέση και η πορεία του ήλιου ο οποίος φωτίζει την αγία τράπεζα σε χαρακτηριστικές ημερομηνίες.

Ο προσδιορισμός της φαινόμενης πορείας του ήλιου για συγκεκριμένες ημερομηνίες, πραγματοποιήθηκε με την βοήθεια κατάλληλου προγράμματος προσομοίωσης της ουράνιας σφαίρας¹⁰.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο ναός, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία και τις μαρτυρίες, ήταν αφιερωμένος στην Υπαπαντή ή στην Ανάληψη του Κυρίου υπολογίστηκαν αρχικά πορείες του ήλιου για τις ημέρες που εορτάζονται τα γεγονότα αυτά για διάφορα έτη. Επίσης προσδιορίστηκαν πορείες του ήλιου και σε άλλες χαρακτηριστικές ημερομηνίες που σχετίζονται με τη ζωή και τη δράση του Χριστού, όπως τα Χριστούγεννα, το Πάσχα και η Μεταμόρφωση του Σωτήρος.

ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΕΤΟΥΣ ΚΤΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΦΙΕΡΩΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Σύμφωνα με την εφαρμοζόμενη μεθοδολογία, για να προσδιοριστεί η ημερομηνία θεμε-

7. Ποταμιάνος 2000.

8. Migne 1863.

9. Ποταμιάνος 2000.

10. Marriott 1992-2003.

λίωσης του ναού πρέπει να πληρείται η ακόλουθη συνθήκη: πρέπει να προσδιοριστεί η πορεία του ήλιου, η οποία συναντά ακριβώς ή απέχει την ελάχιστη απόσταση από το σημείο τομής της γραμμής του αισθητού ορίζοντα με τον βασικό κατά μήκος άξονα ή με την χαρακτηριστική διεύθυνση του ναού¹¹.

Εξετάστηκε και για τις δύο διευθύνσεις (βασικός κατά μήκος άξονας (1-2), χαρακτηριστική διεύθυνση (3-2) η περίπτωση να συνδέεται ο προσανατολισμός του ναού με την εορτή της Υπαπαντής (2 Φεβρουαρίου) για διάφορες χρονολογίες (έτη), σχεδιάζοντας τις πορείες του ήλιου στο διάγραμμα όπου απεικονίζονται:

- η οριογραμμή του αισθητού ορίζοντα
- η γραμμή του βασικού άξονα και
- η γραμμή της χαρακτηριστικής διεύθυνσης.

Διαπιστώθηκε ότι καμία από τις πορείες αυτές δεν πληροί τη βασική συνθήκη.

Σχεδιάζοντας κατόπιν τις πορείες του ήλιου για τις ημερομηνίες εορτής της Ανάληψης του Κυρίου για τα έτη 1351-1367, προέκυψε ότι η πορεία του ήλιου για την ημέρα εορτής της Αναλήψεως του 1357, που είναι η 18^η Μαΐου, συναντά, και μάλιστα την τρίτη ώρα, το σημείο τομής της χαρακτηριστικής διεύθυνσης, με τον κοντινό ορίζοντα (εικ. 9). Έτσι συμπεραίνεται ότι ο ναός είναι αφιερωμένος στην Ανάληψη του Κυρίου και θεμελιώθηκε το 1357. Η εύρεση της ημέρας εορτής της Αναλήψεως (κινητή εορτή) για το έτος 1357 έγινε χρησιμοποιώντας τα Πασχάλια για την περίοδο αυτή¹².

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

- Πεδίο έρευνας της εργασίας αυτής αποτέλεσε η Μονή της Υπαπαντής στα Μετέωρα.
- Χρησιμοποιώντας κατάλληλες μεθόδους μέτρησης και επεξεργασίας με σύγχρονα ψηφιακά γεωδαιτικά όργανα, παρήχθησαν τα τοπογραφικά διαγράμματα τεκμηρίωσης του ναού και του περιβάλλοντος χώρου. Έτσι πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά η ορθή και ακριβής καταγραφή των γεωμετρικών χαρακτηριστικών του (θέση, προσανατολισμός, διαστάσεις).
- Τα ερωτήματα που τέθηκαν είναι, πότε θεμελιώθηκε η μονή και αν οι κτήτορες της την αφιέρωσαν στην Υπαπαντή του Κυρίου, όπου και μέχρι σήμερα εορτάζει ή σε άλλη εορτή. Χρησιμοποιώντας:
  - το αστρονομικά προσανατολισμένο ψηφιακό διάγραμμα της κάτοψης του ναού
  - τα γεωμετρικά στοιχεία της οριογραμμής του αισθητού ορίζοντα όπως αυτός είναι ορατός από το μέσο της αγίας τράπεζας
  - τη θέση του ήλιου σε διάφορες ημερομηνίες

προσδιορίστηκε:

- το 1357 μ.Χ ως έτος κτίσης της μονής
- η αφιέρωση του ναού στην Ανάληψη του Κυρίου.

Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνει τις ιστορικές πηγές που καταγράφουν ως έτος κτίσης το 1366-1367. Είναι πιθανόν η θεμελίωση του ναού και η έναρξη των εργασιών να έγινε το

11. Πανταζής 2002.

12. Parise 1982.

1357 και η αποπεράτωση και αγιογράφηση του να ολοκληρώθηκε το 1366 – 1367, όπως αναφέρεται στη σχετική επιγραφή (εικ. 2).

Διαπιστώθηκε επίσης ότι οι κτήτορες της μονής για τον προσανατολισμό της δεν χρησιμοποίησαν το βασικό κατά μήκος άξονά της αλλά τη χαρακτηριστική διεύθυνση που ορίζεται από το μέσο της αγίας τράπεζας, η οποία βρίσκεται έκκεντρα τοποθετημένη ως προς τη γεωμετρία του ναού, και το μέσο του παραθύρου στην κόγχη του ιερού βήματος. Αυτό δικαιολογείται αν λάβει κανείς υπόψη του τη μορφολογία του βράχου. Ο βράχος, όπως προκύπτει από τη γεωμετρική τεκμηρίωση, περιόριζε τη χωροθέτηση και τη στροφή του ναού σε άλλες διευθύνσεις. Η ύπαρξη του βραχώδους ορίζοντα σε μικρή απόσταση μπροστά από το ναό, περιόριζε αρκετά το φωτισμό του από τις ακτίνες του ήλιου, οι οποίες ήταν απαραίτητο να φωτίζουν την αγία τράπεζα και μάλιστα την συγκεκριμένη ημερομηνία εορτής του ναού.

- Η εργασία αναδεικνύει τη συμβολή της Γεωδαισίας και της Γεωδαιτικής Αστρονομίας στον προσδιορισμό και την ερμηνεία του προσανατολισμού χριστιανικών ναών και συμβάλλει στη χρονολόγησή τους με μια ανεξάρτητη μεθοδολογία.

SUMMARY

THE DATING OF THE CATHOLIKON
OF THE ASCENSION MONASTERY, METEORA

George Pantazis, Evangelia Lambrou, Dimitrios Sofianos

This paper presents the geometric documentation and the determination of the erection date of the catholicon of the Ascension Monastery, Meteora, using a new methodology. The study was carried out using geodetic and astrogeodetic methods.

The study begins with historical data related to the church and the monastery from its foundation till nowadays. Then the astronomical and geodetic measurements are analysed.

The astronomical oriented plan, as well as the diagram of the North façade of the church is done by using modern geodetic instruments. These plans provide all the geometric details of the church with a precision of some mm. The accurate position of the church on the earth surface is determined by the calculation of its coordinates φ , λ in World Geodetic System WGS '84 and x , y in the Hellenic Geodetic Reference System. Also, the orthometric height of the church above the mean sea level is determined.

According to the applied new essential methodology which uses the orientation of the church, the following conclusion is drawn:

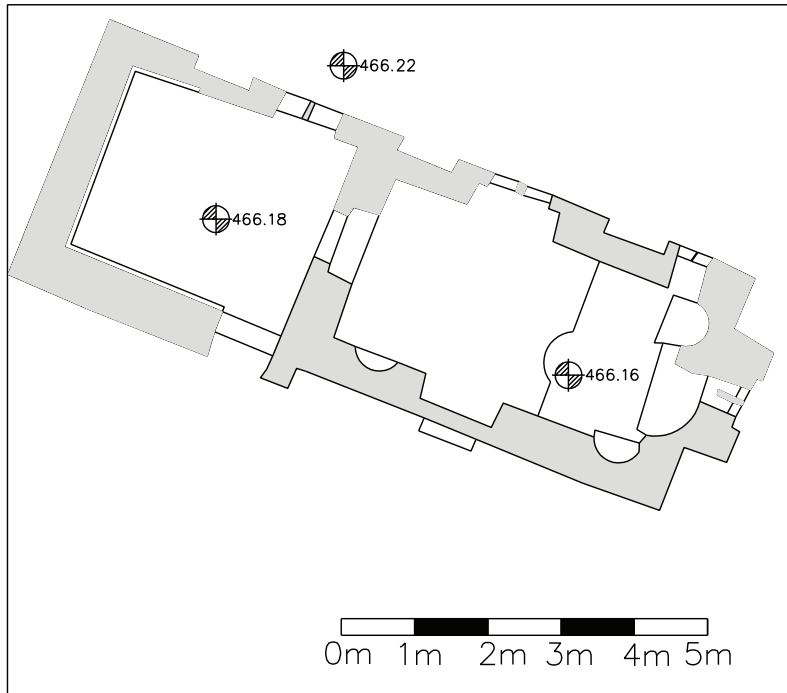
- The church is dedicated to the Ascension of the Lord.
- The church was erected in 1357 A.D.

The above results are in accordance to the historical data.

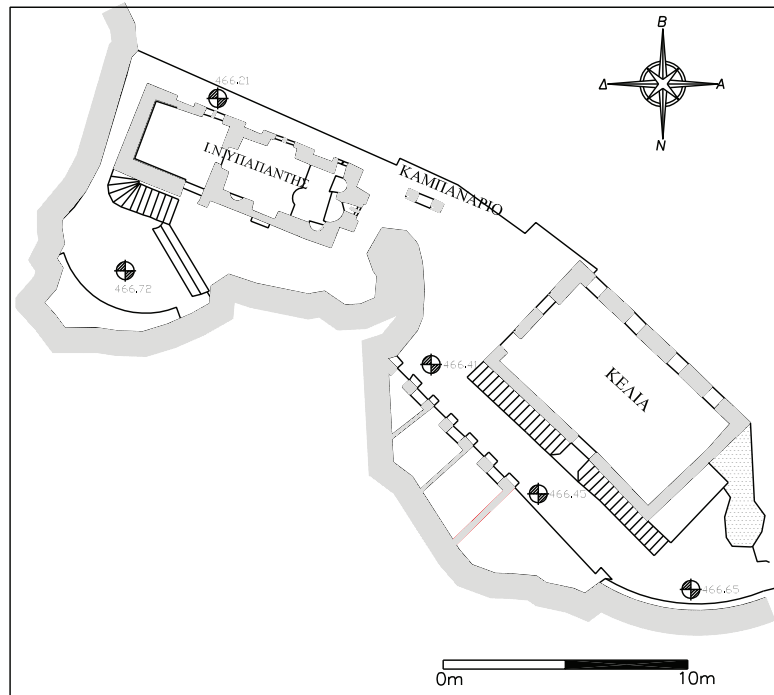
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βέης Ν., 1909α. Σύνταγμα επιγραφικών μνημείων Μετεώρων και της περίξ χώρας, μετά σχετικών αρχαιολογημάτων, *Περιοδικό Βυζαντίς* 1, 562-581.
- Βέης Ν., 1909β. Συμβολή εις την ιστορίαν των Μονών των Μετεώρων, *Περιοδικό Βυζαντίς* 1, 236μστ–236νε.
- Θεοτέκνη Μοναχή, 1978. *Το Πέτρινο Δάσος των Μετεώρων*. Ι.Μ. Αγίου Στεφάνου.
- Λάμπρου Ε., 2003. *Ανάπτυξη Μεθοδολογίας Αστρογεωδαιτικών Προσδιορισμών με Ψηφιακά Γεωδαιτικά Όργανα*, Αθήνα, (αδ. διδ. διατριβή).
- Marriott Chris., 1992-2003. *Skymap Pro Version8*.
- Migne P.J., 1863. *Patrologia Graeca* 1, 724-737.
- Νούσια Μ., 2004. *Ο προσανατολισμός του ναού της Υπαπαντής στα Μετέωρα*, Αθήνα, (αδ. διπλ. εργασία).
- Πανταζής Γ., 2002. Διερεύνηση του προσανατολισμού μνημείων με γεωδαιτικές και αστρονομικές μεθόδους (Εφαρμογή στα Μετέωρα), Αθήνα, (αδ. διδ. διατριβή).
- Parise F. (επιμ.), 1982. *The Book of Calendars*, New York.
- Ποταμιάνος Ι., 2000. *Το φως στη βυζαντινή εκκλησία*, Θεσσαλονίκη.
- Σοφιανός Δ.Ζ., 1990. *Μετεώρα. Οδοιπορικό, Ιερά Μονή Μεγάλου Μετεώρου*.

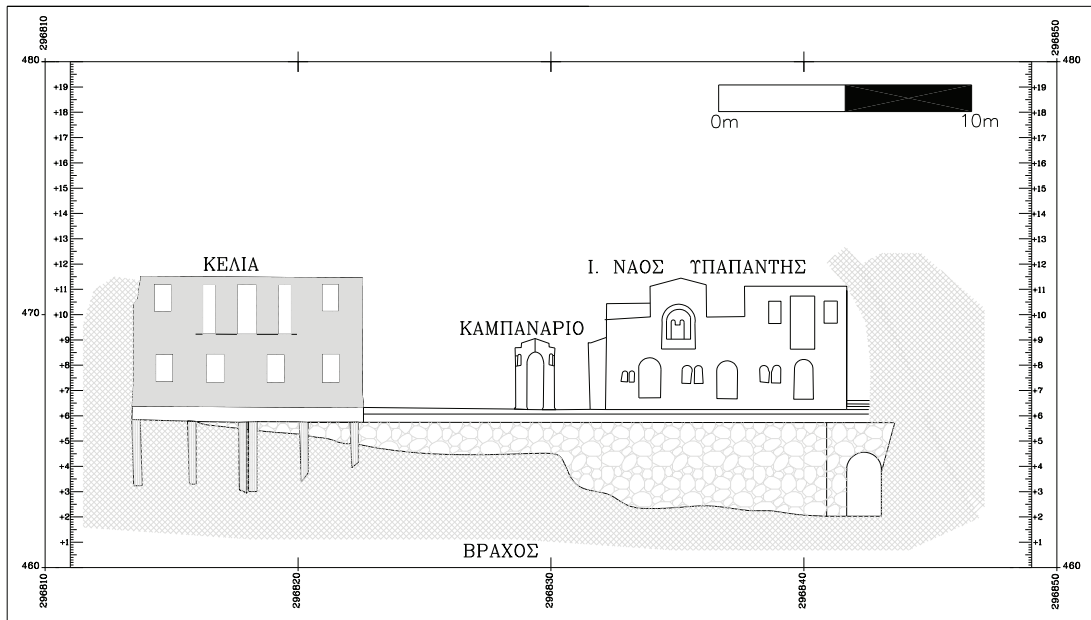

Εικ. 3. Κάτοψη ναού.

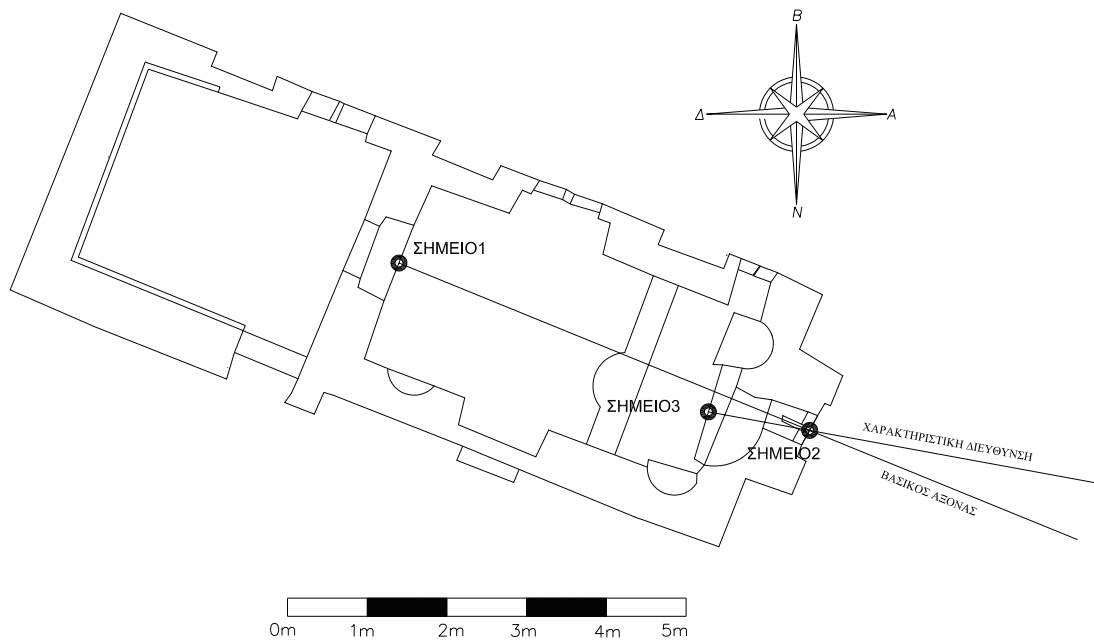

Εικ. 4. Κάτοψη ναού και κελιών [Νούσια, 2004].

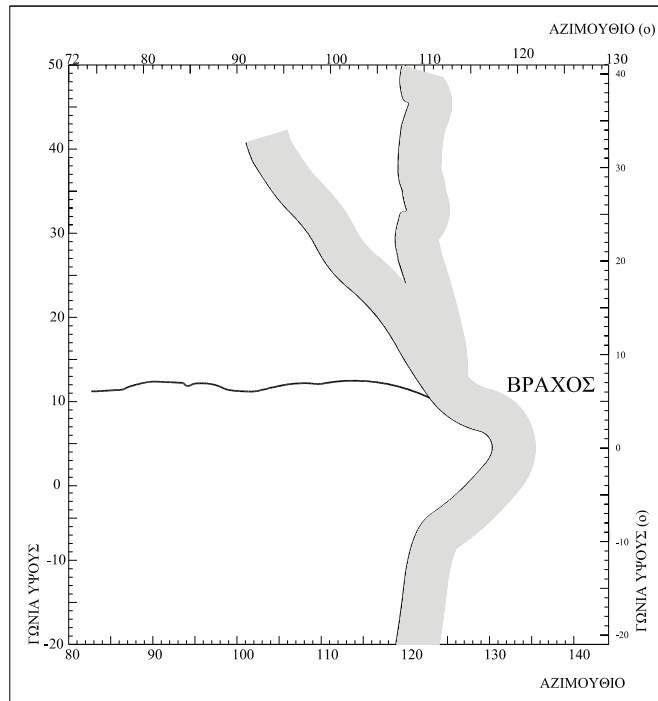

Εικ. 5. Διάγραμμα της βόρειας όψης του ναού και των κελιών [Νούσια, 2004].

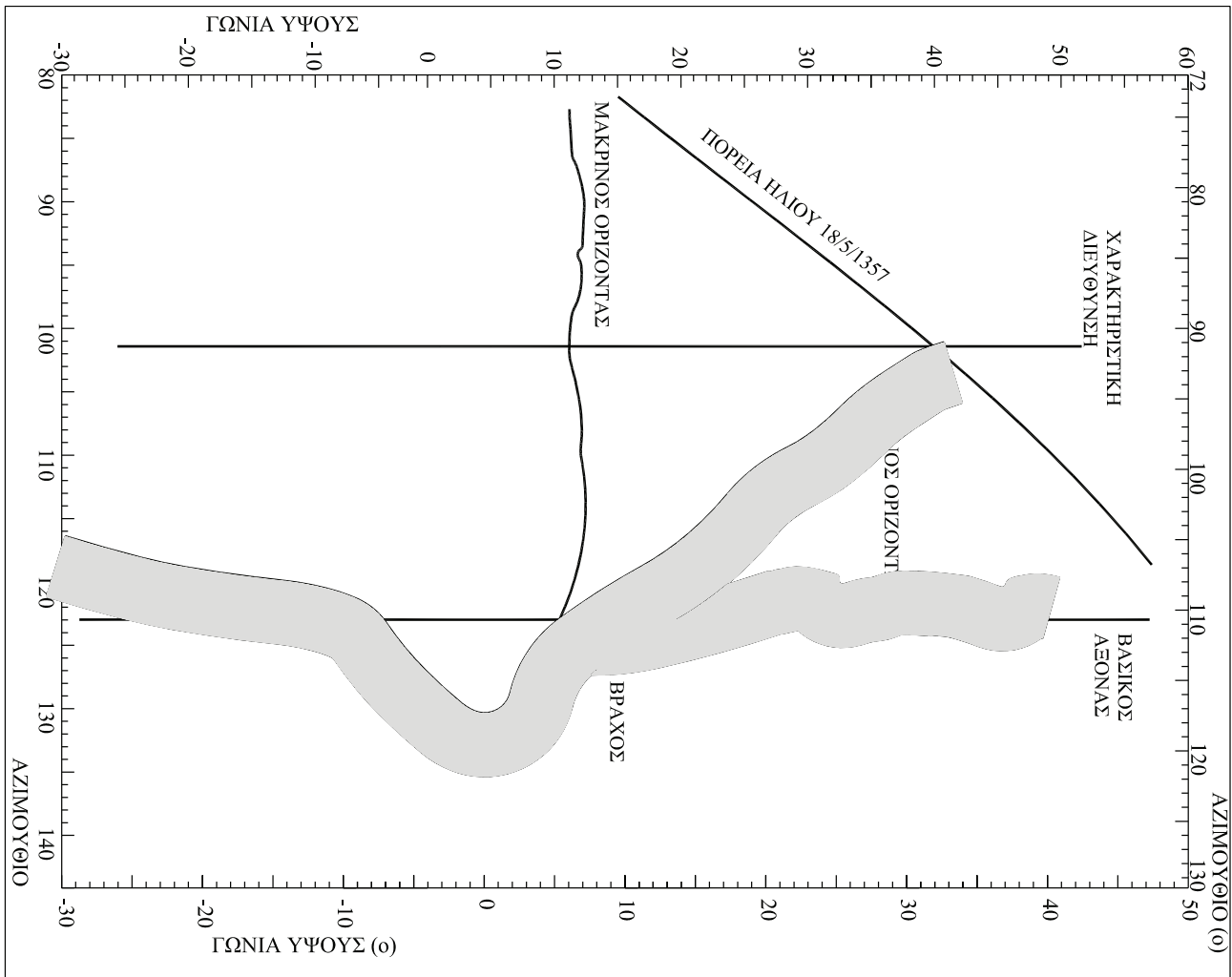
Εικ. 6. Ορισμός του βασικού κατά μήκος άξονα και της χαρακτηριστικής διεύθυνσης του ναού.

Εικ. 7. Οριογραμμή αισθητού ορίζοντα.

Εικ. 8. Φωτογραφική τεκμηρίωση οριογραμμής αισθητού ορίζοντα.

Εικ. 9. Σύνθετο διάγραμμα της οριογραμμής του αισθητού ορίζοντα, της πορείας του ήλιου, του βασικού κατά μήκους άξονα και της χαρακτηριστικής διεύθυνσης για τις 18 Μαΐου 1357 [Νούσια, 2004].

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΜΗΜΑΤΩΝ ΚΑΣΤΡΟΥ ΦΑΝΑΡΙΟΥ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ 2002-2005

Ιωάννης Ε. Βλαχαστέργιος

ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Το κάστρο Φαναρίου είναι κτισμένο σε μια φυσικά οχυρή θέση¹, βορειοανατολικά από την σημερινή ομώνυμη κωμόπολη και μόλις 15χλμ. βορειοδυτικά από την πρωτεύουσα Καρδίτσα.

Η περιοχή όπου έχει κτισθεί ήταν στρατηγικής σημασίας, στα χρόνια του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Βρίσκεται κοντά στην Κοινότητα Πύλης Τρικάλων, μιας από τις δύο ορεινές διαβάσεις της Ηπείρου με τη Θεσσαλία. Το φρούριο ήταν το μόνο που προστάτευε τον θεσσαλικό κάμπο από τα δυτικά και παράλληλα τη βυζαντινή πόλη του Φαναρίου, που ήταν κτισμένη στη θέση του σημερινού οικισμού.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ²

Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, το κάστρο (**εικ. 1**) κτίστηκε στα τέλη του 13ου - αρχές 14ου αι. Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας (1303-1308) πέρασε από τα χέρια των Θεσσαλών τοπικών αρχόντων, στα χέρια του Δεσπότη της Ηπείρου (1333), για να επανέλθει πάλι στους γαιοκτήμονες μετά το 1348, με τη σερβική κυριαρχία στη Θεσσαλία (1348).

Το κάστρο παραμένει ελεύθερο μέχρι το 1444, παρά την κατάληψη της Θεσσαλίας το 1393 από τους Τούρκους. Μετά το 1453 οι Τούρκοι το καθιστούν λόγω της προνομιακής του φυσικής θέσης ορμητήριο, για τον έλεγχο του Θεσσαλικού κάμπου.

Έξω από το φρούριο, βόρεια, υπήρχαν στρατώνες και στάβλοι ιππικού. Όμως μετά την απελευθέρωση (18 Αυγούστου 1881), το φρούριο σταδιακά εγκαταλείπεται και παύει να διατηρεί τον αμυντικό του χαρακτήρα.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Το κάστρο εδράζεται σε βραχώδη λόφο, (**εικ. 2α**), με περιορισμένη έκταση σε υψόμετρο 340μ. περίπου. Πρόκειται για μικρό οχυρό, εκτάσεως 2,6 στρεμμάτων, με τείχος μέσου πλά-

---

1. Παραδείσης 1994.

2. Σδρόλια 1987.

τους 1,80- 2,0μ. του οποίου η περίμετρος φτάνει τα 255μ. περίπου και με εξωτερικό ύψος από 9-13μ. Στην ανώτερη επιφάνειά του διαμορφώνονταν οδοντωτές επάλξεις, με περίδρομο πλάτους 1,20μ. Έχει δύο πύλες εισόδου, ανά μία στη μέση του Νότιου και του Βόρειου τείχους. Η κάτοψή του έχει ακανόνιστο πολυγωνικό σχήμα, σχεδόν επτάπλευρο, (εικ. 2β). Ο περίβολός του ενισχύεται από έξι τετράπλευρους ανισομεγέθεις πύργους που είναι ενσωματωμένοι σ' αυτόν. Είναι τοποθετημένοι δίπλα στις πύλες εισόδου, στις γωνίες του τείχους και γενικά σε ευπρόσβλητα σημεία της άμυνας του.

Το τείχος αποτελείται από δύο παρειές (μέσα-έξω) από τις οποίες η εξωτερική διαμορφώνεται με κλίση (σκάρπα) 5%-10% για λόγους καλύτερης ευστάθειας. Οι λίθοι είναι αργιλικής προέλευσης, (αργιλικός ψαμμίτης), και οι γωνίες δομούνται από μεγάλους ημιλαξευμένους γωνιόλιθους (αγκωνάρια).

Το περίγραμμα του παλαιότερου βυζαντινού τείχους είναι κατασκευασμένο από μεγαλύτερους δόμους στη βάση και μικρότερους πιο ψηλά, όπου η τοιχοδομία του γίνεται αμελής αργολιθοδομή με ισχυρό κονίαμα και με παρεμβλλόμενες ενδιάμεσα πλίνθους σε οριζόντιες στρώσεις ή επάλληλα τοποθετημένες σε κατακόρυφους αρμούς. Μικρότεροι λίθοι και θραύσματα συμπληρώνουν τα κενά στις όψεις των τειχών αλλά και γεμίζουν ως αδρανή, τα κενά μεταξύ των παρειών του.

Τα κονιάματα του λιθοδέματος, εσωτερικά είναι πηλοκονιάματα, ενώ εξωτερικά, όπου έχουν βρεθεί, είναι ασβεστοπουζολανικής προέλευσης. Όσον αφορά τα κονιάματα επίχρισης υπάρχουν πολλές επεμβάσεις, οι οποίες φέρουν σύγχυση στον ερευνητή, μας κάνουν επιφυλακτικούς και μας εμποδίζουν να θεωρήσουμε όλο το συγκρότημα ως κτίσμα ορισμένης εποχής.

Σήμερα όλοι οι πύργοι, εκτός του Π6, είναι γεμάτοι από αδρανή, ενώ η χρήση τους δεν έχει μελετηθεί ακόμα.

Στο εσωτερικό του κάστρου σώζονται: κτίριο πυριτιδαποθήκης χωρίς την καμαροσκεπή στέγασή του, υπέργεια δεξαμενή νερού και ερείπια τζαμιού, κάτω από το οποίο υπάρχει υπόγεια δεξαμενή με θολωτή κάλυψη. Σχεδόν όλα τα κτίσματα χρονολογούνται από την περίοδο της οθωμανικής κατοχής (1387-1897).

Οι κακές περιβαλλοντικές συνθήκες διαχρονικά, μαζί με την επέμβαση του ανθρώπινου παράγοντα, όπως η διαρπαγή του οικοδομικού του υλικού από τους κατοίκους της περιοχής, οι οποίοι «λατόμευσαν» από κάθε σημείο του, το έτοιμο υλικό, κατά προτίμηση γωνιόλιθους, για να χτίσουν τα σπίτια τους στο χωριό, και έτσι επιτάχυναν την κατάσταση αποδόμησης του κάστρου.

Αυτή την εικόνα, στο τέλος του 1997, είχε να αναστρέψει η 7^η ΕΒΑ με συστηματικές αναστηλωτικές εργασίες στερέωσης, αποκατάστασης, που εκτελέστηκαν δι' αυτεπιστασίας σε δύο φάσεις. Η πρώτη φάση εργασιών κατά την περίοδο 1-8-1997 μέχρι 31-12-2001 στα πλαίσια των Β' ΚΠΣ (Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης) και η δεύτερη φάση από 1-1-2002 μέχρι 31-12-2005 στα πλαίσια του Γ' ΚΠΣ, με την οικονομική ενίσχυση κατά 25% από Εθνικούς Πόρους και 75% από την Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω του Π.Ε.Π. Περιφέρειας Θεσσαλίας.

Στην παρούσα εισήγηση αναφέρονται συνοπτικά, μόνον οι εργασίες της Β' φάσης του έργου «Στερέωση και αποκατάσταση τμημάτων κάστρου Φαναρίου».

ΟΙ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ³

Α) Αποκατάσταση της πυριτιδαποθήκης (εικ. 3)

Πρόκειται για ορθογώνιο λιθόκτιστο κτίριο, καμαροσκέπαστο, εξωτερικών διαστάσεων $13,50 \times 7,60$ και εσωτερικών $11,20 \times 5,50$ μ. Η είσοδος βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του, είναι τοξωτή, και εκατέρωθεν φέρει από ένα τοξωτό παράθυρο. Στις άλλες τρεις πλευρές της φέρει μόνο μικρά ανοίγματα εξαερισμού 30×30 εκ. ιδιάζουσας μορφής.

Εσωτερικά ενισχύεται από τρία σφενδόνια, διατομής $0,70 \times 0,15$ μ., και ξύλινους ελκυστήρες που στήριζαν τη θολοσκεπή της, η οποία κατέπεσε ολοσχερώς το 1985 από το χιόνι. Απέμειναν οι περιμετρικές τοιχοποιίες, πλήρως αποδομημένες, ενώ από το ξύλινο δάπεδο σώζονται μόνο οι δοκοθήκες στη βάση των εσωτερικών τοιχοποιιών της.

Το πλαίσιο αποκατάστασης της που υλοποιήθηκε περιελάμβανε (εικ. 4):

1. Αποκατάσταση των έξι σφενδονίων στην αρχική τους μορφή [με τμηματική ανακατασκευή τους αλλά και αποσυναρμολόγηση και επανάκτηση όπου απαιτείτο [μέχρι τη στάθμη της γένεσης της θολοσκεπής στα ανατολικά και μέχρι το ύψος των δοκοθηκών στα δυτικά].
2. Ανακατασκευή των κατεστραμμένων τμημάτων των τοίχων μέσα/έξω και συμπλήρωση των τεσσάρων εξωτερικών γωνιών της με λαξευτά λιθοσώματα.
3. Αποκατάσταση των τριών τοξωτών ανοιγμάτων της βόρειας όψης (εισόδου και δύο παραθύρων εκατέρωθεν) με λαξευτούς γωνιόλιθους και σφηνοειδή λιθοσώματα, ως και των παραστάδων τους.
4. Στερέωση των απολήξεων των τοιχοποιιών της και του εναπομείναντος ανατολικού τμήματος της θολοδομίας της, με υδραυλικό κονίαμα.
5. Συμπλήρωση του λιθόστρωτου δαπέδου του βόρειου προστώου της και επιχωμάτωση του εσωτερικού της μέχρι τη στάθμη κάτω από τις δοκοθήκες του παλαιού πατώματος της.

Β) Αποκατάσταση βόρειας πύλης - Τοποθέτηση θυρών Β και Ν πύλης (εικ. 5)

Για την αποκατάσταση της βόρειας πύλης αξιοποιήθηκαν τα εξής τρία στοιχεία:

1. Η εύρεση ίχνους από το λιθόστρωτο κατώφλι της εισόδου.
2. Ο αρμός επέκτασης στην τοιχοποιία που κατασκευάστηκε όταν το άνοιγμα της βόρειας Πύλης τειχίστηκε σε μεταγενέστερη φάση και
3. Η ύπαρξη δοκοθήκης διατομής 20×20 εκ. στην εσωτερική παρειά της ανατολικής και δυτικής τοιχοποιίας. Η εσωτερική παρειά της βόρειας πύλης φτάνει στο ύψος των 2,5μ. από το κατώφλι, βάσει του οποίου έγινε και η διαμόρφωση της στάθμης του φυσικού εδάφους στο εσωτερικό της.

Το πλαίσιο αποκατάστασης που υλοποιήθηκε περιελάμβανε

1. Στερέωση-αποκατάσταση τοπικά της ανατολικής εσωτερικής παρειάς της βόρειας πύλης στις περιοχές όπου της είχαν αφαιρεθεί λιθοσώματα.
2. Αποκατάσταση της δυτικής εσωτερικής παρειάς της, έως το ύψος των 2,5μ., με βάση τα παρακάτω δύο στοιχεία α) Το μήκος της δοκοθήκης που μας επιβεβαιώνει το πλάτος της βόρειας πύλης και β) Την παρειά της μεταγενέστερης τοιχοποιίας τείχισης που βρέθηκε να φράζει τη βόρεια πύλη (δηλαδή με βάση τον αρμό επέκτασης-συμπλήρωσης του τείχους).

3. Βλαχοστεργίος – Σαπουνά – Πλασταρά 1999. Βλαχοστεργίος – Σμύρης 1999.

3. Κατασκευή οριζόντιου υπέρθυρου (κρυφοσενάζ με Φ18) από δώδεκα τετράμετρους ξύλινους στρωτήρες καστανιάς διατομής 15 × 15εκ. «ως εμφανή ξυλότυπο».
4. Την κατασκευή και τοποθέτηση δίφυλλων παραδοσιακών θυρών εισόδου και για τις δύο πύλες, από πελεκητή ξυλεία καστανιάς.
5. Αρμολόγηση μέσα-έξω των επιφανειών του τείχους της βόρειας πύλης και τοποθέτηση λωρίδων φύλλων μολύβδου στους διαχωριστικούς αρμούς.

Γ) Αποκατάσταση και στέγαση υπέργειας δεξαμενής (εικ. 6)

Η δεξαμενή βρίσκεται στο κέντρο περίπου του κάστρου. Είναι ορθογώνια σε κάτοψη, με προσανατολισμό Α-Δ και έχει εξωτερικές διαστάσεις 12,50 × 7,50μ. Στην ανατολική εσωτερική πλευρά της φέρει λιθόκτιστη κλίμακα που οδηγεί στο εσωτερικό της, με δάπεδο στρωμένο με πήλινες πλάκες, διαστάσεων 34 × 28 × 3εκ. Οι εσωτερικές της τοιχοποιίες, πάχους 0,50μ. είναι από συμπαγείς χειροποίητους πλίνθους διαστάσεων 40 × 40 × 5εκ., επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα.

Το πλαίσιο αποκατάστασης που υλοποιήθηκε περιελάμβανε:

1. Αποκατάσταση της υπέργειας περιμετρικής λιθόκτιστης τοιχοποιίας (ανακτήσεις-συμπληρώσεις) στο υπάρχον μέγιστο ύψος της με παρόμοια ημιλαξευτά λιθοσώματα.
2. Αποκατάσταση-συμπλήρωση της εσωτερικής λιθόκτιστης κλίμακας που οδηγεί στο εσωτερικό της δάπεδο, με χρήση παρόμοιων λιθοσωμάτων (μέγεθος - χρώμα - ποιότητα) και χρήση ασβεστοκονιάματος πλούσιο σε τριμμένο κεραμίδι.
3. Συμπλήρωση των κενών του δαπέδου της, σε επιφάνεια έκτασης 4τ.μ., με χειροποίητες πήλινες πλάκες ίδιου χρώματος, διαστάσεων και ποιότητας με τις υπάρχουσες.
4. Συμπλήρωση των επάνω τμημάτων των εσωτερικών πλινθόκτιστων τοιχοποιιών της με χειροποίητες κεραμικές πλίνθους, όμοιες με τις υπάρχουσες.
5. Κατασκευή μόνιμου μεταλλικού στεγάστρου δίρριχτης μορφής με διαφανή επικάλυψη.

Δ) Αποκατάσταση των κλιμάκων στους πύργους Π3 και Π5 (εικ. 7)

Το πλαίσιο αποκατάστασης που υλοποιήθηκε περιελάμβανε:

1. Την ανακατασκευή της κλίμακας, στο βορειοδυτικό δίδυμο ακροπύργιο Π3, σύμφωνα τις τρεις βαθμίδες που αποκαλύφθηκαν στη βάση της, καθώς και τα υπάρχοντα ενσφηνωμένα λιθοσώματα βαθμίδων πάνω στην εσωτερική παρειά του βόρειου τείχους. Ανακτίστηκαν συνολικά 14 βαθμίδες, πλάτους 0,60μ.
2. Την ανακατασκευή της κλίμακας στη βορειοανατολική εσωτερική γωνία του τείχους, όπου ο πύργος Π5, με βάση τις πέντε ανώτερες βαθμίδες της παλιάς κλίμακας που διασώθηκαν, καθώς και τα ενδιάμεσα ενσφηνωμένα λιθοσώματα βαθμίδων πάνω στην εσωτερική παρειά του ανατολικού τείχους.

Ε) Χώρος τζαμιού - Στερέωση τοιχοποιίας και υπόγειας δεξαμενής (εικ. 8)

Στο νότιο εσωτερικό τμήμα του κάστρου σώζονται τα υπολείμματα τοιχοποιιών του τζαμιού, και τμήμα της βάσης του μιναρέ του, που κατέπεσε το 1960. Παραπλεύρως της βάσης του μιναρέ αποκαλύφθηκε μικρή ορθογώνια στέρνα, που επικοινωνούσε με πήλινο αγωγό με τη μεγάλη υπέργεια δεξαμενή βορειότερα και την υπόγεια δεξαμενή στα ανατολικά της.

Ο χώρος του τζαμιού ενσωματώνει προϋπάρχουσες τοιχοδομίες, οι οποίες φαίνεται να είχαν διαφορετικά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά. Το τζαμί σε κάτοψη αποτελείται από ένα ορθογώνιο χώρο, με προστώο ίσως στη δυτική πλευρά και το μιναρέ στη νότια.

Το πλαίσιο αποκατάστασης που υλοποιήθηκε περιελάμβανε:

1. Στερέωση - αποκατάσταση των τοιχοποιιών του περιγράμματος του τζαμιού, όπου υπήρχαν τοπικά κενά στη λιθοδομή και αρμολόγησή των.
2. Ανάδειξη της βάσης έδρασης του μιναρέ και στερέωση των τριών αναβαθμών στη ΝΔ γωνία του περιγράμματός του.
3. Αποχωμάτωση-εσωτερικός καθαρισμός της υπόγειας θολωτής δεξαμενής (σε βάθος 5μ.) και στερέωση της θολοδομίας της εκ των έξω, (με τοποθέτηση βλήτρων μεταξύ των αρμών, συμπλήρωση με τσιβίκια των μεγαλύτερων κενών των αρμών, τοποθέτηση ανοξειδωτου πλέγματος που προσδέθηκε στα βλήτρα ως μανδύας εξωτερικός και ακολούθως στρώσητσιμεντοκονιάματος σ' όλη την επάνω επιφάνειά της). Η νότια όψη της διατηρήθηκε ως είχε, «κατακρημνισμένη», χωρίς συμπληρώσεις.

ΣΤ) Αποκατάσταση επάλξεων και περιδρόμου δυτικού τείχους Π1-Π2-Π3 (εικ. 9)

Στην κορυφή του δυτικού διατειχίσματος μεταξύ των πύργων Π1-Π2 και Π2-Π3 έχουν εντοπισθεί σποραδικά διάδρομος επικοινωνίας (περίδρομος) και ίχνη επάλξεων.

Τα ίχνη του περιδρόμου εντοπίστηκαν σε μήκος 4,40μ. και ύψος 5,50μ. από την εσωτερική στάθμη του εδάφους. Το ολικό πάχος του τείχους όπου εντοπίστηκε ο περίδρομος είναι 1,80μ. και το πάχος των επάλξεων 57εκ. Ο περίδρομος είναι λιθόστρωτος με πλακοειδή λοθωσώματα. Το συμπαγές τμήμα των επάλξεων έχει μήκος 1,10μ. με ενδιάμεσο κενό 58εκ.

Το πλαίσιο αποκατάστασης που υλοποιήθηκε περιελάμβανε:

1. Αποκατάσταση του περιδρόμου μεταξύ των πύργων Π1-Π2 και Π2-Π3, με πλακοειδείς λίθους και αρμολόγημα από υδραυλικό κονίαμα ώστε να μην είναι διαπερατός από τα όμβρια.
2. Αποκατάσταση των επάλξεων στο αντίστοιχο μήκος του ανωτέρω περιδρόμου με βάση το φωτογραφικό αρχειακό υλικό 1907 και 1885, και τα ίχνη των επάλξεων επί του τείχους.

Ζ) Συντήρηση-συμπλήρωση λιθόστρωτων (α) στο εσωτερικό του κάστρου και (β) εξωτερικά της νότιας πύλης (εικ. 10)

Εισερχόμενοι από την νότια πύλη οδηγούμαστε στο εσωτερικό του κάστρου και ανηφορικά, πάνω σ' ένα πλατύ, παλαιό καλντερίμι, πλάτους 4-5μ. Αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος, καταλαμβάνει δε και τον εσωτερικό χώρο της νότιας εισόδου.

Επίσης αποκαλύφθηκε λιθόστρωτος εσωτερικός διάδρομος επικοινωνίας στα δυτικά του χώρου του τζαμιού, κατωφερικός με φορά από βορρά προς νότο, μήκους 16μ. και πλάτους 1μ. Παραπλεύρως βρέθηκε πλακοσπετής αγωγός, πλάτους 0,30μ., με την ίδια κατεύθυνση (από βορρά προς νότο) που διακόπτεται στη νοτιοδυτική γωνία της βάσης του μιναρέ. Η στάθμη του αγωγού βρέθηκε ελαφρώς πιο ψηλά από αυτή του παρακείμενου στα ανατολικά του, καλντεριμιού.

Το πλαίσιο αποκατάστασης που υλοποιήθηκε περιελάμβανε:

1. Αποκατάσταση-συντήρηση με τοπικές συμπληρώσεις όπου απαιτείτο στο εσωτερικό λιθόστρωτο καλντερίμι της νότιας πύλης, όπως και στο καλντερίμι πλάτους 1μ, στα δυτικά του τζαμιού.
2. Κατασκευή νέου λιθόστρωτου, εξωτερικά της Ν πύλης και μέχρι τον εξωτερικό περιμετρικό διάδρομο του κάστρου, με φορά νότια-νοτιοδυτικά και πλάτος ίσο με αυτό της πύλης. Επίσης στη νοτιοδυτική εσωτερική γωνία του κάστρου, σχεδόν σε επαφή με τον πύργο Π1, σώζονται τα θεμέλια ορθογωνικού περιγράμματος δημόσιου χαρακτήρα κτίσματος, άγνω-

στης χρήσης. Το κτίσμα, εποχής της Τουρκοκρατίας, αποτελείται από δύο ισομεγέθεις χώρους, με κύρια είσοδο από τα ανατολικά μέσω αναβαθμών και πλατύσκαλου στο μέσον της ανατολικής πλευράς του, διέθετε δε και δευτερεύουσα είσοδο στο μέσον της βόρειας πλευρά του.

Η) Εξωτερικός ηλεκτροφωτισμός του κάστρου (εικ. 11, 12)

Το πρόγραμμα εργασιών που υλοποιήθηκε, αποτελούσε διακριτό υποέργο, και περιελάμβανε:

Την ηλεκτροδότηση του κάστρου, που γίνεται από το εναέριο δίκτυο χαμηλής τάσης της ΔΕΗ. Η εγκατάσταση ξεκινά από τον Γ.Π.Χ.Τ. (Γενικό Πίνακα Χαμηλής Τάσης), τύπου πύλλαρ. Πρόκειται για μεταλλικό κιβώτιο ηλεκτροφωτισμού, κατάλληλο για τοποθέτηση σε εξωτερικούς χώρους. Το ηλεκτρικό δίκτυο φωτισμού λειτουργεί αυτόματα και οι εντολές on-off που γίνονται από χρονοδιακόπτη.

Οι ιστοί των προβολέων είναι από γαλβανισμένη σιδηροσωλήνα και έχουν ύψος 0,50μ για το φωτισμό του τείχους και 1,20-1,80μ. για το φωτισμό του εδάφους.

Για το φωτισμό του κάστρου χρησιμοποιούνται λαμπτήρες νατρίου NaV-T / 250W των οποίων το φως έχει χρώμα ασπροκίτρινο. Η μέση φωτιστική ένταση στα τείχη ώστε να είναι ορατά από μακριά είναι 60-80 Lux.

Η μελέτη προέβλεπε και το φωτισμό μιας λωρίδας εδάφους, πλάτους περίπου 20μ. κάτω από τα τείχη, ώστε να τονίζεται η έδρασή του, και να φαίνεται ότι το κάστρο ανήκει σ' αυτή. Αυτό έγινε χρησιμοποιώντας λαμπτήρες διαφορετικού χρώματος (τύπου HQI-T 250W με λευκό χρώμα φωτός) για να τονιστεί η διαφορά μεταξύ των τειχών και του εδάφους, η οποία γίνεται ευδιάκριτη πλέον από μακριά, ενώ παράλληλα αναδεικνύεται και το πράσινο που υπάρχει σ' αυτή τη λωρίδα.

Συνολικά για το φωτισμό του κάστρου χρησιμοποιήθηκαν 40 προβολείς SIEMENS τύπου 5NA απλοί και δίδυμοι, ως εξής:

- α) Εικοσιτέσσερις προβολείς 5NA 7482-1SBO για τα τείχη,
- β) Δύο προβολείς, 5NA 7173-2 για το βορειοανατολικό τμήμα του τείχους πίσω από τη συστάδα υψηλών δένδρων που τοποθετήθηκαν μεταξύ τείχους και δένδρων,
- γ) Τρεις προβολείς, 5NA 7472-1PS 62 για το φωτισμό της βορειοανατολικής συστάδας υψηλών δένδρων χρώματος ανοιχτού γκρι για να μην δημιουργείται από μακριά η εντύπωση της ύπαρξης σκοτεινών σημείων και
- δ) Δέκα προβολείς, 5NA 7173-2 για το φωτισμό λωρίδας εδάφους όπου επιτυγχάνεται μέση φωτιστική ένταση επί του εδάφους της τάξης των 50Lux.

Κλείνοντας, την παρούσα εισήγηση, δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε στην προ οκταετίας εικόνα αποδόμησης του κάστρου που αντικρίσαμε, και η οποία είχε φθάσει σε οριακό σημείο. Η εν λόγω εικόνα έχει αλλάξει.

Το πρώτο, ίσως το δυσκολότερο βήμα έγινε το 1998 στο Φανάρι, από την 7η ΕΒΑ, που συνέχισε από το 2002 το επίπονο αναστηλωτικό της έργο για μία ακόμη τετραετία, που ήδη παρουσιάσαμε.

Απομένει στους σημερινούς κατοίκους του Δήμου Ιθώμης, και ίσως μελλοντικούς διαχειριστές του, να αντιληφθούν την πολιτιστική αξία αυτού του μνημείου και να το περιβάλουν με θέρμη και την ανάλογη προσοχή και ενδιαφέρον, ώστε να αναδειχθεί σε πραγματικό πολιτιστικό πόλο έλξης όχι μόνο της γύρω περιοχής αλλά και ολόκληρου του νομού Καρδίτσας και ευρύτερα.

SUMMARY**RESTORATION WORKS
AT THE CASTLE OF FANARI, KARDITSA, 2002-2005***Ioannis E. Vlachostergios*

The paper presents the restoration works carried out by the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities during the period 2002 to 2005.

The castle of Fanari is located 15km northwest of the city of Karditsa on a rocky hill (340m altitude). It occupies an area of 2,6h and is offering a panoramic view of the surrounding area of the Thessaly plain, while in the past it was used to protect the passes to Thessaly from the north. Its perimeter reaches the length of 255m. The thickness of the stonemasonry walls varies from 1.8-2.0m and the external height from 9,0-13m. The castle has a polygonal shape in plan and two gates, one to the south and the other to the north. In between, there are six square towers, in order to protect the sides of the castle which were vulnerable to attacks. The main south gate is flanked by a tower. The castle may be considered as a typical small medieval structure of the late 13th – early 14th century. Within its walls there are a powder magazine, a rectangular shaped open air cistern, and parts of the basement of a mosque.

Before the year 2000 the castle was in a state of great deterioration due to negligence and to serious structural damages. The interventions made can be grouped as following:

1. Restoration of the powder magazine, reconstruction of the northern gate and the installation of a “heavy type” wooden doors on both north and south gates.
2. Conservation of the cistern, in the middle of the castle, and its sheltering with a metallic gabled roof structure covered by polycarbonated transparent sheets.
3. Repair and reconstruction of parts of the staircases leading to the towers and the battlements.
4. Conservation of the second cistern, which is below ground level, and the ruins of the mosque above it.
5. Reconstruction of the castellated battlements along the west side, between the towers Π1-Π2-Π3.
6. Conservation of the existing cobblestone pavements and their filling with new cobbles.
7. External illumination of the castle with special floodlights mounted on iron poles.

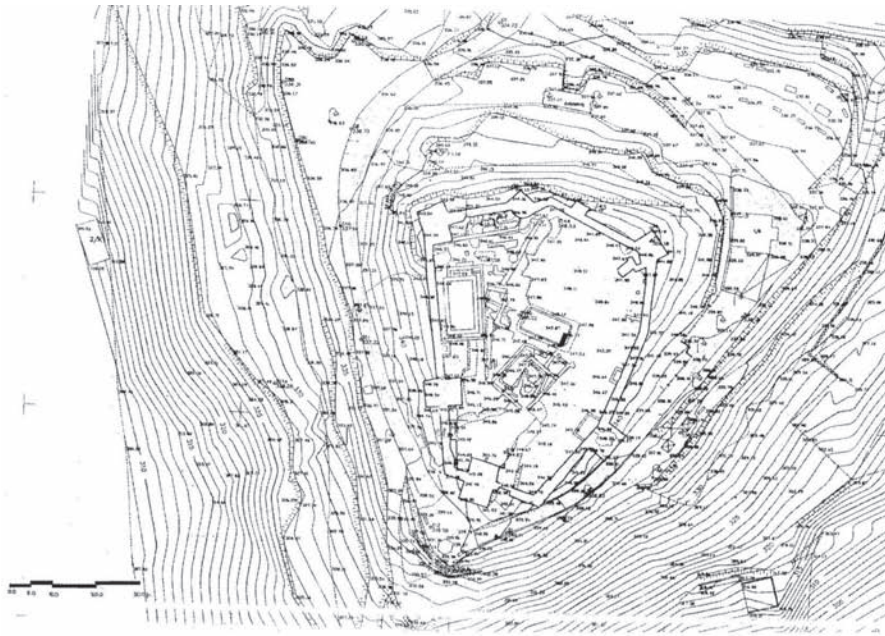
Emphasis was given in the use of both traditional and modern methods and materials. Extensive interventions were required to consolidate and restore the masonry walls. Our interventions involved repair and strengthening techniques such as rejoining, injection, and grouting. Samples of original mortar solutions and joints were chemically and mineralogically analysed in AUTH laboratory. The castle underwent major reconstruction interventions, too.

Hydraulic grouts of high penetrability were designed and applied for the consolidation of the deteriorated and cracked masonry of the walls, whose repairs included joint cleaning and deep pointing.

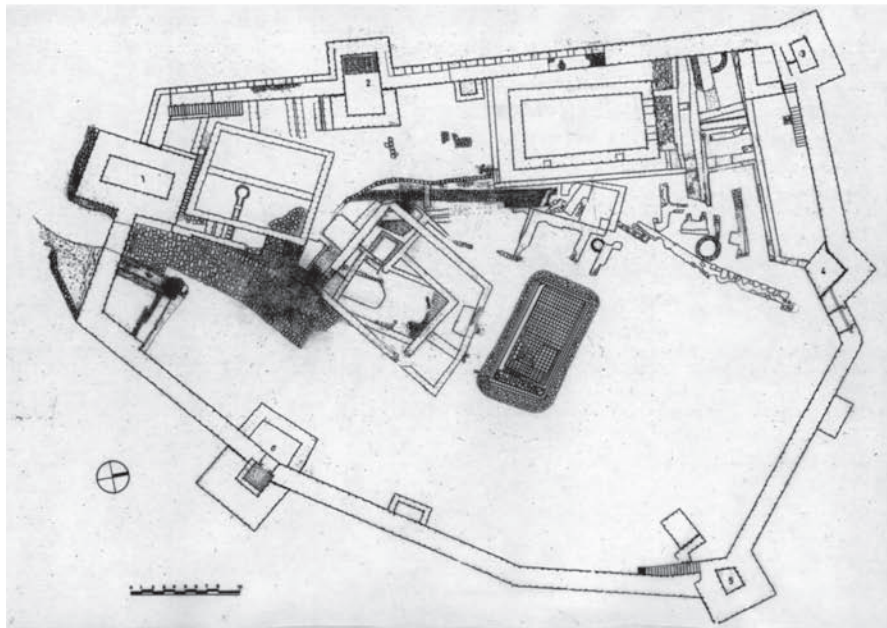

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βλαχοστέργιος Ι. – Σαπουνά Σ. – Πλασταρά Αικ., 1999. *Μελέτη «Συντήρηση-Αποκατάσταση Τμημάτων Κάστρου Φαναρίου Ν. Καρδίτσας»*, Λάρισα.
- Βλαχοστέργιος Ι. – Σμύρης Γ., 1999. *Ανάλυση κονιαμάτων από το κάστρο Φαναρίου στο Ν. Καρδίτσας*, Θεσσαλονίκη, (αδ. διπλ. εργασία).
- Παραδείσης Α., 1994. *Φρούρια και Κάστρα της Ελλάδας 1*, Αθήνα, 117, 174.
- Σδρόλια Στ., 1987. Συμβολή στην ιστορία του Φαναρίου της Καρδίτσας, 1289-1453, *ΘεσΗμ* 12, Λάρισα, 129-144.

α

β

Εικ. 1. α. Τοπογραφικό διάγραμμα του Κάστρου Φαναρίου, β. Κάτοψη του Κάστρου Φαναρίου.

Εικ. 2. Βορειανατολική άποψη του Κάστρου-Ε.Ι.Μ. (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο), Λεύκωμα 36 του Μιχαηλίδη «Souvenir de Thessalie» φ.18.

α

β

γ

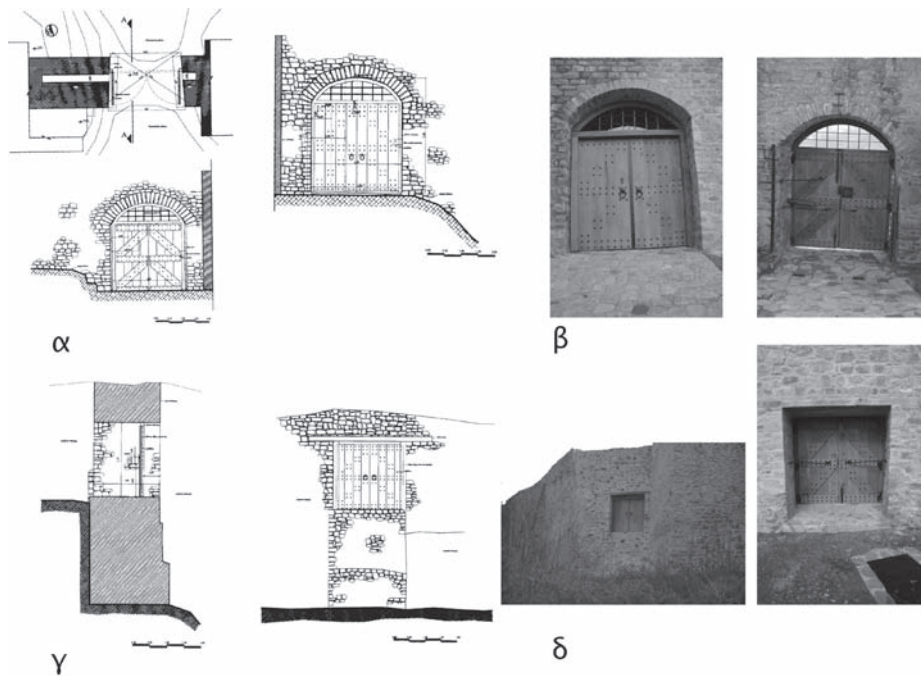
δ

Εικ. 3. α. Πυριτιδαποθήκη-ΒΑ άποψη (πριν), β. Πυριτιδαποθήκη-ΝΔ άποψη (πριν), γ. Πυριτιδαποθήκη-Ανατολική άποψη (πριν), δ. Πυριτιδαποθήκη-Εσωτερική άποψη της βόρειας εισόδου.

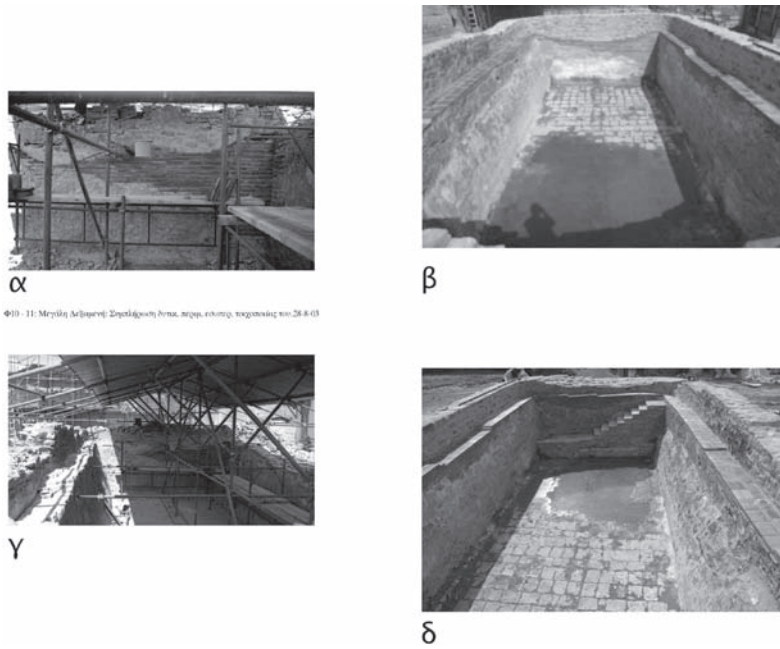

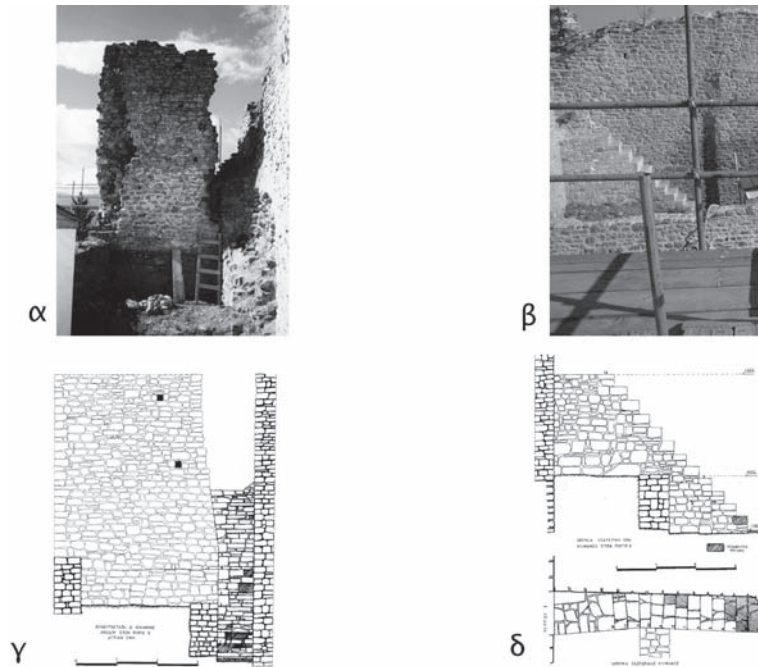
Εικ. 4. α. Πυριτιδαποθήκη-Εσωτερική ΒΑ άποψη (κατά τις εργασίες), β. Πυριτιδαποθήκη-Εσωτερική ΝΔ άποψη (κατά τις εργασίες), γ. Πυριτιδαποθήκη- Εσωτερική ΒΔ άποψη (κατά τις εργασίες), δ. Πυριτιδαποθήκη- ΒΑ άποψη από ψηλά (μετά τις εργασίες).

Εικ. 5. α. Νότια Πύλη: Σχέδια κάτοψης-Εσωτερική και εξωτερική όψη, β. Νότια Πύλη: Εξωτερική όψη-Εσωτερική όψη, γ. Βόρεια Πύλη: Σχέδια τομής και εξωτερικής όψης, δ. Βόρεια Πύλη: Εξωτερική-Εσωτερική όψη.

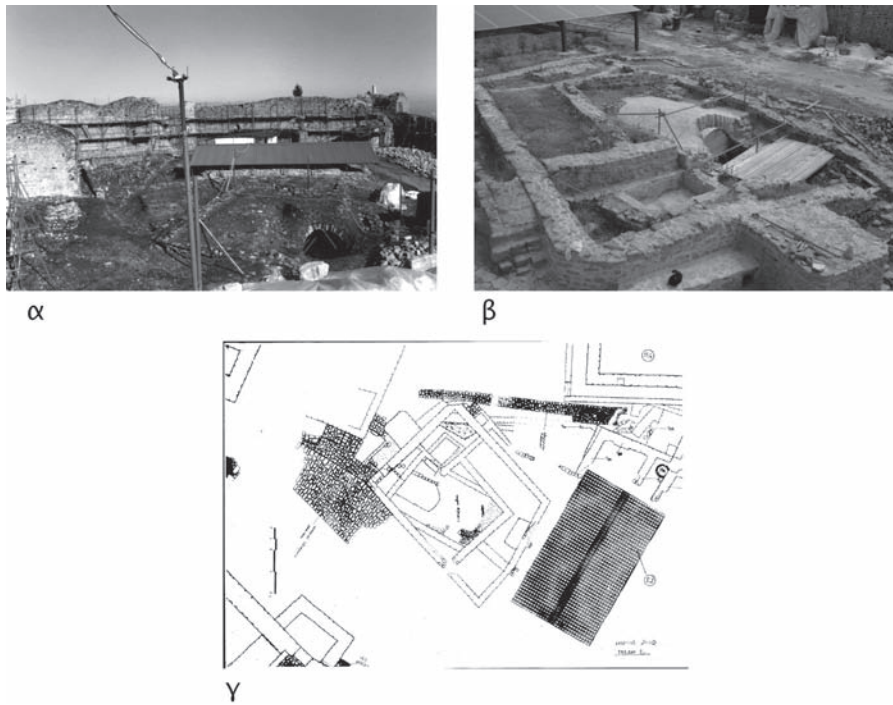

Εικ. 6. α. Υπέργεια δεξαμενή: Δυτική εσωτερική όψη (κατά τις εργασίες), β. Υπέργεια δεξαμενή: Δυτική εσωτερική όψη (μετά τις εργασίες), γ. Υπέργεια δεξαμενή: ΝΔ όψη (κατά τις εργασίες), δ. Υπέργεια δεξαμενή: ΒΑ όψη (μετά τις εργασίες).

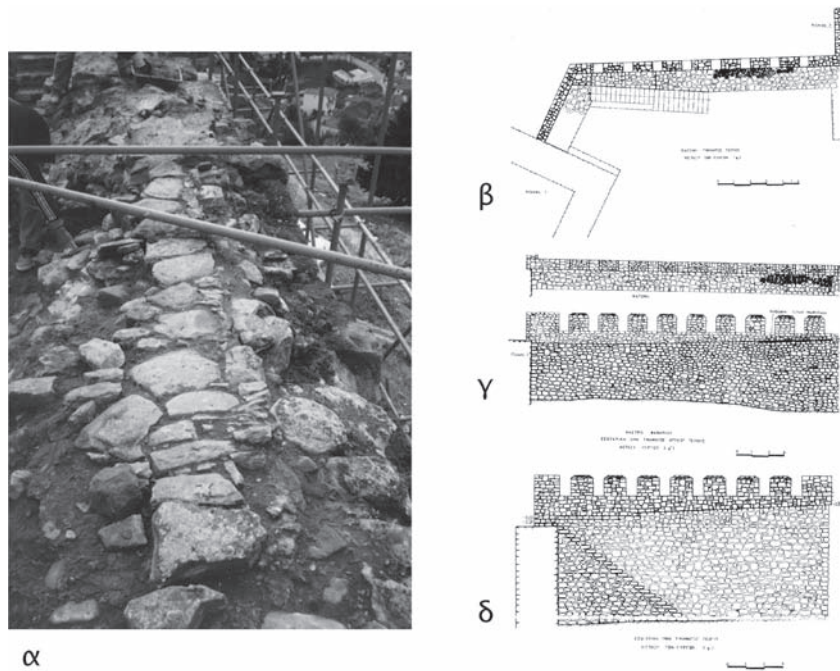

Εικ. 7. α. Πύργος Π3- Ανατολική όψη (πριν), β. Πύργος Π3-Νότια όψη της κλίμακας, γ. Πύργος Π3-Σχέδιο ανατολικής όψης κλίμακας, δ. Πύργος Π3-Σχέδιο Νότιας όψης κλίμακας.

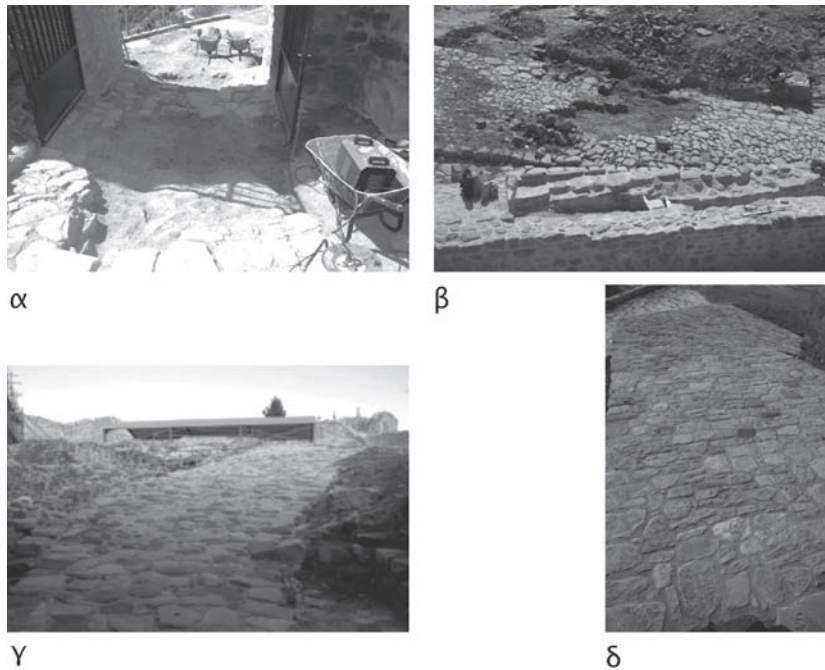

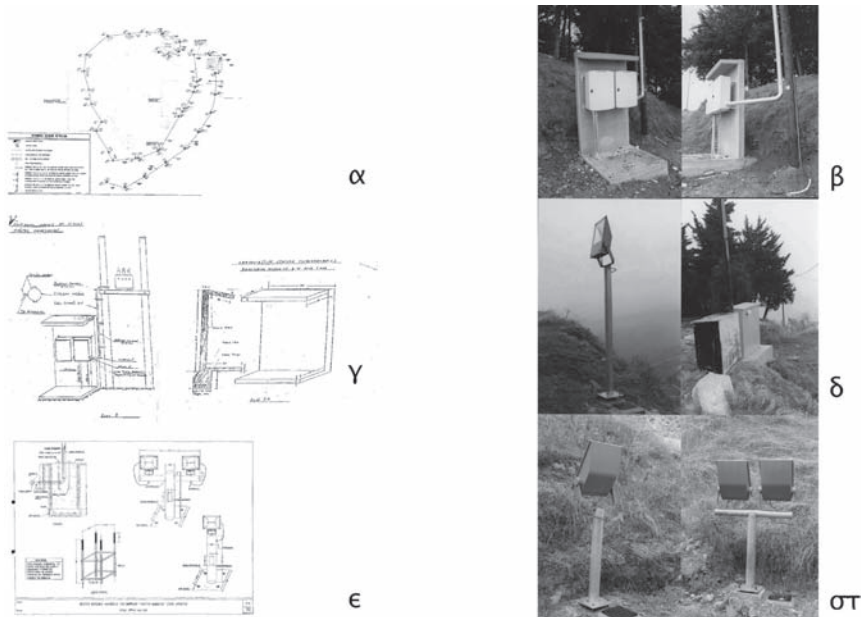
Εικ. 8. α. Ο χώρος του τζαμιού (πριν), β. Ο χώρος του τζαμιού (μετά), γ. Σχέδιο κάτοψης του χώρου του τζαμιού.

Εικ. 9. α. Δυτικό τείχος, Ίχνη επάλξεων, β. Σχέδιο δυτικών επάλξεων: κάτοψη, γ. Σχέδιο δυτικών επάλξεων: Κάτοψη-εσωτερική όψη, δ. Σχέδιο δυτικού τείχους: Εσωτερική όψη.

Εικ. 10. α. Λιθόστρωτο, εσωτερικού της Νότιας Πύλης, β. Λιθόστρωτο στο εσωτερικό του κάστρου (πριν), γ. Λιθόστρωτο στο εσωτερικό του κάστρου (μετά), δ. Λιθόστρωτο εξωτερικά της Νότιας Πύλης.

Εικ. 11. α. Ηλεκτροφωτισμός: Σχέδιο διάταξης προβολέων, β. Ηλεκτροφωτισμός: Φάτο:Κιόσκι Μετρητών, γ. Ηλεκτροφωτισμός: Σχέδιο κιόσκι μετρητών, δ. Ηλεκτροφωτισμός: Φάτο υψηλός ιστός προβολέων- Γ.Π.Χ.Τ. τύπου Πίλλαρ, ε. Ηλεκτροφωτισμός: Σχέδιο λεπτομερειών στερέωσης βάσεων ιστών, στ. Ηλεκτροφωτισμός: Φάτο κουτιών ιστών προβολέων, μονών και διδύμων.

α

β

γ

δ

Εικ. 12. Εξωτερικές απόψεις του Κάστρου: **α.** Νότια άποψη, **β.** Δυτική άποψη, **γ.** Βορειοδυτική άποψη, **δ.** Ανατολική άποψη.

Ο ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΒΥΤΟΥΜΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ (1600)

Ελένη-Στυλιανή Τριβυζά

Η Μονή Βυτουμά βρίσκεται στους ανατολικούς πρόποδες της Πίνδου, στη βουνοπλαγιά του Κόζιακα σε υψόμετρο 540μ., νοτιοδυτικά της Καλαμπάκας. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, η ίδρυση της μονής συνδέεται με τη θαυματουργή εύρεση της εικόνας της Παναγίας Βρεφοκρατούσας¹. Αντίθετα, οι ιστορικές μαρτυρίες επικεντρώνονται σε μια έμμετρη επιγραφή του κώδικα 141 της Ι.Μ. Μεταμόρφωσης Μετεώρων (φ. 272β)². Συγκεκριμένα, ο Κων/νος Ταρχανειώτης, γόνος ονομαστής βυζαντινής οικογένειας της Κωνσταντινούπολης, και η σύζυγός του Ζωή υπήρξαν οι κτήτορες της μονής το έτος 1161, επί βασιλείας Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180).

Ωστόσο, δε σώζονται ιστορικά στοιχεία ή αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με τη μορφή και την οργάνωση της μονής κατά τους τέσσερις επόμενους αιώνες. Κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα ανεγείρεται το καθολικό, στην ίδια περίπου θέση με το προγενέστερο βυζαντινό³, που είχε καταστραφεί εντελώς ή βρισκόταν σε κατάσταση ερειπίωσης. Το σημερινό μοναστηριακό συγκρότημα, εκτός του καθολικού και του παρεκκλησίου⁴, ανάγεται στην τελευταία τριακονταετία.

Το καθολικό (εικ. 1), αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με υπερυψωμένο φωταγωγό, νάρθηκα και μεταγενέστερο εξωνάρθηκα, διαστάσεων 15,70μ. x 9,20μ. χωρίς τις κόγχες. Στην πεντάστιχη, κεφαλαιογράμματη, κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο της βορείας εισόδου αναγράφεται:

«ΑΝΗΓΕΡΘΗ Κ[ΑΙ] ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΙΩΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΗΠΕΡΑΓΙΑΣ Κ[ΑΙ] ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ / Θ[ΕΟΤΟ]ΚΟΥ ΚΑΙ ΔΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΗΤΟΙ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΕ ΚΟΠΟΥ Κ[ΑΙ] Ε / ΕΟΔΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΤΕ ΕΠΟΙΛΗΠΩΝ ΓΕΡΟΝΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΠΑΡΟΥΣΗ ΚΩΜΗ ΒΗΤΟΥΜΑ / ΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ Ι[ΩΑ]ΝΝΟΥ / ΙΕΡΕΩΣ Κ[ΑΙ] ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ [ΑΦΕΝΤΟΥ ΗΜΩΝ] ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ / ΛΑΡΙΣΗΣ ΚΥΡΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ ΖΡΗ΄» (εικ. 2).

Σύμφωνα με την επιγραφή, η ανέγερση και η ιστόρηση του ναού είναι αποτέλεσμα συνολικής χορηγίας των κατοίκων της ευρύτερης ομώνυμης περιοχής, παράλληλα με τη μνημό-

1. Λέκκος 1997, 208.

2. Βέης 1967, 161.

3. Βογιατζής 1998, 45, 48-49.

4. Αναφορικά με την αρχιτεκτονική και το εικονογραφικό πρόγραμμα του παρεκκλησίου βλ. Βογιατζής 1998, 43, 45-47 και Φουντά 2000, 227-234 αντίστοιχα.

νευση των ιερέων Νικολάου και Ιωάννου. Η παραπάνω μνεία σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δεν υπάρχει αναφορά σε μονή, μοναχούς ή ηγούμενο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το σημερινό καθολικό αποτελούσε άλλοτε τον ενοριακό ναό του χωριού⁵. Ο μνημονευόμενος μητροπολίτης Λαρίσης⁶ ταυτίζεται με τον αμφιλεγόμενο ιεράρχη Διονύσιο Β΄ τον Φιλόσοφο ή «Σκυλόσοφο»⁷, του οποίου η αρχιερατεία διήρκεσε από το 1591/2 έως το 1601.

Η διαμόρφωση του εικονογραφικού προγράμματος στην τρίκλιτη βασιλική ακολουθεί την καθιερωμένη παλαιολόγεια διάταξη⁸. Στο ιερό παριστάνονται οι καθιερωμένες σκηνές ευχαριστιακού περιεχομένου. Στον κυρίως ναό, το εικονογραφικό πρόγραμμα αναπτύσσεται σε τέσσερις ζώνες, εκ των οποίων στις δύο ανώτερες ιστορείται ο ανεπτυγμένος Χριστολογικός κύκλος, που συμπληρώνεται από τέσσερα επεισόδια του Θεομητορικού, ισάριθμες παλαιοδιαθηκικές σκηνές και τρία μεταναστάσιμα γεγονότα. Στο βόρειο κλίτος παρατίθενται σκηνές της διδασκαλίας και των θαυμάτων του Χριστού χωρίς ιστορική αλληλουχία, ενώ στο νότιο κλίτος εκτυλίσσεται ο Ακάθιστος Ύμνος, που συνεχίζεται κατά μήκος του νάρθηκα για να ολοκληρωθεί στην ανώτερη ζώνη των δυτικών πεσσών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μνημειακές παραστάσεις του πάτρωνα της εκκλησίας νοτιοανατολικά του τέμπλου και της Δέησης σε συμμετρική θέση στο ανατολικό άκρο του βορείου κλίτους. Στην κατώτερη ζώνη των πλαγίων κλιτών, του νάρθηκα και των δυτικών πεσσών παρατάσσονται ηγετικές φυσιογνωμίες του μοναχισμού, οι άγιες γυναίκες, δύο ζεύγη ιαματικών και η πολυπληθής ομάδα των στρατιωτικών αγίων.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου είναι το καθιερωμένο μιας τρίκλιτης βασιλικής⁹. Επιμέρους στοιχεία στη διάταξη φανερώσουν επιρροές από προγενέστερα τοιχογραφικά σύνολα του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου¹⁰ ενδεικτικά, η παρουσία του επωνύμου αγίου στο νότιο τοίχο σε άμεση συνάρτηση με την παράσταση της Δέησης στο βόρειο, η παράταξη των στρατιωτικών αγίων σε ζεύγη, το τριζωνο χρωματικό βάθος και τα ζωγραφιστά τοξύλια της κατώτερης ζώνης.

Ως προς την αναζήτηση της προέλευσης των εικονογραφικών προτύπων και τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών, η ανάλυση ενδεικτικών παραστάσεων ενός ομοιογενούς συνόλου οδηγεί στον εντοπισμό των καλλιτεχνικών καταβολών του αγνώστου ζωγράφου.

Στη Γέννηση, όπως και στην απόδοση του Οίκου Η, υιοθετείται ο κυρίαρχος εικονογραφικός τύπος του 16ου αιώνα, βασισμένος σε κρητικό πρότυπο¹¹, που εμπλουτίζεται με επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία διαφορετικής προέλευσης, όπως ο κεφαλόδεσμος της μαίας στο λουτρό του Βρέφους- προσφιλές μοτίβο σε εντοίχια σύνολα του ευρύτερου Μακεδονικού χώ-

5. Βογιατζής 1998, 49-50 και Παπαζήσης 1996, 403.

6. Η Μητρόπολη Λαρίσης είχε ως έδρα τα Τρίκαλα από το 1534-1734 (Κρικώνης 1997, 134-135).

7. Κρικώνης 1997, 126, 132, 137 και Παπαδόπουλος 1974, 327-328.

8. Ενδεικτικά, πρβλ. το ναό του Πρωτάτου (Καλομοιράκης 1990, 198 κε.).

9. Καλομοιράκης 1990, 198 κε.

10. Όπως σε υστεροβυζαντινούς ναούς της Καστοριάς (Τσιγαρίδας 1999, 217, 304, πίν. 132-133, 170-171), στους Αγίους Θεοδώρους και Αγίους Αναργύρους στα Σέρβια Κοζάνης (Ξυγγόπουλος 1957, 79, 107, πίν.13.1-2, 20.2) και σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ. 16, 69).

11. Όπως στα καθολικά των Ι.Μ. Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, 71, πίν. 83), Δουσίκου (Δεριζιώτης 1990, 417, πίν. 12), Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 222.2), στο νέο καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 123), στις φορητές εικόνες της Μεγίστης Λάυρας (Καλοκύρης 1963, πίν. 3β). Τον ίδιο τύπο περιγράφει και ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά (*Ερμηνεία* 1909, 86).

ρου¹²- και το σπαργανωμένο θείο βρέφος, στοιχείο που έλκει τις ρίζες του από παλαιολόγια έργα¹³.

Στην Προδοσία, ο ζωγράφος επαναλαμβάνει το καθιερωμένο πρότυπο της Κρητικής Σχολής¹⁴, στο οποίο επιβιώνουν εικονογραφικά στοιχεία του τέλους του 15ου αιώνα¹⁵. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η απεικόνιση του σαλιγκτή, που οφείλεται σε επίδραση της παράστασης του Εμπαιγμού, αλλά και ο συνδυασμός φυσικού και αρχιτεκτονικού βάθους, που επαναλαμβάνουν ανάλογο πρότυπο των παραστάσεων στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Treskanas, στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στο Roganovo και στον Άγιο Νικόλαο στο Dorohoi¹⁶. Παράλληλα, επιμέρους τυπολογικά στοιχεία του συμπλέγματος Πέτρου-Μάλχου (η στάση και το βλέμμα του Πέτρου, η αντίδραση του Μάλχου) αλλά και ο χιλιάρχος με το ρόπαλο στα δυο χέρια επιχωριάζουν κυρίως σε μνημεία του κύκλου του Κατελάνου¹⁷ και του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου¹⁸.

Η συνένωση δύο ανεξάρτητων και διαδοχικών επεισοδίων, όπως η Κρίση των Αρχιερέων και η Απόνηση του Πιλάτου¹⁹ (εικ. 3), εντοπίζεται στην τοπική εικονογραφική παράδοση της Μακεδονίας και των βορείων βαλκανικών χωρών²⁰, ενώ με ορισμένες διαφοροποιήσεις ως προς το αρχιτεκτονικό βάθος συναντάται και σε ναούς της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας²¹. Ωστόσο, η στάση και η θέση του υπηρέτη δεξιά του Πιλάτου αποτελεί παλαιολόγια επιβίωση²², ενώ ως προς την απεικόνιση των συνέργων γραφής πάνω στο ίδιο έδρανο, ο ζωγράφος επαναλαμβάνει ανάλογο πρότυπο του ναού του Αγίου Γεωργίου στην Έμπαρο Κρή-

12. Όπως στους ναούς των Αγίων Θεοδώρων και των Αγίων Αναργύρων στα Σέρβια Κοζάνης (Ξυγγόπουλος 1957, πίν. 15.1, 18.1, αντίστοιχα), των Αγίων Αποστόλων Καστοριάς (Γούναρης 1980, πίν. 5β), στο παλιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, 107-108 πίν. 35 και Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ. σελ. 75) και σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ. 42, 111).

13. Όπως στην παράσταση του Αγίου Νικολάου Ορφανού (Τσιτουρίδου 1978, 52-53 πίν.19) και του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Σωτηρίου 1952, 215 πίν. 82β). Πρβλ. τη σκηνή στο Πρωτάτο, όπου ο Χριστός είναι καλυμμένος με ύφασμα (Millet 1927, πίν. 9.2).

14. Όπως στα καθολικά των μονών Αναπαυσά (Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003, πίν. σελ. 205-209), Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, πίν. 90), Μεγίστης Λαύρας και Διονυσίου (Millet 1927, πίν. 126.2, 200.1) και Μεγάλου Μετεώρου (Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, εικ.σελ.111 και 119). Πρβλ. και τη σκηνή στο ναό της Κοίμησης Καλαμπάκας (Σαμπανίκου 1997, πίν. 136).

15. Όπως σε δυο ναούς της Κύπρου (Stylianou 1985, πίν. 110, 140) και στο Bobosevo της Βουλγαρίας (Garidis 1989, πίν. 110).

16. Garidis 1989, πίν. 99, 103, 126 αντίστοιχα.

17. Όπως στο ναό της Παναγίας Ρασιώτισσας, στη μονή Βαρλαάμ (Γούναρης 1980, πίν. 29α, 44β) αλλά και στις μονές του Νησιού των Ιωαννίνων (Γαρίδης – Παλιούρας 1993, πίν. 60, 399).

18. Όπως στο παλιό καθολικό του Μ. Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, πίν. 45), σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ. 79, 111) και της Σερβίας (Garidis 1989, πίν. 99, 103, 126 και Radojcic 1965, πίν. 10).

19. Το επεισόδιο αναφέρεται από τους τέσσερις ευαγγελιστές, αλλά και στο απόκρυφο ευαγγέλιο του Νικοδήμου (Tischendorf 1966, 288-296, 343-352). Για την εικονογραφία της σκηνής, βλ. Millet 1960, 621-622, Réau 1957, 450-451 και Radojcic 1971, 293 κε.

20. Όπως στο παλιό καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (Georgitsoyanni 1992, πίν. 47), στο Dobrovat (Stefanescu 1929, πίν. 7.1), στο Bobosevo, στο Roganovo (Grabar 1928, 313-314, πίν. LVIII), στο Humor, στη Vatra Moldovita (Henry 1930, πίν. XVIII.1, XXIII.1), στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Maritsa Βουλγαρίας (Tchilingirov 1976, πίν. 44) και σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ. 80, 111).

21. Όπως στη μονή Φιλανθρωπηνών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 80-82, πίν. 53α, όπου και ανάλογα παραδείγματα).

22. Όπως στον Άγιο Νικόλαο Ορφανό (Τσιτουρίδου 1978, πίν. 37), στην Περιβλεπτο Αχρίδας, στο Prilep (Millet – Frolov 1962, πίν. 8.3, 24.1), στο Zrze (Ivkovic 1980, σχ. 1, πίν. 4), στην εικόνα από την Αγία Σοφία στο Novgorod (Lazarev 1975, πίν. 36α) και αργότερα στο Dragalevci (1476-Boschkov 1969, 90).

της (1436)²³. Ο εικονογραφικός τύπος και τα επιμέρους τυπολογικά στοιχεία της παράστασης επαναλαμβάνονται με ακρίβεια αργότερα στην Κοίμηση της Θεοτόκου στο Καρλικονο της Βουλγαρίας (1602), στο ναό της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη Καστοριάς (1605-6) και στο παλιό καθολικό της μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων²⁴, υποδηλώνοντας τη χρήση κοινού προτύπου.

Στην παράσταση του Εμπαιγμού (εικ. 4) ακολουθείται ένα σύνθημα για την εποχή εικονογραφικό σχήμα, που βασίζεται στην παράδοση της Κρητικής σχολής²⁵ και εμπλουτίζεται με επιμέρους στοιχεία από την εικονογραφία της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας²⁶, αλλά και των βορείων βαλκανικών χώρων²⁷, όπως η συμμετοχή του χορευτή είτε κρατώντας μαντήλια είτε κουνώντας τις μακριές, οξύληκτες χειρίδες²⁸ και η απόδοση της σάλπιγγας με το ανεστραμμένο στέλεχος²⁹. Επιπλέον, ο νεαρός γελωτοποιός που περπατά με τα χέρια επαναλαμβάνει ανάλογο πρότυπο με την αντίστοιχη μορφή στο Ιβανονο³⁰.

Ο εικονογραφικός τύπος του Επιταφίου Θρήνου (εικ. 5) είναι ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα εντοιχίας ζωγραφικής³¹, στα οποία συναντάται συνδυασμός επιμέρους στοιχείων των σκηνών του Θρήνου και του Ενταφιασμού. Ο ζωγράφος υιοθετεί πρότυπα των αρχών του 15ου αιώνα, όπως ο σαβανωμένος Χριστός πάνω σε λίθο³², η στάση της Παναγίας³³ αλλά και του Ιωάννη³⁴, τα οποία συνυπάρχουν με εκείνα της καθιερωμένης εικονογραφίας (Νικόδημος, Μαγδαληνή), βασισμένης σε κρητικά πρότυπα³⁵. Ο ζωγράφος μας, λοιπόν, χρησιμοποιεί ανά-

23. Borboudakis – Gallas – Wessel 1983, πίν. 430, αντίθετα με την πλειοψηφία των εντοιχίων παραδειγμάτων όπου τα σύνεργα γραφής παριστάνονται σε χαμηλό τραπέζι, μπροστά από τον Πιλάτο.

24. Pandurski 2002, σχ. VIII, πίν. 77, Παϊσίδου 2002, 80-81, πίν. 46 και Vitaliotis 1998, 183-187, πίν. 89 αντίστοιχα.

25. Όπως στη μονή Αναπαυσά (Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003, πίν. σελ. 213), στα αθωνίτικα καθολικά των μονών Διονυσίου, Δοχειαρίου (Millet 1927, πίν. 200.2, 226.1) και Σταυρονικήτα (Χατζηδάκης 1986, πίν. 92) και στην Κοίμηση της Καλαμπάκας (Σαμπανίκου 1997, πίν. ΙΓ.2).

26. Ενδεικτικά, στη μονή Φιλανθρωπηνών (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, πίν. 53β).

27. Όπως στη μονή Stroupetski (Garidis 1989, πίν. 45), στο ναό της Πεντηκοστής στο Dobrovatz (1529-Vasiliiu 1998, πίν. 34) και στο Voronet (1488/89- Henry 1930, πίν. XI.2).

28. Ο χορευτής με τα μαντήλια στα χέρια απαντά στον Άγιο Νικόλαο Μαγαλειού Καστοριάς (Πελεκανίδης 1953, πίν. 169α), στο Χιλανδάρι (Millet 1927, πίν. 73.2), στο Humor και στη Vatra Moldovitei (Henry 1930, πίν. XVII.1, XXIII.1, αντίστοιχα), ενώ ο χορευτής με τις οξύληκτες χειρίδες συναντάται, ενδεικτικά, στο Staro Nagoricino (Millet – Frolow 1962, πίν. 88.2) και στη Studenica (Millet 1960, πίν. 639).

29. Όπως στις μονές Φιλανθρωπηνών, Βαρλαάμ (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, πίν. 53β-54α, 83β), στο Roganovo (Grabar 1928, πίν. LVIII) και στο Humor (Henry 1930, πίν. XVII.1).

30. Velmans 1965, πίν. 4.

31. Ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο στο ναό της Παναγίας στα Μυριοκέφαλα Ρεθύμνου (Spatharakis 1995, πίν. 5), στο παρεκκλήσι της μονής Χρυσοστόμου στον Κουτσοβέντη και κατά την παλαιολόγεια περίοδο στο ναό της μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη Κύπρου (Stylianou 1985, πίν. 277, 179 αντίστοιχα).

32. Όπως στο ναό του Αγίου Νικήτα στο Čučer (Millet – Frolow 1962, πίν. 37.2), στη Vatra Moldovitei (Henry 1930, πίν. XXIV.2) και σε εικόνα του ναού της Αγίας Σοφίας στο Novgorod (Lazarev 1975, πίν. 36b).

33. Όπως στο ναό του Σωτήρος στο Παντέλι Σητείας (Borboudakis – Gallas – Wessel 1983, 463 πίν. 438).

34. Ενδεικτικά, στο ναό του Αγίου Νικήτα στο Čučer (Millet – Frolow 1962, πίν. 37.2) και στη μονή Μυρτιάς (Παλιούρας 1985, 214 πίν. 223α).

35. Ενδεικτικά, στη μονή Αναπαυσά (Σοφιανός – Τσιγαρίδας 2003, πίν. σελ. 217) αλλά και στα αθωνίτικα καθολικά Μεγίστης Λαύρας και Ξενοφώντος (Millet 1927, πίν. 127.4, 173.1) και σε εικόνα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (Chatzidakis 1962, 70-72, πίν. 35 αρ. 48).

λογο πρότυπο με την αντίστοιχη παράσταση στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Maritsa της Βουλγαρίας (1580-1590)³⁶.

Στη Συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα (**εικ. 6**), η ανάπτυξη του θέματος σε τρία επιμέρους επεισόδια, που αποτυπώνουν διαφορετικές χρονικές στιγμές, αποτελεί το λιγότερο διαδεδομένο εικονογραφικό τύπο της εποχής³⁷, διαμορφωμένο ήδη από την υστεροβυζαντινή περίοδο³⁸. Ως προς την εικονογραφική συγκρότηση της σύνθεσης, υιοθετείται παρόμοιο πρότυπο των αντίστοιχων σκηνών στο Ηορονο και στη μονή Rozhen της Βουλγαρίας³⁹. Η μορφή του φρέατος με το εξαγωνικό προστομαίαι και τη βαθμιδωτή βάση θυμίζει το παράδειγμα του ναού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Μαυριώτισσας⁴⁰, ενώ το κιονοστήρικτο, θολωτό στέγαστρο έχει ομοιότητες με εκείνο της εικόνας του μουσείου Κανελλοπούλου⁴¹.

Η ιστόρηση της Ίασης του δούλου του Εκατόνταρχου (**εικ. 7**) είναι ιδιαίτερα σπάνια στη μεταβυζαντινή εικονογραφία, ενώ προηγουμένως εντοπίζεται στα αθωνίτικα καθολικά Μεγίστης Λάυρας και Ξενοφώντος⁴² αλλά και της μονής Rozhen της Βουλγαρίας⁴³, το οποίο αποτελεί και το πλησιέστερο παράλληλο της παράστασής μας. Η διαφορά με τις προγενέστερες παραστάσεις οφείλεται στο γεγονός της προβολής του διαλόγου Χριστού-Εκατόνταρχου και όχι του γεγονότος της ίασης.

Στον Οίκο Δ του Ακαθίστου (**εικ. 8**), που εικονογραφείται το μυστήριο της Αμώμου Συλήψεως, ο ζωγράφος χρησιμοποιεί ανάλογο πρότυπο με την αντίστοιχη σκηνή του Ακαθίστου στο ναό της Παναγίας στην Cozia⁴⁴, με τη διαφορά ότι η Παναγία πατά σε υποπόδιο και αποτελεί παραλλαγή του τύπου της Βλαχερνίτισσας⁴⁵. Η παρουσία εξαπτέρυγων εκατέρωθεν της Παναγίας δε συναντάται στην εικονογράφηση του συγκεκριμένου οίκου αλλά αποτελεί συμπληρωματικό μοτίβο στην απεικόνιση του Οίκου Π⁴⁶.

Στον Οίκο Ξ (**εικ. 9**), ακολουθείται μια παραλλαγή του συνηθέστερου εικονογραφικού τύπου, που απαντάται προηγουμένως μόνο στη μονή Marko⁴⁷, η οποία επιβιώνει και διαδίδεται σε μνημεία του πρώτου μισού του 17ου αιώνα⁴⁸.

36. Tchilingirov 1976, 70 πίν. 46, όπου εντοπίζονται επουσιώδεις διαφορές στις στάσεις της Παναγίας, των μυροφόρων και του Νικοδήμου.

37. Όπως σε ναούς της Κύπρου (Stylianou 1985, 144, 249), στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου Μαυριώτισσας (Γούναρης 1981, 37-39, πίν. 15β), και στις φορητές εικόνες του μουσείου Κανελλοπούλου (Χατζηδάκη 1986, πίν. 112) και της συλλογής Οικονομοπούλου (Μπαλτογιάννη 1985, 65-66, πίν. 113 αρ. 88).

38. Όπως στο παρεκκλήσι του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Gouma-Peterson 1978, 208 πίν. 21), στο καθολικό της μονής Προδρόμου Σερρών (Ξυγγόπουλος 1973, 55-57, πίν. 47) και στο Lesnovo (Millet – Velmans 1969, πίν. 16.34).

39. Davidov 1964, πίν.22 και Gerov – Penkova – Bozhinov 1993, πίν. σελ. 47, αντίστοιχα.

40. Γούναρης 1981, πίν. 15β. Πρβλ. την αντίστοιχη παράσταση του παρεκκλησίου της μονής Cozia (1543-Stefanescu 1930, πίν. 54) και της εικόνας από τη συλλογή Οικονομοπούλου (Μπαλτογιάννη 1985, πίν. 113).

41. Χατζηδάκη 1986, πίν. 112.

42. Millet 1927, πίν. 125.1, 177.3, αντίστοιχα.

43. Gerov – Penkova – Bozhinov 1993, σχ. σελ. 44, πίν. σελ.33.

44. Babic 1973, πίν. 1.

45. Όπως στη μικρογραφημένη αντίστοιχη σκηνή από την εικόνα της Σκοπέλου (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1986, 99-100 πίν. 99), στο ναό της Καταπολιανής της Πάρου (Γούναρης 1998, 171-172, πίν. 7) και στο καθολικό της μονής Περιβολής Λέσβου (Γούναρης 1999, 110, πίν. 82β).

46. Ενδεικτικά, όπως στη Decani (Patzold 1989, πίν. 42) και μεταγενέστερα στις φορητές εικόνες με θέμα «Επί Σοι Χαίρει» του Κλόντζα (Αλιπράντης 2000, πίν. 4-5, 8).

47. Patzold 1989, πίν. 98.

48. Ανάλογα παραδείγματα εντοπίζονται στους αντίστοιχους οίκους του ναού της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη (Παϊσίδου 2002, 135, πίν. 46), του παλιού καθολικού της μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων (Vitaliotis

Ο εικονογραφικός τύπος της Δέησης έλκει την καταγωγή του από τα πρώιμα έργα της κρητικής παράδοσης του 15ου αιώνα⁴⁹. Ωστόσο, η αμφίεση του Προδρόμου με μηλωτή και ιμάτιο δεν απαντά συχνά και θυμίζει το παράδειγμα του ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού Καστοριάς⁵⁰, του καθολικού της Ι.Μ. Δοχειαρίου⁵¹, και του ναού του Αγίου Δημητρίου στα Παλατίσια⁵².

Στο ζεύγος των ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης, η ελαφρά στροφή της προς το σταυρό σε συνδυασμό με την ύπαρξη καλύπτρας, αλλά και η παρουσία ακάνθινου στεφάνου πάνω στο σταυρό είναι μοτίβα, που προσγράφονται στην εικονογραφική παράδοση του ευρύτερου Μακεδονικού και βαλκανικού χώρου⁵³ και μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι ο ζωγράφος μας χρησιμοποίησε ανάλογο πρότυπο του ναού της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη⁵⁴.

Ο άγιος Αρτέμιος ακολουθεί κρητικό πρότυπο⁵⁵, όπως αποτυπώθηκε από το Θεοφάνη στο καθολικό της μονής Σταυρονικήτα⁵⁶. Ωστόσο, η απεικόνιση του εγκολπίου άλλοτε με επιγραφή και άλλοτε με την προτομή του Χριστού-Εμμανουήλ συναντάται σε εντοίχες παραστάσεις της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας⁵⁷.

Στην απεικόνιση του αγίου Νικήτα (**εικ. 10**) χρησιμοποιείται ο συνήθης εικονογραφικός τύπος κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο⁵⁸. Η απόδοση, όμως, του κεφαλοθραύστη είναι ιδιαίτερα σπάνια και εντοπίζεται προηγουμένως στη μονή Φιλανθρωπητών και στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου της Ι.Μ.Μεγίστης Λαύρας⁵⁹. Η παρουσία του συγκεκριμένου όπλου σε συνδυασμό με τον εικονογραφικό τύπο και τα επιμέρους τυπολογικά στοιχεία της μορφής στο ναό της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη⁶⁰, φανερώνει το συσχετισμό των μορφών.

Ως προς τα τεχνοτροπικά γνωρίσματα του διακόσμου, οι συνθέσεις παρουσιάζουν συμμετρική και ισόρροπη ανάπτυξη των επιμέρους στοιχείων. Στις αφηγηματικές σκηνές, ο ζωγράφος δε διστάζει να εμπλουτίσει το επιλεγόμενο πρότυπό του με στοιχεία καθημερινότητας, όπως το ανθοστόλιστο κάλυμμα της κλίνης στην Ίαση του δούλου του Εκατόνταρχου και οι γούνινες επενδύσεις αγίων και προφητών. Οι μορφές είναι κυρίαρχες στο χώρο, ψηλόλιγνες

1998, 231-234, πίν. 102-103) και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μεγαλόβρυσο Αγιάς (1639-Νικονάνος 1979, πίν. 11).

49. Όπως την εικόνα από το Σεράγεβο (Χατζηδάκης 1995, πίν. 202), της συλλογής Οικονομοπούλου (Μπαλτογιάννη 1985, 29-30, πίν. 106 αρ. 18 και πίν.104 αρ. 54) και του Ίνστιτούτου Βενετίας (Chatzidakis 1962, 21-22 πίν. 6, αρ. 8).

50. Τσιγαρίδας 1999, πίν.139, 141.

51. Millet 1927, πίν. 237.2.

52. Τούρτα 1991, 185 πίν. 110α-β.

53. Όπως στους Αγίους Αποστόλους και στη Ρασιώτισσα της Καστοριάς (Γούναρης 1980, πίν. 17β, 37α), σε ναούς της Αχρίδας (Subotic 1980, σχ. 35, 80, 115) και στον Άγιο Δημήτριο στα Παλατίσια (Τούρτα 1991, 225).

54. Παϊσίδου 2002, 202-203, πίν. 92β.

55. Ενδεικτικά, βλ. την παράσταση στη Μολυβοκκλησιά (Millet 1927, πίν. 158.3) και σε εικόνα του Δαμασκηνού (Χατζηδάκης 1995, 106, πίν. 38, αρ.61).

56. Χατζηδάκης 1986, πίν. 155.

57. Όπως στο ναό της Ρασιώτισσας (Γούναρης 1980, 149-150 εικ. 40β, 41α-β) και στις μονές Φιλανθρωπητών, Βαρλαάμ (Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, πίν. 59-62α, 66-68, 84α αντίστοιχα) και Ελεούσας (Σταυροπούλου 1999, 320-321, πίν. 25-27).

58. Ενδεικτικά, στο ναό της Αγίας Αικατερίνης στους Καρουσάδες Κέρκυρας (Triantaphylloporoulos 1985, πίν. 21), στην επισκοπική εκκλησία της Curtea de Arges (Stefanescu 1930, πίν. Β') και στην Παλαιοπαναγιά Στενής στην Εύβοια (Λιάπης 1971, πίν. ΙΑ').

59. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1983, 99, όπου αναφέρεται ως σκήπτρο.

60. Παϊσίδου 2002, 208, πίν. 94β.

και ευλύγιστες με επιμήκυνση του κατώτερου κορμού και μικρά κεφάλια (οίκος Τ). Ο βαθυκάστανος προπλάσμος αποτελεί τη βάση της εκτέλεσης, πάνω στον οποίο προστίθενται πλατιές πινελιές σε λαδοπράσινους τόνους, που μειώνονται σταδιακά προς το κέντρο του προσώπου με τη βοήθεια φωτοσκιάσεων προκειμένου να τονισθεί το ωχρορόδινο σάρκωμα. Οι εκτεταμένες σκιές στην περιοχή των βλεφάρων, κατά μήκος της μύτης και κάτω από το χείλος του στόματος, χαρακτηρίζουν τη ζωγραφική τάση του 14ου-15ου αιώνα, που επιχωριάζει στην περιοχή της Αχρίδας και του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου⁶¹ και επιβιώνει σε εντοίχια σύνολα της περιοχής του τέλους του 16ου αιώνα-αρχές 17ου αιώνα στον ίδιο γεωγραφικό χώρο⁶².

Η ενδυμασία είναι κατά κανόνα τυποποιημένη (ποδήρης αχειρίδωτος χιτώνας και ιμάτιο), ενώ περιορισμένη είναι η χρήση γούνινης επένδυσης στους μανδύες αγίων και προφητών. Η πτυχολογία αποδίδεται μαλακή, ρευστή με βαθιές κολπώσεις ή πολύπτυχα αποπτύγματα που παραπέμπουν σε παλαιολόγειες επιβιώσεις απηχώντας την ένταση και τη δραματικότητα του γεγονότος (Μυροφόρες στην Αποκαθήλωση). Σε ορισμένες περιπτώσεις, η πτυχολογία γίνεται αντιρρεαλιστική και φτάνει στα όρια της εκζήτησης (άγιος Γεώργιος), ενώ τα ενδύματα των ιεραρχών πέφτουν άκαμπτα και διαμορφώνουν επίπεδες επιφάνειες.

Το βάθος των συνθέσεων δηλώνει το πεδίο δράσης, ορίζει τους νοητούς άξονες και αναδεικνύει τα πρόσωπα. Οι αναλογίες μεταξύ προσώπων και κτισμάτων δεν είναι σωστές, γεγονός το οποίο πιθανόν οφείλεται είτε σε αδυναμία είτε σε ηθελημένη προσπάθεια του ζωγράφου να τονίσει τις μορφές. Η απόδοση του χώρου ακολουθεί τη βυζαντινή παράδοση, ενώ ταυτόχρονα είναι εμφανής η πρόθεση του καλλιτέχνη ν' αποδώσει το αρχιτεκτονικό τοπίο προοπτικά. Οι διαφορετικές οπτικές γωνίες του ίδιου κτιρίου και ο συνδυασμός φωτοσκιάσεων αλληλοσυμπλέκονται μεταξύ τους συμβάλλοντας στην αίσθηση λανθάνουσας προοπτικής (αγία τράπεζα Μελισμού).

Η χρωματική παλέτα του ζωγράφου αποτελείται από τα βασικά αλλά και τα έντονα χρώματα, ενώ παρατηρείται και μια ποικιλία συνδυασμών και τονικών διαβαθμίσεων. Στην απόδοση των ενδυμάτων δε διστάζει να παραθέσει χρώματα διαφορετικά και -κάποιες φορές αντιθετικά- πάνω στην ίδια μορφή ή σε πρόσωπα που παριστάνονται παρατακτικά, γεγονός που φανερώνει τόσο τη φαντασία και τη δεξιοτεχνία του σε μια προσπάθεια ν' αποφευχθεί η μονοτονία όσο και να επιτύχει την ισομερή χρήση θερμών και ψυχρών τόνων (προφήτες Ζαχαρίας-Μωυσής). Παράλληλα, η γενικευμένη χρήση του λευκού στο σύνολο των συνθέσεων και σε επιμέρους τυπολογικά στοιχεία (Απόνιση Πιλάτου, Οίκος Γ, Ε, Λ) αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της υστεροβυζαντινής εντοίχιας ζωγραφικής του βαλκανικού χώρου⁶³, που διαδίδεται κατά την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο στην περιοχή⁶⁴.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις αφορούν το σύνολο του διακόσμου. Ωστόσο, παρά την ομοιογένεια των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών, παρατηρείται σε ορισμένες περιπτώσεις διαφορά ύφους και τεχνικής εκτέλεσης που οφείλεται στην παρουσία δεύτερου ζωγράφου. Η συνύπαρξή τους δεν αναιρεί την τεχνοτροπική και τεχνική ενότητα του διακόσμου καθώς

61. Όπως στον Άγιο Νικόλαο Μαγαλειού Καστοριάς (Πελεκανίδης 1953, πίν. 142-143), στο Berende και στο Roganovo (Grabar 1928, πίν. XXXX, LVII-LXIX, αντίστοιχα).

62. Όπως στο ναό της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη (Παισίδου 2002, 276) και του Αγίου Γεωργίου του Γραμματικού Βεροίας (Τσιλιπάκου 2002, πίν. 17β-45).

63. Όπως στο Berende (Bakalova 1976, πίν. 19, 37-38, 51-52), στη μονή Marko (Millet – Velmans 1969, πίν. 77.147, 91.148-95.173) και στη Boiana (Schweinfurth 1965, πίν. 19-25, 45-47).

64. Ενδεικτικά, στο Dragalevci (Boschkov 1969, πίν. 89-92, 100) και στη Lesani (Subotic 1980, σχ. 40-51).

η συμμετοχή του δευτέρου είναι περιορισμένη σε έκταση και επικουρική. Οι διαφορές επικεντρώνονται στο πλάσιμο του προσώπου, στην απόδοση της πτυχολογίας και στη μη οργανική τοποθέτηση των μορφών στο χώρο (Χαίρε των Μυροφόρων, Αναπεσών).

Συμπερασματικά, σύμφωνα με την εικονογραφική και τεχνοτροπική ανάλυση των σκηνών, οι καταβολές του θεματολογίου του ανώνυμου ζωγράφου μας εντοπίζονται στις αρχές που διατυπώνονται στα παλαιολόγια εντοίχια σύνολα του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου, κυρίως του Berende⁶⁵ και της μονής Marko⁶⁶, όπως αυτές υιοθετούνται στην τοπική μεταβυζαντινή παράδοση. Οι υφολογικές και εικονογραφικές ομοιότητες με τα τοιχογραφημένα μνημεία του 15ου αιώνα της Σερβίας⁶⁷ (Cucer⁶⁸, Kalenic⁶⁹) και της Αχρίδας⁷⁰ σε συνδυασμό με την επιλογή σπάνιων μοτίβων στο εικονογραφικό ευρετήριό του, που συναντώνται στα εκτεταμένα εικονογραφικά προγράμματα σύγχρονων μνημείων της Ρουμανίας⁷¹ (Sucevita⁷², Vatra Moldovitei⁷³, Humor⁷⁴), μας επιτρέπει να προτείνουμε, με κάθε επιφύλαξη, την πιθανή μαθητεία του σε βορειοελλαδικό εργαστήριο ή την καταγωγή και τα ερεθίσματα που δέχτηκε από τον περιβάλλοντα αυτό χώρο. Στο γεγονός αυτό συνηγορεί και η στενή εικονογραφική σχέση του καθολικού μας με το λίγο μεταγενέστερο ναό της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη στην Καστοριά.

Όλα τα παραπάνω επιχειρήματα φανερώνουν αφενός τη χρήση κοινών προτύπων και αφετέρου παρέχουν ενδείξεις για την πορεία και την καλλιτεχνική παραγωγή των τοπικών εργαστηρίων.

Το εικονογραφικό θεματολόγιο του ανώνυμου ζωγράφου μας χαρακτηρίζεται από εκλεκτισμό και πολυσυλλεκτικότητα. Η ευκολία με την οποία κατορθώνει να εντάξει στο έργο του στοιχεία διαφορετικής προέλευσης μαρτυρά αφενός ότι πρόκειται για ένα δόκιμο καλλιτέχνη και αφετέρου για πιθανή ύπαρξη προγενέστερου, αγνώστου σήμερα, εντοίχιου συνόλου, που θα φανερώνει και την έναρξη της καλλιτεχνικής του πορείας. Η δημιουργική αφομοίωση και χρήση στοιχείων της παλαιολόγιας και μεταβυζαντινής εικονογραφικής παράδοσης του ευρύτερου Μακεδονικού χώρου και ο συγκερασμός τους με μοτίβα των δύο κυρίαρχων καλλιτεχνικών ρευμάτων του 16ου αιώνα υποδηλώνουν το υψηλό καλλιτεχνικό υπόβαθρο του ζωγράφου μας αλλά και τη δημιουργία ενός συνόλου πρωτότυπου, ενταγμένου στην καλλιτεχνική παράδοση του τόπου και της εποχής του.

65. Grabar 1928, πίν. 258-271 και Bakalova 1976, πίν. 4, 27-30, 32, 45-52, 64-66.

66. Millet – Velmans 1969, πίν. 73.140-108,195.

67. Garidis 1989, πίν. 99, 103 και Millet - Frolow 1962, 82.1.

68. Millet – Frolow 1962, πίν. 31.1-53.4.

69. Simic – Lazar 2000, σχ. σελ. 165-166, 172, 218-219.

70. Subotic 1980, σχ. 16-18, 41-44, 49-51, 68-71, 78-80, 94-99, 110-115.

71. Stefanescu 1930, πίν. 16, 35, 38-42, 49-54 και Babic 1973, 173 κ.ε.

72. Henry 1930, πίν. LXVIII-LIII, LXV.

73. Henry 1930, πίν. XIII, XX-XXIV.

74. Henry 1930, πίν. XIV-XIX, XLIII.

SUMMARY

THE WALL PAINTINGS OF THE CATHOLICON OF THE MONASTERY OF THE ASSUMPTION OF THE VIRGIN, VITOYMA, KALAMPAKA (1600)

Eleni-Stiliani Triviza

The Vitouma monastery is located on mount Koziakas, to the southwest of the city of Kalampaka. According to historical evidence, the construction of the monastery goes back to the 12th century (1161) during the reign of Manuel Komnenos. In the 16th century the catholicon is erected in approximately the same spot as the old middle-byzantine church, and a chapel was added to the northeast.

The catholicon, dedicated to the Assumption of the Virgin, is a three-aisled basilica with a narthex and a later extension to the west. According to the founding inscription, it was constructed and decorated in the year 1600.

The iconographic programme, except for the customary Eucharistic scenes in the sanctuary, develops in the church in three zones: in the nave the two uppermost zones bear the Christological cycle, complemented by several scenes of the Life of the Virgin and of the Old Testament; the aisles and the narthex comprise the Akathistos Hymn. In the third zone single figures of saints as well as two depictions of Deesis line up.

The iconographic and stylistic analysis of the decoration, in combination with the arrangement of the iconographic programme, proclaims the origin of the anonymous painter or his affiliation with the artistic tradition of the broader Macedonian area.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιπράντης Θ., 2000. *Ο λειτουργικός ύμνος «Επί σοι Χαίρει Κεχαριτωμένη πάσα η κτίσις...» σε φορητές εικόνες κρητικής τέχνης*, Θεσσαλονίκη.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1983. *Η μονή των Φιλανθρωπητών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα.
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ., 1986. *Κοίμηση της Παναγίας και Ακάθιστος Ύμνος*, στο *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος Έκθεσης Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 26 Ιουλίου 1985-6 Ιανουαρίου 1986*, Αθήνα, αρ. κατ. 99, 99-100.
- Babic G., 1973. *L'Iconographie Constantinopolitaine de l'Acathiste de la Vierge à Cozia (Valachie)*, ZRVI 14-15, 173-189.
- Bakalova E., 1976. *The mural paintings in the Church at the village of Berende*, Sofia.
- Βέης Ν., 1967. *Τα Χειρόγραφα των Μετεώρων*, τ. Α', Αθήνα.
- Βογιατζής Σ., 1998. *Η Μονή Βητουμά στα Τρίκαλα Θεσσαλίας, στο Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 5*, Αθήνα, 37-52.
- Borboudakis M. – Gallas K. – Wessel K., 1983. *Byzantinisches Kreta*, München.
- Boschkov A., 1969. *Monumentale Wandmalerei Bulgariens*, Germany.

- Chatzidakis M., 1962. *Icônes grecques à Venise, Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'Études Byzantines et Post-Byzantines de Venise- no.1, Venise.*
- Davidov D., 1964. *Horono*, Beograd.
- Δεριζιώτης Λ., 1990. Πρώτη «Επίσκεψις» της αγιογραφίας του 16^{ου} αιώνας εις την Θεσσαλίαν, στο *Θεσσαλία Β*, 413-422.
- Διονυσίου του εκ Φουρνά, 1909. *Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Πετρούπολη (ανατ. Αθήνα 2004).
- Garidis M., 1989. *La peinture murale dans le monde Orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes.
- Γαρίδης Μ. – Παλιούρας Α., 1993. *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα.
- Georgitsoyanni E., 1992. *Les peintures murales du vieux catholicon du Monastère de la Transfiguration aux Météores (1483)*, Athènes.
- Gerov G. – Penkova B. – Bozhinov R., 1993. *The wall paintings of the Rozhen Monastery*, Sofia.
- Gouma-Peterson T., 1978. Christ as ministrant and the priest as ministrant of Christ in a palaeologan program of 1303, *DOP* 32, 199-216.
- Γούναρης Γ., 1980. *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη.
- Γούναρης Γ., 1981. *Οι τοιχογραφίες του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου της Μαυριώτισσας στην Καστοριά*, *Μακεδονικά* 21, Θεσσαλονίκη, 1-64.
- Γούναρης Γ., 1998. *Οι τοιχογραφίες του Ακαθίστου στο ναό της Καταπολιανής. Εικονογραφικές παρατηρήσεις-Χρονολόγηση*, στο *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, Πάρος, 167-192.
- Γούναρης Γ., 1999. *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Λέσβο (16^{ος}-17^{ος} αι.)*, *ΑΕ* 136, Αθήνα.
- Grabar A., 1928. *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris.
- Henry P., 1930. *Les Églises de la Moldavie du Nord*, v. I : Texte, v. II : Album, Paris.
- Ívkovic Z., 1980. *La peinture du XI^{Ve} siècle dans le monastère Zrze*, *Zograf* 11, 68-82.
- Καλοκύρης Κ., 1963. *Άθως. Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα.
- Καλομοιράκης Δ., 1990. *Ερμηνευτικές παρατηρήσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Πρωτάτου*, *ΔΧΑΕ* 15, 197-218.
- Κρικώνης Χ., 1997. *Διονύσιος Β' «ο Φιλόσοφος», μητροπολίτης Λαρίσης-Τρίκκης. Πρωτόπορος αγωνιστής της Ελληνικής Παλιγγενεσίας στη Δυτική Θεσσαλία*, στο *Πρακτικά 4^{ου} Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών (Τρίκαλα, 8-10 Νοεμβρίου 1996)*, *Τρικαλινά* 17, 123-140.
- Lazarev V., 1975. *The Bipartite tablets of St. Sophia in Novgorod*, στο Robertson, G.-Henderson G., *Studies in memory of David Talbot Rice*, Edinburgh, 68-82.
- Λέκκος Ε., 1997. *Τα Μοναστήρια του Ελληνισμού. Ιστορία-Παράδοση-Τέχνη*, τ. Α', Αθήνα.
- Λιάπης Ι., 1971. *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, Αθήνα.
- Millet G., 1927. *Monuments de l'Athos I, Les peintures*, Paris.
- Millet G., 1960. *Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile aux XI^{Ve}, X^{Ve} et XVIes siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*, Paris.
- Millet G. – Frolow A., 1962. *La Peinture du Moyen Âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, Fascicule III, Paris.
- Millet G. – Velmans T., 1969. *La Peinture du Moyen Âge en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Monténégro)*, Fascicule IV, Paris.
- Μπαλτογιάννη Χ., 1985. *Εικόνες. Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου*, Αθήνα.

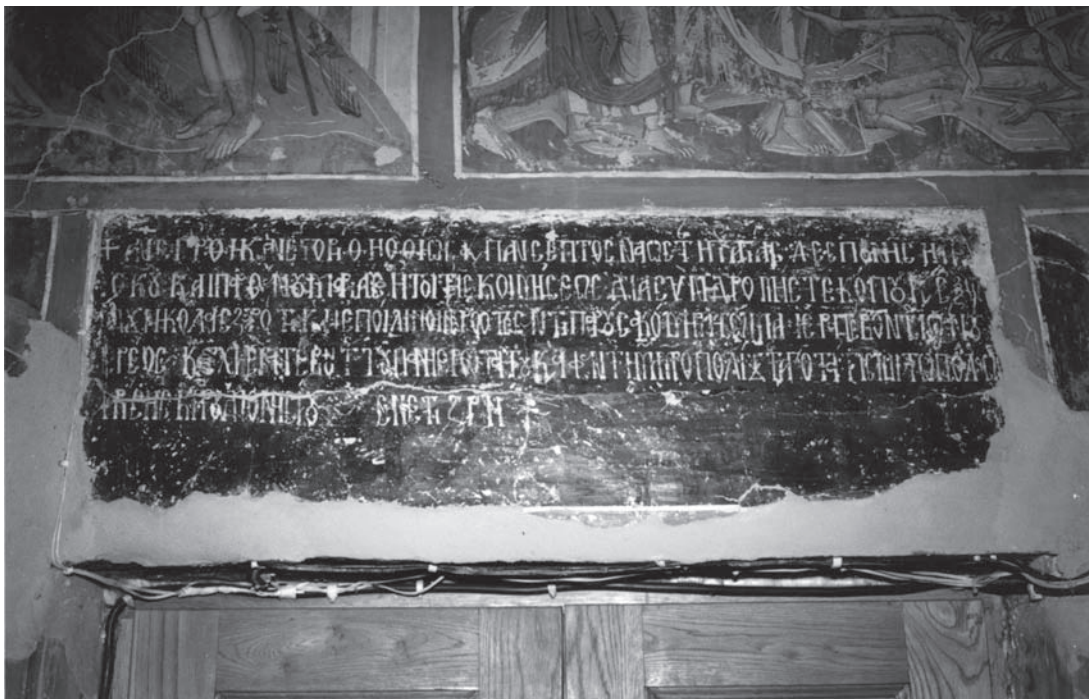
- Νικονάνος Ν., 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Ευγγόπουλος Α., 1957. *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήνα.
- Ευγγόπουλος Α., 1973. *Αι τοιχογραφίαι του καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη.
- Παϊσίδου Μ., 2002. *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας*, ΔΑΔ 80, Αθήνα.
- Παλιούρας Α., 1985. *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα.
- Pandurski V., 2002. *The wall paintings in the monastery of Karlukovo*, Sofia.
- Παπαδόπουλος Σ., 1974. Επαναστατικές ζυμώσεις και ανταρσίες των Ελλήνων κατά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και τις αρχές του 17^{ου} αι., *IEE* 10, 324-333.
- Παπαζήσης Τ., 1996. *Πολιτιστικός Τουριστικός Οδηγός Επαρχίας Τρικάλων*, Τρικαλινό Ημερολόγιο 1996, Τρίκαλα.
- Patzold A., 1989. *Der Akathistos Hymnos. Die Bilderzyklen in der byzantinischen Wandmalerei des 14. Jahrhunderts*, Stuttgart.
- Πελεκανίδης Σ., 1953. *Καστοριά Ι. Βυζαντιναί τοιχογραφίαι*. Πίνακες. Θεσσαλονίκη.
- Radojcic S., 1965. Une école de peintres de la deuxième moitié du XVe siècle, *ZLU* 1, 68-104.
- Radojcic S., 1971. Le Jugement de Pilate dans la peinture byzantine du début du XIVe siècle, *ZRVI* 13, 293-312.
- Réau L., 1957. *Iconographie de l'Art Chrétien*, v. II, Paris.
- Σαμπανίκου Ε., 1997. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)*, Φιλολογικός- Ιστορικός- Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων, *Κείμενα και Μελέτες* 10, Τρίκαλα.
- Schweinfurth P., 1965. *Die Fresken von Bojana ein Meisterwerk der Monumentalkunst des 13. Jahrhunderts*, Germany.
- Simic-Lazar D., 2000. *Kalenic. Painting-History*, Beograd.
- Σοφινιάδης Δ. – Τσιγαρίδας Ε., 2003. *Άγια Μετέωρα, Ιερά Μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, Ιστορία-Τέχνη*, Τρίκαλα.
- Spatharakis I., 1995. *The Influence of the Lithos in the Development of the Iconography of the Threnos*, στο Moss, C.-Kiefer, K., *Byzantine East, Latin West: art-historical studies in honor of Kurt Weitzmann*, Princeton, 435-441.
- Σταυροπούλου Α., 1999. Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες της Μονής Ελεούσας στο Νησί των Ιωαννίνων, στο *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Πρακτικά Συμποσίου «700 χρόνια 1292-1992» (Ιωάννινα, 29-31 Μαΐου 1992)*, Ιωάννινα, 315-323.
- Stefanescu I., 1929. *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Paris.
- Stefanescu I., 1930. *La peinture religieuse à Valachie et Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Album, Paris.
- Stylianou A. and J., 1985. *The painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine art*, London.
- Subotic G., 1980. *L'école de peinture d'Ohrid au XVe siècle*, Beograd.
- Σωτηρίου Γ. και Μ., 1952. *Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, τ. Ι, Αθήνα.
- Tchilingirov A., 1976. *The church of St. Nicholas at the village of Maritsa*, Sofia.
- Tischendorf K., 1966. *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae 1853 (ανατύπωση εκδόσεων Georg Olms Hildesheim).

- Τούρτα Α., 1991. *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα.
- Triantafyllopoulos D., 1985. *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen Ostkirchlicher und Abendlandischer (15-18 Jahrhundert)*, München.
- Τσιγαρίδας Ε., 1999. *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη*.
- Τσιλιπάκου Α., 2002. *Η μνημειακή ζωγραφική στη Βέροια το 17^ο αι.*, Θεσσαλονίκη, (αδ. διδ. διατριβή).
- Τσιτουρίδου Α., 1978. *Η εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στη Θεσσαλονίκη. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη.
- Vasiliu A., 1998. *Monastères de Moldavie (XIVe-XVIe siècles). Les Architectures de l'image*, Paris.
- Velmans T., 1965. *Les fresques d'Ivanovo et la peinture Byzantine à la fin du Moyen Âge*, JSav, Janvier-Mars, 358-404.
- Vitaliotis I., 1998. *Le vieux catholicon du Monastère Saint-Étienne aux Météores. La première phase des peintures murales*, Paris, (αδ. διδ. διατριβή).
- Φουντά Π., 2000. *Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής Βητουμά Νομού Τρικάλων, στο Έργο Εφορειών*, 227-234.
- Χατζηδάκη Ν., 1986. Χριστός και Σαμαρείτις, στο *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος Έκθεσης (26 Ιουλίου 1985-6 Ιανουαρίου 1986)*, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα, αρ. κατ. 112, 112-113.
- Χατζηδάκης Μ., 1986. *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος*.
- Χατζηδάκης Μ. – Σοφιανός Δ., 1990. *Το Μεγάλο Μετέωρο. Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα.
- Χατζηδάκης Μ., 1995. *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα.

Εικ. 1. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Εξωτερική άποψη από νοτιοδυτικά.

Εικ. 2. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Κτητορική επιγραφή.

Εικ. 3. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Η Απόνηση του Πιλάτου.

Εικ. 4. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ο Εμπαϊγμός.

Εικ. 5. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ο Επιτάφιος Θρήνος.

Εικ. 6. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Η Συνάντηση του Χριστού με τη Σαμαρείτιδα.

Εικ. 7. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ηΐαση του δούλου του Εκατόνταρχου.

Εικ. 8. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ακάθιστος Ύμνος. Οίκος Δ'.

Εικ. 9. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ακάθιστος Ύμνος. Οίκος Ξ'.

Εικ. 10. Ι.Μ.Βυτουμά. Καθολικό. Ο άγιος Νικήτας.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΣΤΟ «ΟΡΟΣ ΤΩΝ ΚΕΛΛΙΩΝ»*

Σταύρος Μαμαλούκος, Σταυρούλα Σδρόλια

Οι δημοσιεύσεις των τελευταίων ετών έχουν περίτρανα πλέον αποδείξει ότι το «Όρος των Κελλίων» που αναφέρουν οι βυζαντινές πηγές στη Θεσσαλία ήταν ο Ανατολικός Κίτσαβος¹. Στην περιοχή αυτή είχε δημιουργηθεί μια αξιόλογη μοναστική κοινότητα, η οποία ήκμασε από τον 10^ο ως τον 12^ο αιώνα και άρχισε να παρακμάζει στις αρχές του 14^{ου} αιώνα². Η σπουδαιότερη ιστορική αναφορά για το «Όρος των Κελλίων» βρίσκεται στο βίο του ιδρυτή της μονής της Πάτμου Οσίου Χριστοδούλου και αναφέρεται στην προσπάθεια του Αλεξίου Κομνηνού για την κοινοβιακή οργάνωση του μοναχισμού της περιοχής μέσω του Οσίου. Το ότι η απόπειρα απέτυχε, καθώς οι όροι του Οσίου Χριστοδούλου δεν έγιναν αποδεκτοί από τους Κελλιώτες, είναι ενδεικτικό του πλήθους και της ισχύος των τελευταίων³.

Οι έρευνες της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων τα τελευταία χρόνια οδήγησαν στον εντοπισμό δεκάδων μονών και μονυδρίων, από τα οποία λίγα μόνον έχουν ερευνηθεί ανασκαφικά και ακόμη λιγότερα έχουν δημοσιευθεί⁴.

Στόχος της καταγραφής που ακολουθεί είναι αφενός η συνοπτική παρουσίαση και μελέτη ελλιπώς γνωστών ή και άγνωστων ως τώρα μνημειακών καταλοίπων που εντοπίστηκαν τα τελευταία χρόνια μετά από συστηματικές ή ευκαιριακές έρευνες και αφετέρου η επανεξέταση ήδη γνωστών και δημοσιευμένων μνημείων, προκειμένου να καταστεί δυνατόν στο μέλλον να εκτιμηθεί συνολικά η αρχιτεκτονική και η τέχνη στο «Όρος των Κελλίων» κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο και, ως ένα βαθμό, και στα χρόνια της πρώιμης Τουρκοκρατίας. Περιοριζόμαστε στα μοναστηριακά κτίσματα, ενώ τα λείψανα οχυρώσεων

---

* Αναλυτική μορφή της παρούσας εργασίας πρόκειται να δημοσιευθεί στο τόμο Γουλούλης – Σδρόλια 2009 (υπό έκδοση).

1. Βλ. σχετικά κυρίως Γουλούλης 1992 (όπου η προηγούμενη βιβλιογραφία) και Σδρόλια 2006, 403. Οι επισημάνσεις μνημείων των τελευταίων ετών, καθώς και οι σχετικές έρευνες της 7^{ης} ΕΒΑ που ακολούθησαν, οφείλονται στον ακάματο ζήλο των εργατοτεχνιτών της 7^{ης} ΕΒΑ. Γιάννη Πλατσά από τη Μελιβοία και Κώστα Δέλλα από τη Σκίτη, καθώς και του Αντώνη Δημηρούλη, φύλακα αρχαιοτήτων Αγιάς, στους οποίους εκφράζουμε και από τη θέση αυτή θερμές ευχαριστίες.

2. Σύνοψη των βυζαντινών πηγών που αναφέρονται στην περιοχή παρατίθεται στο άρθρο του Στ. Γουλούλη: Γουλούλης 1992.

3. Βρανούση 1966, 128-139. Γουλούλης 1992, 490-495.

4. Για τις τελευταίες έρευνες βλ. Σδρόλια 2000 και Σδρόλια 2006. Για τις παλαιότερες Νικονάνος 1979, 51, 108-114. Δυστυχώς η κατάσταση των περισσότερων μνημείων δεν είναι καλή. Τα μνημειακά κατάλοιπα αντιμετωπίζουν συνεχώς κινδύνους από την επέκταση των καλλιεργείων σε βάρος του δάσους και την οικιστική ανάπτυξη των παραλιών, ενώ το δυσπρόσιτο αρκετών θέσεων και η πυκνή βλάστηση που τα καλύπτει καθιστά πρακτικά αδύνατη την οργάνωση της προστασίας τους. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι παράνομες ισοπεδώσεις στις θέσεις Μονόπετρα και Δερματάς προκάλεσαν ανεπανόρθωτες καταστροφές στα βυζαντινά λείψανα στις θέσεις αυτές.

και οικισμών θα αποτελέσουν αντικείμενο μελλοντικής έρευνας. Η παρουσίαση γίνεται με γεωγραφική σειρά, από τα βόρεια προς τα νότια.

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Ομόλιο (Λασποχώρι). Ασκηταριό Αγίας Παρασκευής

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής έξω από το Ομόλιο⁵ είναι κτισμένος σε φυσικό κοίλωμα ενός κατακόρυφου βράχου. Τα μοναστηριακά (;) κτίσματα που τον περιέβαλαν καταστράφηκαν πρόσφατα. Ο ναός (εικ. 1α), ο οποίος διατηρείται σε χαμηλά ερείπια, ήταν μονόχωρος δρομικός με εξωτερικές διαστάσεις 4,15 × 8,50 περίπου μ. και μάλλον τρίπλευρη κόγχη ιερού. Τα διατηρούμενα σήμερα τμήματα των τοίχων του είναι κτισμένα από αργούς λίθους και τεμάχια πλίνθων. Έτσι, μια έστω και σχετικά ακριβής χρονολόγηση του μνημείου με βάση τα διαθέσιμα σήμερα στοιχεία είναι πολύ δύσκολη. Καθώς η προτεινόμενη από τον Νικονάνο χρονολόγηση στην εποχή των Παλαιολόγων με βάση τη μορφή της ελεύθερης πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας που αναφέρει ότι είδε και όστρακα που εντόπισε⁶, δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί, δεν μπορεί προς το παρόν να αποκλεισθεί η πιθανότητα το μνημείο να είναι ακόμη παλαιότερο. Όσον αφορά τη χρήση του ναού, ο Νικονάνος θεωρεί ότι αυτός πιθανώς αποτελούσε το κυριακόν ομάδας ασκητηρίων που βρίσκονταν στις χαράδρες της περιοχής⁷.

Στόμιο (Τσάγεζι). Μονή Αγίου Δημητρίου

Η αφιερωμένη αρχικά στην Παναγία και αργότερα στον Άγιο Δημήτριο μονή του Κονομειού / Οικονομείου / Κομνηνείου, κοντά στο Στόμιο (Τσάγεζι) υπήρξε αναμφισβήτητα για μακρότατο χρονικό διάστημα, ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οπότε άρχισε να παρακμάζει για να διαλυθεί λίγο αργότερα, ένα από τα σημαντικότερα ιερά καθιδρύματα του Όρους των Κελλίων⁸.

Από τον περίβολο της μονής σήμερα διατηρείται, σοβαρά αλλοιωμένο από νεωτερικές επεμβάσεις, μόνο ένα αρκετά μεγάλο τμήμα του δυτικού του τείχους⁹. Όπως φαίνεται σε παλαιές φωτογραφίες¹⁰, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το πάχους 95 περίπου εκ. τείχος σωζόταν σε ύψος περίπου 7,5 μ. Στο ανώτερο τμήμα του υπήρχαν εν σειρά ανοίγματα χωρίς ανώφλια, πιθανότατα υπολείμματα των παραθύρων των χώρων της τρίτης στάθμης της δυτικής πτέρυγας του μοναστηριακού συγκροτήματος, της οποίας το τείχος αποτελούσε το δυτικό τοίχο. Η εξαρχής ύπαρξη πτέρυγας κατά μήκος του τείχους πιστοποιείται από την ύπαρξη δοκοθηκών στην εσωτερική του παρειά. Στο τείχος αυτό, σε θέση που αντιστοιχεί περίπου με τον διαμήκη

5. Εντοπίστηκε από τον Ν. Νικονάνο. Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 27, 1972, *Χρονικά*, 426. Νικονάνος 1973, 49-50, εικ. 9. Πρβλ. Koder-Hild 1976, 82 και δημοσιεύθηκε από τον ίδιο (Νικονάνος 1979, 129-131, σχ. 26).

6. Νικονάνος 1973, 50 και Νικονάνος 1979, 131.

7. Νικονάνος 1979, 131.

8. Για την ιστορία της Μονής και τα σχετικά με αυτήν προβλήματα, βλ. κυρίως Σωτηρίου 1928, Παπαδημητρίου 1984, 145-160, Γουλούλης 2000, 139-141, Kiel – Αγραφιώτης – Γουλούλης 2003, 88-91, Μπούρας 2003, 145-147 και Σδρόλια 2006, 404. Βλ. επίσης Σ. Μαμαλούκος, Το αρχικό καθολικό της Μονής Στομίου, στο Γουλούλης – Σδρόλια 2009 (υπό έκδοση).

9. Για τον περίβολο και την πύλη της Μονής βλ. Ορλάνδος 1999, 11, σημ. 6 και εικ. 5.

10. Ορλάνδος 1999, εικ. 5.

άξονα του καθολικού, ανοίγεται η αλλοιωμένη σήμερα αρχική κύρια πύλη της μονής, επάνω από την οποία ήταν τοποθετημένη η γνωστή επιγραφή του 1492¹¹.

Το καθολικό της μονής¹², το οποίο είχε χρονολογηθεί από τους παλαιότερους μελετητές του στην υστεροβυζαντινή περίοδο¹³, πρόσφατα μελετήθηκε εκ νέου συστηματικά από τον καθηγητή Χ. Μπούρα και τοποθετήθηκε ορθά στον 16^ο αιώνα¹⁴, και συγκεκριμένα στο έτος 1543, το οποίο αναφέρεται σε γνωστή από παλιά επιγραφή¹⁵. Κάτω από αυτό, αποκαλύφθηκαν πρόσφατα τα λείψανα ενός παλαιότερου ναού, προφανώς, του αρχικού καθολικού του ιστορικού μοναστηριού¹⁶. Από τη μελέτη των ευρημάτων προκύπτει ότι το αρχικό καθολικό της μονής Στομίου (εικ. 2. δ) ήταν ένας μεγάλων διαστάσεων ναός με σύγχρονο νάρθηκα, πλάτους 11,20μ. και μήκους περίπου 18μ. Ο ναός παρουσίαζε αρχικά αρκετά κανονική χάραξη. Ο κυρίως ναός ήταν σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος, το εσωτερικό του οποίου ήταν πλήρως διαρθρωμένο με παρασάδες, σε αντιστοιχία με τα τόξα που έφεραν τη θολοδομία. Ο νάρθηκας είχε εσωτερικές διαστάσεις 3,90 × 8,80μ. Ο δυτικός τοίχος του ήταν διαρθρωμένος με δύο παρασάδες, οι οποίες μαζί με δύο άλλες που θα υπήρχαν στον ανατολικό τοίχο έφεραν τόξα. Τα τόξα αυτά διαιρούσαν το νάρθηκα σε τρία τμήματα και έφεραν την θολοδομία που κάλυπτε το χώρο. Είναι πολύ πιθανόν ο νάρθηκας να ήταν διώροφος, οπότε ο ναός θα διέθετε κατηχούμενα. Αν και οι ίδιοι οι εξωτερικοί τοίχοι του ναού δεν σώζονται, από το μεγάλο πάχος των θεμελίων τους προκύπτει ότι οι όψεις του κτηρίου ήταν κατά πάσα πιθανότητα διαρθρωμένες με τυφλά αψιδώματα. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του καθολικού υπήρχε μεταγενέστερος, πιθανότατα, εξωνάρθηκας με καθαρό πλάτος 2,20μ. Το μικρό πάχος του θεμελίου του δυτικού του τοίχου (70εκ.) μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο εξωνάρθηκας αυτός ήταν μια ελαφριά, ξυλόστεγη, κατά πάσα πιθανότατα, κατασκευή, ίσως μία στοά.

Αν και η κατάσταση των λειψάνων του δεν επιτρέπει μίαν ακριβή χρονολόγησή του, η οικοδόμηση του παλαιού καθολικού της μονής του Τσαγέζι πρέπει να τοποθετηθεί με βεβαιότητα στη μέση βυζαντινή περίοδο, στον 11^ο ή 12^ο αι, και να συνδεθεί με την αυτοκρατορική οικογένεια των Κομνηνών, κάτι που μέχρι τώρα αναφερόταν μόνον στους θρύλους¹⁷.

Στόμιο (Τσαγέζι). Μονή Αγίων Αποστόλων

Σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά της μονής του Αγίου Δημητρίου βρίσκονται τα ερείπια της μονής των Αγίων Αποστόλων, τα οποία είναι μεν γνωστά στην επιστημονική κοινότητα από το 1928, που εντοπίστηκαν από τον Γ. Σωτηρίου¹⁸, αλλά παραμένουν ως τώρα επιστημονικά αναξιοποίητα, καθώς ως πρόσφατα ήταν απρόσιτα στους μελετητές εξαιτίας της πυκνής βλάστησης που καλύπτει την περιοχή¹⁹. Τα ερείπια του καθολικού της μονής υψώνονται στο

11. Σωτηρίου 1928, 353.

12. Για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του Καθολικού της Μονής, βλ. Σωτηρίου 1928. Νικονάνος 1979, 99, 141, 152, 156-160, 166. Γουλούλης 2000, 139. Κυρίως, Μπούρας 2003.

13. Για τις διαφορές κατά καιρούς απόψεις σχετικά με τη χρονολόγηση του μνημείου, βλ. Μπούρας 2003, 145 και κυρίως 160.

14. Μπούρας 2003, 160.

15. Σωτηρίου 1928, 23-24 και Μπούρας 2003, 160.

16. Αποκαλύφθηκαν σε ανασκαφική έρευνα της 7^{ης} ΕΒΑ, υπό την εποπτεία της Σ. Σδρόλια, με την συνδρομή του γράφοντος, κατά την διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών που διεξάγονται στο μνημείο υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Ι. Βλαχοστέργιου.

17. Παπαδημητρίου 1984, 148.

18. Σωτηρίου 1928, 363 και εικ. 13

19. Νικονάνος 1979, 99, σημ. 313, 107, 154.

μέσον της αυλής του πλήρως ερειπωμένου σήμερα οικοδομικού της συγκροτήματος. Η δημοσίευση του ναού από τον Γ. Σωτηρίου περιορίζεται σε μια σύντομη αναφορά και μια κάτοψη, η οποία χαρακτηρίζεται από σοβαρές παρανοήσεις και λάθη. Το καθολικό (**εικ. 2ε**) είναι ένας μετρίου μεγέθους (7,50 × 9,50 περίπου μ.) ναός αθωνικού τύπου, δηλαδή σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με πλάγιες κόγχες²⁰, στον οποίο έχουν σε μεταγενέστερη εποχή προστεθεί ένας ευρύς νάρθηκας (λιτή) με όροφο. Ο τελευταίος είχε ξύλινο πάτωμα και μια στοά, η οποία περιέβαλλε τη λιτή τουλάχιστον από τα δυτικά και τα βόρεια, καταλήγοντας σε ένα μονόχωρο δρομικό θολωτό παρεκκλήσιο προσκολλημένο στη βόρεια πλευρά της λιτής. Από την εξέταση των μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων του συγκροτήματος προκύπτει ότι αυτό χρονολογείται αναμφίβολα στην εποχή της Τουρκοκρατίας, ίσως στο 17^ο αιώνα και όχι στη βυζαντινή εποχή, όπως είχε θεωρήσει ο Σωτηρίου²¹.

Καρίτσα. Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου

Στην περιοχή της Καρίτσας, στα βορειοδυτικά του χωριού και σε απόσταση 500 περίπου μ. από το λιμάνι του Στομίου, στη θέση Κεραμαριό, βρίσκεται ο νεόκτιστος ναϊσκος του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου²². Το ανατολικό του τμήμα αποτελεί υπόλειμμα ενός παλαιού δρομικού ναού του 18^{ου} αι²³ οποίος είχε κτισθεί σε θέση βυζαντινού, ενσωματώνοντας τμήματά του²⁴.

Καρίτσα. Ναός Παναγίας

Η εκκλησία είναι κτισμένη σε ένα πλάτωμα δίπλα στη νέα οδό Στομίου – Αγιοκάμπου, στα βορειοανατολικά του οικισμού της Καρίτσας και αποτελούσε παλιά καθολικό μονής, όπως φαίνεται από τα ερείπια στα βόρεια²⁵. Ο ναός (**εικ. 1στ**), ο οποίος στα νεώτερα χρόνια, αλλά και εντελώς πρόσφατα, έχει υποστεί εκτεταμένες καταστροφικές επεμβάσεις, είναι ένας μετρίων διαστάσεων μονόχωρος δρομικός ξυλόστεγος ναός με την τρίπλευρη εξωτερικά κόγχη του αγίου του βήματος έκκεντρα διατεταγμένη στην ανατολική του όψη. Στα ανεπίχριστα κατώτερα τμήματα των τοίχων του ναού διακρίνεται η τοιχοποιία του από ζώνες αργολιθοδομής και πλινθοδομής κατασκευασμένης με την τεχνική της αποκεκρυμμένης πλίνθου. Ο αρχικός ναός ήταν πιθανόν μια τρίκλιτη βασιλική, της οποίας διατηρούνται τμήματα του βόρειου και νότιου τοίχου- χωρίς να μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα του δίκλιτου ναού- και χρονολογείται στη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Καρίτσα. Ανώνυμη Μονή στη θέση Μιτσιβιό

Στη θέση Μιτσιβιό της Καρίτσας, σε αγρό ιδιοκτησίας Χρήστου Οικονόμου έχουν εντοπισθεί λείψανα μοναστηριού, το καθολικό του οποίου είχε τρίπλευρη κόγχη ιερού, κτισμένη με αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής²⁶. Η θέση δεν έχει ακόμη ερευνηθεί.

20. Για προβλήματα που σχετίζονται με τον ορισμό του αθωνικού τύπου και την καταγωγή και την πρώιμη διάδοσή του, βλ. Μαμαλούκος 2001, 138-152, όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.

21. Σωτηρίου 1928, 363.

22. Αναφορές στο μνημείο έχουν γίνει από τους Κ. Σπανό (Σπανός 1977) και την Στ. Σδρόλια (Σδρόλια 2006, 405).

23. Στ. Σδρόλια, Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Καρύτσας, στο Γουλούλης – Σδρόλια 2007 (υπό έκδοση).

24. Σπανός 1977.

25. Σδρόλια 2006, 405.

26. Σδρόλια 2006, 405.

Καρίτσα. Ανώνυμη μονή στη θέση Πηγάδι

Στη θέση αυτή εντοπίσθηκαν τα ερείπια ενός ακόμη βυζαντινού μοναστηριού, και συγκεκριμένα το δυτικό τμήμα του καθολικού του και τμήμα του δυτικού περιβόλου²⁷. Ο ναός (**εικ. 1.δ**) ήταν μάλλον μικρού μεγέθους (το πλάτος του ήταν περίπου 6μ.) μονόχωρος δρομικός ναός με αρχικό νάρθηκα. Ο τελευταίος είχε εσωτερικές διαστάσεις 2,70 × 4,45μ. και η προσπέλασή του γινόταν με δύο φαρδιές (1,45μ.) θύρες που ανοίγονταν στο δυτικό και στο βόρειο τοίχο του. Το δάπεδό του ήταν από μαρμαρόπλακες. Οι ενισχυμένοι με ξυλοδεσιές τοίχοι του ναού ήταν κτισμένοι με ένα αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής. Οι όψεις του ήταν διαρθρωμένες με μικρού σχετικά πλάτους τυφλά αψιδώματα.

Κόκκινο Νερό. Ανώνυμη μονή (;) στη θέση Τσιλιγιώργη

Ο ναός που σώζεται στη θέση Τσιλιγιώργη του Κόκκινου Νερού (**εικ. 2.α**) είναι μικρών διαστάσεων (6,35 × 7,30μ.) μονόχωρος τρίκογχος με τρίπλευρες εξωτερικά κόγχες²⁸. Οι τοίχοι του ήταν κτισμένοι από αργούς λίθους και πλίνθους τοποθετημένες σε σειρές, ενώ η θολοδομία του ήταν πλίνθινη. Ο ναός διέθετε γλυπτό διάκοσμο και πολυτελές μαρμάρινο δάπεδο με ζωομορφικές παραστάσεις, από το οποίο, δυστυχώς, σήμερα δεν σώζεται τίποτε. Το μνημείο έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 12^{ου} ή στις αρχές του 13^{ου} αιώνα²⁹, χρονολόγηση που έχει γίνει γενικά αποδεκτή³⁰.

Στα βόρεια του ναού, σώζεται ένας «πύργος»³¹, διαστάσεων 4,70 × 4,10μ., που στεγαζόταν με ημικυλινδρικό θόλο και ένας συνεχόμενος χώρος διαστάσεων 3,50 × 4,70μ.

Κόκκινο Νερό. Ανώνυμη μονή στις ιδιοκτησίες Βόγια και Χύτα

Δυτικά των ιαματικών πηγών του Κόκκινου Νερού, σώζονται ερείπια βυζαντινής, πιθανώς, μονής, τα οποία δεν έχουν ερευνηθεί ανασκαφικά. Ανάμεσά τους υπάρχει τοίχος κατασκευασμένος κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα³², ενώ βρέθηκαν αρχιτεκτονικά γλυπτά που μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Αγιάς.

Κόκκινο Νερό. Ανώνυμος ναός στην ιδιοκτησία Τσιοφλίκη

Σε μικρή απόσταση νότια της προηγούμενης θέσης, στο κτήμα Τσιοφλίκη, βρέθηκε άλλος βυζαντινός ναός, ο οποίος, σύμφωνα με πληροφορίες, ήταν τρίκογχος. Το μνημείο ισοπεδώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980³³.

Κόκκινο Νερό. Ανώνυμη μονή στη θέση Παλιομονάστηρο του οικισμού Μητσιάρες

Το καθολικό της ανώνυμης μονής στη θέση Παλιομονάστηρο του Κόκκινου Νερού (**εικ. 2γ**) είναι ένας μετρίων διαστάσεων (7,80 × 12,80μ.) σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με σύγχρονο νάρθηκα³⁴. Στο κτήριο είχαν μεταγενέστερα προσκολληθεί ένας εξω-

27. Αποκαλύφθηκαν σε σύντομη έρευνα της 7^{ης} ΕΒΑ κατά την διάνοιξη της παράκαμψης Καρίτσας.

28. Νικονάνος 1973, 48-49, εικ. 7-8. Αβραμέα 1974, 82. Koder – Hild 1976, 60-61. Νικονάνος 1979, 108-114, πίν. 51-54 και Μπούρας – Μπούρα 2002, 190-191, 350, 445, 446, 450, 454, 510, 515, 532, 560, 565, 578, 585.

29. Νικονάνος 1979, 111-114.

30. Μπούρας – Μπούρα 2002, 190.

31. Νικονάνος 1973, 48-49, εικ. 7.

32. Σδρόλια 2000, 203. Σδρόλια 2006, εικ. 3.

33. Αγραφιώτης 1994, 423.

34. Αποκαλύφθηκε με ανασκαφική έρευνα της 7^{ης} ΕΒΑ Βλ. Στ. Σδρόλια, ΑΔ 49, 1994, *Χρονικά*, 359-360, ΑΔ

νάρθηκας στα δυτικά, δύο στοές κατά μήκος της βόρειας και της νότιας πλευράς του καθώς και άλλα προσκτίσματα στα ανατολικά και στα νοτιοανατολικά του. Η μεσαία κόγχη του ιερού του ναού ήταν εξωτερικά τρίπλευρη, ενώ οι δύο πλάγιες ημικυκλικές. Οι όψεις του μνημείου ήταν πλήρως διαρθρωμένες με τυφλά αψιδώματα με διπλή υποχώρηση. Οι τοίχοι του ήταν κτισμένοι από εναλλάξ ζώνες λιθοδομής και πλινθοδομής κατασκευασμένης κατά το σύστημα της αποκεκρυμμένης πλίνθου. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού ήταν πλήρως διαρθρωμένες με παραστάδες. Το ιερό φωτιζόταν από δύο μονόλοβα παράθυρα που ανοίγονται στις κόγχες των παραβημάτων και από ένα ευρύτερο, ενδεχομένως δίλοβο, παράθυρο που ανοιγόταν στην κόγχη του αγίου βήματος. Στα τύμπανα της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού ήταν διαμορφωμένα τρίβηλα σύνθετα ανοίγματα. Το μνημείο διέθετε πολυτελές μαρμάρινο δάπεδο και πλούσιο γλυπτό διάκοσμο. Ο ναός, ο οποίος παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της λεγόμενης Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως και συνδέεται, όπως φαίνεται, με την αρχιτεκτονική της Μακεδονίας αλλά, ίσως, και με εκείνη της Νίκαιας³⁵, έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 12^{ου}-αρχές του 13^{ου} αιώνα³⁶, μέχρι τα μέσα του 13^{ου} αιώνα³⁷.

Κόκκινο Νερό. Ανώνυμος ναός στο οικόπεδο Γ. Τσανάκα

Από το μνημείο³⁸, σώζεται σήμερα μικρό τμήμα, στην περιοχή της βορειοανατολικής του γωνίας, εγκλωβισμένο μέσα σε νεώτερες κατασκευές. Η αναπαράσταση της κατόψεως του που επιχειρείται εδώ (**εικ. 2β**), βασίζεται σε συνοπτική αποτύπωση των λειψάνων του και σε ένα ελλιπές αλλά πολύτιμο δημοσιευμένο σχέδιο αποτύπωσης του μνημείου που έγινε κατά την ανασκαφή του³⁹. Πρόκειται για ένα μικρών διαστάσεων (6,20 × 6,90μ.) απλό τετρακίονιο ή, το πιθανότερο, δικίονιο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, με μεταγενέστερο νάρθηκα εσωτερικών διαστάσεων 4,90 × 3,10μ. προσκολλημένο στα δυτικά του. Η κόγχη του αγίου βήματος του ναού ήταν εξωτερικά τρίπλευρη, ενώ εκείνες των παραβημάτων ημικυκλικές. Οι όψεις του φαίνεται ότι ήταν επίπεδες και αδιάρθρωτες. Οι τοίχοι του μνημείου ήταν κτισμένοι από αργούς λίθους μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονταν στους οριζόντιους αρμούς σειρές πλίνθων και στους κατακόρυφους ακανόνιστα τοποθετημένοι πλίνθοι και πλινθία, σε μια διάταξη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα είδος αμελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομής. Στο εσωτερικό του κτηρίου παραστάδες υπήρχαν μόνο στον ανατολικό και στο δυτικό τοίχο. Ο ναός είχε μαρμάρινο διάκοσμο και τοιχογραφίες, σε δύο πιθανώς στρώματα. Με βάση τα λείψανα των τοιχογραφιών του το μνημείο έχει χρονολογηθεί στον 11^ο ή στο 12^ο αιώνα⁴⁰. Η πρώτη χρονολογία φαίνεται ότι συνάδει περισσότερο με το χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής του, αν και σε ένα μικρό και ταπεινό μνημείο, όπως αυτό, διαπιστώσεις του είδους αυτού είναι πολύ επισφαλείς.

50, 1995, *Χρονικά*, 400-401. Σδρόλια 2000, 199-203. Σδρόλια 2002. Σδρόλια 2006, 405. Πρβλ. Βελένης 2003, 69, 104.

35. Βελένης 2003, σημ. 189.

36. Σδρόλια 2000, 202-203.

37. Βελένης 2003, σημ. 189.

38. Α. Δεριζιώτης, *ΑΔ* 31, 1976, *Χρονικά*, 187-188, πίν. 135 γ, 137 γ. Του ιδίου, *ΑΔ* 33 1978, *Χρονικά*, 174, Γιαννακέρη 1987, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη*, αρ. 23, αρ. 24 (Σ. Χούλια). Βλ. και Σδρόλια 2000, 198-199.

39. Σδρόλια 2000, σχ. 2.

40. *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη*, αρ.23, 24 (Σ. Χούλια).

Κουτσουπιά. Ανώνυμη μονή στον αγρό Πινίκη

Στην περιοχή της Κουτσουπιάς, στον αγρό Πινίκη, υπάρχουν τα ερείπια βυζαντινής μονής κοντά στην υφιστάμενη αγροικία, ενώ επισημάνθηκαν ίχνη σε πολλά σημεία της ευρύτερης περιοχής, που δεν έχουν ερευνηθεί⁴¹.

Κουτσουπιά. Ανώνυμη μονή στη θέση Παλαιομονάστηρο Μονόπετρας (Μονόπετρα Β)

Στην περιοχή των γνωστών από τον Ν.Νικονάνο⁴² λειψάνων μοναστηριακού πύργου διεξήχθη ανασκαφική έρευνα από την 7^η Ε.Β.Α και αποκαλύφθηκαν τα ερείπια μονής.

Το καθολικό (**εικ. 1γ**) αποτελείται από τον κυρίως ναό και ένα μεταγενέστερο νάρθηκα. Ο κυρίως ναός, εξωτερικών διαστάσεων, χωρίς την ημικυκλική κόγχη του ιερού, 5,55 × 8,20μ., είναι μονόχωρος δρομικός. Τα δύο ζεύγη παραστάδων που διάρθρωσαν την εσωτερική επιφάνεια του βόρειου και του νότιου τοίχου του ναού, έφεραν, όπως φαίνεται, δύο σφενδόνια τα οποία διαιρούσαν το χώρο σε τρία μέρη. Το μεσαίο ήταν αισθητά στενότερο από τα δύο ακραία (1,10 έναντι 2,10 και 2,25μ.). Ο ναός πιθανότατα καλυπτόταν με ημικυλινδρικό θόλο και ο νάρθηκας με άγνωστης μορφής θολοδομία. Οι τοίχοι του μνημείου ήταν από προσεκτικά αρμολογημένη αργολιθοδομή από αργούς λίθους και πλίνθους, οι οποίες κατά τόπους σχηματίζουν σειρές. Οι πλάγιες όψεις του ήταν διαρθρωμένες με τέσσερις παραστάδες, από τις οποίες οι δύο μεσαίες αντιστοιχούσαν σε αντιστοιχία που, όπως φαίνεται, δημιουργούσαν άνισου πλάτους τυφλά αφιδώματα με απλή υποχώρηση. Στους πλάγιους τοίχους του νάρθηκα ήταν διαμορφωμένα αρκοσόλια. Το δάπεδο του ναού ήταν μαρμαροθετημένο. Στα κρημνίσματα βρέθηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων τεμάχια ενός επιστυλίου τέμπλου, και τμήματα ζεύξεων ορθομαρμαρώσεως, με διάκοσμο μορφής σχοινιού ή αστραγάλου, τα οποία, όμως, προέρχονται πιθανότατα από παλαιότερο κτήριο και βρίσκονταν εδώ σε δεύτερη χρήση. Η χρονολόγηση του ναού δεν είναι με τα διαθέσιμα στοιχεία εύκολη. Με επιφύλαξη αυτός θα μπορούσε να τοποθετηθεί στον 11^ο αιώνα.

Στη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου ερευνήθηκε κτίριο, που έχει σε κάτοψη σχήμα ορθογωνίου παραλληλογράμμου με διαστάσεις 5,45 × 6,40μ. Οι τοίχοι του έχουν προσεγμένη κατασκευή αλλά δεν φαίνεται πιθανόν ότι ήταν οχυρωματικός πύργος, καθώς το μικρό πάχος των τοίχων και η ισχυρή κλίση του δαπέδου συνηγορούν υπέρ της πιθανότητας να ήταν ληνός. Το 2007 εντοπίστηκε στα βόρεια το κτιστό υπολήνιο, εξωτερικών διαστάσεων 2 × 1.40 μ.

Κουτσουπιά. Ανώνυμη μονή στη θέση Μονόπετρα (Μονόπετρα Α)

Σε απόσταση 300μ. από την παραπάνω θέση, στη βόρεια πλευρά του ρέματος, εντοπίστηκε δεύτερη βυζαντινή μονή⁴³, τα πενιχρά ερείπια της οποίας ισοπεδώθηκαν το 2005, κατά την δημιουργία πλατώματος για τις ανάγκες της υλοτομίας.

Παλιουριά. Ναός Αγίας Παρασκευής στη θέση Οστροβός

Ο κατά την παράδοση αφιερωμένος στην Αγία Παρασκευή βυζαντινός ναός που υπήρχε στο κτήμα Απόστολου Χαρατσή, στη θέση Οστροβός της Παλιουριάς ισοπεδώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980⁴⁴. Διασώθηκαν τμήματα γλυπτών στην Αρχαιολογική Συλλογή Αγίας,

41. Αγραφιώτης 1994, 423.

42. Νικονάνος 1973, 46-48, Koder– Hild 1976, 82-83 (προσθήκη Δ. Αγραφιώτη).

43. Σδρόλια 2006, 413, θέση αρ. 22.

44. Αγραφιώτης 1994, 424.

όπως ανάγλυφα επιθήματα αμφικιονίσκων⁴⁵, καθώς και εγχάρκτη κεραμική με ζώα και πουλιά του 12^{ου} αιώνα.

Παλιουριά. Ανώνυμος ναός στο κτήμα Γουργιώτη

Μεγάλος ναός έχει επισημανθεί από παλιά στη βόρεια όχθη του χειμάρρου Παλιουριά (1χλμ. στα δυτικά της παραλιακής θέσης Ταρσανάς), στον οποίο οι καλλιεργητικές εργασίες έχουν προξενήσει μεγάλες φθορές⁴⁶. Πολλά γλυπτά έχουν μεταφερθεί κατά καιρούς στην Αγιά (τμήματα κιονοκράνων, θυρωμάτων κ.α., με σπουδαιότερο τμήμα επιστυλίου τέμπλου με ανθεμωτή διακόσμηση, που ανασύρθηκε από τον παρακείμενο χειμάρρο).

Παλιουριά. Συγκρότημα ληνών στον αγρό Γ. Πλάδα

Στην Παλιουριά ανασκάφηκε το 1998 από την 7^η ΕΒΑ ένας μεγάλος μεσαιωνικός ληνός⁴⁷. Πρόκειται για προσεγμένης κατασκευής κτήριο με τοίχους κτισμένους από αργούς λίθους και πλίνθους, που διέθετε ανοικτή δεξαμενή για το πάτημα των σταφυλιών και κτιστό υπολήνιο. Ο ληνός της Παλιουριάς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί σπάνιο δείγμα κτηρίου που σχετίζεται με μια παραγωγική δραστηριότητα στην περιοχή. Άλλο ένα τμήμα ληνού εντοπίστηκε νοτιότερα, στη θέση Καρούτα, όπου υπήρχαν και άλλα παρόμοια, κατά την παράδοση.

Μελιβοία (Αθανάτη). Μονές στο Όρος Κούτζιμπος

Στο Όρος Κούτζιμπος, στην περιοχή της Μελιβοίας (Αθανάτη), αναφέρεται η ύπαρξη πλήθους θέσεων με βυζαντινά ερείπια⁴⁸, τα περισσότερα από τα οποία έχουν ισοπεδωθεί. Τμήματα μοναστηριών διατηρούνται στις θέσεις Σκάλα Παναγιά, Παλιοπήγαδα και Καρούτα, στις οποίες δεν έχουν γίνει ακόμη ανασκαφικές έρευνες. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η θέση Παλιοθεολόγος, όπου κατά την ισοπέδωση βυζαντινής μονής το 1994 βρέθηκε θησαυρός χρυσών νομισμάτων της εποχής των Κομνηνών, τμήματα του οποίου φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο και την 7^η ΕΒΑ⁴⁹.

Μελιβοία (Αθανάτη). Ακρωτήριο Δερματάς Ανώνυμη Μονή στη θέση Λουτρός

Ο περίβολος της Μονής, που ανασκάφηκε το 1986-87⁵⁰, έχει σε κάτοψη σχήμα τραπέζιου με διαστάσεις 35 ως 38 × 30 ως 37μ. Το καθολικό (εικ. 1ε) αποτελείται από τον κυρίως ναό και τον σύγχρονο με αυτόν νάρθηκα. Καθώς ο νάρθηκας έχει πλάτος ελαφρά μεγαλύτερο από το πλάτος του ναού, το κτίριο έχει σε κάτοψη σχήμα T. Το συνολικό του μήκος του είναι 14μ. και το πλάτος του 6,40μ. στο ναό και 7,20μ. στο νάρθηκα. Εξαιτίας της κλίσης του εδάφους, ο ναός γίνεται στο ανατολικό του άκρο διώροφος. Στην κατώτερη στάθμη του περιλαμβάνει δύο εν σειρά διατεταγμένους στενούς χώρους που καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους. Ο ναός είναι μονόχωρος δρομικός. Από τα διαθέσιμα στοιχεία φαίνεται ότι αυτός καλυ-

45. Σδρόλια 2006, εικ. 6.

46. Ν. Νικονάνος ΑΔ 25, 1970, *Χρονικά*, 292. Νικονάνος 1973, 43, εικ. 3. Koder – Hild 1976, 92 (λ. Ριζούς), 100 (λ. Ταρσανάς, προσθήκη Δ. Αγραφιώτη).

47. Στ. Σδρόλια, ΑΔ 53, 1998, *Χρονικά*, 474-475, σχ. 1, πίν. 189δ και Σδρόλια 2006, 406.

48. Αγραφιώτης 1994, 424.

49. Για τη μονή βλ. Δεριζιώτης 1987 και Αγραφιώτης 1997. Στ. Σδρόλια, ΑΔ 49, 1994, *Χρονικά*, 355. Πέννα – Τουράτσογλου 2004, 365-408. Σδρόλια 2006, 407, εικ. 8.

50. Koder – Hild 1976, 71 (προσθήκη Δ. Αγραφιώτη). Αγραφιώτης 1994, 425. Δεριζιώτης 1997, 44. Σδρόλια 2006, 406-407. Το 2005 το μνημείο υπέστη μεγάλες φθορές από βανδαλισμό.

πτόταν με ημικυλινδρικό θόλο ενισχυμένο από δύο σφενδόνια, τα οποία χώριζαν το χώρο σε τρία τμήματα από τα οποία το μεσαίο ήταν αισθητά μεγαλύτερο από τα δύο ίσα μεταξύ τους ακραία. Η κάλυψη του νάρθηκα γινόταν πιθανώς με τρία σταυροθόλια ή τρία φουρνικά. Οι τοίχοι του μνημείου ήταν από αργούς πλακοειδείς λίθους και πλίνθους τοποθετημένες κυρίως οριζοντίως. Οι όψεις του ήταν διαρθρωμένες με αβαθή τυφλά αψιδώματα με διπλή υποχώρηση. Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες. Στο εσωτερικό τόσο του ναού όσο και του νάρθηκα υπήρχαν πολυάριθμοι τάφοι. Ο ναός είχε σημαντικό ζωγραφικό διάκοσμο, από τον οποίο σώθηκαν μεν κατά χώραν μόνον οι ποδέες, αλλά αρκετά σπαράγματα του βρέθηκαν στην ανασκαφή. Η οικοδόμηση του καθολικού της μονής στη θέση Λουτρός θα μπορούσε, βάσει συγκρίσεων με άλλα μνημεία της περιοχής, όπως ο τρίκογχος ναός του Κόκκινου Νερού και η Παναγία Βελίκα, να τοποθετηθεί με επιφύλαξη στο 12^ο αιώνα⁵¹.

Άνω Σωτηρίτσα (Κάπιστα). Ναός Σωτήρος

Τα ερείπια της βυζαντινής μονής που αναφέρονται από τον Ν. Νικονάνο περίξ του μεταβυζαντινού ναυδρίου του Σωτήρος Χριστού της Άνω Σωτηρίτσας (Κάπιστας)⁵² δεν σώζονται πλέον, διότι καταστράφηκαν κατά την ισοπέδωση του χώρου το 1986⁵³. Τα αξιόλογα βυζαντινά γλυπτά που εντοιχίστηκαν στο νεώτερο ναό, μαζί με βυζαντινό δομικό υλικό, δείχνουν τη σημασία του βυζαντινού μνημείου, που έδωσε το όνομά του στον οικισμό (παλιά Κάπιστα = εκκλησία).

Βελίκα. Ναός Παναγίας.

Ο ναός της Παναγίας (**εικ. 1β**), που δημοσιεύθηκε από τον Ν. Νικονάνο⁵⁴, αλλά αναφέρεται και από άλλους ερευνητές⁵⁵ είναι μονόχωρος δρομικός με εξωτερικές διαστάσεις περίπου 4,90 × 7,50μ. και τρίπλευρη κόγχη ιερού. Καλυπτόταν με ελαφρά οξυκόρυφο θόλο ενισχυμένο από ένα σφενδόνιο, το οποίο βαίνει σε ποδαρικά. Οι τοίχοι του μνημείου, οι οποίοι βαίνουν σε ψηλή σχετικά κρηπίδα, είναι κτισμένοι με είδος αμελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομής αλλά ορισμένα τμήματά τους είναι κτισμένα από αμιγή οπτοπλινθοδομή κατά το σύστημα της αποκεκρυμμένης πλίνθου. Η δυτική και οι πλάγιες όψεις του ναού είναι διαρθρωμένες με αβαθή τυφλά αψιδώματα με διπλή υποχώρηση, ένα στη δυτική και ανά δύο στη βόρεια και στη νότια. Τα αψιδώματα περιβάλλονται από απλή πλίνθινη ταινία εκτός από εκείνα της νότιας πλευράς, τα οποία περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γύρισμα των οριζόντιων πλίνθινων γείσων του ναού και ο κεραμικός του διάκοσμος. Σπάραγμα μαρμαροθετήματος καλής τέχνης, που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια πρόσφατων εργασιών στερέωσης και εντοιχίστηκε στη δυτική όψη του ναού, προέρχεται ίσως από το αρχικό του δάπεδο.

Το μνημείο, το οποίο παρουσιάζει έντονα τα χαρακτηριστικά της λεγόμενης Σχολής της Κωνσταντινουπόλεως και έχει σωστά συνδεθεί με την αρχιτεκτονική της Μακεδονίας έχει χρο-

51. Σδρόλια 2006, 407.

52. Νικονάνος 1974, 176. Koder – Hild 1976, 100 (προσθήκη Δ. Αγραφιώτης).

53. Αγραφιώτης 1994, 425.

54. Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 25, 1970, *Χρονικά*, 292, πίν. 251α, β. Ν. Νικονάνος, *ΑΑΑ* 3, 1970, 37-39. Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 27, 1972, *Χρονικά*, 422, πίν. 356. Νικονάνος 1973, 40-43, εικ. 1, 2. Νικονάνος 1979, 51-59, σχ. 8, πίν. 18-21.

55. Αβραμέα 1974, 82. Koder – Hild 1976, 32-33 (λ. Βελίκα, προσθήκη Δ. Αγραφιώτη), 33 (λ. Βερλίκι, F. Hild). Vocolopoulos 1979, 256. Βελένης 1984, 2, 87, 122, 123, 216, 231, 245, 288-289, 295, σημ. 2 και Μπούρας – Μπούρα 2002, 29, 344, 345, 390, 395, 396, 471, 480, σημ. 16, 510.

νολογηθεί από τον Ν. Νικονάνο στα μέσα ή στο δεύτερο ήμισυ του 12^{ου} αιώνα⁵⁶. Ο Γ. Βελένης έχει διατυπώσει την άποψη ότι η χρονολόγηση του μνημείου θα μπορούσε να κατέβει ως και τις αρχές του 13^{ου} αιώνα⁵⁷.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Από την παρουσίαση των μνημείων που προηγήθηκε είναι δυνατόν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική και την τέχνη στο «Όρος των Κελλίων», αλλά και για την ιστορία του χώρου στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο και κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία. Έτσι, κατ' αρχάς, από τον αριθμό και τη χωροθέτηση των μνημείων που παρουσιάστηκαν, προκύπτει ότι στον Ανατολικό Κίτσαβο υπήρξε ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός μονών, πράγμα που αποδεικνύει τη σημασία και την ακμή του μοναστικού κέντρου των Κελλίων κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο, που μπορεί να παραβληθεί σε πυκνότητα με το Άγιο Όρος⁵⁸.

Ορισμένα από τα καθολικά των μοναστηριών των Κελλίων ήταν κτήρια υψηλών προθέσεων, όπως εκείνα της μονής του Στομίου και του Παλιομονάστηρου του Κόκκινου Νερού, ενώ άλλα ήταν μικρά και πιο ταπεινά κτίσματα, πάντως οι περισσότερες εκκλησίες ήταν μετρίων διαστάσεων. Νάρθηκα διαθέτουν πολλοί ναοί, άλλοτε εξαρχής, όπως στα καθολικά των μονών Στομίου, Παλιομονάστηρου Κόκκινου Νερού, Ακρωτηρίου Δερματά και Πηγαδίου Καρίτσας, και άλλοτε εκ προσθήκης, όπως στο καθολικό της Μονόπετρας και στο ναό του οικοπέδου Τσανάκα στο Κόκκινο Νερό. Σε μια περίπτωση, στο καθολικό της Μονής Στομίου, είναι πολύ πιθανόν ο νάρθηκας να ήταν διώροφος, να διέθετε, δηλαδή, ο ναός κατηχούμενα⁵⁹. Σε πολλούς ναούς διαπιστώνεται η συνήθης στη βυζαντινή αρχιτεκτονική πρακτική της προσθήκης προσκτισμάτων, κυρίως ναρθήκων και εξωναρθήκων ή στοών.

Από την άποψη της τυπολογίας, στη ναοδομία των Κελλίων διαπιστώνεται μεγάλη σχετικά ποικιλία. Οι περισσότεροι από τους σωζόμενους ναούς, εκείνοι της Αγίας Παρασκευής στο Ομόλιο, της Παναγίας στη Βελίκα και τα καθολικά των μονών στις θέσεις Μονόπετρα, Ακρωτήριο Δερματάς και Πηγάδι Καρίτσας, ανήκουν στον ιδιαίτερα διαδεδομένο τύπο των μονόχωρων δρομικών⁶⁰. Ένας μόνο από τους ναούς, ο ναός της Παναγίας στην Καρίτσα, ανήκε κατά πάσα πιθανότητα στον τύπο των τρικλιτών βασιλικών. Επίσης ένας μόνο ναός, ο ναός στη θέση Τσιλιγιώργη του Κόκκινου Νερού, ανήκε στον τύπο των μονόχωρων τρίκογχων. Τέσσερις, τέλος, ναοί, τα καθολικά των μονών Αγίων Αποστόλων και Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο, Παλιομονάστηρου Κόκκινου Νερού και ο ναός του οικοπέδου Τσανάκα, επίσης στο Κόκκινο Νερό, από τους οποίους ο πρώτος είναι ίσως μεταβυζαντινός, ανήκουν στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Οι τρεις πρώτοι ήταν σύνθετοι τετρακίονιοι, ανήκαν, δηλαδή, σε έναν τύπο του οποίου λίγα παραδείγματα μας είναι προς το παρόν γνωστά

56. Νικονάνος 1979, 58-59.

57. Βελένης 1984, 87.

58. Σχετικά βλ. πρόχειρα Χρήστου 1987, 56-77 και Παπαχρυσάνθου 1992, 232-250.

59. Για τα Κατηχούμενα βλ. πρόχειρα Ξυγιά 1993 και Μαμαλούκος 2001, 154-155, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

60. Σχετικά με τον τύπο και τη διάδοσή του βλ. Μπούρας – Μπούρα 2002, 344-345 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

στη Θεσσαλία⁶¹. Ο τέταρτος ήταν μάλλον δικιόνιος. Η ποικιλία που παρατηρείται στο σύνολο των εκκλησιών που εξετάστηκε παρουσιάζει ενδιαφέρον και για έναν ακόμη λόγο. Από αυτήν αποδεικνύεται ότι ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού όχι μόνο δεν αποτελεί τη μοναδική αλλά ούτε καν την πιο συνηθισμένη επιλογή στα καθολικά των μικρότερων και λιγότερο σημαντικών βυζαντινών μοναστηριών. Ενδιαφέρον εξάλλου παρουσιάζει η απουσία μεταξύ των γνωστών καθολικών των μονών των Κελλίων ναών αθωνικού τύπου, πράγμα που πιστοποιεί τη μικρή σχετικά διάδοση του τύπου στη μέση βυζαντινή περίοδο⁶².

Τόσο στον τομέα της τυπολογίας, όσο και – κυρίως – σε εκείνους της μορφολογίας και της κατασκευής οι βυζαντινοί ναοί των Κελλίων είναι σαφές ότι συνδέονται περισσότερο με την οικοδομική παράδοση της Μακεδονίας, πράγμα που, όπως έχει παρατηρηθεί, ισχύει σε μεγάλο βαθμό στη Θεσσαλία⁶³. Η εξέταση ναών που για πρώτη φορά παρουσιάζονται εδώ, όπως τα καθολικά των μονών στις θέσεις Λουτρός στο Ακρωτήριο Δερματάς και Μονόπετρα, επιβεβαιώνουν σαφώς την παραπάνω άποψη. Από τα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία που εντοπίζονται στους ναούς του Ανατολικού Κισσάβου μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εξής: Οι όψεις των περισσότερων ναών ήταν διαρθρωμένες με τυφλά αψιδώματα και οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων τους ήταν σε πολλές περιπτώσεις διαρθρωμένες με παραστάδες, σε αντιστοιχία με τα τόξα που έφεραν τη θολοδομία, κατά το σύστημα της «σχολής της Κωνσταντινουπόλεως»⁶⁴. Εξωτερικά οι κόγχες ήταν συνήθως τρίπλευρες, κατά το σύνηθες στη δεύτερη χιλιετία. Οι τοίχοι των φτωχότερων, κυρίως, ναών ήταν κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, από τοπικούς λίθους μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονταν πλίνθοι ή πλινθία, κάποτε με τρόπο που έδινε την εντύπωση αμελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομής⁶⁵. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σε εκείνες του καθολικού του Παλιομονάστηρου του Κόκκινου Νερού και, ίσως, και εκείνου της μονής Στομίου, οι τοίχοι ήταν κτισμένοι από εναλλάξ ζώνες λιθοδομής και πλινθοδομής, δηλαδή κατά το σύνηθες στην αρχιτεκτονική της σχολής της Κωνσταντινουπόλεως και των περιοχών της επιρροής της «μικτό σύστημα» τοιχοποιίας, το γνωστό από τη ρωμαϊκή εποχή ως «opus mixtum»⁶⁶. Σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις, στο καθολικό του Παλιομονάστηρου και στο ναό της Παναγίας Βιλίκα, έχει χρησιμοποιηθεί στην τοιχοποιία οπτοπλινθοδομή κατασκευασμένη κατά το σύστημα της αποκεκρυμμένης πλίνθου⁶⁷. Όσον αφορά την κατασκευή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εντοπισμός σε ορισμένα από τα εξεταζόμενα κτήρια, όπως στο καθολικό της μονής Στομίου, παραδειγμάτων συστημάτων ενισχύσεως της τοιχοποιίας με ξυλοδεσιές⁶⁸ και θεμελιώσεως των κίωνων σε ανεξάρτητα μεταξύ τους και από τους τοίχους βάθρα και όχι σε διασταυρούμενους «θεμελιότοι-

61. Σδρόλια 2000, 202. Στα παραδείγματα ναών του τύπου που παρατίθενται από την Σδρόλια πρέπει να προστεθεί και το καθολικό της μονής Ξενιάς (Μαμαλούκος 2005β, 198-199).

62. Σχετικά με τον ορισμό και την προέλευση του τύπου βλ. Μαμαλούκος 2001, 138-152.

63. Νικονάνος 1979, 107. Βελένης 2003, 69, σημ. 113, 104 και σημ. 189. Η σχέση, εξάλλου, που, σύμφωνα με μian άποψη του καθ. Γ. Βελένη, ενδεχομένως υπάρχει μεταξύ της αρχιτεκτονικής των Κελλίων και εκείνης της Νίκαιας δεν μπορεί, προς το παρόν, να αποκλεισθεί (Βελένης 2003, σημ. 189).

64. Πρόχειρα βλ. σχετικά Μπούρας 1994, 224.

65. Για το σύστημα βλ. Μπούρας – Μπούρα 2002, 457-458, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

66. Για το «μικτό σύστημα» τοιχοποιίας βλ. πρόχειρα Βελένης 1984, 46-47, όπου και βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Vocotopoulos 1981, 553, Ousterhout 1999, 169 και Μαμαλούκος 2001, 178.

67. Για το σύστημα αυτό κατασκευής βλ. πρόχειρα Μαμαλούκος 2001, 178, σημ. 447, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία.

68. Για το σύστημα βλ. πρόχειρα Μαμαλούκος 2001, 179, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

χους» ή άλλα εξελιγμένα συστήματα⁶⁹, μιας πρακτικής η οποία φαίνεται ότι ήταν επίσης συνήθης στη βυζαντινή αρχιτεκτονική⁷⁰.

Από τη συνοπτική εξέταση που προηγήθηκε, καθίσταται σαφής η μεγάλη σημασία της αρχιτεκτονικής των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών μοναστηριών του Όρους των Κελλίων και το ενδιαφέρον που αυτή παρουσιάζει για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής όχι μόνο της Θεσσαλίας, αλλά και των γειτονικών περιοχών και της βυζαντινής αρχιτεκτονικής εν γένει, ώστε να καθίσταται επιτακτική η ανάγκη για περαιτέρω έρευνα και προστασία των μνημείων.

---

69. Για ζητήματα θεμελιώσεων στη βυζαντινή αρχιτεκτονική βλ. πρόχειρα Ousterhout 1999, 157-169. Βλ. επίσης Μαμαλούκος 2005α, 11.

70. Μαμαλούκος 2005α, 11.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL REMAINS ON KELLIA MOUNTAIN (KISSAVOS)

Stavros Mamaloukos, Stavroula Sdrolia

On mountain Kissavos, where the Kellia of byzantine sources are situated, there exist a lot of remains of monastic buildings, some of which have been briefly presented elsewhere in the past, while others are published here for the first time (these are the cases for the original catholikon of Stomion Monastery, the monasteries of the Virgin and the one in Pegadi, Karitsa, the church at Tsanakas field in Kokkino Nero, the catholikon of Monopetra near Koutsouppia, the monastery of Dermatas). With additional remarks to the already known monuments and presentation of recent research of the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities, we expect to present a first appreciation of the architecture and art in this area, while a larger account will be given elsewhere. It seems that an important monastic community has flourished in this region during the middle and late byzantine era, which had similarities with the Holy Mountain. Most churches, of rather moderate dimensions, present interesting architectural, morphological and typological features, in connection with the neighbouring Macedonia, which demonstrates the influence of Constantinopolitan school of architecture.

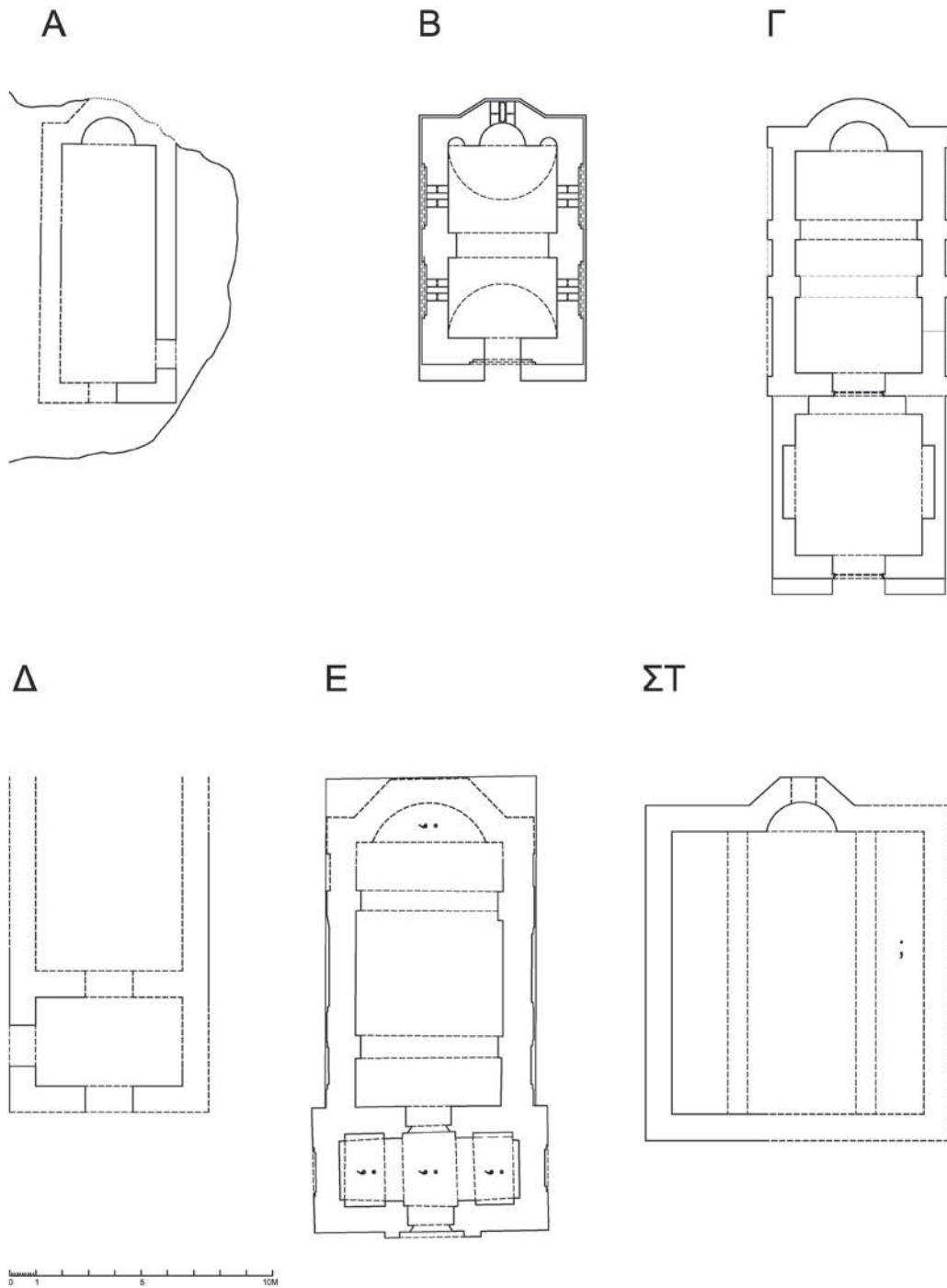
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα Α., 1974. *Η Βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν Γεωγραφίαν*, Αθήνα.
- Αγραφιώτης Δ., 1994. Η επαρχία της Αγιάς κατά τη βυζαντινή εποχή, στο *Θεσσαλία Β*, 423-430.
- Αγραφιώτης Δ., 1997. Η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Βελίκα της Μελίβοιας, στο Αγραφιώτης Δ. (επιμ.), *Σελίδες από την Ιστορία του χωριού Μελίβοια της Αγιάς (της παλαιάς Θανάτου Χώρας)*, Μελίβοια, 25-42.
- Βελένης Γ., 1984. *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη*.
- Βελένης Γ., 2003. *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη (Ακαδημία Αθηνών, 5 Μαρτίου 2002)*, Αθήνα.
- Βρανούση Έρα, 1966. *Τα αγιολογικά κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου, ιδρυτού της εν Πάτμω Μονής. Φιλολογική παράδοσις και ιστορικά μαρτυρία*, Αθήνα.
- Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη : Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Παλιό Πανεπιστήμιο, 26 Ιουλίου 1985 – 6 Ιανουαρίου 1986, Αθήνα 1986.
- Γιαννακέρη Ε., 1987. *Τοιχογραφίες Κόκκινου Νερού, Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία Μνημείων και Συνόλων 2*, Αθήνα, 221-223.
- Γουλούρης Στ., 1992. «Όρος των Κελλίων». Συμβολή τοπογραφική και ιστορική, στο *Διεθνές*

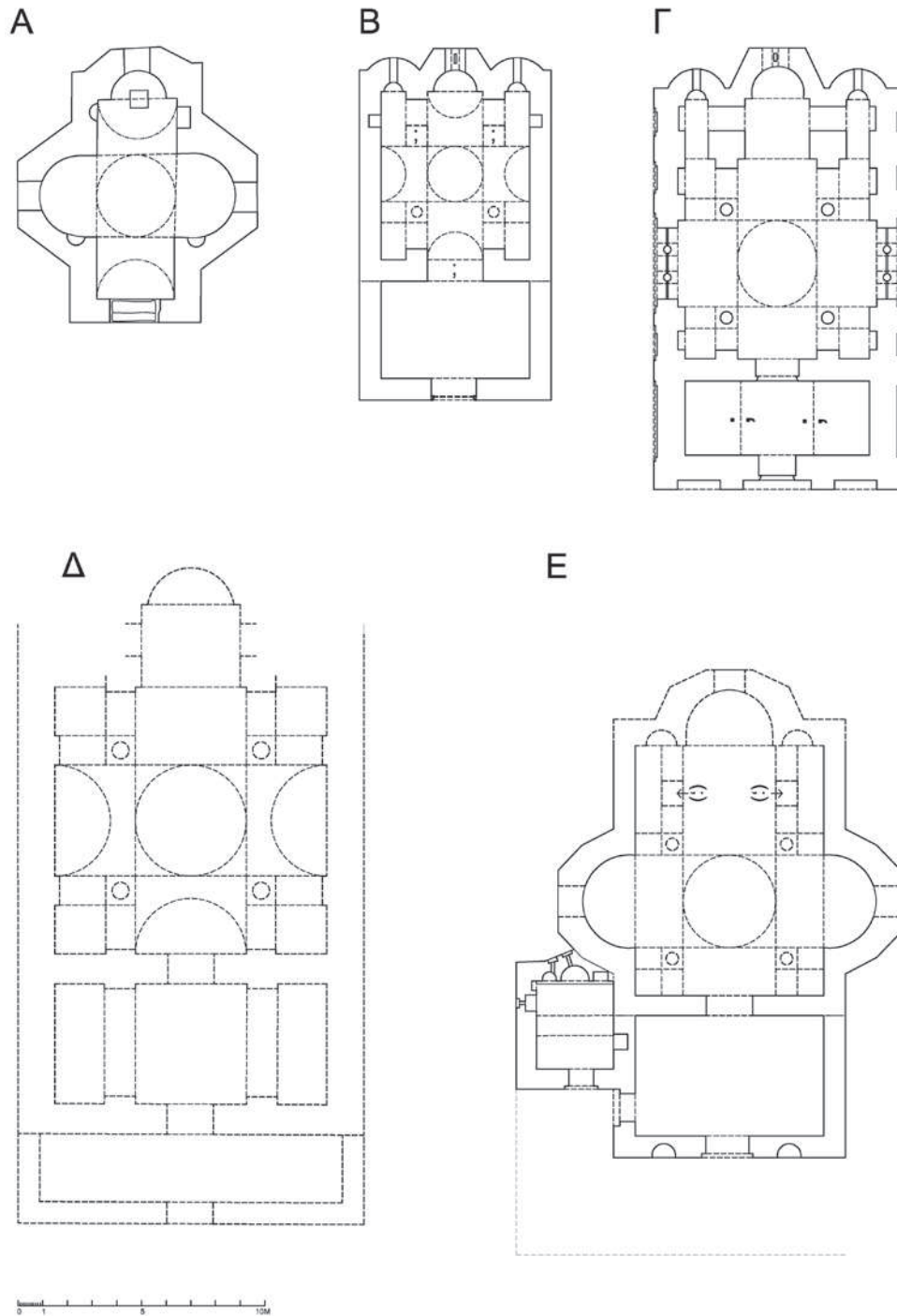

- Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Πρακτικά, Αθήνα, 473-498.
- Γουλούλης Στ., 2000. Η βυζαντινή μονή του Αγίου Δημητρίου Μαρμαριανών Λαρίσης: προ-σπάθεια εντοπισμού, *Ιστοριογεωγραφικά* 7, 121-144.
- Γουλούλης Στ. – Σδρόλια Στ. (επιμέλεια), 2009. *Η μονή της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσάγεζι) και η περιοχή των εκβολών του Πηνειού: Ιστορία- Τέχνη- Ιστορική Γεωγραφία*, Δήμος Ευρυμενών. (υπό έκδοση).
- Ćurčić Sl., 1993. What was the real function of Late Byzantine Katechoumena?, *BSCA* 19, 8-9.
- Δεριζιώτης Λ., 1987. Μια επιγραφή από την Ανατολική Όσσα (1571), *ΘεσΗμ* 12, 8-10.
- Δεριζιώτης Λ., 1997. Το έργο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην περιοχή της Μελιβοίας, στο Αγραφιώτης Δ. (επιμ.), *Σελίδες από την Ιστορία του χωριού Μελίβοια της Αγιάς (της παλαιάς Θανάτου Χώρας)*, Μελίβοια, 43-45.
- Kiel M. – Αγραφιώτης Δ. – Γουλούλης Στ., 2003. Επίσημες τουρκικές πηγές για τη μοναστηριακή ζωή και τα μοναστήρια της Ανατολικής Θεσσαλίας κατά τον 16^ο αιώνα. Το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο, *Βυζαντινός Δόμος* 13 (2002-2003), 69-101.
- Koder J. – Hild F., 1976. *Hellas und Thessalia. Tabula Imperii Byzantini* 1, Wien 1976 (εδώ σε μετάφραση από τον Γ. Παρασκευά, Η Βυζαντινή Θεσσαλία, Οικισμοί – Τοπωνύμια- Μοναστήρια – Ναοί, *ΘεσΗμ* 12, 1987, 11-112, προσθήκες Κ. Σπανός – Δ. Αγραφιώτης).
- Μαμαλούκος Στ., 2001. *Το Καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Μαμαλούκος Στ., 2005α. Η οικοδομική τεχνολογία στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 96 (Σεπτέμβριος 2005), 8-17.
- Μαμαλούκος Στ., 2005β. Η ναοδομία στη Μαγνησία κατά τη Μέση και την Ύστερη βυζαντινή περίοδο, *Βυζαντινά* 25, 176-232.
- Μπούρας Χ., 1994. *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, τ. 2. *Αρχιτεκτονική στο Βυζάντιο, το Ισλάμ και την Δυτική Ευρώπη κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα.
- Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ., 2002. *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12^ο αιώνα*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Μπούρας Χ., 2003. Η αρχιτεκτονική της Μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου (τ. Τσάγεζι), *ΔΧΑΕ* 4/24, 145-162.
- Νικονάνος Ν., 1973. Έρευνες στην επαρχία Αγιάς Λαρίσης, *ΑΘΜ* 2, 39-57.
- Νικονάνος Ν., 1974. Έρευνες στην επαρχία Αγιάς Λαρίσης, *ΑΘΜ* 3, 163-177.
- Νικονάνος Ν., 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α., 1999. *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Ανατύπωση της δευτέρας εκδόσεως, Αθήνα.
- Ousterhout R., 1999. *Master builders of Byzantium*, Princeton.
- Παπαδημητρίου Ν., 1984. *Η Επισκοπή Πλαταμώνος και Λυκοστομίου*, Αθήνα.
- Παπαχρυσάνθου Δ., 1992. *Ο αθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα.
- Πέννα Β. – Τουράτσογλου Ι., 2004. Ο «θησαυρός» Μελιβοίας Λαρίσης 1988: μελέτη της κυκλοφορίας χρυσών υπερπύρων της δυναστείας των Κομνηνών στον ελλαδικό χώρο, στο *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι, Βυζαντινοί και Νεώτεροι Χρόνοι*, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, *Οβολός* 7, 365-408.

- Σδρόλια Στ., 2000. Αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή του Κόκκινου Νερού, στο *Έργο Εφορειών*, 197-204.
- Σδρόλια Στ., 2002. Ανασκαφή βυζαντινού ναού στον αγρό Θ. Ευσταθίου στο Κόκκινο Νερό, στο Αγραφιώτης, Δ.Κ. (επιμ.), *Αγιά: ιστορικά, αρχαιολογικά. Πρακτικά του Α' ιστορικού-αρχαιολογικού συνεδρίου για την Αγιά και την επαρχία της, 3-4 Απριλίου 1993*, Αγιά Λάρισας, 45-55.
- Σδρόλια Στ., 2006. Η πορεία του Αλεξίου Κομνηνού το 1083 στη Θεσσαλία. Τα νέα ευρήματα στον Κίσσαβο και το Μαυροβούνι, *ΑΕΘΣΕ* 1, 403-419.
- Σπανός Κ., 1977. Το ξωκλήσι Προδρόμου στην περιοχή Στομίου. Ένα εγκατελειμμένο υστεροβυζαντινό κτίσμα, *Ελευθερία Λάρισας*, φ. 17-4-1977.
- Σωτηρίου Γ., 1928. Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας. 2. Η Μονή της Παναγίας και του Αγίου Δημητρίου παρά το Τσάγεζι (Κομνήνειον-Κονομειό), *ΕΕΒΣ* 5, 349-375.
- Vocotopoulos P., 1979. The Concealed Course Technique: Further Examples and a few Remarks, *JÖB* 28, 247-260.
- Vocotopoulos P., 1981. The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and Late Byzantine Period, *JÖB* 31/2, 551-573.
- Χρήστου Π., 1987. *Άγιον Όρος, Αθωνική Πολιτεία. Ιστορία, Τέχνη, Ζωή*, Αθήνα.

Εικ. 1. Όρος των Κελλίων. Κατόψεις σε αναπαράσταση δρομικών ναών: **α.** Ομόλιο (Λασποχώρι). Ναός ασκητηρίου Αγίας Παρασκευής, **β.** Βελίκα. Ναός Παναγίας, **γ.** Κουτσουπιά. Καθολικό Μονής στη θέση Παλαιομοναστήρο Μονόπετρας (Μονόπετρα Β), **δ.** Καρίτσα. Καθολικό Μονής στη θέση Πηγάδι, **ε.** Μελιβοία (Αθανάτη). Καθολικό Μονής στη θέση Λουτρός, **στ.** Καρίτσα. Ναός Παναγίας.

Εικ. 2. Όρος των Κελλίων. Κατόψεις σε αναπαράσταση τρουλαιών ναών: **α.** Κόκκινο Νερό. Καθολικό Μονής (:) στη θέση Τσιλιγιώργη, **β.** Κόκκινο Νερό. Ανώνυμος ναός στο οικόπεδο Γ. Τσανάκα, **γ.** Κόκκινο Νερό. Καθολικό Μονής στη θέση Παλιομονάστηρο του οικισμού Μητσιάρες, **δ.** Στόμιο (Τσάγεζι). Παλιό Καθολικό Μονής Αγίου Δημητρίου, **ε.** Στόμιο (Τσάγεζι). Καθολικό Μονής Αγίων Αποστόλων.

Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΡΙΚΑΛΩΝ*

Κρυσταλλία Μαντζανά

Με την είσοδό του ο επισκέπτης στην επαρχία Καλαμπάκας, συναντά τον Δήμο Βασιλικής, που έδρα του είναι ο ομώνυμος οικισμός. Η Βασιλική ήταν παλιότερα γνωστή ως Βοϊβόδα ή Βοϊβότσα και ακόμη παλιότερα Παλιοβλάχους και με αυτό το όνομα αναφέρεται ως όριο της επισκοπής Σταγών, ενώ το σημερινό της όνομα το οφείλει στη σύζυγο του Αλή πασά, τη γνωστή Κυρά Βασιλική, η οποία μετά το θάνατό του πήγε και έζησε στη Βασιλική¹.

Ο ναός του Αγ. Γεωργίου, κοιμητηριακός ναός είναι κτισμένος σε πλάτωμα μιας χαμηλής απόληξης των Αντιχασίων, στα βόρεια του οικισμού και πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος, διαστ. 16,10 × 9,60μ. (εικ. 1). Σε κάτοψη έχει σχήμα ορθογώνιο με ελάχιστες αποκλίσεις με τρεις τρίπλευρες κόγχες στην ανατολική πλευρά και μεταγενέστερο νάρθηκα τόσο στη δυτική όσο και στη νότια πλευρά².

Η είσοδος στο ναό γίνεται κυρίως από νότια πλευρά στην οποία διατηρείται ακόμη η παλιά ξύλινη είσοδος και το λίθινο περιθύρωμα το οποίο απολήγει σε τόξο διπλής καμπυλότητας, όπου οδηγεί κλίμακα με έξι ημικυκλικές κτιστές βαθμίδες.

Η τοιχοποιία είναι από αργούς, αδρά λαξευμένους λίθους και συνδετικό κονίαμα, που έχει δεχθεί νεώτερο επίχρισμα, στις μακριές πλευρές. Ιδιαίτερη επιμέλεια έχει δοθεί στην κατασκευή του ανατολικού τοίχου, όπως επίσης και του ανατολικού τυμπάνου του κεντρικού υπερυψωμένου κλίτους.

Πωρόλιθοι λαξευμένοι που περιβάλλονται από πλίνθους δημιουργώντας έτσι ένα ψευδοπλινθοπερίκλειστο σύστημα. Η μορφή της τοιχοδομίας αυτής της πλευράς συνδέει το μνημείο με παλαιότερα της περιοχής όπως το ναό της Κοίμησης της Καλαμπάκας που τοποθετείται στα τέλη του 11ου με αρχές 12ου αι. και με το ναό της Πόρτα Παναγιάς στην Πύλη, που χρονολογείται στα τέλη του 13ου αι.

Σύμφωνα με την αρχιτέκτονα-μηχανικό κ. Αφροδίτη Πασαλή, που μελέτησε μορφολογικά το μνημείο, ο τύπος της ξυλόστεγης βασιλικής με το υπερυψωμένο κλίτος εν είδει φωτα-

---

* Θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω τον Εφημέριο π. Σωτήριο Χαρίση, για τη βοήθεια που μου παρέιχε στην ολοκλήρωση αυτής της εισηγήσεως. Ο ναός του Αγ. Γεωργίου καταγράφηκε στα πλαίσια εντοπισμού και καταγραφής μνημείων του Ν. Τρικάλων, την υλοποίηση του οποίου μου εμπιστεύθηκαν τόσο ο πρώην Προϊστάμενος της 7^{ης} ΕΒΑ κ. Α. Δεριζιώτης όσο και η νυν Προϊσταμένη κ. Ασπασία Ντίνα, στους οποίους και εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες. Ευχαριστίες οφείλω και στον Φύλακα Αρχ/των κ Ν. Θεοχάρη για τη συμβολή του στην υλοποίηση του προγράμματος.

1. Αριστάρχης 1867, 35. Γιαννόπουλος 1930.

2. Ευ. Ιωαννιδάκη, ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, Β2, 209-210, πίν. 75γ-76α. Καλούσιος 1989, 23-40. Παπαζήσης 1997, 267-280. Νημάς 1987, 264. Πασαλή 2005, 69.

γωγού και με τα μικρά παράθυρα που διατρυπούν τις μακριές πλευρές του, συναντάται σπάνια στην Ελλάδα, τον 16ο και 17ο αι.³

Πρόκειται για το δεύτερο γνωστό μνημείο στην περιοχή, μετά από το ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που αποτελεί το καθολικό της ομώνυμης μονής γνωστής περισσότερο ως μονή Βυτουμά λίγα χιλιόμετρα δυτικά της Βασιλικής⁴.

Το τρίλοβο άνοιγμα πάνω από την κόγχη του ιερού μπορεί κατασκευαστικά να μην επιτυγχάνει μια άρτια δομή και σωστή διακοσμητική εικόνα, ο τεχνίτης όμως πρέπει να γνώριζε το αντίστοιχο τρίλοβο άνοιγμα στο καθολικό της μονής Βυτουμά και της Πόρτα Παναγιάς, στην Πύλη.

Η κ. Πασαλή, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι έχουμε δύο οικοδομικές φάσεις: στη μία ανήκει ο κυρίως ναός, το ιερό και ο νάρθηκας, ενώ η διαφοροποίηση της διακοσμητικής περισσότερο δομής στις κόγχες της ανατολικής πλευράς και στο δυτικό αέτωμα του φωταγωγού, οφείλεται στη συνήθεια που επικρατεί αυτήν την περίοδο, με όσο μικρότερη οικονομική δαπάνη να τονίζεται περισσότερο η ανατολική πλευρά. Στη δεύτερη οικοδομική φάση τοποθετεί την κατασκευή του εξωνάρθηκα.

Με βάση τα όσα ενδιαφέροντα κατασκευαστικά στοιχεία παραθέτει η κ. Πασαλή για τον Άγιο Γεώργιο αλλά και ο κ. Σ. Βογιατζής, που μελέτησε τη αρχιτεκτονική μορφή της Μονής Βυτουμά, υιοθετούμε το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν και οι δύο μελετητές ότι η αρχιτεκτονική ομοιότητα των δύο μνημείων μπορεί να αποδοθεί είτε σε ύπαρξη μεσοβυζαντινών ναών με τον ίδιο τύπο και στην ίδια θέση, είτε στην ύπαρξη προτύπων από μεσοβυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας αλλά και της Ηπείρου.

Ο ναός του Βυτουμά με επιγραφή χρονολογείται στα 1600 και επομένως και ο Άγ. Γεώργιος πιθανότατα κτίστηκε στις αρχές του 17ου αι. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που καλύπτουν όλες τις επιφάνειες του Ιερού, του κυρίως ναού αλλά και του νάρθηκα και παρατίθενται σε ορθογώνιους πίνακες που διαμορφώνονται με τη βοήθεια έντονων διαχωριστικών κόκκινων ταινιών.

Το πρόγραμμα ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη διάταξη των μεταβυζαντινών προγραμμάτων με την κατά ζώνες παράθεση των παραστάσεων. Στο ιερό την επιφάνεια της κεντρικής κόγχης καλύπτει σε μεγάλη κλίμακα η παράσταση της Πλατυτέρας, σε δεύτερη ζώνη η Κοινωνία των Αποστόλων και στην κάτω ζώνη κυριαρχούν οι μορφές των ιεραρχών, ενώ στο τύμπανο πάνω από την κόγχη απεικονίζεται η παράσταση του Ευαγγελισμού και της Ανάληψης⁵ (εικ. 2). Η σκηνή της Θείας Λειτουργίας τοποθετείται στη δεύτερη ζώνη, του ανατολικού τμήματος πάνω από την κόγχη της Πρόθεσης και στον νότιο τοίχο του Ιερού. Στα υπόλοιπα τμήματα και στον κυρίως ναό, σε γενικές γραμμές κυριαρχούν σκηνές του Χριστολογικού, του Ευχαριστιακού και Θεομητορικού κύκλου, σκηνές της διδασκαλίας του Χριστού και μορφές των ευαγγελιστών, των προπατόρων και πολλών αγίων. Η κατάταξή τους όπως επίσης και η σειρά τοποθέτησής του μας προβληματίζει καθώς τη διευθέτηση των σκηνών διακρίνει ελευθερία και ευρηματικότητα, που μερικές φορές αποβαίνει εις βάρος της συνοχής του προγράμματος καθώς και πλήρη αξιοποίηση των προσφερομένων επιφανειών, γι' αυτό και δεν μας εκπλήσσει η συσσώρευση πολλών επεισοδίων ή σκηνών, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένα γεμάτο εικονογραφικό κλίμα που με δυσκολία μπορούμε να προβούμε σε

---

3. Βογιατζής 1998.

4. Ορλάνδος 1935, 5-40.

5. Τούρτα 1991, 50-51. Σδρόλια 2000, 88.

σημασιολογική και εννοιολογική ερμηνεία. Τα τμήματα που απομένουν με την τοποθέτηση σκηνών σε μεγάλη κλίμακα, όπως και τα εσωρράχια των τόξων καλύπτονται με σκηνές περι-ορισμένων διαστάσεων ή με την τοποθέτηση αγίων, ολόσωμων ή μέχρι τη μέση. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, στον βόρειο πεσσό έχουμε την κλίμακα του Ιακώβ ενώ στο νότιο την Βάπτιση στο κάτω τμήμα, ενώ το πάνω καταλαμβάνει το όραμα και η Πυρφόρος Ανάβαση του Προφήτη Ηλία.

Στο ιερό οι σκηνές τοποθετούνται άνετα γιατί παρατίθενται μόνον αυτές που αποτελούν το status θα λέγαμε για τον κυριότερο χώρο του τελετουργικού.

Στην κόγχη και κάτω από την παράσταση της Πλατυτέρας ακολουθεί η παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων (**εικ. 2**). Η διάρθρωση της παράστασης ακολουθεί τον καθιερωμένο τύπο της κρητικής σχολής, που επαναλαμβάνεται και σε πολλά μεταβυζαντινά μνημεία.⁶ Παρόμοια διαμορφώνεται η παράσταση και σε πολλά ηπειρώτικα και μακεδονικά μνημεία, του τέλους του 16ου με αρχές του 17ου αι. Η ιδιαιτερότητα στην σκηνή μας βρίσκεται στην αντικατάσταση του Παύλου από τον Ιωάννη. Στον Άγιο Γεώργιο Αγράφων, που με δυσκολία εντοπίζουμε λόγω της μεγάλης φθοράς, ο Παύλος εικονίζεται κανονικά, αλλά η διάταξη των μορφών μέσα στο χώρο είναι η ίδια και στα δύο μνημεία όπως και η απουσία αρχιτεκτονημάτων που σηματοδοτούν τα βάθος της παράστασης. Η παρουσία του Παύλου στα μεταβυζαντινά μνημεία είναι καθιερωμένη, ενώ η απουσία του συναντάται σε παλαιολόγια έργα και φαίνεται ότι αυτά ενέπνευσαν και το ζωγράφο μας. Αντικατάσταση του Παύλου με τον Ιωάννη εντοπίζεται σε σκηνές μνημείων των Αγράφων, όπως στην Πεντηκοστή του Αγ. Δημητρίου Βραγγιανών και στην Ανάληψη της Μονής Πέτρας⁷.

Η πολύ γνωστή παράσταση της Θείας Λειτουργίας (**εικ. 3**), με την απεικόνισή της στο ιερό αποτελεί συμβολική απεικόνιση της Μεγάλης Εισόδου, που τελείται το Μεγάλο Σάββατο⁸. Ο τύπος της παράστασής μας, προηγήθηκε στη σκηνή της Θείας Λειτουργίας της Πέτρας⁹ αλλά και άλλων μνημείων των Αγράφων, τύπος που συναντάται και σε μνημεία τοπικής ηπειρωτικής σχολής, όπου ο Χριστός εικονίζεται να θυμιατίζει, ενώ στην παράστασή μας θυμιατίζει ο πρώτος άγγελος, όπως και στην αντίστοιχη παράσταση του Παρεκκλησίου της μονής Βαρλαάμ. Η παράθεση όμως των προσώπων στην σκηνή της Βασιλικής απομακρύνεται πολύ από εκείνη του παρεκκλησίου, η οποία κατά την μελετήτρια του τοιχογραφιών του παρεκκλησίου κ. Εύη Σαμπανίκου ακολουθεί τον τύπο που αναπτύσσεται στον ναό της Κοίμησης Καλαμπάκας¹⁰. Στη Βασιλική οι μορφές απλώνονται άνετα μέσα στο χώρο και σε ίσες αποστάσεις μεταξύ τους με απλά ιερατικά άμφια όπως αρμόζει στο λειτούργημά τους ενώ οι κινήσεις τους είναι άκρως ευγενικές και προσεκτικές. Η διάταξή τους και η σκηνική παρουσία είναι πιο κοντά στη διάταξη της σκηνής στην Πέτρα, παρά τις όποιες εικονογραφικές αποκλίσεις διαπιστώνουμε.

Στον κυρίως ναό και στο νότιο τοίχο, στη δεύτερη ζώνη (δίπλα από την παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου), τοποθετείται η παράσταση του Οράματος του Ιωσήφ (**εικ. 4**), όπου

6. Stefanescu 1936, 121 κ.ε. Αχεμάστου-Ποταμιάνου 1983, 45 κ.ε., πίν. 19, 22α, 23α. Τούρτα 1991, 59 κ.ε., πίν. 31α, 33α-β. Χατζηδάκης – Σοφιανός 1990, 35, πίν. στη σελ. 71.

7. Tobic 1999, 148, πίν. 82, 87. Σδρόλια 2000, 117-118, 338-339. Στην συνάδελφο Στ. Σδρόλια εκφράζω ένα μεγάλο ευχαριστώ για την άοκνη συνδρομή της αλλά και τις επιμέρους εικονογραφικές επισημάνσεις, στην επεξεργασία και ολοκλήρωση αυτού του άρθρου.

8. Stefanescu 1936, 64 κ.ε. Walter, 1982, 217 κ.ε. και Παπαμαστοράκης 1992, 182 κ.ε.

9. Σδρόλια 2000, 116. Λίβα-Ξανθάκη 1980, 19 κ.ε. Stauropoulou-Makri 1989, 39 κ.ε. Τούρτα 1991, 68.

10. Σαμπανίκου 1997, 60.

συνδυάζονται δύο επεισόδια. Στο Όραμα του Ιωσήφ, που εκτυλίσσεται και σε μεγαλύτερη κλίμακα κυριαρχεί ο Ιωσήφ που κοιμάται νηφάλιος, μέσα σε πλούσια σκεπάσματα και δίπλα του ο άγγελος που προσπαθεί με τρόπο να τον ξυπνήσει και να του ανακοινώσει το γεγονός, το οποίο περιγράφεται στην εξάστηλη επιγραφή, που τοποθετείται, ανάμεσα από τις δύο φτερούγες του αγγέλου και λειτουργεί ως προφορικός λόγος του αγγέλου. Το δεύτερο επεισόδιο, η επίπληξη και η Πείρα της Αγνείας, τοποθετείται σε μικρότερη κλίμακα πάνω δεξιά της παράστασης. Στην είσοδο ενός οικοδομήματος στέκεται όρθια και αμήχανη η Θεοτόκος με τα χέρια απλωμένα προς τον Ιωσήφ σε μια στάση που δείχνει προσπάθεια να αντικρούσει την επιτίμησή και την κατηγορία του. Η σκηνή ανταποκρίνεται στα όσα αναγιγνώσκονται στην πρώτη ώρα της ακολουθίας των Μεγάλων Ωρών των Χριστουγέννων¹¹. Η επίπληξη και η Πείρα της Αγνείας που αναφέρονται στο Πρωτευαγγέλιο (13.16), και στο κείμενο του Ψευδο-Ματθαίου (12.1-3), απεικονίζονται για πρώτη φορά στη μικρογραφία του Κοκκινοβάφου¹². Το επεισόδιο συναντάται πολύ συχνά σε παλαιολόγια μνημεία και ακολουθεί σταθερή και ομοιόμορφη εικονογραφία μέχρι τα μεταβυζαντινά χρόνια όπως δείχνει εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών των αρχών του 17ου αι.¹³

Στα μέχρι σήμερα γνωστά μνημεία της περιοχής δεν έχουμε συναντήσει ξανά αυτό το επεισόδιο είτε μόνο του είτε σε συνδυασμό με τον οίκο Ζ του Ακαθίστου Ύμνου. Στη Βασιλική παρουσιάζεται ως ένα καθημερινό ανθρώπινο επεισόδιο, που αφορά μόνον τους δύο πρωταγωνιστές, αλλά έχει άμεση θεολογική ερμηνεία τοποθετημένο με ακρίβεια δίπλα στο θέμα που έχει την κεντρική ιδέα και το μήνυμα του γεγονότος.

Η επόμενη σκηνή είναι η σκηνή της Ξηρανθείσης Συκής (εικ. 5), όπου αριστερά εικονίζεται ο Χριστός μπροστά από το όμιλο των Αποστόλων να καταράται τη συκή που καταλαμβάνει τον κεντρικό άξονα της σκηνής, χωρίς φύλλωμα, όπως αναφέρεται στο αντίστοιχο κείμενο της Ερμηνείας της ζωγραφικής και όπως απεικονίζεται αργότερα σε μνημεία των Αγράφων. Στη μονή των Φιλανθρωπηνών έχουμε την ίδια απόδοση της ομάδας των μαθητών αλλά εδώ το δένδρο έχει φύλλωμα, όπως και στην αντίστοιχη σκηνή του Μεγάλου Μετεώρου. Ο ζωγράφος του Αγ. Γεωργίου Βασιλικής γνωρίζει την παράσταση της Πέτρας από την οποία απουσιάζει η ομάδα των Ιουδαίων και του Αγ. Γεωργίου των Αγράφων. Η Παράσταση της Ξηρανθείσης Συκής έχει άμεση θεολογική συσχέτιση με την αμέσως επόμενη παράσταση αυτή της παραβολής των Δέκα Παρθένων. Ο συνδυασμός των δύο παραστάσεων βασίζεται περισσότερο στη σημασιολογική και θεολογική ερμηνεία τους παρά σε χρονική και παρατακτική τοποθέτηση. Τα δύο γεγονότα απεικονίζονται δίπλα-δίπλα καθώς τα αντίστοιχα ευαγγελικά κείμενα διαβάζονται στην ίδια λειτουργία, της Μεγάλης Δευτέρας.

Η παραβολή των Δέκα Παρθένων (εικ. 6) ακολουθεί τον γνωστό εικονογραφικό τύπο. Η σκηνή εκτυλίσσεται με κεντρικό άξονα, τον κλειστό περίβολο χωρίς όμως την παραδεισιακή βλάστηση που συναντάμε στη μονή Πέτρας, την οποία ακολουθεί σε γενικές γραμμές και η οποία στηρίχθηκε σε παλιότερες των μονών της Λαύρας και της Μ. Δοχειαρίου, ενώ διαφορετικό τύπο συναντάμε στις μονές Φιλανθρωπηνών και Οσίου Μελετίου με την ομάδα του Χριστού να καθισμένη σε τραπέζι. Ο ζωγράφος του Αγ. Γεωργίου στην προσπάθειά του να την τοποθετήσει στον συγκεκριμένο χώρο φθάνει σε σημείο να στριμώχνει τις μορφές μέσα στα

11. Ο Ιωσήφ ακούγοντας το γεγονός από τον άγγελο απευθύνεται ενοχλημένος προς την Παναγία και γεμάτος απόγνωση ρωτάει: «Μαρία, τι το δράμα τούτο ό εν σοι τεθέαμαι;». *Μηναίον Δεκεμβρίου*, 190.

12. Stornajolo 1910, πίν. 73.

13. Lafontaine – Dosogne 1975, 190, εικ. 28. Λίβα-Ξανθάκη, 1980, 141-142.

στενά περιθώρια του ορθογωνισμένου πίνακα, ενώ στην ομάδα των μωρών παρθένων είναι έκδηλη η ανησυχία και ο προβληματισμός για την τύχη τους. Η παράσταση χωρίς σωστή τοποθέτηση μορφών και κτηρίων επιπεδοποιείται και κείνο που δίνει μια ελευθερία στο χώρο είναι ο περίβολος και το μικρό αρχιτεκτόνημα.

Οι ευαγγελιστές αναφέρουν τρία επεισόδια της άρνησης του Πέτρου (εικ. 7) με διαφορά στα πρόσωπα που υποβάλλουν τις ερωτήσεις. Η σκηνή στο μνημείο μας, αποδίδεται συγκροτημένη και με μεθοδική απόδοση των επιμέρους σκηνών. Ο ζωγράφος ξέρει ότι πρέπει να αποδώσει πειστικά και να δικαιολογήσει την άρνηση του Πέτρου και το πετυχαίνει στο επεισόδιο της πρώτης άρνησης, όπου η στάση φυγής στην οποία απεικονίζεται είναι πολύ ανθρώπινη και ζωντανή, στο επεισόδιο με το φρουρό με επίσης αρκετά έντονη τη στάση ξαφνιασμού. Τέλος η σκηνή της τρίτης άρνησης με την ανέμελη στάση που φθάνει στο σημείο να κάθεται μαζί με τους στρατιώτες κοντά στη φωτιά για να ζεσταθεί. Στα παλαιολόγια και μεταβυζαντινά μνημεία συνηθίζεται περισσότερο η παράσταση της Μετάνοιας, ενώ σε μνημεία του 16ου αι. συνηθίζεται περισσότερο το σχήμα των δύο αρνήσεων σε συνδυασμό με τη Μετάνοια, ενώ το επεισόδιο με τον Πέτρο να κάθεται δήθεν αδιάφορος και ανήξερος γύρω από τη φωτιά, αποδίδεται πολύ ρεαλιστικά στο Παλαιό Καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου, στο καθολικό της Μονής Βαρλαάμ αλλά και σε αντίστοιχες παραστάσεις πολλών μνημείων των Αγράφων¹⁴.

Στο δυτικό τοίχο του κεντρικού κλίτους κάτω από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου απεικονίζεται μία από τις κορυφαίες παραστάσεις του Ευχαριστιακού κύκλου, η παράσταση του Αγίου Μανδηλίου¹⁵ (εικ. 8). Η παράσταση απομακρύνεται πολύ από τον τύπο, που ο Α. Grabar, χαρακτηρίζει ως κλασσικό, όπου έχουμε απεικόνιση μόνον του Αγ. Μανδηλίου. Στη Μονή Ντίλιου, στη Μολυβδοσκέπαστη και στη Μονή Διονυσίου, το άγιο Μανδήλιο εικονίζεται πιασμένο από κρίκους να κρέμεται σε μια βέργα ενώ στη Μονή Δοχειαρίου το κρατούν από τις δύο άκρες δύο άγγελοι. Τον τελευταίο τύπο ακολουθούν και οι παραστάσεις στο Παρεκκλήσι στο Βαρλαάμ¹⁶ και στον Αγ. Δημήτριο Βραγγιανών ενώ αντίθετα στη Βασιλική το άγιο Μανδήλιο διαφέρει από τις δύο τελευταίες ως προς τις διαστάσεις, η επιφάνειά του διανθίζεται με άνθη, δεν είναι τεντωμένο αλλά σπάει δημιουργώντας ανάλαφρες πτυχές, πράγμα που γλυκαίνει την παράσταση και παύει να αποτελεί ένα απλό και ξερό άσπρο πανί. Επίσης οι άγγελοι κινούνται πιο ελεύθερα και οι μορφές τους αποδίδονται πιο εκφραστικές και λειτουργούν μέσα στο χώρο και ως ανεξάρτητες οντότητες αλλά και σε άμεση εξάρτηση του Αγ. Μανδηλίου, αφού πιάνοντάς το και με τα δύο χέρια τονίζουν περισσότερο την ευχαριστιακή έννοιά του.

Στο βόρειο τοίχο του κεντρικού κλίτους η μετάνοια και ο απαγχονισμός του Ιούδα (εικ. 9) απεικονίζονται όπως τα παραθέτει ο Ευαγγελιστής Ματθαίος και τα συναντάμε σε μνημεία της τοπικής ηπειρωτικής σχολής του 16ου αι., αλλά και σε μνημεία του 17ου αι. Η συγκρότηση της παράστασης στη Βασιλική έχει προηγηθεί στη Μονή Πέτρας και στον Άγιο Γεώργιο Αγράφων με πρώτη την απεικόνιση της παράδοσης των αργυρίων και στη συνέχεια του απαγχονισμού¹⁷.

Από την απεικόνιση των θαυμάτων του Χριστού, ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση

14. Για την άρνηση του Πέτρου μιλούν όλοι οι ευαγγελιστές. Για τον εικονογραφικό τύπο της παράστασης βλ. Γούναρης 1980, πίν. 45α. Παϊσίδου 1995, 106. Σδρόλια 2000, 194.

15. Grabar 1931, 5 κ.ε. Pallas 1965, 134. Weitzmann 1960, 163 κ.ε.

16. Σαμπνίκου 1997, 78, εικ. 42. Σδρόλια 2000, 111.

17. Σδρόλια 2000, 204, εικ. 111.

της ίασης του παραλυτικού (**εικ. 10**), την οποία διαμορφώνουν δύο θαύματα, αυτό του αγγέλου και του Χριστού. Η παράσταση της Βασιλικής πλησιάζει αρκετά την αντίστοιχη της Πέτρας, πρότυπο της οποίας κατά τη Σταυρούλα Σδρόλια αποτελεί η αντίστοιχη σκηνή στον Άγιο Γεώργιο Αγράφων¹⁸. Κοινό στοιχείο και των τριών παραστάσεων αποτελούν οι ξαπλωμένοι άρρωστοι, ενώ από την παράσταση της Βασιλικής λείπουν οι γονατιστοί παράλυτοι που εκλιπαρούν τον Χριστό, όπως στη Μονή της Πέτρας.

Τα βασικά στοιχεία της παράστασης της ίασης του τυφλού (**εικ. 11**) είναι εκείνα που στοιχειοθετούν την αντίστοιχη σκηνή σε μνημεία του 16ο αι. Η τετράφυλλη κολυμβήθρα με πόδι είναι όμοια με αυτή της Πέτρας και του Αγ. Γεωργίου Αγράφων, στοιχείο που συναντάται και σε ηπειρώτικα μνημεία, όπως και το αρχιτεκτονικό βάθος, το οποίο αντικατέστησε το ορεινό τοπίο των μνημείων της κρητικής σχολής¹⁹.

Το συνεργείο που δουλεύει στον Άγιο Γεώργιο Βασιλικής συνδυάζει εικονογραφικά στοιχεία διαφορετικής προέλευσης αλλά που έχουν τις ρίζες τους σε μνημεία της κρητικής σχολής αλλά και της ΒΔ Ελλάδος χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν έχουν μελετήσει και παλιότερα εικονογραφικά σύνολα. Το συνεργείο το αποτελούν τεχνίτες – μαθητές τόσο του ζωγράφου του Παρεκκλησίου, τον Ιωάννη αλλά και του ζωγράφου Δροσινού, που υπογράφει τις τοιχογραφίες του Αγ. Γεωργίου Αγράφων, ενώ την υπογραφή του την συναντάμε σε πολλά μνημεία της Δ. Θεσσαλίας.

Πληροφορίες αναφέρουν πως από τη Μονή Δουσίκου παραγγέλθηκε στον Δροσινό στα 1579, εικόνα, ενώ άλλες πηγές αναφέρουν ότι έργα του σώζονταν στη Μονή Βυτουμά αλλά και στον ναό του Αγ. Δημητρίου στο Βαρούσι Τρικάλων²⁰. Η σφραγίδα του είναι έντονη σε μετέπειτα ζωγράφους των Αγράφων και οι μαθητές του δουλεύουν στην ευρύτερη περιοχή της Δ. Θεσσαλίας. Το αντίστοιχο συμβαίνει και με τον ζωγράφο Ιωάννη, που μαζί με τα παιδιά του υπογράφει εικονογραφικά σύνολα στην περιοχή των Τρικάλων. Στις παραστάσεις των πολυπρόσωπων σκηνών, σε γενικό πλαίσιο, στην παράθεση των γεγονότων και στην τοποθέτηση των μορφών μέσα στο χώρο, διακρίνουμε το χέρι του συνεργείου του Ιωάννη ενώ το αρχιτεκτονικό βάθος η διάπλαση των μορφών, όπως και οι χρωματικές συνθέσεις ανήκουν στο μαθητή του Δροσινού και συγκεκριμένα όπως ήδη αναφέραμε σε σκηνές όπως η Θεία Λειτουργία, η Ξηρανθείσα Συκή, η Μετάνοια του Ιούδα, όπως πολύ σωστά αναφέρει και η κ. Σδρόλια εντοπίζονται εικονογραφικές ιδιαιτερότητες, που υπάρχουν στην Πέτρα και στον Άγιο Γεώργιο Αγράφων²¹. Η πολύ αφηγηματική ανάλυση στον Άγιο Γεώργιο Βασιλικής φθάνει στο απόγειό της στις σκηνές της Άρνησης του Πέτρου και της κρίση των Αρχιερέων όπως και στην πολύ λεπτομερή παράθεση των σκευών, πάνω στο τραπέζι του Μυστικού Δείπνου, το οποίο μάλιστα προβάλλεται σε προοπτική. Αντίθετα η πολύ κινητικότητα, το πολυάριθμο των μορφών και η συναισθηματική φόρτιση είναι επιρροές από το Παρεκκλήσι της Βαρλαάμ²².

Στη σχολή του Δροσινού μπορούμε να χρεώσουμε και το απλό και διακριτικό κόσμημα που περιβάλλει τα μέταλλα των αγίων, όπως και το πλάσιμο των προσώπων, όπου δίνεται μεγάλη προσοχή στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις νεανικές μορφές, το κοντό και βοστρυχωτό μαλλί, τα στρογγυλοπρόσωπα πρόσωπα και η ζωηρή ματιά ενώ στοιχεία όπως η τυποποιημέ-

18. Σδρόλια 2000, 244, εικ. 138.

19. Σδρόλια 2000, 249, εικ. 144 & 215.

20. Οι πληροφορίες ανήκουν στην κ. Στ. Σδρόλια, την οποία και ευχαριστώ για τη συμβολή της, στην συγκριτική ανάλυση.

21. Σδρόλια 2000, 338.

22. Σαμπανίκου 1997, 279-280.

νη απρομάλλικη γενειάδα, οι πολύ έντονες ρυτίδες και τα συνοφρυωμένα βλέμματα όπως και το πλατύ γυμνό μέτωπο χαρακτηρίζουν τις γεροντικές μορφές, στοιχεία που θα τα βρούμε και σε αντίστοιχα θέματα των μνημείων που αποδίδονται στη σχολή του Δροσινού.

Στην απόδοση των ολόσωμων μορφών θα πρέπει να δουλεύουν και τα δύο επιτελεία αφού έχουμε συγκερασμό στοιχείων, με κάποιο προβάδισμα όμως στο ζωγράφο από το κλίμα του Παρεκκλησίου, όπως στην απόδοση των επιμέρους χαρακτηριστικών στη χρωματική κλίμακα αλλά και στην απόδοση του βάθους. Το σήμα κατατεθέν στο εικονογραφικό σύνολο του Αγ. Γεωργίου είναι η επιλογή απαλών και όχι κραυγαλέων και ζωηρών χρωμάτων. Κυριαρχούν, το φυσικί, το ιώδες, το ανοιχτό πράσινο αλλά κυρίως το άσπρο που απ' ότι διακρίνουμε σφραγίζει πολλά σημεία των συνθέσεων αλλά και τα ενδύματα μεμονωμένων μορφών.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι τεχνοτροπικά ο ζωγράφος που υπήρξε μαθητής του Δροσινού, δούλεψε περισσότερο στην παράθεση των σκηνών και κάποιες από τις μεμονωμένες μορφές ενώ υπάρχει και δεύτερος ζωγράφος που ανήκει στο κλίμα του Παρεκκλησίου, που επειδή όπως φαίνεται βρίσκεται στα πρώτα καλλιτεχνικά του βήματα, συμμετέχει στις εικονογραφικές επιλογές αλλά η τεχνοτροπία που υιοθετεί απομακρύνεται από αυτή του παρεκκλησίου. Η κ. Σαμπανίκου βρίσκει μια ομοιότητα ανάμεσα στους θρόνους των Ευαγγελιστών και της Πλατυτέρας του Παρεκκλησίου, όμως με μια πιο προσεκτική ματιά οι διαφορές είναι εμφανείς²³. Οι θρόνοι των Ευαγγελιστών είναι απλοί και χωρίς ιδιαίτερη διακόσμηση ενώ της Πλατυτέρας έχει περισσότερο όγκο, περισσότερη διακόσμηση σε επιμέρους σημεία και θυμίζει περισσότερο θρόνους τέχνης μπαρόκ. Επιτυχημένο είναι επίσης και το πλάσιμο των προσώπων όπου είναι έντονη η χρήση του φωτεινού σαρκώματος και του σκοτεινού προπλάσμού στοιχεία που τονίζουν έτσι περισσότερο τη δύναμη και την μνημειακότητα των μορφών. Η απόδοση των προσώπων των αγγέλων αγγίζει το άριστα και μας φέρνει πιο κοντά στο συνεργείο το Δροσινού. Ο Δροσινός υπογράφει τον Άγιο Γεώργιο Αγράφων στα 1610 ενώ ο Ιωάννης αφήνει μαζί με τα παιδιά το την υπογραφή τους στο Παρεκκλήσι στα 1637. Οι μαθητές τους πρέπει να φθάνουν στη Βασιλική στα τέλη της δεκαετίας 1630-1640, το αργότερο, γιατί στην επόμενη δεκαετία αλλάζει στην περιοχή το εικονογραφικό στερέωμα άρδην με το διακοσμητικό στοιχείο να κυριαρχεί περισσότερο και μάλιστα σε βάρος του μνημειακού συνόλου.

---

23. Σαμπανίκου 1997, 279.

SUMMARY

THE CHURCH OF ST GEORGE AT VASILIKI IN TRIKALA

Krystallia Mantzana

North of Vasiliki in Trikala lies the cemetery church of Saint George. The church is a timber roofed three-aisled basilica. All the interior surfaces of the church are painted. The wall paintings, after a comparative study with the murals of other monuments in the Western Thessaly, could be dated to the end of the decade 1630-1640.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστάρχης Στ., 1867. *Έκθεσις επί των διαγωνισμάτων Θεσσαλίας και Ηπείρου*. Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, τεύχη 13-15.
- Αχειμάστου - Ποταμιάνου Μ., 1983. *Η μονή Φιλανθρωπητών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα.
- Βογιατζής Σ., 1998. Η μονή Βυτουμά στα Τρίκαλα Θεσσαλίας, στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 5, Αθήνα, 37-52.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1930. Το χωριό Βοϊβόδα (νυν Βασιλική), ιδιοκτησίας της Κυρά - Βασιλικής του Αλή Πασά και ανάγλυφον επί μαρμάρου αυτής, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 14.
- Γούναρης Γ., 1980. *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη.
- Grabar A., 1931. *La Sainte Face de Laon. Le Mandylion dans l'art orthodoxe*, Prague.
- Καλούσιος Δ., 1989. *Οι Εκκλησίες της Βασιλικής Τρικάλων*, Τρίκαλα.
- Lafontaine - Dosogne J., 1975. *Iconography of the Cycle of the Virgin, Kariye Djami*, Vol. 4, Princeton.
- Λίβα- Ξανθάκη Θ., 1980. *Οι τοιχογραφίες της Μ. Ντίλιου*, Αθήνα.
- Νημάς Θ., 1987. *Τρίκαλα-Καλαμπάκα-Μετέωρα-Πίνδος-Χάσια (Γεωγραφία-Ιστορία-Μνημεία-Τουρισμός)*, Θεσσαλονίκη.
- Ορλάνδος Α., 1935. Παναγιά της Θεσσαλίας, *ΑΒΜΕ* 1, 5-40.
- Παϊσίδου Μ., 1995. *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη, (αδ. διδ. διατριβή).
- Pallas D., 1965. *Passion und Bestattung Christ in Byzanz. Der Ritus - Das Bild*, München.
- Παπαζήσης Τρ., 1997. Πολιτιστικός Τουριστικός Οδηγός Επαρχίας Καλαμπάκας, *Τρικαλινό Ημερολόγιο* 16, 1996-1998, Τρίκαλα.
- Παπαμαστοράκης Τ., 1992. *Ο διάκοσμος του τρούλλου των ναών της παλαιολόγιας περιόδου στη βαλκανική χερσόνησο και Κύπρο*, Αθήνα.
- Πασαλή Α., 2005. Ο Άγιος Γεώργιος στην Βασιλική Καλαμπάκας, *Βυζαντινά* 25, Θεσσαλονίκη.
- Σαμπανίκου Ε., 1997. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)*, Τρίκαλα.

- Σδρόλια Στ., 2000. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17^ο αιώνα*, (αδ. διδ. διατριβή).
- Stauropoulou-Makri A., 1989. *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ιωάννινα.
- Stefanescu I., 1936. *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles.
- Stornajolo C., 1910. *Miniature della Omilie de Giacomo Monaco*, Roma.
- Τούρτα Α., 1991. *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα.
- Tobic B., 1999. *Serbian Medieval Painting, The age of King Milutin*, Belgrade.
- Walter Ch., 1982. *Art and ritual of the Byzantine church*, London.
- Weitzmann K., 1960. *The Mandylion and Constantine Porphyrogenetos*, Paris.
- Χατζηδάκης Μ. – Σοφιανός Δ., 1990. *Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και τέχνη*, Αθήνα.

Εικ. 1. Βασιλική Καλαμπάκας. Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Άποψη της ανατολικής πλευράς του ναού.

Εικ. 2. Βασιλική Καλαμπάκας. Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Άποψη του εικονογραφικού διακόσμου της κόγχης του Ιερού.

Εικ. 3. Βασιλική Καλαμπάκας. Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Ιερό. Η παράσταση της θείας λειτουργίας.

Εικ. 4. Βασιλική Καλαμπάκας. Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Κυρίως ναός. Το Όραμα του Ιωσήφ.

Εικ. 5. Βασιλική Καλαμπάκας. Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Κυρίως ναός. Η παράσταση της Ξυρανθείσης Συκής.

Εικ. 6. Βασιλική Καλαμπάκας. Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Κυρίως ναός. Η παράσταση της παραβολής των Δέκα Παρθένων.

Εικ. 7. Βασιλική Καλαμπάκας, Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Κυρίως ναός, Η παράσταση της άρνησης του Πέτρου.

Εικ. 8. Βασιλική Καλαμπάκας, Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Κυρίως ναός, Το Άγιο Μανδήλιο.

Εικ. 9. Βασιλική Καλαμπάκας. Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Κυρίως ναός. Η μετάνοια και ο απαγχονισμός του Ιούδα.

Εικ. 10. Βασιλική Καλαμπάκας. Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Η παράσταση της ίασης του παραλυτικού.

Εικ. 11. Βασιλική Καλαμπάκας. Ι. Ν. Αγ. Γεωργίου. Κυρίως ναός. Η παράσταση της ίασης του τυφλού.

ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΑΓΙΑΣ*

Ελένη Τσιμπίδα

Η Ανατολή, πρώην Σελίτσανη, βρίσκεται στην επαρχία Αγιάς και είναι το ορεινότερο χωριό του δυτικού Κισσάβου. Σύμφωνα με τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα, ο οικισμός σχηματίστηκε μεταξύ των ετών 1425 και 1455¹, στη θέση εγκαταλελειμμένου παλιότερου οικισμού, το τοπωνύμιο² του οποίου διατήρησε. Ο ορεινός και απομονωμένος χαρακτήρας του οικισμού καθόρισε το στοιχείο του αμιγώς χριστιανικού πληθυσμού σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Από τη συγκριτική μελέτη των πηγών που μας προσφέρουν οι οθωμανικές φορολογικές υπηρεσίες προκύπτει πως ο οικισμός γνώρισε τρία στάδια ανάπτυξης. Το πρώτο αρχίζει από το πρώτο μισό του 15ου αι. με την εγκατάσταση χριστιανικών πληθυσμών, στο πλαίσιο του γενικού κλίματος μετακινήσεων που επέφερε η οθωμανική κατάκτηση³. Η ανάπτυξη αυτή παραμένει σταθερή μέχρι τις αρχές του 17ου αι., χάρις στην αλλαγή

---

* Η παρούσα ανακοίνωση βασίζεται στην έρευνα που διεξάγεται στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής. Αισθάνομαι την υποχρέωση να ευχαριστήσω τον επίτιμο προϊστάμενο της 7^{ης} ΕΒΑ Λάζαρο Δεριζιώτη για την άδεια μελέτης των μνημείων της επαρχίας Αγιάς, την αρχαιολόγο της ίδιας υπηρεσίας Σταυρούλα Σδρόλια για την ενθάρρυνση και την βοήθειά της, τον αρχιερατικό επίτροπο Αγιάς αρχιμ. Νεκτάριο Δρόσο και τον Σύλλογο Ανατολιτών «Ιωάννης ο Πρόδρομος» για την διευκόλυνση πρόσβασης τόσο στα ίδια τα μνημεία όσο και στις συλλογές εικόνων και κειμηλίων που προέρχονται από αυτά. Τέλος θερμά ευχαριστώ την καθηγήτριά μου Μαρία Βασιλάκη για τις πολύτιμες συμβουλές της και τη βοήθειά της στην προσέγγιση του υπό εξέταση υλικού.

1. Από τον Βίο του Αγίου Δαμιανού του εν Κισσάβω πληροφορούμαστε ότι ο οικισμός προϋπήρχε του 1550. Δρόσος 1999, 59 κ.ε. Kiel 1996, 186. Στην απογραφή του 1454/55 καταγράφεται με το όνομα Selicanı, συνοδευόμενο με τον χαρακτηρισμό hâric ez-defter (= όχι στον προηγούμενο κατάλογο). Delilbaşı – Arıkan 2001, 138. Η παράδοση, σύμφωνα με την οποία η Σελίτσανη ιδρύθηκε στις αρχές του 15^{ου} αι. από κατοίκους του γειτονικού Βαθυρέματος, μετά τον εποικισμό του τελευταίου με Κονιάρους, (Γερορίζος 1964, 24-25), έχει ανατραπεί από τη νεότερη βιβλιογραφία, βλ. Αγραφιώτης 1995, 11 κ.ε. Με το όνομα «Σιλήτζιανη» αναφέρεται ανάμεσα στους οικισμούς των δύο προθέσεων της μονής Σπαρμού Ολύμπου, του 1612-1798 και 1709 (Σκουβαράς 1967, 245, 252), ενώ ως Selicanı σε ιεροδικαστικά έγγραφα του 17^{ου} αι. (Σαλακίδης 2004, 107). Για την Ανατολή, βλ. ακόμη Bjornstahl, 1779, 129. Λεονάρδος 1836, 161-162. Μάγνης 1860, 95 και Κορδάτος 1960, 490.

Το 1455, η Σελίτσανη καταγράφεται ως ένα από τα 10 χριστιανικά χωριά, σε σύνολο 23, του ναχιγιέ της Καστρίτσας, Kiel 1996, 159.

2. Από το σλαβικό selo = χωριό. Η σλαβική παρουσία στην Όσσα δηλώνεται από αρκετά τοπωνύμια και οικισμούς, που είναι πάντως λιγότερα από τα ελληνικά και απαντώνται κυρίως σε ορεινές περιοχές. Vasmer 1941, 99 κ.ε. Σταυρόπουλος 1977, 138-139. Ο Ε. Αλεξάκης (βλ. Αλεξάκης 1996, 161) και ο Κ. Σπανός (βλ. Σπανός 2006, υποσημ. 6) ωστόσο υποστηρίζουν πως τα τοπωνύμια με κατάληξη -ιανη παρουσιάστηκαν μετά τον 7^ο αι. μ.Χ. και ως προς τη μορφολογία τους, πρέπει να θεωρηθούν λατινικά ή λατινογενή (βλαχικά).

3. Για το πρόβλημα των δημογραφικών ανακατατάξεων που συνέβησαν στα χρόνια της οθωμανικής εισβολής, το γεγονός των εγκαταστάσεων που σταδιακά έλαβαν χώρα κατά τον 14^ο και τον 15^ο αι. σε όλα τα Βαλκάνια και την αποχώρηση των ελληνικών πληθυσμών προς τις απομακρυσμένες και ορεινές περιοχές βλ. Vascalopoulos 1963, 265-276. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου 1979, 213.

του ιδιοκτησιακού και κατ' επέκταση προνομιακού φορολογικού καθεστώτος της περιοχής⁴. Η πληθυσμιακή αύξηση του οικισμού, στο δεύτερο μισό του 16ου και στο πρώτο μισό του 17^{ου} αι., συνδέεται με το φαινόμενο της γενικής αύξησης του πληθυσμού στην κεντρική Ελλάδα την περίοδο αυτή⁵ αλλά και με την εγκατάσταση μέρους πληθυσμών της Πίνδου στην ευρύτερη ορεινή περιοχή της ανατολικής Θεσσαλίας⁶. Η παρακμή και η σχετική πληθυσμιακή συρρίκνωση που εντοπίζεται στο δεύτερο μισό του 17ου αι. θα πρέπει να αναζητηθεί στις έμμεσες συνέπειες που είχε για τη Θεσσαλία ο πόλεμος της Κρήτης⁷, στις ληστρικές επιδρομές που πλήττουν την περιοχή την περίοδο αυτή⁸ και εν μέρει στη βαθμιαία αντιστροφή του ρεύματος μεταναστεύσεων από τα ορεινά προς την πόλη της Αγιάς και τη Ρέτσιανη, το σημερινό Μεταξοχώρι⁹. Το χωριό θα ανακάμψει ξανά από το τρίτο τέταρτο του 18ου αι. και μετά, όταν οι κάτοικοί του θα ασχοληθούν με την κοσμηματοποιία και την κατασκευή βαμβακομεταξωτών υφασμάτων (αλατζάδων)¹⁰.

Η συγκρότηση και ανάπτυξη αυτής της απομακρυσμένης κοινότητας συνδέεται με την εξέλιξη και την ανάπτυξη των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της περιοχής και κυρίως των μονών της, η τεκμηριωμένη ίδρυση των οποίων κατά το δεύτερο μισό του 16ου αι. επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η περιοχή συμμετείχε στο φαινόμενο που έχει χαρακτηριστεί ως «μοναστικό κίνημα του 16ου αι.»¹¹. Εξαιρετικά σημαντική για τον οικισμό και για την περιοχή του Κισσάβου γενικότερα υπήρξε η ιεραποστολική δράση του οσιομάρτυρα Δαμιανού¹². Ο όσιος Δαμιανός, σύμφωνα με τον βίο του, ίδρυσε το 1550 στη Σελίτσανη το μοναστήρι του Προδρόμου και μόνασε σε κοντινό ασκητήριο, ασκώντας ιεραποστολικό και κατηχητικό έργο στην περιοχή μέχρι το 1568. Συνελήφθη από τους Οθωμανούς, φυλακίσθηκε και απαγχονίστηκε στη Λάρισα. Μετά το μαρτυρικό του τέλος καθιερώθηκε ως τοπικός άγιος και πολύ σύντομα ο εορτασμός της μνήμης του διαδόθηκε σε ολόκληρη τη Θεσσαλία¹³.

Η Σελίτσανη η οποία, σύμφωνα με επιγραφικά δεδομένα, από τα μέσα του 16ου αι. ανή-

4. Όταν αυτή, στο α' μισό του 16^{ου} αι., χαρακτηρίστηκε χάσι της Mihrimah, κόρης του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, Haġatay-Uluçay 1980, 39. Αντωνιάδου-Μπιμπίκου 1979, 215.

5. Αντωνιάδου-Μπιμπίκου 1979, 214.

6. Kiel 1996, 186. Παπασωτηρίου 1987, 217. Κουκούδης 2000, 102-104.

7. Έκτακτοι φόροι που είχαν ως επακόλουθο την επιδείνωση των συνθηκών ζωής του πληθυσμού. Βλ. Καμπουρίδης 2004, 109.

8. Η παρουσία ληστών στη Σελίτσανη εμπόδισε τους κατοίκους του Βαθυρέματος να εγκαταλείψουν έγκαιρα το χωριό τους, στο οποίο τον Ιούλιο του 1688 ενέσκηψε χολέρα, και να ανεβούν στον καθαρό αέρα. Αγραφιώτης 1992, 171-172.

9. Για συγκριτικά πληθυσμιακά στοιχεία βλ. Kiel 1996, 186. Για το φαινόμενο της αντιστροφής αυτής που αρχίζει στα τέλη του 16^{ου} αι. και κορυφώνεται στον 18^ο αι., βλ. Χασιώτης, Ο Ελληνισμός κατά τους δύο πρώτους αιώνες, *ΙΕΕ* τ. Γ', 16 κ.ε.

10. Κορδάτος 1960, 489-490. Χατζημιχάλης 1975, 46, 93. Σπανός 1995, 148.

11. Για το φαινόμενο, βλ. Βογιατζής 2000, 35-37. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο προκειμένου να χαρακτηρίσει το φαινόμενο του 16^{ου} αι., το οποίο αφορά στη συστηματική ίδρυση μονών, συνδεδεμένων μεταξύ τους με πνευματικούς δεσμούς, ούτως ώστε να αποτελούν ένα οργανωμένο «κίνημα». Στην κίνηση αυτή πρωτοστατεί το Άγιον Όρος, καθώς ιδρυτές ή ανακαινιστές μονών είναι πρώην Αγιορείτες μοναχοί (π.χ. Διονύσιος ο εν Ολύμπω, Δαμιανός ο εν Κισσάβω κ.ά.).

12. Για το βίο, την ασματική ακολουθία και την εικονογραφία του οσίου Δαμιανού βλ. Δρόσος 1999, 34-109, Σδρόλια 1997, 76 κ.ε.

13. Χαρακτηριστικό της άμεσης αποδοχής της αγιότητάς του είναι το γεγονός ότι η ασματική ακολουθία του αγίου συνετέθη το έτος 1572 (Δρόσος 1999, 36) ενώ η εικονογράφηση του αγίου τεκμηριώνεται τουλάχιστον από το 1590 στο ναό Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι. Σδρόλια 2006, 221-232.

κει εκκλησιαστικά στη δικαιοδοσία της επισκοπής Δημητριάδος¹⁴, έχει το προνόμιο της διατήρησης τριών μονών και πέντε μεταβυζαντινών εκκλησιών, προνόμιο που μόνο η πόλη της Αγιάς υπερβαίνει.

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία παλαιότερος από τους ναούς που διασώζονται στον πολεοδομικό ιστό του χωριού είναι ο εκείνος του Αγίου Αθανασίου, ο οποίος αποτελεί τον ενοριακό ναό της ομώνυμης συνοικίας¹⁵. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικού τύπου ξυλόστεγο ναό, στον οποίο διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Η παλαιότερη, που περιλαμβάνει το ιερό βήμα και τον κυρίως ναό μέχρι το ύψος της σημερινής εισόδου, χρονολογείται με επιγραφή στο 1552/53¹⁶. Το υπόλοιπο τμήμα του ναού αποτελεί μέρος των ανακαινιστικών εργασιών - επιμήκυνσης¹⁷ και συμπληρωματικής αγιογράφησης - που σύμφωνα με αντίστοιχη επιγραφή εκτελέστηκαν το 1629/30¹⁸. Το τέμπλο του ναού αποτελείται από τμήματα και των δύο περιόδων¹⁹. Η ύπαρξη τοιχογραφιών στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου προϋποθέτει τουλάχιστον στοά.

Από την άποψη της εκκλησιαστικής ιστορίας της περιοχής αξίζει να σταθούμε στις επιγραφές του μνημείου. Είναι από τις ελάχιστες στην ευρύτερη περιοχή της επαρχίας Αγιάς, στις οποίες γίνεται μνεία επισκόπου²⁰. Η πρώτη από αυτές αποτελεί την παλαιότερη σωζόμενη μαρτυρία της επισκοπής Δημητριάδος στην περιοχή της επαρχίας Αγιάς γενικότερα²¹.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναού διατηρείται αποσπασματικά ενώ πολλά τμήματα των παραστάσεων καλύπτονται από ασβεστοκονίαμα. Οι τοιχογραφίες της πρώτης οικοδομικής

14. Η επισκοπή Βεσαίνης, στην οποία υπαγόταν αρχικά η περιοχή, απώλεσε οριστικά τον επισκοπικό θρόνο της στις αρχές του 16^{ου} αι. και συγχωνεύθηκε με την επισκοπή Δημητριάδος. Γιαννόπουλος 1940, 376. Αγραφιώτης 1986, 26-27. Δάλλας 1935, 101.

15. Η πολεοδομική διάρθρωση του οικισμού διατηρεί τα παλαιά της χαρακτηριστικά. Ο οικισμός διαμορφώνεται σε μικρές πολεοδομικές ενότητες, τους μαχαλάδες, χωρίς σαφή όρια μεταξύ τους. Η παράδοση που χαρακτηρίζει το ναό του Αγίου Αθανασίου όπως και το ναό της Παναγίας ως καθολικά μονών δεν επιβεβαιώνεται από αρχαιολογικά δεδομένα.

16. Η επιγραφή έχει ως εξής: «†ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΕΙ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΙΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ Κ(ΑΙ) / ΘΕΟΦΟΡΟΥ Π(ΑΤ)ΡΟΣ ΗΜΩΝ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙ(ΑΣ) ΕΝ ΤΩ ΖΞΑ ΕΤΕΙ / ΔΙΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ, ΤΩΝ ΕΝΤΙΜ(ΩΝ) ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤ(ΩΝ) ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΩΝ ΩΝ σελιτζανής ΟΥΣ / Κ(ΥΡΙΟ)Σ ΕΙΔΕΝ ΚΑΤΑ ΔΗΝΑΜΗΝ ΚΑΙ ΠΡΟΕΡΕΣΙΝ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ: ΙΟΣΥΦ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ / παπακήρ Κωνσταντίνος παπαβασίλι. Παπαθεόδωρος. παπαιω(άννης). Παπαδιμήτριος. παπανικόλαος ...» (πρβλ. Κουρκουτίδου 1967, 311).

17. Για τη γενικότερη τάση επιμήκυνσης των εκκλησιών της περιόδου και τη σύνδεση του φαινομένου με την αύξηση του εκκλησιαζόμενου πληθυσμού βλ. Βογιατζής 2000, 157.

18. Η επιγραφή είναι η ακόλουθη: «†ΑΝΕΚΕΝΗΣΤΙ Κ(ΑΙ) ΑΝΕΚΤΩΡΙΘΕΙ Ο ΘΗΩΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΙΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΘΕΟΦΩΡΟΥ Π(ΑΤ)ΡΟΣ ΗΜ(ΩΝ) ΑΘΑΝΑΣΕΙΟΥ ΑΡΧΗΕΠΙΣΚΩΠΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙ(ΑΣ) ΕΝ ΤΩ ΖΡΗΝ ΕΤΟΣ / ΔΙΑ ΣΗΜΔΡΟΜΗΣ ΚΩΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΔΕΙΜ(Η)ΤΡΙΟΥ ΗΕΡΕΟΣ, ΕΥΡΕΤΟΥ ΗΕΡΕΟΣ ΑΜΑ ΔΕ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΕΝΤΙΜΩΝ Κ(ΑΙ) ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΩΝ ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΩΝ σελιτζανής ΟΥΣ Ω Κ(ΥΡΙΟ)Σ ΗΔΕΝ ΚΑΤΑ ΔΙΝΑΜΗΝ Κ(ΑΙ) ΠΡΟΕΡΕ[ΣΙΝ] / Κ(ΑΙ) ΗΠΟΑΡΧΗΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΚΑΛΕΙΣΤΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΟΣ» (πρβλ. Κουρκουτίδου 1967, 311).

19. Επιμέρους στοιχεία των τμημάτων του τέμπλου που ανήκουν στην α' φάση απαντούν στα παλαιότερα τέμπλα ναών της ευρύτερης περιοχής της Αγιάς αλλά και της Ελασσόνας.

20. Οι επιγραφές αυτές αποτελούν μοναδικά τεκμήρια δεδομένου ότι δεν έχουν διασωθεί έγγραφα των μονών της περιοχής της επαρχίας Αγιάς και ακόμη ότι σε καμία από τις σωζόμενες επιγραφές καθολικών του 16ου και 17ου αι. στην περιοχή του δυτικού Κισσάβου και του Μαυροβουνίου δεν αναφέρεται κάποιος μητροπολίτης.

21. Πρόκειται για τον Ιωσήφ Α' επίσκοπο Δημητριάδος (Σοφιανός 1984, 10, 20-23). Στη δεύτερη επιγραφή, η οποία αντιγράφει, ανορθόγραφα, την πρώτη, γίνεται μνεία του «υποαρχιερατεύοντος» Καλλίστου. Ο Κάλλιστος με τον ίδιο χαρακτηρισμό αναφέρεται και στις 11 Νοεμβρίου του 1629/30 στην αντίστοιχη επιγραφή του ναού της Αγιάς Τριάδος στην Αγιά. Βλ. Κουμουλίδης - Δεριζιώτης 1985, 92 και 98.

φάσης του ναού (1552/3) εμπεριέχουν ουσιαστικές αναφορές στη σύγχρονη μνημειακή ζωγραφική της ευρύτερης περιοχής της ανατολικής Θεσσαλίας (εικ. 1). Συγκεκριμένα, τα ευμεγέθη διάχωρα της ανώτερης ζώνης όπου, με λεπτομερειακή διήγηση, εικονίζονται οι κυριότερες σκηνές από το Δωδεκάορτο και η, σε εξέχουσα θέση δίπλα στο τέμπλο, Δέηση, εντάσσουν το μνημείο στην εικονογραφική παράδοση μνημείων της Μακεδονίας και συγκεκριμένα την τέχνη που αναπτύχθηκε στις δυτικές και βόρειες περιοχές της, κατά το δεύτερο μισό του 14^{ου} και κυρίως τον 15^ο αι.²². Αυτό γίνεται φανερό από επιμέρους εικονογραφικές επιλογές όπως η πολυπροσωπία και η ζωντάνια των κινήσεων στις σκηνές και η ακρομεγαλία στα χέρια της Πλατυτέρας²³ καθώς και από στοιχεία του εικονογραφικού προγράμματος.

Η δεύτερη φάση εικονογράφησης του ναού αποτελεί το πρώτο έργο μιας σειράς ναών που ιστορήθηκαν στο β' τέταρτο του 17^{ου} αι., τόσο στη Σελίτσανη όσο και στην ευρύτερη περιοχή της επαρχίας Αγίας αν όχι και του Πηλίου²⁴. Στην εικονογράφηση αυτής της φάσης εντάσσεται η ελάχιστη σωζόμενη, στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου, παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας καθώς και οι τοιχογραφίες στο εσωτερικό του ανακατασκευασμένου, το 1629/30, τμήματος του ναού. Το τμήμα αυτό περιλαμβάνει σκηνές από το Δωδεκάορτο, μαρτύρια αγίων και μεμονωμένους αγίους. Ενδιαφέρον εικονογραφικό στοιχείο αυτής της διακόσμησης αποτελεί η σπάνια σκηνή της Κοίμησης του αγίου Αθανασίου (εικ. 2), η οποία εικονίζεται στον δυτικό τοίχο²⁵. Στις τοιχογραφίες του 1629/30, οι οποίες παρουσιάζουν μεγάλη εικονογραφική συνάφεια με τις τοιχογραφίες της αντίστοιχης περιόδου στο ναό της Αγίας Τριάδος στην πόλη της Αγίας²⁶, ανιχνεύεται η παρουσία ζωγράφου ή καλλιτεχνικού εργαστηρίου που ακολουθεί τις αισθητικές αξίες της ομάδας των Λινοτοπιτών²⁷. Εικονογραφικές εφαρμογές όπως για παράδειγμα η συνεχόμενη διάταξη των μαρτυριών²⁸ και επιμέρους τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά συνδέουν το ζωγραφικό αυτό σύνολο με το καλλιτεχνικό ιδίωμα των τοιχογραφικών συνόλων της ΒΑ Θεσσαλίας²⁹.

Η σημερινή μορφή του ναού της Παναγίας που βρίσκεται στην ομώνυμη ανατολική συνοικία και ο οποίος αναφέρεται, από τους ερευνητές της περιοχής ως το καθολικό της μο-

22. Από τις σκηνές του Δωδεκαόρτου διακρίνονται ελάχιστα τμήματα της Γέννησης, της Υπαπαντής, της Βάπτισης, της Μεταμόρφωσης και της Έγερσης του Λαζάρου. Η αύξηση του μεγέθους των σκηνών του Δωδεκαόρτου με τον παράλληλο περιορισμό του αριθμού τους απαντά σε εικονογραφικά προγράμματα μονόχρωμων ναών της Μακεδονίας, του β' μισού του 14^{ου} και του 15^{ου} αι., Τσιγαρίδας, 1999, 160, 219. Για το θέμα της Δέησης, βλ. Τσιγαρίδας, ό.π., 218, 259, 305. Καζαμία-Τσέρνου, 2003, 116 κ.ε. Παϊσίδου 2002, 181. Πρβλ. επίσης το ναό της Γέννησης της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι. Σδρόλια 2006, 224.

23. Η τάση ακρομεγαλίας στα χέρια είναι χαρακτηριστική σε φορητές εικόνες του τέλους του 15^{ου} αι. από την περιοχή της Μακεδονίας. Μπαλτογιάννη 1985, εικ. 8. Πρβλ. την Πλατυτέρα στον ναό της Αγίας Κυριακής Μαυρονόρους. Παϊσίδου 2004, 137.

24. Για την περιοχή το Πηλίου η Μ. Νάνου (Νάνου 2004, 71-72) αναφέρει το διάκοσμο της μονής Αγίας Τριάδος (Σουρβιάς) ως τον πρωιμότερο δίνοντας τη χρονολόγηση 1626/7-1631/2.

25. Ο κύκλος απεικονίστηκε δεκαπέντε χρόνια αργότερα στο ναό του Αγίου Αθανασίου Ζαγοράς (1645-46). Νάνου 1987. Νάνου 2004, 73.

26. Κουμουλίδης-Δεριζιώτης 1985, 91-104, εικ. 4.

27. Για το Λινοτόπι και τους ζωγράφους του, βλ. κυρίως τη διδακτορική διατριβή της Τούρτα (Τούρτα 1991).

28. Ο τρόπος της συνεχούς αφήγησης στην απεικόνιση σκηνών παραπέμπει σε μνημειακά σύνολα της εποχής των Παλαιολόγων, όπως π.χ. το καθολικό του Χελανδαρίου, εξωνάρθηκας του Βατοπεδίου, το Staro Nagoricino, όπου κατ' αυτό τον τρόπο αποδίδονται σκηνές από το Βίο της Θεοτόκου, και από τα Πάθη του ΧΣ. Τσιγαρίδας ό.π., 23.

29. Βιταλιώτης 2004, 115 κ.ε. Φλώρου 2003, 38-41, εικ. 20, 21, 23.

νής της Παναγίας³⁰, είναι αποτέλεσμα πολλαπλών μεταγενέστερων επεμβάσεων. Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με ενιαίο νάρθηκα στα δυτικά και ανοικτή στοά κατά μήκος της νότιας πλευράς του³¹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού δεδομένου ότι είναι το μοναδικό ξυλόγλυπτο του οικισμού που χρονολογείται επακριβώς. Το τμήμα που αντιστοιχεί στο κεντρικό κλίτος χρονολογείται με επιγραφή στο 1631/2 (ΕΤΟΥΣ / ΖΡΜ) ενώ τμήματα στο επιστύλιο του τέμπλου που αντιστοιχεί στο βόρειο κλίτος ανάγονται στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αι. Στα τέλη του 16^{ου} αι. μπορούν να χρονολογηθούν και τα τμήματα των τοιχογραφιών που διακρίνονται αποσπασματικά κάτω από επιχρίσματα ασβέστη. Αναγνωρίζονται τμήματα της Δευτέρας Παρουσίας, σειρά μεταλλίων (εικ. 3), σκηνών από την Παλαιά Διαθήκη και ολόσωμων αγίων όπως του αγίου Μερκουρίου (εικ. 4) και του αγίου Γεωργίου.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα που διακρίνεται στο διακονικό, κάτω από τα επιχρίσματα ασβέστη, φαίνεται να είναι ανεξάρτητο από αυτό των υπολοίπων τμημάτων του ναού αφήνοντας ανοιχτή την πιθανότητα ο χώρος αυτός να αποτελούσε παρεκκλήσιο με άγνωστη, σε σχέση με τον κυρίως ναό, χρονολόγηση³².

Ο μονόχωρος ναός της Αγίας Τριάδας, τμήμα της στέγης του οποίου σήμερα έχει καταπέσει, βρίσκεται, σε δασώδες επικλινές έδαφος, λίγο νοτιότερα από το ναό του Αγίου Αθανασίου. Σύμφωνα με εντοιχισμένη στον νότιο τοίχο λιθανάγλυφη επιγραφή κτίστηκε το 1645/46. Κατεστραμμένη σήμερα κτητορική επιγραφή ανέφερε πως ο ναός αγιογραφήθηκε το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι.³³. Στα σωζόμενα τμήματα του ζωγραφικού διακόσμου και κυρίως στα τμήματα του ανατολικού τοίχου και της σύνθεσης του φουρνικού είναι εμφανής η επίδραση του διακόσμου ναών του 17^{ου} αι.³⁴.

Οι ναοί του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Γεωργίου³⁵ τεκμηριώνουν την πληθυσμιακή και οικονομική ανάκαμψη του οικισμού κατά τον 19ο αι. και αποτελούν χαρακτηριστικά έργα της υψηλής κατασκευαστικής στάθμης Μακεδόνων μαστόρων από το Ζουπάνι, τον σημερινό Πεντάλοφο³⁶.

30. Παπαζήσης 1997, 242.

31. Ο αποθηκεντικός χώρος, ο οποίος προσαρτήθηκε στη δυτική πλευρά του ναού και ο τοίχος που έκλεισε την επικοινωνία του νοτίου κλίτους με το χώρο του διακονικού ανήκουν σε πολύ μεταγενέστερη φάση. Η δεύτερη επέμβαση έγινε προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ο χώρος του διακονικού ως οστεοφυλάκιο, αφού μέχρι πρότινος ο ναός αποτελούσε τον κοιμητηριακό ναό του χωριού.

32. Το πρόβλημα θα διαφώτιζε ο καθαρισμός των τοιχογραφιών και η διερεύνηση της τοιχοδομίας του τμήματος αυτού.

33. Σύμφωνα με αρχαιακό φωτογραφικό υλικό της 7^{ης} ΕΒΑ, για την πρόσβαση στο οποίο ευχαριστώ την διευθύντριά της κ. Ασπασία Ντίνα, η επιγραφή είχε ως εξής: «† ΑΝΙΓΕΡΘΕΙ Κ(ΑΙ) ΗΣΤΟΡΙΘΕΙ Ο ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΟΜΩΟΥΣΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΔΙΑΙΡΕΤΟΥ ΤΡΙΑΔΟΣ / ΔΕΙΑ ΣΙΝΔΡΟΜΗΣ ΠΑΝΤΟΝ ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΤΑΥΤΟΥ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΤΗ ΑΡΧΕΙΕ/ΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΘΕΚΛΥΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ Κ(ΑΙ) ΕΠΙΤΡΟΠΕΥ[Ο]ΝΤΟΣ ΚΥΡ ΧΑΤΖΗ ΙΩ. Κ(ΑΙ) ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε[ΠΙ] ΕΤΟΣ [Α]Ψ[Ζ]α(=1771)...». Ο Ν. Νικονάνος ως έτος ιστόρησης διάβασε το ΑΨΛΑ (=1731) βλ. ΑΔ 27, 1972, *Χρονικά*, 426.

34. Όπως του καθολικού της Μονής Αγίου Παντελεήμονος στον ίδιο οικισμό.

35. Ο διώροφος νάρθηκας του ναού του Αγίου Γεωργίου, που βρίσκεται στην κεντρική πλατεία του χωριού, διαμορφώθηκε σε Εκκλησιαστικό Μουσείο όπου φυλάσσεται συλλογή εικόνων και άλλων κειμηλίων που προέρχονται από όλα τα μνημεία του οικισμού.

36. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, σύμφωνα με την λιθανάγλυφη κτητορική επιγραφή που είναι εντοιχισμένη στον ανατολικό τοίχο του, κτίστηκε το 1882 από το συνεργείο του Ζουπανιώτη Γεωργίου Χρίστου. Η επιγραφή είναι η ακόλουθη: «1882//Ιουλιου/Γεώρ(γιος) //Χρίστου/αρχιτέκ//των και/συντ//ροφία/Ζεπά//νιον». Για τα συνεργεία μαστόρων από το Ζουπάνι που κυριαρχούν κατά την προεπαναστατική περίοδο (ναοδομική ακμή 1740-1820) στο Πήλιο βλ. Πολυβίου 2004, 64-69.

Ανατολικά του οικισμού³⁷ στη θέση Καρπούζα ή Γερακοβούνι, βρίσκονται τα ερείπια της μονής της Παναγίας. Πρόκειται για μοναστικό ίδρυμα του 16ου αι.³⁸ με βεβαιωμένη ιστορική παρουσία μέχρι το 1889, που αν και αναφέρεται συχνά από τους κατοίκους της περιοχής, διέφυγε της προσοχής των μελετητών³⁹. Σήμερα, από το μοναστηριακό συγκρότημα, που ήταν αφιερωμένο στη Γέννηση της Θεοτόκου, δεν έχει μείνει παρά ένας σωρός ερειπίων που έχει καλυφθεί από πυκνή βλάστηση. Σχεδόν ακέραιος σώζεται μόνο ο ανατολικός τοίχος με τις τοιχογραφίες του (εικ. 5, 6). Από την άποψη της αρχιτεκτονικής το καθολικό ήταν μια τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα στη δυτική πλευρά. Στην χαρακτηριστική για την περιοχή αργολιθοδομή του διακρίνονται διάφορες οικοδομικές φάσεις. Ο ζωγραφικός διάκοσμος του νάρθηκα που μπορεί να χρονολογηθεί στο α' μισό του 18ου αι. -είναι πιθανότατα έργο τοπικού εργαστηρίου⁴⁰- κάλυψε το παλιότερο στρώμα τοιχογραφιών.

Από την επιγραφή του κυρίως ναού τεκμηριώνεται οργανωμένη μοναστική αδελφότητα της οποίας προΐστατο ο ηγούμενος Κυπριανός⁴¹. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του κυρίως ναού περιελάμβανε σκηνές από τον Χριστολογικό και τον Θεομητορικό κύκλο, από την Παλαιά Διαθήκη και τα μαρτύρια αγίων καθώς και μεμονωμένους αγίους. Ενδιαφέρουσα είναι η παράσταση ιερομονάχου που κρατεί ομοίωμα εκκλησίας και ταυτίζεται με τον Άγιο Δαμιανό. Ο διάκοσμος, ο οποίος αν και τεχνοτροπικά διαφοροποιείται από το γενικό καλλιτεχνικό ρεύμα που αναπτύσσεται στα τέλη του 16ου αι. στην περιοχή, αποτέλεσε μία από τις βασικές πηγές του εικονογραφικού ευρητηρίου πολλών ναών της περιοχής με αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα το διάκοσμο του παρεκκλησίου της μονής Αγίου Παντελεήμονα στην Αγιά⁴². Οι αναλογίες και η διάρθρωση κάποιων από τις συνθέσεις του κυρίως ναού και κυρίως του ιερού παρουσιάζουν μεγάλη σχέση με τη σχολή της ΒΔ Ελλάδας και παραπέμπουν σε γνωστά μνημεία του 16ου αι. στην Ήπειρο, όπως για παράδειγμα στο ναό της Μεταμορφώσεως στη Βελτσίστα⁴³. Συγκρίσεις με τα μνημεία αυτά επιτρέπουν τη χρονολόγηση του διακόσμου της μονής στα τέλη του 16ου αι. Επισημαίνουμε τις μορφές των ολόσωμων αγίων του βόρειου τοίχου, τις παραστάσεις της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, της Θείας Λειτουργίας (εικ. 7, 8) και της Κοινωνίας των Αποστόλων.

Η μονή Προδρόμου⁴⁴ που βρίσκεται σε απόσταση 4χλμ. δυτικά από το χωριό σύμφωνα με τον βίο του οσίου Δαμιανού ιδρύθηκε από τον ίδιο τον άγιο το 1550, στη θέση προϋπάρχου-

37. Και συγκεκριμένα στα δεξιά του δασικού δρόμου που οδηγεί από την Ανατολή στο Μεταξοχώρι και το Μεγαλόβρυσο.

38. Καταγεγραμμένη παράδοση της μονής Προδρόμου τοποθετεί την ίδρυσή της στο α' τέταρτο περίπου του 16^{ου} αι. Βλ. Γερορίζος 1964, 56.

39. Σύμφωνα με τους γηραιότερους κατοίκους της Ανατολής και του Μεγαλόβρυσου η μονή πανηγύριζε σε ετήσια βάση τουλάχιστον μέχρι την δεκαετία του 1960. Οι αναφορές των περισσότερων μελετητών περιορίζονται στην απλή επισήμανση ύπαρξης μονής αφιερωμένης στην Παναγία ενώ δεν κάνουν σαφή διαχωρισμό των όσων στοιχείων παραθέτουν σε αυτά που αφορούν στη μονή και σε αυτά που αφορούν στον ομώνυμο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου που βρίσκεται μέσα στον οικισμό.

40. Τσιουρής 2004.

41. Η ανάγνωση της, μη σωζόμενης σήμερα, επιγραφής βασίστηκε στο φωτογραφικό υλικό της δεκαετίας του '70. Από την τρίστιχη, κεφαλαιογράμματη, επιγραφή αναγνωρίζονται μόνο τα επόμενα:

(2^{ος} στίχος) «... ΔΗΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΗΠΡΙΑΝΟΥ ΗΕΡΟ(ΜΟΝΑ)ΧΟΥ/...ΑΝΟΥ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΙΕΡΕΘΗΜ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΗΟΑΚΙΜ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ».

42. Koumoulides – Walter 1975, εικ.15.

43. Stavropoulou – Makri 1989.

44. Κουρκουτίδου 1967, 311.

σας μονής, που η παράδοση χρονολογεί στον 11^ο αι. Μέχρι το τέλος του 19^{ου} αι. υπήρξε ένα από τα περισσότερο ακμάζοντα μοναστήρια της ανατολικής Θεσσαλίας κατέχοντας σημαντική κτηματική περιουσία⁴⁵.

Σήμερα από το μοναστηριακό συγκρότημα σώζεται σε ακέραη κατάσταση μόνο το καθολικό, ενώ τα υπόλοιπα κτίσματα, κελλιά, τράπεζα, παρεκκλήσιο αφιερωμένο στον Άγιο Δημήτριο και περίβολος, βρίσκονται σε ερειπιώδη κατάσταση⁴⁶. Το καθολικό της μονής είναι μια τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική με πίοσχημο γυναικωνίτη σε όροφο, πάνω από τον νάρθηκα⁴⁷. Το τέμπλο του ναού που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα τέλη του 16^{ου} ή στις αρχές του 17^{ου} αι., είναι από τα παλαιότερα σωζόμενα ανάγλυφα τέμπλα της περιοχής και σίγουρα δεν είναι το αρχικό του ναού. Η χρονολογία 1747 που αναγράφεται στο λίθινο θύρωμα της βόρειας εισόδου αποτελεί το έτος μετασκευής του ναού που είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες, το μεγαλύτερο τμήμα των οποίων καλύπτεται με στρώμα ασβέστη. Το εικονογραφικό πρόγραμμα απαρτίζεται από Χριστολογικές σκηνές, σκηνές από το μαρτύριο αγίων και αποστόλων και από μεμονωμένες μορφές (εικ. 9). Ιδιαιτερότητα του προγράμματος αποτελεί ο σπειροειδής ρυθμός ανάγνωσης των Χριστολογικών σκηνών⁴⁸ και η σπάνια σύνθεση των σκηνών του Ευαγγελίου της Κρίσης (εικ. 10)⁴⁹. Οι παραπάνω συσχετίσεις, οι χαρακτηριστικές ομοιότητες με τις επιγραφές και τα διακοσμητικά μοτίβα του διακόσμου της μονής της Παναγίας (Καρπούζα) και στοιχεία που εντοπίζονται στον τρόπο ανάπτυξης του εικονογραφικού προγράμματος επιτρέπουν την τοποθέτηση του διακόσμου στα τέλη του 16ου αι.

Το μονύδριο του Αγίου Παντελεήμονος (εικ. 11), που βρίσκεται 2 περίπου χλμ. πριν από την είσοδο στον οικισμό, υπήρξε μετόχι της μονής Προδρόμου. Το καθολικό που σύμφωνα με λιθανάλυψη επιγραφή κτίστηκε το 1639/40⁵⁰, είναι τρίκογχος, σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός της σπάνιας, για τη Θεσσαλία, παραλλαγής των δικιονίων⁵¹. Πρόκειται για το μοναδικό ναό της Ανατολής και έναν από τους τρεις της ευρύτερης περιοχής της επαρχίας Αγιάς που εμφανίζει σύνθετη μορφή. Ο κυρίως ναός και το ιερό βήμα (εικ. 12) φέρουν ζωγραφικό διάκοσμο, ο οποίος σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή⁵² φιλοτεχνήθηκε το 1640/41 με τη συν-

45. Στην οποία το 1850 προστέθηκε και η περιουσία της μονής Παναγίας (Καρπούζα).

46. Τελευταία, με φροντίδα της γυναικείας αδελφότητας που έχει εγκατασταθεί στο νέο κτιριακό συγκρότημα της μονής, έχει συνταχθεί σχετική μελέτη για την αναστήλωση της μονής και γίνονται προσπάθειες εξεύρεσης κονδυλίων.

47. Τα σχέδια του μοναστηριακού συγκροτήματος έγιναν από την αρχιτέκτονα - αναστηλώτρια κ. Καλιόπη Θεοχαρίδου, την οποία ευχαριστώ για την παραχώρησή τους.

48. Εφαρμογή που απαντά και στο καθολικό της μονής Γεννήσεως της Θεοτόκου στο Πολυδένδρι, βλ. Σδρόλια 2006, 226-227 όπου αναφορά στη χρήση του συστήματος αυτού σε παλαιότερα μνημεία της Μακεδονίας και στη σχετική βιβλιογραφία.

49. Ματθαίος κε', 36,35. Αντίστοιχη σκηνή περιλαμβάνεται στο διάκοσμο του μονυδρίου της Παναγίας στο Κατηχώρι, του 1582 (Νάνου 2004, 71), στο ναό του Αγίου Νικολάου του μοναχού Ανθίμου στη Βέροια, του 16^{ου} αι. (Παπαζώτος 1994, 200) και πολύ αργότερα στη λιτή του καθολικού στη Μονή Αγίου Παντελεήμονα Αγιάς, του 1723 (Koumoulides – Walter 1975, 10).

50. Η επιγραφή που βρίσκεται εντοιχισμένη στα δεξιά του αβαθούς αψιδώματος στη νότια όψη του ναού, σε τρεις στίχους, αναφέρει: « Ετωσ ζρνζ/ Η σαια [ιερομόνα]χ[ο]ς [ε]πητροπος Ιω(άννης) καπου/τζου».

51. Η αρχιτεκτονική του μνημείου έχει μελετηθεί από την Α. Πασαλή (Πασαλή 1993, 113-128).

52. Η επιγραφή είναι γραμμένη με κεφαλαία γράμματα σε οχτώ στίχους και έχει ως εξής: «† ΗΓΕΡΘΕΙ Κ(ΑΙ) ΙΣΤΟΡΙΘΥ Ο ΘΗΩΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΩΣ / ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΩΜΑΡΤΗΡΩΣ Κ(ΑΙ) ΙΑΜΑΤΙΚΟΥ ΠΑΝ/ΤΕΛΕΙΜΩΝ[ΟΣ]-ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΩΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΟ/ΔΟΥ ΤΟΥ ΤΙΜΗΟΤΑΤΟΥ ΑΡΧ(ΟΝΤΟΣ) ΚΥΡΙ(ΟΥ) ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΚΑΠΟΥΖΤΗ Κ(ΑΙ)ΤΟΥ ΟΣΙΟΤΑ/ΤΟΥ ΕΝ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΗΣ ΠΑΠΑ ΚΗΡ ΙΑΙΑ Κ(ΑΙ) ΤΟΝ ΕΥΛΑ/ΒΕΣΤΑΤ(ΩΝ) ΙΕΡΕΩΝ ΤΙΣ ΑΥΤΗΣ ΠΩΛΕΩΣ ΔΙΜΗΤΡΙΟΥ Ι[Ε]ΡΕΟΣ / ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

δρομή του άρχοντα της περιοχής Ιωάννη Καπουτζή, του ιερομονάχου Ησαΐα και τεσσάρων ιερέων της Σελίτσανης.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου χαρακτηρίζεται από σκηνές του Χριστολογικού κύκλου, την σχεδόν πλήρη απουσία των Θεομητορικών σκηνών και τον εκτενή κύκλο απεικόνισης μαρτυριών αγίων και αποστόλων⁵³. Το αφιερωματικό στοιχείο λαμβάνεται υπόψη από τον ζωγράφο με την απεικόνιση, σε καίρια θέση του ναού, εννέα σκηνών από το σπάνιο βιογραφικό κύκλο του Αγίου Παντελεήμονος⁵⁴ (εικ. 13) καθώς και με την απεικόνιση του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και του νεομάρτυρα Δαμιανού, προστάτη αγίου και κτήτορα αντίστοιχα της «μητρικής» μονής.

Η ιστόρηση του καθολικού συγκροτεί ένα ζωγραφικό σύνολο έντονα επηρεασμένο από τα μνημεία του ελλαδικού και κυρίως του βορειοηπειρωτικού χώρου του 17^{ου} αι., ο διάκοσμος των οποίων αποδίδεται στη δραστήρια και περιζήτητη ομάδα των Λινοτοπιτών ζωγράφων⁵⁵. Χαρακτηριστικές για την τεκμηρίωση των εικονογραφικών προτύπων του διακόσμου είναι οι παραστάσεις των Αίνων που ιστορούνται στο δυτικό φουρνικό⁵⁶ (εικ. 14), της Θείας Λειτουργίας στην ανατολική καμάρα (εικ. 16) κατά το πρότυπο καμαροσκέπαστων ναών της Ηπείρου⁵⁷, της Αγίας Τριάδας (εικ. 15)⁵⁸, της Ζωοδόχου Πηγής και του Χριστού Αναπεσόντος⁵⁹ αλλά και η επιλογή ολόσωμων αγίων όπως οι άγιοι Γοβδελαάς και Μερκούριος. Από τεχνολογική άποψη το έργο χαρακτηρίζεται από χρωματική αρμονία ενώ η τάση προς ένα γραμμικότερο στυλ που εντοπίζεται σε κάποιες από τις συνθέσεις, σε σχέση με πρωιμότερα έργα της

Ι[Ε]ΡΕΩΣ-ΜΑΡΓΑΡΗ ΙΕΡΕΩΣ - ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ι[Ε]ΡΕΩΣ / ΣΕΡΑΦΗΜ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ-ΕΠΗ ΕΤΟΥΣ ΖΡΜΘ΄». Βλ. Κουρκουτίδου 1967, 312.

53. Για την απεικόνιση μαρτυριών των αποστόλων σε ναούς του 17^{ου} αι. στην Καστοριά και στην πόλη της Αγίας, βλ. Παϊσίδου 2002, 149-157.

54. Ο βιογραφικός κύκλος του Αγίου Παντελεήμονος, όσο γνωρίζουμε, απαντά για πρώτη φορά σε τοιχογραφικό διάκοσμο της Θεσσαλίας αν όχι της ηπειρωτικής Ελλάδας. Για την εικονογράφιση σκηνών από τον βίο του αγίου σε ναούς του 15^{ου} αι. στην Κρήτη, βλ. Κουκιάρης 2006, 233-243.

55. Έργα της ομάδας αυτής είναι διάσπαρτα σε ένα ευρύ γεωγραφικό χώρο που εκτείνεται από την Αιτωλία και τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία μέχρι την κεντροδυτική Αλβανία, την πρώην Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία, σε χρονικό εύρος από τις τελευταίες δεκαετίες του 16^{ου} αι. έως τα τέλη του 17^{ου} αι. Βασικό έργο στη μελέτη των Λινοτοπιτών ζωγράφων αποτελεί η διατριβή της Α. Τούρτα (1991) όπου καταγράφεται ο μεγαλύτερος αριθμός μνημείων. Για τα μνημεία της Αλβανίας στα οποία εντοπίζεται η παρουσία ζωγράφων της ομάδας αυτής, βλ. τη διατριβή του Κ. Γιακουμή (βλ. Γιακουμής 2002 και Γιακουμής 2002). Βλ. επίσης Λ. Στρατή (2005) όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία της ίδιας για τη δραστηριότητα των ζωγράφων από το Λινοτόπι στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Ακόμα βλ. Rejić, 1988/89 για το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Mrtvica της π. Γιουγκοσλαβίας κ.ά. Στο ίδιο καλλιτεχνικό ρεύμα εντάσσονται κάποιες από τις τοιχογραφίες του ναού της Γέννησης του Χριστού στο Arbanassi (1649) και στο νεκρικό παρεκκλήσι του Αγ. Ιωάννη της Μ. Ροζινού (1662) στη Βουλγαρία. Ο Ι. Βιταλιώτης (βλ. Vitaliotis 1998) εντοπίζει ιδιαίτερα εμφανείς αναλογίες μεταξύ της τέχνης του ανώνυμου ζωγράφου των τοιχογραφιών της πρώτης φάσης του παλιού καθολικού της μονής Αγίου Στεφάνου στα Μετέωρα με το έργο κάποιων Λινοτοπιτών ζωγράφων.

56. Για το θέμα των Αίνων σε μνημεία του 16^{ου} αι. με αναφορές σε μνημεία του 5^{ου}-19^{ου} αι. βλ. Παρχαρίδου 2000.

57. Όπως στη Μονή Φιλανθρωπινών, του 1542 (Γαρίδης - Παλιούρας 1993, εικ. 23), στη Μεταμόρφωση Βελτισίας, του 1566 (Stavroulou - Makri 1989, 39, pl. VI 10-11), στον Άγιο Μηνά στο Μονοδένδρι, του 1619/20 και στον Άγιο Νικόλαο στη Βίτσα, του 1618/19 (Τούρτα 1991, 56 και 68).

58. Η σύνθεση που επαναλαμβάνει τον παλαιολόγειο εικονογραφικό τύπο της Αγίας Τριάδας κατά τον 17^ο αι. συναντάται στη μονή Μεταμορφώσεως στο Δρυόβουνο (1652) βλ. Τούρτα 1991, εικ. 130α και στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Arbanassi (17^{ος} αι.).

59. Ο συνδυασμός του Αναπεσόντος με την παράσταση του Προφήτη Ηλία που τρέφεται από το κοράκι απαντά π.χ. στο ιερό του ναού του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι (1619) βλ. Τούρτα 1991, 65.

ίδιας ομάδας, είναι ενδεικτική του στυλιζαρίσματος που θα επικρατήσει σε συγγενικά έργα από την 4η δεκαετία του 17ου αι. και μετά⁶⁰. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά που προσγράφονται στην ομάδα των Λινοτοπιτών αναγνωρίζονται και στα τμήματα του τέμπλου⁶¹ του ναού αλλά και στις εικόνες του που φυλάσσονται στο Μουσείο Ανατολής μεταξύ άλλων εικόνων και κειμηλίων, ο καθαρισμός και η συντήρηση των οποίων θα μπορούσε να φέρει στην επιφάνεια νέα στοιχεία για την πληρέστερη μελέτη της καλλιτεχνικής δραστηριότητας και κατ' επέκταση της ιστορίας τόσο της απομακρυσμένης αυτής κοινότητας όσο και της ευρύτερης περιοχής της επαρχίας Αγιάς.

---

60. Vitaliotis 1998, 401.

61. Τούρτα 2001, 353.

SUMMARY

MONUMENTS OF EASTERN AGIA

Eleni Tsibida

Anatoli, formerly Selitsani, is located in the Aghia province, and is the most upland village on Western Kissavos. According to Ottoman sources, the settlement was founded between the years 1425 and 1455 and developed from the second half of the fifteenth until the end of the nineteenth century. The development of this remote community is connected to the evolution and development of the ecclesiastical institutions of the area, which enjoyed a privileged taxation regime. The establishment of the monasteries is documented since the second half of the sixteenth century. Essential to the settlement and to the area of Kissavos in general, has been the missionary work of the Thessalian saint and martyr Damianos (†1568). In Selitsani are preserved three monasteries and five post-byzantine churches, the oldest of which is the church of St. Athanasios. In this church we can discern two constructional phases, which are dated according to the dedicatory inscriptions in 1552/53 and in 1629/30. Two painted decoration phases are also discernible in the church of the Dormition of the Virgin whose wood-carved iconostasis is dated to 1631/32. The church of the Holy Trinity was built in 1645/46, according to the stone-carved inscription; the mural decoration was completed during the second half of the eighteenth century. The churches of St. Nicholas and St. George (19th century) are characteristic works of the Macedonian craftsmen from Zupani. The ruins of the Virgin's monastery (Karpouza) belong to a sixteenth century monastic institution with a documented historical presence up until 1889. The painted decoration of the nave was probably created at the end of the sixteenth or at the beginning of the seventeenth century, whereas the paintings of the narthex in the first half of the eighteenth century. The monastery dedicated to St. John the Baptist was established by St. Damianos in 1550. The church's iconostasis, among the oldest preserved wood-carved iconostases in the area, can be dated to the end of the sixteenth or to the beginning of the seventeenth century and it is contemporary with the mural decoration of the church. The monastery St. Panteleimon has been a former metochion of the monastery of St. John the Baptist. Its catholicon was built in 1639/40 and its decoration was painted in 1640/41. A most interesting feature of the painted decoration of the church is the rare *Vita* cycle of St. Panteleimon, who first makes his appearance in Thessaly, if not in the whole of continental Greece. The body of the church's paintings is deeply influenced by the artistic production of the prolific group of painters from Linotopi. The stylistic characteristics attributed to this group are recognizable in the iconostasis icons, as well as in many other icons which are kept in the ecclesiastical Museum of Anatoli, together with relics collected from all the monuments of the settlement.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγραφιώτης Δ., 1986. Ο Αετόλοφος (Δέσιανη) και το Βαθύρεμα της Αγιάς, *ΘεσΗμ* 10, 17-57.
- Αγραφιώτης Δ., 1992. Η καταστροφή του Βαθυρέματος της Αγιάς, Απρίλιος-Ιούλιος 1688, *Πρακτικά Α΄ Λαρισαϊκών Σπουδών*, Λάρισα, 155-177.
- Αγραφιώτης Δ., 1998. Σελίτσανη και Βαθύρεμα, *Πρακτικά - Ημερίδων 20ης Αυγούστου 1994 & 12ης Αυγούστου 1995. Η Ανατολή της Αγιάς, Σελίτσανη (Ιστορικές Μελέτες)*, Έκδοση Συλλόγου Ανατολιτών «Ιωάννης ο Πρόδρομος», Αγιά, 11-18.
- Αλεξιάκης Ε., 1996. Οικιστική και σημειολογία του χώρου στην Ήπειρο, στο *Η Επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Κόνιτσα.
- Αντωνιάδη-Μπιμπίκου Ε., 1979. Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα ένας προσωρινός απολογισμός, στο *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών στα Χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας ιε΄ - ιθ΄ αι.*, Αθήνα.
- Βιταλιώτης Ι., 2004. Παρατηρήσεις στη μνημειακή εκκλησιαστική ζωγραφική του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα στη Θεσσαλία, *Τρικαλινά* 24, 95-132.
- Βογιατζής Σ., 2000. *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ελλάδος κατά τον 16^ο αι., Οι μονές Αγίου Βησσαρίωνος (Δούσικο) και Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδα)*, Αθήνα, (αδ. διδ. διατριβή).
- Bjornstahl J., 1979. *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779. Μετάφρασις, Προλεγόμενα, Σημειώσεις: Μεσεβρινός. Τα Τετράδια του Ρήγα*, Θεσσαλονίκη.
- Γαρίδης Μ. – Παλιούρας Α., 1993. *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα.
- Γερορρίζος Δ., 1964. *Ιστορία της Ανατολής (Σελίτσανης)*, Αθήνα.
- Γιαννόπουλος Ν., 1940. Έρευναι εν τη επαρχία Αγιάς, *ΕΕΒΣ* 16, 370-383.
- Γιακουμής Κ., 2000. Κριτική έκδοση επιγραφών συνεργείων από το Λινοτόπι στις Περιφέρειες της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας, *ΔΧΑΕ* 21, 249-265.
- Δάλλας Μ., 1935. Η επαρχία Αγιάς, *ΘΧρ*, έκτακτη έκδ., Αθήνα, 99-112.
- Delilbaşı M. - Arıkan, M., 2001. *Hicri 859 Tahirihi Sûret-I Def.ter-I Sancak -I Tirhala I*, Ankara.
- Δρόσος Ν., 1999. *Αγιορείται οσιομάρτυρες Ιεράς Μητροπόλεως Λαρίσης*, Αθήνα.
- Giakoumis K., 2002. *The monasteries of Jorgucat and Vanishte of Jorgucat and Vanishte in Dropull and of Spelaio in Lunxheri as monuments and institutions during the Ottoman period in Albania (16th-19th centuries)*, Birmingham.
- Hağatay-Uluçay M., 1980. *Padisahlarin Kadınlar ve Kizlari*, Ankara.
- Καζαμία-Τσέρνου Μ., 2003. *Ιστορώντας τη «Δέηση» στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη.
- Καμπουρίδης Κ., 2004. Η επαρχία των Αγράφων τον 17^ο αιώνα με βάση οθωμανικές αρχαιακές πηγές. Προσεγγίσεις στην πολιτισμική ιστορία και στον μουσειακό ορίζοντα μιας ημιορεινής θεσσαλικής κοινότητας, στο Λέκκα Φ. – Κομπορόζος Π. (επιμ.), *Προσεγγίζοντας στην πολιτισμική ιστορία και στον μουσειακό ορίζοντα μιας ημιορεινής θεσσαλικής κοινότητας: Πορτίτσα*, Αθήνα, 107-130.
- Kiel M., 1996. Türkische Thessalien: etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands, στο Lauer P. – Schreiner P., *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa-Kommission, 28-31 Oktober 1992*, Göttingen, 109-116.
- Κορδάτος Γ., 1960. *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα.

- Κουκιάρης Σ., 2006. Εικόνα το Αγίου Παντελεήμονος με σκηνές του βίου του στη μονή Σινά, *ΔΧΑΕ* 27, 233-243.
- Κουκούδης Α., 2000. *Οι Μητροπόλεις και η Διασπορά των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη.
- Koumoulides J. – Walter C., 1975. *Byzantine and post-Byzantine monuments at Aghia in Thessaly Greece The art and architecture of the monastery of Saint Panteleimon*, London.
- Κουμουλίδης Τ. – Δεριζιώτης Λ., 1985. *Εκκλησίες της Αγίας Λαρίσης*, Αθήνα.
- Κουρκουτίδου Ε., 1967. Μεσαιωνικά μνημεία Θεσσαλίας, *ΑΔ 22 Χρονικά*, Β2, 302-317.
- Λεονάρδος Ι., 1836. *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, Πέστη.
- Μάγνης Ν., 1860. *Περιήγησις ή Τοπογραφία της Θεσσαλίας και θετταλικής Μαγνησίας*, Αθήνα.
- Μπαλτογιάννη Χρ., 1985. *Εικόνες. Συλλογή Δ. Οικονομοπούλου*, Αθήνα.
- Nanou M., 1987. *La peinture murale du XVIIème siècle sur le mont-Pélion. Le décor peint de l'église de Saint Athanase à Zagora*, Paris.
- Νάνου Μ., 2004. Όψεις της τοιχογραφίας στο Πήλιο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (1550-1830), *Εν Βόλω* 12, 70-77.
- Παϊσίδου Μ., 2002. *Οι Τοιχογραφίες του 17^{ου} αι. στους ναούς της Καστοριάς, Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα.
- Παϊσίδου Μ., 2004. Παλιότερη φάση των τοιχογραφιών της Αγίας Κυριακής Μαυρονόρους, στο *Γρεβενά: Ιστορία-Τέχνη-Πολιτισμός*, Γρεβενά, 135-142.
- Παπαζήσης Τ., 1997. Οι τοιχογραφημένες εκκλησίες της Ανατολής Κισσάβου, στο *Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Λαρισιαϊκών Σπουδών, Η Λάρισα και η περιοχή της από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Λάρισα, 8-9 Απριλίου 1995, Λάρισα, 241-268.
- Παπαζώτος Θ., 1994. *Η Βέροια και οι ναοί της (11^{ος} -18^{ος} αι.)*, Αθήνα.
- Παπασωτηρίου Ι.Β., 1987. Επαρχία Καλαμπάκας, *Τρικαλινά* 7, 135-248.
- Παρχαρίδου Μ., 2000. *Οι Αίνοι στη μνημειακή ζωγραφική του 16^{ου} αι. (Συμβολή στη μελέτη του θέματος, με αναφορές σε μνημεία του 5^{ου} -19^{ου} αιώνα)*, Θεσσαλονίκη.
- Πασαλή Α., 1993. Ο Άγιος Παντελεήμων στην Ανατολή Αγίας Θεσσαλίας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 4, 113-128.
- Rejić Sv., 1988/89. Crkva Bogoroditsinov Uspenja u Mrtvici-slikarstvo, *Saopštenja* 10-11, 109-134.
- Πολυβίου Μ., 2004. Φορείς της ναοδομίας στο Πήλιο (1700-1881), *Εν Βόλω* 12, 64-69.
- Σαλακίδης Γ., 2004. *Η Λάρισα (Yenisehir) στα μέσα του 17^{ου} αι. Κοινωνική και οικονομική ιστορία μιας βαλκανικής πόλης και της περιοχής της με βάση τα οθωμανικά ιεροδικαστικά έγγραφα των ετών 1050-1052 (1650-1652)*. Θεσσαλονίκη.
- Σδρόλια Στ., 1997. Συμβολή στην εικονογραφία των Αγραφιωτών νεομαρτύρων Σεραφεΐμ, Δαμιανού, και Μιχαήλ, *Καρδιτσιώτικα Χρονικά* 3, 59-86.
- Σδρόλια Στ., 2006. Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Γεννήσεως Θεοτόκου στο Πολυδένδρι Αγίας (1590), *ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', τ. ΚΖ'*, 221-232.
- Σκουβαράς Ε., 1967. *Ολυμπιώτισσα*, Αθήνα.
- Σοφινός Δ., 1984. Ιστορικά σχόλια σε επιγραφές, επιγράμματα, χαράγματα, και ενθυμήσεις της Μονής Δουσίκου. Συμβολή στην ιστορία της μονής, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 177-282.
- Σπανός Κ., 1995. Τα χωριά στα ανατολικά της Λάρισας το 1876 κατά τον Δωρόθεο Σχολάριο, *ΘεσΗμ* 28, 145-155.
- Σπανός Κ., 2006. Εννιά αγιώτικοι οικισμοί στην απογραφή των Οθωμανών του 1454-1455, *Ιστορικά Θεσσαλίας, Αφιέρωμα στο 1^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της*

- Θεσσαλίας. Πολιτισμός. Περιοδικό της εφημερίδας ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Κυριακή 21 Ιανουαρίου 2007-τεύχος 80, Λάρισα, 18.
- Σταυρόπουλος Α., 1977. Λατινικά και σλαβικά τοπωνύμια της βυζαντινής Θεσσαλίας, ΘΕ 27,138-139.
- Stavropoulou-Makri A., 1989. *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Épire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ioannina.
- Στρατή Λ., 2005. Νέα στοιχεία για τη δραστηριότητα των ζωγράφων από το Λινοτόπι στην Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, *Μακεδονικά* 34, 331-357.
- Τούρτα Α., 1991. *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα.
- Τούρτα Α., 2001. Εικόνες από το Λινοτόπι (16ος-17ος αιώνας) Νέα στοιχεία και διαπιστώσεις για τη δραστηριότητά τους, ΔΧΑΕ 27, 341-356.
- Τσιγαρίδας Ε., 1999. *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη*.
- Τσιουρής Ι., 2004. Στοιχεία για ένα εργαστήριο ζωγραφικής του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή της Θεσσαλίας, στο *Εικοστό τέταρτο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, 7, 8 και 9 Μαΐου 2004*, Αθήνα, 96.
- Vakalopoulos A.E., 1963. Le retraite des populations grecques vers les régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque, *BalkSt* 4, 265-276.
- Vasmer M., 1941. *Die Slaven in Griechenland*, Berlin.
- Vitaliotis I., 1998. *Le vieux catholicon du monastère Saint-Étienne aux Météores, la première phase des peintures murales* (αδ. διδ. διατριβή).
- Φλώρου Κ., 2003. *Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης, Ιστορία - Αρχιτεκτονική - Τέχνη*, Αθήνα.
- Χασιώτης Ι., 1974. Ο Ελληνισμός κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την Άλωση, *ΙΕΕ* I, Αθήνα, 10-21.
- Χατζημιχάλης Θ., 1975. *Ένα πανηγύρι στα χρόνια της σκλαβιάς, Εκκλησιαστικά εκδόσεις Εθνικής Εκατοπεντηκονταετηρίδος*, Αθήνα.

Εικ. 1. Ανατολή Αγίας – Ναός Αγίου Αθανασίου. Κόγχη Ιερού Βήματος.

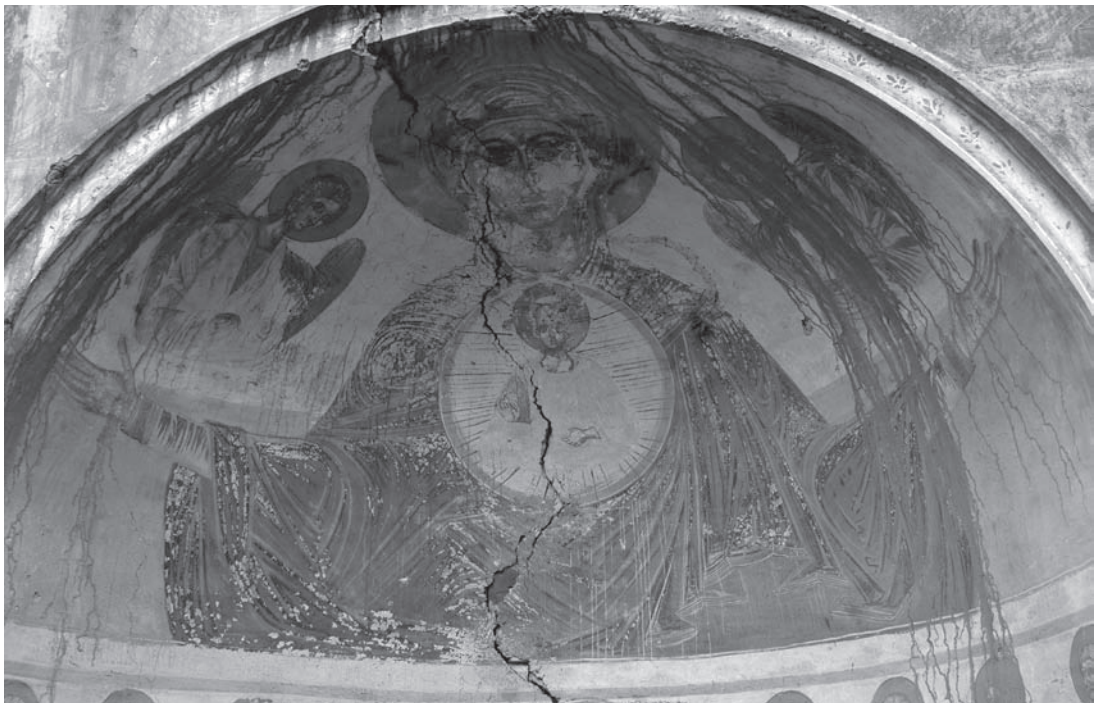
Εικ. 2. Ανατολή Αγίας – Ναός Παναγίας, δυτικός τοίχος.

Εικ. 3. Ανατολή Αγίας – Ναός Παναγίας, δυτικός τοίχος.

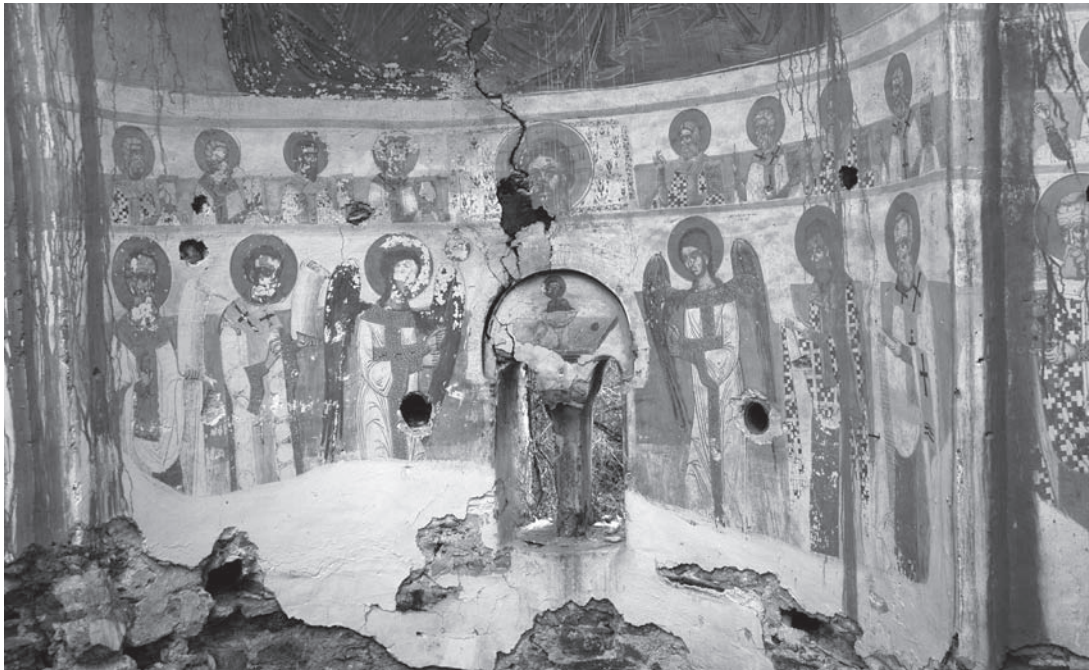

Εικ. 4. Ανατολή Αγίας – Μονή Παναγίας, ο άγιος Μερκούριος.

Εικ. 5. Ανατολή Αγίας – Μονή Παναγίας (Καρπούζα), η Πλατυτέρα.

Εικ. 6. Ανατολή Αγιάς – Μονή Παναγίας (Καρπούζα), κόγχη Ιερού Βήματος.

Εικ. 7. Ανατολή Αγιάς – Μονή Παναγίας (Καρπούζα), η Θεία Λειτουργία.

Εικ. 8. Ανατολή Αγιάς – Μονή Παναγίας (Καρπούζα), η Θεία Λειτουργία.

Εικ. 9. Ανατολή Αγιάς – Μονή Τιμίου Προδρόμου, βόρειος τοίχος.

Εικ. 10. Ανατολή Αγιάς – Μονή Τιμίου Προδρόμου, Ιερό Βήμα.

Εικ. 11. Ανατολή Αγιάς – Μονή Αγίου Παντελεήμονος, βορειανατολική άποψη του καθολικού.

Εικ. 12. Ανατολή Αγίας – Μονή Αγίου Παντελεήμονος, η Πλατυτέρα.

Εικ. 13. Ανατολή Αγίας – Μονή Αγίου Παντελεήμονος, βόρειος χορός.

Εικ. 14. Ανατολή Αγίας – Μονή Αγίου Παντελεήμονος, οι Αίνοι.

Εικ. 15. Ανατολή Αγίας – Μονή Αγίου Παντελεήμονος, η Αγία Τριάδα.

Εικ. 16. Ανατολή Αγίας – Μονή Αγίου Παντελεήμονος, η Θεία Λειτουργία.

ΤΟ ΕΥΛΟΓΑΥΠΤΟ ΤΕΜΠΛΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΣΑΡΙΤΣΑΝΗΣ: 17^{ΟΣ} ΑΙΩΝΑΣ

Καλλιόπη Φλώρου

Ο ναός του Αγίου Νικολάου βρίσκεται στα βορειοανατολικά του Νομού Λαρίσης, στην κοινότητα της Τσαριτσάνης. Η Τσαριτσάνη, χτισμένη στις υπώρειες του Ολύμπου, μόλις 4χλμ. νοτιοανατολικά της Ελασσόνας, εμφανίζεται ως οικισμός πιθανότατα στα όψιμα βυζαντινά χρόνια¹. Τους δύο τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας αποτέλεσε έδρα του επισκόπου Δομενίκου και Ελασσόνας². Την περίοδο αυτή, ταυτόχρονα με την οικονομικοκοινωνική ανάπτυξη, που οφείλεται κυρίως στην επεξεργασία και το εμπόριο βαμμένων νημάτων, καθώς και βαμβακερών και μεταξωτών υφασμάτων, στην κωμόπολη σημειώνεται αξιόλογη καλλιτεχνική παραγωγή που καταγράφεται στο μεγάλο αριθμό των σωζόμενων ναών, κοσμημένων με τοιχογραφίες, εικόνες και ξυλόγλυπτα, οι οποίοι καλύπτουν χρονική περίοδο από τις αρχές του 17^{ου} έως και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα³.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου⁴ είναι μονόχωρος, ορθογώνιος στην κάτοψη ναός, που περιβάλλεται από κλειστό περίστωο στα δυτικά, νότια και βόρεια. Η νότια και βόρεια κεραία του περιστώου καταλήγουν ανατολικά στα παρεκκλήσια του Αγίου Γεωργίου και των Αγίων Αποστόλων αντίστοιχα. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Η διακόσμηση αντιστοιχεί στις δύο οικοδομικές φάσεις που διακρίνονται στο κτίσμα. Στην πρώτη φάση ανήκει ο κυρίως ναός και το ιερό που χρονολογούνται, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, στο 1615, ενώ ο δυτικός τοίχος του κυρίως ναού, το περίστωο και τα παρεκκλήσια ανήκουν στη φάση της επέκτασης του ναού το 18^ο αι. Τότε τοποθετήθηκε στον κυρίως ναό και η ξυλόγλυπτη οροφή που διατηρείται μέχρι σήμερα. Η οροφή τοποθετήθηκε χαμηλότερα από το αρχικό προβλεπόμενο ύψος, με αποτέλεσμα να καλυφθεί τμήμα των τοιχογραφιών του 17^{ου} αιώνα και πιθανότατα να επέλθει μια αναδιάταξη στη διάρθρωση του τέμπλου⁵.

1. Σπανός 1998, 157-160. Βέλκου 1980, 153. Φλώρου 2000, 8, σημ. 7, 8.

2. Πασαλή 2003, 17 κ.ε. Φλώρου 2003, 18.

3. Η μονή του Αγίου Αθανασίου χρονολογείται στα 1613, ο ναός του Αγίου Νικολάου το 1615, ενώ οι ναοί των Ταξιαρχών και των Αγίων Αναργύρων μπορούν να χρονολογηθούν από τις τοιχογραφίες και το ξυλόγλυπτο τέμπλο στο α' μισό του 17^{ου} αι. Σύμφωνα με μαρτυρίες, το 17^ο αι. χτίστηκε και ο ναός της Παναγίας, που κήκε και ξαναχτίστηκε. Ακολουθούν η μονή του Αγίου Δημητρίου (Βαλέτσικο, 1663) και ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα (1702). Βλ. σχετ. Φλώρου 2003, 19-21.

4. Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αι. αποτέλεσαν αντικείμενο διπλωματικής εργασίας στο πλαίσιο μεταπτυχιακών σπουδών τη γράφουσας. Στοιχεία και βιβλιογραφία για το ναό (ιστορία, αρχιτεκτονική, διακόσμηση) βλ. Φλώρου 2000, 4 κ.ε. Φλώρου 2003, 17-25.

5. Αντίστοιχες επισκευές και προσθήκες υπέστησαν την ίδια περίοδο και οι γειτονικοί ναοί των Ταξιαρχών και των Αγίων Αναργύρων, με ανάλογα αποτελέσματα ως προς την αναδιάρθρωση των τέμπλων τους.

Ο αρχικός τοιχογραφικός διάκοσμος του Αγ. Νικολάου, σύμφωνα με επιγραφές στον κυρίως ναό, φιλοτεχνήθηκε από τον ιερέα Ιωάννη το 1615⁶. Ο ίδιος αγιογράφος επιμελήθηκε και τη διακόσμηση του ξυλόγλυπτου τέμπλου, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τη γραπτή επιγραφή στη βόρεια απόληξη του επιστυλίου: «*ἐγράφι ... διὰ χειρός Ἰω(άννου) ἱερέως . ----- / ἱερέος Γαλακτίωνος ἀρχιερέως / ἔτ(ος) ,ζρκγ'* (1615)» (εικ. 1). Η κατασκευή του τέμπλου προηγήθηκε της τοιχογράφησης του ναού, καθώς ο Γαλακτίων διετέλεσε επίσκοπος Δομενίκου και Ελασσόνας έως το Μάιο του 1615, οπότε αντικαταστάθηκε από τον Τιμόθεο⁷, το όνομα του οποίου αναφέρεται στις δύο προαναφερθείσες επιγραφές του ναού. Από την κτητορική επιγραφή στον κυρίως ναό, πληροφορούμαστε επίσης ότι ο ιερέας Ιωάννης έχει το αξίωμα του πρωτονοταρίου (γραμματέα) και κατάγεται από την Τσαριτσάνη: «*Ἰω ἱερέως καὶ πρωτονοταρίου τῆς αὐτοῦ κώμης*». Το ρήμα «ἐγράφη» στην επιγραφή του τέμπλου προφανώς αφορά στις εικόνες, ενδεχομένως και στο χρύσωμα του τέμπλου. Το 16ο και 17ο αι συχνά οι ζωγράφοι που αγιογραφούν το ναό, αναλαμβάνουν να φιλοτεχνήσουν και τις εικόνες των τέμπλων, σε ορισμένες δε περιπτώσεις οι ίδιοι ή οι συνεργάτες τους ασκούν και την τέχνη της ξυλογλυπτικής⁸.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο ισοϋψές και κατακόρυφο καταλαμβάνει όλο το μήκος του ναού με διαστάσεις 6,20 × 3,63μ. (εικ. 2). Στο ιερό οδηγούσαν δύο ανοίγματα αρχικά, σήμερα έχουν διαμορφωθεί τρία. Διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση με μικρές συμπληρώσεις ή αντικαταστάσεις ξύλινων στοιχείων⁹. Παρά ταύτα είναι φανερό ότι έχει δεχθεί μεταγενέστερες επεμβάσεις. Τα άκρα είναι ελαφρώς αποτετμημένα, η σειρά των εικόνων του Δωδεκαόρτου είναι ελλιπής και χωρίς θεματική αλληλουχία. Οι επεμβάσεις αυτές δικαιολογούνται εάν λάβουμε υπόψη τη μεγάλη έκτασης ανακαίνιση του ναού στα μέσα του 18^{ου} αι., κατά την οποία το τέμπλο θα πρέπει να μετακινήθηκε για να προστατευτεί¹⁰. Επιπλέον, λόγω της νέας ξυλόγλυπτης οροφής που τοποθετήθηκε τότε και κοσμήι το ναό μέχρι σήμερα, αποκόπηκε τμήμα του Δωδεκαόρτου για να χαμηλώσει η μεγάλη πυραμίδα του σταυρού και των λυπηρών¹¹.

Η τριμερής καθ' ύψος διάταξη του τέμπλου τονίζεται από δύο λεπτά εξέχοντα κυμάτια με ανάγλυφα φύλλα άκανθας σε πράσινο και κόκκινο φόντο εναλλάξ. Το κατώτερο τμήμα περιλαμβάνει την ποδιά από απλά, ακόσμητα σανιδώματα και την υπερκείμενη ζώνη με τις δε-

6. Για τις επιγραφές: Δαλαμπύρας 1986, 81. Διορθωμένη η επιγραφή, Φλώρου 2000, 6 κ.ε. Φλώρου 2003, 26-30, όπου στην επιγραφή του 18^{ου} αι., σελ. 29, από παραδρομή τυπώθηκε η λανθασμένη μεταγραφή του Δαλαμπύρα.

7. Ατέσης 1975, 58, διόρθωση Φλώρου 2000, 8-9, υποσ. 12 και Φλώρου 2003, 28-29.

8. Ο Τ. Σιούλης αναφέρει στη διατριβή του παραδείγματα αγιογράφων από την Ήπειρο και τη Βόρεια Ήπειρο (Αλβανία) που εκτός από τις τοιχογραφίες ζωγραφίζουν και τις εικόνες του τέμπλου, ασχολούνται με το χρύσμα και το χρύσωμα, όπως ο ζωγράφος Ονούφριος Κυπραίος το 16ο αι. και ο Ιωάννης το 17^ο αι.: Σιούλης 2001, 53 και 316 κ.ε. Επίσης, σύμφωνα με επιγραφή στο τέμπλο της Παναγίας Παπαμελετίου στη Σκόπελο, το τέμπλο κατασκευάστηκε το 1683, ενώ χρυσώθηκε και ιστορήθηκε από το ζωγράφο Αντώνιο Αγοραστό το 1689. Η αναφορά γίνεται από τη Στ. Σδρόλια σε άρθρο της για το τέμπλο του καθολικού της μονής Πέτρας στο Καταφύγι Καρδίτσας, που δημοσιεύτηκε στον τιμητικό τόμο στον καθηγητή κ. Ν. Νικονάνο, Σδρόλια 2006, σημ. 6. Ευχαριστούμε θερμά τη συνάδελφο για την παραχώρηση του άρθρου πριν από την πολύ πρόσφατη δημοσίευσή του. Βλ. ακόμη Παϊσίδου 2002, 294.

9. Το τέμπλο συντηρήθηκε το 1996 από συντηρητές της 7^{ης} ΕΒΑ (Κ. Κορμάζο, Γ. Σκοτεινιώτη, Λ. Πιαννακέρη) με μέριμνα του εφημέριου Αλέξανδρου Νεζεριώτη.

10. Για λόγους συμμετρίας, μετά την επιμήκυνση του ναού, τοποθετήθηκε ελαφρώς πιο μπροστά από την αρχική θέση, όπως φαίνεται από ίχνη στο βόρειο και νότιο τοίχο. Για τους ίδιους λόγους μετατοπίστηκε και το τέμπλο του γειτονικού ναού των Αγίων Αναργύρων.

11. Στα τέμπλα των ναών των Ταξιαρχών και των Αγίων Αναργύρων, όπου οι οροφές τοποθετήθηκαν ακόμη πιο χαμηλά, εκτός από τη ζώνη του Δωδεκαόρτου αποκόπηκε και τμήμα της ζώνης της Μεγάλης Δέησης.

σποτικές εικόνες. Ο θριγκός απαρτίζεται από σειρές χωριστών, ανάγλυφων ταινιών, ανάμεσα στις οποίες εκτείνονται δύο επάλληλες ζώνες με εικονίδια της Μεγάλης Δέησης κάτω και του Δωδεκαόρτου επάνω (εικ. 3). Τέλος, το ανώτερο τμήμα του τέμπλου, η «πυραμίδα» με τον Εσταυρωμένο και τα λυπηρά, που συνήθως επιστέφει το θριγκό, τοποθετείται στο μέσον της ζώνης του Δωδεκαόρτου. Τοξωτά επίθυρα επιστέφουν την Ωραία Πύλη και την πύλη της πρόθεσης και επιπλέον επιστέφεις κοσμούν τις δεσποτικές εικόνες της Θεοτόκου και του Χριστού.

Η ξυλόγλυπτη διακόσμηση αποδίδεται με χαμηλό επιχρυσωμένο ανάγλυφο πάνω σε κόκκινο και πράσινο βάθος, που αναδεικνύει τα ανάγλυφα διακοσμητικά θέματα. Αντίστοιχη είναι η χρωματολογία και στις γραπτές εικόνες του επιστυλίου, χρυσό για το βάθος, πράσινος ο κάμπος, κόκκινα και πρασινογάλαζα τα ενδύματα στην πλειοψηφία τους, ώστε να δημιουργείται ένα ενιαίο σύνολο που αποπνέει πολυτέλεια και πολυχρωμία.

Στα ανάγλυφα τμήματα του τέμπλου αναπτύσσονται φυτικά κυρίως θέματα που εμπλουτίζονται με παραστάσεις ζώων. Οι παραστάδες των θυρών και οι κατακόρυφοι στύλοι που συγκρατούν τις δεσποτικές εικόνες κοσμούνται με διπλό ελικοειδή βλαστό, οι κλάδοι του οποίου διασταυρώνονται καθώς ανεβαίνουν προς τα πάνω¹². Ανάμεσα στα ωειδή κενά που σχηματίζονται αναπτύσσονται φύλλα και κουκουνάρια. Στο ανώτερο τμήμα των παραστάδων της Ωραίας Πύλης τα κενά λειτουργούν ως ωειδή μετάλλια στα οποία απεικονίζονται προφήτες σε προτομή¹³ (εικ. 4). Απλούστερη είναι η διακόσμηση των οριζόντιων ταινιών των δεσποτικών εικόνων. Η κάτω ταινία φέρει ελισσόμενο βλαστό με σχηματοποιημένα φύλλα και καρπούς, ενδεχομένως σχηματοποιημένα τσαμπιά σταφύλι¹⁴. Η άνω ταινία κοσμείται με αλληλοτεμνόμενα ημικύκλια που καταλήγουν σε ρόδακες.

Κεντρικό θέμα στα δύο επίθυρα είναι αντικριστά ζώα¹⁵, λέοντες στην Ωραία Πύλη και πτηνά στην πρόθεση, που στρέφουν το κεφάλι προς τα πίσω και με το στόμα κρατούν κλαδιά από αναδιπλούμενους βλαστούς. Στο επίθυρο της πρόθεσης οι βλαστοί αναδύονται από το στόμα δύο δράκων στη βάση της επίστεψης, ενώ στην Ωραία Πύλη από αγγεία. Πουλιά και ζώα ενδιάμεσατσιμπολογούν τα φύλλα και τα κουκουνάρια. Ανάμεσα στα κεντρικά πτηνά της πρόθεσης αποδίδεται ρόδακας στον οποίο καταλήγουν οι βλαστοί, ενώ ανάμεσα στους λέο-

12. Ο διπλός διασταυρούμενος βλαστός που δημιουργεί ωειδή κενά είναι στοιχείο που συναντάται ευρέως στα ηπειρωτικά κυρίως τέμπλα αυτή την εποχή. Τσαπαρλής 1980, 101, 104, 119 εικ. 5 και 4, 14γ και 12β-γ. Σιούλης 2001: Μ. Κοιμήσεως Θεοτόκου Βότσας (1680), πίν. 14γ, Αγ. Αθανάσιος Μικρού Περιστερίου (1680), πίν. 15δ, Μεταμόρφωση Σωτήρος Ανθοχωρίου (1687), πίν. 17β, Αγ. Νικόλαος Σκαμνελίου (1690), πίν. 18στ.

13. Παραπέμπει στη βυζαντινή εποχή όταν οι εικόνες τοποθετούνταν στα διάστουλα του ναού. Αντίστοιχο παράλληλο γνωρίζω στις παραστάδες του ναού του Αγ. Νικολάου Σαρακίνιστας στη Νότια Αλβανία, που ιστορήθηκε το 1630 από τους Λινοτοπίτες Μιχαήλ, Κωνσταντίνο και Νικόλαο. Ωστόσο, οι συγκεκριμένες μορφές (αποστόλων ή προφητών) δεν συνδέονται με κεντρική μορφή όπως η Παναγία στο τέμπλο του Αγ. Νικολάου. Βλ. Πακουμής 1994, 111, εικ. 252 και 113 εικ. 257. Σε μεταγενέστερα τέμπλα, στην ηπειρωτική και νησιωτική χώρα, αποδίδονται κυρίως οι μορφές του Χριστού και της Παναγίας ως μεμονωμένα εικονίδια στην κορυφή ή τη βάση των στυλωμάτων: Σιούλης 2001, πίν. 14γ. Κουτελάκης 1986, πίν. 16 α-β και 17 α-β. Όσο γνωρίζω, κάτι αντίστοιχο δεν συνηθίζεται στα μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα τέμπλα των Κυκλάδων.

14. Είναι το μοναδικό φυτικό κόσμημα που μοιάζει με κληματίδα, κύριο διακοσμητικό θέμα στα τέμπλα του 17^{ου} αιώνα. Τσαπαρλής 1980, 99. Νικονάνος 1997, 293.

15. Για τα αντικριστά ζώα, βλ. Τσαπαρλής 1980, 122, 124 όπου και βιβλιογραφία, εικ. 7γ, πίν. 4β κ.α. Λέοντες με μέταλλο σαν θυρεό ανάμεσά τους συναντούμε και στο επίθυρο της Ωραίας Πύλης της μονής Πέτρας Καταφυγίου, του 1608 (Σδρόλια 2006, 346, εικ. 1), στον Αγ. Νικόλαο Δομενίκου και στον Αγ. Γεώργιο Γεωργούλη Δομενίκου, γύρω στο 1600 (Πασσαλή 2003, 524, εικ. 165 και 513, εικ. 143 αντίστοιχα), όπως επίσης στον Αγ. Αντώνιο Τυρνάβου, του 1603 (προσωπική παρατήρηση).

ντες της Ωραιάς Πύλης μετάλλιο με τη μορφή της Θεοτόκου στον τύπο της Βλαχερνίτισσας. Η μορφή της Θεοτόκου συνδέεται με την παρουσία των προφητών στις παραστάδες της Ωραιάς Πύλης, αποδίδοντας το θέμα «Άνωθεν οι Προφήται»¹⁶ (εικ. 5).

Στο επιστύλιο, τα εικονίδια της Μεγάλης Δέησης και του Δωδεκαόρτου αναπτύσσονται ανάμεσα σε τέσσερις σειρές ανάγλυφων ταινιών. Η κατώτερη και πιο πλατιά ταινία κοσμεύεται με ελικοειδή φυλλοφόρο βλαστό, οι έλικες του οποίου απολήγουν σε πεπλατυσμένα σχηματοποιημένα φύλλα, κουκουνάρια και ρόδακες. Τα μεταξύ τους κενά καλύπτονται με ζώα και πτηνά (ποντικός, σκύλος, αετός, αρκούδα, λαγός) και συμπλέγματα ζώων (πτερωτός δράκος, αετός που επιτίθεται σε λαγό, λιοντάρι περιτυλιγμένο από φίδι)¹⁷ (εικ. 6). Στο κέντρο της ζώνης, πάνω από το κεντρικό θέμα του επίθυρου της Ωραιάς Πύλης, αποδίδεται ζεύγος αντικριστών πτερωτών δράκων με σφαίρα ανάμεσα στα ανοιχτά τους στόματα. Από τις ουρές των δράκων ξεπετάγεται ο βλαστός που διακλαδίζεται και επεκτείνεται στην επιφάνεια της διακοσμικής ζώνης¹⁸. Ο βλαστός απολήγει σε πλατιά φύλλα, στρογγυλούς καρπούς και κουκουνάρια, που τσιμπολογούν ζώα και πουλιά. Το μοτίβο των ζώων που ραμφίζουν καρπούς και κουκουνάρια, επαναλαμβάνεται και στην πλατιά ταινία πάνω από τα εικονίδια της Μεγάλης Δέησης. Εδώ αποδίδονται μόνο μίσχοι με τους ανθούς ανεστραμμένους προς τα κάτω. Στο κέντρο και αυτής της ζώνης πτερωτοί δράκοι που κρατούν σφαίρα με σταυρό. Η κατώτερη στενή ταινία κοσμεύεται με σχηματοποιημένα φύλλα (μοιάζουν περισσότερο με κοχύλια), τα οποία εναλλάσσονται με ανεστραμμένα κρινάνθημα. Στη στενή ταινία κάτω από το Δωδεκάορτο αποδίδονται σαρκώδη πλαγιαστά ακανθόφυλλα σε παράταξη¹⁹.

Τα είκοσι τρία εικονίδια της Μεγάλης Δέησης²⁰, λαξευμένα αρχικά σε ενιαίο ξύλο που μεταγενέστερα κόπηκε σε τρεις μεγάλες σανίδες, απολήγουν σε αυτόξυλα τόξα διπλής καμπυλότητας, που υποβαστάζονται από ημικιονίσκους. Τα τριγωνικά κενά ανάμεσα στα τόξα καλύπτονται με ζεύγη φύλλων, ρόδακες και καρδιόσχημους βλαστούς που απολήγουν σε τρίφυλλα. Στο βόρειο άκρο της ζώνης έχει προστεθεί ανάμεσα στις δύο ανάγλυφες διακοσμικές ταινίες αυτόξυλο εικονίδιο με τη μορφή του προφήτη Δαυίδ²¹.

16. Μουρίκη 1970, 241 κ.ε. Κακαβάς 1994, 195 κ.ε.

17. Για αντίστοιχα μοτίβα ζώων φανταστικών και πραγματικών στα τέμπλα του Αγίου Δημητρίου και του Αγίου Νικολάου στο Δομένικο, βλ. Πασσαλή 2003, εικ. 41, 45. Ο μεγάλος αριθμός ζωομορφων παραστάσεων και η ποικιλία και τα συμπλέγματα ζώων δεν είναι συχνά στα τέμπλα του 16^{ου} αι., αλλά επανεμφανίζονται σταδιακά το 17^ο αι. και συνηθίζονται περισσότερο σε εργαστήρια που δρουν στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και την περιοχή της Βορειοδυτικής Μακεδονίας. Βλ. σχετικά Τσαπαρλής 1980, 118. Στα κρητικά τέμπλα αυτής της περιόδου η παρουσία ζώων είναι περιορισμένη και όπου υπάρχουν είναι συνήθως πτηνά και αντικριστά ζώα με θυρεούς σε κεντρική θέση.

18. Αντίστοιχους αντικριστούς δράκοντες με τις ουρές ανασηκωμένες και κομμένες ώστε να ξεπροβάλλει βλαστός βρίσκουμε συχνά σε Θεσσαλικά και ηπειρωτικά τέμπλα, μονή Πέτρας Καταφυγίου (Σδρόλια 2006, 345), Αγ. Αντώνιος Τυρνάβου (βλ. σημ. 16), μονή Αγ. Παρασκευής Πατέρου (Τσαπαρλής 1980, 122, 124, εικ. 7γ, πίν. 4β, όπου και τα σχετικά με τον τύπο, καθώς και βιβλιογραφία).

19. Συνηθισμένο διακοσμικό θέμα στα κρητικά τέμπλα. Κουτελάκης 1986, 141, 172, πίν. 7, 10, 14, 24, 55ε-στ.

20. Οι ένθρονοι απόστολοι της Δέησης συνδέονται εικονογραφικά και νοηματικά με τη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας δίνοντας έμφαση στο εσατολογικό περιεχόμενο της παράστασης. Χατζηδάκης 1956, 276-77. Garidis 1985, 63 κ.ε. Ένθρονοι αποδίδονται οι απόστολοι και στα πρώιμα Θεσσαλικά τέμπλα της μονής Βητουμά (1592) και της μονής Πέτρας: Τριβυζά 2003, 273 και Σδρόλια 2006, 349 εικ.7, αντίστοιχα.

21. Αν και η ανάγλυφη διακόσμηση του τόξου δεν είναι ολοκληρωμένη, πιστεύουμε ότι κατασκευάστηκε εξ' αρχής για να συμπληρώσει τη ζώνη της Δέησης, καθώς η σχεδιαστική απόδοση του προφήτη και οι διαστάσεις του εικονιδίου, 56εκ., συμπίπτουν απόλυτα με τα υπόλοιπα στοιχεία της ζώνης. Από πλευράς επεξεργασίας είναι ακρι-

Η ζώνη του Δωδεκαόρτου αποτελείται σήμερα από δεκατέσσερα αυτόνομα εικονίδια, διαστάσεων 35 × 45 εκ.²², που χωρίζονται με στρεπτούς ημικιονίσκους και φέρουν τοξωτή επίστεψη κατασκευασμένη σε χωριστή σανίδα. Τα τόξα κοσμούνται με το γνωστό μοτίβο της αχιβάδας²³. Στα κενά των τόξων αναπτύσσεται λεπτός διακλαδούμενος και συμπλεκόμενος μίσχος που δίνει την αίσθηση αραβικού κοσμήματος. Ακολουθεί η διάτρητη επίστεψη του επιστυλίου, το κλαδί, με φυλλοφόρους βλαστούς που εκφύονται από σειρά συνεχόμενων αγγείων.

Ο Σταυρός και τα λυπηρά αναπτύσσονται στο κέντρο του επιστυλίου, ανάμεσα στις εικόνες του Δωδεκαόρτου (εικ. 7). Ο σταυρός πατά στα αντικριστά κεφάλια δύο οφιοσχημων δράκων με μακριά φολιδωτά σώματα. Από τα σώματα εκφύονται δύο φυτά με παχύ φύλλωμα και καλυκόσχημα άνθη. Στις ανασηκωμένες ουρές τους στηρίζονται οι εικόνες της Παναγίας και του Ιωάννη του Θεολόγου μέσα σε αυτόζυλο πλαίσιο, που επιστέφεται από ένθετο, διάτρητο τόξο με λογχοειδές φύλλο στο κέντρο. Στα άκρα τους προσαρμύζονται δύο πρόσθετα ορθογώνια πλαίσια με επάλληλους κύκλους και σχοινοειδή απόληξη. Στις μονόλοβες απολήξεις των κεραίων στερεώνονται ακτινωτά πέντε ξυλόγλυπτα άνθη και πέντε λογχοειδή φύλλα εναλλάξ και απεικονίζονται τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών. Στην κάθετη κεραία διακρίνεται ότι έχει απομείνει από διάτρητο φυτικό διάκοσμο με λεπτό κυματοειδή βλαστό που καταλήγει σε τετράφυλλα άνθη. Ο σύνθετος τύπος σταυρού με τα λυπηρά εκατέρωθεν και τον πλούσιο ξυλόγλυπτο διάκοσμο προέρχεται από τους αναγεννησιακούς βενετσιάνικους σταυρούς και διαδόθηκε ευρέως μέσω των κρητικών εργαστηρίων²⁴.

Τα ψηλά ξυλόγλυπτα τέμπλα με τις τρεις σειρές εικόνων (Δεσποτικές, Μεγάλης Δέησης, Δωδεκαόρτου), όπως το ξεταζόμενο, εμφανίζονται στη Θεσσαλία από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και στις αρχές του 17^{ου} είναι πλέον αρκετά διαδεδομένα²⁵. Ενδεικτικά αναφέρονται τα τέμπλα της μονής Βητουμά (1592)²⁶ και της Παναγίας στην Καλαμπάκα (τέλη του 16^{ου} αι.), από την περιοχή των Αγράφων του καθολικού της μονής Πέτρας (1608), του Αγίου Δημητρίου

βώς όμοιο με το πλαίσιο των εικονιδίων του τέμπλου του ναού των Ταξιαρχών, το οποίο αποδίδουμε στο ίδιο εργαστήριο.

22. Γέννηση ΘΤΚ, Εισόδια, Ευαγγελισμός, Γέννηση ΧΡ, Υπαπαντή, Βάπτιση, Βαΐοφόρος, Σταύρωση, Εισ Άδου Κάθοδος, Ψηλάφιση, Ανάληψη, Μεταμόρφωση, Πεντηκοστή.

23. Μοτίβο γνωστό ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή. Με παραλλαγές χρησιμοποιείται παντού στον Ελλαδικό χώρο. Στα νησιά είναι βαθιά λαξευμένες και σχηματίζουν πέταλα, στη ηπειρωτική Ελλάδα διαμορφώνονται σαν ακτίνες, όπως στην περίπτωση μας. Κουτελάκης 1986, 152-3. Τσαπαρλής 1980, 122-3, 164 πίν. 3β και εικ.7.

24. Καζανάκη-Λάππα 1991, 228-9.

25. Στην Ήπειρο, ενδεχομένως και λόγω έλλειψης πιο πρώιμων έργων, τα συναντούμε από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και εξής. Τσαπαρλής 1980, 52, 170: Αγία Παρασκευή Πατέρου (πίν. 3-5), Αγ. Νικόλαος Μετσόβου (πίν. 29-32), Αγ. Γεώργιος Δροσοπηγής (πίν. 33-35), Κοίμηση Θεοτόκου Πλαισίων (πίν. 23-28). Σιούλης 2001, 52. Στην ευρύτερη περιοχή των Πρεσπών και των Σκοπίων, ωστόσο, τα συναντούμε ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αι.: στις μονές Toplitsa (7^η δεκαετία 16^{ου}), Polosko (1584), στη μονή Μ. Σταυρού στο Oreovec (β' δεκαετία 17^{ου} αι) και στη Slimnitsa (1622). Βλ. Gergova 1993 και Cornakov 1994. Στο Άγιον Όρος επικρατεί μία σειρά εικόνων στο θριγκό, με εξαίρεση τα μεταγενέστερα τέμπλα στο παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου στις Καρυές και στο παρεκκλήσι του τιμίου Προδρόμου στη μονή Ιβήρων (1711 και τα δύο). Βλ. Κακαβάς 1994, 194 σημ. 77, όπου σχετική βιβλιογραφία, καθώς και άλλα παραδείγματα. Ενδεικτικά επίσης αναφέρεται ότι στην περιοχή της Βέροιας τα τέμπλα είναι απλά, με δύο σειρές εικόνων και γραπτή διακόσμηση (ευχαριστώ τη συνάδελφο Αγ. Τσιλιπάκου για τις πληροφορίες). Στα Δωδεκάνησα και τις Κυκλάδες, σύμφωνα με το δημοσιευμένο υλικό και από προσωπική εμπειρία, τα ψηλά τέμπλα δε βρίσκουν πρόσφορο έδαφος.

26. Βογιατζής 1998, εικ. 4, 5. Τριβυζά 2003, 273, εικ. 17-20.

Τροβάτου (1611)²⁷, στην επαρχία Ελασσόνας, καθώς και το τέμπλο του Αγίου Γεώργιου Γεωργούλη στο Δομένικο, που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 16^{ου} αρχές του 17^{ου} αι²⁸.

Ιδιορρυθμία παρουσιάζει η διάταξη των εικόνων του θριγκού με τη ζώνη των Αποστολικών κάτω από τη ζώνη του Δωδεκαόρτου, ενώ κατά κανόνα, τόσο σε σύγχρονα όσο και σε μεταγενέστερα τέμπλα, τοποθετούνται αντίστροφα²⁹. Αντίστοιχη διάρθρωση ακολουθείται και στο σύγχρονο τέμπλο του γειτονικού ναού των Ταξιαρχών, το οποίο αποδίδεται στο ίδιο εργαστήριο που κατασκεύασε το τέμπλο του Αγίου Νικολάου. Την ιδιορρυθμη αυτή διάρθρωση ακολουθούν επίσης τα τέμπλα της μονής Μεγάλου Σταυρού στο Ορέοβιτς (β' δεκαετία 17^{ου} αι.)³⁰ και του παρεκκλησίου του Τιμίου Προδρόμου στις Καρυές του Αγίου Όρους (1711)³¹.

Τα οφίοσχημα στηρίγματα στη βάση των λυπηρών αποτελούν γνώρισμα των τέμπλων της ηπειρωτικής κυρίως Ελλάδας και βορειότερων ακόμα περιοχών και επικρατούν ως μοτίβο από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και εξής, όπως προκύπτει από τα σωζόμενα τουλάχιστον τέμπλα³². Παραδείγματα από την περιοχή της Θεσσαλίας, ωστόσο, δεικνύουν ότι το μοτίβο των όφειων – δράκων ως στήριγμα στη βάση των λυπηρών χρησιμοποιείται παράλληλα με τα δελφίνια ήδη από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, όπως στη μονή Πέτρας το 1608³³, στον Άγιο Νικόλαο Τσαριτσάνης το 1615 και στο σύγχρονο τέμπλο του γειτονικού ναού των Ταξιαρχών³⁴. Πρώιμα παραδείγματα οφίοσχημων στηριγμάτων συναντούμε επίσης σε περιοχές της Ν. Αλβανίας: στη μονή Ραβενίων το 1610 και στο ναό Αγίου Νικολάου Σαρακίνιστας Λιούτζης που ιστορήθηκε το 1630 από τους Λινοτοπίτες ζωγράφους Μιχαήλ, Κωνσταντίνο και Νικόλαο³⁵. Αξιοσημείωτο είναι ότι στις παραστάδες της Ωραίας Πύλης αποδίδονται εικονίδια με μορφές προφητών ή αγίων όπως και στο εξεταζόμενο τέμπλο.

Εικόνα για τις επικρατούσες τάσεις της ξυλογλυπτικής στην περιοχή που εντάσσεται το μνημείο μας, μας δίνει μια ομάδα τέμπλων με κοινά χαρακτηριστικά από την περιοχή της ΒΔ

27. Τα χαρακτηριστικά της ξυλόγλυπτης διακόσμησης και της επεξεργασίας στα προαναφερόμενα θεσσαλικά τέμπλα οδηγούν σε κρητική προέλευσης πρότυπα. Σδρόλια 2006, 348.

28. Πασσαλή 2003, εικ. 135. Από την επιγραφή και τις τοιχογραφίες ο ναός χρονολογείται τέλη 16^{ου} – αρχές 17^{ου} αι. Το ίδιο και το τέμπλο βάσει των χαρακτηριστικών του και σε συσχετισμό με άλλα χρονολογημένα τέμπλα της περιοχής.

29. Στα προαναφερόμενα θεσσαλικά τέμπλα η διάταξη είναι η συνήθης.

30. Για τη βιβλιογραφία, βλ. πιο πάνω σημ. 25.

31. Κακκαβάς 1994, 194 κ.ε., εικ. 5: Θεωρεί ότι η μεταφορά των εικονιδίων της Μεγάλης Δέησης κάτω από τη ζώνη του Δωδεκαόρτου έγινε για να τοποθετηθούν τα μετάλλια με τους απόστολους στη θέση που πριν υπήρχε το ανάγλυφο μοτίβο της κληματίδας, ώστε να αποδοθούν τα εικονογραφικά θέματα «Ιησούς η Άμπελος η Αληθινή» ή «Ρίζα Ιεσσαί».

32. Για την εμφάνιση του θέματος στα μεταβυζαντινά τέμπλα, βλ. Τσαπαρλής 1980, 137 κ.ε. Σιούλης 2003, 19. Η νησιωτική χώρα, όταν χρησιμοποιεί στηρίγματα στα λυπηρά, προτιμά τους ιχθείς-δελφίνια. Για τα ιχθυόμορφα στηρίγματα, βλ. Τσαπαρλής 1980, 133 κ.ε.

33. Σδρόλια, 2006, εικ. 7.

34. Στον Άγιο Δημήτριο Δομενίκου (1600) η ουρά των δελφινιών καταλήγει σε κεφάλι δράκου, στο στόμα του οποίου στηρίζονται τα λυπηρά της Παναγίας και του Ιωάννη. Πασσαλή 2003, εικ. 47.

35. Οι όφεις είναι έχουν στριφογυριστές ουρές, όπως στα μεταγενέστερα τέμπλα της Ηπείρου. Γιακουμής 1994, 47 και 113 εικ. 257. Το τέμπλο χρονολογείται την ίδια περίοδο με τις τοιχογραφίες, θεωρείται μάλιστα ότι οι δύο Λινοτοπίτες ζωγράφοι φιλοτέχνησαν και τις εικόνες του τέμπλου (Σιούλης 2001, 278-277). Επίσης, σε δράκους στηρίζονται τα λυπηρά στη Gračanica (1626), στο Kablar (1635) και στο παρεκκλήσι του Αγίου Βασιλείου μονής Χιλανδαρίου (α' μισό 17^{ου} αι.). Ljubinkovic-Coronovic 1965, πίν. XXXIX, πίν. LL και πίν. LXV, αντιστοίχως. Στην προκειμένη περίπτωση έχουν αντίθετη φορά από τους οφίοσχημους δράκους της Τσαριτσάνης και της Πέτρας και μοιάζουν περισσότερο με αυτούς που συναντούμε σε μεταγενέστερα Ηπειρωτικά τέμπλα.

Θεσσαλίας³⁶. Τα τέμπλα αυτά χρονολογούνται στα τέλη του 16^{ου} - αρχές του 17^{ου} αι. και διατηρούν τα γνωρίσματα των πρώιμων τέμπλων με δύο σειρές εικόνων³⁷ και ιχθείς με αναπεπταμένες ουρές στα στηρίγματα των Λυπηρών. Τα διακοσμητικά θέματα αποδίδονται σε χαμηλό ανάγλυφο που θυμίζει ακόμα έργα της βυζαντινής μαρμαρογλυπτικής και παραπέμπει, όπως και τα ανάγλυφα διακοσμητικά θέματα, σε Ηπειρώτικα ξυλόγλυπτα³⁸. Κυρίαρχα μοτίβα ο ελισσόμενος βλαστός κληματίδας με πεπλατυσμένα φύλλα, ζώα και πτηνά ενδιάμεσα να τσιμπολογούν καρπούς, στα επίθυρα αντρωποί δράκοι ή πτηνά με θυρεούς και αγγεία ανάμεσά τους και το μοτίβο των αντικριστών όψεων με ανασηκωμένες ουρές να επαναλαμβάνεται σταθερά στην ανάγλυφη διακόσμηση του επιστυλίου³⁹.

Το τέμπλο του Αγίου Νικολάου ως προς την επεξεργασία του αναγλύφου, τη διάθρωση και τη θεματολογία φαίνεται ως φυσική εξέλιξη αυτών των προγενέστερων τέμπλων. Το ανάγλυφο είναι πιο βαθύ, ιδιαίτερα στη λάξευση των ζώομορφων παραστάσεων που φαίνεται να αποκτούν κάποια αυτοτέλεια σε σχέση με το βάθος πάνω στο οποίο προβάλλονται, ενώ στα φυτικά κοσμήματα είναι πιο έντονη η σχηματοποίηση και η διακοσμητικότητα. Προστίθεται μία ακόμα ζώνη εικόνων στο επιστύλιο που πλέον μετατρέπεται σε θριγκό, οι ιχθείς στη βάση των λυπηρών εξελίσσονται σε οφιόσχημους δράκους, χωρίς να μεταβάλλεται στην ουσία το βασικό σχήμα της προγενέστερης σύνθεσης των ιχθύων, η θεματολογία εμπλουτίζεται με περισσότερα συμπλέγματα ζώων.⁴⁰ Ο διπλός συμπλεκόμενος ελικοειδής βλαστός και τα εικονίδια στα στυλώματα της Ωραίας Πύλης αποτελούν πιο όψιμα μοτίβα και εντοπίζονται σε Ηπειρώτικα και Μακεδονικά ξυλόγλυπτα τέμπλα. Βέβαια, δε λείπουν θέματα που προέρχονται από τη βυζαντινή παράδοση⁴¹ και τη δυτική Αναγέννηση⁴², θέματα γνωστά που επαναλαμβάνονται σταθερά τόσο σε έργα κρητικών εργαστηρίων όσο και σε έργα της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η επιλογή των ανάγλυφων διακοσμητικών θεμάτων του τέμπλου υποτάσσεται στην αρχή του εκλεκτικισμού που χαρακτηρίζει στο σύνολό της τη διακόσμηση του ναού⁴³.

36. Δομένικο Ελασσόνας: Άγιος Νικόλαος (τέλη 16^{ου} αι.), Άγιος Δημήτριος και Άγιος Γεώργιος Γιωργούλη (γύρω στο 1600), Άγιος Αντώνιος Τυρνάβου (1603).

37. Εξαίρεση το τέμπλο του Αγίου Γεωργίου Γιωργούλη στο Δομένικο: Πασαλή 2003, εικ. 135. Επίσης, βιβλιογραφία, βλ. σημ. 28.

38. Για τα Ηπειρωτικά τέμπλα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ακολουθούν παλαιότερα μαρμάρινα ως προς την τεχνική εκτέλεση και τη θεματογραφία. Νικονάνος 1997, 292, σημ. 8 και Σιούλης 2001, 52. Ο Τσαπαρλής θεωρεί ότι έχουν απομακρυνθεί από το πρότυπο ανάγλυφο των βυζαντινών «ξυλόγλυπτων». Τσαπαρλής 1980, 162.

39. Το ίδιο μοτίβο στο τέμπλο της μονής Βλαχερνών Άρτας (μέσα 17^{ου} αι.), Τσαπαρλής 1980, πίν. 22β.

40. Τα αντικριστά ζώα (λέοντες ή δράκοι) με κομμένες ή θυσανωτές ουρές, η ποικιλία των ζώομορφων παραστάσεων συνηθίζονται στην πλειονότητά τους στα προαναφερόμενα Θεσσαλικά τέμπλα ανεξάρτητα από την καλλιτεχνική παράδοση που ακολουθούν (κρητική ή βορειοδυτικής Ελλάδας).

41. Στρεπτοί κιονίσκοι, ρόδακες, ελικοειδείς φυλλοφόροι βλαστοί με πτηνά και ζώα ενδιάμεσα. Γενικότερα για την προέλευση των διακοσμητικών θεμάτων Ljubinković 1965, 158. Τσαπαρλής 1980, 99-117. Κουτελάκης 1986, 170-73.

42. Βλαστοί που εκφύονται από αγγεία, κρινάνθημα, τρίφυλλα, αχιβάδες, ανεμιζόμενα ακανθόφυλλα, αντικριστά ζώα με θυρεούς ή σταυρούς ανάμεσά τους. Τα δυτικά θέματα και το έξεργο ανάγλυφο είναι στοιχεία που εισήγαγαν και διέδωσαν οι Κρητικοί καλλιτέχνες. Νικονάνος 2000, 132.

43. Ο εκλεκτικισμός είναι χαρακτηριστικό της παράδοσης που συνεχίζει στη ζωγραφική το αντικλασικό ρεύμα της τελευταίας βυζαντινής περιόδου και βρίσκει μεγάλη απήχηση στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της ΒΔ Ελλάδας. Φλώρου 2000, 131. Vitaliotis 1998, 338 κ.ε., 397 κ.ε. και 417 κ.ε., όπου αναφέρονται μνημεία της Θεσσαλίας, Ηπείρου και Μακεδονίας που ακολουθούν τη συγκεκριμένη τάση. Βιταλιώτης 2004: Σχόλιο στον όρο αντικλασικός. Παϊσίδου 2002, σποραδικά 274κ.ε., 280, 284 αναφέρεται στην τάση εκλεκτικισμού του 17^{ου} αι. στην περιοχή της Θεσσαλίας και της δυτικής Μακεδονίας και συνδέει τις ζωγραφικές τάσεις στα μνημεία των περιοχών αυτών.

Ωστόσο τα επιμέρους στοιχεία που εξετάστηκαν πιο πάνω προσγράφουν το τέμπλο του Αγίου Νικολάου στα έργα που ακολουθούν την παράδοση της βορειοδυτικής Ελλάδας. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε εξάλλου το γεγονός ότι και ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού διέπεται από το ίδιο πνεύμα εκλεκτικισμού, απόρροια της καλλιτεχνικής επικοινωνίας και των εικονογραφικών ανταλλαγών, με σαφή ωστόσο προσανατολισμό (τεχνοτροπικά και εικονογραφικά) στη σχολή της βορειοδυτικής Ελλάδας ⁴⁴.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι το τέμπλο του Αγίου Νικολάου ως προς τη διάρθρωση, την επεξεργασία και την επιλογή των ανάγλυφων διακοσμητικών θεμάτων εντάσσεται ανάμεσα στα σύγχρονά του Θεσσαλικά έργα των αρχών του 17^{ου} αι., με σαφείς επιρροές από την ξυλογλυπτική που αναπτύσσεται στην Ήπειρο και την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας την περίοδο αυτή⁴⁵. Η επιμελημένη επεξεργασία των διαφόρων θεμάτων, όπως βλέπουμε στη ρεαλιστική απόδοση των επιμέρους λεπτομερειών στα σώματα των ζώων, αν και δε λείπει η σχηματοποίηση ιδιαίτερα στα φυτικά θέματα, καθώς και η αντιμετώπιση του τέμπλου στο σύνολό του φανερώνει τεχνίτες ενημερωμένους για τις εξελίξεις στον τομέα τους και γνώστες του αντικειμένου με το οποίο ασχολούνται.

Η γραπτή διακόσμηση, σύμφωνα με την επιγραφή και την τεχνοτροπία των εικόνων, είναι έργο του ιερέα Ιωάννη⁴⁶. Τη σφραγίδα του ζωγράφου Ιωάννη φέρουν τα εικονίδια του Δωδεκαόρτου και της Μεγάλης Δέησης, καθώς και οι προφήτες στις παραστάδες της Ωραιάς Πύλης, ενώ από τις δεσποτικές εικόνες μόνον η εικόνα του Αρχάγγελου Μιχαήλ και του Ιωάννη του Πρόδρομου μπορούν να αποδοθούν στο ζωγράφο. Πιστεύουμε ότι το γενικό σχεδιασμό, την επιμέλεια και την τελική επεξεργασία του τέμπλου είχε ο Ιωάννης, όπως και στην εντοίχια διακόσμηση⁴⁷, δεδομένου ότι η χρωματική κλίμακα στα ανάγλυφα και τα γραπτά στοιχεία του τέμπλου είναι ενιαία, δημιουργώντας ένα εντυπωσιακό χρωματικό αποτέλεσμα, απόλυτα εναρμονισμένο με τις παρακείμενες τοιχογραφίες. Επίσης, η εικονογραφική απόδοση του θέματος «Άνωθεν οι Προφήται» στην Ωραιά Πύλη συνδέει την Παλαιά με την Καινή Διαθήκη και συνάδει με το γενικότερο πνεύμα επιλογής θεμάτων για την εικονογράφηση του ναού που δίνει έμφαση στο πρόσωπο της Θεοτόκου και στο μυστήριο της ενσάρκωσης.

Με το τέμπλο του Αγίου Νικολάου φαίνεται ότι συνδέεται άμεσα και το τέμπλο του γειτονικού ναού των Ταξιαρχών⁴⁸. Η επεξεργασία του αναγλύφου, η ίδια ιδιότυπη διάρθρωση στη διάταξη των ζωνών, οι οφιόσχημοι δράκοι στη βάση των λυπηρών (εικ. 8), αντίστοιχα ανάγλυφα θέματα, φυτικά και ζωόμορφα (εικ. 9), η απόδοση του θέματος «Άνωθεν οι Προφήται» στην Ωραιά Πύλη (εικ. 10) και η αντίστοιχη εικονογραφική απόδοση των γραπτών θεμάτων μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το τέμπλο και τα εικονίδια του προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο που ασχολήθηκε με το τέμπλο του Αγίου Νικολάου. Λαμβάνοντας υπόψη την καταγωγή του ιερέα και πρωτονοτάριου Ιωάννη από την Τσαριτσάνη, σε συσχετισμό με τα τοιχο-

44. Φλώρου 2000, 125 κ.ε. Παϊσίδου 2002, 274. Η καλλιτεχνική επικοινωνία συνδυάζεται και με την εμπορική δραστηριότητα που έχει αρχίσει ήδη να αναπτύσσεται με τις προς τα βόρεια γειτονικές περιοχές.

45. Με την ευρύτερη ιστορική έννοια του όρου Μακεδονία που περιλαμβάνει και τις περιοχές της σημερινής νοτιανατολικής Αλβανίας και της FYROM.

46. Η σχετική βιβλιογραφία αναφέρεται πιο πάνω, υποσημ. 6.

47. Στην κτητορική επιγραφή αναφέρονται και τα ονόματα δύο βοηθών. Η συμβολή τους είναι φανερή στις τοιχογραφίες.

48. Δυστυχώς το τέμπλο και οι εικόνες είναι ασυντήρητα.

γραφημένα σύνολα του 17^{ου} αιώνα των ναών της Τσαριτσάνης⁴⁹, θεωρούμε πολύ πιθανή την ανάπτυξη και δράση εργαστηρίου στην κοινότητα, το οποίο πιθανότατα περιελάμβανε εκτός από ζωγράφους και ξυλογλύπτες.

---

49. Φλώρου 2003, 19 κ.ε. και 58-59. Γίνεται αναφορά στα τοιχογραφημένα σύνολα της Τσαριτσάνης και παρατηρήσεις για τους ζωγράφους του Αγίου Νικολάου.

SUMMARY

THE WOOD-CARVED ICONOSTASIS OF THE CHURCH OF SAINT NICHOLAS IN TSARITSANI (SEVENTEENTH CENTURY)

Kalliopi Florou

According to the dedicatory inscriptions of the church of Saint Nicholas in Tsaritsani, both the wall-paintings and the iconostasis of the church date to 1615. The painter of the icons in the iconostasis is priest John, who comes from Tsaritsani and was also responsible for the wall-paintings of the nave.

The iconostasis covers the entire width of the nave and it is articulated in zones. Between the wood-carved decorative zones are placed the large portable icons, called *Despotikes*, above them the icons of the Great Deesis and at the upper part of the epistyle the icons of the Twelve Feasts (Dodecaorton). The arrangement of the Dodecaorton icons above the Great Deesis is extremely rare; it occurs only in Oreovic, Great Cross, ca. 1610-1620, and in the parekklesion of Timios Prodromos, Karyes, Mount Athos in 1711. The Cross flanked by the small icons of the Virgin and of John the Evangelist, called *Lypira*, is placed in the middle of the Dodecaorton zone, which was cut deliberately in the eighteenth century, when the renovation of the church took place. The base of the Crucifix is formed by two snake-shaped dragons. The motif of the dragons, not popular among Cretan works, appears in Thessaly and the Western Macedonia early in the seventeenth century, and a few decades later in Epiros.

The wood-carving is in low relief, widespread among similar works in Epiros, northwest Greece and Macedonia. The decorative sculpted motives (flowers, leaves, animals and animal combinations) follow the tendency of eclecticism, which also characterizes the iconography of the wall paintings of the church, with certain inclination to motives usually found in the tradition of workshops from Epiros. The tendency of eclecticism is very popular in artistic production of Thessaly, Macedonia and northwest Greece at that time. The iconostasis of the nearby church of Taxiarches is closely related to the iconostasis of Saint Nicolas; the style of the wood-carving is analogous, the articulation of the zones is similar, the ornamental subjects are alike. For example, the depiction of the iconographic subject "Prophets from above" ("Ανωθεν οι Προφήται") at the pillars of the Great Entrance occurs in both iconostases. Moreover the priest and painter John seems to have been responsible for the painted decoration in both churches.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ατέσης Β.Γ., 1975. *Επισκοπικοί κατάλογοι της Ελλάδος από αρχές μέχρι σήμερα*, Αθήνα.
Βέλκου Γ.Π., 1980. *Επισκοπή Δομενίκου και Ελασσόνας*, Ελασσόνα.
Βιταλιώτης Γ., 2004. Παρατηρήσεις στη μνημειακή εκκλησιαστική ζωγραφική του πρώτου μισού του 17^{ου} αιώνα στη Θεσσαλία, *Τρικαλινά* 24, 95-132.
Βογιατζής Σ., 1998. Η μονή Βητουμά στα Τρίκαλα Θεσσαλίας, στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 5, Αθήνα, 37-52.

- Γιακουμής Γ.Κ., 1994. *Μνημεία Ορθοδοξίας στην Αλβανία*, Αθήνα.
- Cornakov D., 1994. *Macedonian wood-carving*, Skopje.
- Garidis M., 1985. *Études sur le jugement dernier post-byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie – Esthétique*, Θεσσαλονίκη.
- Δαλαμπύρας Στ., 1986. Ανέκδοτες επιγραφές μεταβυζαντινών μνημείων της Τσαριτσάνης και της περιοχής της, *ΘεσΗμ* 10, 81-96.
- Gergova I., 1993. *Early Bulgarian iconostases, 16th -18th c.*, Sofia.
- Καζανάκη-Λάππα Μ., 1991. Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας του Λιβόρνου και οι σταυροί επιστυλίου στα κρητικά τέμπλα, στο *Ευφρόσυνο*, *Αφιέρωμα στο Μανόλη Χατζηδάκη* 1, Αθήνα, 219-238.
- Κακαβάς Γ. 1994, Το τέμπλο του Παρεκκλησίου του τιμίου Προδρόμου, στο κελλί του Διονυσίου εκ Φουρνά, στις Καρυές του Αγίου Όρους, στο *Αντίφωνο*. *Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη, 183-195.
- Κουτελάκης Χ., 1986. *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα- Γιάννινα.
- Λαζαρίδης Π., 1946. *ΑΔ* 19, *Χρονικά*, Β2, 274.
- Ljubinkovic-Corovic M., 1965. *Les bois sculptés du moyen âge dans les régions Orientales de Yougoslavie*, Beograd.
- Μουρική Ντ., 1970. Περί βυζαντινού κύκλου του βίου της Παναγίας εις φορητήν εικόνα της μονής του Όρους Σινά, *ΑΕ*, 125-153.
- Νικονάνος Ν., 1997. Τα ξυλόγλυπτα του Αγίου Όρους, στο *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, 259-263.
- Νικονάνος Ν., 2000. Τα Ξυλόγλυπτα, στο *Κεϊμήλια Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη, 129-147.
- Παϊσίδου Μ., 2002. *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα.
- Πασαλή Α., 2003. *Ναοί της Επισκοπής Δομενίκου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Σδρόλια Στ., 2006. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της μονής Πέτρας στο Καταφύγι Καρδίτσας και οι εικόνες του ζωγράφου Λάμπου (1608), στο *ΔΩΡΟΝ. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο, Δ' Τομέας Τμήματος Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. – 10^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, 345-354.
- Σιούλης Τρ., 2001, (υπό έκδοση). *Ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος των εκκλησιών στον Ηπειρωτικό χώρο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και οι τεχνίτες του ξύλου*, Ιωάννινα, (αδ. διδ. διατριβή).
- Σπανός Κ., 1998. Συμβολή στην ερμηνεία του τοπωνυμίου Τσαριτσάνη, *ΘεσΗμ* 34, 157-160.
- Τριβυζά Ε., 2003. Ο ζωγραφικός διάκοσμος του τέμπλου στο καθολικό της Ι. Μονής Βητουμά Τρικάλων (1592), *Τρικαλινά* 23, 249-279.
- Τσαπαρλής Ευ., 1980. *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17^{ου} – α' ημίσεως 18^{ου} αι. Πρόστυπα ξυλόγλυπτα*, Αθήνα.
- Φλώρου Κ., 2000. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του 17^{ου} αιώνα στον Ι.Ν. Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης στην Ελασσόνα*, Ιωάννινα, (αδ. διπλ. εργασία).
- Φλώρου Κ., 2003. *Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης. Ιστορία- Αρχιτεκτονική -Τέχνη*, Αθήνα.
- Vitaliotis I., 1998. *Le vieux catholicon de Saint Etienne aux Meteores, la première phase des peintures murales*, Paris.
- Χατζηδάκης Μ., 1956. Ο ζωγράφος Ευφρόσυνο, *Κρητικά Χρονικά* 10, 279-281.

Εικ. 1. Τσαριτσάνη, ν. Αγίου Νικολάου: Τέμπλο. Λεπτομέρεια από τη ζώνη της Μεγάλης Δέησης. Η επιγραφή.

Εικ. 2. Τσαριτσάνη, ν. Αγίου Νικολάου: Γενική άποψη τέμπλου.

Εικ. 3. Τσαριτσάνη, ν. Αγίου Νικολάου: Τέμπλο.
Βόρεια απόληξη.

Εικ. 4. Τσαριτσάνη, ν. Αγίου Νικολάου: Τέμπλο.
Λεπτομέρεια κατακόρυφου στυλώματος Ωραιάς Πύλης.

Εικ. 5. Τσαριτσάνη, ν. Αγίου Νικολάου: Τέμπλο. Επίθυρο Ωραιάς Πύλης.

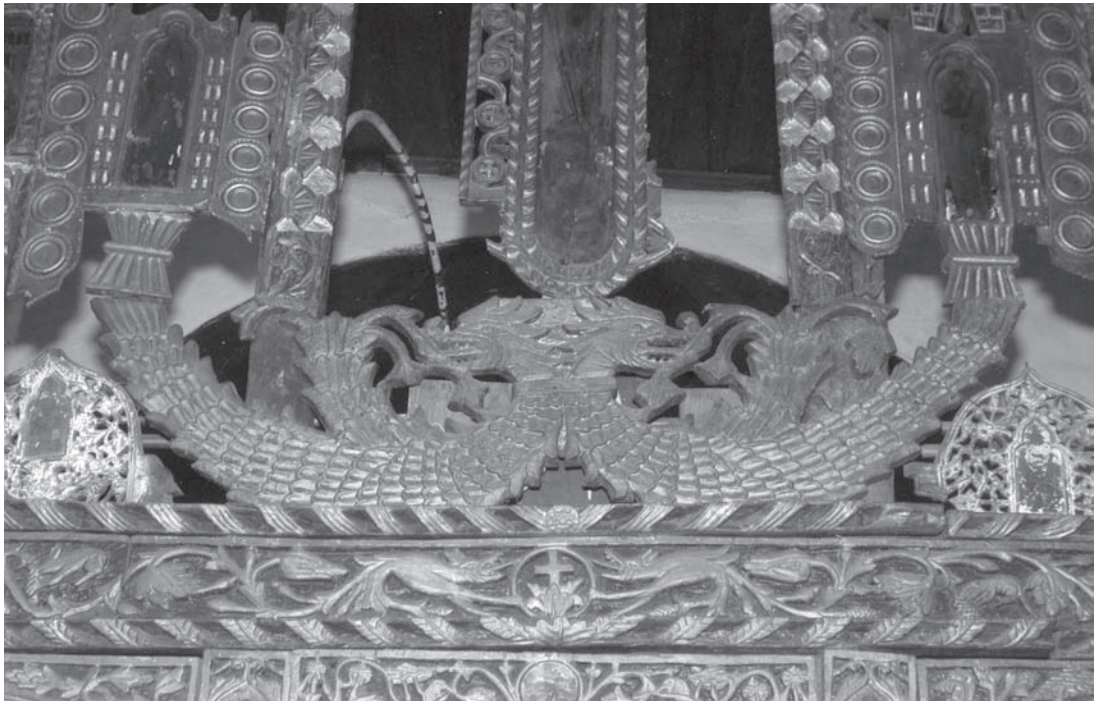

Εικ. 6. Τσαριτσάνη, ν. Αγίου Νικολάου: Τέμπλο. Λεπτομέρεια ανάγλυφης διακοσμητικής ζώνης.

Εικ. 7. Τσαριτσάνη, ν. Αγίου Νικολάου: Τέμπλο. Λυπηρά.

Εικ. 8. Τσαριτσάνη, ν. Ταξιαρχών: Τέμπλο. Λυπηρά.

Εικ. 9. Τσαριτσάνη, ν. Ταξιαρχών: Τέμπλο. Λεπτομέρεια ανάγλυφης διακοσμητικής ζώνης.

Εικ. 10. Τσαριτσάνη, ν. Ταξιαρχών: Τέμπλο. Επίθυρο Ωραίας Πύλης.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΘΕΣΣΑΛΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ*

Δημήτριος Α. Λιάκος

Η περιοχή της Θεσσαλίας διασώζει τόσο στο ηπειρωτικό, όσο και στο νησιωτικό τμήμα της (Σποράδες) έναν μεγάλο και σημαντικό αριθμό μεταβυζαντινών γλυπτών, που κοσμούν κυρίως εκκλησιαστικά, αλλά και κοσμικά κτίρια. Πολλά από αυτά είναι γνωστά στην έρευνα¹, ωστόσο ένα μεγάλο τμήμα τους παραμένει ακόμη αδημοσίευτο. Έτσι, απουσιάζει έως τώρα μια γενικότερη συνθετική μελέτη, που αφορά την εξέλιξη και πορεία αυτής της τέχνης στη Θεσσαλία.

Τα περισσότερα από τα έργα που μας απασχολούν εδώ προέρχονται κατά κύριο λόγο από ναούς του Πηλίου² και της δυτικής Θεσσαλίας³ και εκτείνονται χρονικά από τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} έως τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. Πρόκειται κυρίως για εντοιχισμένες πλάκες, θυρώματα και κρήνες. Ο διάκοσμός τους είναι κατά κανόνα ανάγλυφος – δεν λείπουν όμως και οι εγχάρακτες διακοσμήσεις – και περιλαμβάνει γνωστά και καθιερωμένα στη γλυπτική της εποχής θέματα⁴.

Οι σταυροί αποτελούν μία από τις συνηθέστερες ομάδες θεμάτων. Απαντούν είτε μεμονωμένοι είτε ενταγμένοι σε ευρύτερες συνθέσεις, συνοδεύοντας τις περισσότερες φορές την κτητορική επιγραφή του μνημείου, στο οποίο βρίσκονται, και παρουσιάζουν ποικιλία τύπων. Μία από τις πιο ενδιαφέρουσες απεικονίσεις συναντάται στον ναό της Παναγίας Άνω Βόλου (1835), όπου τον σταυρό παραστέκουν επάνω μονοκέφαλοι αετοί, ενώ κάτω αρχάγγελος και πιθανώς η μορφή του κτήτορα ή του τεχνίτη⁵.

Με μεγάλη συχνότητα συναντώνται φυτικά θέματα σε μεγάλη ποικιλία παραλλαγών: ελισσόμενοι ανθοφόροι βλαστοί, άλλοτε απλοί και άλλοτε πιο σύνθετοι, καθώς και δέντρα, κυρίως κυπαρίσσια.

Στην ομάδα των θεμάτων που προέρχονται από το ζωικό βασίλειο, το πιο συνηθισμέ-

---

* Πολλές ευχαριστίες εκφράζω στον φίλο συνάδελφο Βαγγέλη Μαλαδάκη, που είχε την καλοσύνη να διαβάσει το κείμενο και συνέβαλε στη βελτίωσή του με τις εύστοχες παρατηρήσεις του.

1. Για τη μεταβυζαντινή γλυπτική στον χώρο της Θεσσαλίας βλ. Μακρής 1955. Μακρής 1976, 127-142. Gourgioti 1979, 319-337. Πετρονώτης 1982, 41-64. Νάνου-Σκοτεινώτη 1989, 161-192. Πολυβίου 1993, 337-348. Ζαχαρός 1994, 241-249. Γουργιώτη 2001. Τσούπη-Ρέμου 2002, 87-96.

2. Μακρής 1976, 127-142. Πολυβίου 1993, 337-348.

3. Πετρονώτης 1982, 41-64. Γουργιώτη 2001, 13-159.

4. Για τις κατηγορίες των θεμάτων της μεταβυζαντινής γλυπτικής, την καταγωγή και τον συμβολισμό τους βλ. αναλυτικά Λιάκος 2000, 99-127.

5. Μακρής 1976, 129, όπου όμως εσφαλμένα διατυπώνεται η άποψη ότι ο σταυρός περιβάλλεται από τα σύμβολα των Ευαγγελιστών.

νο αποτελεί ο δικέφαλος αετός, που είναι ιδιαίτερα αγαπητός στη μεταβυζαντινή τέχνη⁶. Σε αρκετά παραδείγματα παριστάνονται επίσης φίδια, ελάφια, πουλιά που ραμφίζουν κληματίδα κ.ά.

Από το σύνολο των θεματικών ομάδων, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις θρησκευτικές παραστάσεις, στις απεικονίσεις εκκλησιαστικών κτισμάτων, ανθρώπινων μορφών και σκηνών καθημερινού βίου.

Στα θρησκευτικά θέματα περιλαμβάνονται οι απεικονίσεις του Χριστού και της Θεοτόκου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση του Χριστού Εμμανουήλ που προβάλλει μέσα από το Άγιο Ποτήριο (**εικ. 1**) στο νότιο θύρωμα του ναού του Αγίου Αθανασίου στο Μικρό Βουνό (1864)⁷. Με μεγαλύτερη συχνότητα απεικονίζονται άγιοι, κυρίως οι στρατιωτικοί Δημήτριος (**εικ. 2**) και Γεώργιος, με χαρακτηριστικά παραδείγματα στους ναούς της Αγίας Μαγδαληνής Μακρινίτσας (1802)⁸ και της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού στα Δολιανά Πίνδου (1840-1850)⁹. Συναντώνται επίσης ο άγιος Αθανάσιος, με αντιπροσωπευτικό παράδειγμα το ανάγλυφο στο καθολικό της μονής του Αγίου Αθανασίου στον Λαύκο Πηλίου (1795)¹⁰, οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη που κρατούν σταυρό (**εικ. 3**), σε ανάγλυφο εντοιχισμένο στον ναό της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού στα Δολιανά Πίνδου (1840-1850)¹¹, ο Ζαχαρίας με την Ελισάβετ (**εικ. 4**) και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος (**εικ. 5**) στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Μακρινίτσας (1806)¹² κ.ά. Από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου συναντάται κυρίως ο Ευαγγελισμός, με χαρακτηριστική την παράσταση στο καθολικό της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Τριπόταμο Πίνδου (1799), που συνδυάζεται με την απεικόνιση της Αγίας Τριάδας¹³. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα θέματα θρησκευτικού περιεχομένου συναντάται στο καθολικό της μονής του Αγίου Αθανασίου στον Λαύκο: πρόκειται για την παράσταση της Μεγάλης Εισόδου με την υποδοχή των Τιμίων Δώρων από τον άγιο Αθανάσιο που ευλογεί μπροστά στην Ωραία Πύλη (**εικ. 6**)¹⁴.

Απεικονίσεις εκκλησιαστικών κτισμάτων απαντώνται κατά κύριο λόγο σε λιθανάγλυφα ναών του Πηλίου¹⁵, είτε ως μοναδικό στοιχείο της σύνθεσης, είτε σε συνδυασμό με άλλα προσφιλή την εποχή αυτή θέματα, όπως δικέφαλους αετούς, κυπαρίσσια, σταυρούς κ.ά.

Με μικρότερη συχνότητα, συγκριτικά με τις προαναφερθείσες κατηγορίες θεμάτων, συναντώνται ανθρώπινες μορφές και σκηνές του καθημερινού βίου. Ένα χαρακτηριστικό σύνολο απαντάται στον ναό της Αγίας Μαγδαληνής Μακρινίτσας, όπου απεικονίζονται κυνηγοί με σκοτωμένο το θήραμά τους ή εν ώρα δράσης, μία γυναικεία μορφή που κρατά λαγήνι από το οποίο εκφύεται βλαστός κ.ά.¹⁶. Ενδιαφέρουσα είναι και η παράσταση του μοναχού που κρα-

6. Για τα ζητήματα γύρω από τον συμβολισμό, την καταγωγή και την εξέλιξη του θέματος στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, βλ. Λάμπρος 1909, 433-473. Σβορώνος 1914, 43. Ζώρα 1966, 48. Σπυριδάκης 1972-1973, 162-174. Παζαράς 1988, 98. Καββαδία-Σπονδύλη 1990, 49, σημ. 5. Ανδρούδης 1991, 40-47. Καραγάτση 1996, 24-25. Λιάκος 2000, 105-107.

7. Γουργιώτη 2001, 133.

8. Νάνου-Σκοτεινιώτη 1989, 191.

9. Γουργιώτη 2001, 84-85.

10. Μακρής 1976, 134.

11. Γουργιώτη 2001, 82.

12. Μακρής 1976, 131.

13. Γουργιώτη 2001, 47-49.

14. Μακρής 1976, 133.

15. Για τις λιθανάγλυφες απεικονίσεις εκκλησιαστικών κτισμάτων, βλ. Πολυβίου 1993, 337-348.

16. Νάνου-Σκοτεινιώτη 1989, 187-189.

τάει κομποσχοίνι στον ναό του Αγίου Αθανασίου της Νέας Μονής Τρικάλων¹⁷. Μοναδικές είναι οι παραστάσεις του αρματολού Στέργιου Μπασδέκη (εικ. 7) στον ναό της Παναγίας Λαμπηνού Πήλιου (1799)¹⁸, αλλά και της κυρά Βασιλικής του Αλή-Πασά στον ναό του Αγίου Νικολάου (εικ. 8) στη Βασιλική Καλαμπάκας¹⁹. Ανθρώπινες κεφαλές επίσης συναντώνται σε αρκετές περιπτώσεις, όπως στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στη Φαρκαδώνα Τρικάλων²⁰, στην Αγία Τριάδα Άνω Βόλου (1803)²¹ κ.α.

Μοναδικές, από όσα τουλάχιστον γνωρίζουμε έως τώρα, είναι οι παραστάσεις της γοργόνας στον κατεστραμμένο σήμερα ναό του Αγίου Γεωργίου στο ομώνυμο πηλιορείτικο χωριό²², καθώς και δύο αστρονομικών σφαιρών στον ναό του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς²³.

Η διερεύνηση της καταγωγής των τεχνιτών (πελεκάνων) στη δραστηριότητα των οποίων οφείλονται οι γλυπτές διακοσμήσεις των μεταβυζαντινών χρόνων στο θεσσαλικό χώρο, αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο της έρευνας. Τα επιγραφικά δεδομένα, όπου αυτά υπάρχουν, αλλά και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, συνηγορούν στη διαπίστωση ότι ένα μεγάλο μέρος τους οφείλεται σε λιθοξόους της βορειοδυτικής ηπειρωτικής Ελλάδας, της πιο σημαντικής κοιτίδας κτιστάδων και μαστόρων στον ηπειρωτικό χώρο κατά τον 18^ο και 19^ο αι., οργανωμένων σε συντεχνίες (ισνάφια)²⁴. Από το χωριό Ζουπάνι (Πεντάλοφος) της δυτικής Μακεδονίας προέρχεται ένας από τους πιο γνωστούς και σημαντικούς τεχνίτες του τέλους του 18^{ου} αι. ο Μίλιος Ζουπανιοπολίτης²⁵. Ο ίδιος υπήρξε ιδιαίτερα παραγωγικός στον τόπο του και η ωριμότητα της δουλειάς του φαίνεται στα λιθανάγλυφα του καθολικού της μονής Αγίας Τριάδας στο Ζουπάνι, που κατασκεύασε λίγο πριν το 1795²⁶. Από τη χρονιά αυτή και μετά δραστηριοποιείται στο Πήλιο, ενταγμένος στο συνεργείο του συντοπίτη του αρχιτέκτονα Δήμου Ζηπανιώτη²⁷. Η πορεία του στο Πήλιο τεκμηριώνεται από μία σειρά έργων στους ναούς του Αγίου Αθανασίου Λαύκου το 1795, του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Συκής την ίδια χρονιά, της Παναγίας Λαμπηδόνας το 1796 και της Μεταμόρφωσης Μακρινίτσας το 1797²⁸.

Ένα ανυπόγραφο έργο που μπορεί να αποδοθεί, κατά τη γνώμη μας, σε μαθητή ή μιμητή του Μίλιου αποτελεί το βόρειο θύρωμα του καθολικού της μονής της Κοίμησης της Θεοτόκου στον Τριπόταμο Πίνδου (1799), όπου παριστάνονται ο Ευαγγελισμός και η Αγία Τριάδα²⁹. Η λογική της οργάνωσης του διακόσμου με τον συνδυασμό των θεμάτων του Ευαγγελισμού και της Αγίας Τριάδας είναι πανομοιότυπη με το λίγο προγενέστερο έργο στην Αγία Τριάδα Ζουπανίου (1795), οι τεχνοτροπικές όμως διαφορές μεταξύ τους δεν επιτρέπουν την απόδοση του έργου του ναού της Κοίμησης Τριποτάμου στον ίδιο τον Μίλιο.

17. Γουργιώτη 2001, 77.

18. Είναι ο πρόγονος της γνωστής πηλιορείτικης οικογένειας των Μπασδεκαίων, που ταυτίστηκε με τον αρματολισμό στο Πήλιο κατά τον 18^ο αι. Βλ. Μακρής 1976, 130. Πολυβίου 2002, 167-168.

19. Γουργιώτη 2001, 65. Τσούπη-Ρέμου 2002, 87-96.

20. Γουργιώτη 2001, 155.

21. Μακρής 1982α, 240, εικ. 95.

22. Μακρής 1976, 142.

23. Μπούρας 1979, 163, εικ. 4.

24. Χατζημιάλη, 1953, 279-303. Μουτσόπουλος 1967, 50-57. Μουτσόπουλος 1976, 353-454. Μουτσόπουλος 1993, 33.

25. Μακρής 1976, 130-135. Νικήτα-Σκαρτάδου 1977, 49-58. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1979, 67-82. Ζώρα 1994, 16-17.

26. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1979, 67-86.

27. Για τον αρχιτέκτονα Δήμο Ζηπανιώτη, βλ. Μακρής 1957. Πολυβίου 2002, 169.

28. Πολυβίου 2002, 170.

29. Γουργιώτη 2001, 47-49.

Από το Ζουπάνι της δυτικής Μακεδονίας κατάγεται και ο Μαστορομιχάλης που δουλεύει στη Νέα Μονή Τρικάλων το 1833³⁰, ενώ οι λιθανάγλυφες διακοσμήσεις των ναών της Αγίας Επίσκεψης στα Τρίκαλα (1863-5), της Αγίας Παρασκευής Αγιάς (1877) και της μονής Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στη Βελίκα (1851), μπορούν να αποδοθούν επίσης σε συνεργεία Ζουπανιωτών³¹. Από την Πλήστιανη Κόνιτσας κατάγονται και τα αδέρφια Δημήτρης και Στεφανής Θεοδώρου που δουλεύουν στον ναό του Γενεθλίου της Θεοτόκου στο Γοργογύρι Τρικάλων το 1857 και σε πολλές άλλες περιοχές³².

Ένας ακόμη μάστορας του ηπειρωτικού χώρου που αφήνει ενυπόγραφη τη δουλειά του είναι ο Θεοδόσιος από τη Βράχα Αγράφων, που το 1806 κατασκευάζει τα λιθανάγλυφα του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη Μακρινίτσα³³.

Από τους ντόπιους τεχνίτες που δραστηριοποιήθηκαν στον χώρο της Θεσσαλίας αναφέρουμε ενδεικτικά τους Δήμο, Κώστα και Δαμασκηνό, που κατασκεύασαν το θύρωμα του κυρίως ναού στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου Πάου Αργαλαστής το 1778³⁴.

Με την παραγωγή των εργαστηρίων που δραστηριοποιούνται στον χώρο των Κυκλάδων τον 18^ο αι.³⁵ πρέπει να συνδεθεί το ανάγλυφο της κρήνης στη μονή Ευαγγελίστριας στη Σκόπελο, με την παράσταση της Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγής³⁶, το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια στο πρώτο μισό του 18^{ου} αι.³⁷

Παράλληλα με τις ως άνω λαϊκότροπες συνθέσεις, οι κλασικιστικές τάσεις του δευτέρου μισού του 19^{ου} αι. αποτυπώνονται με υποδειγματικό τρόπο σε μία κρήνη στις Μηλιές του Πηλίου (εικ. 9) που κατασκευάστηκε το 1894³⁸. Ο τύπος του κτίσματος και ο διάκοσμός του εναρμονίζονται απόλυτα με το πνεύμα του κλασικισμού που κυριαρχεί την εποχή αυτή στο ελεύθερο Ελληνικό Κράτος³⁹. Πολλά παρόμοια παραδείγματα απαντούν σε διάφορες περιοχές στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι.⁴⁰.

Το εκλεκτικιστικό στυλ που χαρακτηρίζει πολλά έργα, κυρίως τέμπλα, Τηνίων καλλιτεχνών του 19^{ου} αι.⁴¹ αποτυπώνεται στο μαρμάρινο τέμπλο του ναού των Τριών Ιεραρχών στη Σκιάθο, που κατασκευάστηκε το 1883 από τον Τήνιο μαρμαρογλύπτη Γ. Καπαριά⁴². Στο τέμπλο αυτό, που αποτελεί ίσως την πρώτη δουλειά του καλλιτέχνη (σε ηλικία περίπου 22 ετών), δεν κυριαρχούν τα κλασικιστικά στοιχεία, όπως θα περίμενε κανείς την εποχή αυτή, αλλά τα γοτθικά. Το στοιχείο αυτό σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι το σχέδιο του συγκε-

30. Γουργιώτη 2001, 69-79.

31. Γουργιώτη 2001, 113-117.

32. Γουργιώτη 2001, 23.

33. Μακρής 1976, 131.

34. Πολυβίου 2002, 170.

35. Βλ. αναλυτικά, Γουλάκη-Βουτυρά – Καραδέδος – Λάββας 1996, 45-65.

36. Αδημοσίευτη.

37. Βλ. ανάλογα παραδείγματα από την Άνδρο (Καραγάτση 1990, εικ. 11, 12, 20, 36) και την Τήνο (Φλωράκης 1980, εικ. 209).

38. Μακρής 1982α, 203.

39. Για την εισαγωγή του κλασικισμού στον ελλαδικό χώρο, βλ. Μπίρης 1966, 228-229. Τραυλός 1967. Mourellou 1972, 8-14. Μυλωνάς 1974. Δώριζας 1979, 125-133. Λυδάκης 1980, 30-35. Λάββας 1982, 22-25. Γουλάκη-Βουτυρά – Καραδέδος – Λάββας 1996, 63-65, 104-106. Για την έννοια του όρου «κλασικισμός», βλ. Λάββας 1983, 2-3.

40. Μπαρδάκος – Τότσικας 1989, 61. Μπουλώτης 1994, 79-91.

41. Γουλάκη-Βουτυρά – Καραδέδος – Λάββας 1996, 104-121.

42. Αλεξίου 1996, 69-72. Για τον μαρμαρογλύπτη Γ. Καπαριά, βλ. Γουλάκη-Βουτυρά – Καραδέδος – Λάββας 1996, 110-113. Για τη δράση του Γ. Καπαριά στις Β. Σποράδες βλ. αναλυτικά Αλεξίου 2006, 237-248.

κριμένου τέμπλου προοριζόταν αρχικά για ναό της Γαλλίας. Η ορισθείσα όμως για την επιλογή του σχεδίου επιτροπή απαίτησε από τον καλλιτέχνη την υλοποίηση του συγκεκριμένου σχεδίου. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι από όλα τα γνωστά τέμπλα του Γ. Καπαριά, το τέμπλο αυτό είναι το μοναδικό με γοθτικά χαρακτηριστικά⁴³.

Ως προς το ύφος του διακόσμου, κυριαρχούν σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο οι απλές λαϊκότροπες συνθέσεις με θέματα προερχόμενα από τη βυζαντινή παράδοση (θρησκευτικές παραστάσεις, σταυροί κ.ά.), που συνυπάρχουν με θέματα της ανατολίτικης διακοσμητικής (δράκοντες, ανθοδοχεία με εκφυόμενα σχηματοποιημένα φυτά κ.ά.). Οι πολυπρόσωπες παραστάσεις κατά κανόνα αποφεύγονται, ενώ σε πολλά παραδείγματα, κυρίως φυτικού διακόσμου, κυριαρχεί ο «φόβος του κενού», χαρακτηριστικό γνώρισμα των λαϊκών τεχνιτών. Παράλληλα, από τα μέσα του 19^{ου} αι. και μετά απαντούν εκλεκτικιστικά και κλασικιστικά στοιχεία. Ενδεικτική του κλίματος της εποχής είναι η δραστηριότητα «λογίων» πια μαρμαρογλυπτών, όπως του Γ. Καπαριά.

Σύμφωνα με παλαιότερες διατυπωθείσες απόψεις θέματα του δυτικού μπαρόκ δεν συναντώνται στη γλυπτική του ηπειρωτικού χώρου την περίοδο αυτή⁴⁴, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στον χώρο των Κυκλάδων και γενικότερα του Αιγαίου⁴⁵. Ωστόσο, η προσεκτικότερη μελέτη συγκεκριμένων έργων από τη Θεσσαλία δείχνει μια κάπως διαφορετική εικόνα. Χαρακτηριστικές μορφές μπαρόκ διακόσμου συνιστούν τα συστρεφόμενα φυτικά μοτίβα στον ναό του Ιωάννη του Προδρόμου στη Μακρινίτσα⁴⁶. Πρόκειται για θέματα ευρύτατα διαδεδομένα και σε άλλες μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας την ίδια εποχή, όπως στη ζωγραφική⁴⁷, την ξυλογλυπτική⁴⁸ κ.ά. Τυπικό μπαρόκ χαρακτήρα έχει και ο διάκοσμος στο υπέρθυρο του θυρώματος του πλευρικού νάρθηκα που προστέθηκε το 1817 στη νότια πλευρά του καθολικού της μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα⁴⁹. Το κεντρικό θέμα αποτελεί ένα αγγείο με σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα, που περιβάλλεται εκατέρωθεν από ψευδοθυρεούς. Το έργο αυτό διαφοροποιείται από το σύνολο των έργων της εποχής αυτής στο θεσσαλικό χώρο και αποτελεί ολοκληρωμένη μπαρόκ σύνθεση, που παραπέμπει σε ανάλογα έργα τεχνιτών που δραστηριοποιούνται στα νησιά των Κυκλάδων στο δεύτερο μισό του 18^{ου} και στην πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αι.⁵⁰

Τα λιγοστά αυτά παραδείγματα του θεσσαλικού χώρου με μπαρόκ στοιχεία δε συνιστούν βέβαια δυναμική παρουσία της τεχνοτροπικής αυτής τάσης στη γλυπτική, όπως συμβαίνει με άλλες μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας (ζωγραφική, ξυλογλυπτική κ.ά.) την ίδια εποχή. Μαρτυρούν όμως τη δραστηριότητα τεχνιτών που είναι εξοικειωμένοι με ανάλογες μορφές διακόσμου, επηρεασμένοι προφανώς από τη σύγχρονη ζωγραφική ή ξυλογλυπτική, στοιχεία των οποίων αφομοιώνουν και προσαρμόζουν στο δικό τους καλλιτεχνικό ιδίωμα⁵¹.

Η ερμηνεία του διακόσμου των παραπάνω έργων αποτελεί ένα ακόμη σημαντικό ζητού-

43. Αναλυτικά για το θέμα βλ. Αλεξίου 1996, 69-72.

44. Ζώρα 1966, 36.

45. Γουλάκη-Βουτυρά – Καραδέδος – Λάββας 1996, 47, 54-56.

46. Νάνου-Σκοτεινιώτη 1989, εικ. 17-23.

47. Βλ. ενδεικτικά, Γαρίδης 1996, εικ. 81, 83.

48. Βλ. ενδεικτικά, Μακρής 1982β, 25.

49. Σκουβαράς 1967, 18.

50. Βλ. ενδεικτικά θυράκιο τέμπλου του ναού του παρεκκλησίου του Φωτοδότη Χριστού της Μονής Παναχράντου στην Άνδρο (τέλη 18^{ου} - αρχές 19^{ου} αι.), Γουλάκη-Βουτυρά – Καραδέδος – Λάββας 1996, εικ. 62.

51. Για την αλληλεπίδραση αυτή βλ. Λιάκος 2000, 157-158.

μενο. Στα λιθανάγλυφα του θεσσαλικού χώρου απαντάται ένα εκτεταμένο και πλούσιο ρεπερτόριο θεμάτων, συγκριτικά με τα παραδείγματα του ευρύτερου ηπειρωτικού χώρου. Πολλά από αυτά συναντώνται σπάνια σε έργα άλλων περιοχών, ενώ ορισμένα είναι μοναδικά, από όσα γνωρίζουμε έως τώρα, όπως π.χ. οι αστρονομικές σφαίρες στον ναό του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς⁵². Εκτός από τον φυτικό διάκοσμο, που κατά το μεγαλύτερο τμήμα του έχει καθαρά διακοσμητικό χαρακτήρα, στις υπόλοιπες θεματικές ομάδες ενυπάρχουν συμβολισμοί άμεσα συνδεδεμένοι με τις κρατούσες λαϊκές αντιλήψεις της εποχής⁵³. Ο φυλακτικός - αποτρεπτικός χαρακτήρας αναγνωρίζεται στις περισσότερες κατηγορίες θεμάτων, όπως στις απεικονίσεις σταυρών, αγίων, ανθρώπινων κεφαλών, εκκλησιαστικών κτισμάτων κ.ά. Η απεικόνιση μάλιστα των εκκλησιαστικών κτισμάτων, κατά κύριο λόγο στη θέση του ιερού βήματος, σχετίζεται με την ιδιότητά τους ως ιερών κτισμάτων, στα οποία προσιδιάζει η θέση του πιο σημαντικού τμήματος ενός ναού, αυτή του ιερού⁵⁴. Η παράσταση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης που κρατούν σταυρό, παραπέμπει σε ανάλογα γνωστά παραδείγματα, όπως π.χ. αυτό του Μουσείου Μπενάκη του 18^{ου} αι. που προέρχεται από τη Σίφνο⁵⁵. Πρόκειται για έναν συνήθη τύπο φυλακτικών αναγλύφων, που συνοδεύονται σε ορισμένες περιπτώσεις και από δυσανάγνωστες επιγραφές, τις λεγόμενες «μαγικές», που έχουν αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Οι παραστάσεις αυτές μπορούν να συσχετιστούν με ανάλογες παραστάσεις σε φυλαχτά, τα λεγόμενα «κωνσταντινάτα», που έχουν στις λαϊκές αντιλήψεις αποτροπαϊκό χαρακτήρα⁵⁶ ή ακόμη και με παραστάσεις χεριών που κρατούν σταυρό⁵⁷, οι οποίες, κατά τη γνώμη μας, πιθανώς αποτελούν και την αφαιρετική εκδοχή του συγκεκριμένου εικονιστικού τύπου.

Μοναδική, όπως προαναφέρθηκε, είναι η απεικόνιση των αστρονομικών σφαιρών στον ναό του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς (1795). Η παρουσία τους πρέπει να συσχετιστεί με την προσωπικότητα του έκπτωτου Πατριάρχη Καλλίνικου (1757), με προτροπή του οποίου κτίστηκε ο ναός. Τα αρχικά του ονόματός του συμπληρώνουν άλλωστε τη σύνθεση. Η απεικόνισή τους φαίνεται ότι αποτελεί προσωπική επιλογή του ίδιου, καθώς με τον τρόπο αυτό επιθυμούσε να δηλώσει ότι ακολουθούσε εν μέρει το πνεύμα της εποχής, το κίνημα του Διαφωτισμού, που κατακτούσε όλο και περισσότερο έδαφος στις μέρες του. Δεν είναι γνωστό ωστόσο αν ο Καλλίνικος διέθετε επιστημονικές γνώσεις μαθηματικών και αστρονομίας, είναι όμως βέβαιο ότι τα εν λόγω θέματα αποτελούν αντιγραφή όμοιων θεμάτων από αστρονομικό βιβλίο του 1716 του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρυσάνθου Νοταρά (1707-1731)⁵⁸.

Η παρουσία ορισμένων θεμάτων, όπως π.χ. του πορτρέτου της κυρά-Βασιλικής στον ναό του Αγίου Νικολάου στη Βασιλική Καλαμπάκας, που η ίδια ανήγειρε, και του αρματολού Στέργιου Μπασδέκη στον ναό της Παναγίας στη Λαμψηνού Πηλίου που έκτισε το 1799, πέρα από την προβολή των ίδιων ως κτητόρων, που δείχνει και τη σημασία που απέδιδαν οι ίδιοι στην υστεροφημία τους, σηματοδοτούν παράλληλα ένα καίριο και αδιερεύνητο σχετικά ζήτημα, αυτό της παρέμβασης των ίδιων των κτητόρων στον καθορισμό του ύφους του διακόσμου των κτισμάτων τους. Είναι λογικό ότι οι απεικονίσεις τους σε κτίσματα που οι ίδιοι ανή-

52. Βλ. εδώ υποσημ. 23.

53. Για τον συμβολισμό στη μεταβυζαντινή γλυπτική και γενικότερα στη λαϊκή τέχνη, βλ. αναλυτικά Ζώρα 1993, 1-47, όπου και βιβλιογραφία.

54. Πολυβίου 1993, 339.

55. Δεληβορριάς 2000, 90-91.

56. Ζώρα 1966, 52.

57. Λιάκος 2000, 23

58. Μπούρας 1979, 163, εικ. 4.

γειραν, αποτελούν προσωπική επιλογή και δικαιολογημένη απαίτησή τους. Η παρουσία εξάλλου των αστρονομικών σφαιρών στον ναό του Αγίου Γεωργίου Ζαγοράς, άμεσα συνδεδεμένη με την προσωπικότητα του κτήτορα πρώην Πατριάρχη Καλλίνικου, ενισχύει την άποψη αυτή. Το ίδιο φαινόμενο είναι επαρκώς τεκμηριωμένο και στη γλυπτική παραγωγή άλλων περιοχών την ίδια εποχή, με αντιπροσωπευτική την περίπτωση του Αγίου Όρους, όπου η έρευνα έχει δείξει τον καθοριστικό ρόλο των παραγγελιοδοτών, δηλαδή των ίδιων των αγιορειτών μοναχών, στη μορφή και το ύφος των έργων που κοσμούν ορισμένους ναούς⁵⁹. Οι ίδιοι πολλές φορές προτείνουν ή επιβάλλουν τα πρότυπα, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει με το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της αγιορειτικής μονής Αγίου Παύλου (1899-1900), όπου στα σχετικά συμφωνητικά μεταξύ του μαρμαρογλύπτη Ιωάννη Λυρίτη και των μοναχών αναφέρεται ρητά ως πρότυπο το μαρμάρινο τέμπλο του νέου καθολικού της μονής Ξενοφώντος (1845-1847)⁶⁰.

Ως προς την προέλευση των θεμάτων του διακόσμου, φαίνεται ότι ορισμένα από αυτά προέρχονται από άλλες μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας, ενώ η παρουσία παρόμοιων θεμάτων στον διάκοσμο λιθαναγλύφων και έργων ξυλογλυπτικής δείχνει τη στενή σχέση και αλληλεξάρτηση των δύο αυτών μορφών τέχνης. Είναι γνωστό άλλωστε από γραπτές μαρτυρίες ότι κατά 17^ο αι. στην Κρήτη οι ίδιοι τεχνίτες δούλευαν παράλληλα το ξύλο και το μάρμαρο⁶¹. Οι θρησκευτικές παραστάσεις και κυρίως οι απεικονίσεις αγίων, κυρίως των στρατιωτικών, έχουν ως πρότυπα ανάλογες παραστάσεις από χαρακτικά της εποχής⁶². Η απλή τοξοστοιχία με την απεικόνιση του Ζαχαρία και της Ελισάβετ στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο Μακρινίτσας (1806) θυμίζει τη ζώνη των Αποστολικών ή της Μεγάλης Δέησης στον θριγκό ξυλόγλυπτων τέμπλων⁶³. Αλλά και η απεικόνιση σκηνών καθημερινού βίου στα ανάγλυφα του ναού της Αγίας Μαγδαληνής στη Μακρινίτσα (1802) παραπέμπουν σε ανάλογες απεικονίσεις σκηνών καθημερινής ζωής που συναντώνται πολύ συχνά στο διάκοσμο ξυλόγλυπτων τέμπλων⁶⁴. Ομοίως, το θέμα της γοργόνας σε λιθανάγλυφο απαντά και στο διάκοσμο ξυλόγλυπτων τέμπλων της εποχής⁶⁵. Από τη μνημειακή ζωγραφική προέρχεται το θέμα του Χριστού Εμμανουήλ που προβάλλει μέσα από το Άγιο Ποτήριο στον ναό του Αγίου Αθανασίου στο Ψυχικό Λάρισας (1865)⁶⁶. Η φαντασία και η ελευθερία του απλοϊκού τεχνίτη είναι στο έργο αυτό εμφανής, καθώς τολμά να μεταφέρει ένα κατεξοχήν ευχαριστιακό θέμα από την συνήθη θέση του στο ιερό βήμα ενός ναού στο θύρωμα του καμπαναριού, συντελώντας στον αποφορτισμό του θέματος από το πρωταρχικό συμβολικό του περιεχόμενο⁶⁷. Επίσης, τα πρότυπα της παράστασης της Μεγάλης Εισόδου στο καθολικό της μονής Αγίου Αθανασίου στον Λαύκο Πηλίου πρέπει να προέρχονται από τη μνημειακή ζωγραφική⁶⁸.

59. Σχετικά με το ζήτημα αυτό, βλ. Λιάκος 2000, 159-160.

60. Λιάκος 2000, 159, σημ. 1128.

61. Καζανάκη 1974, 251-283.

62. Λιάκος 2000, 100.

63. Μακρής 1982β, 2.

64. Μακρής 1982β, 37-38.

65. Μακρής 1982β, 34. Αναλυτικά για το θέμα, βλ. Ζώρα 1960.

66. Το θέμα του Ευχαριστιακού Χριστού γνωστό ήδη από τον 14^ο αι. είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στους μεταβυζαντινούς χρόνους και συναντάται συνήθως σε παραπετάσματα της Ωραίας Πύλης, βλ. σχετικά Millet 1910, εικ. 135.3. Θεοχάρη 1960, 9-15. Καλοκύρης 1973, 102. Κωνσταντινίδη 2008, 75-86.

67. Για τη διαδικασία αποφόρτισης του αρχικού συμβολικού χαρακτήρα πολλών θεμάτων της μεταβυζαντινής τέχνης και την έκπτωσή τους σε καθαρά διακοσμητικά θέματα, βλ. Λιάκος 2000, 155-157.

68. Το θέμα κατάγεται από το αυτοκρατορικό τυπικό και περνά στην εκκλησιαστική εικονογραφία τον 13^ο αι., ενώ γνωρίζει πλατιά διάδοση τον 15^ο και 16^ο αι., βλ. σχετικά, Stefanescu 1936, 64 κ.ε. Walter 1982, 218 κ.ε. Τούρτα

Τα μπαρόκ στοιχεία διακόσμου είναι, όπως έχει διαπιστωθεί, ελάχιστα. Μια πιθανή ερμηνεία της υποτονικής αυτής παρουσίας του μπαρόκ πρέπει να αναζητηθεί στη νοοτροπία της συντηρητικής κλειστής συντεχνίας των λιθοξόων, οι οποίοι κινούνται στο πλαίσιο μιας αργά εξελισσόμενης παραδοσιακής τέχνης, που συνεπάγεται την άγνοια των σύγχρονων καλλιτεχνικών ρευμάτων, επομένως και του δυτικού μπαρόκ. Τα ελάχιστα παραδείγματα μπαρόκ συνθέσεων πρέπει να οφείλονται σε σχετικά πεπαιδευμένους τεχνίτες που έχουν γνώση του ευρύτερου καλλιτεχνικού γίνεσθαι της εποχής και είναι εξοικειωμένοι με έργα ζωγραφικής και ξυλογλυπτικής της εποχής, όπου το μπαρόκ βρίσκει ευρύτατο πεδίο εφαρμογής στο 18^ο και 19^ο αι.⁶⁹

Στην παρούσα μελέτη έγινε προσπάθεια να θιγούν σύντομα ορισμένα κύρια ζητήματα της προβληματικής γύρω από τη μελέτη της μεταβυζαντινής γλυπτικής στο χώρο της Θεσσαλίας, ώστε να αποτελέσουν την αφετηρία για τη συστηματική της διερεύνηση. Εκείνο που γίνεται αμέσως αντιληπτό είναι ότι η γλυπτική στο θεσσαλικό χώρο αποτελεί οργανικό κομμάτι της γλυπτικής παραγωγής του ευρύτερου ηπειρωτικού χώρου, με επιμέρους ωστόσο διαφοροποιήσεις κυρίως σε επίπεδο ποικιλίας θεμάτων. Οι ιδιαίτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του 18^{ου} και 19^{ου} αι. ευνόησαν την δραστηριότητα σημαντικών τεχνιτών σε πολλές περιοχές της. Άλλωστε πολλοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν μόνιμα, όπως φαίνεται, σε χωριά του Πηλίου, συνεχίζοντας τη σπουδαία παράδοση της λιθοξοϊκής του βορειοδυτικού ηπειρωτικού χώρου⁷⁰. Τα παραδείγματα από τη Σκιάθο και τη Σκόπελο σχετίζονται με την παραγωγή των Κυκλάδων και του ευρύτερου αιγαιακού χώρου.

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη διεξοδική της μελέτη αποτελεί πρωτίστως η συστηματική καταγραφή και ταξινόμηση του άγνωστου ακόμη υλικού. Παράλληλα, και σε συνδυασμό με την αρχαική έρευνα, όπου αυτό είναι δυνατόν, θα μπορέσουν να ανιχνευθούν πιο ουσιαστικά, ζητήματα που αφορούν την δραστηριότητα των διαφόρων εργαστηρίων ή καλλιτεχνών, τη διαδικασία ανάληψης των παραγγελιών, τους παράγοντες διαμόρφωσης του ιδιαίτερου καλλιτεχνικού ιδιώματός τους, τις επιδράσεις που δέχονται, αλλά και τη διαδικασία αφομοίωσής τους, έτσι ώστε να επιτευχθεί η σφαιρική θεώρηση αυτής της τέχνης και να λάβει την ανάλογη θέση στο ευρύτερο καλλιτεχνικό πλαίσιο της εποχής.

1991, 68. Spatharakis 1996, 293-310, εικ. 1-23. Σαμπανίκου 1997, 59-62 και εικ. 22. Παπαμαστοράκης 2001, 135-165. Τσιάπαλη 2003, 70.

69. Μακρής 1991, 1093-1106.

70. Πολυβίου 2002, 169.

SUMMARY

ON THE POST-BYZANTINE SCULPTURE IN THESSALY

Dimitrios A. Liakos

In Thessaly many sculptures, mainly marble slabs, door-frames, fountains etc, are detected, and they compose an interesting panorama of the production of this kind of art. The most important groups are located on Mt Pelion and in Western Thessaly. The sculptures are built into the walls of some churches, and their decoration consists of floral ornaments, human figures and representations of religious subjects.

Our study focuses on two basic axes: firstly, we search the origin of the stone carvers and their works in Thessaly during the 18th and 19th c. In the continental area the masters come from Western Macedonia, whereas on the islands (Sporades) the masters work in Cyclades during the same period; secondly, we deal with the identification and interpretation of the specific iconographical and stylistic features of the Thessalian sculpture and their place in the production of the period.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου Α., 1996. *Σκιάθος. Η αρχιτεκτονική των μεταβυζαντινών μνημείων*, Θεσσαλονίκη.
- Αλεξίου Α., 2006. Δύο μαρμαρόγλυπτα τέμπλα του Γ. Καπαριά στις Β. Σποράδες, στο *Δώρον, Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο, Δ' Τομέας Τμήματος Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ. – 10^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, 237-248.
- Ανδρούδης Π., 1991. Ο δικέφαλος αετός της ρωμιουσύνης, *Θεωρείο* 5, 40-47.
- Γαρίδης Μ., 1996. *Διακοσμητική ζωγραφική, Βαλκάνια-Μικρασία, 18ος-19ος αιώνας*, Αθήνα.
- Γουλάκη-Βουτυρά Α. – Καραδέδος Γ. – Λάββας Γ., 1996. *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16^ο ως τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα.
- Γουργιώτη Λ., 2001. *Λιθανάγλυφα και μάστοροι της πέτρας στη δυτική Θεσσαλία*, Αθήνα.
- Δεληβορριάς Α., 2000. *Οδηγός του Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα.
- Δωριζας Γ., 1979. *Οι Τήνιοι καλλιτέχνες και τα μουσεία της Τήνου*, Αθήνα.
- Ζαχαρός Α., 1994. Τα λιθανάγλυφα της Μονής Προδρόμου στη Συκή του Πηλίου και οι κτητορικές επιγραφές τους, *ΘεσΗμ* 26, 241-249.
- Ζώρα Π., 1966. Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής λαϊκής γλυπτικής, *Ζυγός*, 35-56.
- Ζώρα Π., 1960. *Η γοργόνα εις την ελληνικήν λαϊκήν τέχνην*, Αθήνα.
- Ζώρα Π., 1993. Συμβολική και σημειωτική προσέγγιση της ελληνικής λαϊκής τέχνης, *Λαογραφία* 36 (1990-1992), *Αφιέρωμα στην Πόπη Ζώρα*, Αθήνα, 1-47.
- Ζώρα Π., 1994. *Ελληνική Τέχνη, Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα 1994.
- Gourgioti L., 1979. Bas-reliefs metabyzantins sur pierre de la Thessalie, στο *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, Collection de la maison de l'orient méditerranéen* 6, Lyon, 319-337.

- Θεοχάρη Μ., 1960. Χρυσοκέντητα άμφια της Μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας, *ΑΕ*, 9-15.
- Καββαδία-Σπονδύλη Α., 1990. Παρατηρήσεις σε ανάγλυφη πλάκα του Μυστρά. Συμβολή στη γλυπτική του Μυστρά, *ΑΔ* 39, 1984, *Μελέτες*, 48-57.
- Καζανάκη Μ., 1974. Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στον Χάνδακα τον 17ο αι. Νοταριακά έγγραφα (1606-1642), *Θησαυρίσματα* 11, 251-283.
- Καλοκύρης Κ., 1973. *Βυζαντινά Εκκλησίαι της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη.
- Καραγάτση Μ., 1990. Λίθινες εικόνες της Άνδρου, *Ανδριακά Χρονικά* 18.
- Καραγάτση Μ., 1996. Κτητορικές πλάκες της Άνδρου, *Ανδριακά Χρονικά* 27.
- Κωνσταντινίδη Χ., 2008. *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες Ιεράρχες και οι άγγελιοι- διάκονοι μπροστά στην Αγία Τράπεζα με τα Τίμια Δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη.
- Λάββας Γ., 1982. 19^{ος} - 20^{ος} αιώνας. *Σύντομη ιστορία της αρχιτεκτονικής*, τ. Α', Θεσσαλονίκη.
- Λάββας Γ., 1983. Κλασικισμός, Ιστορισμός, Εκλεκτικισμός (Γενική εισήγηση), στο *Πανελλήνιο Συνέδριο Νεοκλασική Πόλη και Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2-4 Δεκεμβρίου 1983, *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη, 1-16.
- Λάμπρος Σπ., 1909. Ο δικέφαλος του Βυζαντίου, *ΝΕ* 6, 1909, 433-473.
- Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού Ρ., 1979. Το καθολικό της Μονής της Αγίας Τριάδας στο Ζουπάνι, *Εκκλησίες* 1, Αθήνα, 67-82.
- Λιάκος Δ., 2000. *Τα λιθανάγλυφα του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, (αδ. διδ. διατριβή).
- Λυδάκης Στ., 1980. *Οι Έλληνες γλύπτες. Νεοελληνική γλυπτική, ιστορία - τυπολογία - λεξικό γλυπτών*, Αθήνα.
- Μακρής Κ., 1955. *Ο Καπετάν Στέργιος Μπασδέκης και ο γλύπτης Μίλιος*, Βόλος.
- Μακρής Κ., 1957. *Αρχιτέκτων Δήμος Ζηπανιώτης*, Αθήνα.
- Μακρής Κ., 1976. Λιθολυπτική, στο *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα, 127-142.
- Μακρής Κ., 1982α. Μεταβυζαντινή και Νεώτερη Μαγνησία, στο *Μαγνησία. Το Χρονικό ενός Πολιτισμού*, Αθήνα, 179-275.
- Μακρής Κ., 1982β. *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα*, Αθήνα.
- Μακρής Κ., 1991. Το νεοελληνικό μπαρόκ και οι πηγές του, στο *Αρμός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, Α.Π.Θ., Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, τομ. Β', 1093-1106.
- Millet G., 1910. *Monuments byzantins de Mistra*, Paris.
- Μπίρης Κ., 1966. *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα Α'*, Αθήνα.
- Mourellou K., 1972. *Die griechische Bildhauerei des 19. Jhs (1830-1900)*, München.
- Μουτσόπουλος Ν., 1967. *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας*, Αθήνα.
- Μουτσόπουλος Ν., 1976. Οι πρόδρομοι των πρώτων Ελλήνων τεχνικών επιστημόνων: Κουδαραίοι Μακεδόνες και Ηπειρώτες μαϊστορες, στο *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου Απελευθερώσεως*, Αθήνα, 353-454.
- Μουτσόπουλος Ν., 1993. *Τα αρχοντικά της Μακεδονίας, 15ος-19ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη.
- Μπαρδάκος Λ.- Τότσικας Λ., 1989. *Παραδοσιακές κρήνες της Πελοποννήσου*.
- Μπουλώτης Χ., 1994. Παραδοσιακές κρήνες της Λήμνου, *Αρχαιολογία* 50, 79-91.
- Μπούρας Χ., 1979. Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής κατά την Τουρκοκρατία και ο Πατριάρχης Καλλίνικος, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 1, Αθήνα, 159-168.
- Μυλωνάς Π., 1974. *Αρχιτεκτονικός κλασικισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Νάνου-Σκοτεινιώτη Α., 1989. Λεύκωμα με τα λιθανάγλυφα των ναών της Μακρινίτσας, *ΘεσΗμ* 16, 161-192.
- Νικήτα-Σκαρτάδου Β., 1977. Ο γλύπτης Μίλιος στον τόπο του, *Αρμολόι* 4-5, 49-58.

- Παζαράς Θ., 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Παπαμαστοράκης Τ., 2001. *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της παλαιολόγιας περιόδου στην βαλκανική χερσόνησο και την Κύπρο*, Αθήνα.
- Πετρονώτης Α., 1982. Λιθανάγλυφα θυρώματα Δυτικής Θεσσαλίας με νεοκλασικές επιδράσεις, *Ανθρωπολογικά* 3, 41-64.
- Πολυβίου Μ., 1993. Λιθανάγλυφες παραστάσεις ναών σε εκκλησίες του Πηλίου, στο *Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων* 3, Αθήνα, 337-348.
- Πολυβίου Μ., 2002. Οι φορείς της ναοδομικής δραστηριότητας στο Πήλιο κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα (1700-1881), *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 6, Αθήνα, 165-172.
- Σαμπανίκου Ε., 1997. *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών της Μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1637)*, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων, Τρίκαλα.
- Σβορώνος Ι., 1914. *Πως εγεννήθη και τι σημαίνει ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου*, Αθήνα.
- Σκουβαράς Ε., 1967. *Ολυμπιώτισσα. Περιγραφή και Ιστορία της Μονής. Κατάλογος των χειρογράφων-Χρονικά Σημειώματα. Ακολουθία Παναγίας Ολυμπιωτίσσης. Έγγραφα εκ του Αρχείου της Μονής (1336-1900)*, Αθήνα.
- Spatharakis I., 1996. Representations of the Great Entrance in Crete, στο Spatharakis I. (επιμ.), *Studies in Byzantine Illumination and Iconography*, London, 293-310.
- Σπυριδάκης Κ., 1972-1973. Ο δικέφαλος αετός, ιδία ως σύμβολον ή ως θέμα κοσμήσεως κατά την βυζαντινήν και μεταβυζαντινήν μέχρι των νεωτέρων χρόνων περίοδον, *ΕΕΒΣ* 39-40, 162-174.
- Stefanescu I., 1936. *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles.
- Τούρτα Α., 1991. *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδέντρι*, Αθήνα.
- Τσιάπαλη Μ., 2003. *Η εντοίχια ζωγραφική του 17^{ου} αι. στους ναούς του Νομού Άρτας* Ιωάννινα, (αδ. διδ. διατριβή).
- Τσούπη-Ρέμου Μ., 2002. Ετερόκλητες παραστάσεις στον χώρο της εκκλησίας. Η περίπτωση της κυρά-Βασιλικής στον Άγιο Νικόλαο Βασιλικής Καλαμπάκας, *Τρικαλινά* 22, 87-96.
- Τραυλός Ι., 1967. *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Φλωράκης Α., 1980. *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, Αθήνα.
- Walter C., 1982. *Art and ritual of the Byzantine Church*, London.
- Χατζημιχάλη Αγγ., 1953. Μορφές από τη σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων στην Οθωμανική αυτοκρατορία, στο *L'Hellénisme Contemporain*, 279-303.

Εικ. 1. Άγιος Αθανάσιος, Μικρό Βουνό. Ανάγλυφη παράσταση του Χριστού που προβάλλει μέσα από το Άγιο Ποτήριο στο νότιο θύρωμα (Γουργιώτη 2001, 125).

Εικ. 2. Ύψωση του Τιμίου Σταυρού, Δολιανά Πίνδου. Ανάγλυφη πλάκα με την παράσταση του αγίου Δημητρίου (Γουργιώτη 2001, 85).

Εικ. 3. Ύψωση του Τιμίου Σταυρού, Δολιανά Πίνδου. Ανάγλυφη πλάκα με την παράσταση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης που κρατούν σταυρό (Γουργιώτη 2001, 82).

Εικ. 4. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, Μακρινίτσα. Ανάγλυφη πλάκα με την παράσταση του Ζαχαρία και της Ελισάβετ.

Εικ. 5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, Μακρινίτσα. Ανάγλυφη πλάκα με την παράσταση του Ιωάννη του Προδρόμου.

Εικ. 6. Καθολικό μονής Αγίου Αθανασίου, Λαϊκός. Ανάγλυφη πλάκα με την παράσταση της Μεγάλης Εισόδου (Μακρής 1976, 133).

Εικ. 7. Παναγία Λαμπηνού, Πήλιο. Ανάγλυφη πλάκα με την παράσταση του αρματολού Στέργιου Μπασδέκη (Πολυβίου 2002, 166).

Εικ. 8. Άγιος Νικόλαος, Βασιλική Καλαμπάκας. Ανάγλυφη πλάκα με την παράσταση της κυρά Βασιλικής (Τσούπη-Ρέμου 2002, 90).

Εικ. 9. Μηλιές Πηλίου. Κρήνη (Μακρής 1982α, 203).

Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Γρηγόριος Ι. Στουρνάρας

Η μελέτη του χώρου και του αστικού φαινομένου σχετίζεται κατά τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου με τον τρόπο λειτουργίας του οθωμανικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού και ειδικότερα με το τιμαριωτικό σύστημα, το οποίο στη Θεσσαλία συνδυάστηκε με την ίδρυση και λειτουργία των βακουφίων του Τουρχάν μπέη. Οι πόλεις της Λάρισας και των Τρικάλων αποτέλεσαν ένα δίπολο αστικών κέντρων με κοινή συνιστώσα αναπτυξιακής πολιτικής την αγροτική οικονομία εντός ενός πλαισίου αυστηρά ελεγχόμενων ανταλλακτικών σχέσεων ανάμεσα στη πόλη και την ύπαιθρο. Η πολεοδομική ιδιοτυπία βασίστηκε στη διατήρηση της τυπικής μεσαιωνικής οργάνωσης με διαφορετική πλέον εθνική και θρησκευτική υπόσταση προσαρμοσμένη στις κοινωνικές διαφοροποιήσεις του οθωμανικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού και με βάση τον εξοπλισμό των αστικών κέντρων και της υπαίθρου με κοσμικά και θρησκευτικά και κτίρια μουσουλμανικού χαρακτήρα.

Ένα βασικό πρόβλημα στη μελέτη και ανασύνθεση του δομημένου χώρου αποτελούν οι ελάχιστες και αποσπασματικά σωζόμενες αρχιτεκτονικές δομές. Οι πληροφορίες, οι οποίες μπορούν να αντληθούν από τις γραπτές πηγές (απογραφικά κατάστιχα, αγορανομικές διατάξεις, κ.ά.) είναι εξίσου αποσπασματικές¹. Σημαντική πηγή πληροφοριών αποτελούν επίσης οι επιγραφές, αλλά αντίθετα με τον μεγάλο αριθμό δημοσιευτων επιτύμβιων επιγραφών, ελάχιστες σώζονται από αρχιτεκτονικά σύνολα, οι οποίες έχουν δημοσιευτεί αποσπασματικά σε επιμέρους ιστορικές μελέτες.

Στη παρούσα εργασία παρουσιάζονται και σχολιάζονται τρεις επιγραφές σε αρχιτεκτονήματα από τη περιοχή της Λάρισας (από το τζαμί Bayraklı, το τζαμί του Ömer Bey στη πόλη της Λάρισας και τον τεκέ του Χασάν Μπαμπά στα Τέμπη)² σε μια προσπάθεια ανάλυσης των πληροφοριών που παρέχουν για την οργάνωση του αστικού και του αγροτικού χώρου στη Θεσσαλία.

---

1. Για τη Θεσσαλία της οθωμανικής περιόδου πηγές για τη μελέτη της πολεοδομικής οργάνωσης αποτελούν τα οθωμανικά απογραφικά κατάστιχα [MM 10: (859 / 22.12.1454-10.12.1455) και TD 36: (912 / 4-14.7.1506), TD 105: (927 / 11.1.1521), TD 367: (1521), TK 56: (977 / 23.10-2.11.1569)], τα Αφιερωτήρια των Τουραχανιδών και τα γεωγραφικά κείμενα των Hacı Kalfa, *Cihannümâ*, (Κοσμογράμα) (1648) και του Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Οδοιπορικό) (1611-1682). Βλ. Beldiceanu – Nasturel 1991, 35 κ.ε. Alexander 1985, 92-137, 268-303. Παλιούγκας 1997, 129-144. Γουλούλης 2003.

2. Οι επιγραφές έχουν δημοσιευτεί αντίστοιχα: Παλιούγκας 1996, 280-281. Ayverdi 1982, 310. Βακαλόπουλος 1972.

A. ΤΖΑΜΙ ΒΑΥΡΑΚΛΙ [Λάρισα]

Το τζαμί Bayrakli σύμφωνα με τον Enliya Çelebi (1668)³ βρισκόταν στη μέση της αγοράς στη Λάρισα (στη γωνία των σημερινών οδών Φιλελλήνων και Βενιζέλου). Η ονομασία οφείλεται στο γεγονός ότι ο μουεζίνης ύψωνε μια σημαία [bayrak] στη κορυφή του μιναρέ σε ξύλινο ιστό κάθε φορά που καλούσε τους πιστούς στην ομαδική προσευχή, ενώ ταυτόχρονα οι μουεζίνηδες των άλλων τζαμιών καλούσαν και αυτοί με τη σειρά τους πιστούς σε προσευχή⁴.

Το τζαμί διασώθηκε ως τα νεώτερα χρόνια με αρκετές και διαφορετικές χρήσεις⁵. Μετά από μια πυρκαγιά το 1993 ξεπρόβαλλαν μέσα από τα αποκαΐδια άγνωστα υπολείμματα του τζαμιού.⁶ Στον ανατολικό τοίχο, ο οποίος είναι κτισμένος με πλινθοπερίκλειστο σύστημα και χρονολογείται με βάση την τοιχοποιία στον 15^ο με 16^ο αι., ανάμεσα σε δυο ορθογωνικά παράθυρα (54,5 × 28,5 εκ.) αποκαλύφθηκε η γραπτή δίστιχη επιγραφή:

Μεταγραφή:

شیخ یوسف

Η επιγραφή αναφέρεται σε κάποιον یوسف (Yusuf) με τον προσδιορισμό شیخ (Şah = πρεσβύτερος). Σύμφωνα με το *Αφιερωτήριο* του Τουρχάν [6^ν: 98-99] το όνομα Γιουσούφ εμφανίζεται σε μια μόνο αναφορά ως «Χατζή –Γιουσούφ» για κάποιον ιδιοκτήτη εργαστηρίων, τα οποία μετά τον θάνατό του αγόρασε ο Ömer από τον υιό του. Ο *Yusuf* της επιγραφής θα μπορούσε πιθανόν να είναι ο ίδιος με τον επιφανή οικονομικά Γιουσούφ του Αφιερωτηρίου, ο οποίος, αφού είχε επιτελέσει το ιερό προσκύνημα στους αγίους τόπους του Ισλάμ, πιθανόν τέθηκε επικεφαλής της κοινότητας των λαρισαίων μουσουλμάνων αυτής της περιόδου γύρω από το Μπαϊράκ τζαμί (εικ. 1, 2, 3).

B. ΤΖΑΜΙ ΤΟΥ ÖMER BEY [Λάρισα]

Το τζαμί του Ömer Bey ιδρύθηκε το μήνα Şaban 878 (=Ιανουάριος 1474) από τον γιο του Gazi Turhan Bey. Η θέση του τζαμιού προσδιορίζεται στη περιοχή που περικλείεται από τις σημερινές οδούς Ογλ, Ολύμπου, Νίκης, Μαβίλη και Νιρβάνα⁷ και κατεδαφίστηκε το 1907⁸. Στα *Αφιερωτήρια* του Ομέρ (I:45-50, II:41-43, 437-438)⁹ αναφέρεται ως τζαμί για την εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων «των πέντε ωρών» και «των προσευχών της Παρασκευής».

Με βάση παλαιότερες απεικονίσεις του τεμένους¹⁰, το τζαμί άνηκε στον μονότρουλο τύπο με μια μεγάλη αίθουσα προσευχής στεγασμένη με ψηλό ημισφαιρικό τρούλο και τρία ορθογώνια τοξωτά παράθυρα στη δυτική πλευρά. Στη ΝΔ πλευρά υπήρχε ως πρόσκτισμα μικρός

3. Παλιούγκας 2001, 40.

4. Βλ. και Παλιούγκας 1996, 277-278, όπου παρατίθενται και μεταγενέστερες αναφορές.

5. Παλιούγκας 1996, 279.

6. Σδρόλια 1995, 395.

7. Παλιούγκας 2001, 201.

8. Αρβανιτόπουλος 1910, 332.

9. *Αφιερωτήρια*, Β. 1.1, Γ. 1.8

10. Παλιούγκας 1996, 292.

οκταγωνικός τουρμπές με θολωτή κάλυψη και δυτικότερα ένα θολωτό οκταγωνικό κτίριο πιθανόν ταφικού χαρακτήρα. Επάνω από το θυραίο άνοιγμα στον Β τοίχο της αίθουσας υπήρχε εντοιχισμένη τριστιχη κτητορική επιγραφή, από την οποία σώζεται μόνο η μεταγραφή της:

*Μεταγραφή:*¹¹

عمر الامير الكبير عبدالمولى الجبار المتكبر الامير عمر بن طور خان
 او اعى لاعتان الله اجولار بيكا اذ خسماعما جن او ضر لابا لله اه از ج
 ٨٧٨ نسنة انا عتاون عيسون اعثن ابعشر هشي في لاعتان الله ان و عبا هو انا ب

Μετάφραση:

Ο Ουμάρ, ο μεγάλος ο εμίρης, δούλος του πανίσχυρου και επιφανούς στη βασιλική του μεγαλοπρέπεια θεού, ο εμίρης Ουμάρ γιος [του] Τουρχάν επειδή ο Αλλάχ ευχαριστήθηκε, με τζαμί για προσευχή μεγάλο τον αντάμειψε προς χάρη του Αλλάχ του υπέρτατου κτίστηκε με τη χάρη του Αλλάχ του υπέρτατου το μήνα Sha'bān του οκτακόσια εβδομήντα οκτώ, έτος 878 [=Ιανουάριος 1474].

Η κτητορική επιγραφή στο τζαμί έχει το τυπικό περιεχόμενο, περιλαμβάνοντας τους τίτλους του Ομέρ και δύο από τα 99 κυριότερα ονόματα του Αλλάχ [الجبار، المتكبر]. Η σημασία του περιεχομένου της επιγραφής έγκειται στο γεγονός ότι παρέχει πληροφορίες για την πραγματοποίηση συγκεκριμένου προγράμματος πολεοδομικής παρέμβασης με την οικοδόμηση των δυο τζαμιών του Bayraklı και του Ömer Bey, τα οποία αποτέλεσαν τοπόσημα για τον αστικό χώρο. Η χωροθέτηση του κεντρικού τζαμιού της Λάρισας στη συμβολή εμπορικών αξόνων από βορρά προς νότο και από ανατολικά προς δυτικά (ως μακριά ανάμνηση του ρωμαϊκού συστήματος *cardo* και *decumanus*)¹² βρίσκεται σε αντιστοιχία με την ανάλογη χωροθέτηση του τζαμιού του Gazi Turhan Bey (1489-90) στα Τρίκαλα (σημ. Πλατεία Ηρώων Πολυτεχνείου)¹³. Τα δυο τζαμιά, αφιερώματα των Τουραχανιδών, σχετίζονται επίσης με τη πολεοδομική ένταξη νέων περιοχών κατοικίας και την ενσωμάτωση του πληθυσμού αυτών των μονάδων στους μηχανισμούς λειτουργίας της πόλης.

Γ. Ο ΤΕΚΕΣ ΤΟΥ ΧΑΣΑΝ ΜΠΑΜΠΑ [Τέμπη]

Ο τεκές του Χασάν Μπαμπά στα Τέμπη αποτελεί ένα σημαντικό μνημείο για την οικιστική οργάνωση της θεσσαλικής υπαίθρου¹⁴. Η ίδρυση του τεκέ του Χασάν Μπαμπά τοποθετείται με βάση την αρχιτεκτονική του στα τέλη του 14^{ου} αι. ή στο πρώτο μισό του 15^{ου} αι.¹⁵

Στο εσωτερικό του τετράγωνου μονότρουλου τεκέ, κάτω από το μεσαίο παράθυρο της δυτικής και βόρειας πλευράς υπάρχουν επιγραφικά σπαράγματα με λευκά γράμματα σε μαύρο βάθος μέσα σε ταινία σκεπασμένη στο μεγαλύτερο μέρος της από ασβεστοκονίαμα. Το

11. Ayverdi 1982, 310, αρ. 3432.

12. Ισχύει περιπτωσιολογικά στην Αθήνα (Φετιχέ τζαμί), αλλά όχι στη Χαλκίδα και τη Λιβαδειά. Καρύδης 1993, 105.

13. Στουρνάρας 2005.

14. Το μνημείο και την επιγραφή δημοσίευσε ο Βακαλόπουλος 1972, 65-84.

15. Βακαλόπουλος 1972, 69.

κείμενο των σωζόμενων επιγραφικών σπαραγμάτων αντιστοιχεί σε πιστή μεταφορά του 14^{ου} στίχου, μέρους του 15^{ου} και ολόκληρου σχεδόν του 16^{ου} από το β' μέρος της 48^{ης} sūrah του Κορανίου, η οποία ίσως αποτελούσε το κείμενο σε ολόκληρη στην επιγραφή η οποία πιθανόν περιζώνε και τους τέσσερις τοίχους του κτηρίου (εικ. 4, 5)¹⁶.

Μεταγραφή:

[١٣] اَرِي عَسَ نَيْرِ فَا لِكَلِّ اَنْ دَتَّ غَا اَنْ اِ فَّ اِنْ اَبِ نِمُو يُّ مَلَّ نَمَو

١٤ اَمِّي حَرَّ اَرَوْ فُ عَّ هَلَّلَا نَ الْفَوَّ اَشَّ يَّ نَمَّ بَدَّ عَّ يَوَّ اَشَّ يَّ نَمَّ رُ فِ عَّ يَّ ضِرَّ اَلَّ اَوْ تَا وَا مَّ سَلَا اَلُّ مَّ وَّلَلَو

مَالِكِ اَوْلَدَبِي نَأْ نَوْدِي رِي مَكَّ غَبَّتَنَ اَنْ وُرْدَ اَفُو ذُ خُ اُنْتَلِ مَن اَعَمَّ اِلَا اِ مْتَقَلَطْنَا اِذَا نَو فَلَ خَمَلَا لُو قُ يَّ سَ نَو هُ قُ فَيَّ اَلَّ اَوْ نَا كَ لَبَّ اَنْ نَو دُسُّ خُ تَ لَبَّ نَو لُو قُ يَّ سَ فَ لُبَّقُ نَمَّ هَلَّلَا لَ اَقَ مَكَّ لِ ذَكَّ اَنْ وُ غَبَّتَتَّ] [نَلَّ لُقُ وَّلَلَا ا ١٥ اَلْيَلِقُ اَلَّ اِ

ن اِ فَّ نَو مَلِّ سَيُّ وَا مَّ هَنَ وُلْتَا قَتَّ دِي دِي سَ سَ اَبَّ يَلِ وَا مَّ وُقُ] [اِلَا نَو عَدَّتْ سَ بَا رَ عَا لَ ا نَمَّ نَي فِلَّ خَمَلَّ لَّ لُقُ ا ١٦ اَمِّي لَ اَبَا ذَعَّ مَكَّ بَدَّ عَّ يَّ لُبَّقُ نَمَّ مَتَّ يَلَّ وُ تَ اَمَّ كَ اَوْلَّ وُ تَتَّ نَا وَا نَّ سَ خَ اَرْ جَا هَلَّلَا مَكَّ فُ تِ وُ يَّ اَوْ غِي طُ تَّ

Μετάφραση:

[13. Νομίζατε πως ο Απόστολος και οι πιστοί δε θα γύριζαν πίσω, και αυτό σας άρεσε. Κάνατε ένοχες σκέψεις και είστε λαός πλανημένος.]

14. Ετοιμάσαμε φωτιά για τους άπιστους οι οποίοι δε θέλησαν να πιστέψουν στον Θεό και τον Απόστολό του.

15. [Στον Θεό ανήκει η βασιλεία των ουρανών και της γης. Αυτός συγχωρεί και τιμωρεί όποιον Εκείνος θέλει.] Είναι όμως επεικής και φιλεύσπλαχνος.

16. Αν πάτε να κερδίσετε λάφυρα, όσοι Άραβες δε σας ακολούθησαν θα σας πουν: «και εμείς θα σας ακολουθήσουμε». Αυτοί προσπαθούν να αλλοιώσουν το λόγο του Θεού. Πες τους: «Δεν μας ακολουθήσατε, ο Θεός ήδη έχει πάρει αυτήν την απόφαση». Θα σας πουν πως αυτό το κάνετε από ζηλοφθονία. Δεν είναι αλήθεια, αλλά λίγοι το καταλαβαίνουν¹⁷.

Ο τεκές αναφέρεται στο *Αφιερωτήριο* του Ομέρ το 1484 [II: 48-51, 506-508] ως κελ-λί, το οποίο αρχικά κάλυπτε ανάγκες «*δια τούς πτωχούς και ασθενείς*» στο χωριό «*Σουτζιούκ Μπουνάρ*» [Sogük Pınar = Κρύα Βρύση]. Αναφέρεται επίσης και στο Κατάστιχο TD του 1506 (T.D s.1289) ως βακούφι, το οποίο άνηκε στη σπάνια κατηγορία των βακουφιών με δύο ιδρυ-τές, τον Ομέρ και τον Σουλτάνο Βαγιαζήτ Β' (1481-1512), όπου γίνεται λόγος για τη δωρεά του Βαγιαζήτ «*στο ζαβιγέ δερβίσηδων του Ομέρ στο πέρασμα του Πλαταμώννα, των εσόδων ενός χωριού Τουρκουλού ή Kastropalat*». Επομένως, η ανέγερση του τεκέ θα πρέπει να υπο-λογισθεί γύρω στο 1490, όπου θα διέμενε ο Χασάν Μπαμπά ως το 1506¹⁸. Το παρακείμενο ομώνυμο χωριό αναφέρεται στο κατάστιχο T.D. 105, s.650, του 1521 με 35 μουσουλμάνους κατοίκους. Η οικιστική οργάνωση της περιοχής είχε αρχίσει ωστόσο σύμφωνα με τη φορολο-γική καταγραφή του 1454/1455 (MM 10) και φαίνεται ότι ακολουθείται η πάγια οθωμανική

16. Βακαλόπουλος 1972, 73.

17. *Το Ιερό Κοράνιο* 2002, 789-790.

18. Kiel 1996, 140-142. Γουλούλης 2003, 115-116.

πρακτική εσωτερικού εποικισμού με τη συγκέντρωση από έναν «ακρίτα» διοικητή οικογενειών ακτημόνων χωρικών (yazılısüz) και εποικιστών.

Η ίδρυση του τεκέ σχετίζεται με την διάδοση του μπεκτασιδικού κινήματος στο χώρο της Βαλκανικής και τον εποικισμό της θεσσαλικής περιφέρειας από κατοίκους της Ανατολίας και το κείμενο του Κορανίου αποτελεί μια σαφή παραίνεση για τους ακρίτες Οθωμανούς εποικιστές της περιοχής. Είναι γνωστό στο εσωτερικό της Ανατολής αρκετοί περιπλανώμενοι δερβίσηδες έγιναν οικιστές σε ακατοίκητες ή μεθοριακές περιοχές προσελκύνοντας γύρω τους διάφορους εποίκους, λαμβάνοντας μέρος σε πολεμικές επιχειρήσεις με αντάλλαγμα τη παραχώρηση γαιών και προνομίων. Ο συγκρητιστικός χαρακτήρας του μπεκτασιμίου και η διατήρηση αρκετών ετερόδοξων πρακτικών επιτυγχάνοντας την αφομοίωση και ενσωμάτωση των ετερόθρησκων αγροτικών πληθυσμών.¹⁹

Η λειτουργία του μπεκτασιδικού τεκέ σε ένα κομβικό σημείο του οδικού δικτύου σχετίζεται τόσο με τη προσπάθεια δημιουργίας αυτόνομων παραγωγικών μονάδων στην ύπαιθρο, όσο και έλεγχου της κίνησης των αγαθών λειτουργώντας ως σταθμός στην κεντρική οδό Κίτρους – Πλαταμώνα - Λάρισας μέχρι Φάρσαλα, όπου ο Ömer είχε ιδρύσει ανάλογα ιδρύματα. Η χωρική διασπορά των μπεκτασιδικών τεκέδων, σχετίζεται με την οργάνωση του οδικού δικτύου και εξελίχθηκαν σε παρόδιους οικισμούς. Ο τεκές των μπεκτασιδών του Χασάν Μπαμπά είναι πιθανόν να σχετίζεται αυτή τη περίοδο με τον έλεγχο στην εισαγωγή και εμπορία αλατιού στη θεσσαλική ενδοχώρα από τις αλυκές του Κίτρους, όπου αναφέρεται επίσης μπεκτασιδικός τεκές, όπως και στο Παληόρεμα του Πλαταμώνα. Στο *Αφιερωτήριο* του Τουρχάν Βέη (στ. 139) αναφέρεται η ύπαρξη ενός αλατοπωλείου στην αγορά της Λάρισας, την ίδια εποχή που αναφέρονται και οι ιδιοκτησίες του βακουφιού στον οικισμό του Χασάν Μπαμπά. Επίσης, υπήρχε για την αγορά των Τρικάλων ειδική αγορανομική διάταξη σχετικά με τον εισπραττόμενο φόρο από τις διαθέσιμες ποσότητες αλατιού.²⁰ Αυτά τα στοιχεία καταδεικνύουν τη σημασία που επεδείκνυε η διοίκηση στον έλεγχο και τη διακίνηση του αλατιού στις θεσσαλικές πόλεις. Είναι γνωστό, εξάλλου, ότι επί αιώνες το τάγμα των Μπεκτασί ήλεγχε τα παραγωγικότερα και πλέον προσοδοφόρα ορυχεία αλατιού στην οθωμανική αυτοκρατορία και πιθανόν είναι δυνατός ένας συσχετισμός ανάμεσα στους δερβίσηδες μπεκτασιδές του τεκέ του Χασάν Μπαμπά με τέτοιου είδους δραστηριότητες.

19. Για το κίνημα των Bektasi, βλ. γενικά.Nicholson 1978. Smith 1993 και για τον ελλαδικό χώρο, Μιρμίρογλου 1940. Ζεγκίνης 1988. Ζεγκίνης 1991.

20. Alexander 1985, 237

SUMMARY

THESSALY DURING THE OTTOMAN ERA. THE ORGANIZATION OF SPACE AS MİRRORED IN EPIGRAPHICAL DATA

Gregory Stournaras

This paper presents and discusses three inscriptions from the Bayrakli mosque and the Ömer Bey's mosque, both in Larissa, and from the Bektaşî tekke of Hasan Baba in Tempi valley; the inscriptions will be annotated with information contained to ottomanic written sources (vakifnames of the Turahanids' family, tahrirs, etc.).

The inscription in the mosque Bayrakli refers to a "Şah Yusuf" who is perhaps the same person that is mentioned in the Omer Bey's Vakifnames I: 45-50 (undated ca. 1474) and II:41-43, 437-438 (1484).

The inscription in the Ömer Bey's mosque (d. 1474) deals with the general building program of the Turahanids' family in the city of Larissa, as well as in Trikala.

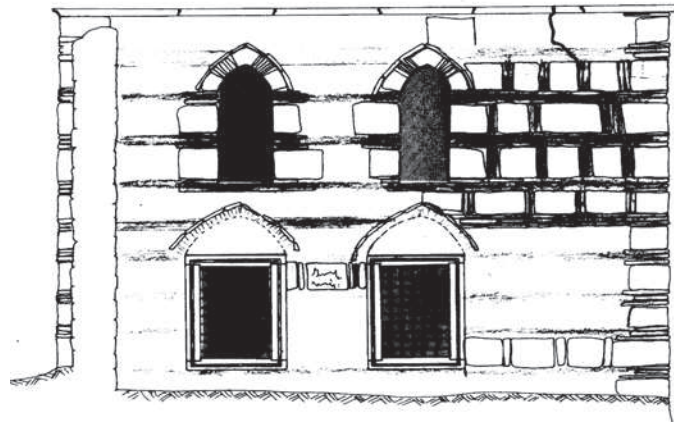
The tekke of Hasan Baba in Tempi valley contains an inscription with a verse from the Quran (48th sūrah, Al-Fath (Victory, Conquest)). The meaning of this verse is connected with the presence of the Bektaşî movement in Thessaly and its role in the colonization in the rural areas. This tekke was situated in the centre of a considerable road network from Kitros and Platamon to Larissa and Farsala, among other bektasi tekkes, had a charitable character and it also controlled the traffic of goods and salt.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexander J., 1985. *Toward a history of post-Byzantine Greece: the Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500 – circa 1600*, Athens, 92-137, 268-303.
- Αρβανιτόπουλος Α.Σ., 1910. Θεσσαλικά επιγραφαί, *ΑΕ*, 331-382.
- Ayverdi E. H., 1982. *Avrupada Osmanli Mimârî Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan Arnavudluk*, IV İstanbul, 4-60.
- Βακαλόπουλος Απ., 1972. *Τα κάστρα του Πλαταμώννα και της Ωριάς Τεμπών και ο τεκές του Χασάν Μπαμπά*, Θεσσαλονίκη.
- Beldiceanu N. – Nasturel P., 1991. Η Θεσσαλία στην περίοδο 1454/5 – 1506, *ΘεσΗμ* 19, 97-135.
- Γουλούλης Στ., 2003. *Τα αφιερωτήρια των Τουραχανιδών (Η ελληνική μετάφραση)*, Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομού Λάρισας 2, Λάρισα.
- Ζεγκίνης Ε., 1988. *Ο Μπεκτασισμός στη Δυτική Θράκη, Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στο ελλαδικό χώρο. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου*, Θεσσαλονίκη.
- Ζεγκίνης Ε., 1991. Εορτολόγιο και αγιολατρεία των Μπεκτασήδων της Δυτικής Θράκης,

- στο Πρακτικά ΣΤ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου, Θεσσαλονίκη, 77-94.
- Καρύδης Δ., 1993. Χωρογραφία Νεωτερική ή λόγος για την συγκρότηση και εξέλιξη των ελληνικών πόλεων από τον 15^ο στον 19^ο αι. με βάση αδημοσίευτες οθωμανικές και ευρωπαϊκές αρχειακές πηγές, Αθήνα.
- Kiel M., 1996. Das türkische Thessalien. Etabliertes Geschichtsbild versus osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands, στο Lauer P. - Schreiner P. (επιμ.), *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa-Kommission, 28-31 Oktober 1992*, Göttingen, 109-116.
- Μιρμίρογλου Βλ., 1940. *Αι δερβίσαι*, Αθήνα.
- Nicholson R.A., 1978. *Studies in Islamic Mysticism*, Cambridge.
- Παλιούγκας Θ., 1997. Η Θεσσαλία στο Γεωγραφικό έργο του Χατζή Κάλφα (1648), στο Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών. Η Λάρισα και η περιοχή της από την αρχαιότητα έως σήμερα, Λάρισα, 8-9 Απριλίου 1995, 129-144.
- Παλιούγκας Θ., 2001. *Η Θεσσαλία στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί (1668). Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια*. Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας, Λάρισα.
- Σδρόλια Στ., 1995. *ΑΔ* 50, 395.
- Smith M.M., 1993. *Studies in Early Mysticism in the Near and Middle East*, London.
- Στουρνάρας Γρ., 2005. Η πολεοδομική οργάνωση στην πόλη των Τρικάλων κατά την πρώτη οθωμανική περίοδο (15^{ος} – 16^{ος} αι.). Όψεις του αστικού τοπίου, στο *Το Ιερό Κοράνιο, Αραβικό κείμενο – Ελληνική μετάφραση*, Αθήνα 2002.

Εικ. 1. Σχεδιαστική απόδοση του ανατολικού τοίχου του τζαμιού Bayrakli (ΑΔ, 50, 1995, 395).

Εικ. 2. Η επιγραφή στο τζαμί Bayrakli. (Παλιούγκας 1996, 280, εικ. 33).

Εικ. 3. Σχεδιαστική απόδοση της επιγραφής στο τζαμί Bayrakli. (σχεδ. Κ. Στουρνάρας).

Εικ. 4. Η επιγραφή στον τεκέ του Χασάν Μπαμπά (σχεδ. Κ. Στουρνάρας).

Εικ. 5. Η επιγραφή στον τεκέ του Χασάν Μπαμπά (σχεδ. Κ. Στουρνάρας).

L'ORIGINE DE L'OR DE LA TOMBE MYCÉNIENNE DE KASANAKI

*Maria Filomena Guerra, Stephan Röhrs, Joseph Salomon,
Philippe Walter, Vassiliki Adrimi-Sismani*

INTRODUCTION

Lors de la fouille archéologique, coordonnée par V. Adrimi-Sismani, de la tombe à tholos de l'époque mycénienne trouvée sur le site de Kasanaki (Volos, Grèce)¹, ont été découverts des objets en or, notamment des perles de collier et des feuilles. Cette tombe date de la période HR IIIA2 (2e moitié du 14e siècle av. J-C) et s'insère dans un ensemble de sites mycéniens et de tombes à tholos qui constituaient le centre légendaire d'Iolkos². C'est grâce à ce contexte archéologique qu'il est possible de supposer que les objets d'orfèvrerie trouvés dans la tombe à tholos ont été fabriqués sur cette région. Le site de Kasanaki se trouve aux pieds du Mont Pélion, dans une région sous l'influence de l'ancienne ville d'Iolkos, cité mythique de Jason et de la fameuse expédition des Argonautes, consacrée à la recherche de la Toison d'Or jusqu'en Colchide. Les vestiges trouvés sur la région d'Iolkos suggèrent que cette cité devrait être en mer Egée un carrefour pour les échanges commerciaux à destination de la mer Noire. Or la Colchide, située en Géorgie actuelle, sur les rives de la mer Noire, est une région riche en or. Le célèbre mythe de la Toison d'Or pourrait alors faire référence aux peaux de mouton utilisées dans l'orpaillage d'or alluvionnaire.

Un ensemble d'objets en or provenant de la tombe à tholos de Kasanaki, constitué de quinze feuilles, de deux disques et d'une perle de collier, a été analysé, d'une façon totalement non-invasive au moyen de techniques de faisceaux d'ions, au Centre de Recherche et de Restauration des Musées de France (C2RMF), dans le cadre du programme d'accès transnational de l'accélérateur de particules AGLAE du C2RMF, par le programme européen EU-ARTECH. Le but de ce travail est d'aborder l'origine de l'or utilisé pour la fabrication des objets. La mesure des éléments traces caractéristiques de l'or permet d'avancer des hypothèses sur le type de gisement utilisé. La question de l'éventuel rapport avec les gisements d'or exploités à l'époque mycénienne dans la région de la mer Noire ne pourra être abordée que par comparaison avec la composition élémentaire d'objets provenant de Colchide et datant de la même période. En parallèle, l'examen de ces objets par différentes méthodes nous a permis d'avancer des hypothèses sur les techniques utilisées à l'époque mycénienne pour la fabrication de feuilles d'or et de perles de collier.

---

1. Adrimi-Sismani 2004-2005a.

2. Αδρύμη-Σισιάνη 2000 ; Αδρύμη-Σισιάνη 2002 ; Adrimi-Sismani 2004-2005b ; Adrimi-Sismani 2007.

LES GISEMENTS D'OR ALLUVIONNAIRE ET L'ANALYSE D'ORFÈVREURIE

L'or se trouve soit en gisement primaire soit en gisement secondaire, ces derniers se forment par l'intermédiaire de phénomènes naturels – tels l'érosion de gisements primaires – et peuvent être de type alluvionnaire³. Ce sont ces gisements secondaires ainsi que le quartz aurifère (dont les veines d'or sont visibles à l'œil nu) qui ont en général été exploités dans l'Antiquité pour fabriquer les objets d'orfèvrerie. Les gisements alluvionnaires peuvent être exploités par simple travail à la battée, avec de l'eau. Une simple peau de mouton dans un courant d'eau est suffisante pour retenir et récolter les paillettes d'or. Dans ces paillettes l'or est associé à l'argent et au cuivre⁴. Selon le type de gisement primaire à l'origine, l'or alluvionnaire peut être associé soit aux métaux qui se trouvent dans les inclusions soit aux métaux alluvionnaires comme l'étain, le platine, le mercure, etc.⁵.

Grâce à sa malléabilité et ductilité, l'or natif est utilisé dès le 5e millénaire⁶. C'est bien plus tard que l'or est isolé, par affinage, des autres éléments qui lui sont associés⁷. Les procédés métallurgiques subis par l'or tendent à éliminer un large nombre d'éléments traces caractéristiques de la source géologique exploitée. Néanmoins, certains éléments restent dans le métal et permettent de déterminer, sinon leur provenance, leur origine ou encore les changements d'approvisionnement des ateliers de fabrication d'orfèvrerie et de monnaie⁸.

La détermination des teneurs en éléments traces dans les alliages d'or requiert l'utilisation de techniques spécifiques et des instruments parfois lourds⁹. Les deux plus grandes difficultés liées aux études de provenance et de circulation d'or dans le passé concernent l'absence de référence géochimique pour les gisements antiques – dont la localisation est très souvent ignorée – et le fait que l'or est toujours refondu et réutilisé.

Dans ce travail l'analyse des alliages d'or se fait à l'accélérateur AGLAE du C2RMF, au moyen de trois techniques de faisceaux d'ions spécialement développées à cette fin, et qui utilisent un faisceau de protons de 3 MeV extrait à l'air¹⁰. La technique PIXE utilise deux détecteurs de Si(Li), un dédié à la détection des éléments majeurs et l'autre, avec un filtre sélectif de 75 µm de cuivre, dédié à la mesure des éléments-traces. L'utilisation simultanée des techniques PIXE et PIGE permet de s'affranchir des éventuelles hétérogénéités de la surface des objets. Le seul élément caractéristique de l'or alluvionnaire, dont la mesure à l'état de trace pose problème par PIXE, est le platine. Pour pallier ce problème nous avons mis en œuvre la technique PIXE-XRF avec une cible primaire d'arsenic¹¹.

La description des techniques de fabrication d'un objet d'orfèvrerie suppose la compréhension des différentes étapes de sa fabrication, dans un ou plusieurs ateliers, dès la production de

---

3. Morteani 1995 ; Herrington *et al.* 1999 ; Minter 1993.

4. L'argent peut dépasser une teneur de 40 % mais le cuivre se situe à environ 1-2 % Antweiler – Sutton 1970 ; Raub 1995 ; Chapman *et al.* 2002.

5. Dube 2006 ; Herrington *et al.* 1999 ; Chapman *et al.* 2002.

6. Eluère – Raub 1991.

7. Craddock *et al.* 1998 ; Craddock 2000 et Craddock *et al.* 2005.

8. Guerra 2005 ; Guerra – Roux 2002 ; Gondonneau – Guerra 2002.

9. Gondonneau – Guerra 1999 ; Guerra 2000 ; Guerra 2004 ; Guerra *et al.* 2005.

10. PIXE de « particle induced X-ray emission », PIGE de « particle induced gamma-ray emission » et la technique PIXE-XRF de « particle induced X-ray fluorescence ».

11. Guerra – Calligaro 2004 ; Guerra 2005 ; Guerra *et al.* 2005.

l'alliage jusqu'à l'objet fini¹². L'association des techniques d'analyse élémentaire aux techniques d'examen ouvre une voie vers la compréhension de l'objet comme un tout et permet ainsi d'avancer des hypothèses sur les techniques de fabrication d'un objet mais aussi sur la provenance de la matière première. L'imagerie sous loupe binoculaire permet d'observer certains détails de fabrication des objets (grossissement d'environ cent fois). La radiographie à rayons X permet d'obtenir des informations concernant les montages des différents éléments constituant l'objet et d'observer des mises en forme atténuées par d'autres phénomènes de surface. La microscope électronique à balayage (MEB) fournit des informations sur la morphologie de la surface de l'objet, grâce à une image d'électrons avec un grossissement qui peut atteindre quelques dizaines de milliers de fois. Le MEB peut être associé à un système de fluorescence X par dispersion en énergie (MEB-EDS), qui permet de déterminer la composition élémentaire d'un détail.

LA FABRICATION DES FEUILLES ET DES DISQUES D'OR

Parmi les quinze feuilles d'or de l'ensemble étudié, se détache ME6 par sa forme en « S » et sa plus forte épaisseur. La radiographie à rayons X de la figure 1a montre l'aspect du motif de décoration en forme de vague et les orifices certainement utilisés pour l'assemblage de la feuille à un support, peut-être textile.

L'observation sous loupe binoculaire (**fig. 1b**) montre les détails des vagues réalisées sur la feuille, ainsi qu'un des orifices utilisés pour l'assemblage. Cet orifice est effectué de l'envers vers le droit de la feuille. Leur observation au microscope électronique à balayage (MEB) met en évidence le manque de finition après perforation, sans que le débordement soit enlevé (**fig. 2**). Par ailleurs, les orifices ne semblent pas porter d'indices d'utilisation. L'usure par frottement, venant du passage d'un fil textile, par exemple, est absente. Ceci indiquerait qu'il ne s'agit que des feuilles de décoration, employées à des fins funéraires.

Les bordures de la feuille ME6 présentent encore quelques indices du découpage au scalpel de la feuille, pour lui donner sa forme en « S ». Ceci confirme l'absence d'indices d'usure. La décoration en vagues de la surface semble avoir été obtenue à froid sur une matrice.

Certaines feuilles d'or, telles ME248, présentent des régions rougeâtres (**fig. 3**). Leur analyse qualitative au MEB-EDS décèle une contamination en oxyde de fer à la surface des feuilles d'or, qui peut correspondre à un dépôt, provoqué par contact avec un objet fabriqué dans ce métal et se trouvant proche de la feuille pendant l'enfouissement.

La très faible épaisseur de la plus grande partie de ces feuilles d'or les rend fragiles. Nous pouvons ainsi observer de nombreuses déchirures mais aussi beaucoup d'indices de froissure. La radiographie à rayons X permet de mettre en évidence la présence de motifs de décoration, malgré les plissements (**fig. 4**) en forme de vague, obtenues certainement par pression à froid sur une matrice. Ces motifs sont similaires à ceux de la feuille ME6. Celle-ci, plus épaisse, a gardé sa décoration visible.

Les deux disques d'or ME203 et ME238 sont fabriqués par découpage, pli et perforation de feuilles d'or. Les orifices ont certainement été réalisés pour permettre son assemblage à un

---

12. Armbruster – Guerra 2003 ; Guerra – Calligaro 2003.

substrat, peut-être textile, et ne présentent pas de finition (**fig. 5**). Le perçage est fait de l'envers vers le droit. Par ailleurs, aucun signe d'usure n'a été observé. Les extrémités du disque montrent des signes de martelage et une finition peu soignée. Néanmoins, les défauts n'étaient certainement pas visibles après l'application des disques sur le substrat.

LA FABRICATION DES PERLES D'OR DE COLLIER

Une seule perle de collier a été étudiée : ME295. Il s'agit de deux feuilles d'or emboîtées, celle du droit est décorée, à partir d'une matrice gravée. Sur le haut de la perle, le découpage et pliage de la feuille est clairement visible (**fig. 6**). Aucun signe de soudure n'est observé. Si dans les autres régions de la perle c'est la plaque du droit (avec les motifs) qui se plie pour former les côtés, dans cette région précise, et peut-être pour consolider le montage, la plaque du revers se plie sur la plaque du droit.

Les deux orifices d'assemblage sont faits de l'extérieur vers l'intérieur. L'observation de cette région de la perle au MEB (**fig. 7**) montre que les feuilles s'emboîtent sans que des signes de soudure soient visibles et leur rebord sont légèrement pliés et éclatés par le pliage. Parfois des légers défauts de découpage de la feuille d'or sont aussi visibles.

Les images de la **figure 8** montrent aussi la région inférieure de la perle. Nous retrouvons à nouveau la plaque du droit (avec les motifs) qui se plie pour former les côtés. La plaque du revers débord légèrement sur la plaque du droit. Deux autres orifices d'assemblage sont visibles dans cette région. Un de ces orifices est réalisé par perforation, de l'extérieur vers l'intérieur, alors que l'autre est réalisé de l'intérieur vers l'extérieur.

Vu de côté, la perle présente des régions de léger pli de la feuille d'or. La figure 8 montre une image obtenue sous loupe binoculaire de la région de superposition des deux plaques et de pliage de la feuille à motifs pour former l'arrondi sur la pointe de la partie en forme de « V ».

ANALYSE ÉLÉMENTAIRE

L'analyse de la composition élémentaire est réalisée à l'accélérateur AGLAE du C2RMF par PIXE, PIGE et PIXE-XRF. Chacun des dix-huit objets a été analysé sur deux régions différentes. Les concentrations observées pour le fer sont très variables, entre 0,1 % et 1 %. Cette variabilité est due à une contamination de surface mise en évidence sur la figure 3.

Le **tableau 1** présente la composition moyenne des objets analysés. Pour les trois éléments majeurs l'écart type est en général inférieur à 1%,

Sur le graphique ternaire de la **figure 9** nous pouvons constater qu'environ deux tiers de ces objets présentent des alliages très proches, dont la moyenne est de : $75,5 \pm 0,8\%$ Au, $22,5 \pm 0,8\%$ Ag et $1,5 \pm 0,2\%$ Cu. Se détachent de ce groupe chimique les feuilles d'or ME249 et ME148, le disque ME203 et la perle ME295, par une légère augmentation des teneurs en cuivre et en argent, dont les concentrations s'élèvent en moyenne à, respectivement, 3% et 25%. Les feuilles ME43 et ME51 ont des concentrations en argent plus basses que la concentration moyenne, avec respectivement 12% et 19%. Le disque ME328 se détache franchement de l'ensemble des objets analysés par la qualité inférieure de son alliage, avec plus de 31% d'argent et

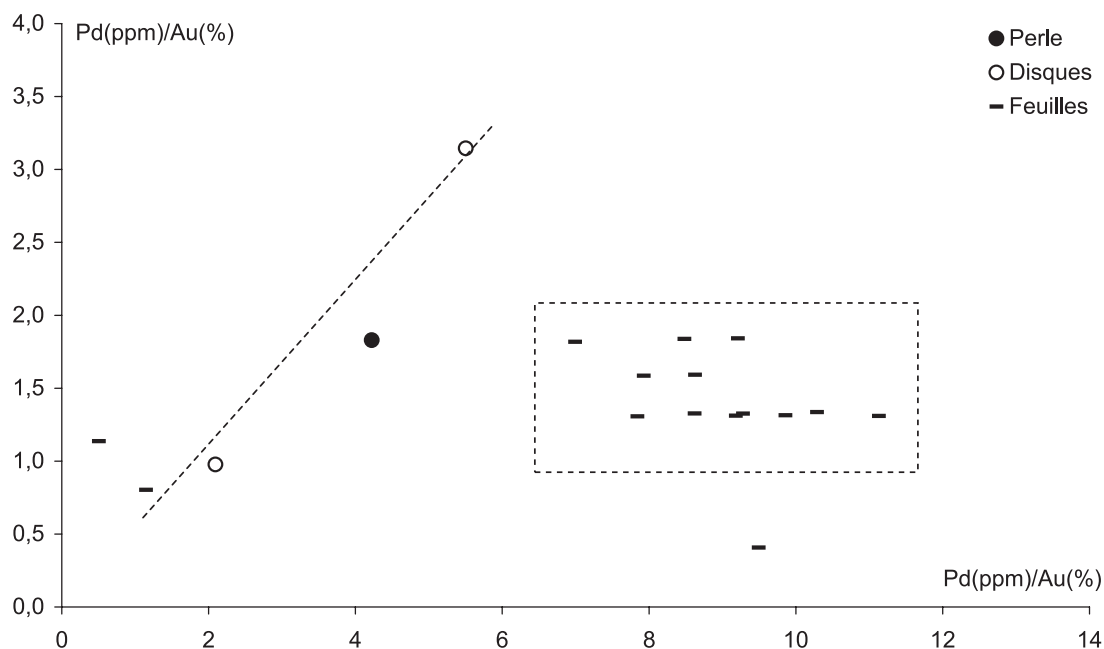

Tableau 1. Composition des objets analysés par PIXE.

plus de 4% de cuivre (alliage fabriqué ou exploitation d'un gisement particulier¹³). La composition élémentaire obtenue pour la grande majorité des objets présente des teneurs en argent et en cuivre qui sont typiques des valeurs attendues pour un or de type alluvionnaire.

Nous avons pu déceler dans certains des objets d'or étudiés la présence de faibles teneurs en ruthénium, qui se situent entre 25 et 65 ppm. Plus discriminatoires, le palladium, l'étain et l'antimoine, sont observés presque systématiquement dans les alliages (tableau 1). Si l'on exclue les fortes teneurs en palladium mesurées pour ME249 et ME328 et son absence pour ME281, cet élément présente une concentration qui est toujours proche de 100 ppm. Pour l'antimoine nous observons aussi une concentration qui est en général proche de 50 ppm, mais pouvant parfois atteindre 75 ppm et même 100 ppm. Remarquons néanmoins qu'une des régions analysées de la feuille ME249 se détache par des valeurs très élevées en éléments traces. Nous n'avons trouvé aucune explication à ce phénomène.

C'est l'étain qui semble confirmer l'utilisation d'or alluvionnaire pour la fabrication des objets de la tombe à tholos de Kananaki. En effet, l'or alluvionnaire se caractérise par la présence d'étain et de platine en quantités variables, lors de leur présence dans la région géologique considérée. Les fortes teneurs en étain, en général entre 500 et 850 ppm, mesurées pour les objets étudiés semblent montrer l'utilisation d'un or alluvionnaire peu affiné. Ces concentrations sont statistiquement homogènes dans les objets. Remarquons cependant que le disque ME203 et les feuilles ME43 et ME51 présentent de très faibles teneurs en étain. Ceci peut correspondre

13. Voir Ogden 1993.

à l'utilisation d'un autre type d'or ou d'un autre gisement alluvionnaire. Remarquons les faibles teneurs des autres éléments traces dans les alliages constitutifs de ces mêmes objets.

Le graphique de la **figure 10** représente les teneurs en palladium et en étain de chacun des objets, normalisées aux concentrations en or. Ce graphique montre clairement que plus de la moitié des objets se trouvent dans un groupe dont les rapports Sn(en ppm)/Au(en %) et Pd(en ppm)/Au(en %) sont en moyenne de, respectivement, 9 et 1,5. Les autres points semblent s'aligner sur une droite. Le groupe de points se situant sur la droite de la figure 10, c'est-à-dire les objets présentant une corrélation entre l'étain et le palladium, semblent correspondre à un « autre or ». Nous trouvons dans ce cas la perle ME295, les disques ME203 et ME328 ainsi que les feuilles ME43 et ME249. Nous ne pouvons pas affirmer qu'il s'agit de l'exploitation d'un autre type d'or ou d'un autre gisement alluvionnaire. Cette différence peut encore venir des procédés d'affinage utilisés pour le traitement d'un même or¹⁴, déjà habituels à cette époque¹⁵, et peut être due au travail de deux ateliers, à une séparation temporelle, à l'obtention d'alliages à des fins distinctes, etc.

Malgré la petite taille et la faible épaisseur de la plus grande partie des objets étudiés, nous avons cherché à identifier la présence de platine dans les alliages. Pour cela nous avons analysé par PIXE-XRF 6 objets : la perle ME295, le disque ME203 et les feuilles ME6, ME43, ME51 et ME241. Les résultats ainsi obtenus montrent l'existence de deux « ors » différents. Le premier or, caractérisé par une faible teneur de platine, inférieure à 50 ppm, a été utilisé pour fabriquer ME43. Le deuxième or, caractérisé par environ 200 à 500 ppm de platine, est utilisé pour fabriquer les autres objets analysés. Remarquons que ME43 a de faibles teneurs en autres éléments traces, tout comme ME51, mais ce dernier se trouve dans le cas du deuxième or, par la présence de fortes teneurs en platine. Si les mesures par PIXE-XRF ne permettent pas de confirmer la séparation en deux groupes suggérée par l'analyse des autres éléments traces présents dans les alliages d'or (**fig. 10**), elles montrent clairement l'utilisation pour tous les objets étudiés d'un or de gisement secondaire. Cet élément permet ainsi de conforter l'hypothèse d'utilisation d'or alluvionnaire pour fabriquer les objets trouvés dans la tombe à tholos de Kasanaki.

CONCLUSION

Grâce à l'assemblage de méthodes d'examen et d'analyse élémentaire non-invasives, nous avons pu mettre en évidence, pour l'ensemble des dix-huit objets étudiés lors de ce travail, les techniques de fabrication utilisées dans leur manufacture ainsi que l'origine de l'or exploité pour produire les alliages. La radiographie à rayons X des feuilles d'or et leur observation sous loupe binoculaire montre la présence de motifs en forme de vague, même pour les feuilles très fines avec des plis. Nous avons suggéré que ces motifs aient été obtenus à froid sur une matrice gravée. L'observation sous loupe binoculaire, par microscopie électronique à balayage et par radiographie à rayons X des disques et de la perle de collier nous a permis de montrer les différentes étapes de leur fabrication: découpe, perforation, pliage, montage. Par ailleurs, l'ab-

14. Voir Craddock 2000 et Craddock *et al.* 1998.

15. L'affinage de l'or débute assez rapidement. Selon J.-C. Forbes 1971 et Ogden 1993, les textes d'Ur III (2e moitié du 2e millénaire) font déjà référence à la perte de poids pendant la fonte, ainsi que les textes égyptiens des 19e et 20e dynasties (14e siècle av. J.-C.).

sence de traces d'usure sur la surface des objets et dans les orifices réalisés à fin d'assemblage, nous conduit à suggérer qu'il s'agisse de feuilles d'or décoratives dont la finalité est simplement funéraire.

L'analyse élémentaire des objets par des techniques de faisceaux d'ions à AGLAE montre que la grande majorité est fabriquée avec un alliage dont la composition moyenne se situe à 75,5% Au, 22,5 % Ag et 1,5 % Cu. Seul le disque ME328 possède une concentration en cuivre qui peut correspondre à un alliage fabriqué. Tous les autres objets présentent des compositions qui se situent dans les valeurs attendues pour des ors de type alluvionnaire. L'analyse des éléments traces présents dans les alliages a mis en évidence les fortes teneurs en étain, en général caractéristiques de l'exploitation d'un gisement alluvionnaire. Les valeurs en étain et palladium mesurées pour la totalité des objets étudiés pour ce travail, suggèrent l'existence de deux ors, dont un est caractérisé par des rapports précis d'étain et de palladium et l'autre par une corrélation de ces deux éléments. L'analyse du platine pour un petit nombre d'objets confirme, par sa présence, l'utilisation d'un or alluvionnaire et, par les teneurs estimées, l'existence de deux ors. Nous ne pouvons pas affirmer être en présence de l'exploitation de gisements différents, ou de l'application pour un même or de procédés différents d'affinage. Si ces objets ont été fabriqués à partir d'un or d'origine alluvionnaire, nous ne pouvons pas suggérer sa provenance, car aucune référence géochimique n'est connue ni pour cette région ni pour les régions minière de Colchide, dans l'actuelle Georgie.

SUMMARY

THE ORIGIN OF THE GOLD FROM THE MYCENAEAN TOMB OF KASANAKI

*Maria Filomena Guerra, Stephan Röhrs, Joseph Salomon,
Philippe Walter, Vassiliki Adrimi-Sismani*

Among the jewellery items found at the Mycenaean tholos tomb of Kazanaki (Volos, Greece), a set of fifteen gold foils, two gold discs and one gold necklace bead were analysed at the C2RMF. The elemental composition of the objects was obtained by carrying out ion beam non-invasive analysis. The presence in the gold alloys of high amounts of trace elements characteristic of the gold origin, suggested the use of alluvial gold to fabricate these items. The examination of this set of jewellery items under the optical and scanning electron microscopes, as well as by X-ray radiography, allowed the formulation of several hypothesis on the manufacture techniques of the gold foils and of the necklace bead.

BIBLIOGRAPHY

- Adrimi-Sismani V., 2004-2005a., *AR*, 59-61.
- Adrimi-Sismani V., 2004-2005b. Le palais de Iolkos et sa destruction, *BCH* 128-129, 1-54.
- Adrimi-Sismani V. 2007, Mycenaean northern borders revisited: new evidence from Thessaly, dans Galaty M. – Parkinson W.A. (éds.), *Rethinking Mycenaean Palaces II*, Los Angeles, 159-177.
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2000. *Το Διμήνι στην Εποχή του Χαλκού*, Βόλος, (αδ. διδ. διατριβή).
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2002. Αρχαία Ιωλκός. Μια πρώτη προσέγγιση, dans *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» Βόλος 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 94-107.
- Antweiler J.C. – Sutton A.L., 1970. Spectrochemical analyses of native gold samples, *U.S.G.S. Report GD-70-00.3*, 1-28.
- Armbruster B. – Guerra M.F., 2003. L'or archéologique, une approche interdisciplinaire, *Technè* 18, 57-62.
- Chapman R. – Leake B. – Styles M., 2002. Micro chemical characterization of alluvial gold grains as an exploration tool, *Gold Bulletin* 35/2, 53-65.
- Craddock P., 2000. Historical survey of gold refining, dans Craddock P. – Ramage A. (éds.), *Kings Croesus' Gold: excavations at Sardis and the history of gold refining*, London, 27-71.
- Craddock P. – Cowell M.R. – Guerra M.F., 2005. Controlling the composition of gold and the invention of gold refining in Lydian Anatolia, *Der Anschnitt* 18, 67-77.
- Craddock P. – Meeks N. – Cowell M.R. – Middleton A. – Hook D. – Ramage A. – Geçkinli E., 1998. The refining of gold in the Classical World, dans Williams D. (éd.), *The Art of the Greek Goldsmith*, Londres, 111-121.

- Dube R.K., 2006. Interrelation between gold and tin: a historical perspective, *Gold Bulletin* 39/3, 103-113.
- Eluère C. – Raub C.J., 1991. New investigations on early gold foil manufacturing, *Archaeometry* 90, Berlin, 45-54.
- Forbes R.J., 1971. *Studies in ancient technology* IX, E, Leiden.
- Gondonneau A. – Guerra M.F., 1999. The analysis of gold by ICP-MS with an UV laser. Application to the study of the gold currency of the Muslim West Africa, *BAR-IS* 792, Oxford, 262-270.
- Gondonneau A. – Guerra M.F., 2002. The circulation of precious metals in the Arabic Empire: the case of the Near and the Middle East, *Archaeometry* 44/4, 473-599.
- Guerra M.F., 2000. The study of the characterization and provenance of coins and other metalwork using XRF, PIXE and Activation Analysis, dans Creagh D.C.-Bradley D.A. (éds.), *Radiation in Art and Archaeometry*, Elsevier Science, 378-416.
- Guerra M.F., 2004. Fingerprinting ancient gold with proton beams of different energy, *Nuclear Instruments and Methods B* 226, 185-198.
- Guerra M.F., 2005. Trace elements fingerprinting using accelerators and ICP-MS: circulation of gold from the 6th century B.C. to the 12th century AD, in Van Grieken R. – Janssen K. (éds.), *Cultural heritage conservation and environmental impact assessment by non-destructive testing and micro-analysis*, London, 223-244.
- Guerra M.F. – Calligaro T., 2003. The analysis of gold: manufacture technologies and provenance of the metal, *Measurement in Science and Technology* 14, 1527-1537.
- Guerra M.F. – Calligaro T., 2004. Gold traces to trace gold, *JArchSc* 31, 1199-1208.
- Guerra M.F. – Calligaro T. – Radtke M. – Reiche I. – Riesemeier H., 2005. Fingerprinting ancient gold by measuring Pt with spatially resolved high energy Sy-XRF, *Nuclear Instruments and Methods B* 204, 505-512.
- Guerra M.F. – Roux C., 2002. L'or de la Péninsule Ibérique de l'Invasion à la Reconquista, *Revue d'Archéométrie* 26, 219-232.
- Herrington R. – Stanley C. – Symes R., 1999. *Gold*, London.
- Minter W.E.L., 1993. Ancient placer gold deposits, dans Foster R.P. (éd.), *Gold metallogeny and exploration*, London, 283-308.
- Morteani G., 1995. Mineral economics mineralogy, geochemistry and structure of gold deposits, dans Morteani G. – Northover P. (éds.), *Prehistoric gold in Europe: mines, metallurgy and manufacture*, London, 97-113.
- Ogden J., 1993. Aesthetic and technical considerations regarding the colour and texture of ancient goldwork, dans La Niece S. – Craddock P.T. (éds.), *Metal plating and patination: cultural, technical and historical developments*, London, 39-49.
- Raub C.J., 1995. The metallurgy of gold and silver in prehistoric times, dans Morteani G. – Northover P. (éds.), *Prehistoric gold in Europe: mines, metallurgy and manufacture*, London, 243-260.

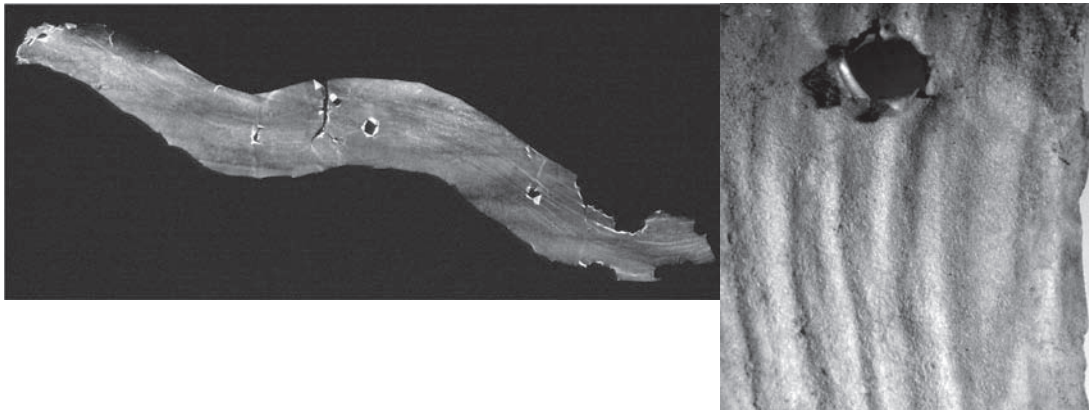

Fig. 1. (a) Radiographie à rayons X de la feuille ME6 © T. Borel C2RMF ; (b) Détail de la décoration de la feuille ME6 à la loupe binoculaire © D. Bagault C2RMF.

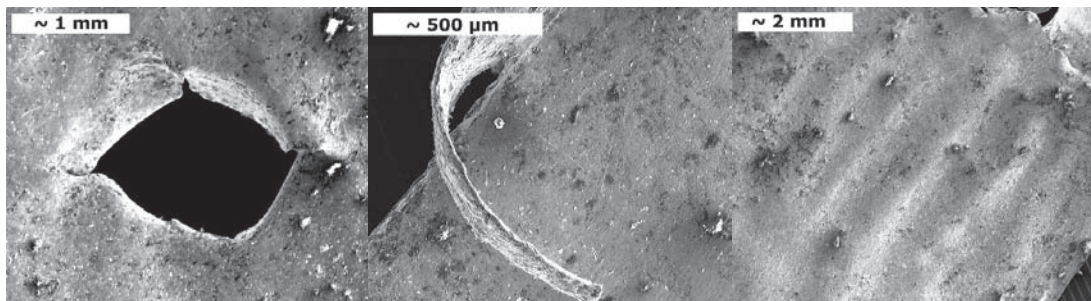

Fig. 2. Images au MEB de de la feuille ME6 : (a) orifice x37 ; (b) découpage de la feuille x100 ; (c) motifs en forme de vague x25. © M. F. Guerra C2RMF.

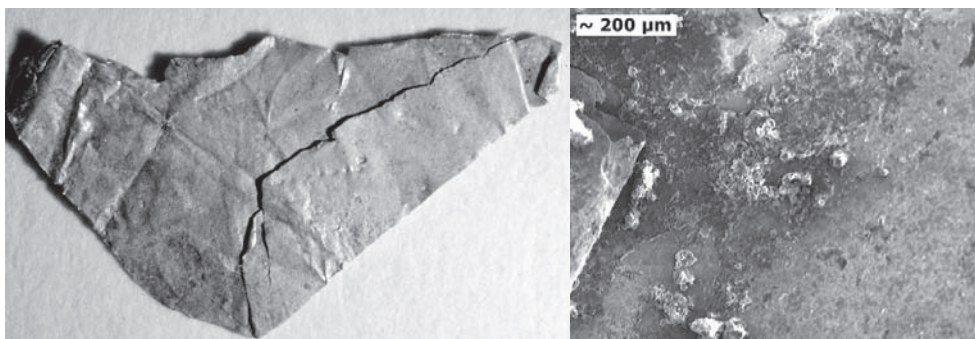

Fig. 3. La feuille ME248 : (a) photographie © D. Bagault C2RMF ; (b) image au MEB d'une région rougeâtre x130 (b) spectre à rayons X. © M. F. Guerra C2RMF.

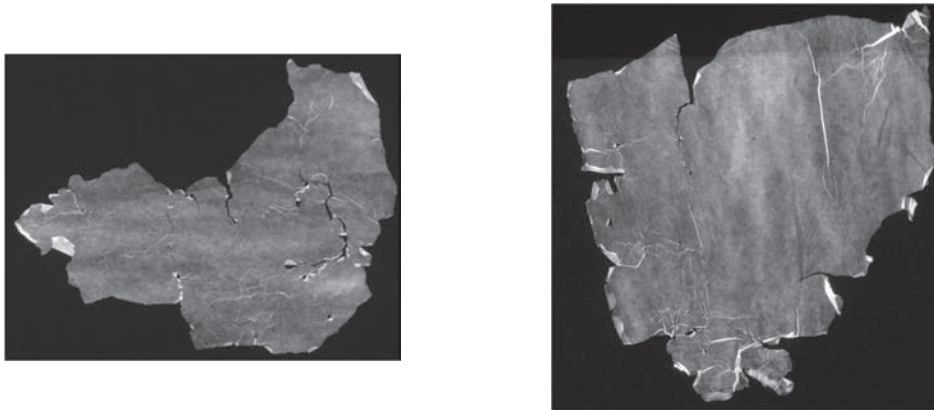

Fig. 4. Radiographies à rayons X de deux feuilles qui présentent des indices de décoration en vague non visible à l'œil nu. © T. Borel C2RMF.

Fig. 5. Images au MEB des disques : (a) orifice vu du droit x70 ; (b) bordure x230

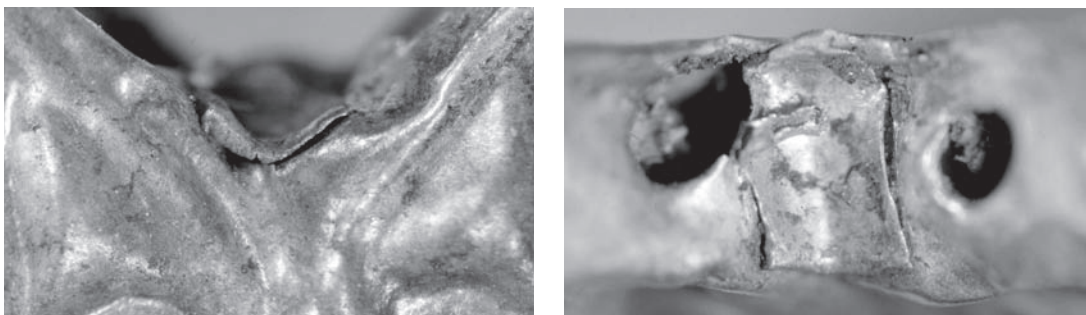

Fig. 6. Images à la loupe binoculaire la perle ME295 © D. Bagault C2RMF : (a) et (b) région en « V » ; (c) et (d) région inférieure

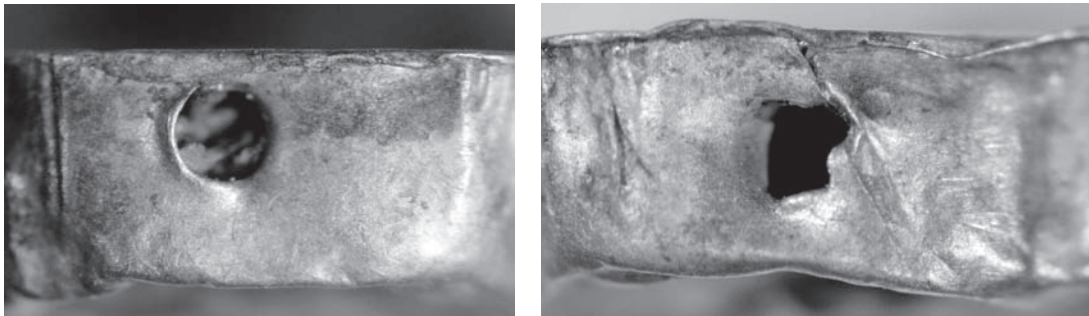

Fig. 7. Images au MEB de la région en forme de « V » de la perle ME295 : (a) x35 ; (b) x100 © M. F. Guerra C2RMF.

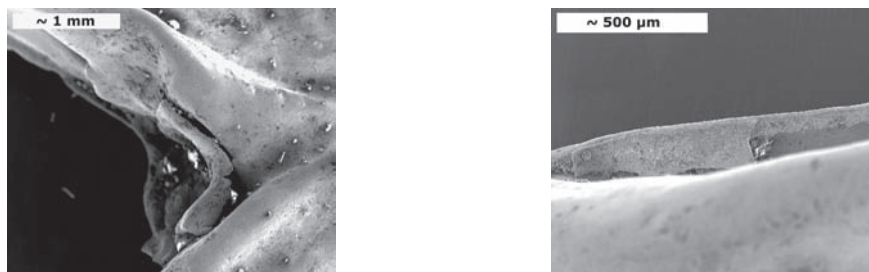

Fig. 8. L'extrémité du « V » de la perle ME295 : (a) image à la loupe binoculaire © D. Bagault C2RMF ; (b) au MEB x120 © M. F. Guerra C2RMF.

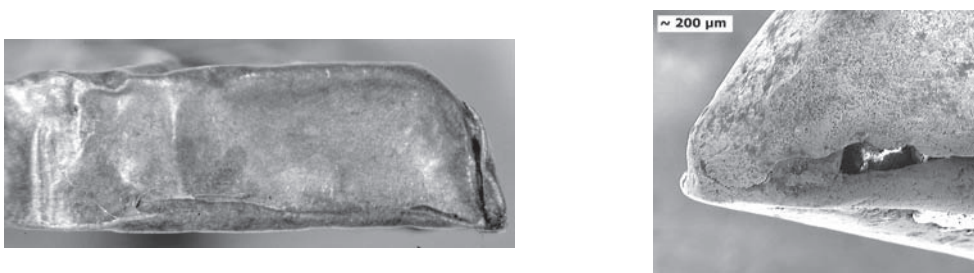

Fig. 9. Représentation de la composition des alliages analysés par PIXE-PIGE.

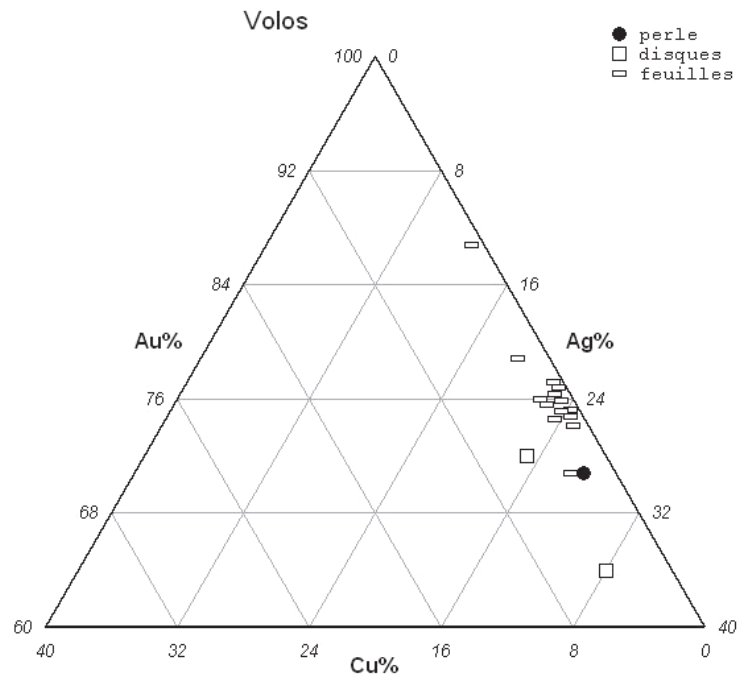

Fig. 10. Représentation des rapports Sn/Au et Pd/Au pour les objets étudiés.

L'ORIGINE DE L'OR DE LA TOMBE MYCÉNIENNE DE KASANAKI

	Au %	Ag %	Cu %	Pd ppm	Sn ppm	Sb ppm
Perle						
ME295	71,0	26,5	2,1	130	300	<30
Disques						
ME203	71,7	23,1	4,8	70	150	<30
ME328	63,6	31,4	4,3	200	70-350	<30
Feuilles						
ME6	75,7	21,2	2,0	120	600	50
ME14	76,1	21,7	1,4	100	750	50
ME15	75,4	22,8	1,4	120	650	50
ME43	87,1	12,0	0,6	70	100	25
ME51	79,2	19,0	1,5	90	40	<30
ME111	76,2	21,7	1,5	100	700	40
Me148	71,5	25,0	2,9	130	500	50
ME181	76,0	22,7	0,9	140	700	50
ME219	74,8	22,9	1,4	100	770	50
ME241	76,5	21,5	1,5	100	600	60
ME248	75,4	22,8	1,4	100	650	100
ME249	70,7	25,3	2,7	130-320	600	30-800
ME281	73,7	24,2	1,3	<30	700	50
ME395	76,4	21,5	1,5	100	850	50
ME475	75,4	22,8	1,4	100	700	75

Tableau 1. Composition des objets analysés par PIXE.

TWO MYCENEAN LEAD VESSELS: COMPOSITION AND MANUFACTURE

*Vassiliki Adrimi-Sismani, Thilo Rehren,
Eleni Asderaki-Tzoumerkioti*

PART ONE

The Mycenaean settlement of Dimini was founded at the end of the 15th c. B.C. and flourished in the 14th and 13th c. B.C., period of expansion of the Mycenaean civilization¹.

Eleven blocks of houses were excavated during the past twenty years, lined up to the central road. They had stone foundations and an upper-structure of mud bricks. Systematic excavations conducted during the last five years uncovered, in the centre of this settlement -where the central road also leads - a building complex of great importance, with two Megaron-type, parallel buildings, referred to as Megaron A and Megaron B, framed by wings of storage areas and workshops.

Megaron A consists of two wings of rooms divided by a long corridor, and is framed by three wings of smaller rooms, identified as storerooms. The south wing of storerooms consists of ten small rooms and a ramp that leads to the central complex. The rooms were used for the preparation and the storage of the food (rooms 4-5), as well as for small scale manufacture of craft items (rooms 9, 19, 18, 17). Apart from the pottery rubbers, 10 moulds and the necessary tools for the manufacture of jewellery were also uncovered, as well as a part of an inscribed in Linear B stone weight². South of the Megaron A, another wing of storerooms was uncovered, where the intact large lead vessel was found.

The second building complex, named Megaron B, consists also of two wings: one with a central building and a second one of storerooms. A large clay H-shaped altar was found in the central building indicating cult activities taking part in that area. Besides this area, there are two big rooms that do not communicate with the room where the “altar” is situated. On the north side of those rooms are situated a wing of storehouses, with a large quantity of domestic pottery.

The whole building complex was destroyed by intense fire. The extended and thick layer of destruction -which consists of carbonized wood, burnt mud bricks and burnt clay- revealed a large amount of pottery consisting of deep bowls, kraters, stirrup jars and piriform jars, alabasters, kylikes, cups, etc. A large collar necked jar decorated with three short legs and a painted

---

1. Adrimi-Sismani 2002; 2004-2005; 2005.

2. Adrimi-Sismani – Godart 2005.

wavy band was retrieved in room 3, broken into pieces due to the collapse of the wooden roof. It dates safely the destruction in the transitional phase LBA III B2 - early LBA III C³. In front of the door which leads to those storerooms, the second large lead vessel was found melted due to the severe fire, next to a large Aeginetan tripod cooking pot, broken and totally burnt. Both vessels give the impression that they were pulled over, towards the door, during the time of destruction in order to be taken away⁴ (**fig. 1**).

The discovery of the two lead vessels provided an opportunity for their detailed archaeometric study.

Vassiliki Adrimi-Sismani

PART TWO

Since the earliest beginnings of metallurgy, lead was widely used with many functions, from decorative items and small jewellery to utilitarian items such as weights and pot mends, sling shot, and net sinkers to architectural purposes in plumbing, roofing and joining stones, and as an indispensable component in the extractive metallurgy of silver, and in casting large bronze objects.

Containers made from lead are therefore only one of many uses of lead. Their manufacture, however, differs from that of most other lead objects, in that here the lead is not simply cast into shape or added to a metallurgical process.

In contrast, vessels made from lead are typically manufactured from sheet metal, often requiring joining techniques in addition to the production of the basic sheets. The use of lead metal sheet in Antiquity is well known for funerary uses such as coffins, especially during the Roman period. Storage vessels made from lead sheet are less common, although a number of them are known, especially in Mycenaean contexts.

Vessel A was found in situ in a storage area next to workshops, which contained moulds, lumps of pumice possibly used for polishing etc and other typical finds. This vessel was deformed and partly collapsed, possibly after the abandonment of the building, but is otherwise substantially preserved⁵ (**fig. 2**).

Vessel B was found near the door of a room of Megaron B badly destroyed with much of the metal molten; we assume that this vessel was not found in situ, but was lost during a failed attempt to rescue it during a destructive fire (**fig. 3**).

Both vessels have the shape of a flat sphere with an opening at the top and a small rim

---

3. Mountjoy 1994, 144-145

4. Adrimi-Sismani 2006.

5. We gratefully acknowledge the use of analytical facilities at the Department of Earth Sciences, University of Bristol by E. Asderaki, funded by the European Community Access to Research Infrastructure action of the Improving Human Potential Programme, contract HPRI-CT-1999-00008, awarded to Prof. J. Wood (EU Geochemical Facility, University of Bristol). We would like to thank Dr Chung Choi for his patience to analyse the samples with ICP-AES as well as Dr Tim Elliott and Dr Chris Coath for the analyses with MC-ICP-MS, and Mr Kevin Reeves of Wolfson Archaeological Science Laboratories, Institute of Archaeology, UCL who helped us both with XRD and EPMA analysis. Many thanks go to K. Papadimitriou, S. Shina. and Kotoula, all from EVETAM, Volos, for their help to X-raying of vessel A, and special thanks go to Dr Susan Mossman for giving permission to consult her unpublished PhD thesis.

folded back onto the outside of the vessel (**fig. 4**). The metal has a thick white patina, and in some parts the corrosion has converted the entire metal to carbonate.

The good state of preservation of Vessel A made it possible to measure its dimensions as found during excavation. The maximum diameter is about 70 cm, the height is 30 to 32 cm, and the thickness of the metal varies from 1 mm at the base and 2 mm at the body to 5 mm at the rim. The width of the opening is about 30 cm, and extends to a short cylindrical collar about 2.5 to 3 cm high. The original height of the vessel was most probably much bigger than it is now, due to the compaction of the vessel in the archaeological layers, and may have approached the diameter, giving the vessel a near-spherical original shape. A thin line was visible on the inside of the vessel close to the widest part or 'equator', possibly indicating that the vessels were made from two half spheres which were then joined together to form the vessels.

Vessel B apparently had the same basic shape as Vessel A and a probably very similar dimension, but its bad state of preservation makes it impossible to take meaningful measurements of diameter, height and thickness.

The main questions to be addressed for these vessels in this paper are:

- how were they made,
- what was their use or content, and
- the quality and the origin of the lead metal.

METHODS OF ANALYSES

The analytical methods used in order to answer the above questions included X-ray diffraction (XRD)⁶, to determine the nature of the corrosion products; inductively coupled plasma – atomic emission spectrometry (ICP-AES), for the determination of trace elements in the lead metal; multi-collector inductively coupled-plasma mass spectrometry (MC-ICP-MS), to identify the lead isotope ratios in order to geologically provenance the lead metal⁷; and X-ray imaging to investigate the manufacturing traces in the metal sheets⁸. Multiple samples of both vessels were taken from different parts across their shape in order to test whether they were made from pure lead or an alloy; whether the same metal was used for both vessels, and whether the upper and lower half of each vessel are made from the same original sheet, or from different batches. Finally, the suspected joint near the equator of Vessel A was sampled separately to test for the presence of any solder.

Here, we present primarily the results of the chemical and isotopic analyses.

---

6. The XRD analyses were done in the Wolfson Archaeological Science Laboratories at the Institute of Archaeology, UCL.

7. The ICP analyses were performed at the EU analytical facility in the Department of Earth Sciences, University of Bristol.

8. The X-ray images were kindly made by the staff of the materials testing laboratory of EVETAM, Volos.

RESULTS

The chemical composition of the lead metal samples is shown in **tables 1 and 2**. Vessel A was sampled twice near the base, once at the equator and once from the upper part. Vessel B was sampled three times, once from the melted area, once near the middle, and once from a loose sheet fragment. The latter sample originates clearly from the vessel, but due to the condition of this vessel it is impossible to locate it into either the upper or lower half.

Previous work by Rehren and Prange⁹ had shown that the composition of lead metal and its patina differs in almost all relevant trace element concentrations in such a way that the inclusion of corroded material in the metal analysis would distort the original trace element signature.

All samples were therefore carefully cleaned to remove any corrosion products so to analyse only the metal. An initial screening analysis by energy-dispersive X-ray Fluorescence (XRF) confirmed that the main metal is lead; no other component was found at concentrations above the detection limits of this method. Therefore, we did not include lead as the main element in the analysis, but assume it to be the balance between the traces analysed, and 100 wt%.

The data demonstrates that the metal in all samples is pure lead and not an alloy; the sum of elements detected other than lead is in all samples consistently very low, typically less than 0.15 wt%, or 1500 ppm. The main trace elements are present in concentrations of several hundred ppm; in order of decreasing concentration these are tin, silver and copper in Vessel A, and antimony, copper and silver in Vessel B. The only other trace element found with levels above 10 ppm is bismuth in both samples and arsenic in Vessel B only.

These data show that two different but compositionally similar lead metal sheets were used for the manufacture of the two vessels. For vessel A there is the possibility that recycled metal was used, as indicated by the tin content in the metal¹⁰. However, the tin content is rather low, and one has also to consider that this could reflect a geochemically different metal. The percentage of silver in the lead, of around 400 to 500 ppm, indicates that this metal was not thought worth desilvering; if it had been desilvered the residual silver content should not be above about 100 to 200 ppm.

vessel A ' ppm	Base	Base	joining	Upper part
Bi	28	28	27	24
Cu	270	275	265	245
Sb	75	84	19	55
Sn	700	635	460	450
Ag	470	450	450	390
Fe	<DL	<DL	<DL	<DL

9. Rehren – Prange 1998.

10. Rehren – Prange 1998; Wyttenbach – Schubiger 1973.

Zn	<DL	<DL	<DL	<DL
As	4	4	7	3
Cd	7	7	7	5
Te	0.2	0.3	0.2	0.1

Table 1: ICP-AES chemical analyses of lead metal of vessel A. All analyses were done by Dr Chung Choi, Dept of Earth Sciences, University of Bristol.

Vessel B ppm	Sheet	middle	Melted piece
Bi	55	50	45
Cu	515	480	440
Sb	575	550	455
Sn	25	20	15
Ag	140	155	365
Fe	<DL	<DL	<DL
Zn	<DL	<DL	<DL
As	30	30	25
Cd	<DL	<DL	<DL
Te	0.3	0.3	0.3

Table 2: ICP-AES chemical analyses of lead metal of vessel B. All analyses were done by Dr Chung Choi, Dept of Earth Sciences, University of Bristol.

Slight differences in composition between the base and the upper part appear in particular in the antimony and tin content, suggesting that the vessel was possibly constructed by joining two sheets of metal from the same source, but of different casts or batches.

To test the validity of this statement, much larger numbers of analyses need to be done. The possible joint does not show any compositional peculiarity, making it unlikely that a solder was used here.

Vessel B has a much higher antimony content of around 500 ppm or 0.05%, and a higher copper content than Vessel A, too. The tin level, in contrast, is much lower and reaches only 20 ppm. Therefore, one can state with some confidence that this vessel was made from a different metal than Vessel A, and that there are no reasons to assume that the Vessel B was assembled differently than Vessel A. Again, no evidence for the use of solder was found. Interestingly, the silver content here is only 150 ppm, typical of desilvered lead metal after cupellation; however, this could also be due to a genuinely low silver content of the lead ore.

The analyses with MC-ICP-MS in order to provenance the lead metal are shown in **tables 3 and 4**.

vessel A	$^{208}\text{Pb}/^{206}\text{Pb}$	$^{207}\text{Pb}/^{206}\text{Pb}$	$^{206}\text{Pb}/^{204}\text{Pb}$
Base	2.0567	0.83092	18.831
Base	2.0575	0.83105	18.838
Joining	2.0578	0.83107	18.848
Upper part	2.0576	0.83107	18.839

Table 3: MC-ICP-MS analyses of lead vessel A. The analyses were done by Dr Tim Elliott, Dept of Earth Sciences, University of Bristol.

vessel B	$^{208}\text{Pb}/^{206}\text{Pb}$	$^{207}\text{Pb}/^{206}\text{Pb}$	$^{206}\text{Pb}/^{204}\text{Pb}$
Sheet	2.0552	0.83053	18.824
Middle	2.0568	0.83084	18.839
Melted part	2,0577 2,0577	0.83103 0.83103	18.847 18.847

Table 4: MC-ICP-MS analyses of lead vessel B. The analyses were done by Dr Tim Elliott, Dept of Earth Sciences, University of Bristol.

The analyses in both vessels indicate that the lead metal most likely comes from the Laurion ore deposit. The lead isotope ratios (**Tables 3 and 4**) for all samples are within the error margin identical, and in good agreement with an origin of the metal from Laurion. The lead isotope evidence for a common origin of the lead from one ore deposit, and the slight chemical difference between the two vessels, are not in contradiction to each other. Rather, it is an indication that the lead metal comes from the Laurion area but from different smelting sites, possibly including Agrileza¹¹. Laurion lead ore is known to have had about 1000 ppm silver¹² and to be chemically different between different parts of the ore deposit¹³. The relatively low in Vessel B, and medium in Vessel A, silver levels in these two vessels could indicate that they underwent different metallurgical treatment. The metal from Vessel B is possibly desilvered, while Vessel A may have been made from metal deemed to poor in silver to merit

11. Stos 2003, personal communication.

12. Cordella 1864; Konophagos 1980.

13. Pernicka 1981; Rehren *et al.* 2002.

desilvering. However, further work would be necessary to more closely identify the origin and metallurgical history of the lead metal from Iolkos.

The manufacturing evidence for these vessels is also of interest. The X-ray image of Vessel A showed that it consists of two lead sheets hammered and joined together in the mid-height of the vessel. Also, a double line is obvious at the maximum circumference in the internal surface of the vessel (**fig. 4**). This is probably due to preferential corrosion at the metal joint, and further confirms the X-ray image.

The vessels perfectly fit S. Mossman's¹⁴ description of such vessels, such as the vessels found in the area of ancient Mycenae as well as in Midea (**fig. 5**).

The corrosion products as shown from XRD analyses are mainly lead carbonate salts, cerussite and hydrocerussite, as well as lead oxide which has corroded the majority of the surface in both vessels¹⁵.

Despite its better morphological preservation, Vessel A is internally badly corroded and does not preserve much metal core. Vessel B, in contrast, is internally in better condition and preserves a good metal core (**figs. 6, 7**).

There are no traces of repair and there is no decoration visible on these vessels. They were possibly used for the collection or storage of water, and may have been set into a block of clay or soil to give them the necessary mechanical stability when full.

---

14. Mossman 2000.

15. Turgoose 1985; Cronyn 1990, 204.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΔΥΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΜΟΛΥΒΔΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ: ΣΥΝΘΕΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

Βασιλική Αδρύμη-Σισμάνη, Thilo Rehren,
Ελένη Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη

Σε αυτή την παρουσίαση εξετάζονται δύο μολύβδινα μυκηναϊκά αγγεία. Τα αγγεία είναι μέρος της συνεχιζόμενης μεγάλης έρευνας μας σχετικά με τη χρήση του μολύβδου στην αρχαία Μαγνησία. Τα αγγεία βρέθηκαν μέσα σε αποθηκευτικούς ή εργαστηριακούς χώρους του μυκηναϊκού ανακτόρου της Ιωλκού και πιθανόν χρησίμευαν για την αποθήκευση νερού. Το ένα αποκαλύφθηκε στο Μέγαρο Α και βρίσκεται σε καλή κατάσταση διατήρησης, ενώ το άλλο, βρέθηκε στο Μέγαρο Β και είναι άσχημα κατεστραμμένο εξ αιτίας της φωτιάς που κατέστρεψε τα δύο μέγαρα. Αποδείχθηκε ότι, τα αγγεία είναι κατασκευασμένα από δύο σχεδόν παρόμοια φύλλα καθαρού μολύβδου τα οποία διαφέρουν μόνο στο περιεχόμενο των ιχνοστοιχείων τους. Η ισοτοπική ανάλυση του μολύβδου δείχνει ότι το μέταλλο, και στα δύο φύλλα, προέρχεται πιθανόν από το Λαύριο. Η ραδιογραφική έρευνα δείχνει ότι κάθε αγγείο ήταν κατασκευασμένο από δύο ημισφαιρικά αγγεία τα οποία ενώνονται για να δώσουν ένα σφαιρικό σχήμα με ένα πλατύ άνοιγμα στην κορυφή.

BIBLIOGRAPHY

- Adrimi-Sismani V., 2002. Αρχαία Ιωλκός. Μια πρώτη προσέγγιση, in *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής» Βόλος 11-13 Μαΐου 2001*, Βόλος, 94-107.
- Adrimi-Sismani V., 2004-2005. Le palais de Iolkos et sa destruction, *BCH* 128-129, 1-54.
- Adrimi-Sismani V., 2005. Dimini a l'epoque myceniennne: l'Iolkos des Argonautes legendaires, in *Leconomai palaziale e la nascita della moneta: dalla Mesopotamia all'Egeo. Convegno Internazionale*. Roma, 12-13 Febbraio (2002), Roma, 141-169.
- Adrimi-Sismani V. – Godart L., 2005. Les Inscriptions en Linéaire B de Dimini/Iolkos et leur contexte archéologique, *ASAtene* 83, 47-70.
- Cordella A., 1864. Über eine neue Gesteinsbildung oder alluviales Schlackenconglomerat, *Berg-und Huettenmaennische Zeitung* 23, Nr. 35, 285-286.
- Cronyn J., 1990. *The elements of archaeological conservation*, London.
- Konophagos C.E., 1980. *Le Laurium antique et la technique grecque de la production de l'argent*, Athènes.
- Mossman S., 2000. Mycaenean Age lead: a fresh look at an old material, in Gillis C.– Risberg C. – Sjoberg B. (eds.), *Trade and production in pre-monetary Greece: acquisition and distribution of raw materials and finished products. Proceedings of the 6th International Workshop, Athens 1996*, 85-107.
- Mountjoy P.A., 1994. *Inscribed Mycenaean pottery*, Athens.

- Pernicka E., 1981. Archäometallurgische Untersuchungen zur antiken Silbergewinnung in Laurion. I. Chemische Analyse griechischer Blei-Silber-Erze. *Erzmetall* 34, 396-400.
- Rehren Th. – Prange M., 1998. Lead metal and patina: a comparison, in Rehren Th. – Hauptmann A. – Muhly J. (eds.), *Metallurgica Antiqua, in honour of Hans-Gert Bachmann and Robert Maddin*, 183-196.
- Rehren Th. – Vanhove D. – Mussche H., 2002. Ores from the ore washeries in the Lavriotiki, *Metalla (Bochum)* 9, 27-46.
- Turgoose S., 1985. Corrosion of lead and tin: before and after excavation, in Miles G. – Pollard, S. (eds). *Lead and Tin: Studies in Conservation and Technology, Occasional Papers* 3, UKIC, London, 15-26.
- Wytttenbach A. – Schubiger P., 1973. Trace element content of Roman lead by Neutron Activation Analysis, *Archaeometry* 15, 199-207.

Fig. 1. Dimini. Plan of Megara A' and B'. The position where the vessels were found is indicated.

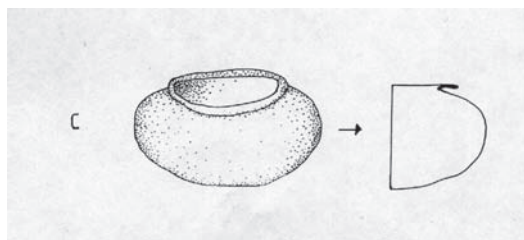
Fig. 2. Vessel A' as it was found.

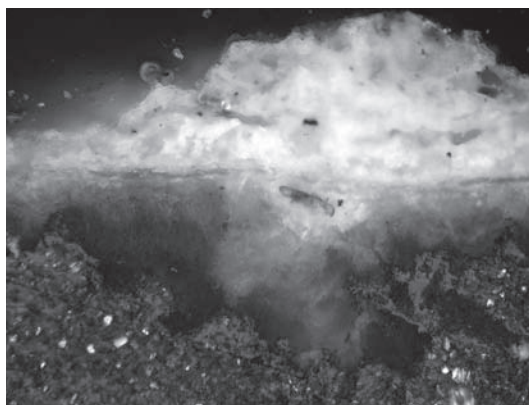
Fig. 3. Vessel B' partly melted from the fire which destroyed the building. Situation as found during the excavation.

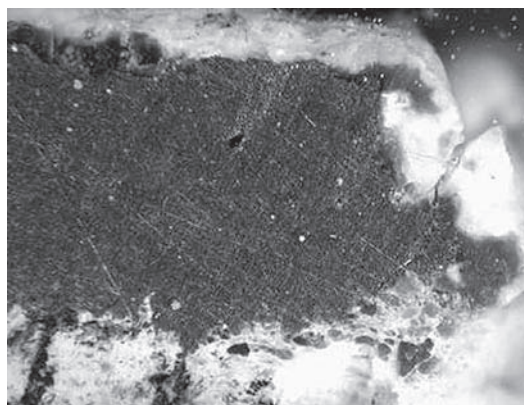
Fig. 4. Double line is obvious all around vessel A.

Fig. 5. Schematical drawing of a lead vessel found in Mycenae (Mossman, 2000).

Fig. 6. Corrosion products in vessel A'.
Optical microscopy 50X.

Fig. 7. Corrosion products in vessel B'.
Optical microscopy 10X.

ΜΠΡΟΥΤΖΙΝΗ ΥΔΡΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑ

*Έλσα Νικολάου, Αναστασία Παπαθανασίου
Ελένη Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ανδρέας-Γερμανός Καρύδας
Κωνσταντίνα Τσατσούλη*

1. Η ΥΔΡΙΑ¹

Τα έτη 1995 – 1996 η ΙΓ' ΕΠΚΑ Βόλου διενήργησε σωστική ανασκαφή² στη θέση Μπουρμπουλήθρα του πολεοδομικού συγκροτήματος Βόλου, έξω από τα βόρεια τείχη της αρχαίας Δημητριάδας. Ο χώρος κατά την αρχαιότητα αποτελούσε το βόρειο νεκροταφείο της πόλης. Οι τάφοι, που ερευνήθηκαν, καλύπτουν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, από τον 4^ο αι. π.Χ. έως τον 3^ο αι. μ.Χ.³

Τον Οκτώβριο του 1995, κατά την εξέλιξη της ανασκαφής, αποκαλύφθηκε ο τάφος 389 (εικ. 1), ένα τετράγωνο κιβώτιο, διαστάσεων 0,95 × 0,95μ., κατασκευασμένο και καλυμμένο από ασβεστολιθικές πλάκες.

Μέσα στον τάφο είχε τοποθετηθεί ασβεστολιθική κυλινδρική θήκη διαμέτρου 0,42μ. και σωζομένου ύψους 0,39μ., για να δεχτεί την τεφροδόχο υδρία⁴ BE 36273 (εικ. 2), που παρουσιάζεται εδώ. Στην κυκλική υποδοχή του πυθμένα της θήκης βρέθηκαν χωριστά οι λαβές, η βάση και το διακοσμητικό ανάγλυφο της υδρίας, καθώς και το μοναδικό κτέρισμα, ένα μικρό αλάβαστρο⁵. Κυκλικό πώμα από το ίδιο μέταλλο, επενδυμένο εσωτερικά με φύλλο μολύβδου, κάλυπτε το χείλος του αγγείου.

Η υδρία περιείχε τα υπολείμματα των οστών νέας γυναίκας μετά την καύση του νεκρού σώματος που είχε προηγηθεί. Τα οστά, πριν τοποθετηθούν στο εσωτερικό του αγγείου, είχαν τυλιχθεί σε ύφασμα⁶. Τμήμα του ανιχνεύθηκε και διασώθηκε στο εργαστήριο συντήρησης του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου, όπου μεταφέρθηκε άμεσα το εύρημα.

Η υδρία βρέθηκε σε πολύ καλή κατάσταση. Μόνο μικρό τμήμα του σώματος, που οξειδώθηκε από την επαφή του με τα τοιχώματα της λίθινης θήκης, έλειπε. Μετά τη συντήρησή του το αγγείο έχει ύψος 0,415μ., διαμ. χείλους 0,161μ., διαμ. ώμων 0,271μ. και διαμ. βάσης 0,131μ.

1. Συγγραφείς: Έλσα Νικολάου, Αναστασία Παπαθανασίου.

2. Η ανασκαφή προηγήθηκε του έργου «Επέκταση Βιολογικού Καθαρισμού Μείζονος Περιοχής Βόλου».

3. Βλ. Νικολάου 1995, 362. Νικολάου 1996, 336-337. Νικολάου 2000, 309-314.

4. Για την ονομασία του αγγείου υδρία ή κάλπιν βλ. Μανακίδου 2004, 708-714.

5. BE 36274.

6. Για τη χρήση των υφασμάτων σε τάφους βλ. Καλογεροπούλου 1969, 224 και υποσ. 60. Για την ανάλυση του υφάσματος βλ. ΜΕΡΟΣ 3^ο της παρούσας μελέτης.

Ανάλυση των κατασκευαστικών λεπτομερειών⁷ έδειξε ότι το σώμα και ο λαιμός του αγγείου κατασκευάστηκαν από μονοκόμματο έλασμα το οποίο είχε υποστεί σφυρηλάτηση. Η βάση, οι λαβές και το χείλος είναι χυτά και προσαρμόστηκαν με κόλλα στις θέσεις τους πάνω στη σφυρηλατημένη επιφάνεια του σώματος.

Τα χυτά μέρη έφεραν διακόσμηση. Το επίπεδο πεπλατυσμένο χείλος διακοσμείται με σιλικό δακτύλιο και ιωνικό κυμάτιο, ενώ η βάση με σιλικό δακτύλιο και λέσβιο κυμάτιο. Οι ράχες των τριών λαβών φέρουν οξυκόρυφες ραβδώσεις. Οι οριζόντιες λαβές προσαρμόζονται στο αγγείο με δισκοειδή ελάσματα ελαφρά κυρτά, που κοσμούνται με ρόδακα και λέσβιο κυμάτιο. Η άνω πρόσφυση της κάθετης λαβής φέρει όμοιο κόσμημα σε ωοειδή δίσκο, ενώ η κάτω απολήγει σε έλικα.

Πάνω στη βάση της λαβής αυτής ήταν προσαρμοσμένο επίσης με κόλλα, διακοσμητικό ανάγλυφο (εικ. 3). Μια νεανική ανδρική μορφή όρθια ελαφρά στραμμένη προς τα δεξιά με το αριστερό πόδι μπροστά από το δεξί. Στο προτεταμένο δεξί χέρι κρατάει θυμιατήριο και στο αριστερό πυξίδα. Η μορφή εικονίζεται γυμνή, ενώ πλούσια πτυχωμένο ιμάτιο ανεμίζει πίσω της και κρέμεται από το αριστερό χέρι. Τα μαλλιά είναι μακριά και δένονται ψηλά στο κεφάλι. Από τους ώμους φύονται μεγάλα φτερά, τα οποία πλαισιώνουν τη μορφή και αποτελούν τα όρια του αναγλύφου.

Η αναγνώριση της μορφής δεν παρουσιάζει δυσκολίες. Τα φτερά, το θυμιατήριο στο δεξί και το αγγείο στο αριστερό χέρι παραπέμπουν στον Έρωτα⁸. Το ίδιο σχεδόν θέμα συναντάται σε αττικό ανάγλυφο, την πλάκα αριθ. 1451⁹ του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου του 2^{ου} αι. π.Χ., από το ιερό της Αφροδίτης στους βόρειους πρόποδες της Ακρόπολης, όπου παριστάνονται Έρωτες με θυμιατήρια, οινοχόες και φιάλες. Ο τύπος θυμιατηρίου που κρατά η μορφή εμφανίζεται στα αττικά αγγεία από το 420 π.Χ.¹⁰, ενώ η χρήση του συνεχίζεται και στην ελληνιστική εποχή. Ο Έρωτας της Δημητριάδας έχει επίσης ομοιότητες στο σώμα, το ένδυμα και την κόμμωση με τον Έρωτα του πτυκτού κατόπτρου του τάφου ΙΙΙ της Αίνεας¹¹, που χρονολογείται γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο νεαρός θεός απεικονίζεται συχνά σε διακοσμητικά ανάγλυφα υδριών¹².

Η υδρία της Δημητριάδας χρονολογικά ανήκει σε ένα σύνολο μεταλλικών αγγείων με ομοιότητες στο σχήμα, το μέγεθος και τη διακόσμηση. Το σώμα χάνει σε διάμετρο σε σχέση με το ύψος, οι λαβές, το χείλος και η βάση έχουν τα ίδια περίπου διακοσμητικά θέματα και το ανάγλυφο κάτω από την κάθετη λαβή έχει κατασκευαστεί με την ίδια τεχνική¹³. Τα χαρακτηριστικά της μπορούν να συγκριθούν με εκείνα της υδρίας από τη Νέα Υόρκη¹⁴, που χρονολογείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., την χάλκινη υδρία της Φαρσάλου¹⁵, που χρονολογείται

7. Για την ανάλυση του μετάλλου και των κατασκευαστικών στοιχείων βλ. ΜΕΡΟΣ 2^ο της παρούσας μελέτης.

8. *Eros Grec, Amour des Dieux et des Hommes* 1989, 16-18. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2001, 223-232.

9. Παπασπυρίδη-Καρούζου 1956, 164-180.

10. Παπασπυρίδη-Καρούζου 1956, 169-170.

11. Βοκοτοπούλου 1990, 55-56 και *Eros Grec, Amour des Dieux et des Hommes* 1989, 143.

12. Richter 1946, 361-367, πίν. XXII - XXVIII και κυρίως 363-364, όπου υπάρχει κατάλογος διακοσμητικών αναγλύφων υδριών με θέμα τον Έρωτα.

13. Στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. οι σφυρηλάτες ανάγλυφες μορφές αντικαθιστούν τις χυτές στην κάτω πρόσφυση της κάθετης λαβής και κυριαρχούν στον 4^ο αι. βλ. Βοκοτοπούλου 1987, 162.

14. Richter 1946, 361-367.

15. Βερδελής 1950-1951, 80-105.

στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και στη στροφή προς το β' μισό του αιώνα, τις υδρίες της συλλογής Ιόλα¹⁶, που χρονολογούνται από το 370 – 360 π.Χ. και μετά.

Η μελέτη των οστεολογικών καταλοίπων έδειξε ότι τα οστά ανήκουν σε γυναίκα 20 – 25 ετών, εξαιρετικά μικρόσωμη, με υπολογισμένη ακόμη και την αναμενόμενη συρρίκνωσή τους λόγω της καύσεως. Διατηρούνται μόνο μικρά θραύσματα οστών, τα οποία όμως προέρχονται από κάθε τμήμα του σώματος, του κρανίου, των άνω και κάτω άκρων (εικ. 4, 5). Τα οστά είναι ασβεστοποιημένα και φέρουν τα χαρακτηριστικά ραγίσματα και το λευκό χρώμα, που υποδηλώνουν ότι εκτέθηκαν σε πυρά με θερμοκρασία άνω των 800 και έως 1.100° C για πολλές ώρες. Είναι συρρικνωμένα και θρυμματισμένα, γιατί έχουν χάσει όλες τις οργανικές ουσίες και είχαν αναμοχλευτεί, όσο ήταν ακόμη ζεστά και εύθρυπτα¹⁷.

Η υδρία πριν την οριστική συντήρησή της για έκθεση στο ανακαινισμένο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου υπέστη εργαστηριακές αναλύσεις, κυρίως με μη καταστρεπτικές μεθόδους. Σκοπός της εξέτασης αυτής ήταν να προσδιοριστούν η χημική σύσταση του μετάλλου, που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της, ο τρόπος κατασκευής της, η συγκολλητική ουσία, που χρησιμοποιήθηκε για τη στερέωση των χυτών τμημάτων στο σώμα του αγγείου και ο τύπος του υφάσματος που κάλυψε την τέφρα της νεαρής νεκρής.

Κλείνοντας την αναφορά μας στην υδρία της Δημητριάδας και διαπιστώνοντας την ανάγκη του εμπλουτισμού της βιβλιογραφίας σε θέματα χαλκούργιας και χαλκοπλαστικής από την αρχαία Θεσσαλία, προτείνουμε σε συνδυασμό με το ήδη εγκεκριμένο πρόγραμμα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών για την έρευνα της παρουσίας των μετάλλων στη Θεσσαλία, τη διοργάνωση μιας ημερίδας από το Ινστιτούτο μας με το θέμα αυτό και την έκδοση ενός καταλόγου καλά χρονολογημένων θεσσαλικών μεταλλικών ευρημάτων, που θα αποτελέσει πολύτιμο βοήθημα για τους μελετητές του θεσσαλικού χώρου και όχι μόνον.

2. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΜΠΡΟΥΤΖΙΝΗΣ ΥΔΡΙΑΣ¹⁸

Για την ανάλυση μπρούτζινων αντικειμένων μπορούν να χρησιμοποιηθούν αρκετές τεχνικές ανάλυσης, καταστροφικές ή μη, ανάλογα με το αντικείμενο και τις απαιτήσεις της έρευνας. Λόγω της ακεραιότητας του συγκεκριμένου ευρήματος κρίθηκε σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί μη καταστρεπτική τεχνική ανάλυσης, η οποία όμως δεν ήταν δυνατόν να δώσει απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα τα οποία εξ αρχής τέθηκαν. Έτσι, αποφασίστηκε να γίνει και εξέταση με άλλες τεχνικές, ενός τμήματος του σώματος, το οποίο ήταν ήδη αποκολλημένο από το σημείο της κοιλιάς¹⁹, καθώς επίσης να ληφθεί δείγμα σε σκόνη από τις λαβές και τη βάση.

Πιο συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκαν:

16. Andreiomenou 1975, 544-555.

17. Buikstra – Swegle 1989. Buikstra – Ubelaker (εκδ.) 1994. McKinley 1993. McKinley 1994. McKinley 1997. Τριανταφύλλου 2002. White 1991.

18. Συγγραφείς: Ελένη Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ανδρέας Γ. Καρύδας.

Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον Δρ Χ. Ζαρκάδα για την βοήθεια του στις αναλύσεις TXRF, τον Δρ Ι. Μπασιάκο για την παραχώρηση του εργαστηρίου για την προετοιμασία των δειγμάτων και τις συμβουλές του, καθώς επίσης και τον Δρ Θ. Τσέλιο για την βοήθεια του στην προετοιμασία των δειγμάτων. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε τον καθηγητή Thilo Rehren από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του UCL, για την συνεχή και πολύτιμη βοήθεια του και τις συμβουλές του.

19. Στο ίδιο σημείο έχει φθορά και η υδρία από τα Φάρσαλα που περιγράφεται από τον Βερδελή 1950-

- Α) Φορητό φασματοόμετρο φθορισμού ακτίνων Χ (X-Ray Fluorescence, XRF), που αναπτύχθηκε στο Ινστιτούτο Πυρηνικής Φυσικής του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» και χρησιμοποιήθηκε στο εργαστήριο συντήρησης μεταλλικών αντικειμένων της ΙΓ' ΕΠΚΑ.
- Β) Εργαστηριακή Ολική Ανάκλαση Ακτίνων Χ (Total Reflection X-Ray Fluorescence, TXRF) στο Ινστιτούτο Πυρηνικής Φυσικής του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».
- Γ) Οπτική εξέταση με μεταλλογραφικό μικροσκόπιο προκειμένου να διαπιστωθεί ο τρόπος κατασκευής της υδρίας. Η οπτική εξέταση πραγματοποιήθηκε στο αρχαιομετρικό εργαστήριο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».
- Δ) Παρατήρηση με ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (SEM) της κατανομής των προϊόντων διάβρωσης και προσδιορισμός τους.

Με την χρήση του φορητού φασματομέτρου XRF αναλύθηκαν είκοσι τρεις διαφορετικές περιοχές της υδρίας. Δύο δείγματα, μάζας 250 mg το καθένα, ελήφθησαν από περιοχές χωρίς προϊόντα διάβρωσης στην βάση και την αριστερή λαβή αντίστοιχα, ώστε να αναλυθούν στην συνέχεια με την τεχνική της ολικής ανάκλασης ακτίνων Χ, που προϋποθέτει για την εφαρμογή της την διαλυτοποίηση του δείγματος. Είναι γνωστό, ότι η μη καταστροφική ανάλυση της επιφάνειας ενός αρχαίου μεταλλικού αντικειμένου επηρεάζεται εν γένει σημαντικά από την παρουσία προϊόντων διάβρωσης. Στο στρώμα διάβρωσης, η συγκέντρωση των διαφόρων στοιχείων του κράματος με την μορφή διαφόρων οξειδίων ή άλλων σύνθετων ενώσεων είναι ιδιαίτερος ανομοιογενής, επιφανειακά ή από την επιφάνεια προς το εσωτερικό.

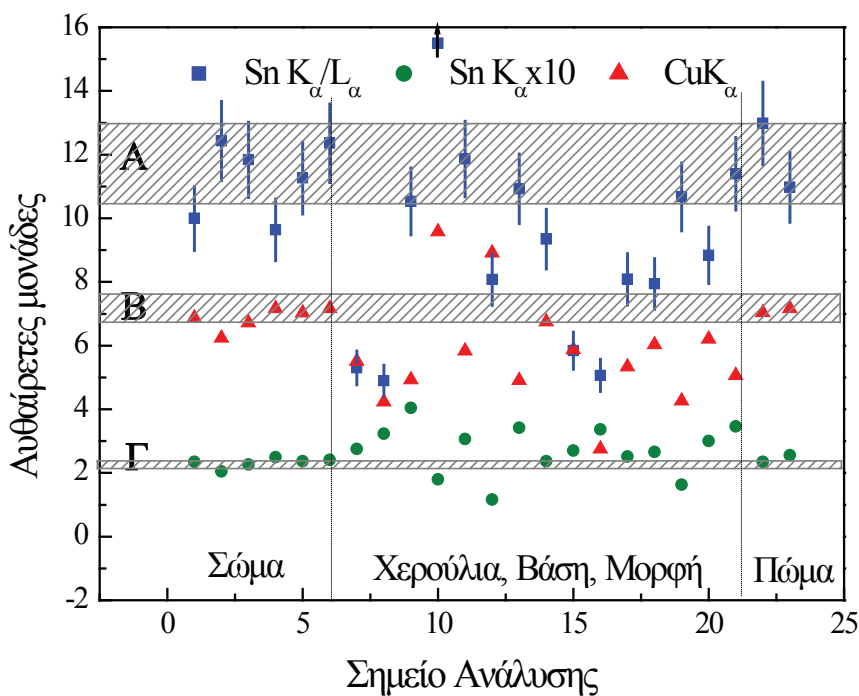
Για να αξιολογηθεί καλύτερα η καταλληλότητα της κάθε θέσης ανάλυσης, όσον αφορά την παρουσία ή όχι προϊόντων διάβρωσης, τα αποτελέσματα των διαφόρων αναλύσεων της φορητής XRF, και πιο συγκεκριμένα οι εντάσεις των χαρακτηριστικών ακτίνων Χ του Cu και του Sn (Cu-Kα, Sn-Kα), όπως επίσης και ο λόγος των εντάσεων μεταξύ των K και L χαρακτηριστικών ακτίνων Χ του Sn παρουσιάζονται στον πίνακα 1 για τις διάφορες θέσεις ανάλυσης. Με βάση τα αποτελέσματα της ποσοτικής ανάλυσης που πραγματοποιήθηκε με την μέθοδο της ολικής ανάκλασης των ακτίνων Χ (πίνακας 1, αριθμ. 3, 4), έγινε υπολογισμός της αναμενόμενης τιμής που θα είχε ο λόγος Sn-Kα/Sn-La (K/L), αν η περιοχή ανάλυσης ήταν ελεύθερη προϊόντων διάβρωσης (γραμμοσκιασμένη περιοχή Α του γραφήματος 1). Η τιμή του λόγου K/L για τον Sn αποτελεί μια ποσοτική παράμετρο, ώστε εκτός της οπτικής παρατήρησης να εκτιμηθεί και με βάση τα αναλυτικά δεδομένα αν μια συγκεκριμένη θέση ανάλυσης έχει προϊόντα διάβρωσης ή όχι. Εν γένει, η τιμή του λόγου Sn (K/L) από μια καθαρή περιοχή ενός κράματος χαλκού είναι σταθερή σε μεγάλες μεταβολές της σύνθεσης του κράματος και συγκεκριμένα για μεταβολή της συγκέντρωσης του κασσιτέρου μέχρι και 20% κ.β. Αντιθέτως, η τιμή του λόγου Sn (K/L) είναι ευαίσθητη παράμετρος της παρουσίας στην θέση ανάλυσης προϊόντων διάβρωσης χαλκού (στην περίπτωση αυτή ο λόγος K/L αναμένεται να έχει εν γένει μεγαλύτερη τιμή από εκείνη του κράματος) ή προϊόντων διάβρωσης κασσιτέρου (οπότε θα έχει εν γένει μικρότερη τιμή). Η τιμή του λόγου K/L δεν αποτελεί όμως αναγκαία και ικανή συνθήκη ότι μια περιοχή είναι ελεύθερη προϊόντων διάβρωσης. Επιπρόσθετα κριτήρια απαιτούνται που αφορούν την προϋπόθεση ώστε οι απόλυτες εντάσεις των χαρακτηριστικών ακτίνων Χ του Cu και Sn να παρουσιάζουν στις καθαρές περιοχές ανάλυσης μικρή διακύμανση της τιμής των (γραμμοσκιασμένες περιοχές Β και Γ του γραφήματος 1, αντιστοίχως). Από τα δεδομένα του σχήματος 1 μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι μόνο έξι περιοχές ανάλυσης στο σώμα

51, 80-105. Είναι προφανές ότι στο σημείο αυτό υπάρχει μια ευαισθησία του μετάλλου. Οφείλεται άραγε στον τρόπο κατασκευής του αγγείου;

της υδρίας και δύο από το πώμα μπορούν να θεωρηθούν ως αντιπροσωπευτικές περιοχές του κράματος για να χρησιμοποιηθούν στην συνέχεια για την ποσοτική στοιχειακή ανάλυση. Με βάση τα ανωτέρω κριτήρια επιλογής της θέσης ανάλυσης, ελεύθερης προϊόντων διάβρωσης, προκύπτει ότι τα αποτελέσματα της μη καταστροφικής ανάλυσης XRF (πίνακας 1, αριθμ. 1, 2) είναι σε ικανοποιητική συμφωνία με εκείνα της ολικής ανάκλασης των ακτίνων X (πίνακας 1, αριθμ. 3, 4). Η μεθοδολογία που αναπτύχθηκε στην παρούσα εργασία προσφέρει ποσοτικά κριτήρια για την αναγνώριση περιοχών με προϊόντα διάβρωσης στην επιφάνεια ενός μπρούτζινου αντικειμένου, έτσι ώστε τελικά η ποσοτική ανάλυση να αναφέρεται μόνο στην στοιχειακή σύνθεση του μπρούτζινου κράματος.

Όσον αφορά τις άλλες περιοχές ανάλυσης παρατηρείται εν γένει μια σχετική αύξηση της συγκέντρωσης του κασσιτέρου κυρίως στην αριστερή λαβή και την βάση. Επίσης, αυξημένες ποσότητες κυπρίτη εκτιμάται ότι υπάρχουν στην επιφάνεια της αριστερής λαβής, ενώ ίχνη μολύβδου ανιχνεύθηκαν στην επιφάνεια του πώματος λόγω της επιμόλυνσής του από το μολύβδινο φύλλο, που είχε κολληθεί στην εσωτερική επιφάνεια του.

Από τη μη καταστροφική ανάλυση με το φορητό φασματομέτρο XRF προέκυψε επίσης ότι οι τρεις λαβές, η βάση και το διακοσμητικό ανάγλυφο έχουν συγκολληθεί με ένα μαλακό συγκολλητικό κράμα κασσιτέρου-μολύβδου²⁰.

Γράφημα 1. Αποτελέσματα μη καταστροφικής ανάλυσης με XRF.

20. Pewter, ίχνη από το οποίο είναι ακόμη ορατά.

Καθώς στη διάβρωση ενός μαλακού συγκολλητικού υπάρχει επιλεκτική απώλεια του μολύβδου σε σχέση με τον κασσίτερο, ο οποίος παραμένει με τη μορφή σχετικά σταθερού και αδιάλυτου οξειδίου του κασσίτερου²¹, η τεχνική XRF θεωρήθηκε ότι είναι κατάλληλη για τον εντοπισμό του καθώς επίσης και ιχνών του μολύβδου. Οι στοιχειακές αναλύσεις XRF που έγιναν στα διάφορα μέρη της υδρίας παρουσιάζονται στον **πίνακα 1**.

No	Σημείο Ανάλυσης	Μέθοδος	Cu (%)	Sn (%)	Fe (%)
1	Σώμα της υδρίας (6 σημεία)	Φορητή XRF	88.2 ± 0.2	11.7 ± 0.2	0.12 ± 0.02
2	Πώμα (2 σημεία)	Φορητή XRF	88.0 ± 0.4	11.9 ± 0.4	0.16 ± 0.08
3	Αριστερή λαβή (1 δείγμα)	Ολική Ανάκλαση Ακτίνων X (TXRF)	89.0 ± 0.5	11.0 ± 0.5	-
4	Βάση (1 δείγμα)	Ολική Ανάκλαση Ακτίνων X (TXRF)	89.0 ± 0.5	11.0 ± 0.5	-

Πίνακας 1. Αποτελέσματα των αναλύσεων XRF που έγιναν στα διάφορα τμήματα της υδρίας.

Η μεταλλογραφική παρατήρηση των δειγμάτων έδειξε ότι η υδρία της Δημητριάδας αποτελείται από χυτά και σφυρήλατα μέρη. Το σώμα έχει κατασκευαστεί από ένα μόνο φύλλο μετάλλου, το οποίο αρχικά χυτεύθηκε και κατόπιν σφυρηλατήθηκε²². Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του, είναι διαδοχική σφυρηλάτηση και ανόπτηση. Οι μεγάλες διδυμίες που υπάρχουν στη δομή του μετάλλου (**εικ. 6**) αποδεικνύουν ότι έγινε επεξεργασία του μετάλλου όταν ήταν ζεστό. Επίσης, δεν παρατηρείται μεγάλη παραμόρφωση του μετάλλου μετά την ανόπτηση και αυτή που υπάρχει είναι αρκετή για να δείξει την ενδοκοκκώδη διάβρωση. Ο καθαρός χαλκός που υπάρχει στις ρωγμές είναι συνηθισμένο φαινόμενο στη διάβρωση του μπρούντζου. Η παρουσία της «δ» φάσης ακόμη και μετά την ανόπτηση πιστοποιεί ότι χρησιμοποιήθηκε ένα κράμα σχετικά υψηλής περιεκτικότητας σε κασσίτερο, δείγμα ποιοτικής κατασκευής και όχι φθηνής παραγωγής. Δεν υπάρχει ένδειξη για άλλες προσμίξεις, όπως π.χ. μολύβδος²³.

Το πώμα και το διακοσμητικό ανάγλυφο είναι σφυρήλατα, ενώ οι λαβές και η βάση είναι χυτά. Οι λαβές είναι προσκολλημένες στους ρόδακες μεταλλουργικά και μηχανικά (**εικ. 7**).

Το κιτρινωπό χρώμα του σώματος οφείλεται στο σχετικά υψηλό ποσοστό κασσίτερου που υπάρχει στο κράμα. Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι αρχαίοι τεχνίτες μπορούσαν να επεξεργαστούν ένα τόσο σκληρό κράμα²⁴. Το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί χρησιμοποιήσαν ένα κράμα τόσο δύσκολο στην κατεργασία; Ήθελαν απλώς να δώσουν μια ελκυστική εμφάνιση στο αγγείο ή στόχος τους ήταν να αυξήσουν την αντοχή του μετάλλου στη διάβρωση;

21. Lang – Hughes 1991, 169-177.

22. Το μέγεθος και το σφαιρικό σχήμα της βάσης αποκλείουν την χρήση τόνου.

23. Ο μολύβδος αποτελεί φθινό υλικό για κραμάτωση.

24. Craddock 1977, 103-123.

3. ΑΝΑΛΥΣΗ ΥΦΑΣΜΑΤΩΝ-ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ²⁵

Για την ολοκλήρωση της έρευνας της μπρούτζινης υδρίας, θεωρήθηκε απαραίτητη η ανάλυση²⁶ των τμημάτων ορυκτοποιημένων²⁷ υφασμάτων που βρέθηκαν στο εσωτερικό της. Ήταν η πρώτη φορά που γινόταν μία τέτοιου είδους έρευνα στο Θεσσαλικό χώρο για την απόκτηση πληροφοριών σχετικά με την παραγωγή υφάσματος στην περιοχή κατά την αρχαιότητα.

Σκοπός της έρευνας ήταν να γίνει α) αναγνώριση του είδους των ινών και β) να μελετηθεί η ύφανσή τους.

Ο εκ των πραγμάτων περιορισμός λήψης πολλών και μεγάλων δειγμάτων, οδήγησε στη χρήση ορισμένων αναλυτικών μεθόδων για την ταυτοποίηση των υφασμάτων. Ημικαταστρεπτικές και καταστρεπτικές μέθοδοι, που εφαρμόζονται γενικά στην αναγνώριση ινών υφασμάτων, όπως το χημικό βάψιμο, η υπέρυθρη φασματοσκοπία με χρήση μετασχηματισμού Fourier (FTIR), η περίθλαση ακτίνων Χ (XRD) και η αέρια χρωματογραφία σε συνδυασμό με τη φασματοσκοπία μάζας (GC/MS)²⁸ δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν.

Συνεπώς, οι διαθέσιμες μη καταστρεπτικές μέθοδοι ήταν για μεν την αναγνώριση της ύφανσης ένα Wild M3 στερεομικροσκόπιο και για δε την αναγνώριση και τις μετρήσεις των ινών και των κλωστών ένα Camscan Maxim 2040 ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (SEM). Το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης είναι μία μέθοδος ανάλυσης η οποία χρησιμοποιείται ευρύτατα για την αναγνώριση ορυκτοποιημένων ινών από τις αρχές τις δεκαετίας του '80²⁹.

Συνολικά διατέθηκαν για ανάλυση τέσσερα πολύ μικρά δείγματα³⁰.

Από τις αναλύσεις προέκυψε ότι τα τρία από τα τέσσερα δείγματα αποτελούνταν, πιθανόν, από ίνες λιναριού (πίνακας 2). Η άμεση επέμβαση συντήρησης στο χώρο της ανασκαφής για τη διάσωση του υφάσματος, είχε σαν αποτέλεσμα τα δείγματα να έχουν στερεωθεί και το στερεωτικό υλικό να καλύπτει³¹, πολλές φορές, τα απαραίτητα για την αναγνώρισή τους μορφολογικά χαρακτηριστικά (εικ. 8). Παρόλα αυτά, από τα σημεία όπου το στρώμα του στερεωτικού υλικού ήταν πιο λεπτό, έγινε δυνατή η αναγνώριση των ινών των τριών δειγμάτων ως φυτικών, λινάρι ή κάνναβη, με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, δηλαδή τα χαρακτηριστικά εξογκώματα που έχουν τέτοιου είδους ίνες, σε τακτά διαστήματα στο πλάτος τους

25. Συγγραφέας: Κωνσταντίνα Τσατσούλη.

26. Οι αναλύσεις έγιναν στα πλαίσια της πτυχιακής διατριβής της υπογράφουσας στο πανεπιστήμιο του Cardiff στη Μ. Βρετανία, στο εργαστήριο του τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας.

27. Έως σήμερα το ύφασμα που βρίσκονταν σε αυτή τη μορφή ονομαζόταν λανθασμένα από πολλούς «απολιθωμένο». Θα πρέπει να τονιστεί η διαφορά ανάμεσα στο «απολιθωμένο» και «ορυκτοποιημένο» οργανικό εύρημα. Ο όρος «απολιθωμένο» χαρακτηρίζει ένα συγκεκριμένο γεωλογικό όρο που χρησιμοποιείται στα οργανικά υλικά τα οποία σώζονται στα στρώματα του φλοιού της γης. Ενώ ο όρος «ορυκτοποιημένο», πιο γενικός, περιγράφει τη διάσωση των οργανικών πληροφοριών από ένα ανόργανο ορυκτό. Στην περίπτωση μας, το οργανικό μέρος των τμημάτων των υφασμάτων έχει αντικατασταθεί, μερικώς ή ολικώς, από ιόντα χαλκού και επομένως ο όρος «ορυκτοποιημένο» είναι αυτός που πρέπει να χρησιμοποιείται. Βλ. Gillard – Hardman 1996, 173-186.

28. Florian 1990, 29-82. Goodway 1987, 27-44. Anheuser – Roumeliotou 2003, 23-33. Επίσης, βλ. Hardman 1994. Επίσης, Chen *et al.* 1996. Gillard – Hardman 1996, 173-186. Tímár-Balázs – Eastop 1998.

29. Janaway 1983. Janaway 1989, 21-29. Gabra-Sanders 1988, 313-315. Moulherat *et al.* 2002.

30. Το μεγαλύτερο είχε μήκος 4εκ. και πλάτος 2εκ.

31. Τα προβλήματα που μπορεί να επιφέρει μία τέτοια παρέμβαση συντήρησης έχουν επισημανθεί και από άλλους ερευνητές στο παρελθόν. Βλ. Ballard - Skals 1996, 6-10.

(**εικ. 9**). Ακόμη, από τις μετρήσεις της διαμέτρου των ινών, οι οποίες κυμαίνονται από 7μm έως 15μm, τελικά ταυτίστηκαν με ίνες λιναριού³². Ο τύπος ύφανσης των παραπάνω δειγμάτων είναι απλός, ενώ η ύφανση τους αραιή (**εικ. 10, πίνακας 2**). Αυτά τα χαρακτηριστικά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο τύπος υφάσματος είναι ένα είδος απλής γάζας.

	Δείγμα 1		Δείγμα 2	Δείγμα 3	Δείγμα 4
	Πλευρά Α	Πλευρά Β			
Είδος ύφανσης	—	—	Απλή	Απλή	Απλή (weft-faced)
Ίνες/cm	—	—	24.2 (Σύστημα 1) 28.3 (Σύστημα 2)	25 (Σύστημα 1) 22 (Σύστημα 2)	27 (Υφάδι) 20 (Στημόνι)
Γύρισμα ίνας	Αραιό Z	Αραιό Z	Αραιό Z	Αραιό Z	I (Υφάδι) Πυκνό Z (Στημόνι)
Μέσος όρος διαμέτρου κλωστής σε mm	0.125	0.248	0.29 (Σύστημα 1) 0.24 (Σύστημα 2)	0.21 (Σύστημα 1) 0.14 (Σύστημα 2)	0.35 (Υφάδι) 0.19 (Στημόνι)
Μέσος όρος διαμέτρου ίνας σε μm	11	13	15	7	20.5
Είδος ίνας	Λινάρι (?)	Λινάρι (?)	Λινάρι (?)	Λινάρι (?)	Μαλλί

Πίνακας 2. Συνοπτικά αποτελέσματα της έρευνας.

Το τέταρτο δείγμα αποτελείται από ίνες μαλλιού, πιθανόν προβάτου. Αυτό είναι εμφανές από τα χαρακτηριστικά λέπια που διακρίνονται στην ίνα του μαλλιού (**εικ. 11**) και από τη διάμετρο της ίνας, 20,5μm³³. Επειδή δεν υπήρχε ούγια, το στημόνι και το υφάδι καθορίστηκαν από την κατασκευή των κλωστών και των δύο συστημάτων. Στο ένα σύστημα η κλωστή έχει ένα πυκνό Z γύρισμα και καθορίζεται ως το στημόνι, καθώς οι κλωστές του στημονιού αναμένεται να είναι λεπτές, με σφιχτό γνέσιμο και σε ευθεία γραμμή λόγω του τεντώματός τους στον αργαλειό³⁴.

Η έλλειψη γυρίσματος στην κλωστή του δεύτερου συστήματος το καθορίζει ως το υφάδι (**εικ. 12**). Ο τύπος της ύφανσης είναι πυκνός, με το υφάδι να προεξέχει (**εικ. 13**). Τα δύο παραπάνω μας δηλώνουν ένα καθαρά χειμωνιάτικο ύφασμα. Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι η απόσταση μεταξύ των κλωστών του στημονιού κυμαίνεται ανάμεσα σε 0,525mm και 0,553mm, οι οποίες σχεδόν ισαπέχουν.

Τα παραπάνω μπορούν να επιβεβαιώσουν τις γραπτές πηγές³⁵, οι οποίες πιθανολογούν την ύπαρξη μίας βιομηχανίας υφάσματος στην περιοχή, η οποία είχε τη δυνατότητα, μέσω των εργαλείων που διέθετε, να κατασκευάζει υψηλής ποιότητας μάλλινα υφάσματα.

32. Σύμφωνα με τους Ryder 2000, 2-7 και Florian 1990, 29-82, οι ίνες του λιναριού έχουν μέσο όρο διάμετρο 10-15μm, ενώ της κάνναβης είναι πιο τραχιές με μέσο όρο 17-25μm.

33. Ryder 2000, 2-7. Μία λεπτή ίνα μαλλιού έχει διάμετρο 20-35μm, μία ημίλεπτη 25-40μm και μία μεσαία 30-60μm.

34. Ryder 2001, 2-5. Kadolph *et al.* 1993.

35. Forbes 1987, 12.

SUMMARY

FUNERARY BRONZE URN FROM ANCIENT DEMETRIAS

*Elsa Nikolaou, Anastasia Papathanasiou,
Eleni Asderaki-Tzoumerkioti, Andreas-Germanos Karidas,
Konstantina Tsatsouli*

Between 1995 and 1996, the 13th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities of Volos excavated the area outside the northern city walls of Ancient Dimitrias, an area which constituted the north cemetery of the ancient city. The uncovered graves span a wide time period, from the 4th century B.C. to the 3rd century A.D.

In October of 1995, during a rescue excavation, grave 389 was uncovered, consisting of a square grave 0.95m. by 0.95m. Inside the grave there was a limestone cylindrical encasement for the urn BE 36273. The urn contained burnt human bones covered in cloth. The remains belong to a very gracile woman, around 20-25 years of death, represent all body parts, were cremated to 800-1100 C, until the bone was calcined and broken to small pieces.

At the end of the vertical handle, a decorative relief of a young male figure is attached, standing, slightly turned to the right with the left foot in front of the right and holding a thymiaterion and a pyxis. The wings, the incense burner in the right hand, and a vessel in the left hand suggest that the figure is Eros. The young god is often depicted in decorative motifs on hydrias.

The Dimitrias hydria belongs chronologically to a group of metal vessels bearing similarities in shape, size, and decoration, dated from 370-360 B.C. or later. The hydria underwent laboratory analyses before being curated in the renovated Volos Archaeological Museum.

Our interest is focused a) on the manufacture technology (cast or hammered) of the urn, as well as on the welding techniques used to join the handles and the base to the main body b) the type of the alloy used and c) the technology of the mineralized textile found inside the body of the urn.

The urn was examined by means of various analytical methods. Optical microscopy and X-ray analyses helped us to understand the way the urn was manufactured, and whether the various parts of the urn were cast or hammered. The metal composition and the soldering medium were determined non-destructively using in-situ XRF (X-ray Fluorescence) analysis. For the textile analysis, LM (conventional light microscope), and LV-SEM (low vacuum scanning electron microscope), have been applied and compared.

The results of the analyses showed that the urn was manufactured from bronze. Compositional differences were observed between the bronze alloys used for the body of the urn and for the manufacture of the handles and the base related to the body. A high-tin bronze alloy was used as welding material. The body of the urn was manufactured probably with the turned method. This suggestion is further confirmed by a centre mark made from the lathe in the base, as well as in the inside of the bas. The urn handles, the base and the decorative pattern in the centre of the urn's body are also cast.

For the weave and fibre investigations, the SEM has been proved to be the most useful technique, with two different types of weave and two different types of fibres being identified.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreiomenou A., 1975. Vases et lampes de bronze dans des collections privées d' Athènes, *BCH* 99, 544 -555.
- Anheuser K.- Roumeliotou M., 2003. Characterisation of mineralised archaeological textile fibres through chemical staining, *The Conservator* 27, UKIC, 23-33.
- Ballard, M. – Skals, I., 1996. Masking and misinterpreting cotton fibers: dangers associated with the fiber analysis of archaeological textiles, στο Roy, A. – Smith, P. (επιμ.), *Archaeological conservation and its consequences, Preprints of the Contributions to the Copenhagen Congress, 26-30 August 1996*, London, 6-10.
- Βερδελής Ν., 1950-1951. Χαλκή τεφροδόχος κάλπιν εκ Φαρσάλων, *ΑΕ*, 80-105.
- Βοκοτοπούλου Ι., 1987. Η υδρία της Αίνειας, στο *Άμητος, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη, 157-169.
- Βοκοτοπούλου Ι., 1990. *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα.
- Buikstra J.E. – Swegle M., 1989. Bone modification due to burning experimental evidence στο Bonnichsen R. – Sorg M.M. (εκδ.), *Bone modification*, Orono, 247-258.
- Buikstra J.E. – Ubelaker (εκδ.), 1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas.
- Chen H.L. *et al.*, 1996. X-ray Diffractometric analyses of microstructure of mineralized plant fibres, στο Orna M.V. (επιμ.), *Archaeological chemistry: organic, inorganic, and biochemical analysis. American Chemical Society*, Washington, 187-201.
- Craddock P., 1977. The composition of the copper alloys used by the Greeks, Etruscan and Roman civilisations: the Archaic, Classical and Hellenistic Greeks, *JArchSc* 4, 103-123.
- Eros Grec, Amour des Dieux et des Hommes* 1989. Κατάλογος ομώνυμης έκθεσης. Ministère de la Culture de Grèce, Direction des Antiquités - Ministère de la Culture, de la Communication, des Grands Travaux et du Bicentenaire, Réunion des Musées Nationaux, Athènes.
- Florian M.E., 1990. Identification of plant and animal materials in artifacts, στο Florian, M.E. *et al.*, *The conservation of artifacts made from plant materials*, Princeton, 29-82.
- Forbes, R. J. 1987, *Studies in ancient technology* 4, Leiden².
- Gabra-Sanders T., 1988. Use of scanning electron microscopy to study fibres in textile remains, στο Slatter, E.A. – Tate, J.O. (επιμ.), *Science and archaeology. Proceedings of a Conference on the application of Scientific Techniques to Archaeology*, Oxford, 313-315.
- Gillard R.D. – Hardman S.M., 1996. Investigation of fiber mineralization using Fourier Transform Infrared Microscopy, στο Orna, M. V. (επιμ.), *Archaeological chemistry: organic, inorganic, and biochemical analysis, American Chemical Society*, Washington, 173-186.
- Goodway M., 1987. Fiber identification in practice, *JAIC* 26, 27-44.
- Hardman S.M., 1994. *The mineralization of fibres in archaeological contexts*, University of Wisconsin Center for Cooperatives (unpublished PhD thesis).
- Janaway R.C., 1983. Textile fibre characteristics preserved by metal corrosion: the potential of S.E.M. Studies. *The Conservator* 7, UKIC, 48-52.
- Janaway, R.C., 1989. Corrosion preserved textile evidence: mechanism, bias and interpretation, στο Janaway R. – Scott B. (επιμ.), *Evidence preserved in corrosion products: new fields in artefact studies, UKIC Occasional Papers* 8, 21-29.

- Kadolph S.J. – Langford A.L. – Hollen N. – Saddler J., 1993. *Textiles*, Upper Saddle River, N.J.
- Καλογεροπούλου Α., 1969. Δύο αττικά επιτύμβια ανάγλυφα, *ΑΔ 24, Μελέτες*, 211-229.
- Lang J. – Hughes M.J., 1991. Joining techniques, στο Oddy W.A. (επιμ.), *Aspects of early metal-lurgy, British Museum Occasional Papers 17*, London, 169-177.
- Μανακίδου Φλ., 2004. Η ονοματοθεσία των αγγείων μέσα από τις γραμματειακές πηγές, στο *ΣΤ' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική: προβλήματα χρονολόγησης, κλειστά σύνολα - εργαστήρια, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000. Πρακτικά*, Αθήνα, 708 – 714.
- McKinley J.I., 1993. Bone fragment size and weights of bone from modern British Cremations and the implications for the interpretation of archaeological cremations, *International Journal of Osteoarchaeology 3*, 283-287
- McKinley J.I., 1994. Bone fragment size in British cremation burials and its implications for pyre technology and ritual, *JArchSc 21*, 339-342.
- McKinley J.I., 1997. Bronze Age 'Barrows' and funerary tiles and rituals of cremation, *Proceedings of cremation, Proceedings of the Prehistoric Society 63*, 129-145.
- Moulherat C., et al. 2002. First evidence of cotton at Neolithic Mehrgarh, Pakistan: analysis of mineralized fibres from a copper bead, *JArchSc 29*, 1393-1401.
- Νικολάου Ελ., 1995. Αρχαία Δημητριάδα, Εγκαταστάσεις βιολογικού καθαρισμού ΔΕΥΑΜΒ, *ΑΔ 50, Χρονικά*, 362.
- Νικολάου Ελ., 1996. Δημητριάδα, Θέση Μπουρμπουλήθρα, Βόρειο νεκροταφείο, *ΑΔ 51, Χρονικά*, 336-337.
- Νικολάου Ελ., 2000. Ανασκαφή του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας Δημητριάδας, στο *Έργο Εφορειών*, 309-314.
- Παπασπυρίδη-Καρούζου Σ., 1956. Ελληνιστικά αντίγραφα και επαναλήψεις αρχαίων έργων, *ΑΕ*, 164-180.
- Richter G.M.A., 1946. A fourth-century bronze hydria in New York, *AJA 51*, 361-367.
- Ryder, M.L., 2000. Issues in conserving archaeological textiles, στο *Archaeological Textile Newsletter 31*, 2-7
- Ryder, M.L., 2001. Fibres in Iron Age textiles from the Dürrneberg, Austria, στο *Archaeological Textiles Newsletter 33*, 2-5.
- Τίμαρ-Balázszy Á. – Eastop D., 1998. *Chemical principles of textile conservation*, Oxford.
- Τριανταφύλλου Σ., 2002. Αποτελέσματα της μελέτης του σκελετικού υλικού Φαιάς Πέτρας Σιδηροκάστρου, *ΑΕΜΘ 16*, 165-170.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ., 2001. «Έρωσ χρυσοκόμας», στο *Άγαλμα, Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη*, Θεσσαλονίκη, 223-232.
- White T.D. 1991. *Human Osteology*, Orlando.

Εικ. 1. Δημητριάδα. Ο τάφος 389.

Εικ. 2. Δημητριάδα. Η υδρία ΒΕ 36273.

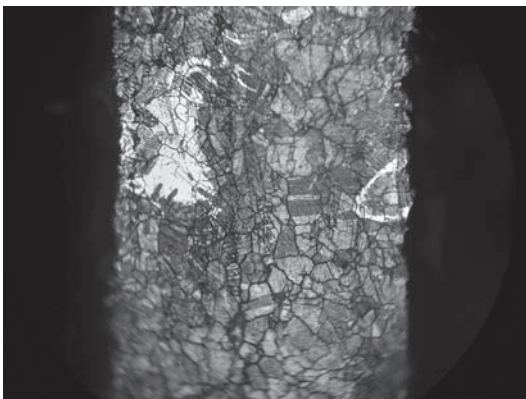
Εικ. 3. Δημητριάδα. Το διακοσμητικό ανάγλυφο της υδρίας BE 36273.

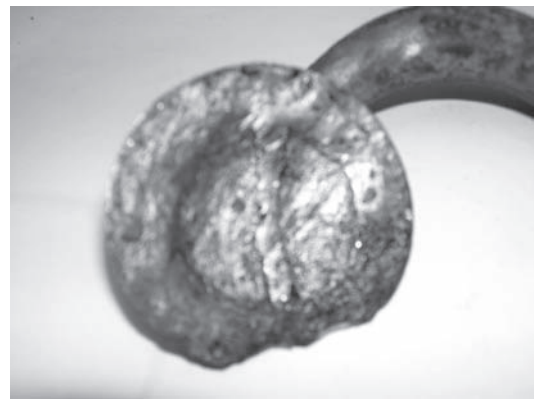
Εικ. 4. Δημητριάδα. Τμήματα θρυμματισμένης γνάθου και δοντιών με τη χαρακτηριστική ασβεστοποίηση από την καύση.

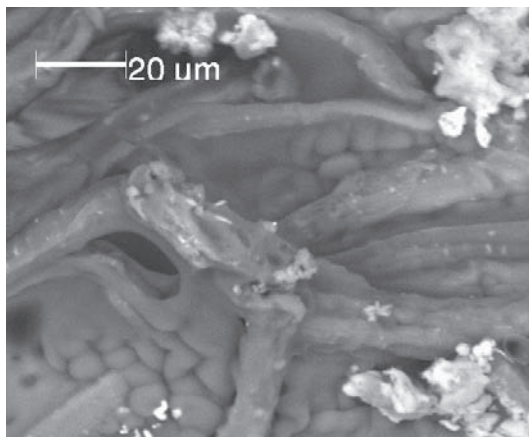
Εικ. 5. Δημητριάδα. Τμήματα οστών που φέρουν τα χαρακτηριστικά ραγίσματα και λευκό χρώμα ενδεικτικά αποτέφρωσης σε υψηλή θερμοκρασία.

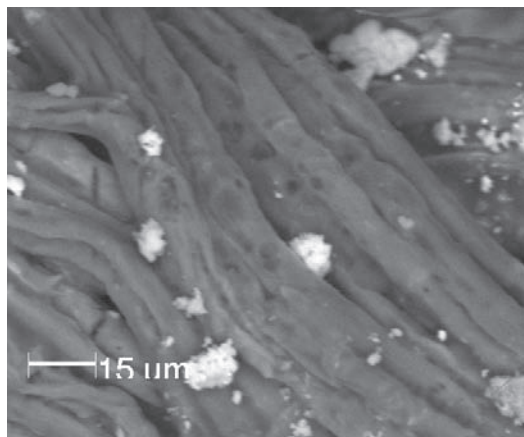
Εικ. 6. Δημητριάδα. Διαδοχική σφυρηλάτηση και ανόπτηση του μετάλλου. Οπτικό μικροσκόπιο 20X.

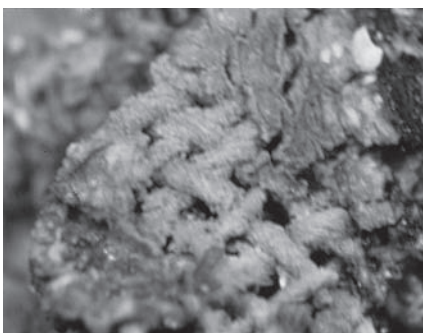
Εικ. 7. Δημητριάδα. Μηχανική σύνδεση του κυρίως σώματος της λαβής με το ρόδακα.

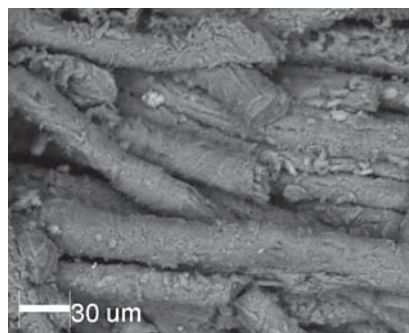
Εικ. 8. Δημητριάδα. Φωτογραφία του υφάσματος από SEM που δείχνει το οργανικό στερεωτικό να καλύπτει τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των ινών (X1000).

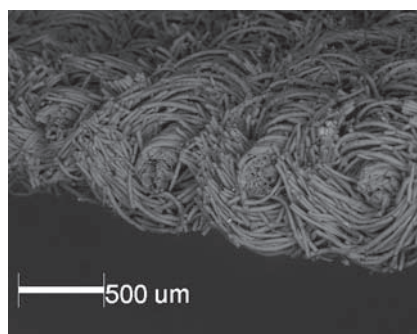
Εικ. 9. Δημητριάδα. Φωτογραφία από SEM του ίδιου δείγματος με τη εικ.8. Εδώ το στρώμα του στερεωτικού υλικού είναι πιο λεπτό και επιτρέπει την απεικόνιση των χαρακτηριστικών εξογκωμάτων (X1000).

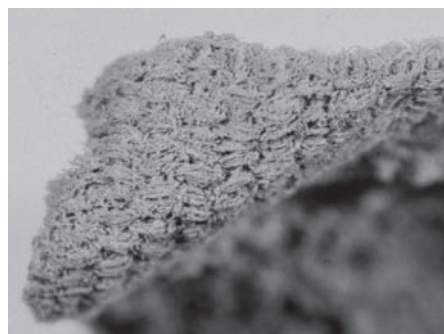
Εικ. 10. Δημητριάδα. Φωτογραφία του υφάσματος μέσα από μικροσκόπιο (X40).

Εικ. 11. Δημητριάδα. Φωτογραφία του τέταρτου δείγματος από SEM, όπου φαίνονται τα χαρακτηριστικά λέπια της ίνας του μαλλιού (X500).

Εικ. 12. Δημητριάδα. Φωτογραφία του τέταρτου δείγματος από SEM στην οποία φαίνεται η διαφορά ανάμεσα στο στημόνι και το υφάδι (X50).

Εικ. 13. Δημητριάδα. Φωτογραφία του τέταρτου δείγματος από μικροσκόπιο όπου φαίνεται καθαρά ο τύπος ύφανσης (X16).

ΕΝΑ ΦΟΡΗΤΟ ΦΑΣΜΑΤΟΜΕΤΡΟ ΑΚΤΙΝΩΝ Χ (XRF) ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ*

Ανδρέας-Γερμανός Καρύδας, Χαράλαμπος Ζαρκάδας

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ένα ζήτημα ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για χώρες και διεθνείς οργανισμούς. Ένας σημαντικός παράγοντας που συμβάλλει αποφασιστικά στην προσπάθεια αυτή είναι η γνώση που έχουμε για τα αντικείμενα πολιτιστικής κληρονομιάς, από ποιές πρώτες ύλες κατασκευάστηκαν και ποια ήταν η πηγή προέλευσης των, σε τι φυσική κατάσταση διατήρησης βρίσκονται σήμερα, τι υλικά/ενώσεις έχουν δημιουργηθεί στην επιφάνεια των ως αποτέλεσμα της έκθεσης των σε διάφορες περιβαλλοντικές συνθήκες (αέρας σε μουσείο ή αστικό περιβάλλον, έδαφος, θαλασσινό νερό κλπ). Προς την κατεύθυνση αυτή, η εφαρμογή των λεγόμενων «μη καταστροφικών» αναλυτικών μεθόδων που δεν απαιτούν την απόσπαση οποιασδήποτε μικρής η μεγάλης ποσότητας υλικού και αφήνουν το εξεταζόμενο αντικείμενο ανέπαφο, αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Επιπλέον δε, αν υπάρχει η δυνατότητα οι μέθοδοι αυτές να εφαρμοσθούν επί τόπου στον χώρο έκθεσης ή φύλαξης των αντικειμένων, τότε οι δυνατότητες και οι προοπτικές που προσφέρονται στην αρχαιομετρική έρευνα αλλά και στην συντήρηση των αντικειμένων είναι πολύ σημαντικές. Σε πολλές περιπτώσεις τα αντικείμενα πολιτιστικής κληρονομιάς είναι αρκετά ογκώδη για να μετακινηθούν (γλυπτά, μπρούτζινα αγάλματα), σε άλλες περιπτώσεις αποτελούν ένα αναπόσπαστο τμήμα ενός αρχαιολογικού χώρου (τοιχογραφίες) ή ακόμα μπορεί να είναι ανεκτίμητης αξίας (χρυσά-αργυρά κοσμήματα, πολύτιμοι λίθοι) που η μετακίνηση τους σε ένα ερευνητικό κέντρο προϋποθέτει σημαντικό κόστος για την ασφάλιση και την ασφαλή μεταφορά τους.

Το Ινστιτούτο Πυρηνικής Φυσικής (Ι.Π.Φ.) του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» έχει επιδείξει στον τομέα των μη-καταστροφικών αναλύσεων αρχαιολογικών αντικειμένων έναν διεθνή πρωτοποριακό ρόλο έχοντας αναπτύξει σημαντική δραστηριότητα ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Με τη χρήση του επιταχυντή Tandem αλλά και με υποδομή που αναπτύχθηκε στην συνέχεια, ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στην ανάπτυξη αναλυτικών τεχνικών που βασίζονται στην ανίχνευση φθορίζουσας ακτινοβολίας Χ που εκπέμπονται από τα συστατικά στοιχεία του αναλυόμενου αντικειμένου (Φθορισμομετρία ακτίνων Χ, X-Ray Fluorescence - XRF, Εκπομπή ακτίνων Χ από πρωτόνια, Proton Induced X-Ray Emission - PIXE). Χαρακτηριστική εργασία αναφοράς είναι αυτή του αιμηνήστου Δρ. Θ. Παραδέλλη για την κατανόηση της τεχνολογίας

του γαλανού χρώματος τοιχογραφιών της εποχής του χαλκού¹, όπως επίσης αργότερα η ανακοίνωση της ανίχνευσης για πρώτη φορά στην Ελλάδα («Ακρωτήρι» Θήρας) χρωστικής που περιέχει πορφύρα². Την τελευταία δεκαετία όμως η οργανολογία που χρησιμοποιείται στην φασματοσκοπία ακτίνων Χ (ανιχνευτές ακτίνων Χ, λυχνίες ακτίνων Χ) παρουσίασε αλματώδη, αν όχι επαναστατική πρόοδο. Η πιο σημαντική εξέλιξη αφορά στην καινούργια γενιά μη κρυογενικών ανιχνευτών ακτίνων Χ (PIN diodes και Silicon Drift Detectors-SDD) που λειτουργούν σε θερμοκρασία δωματίου και έχουν σχετικά πολύ μικρές διαστάσεις.

Με βάση τα νέα τεχνολογικά δεδομένα, το 1995 αναπτύχθηκε στο Ινστιτούτο Πυρηνικής Φυσικής ένα πρώτο φορητό φασματομέτρο ακτίνων Χ που βασιζόταν σε ένα μη κρυογενικό ανιχνευτή και μία σημειακή ραδιενεργό πηγή ¹⁰⁹Cd το οποίο στα πλαίσια της Ελληνο-Κυπριακής διακρατικής συνεργασίας 1996-1998³ μεταφέρθηκε στην Κύπρο για τη διαχρονική μελέτη (3000-500 π.Χ.) της μαύρης διακόσμησης των κεραμικών αγγείων που εκτίθενται στο μουσείο της Λευκωσίας⁴, ενώ στη συνέχεια στα πλαίσια του προγράμματος ΕΠΕΤ II LATECA (1995-1998) χρησιμοποιήθηκε για την ανάλυση χρωστικών σε έργα της Εθνικής Πινακοθήκης⁵. Στην συνέχεια, αποκτήθηκε μεγαλύτερη εμπειρία στις επιτόπιες αναλύσεις ΧRF, μέσα από τη συμμετοχή του Ι.Π.Φ. στο πρόγραμμα του Τ.Ε.Ι. Αθήνας που αφορούσε την συντήρηση και αποκατάσταση του μπρούτζινου αγάλματος του Θ. Κολοκοτρώνη που βρίσκεται στο κέντρο της Αθήνας⁶.

Από το 2000 ξεκίνησε μια νέα προσπάθεια υλοποίησης ενός καινοτόμου φορητού φασματομέτρου ΧRF που θα μπορούσε να αποτελέσει ένα βασικό διαγνωστικό εργαλείο για συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης αλλά και ένα αναλυτικό όργανο έρευνας για αρχαιολόγους-συντηρητές και αρχαιομέτρες σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους.

2. ΤΟ ΚΑΙΝΟΤΟΜΟ ΦΟΡΗΤΟ ΦΑΣΜΑΤΟΜΕΤΡΟ ΑΚΤΙΝΩΝ Χ (XRF) ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΠΥΡΗΝΙΚΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ

Το πρωτότυπο του φορητού φασματομέτρου ΧRF παρουσιάζεται στην **εικ. 1**. Το φασματομέτρο αποτελείται από μια φορητή λυχνία ακτίνων Χ, αερόψυκτη, μικρής ισχύος (50 Watt) αλλά με τάση λειτουργίας που μπορεί να είναι μέχρι και 50 kV. Το υλικό της ανόδου (Ρόδιο) αλλά και το πάχος του παραθύρου της λυχνίας (75 μm) επιλέχτηκαν έτσι ώστε να βελτιστοποιηθούν οι συνθήκες ανάλυσης του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού στοιχείων χωρίς προβλήματα επικάλυψων. Η συγκεκριμένη λυχνία είναι γεωμετρίας «πλευρικού παραθύρου» και μέσω των γεωμετρικών-κατασκευαστικών χαρακτηριστικών της μπορεί να προσφέρει τελικά δέσμες ακτίνων Χ υψηλής έντασης. Ο ανιχνευτής ακτίνων Χ που χρησιμοποιείται είναι ένας μη κρυογενικός ανιχνευτής νέας γενιάς που αποτελείται από μια δίοδο PIN πυριτίου τυπικού

1. Filippakis – Perdikatsis – Paradellis 1976, 143.

2. Aloupi – Maniatis – Paradellis – Karali-Yannacopoulou 1990, 488.

3. Ελληνο-Κυπριακή Διακρατική Συνεργασία, “Διεπιστημονική μελέτη της αρχαίας κεραμικής τεχνολογίας στην Κύπρο”, Επιστημονικός Υπεύθυνος Δρ. Ε. Αλούπη.

4. Aloupi – Karydas – Kokkinias – Paradellis – Lekka – Karageorhis 2001, 397.

5. LATECA, “Τεχνολογία Laser στη συντήρηση έργων τέχνης”, Πρόγραμμα ΕΠΕΤ II, Επιστημονικός Υπεύθυνος Ι.Π.Φ. Δρ. Δ. Λουκάς.

6. Argyropoulos – Karydas – Vossou-Domi – Karabotsos – Kapatou – Perdikatsis – Economou – Zarkadas – Charalambous 2003, 141.

πάχους 500 μm και επιφάνειας 6 mm^2 . Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του, δηλαδή η διακριτική ικανότητα του και ιδιαίτερος ο λόγος σήματος προς θόρυβο που παρουσιάζει, μελετήθηκαν διεξοδικά και διαπιστώθηκε ότι είναι ανταγωνιστικά με τα αντίστοιχα των συμβατικών ανιχνευτών ακτίνων X Si(Li)⁷. Η «κεφαλή» του XRF φασματόμετρου διαθέτει ένα σύστημα σκόπευσης και παρατήρησης της περιοχής ανάλυσης που αποτελείται από δύο lasers τοποθετημένα έτσι, ώστε η τομή των δεσμών τους να συμπίπτει με το σημείο τομής των αξόνων της διεγείρουσας δέσμης και του ανιχνευτή.

Για τη βελτίωση της ποιότητας της φασματικής κατανομής της διεγείρουσας ακτινοβολίας, η κεφαλή του φασματόμετρου διαθέτει έναν επιλογέα φίλτρων. Τα φίλτρα αποτελούνται από διαφορετικά υλικά που τοποθετούνται με κατάλληλη διάταξη. Η χρήση φίλτρου βελτιώνει σημαντικά τις αναλυτικές δυνατότητες του φασματόμετρου, κυρίως όσον αφορά στη δυνατότητα προσδιορισμού της συγκέντρωσης ιχνοστοιχείων προσφέροντας πολύ ικανοποιητικά ελάχιστα όρια ανιχνευσιμότητας (LoD's, Limits of Detection). Η λειτουργία του φασματόμετρου ικανοποιεί τους κανονισμούς ακτινοπροστασίας, αφενός μεν γιατί η λυχνία ακτίνων X κατασκευαστικά από μόνη της προσφέρει χαμηλούς ρυθμούς έκθεσης στον περιβάλλοντα χώρο, αλλά και επειδή ένα κατάλληλο σύστημα ευθυγραμμιστών περιορίζει την δέσμη της λυχνίας σε μια συγκεκριμένη μόνο κατεύθυνση στο χώρο. Παράλληλα, μια ηλεκτρομαγνητική θύρα, με έλεγχο από απόσταση μπορεί να αποκόπτει τη δέσμη ακτίνων X της λυχνίας ώστε κατά την επιλογή της περιοχής ανάλυσης η έκθεση του χρήστη σε ακτινοβολία να είναι πρακτικά μηδενική. Όλα τα ανωτέρω εξαρτήματα της συσκευής του φασματόμετρου τοποθετήθηκαν σε μια γεωμετρία που προσδιορίστηκε επακριβώς με την χρήση κατάλληλου μηχανολογικού σχεδιαστικού πακέτου, ενώ η κατασκευή των τμημάτων της κεφαλής του φασματόμετρου έγινε με τη συμμετοχή δύο εξειδικευμένων εταιρειών μηχανολογικών κατασκευών. Για να διευκολυνθεί η επιτόπια ανάλυση μεγάλων σε όγκο αντικειμένων, η κεφαλή του φασματόμετρου μπορεί να τοποθετηθεί σε μια κατάλληλη βάση που επιτρέπει την προσαρμογή του σημείου ανάλυσης στην επιθυμητή περιοχή με κίνηση σε τρεις άξονες. Με τον τρόπο αυτό, περιοχές σε αντικείμενα με ύψος μέχρι και 180 cm μπορούν να αναλυθούν. Οι ρυθμίσεις λειτουργίας της λυχνίας ακτίνων X (υψηλό δυναμικό λειτουργίας, ρεύμα) καθορίζονται από τη μονάδα ελέγχου που αναπτύχθηκε στο Ινστιτούτο Πυρηνικής Φυσικής. Στην **εικ. 2** παρουσιάζεται το ολοκληρωμένο σύστημα XRF που έχει εγκατασταθεί στο εργαστήριο συντήρησης του μουσείου του Βόλου.

Οι αναλυτικές δυνατότητες του φορητού φασματόμετρου συνοψίζονται ως ακολούθως: Επιφάνεια ανάλυσης 5 mm^2 , ανάλυση όλων των στοιχείων του περιοδικού πίνακα από το αλουμίνιο ($Z=13$) μέχρι το ουράνιο ($Z=92$) και ελάχιστα ανιχνεύσιμα όρια που κυμαίνονται στην περιοχή 10-5000 $\mu\text{g/g}$ για χρόνο μέτρησης 15-20 min ανάλογα με το στοιχείο και τον τύπο του αναλυόμενου δείγματος. Κατάλληλο λογισμικό πακέτο ποσοτικής ανάλυσης που αναπτύχθηκε από το Ι.Π.Φ. επιτρέπει, στην περίπτωση ομοιογενούς δείγματος, τον προσδιορισμό της συγκέντρωσης όλων των περιεχομένων στοιχείων σε κράματα μετάλλων (χρυσού, ασημιού, χαλκού κλπ), σε κεραμικά, χρωστικές, γυαλί, οψιδιανό κλπ στο προαναφερόμενο αναλυτικό εύρος και όριο ευαισθησίας αντίστοιχα.

7. Karydas – Zarkadas – Kyriakis – Pantazis – Huber – Redus – Potiriadis – Paradellis 2003, 93.

3. ΕΠΙΤΟΠΙΕΣ ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΜΕ ΤΟ ΦΟΡΗΤΟ ΦΑΣΜΑΤΟΜΕΤΡΟ ΧRF

Το φορητό φασματόμετρο ΧRF έδωσε την δυνατότητα να υλοποιηθούν τα τελευταία χρόνια πολλές ερευνητικές συνεργασίες και προγράμματα αλλά και να προσφερθούν αναλυτικές υπηρεσίες προς το Υπουργείο Πολιτισμού, το Μουσείο Μπενάκη, ξένες αρχαιολογικές Σχολές στην Αθήνα (Αμερικανική, Γαλλική), Πανεπιστήμια ή ερευνητικά κέντρα της Ελλάδας και εξωτερικού (Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πανεπιστήμιο του Cincinnati-Τμήμα Κλασικών Σπουδών, το Istituto Nazionale di Fisica Nucleare Laboratori Nazionali del Sud) αλλά και ιδιωτικές εταιρείες όπως είναι η ΘΕΤΙΣ Authentics ΕΠΕ. Συγκεκριμένα, επιτόπιες αναλύσεις ΧRF έχουν πραγματοποιηθεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό μουσείο, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στα Μουσεία της Δήλου, Βεργίνας, Βόλου, Ηρακλείου, Ναυπλίου, Αρχαίας Κορίνθου, Χώρας Πύλου Μεσσηνίας, στην εφορεία Εναλείων αρχαιοτήτων και στο μουσείο Μπενάκη και αφορούσαν, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, την ανάλυση μοναδικού αρχαιολογικού υλικού που εξεταζόταν με αναλυτική, μη καταστροφική μέθοδο για πρώτη φορά. Ανάμεσα στα υλικά πολιτιστικής κληρονομιάς που αναλύθηκαν είναι: υπολείμματα χρωστικών και φύλλων χρυσού που έχουν διατηρηθεί στην επιφάνεια των Δηλιακών Ελληνιστικών μαρμάρινων γλυπτών στο Μουσείο της Δήλου (εικ. 3) και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (εικ. 4), χρωστικές από τοιχογραφίες Μακεδονικών ταφικών μνημείων (Μουσείο Βεργίνας, Αγ. Αθανάσιος, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης), από Ρωμαϊκές τοιχογραφίες (Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου) ή ακόμα και από τοιχογραφίες της Μυκηναϊκής περιόδου (σπαράγματα από το «Παλάτι του Νέστορα» στην Χώρα Πύλου Μεσσηνίας), η σύσταση της μαύρης βαφής διακόσμησης σε κεραμικά ανάγλυφα αγγεία (πιθόι) του 8^{ου} και του 7^{ου} αι. π.Χ που εκτίθενται στο μουσείο του Ηρακλείου, ενώ συλλογές χρυσών αρχαίων και ασημένιων αντικειμένων αλλά και πολύτιμων λίθων έχουν μελετηθεί στο Μουσείο Μπενάκη (κοσμήματα της Ελληνο-Ρωμαϊκής περιόδου).

Σε όλες τις προαναφερόμενες μελέτες, η εφαρμογή του φορητού φασματόμετρου ΧRF δίνει τη δυνατότητα μιας πρώτης εμπειριστατωμένης μελέτης ενός αρχαιολογικού υλικού/αντικειμένου. Είναι σαφές ότι καμία τεχνική δεν μπορεί να απαντήσει από μόνη της σε όλα τα ερωτήματα σύνθεσης, τεχνολογίας κατασκευής κλπ που μπορεί να τεθούν. Η μοντέρνα προσέγγιση στην μελέτη υλικών/αντικειμένων πολιτιστικής κληρονομιάς απαιτεί τη συνέργεια και συμπληρωματικότητα διαφορετικών αναλυτικών μεθόδων. Παρόλα αυτά, η εμπειρία από την χρήση του φορητού φασματόμετρου ΧRF είναι ότι μπορεί να προσφέρει σε πολλές περιπτώσεις μοναδική αναλυτική πληροφορία και να βοηθήσει καταλυτικά όχι μόνο την αρχαιομετρική/αρχαιολογική έρευνα αλλά και την συντήρηση των εξεταζόμενων αντικειμένων. Θα μπορούσε εδώ να αναφερθούν δύο πρόσφατα παραδείγματα. Τα τελευταία χρόνια υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον στην μελέτη των πολυχρωμίας των μαρμάρινων γλυπτών. Το Ι.Π.Φ. συμμετείχε την περίοδο 2003-2004 σε πρόγραμμα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών που αφορούσε την μελέτη των υπολειμμάτων της πολυχρωμίας που διατηρούνται ακόμα στα Δηλιανά Ελληνιστικά γλυπτά. Εικοσιοκτώ διαφορετικά γλυπτά εξετάστηκαν σε 184 διαφορετικές θέσεις και αναγνωρίστηκε μια παλέτα δέκα διαφορετικών χρωστικών (εικ. 3)⁸.

Στην επιφάνεια κάποιων γλυπτών εντοπίστηκαν μέσω οπτικής μικροσκοπίας μικροσκο-

8. Karydas – Brecoulaki – Bourgeois – Jockey 2006.

πικά φύλλα χρυσού, στα οποία με την χρήση του φορητού φασματομέτρου XRF έγινε ανάλυση της σύνθεσης των και μελέτη της μεθόδου εφαρμογής των στην επιφάνεια του μαρμάρου. Επιπλέον, αναπτύχθηκε μία καινούργια μεθοδολογία για τον προσδιορισμό του πάχους που έχουν χωρίς την ανάγκη δειγματοληψίας (εικ. 4). Σε μια άλλη μελέτη, 34 χρυσά κοσμήματα της Ελληνορωμαϊκής περιόδου (7^{ος} - 2^{ος} αι. π.Χ.) που εκτίθενται στο μουσείο Μπενάκη αναλύθηκαν με το φορητό φασματομέτρο XRF και προσδιορίστηκε η σύνθεση τους (εικ. 5), δίνοντας την δυνατότητα για μια ομαδοποίηση των κοσμημάτων ανάλογα με την τεχνολογία κατασκευής των⁹.

Το φορητό φασματομέτρο φθορισμού ακτίνων Χ χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στο εργαστήριο συντήρησης μεταλλικών αντικειμένων της ΙΓ' ΕΠΚΑ για την μη καταστροφική ανάλυση της σύνθεσης του κράματος αλλά και την αναγνώριση προϊόντων διάβρωσης στην επιφάνεια της Ελληνιστικής υδρίας¹⁰. Στη μελέτη αυτή αναπτύχθηκε μια γενικότερη μεθοδολογία που προσφέρει μέσω των αναλύσεων XRF ποσοτικά κριτήρια για την αναγνώριση περιοχών με έντονη την παρουσία προϊόντων διάβρωσης. Με τον τρόπο αυτόν μπορεί να εξασφαλιστεί ότι η ποσοτική ανάλυση XRF αναφέρεται μόνο σε περιοχές του κράματος χωρίς προϊόντα διάβρωσης. Όσον αφορά την παρουσία προϊόντων διάβρωσης, παρατηρήθηκε εν γένει μια σχετική αύξηση της συγκέντρωσης του κασσιτέρου κυρίως στην αριστερή λαβή και την βάση, αυξημένες ποσότητες κυπρίτη εκτιμήθηκε ότι υπάρχουν στην επιφάνεια της αριστερής λαβής, ενώ ίχνη μολύβδου ανιχνεύτηκαν στην επιφάνεια του πώματος λόγω της επιμόλυνσής του από το μολύβδινο φύλλο που είχε κολληθεί στην εσωτερική επιφάνεια του. Τέλος, διαπιστώθηκε ότι οι τρεις λαβές, η βάση και το διακοσμητικό ανάγλυφο έχουν συγκολληθεί με ένα μαλακό συγκολλητικό κράμα κασσιτέρου-μολύβδου.

4. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ - ΔΡΑΣΕΙΣ

Με την ανάπτυξη του φορητού φασματομέτρου XRF μία από τις βασικές προτεραιότητες του Ι.Π.Φ. είναι η μεταφορά τεχνογνωσίας, σε ενδιαφερόμενους φορείς, μουσεία, κέντρα συντήρησης κλπ. Στα πλαίσια αυτά, το Ι.Π.Φ. υλοποίησε συμβάσεις ανάπτυξης του φορητού φασματομέτρου XRF εκτός της 13ης Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και με το Κέντρο Λίθου, εποπτευόμενο οργανισμό του ΥΠ.ΠΟ. Παράλληλα, από 1/11/2004 το Ι.Π.Φ. συμμετέχει στο Ευρωπαϊκό πρόγραμμα PROMET¹¹ “*Innovative conservation approaches for monitoring and protecting ancient and historic metal collections from the Mediterranean basin*”, που έχει συντονιστή το Τμήμα Συντήρησης Έργων Τέχνης και Αρχαιοτήτων του ΤΕΙ Αθήνας με έργο την ανάπτυξη, μελέτη και εφαρμογή ενός φορητού φασματομέτρου XRF στην στοιχειακή ανάλυση μικροπεριοχών στην επιφάνεια των αντικειμένων με διακριτική ικανότητα της τάξεως των 50-100 μικρομέτρων (μ-XRF). Με τον τρόπο αυτό αναμένεται ότι πολύ περισσότερα ερωτήματα χαρακτηρισμού και τεχνολογίας υλικών /αντικειμένων θα μπορούν αποτελεσματικά να απαντηθούν, ενώ η διάγνωση προϊόντων διάβρωσης θα γίνει πιο αποτελεσματική. Η προσπάθεια της περαιτέρω ανάπτυξης των λεγόμενων μη κατα-

9. Karydas – Kotzamani – Bernard – Barrandon – Zarkadas 2004, 15.

10. Asderaki – Tsatsouli – Karydas 2006, 137-144.

11. PROMET, FP6-2002-INCO-MPC1 no. 509126, 2004-2007, Επιστημονικός Υπεύθυνος Προγράμματος, Δρ. Β. Αργυροπούλου, ΤΕΙ Αθήνας.

στροφικών τεχνικών για την συντήρηση και μελέτη υλικών/αντικειμένων πολιτιστικής κληρονομιάς έχει αποκτήσει τα τελευταία χρόνια στον Ευρωπαϊκό χώρο ένα γενικότερο ενδιαφέρον και κινητικότητα που η Ελλάδα μέσω του Ι.Π.Φ και την υποστήριξη της πολιτείας συμμετέχει ενεργά. Η Γ.Γ.Ε.Τ. για παράδειγμα υποστήριξε την συμμετοχή του Ι.Π.Φ. στην Ευρωπαϊκή δράση COST-G8 (2001-2005) με αντικείμενο “*Non-destructive analysis and testing of museum objects*”¹², ενώ η Ελληνική Επιτροπή Άτομικής Ενέργειας προώθησε την συμμετοχή του Ι.Π.Φ. στο περιφερειακό μεσογειακό πρόγραμμα της Διεθνούς επιτροπής Άτομικής Ενέργειας (Ι.Α.Ε.Α) “*Nuclear Techniques for the Protection of Cultural Heritage Artifacts in the Mediterranean Region*” (2005-2007) που έχει σαν σκοπό να συνεισφέρει στην μελέτη και διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς με την χρήση πυρηνικών τεχνικών, αλλά και να διαμορφώσει σε κάθε χώρα ένα τοπικό δίκτυο συνεργασίας μεταξύ της υπάρχουσας αναλυτικής υποδομής και τελικών χρηστών. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η ανάπτυξη μεθοδολογίας χρήσης ομάδας (cluster) αναλυτικών μη καταστροφικών τεχνικών που θα μπορούν να ικανοποιούν με ένα ολοκληρωμένο τρόπο τον χαρακτηρισμό υλικών/αντικειμένων πολιτιστικής κληρονομιάς είναι η τάση που θα ενισχυθεί τα επόμενα χρόνια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ανάπτυξης παρόμοιας ομάδας μη καταστροφικών μεθόδων είναι οι ιοντικές τεχνικές που χρησιμοποιούνται στον επιταχυντή AGLAE¹³ που βρίσκεται εγκατεστημένος στο υπόγειο του Μουσείου του Λούβρου. Η σημαντική βελτίωση της υποδομής του μοναδικού για την Ελλάδα και την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου επιταχυντού ιόντων TANDEM του Ι.Π.Φ. που υποστηρίζεται από το πρόγραμμα αριστεία του Ι.Π.Φ. (2005-2008) και το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Αττικής 2000-2006, Μέτρο 1.2 του προγράμματος «Κοινοπραξίες Έρευνας και Τεχνολογικής Ανάπτυξης σε τομείς Εθνικής Προτεραιότητας, Έργο ΣΠ-ΑΤΤ29, μπορεί επίσης να αποτελέσει ένα κέντρο αναφοράς για την εφαρμογή παρόμοιων μεθόδων και να καλύψει τις αυξανόμενες ανάγκες μελέτης και χαρακτηρισμού αντικειμένων και υλικών πολιτιστικής κληρονομιάς, όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά και για τον ευρύτερο χώρο της Νοτιο-Ανατολικής Ευρώπης.

12. COST-G8: Non-destructive testing for cultural heritage, <http://srs.dl.ac.uk/arch/cost-g8/>

13. AGLAE - Accélérateur Grand Louvre d'Analyse Élémentaire, http://www.c2rmf.fr/pages/page_id18338_u112.htm

SUMMARY

**A PORTABLE X-RAY FLUORESCENCE SPECTROMETER IN SUPPORT
OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND CONSERVATION
SCIENCE FOR THE AREA OF THESSALY**

Andreas-Germanos Karydas, Charalambos Zarkadas

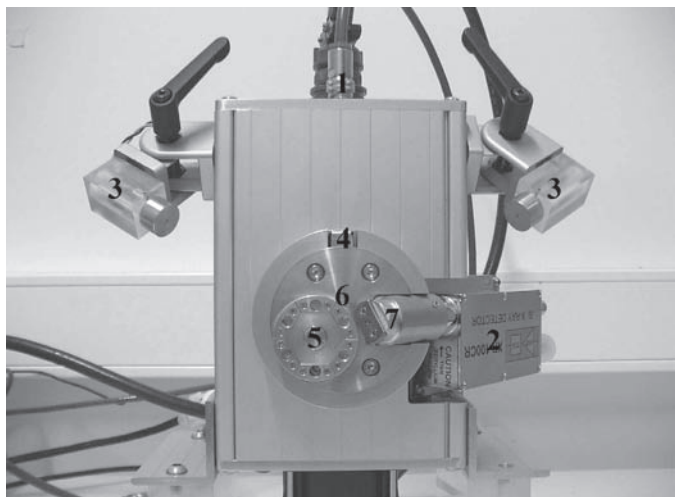
The integrity, uniqueness and high artistic value of the cultural heritage objects impose restrictions in the sampling. Moreover, what has to be taken into consideration is the fact that the museum objects, in most of the cases, cannot be easily transported to the laboratory environment for analysis. Therefore, it is evident, that novel analytical techniques should be used in the cultural heritage field fulfilling certain requirements; autonomy in their application far from an equipped laboratory, ability of performing non-invasive analysis and analytical range as well as detection limits competitive with laboratory established techniques. Recently, the Institute of Nuclear Physics of the NCSR “Demokritos” has developed a portable X-ray fluorescence spectrometer (XRF) for the 13th Ephoria of Prehistoric and Classical Antiquities. The evolution of its development during the past few years, its analytical characteristics, as well as some first examples of its application in Greece and particularly in Thessaly (Hellenistic Ydria) are presented and discussed in the present paper.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aloupi E.– Maniatis Y.– Paradellis T.– Karali-Yannacopoulou L., 1990, στο Hardy D.A. – Doumas C.G. – Sakellarakis J.A. (επιμ.), *Thera and the Aegean World III, Proceedings of the Third Congress, Santorini, Greece*, vol. I, London, 488-490.
- Aloupi E. – Karydas A. G. – Kokkinias P. – Paradellis T. – Lekka A. – Karageorhis V., 2001. *Non destructive analysis and visual recording survey of the pottery collection in the Nicosia Museum, Cyprus*, στο Bassiakos, Y. – Aloupi E. – Facorellis Y. (επιμ.), *Archaeometry issues in Greek Prehistory and antiquity*, Athens, 397-410.
- Argyropoulos V. – Karydas A.G. – Vossou-Domi A. – Karabotsos T. – Kapatou E. –Perdikatsis V. – Economou G. – Zarkadas Ch. – Charalambous D., 2003. A scientific approach for the conservation of the outdoor bronze monument of Theodoros Kolokotronis, στο Townsend J.H. – Eremin K. – Adriaens A. (επιμ.), *Conservation in science*, London, 141-147.
- Asderaki E. – Tsatsouli K. – Karydas A., 2006. Manufactured technology and materials of an early Hellenistic funerary bronze urn, στο *Proceedings of the 34th International Symposium on Archaeometry held in Zaragoza Spain, 3-7 May 2004*, Zaragoza, 137-144.
- Filippakis S.E.– Perdikatsis B. – Paradellis T., 1976. An analysis of blue pigments from the Greek Bronze Age, *Studies in Conservation* 21, 143.
- Karydas A.G. – Zarkadas Ch. – Kyriakis A. – Pantazis J. – Huber A. – Redus R. – Potiriadis C. –

- Paradellis T., 2003. Improvement of peak to background ratio in PIXE and XRF methods using thin Si-PIN detectors, *X-Ray Spectrometry* 32, 93.
- Karydas A.G. – Kotzamani D. – Bernard R. – Barrandon J.N. – Zarkadas Ch., 2004. A compositional study of a museum jewellery collection (7th-1st B.C.) by means of a portable XRF spectrometer, *Nuclear Instruments and Methods B*, 226, 15-28.
- Karydas A.G. – Brecoulaki H. – Bourgeois B. – Jockey Ph., 2006 (υπό έκδοση). In situ X-Ray Fluorescence analysis of raw pigments and traces of polychromy on Hellenistic sculpture at the archaeological museum of Delos, *Association for the Study of Marble and Other Stones in Antiquity VII*, 2003.
- Tsuji K. – Injuk J. – Grieken van R. (επιμ.), 2004. *X-Ray Spectrometry: recent technological advances*, Wiley.

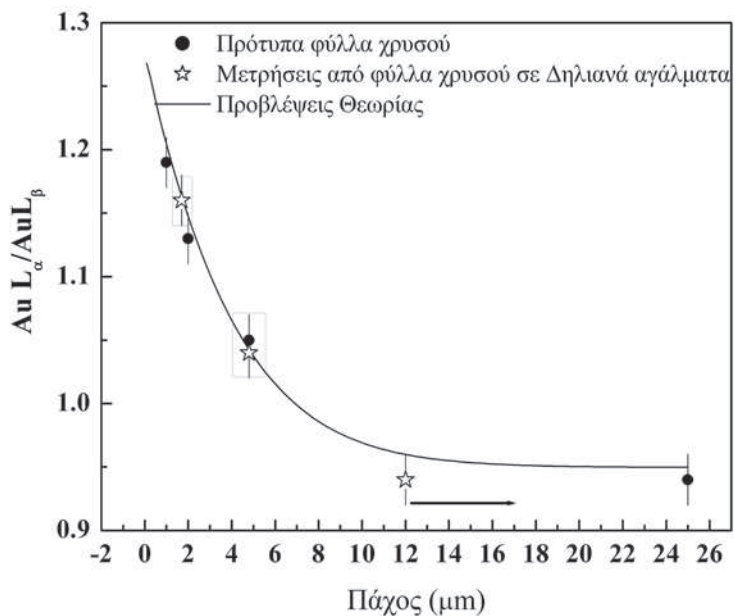
Εικ. 1. “Κεφαλή” του φορητού φασματομέτρου XRF, 1. Λυχνία Rh, αερόψυκτη μικρής ισχύος 2. Μη κρυογενικός ανιχνευτής ακτίνων X 3. Διατάξεις laser για τον εντοπισμό της θέσης ανάλυσης 4. Ηλεκτρομαγνητική Θύρα, 5. Επιλογέας φίλτρου, 6. Ευθυγραμμιστής διεγείρουσας δέσμης ακτίνων X, 7. Ευθυγραμμιστής του ανιχνευτή.

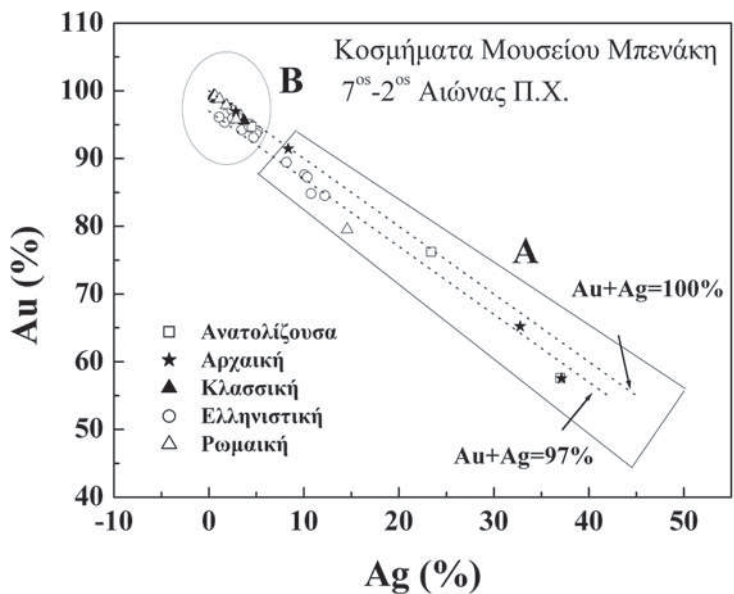
Εικ. 2. Το ολοκληρωμένο σύστημα XRF που έχει εγκατασταθεί στο εργαστήριο συντήρησης του μουσείου του Βόλου.

Εικ. 3. Επιτόπιες αναλύσεις με το φορητό φασματομέτρο XRF στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Αθήνα, Οκτώβριος 2004, Συνεργασία με Prof. Ph. Jockey, Dr. B. Bourgeois, Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή). © Ελληνική Έκδοση Popular Science, 2004.

Εικ. 4. Μη καταστροφική ανάλυση του πάχους μικροσκοπικών φύλλων χρυσού που είχαν χρησιμοποιηθεί για την επιχρύσωση της επιφάνειας μερικών Δηλιανών Ελληνιστικών μαρμάρινων γλυπτών.

Εικ. 5. Αποτελέσματα της σύνθεσης 34 χρυσών κοσμημάτων της Ελληνο-Ρωμαϊκής περιόδου που εκτίθενται στο Μουσείο Μπενάκη και αναλύθηκαν με το φορητό φασματομέτρο XRF. Εκτός του Au και Ag σε όλα τα κοσμήματα περιέχεται και Cu που όμως σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις (εκτός από 3-4 κοσμήματα) κυμαίνεται σε συγκεντρώσεις μικρότερες του 3%. Στην κατηγορία A ανήκουν χρυσά κοσμήματα που στην πλειονότητα τους αποτελούνται από ένα κράμα χρυσού με φυσική προέλευση, ενώ τα κοσμήματα της κατηγορίας B έχουν κατασκευασθεί από κράμα που έχει υποστεί διαδικασία εμπλουτισμού σε χρυσό.

ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΠΟΛΥΕΣΤΕΡΙΚΩΝ ΡΗΤΙΝΩΝ ΣΤΟΝ ΤΡΟΠΟ ΕΚΘΕΣΗΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΜΙΑΣ ΜΑΡΜΑΡΙΝΗΣ ΚΕΦΑΛΗΣ ΑΛΟΓΟΥ*

Θοδωρής Τσουρτσούλης

Κατά τη διάρκεια της επανέκθεσης του αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου, το 2004, ένα από τα προβλήματα που προέκυψαν ήταν η στήριξη για την έκθεση ορισμένων μαρμάρινων αρχαίων αντικειμένων.

Η παρούσα ανακοίνωση εστιάζεται στον τρόπο συμπλήρωσης για την έκθεση μιας μαρμάρινης κεφαλής αλόγου του 3^{ου} π.Χ αιώνα από τη Μελιταία¹, για να εκτεθεί στο μουσειακό χώρο. Το έργο μπορεί να ανήκει σε ολόγλυφο άγαλμα με ή χωρίς ιππέα, αυτόνομο ή σε σύνταγμα ή να προέρχεται από κάποιο έξεργο ανάγλυφο, το οποίο συναντάται κυρίως σε ναϊσκους² (εικ. 1).

Η επιφάνεια θραύσης της κεφαλής δεν επέτρεπε την εύκολη τοποθέτηση της πάνω στο βάθρο έκθεσης. Βασικό μας μέλημα ήταν η απόδοση της σωστής θέσης και κλίσης του γλυπτού, σε σχέση πάντα με τη φυσική κλίση του σώματος του αλόγου, και ταυτόχρονα η προβολή του αρχαίου αντικειμένου με το καλύτερα δυνατό αισθητικό αποτέλεσμα και τη μικρότερη φθορά.

Έτσι, προέκυψαν ηθικά διλήματα όσον αφορά τον τρόπο στήριξης της κεφαλής του αλόγου. Έγινε προσπάθεια εύρεσης τέτοιας λύσης που να αποφευχθεί το άνοιγμα οπής στο κάτω μέρος του αλόγου, μια τεχνική πολύ συνηθισμένη μέχρι σήμερα στον τρόπο έκθεσης μαρμάρινων αντικειμένων³. Λύσεις, όπως η συμπλήρωση με γύψο ή λευκό τσιμέντο ή ακόμα η στήριξή του με plexi-glass δεν κρίθηκαν κατάλληλες για το συγκεκριμένο αντικείμενο. Πιο συγκεκριμένα, η γύψος η οποία είναι υγροσκοπικό υλικό, αποτελεί πηγή διαλυτών θεικών αλάτων τα οποία μπορεί να εισχωρήσουν στους πόρους του αντικειμένου και να δημιουργήσουν γυψοποίηση⁴ ενώ συγχρόνως είναι ένα πολύ εύθραυστο υλικό. Το τσιμέντο είναι και αυτό υγροσκοπικό υλικό, το αισθητικό αποτέλεσμα που δίνει δεν είναι αρκετά ικανοποιητικό, είναι εύθρυπτο και προσθέτει βάρος. Τέλος, το plexi-glass δεν κρίθηκε ως κατάλληλη

---

* Την παρουσία μου στο χώρο της συντήρησης την οφείλω στον αείμνηστο ζωγράφο-συντηρητή Δ. Ζαχαρίου. Η βοήθεια του και οι ιδέες του ήταν πολύτιμες. Επιθυμώ να ευχαριστήσω τον αρχαιολόγο της ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Χ. Ιντζεσίλογλου για την συνεργασία του και τις συμβουλές του, καθώς επίσης και την συντηρήτρια της ίδιας εφορείας Ε. Παπαδογιάννη για την βοήθεια της.

1. Ύψους 0,25μ. και μήκους 0,53μ. (αρ. ευρ. Λ742), Θεοχάρης 1964, 263.

2. Όπως π.χ. στην Αθήνα.

3. Riederer, 1989.

4. Λαμπρόπουλος 1993.

λύση γιατί λόγω της διαφάνειάς του θα φαινόταν το γκρίζο βάθρο στήριξης και αυτό θα είχε σαν αποτέλεσμα να μην προβάλλεται αρκετά το αντικείμενο. Επίσης λόγω της ανώμαλης επιφάνειας θραύσης του γλυπτού η κόλληση δεν θα ήταν αρκετά ανθεκτική.

Έτσι, αποφασίστηκε να γίνει ομοίωμα του λαιμού του αλόγου από πηλό, ο οποίος λόγω της ευπλαστότητάς του μπορεί να πάρει την επιθυμητή μορφή, και συγχρόνως δεν επηρεάζει το αντικείμενο. Στη συνέχεια, κατασκευάστηκε εκμαγείο από λάστιχο σιλικόνης και αντίγραφο από πολυεστερική ρητίνη προκειμένου να χρησιμοποιηθεί σαν βάση⁵.

Τα πλεονεκτήματα αυτής της μεθόδου είναι ότι δεν δημιουργείται πρόβλημα στο ίδιο το έργο, όσον αφορά τη διάβρωσή του⁶, αποτελεί αυτόνομο κομμάτι το οποίο ανά πάσα στιγμή μπορεί να αφαιρεθεί, έχει μεγάλη μηχανική αντοχή, δίνει καλό αισθητικό αποτέλεσμα και επιπλέον μπορεί να αποκτήσει το επιθυμητό βάρος. Το μόνο μειονέκτημα των πολυεστερικών ρητινών⁷, δηλαδή το κιτρίνισμα και η αποφλοιώσή τους εξ αιτίας της υπεριώδους ακτινοβολίας, δεν είναι δυνατόν να συμβεί στη συγκεκριμένη περίπτωση γιατί το αντικείμενο εκτίθεται σε εσωτερικό χώρο.

Η διαδικασία της συμπλήρωσης του λαιμού ξεκίνησε με την κατασκευή πήλινου ομοιώματος, αφού πρώτα τοποθετήθηκε μονωτικό υλικό⁸ στο κάτω μέρος της κεφαλής. Η κατασκευή του ομοιώματος έγινε με τέτοιο τρόπο, που αφενός να αποτελεί συνέχεια της κεφαλής του αλόγου δίνοντας ένα καλό αισθητικό αποτέλεσμα και αφετέρου να είναι διακριτό από το αντικείμενο. Για το λόγο αυτό, έγινε μια γενικότερη απόδοση του λαιμού της κεφαλής και δεν αποτυπώθηκαν λεπτομέρειες της χαίτης ή άλλων στοιχείων.

Μετά την ολοκλήρωση του πήλινου προπλάσματος και την αποκόλληση των δύο τμημάτων⁹, προχώρησε η διαδικασία αντιγραφής η οποία περιλαμβάνει τέσσερα στάδια.

Αρχικά έγινε η προετοιμασία του προς αντιγραφή αντικείμενου. Το πήλινο πρόπλασμα επαλείφθηκε με μονωτικό υλικό¹⁰ για να είναι εύκολη η αποκόλληση της σιλικόνης που χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια για την κατασκευή του εκμαγείου.

Ακολούθησε χύτευση αρχικά λεπτόρρευστης σιλικόνης¹¹ ώστε να εισχωρήσει καλά σε όλες τις εσοχές και να μην αφήσει κενά, και στη συνέχεια ένα δεύτερο στρώμα σιλικόνης, παχύρρευστο αυτή τη φορά, για να ενισχυθεί το καλούπι¹².

Το τρίτο στάδιο περιλαμβάνει επικάλυψη της σιλικόνης με εσάρπα γύψου για να συγκρατηθεί το λάστιχο σιλικόνης όταν αυτό αποκολλούνται από τον πηλό. Η εσάρπα γύψου τοπο-

5. Οι πολυεστερικές ρητίνες είναι οργανικές ουσίες που υπό φυσιολογικές συνθήκες βρίσκονται σε παχύρρευστη κατάσταση. Αποτελούνται από μια ακόρεστη πολυεστερική βάση και από μονομερές στυρένιο. Για να σκληρύνει η πολυεστερική βάση και να σταθεροποιηθεί πρέπει να αντιδράσει ο πολυεστέρας με το στυρένιο. Η αντίδραση αυτή γίνεται χωρίς άλλη βοήθεια στους 80 – 140 °C. Για να γίνει η αντίδραση αυτή σε θερμοκρασίες περιβάλλοντος είναι αναγκαία η παρουσία ορισμένων επιταχυντών και καταλύτη. Οι επιταχυντές που χρησιμοποιούνται είναι συνήθως οργανικά άλατα του κοβαλτίου και διμεθυλοανιλίνη. Σαν καταλύτης χρησιμοποιείται συνήθως υπεροξειδίο της μεθύλιο – αιθύλιο – κετόνης. Η αναλογία του στυρένιου καθώς και η θερμοκρασία επηρεάζουν τη ρευστότητα της ρητίνης. Τέλος, η αναλογία των οργανικών αλάτων του κοβαλτίου, της διμεθυλοανιλίνης και του υπεροξειδίου της μεθυλοακετόνης καθώς και η θερμοκρασία επηρεάζουν το χρόνο στερεοποίησης (Γκουγκούδης 2005).

6. Λαμπρόπουλος 1993. Cronyn 1990. Riederer 1989.

7. Λαμπρόπουλος 1993, 90.

8. Paraloid B72 διαλυμένο σε ακετόνη 5%.

9. Του πηλού και του γλυπτού

10. Μονωτικό Superseal και αποκολλητικό Universal Mold Release.

11. Rhodorsil 3325. Οι αναλογίες που χρησιμοποιήθηκαν είναι: 100 gr. Σιλικόνης 6 ml καταλύτης.

12. Την ρευστότητα του υλικού την καθορίζουμε με την χρήση είτε aerosil είτε θιζοτροπικών παραγόντων.

θετήθηκε αρχικά από τη μια πλευρά με τη βοήθεια υφάσματος κομμένου σε λεπτές λωρίδες, και ακολούθως από την άλλη πλευρά, αφού τοποθετήθηκε ενδιάμεσα μονωτικό υλικό (βαζελίνη).

Στο τέλος, ανοίχτηκε το καλούπι, αφαιρέθηκε το πήλινο πρόπλασμα και έγινε χύτευση διαφανούς πολυεστερικής ρητίνης ενισχυμένης με αδρανή υλικά η οποία τελικά είχε την όψη του μαρμάρου.

Μετά τον πολυμερισμό της ρητίνης, ακολούθησε η αισθητική επεξεργασία του αντιγράφου με τη χρήση γαιοχρωμάτων, διαλυμένα σε ακετόνη, για να δημιουργηθεί μια τεχνητή πάτινα στο συμπληρωμένο τμήμα και να προσομοιάζει την φυσική πάτινα του αντικειμένου.

Η συγκόλληση της πολυεστερικής βάσης με το γλυπτό έγινε με τη χρήση εποξειδικής ρητίνης¹³. Με τον τρόπο αυτό εξασφαλίστηκε μια ισχυρή σύνδεση ανάμεσα στα δύο τμήματα, η οποία ήταν απαραίτητη λόγω της κλίσης της επιφάνειας θραύσης, και είναι εφικτή η αντιστρεψιμότητα της επέμβασης¹⁴.

Η στερέωσή του γλυπτού πάνω στο βάθρο έκθεσης έγινε με τη χρήση μεταλλικού γόμφου στο κάτω μέρος του πολυεστερικού αντιγράφου (εικ. 2).

Το μπροστινό τμήμα του αλόγου ακουμπά στο βάθρο, αφενός για να στηρίζεται καλύτερα, καθώς το κέντρο βάρους του βρίσκεται έξω από τη συμπλήρωση εξαιτίας της επιφάνειας θραύσης, και αφετέρου γιατί η εικόνα της κεφαλής του αλόγου που εφάπτεται σε οριζόντια επιφάνεια, είναι αρκετά οικεία από τα αετώματα του Παρθενώνα.

Συμπερασματικά, οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνταν μέχρι σήμερα για τη στήριξη μαρμάρινων γλυπτών δημιουργούσαν πολλά προβλήματα. Με την εισαγωγή και τη χρήση των πολυεστερικών ρητινών πολλά από αυτά τα προβλήματα αποφεύγονται, ενώ ταυτόχρονα πετυχαίνουμε ένα πολύ καλό αποτέλεσμα τόσο για τη στήριξη του αντικειμένου, όσο και για την αισθητική εμφάνιση εφαρμόζοντας πάντα τους κανόνες ηθικής, της συντήρησης. Έτσι, ενώ η χρήση τους ήταν ευρεία μέχρι σήμερα για την παραγωγή μουσειακών αντιγράφων και την κατασκευή αρχιτεκτονικών μελών, διαπιστώνουμε ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν όχι μόνο στη συντήρηση αλλά και στην στήριξη για την έκθεση αντικειμένων με ικανοποιητικά αποτελέσματα.

13. Araldite AW 106-HV 953U η οποία αποτελείται από πολυεποξειδική ρητίνη και από βασικό ή όξινο σκληρυντή τα οποία αντιδρούν μεταξύ τους (Λαμπρόπουλος 1996).

14. Cronyn 1990. Pye 2001.

SUMMARY

ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΠΟΛΥΕΣΤΕΡΙΚΩΝ ΡΗΤΙΝΩΝ ΣΤΟΝ ΤΡΟΠΟ ΕΚΘΕΣΗΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΜΙΑΣ ΜΑΡΜΑΡΙΝΗΣ ΚΕΦΑΛΗΣ ΑΛΟΓΟΥ

Theodoris Tsartsoulis

During exhibition works done in the gallery of “Games and Contests in Ancient Thessaly”, in the Archaeological Museum of Volos, a number of important problems, concerning the support way of some of the works of art, arose

The conservation ethics and issues for less intervention in antiquities, led us to the application of new ideas and the use of new materials and techniques, in order to face the problems.

An example, which is presented here, was a marble horse’s head from Melitaea dating to the third century B.C. The issues which had to be faced were the aesthetic presentation of the work of art with the less possible intervention. As the object had a scraggy surface, it was necessary to find a special way for its display. Therefore, a polyester replica of the horse’s neck was made, used as a base, so that the head could safely fit on the exhibition pedestal.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γκουγκούδης Χ., 2005. *Διερεύνηση μελέτης αντοχής και βελτιστοποίηση ταχύπλοου σκάφους*, Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Αθήνας, Τμήμα Ναυπηγών (πτυχιακή εργασία).
- Cronyn J.M., 1990. *The elements of archaeological conservation*, London.
- Θεοχάρης Δ. Ρ., 1964. *ΑΔ 19, Χρονικά*, 263.
- Λαμπρόπουλος Β., 1996. *Κεραμικά: Τεχνολογία, Διάβρωση και Συντήρηση*, Αθήνα³.
- Λαμπρόπουλος Β., 1993. *Διάβρωση και Συντήρηση Πέτρας*, Αθήνα.
- Pye E., 2001. *Caring for the past. Issues in conservation for archaeology and museums*, London.
- Riederer. J., 1989. *Restaurieren und Bewahren*, München.

Εικ. 1. Μαρμάρινη κεφαλή αλόγου πριν τη κατασκευή της βάσης στήριξης.

Εικ. 2. Η μαρμάρινη κεφαλή του αλόγου όπως εκτίθεται στο μουσείο Βόλου.

**ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΣΕ
ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΩΝ ΠΛΑΣΤΙΚΗΣ
ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ 2002-2004**

Μαρία-Αικατερίνη Μαργαριτώφ-Κονταράτου

ΕΓΧΡΩΜΑ ΚΟΝΙΑΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΜΕΛΗ ΑΠΟ ΚΟΝΙΑΜΑ

Οι ανασκαφικές έρευνες στο χώρο του ανακτόρου Δημητριάδος άρχισαν το 1906 από τον πρώτο ανασκαφέα της αρχαίας πόλης Απ. Αρβανιτόπουλο Έφορο Αρχαιοτήτων Βόλου. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν το 1961 από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Δ.Ρ. Θεοχάρη και αργότερα κατά την περίοδο 1967-1981 από ομάδα Γερμανών αρχαιολόγων. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες για τη συντήρηση και αποκατάσταση των τοιχογραφιών και κονιαμάτων που αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφικές εργασίες των ετών 1967-1981 στον Τομέα Β.

Από το 1990 ως σήμερα οι εργασίες ανασκαφής, συντήρησης και διαμόρφωσης του χώρου εκτελούνται από τη ΙΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Κατά την ανασκαφική περίοδο 2002-2004, οι έρευνες στον περιβάλλοντα χώρο του ροδιακού περιστυλίου του Ανακτόρου οι τοίχοι του οποίου είναι διακοσμημένοι με τοιχογραφίες έφεραν στο φως πολύ σημαντικά στοιχεία για την ζωγραφική αρχιτεκτονική διακόσμηση του ελληνιστικού Ανακτόρου. Στην περίπτωση του ροδιακού περιστυλίου η χρήση κονιαμάτων δεν περιορίζεται μόνο στους τοίχους ή τις οροφές αλλά και στην απομίμηση αρχιτεκτονικών μελών από κονίαμα. Ο πυρήνας των διακοσμητικών αρχιτεκτονικών μελών είναι συνήθως από πωρόλιθο ενώ οι γλυφές και οι ραβδώσεις διαμορφώνονταν από κονίαμα ή κατασκευάζεται εξ' ολοκλήρου από κονίαμα¹ (εικ. 1).

Δυο μεγάλα τμήματα ιωνικών ημικιώνων με ραβδώσεις βρέθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα του διαδρόμου ανάμεσα στο πλίνθινο τοίχο των τοιχογραφιών και σε αυτόν που είναι χτισμένος ισοδομικά.

Τα τμήματα αυτά είναι φτιαγμένα εξ' ολοκλήρου από κονίαμα. Στο ένα διατηρείται και σωζόμενο δομικό υλικό που είναι ίσως πωρόλιθος² (εικ. 2). Οι ραβδώσεις έγιναν με τη τεχνική του τραβηχτού με ειδικό εργαλείο. Αποτελούνται από δυο στρώματα:

Το πρώτο στρώμα κονιάματος είναι χονδρόκοκκο και με καλή πρόσφυση στο δομικό υλικό και σκοπός ήταν να εξομαλύνει τις ανωμαλίες των λίθων και να καλύψει τους αρμούς. Αποτελείται από ασβέστη ανακατεμένο με κεραμιδόσκονη και άμμο σύμφωνα με την οπτι-

1. Ορλάνδος 1956-60, 66.

2. Το είδος θα το γνωρίζουμε μετά το πέρας των ορυκτολογικών αναλύσεων.

κή παρατήρηση μας κάτω από μικροσπεροσκόπιο, ενώ το πάχος του κυμαίνεται γύρω στα 20-22χιλ.³.

Το δεύτερο στρώμα ήταν λεπτότερο από ασβεστιτικό επίχρισμα ανακατεμένο με μαρμαρόσκονη με όχι λεία επιφάνεια, όπως έχουμε στην παραστάδα, για να δίνει την εντύπωση του μαρμάρου. Το πάχος του κυμαίνεται από 3,35mm ως 7,85mm και η μέτρηση έγινε στο σωζόμενο ψηλότερο σημείο και στο χαμηλότερο.

Το τμήμα ημικίονα που σώζεται σε μεγάλη έκταση (**εικ. 3**) χωρίς να αρμόζει επάνω στο δομικό υλικό έχει διαστάσεις: 48 x 9 x 4εκ. Στον περιβάλλοντα χώρο του όπου βρέθηκε σώζονταν και πολλά τμήματα του ή τμήματα από άλλους ημικίονες. Μετά την ολοκλήρωση της συντήρησης τους θα είμαστε σε θέση να βγάλουμε πιο ασφαλή συμπεράσματα για τις πραγματικές διαστάσεις του ημικίονα.

Η θέση που βρέθηκαν και ο αριθμός των κονιαμάτων καθώς και των διακοσμητικών με πλαστική διακόσμηση, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι και ο περιβάλλοντας χώρος του ροδιακού περιστυλίου με τις τοιχογραφίες είχε διακόσμηση στους τοίχους και στα αρχιτεκτονικά μέλη. Τα κονιάματα βρέθηκαν διάσπαρτα και πολύ μεμονωμένα και για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατό να τα τοποθετήσουμε με ακρίβεια στην σωστή τους θέση και να υπάρχει έτσι μια ολοκληρωμένη εικόνα. Ωστόσο μας δίνουν όμως κάποια στοιχεία για τον τρόπο κατασκευής, την τεχνική και τον λόγο χρήσης τους. Η επιμελημένη εφαρμογή έγχρωμων κονιαμάτων μαρτυρεί την ύπαρξη πεπειραμένων τεχνιτών

Επίσης βρέθηκαν, στον ίδιο χώρο με τους ημικίονες, διάσπαρτα τμήματα τοιχογραφιών ενδεικτικά έχουμε κονιάματα με μαύρο χρώμα και κονιάματα με εμπύεστη διακόσμηση.

Στο βορειοδυτικό δε τμήμα του διαδρόμου έχουμε:

1. Ένα σπάραγμα τοιχογραφίας με γραπτή διακόσμηση κόκκινου χρώματος σε φόντο ώχρας (**εικ. 4**). Ίσως πρόκειται για κάποιο φυτικό θέμα ή απομίμηση των νερών του μαρμάρου. Αποτελείται από δυο στρώματα. Το πρώτο που αποτελεί το υπόστρωμα έχει πάχος 6,39χιλ. και αποτελείται από ασβέστη, άμμο και μαρμαρόσκονη και είναι χονδρόκοκκο. Το δεύτερο που αποτελεί το ζωγραφικό στρώμα έχει πάχος 1,22χιλ. Είναι λεπτόκοκκο και πιο λείο και αποτελείται από ασβέστη, άμμο και την ανάλογη χρωστική. Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε ένα στρώμα γκρι χρώματος πάνω στο οποίο έχουμε τη γραπτή διακόσμηση χρώματος κόκκινου σε φόντο χρώματος ώχρας.

Συνήθως το στρώμα που αποτελεί το πρώτο που θα εξομαλύνει την επιφάνεια του αντίστοιχου δομικού υλικού και που θα ακουμπήσει το τελικό στρώμα του κονιάματος αποτελείται από περισσότερο αδρανή υλικό (ποταμίσις άμμο, μαρμαρόσκονη) από ότι ασβέστη. Ενώ το τελικό στρώμα που φέρει και το χρωματικό αποτέλεσμα αποτελείται περισσότερο από το συνδετικό υλικό (ασβέστη) και λιγότερο ως και καθόλου από το αδρανή υλικό. Στην περίπτωση της νωπογραφίας το χρώμα ανακατεύονταν με το νερό του ασβέστη και τοποθετούνταν απευθείας πάνω στον ασβέστη και στέγνωσε μαζί με τον ασβέστη.

2. Ένα σπάραγμα τοιχογραφίας με δυο στρώματα τοιχογραφίας κόκκινου χρώματος το ένα πάνω στο άλλο. Δεν πρόκειται για ζωγραφικές μόνο επιφάνειες αλλά ανάμεσα τους υπάρχει κανονική προετοιμασία τοιχογραφίας. Αυτό δηλώνει ότι ίσως έχει γίνει επιτοιχογράφιση (**εικ. 5**).

Στο περιστύλιο του Ανακτόρου με τις τοιχογραφίες βρέθηκαν:

1. Στις ρίζες ενός δέντρου αποκαλύφθηκαν σε μεγάλη έκταση κονιάματα που φέρουν στο

3. Η μέτρηση έγινε στο μεγαλύτερο σωζόμενο τμήμα του ημικίονα.

τελευταίο στρώμα συνδυασμό τριών ζωνών διαφορετικών χρωμάτων: μαύρου – κόκκινου – πράσινου (εικ. 6). Το πράσινο είναι ένα χρώμα που συναντάτε σπάνια και πιο σπάνιο να αποτελείται από αυτούσια χρωστική, όπως είναι ο μαλαχίτης, αλλά προέρχεται το ίδιο και οι διάφορες αποχρώσεις του από ανάμειξη κίτρινης ώχρας, μαύρου, λευκού και αιγυπτιακού κυανού. Στην περίπτωσης μας από τις αναλύσεις των σπαραγμάτων προκύπτει ότι είναι μαλαχίτης (οξειδίο του χαλκού). Το κόκκινο είναι οξειδίο του σιδήρου όπως και στις τοιχογραφίες του ροδιακού περιστυλίου. Το μαύρο είναι άνθρακας.

Αποτελούνται από δυο στρώματα. Το πρώτο έχει πάχος 5,65χιλ. Είναι χονδρόκοκκο και αποτελείται από ασβέστη, μαρμαρόσκονη, άμμο.

Το δεύτερο έχει πάχος 0,96χιλ. και είναι λεπτότατο αλλά όχι με λεία επιφάνεια. Οι συνθήκες που ήταν θαμμένα προξένησαν μεγάλη φθορά την επιφάνεια. Ήμασταν πολύ προσεκτικοί κατά την αφαίρεση τους από το χρώμα διότι η απολέπιση της επιφάνειας τους ήταν πολύ έντονη και επειδή η θέση που βρέθηκαν ήταν με την επιφάνεια προς το χρώμα η αφαίρεση τους ήταν ακόμη πιο δύσκολη. Από τη θέση τους μπορεί να συμπεράνουμε με ένα ερωτηματικό ότι ίσως πρόκειται η θέση τους να βρισκόταν πιο ψηλά από τις ήδη σωζόμενες τοιχογραφίες του ροδιακού περιστυλίου.

Η ζώνη με το κόκκινο χρώμα καταλαμβάνει έκταση γύρω στα 3,56χιλ. και βρίσκεται ανάμεσα στο μαύρο που καταλαμβάνει την επάνω ζώνη και το πράσινο την κάτω. Επειδή δεν σώζεται κάποιο κομμάτι σε μεγάλη έκταση για να μπορούμε να μετρήσουμε τις δυο αυτές ζώνες δεν μπορούμε να έχουμε τις διαστάσεις τους όπως μπορούμε για την κόκκινη ζώνη. Μετά την συντήρηση των κομματιών θα γνωρίζουμε την έκταση που καταλαμβάνουν και να προσδιορίσουμε τις ζώνες του μαύρου και του πράσινου χρώματος.

2. Πέρα όμως από τα προαναφερόμενα κονιάματα βρέθηκαν σε μικρή απόσταση νότια από αυτά και κοντά στις βάσεις των στυλοβατών, τμήματα από παραστάδα με λεία επιφάνεια λευκού χρώματος –καθαρός ασβεστίτης με μαρμαρόσκονη– για να δίνουν την εικόνα του μαρμάρου. Αποτελείται από δυο στρώματα. Το πρώτο που βοηθάει στην εξομάλυνση της επιφάνειας της τοιχοδομής που θα δεχτεί το κονίαμα και το δεύτερο πάνω στο οποίο θα τοποθετηθεί το χρώμα.

3. Επίσης βρέθηκαν και σπαραγμάτα κονιαμάτων που αποτελούν το πρώτο υπόστρωμα των τοιχογραφιών που είναι σε επαφή με το τοίχο και συμβάλουν στην εξομάλυνση της επιφάνειας που θα δεχτεί το τελικό στρώμα της τοιχογραφίας.

ΤΕΧΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ - ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ

Η περιγραφή των τεχνικών χαρακτηριστικών των κονιαμάτων βασίζεται κυρίως στις οπτικές παρατηρήσεις που έγιναν στο εργαστήριο συντήρησης κάτω από το μικροστυρεοσκόπιο.

Κάποια δείγματα των θραυσμάτων των τοιχογραφιών στάλθηκαν στην Διεύθυνση Συντήρησης για ποιοτική και ποσοτική ανάλυση. Τα δείγματα κονιαμάτων και χρωστικών αρχικά παρατηρήθηκαν στο στερεομικροσκόπιο και στη συνέχεια διαιρέθηκαν σε δυο τμήματα. Το πρώτο τμήμα εγκιβωτίστηκε σε ακρυλική ρητίνη για την κατασκευή λείας τομής ενώ το δεύτερο μισό αναλύθηκε με περιθλασιμετρία ακτίνων x (XRD). Οι λείες τομές των δειγμάτων εξετάστηκαν στο οπτικό μικροσκόπιο σάρωση και στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (SEM) όπου πραγματοποιήθηκε στοιχειακή ανάλυση της σύστασης τους.

Πρόκειται για τμήματα νωπογραφίας. Κατά την εξέταση της λείας τομής των δειγμάτων στο οπτικό μικροσκόπιο διαπιστώθηκαν ότι για πρόκειται κυρίως για τρία στρώματα κονιάματος. Ένα χονδρόκοκκο, ένα λεπτόκοκκο και ένα εξωτερικό στρώμα κονιάματος που φέρει το χρώμα. Πρόκειται για ασβεστοκονιάματα που το χονδρόκοκκο παρουσιάζει αρκετά συμπαγή υπόλευκο πυρήνα με άφθονα εγκλείσματα κατανεμημένα στο εσωτερικό του και διάφορους χρωματισμούς (λευκό, υπόλευκο, υποκίτρινο, ανοιχτό καφέ, κοκκινωπό χρώμα και μέγεθος που κυμαίνεται μεταξύ 50-300 μm). Από την στοιχειακή ανάλυση με αναλυτή EDAX αποδεικνύεται ότι το συνδετικό υλικό του κονιάματος είναι ο ασβεστίτης (calcium carbonate). Η χαμηλή περιεκτικότητα του συνδετικού υλικού σε Al (αργίλιο), Fe (σίδηρο), μαρτυρά τη μη υδραυλική φύση του κονιάματος. Πρόκειται για αερικά κονιάματα. Τα αδρανή υλικά που εγκλείονται έδειξαν μεγάλη περιεκτικότητα σε Si (πυρίτιο), μικρότερη σε χαλαζία, καολινίτη, μοντμοριλλονίτη, αλλά και άλλα αδρανή. Το χονδρόκοκκο στρώμα είχε καλή πρόσφυση στο δομικό υλικό και με σκοπό να καλύψει τις ανωμαλίες και τους αρμούς των λίθων.

Το δεύτερο στρώμα κονιάματος που ήταν λεπτόκοκκο, μορφολογικά, παρουσιάζει ομοιομορφία και ομοιογένεια, με το λευκό πυρήνα να κυριαρχεί στη συνολική μάζα του και περιλαμβάνει λευκά και υπόλευκα γωνιώδη κρυσταλλικά εγκλείσματα το μέγεθος των οποίων δεν ξεπερνά τα 100 μm . Η στοιχειακή ανάλυση έδειξε το ασβέστιο ως κυρίαρχο στοιχείο, ενώ ανιχνεύθηκαν και μικρές ποσότητες Si και Al. Το συνδετικό υλικό είναι ο ασβεστίτης. Η πλειονότητα των εγκλεισμάτων έδειξε μεγάλη περιεκτικότητα σε Ca γεγονός που επιβεβαιώνει τη χρήση θραυσμάτων μαρμάρου ως αδρανή υλικά, καθώς επίσης και διάφορα άλλα αδρανή, όπως ο χαλαζίας, η μαρμαρόσκονη, ο δολομίτη, ο ιλλίτης κλπ. Η ακριβής σύσταση των αδρανών υλικών απαιτεί επιπλέον ορυκτολογική ανάλυση του δείγματος. Ανάλογα το δείγμα η ποιοτική και ποσοτική σύσταση ποικίλει καθώς και το πάχος του στρώματος κυμαίνεται από 1-3χιλ.

Το τρίτο και τελευταίο στρώμα που φέρει και το χρώμα έχει πάχος που δεν ξεπερνά τα 50 μm . Οι χρωστικές που χρησιμοποιήθηκαν είναι κυρίως φυσικών ανόργανων χρωμάτων όπως άλλωστε και σε όλα τα μνημεία της Μακεδονίας που έχουν μελετηθεί μέχρι τώρα⁴. Στο τελευταίο και εξωτερικό στρώμα κονιάματος οι χρωστικές που ανιχνεύθηκαν στα δείγματα ήταν τα εξής: η περιεκτικότητα των κόκκων χρωστικής σε αργιλοπυριτικές ενώσεις υποδεικνύει τη χρήση αιματίτη (οξειδίο του σιδήρου) ως κόκκινη χρωστική. Σημειακή ανάλυση στους κόκκους της χρωστικής (οι οποίοι φθορίζουν στην φωτογραφία του ηλεκτρονικού μικροσκοπίου) έδειξε Fe, Si και Al ως τα κύρια συστατικά στοιχεία των κόκκων χρωστικής. Αυτά τα τρία στοιχεία αποτελούν τα κύρια συστατικά των φυσικών χρωστικών (ώχρες) με χρωμοφόρο στοιχείο το σίδηρο που είχαν χρησιμοποιηθεί κατά την αρχαιότητα. Η στοιχειακή ανάλυση με EDAX έδειξε και μικρές ποσότητες Ca και S. Η ύπαρξη του Ca στο χρωματικό στρώμα σημαίνει τη χρήση του ως συνδετικό υλικό και επομένως την εναπόθεση της χρωστικής όσο το κονίαμα ήταν ακόμη υγρό.

Από την ανάλυση του κίτρινου χρώματος με περιθλασιμετρία ακτίνων x (XRD) έδειξε υψηλή περιεκτικότητα των κόκκων χρωστικής σε αργιλοπυριτικές ενώσεις υποδεικνύουν τη χρήση γκαϊτίτη ως κίτρινη χρωστική. Η ημιποσοτική ανάλυση μέσω του EDAX στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης βοηθά στο διαχωρισμό των διαφορετικών οξειδίων του σιδήρου που έχουν χρησιμοποιηθεί ως κόκκινες ή κίτρινες, καθώς η περιεκτικότητά τους σε αργιλοπυ-

4. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη – Μπρεκουλάκη 2002, 119, 127.

ριτικές ενώσεις σε συνδυασμό με το μέγεθος των κόκκων της χρωστικής καθορίζουν την τελική απόχρωση^{5,6}.

Η στοιχειακή ανάλυση με αναλυτή EDAX του πράσινου χρωματικού στρώματος έδειξε ότι αποτελείται κυρίως από Ca και μικρότερες ποσότητες σε Cu, Si, Fe, S. Σημειακή ανάλυση στους κόκκους της χρωστικής οι οποίοι φθορίζουν στην φωτογραφία του ηλεκτρονικού μικροσκοπίου έδειξε Cu ως κυρίαρχο στοιχείο με μικρότερες ποσότητες Ca, Si, S, Fe και Pb. Τα αποτελέσματα μας δείχνουν ότι ως χρωστική έχει χρησιμοποιηθεί πιθανότητα ο μαλαχίτης. Ο μαλαχίτης (βασικός ανθρακικός χαλκός $\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu(OH)}_2$) είναι ίσως η παλαιότερη πράσινη χρωστική, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί στην αρχαία Αίγυπτο. Πρόκειται για φυσικό ορυκτό το οποίο βρίσκεται σε εδάφη πλούσια σε μεταλλεύματα χαλκού. Η απόχρωση της χρωστικής εξαρτάται από το μέγεθος των κόκκων της, καθώς το χονδρόκοκκο υλικό έχει σκούρο πράσινο χρώμα, ενώ το λεπτόκοκκο έχει γαλαζωπή απόχρωση. Διαπιστώθηκε ότι στο χρωματικό στρώμα εμπεριέχονται μικρές ποσότητες από Fe, Al, Si που υποδηλώνουν την ύπαρξη χρωστικής οξειδίου του σιδήρου. Ίσως πρόκειται για προσμίξεις που είναι προϊόντα επιμόλυνσης του χρωματικού στρώματος, είτε προστέθηκαν στην χρωστική με σκοπό την επίτευξη συγκεκριμένη απόχρωσης.

Το λεπτό μαύρο – γκρι στρώμα που παρατηρήθηκε μεταξύ της πράσινης χρωστικής και του λεπτόκοκκου στρώματος κονιάματος αποτελείται αποκλειστικά από Ca και C, που σημαίνει την ύπαρξη ασβεστίτη και μαύρης χρωστικής άνθρακα. Επειδή το δείγμα αποτελείται από σπάραγμα τοιχογραφίας που βρέθηκε σε τυχαία θέση κατά την διάρκεια της ανασκαφής μπορούμε να υποθέσουμε ότι εάν αποτελεί μέρος μιας παράστασης, τότε το στρώμα αποτελεί το προπαρασκευαστικό σκαρίφημα που σχεδίασε ο ζωγράφος πριν από την εκτέλεση της ζωγραφικής. Εάν το σπάραγμα προέρχεται από απλό διάκοσμο αποτελούμενο από μονόχρωμες ζώνες, πιθανά να αποτελεί σκαρίφημα για το διαχωρισμό των διακοσμητικών στοιχείων του συνόλου. Μπορεί ωστόσο ο ζωγράφος να τοποθέτησε το γκρι στρώμα υποκείμενα του πράσινου για να δημιουργήσει συγκεκριμένη απόχρωση εκμεταλλευόμενος τη διαφάνεια των χρωματικών στρωμάτων. Η χρήση αλληπάληλων χρωματικών στρωμάτων στη θέση μιγμάτων χρωστικών ήταν γνωστή την εποχή εκείνη, αλλά σπάνια⁷.

Το σπάραγμα τοιχογραφίας με τη γραπτή διακόσμηση κόκκινου χρώματος (εικ. 4) μελετήθηκε με φθορισμό ακτίνων x (XRF) στο εργαστήριο συντήρησης των μεταλλικών αντικειμένων στο μουσείο του Βόλου, με τη πολύτιμη βοήθεια της υπεύθυνης συντήρησης των μετάλλων κ. Ελένη Ασδεράκη και τα πρώτα αποτελέσματα έδειξαν το S (θείο) και Hg (υδράργυρο), καθώς και κάποιες ποσότητες Fe, Si, K, Ca, Mn. Η ύπαρξη θείου και υδραργύρου δείχνουν την ένωση HgS (θειούχο υδράργυρο) που είναι η σύσταση της κινάβαρης, μιας χρωστικής κόκκινου χρώματος που συναντάται σπάνια σε αρχαίες ελληνικές τοιχογραφίες.

Οι χρωστικές που ανιχνεύθηκαν λοιπόν είναι κίτρινο (γκαιτίτης), πράσινο (μαλαχίτης), μαύρο (άνθρακας), κόκκινο (αιματίτης και κινάβαρη - μόνο στο σπάραγμα με τη γραπτή διακόσμηση). Πρόκειται για φυσικές ή για τεχνητές από φυσικά συστατικά χρωστικές που έχουν χρησιμοποιηθεί ευρύτατα και που έχουν ταυτοποιηθεί σε πολλά μνημεία της αρχαίας Ελλάδας από την εποχή των τοιχογραφιών της Κνωσού και της Θήρας. Οι τεχνίτες για να πετύχουν τις ενδιάμεσες αποχρώσεις, ανακατεύουν τις χρωστικές με λευκό του ασβεστίτη και λεπτό-

5. Mortimore – Marshall – Almond – Hollins – Matthews 2004, 1179-1188.

6. Perdikatsis – Kilikoglou – Sotiropoulou – Chryssikopoulou 2000, 103, 108.

7. Rozenberg 1997, 63-74.

κοκκο μαύρο. Η παρουσία ανθρακικού ασβεστίου σε όλα τα δείγματα των στρωμάτων χρωστικών υποδηλώνει την διάλυση της χρωστικής με ανθρακικό ασβέστιο και τοποθέτηση της επάνω στο κονίαμα όσο αυτό ήταν ακόμη νωπό. Δεν ανιχνεύτηκε κάποιο στοιχείο το οποίο θα υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιου οργανικού υλικού ως συνδετικό μέσο για την εναπόθεση των χρωμάτων σε στεγνό κονίαμα.

Μετά το πέρας των αναλύσεων των κονιαμάτων και την ολοκλήρωση των ανασκαφικών εργασιών θα είμαστε σε θέση να βγάλουμε πιο ασφαλή συμπεράσματα για τον τρόπο κατασκευής, την τεχνική και τον λόγο χρήσης τους. Μπορούμε όμως να πούμε ότι η επιμελημένη εφαρμογή έγχρωμων κονιαμάτων μαρτυρεί την ύπαρξη πεπειραμένων τεχνιτών, των οποίων οι τεχνικές σχεδόν προαναγγέλλουν τη λειασμένη επιφάνεια των τοιχογραφιών των ρωμαϊκών χρόνων. Τότε η τεχνική της νωπογραφίας φτάνει στο αποκορύφωμα της τόσο στην προετοιμασία των χρωμάτων όσο και στην τοποθέτηση των χρωμάτων στο νωπό σοβά⁸.

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Η συντήρηση των νέων ευρημάτων έγινε και γίνεται σύμφωνα με τις αρχές που διέπουν τη συντήρηση. Κύρια φροντίδα μας είναι να κάνουμε το αρχαιολογικό εύρημα, από τη στιγμή που έρχεται στο φως, να αντέξει στο πέρασμα του χρόνου.

Τα υλικά και οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται μετά από δοκιμές τηρούν βασικές αρχές της συντήρησης:

- Να είναι αναστρέψιμα
- Να είναι συμβατά με τα αρχικά υλικά των κονιαμάτων, τοιχογραφιών
- Να είναι ανθεκτικά στο χρόνο
- Να διατηρούν τα αρχικά τους χαρακτηριστικά
- Να μην επηρεάζονται στις μεταβολές των κλιματολογικών συνθηκών
- Να αποφεύγονται μέθοδοι που επηρεάζουν συνολικά την αισθητική ενότητα του μνημείου και
- Η επέμβαση να πραγματοποιείται μόνο όταν κρίνεται αναγκαία.

Η ανάγκη για συντήρηση των ευρημάτων είναι όχι μόνο επιβεβλημένη αλλά απαραίτητη από τη στιγμή που θα έρθουν στο φως και οι προβληματισμοί ξεκινούν ήδη από το χώρο της ανασκαφής και αφορούν:

- την τεχνολογική εξέταση, ανάλυση της δομής και σύσταση του ώστε να επιλεγεί η κατάλληλη μέθοδος συντήρησης
- την προληπτική συντήρηση – διατήρηση και περιλαμβάνει όλα τα μέτρα που αποσκοπούν στην επιβράδυνση των μεταβολών, στην πρόληψη της φθοράς και στην εξασφάλιση των κατάλληλων συνθηκών για τη διατήρηση των τοιχογραφιών – κονιαμάτων (π.χ. τη διατήρηση των κλιματολογικών συνθηκών της ταφής του ευρήματος)
- τον τρόπο μεταφοράς του από το χώρο της ανασκαφής στο εργαστήριο.
- την καθαυτό συντήρηση που αφορά την επιλογή της κατάλληλης μεθόδου και υλικού για την συντήρηση του.

8. Οι αναλύσεις των τμημάτων των κονιαμάτων και των χρωστικών έγινε από τη Μελίνα Φωτοπούλου στη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων.

— τη μετασυντήρηση του η οποία περιλαμβάνει τους τρόπους και τις κατάλληλες συνθήκες για την φύλαξη, αποθήκευση και έκθεση του αντικειμένου.

Το αρχαιολογικό εύρημα από τη στιγμή της ταφής του κάτω από το χώμα αρχίζει μια πορεία προσαρμογής με το νέο περιβάλλον του η οποία συντελείται με αλλαγές που επηρεάζουν το χρώμα του, το μέγεθος του, το βάρος του κ.λ.π. Οι αλλαγές αυτές σταματούν ή επιβραδύνονται όταν το υλικό φθάσει μια ισορροπία με το περιβάλλον.

Η έλλειψη οξυγόνου, η σταθερότητα των συνθηκών υγρασίας, θερμοκρασίας και επομένως η έλλειψη βιολογικής φθοράς συμβάλει σ' αυτή την ισορροπία.

Η ανασκαφή διακόπτει αυτή την μακροχρόνια ισορροπία και οι μηχανισμοί διάβρωσης και φθοράς τίθενται ξανά σε λειτουργία με επιβλαβής συνέπειες για τα αρχαιολογικά ευρήματα. Ορισμένες φορές οδηγούμαστε σε ολοκληρωτική εξαφάνιση κάποιων υλικών μέσα σε λίγες ώρες.⁹

Ενδεικνύται πριν προχωρήσουμε στην αφαίρεση ευρημάτων από το χώρο της ανασκαφής να προβούμε σε ενέργειες που να διατηρήσουμε τις συνθήκες που είναι θαμμένα τα ευρήματα. Όστε να πετύχουμε ομαλή μετάβαση από τη μια κατάσταση στην άλλη και να αποφύγουμε να προξενήσουμε περαιτέρω φθορά στην ήδη προβληματική κατάσταση που βρίσκονται. Καλή λύση σε αυτό το πρόβλημα δίνει η κατασκευή «igloo» (μια ιδέα του κ. Α. Μαργαριτώφ) που αποτελείται από φύλλα φελιζόλ, ξύλα και ελενίτ και με την οποία πετυχαίνουμε να διατηρήσουμε τις συνθήκες ταφής και να είναι εφικτό να πραγματοποιούνται οι απαραίτητες εργασίες συντήρησης.

Τα τμήματα των ημικίωνων και των κονιαμάτων βρίσκονταν σε σχετικά καλή κατάσταση. Το πρόβλημα μεταφοράς παρουσιάστηκε ιδιαίτερα στο ημικίονα που αποτελούνταν από επιμέρους τμήματα εκ των οποίων κάποια ήταν στην θέση τους και κάποια διάσπαρτα γύρω από αυτό.

Αφού έγινε λεπτομερής φωτογράφιση της κατάστασης στην οποία βρέθηκε καθώς και της κάθε φάσης των εργασιών που ακολούθησαν, έγινε λεπτομερής σχεδιαστική αποτύπωση των τμημάτων στην ανασκαφή. Στην συνέχεια αφαιρέθηκαν μαζί με χώμα από την ανασκαφή και τοποθετημένα πάνω σε ξύλινα πλατό τα πήγαμε στο εργαστήριο. Εκεί σιγά – σιγά τα καθαρίζαμε, τα στερεώναμε και τα συγκολλούσαμε. Οι εργασίες στους ημικίονες συνεχίζονται διότι έχουμε πολλά σπαράγματα τους που πρέπει να δούμε πως ταιριάζουν.

Οι επεμβάσεις¹⁰ μας στα σπαράγματα των έγχρωμων κονιαμάτων περιορίστηκαν κυρίως στα εξής:

Καθαρισμός της επιφάνειας και του πίσω μέρους του κονιάματος με μηχανικό και χημικό τρόπο. Αποφεύγουμε τη χρήση νερού για να καθαρίσουμε κονιάματα από χώματα ή οποιασδήποτε άλλης μορφής ευδιάλυτες επικαθήσεις από την επιφάνεια του κονιάματος. Ο καθαρισμός γίνεται με πολύ προσοχή και με έλεγχο της αντοχής του κάθε τμήματος κονιάματος και χρωστικής σε κάθε είδος επέμβασης της συντήρησης του.

Στερέωση του χρωματικού στρώματος και του υποστρώματος με επάλειψη με πινέλο και με πολυβυνιλικό υλικό (Mowilith n50 σε ασετόν 5% - 6% κ.ο). ένα υλικό που η συμπεριφορά του έχει δείξει καλή συμπεριφορά στην στερέωση των τοιχογραφιών.

9. Κυριακού κ.ά. 1995.

10. Σημειώσεις Α. Μαργαριτώφ για τις εργασίες που πρέπει να γίνονται για τη συντήρηση των τοιχογραφιών της ανασκαφής, Αγκάλιος, 1978.

Συγκόλληση τμημάτων με ακρυλική ρητίνη (Paraloid B72). Προσφέρει καλύτερη συγκόλληση σε σχέση με το Mowilith N50.

Οι ρητίνες που προαναφέρθηκαν αφορούν κυρίως τις περιπτώσεις που τα κονιάματα είναι στεγνά. Στην περίπτωση που έχουμε νωπά ή βρεγμένα κονιάματα τότε τα υλικά που χρησιμοποιούμε είναι γαλακτώματα ακρυλικά ή πολυβυνιλικά, που διαλύονται στο νερό και είναι συμβατά με την κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα κονιάματα. Κυρίως τα χρησιμοποιούμε για να πετύχουμε στερέωση των σαθρών επιφανειών και να μπορούμε να τα μεταφέρουμε στο εργαστήριο όπου θα γίνουν οι απαραίτητες επεμβάσεις. Ένας άλλος τρόπος είναι να τα αφήσουμε να στεγνώσουν σιγά –σιγά φυσιολογικά και να επέμβουμε αργότερα, εφόσον οι καταστάσεις μας το επιτρέπουν.

Η επιλογή των υλικών έγινε μετά από την προσεκτική μελέτη των κονιαμάτων από άποψη σύστασης, τεχνική κατασκευής και από μελέτες από προηγούμενες επεμβάσεις συντήρησης σε ανάλογα κονιάματα, πχ το κόκκινο είναι ένα πολύ ευαίσθητο χρώμα που χρειάστηκε να στερεωθεί με ψεκασμό (υλικό χρησιμοποιήσαμε Mowilith N50) πριν κάνουμε οποιαδήποτε ενέργεια για να το καθαρίσουμε.

Στην περίπτωση, όμως, που δεν έχουμε τους απαιτούμενους χρόνους για ολοκληρώσουμε τις εργασίες συντήρησης, είναι καλό τα κονιάματα, αλλά και οποιοδήποτε άλλο εύρημα, να το αφήνουμε όπως το έχουμε βρει στην ανασκαφή και να ενεργούμε, μόνο, όταν κρίνεται αναγκαίο. Μια λάθος επέμβαση μπορεί να αποβεί καταστρεπτική για το ίδιο το αντικείμενο.

Το τελευταίο στάδιο της συντήρησης και πιθανόν το πιο σημαντικό είναι η μετασυντήρηση, η οποία συμβάλει στην διατήρηση για μακρύ χρονικό διάστημα των επεμβάσεων μας πάνω στο αντικείμενο. Αφορά τις συνθήκες φύλαξης, αποθήκευσης και έκθεσης των αντικειμένων –στην προκειμένη περίπτωση των κονιαμάτων. Η μη τήρηση των απαιτούμενων συνθηκών θα οδηγήσει στην επανασυντήρηση των ευρημάτων. Η επανάληψη των επεμβάσεων συντήρησης σε σύντομο χρονικό διάστημα μπορεί να αποβεί καταστρεπτική για το ίδιο το αντικείμενο, να προξενήσουμε περαιτέρω προβλήματα στην ήδη ταλαιπωρημένη επιφάνεια και δομή του.

Η συνύπαρξη διαφορετικής σύστασης αντικειμένων στον ίδιο χώρο φύλαξης, αποθήκευσης και έκθεσης δεν είναι σωστή. Το κάθε αντικείμενο πρέπει να εκτίθεται στις απαιτούμενες συνθήκες έκθεσης φωτός, θερμοκρασίας και υγρασίας που του αρμόζουν, ώστε να επιτύχουμε τη διατήρηση του για όσο το δυνατό μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Τα κονιάματα από τη φύση τους είναι πιο ανθεκτικά από άλλα ευρήματα, παρόλα αυτά όμως η μη σωστή αποθήκευσή τους, εκτός από τις συνθήκες φύλαξης, δημιουργεί προβλήματα, όπως για παράδειγμα η μη σωστή τοποθέτηση των σπαραγμάτων κονιαμάτων το ένα πάνω στο άλλο μέσα σε τελάρα με αποτέλεσμα να υπάρχει ο κίνδυνος της τριβής του ενός κομματιού με το άλλο. Η τοποθέτησή τους σε ειδικές κατασκευές με ράφια τα προφυλάγει και τα διαφυλάττει. Για να το επιτύχουμε αυτό πρέπει ο χώρος φύλαξης να πλήρη τις κατάλληλες προϋποθέσεις από κατασκευαστικής άποψης και να διαθέτει τα κατάλληλα όργανα μέτρησης υγρασίας και θερμοκρασίας για την καταγραφή και διατήρηση των σωστών συνθηκών.

Ο σεβασμός στη σύγχρονη δεοντολογία και στον ηθικό κώδικα της συντήρησης έργων τέχνης, η προσεκτική μελέτη και η τεκμηρίωση πριν από κάθε επέμβαση και κατά την διάρκεια της, η συνεχής ενημέρωση σε νέα υλικά, τρόπους και μεθόδους συντήρησης, καθώς και η συνεργασία μεταξύ των αρμοδίων επιστημόνων, είναι οι σημαντικότεροι παράγοντες για την διατήρηση των τοιχογραφιών και κάθε έργου τέχνης.

SUMMARY

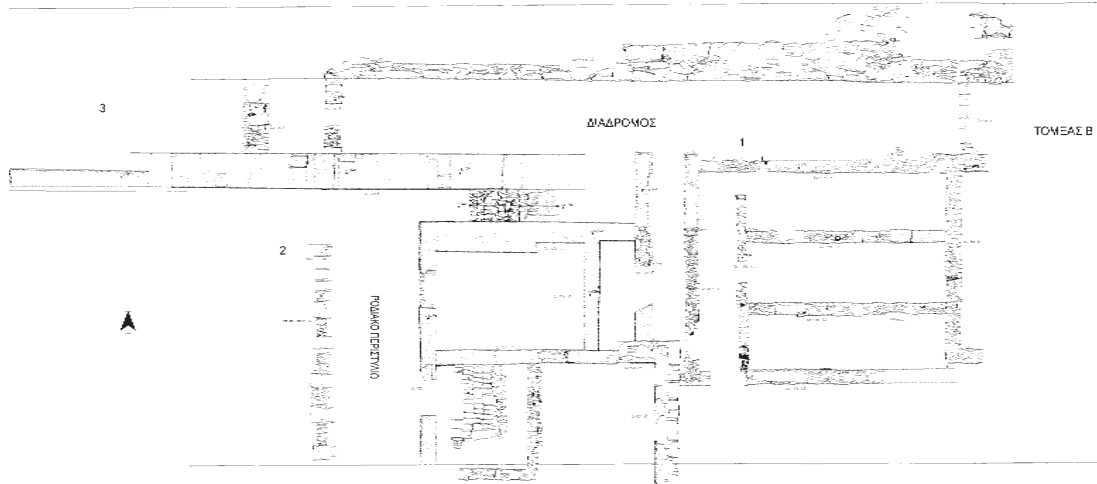
**THOUGHTS AND SUGGESTIONS ON THE CONSERVATION OF
WALL PAINTING PARTS AND PLASTIC DECORATION, FROM
THE ANCIENT DEMETRIAS PALACE, DURING THE EXCAVATION
PERIOD 2002 – 2004**

Maria-Aikaterini Margaritoff-Kontaratou

The main theme of this paper is the presentation of mortars that come from wallpainting parts and from the plastic decoration that came to light during the excavation period 2002 – 2004 at the Palace of Ancient Demetrias. It focuses on the conservation treatments that were chosen and used on new finds, always keeping in mind the special features of the architectural and decorative mortars. Large part of the conservation work was dedicated to finding the technological characteristics of the finds' material, as well as to the difficulties that arose during the conservation process. Finally, the proper measures that have to be taken will be examined, so as to reassure the long term protection of antiquities in time.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

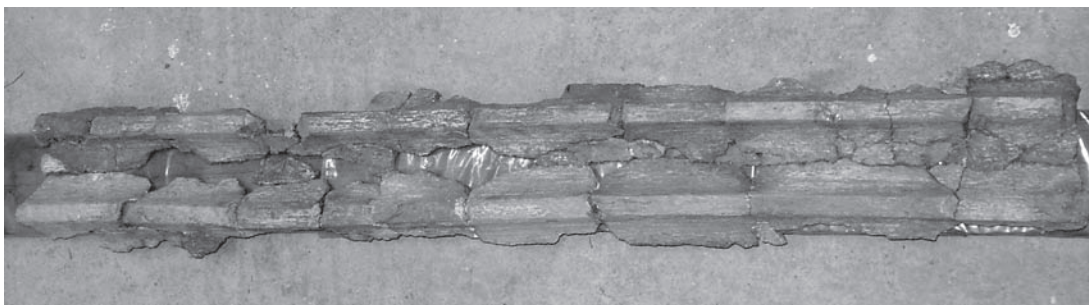
- Κυριακού Β.Θ. – Μπίκας Δ.Κ. – Παπαδόπουλος Μ.Α., 1995. Συνθήκες Εσωκλίματος σε Υπόγεια Ταφικά Μνημεία – Μετρήσεις Τιμών Θερμοκρασίας – Σχετικής Υγρασίας στο Μακεδονικό Τάφο του Αγ. Αθανασίου Ν.Θεσσαλονίκης, *Τεχνικά Χρονικά, Επιστημονική Έκδοση, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας* II, τ. 1-2, 47-48.
- Mortimore J. – Marshall L. – Almond M. – Hollins P. – Matthews W., 2004. Analysis of red and yellow ochre samples from Clearwell Caves and Catalhoyuk by Vibrational Spectroscopy and other techniques, στο *Spectrochimica Acta, Part A, Vol. 60*, 1179-1188.
- Ορλάνδος, Αν., 1956-60. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*, Αθήνα.
- Perdikatsis V. – Kilikoglou V. – Sotiropoulou S. – Chryssikopoulou E., 2000. Physicochemical characterisation of pigments from Thera wall paintings, στο *The wall paintings of Thera. Proceedings of the first International Symposium*, Vol. 1, Athens, 103-108.
- Rozenberg S., 1997. Pigments and fresco fragments from Herod's palace at Jericho, στο *Roman wall painting material, techniques, analysis and conservation, Proceedings of the International Workshop, Fribourg 7-9 March 1996*, Institute of Mineralogy and Petrography, Fribourg, 63 – 74.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ. – Μπρεκουλάκη Χ., 2002. Χρώμα και χρωστικές ουσίες, ύλη και εικόνα σε δυο ταφικά μνημεία της Μακεδονίας, στο Tiverios M. – Tsiafaki, D.S. (επιμ.), *Color in ancient Greece: the role of color in ancient Greek art and architecture (700-31 B.C.)*. *Proceedings of the Conference held in Thessaloniki, 12th-16th April 2000, organized by the J. Paul Getty Museum and Aristotle University of Thessaloniki*, Thessaloniki, 117-127.

Εικ. 1. Κάτοψη του ανασκαφικού χώρου, τομέα Β. (1) ο χώρος που βρέθηκαν τα τμήματα των ιωνικών ημικίονων, (2) ο χώρος που βρέθηκαν τα κονιάματα με το πράσινο χρώμα, (3) ο χώρος που βρέθηκε το κονίαμα με τη γραπτή διακόσμηση κόκκινου χρώματος.

Εικ. 2. Το τμήμα του ιωνικού ημικίονα με το σωζόμενο δομικό υλικό.

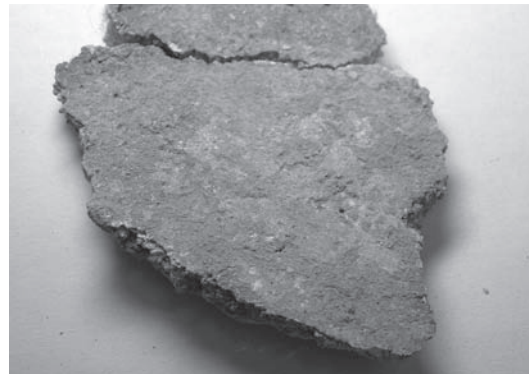
Εικ. 3. Το τμήμα του ιωνικού ημικίονα που αποτελείται από πολλά κομμάτια (πρώτο στάδιο συντήρησης: στερέωση τμημάτων και συγκόλληση).

Εικ. 4. Το έγχρωμο κονίαμα με την γραπτή διακόσμηση κόκκινου χρώματος που από αναλύσεις στο XRF μηχάνημα που διαθέτει η ΙΓ΄ ΕΠΚΑ στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλων, οι πρώτες ενδείξεις δείχνουν ότι πρόκειται για θειούχο υδράργυρο (HgS) δηλαδή για κινάβαρη.

Εικ. 5. Το κονίαμα με τα δυο στρώματα κόκκινου χρώματος που ίσως έχουμε επιζωγράφηση. Το κόκκινο είναι οξείδιο σιδήρου.

Εικ. 6. Το κονίαμα με το πράσινο χρώμα.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΜΕΤΑΛΛΩΝ ΤΗΣ 7^{ΗΣ} ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ*

Αναστασία Ντίνα

Μετά την παρουσίαση έργων μνημειακής ζωγραφικής λατρευτικού χαρακτήρα, παρουσιάζεται ένα είδος έργων τέχνης κοσμικού χαρακτήρα, που συνδέονταν με την ομορφιά, το στολισμό και τον καλλωπισμό, τα κοσμήματα.

Προέρχονται από παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά νεκροταφεία περιοχών αρμοδιότητας της Εφορείας μας, όπως Νέα Αγχίαλο, Αερινό, Κάρλα Νομού Μαγνησίας και Άζωρο, Μηλέα Νομού Λάρισας.

Εκτίθεται αντιπροσωπευτικό μέρος της συλλογής. Πρόκειται για περιδέραια, ενώτια, δακτυλίδια, διαδήματα, βραχιόλια, πόρπες. Η σύστασή τους αφορά σε καθαρά μέταλλα, όπως χαλκό και άργυρο αλλά και σε κράμα αργύρου και χαλκού.

Τα μέταλλα ως ετερογενής ομάδα υλικών υποβάλλονται σε διάβρωση, δηλαδή στην απώλεια των μεταλλικών ιδιοτήτων τους, λόγω της δημιουργίας ορυκτών επικαλύψεων.

Η διάβρωση μπορεί να είναι αργή ή γρήγορη, εξαιτίας της φύσης του μετάλλου και των συνθηκών έκθεσής του. Παρουσιάζεται με αλλαγή στην όψη του και φανερώνει τη χημική μεταβολή, η οποία έχει συντελεστεί.

Η διάβρωση οφείλεται συχνά στην παρουσία χλωρίου του εδάφους, που ενώνεται χημικά με το μέταλλο. Ο σκοπός της μεθόδου θεραπείας είναι να αφαιρεθούν τα προϊόντα διάβρωσης με χημικά ή μηχανικά μέσα και κατάλληλες τεχνικές. Για να έχουμε το προσδοκώμενο αποτέλεσμα, πρέπει να ληφθεί υπόψη η φύση και η κατάσταση του αντικειμένου και να προσδιοριστεί η έκταση και το είδος της επέμβασης, ώστε να μην επηρεαστεί η σταθερότητα του μετάλλου.

Για να επιλέξουμε τη μέθοδο θεραπείας, θα πρέπει να εκτιμήσουμε το είδος της οξειδωσης, το πάχος, την ομαλότητά της, την αντοχή του μετάλλου, το διάκοσμο και τις ρωγμές.

Παρατίθενται τρεις κατηγορίες κοσμημάτων ανάλογα με τη σύστασή τους.

Στην πρώτη (**εικ. 1-3**) ανήκει η περίπτωση κράματος αργύρου και χαλκού. Στην περίπτωση αυτή, η τάση για οξειδωση είναι μεγαλύτερη. Το ευτελέστερο μέταλλο (χαλκός) πάντα θυσιάζεται. Διαπιστώνουμε τις ορυκτές επικαθίσεις του. Μετά από εργαστηριακό έλεγχο και με τη χρήση οργάνων (στερεομικροσκόπιο) εφαρμόστηκε μέθοδος θεραπείας με τη χρήση αραιού διαλύματος, της τάξης του 2% ή 3%, χημικού αντιδραστηρίου για την αφαίρεσή τους, αλλά

---

* Ευχαριστώ τον πρώην διευθυντή της Εφορείας μας κ. Λάζαρο Δεριζιώτη, που μου εμπιστεύθηκε τη συντήρηση των κοσμημάτων αυτών και τη νυν διευθύντρια κ. Ασπασία Ντίνα, που μου έδωσε την ευκαιρία να παρουσιάσω ένα μέρος τους με αυτή τη μορφή.

πάντα σε συνδυασμό με μηχανικές μεθόδους, επειδή είχαμε να αντιμετωπίσουμε περίτεχνη διακόσμηση (κοκκιδωτή και συρματέινη), μέταλλο με μειωμένη αντοχή και σκληρότητα, ρωγμές ή απώλεια ύλης.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα κοσμήματα με σύσταση καθαρού χαλκού. Εφαρμόστηκαν μηχανικές μέθοδοι, πάντα με τη χρήση στερεομικροσκοπίου, για την απομάκρυνση των προϊόντων διάβρωσης και πάντα με στόχο τη διατήρηση της πατίνας τους (εικ. 4-5).

Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν τα κοσμήματα με σύσταση καθαρού αργύρου. Εφαρμόστηκε μέθοδος αναγωγική για την αφαίρεση του χλωριούχου αργύρου και την επανάκτηση της μεταλλικής τους μορφής (εικ. 6-7).

Η επιλογή της καταλληλότερης μεθόδου εξαρτάται από τις γνώσεις, την εμπειρία και την ικανότητα του συντηρητή.

Η παρούσα ανακοίνωση τοίχου δεν αντικαθιστά λεπτομερή και εμπειριστατωμένη μελέτη συντήρησης.

SUMMARY

**CONSERVATION OF JEWELERIES BY THE METALS' ATELIER OF
THE 7TH EPHORATE OF BYZANTINE ANTIQUITIES**

Anastasia Ntina

This poster aims at presenting the conservation work on the jeweleries found during the excavations conducted by the 7th Ephorate of Byzantine Antiquities.

Εικ. 1. Κοσμήματα πρώτης κατηγορίας.

Εικ. 2. Κοσμήματα πρώτης κατηγορίας.

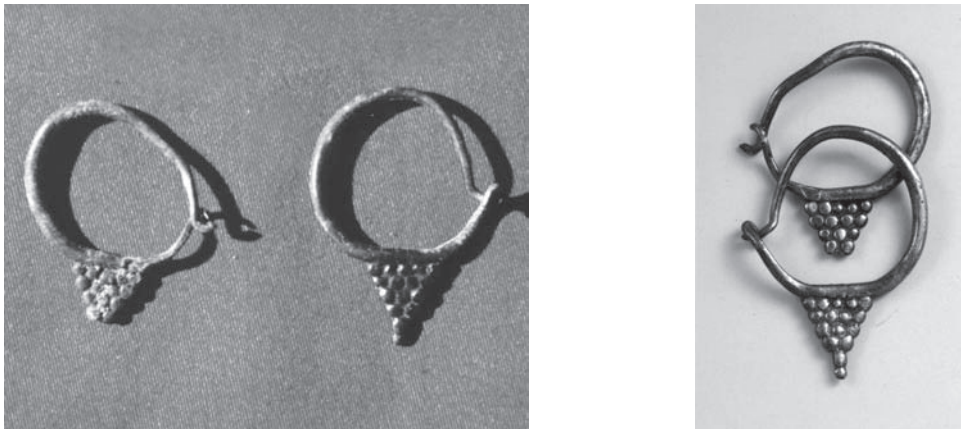
Εικ. 3. Κοσμήματα πρώτης κατηγορίας.

Εικ. 4. Κοσμήματα δεύτερης κατηγορίας.

Εικ. 5. Κοσμήματα δεύτερης κατηγορίας.

Εικ. 6. Κοσμήματα τρίτης κατηγορίας.

Εικ. 7. Κοσμήματα τρίτης κατηγορίας.

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΘΕΣΣΑΛΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ.
ΙΔΡΥΣΗ, ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΦΟΡΕΑ ΤΟΥ ΥΠΠΟ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ**

Αργυρούλα Δουλιέρη-Ιντζεσίλογλου

Το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών, που συμπλήρωσε ήδη δυο χρόνια λειτουργίας, αποτελεί νεοσύστατη Διεύθυνση του Υπουργείου Πολιτισμού, με έδρα το Βόλο. Πρόκειται για ένα από τα έξι Ινστιτούτα που ιδρύθηκαν πρόσφατα, με τον Οργανισμό του ΥΠΠΟ του 2003 (Π.Δ.191/2003, άρθρα 46 και 50, ΦΕΚ/Α/146/03.06.2003). Η χωρική αρμοδιότητά του περιλαμβάνει ολόκληρη τη Θεσσαλία και τα νησιά των Βορείων Σποράδων και το αντικείμενό του είναι επιστημονικό και διαχρονικό. Συγκροτείται από τρία Τμήματα, που θα ενεργοποιηθούν μελλοντικά. (1) Τμήμα Έρευνας, για τη μελέτη και δημοσίευση του υλικού παλαιών ανασκαφών και διαφόρων θεμάτων, την οργάνωση προγραμμάτων για να δημιουργηθούν *corpora* μνημείων, την επιδίωξη ευρωπαϊκών προγραμμάτων έρευνας, τη συγκρότηση και λειτουργία Βιβλιοθήκης κ.τ.λ. (2) Τμήμα υποστήριξης της έρευνας για τη συντήρηση, αποκατάσταση ευρημάτων, αποτύπωση, φωτογράφιση, σχεδίαση κ.τ.λ. των ανασκαφών που θα αναλάβει το Ινστιτούτο να δημοσιεύσει. (3) Τμήμα Διοικητικής και Οικονομικής Υποστήριξης.

Το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών αρχικά συστεγάστηκε με τη Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στα Γραφεία της οδού Γαμβέτα 74-76, στο Βόλο, τα οποία στη συνέχεια, μετά τη μετακόμιση της Εφορείας στο νέο της κτίριο, ενοικιάστηκαν αποκλειστικά για τη στέγαση του Ινστιτούτου.

Σήμερα το Ινστιτούτο στελεχώνεται από τρεις μόνιμους Αρχαιολόγους: την υπογράφουσα, ως προϊσταμένη, την Ε. Νικολάου, και την Αν. Παπαθανασίου, που υπηρετεί εδώ με απόσπαση, καθώς και από τη μόνιμη Διοικητικό Άννα Ευσταθίου, που πρόσφατα επίσης αποσπάστηκε στο Ινστιτούτο. Το έργο του Ινστιτούτου υλοποιείται επίσης και με την ουσιαστική συμμετοχή των συμβασιούχων Αρχαιολόγων Μ. Πατρικού και Β. Καραχρήστου και των συμβασιούχων Χειριστών Η/Υ Ιω. Αυγερινού και Δ. Γαρουφαλή.

Σημαντική παράμετρο για την επιτυχία του έργου του Ινστιτούτου αποτελεί η στενή συνεργασία με την Κεντρική Υπηρεσία, τις Εφορείες Αρχαιοτήτων, την Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων και άλλες συναρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού, με το Πανεπιστήμιο, καθώς και με άλλους επιστημονικούς φορείς και ιδρύματα της Θεσσαλίας και της υπόλοιπης Ελλάδας, αλλά και του εξωτερικού με σκοπό την ανάληψη κοινών επιστημονικών ερευνητικών προγραμμάτων και δράσεων.

Έχουν τεθεί από την αρχή ορισμένοι βασικοί στόχοι του Ινστιτούτου, η πραγματοποίη-

ση των οποίων επιδιώκεται με την εφαρμογή ανάλογων Προγραμμάτων, που περιλαμβάνονται στο εγκεκριμένο Επιχειρησιακό Σχέδιο του Υπουργείου Πολιτισμού, και βρίσκονται σε εξέλιξη:

ΣΤΟΧΟΣ Α: Πιο συστηματική και συνθετική έρευνα και μελέτη του αρχαιολογικού αντικείμενου και γενικότερα της πολιτιστικής κληρονομιάς του ευρύτερου θεσσαλικού χώρου διαχρονικά, από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα, αλλά και διεπιστημονικά, με τη συμμετοχή επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων (Αρχαιολόγων, Ιστορικών, Αρχιτεκτόνων, Πολιτικών Μηχανικών, Τοπογράφων, Συντηρητών, Γεωλόγων κ.ά.). Ιδιαίτερη προσοχή δίδεται στα προγράμματα Αρχαιομετρίας, καθώς και σε πρωτότυπες ιδέες και καινοτόμες δράσεις, έστω και σε πειραματικό στάδιο. Τελικό αποτέλεσμα των Προγραμμάτων του Ινστιτούτου θα είναι οι δημοσιεύσεις των μελετών που θα συντελέσουν στην ευρεία διάδοση της επιστημονικής γνώσης γύρω από τη θεσσαλική πολιτιστική κληρονομιά. Στα πλαίσια του στόχου αυτού υλοποιούνται τα ακόλουθα Προγράμματα:

- 1) **Δημοσιεύσεις ανασκαφικών και μνημειακών συνόλων από τους ανασκαφείς και μελετητές τους.** Το Ινστιτούτο υποστηρίζει, με σχεδίαση, φωτογράφιση ευρημάτων κ.τ.λ., την προετοιμασία δημοσίευσης τριών τέτοιων συνόλων (*Βόρειο Νεκροταφείο Δημητριάδος* από την Ε. Νικολάου, *Ναός Απόλλωνος στη Μητρόπολη Καρδίτσας* από τον Μπ. Ιντζεσίλογλου, *Βυζαντινά μνημεία Κισσάβου* από τους Σ. Σδρόλια και Σ. Μαμαλούκο) και θα αναλάβει επίσης την έκδοση των σχετικών μελετών.
- 2) **Corpus επιγραφών των αρχαίων Φερών (περιοχής σημερινού Βελεστίνου) και corpus επιγραφών της αρχαίας Πεπαρήθου (σημερινής νήσου Σκοπέλου):** Πρόκειται για τη συστηματική συγκέντρωση και μελέτη όλων των αρχαίων επιγραφών των δυο αυτών πολύ σημαντικών πόλεων της αρχαιότητας, με πανελλήνια ακτινοβολία. Τα Corpora αυτά στην πραγματικότητα αποτελούν το αρχαιότερο και το πιο γνήσιο Αρχείο γραπτών κειμένων, ανεξάντλητη και άμεση πηγή πληροφοριών για την ιστορία των συγκεκριμένων πόλεων, αλλά και της ευρύτερης περιοχής, προσιτή και χρήσιμη για όλους τους μελετητές, ιδιαίτερα επειδή δημιουργείται παράλληλα και σχετική βάση δεδομένων.
- 3) **Στήριξη προγραμμάτων Αρχαιομετρίας** σχετικά με τη χρήση του χαλκού και του μολύβδου στο θεσσαλικό χώρο, που εκπονείται από την Ε. Ασδεράκη και προγράμματος μελέτης ανθρώπινου οστεολογικού υλικού από ανασκαφές, που θα αναλάβει η Α. Παπαθανασίου.
- 4) **Αξιοποίηση του παλαιού Διοικητικού-Ιστορικού Αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Θεσσαλίας, που ιδρύθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα.** Το Αρχείο αυτό φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βόλου και το Ινστιτούτο έχει αναλάβει τη συστηματική αποδελτίωσή του και τη δημιουργία βάσης δεδομένων ώστε οι άμεσες, πολύτιμες και συχνά ξεχασμένες ή αναξιοποίητες πληροφορίες που περιέχει να είναι προσιτές και χρήσιμες σε όλους τους ερευνητές, τόσο του αρχαιολογικού αντικείμενου όσο και της ιστορίας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της αρχαιολογικής έρευνας στη Θεσσαλία. Συνθετική παρουσίαση μέρους των δεδομένων του Αρχείου αυτού και με τίτλο "Administrative Archives of the Archaeological Service as a Source for the History of the Archaeological Research in Thessaly, Greece" έγινε από την υπογράφουσα στο Διεθνές Συνέδριο «Histories of Archaeology» που πραγματοποιήθηκε στο Gøteborg της Σουηδίας τον Ιούνιο του 2004.

ΣΤΟΧΟΣ Β: Ενθάρρυνση, στήριξη, διευκόλυνση και εμπλουτισμός των δυνατοτήτων του έργου των επιστημόνων που ασχολούνται με την έρευνα και τη μελέτη της πολιτιστικής κληρονομιάς της Θεσσαλίας ώστε να επιτευχθεί σύντομα το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα. Ο στόχος αυτός υποβοηθείται από τη δημιουργία κατάλληλης υποδομής, χρήσιμης για όλους τους ερευνητές. (1) Έχει ήδη δρομολογηθεί η συστηματική συγκέντρωση βιβλιογραφίας σχετικής με τις αρχαιότητες, τα μνημεία και την ιστορία του ευρύτερου θεσσαλικού χώρου και η δημιουργία βάσης δεδομένων που θα βρίσκεται σε συνεχή διαδικασία ενημέρωσης και επικαιροποίησης. Επιδίωξή μας είναι ο κατάλογος των τίτλων της βιβλιογραφίας αυτής να εκδίδεται κάθε χρόνο ενημερωμένος σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή και να είναι διαθέσιμος σε κάθε ενδιαφερόμενο. Σχετική ανακοίνωση με τίτλο «Οι επιστημονικές δημοσιεύσεις στον τομέα των αρχαιολογικών ερευνών στο Θεσσαλικό χώρο», παρουσιάστηκε από την υπογράφουσα και δημοσιεύθηκε στα Πρακτικά της 1ης Διεθνούς Συνάντησης με θέμα: «Υπάρχουσα κατάσταση των επιστημονικών δημοσιεύσεων στο χώρο της αρχαιολογίας και της λαϊκής τέχνης και παράδοσης» (Αθήνα, Φεβρουάριος 2004). (2) Έχει αρχίσει η κατάρτιση εξειδικευμένης Βιβλιοθήκης με όλα τα δημοσιεύματα που αφορούν το θεσσαλικό χώρο, σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή, χωρίς να αποκλείονται και έντυπα γενικού περιεχομένου ή σχετικά με άλλες περιοχές. Η Βιβλιοθήκη θα λειτουργεί στον πρώτο όροφο του κτιρίου του Ινστιτούτου και θα είναι ανοιχτή στο κοινό. (3) Η μετάφραση βιβλίων για την θεσσαλική πολιτιστική κληρονομιά από άλλες γλώσσες στα ελληνικά και το αντίστροφο είχε δρομολογηθεί -με πρόταση του Ινστιτούτου και σε συνεργασία με τους συγγραφείς και τους εκδότες τους- μέσα από το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα «Culture 2000». Σχετική αίτηση κατατέθηκε από το Ινστιτούτο στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, αλλά χωρίς θετικό αποτέλεσμα. (4) Μέλημα του Ινστιτούτου αποτελεί ακόμη η επανέκδοση παλαιών, σπάνιων και δυσεύρετων βιβλίων και συλλογών μεμονωμένων άρθρων των ερευνητών του θεσσαλικού χώρου ώστε αυτά να γίνουν εύκολα προσιτά στους μελετητές. Τα μελετήματα αυτά ως γνωστόν είναι ιδιαίτερα χρήσιμα επειδή, εκτός από την επιστημονική τους αξία, χρησιμεύουν και σαν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για χώρους και μνημεία που σήμερα πιθανόν δεν υπάρχουν ή έχουν λησμονηθεί ή έχουν αλλάξει μορφή. Η αρχή γίνεται με την επανέκδοση των μελετημάτων του Νικόλαου Ι. Γιαννόπουλου, πρωτοπόρου Αρχαιολόγου του θεσσαλικού χώρου, και ο πρώτος τόμος με το όνομα ΣΥΛΛΟΓΗ Ι που ετοιμάζεται (έχει ήδη μοιραστεί δοκιμίο του) περιέχει τα παλαιότερα δημοσιεύματά του στο περιοδικό ποικίλης ύλης «Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως» του τέλους του 19ου αιώνα. Παράλληλα συγκεντρώνονται και ψηφιοποιούνται όλα τα αδημοσίευστα κατάλοιπα του Ν. Ι. Γιαννόπουλου σε συνεργασία με τους φορείς που τα έχουν στη φύλαξή τους, όπως η Φιλάρχαιος Εταιρεία Αλμυρού «Οθρυσ», με σκοπό να αξιοποιηθούν κατάλληλα.

ΣΤΟΧΟΣ Γ: Η διάδοση στο ευρύτερο κοινό της επιστημονικής γνώσης που αφορά τη θεσσαλική πολιτιστική κληρονομιά, αλλά και άλλα γενικότερα πεδία της αρχαιολογικής έρευνας, με τη διοργάνωση συνεδρίων, διαλέξεων, εκθέσεων και παρουσιάσεων βιβλίων, με δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο, με την έκδοση εκλαϊκευμένων εντύπων. Ακολουθεί σύντομη παρουσίαση ορισμένων συνεργασιών του Ινστιτούτου με άλλους φορείς για την επίτευξη του στόχου αυτού:

(1) Έντυπο με τίτλο «Από το λιμένα της Πεπαρήθου στο λιμάνι της Σκοπέλου» που αφορά τη διαχρονική ιστορία του λιμανιού της νήσου, με κείμενα της υπογράφουσας, του Δ. Παλιούρα, Προϊσταμένου της Υ.Ν.Μ.Τ.Ε.Θ., και του Α. Ξηντάρη, τότε Προέδρου του Λιμενικού Ταμείου Σκοπέλου, εκδόθηκε το 2004 στα Ελληνικά και στα Αγγλικά, σε συνεργα-

σία του Ινστιτούτου με το Λιμενικό Ταμείο. (2) Το Ινστιτούτο συμμετείχε ενεργά στην προετοιμασία της Έκθεσης με θέμα τη διαχρονική ιστορία της πόλης της Σκοπέλου που δημιουργήθηκε στο «Σπίτι του Νιρβάνα» από την Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Θεσσαλίας. (3) Με την ευκαιρία της τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων και σε συνεργασία με τα Γενικά Αρχεία του Κράτους- Αρχεία Ν. Μαγνησίας και προσωπικά με την Προϊσταμένη τους Α. Πρασά, καθώς και με την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος και το Δήμο Ν. Ιωνίας Μαγνησίας, πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2004 στον πολιτιστικό χώρο του Μεταξουργείου εκδήλωση για την παρουσίαση του βιβλίου της Αρχαιολόγου Αριστέας Παπανικολάου-Κρίστενσεν «Το Παναθηναϊκόν Στάδιον» με ομιλητές τους Καθηγητές Α. Μαζαράκη Αινιάνη και Μ. Κορρέ, καθώς και την συγγραφέα. Στον ίδιο χώρο λειτούργησε για ένα μήνα και σχετική Έκθεση. (4) Με την ευκαιρία της τέλεσης των Παραολυμπιακών Αγώνων και σε συνεργασία με το Λιμενικό Ταμείο Σκοπέλου πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο του 2004 εκδήλωση στη Σκόπελο, κατά την οποία παρουσιάστηκε το έντυπο για το Λιμάνι της, με ομιλητές την Α. Πρασά, τον Α. Ξηντάρη και τον τ. Δήμαρχο Στ. Περίσση. Δόθηκε επίσης διάλεξη από την Αριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν με θέμα «Το Παναθηναϊκόν Στάδιον», ενώ μεταφέρθηκε στη Σκόπελο και η σχετική Έκθεση, που παρέμεινε αρκετούς μήνες και αποτέλεσε εκπαιδευτικό υλικό για τους μαθητές του νησιού. (5) Σε συνεργασία με το Σύλλογο «Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου» και το Τμήμα ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 2005 η παρουσίαση του Τόμου «ΟΒΟΛΟΣ 7. Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο» που περιέχει τα Πρακτικά της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης με το ίδιο θέμα, που έλαβε χώρα στο Βόλο το 2001. Βασικός ομιλητής ήταν ο Καθηγητής Κ. Μπουραζέλης, ενώ κατά την εκδήλωση τιμήθηκε από το Ινστιτούτο η επίτιμη Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου κυρία Μάντω Οικονομίδου για την μακρόχρονη προσφορά της στη νομισματική επιστήμη. (6) Σε συνεργασία με το Τμήμα ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και ειδικότερα με τον Καθηγητή Γ. Πίκουλα, καθώς και με τον Πρόεδρο της Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού «Όθρυς» Β. Κοντονάτσιο, πραγματοποιήθηκε στις 28 Νοεμβρίου του 2005 Ημερίδα στη Μνήμη του Ν. Ι. Γιαννόπουλου με αφορμή τη συμπλήρωση 60 χρόνων από το θάνατό του. Εκτός από τους διοργανωτές μίλησαν και οι Μ. Σπανού, Α. Ντίνα, Α. Πρασά, Γ. Στουρνάρας, Β. Καραχρήστος, καθώς ο π. Ι. Συρεγγέλας. Στον ίδιο χώρο λειτούργησε Έκθεση ενθυμημάτων, δημοσιευμάτων και καταλοίπων του Ν. Ι. Γιαννόπουλου. (7) Στην επιστημονική κοινότητα απευθυνόταν το Διεθνές Συμπόσιο προς τιμήν του Καθηγητή Christian Habicht με θέμα «Inscriptions and History of Thessaly. New Evidence», που συνδιοργανώθηκε από το Τμήμα ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (Καθηγητής Γ. Πίκουλας), από το Ινστιτούτο μας και από την Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία (Α. Ματθαίου) στις αρχές Απριλίου του 2006, ενώ τα Πρακτικά του εκδόθηκαν την ίδια χρονιά.

Τέλος, με τη δημιουργία πρωτότυπων εκπαιδευτικών προγραμμάτων το Ινστιτούτο φιλοδοξεί να φέρει τους μαθητές ακόμη πιο κοντά στη γνώση και την κατανόηση της θεσσαλικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Ήδη ετοιμάζεται ειδικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές με νοητική υστέρηση, σχετικά με επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία της Θεσσαλίας, ώστε να είναι πιο κατανοητές από τους μαθητές αυτούς οι σχετικές πληροφορίες και να διευκολύνονται οι δάσκαλοί τους στην οργάνωση εκπαιδευτικών επισκέψεων.

Στα πλαίσια αυτής της δραστηριότητας ξεκίνησε πειραματικά ένα πρόγραμμα τρισδιάστατης αναπαράστασης θεσσαλικών μνημείων σε ηλεκτρονική μορφή, αρχίζοντας από το γνωστό ναό του Θαυλίου Διός, κλασικών χρόνων, στην αρχαία πόλη των Φερών, στο σημερινό Βελεστίνο, από τον οποίο σώζεται μόνο τμήμα της κρηπίδας. Το πρόγραμμα εκπονήθη-

κε από την αρχαιολόγο Μ. Πατρίκου και βασίζεται στην ψηφιοποίηση και σύνθεση όλων των επιστημονικών δεδομένων που αφορούν το μνημείο, το οποίο ήδη έχει μελετηθεί λεπτομερώς από τον E. Østby. Με τις αναπαραστάσεις αυτές ανοίγεται, πιστεύουμε, ένα ενδιαφέρον επιστημονικό πεδίο και παράλληλα προσφέρεται στους μαθητές, αλλά και στο ευρύ κοινό, η δυνατότητα μιας συναρπαστικής επίσκεψης στα μνημεία μας μέσα στο βάθος του χρόνου που πέρασε. Προς την ίδια κατεύθυνση των ψηφιακών αναπαραστάσεων και περιηγήσεων σε μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους εκινείτο και το Πρόγραμμα «The Vanished Cities» που προτάθηκε από το Δημοτικό Μουσείο του Como της Ιταλίας ως Συντονιστή και εντάχθηκε στο Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα «Culture 2000». Στο Πρόγραμμα αυτό μετείχε το Ινστιτούτο μας ως Εταίρος με μια πρόταση ψηφιακής περιήγησης στο Αρχαιολογικό-Ιστορικό Πάρκο Φερών-Βελεστίνου.

Μετά από όσα με συντομία εκτέθηκαν είναι, πιστεύουμε, προφανές ότι οι προοπτικές του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών είναι μάλλον ευοίωνες, αρκεί να εξασφαλίσει δυνατότητες και κυρίως τη στήριξη και τη συνεργασία όλων για την επίτευξη του κοινού στόχου: την ποικιλότητα και συνολική αξιοποίηση, ανάδειξη και προβολή της θεσσαλικής υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE FOR THESSALIAN STUDIES. PROGRAMME AND PERSPECTIVES OF A NEW SCIENTIFIC INSTITUTION OF THE GREEK MINISTRY OF CULTURE IN THESSALY

Argyroula Doulgeri-Intzesiloglou

The Archaeological Institute for Thessalian Studies of the Greek Ministry of Culture, situated in Volos, is a public scientific Institution and was founded in 2003. It consists one of the six Institutes that function in Greece and is scientifically responsible for the entire Thessaly and the islands of North Sporades.

The Institute is divided into three Departments, which will be active in the future:

a) the Scientific Department related to the publication of the archaeological material of old excavations and organization of programmes in order to create Corpora of Monuments, the participation in European Programmes and the creation of a library b) the Department of conservation and restoration of archaeological material, the drawing and photography of the excavations that the Institute will publish in the future c) the Department of Administration and Financial Support.

The work of the Institute refers to the scientific research, the study and the publication of archaeological material and to subjects relevant to the cultural heritage of Thessaly. Its goal is to support the research related to the cultural heritage and to form a more systematic and synthetic study. The Institute closely collaborates with the Ephorates of Antiquities, other Institutions of the Greek Ministry of Culture, as well as with Greek and foreign scientific institutions, in order to undertake common scientific research programmes.

Some of the projects and scientific activities of the Institute are the following:

1. Collection of Bibliography of all the archaeological and historical studies that refer to Thessaly from the prehistoric period until modern times.
2. Creation of a Library with all the archaeological and historical studies that refer to Thessaly from the prehistoric period until modern times.
3. New edition of old archaeological and historical studies that refer to Thessaly and are published in old and rare editions.
4. Registration, documentation and study of old archives of the Archaeological Service of Thessaly since 1910 up to the 1950's.
5. Preparation and publication of a Corpus of Inscriptions from the ancient city of Pherae (actual town of Velestino) and from a Corpus of Inscriptions from the ancient city of Peparethos (actual island of Skopelos).
6. Preparation for the publication of the material and results of three excavations in Thessaly.
7. Exposition of the history of the town of Skopelos (ancient Peparethos) in collaboration with the Service for Recent Monuments and Technical Works of Thessaly, Ministry of Culture.

8. Creation of an Educational Programme on the Monuments of Thessaly for children with special needs.
9. A project of virtual representation of some monuments of Pherai, now in ruins, as the temple of “Zeus Thaulios”, is included in the activities of the Institute.

In addition, the Institute organizes, in collaboration with other Institutions, congresses, lectures, expositions, etc. for the public.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α.

Βασιλική Αδρύμη-Σισμάνη, Αιμιλία Καλογιάννη, Ευαγγελία Σταμέλου

Το Μουσείο «είναι» ο χώρος, η έδρα ή ο ναός των Μουσών. Οι Μούσες, κόρες του Δία και της Μνημοσύνης, θεωρούνταν ότι ενέπνεαν τους ανθρώπους στο δημιουργικό έργο τους, στην «Ποίηση» και στην «Τέχνη». Σύμφωνα, λοιπόν, με την αρχαία ελληνική μυθολογία, οι Μούσες είναι οι δυνάμεις έμπνευσης για τη δημιουργία του πολιτισμού και το Μουσείο, ως έδρα των Μουσών, είναι ο κατεξοχήν χώρος του πολιτισμού, ένας χώρος έμπνευσης και δημιουργίας, ένας χώρος ποίησης, τέχνης, γνώσης και μνήμης.

Επισημαίνοντας, λοιπόν, από την αρχή ότι η σημερινή υπόσταση του Μουσείου δεν μπορεί να συνδεθεί με την αρχαιότητα, από την οποία, εξάλλου, ως τέτοια απουσίαζε, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, σε πολύ γενικές γραμμές, το σύγχρονο μουσείο δεν αντικρούει το ετυμολογικό και μυθολογικό υπόβαθρό του. Γιατί το περιεχόμενο του Μουσείου, όπως το γνωρίζουμε σήμερα, αποτελείται από έργα της τέχνης των ανθρώπων, που δημιουργήθηκαν με την «έμπνευση των Μουσών» και με τους ευνοϊκούς όρους που θέτει για τον πολιτισμό η μνήμη. Τα μουσειακά αντικείμενα, συνδεδεμένα κάποτε, με την ανθρώπινη ζωή, γνώση, ανάγκη, τέχνη και εμπειρία και με το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον των ανθρώπινων κοινωνιών, παρουσιάζονται στο Μουσείο, για να «διαφυλάξουν» τη μνήμη, να «διαφυλάξουν», να «αποκαλύψουν» ή να «δομήσουν» την «αλήθεια» και να εξυπηρετήσουν, έτσι, την ανθρώπινη μνήμη, γνώση, σκέψη και δημιουργία, τον ανθρώπινο πολιτισμό. Τα μουσειακά αντικείμενα, με βάση το θεωρητικό προσανατολισμό με τον οποίο πραγματοποιείται η έκθεσή τους, αποκαλύπτουν, αναπαριστούν, συνθέτουν, δομούν, αναδομούν ή αποδομούν αντίστοιχες κοινωνικές και πολιτισμικές «αλήθειες»¹.

Σήμερα, στην αυγή του 21^{ου} αι., βρισκόμαστε μπροστά σε ένα μεταίχμιο ιστορικών εξελίξεων, όπου κάθε λαός υπό το πρίσμα της παγκοσμιοποίησης προσπαθεί να διασφαλίσει το δικαίωμά του στην πολιτιστική διαφορά και να οριοθετήσει το δικό του πολιτισμό.

Έτσι, τις τελευταίες δεκαετίες συντελούνται σημαντικές εξελίξεις στο χώρο του πολιτισμού και των Μουσείων. Παρατηρείται ότι ο αριθμός τους συνεχώς αυξάνει και συγχρόνως υιοθετούνται παράλληλες δραστηριότητες με στόχο να αυξηθεί η προσέλευση του κοινού. Ταυτόχρονα γίνεται προσπάθεια για επικαιροποίηση ποικίλων μαρτυριών του παρελθόντος, υλικών ή και άυλων, η δε προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν περιορίζεται απλώς στη διατήρησή της στο διηνεκές αλλά συμπεριλαμβάνει τη διασφάλιση της πρόσβασης σε αυτήν και της απόλαυσής της από το κοινωνικό σύνολο, την ανάδειξή της και την ένταξή της στη σύγχρονη κοινωνική ζωή.

---

1. Νάκου 2001.

Έτσι, το Μουσείο, που αποτελεί το κατεξοχήν μέσο διαφύλαξης της πολιτιστικής κληρονομιάς, δε νοείται πλέον απλώς ως χώρος συγκέντρωσης και διαφύλαξης πολύτιμων αντικειμένων, αλλά ως ένας σύνθετος θεσμός, με πολυδιάστατο ρόλο και με έμφαση στην ευρύτερη κοινωνική του αποστολή, ως πολυδύναμου πολιτιστικού κέντρου. Ο σχεδιασμός, επομένως, ενός σύγχρονου Μουσείου προϋποθέτει να αναλογιστεί κανείς ποιο είναι το παρελθόν, σε ποιον ανήκει, πώς πρέπει να διατηρείται, πώς πρέπει να παρουσιάζεται, πώς μπορεί να αξιοποιηθεί, ποιος είναι εκείνος που επιλέγει τον τρόπο αναπαράστασης, διαχείρισης και ελέγχου του υλικού, αλλά και πιο ουσιαστικά ποιους σκοπούς υπηρετεί και σε ποιες βαθύτερες ανάγκες του ανθρώπου ανταποκρίνεται η προσφυγή αυτή στο παρελθόν.

Με βάση τις σκέψεις αυτές δημιουργήθηκε και η επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου, που πρόσφατα ανακαινίστηκε και επεκτάθηκε. Στις 3 Αύγουστο του 2004 εγκαινιάστηκε από τον Υφυπουργό Πολιτισμού Π. Τατούλη το ανακαινισμένο κτήριο και η νέα έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου, καθώς και η περιοδική έκθεση «Αγώνες και αθλήματα στην Αρχαία Θεσσαλία» στο νέο κτήριο, που προστέθηκε ως επέκταση στο υπάρχον παλαιό κτήριο. Το παλαιό Μουσείο Βόλου, έχοντας διανύσει έναν αιώνα σχεδόν λειτουργίας από την ίδρυσή του, το 1909, ανανεώθηκε και εμπλουτίστηκε με αρχαιολογικές συλλογές που παρουσιάζονται στο κοινό με στόχο την γνωριμία του με τον πολιτιστικό πλούτο της Θεσσαλίας, σύμφωνα με τις σύγχρονες μουσειολογικές αντιλήψεις και πρακτικές, και με σκοπό το Μουσείο Βόλου να καταστεί ένα σύγχρονο ίδρυμα που θα αποτελεί όχι μόνο μια ανεξάντλητη πηγή γνώσης της πλούσιας ιστορίας του τόπου μας αλλά και μια πηγή ευαισθησίας, φαντασίας δημιουργικότητας και απόλαυσης.

Έγινε προσπάθεια να ξεφύγει από τον ρόλο του παραδοσιακού Μουσείου, που επικεντρωνε το ενδιαφέρον του στη μελέτη της εξωτερικής μορφής των αρχαιολογικών ευρημάτων και στη χρονολογική κατάταξή τους και αξιολογούσε τα αρχαιολογικά υλικά κατάλοιπα σύμφωνα με την αισθητική ποιότητά τους και την προέλευσή τους, με βάση ιδεολογικά κριτήρια. Το Μουσείο Βόλου προσπαθεί να μετασχηματισθεί σ' ένα μοντέρνο Μουσείο, που προσεγγίζει τα υλικά κατάλοιπα ως δυναμικές μορφές που διασυνδέονται με μια σειρά ιδεολογικών, θεσμικών, τεχνολογικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών πλευρών του παρελθόντος, τις οποίες και αποκαλύπτουν μέσα στο πλαίσιο της ερμηνείας τους στο παρόν. Τα αντικείμενα δεν μιλούν από μόνα τους, ούτε συνδέονται μόνο με το παρελθόν. Είναι οι αμφίδρομες σχέσεις και διαδράσεις, που αναπτύσσουν οι αρχαιολόγοι μαζί τους στο παρόν, που «κάνουν τις βουβές πέτρες να μιλήσουν» και να αποκαλύψουν πολλές πλευρές ενός σύνθετου και μη απόλυτα γνωστού παρελθόντος. Έτσι, δίνεται η δυνατότητα στους επισκέπτες να μην συμπεριφέρονται ως παθητικοί παρατηρητές, αλλά να μετασχηματιστούν σε ενεργούς επισκέπτες, οι οποίοι θα προσεγγίζουν τα αντικείμενα, έχοντας υπόψη τους ότι υπάρχουν εναλλακτικές ερμηνείες, αφού η πραγματικότητα είναι σύνθετη και πολύπλοκη και επομένως δεν υπάρχει απόλυτη γνώση.

Επίσης, με τις δυνατότητες που δίνει η σύγχρονη τεχνολογία, καταβλήθηκε προσπάθεια να δημιουργηθεί αφ' ενός ένας διάλογος με τον επισκέπτη και αφ' ετέρου να διευρυνθούν οι εκθεσιακοί χώροι του Μουσείου, επιδιώκοντας στο μέλλον να διασυνδεθεί με άλλα Μουσεία, να διευρυνθεί ο εκπαιδευτικός του ρόλος και γενικότερα να αναπτυχθούν δομές που θα προάγουν τον πολιτιστικό, εκπαιδευτικό αλλά και ψυχαγωγικό χώρο του Μουσείου μας.

Εξάλλου, στο νέο κτίριο λειτουργεί μια οργανωμένη βιβλιοθήκη με περισσότερα από 5.500 βιβλία και περιοδικά, προσιτή στους αρχαιολόγους και τους ερευνητές καθώς και αί-

θουσα πολλαπλών χρήσεων, όπου διοργανώνονται πολιτιστικές εκδηλώσεις, προβολές, ομιλίες, συναυλίες, συζητήσεις αλλά και μικρά, εξειδικευμένα συνέδρια.

Ταυτόχρονα επιδιώκεται να ενισχυθεί ο εκπαιδευτικός ρόλος του Μουσείου, δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος των επισκεπτών αποτελούν οι μικροί μαθητές των Σχολείων, όχι μόνο του Νομού Μαγνησίας, αλλά και γενικότερα της Θεσσαλίας και της υπόλοιπης Ελλάδας.

Είναι βέβαια φανερό ότι αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί με μονομερείς προσπάθειες είτε των αρχαιολόγων είτε των εκπαιδευτικών. Για να συνδεθεί ο πολιτισμός με την παιδεία και το Μουσείο με την εκπαίδευση, για να γίνει το Μουσείο Σχολείο, χρειάζεται γόνιμη, στενή και σταθερή συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων.

Έτσι, ήρθε στην επιφάνεια η ανάγκη εδραίωσης της συνεργασίας του Μουσείου Βόλου με άλλους φορείς, όπως ειδικούς αρχαιολόγους, εκπαιδευτικούς, μουσειοπαιδαγωγούς και τα Πανεπιστήμια ώστε να μετατραπούν οι επισκέψεις των μαθητών σε προγραμματισμένες δραστηριότητες, ενταγμένες στην ευρύτερη εκπαιδευτική διαδικασία. Η εποχή κατά την οποία οι μικροί μαθητές αναγκάζονταν να εισέλθουν σε Μουσεία, που αποτελούσαν χώρο αστηρής ησυχίας, έχει πλέον παρέλθει. Τώρα πια οι μαθητές μπορούν να επισκεφθούν το Μουσείο με ένα τρόπο βιωματικό. Έτσι μόνο θα αποκτήσουν οι ίδιοι οι μαθητές παρατηρητικότητα, κριτική ικανότητα και φαντασία, με τρόπο βαθύτερο και βιωματικό, γνωρίζοντας τον πολιτισμό και την τοπική ιστορία. Με αυτή την έννοια, το Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου εμφανίζεται να παρέχει ένα γόνιμο παιδευτικό περιβάλλον για την έκφραση και ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και γνώσης των μαθητών, χωρίς από την άλλη πλευρά να αποκλείονται διαφορετικές, μη ιστορικές προσεγγίσεις και αναγνώσεις.

Η προσπάθεια αυτή ξεκίνησε ήδη από το 1976 με την έκθεση του Νεολιθικού Πολιτισμού από τον καθηγητή Γ. Χ. Χουρμουζιάδη, οπότε και επαναπροσδιορίστηκε ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας που καλούνται να διαδραματίσουν τα Μουσεία. Από το 1995 και μετά, αρχικά με πειραματικό τρόπο και σε συνεργασία άλλοτε με την Πρωτοβάθμια και άλλοτε με τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, υλοποιήθηκαν αρκετά εκπαιδευτικά προγράμματα, σε ευρωπαϊκό και σε εθνικό επίπεδο, τόσο στις αίθουσες του Μουσείου όσο και σε επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους του Νομού, βιώνοντας, έτσι, τη χαρά των παιδιών που ανακάλυπταν τον πολιτισμό, παίζοντας το «παιχνίδι» του Μουσείου.

Έτσι, από το 1997 υλοποιείται το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphaël, που εκπονήθηκε σε συνεργασία με το Μουσείο της Βάρνας, στη Βουλγαρία, και το Μουσείο Saint-Jermen-en-Laye, στη Γαλλία. Το Πρόγραμμα αφορά στο Νεολιθικό Πολιτισμό και απευθύνεται σε παιδιά Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Υλοποιείται στη Νεολιθική Συλλογή του Μουσείου Βόλου και στα εργαστήρια πειραματικής αρχαιολογίας, που δημιουργήθηκαν για το σκοπό αυτό στο πάρκο του Αναύρου και λειτουργούν εδώ και μια δεκαετία ως εργαστήρια για την κατασκευή κεραμικής και εργαλείων στα πλαίσια εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Στο πλαίσιο του προγράμματος, οι μαθητές που συμμετέχουν, παρακολουθούν ντοκιμαντέρ με αντίστοιχο περιεχόμενο, ξεναγούνται με τρόπο βιωματικό στη Νεολιθική Συλλογή του Μουσείου Βόλου, καθώς έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν οι ίδιοι σύγχρονα ομοιώματα νεολιθικών αντικειμένων, και κατασκευάζουν μόνοι τους πήλινα «νεολιθικά» αγγεία (εικ. 1).

Το κοινό που επισκέπτεται τον αρχαιολογικό χώρο της Γορίτσας, μπορεί να περιηγηθεί στο λόφο ακολουθώντας το αρχαίο μονοπάτι και να ενημερωθεί για την αρχαία πόλη από τα ειδικά περιπτερα πληροφόρησης, που δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Προγράμματος ECOSERT – RECITE II. Στόχος του Προγράμματος ήταν η περιβαλλοντι-

κή αναβάθμιση και βιώσιμη ανάπτυξη μέσα από δράσεις για τον οικολογικό και πολιτιστικό τουρισμό και υλοποιήθηκε σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Μαγνησίας, τους Δήμους Βόλου, Ιωλκού και Πορταριάς, καθώς και το Chester City Council (Αγγλία) και την Provincia di Avellino (Ιταλία). Έτσι, πολλές από τις σχολικές μονάδες που συμμετέχουν στο Πρόγραμμα αυτό δραστηριοποιούνται και σε δράσεις οικολογικού περιεχομένου.

Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2005-2006, με γενικό τίτλο «Ο Πολιτισμός στο τραπέζι – Ποικίλες προσεγγίσεις της ιστορίας της διατροφής», η ΙΓ' ΕΠΚΑ. επέλεξε ως χώρο εορτασμού το Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου και ως θέμα «Αθληση και διατροφή στην αρχαία Ελλάδα», σε συνδυασμό με την περιοδική έκθεση του Μουσείου «Αγώνες και αθλήματα στην αρχαία Θεσσαλία». Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε σε συνεργασία με το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών και απευθυνόταν σε παιδιά Δημοτικών, Γυμνασίων και Λυκείων του Βόλου. Τα παιδιά παρακολούθησαν σύντομη ηλεκτρονική παρουσίαση του θέματος, ξεναγήθηκαν στο χώρο της έκθεσης και συμπλήρωσαν φυλλάδιο εργασίας (εικ. 2).

Κατά το έτος 2005, εξάλλου, ξεκίνησε μια νέα συντονισμένη και οργανωμένη συνεργασία του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού, της εκπαιδευτικής κοινότητας του Νομού Μαγνησίας, με τους υπεύθυνους των Γραφείων Πολιτιστικών θεμάτων των Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, κο Αντώνη Αντωνίου και κα Κική Δανηλίδου αντίστοιχα, και του Μουσείου Βόλου με την οργάνωση του πρώτου σεμιναρίου για εκπαιδευτικούς, το Μάρτιο του 2005, το οποίο βρήκε θερμή ανταπόκριση από την εκπαιδευτική κοινότητα του Νομού μας. Το φθινόπωρο του ίδιου έτους, σε συνεργασία με τα Γραφεία Πολιτιστικών θεμάτων των Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Μαγνησίας και του Τμήματος Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του ΥΠ.ΠΟ. πραγματοποιήθηκαν επιμορφωτικά σεμινάρια των εκπαιδευτικών του Νομού σχετικά με τα εκπαιδευτικά προγράμματα με τίτλο «Σχολείο – Μουσείο – Αρχαιολογικοί Χώροι». Οι εκπαιδευτικοί, που συμμετείχαν, παρακολούθησαν εισηγήσεις για τα εκπαιδευτικά προγράμματα, ξεναγήθηκαν στο Μουσείο Βόλου και στη συνέχεια εφάρμοσαν οι ίδιοι εκπαιδευτικά προγράμματα στο χώρο του Μουσείου, με θέμα «Αρχαιολογία. Ένα κλειδί στην πόρτα του χρόνου» (εικ. 3), «Μυκηναϊκά ταφικά έθιμα» και «Ο νεολιθικός πολιτισμός» (εικ. 4). Ξεναγήθηκαν σε επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους του Νομού και συμμετείχαν οι ίδιοι σε εκπαιδευτικά προγράμματα. Στο Θέατρο της αρχαίας Δημητριάδας εφάρμοσαν το εργαστήριο με θέμα «Το θέατρο στην αρχαία Ελλάδα» (εικ. 5), ενώ στο μυκηναϊκό οικισμό Διμηνίου (Ιωλκός) το πρόγραμμα είχε θέμα «Μυκηναϊκός πολιτισμός και τοπική ιστορία». Τέλος, στο νεολιθικό οικισμό του Διμηνίου συμμετείχαν σε εκπαιδευτικό πρόγραμμα για το Νεολιθικό πολιτισμό.

Σε συνέχεια αυτού του σεμιναρίου, το Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου προχώρησε, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού, στην εκπόνηση 4 νέων εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τη σχολική χρονιά 2005-2006 σχετικά με το Νεολιθικό Πολιτισμό, την περιοδική έκθεση «Αγώνες και Αθλήματα στην Αρχαία Θεσσαλία», το Μυκηναϊκό Πολιτισμό και το αρχαίο θέατρο της Δημητριάδας.

Στην προσπάθεια, εξάλλου, να ενισχυθεί ο εκπαιδευτικός ρόλος του Μουσείου Βόλου, για το διάστημα Μάιος – Ιούνιος 2005 εκπονήθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην αίθουσα της περιοδικής έκθεσης «Αγώνες και Αθλήματα στην Αρχαία Θεσσαλία», σε συνεργασία με το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, με υπεύθυνη την κα. Βασιλική Βέμη. Σκοπός του συγκεκριμένου προγράμματος, στάθηκε καταρχήν η προ-

σέγγιση στοιχείων της ιστορίας του αθλητισμού και πτυχών της τοπικής και γενικής ιστορίας, μέσω των αρχαιολογικών μαρτυριών που πρόσφερε η περιοδική έκθεση. Ταυτόχρονη όμως επιδίωξη ήταν, με αφορμή την έκθεση, να αποκτήσουν τα παιδιά μια πολυδιάστατη και συναρπαστική μουσειακή εμπειρία και να μυηθούν αβίαστα στον τρόπο που επικοινωνούμε, όντας μέσα σε ένα μουσείο, με τα εκθέματα, τους ανθρώπους του και με όσους μοιραζόμαστε την επίσκεψη. Για πρώτη φορά, ίσως, σχεδιάστηκε ένα πρόγραμμα, στο οποίο το γνωστικό αντικείμενο δόθηκε από τους αρχαιολόγους, η μορφή του προγράμματος ορίστηκε από παιδαγωγούς και υλοποιήθηκε από μουσειοπαιδαγωγούς.

Το πρόγραμμα περιλάμβανε ξενάγηση με τρόπο βιωματικό στο χώρο της έκθεσης, συμπλήρωση σύντομου φυλλαδίου εργασίας και εργαστήριο ηλίου. Σαν αναμνηστικό της συμμετοχής τους στο πρόγραμμα οι μαθητές έπαιρναν τα έργα από ηλό που οι ίδιοι είχαν δημιουργήσει καθώς και έναν σελιδοδείκτη με το λογότυπο του εκπαιδευτικού προγράμματος (εικ. 6).

Το εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα αξιολογήθηκε και υλοποιήθηκε αναμορφωμένο και την επόμενη σχολική χρονιά². Έγινε προσπάθεια για μια περισσότερο βιωματική προσέγγιση του θέματος τόσο ως προς την ξενάγηση των μαθητών όσο και ως προς τα εργαστήρια που εφαρμόστηκαν. Και αυτή τη φορά οι μαθητές κλήθηκαν να συμπληρώσουν φυλλάδιο εργασίας, που όμως σχεδιάστηκε έτσι ώστε να είναι περισσότερο εύληπτο και αρεστό στα παιδιά. Στη δεύτερη φάση εφαρμογής του προγράμματος οι μαθητές κλήθηκαν να συμμετάσχουν σε εργαστήριο θεατρικού παιχνιδιού και «έπαιξαν» ντόμινο, χρησιμοποιώντας φωτογραφίες των αντικειμένων της έκθεσης με στόχο να αναπλάσουν οι ίδιοι την ιστορία που είχαν ακούσει ωρίτερα.

Με πρωτοβουλία, τέλος, του Γραφείου Πολιτιστικών Θεμάτων της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Μαγνησίας το φθινόπωρο του 2005 σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα «Αγώνες και Αθλήματα στην αρχαία Θεσσαλία», αυτή τη φορά όμως για μεγαλύτερους μαθητές, Γυμνασίου και Λυκείου³. Οι μαθητές που συμμετείχαν, ξεναγήθηκαν στο χώρο της ομώνυμης έκθεσης, συμπλήρωσαν φυλλάδιο εργασίας και συμμετείχαν σε εργαστήριο ηλίου.

Συμπερασματικά, λοιπόν, θα λέγαμε, όπως επισημαίνει και ο Bettelheim⁴, ότι «η μεγαλύτερη αξία του Μουσείου για το παιδί, ανεξάρτητα από το ποιο μπορεί να είναι το περιεχόμενο του Μουσείου, είναι να ερεθίσει τη φαντασία του, να αναπτύξει την περιέργειά του, ώστε να επιθυμήσει να εισχωρήσει ακόμη βαθύτερα στο νόημα αυτών που συναντά στο Μουσείο, να του δώσει την ευκαιρία να θαυμάσει στον δικό του καλό καιρό πράγματα που βρίσκονται πέρα από το δικό του ορίζοντα, και, το κυριότερο από όλα, να του μεταδώσει ένα συναίσθημα δέους για τα θαυμαστά πράγματα του κόσμου. Γιατί ένας κόσμος που δεν είναι γεμάτος με θαυμαστά πράγματα είναι ένας κόσμος μέσα στον οποίο η προσπάθεια να μεγαλώνει κάποιος δεν έχει μεγάλη αξία».

2. Βέμη κ.ά. 2005α. Cohen – Manion 1994.

3. Βέμη κ.ά. 2005β.

4. Bettelheim 1980.

SUMMARY

13TH EPHORATE OF PREHISTORIC AND CLASSICAL ANTIQUITIES OF VOLOS EDUCATIONAL PROGRAMMES

Vassiliki Adrymi-Sismani, Aimilia Kaloyianni, Evaggelia Stamelou

Volos Archaeological Museum, emphasising in its educational mission, materialises educational programs in archaeological sites of the region, in the exhibition of the Museum and in laboratories of experimental archaeology.

In collaboration with the Department of Educational Programs of the Ministry of Culture, educational programs have been materialised, concerning the Mycenaean settlement of Iolkos, Dimini, called “Mycenaean Civilization and Local History”, and the ancient Theatre of Demetrias, called “The Theatre in Ancient Greece”.

In collaboration with the University of Thessaly, an educational program about “Fights and Sports in the Ancient Thessaly” has been materialised, for pupils of the Elementary School. The program was evaluated and was applied after its reforming during the period 2005 – 2006.

The public visiting the archaeological site at Goritsa is able to walk all around the hill, following the ancient paths and to be informed at the specific information kiosks (ECOSERT Program).

During the autumn 2005, in collaboration with the Educational Community of the Prefecture of Magnesia and the Department of Educational Programs of the Ministry of Culture, an educative seminar concerning the teachers of the region was materialised, under the title “School – Museum – Archaeological Sites”.

During the school year 2005 – 2006 an educational program about “Fights and Sports in the Ancient Thessaly”, concerning students of the High School has been performed.

The European Program “Raphael”, about the Neolithic Culture, is being materialised since 1997, concerning pupils and students of all degrees of education. The program is performed at the room of the Museum dedicated to the Neolithic Era and at the laboratories of experimental Archaeology, which were created for this reason at Anavros square.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βέμη, Β. – Βαρουξή, Ε. – Ράπτου Θ., 2005α, (υπό έκδοση). Φυλλάδια εργασίας στο μουσείο. Κριτήρια σχεδιασμού και αξιολόγησης, *Πρακτικά 5^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου της ΟΜΕΠ, Η Αξιολόγηση στην Εκπαίδευση, Παιδαγωγική και Διδακτική Διάσταση, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 14-16 Οκτωβρίου 2005*, .
- Βέμη Β. – Κανάρη Χ. – Αδρύμη-Σισμάνη Β. – Καλογιάννη Α., 2005β. *Αρχαιολογικές μαρτυρίες αθλημάτων: μια έκθεση και ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου*, Μουσείο αθλητισμού, Θεσσαλονίκη, υπό έκδοση.

- Bettelheim, B., 1980. Children, curiosity, and museum, *Children Today*, 9, 16-23.
- Cohen, L. – Manion, L., 1994. *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας* (μτφρ. Χ. Μητσοπούλου & Μ. Φιλοπούλου), Αθήνα.
- Νάκου, Ε., 2001. *Μουσεία: Εμείς, τα Πράγματα και ο Πολιτισμός*, Αθήνα.

Εικ. 1: Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Raphaël «Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στη Θεσσαλία». Στιγμιότυπο από το εργαστήρι πηλού.

Εικ. 2: Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2005-2006. Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα «Ο Πολιτισμός στο Τραπέζι. Ποικίλες Προσεγγίσεις της Ιστορίας της Διατροφής».

Εικ. 3: Επιμορφωτικό Σεμινάριο «Σχολείο – Μουσείο – Αρχαιολογικοί Χώροι». Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα «Αρχαιολογία. Ένα κλειδί στην πόρτα του χρόνου».

Εικ. 4: Επιμορφωτικό Σεμινάριο «Σχολείο – Μουσείο – Αρχαιολογικοί Χώροι». Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα «Νεολιθικός Πολιτισμός».

Εικ. 5: Επιμορφωτικό Σεμινάριο «Σχολείο – Μουσείο – Αρχαιολογικοί Χώροι». Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα «Το Θέατρο στην Αρχαία Ελλάδα».

Εικ. 6: Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα «Αγώνες και Αθλήματα στην Αρχαία Θεσσαλία» για μαθητές δημοτικού (α' φάση).

ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΛΔ' ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ*

Λεωνίδας Π. Χατζηαγγελάκης

ΙΔΡΥΣΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ

Η ΛΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ιδρύθηκε με το νέο Οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού (ΠΔ 191/2003, άρθρο 43). Στη χωρική αρμοδιότητα της ΛΔ' ΕΠΚΑ περιλαμβάνονται οι Νομοί Καρδίτσας (ελέγχονταν αρχαιολογικά από την ΙΓ' ΕΠΚΑ με έδρα το Βόλο) και Τρικάλων (από την ΙΕ' ΕΠΚΑ με έδρα τη Λάρισα). Η ΛΔ' ΕΠΚΑ έχει έδρα την Καρδίτσα, αλλά στεγάζεται προσωρινά στο Κονάκι Προδρόμου Καρδίτσας (εικ. 1), μέχρις ότου εξευρεθούν κατάλληλα γραφεία στην πόλη της Καρδίτσας.

Η νέα δηλαδή Εφορεία Αρχαιοτήτων ελέγχει την ενιαία και αμιγή περιοχή της δυτικής Θεσσαλίας, η οποία κατά την αρχαιότητα χωρίζονταν σε δύο διοικητικά τμήματα, τις «τετράδες» της «Εστιαιώτιδας», που ως πιο σημαντικές πόλεις περιελάμβανε την αρχαία Τρίκκη, την Πέλινα, τους Γόμφους, τη Μητρόπολη, και της «Θεσσαλιώτιδας», με πιο σπουδαίες πόλεις το Κιέριον, το Μεθύλιον, τις Πειρασιές, τη Φύλλο κ.α., ενώ στα Δ, ΝΔ, προς την Πίνδο και τα Άγραφα, αναπτύσσονταν η Αθαμανία και η Δολοπία.

Από τον πρώτο ήδη χρόνο λειτουργίας στις δραστηριότητες της ΛΔ' ΕΠΚΑ περιλαμβάνονται οι χορηγήσεις αδειών για την εγκατάσταση οικιών και βιοτεχνικών, κτηνοτροφικών και ξενοδοχειακών μονάδων, η διενέργεια αυτοψιών και ελέγχων για την επίλυση προβλημάτων αρχαιολογικής φύσεως ιδιωτών, δημοτικών, νομαρχιακών και δημοσίων φορέων. Καταγράφονται, φωτογραφίζονται και συντηρούνται, στα εργαστήρια της Εφορείας στο Κονάκι Προδρόμου και στην Αρχαιολογική Συλλογή Τρικάλων, όσα κινητά ευρήματα αποκαλύπτονται στις ανασκαφικές έρευνες ή παραδίδονται από ιδιώτες.

Στο ερευνητικό πλαίσιο της ΛΔ' ΕΠΚΑ εντάσσονται σωστικές κυρίως ανασκαφικές έρευνες σε οικόπεδα ιδιωτών μέσα στην πόλη των Τρικάλων, στη Μητρόπολη, στο Ερμήτσι, στον Παλαμά, στην εκτέλεση δημόσιων έργων, όπως οδοποιίας στην Ε. Ο. Καρδίτσας – Λάρισας στους κόμβους Ματαράγκας και Ερμητσίου, στη διαπλάτυνση της Ε. Ο. Καρδίτσας – Αγιοπηγής – Κέδρου, στη διάνοιξη νέων αγροτικών δρόμων και αποστραγγιστικών αυλάκων στο έργο αναδασμού αγροκτήματος Μαυρομματίου του Δήμου Μουζακίου, δημοτικό έργο στον Πλάτανο του Δήμου Παραληθαίων του Ν. Τρικάλων κ. α. Επίσης, συνεχίζονται εργασίες αποκάλυψης και διαμόρφωσης σε τμήματα αρχαιολογικών χώρων, όπως στην ακρό-

---

* Σημ. του επιμελητή: Η επιμέλεια του παρόντος κειμένου δεν ήταν δυνατή, καθώς υποβλήθηκε προκειμένου να συμπεριληφθεί στον τόμο των Πρακτικών την ύστατη στιγμή.

πολη Κιερίου και στα λουτρά ρωμαϊκών χρόνων στη Συκεώνα Ν. Καρδίτσας. Ακόμη, υπάρχει συνεχής συνεργασία με τις Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις Καρδίτσας και Τρικάλων και αρκετούς Δήμους για την επίλυση προβλημάτων, την εκπόνηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων ή την προώθηση προγραμμάτων ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων, όπως έγινε με το Δήμο Πελινναίων. Παράλληλα υπήρξε συνεργασία με την Περιφέρεια Θεσσαλίας, τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας, τη Δημοτική Αρχή Καρδίτσας και τις Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού για την προώθηση της ηλεκτροδότησης, της παραλαβής, της κατάθεσης του τελικού Τεχνικού Δελτίου και της προκήρυξης του Μέτρου για την εκτέλεση του Έργου «Ηλεκτροδότηση, Εξοπλισμός και Έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρδίτσας».

Ν. ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Παλαιολιθική και Νεολιθική εποχή

Οι παλαιότερες ανθρώπινες δραστηριότητες στο Νομό Καρδίτσας εντοπίζονται στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο στην περιοχή που καταλαμβάνει σήμερα η λίμνη Ν. Πλαστήρα (εικ. 2). Πριν από τη δημιουργία της τεχνητής λίμνης, που δημιουργήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950, στην περιοχή υπήρχε το πολύ εύφορο και τερπνότατο οροπέδιο της Νεβρόπολης¹, μία επιμήκης κοιλάδα σε υψόμετρο 800μ. στις ανατολικές υπώρειες των Αγράφων, όπου είχε τις πηγές του και έρεε ο Μέγδοβας ποταμός ή Ταυρωπός ή Νεβροπολίτης.

Στην κτηματική περιφέρεια του Δημοτικού Διαμερίσματος Λαμπερού του Δήμου Πλαστήρα, στις ανατολικές όχθες της λίμνης στη θέση «Χαλικάκι», σε μικρή πεδινή έκταση που στα ανατολικά ορίζεται από λόφους και στα δυτικά από την ακτογραμμή της λίμνης, η οποία μεταβάλλεται διαρκώς ανάλογα με την ποσότητα των εισρεόντων σε αυτήν υδάτων, είχαν αποκαλυφθεί τα πρώτα επιφανειακά ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής. Νεότερα επιφανειακά παλαιολιθικά ευρήματα (εικ. 2α) προέρχονται τόσο από την ίδια θέση, όσο και από τη δυτική ακτή της λίμνης Ν. Πλαστήρα, από την περιοχή του Δήμου Νεβρόπολης, αλλά και από την περιοχή της δυτικής Αργιθέας, όπου έχουν εντοπιστεί και πετρώματα – κόνδυλοι πυριτολίθου ως πρώτη ύλη για εργαλεία.

Τα ευρήματα προσδιορίζονται, ως προς τα μορφολογικά, τεχνολογικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά, καθώς και από άλλα παρόμοια εργαλεία σύνολα από τη Θεσσαλία², στη Μουστέρια πολιτισμική φάση, τοποθετούνται δε χρονολογικά ανάμεσα στα 50000 ως 30000 χρόνια πριν από το παρόν, στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο. Η κατανομή των θέσεων της Μουστέριας πολιτισμικής φάσης στη χώρα μας βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το νερό και η παρουσία τους στην περιοχή της Θεσσαλίας είναι βεβαιωμένη, τόσο στον Πηνειό ποταμό στην περιοχή της Λάρισας από επιφανειακές έρευνες, όσο και στο σπήλαιο της Θεόπετρας του Νομού Τρικάλων από ανασκαφικά δεδομένα³. Η σχέση των δύο θέσεων, της Θεόπετρας και της Λίμνης Ν. Πλαστήρα, φαίνεται καθοριστική, καθώς βρίσκονται στο εσωτερικό της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας, κοντά σε ποταμούς και στα περάσματα από τη Θεσσαλία στην Ήπειρο και τη Δυτική Μακεδονία και σε σχετικά κοντινή μεταξύ τους απόσταση.

1. Γεωργιάδης 1894, 208.

2. Runnels 1988, 5. Runnels 1994, 55.

3. Κυπαρίσση-Αποστολικά 1995, 20, 30.

Αγιοπηγή⁴

Στο Δημοτικό Διαμέρισμα Αγιοπηγής, 5χλμ. νότια της Καρδίτσας στη θέση «Κόκκινος», κατά τη διαπλάτυνση του οδικού άξονα Καρδίτσας – Αγιοπηγής, εμφανίστηκαν αρχαιολογικά λείψανα στα όρια του αγρού ιδιοκτησίας Μερεντίτη, στη δυτική πλευρά του δρόμου. Στη θέση αυτή δύσκολα είναι ορατό ένα χαμηλό έξαρμα, μικρή μαγούλα, η οποία μέχρι σήμερα παρέμενε ανεξερεύνητη. Έτσι, ο χώρος κρίθηκε αναγκαίο να ερευνηθεί και προχωρήσαμε σε σωστικές ανασκαφικές εργασίες με τη χάραξη τεσσάρων τομών με διαστάσεις 4,00 × 4,00μ.

Στο δυτικό τμήμα των τομών 1 και 2 εντοπίστηκε χώμα κιτρινωπό με ίχνη καμένων οργανικών υλών και μικρά κομμάτια καμένου πηλού από το βάθος 1,19μ. έως 1,50μ., ενώ στο ανατολικό τμήμα της εντοπίστηκε χώμα μαύρο με έντονες καύσεις. Ερευνώντας το ανατολικό τμήμα των δύο τομών, και προεκτείνοντας τα ανατολικά τους όρια έως τα όρια του δρόμου, εντοπίστηκε σε βάθος 1,40μ. τμήμα λάκκου με σωζόμενες διαστάσεις στην άνω επιφάνειά του 3,50 × 2,50μ., ο οποίος εκτείνεται και κάτω από το δρόμο. Από την έρευνα στο εσωτερικό του λάκκου έως το βάθος 2,30 μ. (εικ. 3) διαπιστώθηκε ότι περιείχε στρώσεις με έντονα κατάλοιπα στάχτης με χώμα, κάρβουνο και ιζήματα από ιλύ, καθώς και άφθονη κεραμική. Συγκεντρώθηκαν αρκετά μεγάλα τμήματα αγγείων και όστρακα, που μετά το πλύσιμο και τη διαλογή συγκολλήθηκαν στο εργαστήριο και απέδωσαν αρκετά σχήματα αγγείων. Ανάμεσα στα όστρακα υπήρχαν αγγεία μελανοστεφή (εικ. 3α) και αρκετά με εγχάρακτη διακόσμηση. Επίσης, συλλέχθηκαν αρκετά λίθινα και οστέινα εργαλεία, φολίδες και λεπίδες πυριτόλιθων, μία πήλινη σφραγίδα, ένα πήλινο κοχλιάριο, καθώς και μία αρύταινα.

Στις τομές 3 και 4, στο δυτικό τους τμήμα, από το βάθος 0,34 έως 0,88 μ. αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα καμένου πηλού. Μετά την αφαίρεσή του εντοπίστηκαν μεγάλα τμήματα καμένων πηλών με εμφανή ίχνη πασάλων και κλάδων δένδρων προερχόμενα από πασσαλόπηκτα οικήματα. Μετά τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες της Μ. Παπαδοπούλου - Θεοχάρη στη Μαγουλίτσα⁵ και του Γ. Χ. Χουρμουζιάδη στον Πρόδρομο⁶, η ανασκαφική έρευνα στην Αγιοπηγή έρχεται να αποκαλύψει ενδιαφέροντα λείψανα ενός σημαντικού προϊστορικού οικισμού που ανάγεται στην αρχαιότερη νεολιθική.

Αστρίτσα

Στη Μαγούλα που βρίσκεται 1χλμ. ανατολικά από το χωριό Αστρίτσα προς την Ιτέα, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Αφών Μακρή, είχαν εντοπιστεί κατάλοιπα προϊστορικού οικισμού που ανάγονται στη νεολιθική και τη μυκηναϊκή εποχή. Εν όψη εργασιών για την κατασκευή στεγάστρου στα βόρεια του υπάρχοντος συνεργείου η ΛΔ' ΕΠΚΑ διενήργησε εκ νέου έρευνα στο χώρο αυτό.

Η σωστική ανασκαφή έγινε σε δύο από τις τέσσερις τομές, διαστάσεων 4,00 × 4,00μ. Στην τομή 1 αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,46μ. αρχιτεκτονικά λείψανα. Πρόκειται για έναν τοίχο με κατεύθυνση από Α προς Δ κατά μήκος της βόρειας παρειάς της τομής, κατασκευασμένο από

4. Στις ανασκαφικές έρευνες στην Αγιοπηγή και την Αστρίτσα συμμετείχε η αρχαιολόγος Ιωάννα Οικονόμου.

5. Παπαδοπούλου-Θεοχάρη 1958.

6. Χουρμουζιάδης 1971α. Χουρμουζιάδης 1971β.

μικρούς λίθους από ντόπιο ασβεστόλιθο. Ο τοίχος εμφανίστηκε σε μήκος 3,40μ., έχει πλάτος 0,55μ., εισχωρεί στην ανατολική παρειά της τομής, ενώ η δυτική του πλευρά είναι κατεστραμμένη λόγω μεταγενέστερης ανθρώπινης παρέμβασης. Η έδραση του τοίχου εντοπίζεται σε βάθος 0,84μ. Στη ΝΑ γωνία της τομής σε βάθος 0,65μ. περίπου αποκαλύφθηκε στρώμα καμένου πηλού, το οποίο εδράζεται σε βάθος 0,77μ., ενώ στο υπόλοιπο τμήμα των τομών 1 και 4 εντοπίστηκε σκληρό πατημένο χώμα με μικρά κομμάτια καμένου πηλού και ίχνη οργανικών υλών. Ακόμη, προγενέστερο τμήμα τοίχου εντοπίστηκε στ' ανατολικά κάτω από τον τοίχο 1, σε βάθος 0,84μ. έως 1,03μ. και στα όρια της παρειάς της τομής 1 εισχωρώντας μέσα σ' αυτή. Το τμήμα αυτό είναι κατασκευασμένο με μεγαλύτερους λίθους από ντόπιο ασβεστόλιθο.

Σε βαθύτερο επίπεδο, από το βάθος 1,32 έως 1,52μ., σε διάφορα σημεία και βάθη των τομών 1 και 4, αποκαλύφθηκαν πασσαλοπήξεις. Μία από αυτές σε Β. 1,48μ. είχε ορθογώνιο σχήμα με διαστάσεις 0,35 × 0,15μ., στο εσωτερικό της οποίας υπήρχε απανθρακωμένο τμήμα ξύλου που οριοθετούνταν από μικρούς λίθους και πηλό, ενώ δυτικότερα κατά 0,30μ. και σε βάθος 1,52μ. εντοπίστηκε δεύτερη πασσαλοπήξη σε κυκλικό σχήμα που επίσης στο εσωτερικό της περιείχε κάρβουνο, διαμέτρου 0,20μ. Τα πιο πάνω τμήματα με τις πασσαλοπήξεις αποκολλήθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας.

Σε βάθος 1,67μ. περίπου και στις δύο τομές 1 και 4 εντοπίστηκε στρώμα καμένου πηλού με έντονες καύσεις και από τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε δάπεδο από σκληρό πατημένο χώμα, παλαμισμένο καμένο πηλό και ίχνη καύσεων, κατεστραμμένο κατά τόπους. Επάνω σ' αυτό το δάπεδο βρέθηκαν πολλά όστρακα αγγείων. Ανάμεσά τους πολλά κομμάτια από μία σπασμένη πήλινη καρποδόχη (εικ. 4) μεγάλου μεγέθους, η οποία συγκολλήθηκε ολόκληρη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας, όπου μεταφέρθηκε. Η καρποδόχη, σε σχήμα μεγάλου κάλυκα, με διάμετρο χείλους 50εκ., φέρει γραπτή τρίχρωμη διακόσμηση, όπου στο λευκό βάθος διακοσμούνται τα σχέδια με βαθύ κόκκινο και μαύρο χρώμα. Στην άνω κύρια ζώνη, κάτω από το βαθύ κόκκινο χείλος, αναπτύσσονται τέσσερες μετώπες, όπου στο λευκό φόντο σχηματίζονται κάθετα επτά σειρές ενάλληλων τεθλασμένων, κατά το μικρογραφικό ρυθμό (miniatural style), και τέσσερες, όπου σχηματίζονται μαύρα τρίγωνα. Στο κάτω τμήμα του αγγείου, το οποίο χωρίζεται με παχιά κόκκινη ταινία από το άνω, η γραπτή διακόσμηση θυμίζει περισσότερο το συμπαγή ρυθμό (solid style)⁷ με εναλλασσόμενα βαθυκόκκινα τρίγωνα στο λευκό φόντο.

Στην τομή 1 σε βάθος 2,05μ. εντοπίστηκε τμήμα δαπέδου με παλαμισμένο πηλό σε αρκετά καλή σωζόμενη κατάσταση, πάνω στο οποίο διατηρούνταν τα ίχνη κάρβουνου από τις ξύλινες δοκούς καλύβας. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν και πολλά όστρακα χρηστικών αγγείων, καθώς επίσης και πολλά οστά ζώων και οστέινα εργαλεία. Καστανό χώμα κατά τόπους με ίχνη καμένου πηλού, καμένες οργανικές ύλες και πλήθος οστών ζώων, εκ των οποίων αρκετά οστέινα εργαλεία εντοπίστηκε από το βάθος 2,40 έως 2,85μ. Από βάθος 2,85 έως 3,20μ. περίπου εμφανίστηκε στρώμα καύσεων και καμένου πηλού κατά τόπους. Στο βάθος αυτό, 3,20μ. περίπου, αποκαλύφθηκε το φυσικό έδαφος σε όλη την έκταση του ανασκαφικού χώρου. Από την εξέταση της κεραμικής και των κινητών ευρημάτων διαπιστώθηκε ότι ο χώρος κατοικήθηκε στη μέση και νεότερη νεολιθική περίοδο.

7. Wace – Thompson 1912.

Ερμηῖτσι (Ε. Ο. Καρδίτσας – Λάρισα, κόμβος Ερμηῖτσιου)⁸

Στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο του Ερμηῖτσιου, ο οποίος έχει ταυτιστεί με τις αρχαίες Πειρασιές⁹ διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα κατά την εκτέλεση του έργου κατασκευής της επαρχιακής οδού Καρδίτσας-Λάρισας. Η ανασκαφή έγινε στο τμήμα από τη γέφυρα του Οργόζινου ποταμού στη Ματαράγκα έως τη γέφυρα του Φαρσαλίτη ποταμού (του αρχαίου Απιδανού), στον κόμβο Ερμηῖτσιου. Η κατασκευή του πιο πάνω τμήματος της οδού βρίσκεται περί τα 300μ. βόρεια του αρχαιολογικού χώρου. Με την ανασκαφική έρευνα ήλθαν στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα από τη θεμελίωση τριών κτιρίων (Α, Β, Γ)¹⁰, εκ των οποίων τα δύο είναι αψιδωτά, καθώς και μικρά τμήματα τοίχων από άλλες κατασκευές (εικ. 5).

Κτίριο Α: Πρόκειται για μονόχωρο αψιδωτό κτίριο, του οποίου σώζεται η κατώτερη στρώση των λίθων της θεμελίωσης. Η κατεύθυνσή του κτιρίου είναι από Β, ΒΑ προς Ν, ΝΔ, με την αψίδα στα Β,ΒΑ. Το συνολικό του μήκος είναι 8,40μ, ενώ το πλάτος του είναι 5,10μ. Το πάχος των τοίχων κυμαίνεται από 0,40 έως 0,60μ. Στο δυτικό τοίχο, μετά την αψίδα, υπάρχει ένα άνοιγμα πλάτους 1,80 μ., για το οποίο δεν γνωρίζουμε αν ήταν χρηστικό ή όχι. Στο εσωτερικό του κτιρίου Α βρέθηκαν τμήματα κεραμίδων και τμήμα στομίου μεγάλου αποθηκευτικού πίθου. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς, σε ανώτερο επίπεδο από το δάπεδο και από τα θεμέλια των τοίχων του κτιρίου, υπήρχαν δύο τμήματα με πηλόχωμα, σπασμένες κεραμίδες και όστρακα από τα οποία ορισμένα ήταν ελληνιστικής εποχής, ενώ η κεραμική στο επίπεδο του δαπέδου ήταν Μέσης Εποχής Χαλκού.

Κτίριο Β: Αυτό βρισκόταν σε απόσταση περί τα 9,00μ. Β, ΒΔ του κτιρίου Α. Είχε προσανατολισμό από Β προς Ν. Η αψίδα του κτιρίου, στα βόρεια, πρέπει να είχε καταστραφεί από το εκσκαπτικό μηχάνημα κατά την εκσκαφή για την κατασκευή της οδού. Από τους τοίχους του κτιρίου Β διατηρούνταν τμήμα του δυτικού τοίχου σε μήκος 7,60μ., ενώ του ανατολικού σε μήκος 2,50μ. και σε ύψος 0,20μ. Το κτίριο Β είχε πλάτος 4,50μ.. Οι τοίχοι ήταν δυνατοί, καλοχτισμένοι με μεσαίου και μεγάλου μεγέθους ακατέργαστους ασβεστόλιθους, τοποθετημένους ενίοτε σε δύο ή σε τρεις σχεδόν παράλληλες σειρές με ενδιάμεσο γέμισμα λάσπης, ενώ στη θεμελίωση σώζονταν μία ή δύο σειρές δόμων. Το κτίριο ήταν ενιαίο και δεν παρατηρήθηκαν εγκάρσιοι τοίχοι οριοθέτησης των χώρων. Το δάπεδο ήταν από χώμα και η είσοδος στα νότια. Στο εσωτερικό, σε κεντρικό σημείο παρατηρήθηκε μικρή κατασκευή από λίθους στη σειρά πράγμα που προβληματίζει για το αν είχε σχέση με οικοτεχνική δραστηριότητα, δηλαδή μια επιφάνεια εργασίας, ή αποτελούσε η πλακαρή σχεδόν κυκλική πέτρα που υπήρχε εκεί βάση για ξύλινο κίονα. Στο εσωτερικό του παρατηρήθηκε οικοτεχνική δραστηριότητα, όπως βεβαιώνουν τα τριβεία-μυλόλιθοι, τα λίθινα εργαλεία, τριπτήρες και λειαντήρες, τα θραύσματα λεπίδων πυριτόλιθου, τα ελάχιστα τμήματα λειασμένων οστών πιθανότατα από εργαλεία, τα πηνία και τα θραύσματα ηθμών. Η κεραμική χαρακτηρίζεται τόσο από χονδροειδή, άβαφα όστρακα, όσο και από λεπτότεχνα γκρίζα Μινυακά, χαρακτηριστικά της περιόδου.

Κτίριο Γ: Το κτίριο Γ βρισκόταν Β, ΒΔ του κτιρίου Α σε απόσταση από αυτό 7,00μ. και δυτικά του κτιρίου Β σε απόσταση 6,00μ.. Τα κτίρια Γ και Β ήταν παράλληλα και είχαν ίδιο προσανατολισμό. Το σωζόμενο μήκος του κτιρίου Γ ήταν 15,00μ., το δε ολικό πλάτος εξωτερι-

8. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Νεκταρία Αλεξίου και Ευγενία Αραμπατζή.

9. Χατζηαγγελάκης 1987. ΑΔ 42, 1993, *Χρονικά*, 262-265. ΑΔ 48, 1999, *Χρονικά*, 343-345.

10. Χατζηαγγελάκης 2006 (υπό έκδοση).

κά είναι 7,20μ. Η αψίδα στα βόρεια εσωτερικά είχε πλάτος 5,80μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,40μ. Οι τοίχοι αυτού του κτιρίου, που ήταν το πιο μεγάλο, το πιο επιβλητικό από τα τρία, διατηρούνταν σε σχετικά καλή κατάσταση, είχαν μέσο πάχος 0,60μ., καλοχτισμένοι από μεγάλου μεγέθους ακατέργαστους, κυρίως ασβεστόλιθους τοποθετημένους σε δύο σχεδόν παράλληλες σειρές με ενδιάμεσο γέμισμα λάσπης. Η θεμελίωση σώζονταν σε μία σειρά δόμων, ενώ η ανωδομή ήταν από ωμά πλιθιά. Το κτίριο φαίνεται πως ήταν ενιαίο με είσοδο στα νότια, το δάπεδο από χώμα και στο εσωτερικό του, σε κεντρικό σημείο παρατηρήθηκαν μικρές πηλόστρωτες επιφάνειες με ίχνη καύσης σε κάποιες από αυτές. Ακόμη, θεωρείται βεβαιωμένη η οικοτεχνική δραστηριότητα από τα τριβεία, τους μυλόλιθους που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του και κυρίως στην αψίδα, από τα λίθινα εργαλεία, τους κεραμικούς τροχίσκους με τέσσερις διαμπερείς οπές διαφορετικής διαμέτρου, τα πηνία και τα σφονδύλια. Η κεραμική και σ' αυτό το κτίριο ήταν κυρίως χονδροειδής, αποθηκευτικού και χρηστικού χαρακτήρα, ενώ δεν έλειπαν και τα λεπτότεχνα γκριζα Μινυακά.

Τμήμα κτιρίου Δ. Σε παράλληλη διάταξη, σε απόσταση 9,00μ. από το δυτικό τοίχο του κτιρίου Γ, εντοπίστηκε τμήμα τοίχου σωζόμενου μήκους 9,00μ. και πλάτους 0,55μ., κατασκευασμένο κατά το ήμισυ από μικρού μεγέθους, ασβεστολιθικές πέτρες τοποθετημένες σε δύο ή τρεις παράλληλες σειρές, ενώ στο βόρειο ήμισυ έγινε χρήση μεγάλου μεγέθους ασβεστόλιθων σε μία ή δύο σειρές. Σε μικρή απόσταση εντοπίστηκε τμήμα πιθαριού σε οριζόντια θέση. Τόσο τα κινητά ευρήματα κυρίως λίθινα εργαλεία, όσο και η κεραμική πιστοποιούν τη χρονολόγηση και αυτού του τμήματος κτιρίου στη Μέση Εποχή Χαλκού.

Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφικής έρευνας στον κόμβο Ερμητσίου συγκεντρώθηκαν, εκτός της κεραμικής, όπως τμήματα από ηθμούς, θήλαστρα, κύπελλα και άλλα που είναι της Μέσης Εποχής Χαλκού, διάφορα μικρά ευρήματα όπως λίθινα εργαλεία, θραύσματα οστέινων εργαλείων, πηνία, σφονδύλια, σφραγίδα με εγχαράξεις, πηλίνοι τροχίσκοι με τέσσερις διαμπερείς οπές διαφορετικής διαμέτρου και δίσκοι, καθώς και κοσμήματα, όπως χάλκινο ενώτιο, τμήματα από χάλκινες περόνες, λίθινες χάντρες και άλλα.

Ύστερα από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Θεσσαλίας αποφασίστηκε η κατάχωση με προηγούμενη επικάλυψη με γεωύφασμα, στρώσεις άμμου και χαλίκων των αρχιτεκτονικών λειψάνων των κτιρίων Β και Γ, ενώ για το κτίριο Α κρίθηκε η διατήρησή του παράπλευρα της οδού Καρδίτσας – Λάρισας και προστασία του από το τμήμα του δρόμου με την ανύψωση τοιχίου.

Μεταγενέστερα μετά την εγκατάλειψη του χώρου τα κτίρια καλύφθηκαν με αλλουβιακές αποθέσεις πάχους 0,80μ. - 1,30μ. Τα αποκαλυφθέντα αψιδωτά κτίσματα του Ερμητσίου είναι εξαιρετικής σπουδαιότητας για την μελέτη της Μέσης Εποχής Χαλκού της Δυτικής Θεσσαλίας, παράλληλα με τα ήδη αποκαλυφθέντα στοιχεία στις θέσεις «Κάστρο» Συκεώνος, «Παλαίκαστρο» Πετρωτού και «Αγριοκέρασο» Καρυάς του Νομού Καρδίτσας και Πλατάνου Τρικάλων¹¹.

Μαυρομάτι, θέση «Βλαχοθανάση»

Οι παλαιότερες οργανωμένες εγκαταστάσεις ανθρώπων στην περιοχή του Δήμου Μουζακίου βρίσκεται στην κτηματική περιφέρεια του Μαυρομματίου. Πρόκειται για προ-

11. Χατζηαγγελάκης 2006, 71-76. Χατζηαγγελάκης 2007.

ϊστορικούς οικισμούς της Νεολιθικής εποχής, τη «Μαγούλα Πατρού» και τη «Μαγούλα Κεφαλόβρυσο». Η περισυλλογή στοιχείων ανθρώπινης δραστηριότητας, ύστερα από καταστροφή με μεγάλο καλλιεργητή, απέδωσε καμένους πηλούς από οικίες, πηλούς επάλειψης δαπέδων, πολλά όστρακα αγγείων διαφόρων σχημάτων και μεγεθών, εργαλεία από πυριτόλιθο, πέτρα, οστά και άλλα αντικείμενα.

Νεότερα στοιχεία έρχονται στο φως ύστερα από την εκτέλεση των έργων του αναδασμού του αγροκτήματος Μαυρομματίου, στ' ανατολικά και βόρεια της επαρχιακής οδού Καρδίτσας – Μουζακίου, όπου αποκαλύπτονται αρχαιολογικά στοιχεία της εποχής του χαλκού. Συγκεκριμένα, στη θέση «Βλαθοθανάση» κατά τη διάνοιξη αρδευτικού αύλακα και τη διαμόρφωση αγροτικού δρόμου αποκαλύφθηκαν ενδιαφέροντα κεραμικά αντικείμενα. Από τη σωστική ανασκαφική έρευνα που συνεχίζεται κατά διαστήματα, έρχεται στο φως ένα μεγάλο σύνολο ντόπιων κατά βάση πήλινων αγγείων (εικ. 6) και άλλων αντικειμένων, όπως τριποδικά αγγεία, κύλικες, ρητά, σκύφοι, πρόχοι, λεκανίδες (εικ. 6α) και άλλα. Από τα άλλα αντικείμενα ενδιαφέρον παρουσιάζουν μια πήλινη μουσούδα χοίρου, ένα σχεδόν ακέραιο ειδώλιο ταύρου και ορισμένα ακόμη τμήματα (κέρατα) ταύρων. Τα αγγεία φέρουν χαρακτηριστικά της Μέσης εποχής του Χαλκού, ωστόσο από μια πρώτη εξέταση ανάγονται στην Ύστερη. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας και η μελέτη του υλικού θα αποσαφηνίσουν αρκετά στοιχεία σχετικά με το ενδιαφέρον αυτό υλικό.

Παλαμάς, Οδός Θερμοπυλών

Στην ανατολική πλευρά της Μαγούλας «Παπουτσή» ή «Χαντάκι», που είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος, ύστερα από αίτηση του ιδιοκτήτη του οικοπέδου για ανέγερση οικοδομής επί της οδού Θερμοπυλών, αποφασίστηκε αρχικά να διενεργηθούν δοκιμαστικές τομές. Η έρευνα σε δύο δοκιμαστικές τομές, η μία χαμηλά στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου και η άλλη προς τα δυτικά, πάνω στη Μαγούλα, σταμάτησε σε βάθος 1,50μ. περίπου. Στις τομές αυτές αποκαλύπτονταν μόνο απομεινάρια νεότερης κατοίκησης και, όπως μάς πληροφόρησαν οι παλιότεροι ιδιοκτήτες, εκεί υπήρχαν στάβλοι για τα ζώα και ένα σπίτι των παππούδων τους λίγο πιο πάνω. Με το εκσκαπτικό μηχάνημα έγινε εκσκαφή σε αρκετά μεγάλο βάθος, αφού ο ιδιοκτήτης επέμενε στην κατασκευή υπογείου. Από το βάθος 1,80 μ. στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου άρχισαν να αποκαλύπτονται αρχιτεκτονικά λείψανα.

Έρθαν στο φως τμήμα μιας αρχαίας οχυρωματικής κατασκευής (εικ. 7), που σώζεται σε μήκος 6,50μ. περίπου, ενώ το πλάτος είναι 1,60μ. Έχει κατεύθυνση ΒΑ- ΝΔ, παρουσιάζει ελαφρά κατωφέρεια προς τα βορειοανατολικά ακολουθώντας προφανώς το φυσικό ανάγλυφο της Μαγούλας, ενώ η πορεία του προς νοτιοδυτικά δεν είναι δυνατό να αποκαλυφθεί, αφού εισχωρεί στη νότια παρειά του σκάμματος, όπου και τα όρια του οικοπέδου. Στα ΒΑ δεν σώζεται, καθώς έχει καταστραφεί από παλιότερες εκσκαπτικές εργασίες. Είναι κατασκευασμένο από καλής ποιότητας ασβεστόλιθους που προέρχονται από τις γειτονικές περιοχές, οι παρειές του οποίου είναι χτισμένες από ασβεστόλιθους πελεκημένους και ευθυγραμμισμένους εξωτερικά και ακανόνιστους εσωτερικά. Διατηρείται σε ύψος τριών δόμων (0,70μ.) περίπου, οι παρειές του οποίου έχουν καλή αρμογή και είναι πελεκημένες, ενώ ο χώρος ανάμεσα στις παρειές του είχε γεμιστεί από τα απορρίμματα ασβεστόλιθων ακανόνιστου μεγέθους, καθώς επίσης και μικρές λατύπες και χώμα.

Στα ΒΔ της εσωτερικής παρειάς του τείχους από το βάθος 2,96μ. έως 3,25μ. αποκαλύφθη-

κε τμήμα δρόμου που ακολουθεί την πορεία του τείχους και έχει πλάτος 5,70μ. Το οδόστρωμα έχει δημιουργηθεί από πατημένο χώμα και μικρές λατύπες. Το τείχος και ο δρόμος ακολουθούν την κλίση του εδάφους της Μαγούλας «Παπουτσή».

Επίσης, στη συνέχεια του δρόμου προς τα ΒΔ από το βάθος 2,72 μ. και 2,91 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου, το οποίο έχει πορεία παράλληλη προς το τείχος και έχει μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί σε μικρή έκταση, αφού εισχωρεί στην ΒΔ παρειά του εδάφους του σκάμματος. Το μέχρι τώρα αποκαλυφθέν μήκος του κτιρίου είναι 5,75μ. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι επίσης από εντόπιους πελεκημένους ασβεστόλιθους πολύ καλής ποιότητας.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται χάλκινα και οστέινα αντικείμενα, όπως περόνη, οπείς και βελόνες, καθώς επίσης και τμήματα αγγείων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (εικ. 7α) και λιγότερα της Μέσης.

Η συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών θα αποκαλύψει περισσότερα στοιχεία

Ο χαρακτήρας της ανασκαφής δεν επιτρέπει την αποκάλυψη των πιο πάνω αρχιτεκτονικών κατασκευών σε μεγάλη έκταση και έτσι οι πληροφορίες που έχουν συγκεντρωθεί αφήνουν ακόμη αναπάντητα πολλά ερωτήματα, όχι μόνο για το τμήμα του τείχους, αλλά και την οργάνωση του οικισμού.

Η συνέχιση της ανασκαφής στο μέλλον και η διεξοδική μελέτη της κεραμικής και των άλλων ευρημάτων από τη «Μαγούλα Παπουτσή» ή «Χαντάκι Μαγούλα» θα δώσουν αρκετές απαντήσεις για τη ζωή και τη διαχρονικότητα του σημαντικού αρχαίου οικισμού στον Παλαμά του Νομού Καρδίτσας¹².

Θολωτός πρωτογεωμετρικός τάφος Ματαράγκας¹³

Στα πλαίσια του ίδιου έργου, της κατασκευής της Εθνικής Οδού Καρδίτσας - Λάρισας, στον κόμβο Ματαράγκας, αρκετά κοντά στη θέση «Χωματόκαστρο» του Δημοτικού Διαμερίσματος Ματαράγκας, ήρθε στο φως ένας κτιστός θολωτός τάφος πρωτογεωμετρικής περιόδου, η αποκάλυψη του οποίου αποτελεί νέο δεδομένο, καθώς η θέση του δεν είχε επισημανθεί από τις επιφανειακές έρευνες.

Ο τάφος (εικ. 8), μικρών διαστάσεων, συνίσταται από τη θόλο και το στόμιο χωρίς καμιά απολύτως ένδειξη για την ύπαρξη δρόμου πριν από αυτό. Έχει προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Η θόλος έχει κυκλική κάτοψη με διάμετρο 2,00μ. και κτίστηκε απευθείας πάνω στο αργιλώδες χώμα, φαινόμενο αρκετά συχνό στους θολωτούς τάφους. Σώθηκε σε μέγιστο ύψος 0,86μ. και είναι κατασκευασμένη από ακατέργαστες ασβεστολιθικές πέτρες μεγάλων κυρίως διαστάσεων, αλλά και μικρότερων, τοποθετημένες σε τρεις έως τέσσερις σειρές δόμων με λάσπη ως συνδετικό κονίαμα. Δεν παρατηρήθηκε ιδιαίτερη φροντίδα στην κανονικότητα της διάταξης των σειρών των δόμων. Το στόμιο είναι μικρών διαστάσεων και φράσσεται στην πρόσοψη από λοξά τοποθετημένη λεπτή σχιστολιθική πέτρα που υποστηρίζεται στο αδύναμο της ση-

12. Από τη θέση αυτή θέλουμε να ευχαριστήσουμε το δήμαρχο του δήμου Παλαμά κ. Καρακώστα, τον αντιδήμαρχο κ. Απ. Φιφίρη και το Δημοτικό Συμβούλιο για τη βοήθεια που παρείχαν καθ' όλο το διάστημα της σωστικής ανασκαφικής έρευνας, αλλά πολύ περισσότερο που από την αρχή αντελήφθησαν τη μεγάλη σημασία του χώρου τόσο για την πόλη του Παλαμά, όσο και για το Ν. Καρδίτσας, και με ομόφωνη απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου το οικόπεδο του ιδιώτη εξαγοράστηκε απευθείας από το Δήμο Παλαμά και είναι πλέον ένας μικρός επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος.

13. Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχε η αρχαιολόγος Νεκταρία Αλεξίου.

μείο από δεύτερη ασβεστολιθική μικρότερων διαστάσεων, τοποθετημένη ως σφήνα. Η πρόσοψη, που σώζεται σε μέγιστο ύψος 0,76μ., είναι επιμελώς κατασκευασμένη από δύο έως τέσσερις σειρές δόμων τοποθετημένες οριζόντια και υποστηριζόμενες από μια σειρά λίθων τοποθετημένες με κλίση προς το εσωτερικό.

Ταφές. Ο νεκρός της κύριας, κεντρικής ταφής, είχε εναποτεθεί στο δάπεδο της θόλου, ενώ περιμετρικά αυτής και σε επαφή με τα τοιχώματα της παρατηρήθηκαν παραμερισμένες ταφές, «ανακομιδές». Ο αριθμός των νεκρών πιστοποιείται από τα κρανία που βρέθηκαν, συνολικά τέσσερα, ενώ είναι πιθανή και η ύπαρξη ενός ακόμη. Στην κύρια ταφή ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια εκτεταμένη στάση, να «κοιτά» προς τα βόρεια. Δύο μικρού μεγέθους ασβεστολιθικές πέτρες, η μία εν είδει προσκέφαλου, οριοθετούσαν την κεντρική ταφή. Η κατάσταση διατήρησης δεν ήταν καλή, με το άνω ήμισυ του κρανίου εμφανώς μετατοπισμένο. Διακρίνονταν οστά των άνω και κάτω άκρων, ενώ αρκετά κοντά στο αριστερό μηριαίο είχε εναποτεθεί μία οπισθότμητη πρόχους.

Κτερίσματα. Στο εσωτερικό του κτιστού θολωτού τάφου δε βρέθηκε μεγάλος αριθμός κτερισμάτων, γεγονός που μαρτυρεί την πιθανή σύληση του κατά το παρελθόν. Συγκεκριμένα εντοπίστηκε ως προσφορά στο νεκρό μία οπισθότμητη πρόχους, ύψους 0,24 μ., με μαστοειδή απόφυση στο σημείο της ένωσης του λαιμού με το σώμα του αγγείου. Το αγγείο είναι φτιαγμένο από ανοιχτόχρωμο ροδοκάστανο καθαρό πηλό με ίχνη από μελανό γάνωμα που πιθανά κάλυπτε ολόκληρη την επιφάνεια σύμφωνα με τα θεσσαλικά πρότυπα των Πρωτογεωμετρικών χρόνων. Ακόμη βρέθηκαν μία λίθινη χάντρα και ένα επιχρυσωμένο, χάλκινο κόσμημα, πιθανότατα για το στολισμό των μαλλιών. Πρόκειται για ανοιχτή σπείρα από λεπτό σύρμα που σταδιακά αυξάνει και απολήγει σε κύκλο διαμέτρου 0,065 μ.

Ο θολωτός τάφος της Μатарάγκας αποτελεί σημαντικό δείγμα τέτοιου είδους ταφικής αρχιτεκτονικής στο χώρο της δυτικής Θεσσαλίας, σε συνδυασμό με το θολωτό τάφο των Αγ. Θεοδώρων και τον Μυκηναϊκό θολωτό τάφο Γεωργικού – Ξινοερίου. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαία η διατήρησή του και αποφασίστηκε η μεταφορά του σε παρακείμενο χώρο της κτηματικής περιφέρειας του Δήμου Μатарάγκας, ΒΔ του «Χωματόκαστρου». Στην ευρύτερη περιοχή βέβαια της Θεσσαλίας ο τύπος του μικρού κτιστού θολωτού τάφου ως επιβίωση της μυκηναϊκής πρακτικής επιβεβαιώνεται από τα αντίστοιχα παραδείγματα στις θέσεις Πασπαλιά Βόλου, Σέσκλο, Μαρμάριανη, Αργυροπούλι Τυρνάβου, Πτελεό, Άλο, Χλόη Βελεστίνου, Αερινό, Καπακλί/Νέα Ιωνία Βόλου¹⁴.

Ακρόπολη Κιερίου

Στην κορυφή του λόφου «Ογλάς», του περίοπτου ασβεστολιθικού λόφου στο μέσον της πεδιάδας που περιβάλλεται από τους ποταμούς Σοφαδίτικο στα ανατολικά και Οργόζινο στα δυτικά, είναι ορατά τα τείχη της ακρόπολης του Κιερίου. Το τείχος της ακρόπολης του Κιερίου περιέτρεχε την κορυφή του λόφου. Το μέσο πλάτος του στην ακρόπολη έφθανε τα 2,00μ., ενώ στην πεδιάδα τα 3,50μ. Στη ΒΑ πλευρά της ακρόπολης υπήρχε ισχυρός πύργος, κατασκευασμένος κατά το ισοδομικό σύστημα, από τον οποίο άρχιζε το βόρειο σκέλος του τείχους της πόλης που κατέβαινε ως κάτω στην πεδιάδα. Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού και της δια-

14. Αραχωβίτη 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και στην ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια στο *Έργο Εφορειών*.

μόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου από τη ΛΔ΄ ΕΠΚΑ, αποκαλύφθηκαν πύργοι στη νότια και στη δυτική πλευρά της ακρόπολης του Κιερίου (**εικ. 9**). Κατά μήκος και παράλληλα της εσωτερικής παρειάς των τειχών στο εσωτερικό της ακρόπολης διατηρούνται λείψανα οικοδομημάτων.

Σε ορισμένα σημεία στη βόρεια και στη νότια πλευρά της ακρόπολης το τείχος είναι κατασκευασμένο με τεράστιους, πολυγωνικά διαμορφωμένους ογκόλιθους που θυμίζουν «κυκλώπεια» κατασκευή, ενώ σε πολλά σημεία παρατηρούνται διάφορες οικοδομικές φάσεις των αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ίχνη αρχαίας λατόμησης έχουν διαπιστωθεί στις νοτιοδυτικές παρυφές του λόφου «Ογλάς», έξω από την ακρόπολη. Αρχιτεκτονικά λείψανα μεγάλων οικοδομημάτων, ίσως δημόσιων παρατηρούνται τόσο στα ανατολικά και νότια πρηνή του λόφου, όσο και στον επίπεδο χώρο στο εσωτερικό της ακρόπολης. Από τις ανασκαφικές έρευνες συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων. Περιλαμβάνονται κεραμική κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, τμήματα κεραμίδων στέγης, ορισμένα με την επιγραφή ΚΙΕΡΙΕΩΝ. Βρέθηκαν επίσης λύχνοι και υφαντικά βάρη, χάλκινα νομίσματα, σιδερένιες και χάλκινες αιχμές βελών.

Συκεώνα, Λουτρά ρωμαϊκών χρόνων

Στην κτηματική περιφέρεια του δημοτικού διαμερίσματος Συκεώνας του Δήμου Φύλλου, σε θέση ανάμεσα στον προϊστορικό οικισμό και το «Κάστρο» Συκεώνας, ύστερα από αρχαιολογικές δραστηριότητες διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχιτεκτονικών λειψάνων λουτρών ρωμαϊκών χρόνων. Από την Εφορεία μας διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα κατά την οποία εμφανίστηκαν ψηφιδωτά δάπεδα, το οποίο πρόσφατα ερευνήθηκαν μερικώς και συντηρήθηκαν. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν δύο τετράπλευροι ευμεγέθεις χώροι Α και Γ με ψηφιδωτά δάπεδα που φέρουν γεωμετρικά σχήματα (**εικ. 10**). Ειδικότερα η αίθουσα Α φέρει σε παραλληλόγραμμο πλαίσιο σύνθεση μαύρων ρόμβων εγγεγραμμένων σε λευκά, ακόσμητα τετράγωνα που εναλλάσσονται χρωματικά σε λευκούς ρόμβους, εγγεγραμμένους σε μαύρα τετράγωνα. Το ψηφιδωτό δάπεδο της αίθουσας Γ είναι διακοσμημένο με σύνθεση συμπλεκόμενων κύκλων που σχηματίζουν υπόλευκα τετράφυλλα. Το μοτίβο πλαισιώνεται από ταινία άσπρων και μαύρων τριγώνων. Πρόκειται για οικοδομικό συγκρότημα λουτρώνα, που αποτελούνταν από τον υπόγειο χώρο των υποκαύστων και από πάνω τις αίθουσες, όπου γινόταν τα ατμόλουτρα και το οποίο εκτείνεται σε έκταση προς τα νότια και τα δυτικά, καθώς δεν έχει αποκαλυφθεί σε όλες του τις διαστάσεις. Η κατασκευή του λουτρώνα χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Από τους εν λόγω χώρους αφαιρέθηκε στρώμα καταστροφής πήλινων κεραμίδων στέγης, άφθονη κεραμική και νομίσματα Ρωμαϊκών χρόνων. Σημαντικό εύρημα αποτελεί τμήμα μαρμάρινου αγαλατιδίου που πιθανότατα ταυτίζεται με τον ημίθεο Ηρακλή. Επειδή στην περιοχή της Συκεώνας παρατηρείται διαχρονική ανθρώπινη δραστηριότητα, προτείνεται στα πλαίσια του Προγράμματος ΕΣΠΑ η δημιουργία αρχαιολογικού πάρκου, έτσι ώστε να γίνουν οι χώροι επισκέψιμοι.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Πλάτανος¹⁵

Κατά το παρελθόν έρευνες σε προϊστορικές θέσεις του Ν. Τρικάλων έχουν διεξαχθεί από τους Δ. Ρ. Θεοχάρη και Μαρία Θεοχάρη στην αρχαία Τρίκη¹⁶, από τον Γ. Χ. Χουρμουζιάδη στη Μαγούλα Κεφαλόβρυσου¹⁷, από τον Κ. Γαλλή στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου¹⁸, από την Αικ. Κυπαρίσση-Αποστολικά στο Σπήλαιο της Θεόπετρας¹⁹. Τα τελευταία χρόνια ύστερα από επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες έρχονται στο φως αρκετά στοιχεία σχετικά με την ανάπτυξη εγκαταστάσεων της Χαλκοκρατίας και στη δυτική Θεσσαλία²⁰. Στην περιοχή των Χασίων είχε γίνει μια επιφανειακή έρευνα από ομάδα Γάλλων ερευνητών υπό τον Br. Helly²¹. Στο Δημοτικό Διαμέρισμα Πλατάνου που βρίσκεται στον Δήμο Παραληθαίων, στους χαμηλούς προβούρους της οροσειράς των Χασίων, έγινε μια πρώτη διερεύνηση στη θέση «Μαγούλα Ανάληψη» σε περιορισμένο χέρσο τμήμα, ανάμεσα στους αγρούς Μπίτου και Βασιλείου, εξ αιτίας δημοτικού έργου και μερική ισοπέδωση αγρών.

Ο προϊστορικός οικισμός στη θέση «Ανάληψη - Μοναστήρια» απλώνεται επάνω σε φυσικό χαμηλό ύψωμα προς το βόρειο τμήμα της πεδιάδας των Τρικάλων. Βρίσκεται στα ΒΑ της σύγχρονης κωμόπολης, σε θέση που ελέγχει τα περάσματα από την κοιλάδα του Πλατάνου προς την Καλαμπάκα. Στη γύρω περιοχή στις κορυφές υψωμάτων διατηρούνται τα λείψανα από δύο κάστρα, ένα της Κοκκώνας χτισμένο κατά το πολυγωνικό σύστημα, και άλλο της Οβριάσας²². Ο χώρος έχει υποστεί καταστροφές από τη μηχανική καλλιέργεια των αγρών και από μερική ισοπέδωση. Στα βόρεια, όπου ανοίγεται η κοιλάδα του Πλατάνου, το έδαφος είναι αρκετά χαμηλότερα και σχετικά εύφορο για τη γεωργική εκμετάλλευση.

Από τα πρώτα στοιχεία της ανασκαφικής έρευνας παρατηρείται κατοίκηση του προϊστορικού οικισμού κατά τη διάρκεια της Πρώιμης και της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Η ύπαρξη εγκατάστασης και κατά τους ιστορικούς χρόνους είναι γνωστή προς το παρόν μόνο από επιφανειακά κεραμικά ευρήματα. Κατά τη μικρή διάρκεια της ανασκαφικής δραστηριότητας ερευνηθήκαν επτά τομές σε συνολική έκταση 96 τ.μ., ενώ αφαιρέθηκαν επιχώσεις πάχους περίπου 0,75 μ., χωρίς η ανασκαφή να φτάσει στο φυσικό έδαφος. Παράλληλα έγινε περιεργή σημαντικού αρχαιολογικού υλικού από τη γύρω έκταση.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν διατηρούνται αποσπασματικά και παρέχουν προς το παρόν λίγες πληροφορίες για την αρχιτεκτονική του οικισμού. Ανάμεσα στους διάσπαρτους λίθους που βρέθηκαν σε όλη την ανασκαφή μετά την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης, πάχους 0,20 – 0,50 μ., σώζονται αποσπασματικά τμήματα πέντε τοίχων. Είναι κατασκευασμένοι στο χαμηλότερο τμήμα από ακανόνιστους λίθους τοποθετημένους σε μια ή δυο παράλληλες σειρές χωρίς συνδετικό υλικό. Όπως μαρτυρούν οι πολυάριθμες μάζες καμένου πηλού που βρέθηκαν μεταξύ των λίθων σε όλη την ανασκαμμένη περιοχή η ανωδομή

15. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Σοφία Ντάφου.

16. Θεοχάρης – Θεοχάρη 1959. ΑΔ 20, 1965, *Χρονικά*. ΑΔ 21, 1966, *Χρονικά*.

17. Γ. Χ. Χουρμουζιάδης, ΑΔ 22, 1967, *Χρονικά*, 300-301.

18. Κ. Γαλλής, ΑΔ 31, 1976, *Χρονικά*, 175. ΑΔ 38, 1983, *Χρονικά*, 201 κ.ε. ΑΔ 42, 1987, *Χρονικά*, 282 κ.ε.

19. Κυπαρίσση-Αποστολικά 1991, 205 κ.ε.

20. Χατζηαγγελάκης 2006.

21. Β. Helly, Πλάτανος, ΑΔ 44, 1989, *Χρονικά*, 244. Darmezine 1991, 183 κ.ε.

22. Darmezine 1991, 188.

τους, που δεν σώζεται, ήταν από πηλό. Σε αρκετές μάζες πηλού διακρίνονται τα αποτυπώματα καλαμιών, κλαδιών, που προέρχονται μάλλον από τη στέγη των κατασκευών. Αν και οι τοίχοι βρίσκονται στο ίδιο περίπου βάθος, λόγω της αποσπασματικότητάς των αρχιτεκτονικών στοιχείων και της περιορισμένης έκτασης της δεν διακρίνεται κάποια κάτοψη, εκτός από τον βόρειο, σε ανώτερο επίπεδο, τοίχο που έχει κάτοψη ημικυκλική (εικ. 11).

Κάτω από τους καμένους πηλούς εντοπίστηκε κιτρινοκάστανο πηλώδες χώμα, που συνιστά το δάπεδο χρήσης αυτών των κατασκευών. Κατά την αφαίρεσή του βρέθηκαν όστρακα αγγείων, οστά ζώων και λίθινα εργαλεία. Διαφορετικό είδος δαπέδου αποτελεί το εκτεταμένο λιθόστρωτο δάπεδο με διαστάσεις 2,00 × 1,50μ., στην περιοχή που ορίζουν οι τοίχοι 1, 2 και 3. Αποτελείται από μικρούς λίθους με πυκνή διάταξη και ίσως αποτελεί το υπόστρωμα κάποιας κατασκευής ή τμήμα δρόμου²³.

Η περισυλλογή και η ανασκαφική έρευνα απέδωσαν πολλά ευρήματα, ενδεικτικά της δραστηριότητας των κατοίκων του οικισμού. Την πολυπληθέστερη κατηγορία αποτελούν τα όστρακα αγγείων. Η κεραμική που προέρχεται από την ανασκαμμένη περιοχή είναι κατεξοχήν χειροποίητη. Σε ορισμένα μάλιστα όστρακα υπάρχουν ενδείξεις ότι για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε η τεχνική της «κουλούρας». Στην κεραμική του Πλατάνου αναγνωρίζονται αρκετά από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κεραμική της Πρώιμης Εποχής Χαλκού στην υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα, όπως η αυξημένη παρουσία χονδροειδούς κεραμικής με ταυτόχρονη μείωση της λεπτής, ανομοιογένεια στο ψήσιμο, η απουσία της πλούσιας γραπτής διακόσμησης και η ταυτόχρονη έμφαση σε εγχάρακτα και εμπίεστα μοτίβα. Ωστόσο από την περισυλλογή στον ευρύτερο χώρο της Μαγούλας συγκεντρώθηκε σημαντικός αριθμός οστράκων κεραμικής που καθιστούν πιθανή την ύπαρξη εγκατάστασης κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού και ίσως στους ιστορικούς χρόνους.

Τα περισσότερα λίθινα ευρήματα προέρχονται από περισυλλογή και από την καταστροφή τοιχαρίων και λιθοσωρών που κατασκεύασαν οι σύγχρονοι κάτοικοι χρησιμοποιώντας το υλικό που υπήρχε σε αφθονία στα χωράφια τους. Βρέθηκαν λειασμένα και αποκρουσμένα εργαλεία, που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι της προϊστορικής θέσης για να εξυπηρετήσουν τις γεωργο-κτηνοτροφικές, υλοτομικές και τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητές τους. Είναι κατασκευασμένα από πετρώματα της ευρύτερης περιοχής, όπως για τις σφύρες, τις αξίνες και τους «κρανιοθραύστες» χρησιμοποιήθηκε κυρίως ο γκρίζος και ο καστανός κερατόλιθος, ενώ για τους τριπήρες ασβεστόλιθος και οι μυλόπετρες από πιο μαλακά πετρώματα, όπως ο σχιστόλιθος.

Σε μεγάλη ποσότητα έχουν βρεθεί ξέστρα, λεπίδες, σπείρες και αιχμές βελών από εντόπιο πυριτόλιθο χρώματος σοκολατί για κοπτικές κυρίως δραστηριότητες, ενώ απουσιάζει εντελώς ο οψιανός. Τα οστέινα εργαλεία είναι ελάχιστα. Στα πήλινα ευρήματα συγκαταλέγονται αγνύθες, σφονδύλια και πηνία που μαρτυρούν την ενασχόληση με την υφαντική τέχνη. Το μοναδικό πήλινο ειδώλιο από το χώρο της ανασκαφής προέρχεται από επιφανειακές επιχώσεις και απεικονίζει με σχηματικό τρόπο όρθια ανθρώπινη, γυναικεία μάλλον, μορφή. Ο τύπος αυτός ειδωλίου ιδιαίτερα διαδεδομένος σε όλη τη Νεολιθική Εποχή, συναντάται κυρίως στην τελευταία φάση της. Λόγω της περιορισμένης έκτασης και του προσωρινού χαρακτήρα της ανασκαφικής έρευνας, δεν διαθέτουμε ακόμη αρκετά στοιχεία για την πολεοδομική και κοινωνική οργάνωση του οικισμού. Περισσότερα είναι γνωστά για την οικονομία. Από τη μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα προκύπτει ότι οι κάτοικοι ασχολούνταν με τη γεωργία, την κτηνοτροφία

23. Χατζηαγγελάκης 1984, 78.

και την υφαντική, ενώ για τις ανάγκες παρασκευής και διατήρησης των τροφών κατείχαν την τέχνη της κατασκευής και διακόσμησης πήλινων αγγείων.

Αρχαία Τρίκκη

Η αρχαία Τρίκκη ταυτίζεται με τη σημερινή πόλη των Τρικάλων. Η θέση της πόλης είχε στρατηγική σημασία καθώς ήταν κτισμένη στις υπώρειες των Χασίων και ασκούσε τον έλεγχο στις διαβάσεις από την Ήπειρο προς τη Θεσσαλία. Κατά τις φιλολογικές μαρτυρίες η αρχαία Τρίκκη συσχετίζεται με τη λατρεία του Ασκληπιού. Ανασκαφικές έρευνες από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη αποκάλυψαν τμήματα κτηρίων Ελληνιστικών και Ρωμαϊκών χρόνων που αποδόθηκαν με επιφύλαξη στο Ασκληπιείο, ενώ από την ανασκαφική δραστηριότητα της ΙΕ' ΕΠΚΑ²⁴ (Λάρισας) αποκαλύφθηκε ελληνοιστική στοά, καθώς και τμήμα ρωμαϊκού λουτρώνα.

Οδός Παγκάλου 27, οικόπεδό Χρ. Σιαφαρικά²⁵

Στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Τρίκκης, μέσα στον πολεοδομικό ιστό της πόλης των Τρικάλων, στο οικόπεδό Χρ. Σιαφαρικά επί της οδού Παγκάλου 27, για τις ανάγκες ανέγερσης οικοδομής διεξήχθη ανασκαφική έρευνα. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα τα οποία εντοπίστηκαν ήταν δύο περιόδων, ήτοι ελληνοιστικής και ρωμαϊκής (εικ. 12). Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου με την απομάκρυνση του επιφανειακού χώματος σε βάθος 1μ. αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με υπόστρωμα από κονίαμα. Πάνω στο ψηφιδωτό αποκαλύφθηκαν 8 ταφές, όλες με κατεύθυνση Α-Δ., που δεν διατηρούνταν σε καλή κατάσταση και ανάγονται στους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους. Καμία από τις ταφές δεν έφερε κτερίσματα. Εξαιτίας της ύπαρξης των ταφών προκλήθηκαν φθορές πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο. Η έκτασή του φθάνει τα 100 τ.μ., με διαστάσεις 6,70 × 14,70μ. Μετά τον διεξοδικό καθαρισμό του ψηφιδωτού φάνηκαν τα σχέδια που διαρθρώνονται σε τρία επάλληλα τμήματα και χωρίζονται μεταξύ τους με ευθείες σειρές ψηφίδων διαφορετικού χρώματος. Τα δύο ακραία τμήματα, Β και Ν, φέρουν γεωμετρικά σχήματα με κόκκινες, μαύρες και γκριζες ψηφίδες με φόντο από λευκές ψηφίδες και το κεντρικό τμήμα του με διαστάσεις 5,00 × 5,20μ. φέρει πάνω σε κόκκινο φόντο, συμμετρικά τοποθετημένους μεταξύ τους κύκλους διαμέτρου 0,47μ. με μαύρο περίγραμμα και λευκό φόντο, μέσα στο οποίο κάθε ένας φέρει ένα διαφορετικό χρωματιστό πτηνό, άνθος ή αγγείο (εικ. 12α), αντωπά τοποθετημένα στη διάταξη ολόκληρης της σύνθεσης. Το νοτιότερο τμήμα του ψηφιδωτού έχει καταστραφεί κατά την ανέγερση της διπλανής οικοδομής, ενώ στο βόρειο τμήμα υπάρχουν φθορές από την θεμελίωση του κτίσματος που κατεδαφίστηκε προκειμένου να ανεγερθεί νεότερης οικοδομής.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των ευρημάτων καταλαμβάνουν υφαντικά βάρη (αγνύθες στρογγυλές, δισκοειδείς, πυραμιδοειδείς), πηνία, σφονδύλια, τμήματα ηθμών, μικρή τριποδική βάση και τμήματα μεγαρικών σκύφων. Συλλέχθηκαν επίσης λύχνοι ολόκληροι ή σπασμένοι, αρκετά τμήματα ειδωλίων (ανδρικών και γυναικείων), ένα ακροκέραμο, δύο φαλλόσχημες εκροές, πέντε λίθινα εργαλεία, επεξεργασμένα τμήματα γυαλιού. Ανάμεσα στα πιο σημαντικά ευρήματα συγκαταλέγονται και 16 νομίσματα (2 αργυρά και 14 χάλκινα).

24. Τζιαφάλιας 1988, 171-218.

25. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Αποστολία Τσιαντούλα.

Αγγεία ακέραια δεν σώθηκαν, ωστόσο τα αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα αγγείων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία στη σύσταση του πηλού, στα χρώματα και την επεξεργασία της επιφάνειάς τους (μεταξύ αυτών συμπεριλαμβάνονται πολλά μελαμβαφή), στα σχήματα και τα μεγέθη, καθώς και στη διακόσμηση (εγχάρακτη, γραπτή, ανάγλυφη, στικτή). Ενδεικτικά, αναφέρεται απότμημα αγγείου της τεχνοτροπίας *terra sigillata*. Από τα όστρακα ανάγλυφων σκύφων ξεχωρίζει ένα για την πολύ λεπτομερειακή διακόσμηση της εξωτερικής επιφάνειάς του, την οποία απαρτίζουν μορφές οπλιτών σε στοίχιση και σχηματικό φυτικό μοτίβο που περιτρέχει το χείλος. Κατά το πλύσιμο της κεραμικής βρέθηκε τμήμα πήλινης μήτρας για την κατασκευή μεγαρικού σκύφου.

Οδός Ζαλοκώστα 1, οικοπέδο Δ. Παπαστεργίου²⁶

Μέσα στην πόλη των Τρικάλων, στη συνοικία Βαρούση, επί της οδού Ζαλοκώστα 1 στο οικοπέδο του Δημητρίου Παπαστεργίου διενεργήθηκαν εκσκαφές για την ανέγερση οικοδομής. Κατά την διάρκεια των εκσκαφών αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα και κεραμική αρμοδιότητας της Εφορείας μας, ακολούθησε δε ανασκαφική έρευνα.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίστηκαν σε βάθος από 1,90 μ. έως 2,92 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου και ανήκαν σε δύο περιόδους, ήτοι ελληνιστική και ρωμαϊκή. Από τα αρχαία αρχιτεκτονικά στοιχεία διατηρούνταν τμήματα ορισμένων τοίχων, καθώς μεγάλο μέρος των αρχαιοτήτων καταστράφηκε κατά τη διάρκεια κατασκευής υπογείου νεότερης οικοδομής. Μόνο στην περίμετρο του οικοπέδου διατηρήθηκαν τμήματα της κεράμωσης και των τοίχων των αρχαίων οικοδομημάτων.

Στη νότια, ΝΑ πλευρά του οικοπέδου σώζονταν τμήματα τοίχων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής (εικ. 13) και πήλινου αγωγού ελληνιστικής εποχής, ενώ τμήμα της κεράμωσης είχε διασωθεί και προς το κέντρο του οικοπέδου. Στη ΒΔ πλευρά οι αρχαίες επιχώσεις είχαν καταστραφεί.

Στη βόρεια γωνία μέσα στο πρηνές διατηρούνταν μικρά τμήματα τοίχων ελληνιστικής εποχής, καθώς επίσης και τμήματα κεραμίδων στέγης. Στο ίδιο σημείο κατά τη διάρκεια των εκσκαφών βρέθηκε ακέφαλο μικρό αγαματίδιο γυναικείας μορφής (εικ. 13α), μάλλον από τον κύκλο του θεού Ασκληπιού.

Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου υπήρχαν μικρά τμήματα τοίχων και σύστημα αγωγών διαφορετικών φάσεων, ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής εποχής και ένα πηγάδι. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε μεγάλο αποθηκευτικό αγγείο και τμήματα άλλων αγγείων, ανάμεσα στα οποία και ένα με εγχάρακτη επιγραφή.

Πέλινα

Η αρχαία Πέλινα²⁷ ή Πελινναίον, που απλωνόταν ανάμεσα στην Τρίκκη και την Φαρκαδόνα στην αριστερή όχθη του Πηνειού ποταμού, πόλη της τετράδας Εστιαιώτιδας, βρί-

26. Στην ανασκαφή στα οικοπέδα Χρ. Σιαφαρίκα και Δ. Παπαστεργίου συμμετείχε η αρχαιολόγος Αποστολία Τσιαντούλα.

27. Τζιαφάλιας 1992, 87-138.

σκεται στη διαδρομή από τη Λάρισα προς τα Τρίκαλα. Σύμφωνα με την μυθολογική παράδοση την πόλη ίδρυσε ο Πέλινος, γιος του Οιχαλία, από την πόλη του Ευρύτου Οιχαλία. Η αρχαία Πέλινα ή Πελινναίον ταυτίστηκε με τα αρχαία ερείπια στο χαμηλό βραχώδες ύψωμα «Παλαιογαρδίκι» που βρίσκεται 3χλμ ΒΑ του χωριού Πετρόπορος. Τα αρχαία λείψανα φανερώνουν μια μεγάλη πόλη με ισχυρή οικονομική ανάπτυξη, κυρίως κατά τη διάρκεια της μακεδονικής παρουσίας στην Θεσσαλία (354 - 197 π.Χ.).

Τα τείχη είναι ορατά σε αρκετή έκταση, καθώς επίσης και θεμέλια διαφόρων κτηρίων με διάσπαρτα τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά τους μέλη. Μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. η πόλη επεκτάθηκε στα δυτικά και οχυρώθηκε με ισχυρό τείχος. Κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφικών εργασιών έγινε καθαρισμός της εξωτερικής πλευράς του δυτικού πεδινού σκέλους του τείχους. Αυτό είναι δομημένο κατά το ισόδομο τραπεζίοσχημο σύστημα τειχοδομίας. Το υλικό προέρχεται από τα λατομεία της περιοχής και είναι ντόπιος λευκόφαιος ασβεστόλιθος. Οι οριζόντιοι γωνιόλιθοι έχουν τις μακρές πλευρές οριζόντιες και παράλληλες, ενώ οι στενές πλευρές τους είναι ακανόνιστες και λοξές, αριστερά ή δεξιά από μια νοητή κατακόρυφη γραμμή. Οι πύργοι προεξέχουν από το τείχος για να επιτρέπουν την προσβολή των εχθρών από τις πλευρές (εικ. 14). Οι πύργοι που κατασκευάστηκαν στις γωνίες ή στα ευπαθή σημεία του τείχους είναι συμπαγείς και μεγαλύτεροι από τους υπόλοιπους, είχαν δε εσωτερικές κλίμακες ανόδου. Τα μεσοπύργια διαστήματα δεν είναι ίδια σε όλους τους πύργους, αλλά ποικίλλουν ανάλογα με τη θέση των πύργων στη διάταξη του τείχους. Το πάχος του τείχους είναι 2,70-2,80μ. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας πυλίδας στα ΒΔ και μιας πύλης στα δυτικά.

Οι πρώτες σωστικές ανασκαφικές έρευνες συνηγορούν σε μια χρονολόγηση κατασκευής του τείχους γύρω στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Στο εσωτερικό τμήμα στη δυτική επέκταση της αρχαίας πόλης νεότερες ανασκαφικές δραστηριότητες αποκαλύπτουν αρχιτεκτονικά λείψανα ενός κτηρίου μεγάλου μεγέθους, πλέον των 30 × 30 περίπου μ., πιθανότατα δημόσιου χαρακτήρα. Στον χώρο αυτό εντοπίστηκαν ορισμένα ειδώλια από τον κύκλο του Διονύσου, καθώς και ένα αναθηματικό ανάγλυφο που έχει σχέση με τον Ασκληπιό.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Ο αρχαιολογικός πλούτος της γης του Νομού Καρδίτσας, που καλύπτει χρονικά όλες τις περιόδους της Προϊστορίας και Ιστορίας από τη Νεολιθική εποχή έως την Ύστατη Αρχαιότητα, καθώς και η ανάγκη στέγασης και προστασίας αυτού, επέβαλε την ίδρυση ενός σύγχρονου Αρχαιολογικού Μουσείου.

Η ανέγερση Μουσείου στην Καρδίτσα ξεκίνησε στη δεκαετία 1990, όταν το Δημοτικό Συμβούλιο Καρδίτσας παραχώρησε και η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας ανέκρινε έκταση 5.120 τ.μ. στο κέντρο της πόλης, στο χώρο του παλαιού Νοσοκομείου, για την ίδρυση και λειτουργία Αρχαιολογικού Μουσείου. Το Υπουργείο Πολιτισμού αποδέχτηκε την πιο πάνω δωρεά και το 1995 το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο γνωμοδότησε ομόφωνα υπέρ της έγκρισης του νέου κτιριολογικού προγράμματος του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρδίτσας.

Το έργο εντάχθηκε στο Β' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης και η ανέγερση του νέου κτιρίου (εικ. 15) ολοκληρώθηκε το 2000 - 2001. Το κτιριολογικό πρόγραμμα του Μουσείου έχει επιφάνεια 900 τ.μ. και περιλαμβάνει δύο ορόφους με υπόγειο, αίθουσα εκθέσεων 330 τ.μ., εκθετήριο, εκδοτήριο, ιματιοθήκη και φυλάκιο, γραφείο και βιβλιοθήκη, αίθουσα εκπαιδευτικών

προγραμμάτων 40 τ.μ., αίθουσα εκδηλώσεων 70 τ.μ., τουαλέτες, ξενώνα δύο δωματίων και κοινόχρηστους χώρους, άρτια εξοπλισμένο εργαστήριο συντήρησης 50 τ.μ. και δύο αποθήκες 200 τ.μ. για την ασφαλή αποθήκευση και συντήρηση των ευρημάτων.

Από το Υπουργείο Πολιτισμού συγκροτήθηκε η Ομάδα Εργασίας της Μουσειολογικής και Μουσειογραφικής μελέτης του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Καρδίτσας που αποτελείται από τους Αρχαιολόγους Χαράλαμπο Ιντζεσίλογλου, Ελισάβετ Νικολάου, Μαρία Μούλιου, Βάσω Ροντήρη, Λεωνίδα Π. Χατζηαγγελάκη, τους Αρχιτέκτονες Γαβριήλ Λαχανίδη και Δήμο Τζαμαλούκα, ενώ στη συνέχεια συμπληρώθηκε από τα μέλη της Υπηρεσίας Νίνα Κυπαρίσση, Νεκταρία Αλεξίου, Βάσω Φίλου, Μ. Βαϊοπούλου, Ιωάννα Οικονόμου, Εύη Βαϊτσοπούλου, Φώτη Κατέβα²⁸.

Ο εκθεσιακός χώρος του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρδίτσας περιλαμβάνει προθάλαμο με πωλητήριο, ιματιοθήκη και μία αίθουσα για τη μόνιμη έκθεση των ευρημάτων του Νομού Καρδίτσας. Η έκθεση είναι δομημένη κατά χρονολογική σειρά και με θεματικές ενότητες, αποσκοπώντας στην ανθρωποκεντρική προσέγγιση του παρελθόντος με αναφορές στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο, στις καθημερινές δραστηριότητες, την αισθητική, τη λατρεία, το εμπόριο, την οικονομία και το θάνατο ως φυσική κατάληξη. Έτσι ξεκινώντας από τον άνθρωπο στο χώρο και το χρόνο και την Παλαιολιθική Εποχή, περνάμε στη Νεολιθική, στην αρχή της Αγροτικής Οικονομίας, στην άσκηση δηλαδή της γεωργίας και της κτηνοτροφίας και στη μόνιμη εγκατάσταση με τη δημιουργία των προϊστορικών οικισμών, τις γνωστές «Μαγούλες». Με κείμενα, φωτογραφίες, σχέδια και πλούσιο πρωτογενές υλικό θα παρουσιάζεται ο εργαλειικός εξοπλισμός, η προετοιμασία και η κατανάλωση της τροφής, η κεραμική τεχνολογία με αγγεία μονόχρωμα και γραπτά, η υφαντική, η ενδυμασία, η ειδωλοπλαστική, τα μικροτεχνήματα - σφραγίδες και τα κοσμήματα ως προϊόντα της Νεολιθικής Οικονομίας.

Η εξέλιξη με τις αλλαγές στην αρχιτεκτονική των οικισμών, στην παραγωγή της κεραμικής με τη χρήση του ταχύστροφου τροχού, στην μεταλλοτεχνία, καθώς και στα έθιμα ταφής με τη μνημειακή κατασκευή του Μυκηναϊκού Θολωτού Τάφου Γεωργικού - Ξινοναρίου θα δίνεται μέσα από τις τρεις φάσεις της Χαλκοκρατίας στη δυτική Θεσσαλία, ολοκληρώνοντας έτσι το θέμα των Προϊστορικών κοινωνιών.

Η έκθεση συνεχίζεται με τη διαδοχή των πολιτισμικών περιόδων μέσα στα πλαίσια των Ιστορικών Χρόνων μεταβαίνοντας στην οικιστική και ταφική αρχιτεκτονική της Εποχής του Σιδήρου με αντιπροσωπευτικότερο δείγμα το θολωτό τάφο των Αγ. Θεοδώρων. Στη συνέχεια το Ηρώο του Αιάτου (Ιερό των προγόνων με πλούσια αναθήματα) προβάλλεται λόγω της δημιουργίας κατά τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδο μύθων που στήριζαν την πολιτική δημιουργία των Πόλεων - Κρατών, καθώς ο μυθικός Αίαςτος, ήρωας και οικιστής της περιοχής, σηματοδοτεί την έλευση των τελευταίων προθεσσαλικών φύλων από την Ήπειρο στη Θεσσαλία.

Η έκταση του Νομού Καρδίτσας περιλαμβάνει ολόκληρη την τετράδα της Θεσσαλιώτιδας και το νότιο τμήμα της Εστιαιώτιδας, ενώ στις ορεινές εκτάσεις του Νομού

28. Οι πιο πάνω μελέτες εγκρίθηκαν, ύστερα από ομόφωνη γνωμοδότηση του ΚΑΣ, με Αποφάσεις του Υπουργείου Πολιτισμού (Α. Π. 60849/479/04-11-2003 και 14037/149/02-03-2004 αντίστοιχα). Από την ίδρυση της ΛΔ' ΕΠΚΑ και ύστερα, τον Μάιο του 2005 εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ η ένταξη του έργου «Εξοπλισμός, έκθεση και ηλεκτροδότηση του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρδίτσας» στις Πράξεις του Μέτρου 3.2, «Αστικές Παρεμβάσεις» του ΠΕΠ Θεσσαλίας. Το επιλέξιμο συνολικό ποσό χρηματοδότησης ανέρχεται στα 990.000,00 €, βαρύνει τις πιστώσεις του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων ΣΑΕ 014/3 του ΥΠΠΟ, από τα οποία το 25% κατανέμεται στους εθνικούς πόρους και το 75% στο Ε.Π.Τ.Α. Το συγκεκριμένο υποέργο εκτελείται απολογιστικά και με αυτεπιστασία από τη ΛΔ' ΕΠΚΑ.

κατοικούσαν οι περίοικοι Αθαμάνες στα δυτικά και Δόλοπες νοτιοδυτικά. Η ιστορία των αρχαίων Πόλεων θα δίνεται μέσα από τις φιλολογικές πηγές, τις επιγραφικές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά ευρήματα, ενώ παράλληλα θα γίνεται αναφορά στο ρόλο των δυο Κοινών των Θεσσαλών, στην έννοια της Πόλης – Κράτους και στη βεβαιωμένη με επιγραφικά ευρήματα ταύτιση έξι αρχαίων πόλεων.

Η ενότητα συμπληρώνεται με το Πανθεσσαλικό Ιερό της Ιτωνίας Αθηνάς λόγω του σημαντικού ρόλου που έπαιξε στη συνοχή του Θεσσαλικού Έθνους και στη διατήρηση της συνείδησης της κοινής καταγωγής των κατοίκων. Ακολουθεί η παρουσίαση των αρχαίων πόλεων της περιοχής σύμφωνα με τη σειρά που δίνονται σε μια δελφική επιγραφή των μέσων του 2ου αι. π.Χ. με κατάλογο των θεωροδόκων, που είναι το **Κιέριον**, η **Όρθη**, η Κέλεθρα, το Μεθύλιον, η **Μητρόπολις**, οι **Γόμφοι**, η **Αργιθέα**.

Στον επίλογο της έκθεσης με θέμα «Αρχαιολογία και Κοινωνία» θα δηλώνεται ότι η πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου που δεν έχει μόνο ιστορική αξία ως φορέα πληροφοριών, αλλά συνάμα πολυδιάστατη σημασία για την κοινωνία και τους θεσμούς. Θέλουμε να πιστεύουμε ότι το Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας δεν θα είναι μόνον ένα κτίριο, αλλά ένα ίδρυμα, στο οποίο για πρώτη φορά θα εκτεθούν και θα γίνουν γνωστά τα αρχαιολογικά ευρήματα που προέρχονται από την περιοχή της Καρδίτσας και μέχρι τώρα ήταν αποθηκευμένα ως επί το πλείστον στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Βόλου. Ως σκοπός ορίζεται η διαμόρφωση και η εδραίωση μίας στενής και εποικοδομητικής σχέσης των κατοίκων της πόλης, της ευρύτερης περιοχής και των επισκεπτών του Νομού με την αρχαιολογία και τα αρχαία κατάλοιπα του τόπου μας, μέσα από την οργάνωση εκθέσεων και άλλων δράσεων (**εικ. 15α**).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΤΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΛΔ΄ ΕΠΚΑ ΤΑ ΕΤΗ 2004 - 2006

Λεωνίδας Π. Χατζηαγγελάκης

Το ερευνητικό έργο της νεοσύστατης ΛΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, με έδρα την Καρδίτσα, εκτείνεται στους Νομούς Τρικάλων και Καρδίτσας.

Οι πρώτες δραστηριότητες ανθρώπων στην περιοχή του Νομού Καρδίτσας με βάση νεότερα στοιχεία, εργαλεία από πυριτόλιθο από τη σημερινή λίμνη Ν. Πλαστήρα, προσδιορίζονται στην Μέση Παλαιολιθική περίοδο (περίπου 40000 πριν τη χρονολογία μας) και είχαν σχέση με το κυνήγι και τη συλλογή καρπών.

Με τη μεταβολή των περιβαλλοντικών και κλιματολογικών αλλαγών διαμορφώνονται οι συνθήκες και στο θεσσαλικό χώρο για την εμφάνιση του νέου τρόπου παραγωγικής διαδικασίας, της αγροτικής οικονομίας που στηρίχθηκε στην μόνιμη εγκατάσταση (ακανόνιστα ορύγματα μέσα στο έδαφος και στη συνέχεια καλύβες και σπίτια με λίθινα θεμέλια και πλιθιά), στη γεωργία (καλλιέργεια δημητριακών και οσπρίων) και στην άσκηση της κτηνοτροφίας (εξημέρωση αιγοπροβάτων, χοίρων και άλλων ζώων). Στην πεδιάδα της Καρδίτσας ειδικότερα, κατά την 7η χιλιετία δημιουργούνται αρκετοί μόνιμοι οικισμοί. Πρόκειται για τις γνωστές «Μαγούλες» που είναι αποτέλεσμα των αλληπάλληλων στρωμάτων κατοίκησης στην ίδια θέση κατά τη Νεολιθική εποχή. Νεότερες έρευνες έγιναν σε ορισμένες θέσεις, όπως στη Μαγούλα Αγιοπηγής, Προδρόμου, Αστρίτσας, Συκεώνος, κ. α.

Στη θέση «Ανάληψη» του Δ. Δ. Πλατάνου του Νομού Τρικάλων μία πρώτη έρευνα απέφερε στοιχεία εγκατάστασης Πρώιμης και Μέσης Εποχής Χαλκού, ενώ στο Ερμήτσι του Νομού Καρδίτσας κατά τη διάρκεια εκτέλεσης του νέου οδικού έργου Καρδίτσας – Λάρισας αποκαλύφθηκε τμήμα οικισμού Μέσης Εποχής Χαλκού με αψιδωτά κτίρια.

Στην πόλη του Παλαμά αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά τμήμα τείχους αρχαίου οικισμού στη Μαγούλα «Παπουτσή» στη συνοικία «Χανδακλή ή Χαντάκι», ενώ στην πόλη των Τρικάλων, όπου η αρχαία Τρίκκη, διεξήχθησαν οι πρώτες από την πλευρά μας σωστικές ανασκαφικές έρευνες σε οικόπεδα ιδιωτών. Αρκετά στοιχεία, όπως αρχιτεκτονικά λείψανα διαφόρων οικοδομημάτων, συστήματα αγωγών, ψηφιδωτά δάπεδα, κεραμική, αγαλματίδια, ειδώλια και νομίσματα ήρθαν στο φως.

Ένας από τους βασικότερους στόχους από την ίδρυση της ΛΔ΄ ΕΠΚΑ ήταν, και παραμένει, η ανάδειξη και η αξιοποίηση των αρχαιολογικών χώρων της δυτικής Θεσσαλίας.

Σε αρκετούς από τους χώρους έγιναν εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης, όπως στα τείχη της αρχαίας Πέλλινας στον Πετρόπορο, στην ακρόπολη Κιερίου. Ο απώτερος στόχος της ανάδειξης είναι η δημιουργία πολιτιστικών – πολιτισμικών διαδρομών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

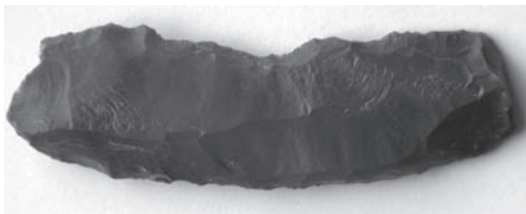
- Αραχωβίτη Π., 2000. Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και την ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια, στο *Έργο Εφορειών*, 355-371.
- Γεωργιάδης Ν., 1894. *Θεσσαλία*, Βόλος.
- Darmezis L., 1991. Αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή του Πλατάνου, *Τρικαλινά* 11, 183-188.
- Θεοχάρης Δ. Ρ. – Θεοχάρη Μ., 1959. Εκ της προϊστορικής Τρίκκης, *Θεσσαλικά* 1-2, Βόλος.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 1991. Προϊστορική κατοίκηση στο σπήλαιο της Θεόπετρας, *Τρικαλινά* 11, 205.
- Παπαδοπούλου-Θεοχάρη, Μ., 1958. Μαγουλίτσα, Νεολιθικός οικισμός παρά την Καρδίτσαν, *Θεσσαλικά* I, 39-49.
- Runnels C., 1988. A Prehistoric survey of Thessaly: new light on the Greek Middle Paleolithic, *JFA* 15, 277-290.
- Runnels C., 1994. A Palaeolithic Survey of Thessaly, στο *Θεσσαλία Α'*, 55-56.
- Τζιαφάλιας Α., 1988. Ασκληπιείο Τρίκκης. Μύθος ή πραγματικότητα, *Πρακτικά 1ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα-Καλαμπάκα-Μετέωρα 6-8/11/1987*, *Τρικαλινά* 8, 171-218.
- Τζιαφάλιας Α., 1992. Αρχαία Πελίννα. Απόπειρα Αρχαιολογικής Γνωριμίας, *Τρικαλινά* 12, 115-122.
- Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 1984. Ο Προϊστορικός Οικισμός της Πετρομαγούλας, *Ανθρωπολογικά* 5, 75-85.
- Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2006. Από τη Συκεώνα στο Πετρωτό, *ΑΕΘΣΕ* 1, 71-76.
- Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2006 (υπό έκδοση). Πρακτικά Συνεδρίου Γαλλικής Σχολής.
- Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2007. Η Εποχή του Χαλκού στη Δυτική Θεσσαλία, *ΘεσΗμ* 52, 3-48.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1971α. Δύο νέοι εγκαταστάσεις της Αρχαιοτέρας Νεολιθικής εις την Δυτικήν Θεσσαλίαν, *ΑΑΑ* 4, 164-175.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1971β. Διακεκοσμημένη κεραμική της Αρχαιοτέρας Νεολιθικής περιόδου εις την Θεσσαλίαν, *ΑΕ*, 167-187.

Εικ. 1. Κονάκι Προδρόμου Καρδίτσας.

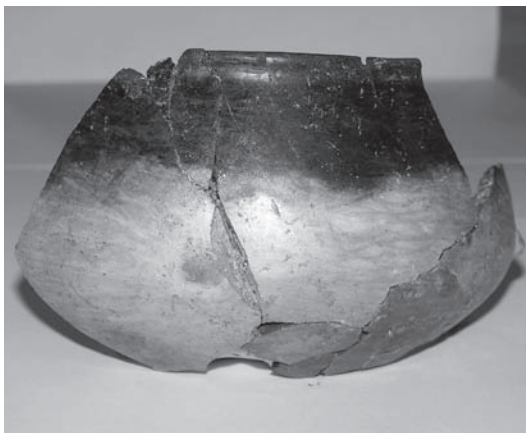
Εικ. 2. Λίμνη Ν. Πλαστήρα, άποψη από ΝΔ.

Εικ. 2α. Λίμνη Ν. Πλαστήρα, παλαιολιθικό εργαλείο.

Εικ. 3. Αγιοπηγή, άποψη της ανασκαφής, το όρυγμα και η στρωματογραφία.

Εικ. 3α. Αγιοπηγή, αγγείο νεολιθικής εποχής, μελανοστεφές.

Εικ. 4. Αστρίτσα, Καρποδόχη.

Εικ. 5. Ερμήτσι, αφιδωτά κτίρια.

Εικ. 6. Μαυρομάτι, αγγεία στη θέση τους.

Εικ. 6α. Μαυρομάτι, αγγείο με προχή.

Εικ. 7. Παλαμάς, Μαγούλα Παπουτσή, τμήμα τείχους.

Εικ. 7α. Παλαμάς, κεραμική μυκηναϊκής εποχής.

Εικ. 8. Ματαράγκα, θεμελίωση θολωτού τάφου.

Εικ. 9. Ακρόπολη Κιερίου, πύργος στα ΝΔ.

Εικ. 10. Συκεών, Ρωμαϊκά λουτρά, άποψη από δυτικά των χώρων με τα ψηφιδωτά δάπεδα.

Εικ. 11. Πλάτανος, άποψη των αρχιτεκτονικών λειψάνων.

Εικ. 12. Τρίκαλα, οδός Παπάγου 27, οικόπεδο Χρ. Σαφαρικά, τμήμα τοίχου με δύο φάσεις κατασκευής.

Εικ. 12β. Τρίκαλα, οδός Παπάγου 27, οικόπεδο Χρ. Σαφαρικά, τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

Εικ. 13. Τρίκαλα, οδός Ζαλοκώστα 1, οικόπεδο Δ. Παπαστεργίου, άποψη αρχιτεκτονικών λειψάνων.

Εικ. 13α. Τρίκαλα, οδός Ζαλοκώστα 1, οικόπεδο Δ. Παλαστεργίου, αγαματίδιο στο χώρο εύρεσης.

Εικ. 14. Πετρόπορος, αρχαία Πέλινα, πύργος στη ΒΔ πλευρά του τείχους.

Εικ. 15. Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας, άποψη από ανατολικά.

Εικ. 15α. Εκδήλωση στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρδίτσας.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

AN	Αρχαιότερη Νεολιθική
Γ	Γεωμετρικός -ή, -ό
ΜΓ	Μέσος (ή-ο) Γεωμετρικός -ή, -ό
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός -ή, -ό
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
MEX	Μέση Εποχή του Χαλκού
MN	Μέση Νεολιθική
NN	Νεότερη Νεολιθική
TN	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού

EBA	Early Bronze Age
EIA	Early Iron Age
EH	Early Helladic
EPG	Early Protogeometric
G	Geometric
LBA	Late Bronze Age
LH	Late Helladic
LPG	Late Protogeometric
MPG	Middle Protogeometric
PG	Protogeometric
SM	Submycenaean
SPG	Sub-protogeometric

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα
μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
χιλ.	χιλιοστά

χλμ.	χιλιόμετρα
cm.	centimeter
kg.	kilo
km.	kilometer
m.	metre
sq km	square kilometer

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αδ.διδ.διατριβή	αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή
αδ.διπλ.εργασία	αδημοσίευτη διπλωματική εργασία
αι.	αιώνας
αρ.	αριθ. αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
Βλ.	Βλέπε
EAM	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
EBA	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
εικ.	εικόνα
εκδ.	εκδότης
επιμ.	επιμέλεια
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ιδιαίτ.	ιδιαίτερα
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα
κ.ε	και εξής
λ.	λήμμα
λ.χ.	λόγου χάριν
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
κεφ:	κεφάλαιο
ό.π.	όπως παραπάνω
παραπ.	παραπάνω
πίν.	πίνακας
πρβλ.	πράββαλε
π.χ	παραδείγματος χάριν
π.Χ	προ Χριστού
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση
σχ.	σχέδιο
τ.	τόμος

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

τεύχ.	τεύχος	esp.	especially
υποσ.	υποσημείωση	<i>et al.</i>	<i>et alii</i>
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού	etc.	et cetera
		fig.	figure
Abb.	Abbildung	figs.	figures
A.C.	after Christ	ff.	following
A.D.	anno Domini	inv.	inventory, inventaire
a.s.l.	above sea level	mil.	millennium
av. J.-C.	avant Jésus-Christ	n.	note
B.C.	before Christ	no.(s.)	number(s), numéro(s)
c.	century	p.	page
<i>ca.</i>	<i>circa</i>	pl.	plate, planche
ch.	chapter	Suppl.	Supplement
cf.	confer	Taf.	Tafel(n)
col.	column	vol.	volume
ed(s). éd(s).	edited, editor(s), éditeur(s)		

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
 AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
 AAustr: *Archaeologia Austriaca*
 AAX: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
 ABME: Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
 ABV: Beazley J.D., 1956. *Attic Black-Figure Vase Painters*. Oxford
 ActaArchHung: *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*
 AD: Αρχαιολογικόν Δελτίον
 AE: Αρχαιολογική Εφημερίς
 AEΘΣΕ 1: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 1. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003, Βόλος, 2006.
 AEM: Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
 AEMΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
 AΘΜ: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
 Aegaeum: *Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
 AJA: *American Journal of Archaeology*
 AJPh: *American Journal of Philology*
 AM: *Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
 AmerAnt: *American Antiquity*
 AmJPhysAnthropol: *American Journal of Physical Anthropology*
 AnatAnt: *Anatolia antiqua. Eski Anadolu*
 AnatSt: *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara*
 AncWestEast: *Ancient West East*
 AnnLiv: *Annals of Archaeology and Anthropology [Liverpool]*
 ANSMN: *American Numismatic Society Museum Notes*
 Antiquity: *Antiquity. Rivista di archeologia, architettura, urbanistica, delle origine al medioevo*
 AntK: *Antike Kunst*
 AntPl: *Antike Plastik*
 AnzWien: *Anzeiger. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philologisch-historische Klasse*
 AR: *Archaeological Reports*
 ARA: *Annual Review of Anthropology*
 ArchClass: *Archeologia classica*
 Αρχαιογνωσία: Αρχαιογνωσία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθήνας
 ARV²: Beazley J.D., 1963. *Attic red-figure vase-painters*, Oxford.
 AS: *Assyriological Studies*
 ASAtene: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
 Athenaeum: *Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità, Università di Pavia*
 BABesch: *Bulletin antieke beschaving*
 BalkSt: *Balkan Studies*
 BAR-IS: *British Archaeological Reports International Series*
 BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
 BdA: *Bolletino d'Arte*
 BICS: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*
 BMusBeyr: *Bulletin du Musée de Beyrouth*
 Boreas: *Boreas. Uppsala studies in ancient Mediterranean and Near Eastern civilizations*
 BSA: *The Annual of the British School at Athens*
 BSCA: *Byzantine Studies Conference, Abstracts*
 BullÉpigr: *Bulletin épigraphique (en Revue des Études grecques)*
 ByzF: *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*
 BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
 CAH: *The Cambridge Ancient History*
 CahArch: *Cahiers archéologiques*
 CAJ: *Cambridge Archaeological Journal*
 Chiron: *Chiron. Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des deutschen archäologischen Instituts*
 CMO: *Canada Map Office*
 CMS: *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*
 Corsi: *Corsi di Cultura sull' arte ravennate e bizantina*
 CronCatania: *Cronache di archeologia e di storia dell'arte, Università di Catania*
 CSCA: *University of California Studies in Classical Antiquity*

- CVA: *Corpus vasorum antiquorum*
- ΔΑΔ: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου
 ΔΑΦΕΟ: Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας της Όθρυος
Dacia: *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*
 DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
 DossArch: *Dossiers d'Archéologie*
 ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
- EAA: *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*
 EchCl: *Echos du monde classique. Classical Views*
 EEBM: Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
 EEBΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
 ΕΕΠΣΑΠΘ: Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
 EJA: *European Journal of Archaeology*
 Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Έργο Εφορειών: 1η Επιστημονική Συνάντηση: Μάιος 1998: Βόλος. Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Βόλος 2000.
- FD: *Fouilles de Delphes, Paris*
- HASB: *Hefte des archäologischen Seminars der Universität Bern*
 HBN: *Hamburger Beiträge zur Numismatik*
 Hesperia: *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
 Historia: *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte*
- ΘΕ: Θεσσαλική Εστία
 Θεσσαλία: Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές Α-Β, Λυών 1990, Αθήνα 1994.
 ΘεσΗμ: Θεσσαλικό Ημερολόγιο
 ΘΧρ: Θεσσαλικά Χρονικά
- IEE: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
 IG: *Inscriptiones Graecae*
 ISO: *Iscrizioni storiche ellenistiche*
 IstMitt: *Istanbuler Mitteilungen*
 IstMitt-BH: *Istanbuler Mitteilungen. Beiheft*
- JAIC: *Journal of American Institute of Conservation*
 JArchSc: *Journal of Archaeological Science*
 JAnthArch: *Journal of Anthropological Archaeology*
 JbAC: *Jahrbuch für Antike und Christentum*
 JBernHistMus: *Jahrbuch des bernischen historischen Museums*
 JbRGZM: *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
- JdI: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*
 JFA: *Journal of Field Archaeology*
 JGS: *Journal of Glass Studies*
 JHS: *Journal of Hellenic Studies*
 JMA: *Journal of Mediterranean Archaeology*
 JMC: *Journal of Material Culture*
 JNG: *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*
 JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
 JRA: *Journal of Roman Archaeology*
 JSav: *Journal des savants*
- Kernos: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
 Klio: *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*
- LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*
- MeditArch: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
 Minos: *Minos. Revista di filologia egea*
 MonIned: *Monumenti Inediti publicati dall' Istituto di Corrispondenza Archeologica*
 MüJb: *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*
 MüntBeitr: *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*
- NE.: Νέος Ελληνομνήμων
 NC: *Numismatic Chronicle*
 NCirc: *Numismatic Circular*
 NumAntCl: *Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi*
 NumCron: *Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*
- OJA: *Oxford Journal of Archaeology*
 ÖJh: *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien*
 Olf: *Olympische Forschungen*
 OpAth: *Opuscula atheniensia*
 Orient: *Orient. Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan*
- ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Para: Beazley J.D., 1971. *Paraleipomena*. Oxford.
 PBF: *Prähistorische Bronzefunde*
 Pharos: *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
 Phoenix: *Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada*
 ΠΜΚ 1: Φρούσου, Ε. (επιμ.), Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α' Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999.

- ΠΜΚ 2: Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., Παπακωνστα-
ντίνου, Μ. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού
κόσμου, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο*, 26-
30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003.
- PPS: *Proceedings of the Prehistoric Society*
ProspAQuad: *Prospezioni archeologiche. Quaderni della
Fondazione ing. Carlo M. Lerici*
PZ: *Prähistorische Zeitschrift*
- RA: *Revue Archéologique*
RBN: *Revue belge de numismatique et de sigillographie*
RE: *Paulys Realencyclopädie*
REA : *Revue des études anciennes*
REByz: *Revue des études byzantines*
REG: *Revue des études grecques*
RendIstLomb: *Rendiconti. Istituto lombardo, Accademia
di scienze e lettere*
RPhil: *Revue de philologie, de littérature et d'histoire
anciennes*
RhM: *Rheinisches Museum für Philologie*
RivFil: *Rivista di filologia e d'istruzione classica*
- RJK: *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*
ScAnt: *Scienze dell'Antichità: Storia, archeologia, antro-
pologia*
SEG: *Supplementum epigraphicum graecum*
SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*
SMEA: *Studi micenei ed egeo-anatolici*
SMSR: *Studi e materiali di storia delle religioni*
- ThesCRA: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*
TIB: *Tabula Imperii Byzantini*
TravMém: *Travaux et mémoires. Centre de recherche
d'histoire et civilisation byzantine*
- UKIC: *United Kingdom Institute for Conservation*
- Υπέρεια: *Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης
Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*
- ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
ZRVI: *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*